Sayı/Number 68 Mayıs/ May 2025 ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

ISSN 1308-2922 E-ISNN 2147-6985

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

Sayı/Number 68 **Mayıs/May 2025**

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
Doç. Dr. İbrahim BALIK

Baş Editör
Doç. Dr. Umut UYAR

Editör
Doç. Dr. Eren ERGEN
Dr. Öğr. Üyesi Rauf BELGE

Uluslararası hakemli bilimsel bir dergi olan PAUSBED ilk olarak 2008 yılında yayımlanmıştır. 2017 yılından itibaren E-dergi olarak yayımlanmaktadır. PAUSBED 2021 yılından itibaren yılda altı kez (Ocak, Mart, Mayıs, Temmuz, Eylül ve Kasım) yayımlanmaktadır. Dergide yayımlanan çalışmalardan, kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir. Çalışmaların tüm sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

İngilizce Redaktör
Öğr. Gör. Ayşe YAVUZ

Sekreterya/Dizgi
Cansu EKİNCİ

DİZİNLENME
ULAKBİM TR DİZİN
MLA
EBSCO HOST
ASOS Index
Araştirmax Bilimsel Yayın İndeks
Türk Eğitim İndeks
SOBİAD, İSAM

Yazışma Adresi
Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kınıklı Yerleşkesi 20160
Kınıklı – DENİZLİ / TÜRKİYE
Tel. + 90 (258) 296 21 82
pausbed.pau.edu.tr

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet DUMAN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. Asuman ALTAY	Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. A. Nazif ÇATIK	Ege Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Cem KILIÇ	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Bener GÜNGÖR	Atatürk Üniversitesi, Erzurum
Prof. Dr. Bülent GÜLOĞLU	İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Dilek ÇETİNDAŞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof.Dr. Hakan Mehmet KİRİŞ	Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. İlhan KÜÇÜKKAPLAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Mehmet YAVUZ	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon
Prof. Dr. Metin EKİCİ	Ege Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Nurten SARICA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK	Akdeniz Üniversitesi, Antalya
Prof. Dr. Tamer AKSOY	İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Ahmet YILMAZ	Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas
Doç. Dr. Baysar TANİYAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Derya KIRAÇ SABZEHZAR	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Duygu YOLCU KARADAM	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Eren ERGEN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Ferda Esin GÜLEL	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. F. Zeynep BİLGE	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Mustafa GÜLTEKİN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Ömer GÜLEÇ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Rukiye KIZILTEPE	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Umut BEKCAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Umut UYAR	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Coşkun KUMRU	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Erbil AKTUĞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Fatma ÜÇYILDIZ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÇOBAN KUMBALI	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Rauf BELGE	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Tolgahan AYDINER	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Arş. Gör. Talha AYDIN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Arif BİLGİN	Sakarya Üniversitesi, Türkiye Sakarya University, Turkiye
Prof. Dr. Aylin ÖZMAN	Türk Eğitim Derneği Üniversitesi,Türkiye Turkish Education Association University, Turkiye
Prof. Dr. Cihan ÇOBANOĞLU	Güney Florida Üniversitesi Sarasota-Manatee, ABD University of South Florida Sarasota-Manatee, USA
Prof. Dr. Doğan GÜRSOY	Washington Devlet Üniversitesi, ABD Washington State University, USA
Prof. Dr. Faye HAMMILL	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Francesco D'ANDRA	Salento üniversitesi, İtalya Univesity of Salento, Italy
Prof. Dr. Geri SMYTH	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Géza DÁVID	Eötvös LorándÜniversitesi (Elte),Macaristan Eötvös Loránd University (Elte), Hungary
Prof. Dr. Kadir PEKTAŞ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye Istanbul Medeniyet University, Turkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Turkiye
Prof. Dr. Mithat ÜNER	Atılım Üniversitesi, Türkiye Atılım University, Turkiye
Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Turkiye
Prof. Dr. Orlin SABEV	Bulgar Bilimler Akademisi, Bulgaristan Bulgarian Academy of Science, Bulgaria
Prof. Dr. Sinan OLKUN	Ankara Üniversitesi, Türkiye Ankara University,Turkiye
Prof. Dr. Vincent LUIZZI	Teksas Devlet Üniversitesi, ABD Texas State University, USA
Prof. Dr. Yıldıray ÖZBEK	Akdeniz Üniversitesi, Türkiye Akdeniz University, Turkiye
Prof. Dr. Tevfik DALGIÇ	Texas Üniversitesi, ABD University of Texas at Dallas, USA
Prof. Dr. Tuğrul İNAL	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Turkiye
Prof. Dr. Zbigniew BİALAS	Katowice Silesia Üniversitesi, Polonya University of Silesia in Katowice, Poland
Prof. Dr. Yunus BALCI	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Turkiye

ALAN EDİTÖRLERİ/SECTION EDITORS

Prof. Dr. Dilek ÇETİNDAŞ
Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN
Prof. Dr. İlhan KÜÇÜKKAPLAN
Prof. Dr. Nurten SARICA
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ
Doç. Dr. Baysar TANİYAN
Doç. Dr. Derya KIRAÇ SABZEHZAR
Doç. Dr. Duygu YOLCU KARADAM
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT
Doç. Dr. Eren ERGEN
Doç. Dr. Ferda Esin GÜLEL
Doç. Dr. Mustafa GÜLTEKİN
Doç. Dr. Ömer GÜLEÇ
Doç. Dr. Rukiye KIZILTEPE
Doç. Dr. Umut BEKCAN
Doç. Dr. Umut UYAR
Dr. Öğr. Üyesi Coşkun KUMRU
Dr. Öğr. Üyesi Erbil AKTUĞ
Dr. Öğr. Üyesi Fatma ÜÇYILDIZ
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÇOBAN KUMBALI
Dr. Öğr. Üyesi Rauf BELGE
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA
Dr. Öğr. Üyesi Tolgahan AYDINER
Arş. Gör. Talha AYDIN

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Prof. Dr. Akartürk KARAHAN	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Deniz DEMİRARSLAN	Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Hale ŞIVGIN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan UYGURTÜRK	Karabük Üniversitesi
Prof. Dr. Mesruh SAVAŞ	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mine GÖZÜBÜYÜK TAMER	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Oğuzhan EKİNCİ	Erzurum Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Seher AKÇA	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Ünal KAYA	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Zeynep ÇOPUR	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Bahadır ÇOKAMAY	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. Betül YALÇINKAYA AKÇİT	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Cengiz GÜRBIYIK	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Davut KARAMAN	Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi
Doç. Dr. Erkan ALSU	Gaziantep Üniversitesi
Doç. Dr. Ferhat KARABULUT	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan GÜLERCE	Harran Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan KÖŞKER	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Doç. Dr. Haşim BAĞCI	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Kenan ATEŞGÖZ	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet BOZOK	Maltepe Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet ÇAKIR	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Doç. Dr. Mehmet KIRLIOĞLU	Karabük Üniversitesi
Doç. Dr. Mert KARABEY	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Önder ÖZKOÇ	Ankara Müzik ve Güzel Sanatlar Üniversitesi
Doç. Dr. Özer ŞAHİN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Tuğba NUR	Şırnak Üniversitesi
Doç. Dr. Türkmen Taşer AKBAŞ	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Ulaş ÜNLÜ	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Bilge ÇAKIR	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emre AKUSTA	Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Esvet MERT	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ezgi ATİK	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hakkı ÇILGINOĞLU	Kastamonu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hamdi Ali SERDAR	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hatice GENÇ	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İpek ŞENCAN	Hacettepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Leyla ADIGÜZEL	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Can DEMİRTAŞ	Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Merve Büşra ALTUNDERE DOĞAN	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ATSAN	Mersin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nilgün TUZCU	Antalya Belek Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Okan ŞENELDİR	Kocaeli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Pınar SÜT GÜNGÖR	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan Özkan YILDIZ	Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman KASAL	Anadolu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tayfun ÖZTAŞ	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Uygar ÜSTÜN	İstanbul Medipol Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yasemin ATA	Sinop Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf KAHREMAN	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep ÖZDEMİR	Amasya Ünivesitesi
Öğr. Gör. Dr. Bahar BALCI AYDOĞAN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Canan ÇETİN	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. İlkin Esen YILDIRIM	Pamukkale Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Özge KOZAL	Ege Üniversitesi

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-*Research Articles*

Ahmet Ekrem KAYA.....**1**
Çin-ABD Makroekonomik Şokları ve Türkiye: Global VAR Analizi
China-US Macroeconomic Shocks and Türkiye: Global VAR Analysis

Ahmet Tamer TOPUZ.....**21**
İlhan Usmanbaş'ın "Morton'a (Feldman) Göndermeler" Eserinin Set Teori Yaklaşımıyla Analizi
The Analysis of İlhan Usmanbaş's "Morton'a (Feldman) Göndermeler" Work With a Set Theory Approach

Nuh KELEŞ, Ata KAHVECİ.....**43**
Evaluating the Logistics Performance of the EU Candidate and Member Countries Using the WENSLO and ARTASI Methods
AB'ye Aday ve Üye Ülkelerin Lojistik Performanslarının WENSLO ve ARTASI Yöntemleri Kullanılarak Değerlendirilmesi

Baran Doğaç ÜNAL.....**67**
Onur Türkmen'in Sailing to Byzantium Eserindeki Ritüelistik Drama
Ritualistic Drama in Onur Türkmen's Sailing to Byzantium

Başak ÖNER GÜNDÜZ **87**
Edebiyatta Yapay Zekâ ve Aktör-Ağ Teorisi: Kazuo Ishıguro'nun *Beni Asla Bırakma* ve *Klara ile Güneş* Romanları
Artificial Intelligence and Actor-Network Theory in Literature: Novels Never Let Me Go and Klara and the Sun By Kazuo Ishiguro

Caner DEMİR.....**103**
Kalkınmanın İktisadi, Sosyal ve Kültürel Boyutları Bağlamında Yapay Zeka
Artificial Intelligence in the Context of Economic, Social, and Cultural Dimensions of Development

Cansel USLU, İrem ÖZGÖREN KINLI.....**117**
José Saramago'nun *Körlük* Romanında Uygarlıktan Sapma ve Ahlaki Panik: Sosyolojik Bir Analiz
Decivilizing and Moral Panic in José Saramago's Blindess Novel: A Sociological Analysis

Erol KÖYCÜ.....**131**
Possible Effects of Uncertainty Factors on Green Bond Returns
Belirsizlik Faktörlerinin Yeşil Tahvil Getirilerine Olası Etkileri

Fatma YİĞİT AÇIKGÖZ.....**147**
Halkla İlişkilerle Kuşaklar Arası Bağ Kurmak: Elvis Presley Örneği
Connecting Generations Through Public Relations: The Case of Elvis Presley

Fecri YAVİ.....**159**
Boğaç Han Hikâyesinin Türk Lehçelerinde Uyarlama Şeklindeki İlk Çevirisi: Kazan Tatar Türkçesiyle "Arslan Bek"
The First Adapted Translation of Boğaç Han Story in Turkic Dialects: "Arslan Bek" in Kazan Tatar Turkic

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-*Research Articles*

Fetullah BATTAL, Şeymanur YILMAZ.....**185**
Duygusal Zekâ ve Liderlik Arasındaki İlişki (Türkiye Örneği) Meta Analiz Çalışması
The Relationship Between Emotional Intelligence and Leadership (the Case of Türkiye) Meta-Analysis Study

Gül AKTAŞ, Simge HAYAL.....**199**
Denizli Kaleiçi Esnafının Gözünden Geçmişten Günümüze Ahilik
Ahiism From Past to Present Through the Eyes of Denizli Kaleiçi Tradesmen

Güleycan AKGÖZ AKTAŞ, Melisa EBEOĞLU DUMAN.....**219**
Babaların Gözünden Baba Katılımı ve Ebeveynlik Rolleri: Nitel Bir Çalışma
Father Involvement and Parenting Roles From Fathers' Perspective: A Qualitative Study

Gülfidan AYTAŞ.....**241**
Künstliche Intelligenz Und Übersetzungsethik: Verzerrungsprobleme Bei Modellen Zur Verarbeitung Natürlicher Sprache Und Lösungsvorschläge
Yapay Zeka ve Çeviri Etiği: Doğal Dil İşleme Modellerindeki Önyargı Problemleri ve Çözüm Önerileri

K. Burcu YAVUZ, Sezen SAVRAN PENBECİOĞLU.....**263**
Güncel Ekonomik Belirsizlik Döneminde Akademisyen Kadınların Sosyo-Ekonomik ve Sosyo-Mekansal Pratikleri
Socio-Economic and Socio-Spatial Practices of Female Academics During the Current Period of Economic Uncertainty

Merve ONUR, Hüseyin YAŞA.....**281**
Social Perceptions on the Use of Robot Waiters in Restaurants: An Analysis Based on Sentiment and Content Analysis on Social Media
Robot Garsonların Restoran Hizmetlerindeki Toplumsal Görüşü: Duygu ve İçerik Analizine Dayalı Bir İnceleme

Meryem CANSEVEN.....**295**
Acıpayam - Yassıhöyük Camisi Duvar Resimleri
Acıpayam - Yassıhöyük Mosque Wall Paintings

Müge ARSLAN KARABULUT.....**317**
Sanat ve Edebiyatın Bütünleştiği Noktada Kadına Bakış: Angelika Overath'ın *Sie Dreht Sich Um* Adlı Eserinde Kadın
The Perspective on Women at the Intersection of Art and Literature: The Woman in Angelika Overath's Work Sie Dreht Sich Um

Ozan KOCABAŞ.....**333**
Haber Okuryazarlığı ve Çatışma Algısı: Filistin-İsrail Çatışması Üzerine Bir Araştırma
News Literacy and Conflict Perception: A Study on the Philistine-Israeli Conflict

Ömer Samet KAZDAL, Derya ÇELİK, Aslı TENDERİS.....**351**
Yeşil İnovasyon ve Kurumsal Sürdürülebilirliğin Firma Performansına Etkisi: Örgütsel Değişime Açıklığın Aracılık Rolü
The Effect of Green Innovation and Corporate Sustainability on Firm Performance: The Mediating Role of Openness to Organizational Change

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-*Research Articles*

Pelin KOÇ.....**381**
Van İlinde Üretilen Süt ve Süt Ürünlerinin Gastronomi Turizmi Açısından Değerlendirilmesi
Evaluation of Milk and Dairy Products Produced in Van Province in Terms of Gastronomy Tourism

Pınar Tuğba DEĞİRMENCİOĞLU.....**405**
Sağlık Turizminde Türkiye'den Yeni Bir Sigorta: Sağlık Turizmi Komplikasyon Güvencesi Sigortası
A New Insurance Model From Türkiye in Health Tourism: Health Tourism Complications Assurance

Sezen KARABULUT.....**419**
Modernleşme ve Türk Kadını: Türk Ocakları Konferanslarının Etkisi
Modernization and Türkish Women: The Impact of Türkish Hearth Conferences

Dilruba IŞIN, Şenay LEYLA KUZU.....**439**
Continuities and Changes in the Construction of Masculinity: The Case of Syrian and Afghan Men Living in Sivas
Erkeklik İnşasında Süreklilikler ve Değişimler: Sivas'ta Yaşayan Suriyeli ve Afgan Erkekler Örneği

Yunus KILIÇ, Burhan AKYILMAZ.....**453**
Borsa İstanbul'da İşlem Gören Bankaların Hirose Yöntemiyle Marka Değerlerinin Belirlenmesi
Determination of Brand Values of Banks Traded on Borsa Istanbul Using the Hirose Method

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.09.2024 **√Accepted/Kabul:** 12.02.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1541738
Research Article/Araştırma Makalesi

Kaya, A. E. (2025). "Çin-ABD Makroekonomik Şokları ve Türkiye: Global VAR Analizi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 68, ss. 1-19.

ÇİN-ABD MAKROEKONOMİK ŞOKLARI VE TÜRKİYE: GLOBAL VAR ANALİZİ

Ahmet Ekrem KAYA*

Öz

Ticaret, finans ve faktör piyasaları açısından küresel ekonomideki yüksek entegrasyon düzeyi, bir ülkedeki ekonomik sorunların diğer ülkelere aktarılmasına yol açabilmektedir. Dünya'nın en büyük iki ekonomisi olan ABD ve Çin'deki ekonomik bozulmalar veya politika farklılaşmaları (şoklar) diğer ülkeleri ekonomik ve finansal olarak etkileyebilmektedir. Bu çalışmada, ekonomik ve finansal göstergeler açısından küresel ölçekte referans kabul edilen ABD ve Çin'de enflasyon, faiz oranları, çıktı açığı ve politika belirsizliği değişkenlerine gelen pozitif şokların Türkiye ekonomisini nasıl etkilediği global VAR yöntemi kullanılarak 1980:Ç1-2022:Ç4 dönemi için incelenmektedir. Ayrıca küresel politika belirsizliği ve küresel reel döviz kurundaki artışların Türkiye'ye etkisi de incelemeye dahil edilmektedir. Elde edilen analiz sonuçlarına göre, Türkiye'deki etkiler enflasyon, faiz oranı, çıktı açığı, döviz kuru, reel GSYH ve politika belirsizliği göstergeleri üzerinden izlenmektedir. Sonuçlar, Çin'deki şokların ticaret kanalı üzerinden Türkiye ekonomisine aktarıldığını göstermektedir. Ayrıca, reel üretim kanalı üzerinden Çin'in Türkiye üzerindeki etkisi ABD'ye kıyasla daha güçlüdür. Bu ülkelerdeki faiz artışlarının neden olacağı finansal sıkılaşmanın ise Türkiye ekonomisi üzerinde bir etkiye yol açmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. ABD'deki finansal sıkılaşmanın Türkiye'de bir etkisi bulunmasa bile; çıktı açığı şoklarının Türkiye'de finansal sıkılaşma etkisi doğurduğu görülmektedir.

Anahtar kelimeler: *Küresel şoklar, Türkiye Ekonomisi, GVAR.*

Jel Kodları: *C51, F15, F41.*

CHINA-US MACROECONOMIC SHOCKS AND TÜRKİYE: GLOBAL VAR ANALYSIS

Abstract

The high level of integration in the global economy in terms of trade, financial and factor markets can lead to the transmission of economic problems in one country to other countries. Economic disruptions or policy differences (shocks) in the US and China, the world's two largest economies, may also affect other countries economically and financially. This study analyzes how positive shocks to inflation, interest rates, output gap, and policy uncertainty variables in the US and China, globally recognized as benchmarks in terms of economic and financial indicators, affect the Turkish economy using the global VAR method over the period 1980:Q1-2022:Q4. Additionally, the effects of an increase in global policy uncertainty and the global real exchange rate in Türkiye are also included in the analysis. According to the results of the analyses, the impact in Türkiye is observed through inflation, interest rates, output gap, exchange rate, real GDP, and policy uncertainty indicators. The results indicate that shocks in China are transmitted to the Turkish economy through the trade channel. Moreover, China's impact on Turkey through the real output channel is stronger than the US. It is found that the financial tightening caused by interest rate hikes in these countries does not impact the Turkish economy. Even if the financial tightening in the US does not impact Türkiye, output gap shocks seem to create a financial tightening effect in Türkiye.

Keywords: *Global shocks, Turkish Economy, GVAR.*

JEL Classification Codes: *C51, F15, F41.*

*Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, İSTANBUL.
e-posta: ekrem.kaya@medeniyet.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-0860-2001)

1. GİRİŞ

Dünya ekonomisinin yaklaşık %43'ünü üretmekte olan ABD ve Çin'in temel makroekonomik göstergelerinde meydana gelen ani değişmeler (şoklar) diğer ülkeleri etkileyebilmektedir. *Mal ve hizmet ticareti*, *emtia piyasası*, *finansal koşullar* bu aktarımı sağlayan mekanizmalardır. Dünyanın en büyük iki ekonomisinde meydana gelecek bozulmaların ekonomik aktivite üzerinde yol açacağı doğrudan etki kadar *beklenti kanalı* ve *risk algısı* üzerinden neden olacağı etkiler de anlamlıdır. Mal ve hizmet ticareti ile emtia piyasasındaki küresel gelişmeler ekonomik aktivite üzerinde doğrudan etki doğururken, finansal koşulların bozulması ise finansmana erişim miktarı ve maliyeti üzerinden ve ulusal paraların değeri açısından sorunlara yol açmaktadır. Sonuç olarak, tüm bu faktörler üretimde azalma, enflasyon ve işsizlik sorunları olarak baş göstermektedir.

Küresel ekonomideki parasal büyüklük ile toplam talep arasındaki ilişki gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki etkileşimin teorik olarak açıklanmasına katkı sunmaktadır. Gelişmiş ülkelerin istisnai para politikası uygulamalarını sonlandırması küresel finansal koşulların sıkılaşmasına yol açar. Gelişmekte olan ülkelerden yabancı sermaye çıkışı anlamına gelen bu durum bu ülkelerde varlık fiyatlarının düşmesine, faiz ve risk primi beklentisinin yükselmesine neden olur. Döviz kuru üzerinde de spekülatif etki doğurabilecek bu süreç döviz açık pozisyonu ve vade uyumsuzluğu sorunlarına neden olabilmektedir. Finans sistemi üzerinde sistemik bir krize dönüşebilecek bu olgu bankalar ve şirketlerin bilançolarının bozulmasına neden olarak reel ekonomiye taşınır. Böyle bir ortamda hane halkı ve şirketlerin bekle-gör yaklaşımı ve borçlanma maliyetlerinin yükselmesi ekonomik aktivitenin daralmasına yol açan başat unsurlardır. Makroekonomik dinamiklere gelen şokların ülkeler arasında yayılmasına da bu temeller dayanak oluşturmaktadır: 1) Toparlanmanın dengeli olmamasının normalleşmenin farklı ülkelerde farklı zamanlarda görülmesine yol açması 2) Gelişmekte olan ülkelerdeki küresel ekonomik kriz sonrasında yavaşlayan büyümenin küresel talebin azalması riski barındırması (IMF, 2014; Harahap vd, 2016; Yıldırım, 2020).

Bu etkileşim kanalı dünya ekonomisinin güçlü ülkelerindeki sorunların küresel göstergeler olarak izlenmesi nedeniyle küçük ülkelerde kendilerinden daha fazla etkiye neden olabilmektedir (Bloom vd., 2017; Luk vd., 2020). Carrière-Swallow & Cespedes (2013)'un sonuçları küresel belirsizlik şoklarının gelişmekte olan ülkelerde yatırımları ve özel tüketimi gelişmiş ülkelere göre daha şiddetli etkilediğine işaret ediyor. Bu çerçevede ABD'deki belirsizlik şoklarının (Bhattarai vd., 2020) ve para politikasının diğer ülkelerdeki etkisinin ABD'dekinden daha fazla olduğuna (Georgiadis, 2016) ilişkin ampirik kanıtlar bulunmaktadır. Çin'in reel üretimine gelen şokların Endonezya'nın milli geliri (GSYH) için temel risk olarak tespit edilmesi, ABD faizlerinin Endonezya döviz kuru üzerinde en büyük etken olması (Harahap vd., 2016) aynı olgunun başka bir örneği olarak ifade edilebilir. Bu nedenle ABD ve Çin ekonomileri hem dünya ekonomisindeki büyük payları hem de küresel ekonomi açısından referans alınıyor olmaları itibariyle diğer ülke ekonomileri açısından önem arz etmektedir.

ABD para politikası şoklarının G7 ülkelerinin çıktı miktarı üzerinde dahi anlamlı bir etki doğurduğu tespit edilmektedir. Benzer bir şekilde ABD daraltıcı para politikası uygulamalarının Latin Amerika ülkelerinin çıktı düzeyinde açıklayıcı bir etkisi bulunmaktadır. Dünya'nın ikinci büyük ekonomisi olan Çin'in parasal genişlemeye gitmesi Doğu ve Güney Doğu Asya ülkelerinde çıktı artışına ve fiyatların yükselmesine neden olmaktadır (Kim & Roubini, 2000; Canova, 2005). Hall vd. (2023) ABD'deki enflasyonun İngiltere ve Euro bölgesine yayılımının diğer iki bölgenin yayılımından daha güçlü olduğunu tespit etmektedir. Allegret vd. (2012) Doğu Asya ülkelerinde dış şokların yurtiçi değişkenleri 1990'lardan sonra daha fazla etkilediğini ileri sürmektedir. Petrol fiyatlarının ve ABD çıktı şoklarının ABD dış parasal/finansal şoklarıyla kıyaslandığında yurtiçi ekonomik aktivite üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu tespit edilmektedir.

Yukarıdaki bulgular ışığında, küresel ekonomide önemli rol oynayan ABD ve Çin gibi iki büyük ekonomide meydana gelebilecek şoklardan, finansal ve ticari açıdan küresel entegrasyonu yüksek olan Türkiye'nin nasıl etkilenebileceği önemli bir araştırma sorusu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmanın amacı, ABD ve Çin'de enflasyon, faiz oranları, çıktı açığı ve politika belirsizliği değişkenlerinde meydana gelen şokların Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerini 1980:Ç1-2022:Ç4 dönemi için GVAR yaklaşımını kullanarak analiz etmektir. Ayrıca küresel politika belirsizliği ve küresel reel döviz kuruna gelen şokların etkileri de analiz edilmektedir. Bu çalışmada GVAR yöntemi, ülkeler arasındaki ticaret ağırlıklarını merkeze alması ve birden fazla kanaldan gelebilecek şokların tüm ülkeler üzerindeki etkilerini dikkate alması bakımından klasik VAR modellerine göre daha avantajlı olduğu için tercih edilmiştir (Pesaran vd., 2004).

Sonuçlar Çin'de meydana gelen enflasyon artışının Türkiye'de çıktı açığı artışına, Çin'deki çıktı açığı artışının Türkiye'de faiz, döviz kuru, çıktı açığı ve enflasyonun yükselmesine neden olduğunu göstermektedir. ABD'deki enflasyon artışı Türkiye'nin makro değişkenleri üzerinde anlamlı bir açıklayıcılık sergilememektedir. ABD'deki çıktı açığının ise Türkiye'de yalnızca faiz oranını ve çıktı açığını oldukça kısa süreli etkilediği görülmektedir. Her iki ülkenin faiz oranlarında meydana gelen artışların da Türkiye ekonomisi üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Özetle, sonuçlar Çin'in reel üretim kanalı üzerinden Türkiye'deki etkisinin ABD'den daha fazla olduğunu, bu iki ülkedeki finansal sıkılaşmanın ise Türkiye'nin makroekonomik temellerine bir etkisinin bulunmadığını göstermektedir.

2. TEORİK ÇERÇEVE

Dünya'da tüm ekonomiler arasında enerji, emtia, para-sermaye, mal-hizmet ve faktör piyasaları açısından yoğun bir değiş tokuş işlemi gerçekleşmektedir. Kaynakların dağılımı, verimli kullanılması ve bilgi üretimi açısından ülkelerin birbirlerinden ayrışması kendi aralarında ticari faaliyetlerin doğmasına neden olmaktadır. Bu ticaret ağı, katma değer üretimi ve zengin enerji kaynaklarına sahip ülkeler açısından bir sermaye birikimi oluşturma imkânı da sağlamaktadır. Ekonomik aktivitenin finansmanı bağlamında da sermayenin önemi ve mobilizasyonu söz konusu olmaktadır. Diğer taraftan para ve sermaye piyasaları ile mal piyasaları açısından arz talep uyumsuzluğu krizlere sebebiyet verir. Ticari ve finansal etkileşim ağının küreselleşme sayesinde çok gelişmesi ve derinleşmesi bu krizlerin lokal kalmasını engellemektedir. Özellikle dünyada üretilen ekonominin ve böylece sermayenin büyük bir kısmını ellerinde bulunduran ülkelerin/bölgelerin makroekonomik görünümlerinde ve politikalarında ani değişimler olması hem birbirleri hem de dünyanın geri kalanı üzerinde etkiler doğuracak dış şoklar olarak tanımlanmaktadır.

Dünya ekonomisinin finans, ticaret ve faktör piyasaları açısından entegre olması, ülkeler arasında serbest dolaşımı sağlayarak bir maliyet avantajı sunmaktadır. Ancak bu olgu ülkeler arasındaki bağımlılık düzeyini de artırmakta ve bulaşma/yayılma etkisini derinleştirmektedir. Bulaşma genellikle aşağı yönlü piyasa bozulmalarının bir ülkeden diğer ülkeye/ülkelere yayılımını ifade etmekte; döviz kuru, hisse senedi fiyatları, kamu borç faiz oranları ve sermaye akımlarındaki ortak hareketler anlamına gelmektedir. Bulaşmanın ilk türünü ülkeler arasındaki normal karşılıklı bağımlılık oluşturur. Küresel veya yerel bir şokun ülkeler arasında iletilebilmesini içerir. İkinci türde ise yatırımcıların kararlarını ivmelendiren faktörler merkezde yer alır. Başka bir ifadeyle makroekonomik temellerden ve ülkeler arasındaki karşılıklı bağımlılıktan daha ziyade finansal panikler, sürü davranışı, güven kaybı ve artan riskten kaçınma gibi rasyonel olmayan olgular nedeniyle bulaşma ortaya çıkabilir. Bu çerçevede yatırımcılar bir kriz durumunda makro temellerdeki farklılıkları göz ardı ederek birçok ülkedeki yatırımlarını çekebilirler. (Dornbusch vd., 2000).

Dış şokların diğer ülkelerin ekonomisine aktarımı finansal olarak birkaç kanal üzerinden gerçekleşir. Bunlardan ilki *portföylerin yeniden dengelenme kanalı*dır. Gelişmiş ülkelerin para politikasını normalleştirmesi bu ülkelerin varlıklarını, sağladığı getiri ve barındırdığı düşük risk nedeniyle yatırımcılar nezdinde daha cazip hale getirir. Bu olgu gelişmekte olan ülkelerde görece para çıkışı anlamına gelir. Böylece söz konusu ülkelerde varlık fiyatları değer kaybına uğrarken faiz oranlarının yükselmesi sonucuyla karşı karşıya kalınır (Chua vd., 2013; Harahap vd., 2016). İkincisi *uluslararası finansal piyasalar kanalı*dır. Küresel parasal sıkılaşma gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki faiz marjını minimize eder. Bu da arbitraj imkânını ortadan kaldırır. Yatırımcılar için gelişmiş ülkelerdeki risk ve getiri düzeylerinin daha avantajlı olması gelişmekte olan ülkelerden kaçınılmaz bir sermaye çıkışına yol açar (Dahlhaus & Vasishtha, 2014; Lavigne vd., 2014; Harahap vd., 2016). Sermaye çıkışının döviz kuru üzerinde bir baskı oluşturmasıyla *döviz kuru kanalı*nın etkisi de görülmektedir. Zira kurdaki oynaklık yabancı sermaye çıkışına neden olabilmektedir. Kurdaki oynaklığın giderilmesi amacıyla merkez bankalarının yapacağı müdahaleler hem rezervlerin azalmasına hem de döviz satımı karşısında çekilen ulusal para nedeniyle (başka bir araçla sterilize edilmemesi halinde) parasal daralmaya sebebiyet verebilmektedir (Mohanty, 2014; Harahap vd., 2016).

Yukarda özetlenen aktarım kanalları küresel finansal piyasaların tüm ülkeler için önem arz ettiğini göstermektedir. Özellikle ABD'de görülen finansal sıkılaşma veya faiz oranlarının yükselmesi gelişmekte olan ülkelerin faiz oranları üzerinde bir etkiye neden olabilmektedir. İki faiz oranı arasındaki reel getiri farkı yatırımcıların yatırım tercihlerini değiştirmelerine sebebiyet verebilmektedir. Bu da gelişmekte olan ülkelerin sermaye çıkışını engellemek amacıyla faiz oranlarının değişmesi yönünde bir baskıya yol açar. Böylece özellikle de gelişmekte olan ülkelerde finansal koşulların sıkılaşması durumu ortaya çıkar ve bunun da ekonomik aktiviteyi daraltıcı bir etkisi olur. ABD finansal piyasalarındaki gelişmeler Amerikan Doları'nın diğer ülkelerdeki değerini

(döviz kurunu) etkileyerek dış ticareti ve bu yolla ekonomik aktiviteyi de etkilemektedir. Ancak; makro temellerin sağlam olması, güçlü uluslararası rezervlere sahip olunması, para otoritesinin güçlü ve şeffaf iletişim stratejisiyle beklenti ve süreç yönetimi küresel şokların etkisini hafifletebilmektedir.

Ülkeler arasında sadece finansal piyasalar açısından değil mal ve hizmet piyasaları ile faktör piyasaları açısından da önemli bir etkileşim bulunmaktadır. Birçok ülke diğer ülkelerden ara malı, sermaye malı, nihai tüketim malı ve üretim faktörü temin etmektedir. Bu nedenle bir ülkenin para, mal ve faktör piyasalarında meydana gelecek uyumsuzluklar diğer ülkelere de taşınır, fiyat ve miktar etkisine yol açarak bu ülke piyasalarında da dengesizliğe yol açar. Pandemi döneminde Çin'den ara malı ithalatı yapan sektörlerde görülen fiyat artışları (Meier ve Pinto, 2024) bu bağlamda anlamlı bir örneklik teşkil etmektedir.

Para ve mal piyasalarının birbirinden etkileniyor olması ülkeler arasındaki yayılım etkisinde ticaret kanalını önemli hale getiren unsurlardan birini oluşturmaktadır. Faiz oranı para piyasasında belirlenmesine rağmen likidite düzeyi finansman maliyetini belirleyerek mal piyasasını etkileyebilir. Benzer bir ilişki tersten bakıldığında da geçerlidir. Mal piyasasındaki hacim ekonomik birimlerin ve şirketlerin gelir düzeyini oluşturarak para talebi üzerinde ve böylece para piyasasında belirleyici olmaktadır. Ticari ve finansal ilişkilerin dünya genelinde gerçekleşmesi mal ve para piyasaları arasındaki bu etkileşim ağının küresel bir boyut kazanmasına, ülkeler arasındaki yayılma ve bulaşma etkisini beslemesine neden olur.

Tablo 1: Türkiye'nin ABD ve Çin ile Dış Ticareti (Değer)

	Türkiye'nin İhracatı (Bin $)		Türkiye'nin İthalatı (Bin $)	
Yıl	ABD	Çin	ABD	Çin
1989	970.995,968	68.371,864	2.094.265,216	76.646,624
1990	967.590,272	37.184,3	2.281.574,912	246.307,6
1991	912.857,984	20.430,276	2.255.314,688	171.806,928
1992	865.011,584	146.715,984	2.600.408,32	172.354,496
1993	986.450,944	511.925,728	3.350.664,96	255.211,168
1994	1.520.653,952	354.837,6	2.429.361,92	257.853,776
1995	1.512.525,568	66.957,588	3.723.930,368	539.000,96
1996	1.616.792,32	65.076,06	3.287.569,408	551.283,584
1997	2.027.092,096	44.368,892	4.329.596,928	787.437,376
1998	2.228.525,056	38.036,484	4.043.450,624	846.063,616
1999	2.437.078,265	36.637,176	3.080.263,183	894.793,85
2000	3.135.267,128	96.010,398	3.911.105,55	1.344.731,391
2001	3.125.803,605	199.372,814	3.261.380,054	925.619,822
2002	3.356.359,86	268.229,485	3.099.465,546	1.368.313,996
2003	3.753.865,295	504.625,797	3.496.592,188	2.610.298,044
2004	4.860.147,692	391.585,394	4.745.221,444	4.476.076,179
2005	4.910.817,087	549.763,633	5.375.592,505	6.885.164,433
2006	5.061.329,781	693.037,514	6.260.881,397	9.669.100,099
2007	4.177.593,149	1.039.523,082	8.166.787,856	13.234.091,84
2008	4.316.424,238	1.437.203,856	1.197.7015,42	15.658.210,41
2009	3.250.109,121	1.600.296,212	8.575.892,113	12.676.572,76
2010	3.766.033,892	2.269.175,473	12.322.788,86	17.180.806,45
2011	4.585.849,36	2.466.316,097	16.042.072,86	21.693.335,51
2012	5.606.487,258	2.833.255,27	14.130.625,31	21.295.241,83
2013	6.647.524,826	3.755.649,229	13.350.843,69	25.260.751,25
2014	6.921.399,494	2.970.633,344	13.465.361,51	25.732.865,1
2015	7.020.040,631	2.500.618,224	11.603.209,08	25.283.734,39

2016	7.262.674,666	2.378.537,723	11.275.873,33	24.852.474,11
2017	9.259.938,415	3.037.675,041	12.289.079,61	23.753.643,67
2018	9.074.826,061	3.078.644,213	12.995.813,67	21.506.001,14
2019	8.978.309,174	2.726.077,5	11.847.469,54	19.128.159,87
2020	10.183.542,17	2.866.389,299	11.525.369,73	23.040.812,01
2021	14.721.817,41	3.662.747,787	13.147.626,99	32.238.051,68
2022	16.886.139,27	3.281.335,253	15.228.184,62	41.354.561,25
Not: https://wits.worldbank.org/Default.aspx?lang=en				

Ülkelerin ihracatlarının ithalatlarını karşılama oranları bu ülkelerdeki döviz varlıklarının düzeyi açısından belirleyicidir. Örneğin ithalatı değişmeyen bir ülkenin ihracatının azalması ülkedeki döviz miktarının azalmasına neden olarak kur üzerinde baskı oluşturur. Bu etkiyi gidermek amacıyla faiz oranlarında görülecek artışlar ekonomik aktivite üzerinde olumsuz neticeler doğurabilecektir. Turizm gibi, doğrudan ve dolaylı yatırımlar gibi kanallarla da yabancı sermayenin ilgili ülkeye girişi söz konusu olabilir ancak ülkelerin dışa açıklık oranları göz önüne alındığında ticaret kanalının döviz varlıkları üzerindeki etkisinin daha belirleyici olduğu değerlendirilmektedir.

Tablo 2: Türkiye'nin ABD ve Çin ile Dış Ticareti (%)

	Çin		**ABD**		**Türkiye'nin Dünya Ticaretindeki Payı (%)**
Yıl	İhracat Payı (%)	İthalat Payı (%)	İhracat Payı (%)	İthalat Payı (%)	
1989	0,59	0,49	8,35	13,29	1,19
1990	0,29	1,10	7,47	10,23	1,29
1991	0,15	0,82	6,72	10,72	0,89
1992	1,00	0,75	5,88	11,37	0,76
1993	3,34	0,87	6,43	11,39	0,79
1994	1,96	1,11	8,40	10,44	0,55
1995	0,31	1,51	7,00	10,43	0,61
1996	0,28	1,28	7,02	7,66	0,65
1997	0,17	1,62	7,72	8,91	0,70
1998	0,14	1,84	8,29	8,81	0,69
1999	0,14	2,20	9,17	7,57	0,61
2000	0,35	2,47	11,29	7,18	0,61
2001	0,64	2,24	9,98	7,88	0,56
2002	0,74	2,65	9,31	6,01	0,63
2003	1,07	3,76	7,94	5,04	0,72
2004	0,62	4,59	7,69	4,87	0,82
2005	0,75	5,90	6,68	4,60	0,87
2006	0,81	6,93	5,92	4,49	0,88
2007	0,97	7,78	3,89	4,80	0,21
2008	1,09	7,75	3,27	5,93	0,99
2009	1,57	9,00	3,18	6,09	0,92
2010	1,99	9,26	3,31	6,64	0,94
2011	1,83	9,01	3,40	6,66	0,99
2012	1,86	9,00	3,68	5,97	1,02
2013	2,33	9,69	4,12	5,12	1,07

2014	1,78	10,25	4,16	5,36	1,06
2015	1,66	11,84	4,65	5,43	1,06
2016	1,59	12,29	4,87	5,58	1,05
2017	1,85	9,95	5,63	5,15	1,09
2018	1,74	9,30	5,12	5,62	1,01
2019	1,51	9,09	4,97	5,63	0,99
2020	1,69	10,50	6,00	5,25	1,06
2021	1,63	11,88	6,54	4,84	1,07
2022	1,29	11,37	6,64	4,19	1,24
Not: https://wits.worldbank.org/Default.aspx?lang=en					

Dünyada 2022 yılı için kaydedilen ticari açıklık oranı %62,5'tur.[1] Dünyadaki tüm ihracat ve ithalat toplamlarının dünya gayrisafi yurtiçi hasılasına oranlanması ile elde edilen bu veri ticaretin küresel ekonomi ve ülkeler arasındaki yayılım etkisi açısından anlamlı bir açıklayıcılık sergilemektedir. Ticaretin üretim, istihdam ve gelir gibi faktörler üzerinde de belirleyici olması ticaret verilerindeki değişimin para, mal ve faktör piyasalarını etkilemesine yol açar. Bu çerçevede Türkiye'nin dış ticaretinde önemli iki partneri olan Çin ve ABD'de meydana gelecek makroekonomik şokların Türkiye ekonomisini etkilemesi teorik beklentilerle uyumluluk arz etmektedir.

Çin dünyadaki tüm ihracatın %14,55'ini, ithalatın %8,66 sını; Amerika Birleşik Devletleri dünyadaki tüm ihracatın %8,33'ünü, ithalatın %13,60'ını gerçekleştirmektedir.[2] Bu ülkelerin dünya ticaret haddinin büyük bir kısmını gerçekleştiriyor olmaları bu ülkelerdeki ekonomik bozulmaların diğer bölge ve ülkelere yayılması riskini barındırmaktadır. Tablo 1'de Türkiye'nin ABD ve Çin ile olan ihracat ve ithalatı değer üzerinden, Tablo 2'de ise yüzdelik oranlar üzerinden gösterilmektedir. İki ülkenin Türkiye ile olan dış ticaret hacmi 2022 yılında 76,5 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu tutar Türkiye ekonomisinin ilgili yılda üretmiş olduğu ekonomik değerin yaklaşık %10'una karşılık gelmektedir. Bu veriler üzerinden ABD ve Çin'in Türkiye'nin önemli ticaret partnerleri olduğu görülse de Türkiye'nin bu ülkelerle olan ihracatının ve ithalatının dünya geneli ihracatı ve ithalatı içerisindeki ortalama oransal değerleri sırasıyla 0,00008 (Çin'den ihracat), 0,00041 (ABD'den ihracat); 0,00069 (Çin'den ithalat), 0,00075 (ABD'den ithalat) düzeyindedir. 1989-2022 arası dönemde Türkiye'nin dünya ticaretinden aldığı payın ortalaması %0,9'dur.

3. LİTERATÜR ÖZETİ

Petrol başta olmak üzere emtia fiyatlarında meydana gelecek artışların dış şoklar açısından etkisi ihmal edilemez. Bu doğrultuda emtia fiyatlarının makroekonomik temelleri, makroekonomik temellerin de emtia fiyatlarını etkilediğine dair ampirik kanıtlar bulunmaktadır (Gubler & Hertweck, 2013; Byrne vd., 2020; Qian vd., 2023). Emtia fiyatlarında meydana gelen artışların maliyet kanalı üzerinden çıktı açığı, reel GSYH, enflasyon ve işsizlik açısından olumsuz sonuçlar doğurması söz konusu olabilmektedir. Enflasyon, faiz oranı, döviz kuru gibi makro temeller/göstergeler de emtia fiyatları üzerinde bir etki oluşturabilmektedir. Bu nedenle enerji ve emtia fiyatlarında görülecek bozulmalar küresel tedarik zinciri ve küresel talep üzerinden bir dış şok unsuruna dönüşebilir ve bu dış şokların bölgesel ve/ya küresel olarak yayılımına neden olabilir.

Toplam talepte veya toplam arzda meydana gelecek artışlar/azalışlar ülkelerin fiili üretimlerinin potansiyel üretimlerinin üstüne çıkmasına/altına düşmesine, başka bir ifadeyle pozitif veya negatif çıktı açığı vermelerine neden olmaktadır. Toplam talepteki artışların küresel ölçekte enerji ve emtia fiyatlarında bir artışa neden olması maliyet kanalı üzerinden bu olgunun bir dış şoka dönüşmesine sebebiyet verir. Negatif çıktı açığı da ticaret kanalıyla merkez ülkelerdeki resesyonların dünyanın geri kalanına yayılmasına yol açabilmektedir. Bu doğrultuda ABD, Çin ve Avro bölgesi gibi dünya ekonomisinin büyük bir kısmını üreten ekonomilerin toplam üretim miktarındaki dalgalanmalar dünyanın geri kalan ülkelerinin başta enflasyon olmak üzere makroekonomik görünümleri üzerinde açıklayıcı olabilmektedir. Yurtiçi enflasyonların küresel çıktı açığına daha duyarlı hale geldiğine dönük bulgular (Auer vd., 2017) buna işaret etmektedir.

[1] https://databank.worldbank.org/trade-openness-long-serie/id/a16d7265
[2] https://wits.worldbank.org/countrysnapshot/en/WLD

Tam (2018) GVAR yaklaşımını kullanarak ABD ve Çin'in ekonomik politika belirsizliğinin küresel ticareti olumsuz etkilediğini tespit etmektedir. ABD ticaret sistemindeki rolü nedeniyle bu süreçte etkiliyken Çin küresel tedarik zincirindeki yeri itibariyle bu sürece tesir etmektedir. Çalışmada Çin'in politika belirsizliğinin ihracat ve ithalat üzerinde doğuracağı etkinin ABD'nin politika belirsizliğinin yol açacağı etkinin gerisinde kaldığı ileri sürülmektedir. Feldkircher (2015)'in sonuçları ABD çıktısına gelen şokun Euro bölgesi üzerindeki etkisi, bölgenin kendi şoklarının yol açtığı etkiden daha fazla olduğu yönündedir. Avrupa'nın gelişen bölgelerini analiz eden çalışmada Euro bölgesi faiz artışları uzun dönemde tüm bölgede çıktı üzerinde negatif etkiye yol açmaktadır. Petrol fiyat artışlarının Rusya haricinde bölgeyi olumsuz etkilediği tespit edilmektedir. Gelişmiş ülkelerin küresel ekonomiyle güçlü entegrasyonunu doğrulayan, Avrupa'nın gelişmekte olan kısımlarında ise ülkeye özgü dinamiklerin daha belirleyici olduğu sonuçlarına ulaşılmaktadır.

Çin'de kaydedilen parasal genişlemenin Doğu ve Güney Doğu Asya ülkelerinde üretim miktarı ve fiyatlar genel düzeyi üzerinde pozitif etkilere yol açtığı görülmektedir (Kozluk ve Mehrotra, 2009). Benzer şekilde ABD para politikasındaki sıkılaşmanın Latin Amerika ülkelerinin çıktı miktarı üzerinde açıklayıcı olduğu tespit edilmektedir (Canova, 2005). Georgiadis (2016)'nın GVAR analiz sonuçları ABD'nin para politikasının çıktı üzerindeki etkisinin diğer ülkelerde ABD'de olduğundan daha etkili olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca bu etkiye maruz kalan ülkenin ticari ve finansal entegrasyonu, finansal açıklığı, finansal piyasaların gelişmişliği, döviz kuru rejimi, emek piyasasası katılıkları, sanayi yapısı ve küresel değer zincirine katılımı yayılımın düzeyi açısından belirleyici olduğu ileri sürülmektedir. Bu doğrultuda yayılma etkisinin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde farklılaştığı görülmektedir. Mackowiak (2007)'nin sonuçları ise ABD para politikası şoklarının gelişmekte olan ülkelerde kısa vadeli faiz oranı ve döviz kurları üzerinde anlamlı bir etki oluşturduğunu ancak diğer dış şoklarının etkisinin bu şoklardan daha fazla olduğunu ileri sürmektedir. Çin ve ABD ekonomilerinin dünyanın geri kalanı üzerindeki etkisi Endonezya ekonomisi üzerinde de görülmektedir. Çin'in üretiminde görülecek şokların Endonezya GSYH'si için önemli risk unsuru olarak görülmesi, ABD faizlerindeki değişimin Endonezya döviz kuru üzerinde belirleyici olması bu olguyu destekleyen sonuçlar sergilemektedir (Harahap vd., 2016).

Ekonomik belirsizlik tüketim ve yatırım üzerinde olumsuz etkilere neden olarak çıktı miktarında azalmaya neden olabilecek unsurlar arasında yer almaktadır. Bu olgunun ortaya çıkmasında ekonomik birimlerin risk karşıtı tutumları ve finansal sürtünme etkili olmaktadır. Ekonomik belirsizliğin negatif dış talep şoku oluşturması ve belirsizlik durumunun sermaye çıkışını tetiklemesi ticaret ve finans kanalıyla sorunun küreselleşmesine yol açabilmektedir (Bloom 2009, 2014; IMF, 2013; Jurado vd., 2015, Liu, 2021).

ABD belirsizlik şoklarının gelişmekte olan ülkelerde hisse senedi fiyatlarını ve döviz kurunu olumsuz etkilediği, bu ülkelere sermaye girişinin azalmasına neden olduğu görülmektedir. Ayrıca çıktı miktarının ve tüketici fiyatlarının düşmesine neden olmakla birlikte net ihracın artması gibi bir sonuç da doğurmaktadır. İncelenen on beş gelişmekte olan ülke içerisinde ABD belirsizlik şoklarına verilen tepkilerin farklılaştığı görülür. Latin Amerika ülkelerine özgü olmak üzere ABD belirsizlik şoklarının dış denge üzerindeki negatif etkisinin güçlü; varlık fiyatları, döviz kuru ve çıktı üzerindeki etkisinin zayıf olduğu tespit edilmektedir. Belirsizlik şoklarının gelişmekte olan ülkelerde ABD'ye nispetle daha fazla daraltıcı bir etkiye yol açtığı da ileri sürülebilmektedir Bhattarai vd. (2020).

Cheng (2017) yapısal VAR analizi yaklaşımını izleyerek Güney Kore üzerinde yurtiçi ve yurt dışı ekonomi politikası belirsizliği şoklarının etkisini incelemektedir. Her iki kanaldan gelecek belirsizliklerin Güney Kore ekonomisi üzerinde önemli negatif bir etkiye yol açtığı, ülkenin çıktı miktarında ise dış şokların daha yüksek bir açıklayıcılığa sahip olduğu tespit edilmektedir. Benzer bulgu Shah vd. (2019) tarafından Malezya için ampirik olarak desteklenmektedir. Sonuçlar küresel ekonomi politikası belirsizliğinin Malezya'nın makroekonomisi üzerinde -özellikle çıktı miktarı ve tüketici fiyatları enflasyonu açısından- yurtiçi belirsizliğin etkisinden çok daha önemli olduğunu göstermektedir. Azad & Serletis (2022) ABD'nin para politikası belirsizliğinin yedi gelişmekte olan ülkenin (Brezilya, Şili, Kolombiya, Endonezya, Meksika, Polonya, Güney Afrika) politika faiz oranları üzerinde nasıl bir etkiye yol açtığını incelemektedir. Para politikası belirsizliği kısa ve uzun dönem kısıtlarını kapsayacak bir tanımlamayla geliştirilmiş ve çoklu yapısal VAR modeli kullanılmıştır. Sonuçlar ABD'nin para politikası belirsizliğinin gelişmekte olan ülkelerin makroekonomik ve finansal temellerine zarar verdiğine işaret etmektedir.

Küresel ekonomi politika belirsizliğinin Türkiye'nin makroekonomik değişkenleri üzerindeki etkisini inceleyen Daştan & Karabulut (2022)'ın VAR analizi sonuçları küresel politika belirsizliğinin Türkiye'de ekonomik aktiviteyi daralttığını göstermektedir. En belirgin etkisinin ise yatırım değişkeni üzerinde olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Küresel politika belirsizliğinden makro değişkenlere dönük tek yönlü Granger nedensellik de bulunmaktadır. Türkiye'ye özgü literatürde -bildiğimiz kadarıyla- GVAR analizi uygulayan tek çalışma olan Çakır vd. (2020) Euro

bölgesi ekonomi politikaları ve şoklarının Türkiye ekonomisini etkilediği sonucuna ulaşmaktadır. Çalışmamız hem kapsanan veri periyodu hem de şokun geldiği ülkeler açısından anılan çalışmadan ayrışmaktadır.

İvrendi ve Yıldırım (2013) Türkiye ile BRICS ülkelerinde yurt içi para politikası şoklarının ve dış şokların bu ülkelerin makroekonomik temellerini nasıl etkilediğini yapısal VAR analizi ile incelemektedir. Bu ülkelerin çoğunda daraltıcı para politikası uygulamalarının ulusal paranın değer kazanması, faiz oranlarının yükselmesi, enflasyonun kontrol altına alınması ve çıktı miktarının düşmesi sonuçlarına yol açtığı görülmektedir. Analize konu olan altı ülkede döviz kurunun temel aktarım mekanizması olduğu, 5 ülkede ters J-eğrisi etkisi olduğu tespit edilmektedir. Ayrıca bu ülkelerdeki dalgalanmalarda dünya çıktı şoklarının baskın bir unsur olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Ekonomik entegrasyondaki artış küresel talep artışı karşısında emtia fiyatlarının yükselmesine neden olarak yurtiçi fiyatların artmasına ve ekonomik aktivitede daralmaya neden olmaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin dış şokların etkisine daha açık hale geldiği ileri sürülmektedir (Tunay & Tunay, 2019). Çalışmanın diğer bulguları makroekonomik ve finansal şoklar arasında bir etkileşim olduğuna, şokların finansal piyasalarda daha kalıcı etkiler bıraktığına işaret etmektedir. Finansal şokların makroekonomik paramatreler üzerinde uzun süren güçlü neticelere yol açtığı görülmektedir. Enflasyonist şokların kalıcı etkilere yol açtığı da tespit edilmektedir.

ABD ve Çin gibi dünya ekonomisinde önemli payı bulunan ülkelerin makroekonomik temellerinde görülecek ani değişimlerin (şokların) Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisinin incelenmesi çalışmanın ilgili literatüre temel katkısını oluşturmaktadır. Önceki çalışmaların büyük oranda küresel belirsizliklerin ve para politikası şoklarının etkisi çerçevelerine sahip olması çalışmayı öncül literatürden ayrıştırmaktadır. Ayrıca ülkeler arasındaki ticari ağırlıkları dikkate alan ve farklı kanallardan gelebilecek şokların etkilerini göz önünde bulunduran GVAR analizinin uygulanması çalışmanın literatüre bir diğer katksını oluşturmaktadır.

4. VERİ VE YÖNTEM

İlk olarak Pesaran vd. (2004) tarafından geliştirilen Global VAR (GVAR) yöntemi küresel ekonomide olduğu gibi etkileşim boyutu yüksek olan durumların modellenmesinde etkili bir yöntem olarak kullanılmaktadır. GVAR analizinin ilk adımında küçük ölçekli ülke için VAR modeli tahmin edilir. VARX* olarak gösterilen bu modeller yurtiçi değişkenlerden ve yurt dışı değişkenlerin ağırlıklı yatay kesit ortalamalarından oluşmaktadır. GVAR analizinin ikinci aşamasında her bir küçük ülke için tahmin edilen VARX* modelleri tek bir GVAR modeli olarak birlikte tahmin edilmektedir. Analizin temelinde standart VAR modelinde olduğu gibi değişkenlere gelen şokların etkilerinin incelenmesi yer almaktadır.[3]

GVAR modelinin uygulama örnekleri Feldkircher (2015), Tam (2018) ve Çakır vd. (2020) gibi çok sayıda çalışmada görülmektedir. İzlenen yöntemde her bir *i* ülkesi için $i \in (0, \ldots . N)$ kurulan VARX* modelinde yurtiçi (x_{it}), yurt dışı (x_{it}^{*}) ve küresel değişkenler (d_t) bulunmaktadır. Bunlara ilave olarak üç değişken türüne dönük gecikmeli katsayı matrislerine de modelde yer verilmektedir. Aşağıdaki modelde bu katsayılar sırasıyla (Φ_i ; Λ_{i0}, Λ_{i1}; Ψ_{i0}, Ψ_{i1}) sembolleriyle gösterilmektedir:

$$x_{it} = c_{i0} + c_{i1}t + \Phi_i x_{i,t-1} + \Lambda_{i0} x_{it}^{*} + \Lambda_{i1} x_{i,t-1}^{*} + \Psi_{i0} d_t + \Psi_{i1} d_{t-1} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Her bir ülke için yurt dışı değişkenler, yurt içi değişkenlerin ülkeler arasındaki ağırlıklı ortalaması alınarak oluşturulur. Buradaki ağırlıklandırma (w_{ij}) ülkeler arasındaki karşılıklı ticari (veya finans) temelli ilişkinin düzeyine ilişkin bir gösterge kabul edilebilir:

$$x_{it}^{*} = \sum_{j=0}^{N} w_{ij} x_{jt} \quad (2)$$

Her bir küçük ülke için tahmin edilen VARX* modelleri tek bir GVAR modeli olarak birlikte tahmin edilirken her bir *i* ülkesi için yurt içi ve yurt dışı değişkenlerden bir z_{it}vektörü tanımlanır: $z_{it} = \begin{matrix} x_{it} \\ x_{it}^{*} \end{matrix}$. Küresel değişkenleri referans ülke (Amerika Birleşik Devletleri-ABD) haricinde yurt dışı değişken olarak kabul ederek ve z_{it} vektörünü dikkate alarak (1) numaralı model aşağıdaki şekilde yeniden yazılabilmektedir:

[3] https://www.econ.cam.ac.uk/people-files/emeritus/mhp1/GVAR/GVAR.html

$$A_i z_{it} = c_{i0} + c_{i1} t + B_i z_{i,t-1} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

Tüm ülkelerin yurt içi değişkenlerinin birleştirilmesiyle küresel bir vektör elde edilir (g_t). Ülkeye özgü ticaret ağırlıkları matrisiyle (L_i) küresel vektör çarpılıp (3) numaralı modele dâhil edilerek ülkeye özgü modelin son hali elde edilmektedir:

$$A_i L_i g_t = c_{i0} + c_{i1} t + B_i L_i g_{t-1} + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

Ülkelere özgü modellerden hareketle GVAR modeli ise aşağıdaki gibi oluşturulmaktadır:

$$K g_t = c_0 + c_1 t + M g_{t-1} + \varepsilon_t \quad (5)$$

VARX modellerinde küçük ölçekli ülke için (çalışmada Türkiye) reel Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYH), enflasyon, faiz oranı, reel döviz kuru, çıktı açığı ve Türkiye belirsizlik endeksi yurtiçi değişken olarak kullanılmaktadır. Çıktı açığı Hodrick–Prescott (HP) filter yaklaşımıyla ülkelerin potansiyel ve fiili GSYH farkı şeklinde tanımlanmaktadır. Belirsizlik endeksi Ahir vd. (2022) tarafından ekonomik ve siyasi gelişmeleri içeren ülke raporlarından hareketle 143 ülke için münferiden ve tüm dünya için hesaplanmaktadır. Modelde yer alan yurt dışı değişkenler diğer ülkelerin yurtiçi değişkenlerinin ağırlıklı ortalaması alınarak elde edilir. Küresel değişken olarak petrol fiyatları belirlenmiştir. Modelde yer alan değişkenlerin tanımlanmasında Smith ve Galesi (2014) referans alınmaktadır.

Ülkeler arasındaki ticaret akımı ülkelerin birbirleri ile olan ihracat ve ithalat toplamlarından oluşmaktadır. Ağırlıklar, ilgili değişkenlerin ülkeler arası ticaret ağırlıklı ortalamaları kullanılarak hesaplanır. Ticaret ağırlıkları ülkelerin birbirlerine olan bağımlılıklarını göstermek için bir gösterge olarak kullanılmaktadır. Şokların ülkeler arasındaki etkilerinin yayılmasında önemli olan karşılıklı ticaret ağırlıklarını gösteren ticaret ağırlık matrisine Tablo 3'de yer verilmektedir:

Tablo 3: Ticaret Ağırlık Matrisi (1980-2016 Sabit)

Ülkeler	**Çin**	**Türkiye**	**ABD**
Çin	0,000	0,107	0,167
Türkiye	0,008	0,000	0,005
ABD	0,205	0,089	0,000
Diğer	0,788	0,911	0,995
Not: Karşılıklı ticaret ağırlıkları sütun toplamları 1'e eşittir.			

Çalışmada 1980:Ç1-2022:Ç4 dönemine ait çeyreklik veri kullanılmıştır. Veriler, GVAR toolbox[4] ve Uluslararası Para Fonu (IMF) Uluslararası Finansal İstatistikler (IFS) veri tabanından elde edilmiştir. Referans ülke olarak ABD'nin kabul edildiği GVAR modelinde 32 ülke yer almaktadır. Çin'e ve ABD'ye gelen pozitif şokların Türkiye üzerindeki etkisi etki-tepki fonksiyonu analizi ile incelenmektedir. Sırasıyla Çin ve ABD'nin enflasyon oranları, faiz, oranları, çıktı açığı ve politika belirsizliğine gelen şokların Türkiye'deki enflasyon, faiz, çıktı açığı, döviz kuru, reel GSYH ve politika belirsizliği üzerinde nasıl bir etkiye yol açtığı analiz edilmektedir. Bunlara ilave olarak küresel politika belirsizliği ve küresel reel döviz kuruna gelen şokların etkileri de incelenmektedir. Böylece Türkiye ekonomisinin dünyanın en büyük iki ekonomisinin makroekonomik göstergelerinde meydana gelen şoklara ne düzeyde duyarlı olduğu tespit edilebilmektedir.

[4] https://www.econ.cam.ac.uk/people-files/emeritus/mhp1/GVAR/GVAR.html

5. AMPİRİK SONUÇLAR

Modelde yer alan serilerin durağanlığını tespit etmek amacıyla ilk olarak Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi uygulanmaktadır. Sonuçları Tablo 4'de verilen ADF birim kök testleri *trendli* ve *trendsiz* formların her ikisi için de elde edilmiştir. Her bir değişken için %95 güven aralığında kritik değerler dikkate alınarak belirsizlik endeksi, çıktı açığı ve döviz kurunun seviye değerlerinde durağan olduğu görülmektedir. Faiz oranı, enflasyon, GSYH'nin birinci farkları alındığında durağan hale gelmektedir. Yalnızca Çin'in GSYH serisinin ikinci farkı alındığında birim kök sorunu giderilebilmektedir. Aynı tabloda küresel değişken olan petrol fiyatının birim kök test sonuçlarına da yer verilmektedir. Serinin birinci farkında durağan hale geldiği görülmektedir.

Tablo 4: Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Testleri

Yurtiçi Değişkenler Birim Kök Testi (%5 Anlamlılık Düzeyi)					
Değişkenler		**Kritik Değer**	**Çin**	**ABD**	**Türkiye**
GSYH	Sabit ve Trend	-3,45	-0,615	-1,231	-1,294
	Sabit	-2,89	-2,114	-1,809	-2,723
	Birinci Fark	-2,89	-2,207	-9,209	-7,829
Enflasyon	Sabit ve Trend	-3,45	-2,847	-4,554	-2,174
	Sabit	-2,89	-2,585	-4,807	-2,120
	Birinci Fark	-2,89	-7,050	-7,184	-9,319
Döviz Kuru	Sabit ve Trend	-3,45	-9,595		-4,712
	Sabit	-2,89	-8,715		-4,447
	Birinci Fark	-2,89	-10,533		-11,592
Faiz Oranı	Sabit ve Trend	-3,45	-1,688	-2,822	-2,392
	Sabit	-2,89	-1,921	-3,283	-2,236
	Birinci Fark	-2,89	-4,876	-5,788	-10,505
Çıktı Açığı	Sabit ve Trend	-3,45	-5,140	-5,210	-6,123
	Sabit	-2,89	-5,156	-5,227	-6,141
	Birinci Fark	-2,89	-5,745	-7,104	-8,360
Belirsizlik Endeksi	Sabit ve Trend	-3,45	-4,207	-3,591	-5,262
	Sabit	-2,89	-3,469	-2,841	-3,854
	Birinci Fark	-2,89	-9,131	-8,289	-12,829
Küresel Değişkenler Birim Kök Testi (%5 Anlamlılık Düzeyi)					
Petrol Fiyatı	Sabit ve Trend	-3,45	-2,754		
	Sabit	-2,89	-1,140		
	Birinci Fark	-2,89	-10,086		
	İkinci Fark	-2,89	-10,290		

Not: Gecikme uzunluklarının belirlenmesinde Akaike Bilgi Kriteri (Akaike Information Criterion-AIC) kullanılmaktadır. Sonuçların değerlendirilmesinde istatiksel olarak %5 anlamlılık düzeyi dikkate alınmıştır. Kritik değerler trendli: 3,45; trendsiz: 2,89.

Tablo 5'te de yurtiçi ve yurt dışı değişkenlerin gecikme sayılarına ve dışsal değişkenlerin zayıf dışsallık testine yer verilmektedir. Yurtiçi, yurt dışı ve küresel değişkenler için gecikme sayıları tüm ülkeler için 1 ve 2 olarak belirlenmiştir. Ayrıca değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkinin tespiti için zayıf dışsallık testinin yapılması gerekmektedir. Burada sıfır hipotezi değişkenlerin zayıf dışsallığını ifade eder. F istatistik sonuçlarına göre faiz haricindeki tüm değişkenlerin zayıf dışsallık hipotezi reddedilmektedir.

Tablo 5: Yurtiçi ve Yurt Dışı Değişkenlerin Gecikme Sayıları ve Dışsal Değişkenlerin Zayıf Dışsallık Testi

Ülkeye Özgü İçsel ve Dışsal Değişkenler		Çin	Türkiye	ABD
İçsel Değişkenler	P	2	1	2
	q	1	1	1
Dışsal Değişkenler	p*	1	1	2
	q*	2	2	2
F test		**4,145**	**F(3,146)**	**F(3,142)**
GSYH		0,521	2,683	1,638
Enflasyon		2,077	1,196	0,180
Döviz Kuru				2,616
Faiz		4,259	2,960	
Çıktı Açığı		0,206	0,571	1,433
Belirsizlik Endeksi		0,208	1,005	0,495
Petrol Fiyatı		0,646	0,612	

Not: F istatistiği için kritik değerler ülkeler için sırasıyla (2,434; 2,667; 2,668'dir. p değeri yurtiçi değişkenlerin gecikme uzunluğunu q değeri de yurt dışı değişkenlerin gecikme sayılarını göstermektedir. p* ve q* ise GVAR tarafından oluşturulan dışsal değişkenlerin gecikme sayılarını temsil etmektedir.

GVAR analizinin en önemli kısmını etki-tepki fonksiyonları oluşturmaktadır. Genelleştirilmiş etki-tepki fonksiyonu (generalised impulse response function-GIRF) analizleri etki değişkenine gelen bir standart sapmalık şok karşısında tepki değişkeninin verdiği reaksiyona dayanmaktadır. Bu çerçevede yürütülen etki-tepki fonksiyonu analizleri Çin ve ABD'nin temel makroekonomik değişkenlerine gelen bir standart sapmalık pozitif şokun Türkiye ekonomisinde yol açtığı sonuçlara dayanmaktadır. Sonuçları 1-10 numaralı grafiklerde verilen analizler ayrıca küresel reel döviz kuruna ve küresel politika belirsizliğine gelen bir standart sapmalık pozitif şokların Türkiye ekonomisini nasıl etkilediğini de kapsamaktadır.

Grafik-1'de yer alan sonuçlarda Çin'de enflasyonda meydana gelecek bir artışın Türkiye'de en belirgin etkisi çıktı açığı üzerinde görülmektedir. Türkiye'nin ara malı ve nihai tüketim malı açısından önemli bir ithalat partneri olan Çin'de meydana gelen fiyat artışları Türkiye'de çıktı açığının yaklaşık iki dönem artmasına neden olmaktadır. Küresel değer zincirinin genişlemesi ve Çin'in önemli bir emtia ihracatçısı olduğu düşünüldüğünde Çin'de yaşanan fiyat artışlarının yol açacağı maliyet etkisi nedeniyle Türkiye'de çıktı açığında bir artış yaşanması beklentilerle uyumlu görülmektedir. ABD enflasyonun (Grafik-2) ise Türkiye'nin temel makroekonomik göstergeleri üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu açıdan Hall vd. (2023)'nin ABD'deki enflasyonun İngiltere ve Euro bölgesine yayıldığı bulguları Türkiye için doğrulanamamaktadır.

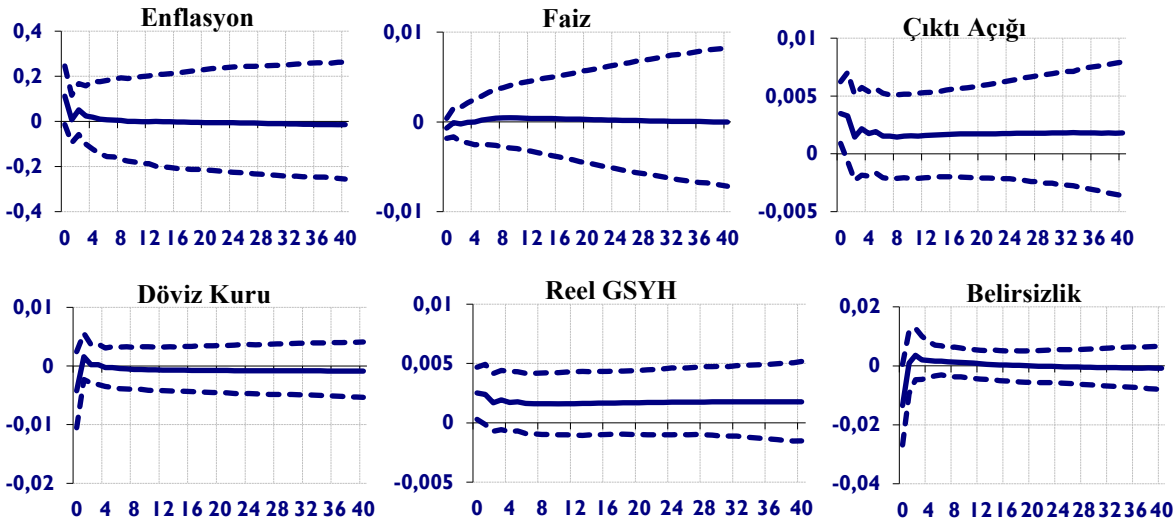

Grafik 1: Çin'in enflasyon oranlarına gelen pozitif şokun etkisi

Not: Grafik Çin enflasyon oranlarında meydana gelen 1 standart sapmalık şokun değişkenler üzerindeki etkisini göstermektedir. Kesikli çizgiler %90 güven aralıklarını temsil etmektedir.

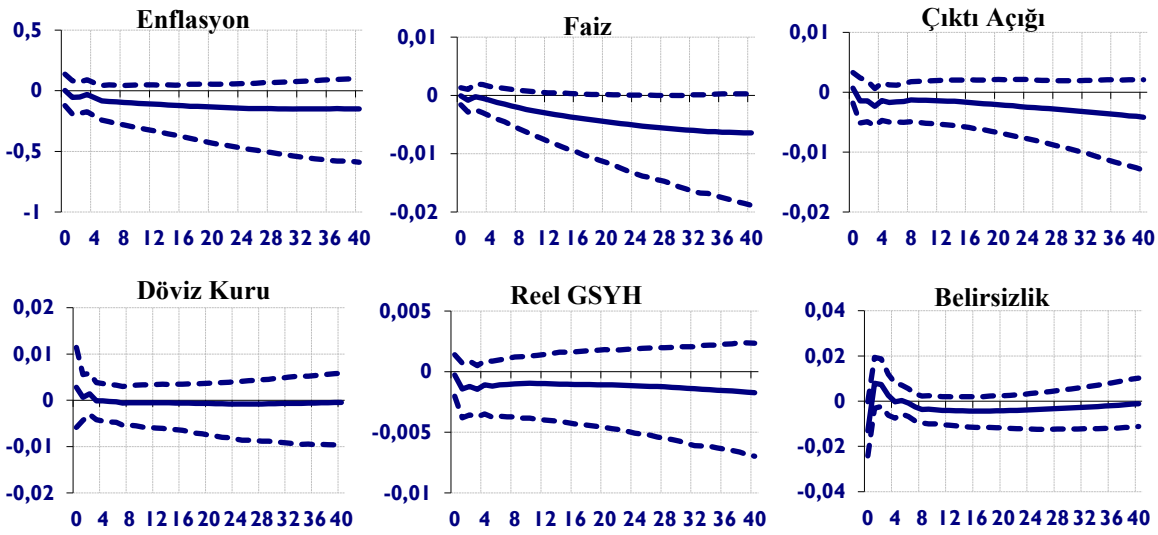

Grafik 2: ABD'nin enflasyon oranlarına gelen pozitif şokun etkisi

Not: Grafik ABD enflasyon oranlarında meydana gelen 1 standart sapmalık şokun değişkenler üzerindeki etkisini göstermektedir. Kesikli çizgiler %90 güven aralıklarını temsil etmektedir.

Para piyasaları açısından en temel göstergeler arasında yer alan faiz oranına Çin'de ve ABD'de gelen bir standart sapmalık pozitif şokların Türkiye ekonomisi üzerinde istatiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığı tespit edilmektedir (Grafik 3-4). Bu sonuçlar Georgiadis (2016)'nın ABD para politikasının diğer ülkelerdeki etkisinin ABD'dekinden fazla olduğu bulgularıyla örtüşmemektedir. ABD'deki finansal sıkılaşmanın Türkiye'de anlamlı bir etki doğurmaması Harahap vd. (2016)'nin ortaya koyduğu gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki finansal/parasal etkileşim ağının –yapılan analiz çerçevesinde- Türkiye bulgularıyla desteklenmediğini göstermektedir. Ancak Georgiadis (2016) ABD para politikasının yayılmasında ülkelerin farklılaşan sonuçlar göstermesini bu ülkelerin ticari ve finansal entegrasyon düzeyleri, finansal açıklık dereceleri ve finansal piyasaların gelişmişliği, uyguladıkları döviz kuru rejimleri, emek piyasasındaki katılık, sanayi yapısı ve küresel değer zincirine katılımlarıyla açıklamaktadır.

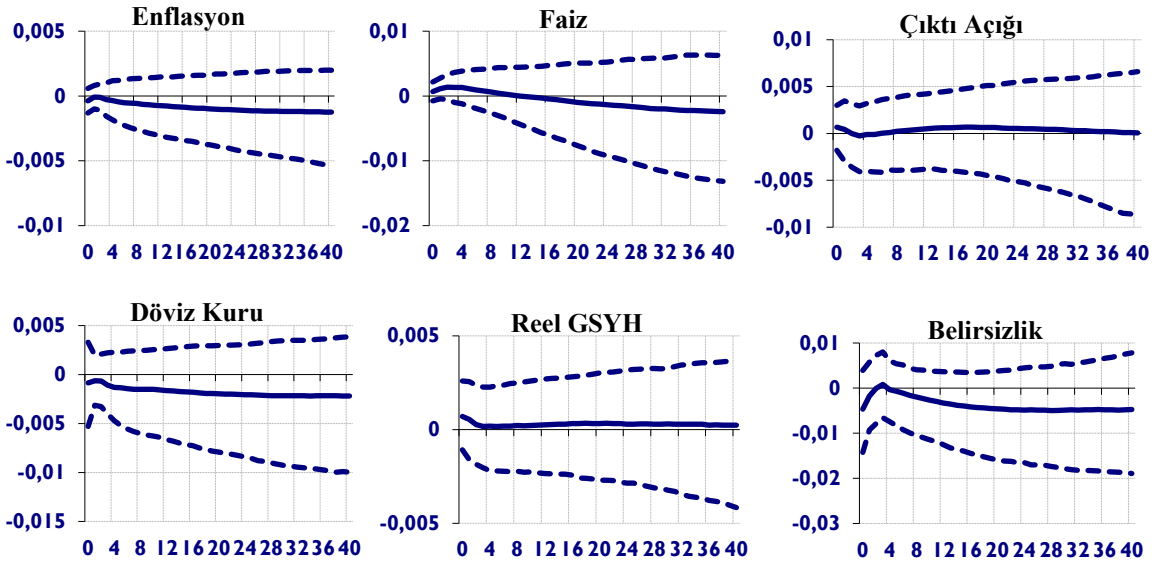

Grafik 3: Çin'in faiz oranlarına gelen pozitif şokların etkisi

Not: Grafik Çin faiz oranlarında oranlarında meydana gelen 1 standart sapmalık şokun değişkenler üzerindeki etkisini göstermektedir. Kesikli çizgiler %90 güven aralıklarını temsil etmektedir.

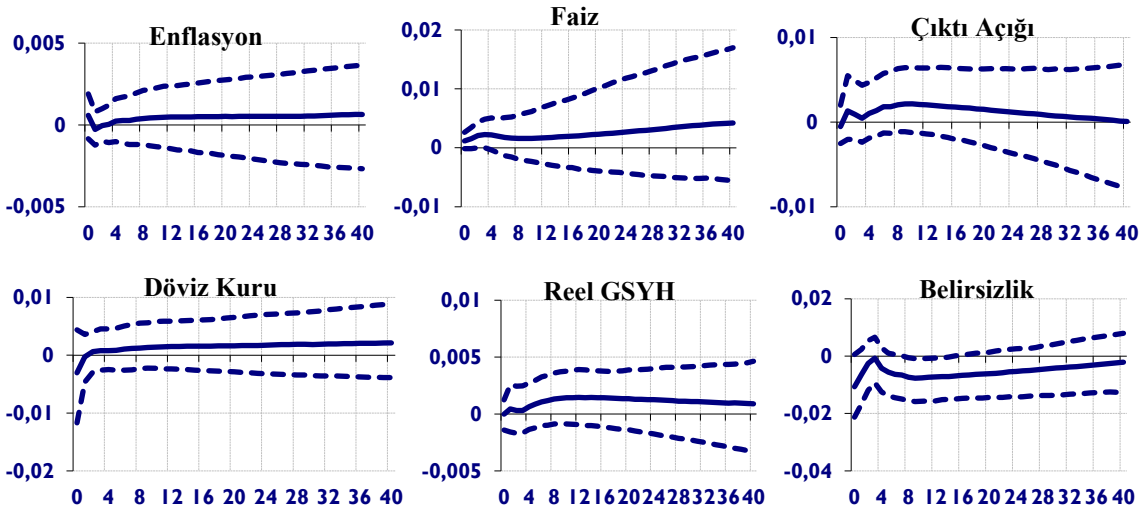

Grafik 4: ABD'nin faiz oranlarına gelen pozitif şokların etkisi

Not: Grafik ABD faiz oranlarında meydana gelen 1 standart sapmalık şokun değişkenler üzerindeki etkisini göstermektedir. Kesikli çizgiler %90 güven aralıklarını temsil etmektedir.

Grafik 5-6'da yer alan sonuçlar çıktı açığına gelen pozitif şoklar açısından Türkiye'de Çin'in ABD'den daha yüksek bir açıklayıcılığa sahip olduğu görülmektedir. Çin'de meydana gelen çıktı açığı artışının Türkiye'de tüm periyot boyunca devam eden enflasyon ve faiz artırıcı etkisi tespit edilmektedir. Çıktı açığı üzerindeki etkinin birinci yılın sonunda, gecikmeli başlayan döviz kuru üzerindeki etkisinin ise üçüncü senenin sonunda sönümlendiği görülmektedir. Harahap vd. (2016)'nin Çin'in reel üretiminin Endonezya'nın GSYH'sini açıklayıcı yöndeki bulguları Türkiye sonuçlarıyla örtüşmektedir. Çin'in çıktı açığında meydana gelen bir artışın Türkiye'de enflasyon ve faizi uzun süre yukarı yönlü etkilediği, çıktı açığını ise kısa süreli olsa bile artırdığı görülmektedir. ABD çıktı açığındaki artışın ise Türkiye'de faiz oranı ve çıktı açığını artırıcı etkisi yaklaşık iki çeyrek dönem sürmüştür. Ayrıca Reel GSYH üzerinde Çin'den gelen pozitif çıktı açığı şoklarının etkisi anlamsızken, ABD'den gelen şoklar pozitif bir etkiye yol açmaktadır. Sonuç itibariyle fiili üretimdeki değişimi gösteren çıktı açığı kanalı üzerinden Türkiye'de Çin'in ABD'den daha güçlü ve daha uzun süreli etkiler doğurduğu gözlemlenmektedir. Diğer taraftan çıktı açığına gelen şokların Türkiye ekonomisi üzerinde anlamlı sonuçlara işaret etmesi ülkeler arasındaki etkileşimin yayılma ve bulaşıcılık etkisi ortaya çıkardığına delil teşkil etmektedir.

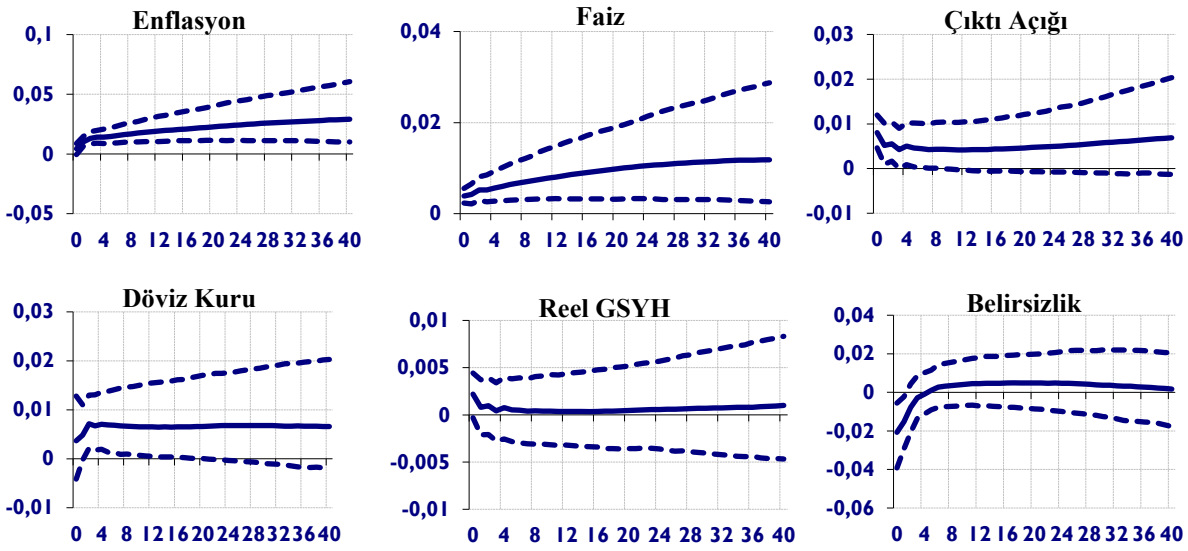

Grafik 5: Çin'in çıktı açığına gelen pozitif şokların etkisi

Not: Grafik Çin çıktı açığında meydana gelen 1 standart sapmalık şokun değişkenler üzerindeki etkisini göstermektedir. Kesikli çizgiler %90 güven aralıklarını temsil etmektedir.

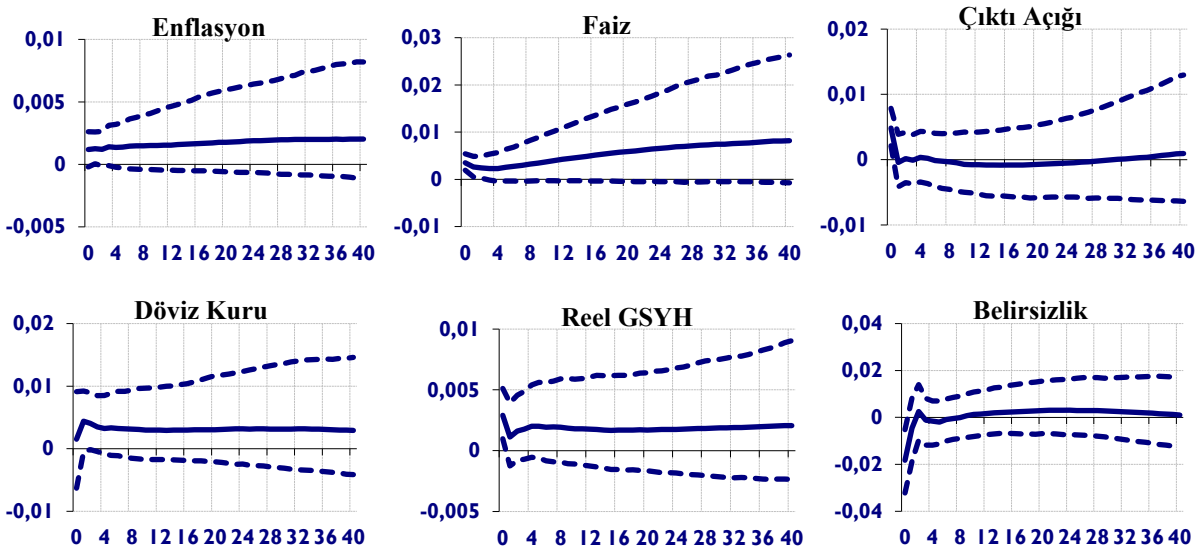

Grafik 6: ABD'nin çıktı açığına gelen pozitif şokların etkisi

Not: Grafik ABD çıktı açığında meydana gelen 1 standart sapmalık şokun değişkenler üzerindeki etkisini göstermektedir. Kesikli çizgiler %90 güven aralıklarını temsil etmektedir.

Çin ve ABD'deki politika belirsizliklerinin Türkiye'nin makroekonomik göstergeleri üzerindeki etkisi Grafik 7-8'de gösterilmektedir. Sonuçlar anlamlı bir etkinin olmadığına işaret etmektedir. Bu çerçevede bulgularımız Azad & Serletis (2022)'nin ABD para politikası belirsizliğinin gelişmekte olan ülkelerin makroekonomik ve finansal temellerine zarar verdiği ve Bhattarai vd. (2020)'nin ABD'deki belirsizlik şoklarının kendisinden çok diğer ülkeleri etkilediği şeklindeki sonuçlarından ayrışmaktadır. Ancak; ABD politika belirsizliğinde meydana gelen bir artış temel makroekonomik göstergeler üzerinde anlamlı bir etki doğurmasa bile Türkiye'de yaklaşık üç çeyrek süren bir politika belirsizliği etkisine neden olmaktadır.

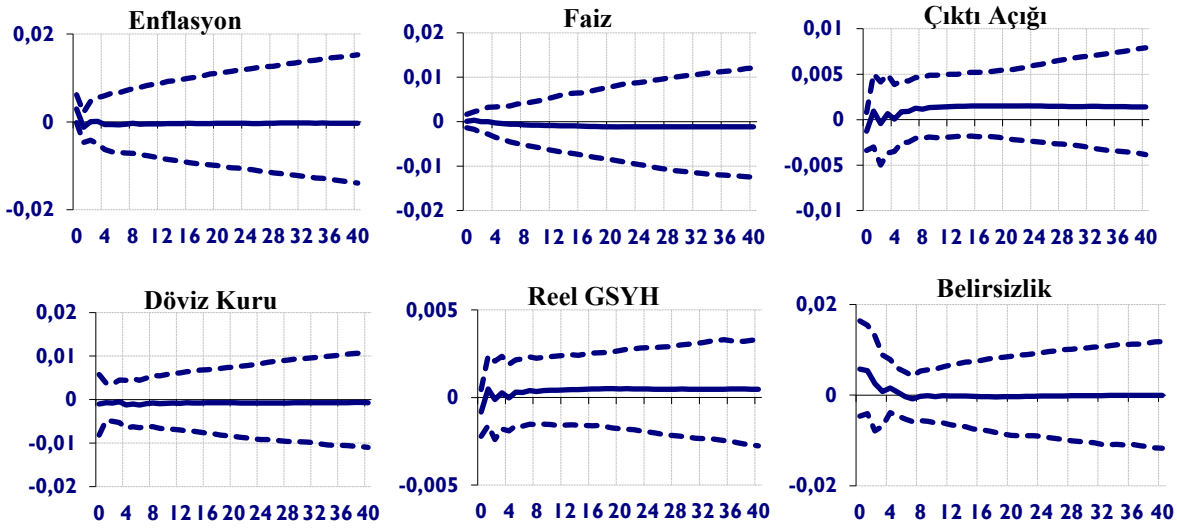

Grafik 7: Çin'in belirsizlik endeksine gelen pozitif şokların etkisi

Not: Grafik Çin belirsizlik endeksinde meydana gelen 1 standart sapmalık şokun değişkenler üzerindeki etkisini göstermektedir. Kesikli çizgiler %90 güven aralıklarını temsil etmektedir.

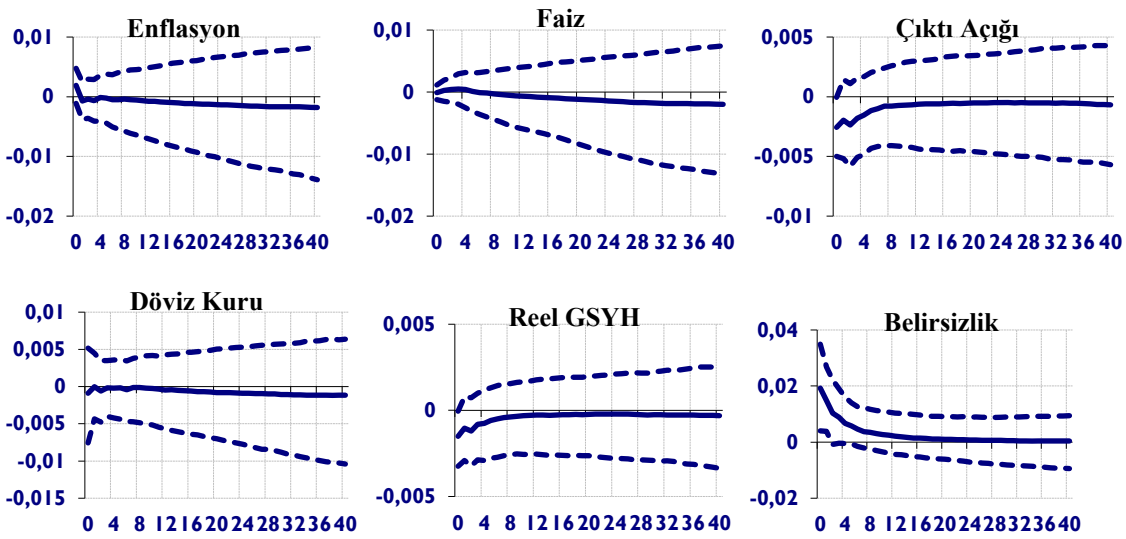

Grafik 8: ABD'nin belirsizlik endeksine gelen pozitif şokların etkisi

Not: Grafik ABD belirsizlik endeksinde meydana gelen 1 standart sapmalık şokun değişkenler üzerindeki etkisini göstermektedir. Kesikli çizgiler %90 güven aralıklarını temsil etmektedir.

Carrière-Swallow & Cespedes (2013)'ün küresel belirsizlik şoklarının gelişmekte olan ülkeleri daha fazla etkilediğine dönük kanıtlar sunmaktadır. Bununla paralel olarak Grafik-9'da küresel politika belirsizliğine gelen pozitif şokların Türkiye ekonomisi üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Sonuçlarımız Daştan & Karabulut (2022)'un Türkiye analizi bulgularıyla uyumludur. Küresel politika belirsizliğinin Türkiye'de kısa süreli de olsa enflasyona ve reel üretimin azalmasına yol açtığı tespit edilmektedir. Grafik-9'da yer alan sonuçlar küresel ekonomi politika belirsizliğinde meydan gelen bir artışın Türkiye'de bir yıl süren politika belirsizliğine yol açtığını göstermektedir. Bu bulgular Türkiye ekonomisinin küresel gelişmelere duyarlı olduğu sonucuna işaret etmektedir.

Modelde yer alan ülkelerin reel döviz kurlarına gelen küresel pozitif şokların kümülatif etkilerinin Türkiye ekonomisi açısından açıklayıcı olduğu görülmektedir (Grafik-10). Reel döviz kurlarının küresel bir şoka maruz kalması Türkiye'de enflasyon ve döviz kurunda artışa ve Reel GSYH'da azalmaya yol açmaktadır. İvrendi & Yıldırım (2013)'ın dış şoklar karşısında Türkiye'nin finansal sıkılaşmaya yönelmesinin çıktı miktarında azalmaya yol açtığı şeklindeki sonucu bulgularımızla paralellik arz etmektedir. Bu bağlamda Tunay & Tunay (2019)'ın işaret ettiği şekilde Türkiye'nin dış şoklardan etkilendiği ileri sürülebilmektedir.

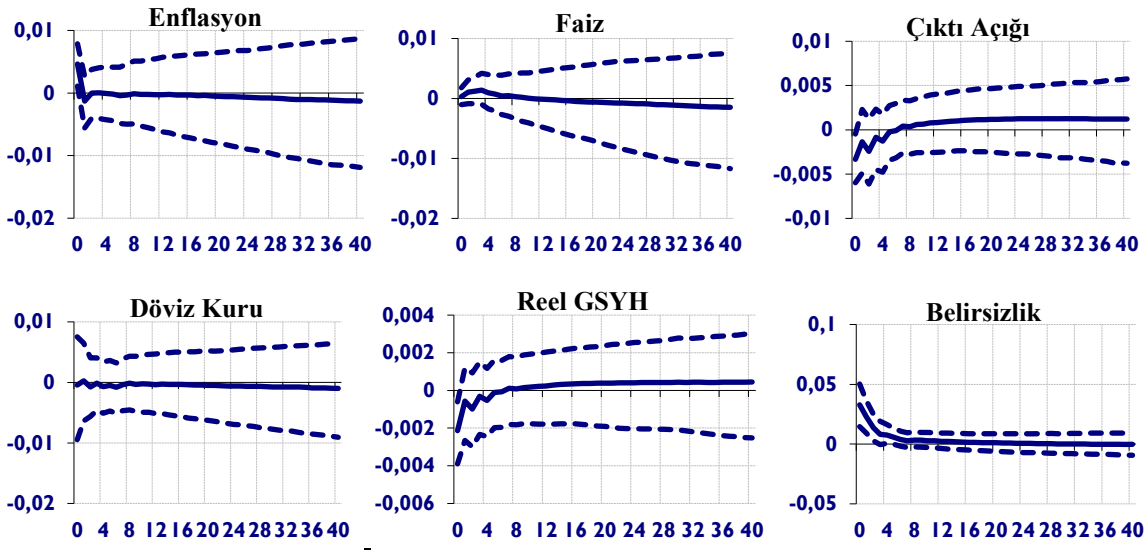

Grafik 9: Küresel Politika Belirsizlik Endeksine gelen şokların etkisi

Not: Grafik küresel politika belirsizlik endeksinde meydana gelen 1 standart sapmalık şokun değişkenler üzerindeki etkisini göstermektedir. Kesikli çizgiler %90 güven aralıklarını temsil etmektedir.

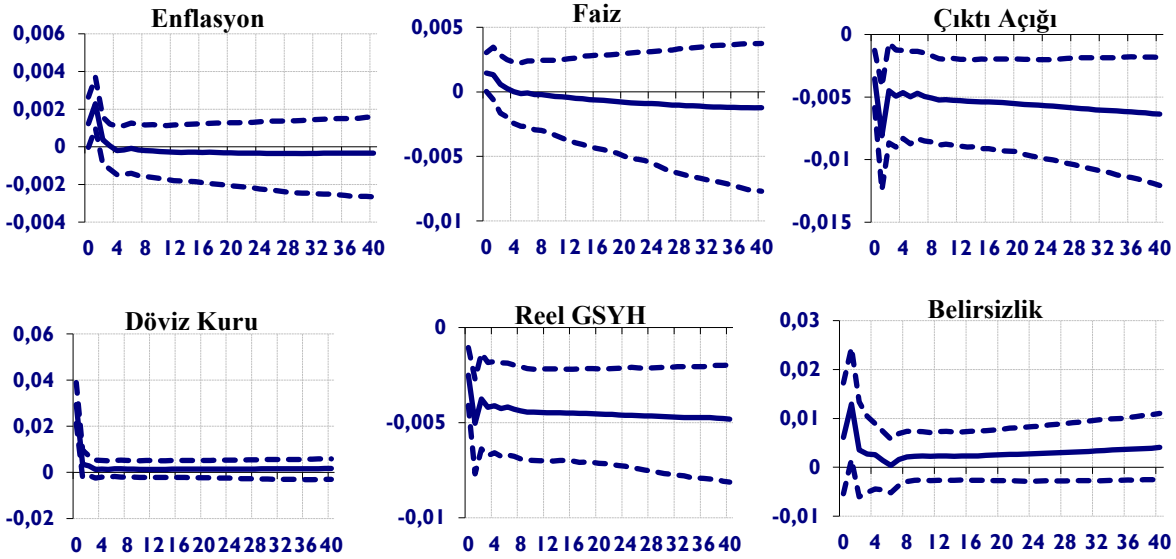

Grafik 10: Reel döviz kuruna gelen küresel pozitif şokun etkisi

Not: Grafik reel döviz kurunda meydana gelen 1 standart sapmalık küresel şokun değişkenler üzerindeki etkisini göstermektedir. Kesikli çizgiler %90 güven aralıklarını temsil etmektedir.

6.SONUÇ

Uluslararası ekonomik entegrasyon göz önünde bulundurulduğunda, dünyanın en büyük iki ekonomisi olan Çin ve ABD'nin dünya ekonomisinin geri kalanı üzerinde anlamlı açıklayıcılığı söz konusu olabilmektedir. Bu iki ülkenin reel ekonomik parametreleri diğer ülkeleri para, mal ve faktör piyasaları arasındaki etkileşim nedeniyle doğrudan etkilediği gibi küresel ekonomik görünümü temsil ediyor olmaları itibariyle beklenti kanalı ve risk algısı üzerinden de etkileyebilmektedir. Bu çerçevede bu çalışmada Türkiye'nin önemli dış ticaret partnerleri olan Çin ve ABD'nin maruz kaldığı makroekonomik ve makro finansal şoklardan nasıl etkilendiği incelenmektedir. GVAR analizi yürütülerek elde edilen sonuçlar ABD'ye kıyasla Çin'in reel üretim kanalı üzerinden Türkiye'de daha etkili olduğunu göstermektedir. Burada Türkiye'nin ABD'den olan ithalatı azalma trendinde iken, Çin'den olan ithalatın artış eğilimi içerisinde olmasının açıklayıcı olduğu değerlendirilmektedir. Böylece Çin'de meydana gelecek ekonomik/finansal istikrarsızlıkların ara malı, sermaye malı ve nihai tüketim mallarının temini sorununa neden

olarak ve böylece de fiyat etkisi doğurarak Türkiye'de reel üretim açısından daha belirleyici olabilmektedir. Her iki ülkedeki daraltıcı parasal yaklaşımların Türkiye ekonomisi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Ayrıca Çin'de görülen enflasyonun Türkiye'de çıktı açığını artırdığı, ABD'deki enflasyon artışının ise anlamlı herhangi bir sonuç doğurmadığı tespit edilmektedir. Çin'deki çıktı açığı Türkiye'de faiz, döviz kuru çıktı, açığı ve enflasyon gibi temel göstergeleri olumsuz etkilerken; ABD çıktı açığı faiz oranını ve çıktı açığını çok kısa süreliğine etkilemektedir.

Küresel politika belirsizliğinin Türkiye ekonomisi üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu, enflasyon ve çıktı açığını olumsuz etkilediği gözlemlenmektedir. Ayrıca reel döviz kurlarının küresel şoka maruz kalması Türkiye'de enflasyon ve döviz kurunda artış ile reel üretim miktarında azalma gibi sorunlara yol açmaktadır. Bu bulgulardan hareketle, Türkiye ekonomisinin küresel gelişmelere duyarlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Çin'de meydana gelen çıktı açığının Türkiye ekonomisini birçok gösterge açısından olumsuz etkilemesi ara/sermaye malı, nihai mal ve emtia ithalatında kaynak çeşitlendirmesine gidilmesinin isabetli olacağına işaret etmektedir.

Türkiye ekonomisinin kırılganlığını artıran en önemli parametrelerden olan döviz kuruna küresel gelişmelere duyarlı, iletişim gücü yüksek para politikası uygulamalarıyla denge kazandırılması gerekmektedir. Bu çerçevede küresel şokların karşılanabilmesi ve yönetilebilmesi açısından güçlü uluslararası rezervlere sahip olmak önem arz etmektedir. Döviz kuru istikrarsızlığının ülkeler arası ticareti olumsuz etkilememesi için ulusal paralarla ödeme yapılabilmesi seçeneği göz ardı edilmemelidir. Küresel risk algısı durumlarında görülebilecek ani sermaye çıkışını engelleyecek makro temellerin ihdas edilmesi ve finansal piyasalara derinlik kazandırılması ekonomik istikrara katkı sunacaktır. Küresel şokların etkisinden korunmak amacıyla ekonomik ve finansal entegrasyondan uzak durulması çabası uzun dönemli ekonomik büyümeye zarar verme riski barındırması (Georgiadis, 2016) nedeniyle yapısal bir çözüm önerisi olarak değerlendirilmemektedir.

KAYNAKÇA

Ahir, H., Bloom, N. ve Furceri, D. (2022). "The world uncertainty index", *National bureau of economic research working paper*, 29763.

Allegret, J. P., Couharde, C. ve Guillaumin, C. (2012). "The impact of external shocks in East Asia: Lessons from a structural VAR model with block exogeneity", *Economie internationale*, 4, 35-89.

Auer, R., Borio, C., ve Filardo, A. (2017). "The globalization of Inflation: The growing importance of global value chains", *BIS working paper,* 602, January.

Azad, N. F., ve Serletis, A. (2022). "Spillovers of US monetary policy uncertainty on inflation targeting emerging economies", *Emerging Markets Review*, 51, 100875.

Bhattarai, S., Chatterjee, A., ve Park, W. Y. (2020). "Global spillover effects of US uncertainty", *Journal of Monetary Economics*, 114, 71-89.

Bloom, N., Bond, S. & Reenen, J.V. (2007). "Uncertainty and Investment Dynamics", *Review of Economic Studies*, 74/2, 391-415.

Bloom, N. (2009). "The impact of uncertainty shocks", *Econometrica*, 77/3, 623–685.

Bloom, N. (2014). "Fluctuations in uncertainty", *Journal of Economic Perspectives*, 28/2, 153–176.

Byrne, J.P., Sakemoto, R. ve Xu, B. (2020). "Commodity price co-movement: heterogeneity and the time-varying impact of fundamentals", *Eur. Rev. Agric. Econ*. 47, 499–528.

Canova, F. (2005). "The transmission of US shocks to Latin America", *Journal of Applied econometrics*, 20/2, 229-251.

Carrière-Swallow, Y. ve Cespedes, L.F. (2013). "The impact of uncertainty shocks in emerging economies", *Journal of International Economics,* 90 (2), 316–325.

Cheng, C.H.J. (2017). "Effects of Foreign and Domestic Economic Policy Uncertainty Shocks on South Korea", *Journal of Asian Economics*, 51, 1-11.

Chua, W. S., N. Endut, N. Khadri, ve Sim, W. H. (2013). "Global Monetary Easing: Spillovers and Lines of Defense", *Bank Negara Malaysia Working Paper 3.* Kuala Lumpur: Bank Negara Malaysia.

Çakır, M., Altundere Doğan, M. B., ve Güney, İ. (2020). "Avro bölgesi şoklarının Türkiye'ye etkileri: Global VAR yaklaşımı", *Maliye Dergisi*, 178, 37-61.

Dahlhaus, T., ve Vasishtha, G. (2014). "The impact of US monetary policy normalization on capital flows to emerging-market economies", *Bank of Canada working paper,* 53, 1-25.

Daştan, M., ve Karabulut, K. (2022). "Effects of global economic policy uncertainty on macroeconomic activity: The case of Turkey", *Trends in Business and Economics,* 36/1, 133-142.

Dornbusch, R., Park, Y. C., ve Claessens, S. (2000). "Contagion: Understanding How It Spreads", *The World Bank Research Observer*, 15/2, 177-197.

Feldkircher, M. (2015). "A global macro model for emerging Europe", *Journal of Comparative Economics*, 43/3, 706-726.

Georgiadis, G. (2016). "Determinants of global spillovers from US monetary policy", *Journal of international Money and Finance*, 67, 41-61.

Gubler, M. ve Hertweck, M.S. (2013). "Commodity price shocks and the business cycle: structural evidence for the U.S.", *J. Int. Money Finance,* 37, 324–352.

Hall, S. G., Tavlas, G. S., ve Wang, Y. (2023). "Drivers and spillover effects of inflation: The United States, the euro area, and the United Kingdom", *Journal of International Money and Finance*, 131, 102776.

Harahap, B. A., Bary, P., Panjaitan, L. N. ve Satyanugroho, R. (2016). "Spillovers of United States and People's Republic of China Shocks on Small Open Economies: The Case of Indonesia", *ADBI Working Paper Series*, 616, 1-26.

International Monetary Fund. (2013). *World economic outlook*. IMF. (2014). IMF Multilateral Policy Issues Report. (02.05.2024) https://www.imf.org/external/np/pp/eng/2014/062514.pdf

Ivrendi, M., ve Yildirim, Z. (2013). "Monetary policy shocks and macroeconomic variables: Evidence from fast growing emerging economies", *Kiel Institute for the World Economy Economics Discussion Papers*, (No. 2013-61).

Jurado, K., Ludvigson, S. C., ve Ng, S. (2015). "Measuring uncertainty", *American Economic Review*, 105/3, 1177–1216.

Kim, S. ve Roubini, N. (2000). "Exchange rate anomalies in the industrial countries: A solution with a structural VAR approach", *Journal of Monetary economics*, 45/3, 561-586.

Kozluk, T ve Mehrotra, A. (2009). "The Impact of Chinese Monetary Policy Shocks on East and South-East Asia", Econ Transit, 17(1), 121–145

Lavigne, R., Sarker, S., ve Vasishtha, G. (2014). "Spillover effects of quantitative easing on emerging-market economies", *Bank of Canada Review*, 2014/Autumn, 23-33.

Liu, L. (2021). "US Economic uncertainty shocks and China's economic activities: A time-varying perspective", *Sage Open*, 11/3.

Luk, P., Cheng, M., ve Wong, K. (2020). "Economic Policy Uncertainty Spillovers in Small Open Economies: The Case of Hong Kong", *Pasific Economic Review*, 25/1, 21-46.

Maćkowiak, B. (2007). "External shocks, US monetary policy and macroeconomic fluctuations in emerging markets", *Journal of monetary economics*, 54(8), 2512-2520.

Meier, M., ve E. Pinto. (2024). "Covid-19 Supply Chain Disruptions", *European Economic Review,* 162:104674.

Mohanty, M. S. (2014). "The transmission of unconventional monetary policy to the emerging markets-An overview", *BIS Paper*, (78a).

Pesaran, M.H., Schuermann, T. ve Weiner, S.M. (2004). "Modeling Regional Interdependencies Using a Global Error-Correcting Macroeconometric Model", *Journal of Business & Economic Statistics,* 22/2, 129-162.

Qian, C., Zhang, T. ve Li, J. (2023). "The impact of international commodity price shocks on macroeconomic fundamentals: Evidence from the US and China", *Resources Policy*, 85.

Shah, S.Z., Baharumshah, A.Z., Said, R., ve Murdipi, R. (2019). "The International Transmission of Volatility Shocks on an Emerging Economy: The Case of Malaysia", *Malaysian Journal of Economic Studies*, 56/2, 243-265.

Smith, L.V. and A. Galesi (2014). GVAR Toolbox 2.0. (03.05.2024) https://sites.google.com/site/gvarmodelling/gvar-toolbox.

Tam, P. S. (2018). "Global trade flows and economic policy uncertainty", *Applied Economics*, 50/34-35, 3718-3734.

Tunay, K. B., ve Tunay, N. (2019). "Küçük Dışa Açık Ekonomilerde Makro Finansal Şoklar ve Para Politikalarının Etkinliği: Türkiye Örneği", *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/4, 459-472.

Yildirim, Z. (2020). "External and domestic shocks, exchange rate, country risk premia and macroeconomic conditions in Turkey", *İstanbul İktisat Dergisi-Istanbul Journal of Economics,* 70/1, 73-112.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.07.2024 **√Accepted/Kabul:** 04.03.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1507987
Research Article/Araştırma Makalesi

Topuz, A. T. (2025). "İlhan Usmanbaş'ın "*Morton'a (Feldman) Göndermeler*" Eserinin Set Teori Yaklaşımıyla Analizi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 68, ss. 21-42.

İLHAN USMANBAŞ'IN "*MORTON'A (FELDMAN) GÖNDERMELER*" ESERİNİN SET TEORİ YAKLAŞIMIYLA ANALİZİ

Ahmet Tamer TOPUZ*

Öz

Morton'a (Feldman) Göndermeler eserinin el yazması partisyonu üzerinden ilk kez yürütülen bu çalışmada, eseri oluşturan 36 tane kısa kesitin nasıl bir bütünü oluşturduğu, bu kesitlerin birbirleriyle olan ilişkileri, 20. yy.ın önemli figürlerinden Morton Feldman'ın Usmanbaş tarafından nasıl algılandığı ve söz konusu eserde nasıl göndermede bulunduğunun ortaya konulması amaçlanmıştır. Yürütülen çalışmada, dizisel olmayan atonal bir müzikte seslerin nasıl organize edilmiş olabileceği hakkında tespitlerde bulunulmuş, eser süresince kullanılan ses malzemesinin niteliğinin belirlenmesi, tasnif edilmesi ve birbirleriyle olan ilişkilerinin saptanması konusunda yöntem olarak *pitch class set teori (set teori)* esas alınmıştır. Araştırma sonucunda birbirinden bağımsız gibi görünen 36 kesitin, kullanılan pitch class set'lerin göz önüne alınmasıyla belirlenen sekiz temel kesite dayandığı, diğer kesitlerin bu sekiz temel kesit etrafında üçer, dörder ve altışarlı olacak şekilde kümelenerek bir bütün oluşturulduğu görülmüştür. Bu bağlamda Usmanbaş'ın Feldman'a, ilk bakışta birbirinden bağımsız gibi görünen müzik fikirlerinin bir araya getirilmesiyle müziğin tasarlanması ve müzikal akıştaki süreklilik konularında göndermede bulunduğu anlaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: *İlhan Usmanbaş, Morton Feldman, Morton'a (Feldman) Göndermeler, Pitch Class Set Teori.*

THE ANALYSIS OF İLHAN USMANBAŞ'S "*MORTON'A (FELDMAN) GÖNDERMELER*" WORK WITH A SET THEORY APPROACH

Abstract

This study, the first to be carried out on the manuscript score of Morton'a (Feldman) Göndermeler, aimed to show how the 36 short sections that make up the work form a whole, how these sections relate to each other, how Morton Feldman, one of the important figures of the 20th century, was perceived by Usmanbaş, and how he made references in the work in question. The study has determined how the sounds could have been organised in a nonserial atonal music and has taken the pitch class set theory (set theory) as a method for determining the quality of the sound material used in the work, classifying them, and determining their relationships to each other. As a result of the research, it was seen that the 36 sections, which seem to be independent from each other, are based on eight basic sections determined by considering the pitch class sets used, and the other sections are clustered around these eight basic sections in threes, fours, and sixes to form a whole. In this context, it is clear that Usmanbaş refers to Feldman in terms of musical design, bringing together musical ideas that at first glance seem independent of each other and continuity in the musical flow.

Keywords: *İlhan Usmanbaş, Morton Feldman, Morton'a (Feldman) Göndermeler, Pitch Class Set Theory.*

*Sanatta Yeterlik Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi Ankara Devlet Konservatuvarı, ANKARA.
e-posta: ahmet.tamer.topuz@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-4084-246X)

1. GİRİŞ

Avrupa'da 1600-1900 yılları arasında üç yüz yıl boyunca hüküm süren tonal müzik anlayışının eskimeye yüz tutması ve artık kendini tekrar etmesine tepki olarak, önceki çağın kimliğinden arınma adına 20. yy. bestecileri yeni deneysel arayışlara girişmişlerdir (İlyasoğlu, 2009: 281). Bu deneysel yaklaşımlar belli bestecilik anlayışları ve akımlar halinde daha sonradan sistematize edilmiş ve farklı isimlerle sınıflandırılmıştır. Tüm bu akımların ortak noktası tonal sistemi aşmak olmuştur (Say, 2009: 118).

Tonal çözülmeye ek olarak, izlenimcilik, gelecekçilik, dizisellik, rastlamsal müzik, minimalizm, elektronik müzik gibi isimlerle sınıflandırma yapabileceğimiz 20. yy. bestecilerinin kompozisyon yaklaşımlarında; ses üretim tekniklerinin çeşitlendirilmesi, müziğin anlaşılabilirliğine büyük katkı sağlayan genel kabul görmüş formların dışına çıkılarak zenginleştirilmesi, doğaya öykünmek yerine daha farklı estetik normlar geliştirmeye çabalanması, müzikal anlatımın bazen çok daha soyut bazense neredeyse bir matematiksel formül gibi çok daha somut materyallere dayanmasından söz etmek gerekmektedir. İlhan Usmanbaş 20. yy. müziğinde yaşanan gelişim ya da değişimleri şu sözleri ile özetlemektedir: *"Her çağ belli bir gramer ve anlatım dağarı oluşturmuş ve besteciler bunu kendi dilleri haline getirmiştir. Ne var ki bugün bu gramer daha çeşitlidir düne göre. Ayrıntılardaki özellikler de bestecinin kişisel dilidir."* (İlyasoğlu, 1993: 7).

Usmanbaş, Avrupa ve Amerika'da yaşayan çağdaşlarıyla, dönemin iletişim ve bilgi paylaşım olanakları oldukça sınırlı olmasına karşın, yükselen müzik akımlarını ve yaklaşımlarını aynı zamanlarda deneyimlemiştir. Usmanbaş, önce hocalarından öykündüğü şekilde, kendi ifadesiyle "neoklasik" üslupta eserler bestelemiş, Leibowitz'in makalesi ile dizisel müziğe açık hale gelmiş, 1951 yılında Amerika'da çağdaşlarının bu yöntemi kullandığını yerinde müşahede etmesi üzerine on yıl kadar sürecek olan dizisel yazım odaklı üretimine başlamış, tümel diziselliğin Türkiye'deki öncü bestecilerinden biri olmuş, açık yapıt ve rastlamsallık gibi kavramlara müziğinde yer vermiştir. Usmanbaş'ın öğrencisi Hasan Uçarsu, farklı stil ve tekniklerde sürekli "yeni" olanı arayan modernist bir bestecimiz olan Usmanbaş'ın, 20.yy.ın modernist müziğinde geleneğin içinden yetişen modernist besteciler arasında olduğunu ifade etmiştir (Uçarsu, 2015: 130). Usmanbaş'ın 1990'lı yıllardaki üretimi ile ilgili olarak ise öğrencisi Mehmet Nemutlu şu ifadeleri kullanmıştır: *"…90'ların ikinci yarısından başlayarak bestecinin sanki 'program'dan, 'dışarı'sıyla temastan uzaklaşarak salt müziğin karasularına çekildiği duygusu veren '… İçin Müzik' serisi ve bu seriye girmeyen birçok ilginç yapıt incelenmek, değerlendirilmek üzere bizi bekliyor olacak."* (Nemutlu, 2015: 130).

Besteci tarafından numaralandırılmış eser kataloğu ele alındığında 102 eserin bulunduğu; yaylı dördül için *Morton'a (Feldman) Göndermeler* eserinin 1999 yılında bestelenerek 93. sırayı aldığı görülmektedir. Araştırmaya konu olan bu eser, bestecinin 1990'lı yıllardan itibaren daha somut bir yazım dili benimsediği "… için müzik" alt başlıklarıyla salt müziğe erişmeyi hedeflediği bestecilik dönemine ait eserlerinden biridir. 20. yy. müziğinin önemli figürlerinden Morton Feldman'a ithaf edilerek başlıklandırılmış bu yaylı dördülde Usmanbaş'ın açıklama kısmına eklediği aşağıdaki satırlar, eser süresince Feldman etkisinin hangi yönde görüleceğine dair önemli ipuçları içerir:

> XX. Yüzyılda müziğin sadece sürekli bir akış olmadığını öne süren belki tek bestecidir Morton Feldman. Yüzyıllardır süren bir anlayışı tersine çevirmiştir. Onda süreklilik kavramı tıpkı aralıklarla damlayan suyun her damlayışta biraz farklı tınlaması gibi sürekliliği ve kopukluğu birleştiren yepyeni bir öneridir. Bu öneriye "Morton'a (Feldman) Göndermeler"le ben de katılmak istedim. Burada, birbirinden farklı, aralarında boşluklar bulunan kısa müzik fikirleri aslında birbirlerinden pek de kopuk olmadıklarını gizli bağlarla sağlarlar (Usmanbaş, 2005: 2).

Morton'a (Feldman) Göndermeler eserinin incelendiği bu çalışma; dizisel olmayan atonal bir müzikte seslerin nasıl organize edilmiş olabileceği hakkında tespitlerde bulunulması, Usmanbaş'ın Feldman ile olan etkileşiminin incelenen eser özelinde ortaya konulması, bu sayede eserin daha iyi anlaşılarak icra edilmesi suretiyle dinleyici nezdinde de anlaşılabilirlik ve tanınırlığını arttırmaya katkı sunması, özellikle genç besteciler için kendi üretim veya analiz süreçlerinde yöntem bakımından çeşitlilik sağlaması ya da analitik düşünceye katkı sunması açısından önem taşımaktadır.

Yapılan literatür çalışmasında bahse konu eser hakkında Türkçe veya İngilizce herhangi bir akademik çalışmaya rastlanmamıştır. Bununla birlikte bestecinin diğer eserleri hakkında yapılan analiz çalışmaları yer almaktadır (Aydoğan, 2021; Aygün, 2020; Boran, 1999; Gökayaz, 2022; Özler, 2007; Sazer, 2023; Sonakın, 2009; Şanver, 2016; Türkoğlu, 2022; Yavuz, 2019; Yüksek, 2023). Bunların yanında bestecinin üretimindeki diziselliği inceleyen bir çalışma (Yüksek, 2019) ile bestecinin hayatı ve eserleri ile ilgili bir çalışma (Demir, 2021) yapıldığı görülmektedir. Fakat bu çalışmaların hiçbirinde incelenen eserlerde yöntem olarak set teori kullanılmamıştır.

2. SET TEORİ

Dizisel olmayan atonal müziğin en temel özellikleri arasında, tonal müzikte tonaliteyi oluşturmak için kullanılan melodik, armonik ve ritmik kalıplardan büyük oranda kaçınılarak elde edilmesinin yanı sıra; çözülmemiş disonanslar, aralık içeriği karmaşık akorların hakimiyeti, kontrpuantik dokular ve kromatik dizinin kullanımı gibi birçok etmeni bünyesinde barındırabilmesi sayılabilir.

Dizisel olmayan atonal analizin önemli bir yönü hiç kuşkusuz, müzikal dokuyu daha küçük bileşenlere veya hücrelere bölerek anlam kazandırma gayretidir. Tam bu noktada, set teorinin bahse konu küçük bileşenleri açıklama ve kuramsal bir zeminde anlamlandırma aşamasında etkin bir yöntem olacağı değerlendirilmektedir.

Set teorinin bir analiz yöntemi olmakla kalmayıp aynı zamanda bir besteci için kaynak teşkil edebileceğini ve bu teori üzerine yapılan birtakım eleştirileri David Cope şu şekilde açıklamıştır:

> Çağdaş müziğin kompozisyonu ve analizi için bir araç olarak pitch class set'lere (pcs) duyulan güvenin eleştirmenleri yok değildir. Birçok kuramcı bu ilişkilerin çoğunlukla duyulmadığını ve dolayısıyla yararsız olduğunu savunur. Bununla birlikte, besteciler için bir kaynak olarak, bu tür eleştiriler konunun dışındadır. Pcs'ler, diğer tüm besteleme araçları kadar geçerli, faydalı bir kaynak olarak hizmet eder (Cope, 1997: 87).

Dizisel olmayan ya da serbest atonalite, 1920'lerde serializm ya da on iki tonlu müzik olarak adlandırılan daha iyi organize edilmiş bir atonal yönteme yol açtı, ancak dizisel olmayan atonal müzik bestelenmeye devam edildi ve bugün hala besteleniyor (Kostka, 2016: 166). Yürütülen bu analiz çalışmasında 36 kesitten oluşan *Morton'a (Feldman) Göndermeler* eserinin herhangi bir eksene bağlı kalmaksızın bestelendiği, öte yandan oldukça net kuralları içeren dizisel müziğe de uygun bir şekilde bestelenmemiş olduğu tespit edilmiştir. Bu tespiti, 36 kesitten 23'ünde 12 sesin tamamının bulunmayışı da desteklemektedir. Bu gerekçelerle çalışma sürecinde, Allen Forte'nin *The Structure of Atonal Music* (Forte, 1973) kitabı ile kuramsallaştırdığı set teori, analiz yöntemi olarak tercih edilmiştir.

Analiz kısmına geçilmeden önce, 50 yılı aşkın süredir var olmasına rağmen ülkemizde Türkçe kaynak olarak oldukça yeni olan bu teori hakkında biraz daha ayrıntılı bilgi vermek yerinde olacaktır. Set teoride pcs'ler sayılarla ifade edilmektedir. Do notası 0, do diyez 1, re 2, re diyez 3, mi 4, fa 5, fa diyez 6, sol 7, sol diyez 8, la 9, la diyez 10 ve si 11 sayıları ile temsil edilmektedir. Burada seslerin bulundukları oktavdan bağımsız olarak sınıflandırma yapılmakta ve bahse konu seslerin anarmonikleri de karşılık geldiği sayıyı değiştirmemektedir. Bu durumda si diyez, do ve re çift bemol sesleri hangi oktavda yer alırsa alsınlar 0 sayısı ile temsil edilmektedir. Bazı kaynaklarda ve analizlerde çift haneli sayıların yaratabileceği olası karmaşayı engellemek amacıyla 10 sayısı yerine "T", 11 sayısı yerine ise "E" harfiyle karşılaşılabilmektedir.

Nasıl temsil edildiğinden bahsedilen bu 12 sesten, ses tekrarları yok sayılarak elde edilen kombinasyonlar pcs'leri oluşturmaktadır. Pcs'lerin kaç sesten meydana geldiğini işaret eden sayı *kardinal sayısı* olarak adlandırılmaktadır. Örneğin 4-8:[0,1,5,6] pcs'i ele alındığında kardinal sayısı 4 olduğu için bu pcs'in 4 sesten meydana geldiği anlaşılır. Hangi sesleri içerdiği ise köşeli parantezin içinde belirtilmiştir. Kardinal sayısının yanında yer alan sayı ise bu pcs'in 4 kardinal sayılı pcs'lerin içinde kaçıncı sırada olduğunu gösteren *sıra numarası*dır. Pcs'te yer alan ses sayısı arttıkça ses kombinasyonları artacağı için sıra numaraları da artar, ses sayısı azaldıkça sıra numaraları azalır. Örneğin 3 kardinal sayılı pcs'ler Forte'nin listesinde 12 adet iken 4 kardinal sayılılar 29 adettir (Forte, 1973: 179). Kardinal sayısının en az ve en çok kaç olabileceğine dair farklı görüşler mevcuttur. Forte ve Rahn pcs'leri, 3 kardinal sayılılardan 9 kardinal sayılılara kadar sınıflandırırken, Straus 2 kardinal sayılılardan 10 kardinal sayılılara kadar sınıflandırmıştır (Straus, 2016: 378-381).

Pcs'in kardinal sayısı ve sıra sayısından sonra gelen ve köşeli parantez içinde gösterilen seslerin nasıl sıralanması gerektiği de belirli kurallara bağlanmıştır. Pcs'in içerdiği sesler çıkıcı bir şekilde yazılır ve sesler arasında ortaya çıkan en büyük aralığın tiz olan sesi o pcs'in en kalın sesi, bir diğer deyişle başlangıç sesi olarak kabul edilir ve geri kalan sesler çıkıcı bir şekilde sayılarla yazılır. Burada amaçlanan tüm seslerin, oluşturacakları en dar aralık düzeyinde yazımını sağlamaktır. Bu yazım kuralını uygulayarak pcs'in ilgili kısmına yazılan sayılarla *normal form* elde edilmiş olur. Böylece pcs'in hangi sesleri içerdiği, üzerinde yazılı sayılar sayesinde bilinir hale gelir. Fakat *prime form* düzeninde normal form'dan farklı olarak tüm pcs'lerin 0 sayısı ile başlayacak şekilde indirgemesi yapılmıştır. Bu durum daha kapsayıcı bir şablon oluşturmakla beraber, hangi seslerin kullanıldığına dair bilgi içermemektedir.

Pcs'leri oluşturan seslerin aralık bilgilerinin yer aldığı 6 haneli sayılar *interval-class vector* olarak adlandırılır. Örneğin 5-23:[0,2,3,5,7] pcs'inin interval-class vector'ı [132130] sayısıdır. Bu interval-class vector, 5-23: [0,2,3,5,7] pcs'inin içinde 1 tane küçük ikili, 3 tane büyük ikili, 2 tane küçük üçlü, 1 tane büyük üçlü, 1 tane tam dörtlü aralık olduğunu, eksik beşli aralığın ise bulunmadığını ifade etmektedir. Birbirleriyle doğrudan ilişkisi bulunmayan fakat aynı interval-class vector'ı paylaşan pcs'ler birbirlerinin *Z-mate*'i olarak nitelendirilmektedir. Örneğin 5-z36: [0,1,2,4,7] ve 5-z12: [0,1,3,5,6] pcs'leri [222121] interval-class vector'ını paylaşmaları sebebiyle birbirlerinin Z-mate'idir.

Set teoride çevrim, pcs'i oluşturan seslerin aralık sırasının tersine çevrilmesi ile; aktarım ise aralık sırasının korunarak seslerin başka seslere aynı aktarım oranında dönüşmesi ile elde edilmektedir. Gerek çevrim gerekse aktarım yoluyla ses malzemesine çeşitlilik kazandırılarak zenginlik sağlanmaktadır. Aktarım T0, T1… T11; çevrim ise T0I, T1I… T11I ifadeleri ile belirtilmektedir.

Kardinal sayıları yüksek olan pcs'ler kendinden daha küçük kardinal sayısına sahip belirli pcs'leri içinde barındırır. Bu durumda kardinal sayısı yüksek olan kapsayıcı nitelikteki pcs'ler *superset*, superset'in içinde yer alan kardinal sayısı küçük olan ve kapsanan nitelikteki pcs'ler ise *subset* olarak adlandırılmaktadır. Örneğin 5-10: [0,1,3,4,6] pcs'i 4-3:[0,1,3,4] pcs'inin superset'i iken 4-3:[0,1,3,4] pcs'i 5-10: [0,1,3,4,6] pcs'inin subset'idir. Pcs'lerin birbirleriyle olan subset/superset ilişkilerini en kısa şekilde açıklamak amacıyla $\supset$, $\subset$, $\cap$, $\cup$, $\in$, $\notin$ işaretleri sıklıkla kullanılmaktadır. Rahn, set teori kapsamında kullanılan bu ve buna benzer özel işaretlere *Basic Atonal Theory* kitabında yer vererek kullanılan terminolojiye katkı sunmuştur (Rahn, 1980: 133-138).

Set teoride pcs'lere ve pcs'lerin birbirleriyle olan ilişkilerine dair bilgilerin edinilmesinin ardından analize yönelik en önemli husus pcs'lerin *bölümleme*sidir *(segmentation)*. Yapılacak analizlere yön verecek olan bölümleme, müziğin dokusu, var ise besteci tarafından öne çıkması istenen müzikal hatlar, eş zamanlı seslendirilen pasajlar, kontrpuantik çizgiler, müzikal ifadeler, deyim bağları, artikülasyon işaretleri gibi pek çok parametreyi gözeterek yapılmalıdır. Bu bağlamda, yürütülecek analiz çalışmalarının kayda değer sonuçlara ulaşabilmesi için, çalışmayı yürüten araştırmacının müzikal donanımı büyük önem taşımaktadır.

Morton'a (Feldman) Göndermeler eserinin bölümlemesi 36 kesit süresince temel alınan 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8 ve 10 numaralı kesitlerin analizinin yer aldığı görsellerle işaret edilmiş; belirlenen ses gruplarının hangi pcs olduğu prime form düzeninde değil normal form düzeninde yazılmıştır. Belirlenen pcs'lerin birbirleriyle olan subset/superset, çevrim veya aktarımlı çevrim ilişkileri irdelenmiş, son olarak aynı pcs'leri kullanan kesitlerin birbirleri ile olan ilişkileri ortaya koyulmuştur.

3. BULGULAR

Morton'a (Feldman) Göndermeler eseri *geleneksel notasyonla* değil *görece notasyonla (time notation)* yazılmıştır. Bu sebeple ölçü ve ölçü çizgileri değil vuruş bölmeleri ve bu bölmeleri ayıran dikey noktalar müziği eşit parçalara bölmektedir. 6 eşit vuruş bölmesinden oluşan satırların bir araya gelmesiyle ise kesitler oluşturulmuştur. *Vuruş bölmesi* ve *kesit* terimlerinin Usmanbaş'ın eser açıklamasında kullanmayı tercih ettiği terimler olması sebebiyle yapılan çalışmada aynı terimler kullanılmıştır. Usmanbaş'ın kesit olarak adlandırmayı tercih ettiği müzikal süreçler oldukça kısa olmalarına rağmen ayrı sıra numarasına sahip; tempo, gürlük, artikülasyon, yoğunluk, doku ve kurgu bakımından farklılık gösteren süreçlerdir. Yaklaşık 12 dakika seslendirme süresine sahip eser, aralarında uzunca esler bulunan 36 kesitten oluşmuştur. Büyük bir çoğunluğu 12 vuruş bölmesinden meydana gelen bu 36 kesitin 2 tanesi 6 vuruş bölmesi (1 satır), 5 tanesi 18 vuruş bölmesi (3 satır) ve 2 tanesi 24 vuruş bölmesi (4 satır) üzerine kurulmuştur. Araştırmaya konu olan sekiz kesit ise 12 vuruş bölmesinden (2 satır) oluşmaktadır.

Morton'a (Feldman) Göndermeler eseri, kullanılan pcs'ler bakımından ele alındığında birbirinden bağımsız gibi görünen 36 kesitin, besteci tarafından belirlenen sekiz kesit etrafında gruplandığı tespit edilmiştir. Bu sekiz grubu belirlemede temel alınan kesitler 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10 numaralı kesitlerdir. Bu kesitlerle doğrudan bağlantılı olan kesitler düz çizgi ile, kısmen bağlantılı olan kesitler ise noktalı çizgi ile birbirine bağlanmıştır. Her bir kesitte kullanılan pcs'ler ayrı ayrı listelenmiş, listelenen pcs'lerin birbirleri ile olan ilişkileri saptanmış ve son olarak kesitlerin birbirleri ile olan ilişkileri ele alınmıştır.

Bölümleme yapılırken genel olarak kırmızı ve yeşil renklerinden yararlanılmış, herhangi bir pcs'in subset'i o rengin daha açık tonuyla belirtilirken aynı pcs'in superset'i o rengin daha koyu tonuyla belirtilmiştir. Belirleyici öneme sahip olmayan fakat bahsedilmeye değer pcs'ler ise kesik lacivert çizgilerle işaretlenmiş, bahse konu pcs'ler aynı kesit içinde yer alan bir başka kesitin superset'i ya da subset'i ise açık/koyu renk ilişkisi gözetilerek

kesik çizgilerle gösterilmiştir. Alternatif pcs'lerin gösteriminde ise kesik mavi çizgi kullanımı tercih edilmiştir. Çevrim, aktarımlı çevrim, gibi daha karmaşık ilişkileri içeren pcs'ler ise aynı kesit içerisinde farklı renklerle temsil edilmiştir.

Temel alınan grupta yer almayan, aktarım ve/veya çevrim olarak kesite dahil edilmiş pcs'ler *italik* yazılmıştır. İncelenen kesitte doğrudan yer almamakla birlikte, temel alınan kesitin belirleyici pcs'leri olmaları sebebiyle analizde yer verilen pcs'ler ise altı çizili yazılmıştır. Bu çalışmada yer alan analizlerin üzerinde gösterildiği sekiz farklı kesite ait nota örnekleri ise bestecinin el yazması partisyonundan alınmıştır.

3.1. Bir Numaralı Kesiti Temel Alan Grup

Bir numaralı kesiti temel alan kesitler ve bu kesitlerin temel alınan kesitle olan ilişkileri aşağıda sunulmuştur.

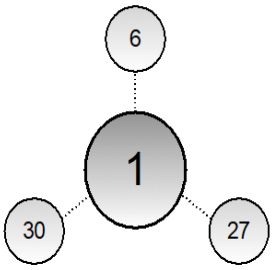

Şekil 1: Bir numaralı kesiti temel alan kesitler

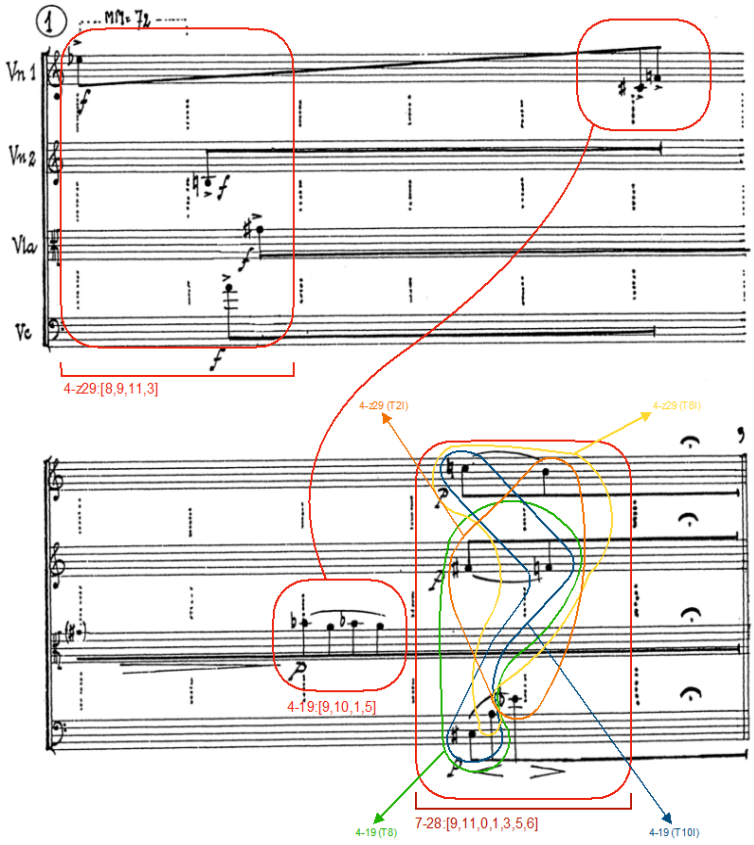

Şekil 2: Bir numaralı kesitin analizi

Şekil 2'de bir numaralı kesitin analizine yer verilmiştir. Bir numaralı kesit ve onu temel alan kesitlerde kullanılan pcs'ler ise aşağıda olduğu gibidir:

1 numaralı kesit: 4-19:[9,10,1,5], 4-z29:[8,9,11,3], 7-28:[9,11,0,1,3,5,6]

(7-28:[9,11,0,1,3,5,6] ⊃ **4-z29:[8,9,11,3]**, **4-19:[9,10,1,5]**)

6 numaralı kesit: 3-3:[1,2,5]**,** *3-3:[4,7,8]*, 3-3:[5,8,9], 3-3:[7,10,11], 3-3:[11,2,3], 4-z15:[3,5,8,9], 4-19:[9,10,1,5], 4-z29:[7,11,1,2], 5-16:[7,10,11,1,2], 9-8:[7,8,9,10,11,1,2,3,5]

5-16:[7,10,11,1,2] ⊃ **4-z29:[7,11,1,2],** 3-3:[7,10,11]

4-z15:[3,5,8,9] ⊃ 3-3:[5,8,9]

(9-8:[7,8,9,10,11,1,2,3,5] ⊃)

4-19:[9,10,1,5]

3-3:[1,2,5], 3-3:[11,2,3]

(3-3:[4,7,8](T1) = 3-3:[5,8,9], 3-3:[4,7,8](T3) = 3-3:[7,10,11], 3-3:[4,7,8](T7) = 3-3:[11,2,3], 3-3:[4,7,8](T9I) = 3-3:[1,2,5])

27 numaralı kesit: 4-4:[3,4,5,8], 4-z15:[1,3,6,7], 4-19:[11,2,3,7], 4-z29:[3,7,9,10], 4-z29:[6,10,0,1], 5-2:[9,10,11,0,2]

(**4-z15:[1,3,6,7]**, **4-z29:[3,7,9,10]**, **4-z29:[6,10,0,1]**, **4-19:[11,2,3,7]** ∉ 5-2:[9,10,11,0,2]; 5-3:[3,4,5,7,8] ⊃ 4-4:[3,4,5,8])

30 numaralı kesit: 3-3:[5,8,9], *3-3:[7,10,11]*, *3-3:[9,0,1]*, 3-3:[11,0,3], 4-z15:[3,5,8,9], 4-z15:[11,0,3,5], 4-19:[9,10,1,5], 4-z29:[8,9,11,3]

(**4-z15:[3,5,8,9]** ⊃ 3-3:[5,8,9], **4-z15:[11,0,3,5]** ⊃ 3-3:[11,0,3])

(3-3:[9,0,1](T8) = 3-3:[5,8,9], 3-3:[9,0,1](T10) = 3-3:[7,10,11])

1 numaralı kesitin ilk iki vuruş bölmesine yayılan giriş ile 4-z29:[8,9,11,3] pcs'i, 6. vuruş bölmesinin keman I partisi ve 9. vuruş bölmesinin viyola partisi ile 4-19:[9,10,1,5] pcs'i elde edilmiştir. Kesitin son 3 vuruş bölmesini kapsayan 7-28:[9,11,0,1,3,5,6] pcs'i, 4-z29:[8,9,11,3] ve 4-19:[9,10,1,5] pcs'lerinin aktarımlı ve aktarımlı çevrim versiyonlarından oluşan bir superset'tir.

1, 6, 27 ve 30 numaralı kesitleri birleştiren, kesişen kümelerinin 4-19 ve 4-z29 pcs'lerinden oluşmasıdır. 6, 27 ve 30 numaralı kesitlerde yer alan 4-z15 ise 4-z29 pcs'inin Z-mate'idir. Bahse konu dört kesitte bulunan kardinal sayısı dörtten büyük pcs'ler 4-z15, 4-z29 ve 4-19'un superset'i (5-2 hariç), kardinal sayısı üç olan pcs'ler ise bu üç pcs'in subset'leridir. Buna ek olarak 6 numaralı kesitin ikinci yarısı 1 numaralı kesiti temel alan grup altında, ilk yarısı ise 8 numaralı kesiti temel alan grup altında incelenmiştir.

3.2. Üç Numaralı Kesiti Temel Alan Grup

Üç numaralı kesiti temel alan kesitler ve bu kesitlerin temel alınan kesitle olan ilişkileri aşağıda sunulmuştur.

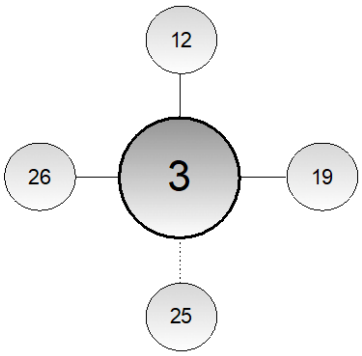

Şekil 3: Üç numaralı kesiti temel alan kesitler

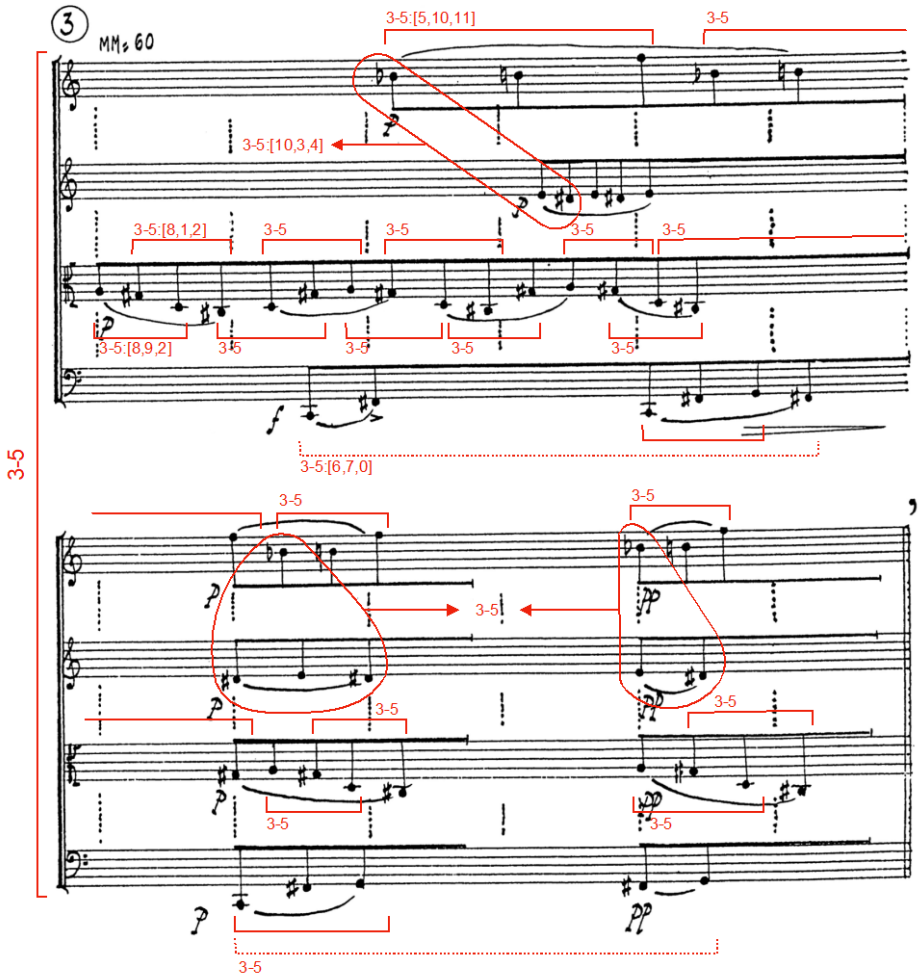

Şekil 4: Üç numaralı kesitin analizi

Şekil 4'te üç numaralı kesitin analizine yer verilmiştir. Üç numaralı kesit ve onu temel alan kesitlerde kullanılan pcs'ler ise aşağıda olduğu gibidir:

3 numaralı kesit: 3-5:[5,10,11], 3-5:[8,1,2], 3-5:[8,9,2], 3-5:[10,3,4]

12 numaralı kesit: 3-5:[0,5,6], 3-5:[1,2,7], 3-5:[2,3,8], 3-5:[2,7,8], 3-5:[3,4,9], 3-5:[3,8,9], 3-5:[5,6,11], 3-5:[6,11,0], 3-5:[7,8,1], 3-5:[8,1,2], 3-5:[8,9,2], 3-5:[9,2,3], 3-5:[10,3,4], 3-5:[10,11,4]

19 numaralı kesit: 3-5:[1,6,7], 3-5:[3,4,9], 3-5:[5,10,11], 3-5:[6,7,0], 3-5:[8,9,2]

25 numaralı kesit: 3-3:[9,0,1], 3-4:[3,4,8], 3-4:[5,6,10], 3-4:[6,10,11], **3-5:[1,2,7], 3-5:[1,6,7], 3-5:[3,8,9], 3-5:[3,4,9], 3-5:[5,6,11], 3-5:[5,10,11], 3-5:[6,7,0]**, 4-19:[9,0,1,5], 4-20:[3,4,8,11], 4-20:[5,6,10,1], 4-20:[10,11,3,6]

(4-19:[9,0,1,5] ⊃ 3-3:[9,0,1], 4-20:[5,6,10,1] ⊃ 3-4:[5,6,10], 4-20:[10,11,3,6] ⊃ 3-4:[6,10,11], 4-20:[3,4,8,11] ⊃ 3-4:[3,4,8])

26 numaralı kesit: 3-5:[1,2,7], 3-5:[3,4,9], 3-5:[5,10,11], 3-5:[8,1,2], 3-5:[10,3,4], 3-5:[10,11,4]

3 numaralı kesitin viyola partisinde 3-5:[8,9,2] ve 3-5:[8,1,2] pcs'lerinin iç içe işlenmesiyle bir ostinato çizgisi elde edilmiştir. 2. vuruş bölmesinden itibaren viyolonsel partisi, 3-5:[6,7,0] pcs'ini duyurmaktadır. 3. vuruş bölmesinden itibaren duyulan keman I partisi ise 3-5:[5,10,11] pcs'i üzerine kurulmuştur. 4. vuruş bölmesinde kesite dahil olan keman II partisi ise yalnızca "mi" ve "re diyez" seslerinden oluşmakla birlikte, keman I'deki "si bemol" sesinin ortak kullanıldığı varsayılarak 3-5:[10,3,4] pcs'ine erişilmiştir.

3, 12, 19 ve 26 numaralı kesitlerin tamamı 3-5 pcs'leri üzerine kurulmuştur. 25 numaralı kesitin ilk yarısı bu diğer dört kesitte olduğu gibi 3-5 pcs'lerden oluşurken, ikinci yarısında 4-19 ve 4-20 pcs'leri ve bunların subset'leri olan 3-3 ve 3-4 pcs'lerinin kullanımıyla bahse konu dört kesitten ayrılır. 25 numaralı kesitin ikinci yarısı, 4-19 ve 4-20 pcs'lerinin kullanımıyla 4 numaralı kesitle benzeşmektedir.

3.3. Dört Numaralı Kesiti Temel Alan Grup

Dört numaralı kesiti temel alan kesitler ve bu kesitlerin temel alınan kesitle olan ilişkileri aşağıda sunulmuştur.

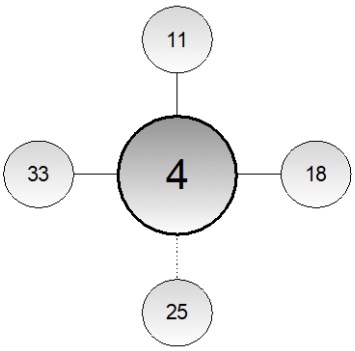

Şekil 5: Dört numaralı kesiti temel alan kesitler

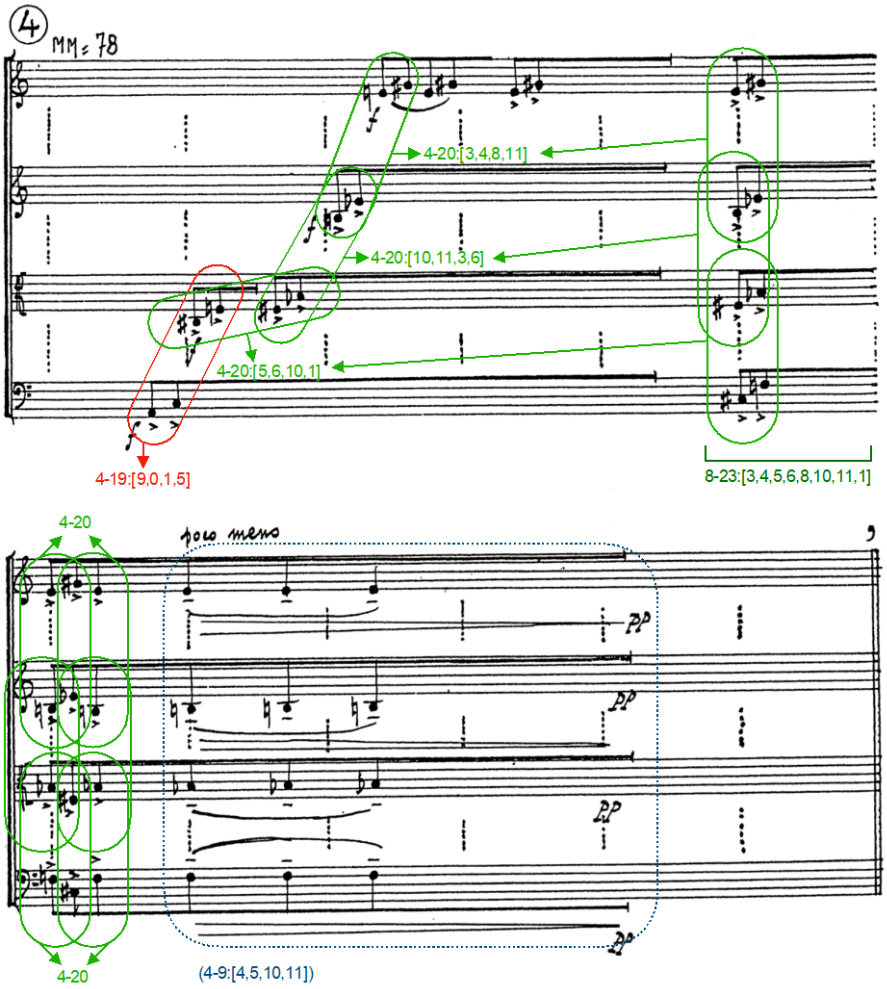

Şekil 6: Dört numaralı kesitin analizi

Şekil 6'da dört numaralı kesitin analizine yer verilmiştir. Dört numaralı kesit ve onu temel alan kesitlerde kullanılan pcs'ler ise aşağıda olduğu gibidir:

4 numaralı kesit: 4-9:[4,5,10,11], 4-19:[9,0,1,5], 4-20:[3,4,8,11], 4-20:[5,6,10,1], 4-20:[10,11,3,6], 8-23:[3,4,5,6,8,10,11,1] ⊃ 4-9:[4,5,10,11]

(8-23:[3,4,5,6,8,10,11,1])= 4-20:[3,4,8,11] ∪ 4-20:[5,6,10,1] ∪ 4-20:[10,11,3,6]

11 numaralı kesit: 4-19:[9,0,1,5], 4-20:[3,4,8,11], 4-20:[5,6,10,1], 4-20:[10,11,3,6]

18 numaralı kesit: 3-4:[1,5,6], 3-4:[10,11,3], 4-19:[9,0,1,5], 4-20:[3,4,8,11], 4-20:[5,6,10,1], 4-20:[10,11,3,6]

(**4-20:[10,11,3,6]** ⊃ 3-4:[10,11,3], **4-20:[5,6,10,1]** ⊃ 3-4:[1,5,6])

25 numaralı kesit: 3-3:[9,0,1], 3-4:[3,4,8], 3-4:[5,6,10], 3-4:[6,10,11], 3-5:[1,2,7], 3-5:[1,6,7], 3-5:[3,4,9], 3-5:[3,8,9], 3-5:[5,6,11], 3-5:[5,10,11], 3-5:[6,7,0], 4-19:[9,0,1,5], 4-20:[3,4,8,11], 4-20:[5,6,10,1], 4-20:[10,11,3,6]

(**4-19:[9,0,1,5]** ⊃ 3-3:[9,0,1], **4-20:[5,6,10,1]** ⊃ 3-4:[5,6,10], **4-20:[10,11,3,6]** ⊃ 3-4:[6,10,11], **4-20:[3,4,8,11]** ⊃ 3-4:[3,4,8])

33 numaralı kesit: 3-4:[1,5,6], 3-4:[3,4,8], 4-19:[9,0,1,5], 4-20:[3,4,8,11], 4-20:[5,6,10,1], 4-20:[10,11,3,6]

(**4-20:[3,4,8,11]** ⊃ 3-4:[3,4,8], **4-20:[5,6,10,1]** ⊃ 3-4:[1,5,6])

4 numaralı kesitin 1. vuruş bölmesinde viyolonsel partisinde bulunan 4-19:[9,0,1,5] pcs'ini, sırasıyla viyola, keman II ve keman I tarafından seslendirilen 4-20 pcs'lerinin her birinin ikişer sesi çakışacak şekilde takip etmesiyle, kesiti oluşturan başlıca pcs'ler duyurulmuştur. 6. ve 7. vuruş bölmelerinde duyulan 8-23:[3,4,5,6,8,10,11,1] pcs'i, 4 numaralı kesitte kullanılan 4-20 pcs'lerinin birleşimiyle elde edilen bir superset'tir. *Poco meno* başlığıyla kesitin sonunda duyulan 4-9:[4,5,10,11] pcs'i ise 8-23'ün subset'idir.

4, 11, 18 ve 33 numaralı kesitlerin tamamı 4-19:[9,0,1,5], 4-20:[5,6,10,1], 4-20:[10,11,3,6], 4-20:[3,4,8,11] pcs'lerini temel almışlardır. Bu pcs'lere ilave olarak 4 numaralı kesitte temel alınan pcs'lerin superset'i, 18 ve 33 numaralı kesitlerde subset'leri kullanılmıştır. 25 numaralı kesitin ilk yarısı 3-5 pcs'lerden oluştuğu için 3 numaralı kesitle benzerlik göstermekte, ancak ikinci yarısında 4-19 ve 4-20 pcs'lerinin ve bu pcs'lerin üç kardinal sayılı subset'lerinin kullanımıyla 4 numaralı kesitle benzeşmektedir.

3.4. Beş Numaralı Kesiti Temel Alan Grup

Beş numaralı kesiti temel alan kesitler ve bu kesitlerin temel alınan kesitle olan ilişkileri aşağıda sunulmuştur.

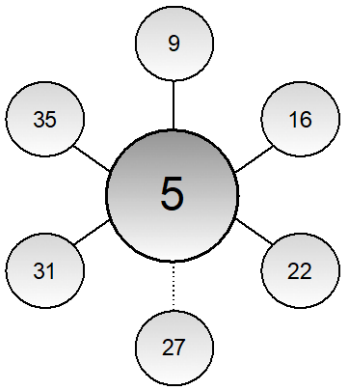

Şekil 7: Beş numaralı kesiti temel alan kesitler

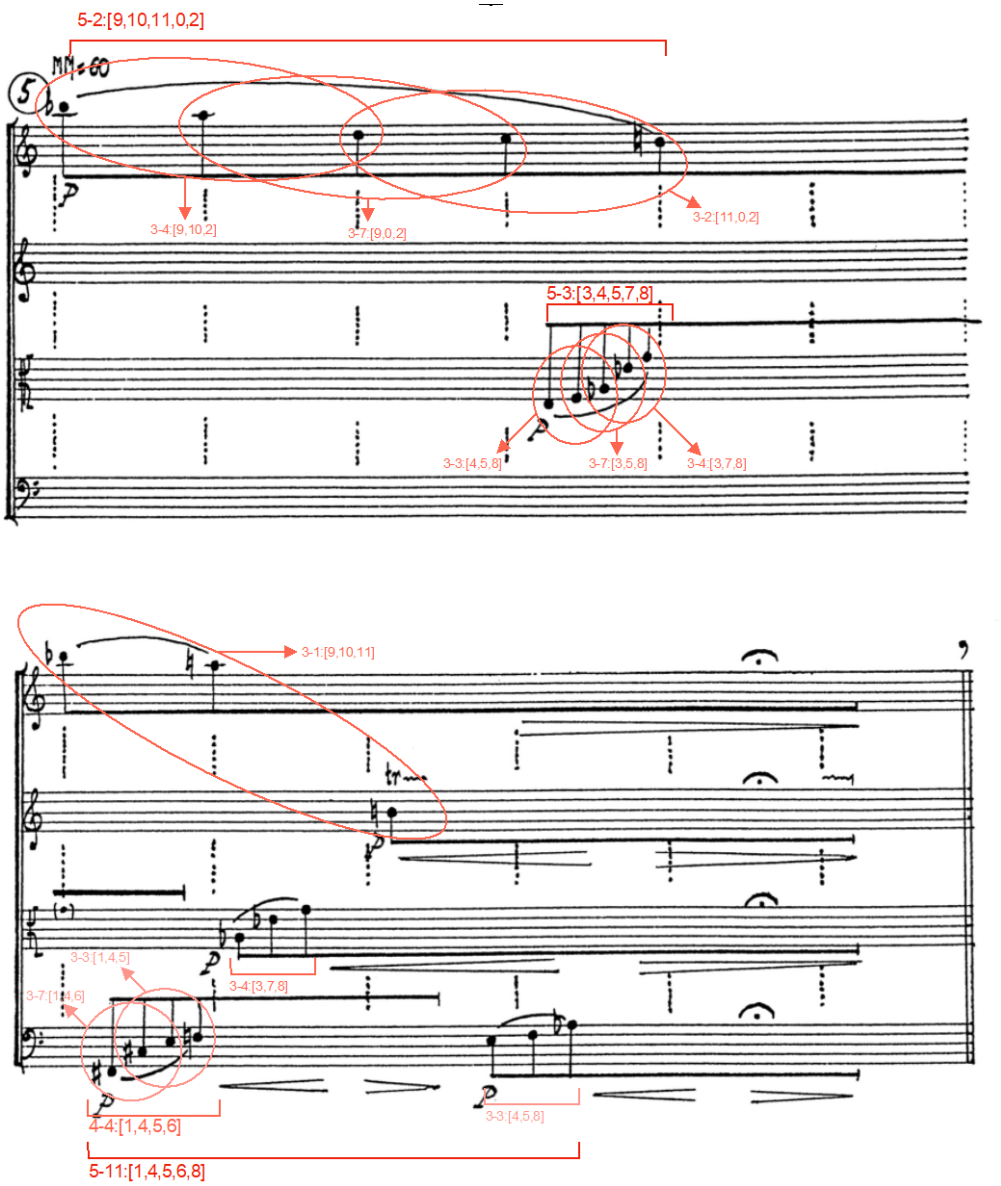

Şekil 8: Beş numaralı kesitin analizi

Şekil 8'de beş numaralı kesitin analizine yer verilmiştir. Beş numaralı kesit ve onu temel alan kesitlerde kullanılan pcs'ler ise aşağıda olduğu gibidir:

5 numaralı kesit: 3-1:[9,10,11], 3-2:[11,0,2], 3-3:[1,4,5], 3-3:[4,5,8], 3-4:[3,7,8], 3-4:[9,10,2], 3-7:[1,4,6], 3-7:[3,5,8], 3-7:[9,0,2], 4-4:[1,4,5,6], 5-2:[9,10,11,0,2], 5-3:[3,4,5,7,8], 5-11:[1,4,5,6,8]

(**5-2:[9,10,11,0,2]** ⊃ 3-1:[9,10,11], 3-2:[11,0,2], 3-4:[9,10,2]; **5-3:[3,4,5,7,8]** ⊃ 3-3:[4,5,8], 3-4:[3,7,8], 3-7:[3,5,8]; **5-11:[1,4,5,6,8]** ⊃ 3-3:[4,5,8], 3-7:[1,4,6], 4-4:[1,4,5,6])

9 numaralı kesit: 3-2:[11,0,2], 3-4:[3,7,8], 3-4:[9,10,2], 3-7:[9,0,2], 4-4:[1,4,5,6], 5-2:[9,10,11,0,2], 5-3:[3,4,5,7,8], 5-11:[1,4,5,6,8]

(**5-2:[9,10,11,0,2]** ⊃ 3-2:[11,0,2], 3-4:[9,10,2], 3-7:[9,0,2]; **5-3:[3,4,5,7,8]** ⊃ 3-4:[3,7,8]; **5-11:[1,4,5,6,8]** ⊃ 4-4:[1,4,5,6])

16 numaralı kesit: 4-4:[1,4,5,6], 5-2:[9,10,11,0,2], 5-3:[3,4,5,7,8], 5-11:[1,4,5,6,8]

(**5-11:[1,4,5,6,8]** ⊃ 4-4:[1,4,5,6])

22 numaralı kesit: 5-2:[9,10,11,0,2], 5-3:[3,4,5,7,8], 5-11:[1,4,5,6,8]

27 numaralı kesit: 4-4:[3,4,5,8], 4-z15:[1,3,6,7], 4-19:[11,2,3,7], 4-z29:[3,7,9,10], 4-z29:[6,10,0,1], 5-2:[9,10,11,0,2]

(**5-3:[3,4,5,7,8]** ⊃ 4-4:[3,4,5,8])

31 numaralı kesit: 3-4:[3,7,8] , 3-7:[1,4,6], 4-1:[9,10,11,0], 4-7:[3,4,7,8], 5-5:[9,10,11,0,4], 5-32:[9,10,1,4,6]

(**5-2:[9,10,11,0,2]** ⊃ 4-1:[9,10,11,0], 3-7:[9,0,2]; 5-5:[9,10,11,0,4] ⊃ 4-1:[9,10,11,0]; 5-32:[9,10,1,4,6] ⊃ 3-7:[1,4,6]; **5-3:[3,4,5,7,8]** ⊃ 3-4:[3,7,8], 4-7:[3,4,7,8]; **5-11:[1,4,5,6,8]** ⊃ 3-7:[1,4,6])

35 numaralı kesit: 3-2:[11,0,2], *3-2:[7,9,10]*, 4-4:[3,4,5,8], 5-2:[9,10,11,0,2], 5-3:[3,4,5,7,8], 5-11:[1,4,5,6,8]

(**5-2:[9,10,11,0,2]** ⊃ 3-2:[11,0,2], **5-3:[3,4,5,7,8]** ⊃ 4-4:[3,4,5,8])

(3-2:[7,9,10] = 3-2:[11,0,2](T9I))

5 numaralı kesitte, keman I ve 9. vuruş bölmesinden itibaren kesite dahil olan keman II partileri 5-2:[9,10,11,0,2], 4. vuruş bölmesinden itibaren duyulan viyola partisi 5-3:[3,4,5,7,8], 7. vuruş bölmesinden itibaren duyulan viyolonsel partisi ise 5-11:[1,4,5,6,8] pcs'ine dayanmaktadır. 5 numaralı kesitle ilişkili olan tüm kesitler bu üç pcs ve bunların subset'leri, buna ek olarak 31 numaralı kesitte olduğu gibi subset'lerin farklı kombinasyonlarıyla elde edilen superset'lerden oluşmuştur. Yalnızca 27 numaralı kesitte 5-2:[9,10,11,0,2] ve 5-3:[3,4,5,7,8] pcs'inin subset'i olan 4-4:[3,4,5,8] kullanılarak kısmi bir bağ kurulmuştur.

3.5. Altı Numaralı Kesiti Temel Alan Grup

Altı numaralı kesiti temel alan kesitler ve bu kesitlerin temel alınan kesitle olan ilişkileri aşağıda sunulmuştur.

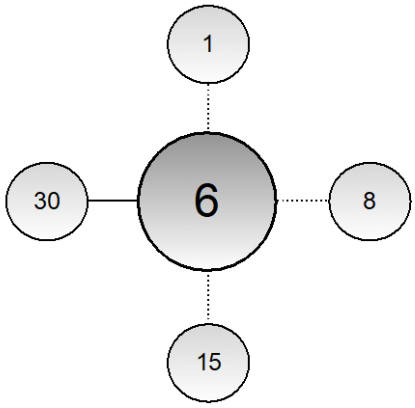

Şekil 9: Altı numaralı kesiti temel alan kesitler

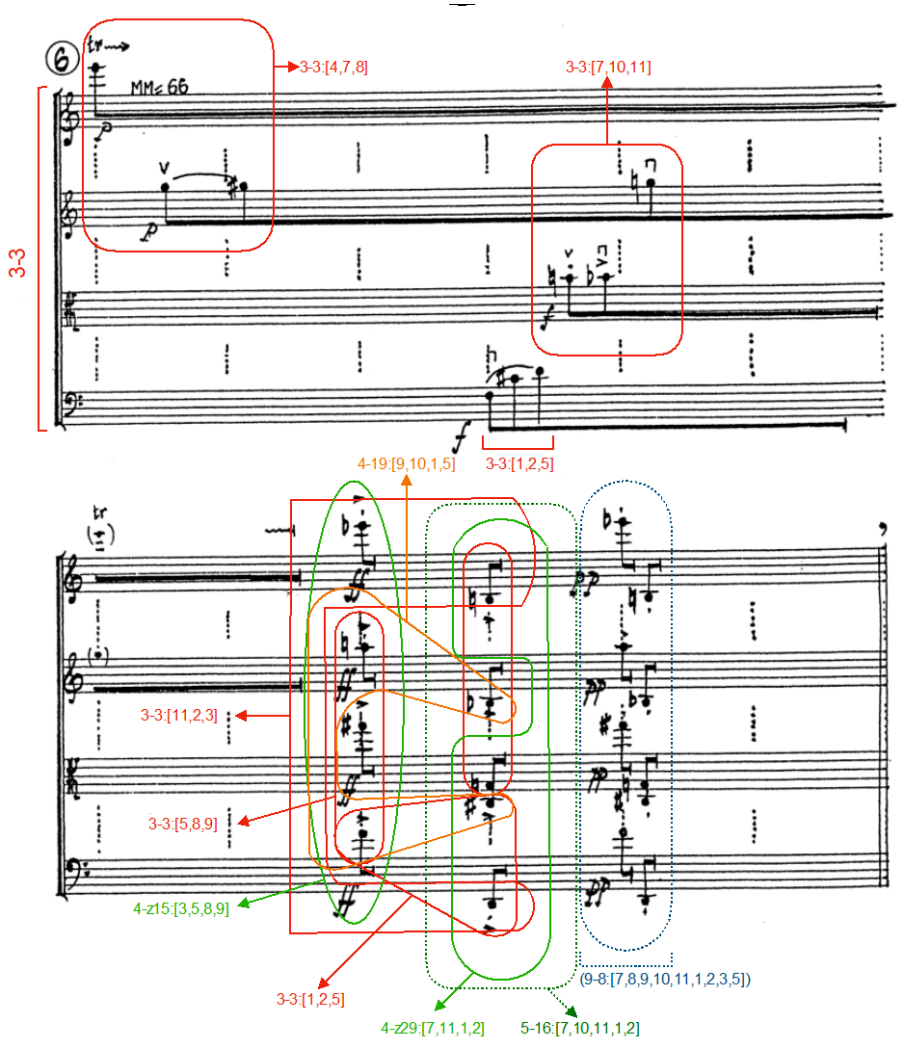

Şekil 10: Altı numaralı kesitin analizi

Şekil 10'da altı numaralı kesitin analizine yer verilmiştir. Altı numaralı kesit ve onu temel alan kesitlerde kullanılan pcs'ler ise aşağıda olduğu gibidir:

6 numaralı kesit: 3-3:[1,2,5], *3-3:[4,7,8]*, 3-3:[5,8,9], 3-3:[7,10,11], 3-3:[11,2,3], 4-z15:[3,5,8,9], 4-19:[9,10,1,5], 4-z29:[7,11,1,2], 5-16:[7,10,11,1,2], 9-8:[7,8,9,10,11,1,2,3,5]

5-16:[7,10,11,1,2] ⊃ 4-z29:[7,11,1,2], 3-3:[7,10,11]

4-z15:[3,5,8,9] ⊃ 3-3:[5,8,9]

(9-8:[7,8,9,10,11,1,2,3,5] ⊃)

4-19:[9,10,1,5]

3-3:[1,2,5], 3-3:[11,2,3]

(3-3:[4,7,8](T1) = 3-3:[5,8,9], 3-3:[4,7,8](T3) = 3-3:[7,10,11], 3-3:[4,7,8](T7) = 3-3:[11,2,3], 3-3:[4,7,8](T9I) = 3-3:[1,2,5])

1 numaralı kesit: 4-19:[9,10,1,5], 4-z29:[8,9,11,3], 7-28:[9,11,0,1,3,5,6]

8 numaralı kesit: 3-2:[5,7,8], 3-2:[11,1,2], 3-3:[0,1,4], 3-3:[1,2,5], 3-3:[1,4,5], 3-3:[4,5,8], 3-3:[4,7,8], 3-3:[5,8,9], 3-3:[7,8,11], 3-3:[7,10,11], 3-3:[10,1,2], 3-5:[2,7,8], 3-5:[3,8,9], 3-5:[5,10,11], 3-8:[1,5,7], 3-8:[3,7,9], 3-8:[5,7,11], 3-9:[0,2,7], 3-10:[5,8,11], 3-11:[1,5,8], 3-11:[3,7,10], 3-11:[7,11,2]

15 numaralı kesit: 3-3:[5,8,9], 3-3:[7,10,11], 4-13:[7,10,0,1], 4-z15:[3,5,8,9]

(4-z15:[3,5,8,9] ⊃ 3-3:[5,8,9], 4-13:[7,10,0,1] ⊃ 3-3:[7,10,11])

30 numaralı kesit: 3-3:[5,8,9], *3-3:[7,10,11]*, *3-3:[9,0,1]*, 3-3:[11,0,3], 4-z15:[3,5,8,9], 4-z15:[11,0,3,5], 4-19:[9,10,1,5], 4-z29:[8,9,11,3]

(4-z15:[3,5,8,9] ⊃ 3-3:[5,8,9], 4-z15:[11,0,3,5] ⊃ 3-3:[11,0,3])

(3-3:[9,0,1](T8) = 3-3:[5,8,9], 3-3:[9,0,1](T10) = 3-3:[7,10,11])

6 numaralı kesit; keman I ile keman II, viyolonsel, viyola ile keman II partilerinde duyulan 3-3 pcs'lerin hakim olduğu 8 vuruş bölmesinin ardından, 3-3 pcs'inin aktarımlı hallerini bünyelerinde barındırarak superset'leri olan 4-z15, 4-z29, 5-16 ve 9-8 pcs'leri ile devam etmektedir. Bu superset'ler en net haliyle 4-z15:[3,5,8,9] ve 5-16:[7,10,11,1,2] olarak ikiye ayrılmaktadır. Kesitte yer alan en geniş pcs ise 9-8'dir.

6 numaralı kesitin ilk yarısı ile 8 numaralı kesit, ikinci yarısı ile 1 ve 15 numaralı kesitler, kullanılan pcs'ler bakımından benzeşmektedir. 30 numaralı kesit ise ilk yarısında 3-3 pcs'lerinin kullanılması, ikinci yarısında 1 numaralı kesitte yer alan pcs'lerin kullanılması sebebiyle 6 numaralı kesitle yapısal bağlamda en çok benzeşen kesittir.

3.6. Yedi Numaralı Kesiti Temel Alan Grup

Yedi numaralı kesiti temel alan kesitler ve bu kesitlerin temel alınan kesitle olan ilişkileri aşağıda sunulmuştur.

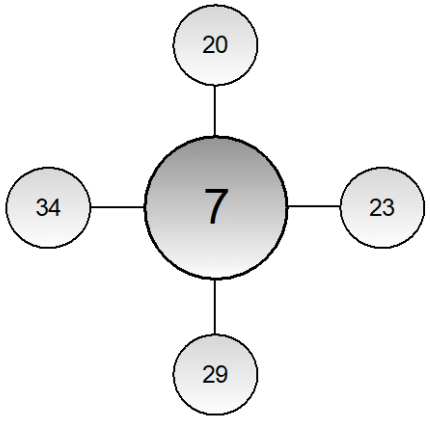

Şekil 11: Yedi numaralı kesiti temel alan kesitler

Şekil 12: Yedi numaralı kesitin analizi

Şekil 12'de yedi numaralı kesitin analizine yer verilmiştir. Yedi numaralı kesit ve onu temel alan kesitlerde kullanılan pcs'ler ise aşağıda olduğu gibidir:

7 numaralı kesit: 3-1:[0,1,2], 3-2:[7,9,10], 3-3:[0,3,4], 3-8:[8,0,2], 3-9:[0,2,7], 4-21:[8,10,0,2]

(4-21:[8,10,0,2] ⊃ 3-8:[8,0,2])

20 numaralı kesit: 3-1:[0,1,2], 3-2:[7,9,10], 3-3:[0,3,4], 3-8:[8,0,2]

23 numaralı kesit: 3-1:[11,0,1], 3-2:[0,1,3], 3-2:[1,3,4], 3-2:[7,9,10], 3-3:[0,3,4], 3-8:[8,0,2], 4-z15:[3,5,8,9]

29 numaralı kesit: 3-1:[0,1,2], 3-2:[7,9,10], 3-3:[0,3,4], 3-8:[8,0,2], 3-8:[8,10,2]

34 numaralı kesit: 3-1:[0,1,2], 3-1:[1,2,3], 3-1:[8,9,10], 3-2:[0,1,3], 3-2:[0,2,3], 3-2:[7,9,10], 3-2:[10,0,1], 3-3:[0,1,4], 3-3:[0,3,4], 3-3:[3,4,7], 3-3:[4,7,8], 3-3:[8,9,0], 3-8:[8,0,2], 3-9:[0,2,7]

7 numaralı kesit; keman II partisinde yer alan 3-3:[0,3,4], 3. vuruş bölmesinden itibaren keman I partisinde karşılaşılan 3-2:[7,9,10], 5. vuruş bölmesinde tamamı duyulabilen viyola partisindeki 3-1:[0,1,2], 6. vuruş bölmesinde viyolonsel, viyola ve keman II'de bulunan seslerin dikey olarak kümelenmesiyle elde edilen 3-8:[8,0,2] ve son olarak bu pcs'e keman I partisinde bulunan "si bemol" sesinin eklenmesiyle elde edilen 4-21:[8,10,0,2] superset'inden oluşmuştur.

7 numaralı kesiti temel alan, doku ve duyuş bağlamında birbirinden oldukça ayrı olan bu beş kesit, kullanılan pcs'ler göz önüne alındığında 3-1:[0,1,2], 3-2:[7,9,10], 3-3:[0,3,4], 3-8:[8,0,2] ve bu pcs'lerin aktarımlarından oluşan büyük bir ortak paydaya sahiptirler. 29 numaralı kesit, bu beş kesitin en sade pcs kullanımına, 34 numaralı kesit ise söz konusu pcs'lerin en yoğun ve girift bir şekilde kullanımına tanıklık edilen kesitlerdir.

3.7. Sekiz Numaralı Kesiti Temel Alan Grup

Sekiz numaralı kesiti temel alan kesitler ve bu kesitlerin temel alınan kesitle olan ilişkileri aşağıda sunulmuştur.

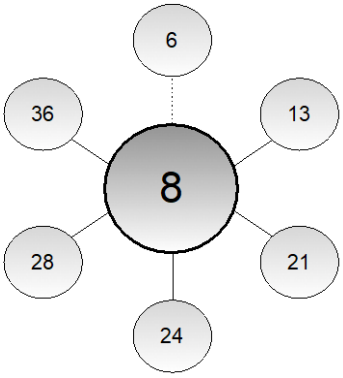

Şekil 13: Sekiz numaralı kesiti temel alan kesitler

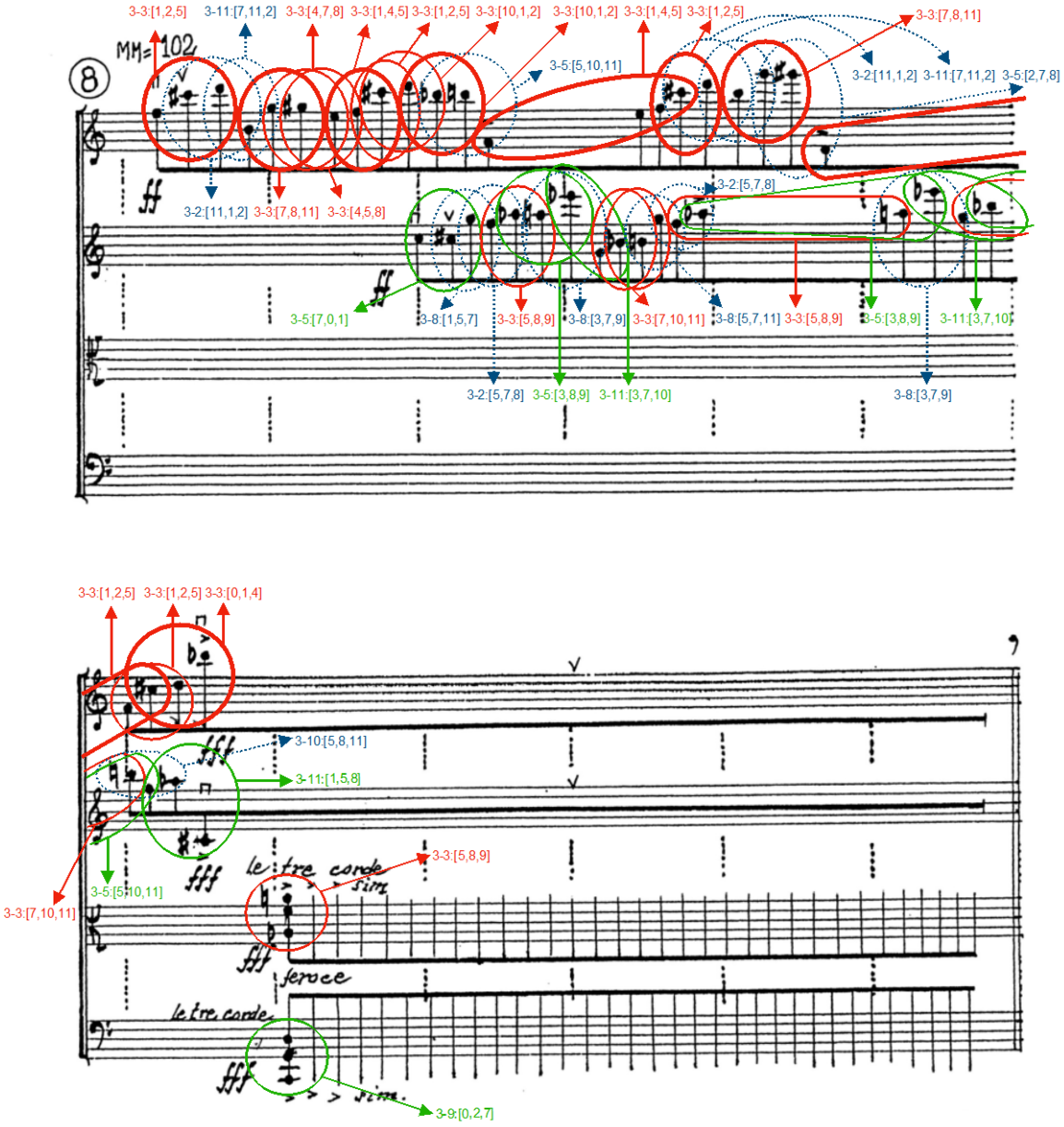

Şekil 14: Sekiz numaralı kesitin analizi

Şekil 14'te sekiz numaralı kesitin analizine yer verilmiştir. Sekiz numaralı kesit ve onu temel alan kesitlerde kullanılan pcs'ler ise aşağıda olduğu gibidir:

8 numaralı kesit: 3-2:[5,7,8], 3-2:[11,1,2], 3-3:[0,1,4], **3-3:[1,2,5]**, **3-3:[1,4,5]**, **3-3:[4,5,8]**, **3-3:[4,7,8]**, **3-3:[5,8,9]**, **3-3:[7,8,11]**, **3-3:[7,10,11]**, **3-3:[10,1,2]**, 3-5:[2,7,8], 3-5:[3,8,9], 3-5:[5,10,11], 3-8:[1,5,7], 3-8:[3,7,9], 3-8:[5,7,11], 3-9:[0,2,7], 3-10:[5,8,11], 3-11:[1,5,8], 3-11:[3,7,10], 3-11:[7,11,2]

6 numaralı kesit: 3-3:[1,2,5], *3-3:[4,7,8]*, 3-3:[5,8,9], 3-3:[7,10,11], 3-3:[11,2,3], 4-z15:[3,5,8,9], 4-19:[9,10,1,5], 4-z29:[7,11,1,2], 5-16:[7,10,11,1,2], 9-8:[7,8,9,10,11,1,2,3,5]

5-16:[7,10,11,1,2] ⊃ 4-z29:[7,11,1,2], **3-3:[7,10,11]**

4-z15:[3,5,8,9] ⊃ **3-3:[5,8,9]**

(9-8:[7,8,9,10,11,1,2,3,5] ⊃)

4-19:[9,10,1,5]

3-3:[1,2,5], **3-3:[11,2,3]**

*(**3-3:[4,7,8](T1)** = 3-3:[5,8,9], **3-3:[4,7,8](T3)** = 3-3:[7,10,11], **3-3:[4,7,8](T7)** = 3-3:[11,2,3], **3-3:[4,7,8](T9I)** = 3-3:[1,2,5])*

13 numaralı kesit: 3-3:[1,2,5], 3-3:[4,5,8], 3-3:[4,7,8], 3-3:[7,10,11], 3-3:[10,1,2]

21 numaralı kesit3-2:[5,7,8], 3-3:[1,2,5], 3-3:[1,4,5], 3-3:[4,5,8], 3-5:[5,10,11], 3-3:[7,8,11], 3-3:[7,10,11], 3-3:[10,1,2], 3-3:[10,11,2]

24 numaralı kesit: 3-3:[1,2,5], 3-3:[4,5,8], 3-3:[4,7,8], 3-3:[10,11,2]

28 numaralı kesit: 3-3:[1,2,5], 3-3:[4,5,8], 3-3:[4,7,8], 3-3:[7,8,11], 3-3:[7,10,11], 3-3:[10,1,2], 3-3:[10,11,2]

36 numaralı kesit: 3-3:[0,1,4], 3-3:[0,3,4], 3-3:[5,6,9], 3-3:[5,8,9], 4-3:[0,1,3,4], 4-3:[5,6,8,9], 4-8:[0,1,5,6], 4-8:[3,4,8,9], 8-17:[0,1,3,4,5,6,8,9]

4-3:[0,1,3,4] ⊃ **3-3:[0,1,4], 3-3:[0,3,4]**

4-3:[5,6,8,9] ⊃ **3-3:[5,6,9], 3-3:[5,8,9]**

(8-17:[0,1,3,4,5,6,8,9] ⊃)

4-8:[0,1,5,6]

4-8:[3,4,8,9]

8 numaralı kesit tamamen 3 kardinal numaralı pcs'lerden oluşmuştur. En baskın olan pcs ise kuşkusuz 3-3'tür. Keman I'de temel bölünmelerin 3-3 pcs'i ile yapıldığı kalın kırmızı çemberlerle gösterilmiştir. Keman I'de 3-2, 3-5, 3-11 pcs'leri kullanılmışsa da bu durum 3-3 baskınlığı zedeleyecek düzeyde değildir. Keman II partisinde ise kullanılan pcs'leri belirlerken temel bölünmelerin 3-3, 3-5, 3-11 pcs'leri ile yapıldığı, bunlara ilave olarak 3-2, 3-8 ve 3-10 pcs'lerinin kullanıldığı görülmektedir. 8. vuruş bölmesinde müziğe dahil olan viyola partisi 3-3, aynı noktada giriş yapan viyolonsel partisi ise 3-9 pcs'i üzerine kurulmuştur.

Büyük bir çoğunluğu 3-3 pcs'leri üzerine kurulmuş olan 8 numaralı kesit, 6 numaralı kesitin ilk yarısı ile 3-3 pcs'leri nedeniyle benzeşmektedir. 8 numaralı kesit; tamamen 3-3 pcs'i ile yazılmış olan 13, 24, 28, 36 numaralı kesitler ve büyük bir çoğunluğunu 3-3 pcs'inin oluşturduğu 21 numaralı kesit ile büyük benzerlikler göstermektedir.

3.8. On Numaralı Kesiti Temel Alan Grup

On numaralı kesiti temel alan kesitler ve bu kesitlerin temel alınan kesitle olan ilişkileri aşağıda sunulmuştur.

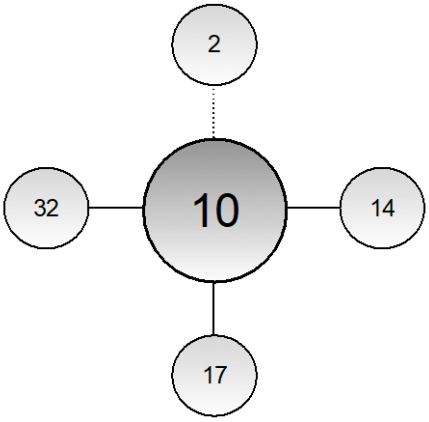

Şekil 15: On numaralı kesiti temel alan kesitler

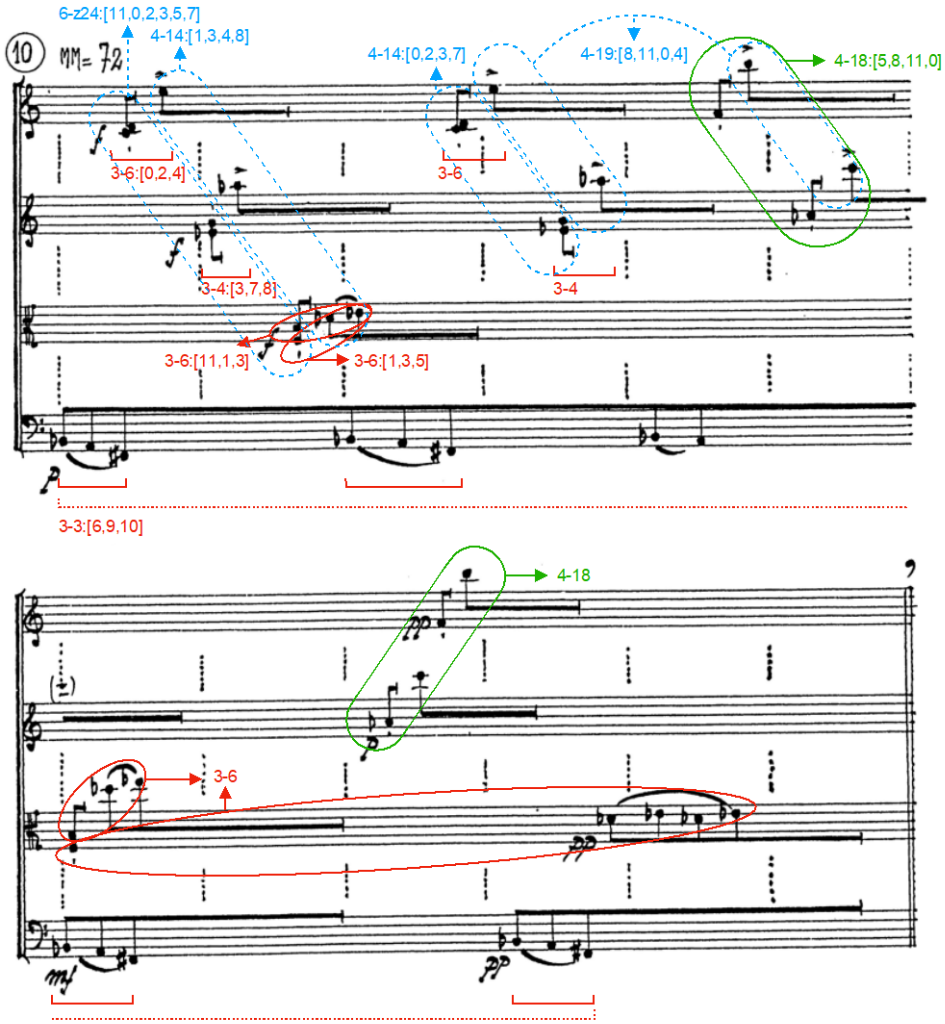

Şekil 16: On numaralı kesitin analizi

Şekil 16'da on numaralı kesitin analizine yer verilmiştir. On numaralı kesit ve onu temel alan kesitlerde kullanılan pcs'ler ise aşağıda olduğu gibidir:

10 numaralı kesit: 3-3:[6,9,10], 3-4:[3,7,8], 3-6:[0,2,4], 3-6:[1,3,5], 3-6:[11,1,3], 4-14:[0,2,3,7], 4-14:[1,3,4,8], 4-18:[5,8,11,0], 4-19:[8,11,0,4], 6-z24:[11,0,2,3,5,7]

(6-z24:[11,0,2,3,5,7] ⊃ 4-14:[0,2,3,7])

2 numaralı kesit: 3-2:[0,2,3], 3-7:[11,1,4], 4-2:[10,11,0,2], 4-4:[5,6,7,10], 4-7:[7,8,11,0], 4-10:[0,2,3,5], 4-z15:[11,1,4,5], 4-19:[4,7,8,0], 4-22:[0,3,5,7], 4-27:[11,2,5,7], 6-1:[11,0,1,2,3,4], 6-z24:[11,0,2,3,5,7], 7-1:[11,0,1,2,3,4,5]

(6-z24:[11,0,2,3,5,7] ⊃ 4-22:[0,3,5,7], 4-27:[11,2,5,7])

6-1:[11,0,1,2,3,4] ⊃ 3-2:[0,2,3], 3-7:[11,1,4]

(7-1:[11,0,1,2,3,4,5] ⊃)

4-10:[0,2,3,5], 4-z15:[11,1,4,5]

14 numaralı kesit: 3-3:[6,9,10], 3-4:[3,7,8], 3-4:[7,8,0], 3-6:[0,2,4], 3-6:[11,1,3]

17 numaralı kesit: 3-3:[6,9,10], 3-4:[3,7,8], 3-6:[0,2,4], 4-5:[5,9,10,11]

32 numaralı kesit: 3-3:[6,9,10], 3-4:[3,7,8], 3-6:[0,2,4], 3-6:[1,3,5], 3-6:[11,1,3], 3-8:[1,3,7], 3-11:[7,11,2], 4-18:[5,8,11,0], 4-24:[0,2,4,8]

(4-24:[0,2,4,8] ⊃ 3-6:[0,2,4])

10 numaralı kesitin viyolonsel partisi 3-3:[6,9,10] pcs'ine dayanmaktadır. Keman I, keman II ve viyolanın ilk üç vuruş bölmesine yayılan girişleri temel alındığında sırasıyla 3-6, 3-4 ve tekrar 3-6 pcs'lerinin kullanıldığı görülmektedir. 5. ve 6. ile 9. ve 10. vuruş bölmelerinde ise keman I ve keman II'nin benzer artikülasyonla 4-18 pcs'ini oluşturduğu görülmektedir. Keman I, keman II ve viyolanın ilk üç vuruş bölmesine yayılan girişlerinin benzer artikülasyonla icra edilen ilk iki sesinden oluşan bir pcs düşünüldüğünde 2 numaralı kesitin ikinci yarısında varlık gösteren 6-z24 pcs'i elde edilmektedir. 4, 5, 6 ve 7. vuruş bölmesinde yer alan keman I ve keman II'nin aksanlı notalarından bir pcs elde edilmek istendiğinde ise 4-19 ile karşılaşılmaktadır.

10 numaralı kesit, 2 numaralı kesitle 6-z24 ve 4-19 pcs'lerinden oluşan bir kesişim kümesine sahip olması sebebiyle kısmi bir benzerlik gösterse de; 14, 17 ve 32 numaralı kesitlerle 3-3, 3-4 ve 3-6 pcs'lerinin kullanılmış olması sebebiyle oldukça büyük bir benzerlik sergilemektedir. Buna ek olarak 14, 17 ve 32 numaralı kesitlerde bahse konu üç pcs'in farklı kombinasyonlarıyla elde edilmiş farklı pcs'lerle zenginlik kazandırılmıştır.

3.9. Tüm Kesitler

Burada temel alınan kesitler ve diğer kesitlerin ilişkileri, tek bir şekil üzerinde ele alınmıştır. Buna ek olarak, temel alınan kesitler arasında bulunmayan 25 numaralı kesitin 3 ve 4, 27 numaralı kesitin 1 ve 5, 30 numaralı kesitin 1 ve 6 numaralı kesitlerle aynı anda kısmi bir benzerlik taşıdıkları tespit edilmiştir.

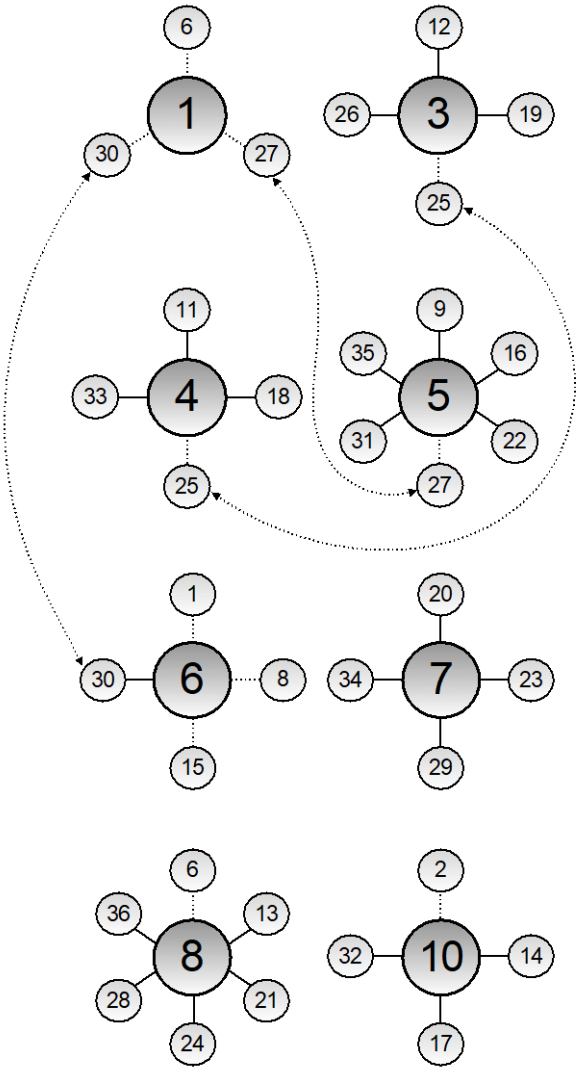

Şekil 17: Temel alınan kesitlerle diğer kesitlerin ilişkisi

4. SONUÇ

Morton'a (Feldman) Göndermeler eseri, kullanılan pcs'ler esas alınarak gruplandığında sekiz ana grup elde edilmiş, bu sekiz grubu belirlemede temel alınan kesitlerinse 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10 numaralı kesitler olduğu tespit edilmiştir. Sekiz ana kesit dışında kalan 28 kesitten 25 tanesi bir kesiti temel alırken üç tanesi iki farklı temel alınan kesitle benzerlik göstermiştir. Bunlar 3 ve 4 numaralı kesitlerle benzeşen 25 numaralı kesit, 1 ve 5 numaralı kesitlerle benzeşen 27 numaralı kesit ile 1 ve 6 numaralı kesitlerle benzeşen 30 numaralı kesitlerdir.

1 numaralı kesit ele alındığında 1, 6, 27 ve 30 numaralı kesitlerin kesişen kümelerinin 4-19 ve 4-z29 pcs'lerinden oluşan bir küme olduğu; 6, 27 ve 30 numaralı kesitlerde yer alan 4-z15 ise 4-z29 pcs'inin Z-mate'i olduğu; bahse konu dört kesitte bulunan kardinal sayısı dörtten büyük pcs'lerin 4-z15, 4-z29 ve 4-19'un superset'i (5-2 hariç) olduğu, kardinal sayısı üç olan pcs'lerin ise bu üç pcs'in subset'leri olduğu; bunlara ek olarak 6 numaralı kesitin ikinci yarısının 1 numaralı kesiti temel alırken, ilk yarısının ise 8 numaralı kesiti temel aldığı tespit edilmiştir.

3, 12, 19 ve 26 numaralı kesitlerin tamamının 3-5 pcs'leri üzerine kurulmuş olduğu; 25 numaralı kesitin ilk yarısının bu diğer dört kesitte olduğu gibi 3-5 pcs'lerden oluşurken, ikinci yarısında 4-19 ve 4-20 pcs'leri ve bunların subset'leri olan 3-3 ve 3-4 pcs'lerinin kullanımıyla bahse konu dört kesitten ayrıldığı; 25 numaralı kesitin ikinci yarısının 4-19 ve 4-20 pcs'lerinin kullanımıyla 4 numaralı kesitle benzerlik gösterdiği, araştırmanın sonuçları arasında yerini alan saptamalardır.

4 numaralı kesiti temel alan grup incelendiğinde 4, 11, 18 ve 33 numaralı kesitlerin tamamının 4-19:[9,0,1,5], 4-20:[5,6,10,1], 4-20:[10,11,3,6], 4-20:[3,4,8,11] pcs'lerini temel aldıkları; bu pcs'lere ilave olarak 4 numaralı kesitte, temel alınan pcs'lerin superset'inin, 18 ve 33 numaralı kesitlerde subset'lerinin kullanıldığı; 25 numaralı kesitin ilk yarısının 3-5 pcs'lerden oluştuğu için 3 numaralı kesitle benzerlik göstermekte olduğu, ancak ikinci yarısında 4-19 ve 4-20 pcs'lerinin ve bu pcs'lerin üç kardinal sayılı subset'lerinin kullanımıyla 4 numaralı kesitle benzerlik taşıdığı görülmüştür.

5 numaralı kesit ele alındığında 5-2:[9,10,11,0,2], 5-3:[3,4,5,7,8] ve 5-11:[1,4,5,6,8] pcs'lerine dayandığı; 5 numaralı kesitle ilişkili olan tüm kesitlerin bu üç pcs ve bunların subset'leri ya da 31 numaralı kesitte olduğu gibi subset'lerin farklı kombinasyonlarıyla elde edilen superset'lerden oluşmuş olduğu; sadece 27 numaralı kesitte 5-2:[9,10,11,0,2] ve 5-3:[3,4,5,7,8] pcs'lerinin subset'i olan 4-4:[3,4,5,8] pcs'inin kullanılmasıyla kısmi bir bağ kurulmuş olduğu tespit edilmiştir.

Araştırmanın sonuçları arasında 6 numaralı kesitin ilk yarısı ile 8 numaralı kesitin, aynı kesitin ikinci yarısı ile 1 ve 15 numaralı kesitlerin, kullanılan pcs'ler bakımından benzerlik gösterdiği; 30 numaralı kesitin ilk yarısında 3-3 pcs'lerinin kullanılması, aynı kesitin ikinci yarısında ise 1 numaralı kesitte yer alan pcs'lerin kullanılması sebebiyle 6 numaralı kesitle yapısal bağlamda en çok benzeşen kesit olduğu tespitleri bulunmaktadır.

7 numaralı kesiti temel alan grup incelendiğinde, bahse konu kesiti temel alan, doku ve duyuş bağlamında birbirinden oldukça ayrı olan beş kesit olduğu; bu kesitlerin kullanılan pcs'ler göz önüne alındığında 3-1:[0,1,2], 3-2:[7,9,10], 3-3:[0,3,4], 3-8:[8,0,2] ve bu pcs'lerin aktarımlarından oluşan büyük bir ortak paydaya sahip oldukları; 29 numaralı kesitin bu beş kesitin en sade pcs kullanımına sahipken 34 numaralı kesitin ise söz konusu pcs'lerin en yoğun ve en girift kullanımına sahip kesit olduğu tespit edilmiştir.

Araştırmanın sonuçları arasında büyük bir çoğunluğunun 3-3 pcs'lerinin oluşturduğu 8 numaralı kesitin, ilk yarısı 3-3 pcs'leri üzerine kurulu 6 numaralı kesitle; tamamen 3-3 pcs'i ile yazılmış olan 13, 24, 28, 36 numaralı kesitler ve büyük bir çoğunluğunu 3-3 pcs'inin oluşturduğu 21 numaralı kesitle büyük benzerlikler gösterdiği yer almaktadır.

10 numaralı kesit incelendiğinde, 2 numaralı kesitle 6-z24 ve 4-19 pcs'lerinden oluşan bir kesişim kümesine sahip olması sebebiyle kısmi bir benzerlik sergilediği; 14, 17 ve 32 numaralı kesitlerle 3-3, 3-4 ve 3-6 pcs'lerinin kullanılmış olması sebebiyle ise oldukça büyük bir benzerlik taşıdığı; bunlara ek olarak 14, 17 ve 32 numaralı kesitlerde bahse konu üç pcs'in farklı kombinasyonlarıyla elde edilmiş farklı pcs'lerle zenginlik kazandırılmış olduğu tespit edilmiştir.

Morton'a (Feldman) Göndermeler eserinde, Morton Feldman'a İlhan Usmanbaş tarafından yapılan göndermenin müziğin tasarlanması ve özgün bir form kazandırılması bakımından olduğu görülmüştür. Usmanbaş, sürekliliği ve kopukluğu, aralarında zamansal boşluklar bulunan 36 kesitten oluşan bir bütünlük sağlayarak müziğin sürekli bir akış olmadığını öne süren Feldman'ın yaklaşımıyla bir paralellik kurmuştur. Belirlenen sekiz temel kesitin farklı deyişlerle ele alınmasıyla eser açıklamasında değinilen, aralıklarla damlayan suyun her damlayışta biraz farklı tınlaması metaforunun incelenen eser özelinde içselleştirildiği, aynı zamanda birbirinden bağımsız gibi görünen müzik fikirlerinin aslında birbirlerinden pek de kopuk olmadıklarını ortaya koyan gizli bağların ise bu sekiz temel kesite dayanmaları, dolayısı ile kullanılan pcs'ler yoluyla sağlandığı tespit edilmiştir.

Bunların yanı sıra kullanılan ses malzemesinin çoğunlukla sınırlı tutulmuş olmasına ve oldukça kısa müzik fikirleri tercih edilmiş olmasına rağmen özellikle ses üretme teknikleri, gürlük ve tempo gibi parametrelerin değiştirilmesi ile oldukça zengin bir renk paletine ulaşıldığı görülmüştür. Eserlerinde formdan ziyade, genellikle uzun soluklu olmaları sebebiyle yüksek konsantrasyon gerektiren ölçeğe odaklanan, daha düşük gürlükler ile birlikte daha durağan bir anlatımı tercih eden Feldman'ın bahse konu müzikal dilini teşkil eden başlıca özelliklerinin *Morton'a (Feldman) Göndermeler* eserinde değinilmeyen noktalar olduğu, yalnızca yukarıda belirtilen bağlamda göndermede bulunulduğu sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

Aydoğan, B.E. (2021). *Dali'den Üç Resim: İlhan Usmanbaş'ın Müziği Bağlamında Müzik ve Görsel Sanatlar Arasındaki İlişki*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi

Aygün, B. (2020). *İlhan Usmanbaş'ın Viyolonsel Eserlerinin Özellikleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Boran, İ. (1999). *İlhan Usmanbaş ve Cengiz Tanç'ın Orkestra Yapıtlarında Tını ve Doku Özellikleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Cope, D. (1997). *Techniques of the Contemporary Composer*, Schirmer Cengage Learning, USA.

Demir, P. (2021). *İlhan Usmanbaş'ın Hayatı ve Çağdaş Türk Müziğine Katkıları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi

Forte, A. (1973). *The Structure of Atonal Music*, Yale University Press, New Haven and London.

Gökayaz, C. (2022). *İlhan Usmanbaş'ın Yaylı Dördül-70 Eserinin Formal ve Çalış Teknikleri Bakımından İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Müzik ve Güzel Sanatlar Üniversitesi

İlyasoğlu, E. (1993). *İlhan Usmanbaş'a Armağan*, Sevda Cenap And Müzik Vakfı Yayınları, Ankara.

İlyasoğlu, E. (2009). *Zaman İçinde Müzik*, 9.Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Kostka, S. (2016). *Materials and Techniques of Post-Tonal Music*, Fourth Edition, Routledge, New York.

Nemutlu, M. (2015). *"Sekizil Üzerine", Perpetuum Mobile*, (Ed: Köksal, A., Nemutlu, M., Şenürkmez, K.Y.) Pan Yayıncılık, İstanbul.

Özler, E.H. (2007). *Bakışsız Bir Kedi Kara, Kareler ve Şenlikname Adlı Yapıtları Bağlamında İlhan Usmanbaş'ın Müzik Dilinin Çağdaş Türk Şiiriyle İlişkisi.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Rahn, J. (1980). *Basic Atonal Theory,* Schirmer Books, New York.

Say, A. (2009). *Müzik Sözlüğü*, Müzik Ansiklopedisi Yayınları, Ankara.

Sazer, G. (2023). "İlhan Usmanbaş Keman Piyano Sonat'ının Form Açısından İncelenmesi: İlhan Usmanbaş Keman Piyano Sonat'ının Form Açısından İncelenmesi", *Türk Müziği*, 3(2), 167–184.

Sonakın, E.M. (2009). *İlhan Usmanbaş'ın Klarinet ve Piyano için Üç Sonatin'i (Üç Sonatin'in Çalgı ve Yazı Teknikleri Bakımından Bestecinin Diğer Klarinet Müzikleriyle Ele Alınması).* (Yayımlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Straus, J.N. (2016). *Introduction to Post-Tonal Theory*, Fourth Edition, W.W. Norton & Company, New York.

Şanver, A.Z. (2016). *İlhan Usmanbaş'ın Solo Flüt için 'Fl. -75' ve Hasan Uçarsu'nun Flüt ve Piyano için'...Zamansal Çelişkiler Kenti, İstanbul...' Adlı Yapıtlarının Yapısal İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Türkoğlu, A. (2022). *İlhan Usmanbaş'ın 'Ölümsüz Deniz Taşlarıydı' Eserinin Müziksel Analizi.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Müzik ve Güzel Sanatlar Üniversitesi

Uçarsu, H. (2015). *"İlhan Usmanbaş'ın Müziğinde Geleneğin İzleri", Perpetuum Mobile*, (Ed: Köksal, A., Nemutlu, M., Şenürkmez, K.Y.) Pan Yayıncılık, İstanbul.

Usmanbaş, İ. (1999). *Morton'a (Feldman) Göndermeler*, El Yazması Partisyon.

Yavuz, D. (2019). "İlhan Usmanbaş'ın Yapıtı Monoritmica'nın İncelenmesi", *Balkan Müzik ve Sanat Dergisi,* 1/2, 1-14.

Yüksek, S. (2019). *İlhan Usmanbaş'ın Üretiminde Dizisellik*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Yüksek, S. (2023). "Analysis of İlhan Usmanbaş's Three Musical Poems, Three Paintings by Dali and Five Etudes for Violin and Piano in the context of 12-tone Technique and Integral Serialism", *Journal of Music Theory and Transcultural Music Studies*, 1(1), 1-22.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 02.12.2024 **√Accepted/Kabul:** 05.02.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1594714
Research Article/Araştırma Makalesi

Keleş, N., Kahveci, A. (2025). "Evaluating the Logistics Performance of the EU Candidate and Member Countries Using the WENSLO and ARTASI Methods", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 68, pp. 43-66.

EVALUATING THE LOGISTICS PERFORMANCE OF THE EU CANDIDATE AND MEMBER COUNTRIES USING THE WENSLO AND ARTASI METHODS

Nuh KELEŞ*, Ata KAHVECİ**

Abstract

Recently, important interconnected events experienced around the world, such as COVID-19, the blockage of the Suez Canal, and the decrease in the water level in the Panama Canal, have revealed the importance of logistics activities. This study aimed to evaluate the logistics performances of European Union (EU) candidates and member countries using Multi-Criteria Decision-Making (MCDM) methods. This study applied the six Logistic Performance Index (LPI) criteria, and it utilized a criteria-weighting method known as Weights by ENvelope and SLOpe (WENSLO) and an MCDM method called Alternative Ranking Technique based on Adaptive Standardized Intervals (ARTASI) to assess 8 EU candidates (EUc) and 27 EU members (EUm). The findings are compared with the ANGLE, CRITIC, CVM, ENTROPY, GINI, LOPCOW, MEREC, and SD methods for the WENSLO method, and the MABAC, MARCOS, WASPAS, TOPSIS, CRADIS, PIV, and CoCoSo methods are used for the ARTASI method. Finland, a Northern European high-income economy, was ranked first, and Cyprus, although it is an island country and may have logistical connections with many countries, was ranked last among EU countries. On the other hand, Türkiye, which ranks first among the EUc for the LPI by the MCDM, is in a better situation than some EUm. However, other candidates are ranked after the members. This study addresses a relevant and timely topic in the field of logistics performance. In this regard, the use of innovative methods (WENSLO and ARTASI) sets the paper apart from other studies.

Keywords: *LPI, WENSLO, ARTASI, MCDM, Logistics.*

AB'YE ADAY VE ÜYE ÜLKELERİN LOJİSTİK PERFORMANSLARININ WENSLO VE ARTASI YÖNTEMLERİ KULLANILARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

Öz

Son dönemde dünya genelinde yaşanan COVID-19, Süveyş Kanalı'nın tıkanması ve Panama Kanalı'ndaki su seviyesinin düşmesi gibi birbirine bağlı önemli olaylar lojistik faaliyetlerin önemini ortaya koymuştur. Bu çalışma ile Avrupa Birliği'ne (AB) üye ve aday ülkelerin lojistik performanslarının, Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleri kullanılarak değerlendirmesi amaçlanmaktadır. Bu çalışmada altı Lojistik Performans Endeksi (LPI) kriteri uygulanmış ve 8 AB adayı (EUc) ve 27 AB üyesini (EUm) değerlendirmek için Weights by ENvelope and SLOpe (WENSLO) olarak bilinen bir kriter ağırlıklandırma yöntemi ve Alternative Ranking Technique based on Adaptive Standardized Intervals (ARTASI) adı verilen bir ÇKKV yöntemi kullanılmıştır. Bulgular, WENSLO yöntemi için ANGLE, CRITIC, CVM, ENTROPY, GINI, LOPCOW, MEREC ve SD yöntemleri ile karşılaştırılırken, ARTASI yöntemi için MABAC, MARCOS, WASPAS, TOPSIS, CRADIS, PIV ve CoCoSo yöntemleri kullanılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre Kuzey Avrupa'nın yüksek gelirli ekonomilerinden Finlandiya ilk sırada yer alırken, bir ada ülkesi olmasına ve birçok ülke ile lojistik bağlantısı bulunmasına rağmen Kıbrıs AB ülkeleri arasında son sırada yer almıştır. Öte yandan, ÇKKV yöntemine göre LPI için EUc arasında ilk sırada yer alan Türkiye, bazı EUm'lerden daha iyi durumdadır. Ancak diğer aday ülkeler, üyelerden sonra sıralanmıştır. Bu çalışma, lojistik performans alanında güncel ve önemli bir konuyu ele almaktadır. Bu bağlamda, yenilikçi yöntemlerin (WENSLO ve ARTASI) kullanılması, çalışmayı diğer çalışmalardan ayırmaktadır.

Anahtar kelimeler: *LPI, WENSLO, ARTASI, ÇKKV, Lojistik.*

*Dr., Tarsus University, Faculty of Applied Sciences, Department of Customs Management, MERSİN.
e-mail:nhkls01@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0001-6768-728X)
**Assoc. Prof. Dr., Tarsus University, Vocational School, Department of Foreign Trade, MERSİN.
e-mail: atakahveci@tarsus.edu.tr (https://orcid.org/0000-0002-2010-614X)

1. INTRODUCTION

Logistics serves as the backbone of global trade, with world merchandise trade volume reaching $23.8 trillion (WTO, n.d.) in 2023. This sector is crucial for both companies and countries, offering a range of complex activities that significantly impact trade and competitiveness. Key logistics functions include transportation, warehousing, brokerage, customs clearance, delivery, operations, and data and information management. Since the importance of developed and emerging markets in global logistics activity continues to increase, logistics plays a key role in the development of the global economy (Isik et al. 2020, Janno et al. 2021, Özekenci 2023). Therefore, these logistics activities must be conducted cautiously, competently, and in a timely manner. In addition to that, it should be backed by the up-to-date infrastructure that ensures the traceability and fast customs procedures during the international transportation of goods. Otherwise, inefficient logistics activities can create disruption and damage across the economy, trade, and supply chains. Thus, companies, policymakers, and academics closely monitor and evaluate the Logistics Performance Index (LPI), which has been published by the World Bank (WB) since 2007. Given these global logistics challenges, it is imperative to evaluate the logistics performance of key players, such as countries, country groups, intergovernmental organizations, and their candidate/member countries.

Among these country groups, the EU holds a very prominent position with an $8,7 trillion merchandise trade volume, representing 36,5% of total trade (WTO, n.d.). The EU's extensive production capacity and its role as a logistics hub bridging East and West further emphasize its importance. Thus, EUm (European Union members) and EUc (European Union candidates) play key roles in international trade, logistics, and the global economy. Hence, measuring and evaluating the LPI of EUm and EUc with different methods is vital. Since the latest LPI ranking was published in 2023, evaluating the latest LPI will have a significant impact on the trade facilitation and supply chain capabilities that lead to achieving a more efficient and competitive economy. It is important to point out that the LPI measures the aforementioned logistics criteria under six dimensions, which consist of customs, infrastructure, ease of arranging shipments, quality of logistics services, tracking and tracing, and timeliness for a broad group of countries. Based on these points, the motivation of this research is both to promote MCDM (Multi-Criteria Decision-Making) methods by applying the recently introduced WENSLO (Weights by ENvelope and SLOpe) and ARTASI (Alternative Ranking Technique based on Adaptive Standardized Intervals) methods and to present the most recently published 2023-LPI dataset in the literature.

This study addresses a relevant and timely topic in the field of logistics performance by the use of innovative methods called WENSLO and ARTASI, which set the paper apart from other studies. In this regard, this research fills the gap not only by comparing the WENSLO and ARTASI methods with their counterparts in the literature but also by comparing EUm and EUc separately with the same dataset that is using the most recent LPI. In light of the literature, this study aimed to propose a new model to evaluate the logistics performances of EUc and EUm countries with up-to-date decision-making methods.

The main contributions of this paper are as follows:

- This is the first paper to use the WENSLO weighted ARTASI method,
- The applied methods are used for the EUm and EUc' LPI-2023,
- The proposed model is compared with various current MCDM methods and shows a high level of robustness.

This study consists of five sections. The rest of the paper is structured as follows: The second section reviews the relevant studies through a literature review; the third section explains the materials and methods used in the study; the fourth section evaluates the EUc and EUm using LPI data and newly introduced methods; finally, the conclusion section underlines an interpretation and criticism of the findings, and the findings are discussed.

2. LITERATURE REVIEW

In recent years, there has been an increasing amount of literature evaluating the logistics performance of countries using MCDM methods (Isik et al. 2020, Kara et al. 2022, Özekenci 2023, Manavgat et al. 2023). These studies related to LPI are focused mainly on trade, competitiveness, and usage of different MCDM methods. Some of the most recent studies, which use MCDM for measuring LPI, are summarized below.

Çakır (2017) proposed a hybrid methodology, which is a combination of SAW, CRITIC, and Peters' FLR methods, for measuring the logistics performance of 34 OECD countries based on the 2014 LPI data. Peters' FLR model ranking

is different from other MCDM methods. since it can estimate relationships among variables even if the dataset interacts in a fuzzy, qualitative, and uncertain way. Marti et al. (2017) used data envelopment analysis (DEA) as a tool for MCDM to be able to measure the dimensions of LPI: their findings show that income and geographical area have a strong effect on logistics performance.

Rezaei et al. (2018) used the Best Worst Method (BWM) to measure the relative importance of the LPI indicators and compared the results with the original LPI ranking. A questionnaire was administered among 107 experts and analyzed with BWM to assign weights to the components of LPI. As a result, the most important component of the LPI is infrastructure (0.25), whereas tracking and tracing (0.10) is the least important component. It shed light on which LPI component to focus on for countries to improve their score and rank. Ulutaş and Karaköy (2019) also focused on weighting the LPI dimensions by using two methods called objective (CRITIC) and subjective (SWARA), then ranked its sample EUm by using the PIV method. Isik et al. (2020) used SV (Statistical Variance) and the MABAC methods to analyze and rank the logistics performance index of Central and Eastern European Countries (CEECs). The proposed model was found consistent since the LPI ranking and proposed hybrid model ranking are the same.

Mercangoz et al. (2020) evaluated the LPI of 28 EUm and 5 EUc countries and ranked them by using the COPRAS-Grey method for the selected period (2010, 2012, 2014, 2016, 2018). Instead of a single term, the proposed method represents a wider period of statistics. Likewise, Yildirim and Mercangoz (2020) used AHP and ARAS-G methods to evaluate the LPI of OECD countries for the selected period (2010-2018). Results indicate a strong relationship with the chosen period and rankings calculated by ARAS-G. Furthermore, Senir (2021) also ranked EUm and Türkiye's domestic LPI in 2018 by using CRITIC and COPRAS methods. "Without physical examination" is the most important criterion according to CRITIC, and the Netherlands, Slovenia, and Denmark were, respectively, the top three performing countries according to COPRAS. On the other hand, Mešić et al. (2022) evaluated the 2018-LPI of the Western Balkans by integrating CRITIC and MARCOS methods. Criteria weights were obtained by using the CRITIC method, and Serbia was the best-ranked country according to the MARCOS method.

Çalık et al. (2023) evaluated 2018 LPI by integrating AHP-TOPSIS, AHP-VIKOR, and AHP-CODAS methods in different fuzzy environments. It is found that infrastructure and logistics quality and competence are the most important criteria, while tracking and tracing is the least important criteria. Manavgat et al. (2023) evaluated the LPI-2018, Enabling Trade Index (ETI-2016), Liner Shipping Connectivity Index (LSCI-2021), and Availability and Quality of Transport Infrastructures (AQTI-2016) index data by using the ROC-based WASPAS method and also Moran's I and Local Indicators of Spatial Association (LISA) method for spatial autocorrelation.

Miškić et al. (2023) evaluated the 2018 LPI of the EU countries by using an integrated MEREC-MARCOS method. The MEREC method was used to weight the six criteria of LPI, and the MARCOS method was used for ranking the 27 EUm. Similarly, Yu and Rakshit (2023) used the H-DEA approach to investigate the weight criteria of the 2018 LPI. It has been found that timeliness is the most important sub-indicator of LPI. Gürler et al. (2024) also evaluated the 2018 LPI of EUm by determining criteria weights with a genetic algorithm and some MCDM tools. Likewise, Arman and Organ (2023) focused on evaluating the logistics performance of EUm and EUc countries with 2023 LPI data by using MEREC and CoCoSo methods. As a result of the study, infrastructure and customs are the two most important criteria. Moreover, Türkiye has the highest score among EUc while Finland has the highest score among EUm counties. It was also found that Türkiye performed better than 9 EUm countries. Another study that is using MEREC was conducted by Pala (2023). He evaluated the logistics performance of Türkiye and its competitors such as Poland, Hungary, Czechia and Slovakia by using MEREC-Corr approach. In addition, SAW method is also used for ranking the countries for the LPI data between 2010-2018. One of the most important results of the study indicates that improvements in customs procedures can help Türkiye to reach higher rank in LPI among its rivals. Besides, Alnıpak (2024) used AHP and CoCoSo methods for assessing the logistic performance of APEC (Asia Pacific Economic Cooperation) countries with 2023 LPI. The findings indicate that calculated ranking of countries is slightly different from WB ranking and the most important criterion was "the quality of trade and transport-related infrastructure".

On the other hand, Türkoğlu and Duran (2023) used CRITIC, GIA and WASPAS methods to evaluate the 2018 LPI of Australia, China, Japan, South Korea, India and New Zealand. According to the findings the most important criterion for ranking was the "Customs Management" and Japan performed better in country ranking than others. Another interesting study focused on the logistic performance of Africa published by Mercan and Aydın (2024) in the context of trade relation. 2023 LPI and 2022 trade data were analyzed using integrated Entropy-MOORA Reference Approach. The findings indicates that South Africa ranks first, and Libya was the last in country ranking. Furthermore, no correlation between trade data and LPI was found.

İnce et al. (2023) used MEREC and CODAS methods to be able to measure and compare the logistics performance of G20 countries before and during Covid-19. According to the results of the study, "monitoring and tracing" was the most important criterion before, during, and after Covid-19. The best performing countries among the G-20 before Covid-19 were Germany, Japan, and England, but during Covid-19 this ranking was Germany, Canada, and Japan. Results of the study demonstrate that Covid-19 affected the LPI ranking of many countries. Likewise, Akbulut et al. (2024) evaluated the logistic performance of G-20 countries by using the 2018 LPI data set with SD, PSI-MEREC and MARA methods. As a result, "Customs" seems the most important criterion; Germany was the first and Russia was the last in country ranking among G-20 countries, and these results are consistent with WB ranking. In addition to that, Kale and Tilki (2024) evaluated the 2023 LPI data set by using the ENTROPY-weighted TOPSIS method and compared the ranking with the WB ranking. Results of the analysis are consistent with WB ranking even though there are some differences. Çıray et al. (2024) also evaluated the 2023 LPI data set by using the ENTROPY-based ORESTE method. The main contribution of the study to the literature is to introduce a novel method called ORESTE that is producing accurate ranking results.

Since the LPI ranking by the WB assumes equal weighting when ranking countries, previous researches have focused on weighting the criteria. However, these researches have been conducted with previous data which shows some other conditions before the lastly living hard situations such as Covid-19. As can be seen from these aforementioned studies, analyzing the LPI by using different methods have extended the literature. But none of them have used WENSLO and ARTASI methods in this context. Main purpose of this paper is to apply the WENSLO and ARTASI methods, which are the most recent MCDM methods, and demonstrate the application process steps on the 2023 LPI data for EUm and EUc sample. To be able to present more comprehensive results, findings will also be compared with the results of similar, common, and current ranking methods in the literature, such as ANGLE (Shuai et.al. 2012), CRITIC (CRiteria Importance Through Intercriteria Correlation) (Mesic et.al. 2022), CVM (Coefficient of Variations Method), ENTROPY (Shemshadi et.al. 2011; Kale and Tilki, 2024), GINI (Aggarwal et.al. 2024), LOWCOP (LOgarithmic Percentage Change-driven Objective Weighting) (Ecer and Pamucar, 2022), MEREC (Method based on the Removal Effects of Criteria) (Keshavarz-Ghorabaee et.al. 2021), SD (Standard Deviation) (Nguyen et.al. 2020), MABAC (Multi-Attributive Border Approximation area Comparison) (Pamucar & Cirovic, 2015), MARCOS (Measurement of Alternatives and Ranking according to COmpromise Solution) (Stevic et.al., 2020), WASPAS (Weighted Aggregated Sum Product Assessment) (Zavadskas et.al., 2012), TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) (Wang and Lee, 2009), CRADIS (Compromise Ranking of Alternatives from Distance to Ideal Solution) (Ha, 2023), PIV (Proximity Indexed Value) (Ersoy,2021) and COCOSO (COmbined COmpromise SOlution) (Yazdani et al., 2018) methods. In this regards, this research's main contribution to the literature is not only applying the latest hybrid MCDM methods called as WENSLO and ARTASI for weighting and ranking in logistics performance but also using the latest 2023 LPI in the calculations for ranking EUm and EUc.

3. MATERIALS AND METHODS

The WB has been scoring countries by their logistics competence and providing a ranking since 2007 with a 5-point scale. This time, the latest updated LPI ranking was achieved for 139 countries, complemented by the six key performance indicators, and derived from a Big Data approach (Arvis et al., 2023). The indicators used to evaluate countries are selected based on customs, infrastructure and services, cost, reliability, and time indicators, based on theoretical and empirical research and the practical experience of logistics professionals involved in international transportation. The WB has analyzed countries using six LPI components as shown in Table 1 (Isik et al. 2020, Janno et al. 2021, Arvis et al. 2023).

Table 1: Criteria used in LPI calculations

Code	Criteria	Definition
C1	Customs	Efficiency of customs and borders
C2	Infrastructure	Quality of trade and transport infrastructure
C3	International Shipments	Ease of arranging competitively priced shipments
C4	Logistics Competence and Quality	Competence and quality of logistics services
C5	Timeliness	Frequency with which shipments reach consignees within scheduled or expected delivery times
C6	Tracking and Tracing	Ability to track and trace consignments

There are various criteria and alternatives for MCDM, and decision-making can occur at any time in any area of human life. It is a very essential distinction to determine the criteria weights for evaluating the alternatives in MCDM models (Keleş, 2023). However, no weight value is assigned to the indicators in the ranking based on a 5-point Likert scale. MCDM methods are an effective tool used to evaluate multiple alternatives using multiple criteria. In this study, MCDM methods introduced to the literature quite recently and the recently published LPI-2023 edition are highlighted to make a difference. MCDM methods that allow a multidimensional analysis of the problem, objectively considering all criteria, including opposing ones, appear to be a suitable approach to ranking the countries with superior logistics performance (Kizielewicz et al., 2021). The WENSLO method (Pamucar et al., 2023), very recently introduced to the literature, was used to weight the LPI indicators of countries on an objective basis, and the ARTASI method (Pamucar et al., 2024) was used to rank the alternative EUm and EUc countries.

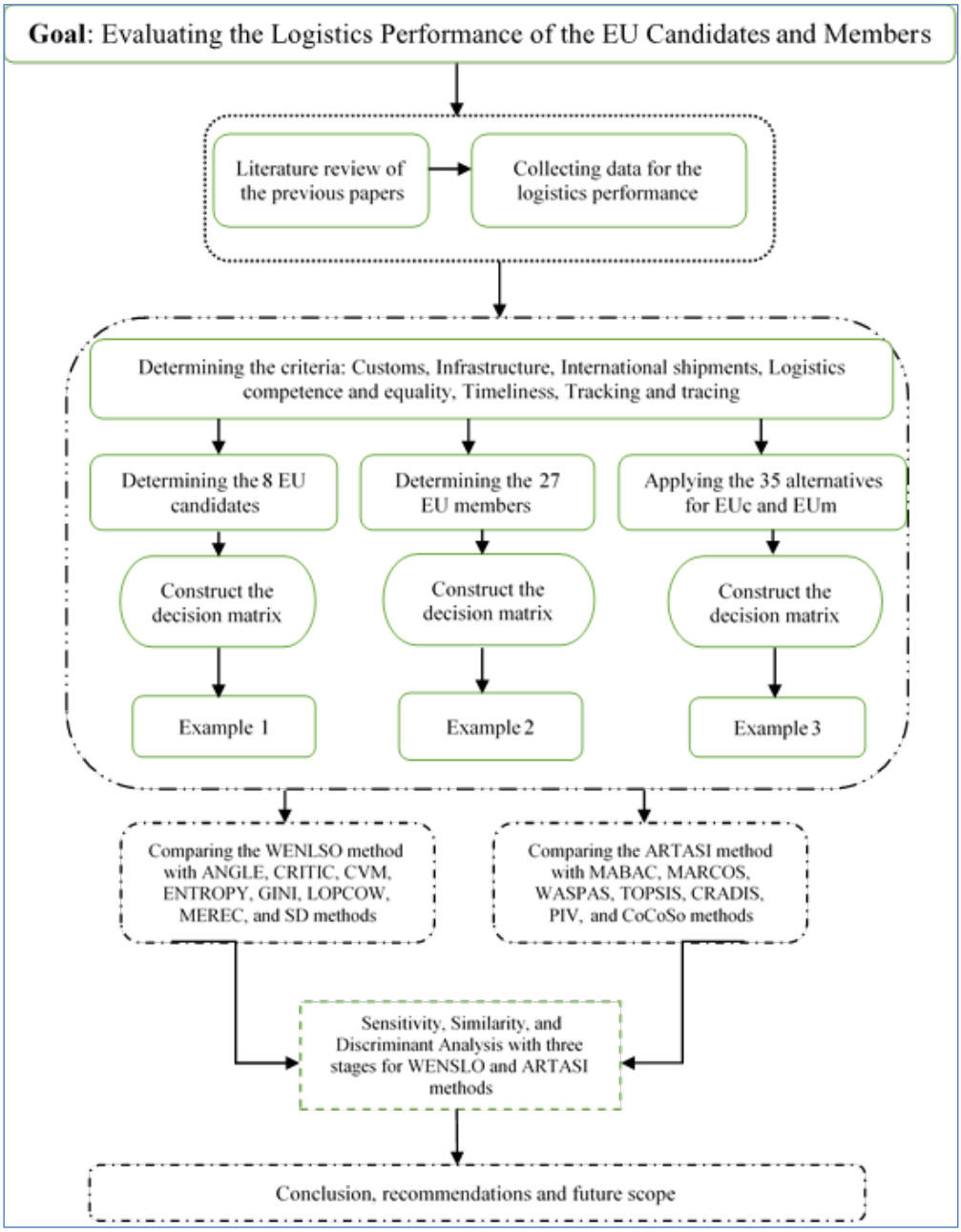

Figure 1: Flowchart for WENSLO-ARTASI Methods

3.1. The WENSLO Method Procedures

The WENSLO- "*Weights by ENvelope and SLOpe*" method was recently introduced to the literature as an objectively criteria-weighting MCDM method in a decision-making problem by Pamucar et al. (2023). The WENSLO method can be used to find the weights of criteria (without benefit or cost criteria tendency) regardless of individual judgments and personal opinions of expert groups. The WENSLO is a promising method and also has an interesting background. It is based on determining the weights of the criteria based on the envelope and slope of the criteria. Another positive side of the WENSLO method is that the calculation process is not influenced by whether the criteria are classified as benefits or costs. The criterion is expected to have a greater weight when the value of the envelope is high while the value of the slope is low using the WENSLO method. The solution stages of the WENSLO method can be explained in seven steps.

Step 1. The decision matrix is created: The decision matrix consists of m alternatives and n criteria. Each criterion is directed max-min target. A_1, A_2,..., A_m representing the alternatives, C_1, C_2,..., C_n representing the criteria, ζ_{ij} is the estimated value of the ith alternative according to the jth criterion.

$$\left[\zeta_{ij}\right]_{mxn} = \begin{bmatrix} A/C & C_1 & C_2 & \cdots & C_j \\ A_1 & \zeta_{11} & \zeta_{12} & \cdots & \zeta_{1j} \\ A_2 & \zeta_{21} & \zeta_{22} & \cdots & \zeta_{2j} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ A_i & \zeta_{i1} & \zeta_{i2} & \cdots & \zeta_{mn} \end{bmatrix} \tag{1}$$

Step 2. The non-dimensional normalized decision matrix is obtained using max-min (sum-based) linear normalization. This step is shown at the Equation (2):

$$z_{ij} = \frac{\zeta_{ij}}{\sum_{i=1}^{m} \zeta_{ij}} \forall_j \in \left[1,2,...,n\right] \tag{2}$$

Step 3. Criterion class interval is calculated: The value of the jth criterion class interval Δz_j is calculated by Sturges' rule, following Equation (3).

$$\Delta z_j = \frac{\max z_{ij} - \min z_{ij}}{1 + 3.322 \cdot \log(m)} \forall_j \in \left[1,2,...,n\right] \tag{3}$$

Step 4. The criterion envelope is calculated: The criterion envelope is obtained by finding the square root of the squares of two successive normalized criterion values and Δz_j.

$$E_j = \sum_{i=1}^{m-1} \sqrt{(z_{i+1,j} - z_{i,j})^2 + \Delta z_j^{\,2}} \tag{4}$$

Step 5. The criterion slope is calculated: Using the sum of the normalized criterion values, it is divided by one minus the number of alternatives multiplied by Δz_j.

$$\tan\varphi_j = \frac{\sum_{i=1}^{m} z_{ij}}{(m-1) \cdot \Delta z_j} \forall_j \in \left[1,2,...,n\right] \tag{5}$$

Step 6. The envelope–slope ratio is defined: The ratio of the Envelope of the criterion to the slope of the criterion is calculated.

$$q_j = \frac{E_j}{\tan \varphi_j} \forall_j \in [1,2,...,n] \tag{6}$$

Step 7. The criteria weights are calculated: The ratio of total envelope-slope ratio is divided into total ratio; hence each criterion has an objective weight.

$$w_j = \frac{q_j}{\sum_{j=1}^{n} q_j} \forall_j \in [1,2,...,n] \tag{7}$$

3.2. The ARTASI Method Procedures

The ARTASI- "*Alternative Ranking Technique based on Adaptive Standardized Intervals*" method was recently introduced to the literature based on distance measure as a ranking MCDM method by Pamucar et al. (2024). The rank reversal problem is eliminated using the ARTASI method. The interval of the normalization/standardization of the criterion can be adjusted with the ARTASI method using various ranges. The solution stages of the ARTASI method can be explained in six steps. Step 1 is the same as all MCDM methods, namely, the decision matrix is created.

Step 2. Absolute minimum and maximum values are defined for all of the criteria based on the initial decision matrix.

$$\zeta_j^{\max} = \max_{1 \le i \le m}(\zeta_{ij}) + \left\{ \max_{1 \le i \le m}(\zeta_{ij}) \right\}^{1/m}$$ for absolute maximum values (8)

$$\zeta_j^{\min} = \min_{1 \le i \le m}(\zeta_{ij}) - \left\{ \min_{1 \le i \le m}(\zeta_{ij}) \right\}^{1/m}$$ for absolute minimum values (9)

Step 3. The initial decision matrix is standardized: Criteria of different dimensions are standardized to a range chosen by the decision maker. Most MCDM methods perform normalization in the range of [0-1]. For instance, ψ(l) represents the first limit of the interval while ψ(u) represents the upper limit of the interval. Another difference of the ARTASI method is that these limits can be changed depending on the decision maker's preference. We used the interval (1, 100) in this example; also, other intervals can be used, such as (1, 10), (0, 1), and (1,1000).

$$\phi_{ij} = \frac{\psi^{(u)} - \psi^{(l)}}{\zeta_j^{\max} - \zeta_j^{\min}} \cdot \zeta_{ij} + \frac{\zeta_j^{\max} \cdot \psi^{(l)} - \zeta_j^{\min} \cdot \psi^{(u)}}{\zeta_j^{\max} - \zeta_j^{\min}} \tag{10}$$

All of the criteria are converted into standardized types in this step, but if the criterion is min type, it is necessary to modify the values max type. By the way, max type criteria are expressed as: $\zeta_{ij} = \phi_{ij}$.

$$\zeta_{ij} = -\phi_{ij} + \max_{1 \le i \le m}(\phi_{ij}) + \min_{1 \le i \le m}(\phi_{ij}) \tag{11}$$

Step 4. The degree of usefulness of alternatives concerning the ideal and anti-ideal values are defined: The standardized value of each criterion is divided by the maximum value of that criterion and multiplied by the weight and the upper limit of the interval to obtain the ideal value.

$$\vartheta_{ij}^{+} = \frac{\zeta_{ij}}{\max_{1 \le i \le m}(\zeta_{ij})} \cdot w_j \cdot \psi^{(u)} \tag{12}$$

The standardized minimum value of each criterion is divided by the standardized value of that criterion and multiplied by the weight and the upper limit of the interval value. Then, the anti-ideal value is obtained with the help of expression (14).

$$\vartheta_{ij} = \frac{\min_{1\le i\le m}(\zeta_{ij})}{\zeta_{ij}} \cdot w_j \cdot \psi^{(u)} \tag{13}$$

$$\vartheta_{ij}^{-} = -\vartheta_{ij} + \max_{1\le i\le m}(\vartheta_{ij}) + \min_{1\le i\le m}(\vartheta_{ij}) \tag{14}$$

Step 5. Aggregated degrees of utility of alternatives are calculated: The aggregate degree of utility of alternatives is calculated for ideal and anti-ideal values.

$$\Im_i^{+} = \sum_{j=1}^{n} \vartheta_{ij}^{+} \quad \text{for ideal,} \qquad \Im_i^{-} = \sum_{j=1}^{n} \vartheta_{ij}^{-} \quad \text{for anti-ideal} \tag{15}$$

Step 6. The final utility functions are calculated and alternatives are ranked: The final utility degree is calculated based on ideal, anti-ideal, alfa, and beta parameters.

$$U_i = (\Im_i^{+} + \Im_i^{-})\left\{\alpha \cdot f(\Im_i^{+})^{\beta} + (1-\alpha)\cdot f(\Im_i^{-})^{\beta}\right\}^{1/\beta}; \beta \in [1,+\infty); \alpha \in [0,1] \tag{16}$$

By setting the parameter α = 0.5, the effect of the total benefit levels of the alternatives on the final decision is balanced, simulating an equal influence of the total benefit levels in the decision-making process. If the β parameter represents the stabilization parameter of the aggregation function which is a more straightforward calculation of the final utility functions and is adopted 1 and the α parameter, which represents the influence of the aggregated levels of the alternatives is adopted 0.5, the expression can be transformed as follows.

$$U_i = (\Im_i^{+} + \Im_i^{-})\left\{0.5 \cdot f(\Im_i^{+}) + 0.5 \cdot f(\Im_i^{-})^{\beta}\right\} \tag{17}$$

4. FINDINGS

MCDM is a fundamental and interdisciplinary field that is considered when more than one criterion is involved in decision problems. Many MCDM methods are proposed in the literature for determining criterion weights or selecting/ranking alternatives, which provide processes that result in rational and explainable decisions (Keleş and Pekkaya, 2023:294). This study first compares EUc (to explain more with less data) and EUm separately using LPI data, then EUc and EUm together.

4.1. WENSLO Method for Criteria Weights

Although Entropy, CRITIC, and SD (Standard Deviation) methods are popular objective criterion weighting methods, new methods such as ANGLE, CVM (Coefficient of Variations Method), GINI (Gini coefficient-based weighting), LOPCOW, and MEREC have also been introduced to the literature in recent years. This article initially uses the WENSLO method with a three-stage plan to obtain the LPI criterion weights. In the first stage, the WENSLO method is carried out for EUc. The decision matrix is created and normalized.

Table 2: Decision and Normalized Matrix of EUc

Alternatives	Customs	Infrastructure	International Shipments	Logistics Competence and Quality	Timeliness	Tracking and Tracing	C1	C2	C3	C4	C5	C6
Albania	2.4	2.7	2.8	2.3	2.5	2.3	0.118	0.129	0.120	0.101	0.098	0.097
Ukraine	2.4	2.4	2.8	2.6	3.1	2.6	0.118	0.115	0.120	0.114	0.122	0.110
Moldova	1.9	1.9	2.7	2.8	3.0	2.8	0.094	0.091	0.116	0.123	0.118	0.118
Bosnia and Herzegovina	2.7	2.6	3.1	2.9	3.2	3.2	0.133	0.124	0.133	0.127	0.125	0.135
North Macedonia	3.1	3	2.8	3.2	3.5	3.2	0.153	0.144	0.120	0.140	0.137	0.135
Montenegro	2.6	2.5	2.8	2.8	3.2	3.2	0.128	0.120	0.120	0.123	0.125	0.135
Serbia	2.2	2.4	2.9	2.7	3.4	2.9	0.108	0.115	0.124	0.118	0.133	0.122
Türkiye	3.0	3.4	3.4	3.5	3.6	3.5	0.148	0.163	0.146	0.154	0.141	0.148

Using the normalized decision matrix values, the max-min values of each criterion, and then the criterion class interval Δz_j are calculated by Sturges' rule. The criterion envelope, slope, and ratio values are calculated. Finally, the criteria weights are presented.

Table 3: Calculations and Weights

	C1	C2	C3	C4	C5	C6
Min	0.094	0.091	0.116	0.101	0.098	0.097
Max	0.153	0.163	0.146	0.154	0.141	0.148
Sum	1	1	1	1	1	1
zj	0.015	0.018	0.008	0.013	0.011	0.013
Envelope	0.015	0.023	0.008	0.019	0.026	0.018
	0.029	0.030	0.009	0.016	0.011	0.015
	0.042	0.038	0.019	0.014	0.013	0.021
	0.025	0.026	0.015	0.019	0.016	0.013
	0.029	0.030	0.008	0.022	0.016	0.013
	0.025	0.019	0.009	0.014	0.013	0.018
	0.042	0.051	0.023	0.037	0.013	0.028
Sum	0.206	0.217	0.089	0.140	0.109	0.126
Slope	9.667	7.962	19.021	10.857	13.247	11.286
Ratio	0.021	0.027	0.005	0.013	0.008	0.011
Weights	0.249	0.318	0.055	0.151	0.097	0.130

Calculated values show that C2-Infrastructure-31.8%, followed by C1-Customs-24.9% criteria, were found in the first ranks. On the contrary, C3-International Shipments-5.46% was found to be the lowest. The weights found by the WENSLO method can also be compared with the other weight-finding methods.

Table 4: LPI Criteria Weights of EUc

	WENSLO	ANGLE	CRITIC	CVM	ENTROPY	GINI	LOPCOW	MEREC	SD
C1	0.249	0.203	0.181	0.211	0.236	0.228	0.162	0.207	0.203
C2	0.318	0.220	0.169	0.220	0.273	0.231	0.167	0.229	0.220
C3	0.055	0.102	0.199	0.091	0.057	0.088	0.069	0.052	0.102
C4	0.151	0.166	0.124	0.167	0.154	0.163	0.162	0.153	0.166
C5	0.097	0.140	0.178	0.138	0.114	0.121	0.251	0.177	0.139
C6	0.130	0.170	0.149	0.173	0.166	0.169	0.189	0.182	0.169

The criteria weights obtained from different methods can be compared with the Pearson correlation. In this study, correlations are presented between the WENSLO method and eight other MCDM methods.

Table 5: Correlations of LPI Criteria Weights of EUc

	WENSLO	ANGLE	CRITIC	CVM	ENTROPY	GINI	LOPCOW	MEREC	SD
WENSLO	1								
ANGLE	0.955	1							
CRITIC	-0.110	-0.306	1						
CVM	0.933	0.997	-0.327	1					
ENTROPY	0.977	0.994	-0.216	0.986	1				
GINI	0.952	0.989	-0.245	0.989	0.989	1			
LOPCOW	0.139	0.319	-0.322	0.352	0.261	0.221	1		
MEREC	0.801	0.906	-0.304	0.917	0.883	0.857	0.681	1	
SD	0.956	1.000	-0.304	0.997	0.995	0.989	0.316	0.905	1

The highest correlation (r = 0.977) was observed between the WENSLO and the Entropy methods. Following this, high correlations were found with SD (0.956), ANGLE (0.955), GINI (0.952), and CVM (0.933) methods.

In the first stage, all stages of the decision problem where the number of alternatives is less are shown, and then in the second stage, criterion weights for EUm countries are calculated (Appendix 1) and presented (Fig. 2) by the WENSLO method.

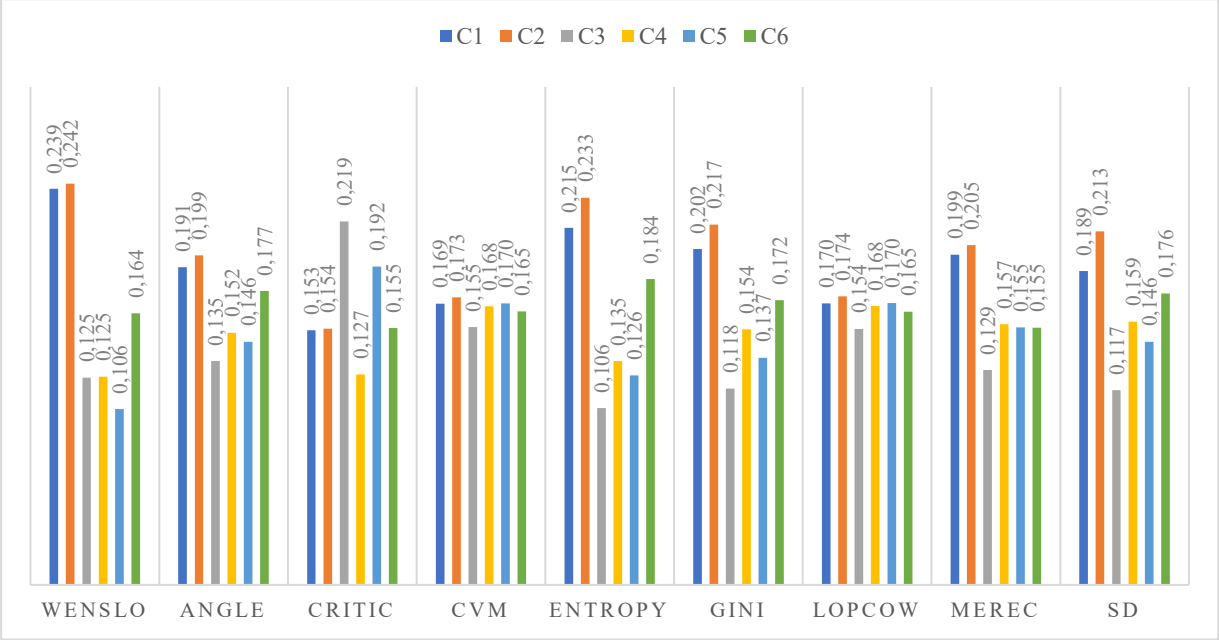

Figure 2: LPI Criteria Weight Values of EUm

Among the LPI criteria calculated for EUm countries, C2-Infrastructure-24.2%, followed by C1-Customs-23.9%, ranked first. On the other hand, C5-Timeliness-10.6% was calculated to have the lowest weight. In Figure 2, the findings of the criterion weights by different methods are presented visually. At first glance, the similarity of WENSLO and ENTROPY shapes is striking. However, for a better analysis, the correlations between the methods were calculated and presented (Appendix 1) for the EUm. Accordingly, WENSLO and ENTROPY correlation (r=0.950) was found to be the highest. Then, high correlation values were again found between the WENSLO method and the ANGLE (0.939) and GINI (0.939) methods.

In the third and final stage, the EUc and the EUm were combined and evaluated in a decision matrix for criterion weights using the WENSLO method. Criteria weights for EUm and candidates are calculated (Appendix 2) and presented (Fig. 3).

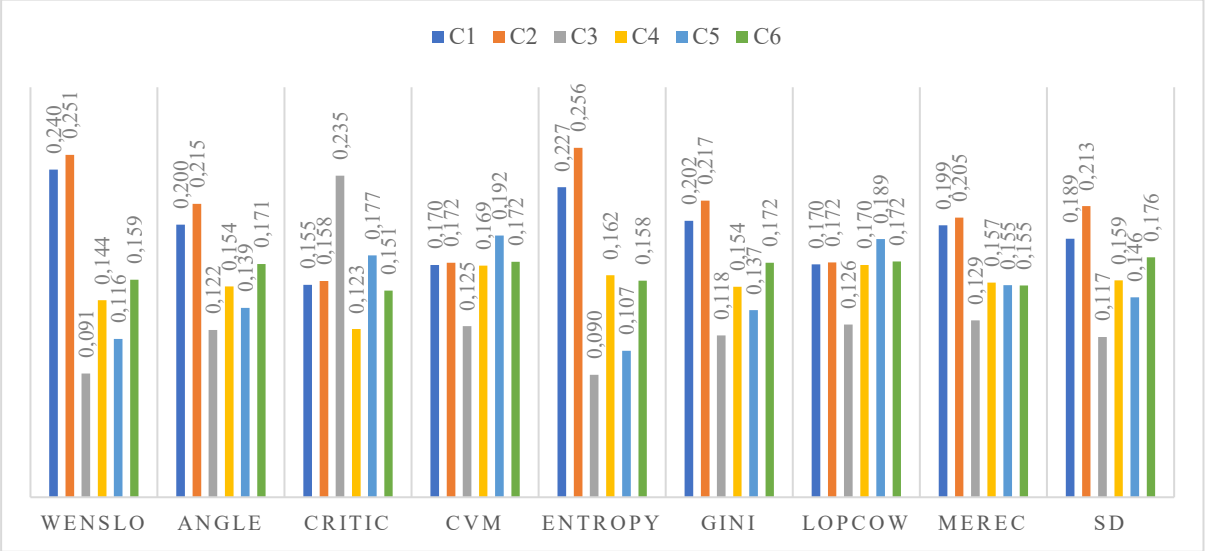

Figure 3: LPI Criteria Weight Values of EUm and Candidates

Figure 3, which presents the criterion weights for EUm and EUc, highlights the similarity between the WENSLO method and the ENTROPY, GINI, and ANGLE methods. On the other hand, remarkable findings can be obtained when the findings are examined statistically with correlation analysis, instead of looking for a similarity only in terms of shape. In the decision matrix where the LPI of EUc and EUm are evaluated together, the WENSLO method and the ANGLE (0.990), GINI (0.990), and ENTROPY (0.986) methods were found to have the highest correlation. Then, MEREC (0.976) and SD (0.951) findings were also quite high. On the contrary, in three different samples, the findings of the WENSLO method and the CRITIC method were negatively correlated.

4.2. ARTASI Method for Ranking of Alternatives

An essential stage of MCDM methods involves evaluating alternatives according to specific goals using the available data (Kizielewicz et al. 2023). In this study, the ARTASI method is employed to rank alternatives in a three-stage approach: first, comparing EUc countries, then EUm countries, and finally, assessing EUc and EUm countries together. The ARTASI method applies the decision matrices created in the previous stage. Absolute minimum and maximum values are calculated for each criterion to produce a standardized decision matrix.

Table 6: Absolute minimum and maximum values and standardization of the decision matrix

	C1	C2	C3	C4	C5	C6
wj	0.249	0.318	0.055	0.151	0.097	0.130
max	4.252	4.565	4.565	4.670	4.774	4.670
min	0.816	0.816	1.568	1.190	1.379	1.190
Albania	46.633	50.741	41.696	32.577	33.699	32.577
Ukraine	46.633	42.818	41.696	41.113	51.196	41.113
Moldova	32.224	29.614	38.394	46.804	48.280	46.804
Bosnia and Herzegovina	55.278	48.100	51.605	49.649	54.112	58.186
North Macedonia	66.805	58.663	41.696	58.186	62.860	58.186
Montenegro	52.397	45.459	41.696	46.804	54.112	58.186
Serbia	40.870	42.818	44.999	43.958	59.944	49.649
Türkiye	63.923	69.227	61.513	66.722	65.776	66.722

The degree of usefulness for EUc' LPI is defined by ideal and anti-ideal solutions. The ideal and non-ideal (after converted) degrees of usefulness are presented together in Table 7.

Table 7: Defining the degree of usefulness of EUc

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C1	C2	C3	C4	C5	C6
Albania	17.379	23.343	3.699	7.376	4.946	6.365	19.702	26.884	3.838	7.376	4.946	6.365
Ukraine	17.379	19.698	3.699	9.309	7.514	8.033	19.702	23.445	3.838	10.513	8.245	9.072
Moldova	12.009	13.624	3.406	10.598	7.086	9.145	12.009	13.624	3.406	11.969	7.861	10.328
Bosnia and Herzegovina	20.601	22.128	4.578	11.242	7.942	11.369	22.392	25.863	4.803	12.571	8.588	12.103
North Macedonia	24.897	26.988	3.699	13.175	9.226	11.369	24.897	29.394	3.838	14.026	9.424	12.103
Montenegro	19.527	20.913	3.699	10.598	7.942	11.369	21.594	24.724	3.838	11.969	8.588	12.103
Serbia	15.231	19.698	3.992	9.954	8.798	9.701	17.276	23.445	4.207	11.288	9.173	10.848
Türkiye	23.823	31.847	5.457	15.108	9.654	13.037	24.355	31.847	5.457	15.108	9.654	13.037

The aggregated utility degrees of the alternatives are calculated by adding the ideal and anti-ideal values for each alternative. Then a correction is made. Finally, the final utility functions are calculated and presented, and then alternatives are ranked.

Table 8: Aggregated and final degrees of utility of EUc

Alternatives	Vij+	Vij-	Si+	Si-	Ui	Rank
Albania	63.11	69.11	0.48	0.52	66.11	7
Ukraine	65.63	74.82	0.47	0.53	70.22	6
Moldova	55.87	59.20	0.49	0.51	57.53	8
Bosnia and Herzegovina	77.86	86.32	0.47	0.53	82.09	3
North Macedonia	89.35	93.68	0.49	0.51	91.52	2
Montenegro	74.05	82.82	0.47	0.53	78.43	4
Serbia	67.37	76.24	0.47	0.53	71.81	5
Türkiye	98.93	99.46	0.50	0.50	99.19	1

In the decision problem where 8 EU candidate country alternatives' LPIs are evaluated, the countries are ranked: Türkiye, North Macedonia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Serbia, Ukraine, Albania, and Moldova, respectively. In addition, the ARTASI method used to rank the alternatives has been compared with the results of similar, common, and current ranking methods in the literature, such as MABAC, MARCOS, WASPAS, TOPSIS, CRADIS, PIV, and CoCoSo methods.

Table 9: LPI Ranks and Scores of the EUc

	ARTASI	MABAC	MARCOS	WASPAS	TOPSIS	CRADIS	PIV	CoCoSo	ARTASI	MABAC	MARCOS	WASPAS	TOPSIS	CRADIS	PIV	CoCoSo
Albania	7	7	7	7	5	7	7	7	66.11	-0.19	0.60	0.74	0.43	0.72	0.11	1.49
Ukraine	6	6	6	6	6	6	6	6	70.22	-0.13	0.61	0.75	0.35	0.73	0.11	2.40
Moldova	8	8	8	8	8	8	8	8	57.53	-0.31	0.55	0.67	0.14	0.65	0.14	1.24
Bosnia and Herzegovina	3	3	3	3	3	3	3	3	82.09	0.11	0.68	0.84	0.54	0.82	0.07	3.16
North Macedonia	2	2	2	2	2	2	2	2	91.52	0.32	0.75	0.93	0.78	0.91	0.03	3.77
Montenegro	4	4	4	4	4	4	4	4	78.43	0.03	0.66	0.81	0.47	0.79	0.08	2.91
Serbia	5	5	5	5	7	5	5	5	71.81	-0.09	0.62	0.76	0.34	0.74	0.10	2.53
Türkiye	1	1	1	1	1	1	1	1	99.19	0.51	0.80	0.99	0.96	0.99	0.00	4.32

It is noteworthy that the same rank (except for a small rank change of the TOPSIS method) is found in all ranking methods. This may be explained by the small number of alternatives. For these reasons, it may be more appropriate to solve the problem with different and many alternatives and examine the changes between the rankings. Thus, EUm countries were again examined using the ARTASI method for LPI (Appendix 3). It was observed that the first four ranks in the ranking for EUm countries for LPI were the same for seven different methods. Accordingly, Finland is ranked first, followed by Germany, Denmark, and the Netherlands. However, in later rankings, differences are found in the methods. Correlations between the rankings were examined with Spearman correlation analysis to understand the extent of change. There are very high correlations between the ARTASI method and others; it is the lowest ARTASI-TOPSIS (Spearman r=0.982). This indicates that only 1-2 rank changes were observed overall between the methods.

Following the LPI rankings for EUm in the second stage, the LPI rankings of EUm and EUc were evaluated together in the same decision matrix in the third stage. The LPI ranks of EUm and EUc were also applied using the ARTASI method and are presented (Appendix 4). This time, in the evaluation made using the ARTASI and seven different methods for 35 countries, the first three ranks were found to be the same: Finland, Germany, and Denmark. There are very high correlations between the ARTASI method and the other seven methods; it is the lowest ARTASI-TOPSIS (Spearman r=0.992), and others are quite high. In this assessment, Türkiye draws attention among the candidate countries by getting a better ranking than 2/3 of the member countries. Other candidate countries did not have a better rank than the member states.

4.3. Sensitivity, Similarity and Discriminant Analysis

By using sensitivity analysis, the impact of changes in the existing method on the results can be examined. Given the variety of methods employed in this study, understanding the results through sensitivity analysis will provide valuable insights and contribute to the literature. Sensitivity analysis is presented in three stages since this study is conducted in three parts, such as EUc, Eum, and EUc with Eum. WENSLO-based ARTASI and other WENSLO-based methods were compared for a better understanding of all three parts. This time, the ARTASI method calculations used the ANGLE, CRITIC, CVM, ENTROPY, GINI, LOPCOW, MEREC, and SD methods instead of the WENSLO method. Thus, the effect of different criterion weighting methods is examined for the ARTASI method.

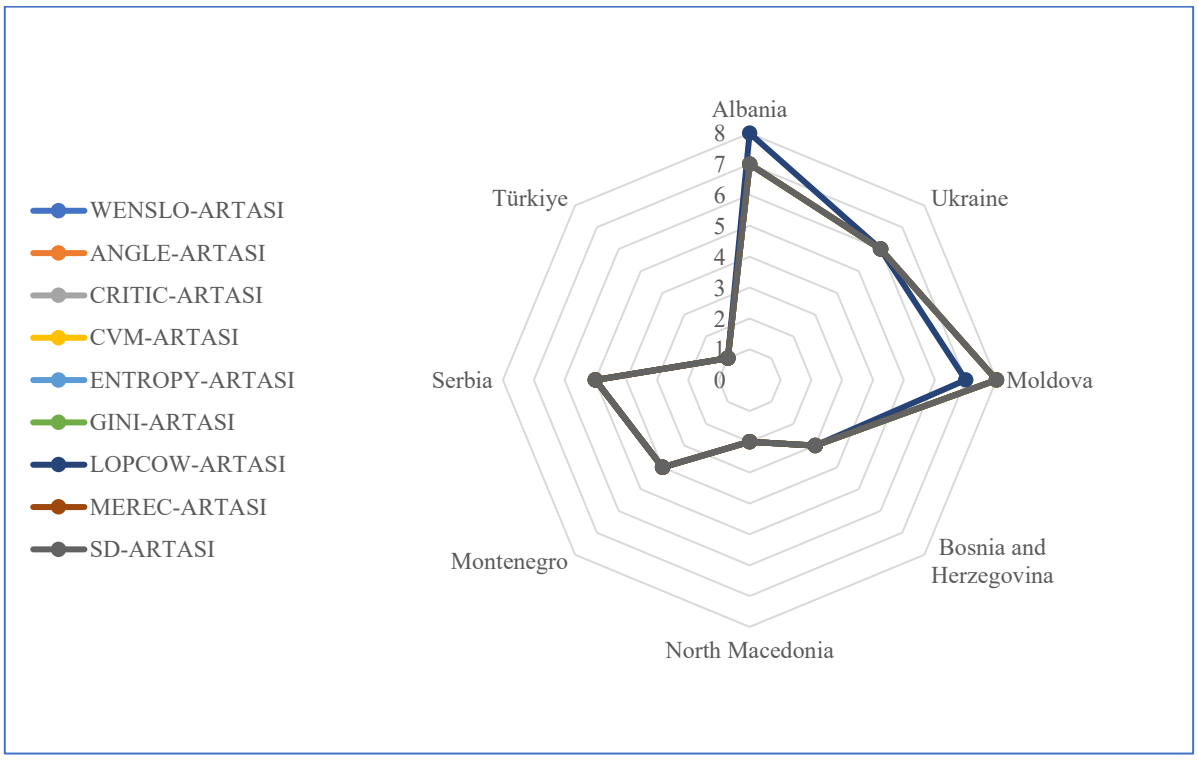

Figure 4: Sensitivity analysis for EUc

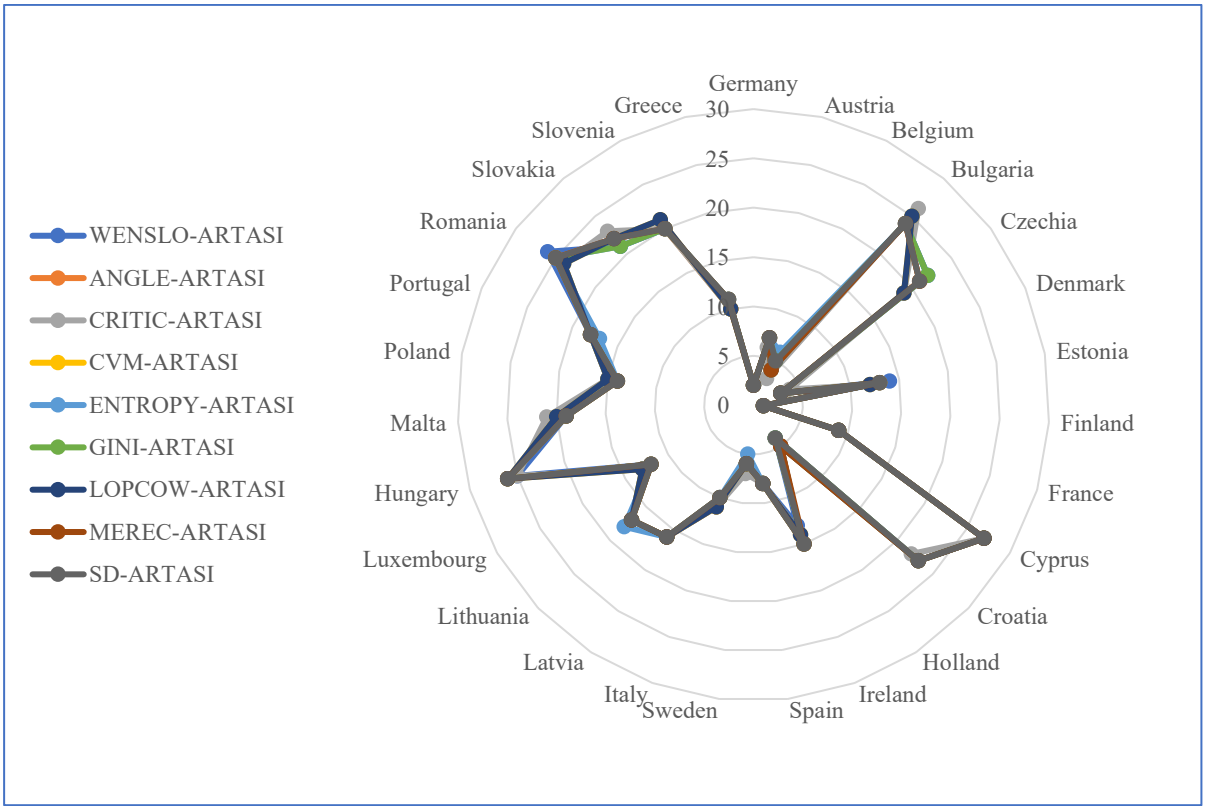

Figure 5: Sensitivity analysis for EUm

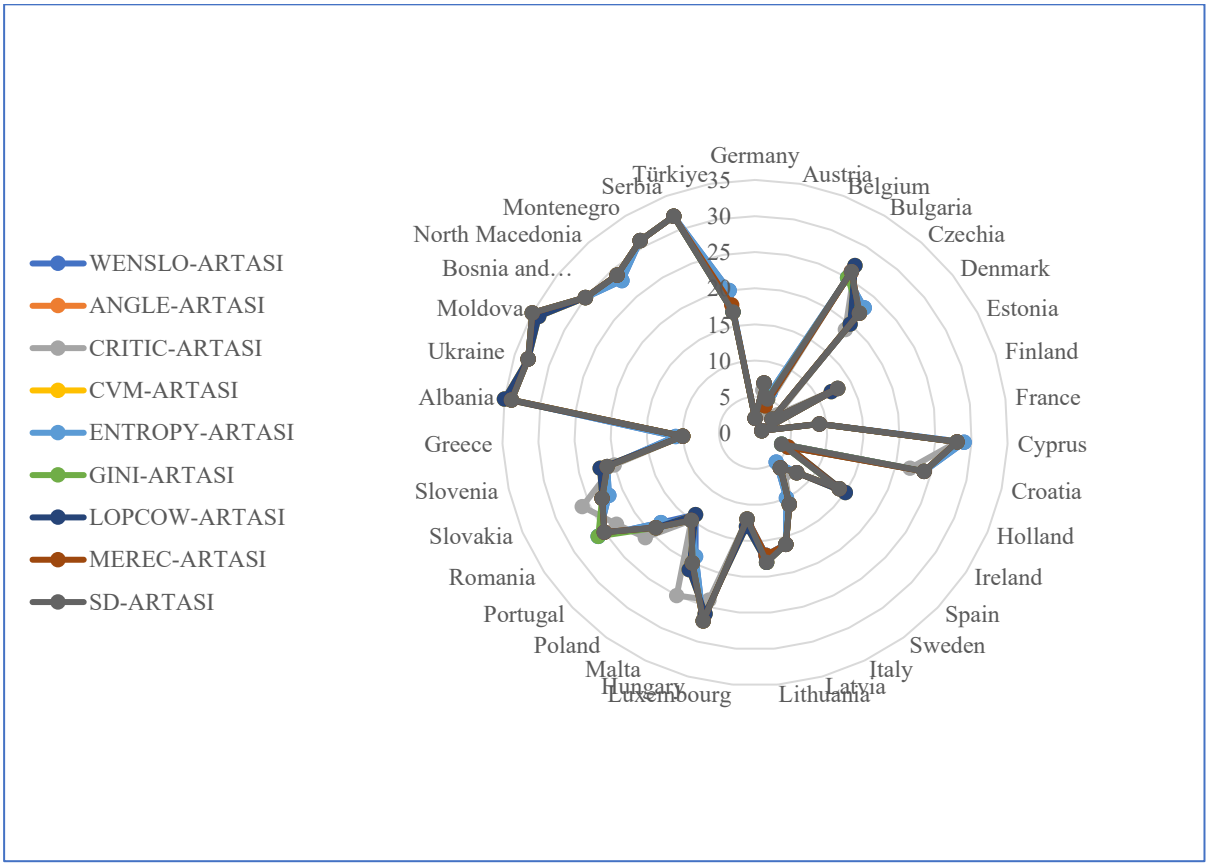

Figure 6: Sensitivity analysis for EUm and EUc

Sensitivity analyses demonstrate that the ARTASI method is a powerful ranking tool, as it generally produced robust and consistent rankings when eight different criterion weights were used as input. Furthermore, the coefficient of variation (Keleş, 2023), calculated using the mean and standard deviation, reveals differences across the existing criteria weighting methods (see Table 10).

Table 10: The coefficient of variations for different weighting methods

	WENSLO	ANGLE	CRITIC	CVM	ENTROPY	GINI	LOPCOW	MEREC	SD
EUc	59.313	25.487	15.968	28.607	47.422	34.004	35.171	37.009	25.700
EUm	35.968	15.568	19.768	3.718	30.995	22.813	4.074	17.458	20.156
EUc and EUm	39.168	21.332	22.703	13.174	38.987	22.813	12.595	17.458	20.156

The coefficients of variation vary depending on the methods used. However, the least variability is observed in the CVM and LOPCOW methods, which rely on the mean and standard deviation. On the other hand, the highest variability in criterion weights is seen in the WENSLO and ENTROPY methods. The WENSLO-ARTASI ranking findings are then compared with those of other weight-based methods, yielding relatively high correlations (see Table 11). The lowest, but still quite high, correlation is observed between the WENSLO-ARTASI and LOPCOW-ARTASI models (r = 0.976).

Table 11: Correlations of the different ARTASI models

	WENSLO-ARTASI	ANGLE-ARTASI	CRITIC-ARTASI	CVM-ARTASI	ENTROPY-ARTASI	GINI-ARTASI	LOPCOW-ARTASI	MEREC-ARTASI	SD-ARTASI
EUc	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	0.976	1.000	1.000
EUm	1.000	0.996	0.987	0.991	0.996	0.998	0.991	0.996	0.997
EUc and EUm	1.000	0.997	0.981	0.994	1.000	0.997	0.994	0.997	0.997

Weighted similarity coefficient analysis (Sałabun and Urbaniak, 2020) shows that the ARTASI method is a powerful ranking method and can be used instead of similar methods (see Table 12).

Table 12: Weighted similarity for the models

	MABAC	MARCOS	WASPAS	TOPSIS	CRADIS	PIV	CoCoSo
ARTASI-EUc	1.000	1.000	1.000	0.982	1.000	1.000	1.000
ARTASI-EUm	0.998	0.998	0.998	1.000	0.998	0.998	1.000
ARTASI-EUm and EUc	1.000	0.997	0.997	1.000	0.997	0.997	1.000

Very high similarities are found between the ARTASI method and similar preferred methods in the study, with the lowest but still very high correlations observed between the ARTASI-TOPSIS rankings (r=0.982). Weighted similarity findings are also similar to Spearman rank analysis. The distances of the findings obtained from the methods can be examined using discriminant analysis in the common space (Altıntaş, 2023).

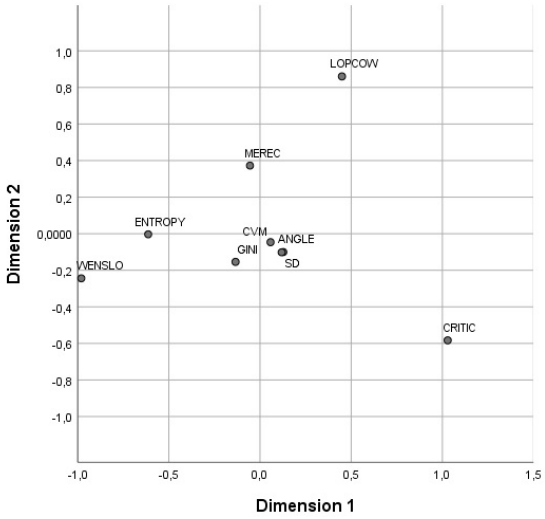

Figure 7a: Discriminant analysis for EUc

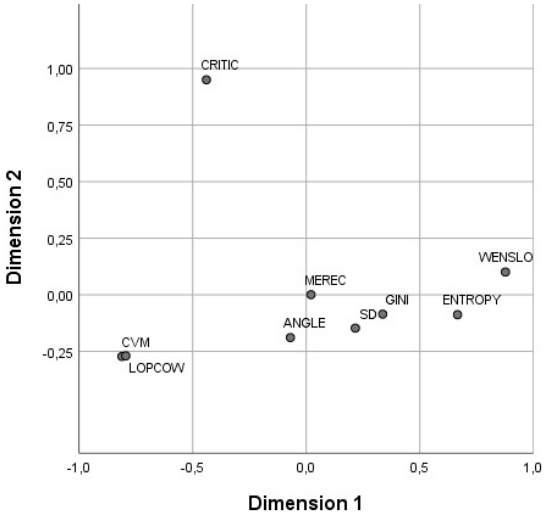

Figure 7b: Discriminant analysis for EUm

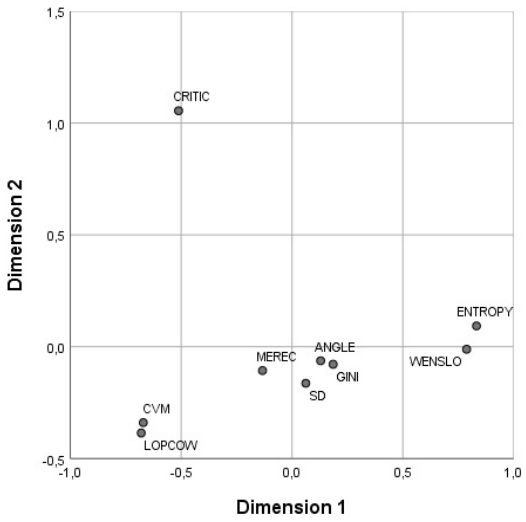

Fig. 7c: Discriminant analysis for EUc with EUm

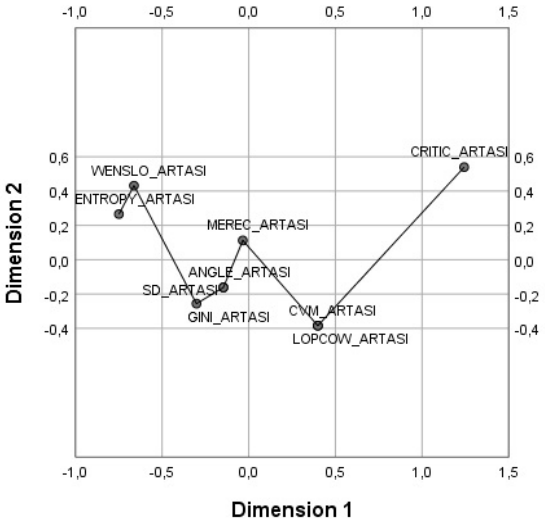

Fig. 7d: For EUc-EUm in the ARTASI method

In all three figures, the WENSLO method is quite close to the ENTROPY and GINI findings, but far from the CRITIC findings. Therefore, the findings are compatible with the study in which the WENSLO method was introduced to the literature (Pamucar et al., 2023). In the discriminant analysis of WENSLO-ARTASI findings, ENTROPY-ARTASI and GINI-ARTASI findings were observed as the closest, and CRITIC-ARTASI was found to be the most distant, similarly. Discriminant analysis findings support previous findings in terms of weights, rankings, and weight-based rankings.

5.CONCLUSION

This study addresses a relevant and timely topic in the field of logistics performance. In this regard, the use of innovative methods (WENSLO and ARTASI) sets the paper apart from other studies. One key advantage of the WENSLO method is explained as the weights of the criteria being independent of individual judgments or expert groups; this is a common feature of objective criterion weight determination methods. Another positive side of the WENSLO method is that the calculation process is not influenced by whether the criteria are classified as benefits or costs. However, this situation can be easily eliminated in another way, that is, by using the normalization technique. From a different perspective, the criterion weights calculated by the WENSLO method can be used in combination with or in place of the ENTROPY, ANGLE, and GINI methods (if further calculation steps are taken into

account), which are also similar criterion weighting techniques with high correlations. On the other hand, the same statements can be used for the ARTASI method. If the longer, more complex, and error-prone calculation steps are taken into consideration, it can be used instead of MABAC, MARCOS, WASPAS, CRADIS, PIV, and CoCoSo methods, except for TOPSIS. Moreover, the most important advantage of the ARTASI method is to rank the alternatives between certain desired limit values (0-2; 0-10; 0-100).

The comparison of the study findings with the literature is considered to add value to the existing study. First, the criteria weights obtained at three different levels can be compared with the literature. The LPI criterion weights obtained using the WENSLO method for EUc are highly correlated (Pearson) with the subjective criterion weighting methods used in the literature (Mercangoz et al. (2020)-FAHP r=0.757, Ulutaş and Karaköy, (2019)-SWARA r=0.703, Rezaei et al. (2018)-BWM r=0.649, Çalık et al. (2023)-FAHP=0.613, AHP=0.598, PFAHP=0.459); by the way, WENSLO-CRITIC weights were found to be negatively correlated in this study, as were in the literature (Mešić et al. (2022)-CRITIC r=-0.603, Çakır, (2017)-CRITIC r=-0.474, Ulutaş and Karaköy, (2019)-CRITIC r=-0.035). Similar findings apply to assessments at the EUm, EUm and EUc country levels, but with lower levels of correlation. Based on the compared weight-based methods, findings are highly consistent with the literature.

On the other hand, high correlations (Spearman's Rho) are found when the rankings are compared with the literature for EUm (Arvis et al. (2023) r=0.975, Ulutaş and Karaköy, (2019)-PIV r=0.788, Miškić et al. (2023)-MARCOS r=0.780). The same can be said for the comparison of EUm and EUc with literature (Arvis et al. (2023) r=0.987, Mercangoz et al. (2020)-COPRAS-G r=0.867). Since there is no study in the literature that ranks only EUc, there was no possibility of comparison. This can be presented as an originality of the study. As a result of all the comparisons, it can be said that the results are consistent with the literature, so it is considered that the WENSLO-weighted ARTASI method can be successfully applied to real-life and decision-making problems.

When the countries were assessed in terms of their logistics performance, Türkiye stood out compared to the others in the first stage calculations made only for the candidate countries. This result is consistent with the findings of Mercangoz et al. (2020) and Arman & Organ (2023). Türkiye stands out among the EUc in terms of LPI in all criteria. In the second stage calculations for EUm and the third stage calculations for EUm and EUc, logistics performances are compared: Finland, Germany, and Denmark have taken the top three rankings. The high rankings of Finland, Germany, and Denmark in logistics performance are directly related to the investments these countries have made in transportation and logistics infrastructure, the importance they give to technology and innovation, the adoption of effective management strategies, the advantages provided by their strategic geographical locations, and their strong economic structures. The common features of Finland, Germany, Denmark, and the next rank of the Netherlands are that they have high per capita income, the best or near the best values of the many criteria, and maritime connections. Finland's top ranking can be explained by the fact that it does better than the others for competitively priced international shipments and scores more favorably, if not best, for the other criteria. At the same time, Germany and the Netherlands have some of the most important ports in the world. While these features described reflect the situations of the best in the first three ranks, they are also recommendations for policymakers for other countries that will take measures from now on. Especially investing in digital technologies can lead to simultaneous improvement in multiple components of LPI. Moreover, investing in the areas where EUc countries have a geographic advantage in terms of logistics is also crucial. At that point, it is noteworthy to mention Türkiye seems to have a comparative advantage among EUc countries in this regard if this type of policy is applied by creating a connected ecosystem. In terms of managerial insights, study findings offer a different way of looking at the LPI ranking. Managers can take into account the results of the study while preparing their long-term plan for export marketing, investing in logistic warehouses, distribution centers or logistics routing options. Accordingly, this study will guide academics who will conduct research from now on with its variety of methods, 3-stage examples, and analysis findings. Even though this study explains a new LPI-2023 with current decision-making methods, it has some limitations, such as not comparing it with the LPI data of previous years. Another limitation of the study is that these new methods introduced to the literature cannot be compared with more methods in order to avoid confusion. In future studies, the WENSLO weighted ARTASI method can be compared and extended with the LPI data of previous years or by using different methods in different applications such as social sciences and engineering.

REFERENCES

Aggarwal, S., Aggarwal, G. & Bansal, M. (2024). Effect of Different MCDM Techniques and Weighting Mechanisms on Women Vulnerability Index. *International Journal of Intelligent Systems and Applications in Engineering. 12*(21s), 3291-3299.

Alnıpak, S. (2024). AHS-COCOSO Yöntemi ile APEC Ülkelerinin Lojistik Performanslarının Değerlendirilmesi. *Tarsus Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Dergisi. 4*(1), 13-26.

Altıntaş, F. F. (2023). A Novel Approach to Measuring Criterion Weights In Multiple Criteria Decision Making: Cubic Effect-Based Measurement (CEBM). *Nicel Bilimler Dergisi*, *5*(2), 151-195. https://doi.org/10.51541/nicel.1349382

Akbulut Acar, E., Ulutaş, A., Yürüyen, A.A., & Balalan, S. (2024). Hibrit bir ÇKKV Modeli ile G20 Ülkelerinin Lojistik Performansının Ölçülmesi, *BMIJ 12*(1): 1-21 https://doi.org/10.15295/bmij.v12i1.2300

Arman, K & Organ, A., (2023). AB'ye Üye ve Aday Ülkelerin Lojistik Performanslarının MEREC ve CoCoSo Yöntemleri ile Değerlendirilmesi. *Uluslararası Ticaret ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, (7)*2, 36-46. https://doi.org/10.30711/utead.1360959

Arvis, J.F., Ojala, L., Shepherd, B., Ulybina, D. & Wiederer, C. (2023). *Connecting to Compete 2023: Trade Logistics in an Uncertain Global Economy-The Logistics Performance Index and Its Indicators*. The World Bank.

Çakır, S. (2017). Measuring logistics performance of OECD countries via fuzzy linear regression. *Journal of Multi-Criteria Decision Analysis, 24*, 177-186. https://doi.org/10.1002/mcda.1601

Çalık, A., Erdebilli, B., Özdemir, Y.S., (2023). Novel Integrated Hybrid Multi-Criteria Decision-Making Approach for Logistics Performance Index. *Transportation Research Record, 2677*(2), 1392-1400. https://doi.org/10.1177/03611981221113314

Çıray, D., Özdemir, Ü. & Mete, S. (2024). An Evaluation of the logistics Performance Index Using the ENTROPY-based ORESTE Method. Journal of Transportation and Logistics. 9(1), 68-82. https://doi.org/10.26650/JTL.2024.1437070

Ecer, F., & Pamucar, D. (2022). A novel LOPCOW-DOBI multi-criteria sustainability performance assessment methodology: An application in developing country banking sector. *Omega,* 112, 102690.

Ersoy, N. (2021). Application of the PIV method in the presence of negative data: an empirical example from a real-world case. *Hitit Journal of Social Sciences, 14*(2), 318-337. http://doi.org/10.17218/hititsbd.974522

Gürler, H.E., Özçalıcı, M. & Pamucar, D. (2024). Determining criteria weights with genetic algorithms for multi-criteria decision-making methods: The case of logistics performance index rankings of European Union countries. *Socio-Economic Planning Sciences, 91*. 1-32. https://doi.org/10.1016/j.seps.2023.101758

Ha, L. D. (2023). Selection of suitable data normalization method to combine with the CRADIS method for making multi-criteria decision. *Applied Engineering Letters, 8*(1), 24-35. https://doi.org/10.18485/aeletters.2023.8.1.4

İnce, Ö., Çetiner, B., & Ecer, F. (2023). Benchmarking of logistics performances in G20 countries before and during COVID-19 periods: A MEREC and CODAS ıntegrated approach. *Journal of Transportation and Logistics, 8*(2), 112-147. https://doi.org/10.26650/JTL.2023.1317958

Isik, Ö., Aydin, Y. & Koşarolu, S. (2020). The assessment of the logistics performance index of CEE countries with the new combination of SV and MABAC methods. *LogForum. 16*(4), 549-559. http://doi.org/10.17270/J.LOG.2020.504

Janno, J., Mochalina, E.P., Ivankova, G.V., Labanova, O., Latonina, M., Safulina, E. & Uukkivi, A. (2021). The impact of initial data on the logistics performance index estimation: Estonian and Russian study. *LogForum, 17*(1), 147-156. https://doi.org/10.17270/J.LOG.2021.554

Kara K., Bentyn Z. & Yalçın G.C. (2022). Determining the logistics market performance of developing countries by entropy and MABAC methods. *LogForum, 18*(4), 421-434. https://doi.org/10.17270/J.LOG.2022.752

Kale, M. V. & Tilki, İ. (2024). Dünya Ülkelerinin Lojistik Performanslarının Çok Kriterli Karar Verme Yöntemi İle Değerlendirilmesi: 2023 Yılı Dünya Bankası Raporu İle Karşılaştırmalı Analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.* 80, 13-30. https://doi.org/10.51290/dpusbe.1387317

Keleş, N. (2023). Measuring performances through multiplicative functions by modifying the MEREC method: MEREC-G and MEREC-H. *International Journal of Industrial Engineering and Operations Management. 5*(3), 181-199. https://doi.org/10.1108/IJIEOM-12-2022-0068

Keleş, N. & Pekkaya, M. (2023) Evaluation of logistics centers in terms of sustainability via MCDM methods. *Journal of Advances in Management Research, 20*(2), 291-309. https://doi.org/10.1108/JAMR-04-2022-0087

Keshavarz-Ghorabaee, M., Amiri, M., Zavadskas, E. K., Turskis, Z., & Antucheviciene, J. (2021). Determination of objective weights using a new method based on the removal effects of criteria (MEREC). *Symmetry, 13*(4), 525.

Kizielewicz, B., Bączkiewicz, A., Shekhovtsov, A., Wątróbski, J. & Sałabun, W. (2021). *Towards the RES development: Multi-criteria assessment of energy storage devices.* In 2021 International Conference on Decision Aid Sciences and Application (DASA) (pp. 766-771). IEEE. https://doi.org/10.1109/DASA53625.2021.9682220

Kizielewicz, B., Shekhovtsov, A. & Sałabun, W. (2023). Pymcdm-The universal library for solving multi-criteria decision-making problems*. SoftwareX, 22*, 101368. https://doi.org/10.1016/j.softx.2023.101368

Manavgat, G., Demirci, A., Korkmaz, O., Koluman, A. (2023) Global scale integrated logistics performance analysis and its spillover effect. *LogForum, 19*(2), 245-262. https://doi.org/10.17270/J.LOG.2023.826

Marti, L., Martín, J.C. & Puertas, R. (2017). A Dea-Logistics Performance Index. *Journal of Applied Economics, (20*)1, 169-192. https://doi.org/10.1016/S1514-0326(17)30008-9

Mercan, Y. & Aydın, H. (2024). Logistics Performance Index of Africa: An Indicator for Türkiye And Africa Trade Relations? Süleyman Demirel University Visionary Journal. 15(42) 553-569. https://doi.org/10.21076/vizyoner.1409760

Mercangoz, B.A., Yildirim, B. & Yildirim, S.K. (2020). Time Period Based COPRAS-G Method: Application on the Logistics Performance Index. *LogForum 16*(2), 239-250. https://doi.org/10.17270/J.LOG.2020.432

Mešić, A., Miškić, S., Stević, Ž. & Mastilo Z. (2022). Hybrid MCDM solutions for evaluation of the logistics performance index of the Western Balkan countries. *Economics, 10*(1), 13-34. DOI: https://doi.org/10.2478/eoik-2022-0004

Miškić, S., Stević, Ž., Tadić, S., Alkhayyat, A. & Krstić, M. (2023). Assessment of the LPI of the EU countries using MCDM model with an emphasis on the importance of criteria. *World Review of Intermodal Transportation Research, 11*(3), 258-279. https://doi.org/10.1504/WRITR.2023.132501

Nguyen, P. H., Tsai, J. F., Nguyen, V. T., Vu, D. D., & Dao, T. K. (2020). A decision support model for financial performance evaluation of listed companies in the Vietnamese retailing industry. *The Journal of Asian Finance, Economics, and Business, 7*(12), 1005-1015.

Özekenci, E. K. (2023). Assessing the logistics market performance of developing countries by SWARA-CRITIC based CoCoSo methods. *LogForum, 19*(3), 375-394. http://doi.org/10.17270/J.LOG.2023.857

Pala, O. (2023). MEREC-Corr ve Saw temelli lojistik performans değerlendirme*. Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13*(25), 117-135.

Pamucar, D., & Ćirović, G. (2015). The selection of transport and handling resources in logistics centers using Multi-Attributive Border Approximation Area Comparison (MABAC). *Expert Systems with Applications, 42*(6), 3016–3028. https://doi.org/10.1016/j.eswa.2014.11.057

Pamucar, D., Ecer, F., Gligorić, Z., Gligorić, M. & Deveci, M. (2023). A Novel WENSLO and ALWAS Multicriteria Methodology and Its Application to Green Growth Performance Evaluation. *IEEE Transactions on Engineering Management*. https://doi.org/10.1109/TEM.2023.3321697

Pamucar, D., Simic, V., Görçün, Ö.F. & Küçükönder, H. (2024). Selection of the best Big Data platform using COBRAC-ARTASI methodology with adaptive standardized intervals. *Expert Systems with Applications, 239,* 122312. https://doi.org/10.1016/j.eswa.2023.122312

Rezaei, J., van, Roekel, W.S. & Tavasszy L. (2018). Measuring the relative importance of the logistics performance index indicators using Best Worst Method. *Transport Policy, 68,* 158-169. https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2018.05.007

Sałabun, W. & Urbaniak, K. (2020). *A new coefficient of rankings similarity in decision-making problems.* In Computational Science–ICCS 2020: 20th International Conference, Amsterdam, The Netherlands, June 3–5, 2020, Proceedings, Part II 20 (pp. 632-645). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-50417-5_47.

Senir, G. (2021). Comparison of domestic logistics performances of Turkey nd European Union countrıes in 2018 with an integrated model. *LogForum 17*(2), 193-204, http://doi.org/10.17270/J.LOG.2021.576

Shemshadi, A., Shirazi, H., Toreihi, M., & Tarokh, M. J. (2011). A fuzzy VIKOR method for supplier selection based on entropy measure for objective weighting. *Expert systems with applications, 38*(10), 12160-12167.

Shuai, D., Zongzhun, Z., Yongji, W., & Lei, L. (2012, May). A new angular method to determine the objective weights. In *2012 24th Chinese Control and Decision Conference (CCDC)* (pp. 3889-3892). IEEE.

Stevic, Ž., Pamučar, D., Puška, A., & Chatterjee, P. (2020). Sustainable supplier selection in healthcare industries using a new MCDM method: Measurement of alternatives and ranking according to Compromise solution (MARCOS). *Computers & Industrial Engineering,* 140, 106231. https://doi.org/10.1016/j.cie.2019.106231

Türkoğlu, M. & Duran, G., (2023), Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ile Bölgesel Kapsamlı Ekonomik Ortaklık (RCEP) Ülkelerinin Lojistik Performanslarının Değerlendirilmesi, *Ekonomi Bilimleri Dergisi, 15*(1): 45-69., https://doi.org/10.55827/ebd.1247297

Ulutaş, A. & Karaköy Ç. (2019). An analysis of the logistics performance index of EU countries with an integrated MCDM model. *Economics and Business Review, 5*(4), 49-69. DOI:https://doi.org/10.18559/ebr.2019.4.3

Wang, T. C., ve Lee, H. D. (2009). Developing a fuzzy TOPSIS approach based on subjective weights and objective weights*. Expert systems with applications, 36*(5), 8980-8985.

WTO, (n.d.). *Merchandise Trade Values*. Retrieved October 19, 2024 from https://stats.wto.org/

Yazdani, M., Zarate, P., Zavadskas, E. K., & Turskis, Z. (2018). A Combined Compromise Solution (COCOSO) method for multi-criteria decision-making problems. *Management Decision, 57*(9), 2501–2519. https://doi.org/10.1108/MD-05-2017-0458

Yildirim, B.F. & Mercangoz, B.A. (2020). Evaluating the logistics performance of OECD countries by using fuzzy AHP and ARAS-G. *Eurasian Economic Review, 10*(1), 27-45. https://doi.org/10.1007/s40822-019-00131-3

Yu, M.M. & Rakshit I. (2023). An alternative assessment approach to global logistics performance evaluation: Common weight H-DEA approach. *International Transactions in Operational Research*. 1-24. https://doi.org/10.1111/itor.13360

Zavadskas, E. K., Turskis, Z., Antucheviciene, J., & Zakarevicius, A. (2012). Optimization of weighted aggregated sum product assessment. *Elektronika ir Elektrotechnika, 122*(6), 3–6. https://doi.org/10.5755/j01.eee.122.6.1810

Appendix 1. LPI criterion weights and correlations of EUm

	WENSLO	ANGLE	CRITIC	CVM	ENTROPY	GINI	LOPCOW	MEREC	SD
C1	0.239	0.191	0.153	0.169	0.215	0.202	0.170	0.199	0.189
C2	0.242	0.199	0.154	0.173	0.233	0.217	0.174	0.205	0.213
C3	0.125	0.135	0.219	0.155	0.106	0.118	0.154	0.129	0.117
C4	0.125	0.152	0.127	0.168	0.135	0.154	0.168	0.157	0.159
C5	0.106	0.146	0.192	0.170	0.126	0.137	0.170	0.155	0.146
C6	0.164	0.177	0.155	0.165	0.184	0.172	0.165	0.155	0.176
WENSLO	1								
ANGLE	0.939	1							
CRITIC	-0.396	-0.567	1						
CVM	0.506	0.668	-0.645	1					
ENTROPY	0.950	0.999	-0.536	0.660	1				
GINI	0.939	0.986	-0.627	0.732	0.986	1			
LOPCOW	0.503	0.667	-0.649	1.000	0.659	0.731	1		
MEREC	0.902	0.911	-0.544	0.816	0.917	0.954	0.813	1	
SD	0.864	0.968	-0.676	0.804	0.965	0.982	0.803	0.926	1

Appendix 2. LPI criterion weights and correlations of EUm and Candidates

	WENSLO	ANGLE	CRITIC	CVM	ENTROPY	GINI	LOPCOW	MEREC	SD
C1	0.240	0.200	0.154	0.170	0.227	0.202	0.170	0.199	0.189
C2	0.251	0.215	0.158	0.172	0.256	0.217	0.172	0.205	0.213
C3	0.091	0.122	0.235	0.125	0.090	0.118	0.126	0.129	0.117
C4	0.144	0.154	0.123	0.169	0.162	0.154	0.170	0.157	0.159
C5	0.116	0.139	0.177	0.192	0.107	0.137	0.189	0.155	0.146
C6	0.1059	0.171	0.151	0.172	0.158	0.172	0.172	0.155	0.176
WENSLO	1								
ANGLE	0.990	1							
CRITIC	-0.500	-0.540	1						
CVM	0.340	0.377	-0.693	1					
ENTROPY	0.986	0.984	-0.571	0.322	1				
GINI	0.990	1.000	-0.553	0.388	0.984	1			
LOPCOW	0.369	0.407	-0.720	0.999	0.354	0.418	1		
MEREC	0.976	0.954	-0.501	0.457	0.954	0.954	0.480	1	
SD	0.951	0.981	-0.634	0.507	0.957	0.982	0.536	0.926	1

Appendix 3. LPI Ranks and Scores of EUm

	ARTASI	MABAC	MARCOS	WASPAS	TOPSIS	CRADIS	PIV	CoCoSo	ARTASI	MABAC	MARCOS	WASPAS	TOPSIS	CRADIS	PIV	CoCoSo
Germany	2	2	2	2	2	2	2	2	95.48	0.40	0.75	0.97	0.88	0.94	0.01	3.83
Austria	7	7	7	7	7	7	7	7	91.51	0.31	0.73	0.94	0.75	0.88	0.01	3.56
Belgium	5	6	6	6	5	6	6	5	93.92	0.36	0.74	0.95	0.84	0.91	0.01	3.72
Bulgaria	24	24	24	24	22	24	24	24	60.93	-0.28	0.59	0.76	0.23	0.59	0.05	1.46
Czechia	22	22	22	22	24	22	22	20	63.48	-0.23	0.60	0.77	0.22	0.61	0.05	1.80
Denmark	3	3	3	3	3	3	3	3	95.09	0.39	0.75	0.97	0.87	0.93	0.01	3.81
Estonia	14	13	15	15	16	15	15	13	77.37	0.01	0.66	0.84	0.46	0.72	0.04	2.62
Finland	1	1	1	1	1	1	1	1	98.12	0.46	0.77	0.98	0.94	0.97	0.00	4.03
France	9	9	9	9	8	9	9	9	87.50	0.21	0.71	0.91	0.70	0.83	0.02	3.27
Cyprus	27	27	27	27	27	27	27	27	55.41	-0.35	0.57	0.73	0.14	0.56	0.06	1.24
Croatia	23	23	23	23	23	23	23	23	62.12	-0.25	0.59	0.76	0.23	0.60	0.05	1.55
Netherlands	4	4	4	4	4	4	4	4	94.41	0.37	0.75	0.96	0.86	0.92	0.01	3.76
Ireland	13	14	13	13	14	13	13	14	77.51	0.00	0.66	0.84	0.49	0.72	0.04	2.60
Spain	8	8	8	8	9	8	8	8	88.11	0.23	0.71	0.91	0.69	0.83	0.02	3.32
Sweden	6	5	5	5	6	5	5	6	93.76	0.36	0.75	0.96	0.84	0.92	0.01	3.72
Italy	10	10	10	10	10	10	10	10	82.00	0.10	0.68	0.87	0.59	0.77	0.03	2.90
Latvia	16	16	16	16	18	16	16	16	73.54	-0.06	0.64	0.82	0.40	0.69	0.04	2.38
Lithuania	17	17	19	19	20	19	19	17	69.43	-0.14	0.62	0.80	0.38	0.66	0.04	2.11
Luxembourg	12	12	12	12	11	12	12	12	79.29	0.04	0.67	0.86	0.55	0.74	0.03	2.72
Hungary	25	26	25	25	25	25	25	26	58.34	-0.31	0.58	0.74	0.19	0.58	0.06	1.26
Malta	19	18	17	17	15	17	17	21	69.10	-0.14	0.63	0.81	0.46	0.67	0.04	1.76
Poland	15	15	14	14	13	14	14	15	77.28	0.00	0.66	0.84	0.49	0.72	0.04	2.59
Portugal	18	19	18	18	19	18	18	18	69.20	-0.14	0.62	0.80	0.40	0.66	0.04	2.09
Romania	26	25	26	26	26	26	26	25	58.08	-0.30	0.58	0.74	0.17	0.58	0.06	1.42
Slovakia	21	21	21	21	21	21	21	22	64.77	-0.22	0.61	0.78	0.31	0.62	0.05	1.67
Slovenia	20	20	20	20	17	20	20	19	67.54	-0.16	0.62	0.80	0.42	0.65	0.05	1.87
Greece	11	11	11	11	12	11	11	11	81.45	0.09	0.68	0.87	0.53	0.76	0.03	2.88

Appendix 4. LPI Ranks and Scores of EUm and Candidates

	ARTASI	MABAC	MARCOS	WASPAS	TOPSIS	CRADIS	PIV	CoCoSo	ARTASI	MABAC	MARCOS	WASPAS	TOPSIS	CRADIS	PIV	CoCoSo
Germany	2	2	2	2	2	2	2	2	96.98	0.35	0.83	0.97	0.93	0.95	0.01	4.71
Austria	7	7	7	7	7	7	7	7	94.19	0.29	0.80	0.94	0.85	0.89	0.01	4.50
Belgium	6	6	6	6	6	6	6	6	95.87	0.33	0.81	0.96	0.91	0.92	0.01	4.63
Bulgaria	25	25	25	25	23	25	25	25	74.92	-0.09	0.65	0.76	0.51	0.64	0.05	3.09
Czechia	23	23	23	23	24	23	23	23	76.59	-0.05	0.65	0.77	0.50	0.65	0.05	3.23
Denmark	3	3	3	3	3	3	3	3	96.472	0.34	0.82	0.97	0.92	0.94	0.01	4.69
Estonia	13	13	13	14	15	13	14	13	84.95	0.10	0.72	0.84	0.66	0.75	0.03	3.81
Finland	1	1	1	1	1	1	1	1	98.68	0.39	0.84	0.98	0.96	0.97	0.00	4.86
France	9	9	9	9	8	9	9	9	91.39	0.23	0.77	0.91	0.81	0.85	0.02	4.28
Cyprus	29	29	29	29	29	29	29	28	72.09	-0.13	0.62	0.73	0.44	0.60	0.06	2.92
Croatia	24	24	24	24	25	24	24	24	75.59	-0.07	0.65	0.76	0.49	0.64	0.05	3.16
Netherlands	4	4	5	5	4	5	5	4	96.21	0.33	0.82	0.96	0.92	0.93	0.01	4.65
Ireland	15	15	15	15	14	15	15	14	84.77	0.09	0.72	0.84	0.68	0.75	0.03	3.78
Spain	8	8	8	8	9	8	8	8	91.87	0.24	0.78	0.91	0.80	0.85	0.02	4.32
Sweden	5	5	4	4	5	4	4	5	95.98	0.33	0.82	0.96	0.91	0.93	0.01	4.63
Italy	10	10	10	10	10	10	10	10	87.85	0.16	0.75	0.88	0.74	0.80	0.03	4.01
Latvia	16	16	16	16	17	16	16	16	82.60	0.06	0.70	0.82	0.62	0.72	0.04	3.63
Lithuania	17	17	19	19	20	19	19	17	79.97	0.00	0.68	0.80	0.60	0.69	0.04	3.45
Luxembourg	12	12	12	12	11	12	12	12	86.01	0.12	0.73	0.86	0.72	0.77	0.03	3.88
Hungary	27	27	26	26	27	26	26	27	73.68	-0.10	0.63	0.74	0.46	0.62	0.05	3.04
Malta	19	19	17	17	16	17	17	19	79.83	0.00	0.69	0.81	0.65	0.70	0.04	3.42
Poland	14	14	14	13	13	14	13	15	84.79	0.09	0.72	0.84	0.68	0.75	0.03	3.78
Portugal	18	18	18	18	19	18	18	18	79.89	0.00	0.68	0.80	0.62	0.70	0.04	3.43
Romania	26	26	27	27	28	27	27	26	73.70	-0.10	0.63	0.74	0.44	0.62	0.05	3.05
Slovakia	22	22	22	22	22	22	22	22	77.14	-0.05	0.66	0.78	0.57	0.66	0.05	3.24
Slovenia	21	21	20	21	18	20	20	21	78.89	-0.01	0.68	0.80	0.62	0.69	0.04	3.37

Greece	11	11	11	11	12	11	11	11	87.42	0.15	0.74	0.87	0.70	0.79	0.03	4.00
Albania	34	34	34	34	32	34	34	34	48.94	-0.44	0.50	0.59	0.24	0.44	0.08	1.08
Ukraine	33	33	33	33	34	33	33	33	54.62	-0.38	0.52	0.61	0.21	0.46	0.08	1.89
Moldova	35	35	35	35	35	35	35	35	44.64	-0.47	0.48	0.56	0.12	0.41	0.09	1.04
Bosnia and Herzegovina	30	30	30	30	30	30	30	30	65.74	-0.23	0.58	0.68	0.34	0.55	0.07	2.53
North Macedonia	28	28	28	28	26	28	28	29	72.41	-0.13	0.63	0.74	0.48	0.62	0.05	2.92
Montenegro	31	31	31	31	31	31	31	31	62.23	-0.28	0.56	0.66	0.30	0.52	0.07	2.31
Serbia	32	32	32	32	33	32	32	32	56.90	-0.35	0.53	0.62	0.22	0.48	0.08	2.05
Türkiye	20	20	21	20	21	21	21	20	79.64	0.00	0.68	0.80	0.58	0.69	0.04	3.42

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.07.2024 **√Accepted/Kabul:** 05.02.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1508014
Research Article/Araştırma Makalesi

Ünal, B. D. (2025). "Onur Türkmen'in *Sailing to Byzantium* Eserindeki Ritüelistik Drama", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 68, ss. 67-86.

ONUR TÜRKMEN'İN *SAILING TO BYZANTIUM* ESERİNDEKİ RİTÜELİSTİK DRAMA

Baran Doğaç ÜNAL*

Öz

Onur Türkmen'in kendi bestecilik serüveninde birçok tekniği denediği ve günümüz müziğine birçok yenilik getirdiği söylenilebilir. Bu çalışmada incelenecek olan eser ismini William Butler Yeats'in Sailing to Byzantium şiirinden almıştır. Eser içerisinde, birbirinin çağdaşı iki şairin; William Butler Yeats ve Ahmet Haşim'in şiirleri kullanılmıştır. On estrümancı için yazılan eser, 9 bölümden oluşmuş, Ay, Kuğular ve Ruh üzerine ritüelistik drama olarak tanımlanmıştır. Besteci ritüel ve drama kavramların birbiriyle etkileşime girmesi ile ortaya çıkan ara boşluğu keşfederek eseri yaratmıştır. Daha açık olmak gerekirse; besteci, ritüelin zamansız olma fikrinden yola çıkarak içerisinde drama da olan ritüel bir yapı planlayarak sahne eseri kurgulamış, ritüel ve dramayı birbirleri ile etkileşime geçirerek ortaya çıkan ara boşluk içerisinde eseri yaratmıştır. Çalışmada ritüelistik drama kavramı, Onur Türkmen'in Sailing to Byzantium eserinde bestecilik açısından nasıl kurgulanmıştır? sorusundan hareketle sahne kurgusu ve sembollerin anlamları yönünden incelenmiştir. Makalenin konusu olan ritüelistik dramanın, müzik disiplininde bir örneği bulunamadığından incelemeye değer görülmüştür.

Anahtar kelimeler: *Ritüel, Drama, Sailing to Byzantium, Ritüelistik Drama.*

RITUALISTIC DRAMA IN ONUR TÜRKMEN'S *SAILING TO BYZANTIUM*

Abstract

It can be said that Onur Türkmen tried many techniques in his composition journey and brought many innovations to today's music. Ritualistic Drama in Sailing to Byzantium is one of those innovations. Sailing to Byzantium takes its name from William Butler Yeats' poem. The poems of two contemporary poets, William Butler Yeats and Ahmet Haşim, were used in Sailing to Byzantium. Sailing to Byzantium, written for ten instrumentalists, consists of nine parts and is defined as a ritualistic drama on the Moon, Swans and the Spirit. The composer created the piece by exploring the intermediate space that emerges when the concepts of ritual and drama interact with each other. The concept of ritualistic drama in this study was examined in terms of dimension and the meanings of symbols in the poems and music. In this study, the concept of ritualistic drama is examined in terms of stage design and the meanings of symbols, based on the question of how it is constructed compositionally in Onur Türkmen's Sailing to Byzantium. The subject of the article, ritualistic drama, was deemed worthy of examination since no example could be found in the field of music.

Keywords: *Ritual, Drama, Sailing to Byzantium, Ritualistic Drama.*

*Sanatta Yeterlik Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi Ankara Devlet Konservatuvarı, ANKARA
e-posta: bdogac@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-2022-0524)

1. GİRİŞ

Onur Türkmen Berklee College of Music'in Caz Kompozisyon bölümünden 1998 yılında mezun olmuştur. Mezuniyetinden sonra 2002 – 2009 yılları arasında İTÜ MİAM'da yüksek lisansını ve doktorasını tamamlamıştır. 2004 yılından 2007 yılına kadar Bilgi Üniversitesinde, 2007 yılından itibaren ise Bilkent Üniversitesinde bestecilik ve müzik tarihi dersleri vermiş ve vermektedir. Türkmen'in bestecilik dili birçok kültürü içerisinde barındırmaktadır. Eserlerinde kullandığı Türk müziği çalgıları, makamları ve bu kültürün yeni müzik teknikleri ile içselleştirilmesi bestecilik kimliğinin önemli yansımalarından biridir.

Onur Türkmen'in bestecilik açısından kendi serüveninde birçok teknik denediği ve günümüz müziğine birçok önemli yenilik getirdiği söylenilebilir. Bu yenilikler arasında kendi stilini yansıtması bakımından "Hat" tekniği ve bu araştırmanın konusu olan "Sailing to Byzantium" adlı eserinde kullandığı Ritüelistik Drama ele alınabilir. Eserdeki bestecinin kendi ifadesi olan ritüelistik dramanın, müzik alanında daha önce bir örneği bulunmamış ve bu yüzden de incelemeye değer görülmüştür. Türkmen, hat tekniği ile ilgili yapılan bir araştırmada tekniğini şu şekilde tanımlamıştır:

> *"Hat'ta gerçekten, makam dediğimiz şeylerle ilişki kurmak ve onları takip etmek, sonunda bir makamdan bir makama, bir makamdan bir makama gitmek var. Dolayısıyla bir çizgi ortaya çıkıyor. Her makam bir nokta gibi olmuş oluyor. Çizgi de zaten noktaların birleşimidir. "* (Ünver, 2019).

Hat tekniği Onur Türkmen'in de söyleşisinde belirttiği gibi makamlar arasındaki geçişi yansıtır. Bu yansıma Türkmen'in bestecilik tekniği için önemlidir. Türkmen her bir makamı nokta olarak görmekte ve birbiri arasındaki bağlantıyı kurarak bir çizgi çekmektedir.

Onur Türkmen, edebiyat ve tiyatro disiplinlerinden elementler alarak bunları kendi yaratım dilinde içselleştirip "Sailing to Byzantium" da kavramsal bir bütünlük oluşturmayı başarmıştır. Besteci eseri 2014 Ocak – 2016 Ocak yılları arasında yaratmış 2018 Kasım – 2019 Mayıs ayları arasında da revize etmiştir. *Sailing to Byzantium* besteci tarafından ay, kuğular ve ruh üzerine ritüelistik drama olarak tanımlanmıştır. Bahsi geçen ritüelistik drama, mitlerden gelen dramanın ritüel içerisinde dramatik hatırlanmasıyla tanımlanabilir. Mitlerdeki sembollerin eser içerisindeki yansımaları çalışmanın ilerleyen başlıklarında yeri geldikçe açıklanmıştır.

Eser içerisinde birbirlerinin çağdaşı olan William Butler Yeats ve Ahmet Haşim'in şiirleri yer almıştır. Eser, ismini William Butler Yeats'in *Sailing to Byzantium* adlı şiirinden almıştır. Bu şairlerin şiirleri, eser içerisinde Ay, Kuğu ve Ruh imgelelerinin ortak kullanımı yönünden bağlanmıştır. Eserde kullanılan şiirler sırası ile; *Batan Ayın Kenarına Satırlar* (Ahmet Haşim), *Kuğular* (Ahmet Haşim), *Among School Children* (W.B. Yeats), *Ruhum* (Ahmet Haşim), *Sailing to Byzantium* (William Butler Yeats) şeklindedir. Kullanılan bu şiirlerin birbirinden farklı ve eklektik olma (farklılık üzerinden birleşme) durumu ritüelin ana etmenlerinden birini ortaya çıkarmıştır. Birbirinin çağdaşı olan iki farklı şairin aynı simgeleri (Ay, Kuğu ve Ruh) kullanması hem farklı şiirler olması yönünden metnin eklektik doğasını, hem de bu farklılık yoluyla besteciye, ritüel ve drama çatısı altında şiirleri imgeler yönünden birleştirmenin kapısını açmıştır. Onur Türkmen de eserin ön sözünde bu bulguyu destekleyen bir açıklama yapmıştır: "*Metnin eklektik doğası, diğer bir deyişle iki şairin bağlamsal farklılığı, ritüelin temel özelliklerinden biri olarak kabul edilir: birleşme için eklektizm."* (Türkmen, 2016).

Eserin içerisinde ritüelistik elementler olduğu gibi aynı zamanda bir drama da bulunmaktadır. Kullanılan şiirlerin eklektik doğası ve ritüeli eserin drama yönünü ortaya çıkartmıştır. Eserin drama ve ritüel yönünde performansçılar eser içerisinde oturma pozisyonlarının değişimi üzerinden belirli bir göç durumunu temsil etmişler ve zamansal bölgeler arasında göç etmişlerdir. Besteci eseri kurgularken sahneyi ikiye bölmüş ve bu iki ayrı bölgeye isim vermiştir. Bu bölünmeden kaynaklı sahne iki farklı zamansal bölgeyi temsil eder hale gelmiştir. Bu değişim (göç etme durumu) besteci tarafından sahne kurgusunda belirtilmiştir. Besteci, sahnedeki bu bölünmeyi orkestra şefi ortada olacak şekilde sol tarafı "şimdi içerisindeki geçmiş", sağ tarafı "varoluşsal/şimdiki zaman" olarak adlandırmıştır. Pozisyon değiştiren performansçıların, ritüelin zamansız olma özelliği altında, iki bölme (zamansal boyut) arasında göç ettikleri gözlemlenmiştir. Bu göç durumu, performansçıların sahne üzerinde performansçı olarak değil de kendi kişilikleri (ruh) olarak var olmasındandır. Besteci bu var olma durumunu eserin ön sözünde şu şekilde açıklamıştır: *"Performansçıların tamamı sahneye bir dramanın karakteri olarak değil kendileri olarak çıkarlar. Müziği icra etmenin yanı sıra, yorumsal solo doğaçlamalarla ve sahnedeki konumlarını değiştirerek, ruhlarının bir girdap içinde göçebe bir duruma geçişini, tüm sınırların giderek unutulmaya doğru kaymasını sembolize ederek bu sürece kabul ve bağlılıklarını aktarıyorlar."* (Türkmen, 2016).

Eser içerisindeki bahsi geçen var olma durumundan dolayı, müzisyenlerin sahnede yalnızca müzisyen olarak değil, kendi ruhlarıyla eserin özgün yapısına hizmet eden birer unsur olarak yer aldıkları için, enstrümancı yerine performansçı ifadesinin kullanılması daha uygun görülmüştür. Bu araştırmada eserin sadece ritüel ve drama açısından incelenmesi amaçlanmış olup, bu alanda daha önce bir çalışma olmadığından haraketle problem cümlesi aşağıdaki gibi oluşturulmuştur.

Ritüelistik drama kavramı, Onur Türkmen'in *Sailing to Byzantium* eserinde bestecilik açısından nasıl kurgulanmıştır?

Eser içerisindeki elementlerin ritüel ve drama ile bağlantıları ve şiirlerdeki sembollerin anlamlarının esere nasıl yansıdığı müzikal motifler üzerinden açıklanmıştır. *Sailing to Byzantium'daki* ritüelistik drama, bestecinin eseri kurguladığı boyutlar üzerinden incelenmiştir (Prologue/Epilogue, I. Image/time dimension: The Moon, II. Image/ time dimension: Swans ve III.Image / Time Dimension: Soul). Boyutlar incelenirken bestecinin notlarına danışılmış, bestecinin boyutları nasıl tanımladığı ve bu tanımların eserdeki yansımaları aktarılmıştır. Her boyut altında ritüelin seyirci için en gözle görülür temsilcisi olan oturma pozisyonları, değişimleri ve bu değişimlerin anlamları analiz edilerek açıklanmıştır. Ritüelistik dramanın incelemesine geçmeden önce ritüelistik drama hakkında genel bir bilgi verilmiş ve bu düşüncenin hangi düşünceden çıktığı Gesamtkunstwerk ve Ritüelistik Drama başlığı altında açıklanmıştır. Eserin ritüel ve drama yönü üzerinde yapılan bu çalışmanın, eseri anlamak ve daha iyi icra etmek isteyen müzisyenler için bir rehber olması amaçlanmıştır. Bu bakımdan eserin incelenmesinin önem taşıdığı düşünülmektedir.

1.1. Gesamtkunstwerk ve Ritüelistik Drama

Gesamtkunstwerk bir sanat eseri içerisindeki tüm disiplinlerin aynı derece önemli olduğunu ve aynı oranda önemsenmesini ortaya koymaktadır. Ritüelistik drama da bu fikre çok benzer. Ritüelistik dramanın içerisindeki elementler de Gesamtkunstwerk gibi önemsenerek kurgulanmıştır. Ritüelistik drama yani ayinsel dramanın en gözle görülür farkı, ritüele ve ritüele katılanların ortak duygular üzerinden katarsis yaşamasıdır. Her ne kadar bu iki fikir birbirinden farklı kavramlar olarak görünse de ritüelistik drama üzerinde yapılan bu inceleme, aslında iki fikrin birbirinin içerisinde olduğunu gözlemlemektedir.

Gesamtkunstwerk'teki tüm sanat disiplinlerinin eser içerisinde aynı derecede önemli olduğu fikri kendisini ritüelistik dramada da göstermektedir. Eserin içerisindeki ışıklar, orkestrasyon seçimleri, şiirlerdeki motiflerin esere yansımaları ve dönüşümleri gibi birçok element besteci tarafından aynı önemde kurgulanmış ve eserin kavramsal temelini oluşturmuştur. Bundan dolayı ritüelistik dramanın yani ayinsel dramanın da bir çeşit Gesamtkunstwerk olduğu söylenebilir.

2. ONUR TÜRKMEN'İN SAILING TO BYZANTIUM ESERİNDEKİ RİTÜELİSTİK DRAMA

Ritüellerin tarihini incelerken fark edilir ki ritüel insan tarihi kadar eskidir ve bu yüzden ne zaman ve nerede başladığını söylemek ve üzerinde net söylemlerde bulunmak anlamsızdır. Fakat dramanın ritüellerden çıktığına dair araştırmacıların bulguları bulunmaktadır. Bu yüzden dramayı ritüellerden, ritüelleri ise içerisindeki dramatizasyondan ayırmak özellikle bu araştırmanın konusu olan *Sailing to Byzantium* için çok zordur. *"Zira ritüeller sosyal yapıdaki bu tür dönüşümleri, çatışmaları engelleyerek ya da yaşanan dönüşümü meşrulaştırarak sağlar. Bu noktada ritüellerin dramatizasyon özelliği önemli bir rol oynar. Ritüellerin icra edilen çeşitli rollerden ibaret olan bir tiyatro oyunu gibi dramatik bir yapısı vardır."* (Karaman, 2010:232). Karaman'ın buradaki dönüşümlerden kasıtı sosyal yapıdaki büyük çaplı değişimler ve dönüşümlerdir. Çalışmanın konusu olan *Sailing to Byzantium'*da böyle bir geniş sosyal yapı yerine bireyin kendi dönüşümü söz konusudur.

Onur Türkmen, *Sailing to Byzantium'*un ön sözünde eserini şu şekilde tanımlamıştır: *"Sailing to Byzantium W.B. Yeat ve Ahmet Haşim'in şiirleri içerisinden Ay, Kuğular ve Ruh üzerinde bir Ritüelistik Drama'dır."* (Türkmen, 2016). Besteci bu ritüelistik dramayı partisyonun içerisindeki ön sözde şu şekilde açıklamıştır:

> Ritüel bir eylem olarak "Sailing to Byzantium" bir "Zaman" tutkunu; coşkuyla değil ama bu ezici olgunun kaçınılmaz etkileri karşısında bir tür katarsis olarak. Zaman ne kadar soyut olursa olsun her zaman insan yaşamının merkezinde olmuştur. Ritüeller, çok boyutlu karmaşıklıklarını somutlaştıran kanıtlanmış temel aracıdırlar. Hem periyodik (doğanın mevsimsel su döngüleri, ayın evreleri vb.) hem de dönüştürücü (çocukluktan ergenliğe geçiş) nitelikleri, araştırma ve açıklama konusu haline gelir. Bireysel varoluşu bir bütünlüğe bağlamaya yönelik bu tür çabalar hem sonsuz paradokslara yol açmış hem de kolektif bilincimizin en derin mağaralarını şekillendirmiştir. "Sailing to Byzantium"un ritüelistik yönü, kesin bir

> çerçeve olarak değil, ortak anıların köklerine açılan bir kapı olarak dramatik bir taslağa dayanmaktadır. (Türkmen, 2016).

Eserin başlangıcındaki notta da görüyoruz ki besteci, eserin ritüelistik kısmını bir çerçeve olarak değil ortak anıların köklerine inmek için bir araç olarak kullanmıştır. Ritüellerin arkaik, eklektik yapısının ve ritüel sırasında kullanılan elementlerin zaman içerisinde ortak bilincimize geçtiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Türkmen'in eserinde ele aldığı ortak anılar, arınma, kişiselleştirme, hatırlama gibi kavramların, Carl Gustav Jung ve onun tanımladığı kolektif bilinç üzerinden bağlantı kurulması şaşırtıcı değildir. Bu kurulan bağlantı, şiirlerdeki kullanılan ortak imgelerin (Ay, Ruh ve Kuğu) ritüele katılanlarda uyandırdığı duygular üzerinden yapılmıştır. Bu duygular üzerinden hatırlanan ortak anılar (Leda ve Kuğu mitinin Yeats'in Among the School Children şiirindeki yansıması gibi) kolektif bilincimizin en derin mağaralarını şekillendiren ortak ilkel duyguları hatırlatma ve kişiselleştirme yoluyla arınmayı sürdürerek ritüelin çatısını ve devamlılığını sağlamıştır.

Eserdeki belirgin ritüel elementler; şairlerin birleştiği ortak semboller (ay, ruh ve kuğu) ve ayrıca eserin başında performansçı tarafından taşınan mum aracılığıyla ateş sembolüdür. Ateş sembolünün anlamı şu şekildedir: *"Ateş şamanizmde dönüşüm, enerji ve gücün sembolüdür. Ateş, hem fiziksel hem de ruhsal anlamda ısıtma, aydınlatma ve koruma sağlar. Şamanlar, ateş ritüelleriyle enerjiyi harekete geçirir, temizleme ve şifa süreçlerinde kullanır ve spiritüel bağlantıyı güçlendirir.*" (Garcia, 2023:56).

Ay'ın anlamı ise şu şekildedir: *"Şamanizmde, Ay'ın farklı elementlerle ilişkisi vardır ve bu elementlerle bağlantı kurularak ayinler gerçekleştirilebilir. Örneğin, Ay ve su arasındaki ilişki, duygusal denge, berraklık ve içsel içselleştirme için kullanılabilir. Ay ayinlerinde su unsuru, temizlik, arınma ve duygusal şifayı teşvik etmek amacıyla kullanılabilir.*" (Garcia, 2023:75). Kuğu imgesi ise Haşim'de zamansızlık içerisinde bir tanımsız imge olarak, Yeats'de ise leda ve kuğu mitine dayanmaktadır. Bu imge, hem mit bağlantısı hem de zamansızlık anlamıyla ritüele katkıda bulunmuştur.

Eser içerisindeki ritüel, tüm katılımcılar için anlamlı bir eyleme dönüşerek katarsis durumunu yansıtır. Katılımcılar, kolektif bilincimizdeki imgeleri (Ay, Ruh ve Kuğu) hatırlayarak katarsis yaşarlar.

Onur Türkmen'in notlarında belirttiği, zamanın kaçınılmaz olması ve ağırlığı, her ne kadar zaman düz bir akışta gitse de bestecinin ustalığı ve ritüelistik elementleri kullanımıyla şimdinin içinde geçmiş ve geleceği hatırlamamızı sağlamış ve her ne kadar ritüelde dışarıda kalan olsak da dinleyici ve gözlemci olarak bizim de ortak anıları hatırlama yoluyla bir katarsis üzerinden eseri keşfetmemizi ve ritüeli tecrübe etmemizi sağlamıştır. *"Ritüelin geçmişi günümüze, günümüzü de geleceğe bağlayan anlamı sayesinde, içinde yaşadığımız dünyayı keşfederiz."* (Karaman, 2010:233). Biz de, bu bağlamda *Sailing to Byzantium* aracılığıyla zaman kavramını sorgulayarak ve tecrübe ederek, eser içerisinde doğaçlamalar sırasında performansçıların tüm eser hakkında hatırladıkları motifleri bizlere an içerisinde hatırlatması ile gelmekte olanı ve şu an yaşadığımız dünyayı (eseri) keşfederiz.

Besteci eserin ön sözünde aslında bu eserin bu üç kutubun üzerinde ayrı ayrı kurulmadığını, bilhassa bu üç birbirine zıt kutubun birbiriyle etkileşime girmesiyle keşfedilen ara boşluğu ortaya çıkartmak olduğunu yazmıştır. *"Bununla birlikte, bu keşifin amacı, bu üç kavramın kesin tanımlarını ifade etmek değil, daha ziyade kutuplaşmaların hareket halinde etkileşime girdiği, nihai olarak belirsiz bir araboşluğu ortaya çıkarmaktır."* (Türkmen, 2016).

Eserin drama yönü, izleyici için daha kolay gözlemlenebilir. Klasik dramanın içerisinde doğaçlamalar önemlidir, doğaçlamalar yoluyla performansçı bir katarsis yaşayarak kendisinin ötesine geçer. Fakat *Sailing to Byzantium*'da doğaçlamalar dramanın bir parçası olarak değil, ritüelin bir parçası olarak kullanılmıştır. *"Bir koro tarafından yanıtlanan ve bir tür coşkun çılgınlık içinde bir solist tarafından icra edilen doğaçlama, pekala 'kimliğe bürünme'ye ve dolayısıyla dramanın temel unsurlarından biri olan bireysel temsil düşüncesine yol açabilir."* (Miller, 1961:129). Böylelikle doğaçlama yolu ile performansçı kendi kimliğine (ruhuna) bürünerek dramaya hizmet etmesinin yanı sıra ritüelin önemli unsurlarından biri olan katarsisi yaşamaya başlar ve kendisinin, yani ruhunun ötesine geçerek ritüeli tamamlama yolunda ilerler.

Onur Türkmen de eseri içerisinde belirli bölümlerin sonlarında toplu ya da bireysel belirlenen motifler üzerine doğaçlama yapmalarını isteyerek bir arınma ve zamansız olma durumu yaratmış, eserin ritüelistik yönünü desteklemiştir. Bu doğaçlamalarda performansçılardan o ana kadar ya da parça ile alakalı hatırladıkları birer motif kalıpları üzerine doğaçlama yapmaları istenmiştir. Bu motifler ve doğaçlamalar boyutlar altında nota örnekleri ile gösterilmiştir.

Besteci eser içerisinde ışıkları (atmosferi), yer değişimlerini ve enstrümancıların yürüyüşlerini partisyon içerisinde ve dramatürji sayfasında belirtmiştir. Eser içerisinde kullanılan ışıklar enstrümancılar için spot light, ikiye bölünen sahne için wash light olmak üzere düşünülmüştür. Performansçılar için de aynı zamanda nota sehpalarının üzerinde ışık kullanmaları yazılmış ve bu da eserin içine dahil edilmiştir. Bu tarz ışık kullanımının nedeninin karanlığın içerisinde zaman zaman farklı sahnelere bakmamız ve ruhların göçmesine tanıklık etmemiz fikri olduğu düşünülmektedir. Bölge I (şimdinin içerisindeki geçmiş) ve Bölge II (Varoluşsal/şimdiki zaman) olmak üzere ikiye bölünen sahne için kırmızı ve mavi renkler kullanılmıştır. Bu renklerin kullanımının şiirlerin ve ritüelin anlamını/atmosferini desteklemek için olduğu düşünülmektedir. Kırmızının kan, şiddet ve öfke gibi anlamları, mavinin ise dinginlik, ruh ve ay gibi anlamları, siyahın ise bilinmezliği, gölgeyi ve korkuyu temsil ettiği düşünülmektedir. Varoluşsal/şimdiki zaman, içerisinde yaşadığımız ve an içerisinde tecrübe ettiğimiz zamanı belirtirken, şimdi içerisindeki geçmiş ise, güncel zaman içerisinde hatırladığımız geçmişi simgeler. Bu iki bölge arasındaki geçişin, geçmişi hatırlayarak yaşanan arınma üzerinden bir göç etme durumu olduğu gözlenmektedir. Eser içerisindeki tüm ışıkların nasıl kullanıldığı bestecinin notlarından yola çıkarak hazırlanmış ritüel ve drama tablosuna yazılmıştır.

Besteci bu eseri *Prologue / Epilogue, I. Image / time dimension: The Moon, II. Image / time dimension: Swans* ve *III.Image / time dimension: Soul* boyutları üzerinden planlamıştır ve bu çalışma da bu boyutlar üzerinden yapılmıştır.

2.1. Prologue/Epilogue

Eser birinci bölüm *Gyre into Oblivion* ile başlamaktadır. Bu bölüm için besteci notlarında şu cümleyelere yer vermiştir: *"Bir başlangıcın, bir bitişin dışa vurumu olduğu, sürekli yinelenen bir an. Yolculuk yeniden başlamak üzere biter."* (Türkmen, 2016).

Bu cümle eserin başının bir son, sonun ise tekrar eden bir başlangıç olduğunu vurgular. Bu bölümde performansçıların hepsi sahneye çıktıktan sonra doğaçlama bölmesi başlar. Bu doğaçlama bir hatırlamadır. Bestecinin de partisyonda belirttiği gibi performansçılar, eser yeni başlamasına rağmen eser ile hatırladıkları motifler üzerine doğaçlama yapmaktadırlar. Bu doğaçlama eser üzerinde bir zaman girdabı oluşturur. Eser incelenirken anlaşıldığı üzere, son başta verilmiş ve başlanan eser aslında çoktan bitmiştir. Böylelikle, eserin ritüel kısmı başlamıştır. Ritüelin geçmişi geleceğe ve şimdiyi bağlayan yönü ortaya çıkartılmıştır.

Eserin bu bölümünde trombon performansçısı tamamen karanlık sahneye soldan girer ve kendi partisini performansçıları sahneye çağırmak adına seslendirmeye başlar. Bu kısım Çağrı olarak yazılmıştır. İlk olarak orkestra şefi, saksafon ve bendiri çalan sanatçılar sahneye soldan, sonrasında keman ve çello sanatçıları sahneye sağdan giriş yaparlar. Bu girişlerin, ritüel çağrısını duyan ruhların yavaşça ritüele katılmasını simgelediği düşünülmektedir. Orkestra şefinin işareti ile performansçılar, *Sailing to Byzantium* şiirinin son cümlesini rastgele bir düzende seslendirmeye başlarlar. Bu şiir, eserin sekizinci bölümü olan *Sailing to Byzantium*'dan alıntıdır. "Of what is past, or passing, or to come" Geçmiş olan, geçmekte olan ve gelecek olan. Böylelikle eser, başlamış, bitmiş ve tekrar başlayacaktır.

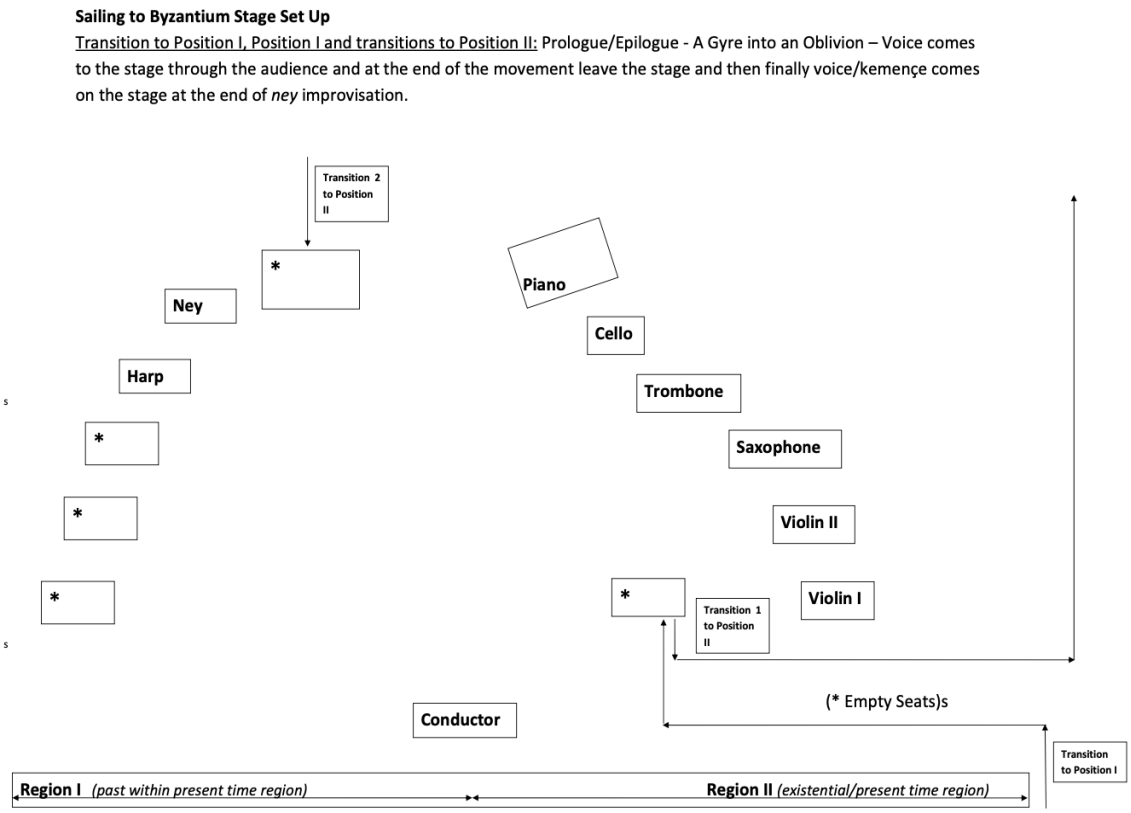

Şekil 1: Prologue sahne düzeni

(**Kaynak:** Türkmen, O. (2014 - 2016) Sailing to Byzantium, Partitür)

Besteci bu boyutta *Sailing to Byzantium* şiirini, eserin ilk bölümünde kullanması ile ritüelin zamansızlık kavramını ortaya çıkartmıştır. İrlanda arpı ve ney performansçısı sahneye sağdan, keman ve piyano sanatçısı sahneye soldan girmiştir.

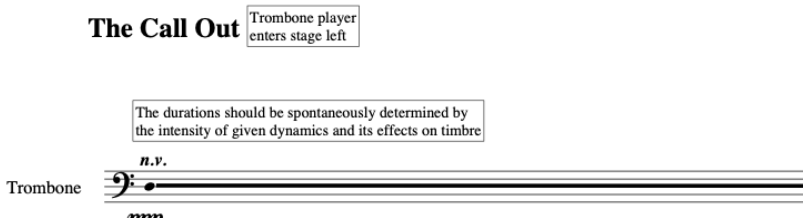

Şekil 2: Gyre into an Oblivion trombon partisi

(**Kaynak:** Türkmen, O. (2014 - 2016) Sailing to Byzantium, Partitür)

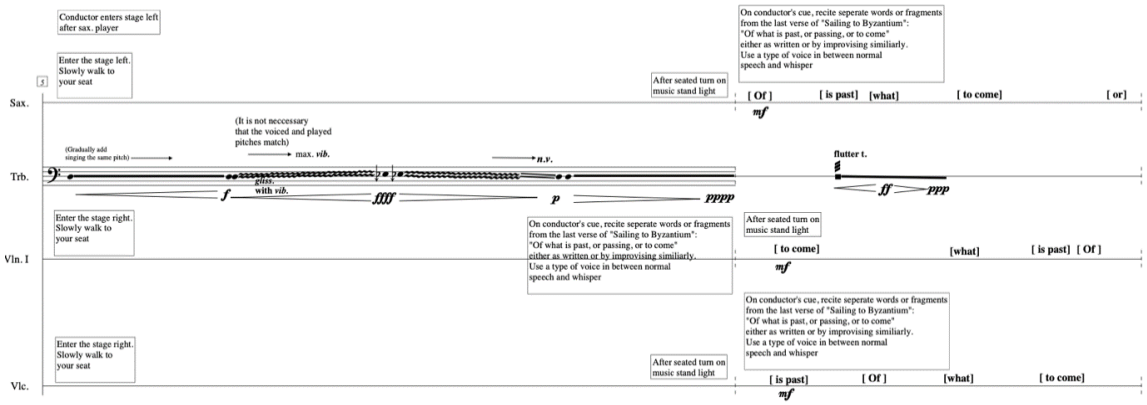

Şekil 3: Gyre into an Oblivion sahne girişleri ve Sailing to Byzantium alıntısı

(**Kaynak:** Türkmen, O. (2014 - 2016) Sailing to Byzantium, Partitür)

31'uncu ölçüde doğaçlama devam ederken ses sanatçısı izleyici girişinden salona elinde bir mumla girer. Bu giriş için besteci notlarında şu cümlelere yer vermiştir: " *O, 'benliğin' kaosundan 'geçmişin, geçmekte olanın ya da gelecek olanın' ayrılmaz bir biçimde bütünleştiği noktaya kadar yolculuğu çoktan tamamlamış olan bir 'dahil olmamışları izleyen kabulleniştir."* (Türkmen, 2016).

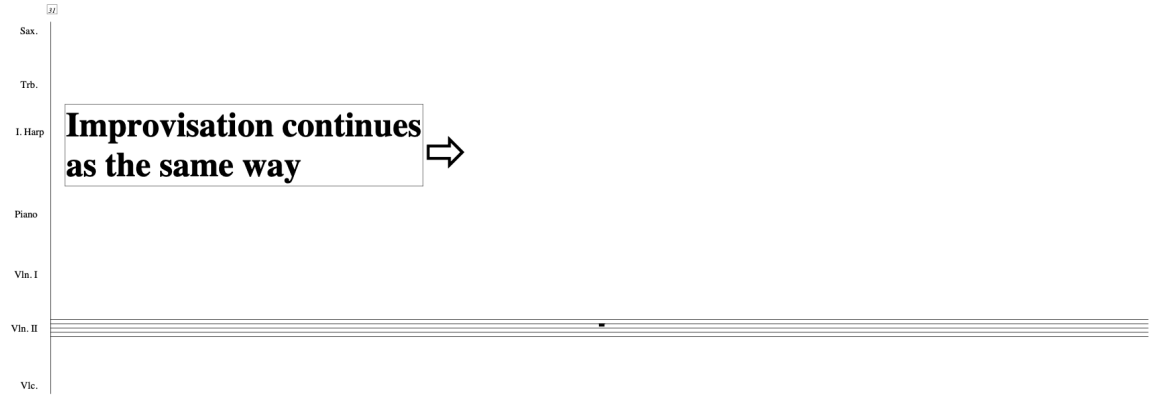

Voice gets in the hall from audience entrance, walks through the audience with a candle in hand, reciting:

Before me floats an image, man or shade,
Shade more than man, more image than a shade;
For Hades' bobbin bound in mummy-cloth
May Unwind the winding path;
A mouth that has no moisture and no breath
Breathless mouths may summon

Şekil 4: Gyre into an Oblivion ses performansçısının girişi

(**Kaynak:** Türkmen, O. (2014 - 2016) Sailing to Byzantium, Partitür)

Şekil 4'te gösterilen 31'inci ölçüde ateş sembolünün arınma anlamının kullanıldığı anlaşılmıştır. Ses sanatçısı olan ruhun girişi ile benliğin, geçmiş olan, geçmekte ya da gelmekte olan yönlerinde katarsisi/arınması bitmiş ve eser başlamıştır. Ses sanatçısı, Byzantium şiirinin ikinci kıtasını okuyarak sahneye yürür. *Bir imge yüzüyor benden*

önce, insan ya da gölge, İnsandan çok gölge, gölgeden öte imge; Hades'e mumya bezinin sarılı bobini çözülmekte olan yolu açığa çıkartabilir; Nemsiz, nefessiz bir ağız. Nefessiz ağızlar çağırabilir.

Sahneye ulaştığında ise şu cümleleri söyler: *Süperinsanı selamlıyorum: Ona yaşamın içindeki ölüm ve ölümün içindeki yaşam diye sesleniyorum.* Bu bölümün sonunda ses sanatçısının mumu üflemesiyle gizli bir son ortaya çıkar. Bu son, eserin son bölümü ile bağlantı kurar. Son bölümde mum yakılmış fakat burada söndürülmüştür. Geçmişte başlanan eser an içerisinde bitmiş fakat tekrar başlamıştır. Ney sanatçısı hicaz makamında bir doğaçlama seslendirir. Ses sanatçısı mumu kendi nota sehpasının yanındaki masaya bırakır ve sahnenin sol tarafından yavaş adımlarla çıkar.

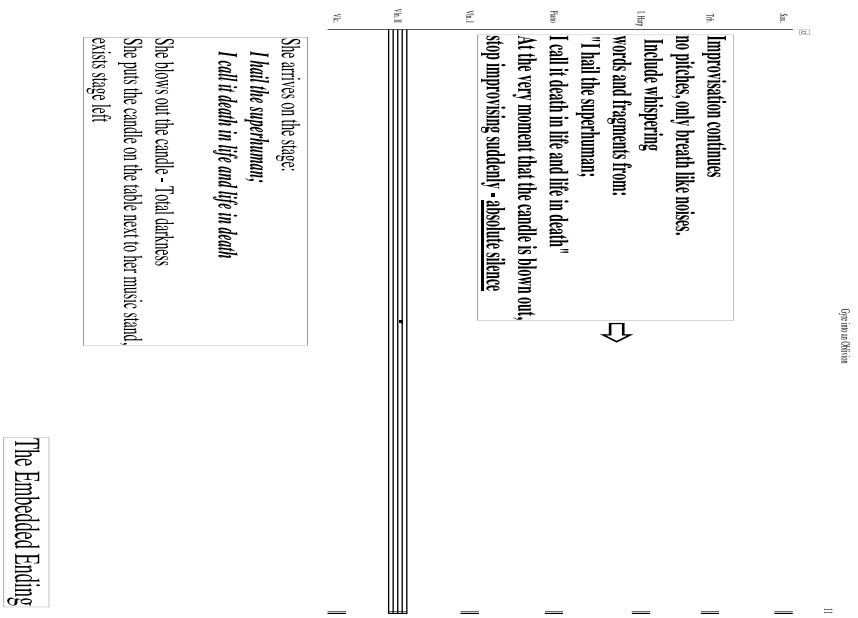

Şekil 5: Oblivion into a Gyre ses performansçısının çıkışı
(**Kaynak:** Türkmen, O. (2014 - 2016) Sailing to Byzantium, Partitür)

Tüm girişler, dramatik form ve ritüeller bestecinin notlarında yer almıştır.

2.2. I. Image / time dimension: The Moon

" Zamanın bizden uzak bir boyutu; büyük olasılıkla geçmiş. Ona yalnızca değiştirilmiş vizyonlar ve anılar yoluyla erişme imkanımız var. Deformasyon, zaman/uzaydaki uzaklığın bir sonucudur. Onun var olduğunu biliyoruz ama karşılaşmalarımız sadece bir bulanıklık. Ay, net fakat uzak görünüşüyle bu algının somut bir göstergesidir. Ayın evreleri yaşam döngüsünü düzenler; ölçülebilir zamanı sadece kapsayan değil, aynı zamanda aşan bir kavramdır. Donmuş görünümü yalnızca bir yanılsamadır, bir "anti-benlik" durumu, zamanın akışına dair temel soruları soran ebedi bütünlüktür." (Türkmen, 2016)

Bu boyut içerisinde eserin ikinci ve üçüncü bölümü yer almaktadır. Bu boyuttaki ritüelistik bağlantılar, ikinci bölümde Ahmet Haşim'in Batan Ayın Kenarına Satırlar şiirindeki durağan ayın su üzerindeki yansımasının iyileştirici etkisi ve bu kişiselleştirmenin geçmiş ve şimdiyi bağlayan bir düş olması yönünden, üçüncü bölüm Kassia's Hymn'de ise Bizanslı Kassia'nın "Leaving the Wealth of her Family" ilahisinin kullanılmasının karşı konulmaz anımsanmasıyla sağlanmıştır. Geçmiş ve şimdi Ay imgesi üzerinden bağlanmıştır.

Eserin üçüncü bölümü için besteci notlarında şu cümlelere yer vermiştir: *"Rüya istemsiz anıları ortaya çıkarır; eski bir ilahi hatırlanıyor."* (Türkmen, 2016).

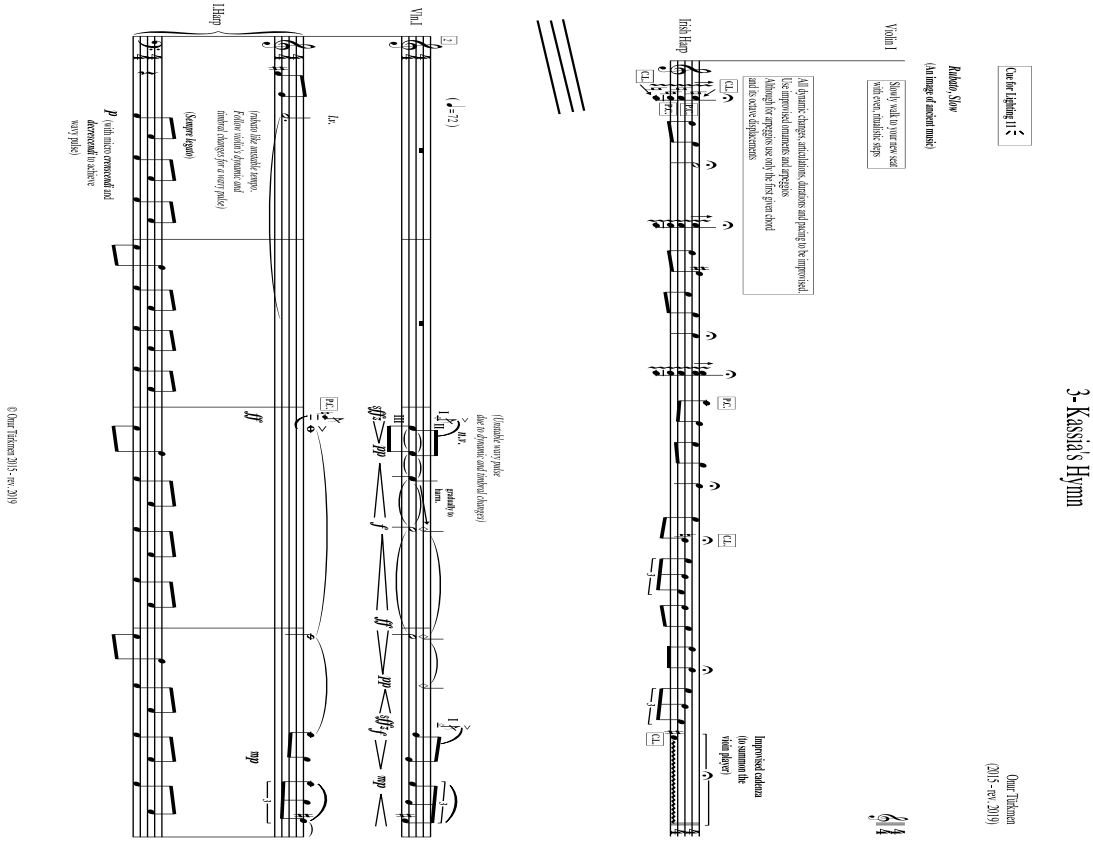

Şekil 6: Kassia's Hymn giriş ve Kassia'nın ilahisinin başlangıcı
(**Kaynak:** Türkmen, O. (2014 - 2016) Sailing to Byzantium, Partitür)

Hatırlanan ilahi Bizanslı besteci Kassia'nın Leaving the Wealth of her Family adlı ilahisidir. Bu hatırlama süresince birinci ve ikinci kemanı çalan performansçılar yerlerinden kalkarak ikinci oturma pozisyonlarına geçerler. Sahnenin sol tarafına olan bu geçiş şimdiki zaman içerisindeki geçmişe gidiştir. Böylelikle hatırlanma sürecindeki zamansal kırılma sembolize edilerek aktarılmıştır. Bu kırılma müzik içerisinde ilahinin motifsel değişimleri ile sağlanmıştır. Performansçılar, Kassia'nın bir ilahisini alıntılanması yoluyla şimdiki zaman içerisinde geçmişi hatırlayarak bir yolculuğa çıkmış ve mekan içerisinde yer değiştirmişlerdir (göç etmişlerdir).

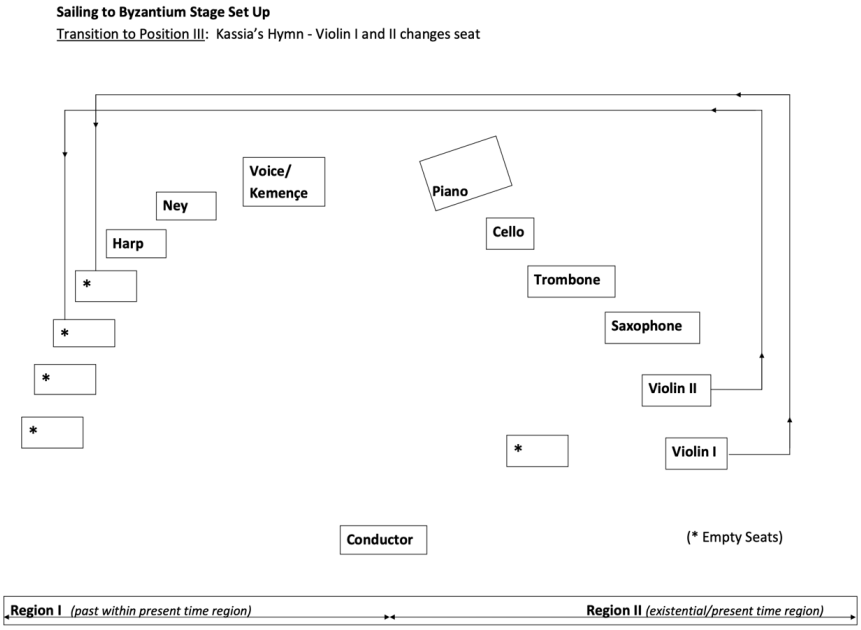

Şekil 7: Kassia's Hymn sahne düzeni

(**Kaynak:** Türkmen, O. (2014 - 2016) Sailing to Byzantium, Partitür)

2.3. II. Image / time dimension: Swans

Bu boyut içerisinde eserin dördüncü ve beşinci bölümü bulunmaktadır. Dördüncü bölümde Ahmet Haşim'in *Kuğular* adlı şiiri kullanılmıştır. Bu bölümde Haşim'in kuğu imgesini kullanımı bestecinin notlarında şu şekilde açıklanmıştır: *"Haşim'in kuğuları, belirgin bir an ile zamansızlık arasındaki belirsiz sınırlar boyunca hareket eden 'sadece imgeler'dir. Böylesine bir tanımlanamazlık, Yeats'in 'Among School Children' adlı eserinde derinlemesine düşünmesinin önünü açar. Haşim'in 'sadece birer imge' olan kuğuları, 'Leda ile Kuğu' mitinden etkilenerek insan doğasının yetersizliğini simgeleyen bir sembole dönüşüyor."* (Türkmen, 2016).

Bu imgeler, güncel zamanın içerisinde geçmiş ve şu an üzerinden bağlanmıştır. Haşim'in kuğuları kullanma yöntemi ve Yeats'in Among the School Children şiirindeki kuğu sembolünü leda ve kuğu miti üzerinden kullanımı geçmiş içerisinde var olmuş fakat zamansızlık içerisinde bilincimizde tekrar hatırlanmıştır. Bu mitin içerisinde yaşanan olaya karşı duyulan öfke, eser içerisinde kullanılan motifler ile eserin birçok yerinde tekrarlanarak hatırlatma yoluyla arınma sağlanmıştır.

Şekil 8: Kuğular 11. ölçü ses partisi

(**Kaynak:** Türkmen, O. (2014 - 2016) Sailing to Byzantium, Partitür)

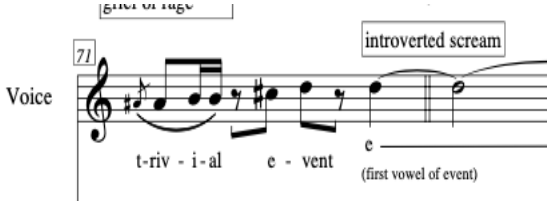

Şekil 9: Among School Children 71. ölçü ses partisi
(**Kaynak:** Türkmen, O. (2014 - 2016) Sailing to Byzantium, Partitür)

Kuğular bölümünün sonundaki çello doğaçlamasının sonuna doğru ses sanatçısı sahneye varoluşsal şimdiki zaman bölmesinden girerek ve geçmişteki şimdiye doğru yürüyerek sahnenin ortasına gelir ve önüne doğru yürüyerek *varoluşsal şimdiki zamandaki* pozisyonuna geçer. Bu yürüyüş, şimdiyi ve geçmişi güncel zamanda hatırlayarak bir dönüşüm, aynı zamanda sonraki bölümde Yeats'in şimdi ile geçmiş anıları arasında gidip gelmesine atıf yapan bir ritüelistik geçiştir. Gelecek, şimdi üzerinden hatırlatılmıştır.

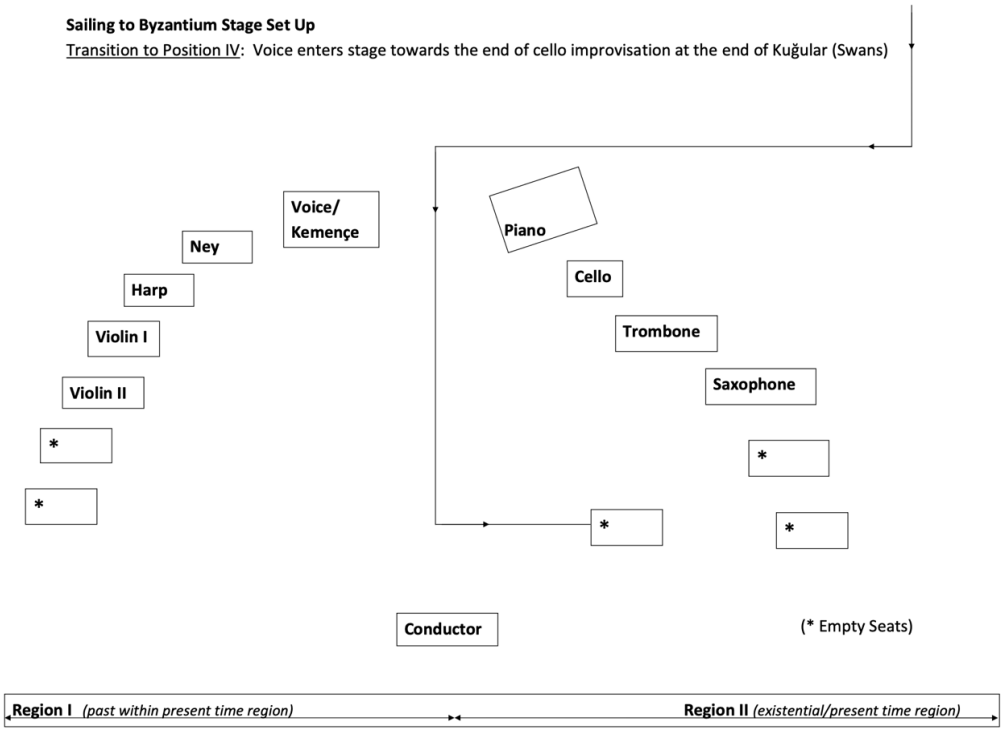

Şekil 10: Kuğular sahne düzeni
(**Kaynak:** Türkmen, O. (2014 - 2016) Sailing to Byzantium, Partitür)

Beşinci bölümü besteci notlarında şu şekilde açıklamıştır: *"Yeats 'uzun okul odasında sorgulayarak yürürken', 'şimdi' ile geçmiş anıları arasında gidip geliyor. Sürekli değişimlerin yaşandığı bu türbülansta gördüğü tüm imgeler, sorduğu sorular, çıkarımlar, hatırladığı anılar yavaş yavaş birikerek kaçınılmaz bir birleşime dönüşür. Tüm şekiller kaybolur. Kestane ağacı, ne yapraktır, ne çiçek açmaktır ne de gövdedir. "* (Türkmen, 2016).

Eserin beşinci bölümünün 49'uncu ölçüsünde 21'inci ışık işareti ile ses sanatçısının yüzü yarı karanlık, yarı aydınlık hale gelmiştir.

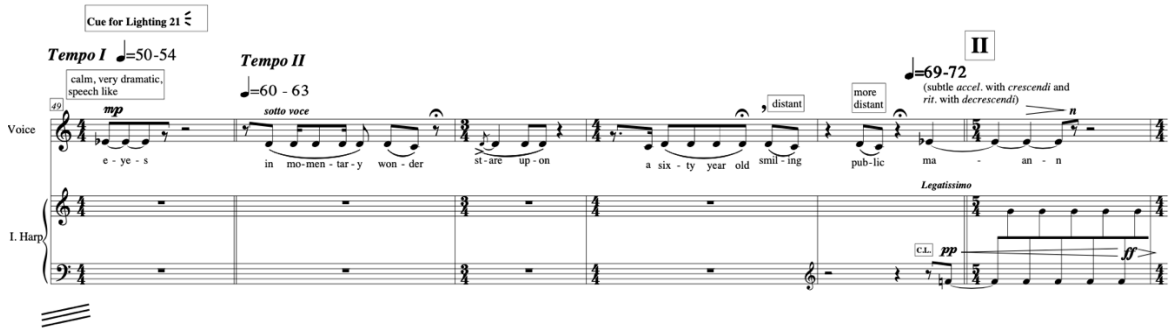

Şekil 11: Among School Children 49. ölçü

(**Kaynak:** Türkmen, O. (2014 - 2016) Sailing to Byzantium, Partitür)

Bu değişim durumunun leda ve kuğu mitini hatırlayan çocuğun gününün, trajediye dönüştüğünü simgelendiği düşünülmektedir. İnsanın yetersizliği ve içerisindeki karanlık, ışık aracılığıyla ses sanatçısının yüzünden seyirciye aktarılmıştır.

Bu iki bölüm, kuğu imgesi ve leda ve kuğu miti üzerinden, eserin ikinci boyutu altında imgelerin kişiselleştirilmesi ve Yeats'in sorgulama içerisinden geçmiş ve gelecek arasındaki yaşadığı türbülans kavramlarıyla bağlanmıştır. Bu boyutta eser, ortak anılar, mitler ve hatırlamalar üzerinden ritüelin zamansızlık özelliğinde birleşmiştir. Boyutun drama yönü ise, dördüncü bölümün sonunda ses performansçısının sahneye sağdan *istemsiz yabancılar* gibi girmesi ile sağlanmıştır.

2.4. III.Image / Time Dimension: Soul

Besteci bu boyutu notlarında şu şekilde tanımlanmıştır: *"Tüm noktaların merkezî olduğu, merkezi olmayan bireysellik durumu."* (Türkmen, 2016). Bu boyutta eserin altıncı, yedinci, sekizinci ve dokuzuncu bölümü yer almaktadır. Bunlar Ruhum (altıncı bölüm) -Ahmet Haşim'in aynı isimli şiiri üzerine-, Gyres (yedinci bölüm), *Sailing to Byzantium* (sekizinci bölüm) -W.B. Yeats'in aynı isimli şiiri üzerine- ve eserin son bölümü Oblivion into Gyre (dokuzuncu bölüm) yer almıştır.

Eserin altıncı bölümü için besteci notlarında şu cümlelere yer vermiştir:

> Bu şiir, genel zamansal dönüşümün son aşamasını belirginleştiren iki eşzamanlı zaman katmanını zenginleştirir. İlk katmanda "benlik", ölçülemez zamana ulaşmaya yönelik tüm çabaların, kendi büyük yalnızlığının sınırlarını genişlettiğini fark eder. Diğer katman "antik" ay ile sembolize edilmiştir. Ancak zamanın akışı onu bir sona götürmemekle beraber, aksine her an, bir yenilenme, başka bir güzellikle ve başka bir ışıkla yeniden doğuştur. (Türkmen, 2016)

Ruhum bölümünün sonunda saksafon ve bendiri çalan performansçı (next nomadic soul olarak tanımlanmıştır) doğaçlama yaparken karanlıkta sonraki oturma pozisyonuna geçer.

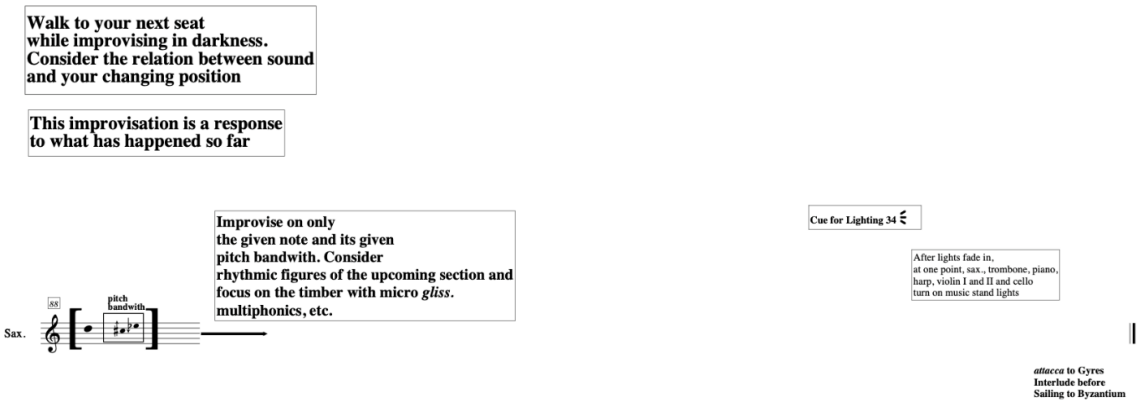

Şekil 12: Ruhum 88. ölçü saksafon partisi

(**Kaynak:** Türkmen, O. (2014 - 2016) Sailing to Byzantium, Partitür)

Bu geçiş, zaman ve mekan içerisinde bir göç etme durumudur ve bu ruh değişmiştir. Bu performansçı doğaçlama yaparken yerini değiştirerek sahnenin sol tarafına yürümüş, zaman içerisinde (*şimdinin içindeki geçmişe)* yolculuk etmiştir. Bestecinin de notlarında belirttiği gibi bu ruh, ölçülemez zamana ulaşmaya yönelik tüm çabaların, kendi büyük yalnızlığının sınırlarını genişlettiğini fark etmiştir. Bu yüzden sahnede tek başına yola çıkmıştır.

Bu boyut süresince eserin ritüelistik tarafında, tüm katılımcıların ve eserin tüm farklılıkları Ruh'a ulaşarak kaybolmuş ve birleşmişlerdir. Drama ve ritüel birbirinin içinde erimiş ve bütünleşmiştir.

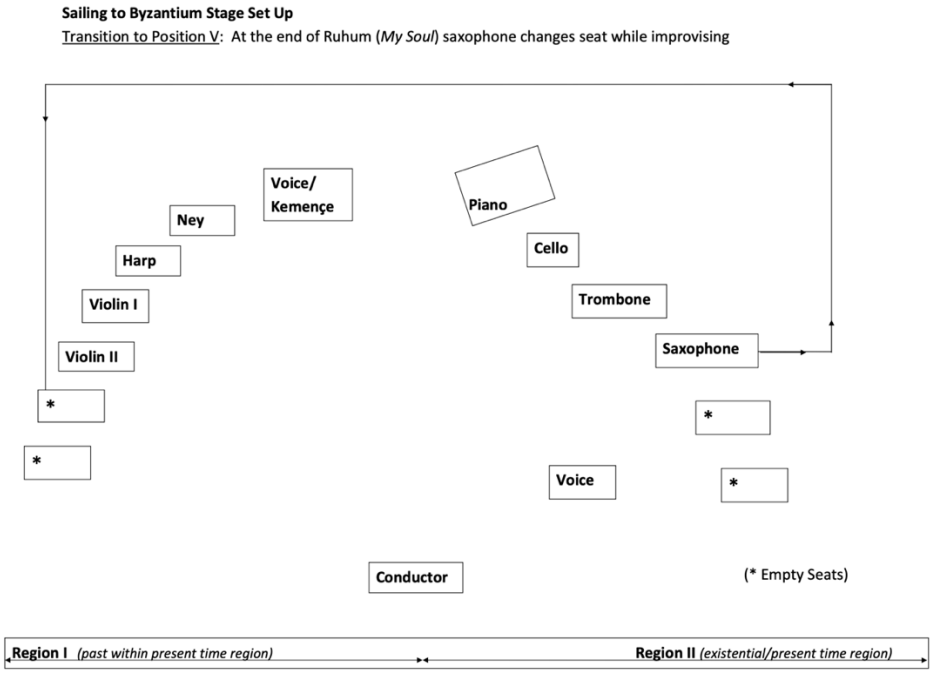

Şekil 13: Ruhum sahne düzeni

(**Kaynak:** Türkmen, O. (2014 - 2016) Sailing to Byzantium, Partitür)

Eserin yedinci bölümü *Gyres* için bestecinin notlarında bir ifade belirtilmemiş olup herhangi bir sahne düzeni değişimi bulunmamaktadır. Fakat bu bölüm eser üzerindeki dönen girdabın bir parçasıdır. Zaman girdabı dönmeye devam etmektedir. Bu bölümde herhangi bir performansçı oturma yerini değiştirmemiştir ama zaman,

şu an içerisinde geçmiş ve geleceği müzikal doku ve motifler üzerinden hatırlatarak bükülmeye devam etmiştir. Bu bölümden başlayarak Bölge I ve Bölge II'nin ışıkları (kırmızı ve mavi) dokuzuncu bölümün başına kadar yavaş yavaş durmaksızın açılmıştır. Kırmızı ve mavi, hiddet, kan, şiddet ve dinginlik, huzur, ay aynı anda simgelenerek eserin ritüelistik yapısı ve zamansızlığı geliştirmeye devam etmiştir. Yedinci bölümün içinde bulunduğu girdap ile, geçmiş ve gelecek, şu an üzerinden bağlanarak bükülmeye devam etmiştir.

Eserin birinci, yedinci ve dokuzuncu bölümünün müzikal dokuları birbirlerine çok benzerdir. Eser üzerinde dönen zaman girdabı, bu müzikal doku üzerinden ifade edilmiştir. Yedinci bölümün 22'inci ölçüsünde viyolonselde gelen motif eserin sekizinci bölümünün 143'üncü ölçüsünde hatırlatıldığı keşfedilmiştir. Bu motifin zaman girdabı içerisinde hatırlanan leda ve kuğu mitinde yaşanan olaydaki vahşet ve sekizinci bölümde bu motifin hatırlanması ile birleşme motifi olduğu düşünülmektedir.

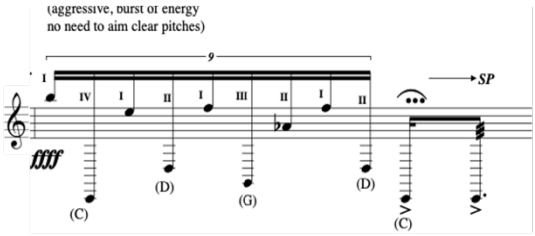

Şekil 14: Gyres 22. ölçü viyolonsel partisi
(**Kaynak:** Türkmen, O. (2014 - 2016) Sailing to Byzantium, Partitür)

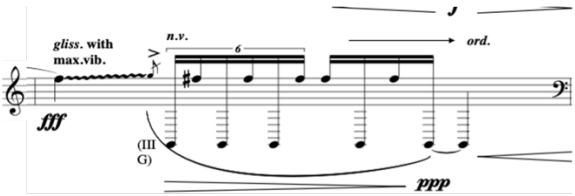

Şekil 15: Sailing to Byzantium 143. ölçü viyolonsel partisi
(**Kaynak:** Türkmen, O. (2014 - 2016) Sailing to Byzantium, Partitür)

Eserin sekizinci bölümünde besteci notlarında şu cümleyi yazmıştır: *"Geçmiş olan, geçmekte olan veya gelecek olan ayrılmaz bir şekilde iç içe geçmiştir."* (Türkmen, 2016).

Burada zaman üç yönüyle birleşmiş, ritüelistik drama zirveye ulaşmıştır. Ne geçmiş ne gelecek ne de şu an birbirinden müzikal yapı ve müzikal doku üzerinde ayrılmaz duruma gelmiştir. Bölüm içerisindeki motiflerin ve dokuların hepsi önceden hatırlatılmıştır. Bu bölümün ilk kesitlerinde herhangi bir performansçı yerini değiştirmemiş fakat 85'inci ölçüden 102'nci ölçüye uzanan bir sürede trombon performansçısı yerinden kalkarak sahnenin sol tarafındaki oturma yerine göç etmiştir. Bu geçişle de altıncı bölümde olduğu gibi, zaman içerisinde *şimdinin içindeki geçmişe* dönüşüm sağlanmıştır.

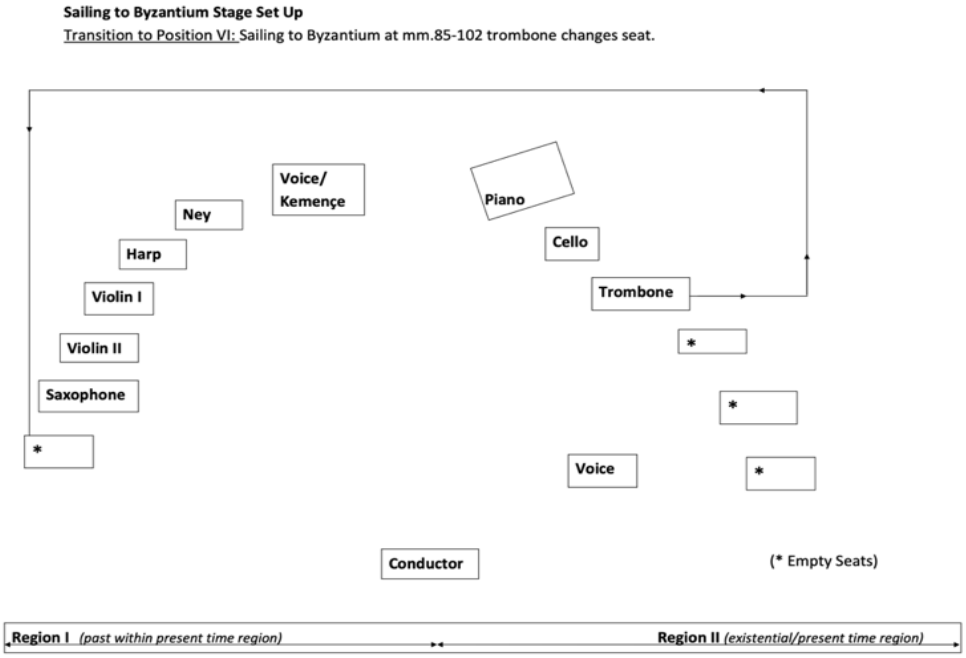

Şekil 16: Sailing to Byzantium sahne düzeni

(**Kaynak:** Türkmen, O. (2014 - 2016) Sailing to Byzantium, Partitür)

Eserin dokuzuncu bölümünde besteci notlarında şu cümleyi yazmıştır: *"Girdap, tüm anıları ve yönlendirmeleri geride bırakarak durmaksızın dönüyor. Hiçbir son bir son değildir."* (Türkmen, 2016). Buradaki girdap terimi ile, eserin üstünde dönen zaman girdabı kastedilmektedir. Bu girdabın müzikal yansıması, eser içerisindeki motifler ve girdabın temelleri olan birinci yedinci ve dokuzuncu bölümün müzikal dokusu üzerinden kurulmuştur.

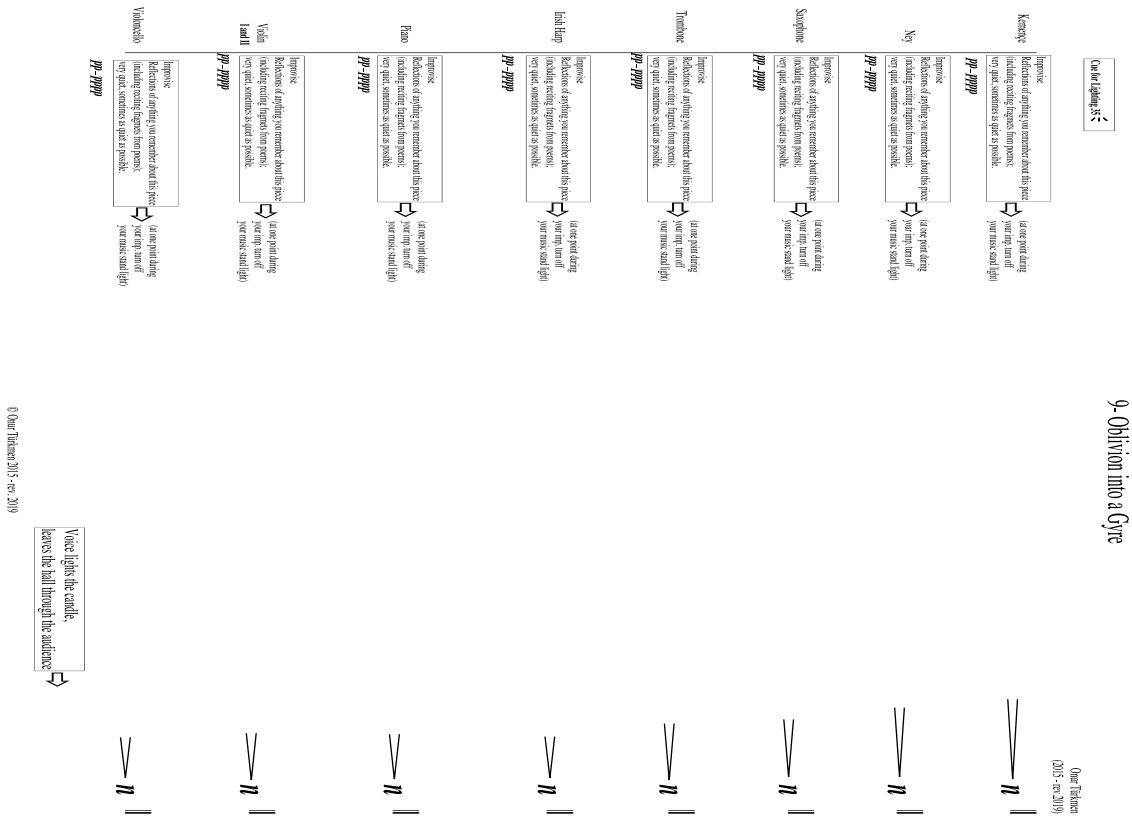

Şekil 17: Oblivion into a Gyre

(**Kaynak:** Türkmen, O. (2014 - 2016) Sailing to Byzantium, Partitür)

Bu bölümde tüm performansçılar eserle alakalı hatırladıkları bir motif üzerine doğaçlama yapmaktadırlar. Bu doğaçlama bir hatırlama olduğu gibi ritüelin zamansızlığını da form bakımından eserin ilk bölümü ve yedinci bölümü ile bağlantı kurarak güçlendirmiştir. Zaman girdabı dönmeye devam eder. Bu bölüm, akan zamanın içerisinde bir sonu getirdiği gibi, aynı anda bir başlangıçtır. Müzikal doku neredeyse ilk bölümle aynıdır. Böylelikle, eserin sonu başına bağlanmış, gelecekte tekrar başlamış ve zaman girdabının dönüşü sonsuzluğa bağlanmıştır.

İlk bölümde elinde yanan bir mumla sahneye giren ses performansçısı, doğaçlama sırasında mumu yakarak seyirci içerisinden sahneyi terk etmiştir. Mum yanarak arınmayı tekrar başlatmıştır. Bu çıkış şimdiki zamanda gerçekleşse bile eser tekrar başa bağlanarak gelecekte başlamıştır. Hiçbir son bir son değildir. Eser son içerisinde başlayarak zamansızlık içerisinde var olmaya devam etmiştir.

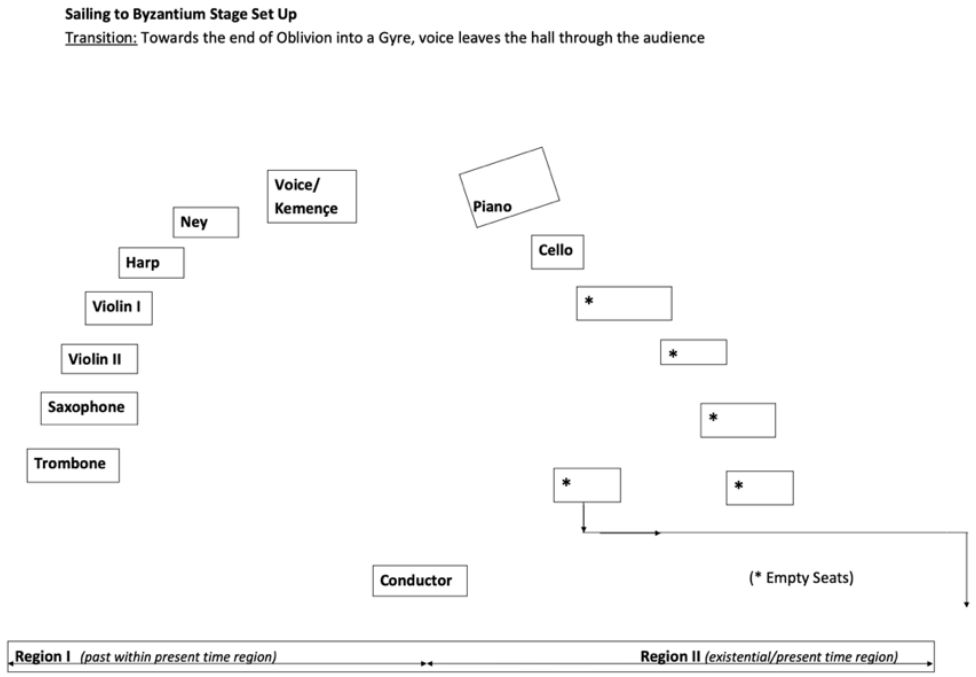

Şekil 18: Oblivion into Gyre sahne düzeni

(**Kaynak:** Türkmen, O. (2014 - 2016) Sailing to Byzantium, Partitür)

3. SONUÇ

Bu eserde, besteci zamansızlık fikrinden yola çıkarak eser boyunca ritüelistik dramaya bağlı kalmaktadır. Ritüelin zamansızlık özelliği, eser içerisinde bir girdap oluşmasını kurgulatmış ve bu girdabın birinci, yedinci ve dokuzuncu bölümler temelinde eser üzerinde dönmekte olduğu gözlenmiştir. Eser içerisinde performansçıların bestecinin belirttiği direktifler doğrultusunda yer değiştirdiği gözlenmiştir. Bestecinin verdiği dramaturji direktifleri ile fark edilmiştir ki; sahnenin, orkestra şefinin pozisyonuna göre, solda kalan kısmı şimdiki zaman içerisinde geçmiş, sağda kalan kısmı ise varoluşsal/şimdiki zaman olarak ikiye bölünmüştür. Performansçıların yer değiştirmesi, zaman bölgeleri arasındaki göçü simgelemiş; ve bu göçün performansçı olan ruhlar tarafından kabullenilme durumu, eserdeki ritüelistik dramanın ana elementlerinden birini oluşturduğu anlaşılmıştır.

Bestecinin açıklamaları doğrultusunda, *Sailing to Byzantium'*un dört boyutta olması ve bu boyutlar içerisinde kullanılan şiirlerin ortak imgeler yoluyla birleşme durumu, eserin ritüelistik kısmını ve boyutların ayrımını (farklılıklar üzerinden birleşme) ortaya koymaktadır. Bu dört boyut *Prologue/Epilogue, The Moon, Swans ve Soul* başlıklarına sahiptir. Giriş boyutunu takip eden başlıklar, boyutlarda kullanılan şiirlerin içerisindeki imgeler doğrultusunda belirlendiği anlaşılmıştır.

İkinci boyut içerisinde eserin ikinci ve üçüncü bölümü yer almaktadır. Bu boyutun içerisinde kullanılan imgelerin ritüel içerisindeki bağlantıları, ikinci bölümde Ahmet Haşim'in Batan Ayın Kenarında Satırlar şiirindeki durağan ayın su üzerindeki yansımasının iyileştirici etkisi ve bu kişiselleştirmenin geçmiş ve şimdiyi bağlayan bir düş olması yönünden, eserin üçüncü bölümü olan Kassia's Hymn'de ise, Bizanslı Kassia'nın "Leaving the Wealth of her Family" ilahisinin karşı konulamaz anımsanmasıyla sağlanmıştır. Geçmiş ve şimdi Ay imgesinin çatısı altında hatırlanarak ritüeli desteklemiştir.

Eserin üçüncü boyutu olan *Swans*, güncel zamanın içerisinde geçmişi, leda ve kuğu mitinin draması ile hatırlama ve hatırlatma yoluyla kurgulanmıştır. Bu iki bölüm, kuğu imgesi üzerinden, eserin üçüncü boyutunun çatısı altında Haşim'in zamansız kuğu imgesi ve leda ve kuğu miti üzerinden bağlanmıştır. Bu boyutta eser ortak anılar mitler ve hatırlamalar üzerinden ritüelin zamansızlık özelliğinde birleşmiştir.

Son boyut olan *Soul*'da, eserin altıncı, yedinci, sekizinci ve dokuzuncu bölümü yer almaktadır. Bu boyut süresince eserin ritüelistik tarafındaki tüm katılımcılar ve katılımcıların farklılıkları, katarsis yoluyla kaybolarak birleşmiştir. Bu süreç drama ve ritüelin birbirinin içinde eriyerek bütünleşmesini sağlamıştır.

Eser içerisinde birbirinin çağdaşı olan iki şairin, seçilen şiirleri içerisindeki ortak imge kullanımı ile ortaya çıkan boyutların, hangi anlamları taşıdığı çalışmada açıklanmıştır. Eserin kavramsal tutarlılığının; kullanılan imgelerin bölümler arasındaki müzikal motifler yoluyla bağlantısının sağlanması, bu bağlantıların ritüel içerisindeki gelişimi ve ayrıca performansçıların ritüel çatısı altında hatırlama yoluyla ruhlarının arınması ile sağlandığı ortaya çıkartılmıştır.

Bestecinin eseri tanımlarken kullandığı imgeler (ay, kuğu ve ruh) dışında eserde ateş ve sahne ışıklarını da ritüelistik drama içerisinde birer imge olarak kullanıldığı keşfedilmiş; bu imgelerin de ritüelistik drama ile bağlantıları ve anlamları çalışma içerisinde açıklanmıştır. Yapılan araştırma sonucunda bestecinin, eser içerisinde kullandığı kavramları da bir müzik gibi geliştirdiği ve aynı önem ve titizlikle yaratması yönünden ritüelistik dramanın da bir çeşit Gesamtkunstwerk olduğu fark edilmiştir. Kavramsal yönüyle disiplinler arası bir çalışma olan *Sailing to Byzanitum*'un çağdaş Türk müziği tarihinde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

Arnold, van G. (2022). *Geçiş Ritleri*, (Çev: O. Bülbül Beşer), Nora Kitap, İstanbul.

Bascom, W. (1957). "The Myth-Ritual Theory", *The Journal of American Folklore,* Vol. 70, No. 276, pp. 103-114.

Çağlayan, E. (2020). "Ritüelde Kitlesel Histeri ve Sahne Pratikliğiyle Uyuşmazlığı", *Aydın Sanat*, Sayı 11, ss. 11-18.

Garcia, E. (2023). *Şamanik İnanç ve Ritüeller*, Gece Kitaplığı, Ankara.

Karaman, K. (2010). "Ritüellerin Toplumsal Etkileri*", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Sayı:21, ss.227-236.

Miller, N.P. (1961). "The Origins of Greek Drama. Summary of the Evidence and a Comparison with Early English Drama", *Greece & Rome*, Vol. 8, No. 2, pp. 126-137.

Türkmen, O. (2014 – 2016). *Sailing to Byzantium*, Partitür.

Ünver, Ş. C. (2019). *Onur Türkmen'in müziğinde hat tekniğinin, orkestra şefliği açısından incelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi)*,* Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Kompozisyon, Koro ve Orkestra Şefliği Ana Sanat Dalı, Ankara.

EK- RİTÜEL VE DRAMA TABLOSU

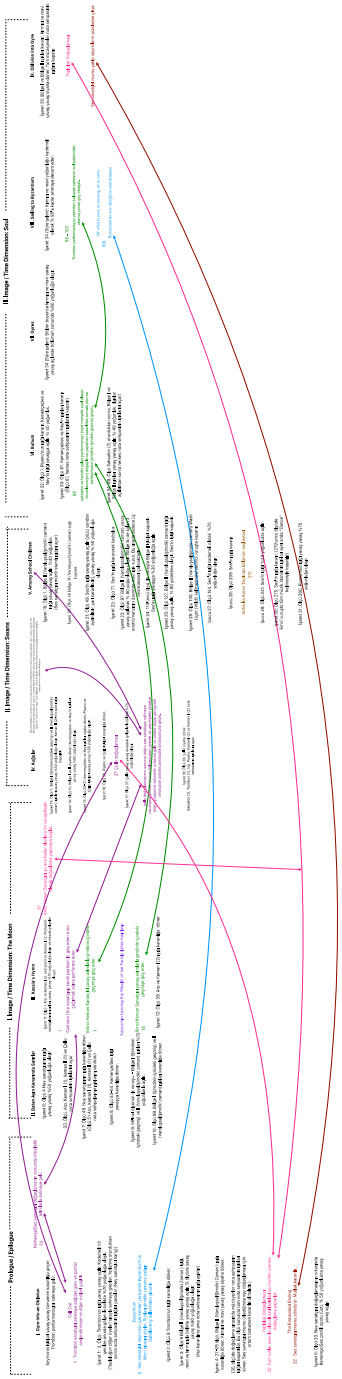

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.10.2024 **√Accepted/Kabul:** 09.02.2025
DOI:10.30794/pausbed.1560662
Research Article/Araştırma Makalesi

Öner Gündüz, B (2025). "Edebiyatta Yapay Zekâ ve Aktör-Ağ Teorisi: Kazuo Ishiguro'nun *Beni Asla Bırakma* ve *Klara ile Güneş* Romanları", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 68, ss. 87-103.

EDEBİYATTA YAPAY ZEKÂ VE AKTÖR-AĞ TEORİSİ: KAZUO ISHIGURO'NUN *BENİ ASLA BIRAKMA* VE *KLARA İLE GÜNEŞ* ROMANLARI

Başak ÖNER GÜNDÜZ*

Öz

Sağlık, hukuk, bankacılık sektörlerinde yaygın bir kullanım alanına sahip yapay zekâ, günlük hayat pratiklerinde vazgeçilmez niteliğini arttırdıkça salt teknik odaklı bir kavram olmaktan çıkmıştır ve artık edebiyat ve sosyoloji başta olmak üzere sosyal bilimlerin de inceleme konusu haline gelmiştir. Bu çalışmada, yapay zekânın etkilerinin edebiyata yansıdığı örnekler olarak *Beni Asla Bırakma* ve *Klara ile Güneş* romanları seçilmiştir. 2017 yılında Nobel Edebiyat Ödülü'ne layık görülen Japon asıllı İngiliz yazar Kazuo Ishiguro her iki romanında, ileri teknolojinin geldiği seviye itibariyle oluşturduğu kurgu evreninde, insan ve insan-olmayan karakterleri yan yana getirir. Bu yönüyle eserlerin, insan dışı varlıkları da bir aktör kabul ettiği tespit edilmiştir. Bu sebeple çalışmada yöntem olarak, sosyolog Bruno Latour'un aktör-ağ teorisi kullanılmıştır. Bu teoriye göre, sadece insana eyleyen olma işlevini bahşeden geleneksel sosyoloji anlayışı toplumun bileşenleri konusunda yanılır. Latour, teorisi uyarınca 'ortaklıkların sosyolojisi' adını verdiği yaklaşımı ile aktör olma işlevinin hem insan hem de insan-olmayan varlıklardan oluşabileceğini anlatır. Bu çalışma, Ishiguro'nun iki romanını kapsamına alarak yapay zekâ konusunun, sosyolojik bir yöntem olan aktör-ağ teorisi ile edebiyata nasıl yansıdığını incelemeyi amaçlamıştır. Distopik ayrıntıların da belirgin olduğu Ishiguro romanlarında, insan dışı varlıkların bir aktör olarak yer aldığı ve en nihayetinde toplumsal bileşenleri yeniden oluşturmak gerektiği üzerinde düşündürdüğü sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Kazuo Ishiguro, Beni Asla Bırakma, Klara ile Güneş, Aktör ağ teorisi, Yapay zekâ, Yapay zekâ sosyolojisi.*

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ACTOR-NETWORK THEORY IN LITERATURE: NOVELS *NEVER LET ME GO* AND *KLARA AND THE SUN* BY KAZUO ISHIGURO

Abstract

Artificial intelligence, which is widely used in the health, law, and banking sectors, has ceased to be a purely technical concept as it has become indispensable in daily life practices and has now become a subject of study in social sciences, especially literature and sociology. The novels *Never Let Me Go* and *Klara and the Sun* were chosen as examples where the effects of artificial intelligence are reflected in literature. Japanese-British writer Kazuo Ishiguro, who was awarded the Nobel Prize in Literature in 2017, brings human and non-human characters side by side in both of his novels in the fictional universe he created based on the level of advanced technology. In this respect, it has been determined that the works also accept non-human beings as actors. And for this reason, sociologist Bruno Latour's actor-network theory was used as a method in the study. According to this theory, the traditional understanding of sociology, which only grants humans the function of being an agent, is mistaken about the components of society. Latour, with his approach called 'sociology of partnerships' in accordance with his theory, explains that the function of being an actor can consist of both human and non-human entities. This study aims to examine how the subject of artificial intelligence is reflected in literature through actor-network theory, a sociological method, by covering Ishiguro's two novels. It has been concluded that in Ishiguro's novels, where dystopian details are also evident, non-human beings also take part as actors and ultimately make one think about the need to recreate social components.

Keywords: *Kazuo Ishiguro, Never Let Me Go, Klara and The Sun, Actor-network theory, Artificial intelligence, Sociology of artificial intelligence.*

*Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, ESKİŞEHİR.
e-posta: basakoner@windowslive.com, (https://orcid.org/0000-0003-3053-0566)

1.GİRİŞ

Yapay zekâ konusunu edebiyat düzleminde ele almayı amaçlayan bu çalışmada, sosyolog Bruno Latour'un üzerinde uzun yıllar çalıştığı aktör-ağ teorisi yöntem olarak kullanılmıştır ve çalışmanın yapay zekâ sosyolojisi ve bunun edebiyat düzlemindeki yansımaları ile ilgili araştırmalara katkı sunması beklenmektedir. Eserleriyle 2017 yılında Nobel Edebiyat Ödülü'ne layık görülen Japon asıllı İngiliz yazar Kazuo Ishiguro'nun *Beni Asla Bırakma* ve *Klara ile Güneş* romanları ile sınırlandırılan çalışmada, karşılaştırmalı bir yaklaşım benimsenmiştir ve yazarın iki romanı arasındaki benzerliklerin ya da farklılıkların odağında, aktör-ağ teorisinin de işaret ettiği üzere, toplumsal bileşenlerin yeniden açımlanması sağlanmıştır.

Eser incelemelerinden önce, halihazırda güncel bir konu olup bu çalışmanın kuramsal çerçevesinde yer alan 'Yapay Zekâ' başlığına yer verilmiştir. Yapay zekânın tarihsel gelişimine sadece önemli dönüm noktaları dikkate alınarak değinilmiştir ve toplumun yapay zekâya bakışı ile yapay zekânın sanat ve edebiyattaki örneklerine kısaca yer verilmiştir. Ardından 'Aktör- Ağ Teorisi' başlığı altında, Latour'un genel sosyoloji anlayışında tespit ettiği eksiklikler doğrultusunda, yeni bir sosyolojik yaklaşımdan bahsedilmiştir ve bu yaklaşımın bir yöntemi olarak aktör-ağ teorisinin yapay zekâ ile ilişkisine ve edebiyat metinlerinde yöntem olarak kullanıldığı çalışmalara değinilmiştir.

Sırasıyla 2005 ve 2021 yıllarında yayımlanan *Beni Asla Bırakma* ve *Klara ile Güneş* romanları, karakter kadrosunda ağırlıklı olarak çocuk karakterlere yer verir ve romanların olay örgüsü karakterlerin çocukluk yılları kapsamında şekillenir. Ancak bu durum, eserleri bir çocuk kitabı ya da çocukluk maceralarının anlatıldığı bir kitap türüne dahil etmez. Her iki romanın anlatıcısı, teknolojinin geldiği seviyenin bir göstergesi olarak, yapay olarak üretilmiş bir klondur (Kathy) ve yine yapay zekâ teknolojisi ürünü olarak bir robottur (Klara). Ishiguro bir röportajında, okurun sempatisini kazanan yapay zekâlı kahramanı ile ilgili yaptığı yorumda, bütün kurgu eserlerin karakterlerinin zaten yapay olduğu gerçeğini hatırlatarak bunun şaşırtıcı olmadığını anlatır (https://www.npr.org/2021/03/17/978138547/kazuo-ishiguro-draws-on-his-songwriting-past-to-write-novels-about-the-future Erişim Tarihi: 28.08.2024). Fakat yazar eserlerinin genel atmosferini biyoteknolojik gelişmeler odağında geliştirdiğinden, eserlerin bilimkurgu olup olmadığı sorusu akıllara gelir. Nitekim söz konusu eserler üzerine yapılan literatür taramasında, bu eserleri bilimkurgu ya da distopya sınıfına dahil eden çalışmalar (bkz. Korkmaz, 2020; Gürova, 2021; Gözen vd., 2022; Süt Güngör, 2022; Oruç, 2024) olduğu gibi, Bildungsroman kapsamına alan bir çalışmanın da (Yılmaz, 2020: 208) olduğu tespit edilmiştir.

Distopyayı, ütopyanın karşı kavramı olarak ele alıp bir kavramın cenneti imlemesi gibi diğer kavramın cehennemi imlediğini belirten araştırmacıların yanı sıra (Korkmaz, 2020: 2); distopyayı, ütopyanın karşısında değil, bilakis yanında konumlandırıp her iki kavramın birlikte düşünülmesi gerektiğini ve distopyanın sağladığı "muhalif sesler" vasıtasıyla dogmalaşmanın önüne geçip daha iyi bir gelecek hayali için "distopyacı uyarılara" ihtiyaç duyulduğunu savunan araştırmacılar da vardır (Booker, 2012: 46). Ishiguro bir röportajında, distopik ve bilimkurgu detaylarını içeren romanı *Beni Asla Bırakma*'nın 20. yüzyılın sonlarında geçiyor olmasını, zamansal olarak değiştirmeyi düşünüp düşünmediği sorusuna verdiği yanıt ile okuru Ishiguro yazını konusunda bir çıkarıma kavuşturabilir: Ishiguro, romanının distopik ve bilimkurgu boyutu olduğunu kabul eder; ancak esasında gelecekte nasıl bir yaşamın olacağına dair fütüristik manzaralarla ilgilenmediğini, okuru "Ya Hitler kazansaydı?" tarzında sorular üzerinde düşündürmeyi amaçlamayıp "kehanet" ile karıştırılabilecek herhangi bir şey yazmak istemediğini anlatır ve her okurun "kendi hayatının bir yankısını bulabileceği bir hikâye" yazdığını ifade eder (https://www.bookbrowse.com/author_interviews/full/index.cfm/author_number/477/kazuo-ishiguro Erişim Tarihi: 28.08.2024).

Ishiguro'nun sözleri doğrultusunda düşünmek gerekirse, romanların distopik detaylarının farklı türden bir gelecek senaryosu sunduğu söylenebilir. Ancak Tıkız vd.'nin çalışmasında belirttiği gibi, Ishiguro'nun roman evreninde şehirler gökdelenlerden oluşmaz ya da gökyüzünde uzay araçları uçmaz (2018: 97). Bu sebeple romanları distopik detaylar barındırsa da sadece bu türün sınırları çerçevesinde değerlendirmek haksızlık olacaktır. Çünkü iki romanında işlediği konuların hem kapsamı açısından hem de yapay zekâ üzerine toplumun farklı kesimlerinin görüşlerini bir arada vermesi ve duyguyu insanda ve insan-olmayanda eşit kılması açısından Ishiguro'nun eserlerinin daha geniş bir çerçeveye yerleştirilmesi gerekir. Bu çalışmanın ortaya çıkmasındaki gerekçe budur.

Bu sebeple çalışmada, Ishiguro'nun iki romanı sosyolojik bir yöntem olan aktör-ağ teorisi ile karşılaştırmalı olarak incelenmiştir ve yeni bir toplumsal bileşen olarak yapay zekâ konusunu edebiyat düzleminde irdelemiştir.

2.YAPAY ZEKÂ

Yapay zekâ, bilişim alanını son yıllarda en çok meşgul eden konuların başında gelmesinin yanı sıra, toplumun her kesiminden insanın ilgisini çekmesi sebebiyle sosyal bilimlerin de araştırma odağına yerleşmiştir. Sosyal bilimler konuya ilgisini teknik detaylardan ziyade, yapay zekânın toplumsal dönüşümdeki rolüne yönlendirir. Yapay zekânın yararları ya da – en az yararlarının konuşulduğu ölçüde – olası zararları üzerine öylesine yoğun tartışmalar yapılır ki konu, insan haklarının tekrardan masaya yatırılmasına kadar varır. Bu çalışma, yapay zekâya edebiyat ve sosyoloji bağlamında yaklaştığından, yapay zekânın teknik bilgisi, bu keşfin dönüm noktası sayılabilecek isimlerini anmakla yetinir.

Bilgisayar bilimi profesörü Cem Say, *50 Soruda Yapay Zekâ* eserinde yapay zekâ ile ilgili sorulabilecek 50 soruyu her kesimden insanın anlayabileceği düzeyde yanıtlar. Türkiye'de yapay zekâ literatüründeki ilk bilimsel yayın, Say'ın 1989 yılında başladığı doktora tezi olması sebebiyle (2019: 8), yapay zekâya dair gündelik bir kavrayış geliştirmek için bahsedilen eserin ehemmiyeti aşikârdır. Say, 'bilgisayar biliminin ve yapay zekânın babası' olarak Alan Turing'den, yapay zekânın 'isim babası' olarak da John McCarthy'den bahseder (2019: 28- 86). Bir kavram adı olarak yapay zekâ, ilk defa 1955 yılında resmi bir başvuru yazısında geçer. Başvuruda, ABD'nin New Hampshire eyaletinde bulunan bir araştırma üniversitesi olan Dartmouth Koleji'nde, "öğrenmenin ve zekânın başka herhangi bir vasfının tüm yönlerinin prensipte bir makine tarafından benzetimi yapılabilecek kadar net şekilde tarif edilebileceği" (Say, 2019: 85) türden bir çalışmanın gerçekleştirileceği yazar. Ancak Say, yapay zekâ tarihçesini daha çok geriye sararak bu keşfi Alman matematikçi ve filozof Gottfried Wilhelm Leibniz'e (1646-1716) dayandırır. Tarihin ilk bilgisayar mühendislerinden Leibniz, dört işlem yapabilen ve bir kol yardımıyla çalışan bir alet geliştirmesiyle o dönem için yapay zekâ başarısı sayılabilecek bir keşfe imza atar (Say, 2019: 16).

Vedat Çelebi ve Ahmet İnal, yapay zekâ ve insanı imleyen doğal zekâ arasında karşılaştırmalar yaparak yapay zekânın belirli bir etiğe sahip olması gerektiğini ortaya koydukları *Yapay Zekâ Bağlamında Etik Problemi* isimli çalışmada, yapay zekânın bir insan beyni kadar kompleks olmadığını, fakat insanın unutma özelliği karşısında yapay zekânın unutmadığını ve yine insandan farklı olarak sahip olduğu bütün bilgi birikimini bütünlüklü bir şekilde aktarma becerisi ile donandığını anlatır ve yapay zekânın doğal zekâyı taklit etme gayesinde olduğunu vurgular (2019: 652-653). Yapay zekâ taklit etme konusunda gösterdiği başarı oranında, insanların ilişki kurma biçimlerini de dönüştürecektir. Ercan Öztemel, yapay zekâ teknolojilerinin, insanların makinelerle arkadaşlık kurmaya başladığı bir toplumu ortaya çıkaracağını ve hatta makinenin, bir insanın hayatta en çok güvendiği başka bir insanın yerini alabileceğini belirtir (2020: 106). Yapay zekâ teknolojisi gelişmelerine yönelik duyulan kuşkunun buradan filizlendiğini söylemek mümkündür. Çünkü "doğası gereği veriye aç durumda" (Singil, 2022: 22) olan yapay zekânın, insana dair biriktirdiği verinin beşerî ilişkileri etkileyecek boyutta olduğunun farkına varılması ile yapay zekânın olası zararları üzerinde düşünülmeye başlanır. Ayrıca yapay zekâ teknolojisinin toplumlarca ne ölçüde yakalanabileceği ya da sosyolojik ve kültürel açıdan toplumlarla uyum içerisinde olup olamayacağı gibi sorular üzerine de düşünülür. *Dijital Çağa Nasıl Uyum Sağlarız?* başlıklı kitabında Tom Chatfield da teknolojik değişimin hızına dikkat çekerek internetin bir ağ şeklinde yalnızca insanları değil, gelecekte arabalardan giysilere kadar birçok nesneyi birbirine bağlayacağını belirtir ve her şey ve herkes arasında gerçekleşen bu müthiş orandaki veri akışını kastederek bir soru yöneltir: "Başkaları, yani hükümetler, şirketler, aktivistler, suçlular, güvenlik güçleri ve yasa koyucular söz konusu bilgiler ile şimdi ne yapmakta?" (2013: 12). Chatfield'in yönelttiği bu soru yapay zekânın olası zararlarından kuşku duyan ve toplumla nasıl bir entegrasyon yaşayacağı sorularına cevap arayanların zihinlerini yoğun bir şekilde meşgul etmeye devam eder.

Say, 'Yapay zekâ yanlış yapar mı?' sorusunu bir örnek üzerinden anlatarak yapay zekânın yanlış yapma ihtimali olduğunu söyler: 2017 yılında Kaliforniya'da çıkan orman yangınında, arabalarda kullanılan navigasyonlar, sürücüleri yangından ötürü boş kalan yollara yönlendirdiğinde bu teknolojik aygıtların sakıncalı olabileceği anlaşılır (2019: 150). Bu durum yapay zekânın insana vereceği zararın taammüden olmadığını örneklese de yapay zekânın kasti zararına yönelik kuşkuların da yükseldiğini belirtmek gerekir. Ancak Öztemel, yapay zekânın ancak yaratıcısı bir insan kadar tehlikeli olabileceğini ve sorunun temelde insanın iyi ya da kötü olmasına dayandığını

bildirir ve yapay zekâ teknolojileri ile ilgili ortaya çıkabilecek olumsuzlukları ortadan kaldırmak konusunda yine yapay zekânın beceri geliştirebileceğini haber verir (2020: 109-110).

Say, günümüz dünyasında bilgi üretme biçiminin kitaplardan dijital ortamlara geçtiğini anlatır. İnternet ortamında yapılan alışverişler, arama motorlarına yazılan sözcükler, cep telefonu ve akıllı saat gibi atılan adım sayısına varana dek birçok ölçümün yapılarak her bireye ait veri arşivinin oluşmasını sağlayan birtakım cihazlar ile yapay zekâ teknolojileri, insanı insandan neredeyse daha iyi tanıyacak seviyeye ulaşmıştır (Say, 2019: 139-140). Ayrıca sosyal medya kullanımları sebebiyle kişinin bizatihi kendisi aracılığıyla bireysel verilerini dijital ortama bıraktığı bilinmektedir. Bazı kuruluşların aktarımına göre kişiye ait bir tanımlamanın yapılabilmesi için sosyal medya üzerinden 20 tıklamanın yapılması yeterlidir (Öztemel, 2020: 107). Bu durum, özel yaşamın gizliliğini ihlal etme kapsamına girdiği gibi, kişileri birtakım olumsuz etiketler altında gruplandırmaya sebep olur. 2021 tarihli AB Yapay Zekâ Tüzüğü Teklifi'nin hem tasarımcılar hem kullanıcılar eliyle gerçekleştirilecek ihlallerin önüne geçmesinde önemli bir adım (Singil, 2022: 33) sayıldığı görüşündeki araştırmacılar, yapay zekâ teknolojisinde kaydedilecek ilerlemelerde devletlere sorumluluk düştüğünü belirterek bunun "kontrollü bir şekilde" gerçekleştirilmesi gerektiğini düşünür (Çelebi ve İnal, 2019: 661).

Yapay zekânın edebiyat metni örneği üzerinden sosyolojik bir yöntemle incelendiği bu çalışmada, yapay zekânın sanatsal beceri kaydedip kaydedemeyeceği sorusu akıllara gelir. Bu konuda farklı görüşler mevcuttur. Yapay zekânın fiziksel olarak bir insan gibi hareket ettiği örneklerine rastlansa da duygusal manada bir insan gibi düşünüp özgün yorum yapmasının ya da şiir yazmasının mümkün olmayacağını düşünen (Çelebi ve İnal, 2019: 655) araştırmacıların yanı sıra, yapay zekânın resim yapıp beste ve şiir gibi sanatsal üretimlerde bulunacağını düşünen araştırmacılar da bulunur. Say, sanatsal eserler veren yapay zekâ örnekleri olarak Harold Cohen tarafından yazılan 'AARON' isimli yapay ressam programını, David Cope tarafından yazılan 'EMI' isimli yapay beste programını ve Bager Akbay tarafından şiir yazması için geliştirilen 'Deniz Yılmaz' isimli robot şairi sıralar (2019: 111). Kuşkusuz yapay zekânın ortaya koyduğu ürünlerin sanatsal boyutu tartışmaya açılabilir. Fakat yapay zekâ ve sanat arasında bir ilişkinin kurulması hem yapay zekânın etkilerini sadece teknik boyuta indirgememek hem de sanatın bu teknolojiden beslenebilmesi açısından elzemdir. Yapay zekânın "felsefi bir boyutu" (2020: 41) olduğunu da belirten İpek Sucu ve Elif Ataman, yapay zekâyı bir film üzerinden irdeler. Sucu ve Ataman çalışmasında, Theodor isimli bir erkeğin Samantha isimli yapay zekâ destekli bir işletim sistemi ile yaşadığı aşkı konu alan 'Her' filmini, yapay zekânın insan ve bir eş olma hayali gütmesi açısından ilgi çekici olarak değerlendirir (2020: 41-51). Bu çalışma ise yapay zekânın edebiyattaki izdüşümünden yararlanırken sosyolog Latour'un aktör-ağ teorisinden faydalanacaktır. Bu doğrultuda Ishiguro'nun yapay zekâlı roman karakterlerinin toplum ile nasıl bir bağlantı içerisinde oldukları irdelenecek ve Latour'un teorisi ışığında toplumsallaşmanın unsurlarının 'yeniden' bir araya getirilmesi yönündeki ihtiyaca edebiyat aracılığıyla değinilecektir.

3.AKTÖR- AĞ TEORİSİ

Fransız filozof ve sosyolog Bruno Latour (1947-2022), ilk baskısının 2005 yılında yapıldığı *Toplumsalı Yeniden Toplamak: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş* eserinde, sosyoloji biliminin temel kavramlarından biri üzerine geliştirdiği görüşlerini paylaşır. Latour, eserinde 'toplumsal' kelimesini bütün ayrıntıları ile açımlar ve sosyolojinin işlevselliğini arttırabilmesi için öncelikle 'toplumsal' kelimesinin mevcut kullanımı ile bir kapsam sorunu yaşadığının bilinmesini ister ve kitabın argümanını şöyle özetler: Sosyal bilimlerde sıklıkla kullanılan 'toplumsal' kelimesi, 'ahşap', 'çelik', 'biyolojik', 'dilbilimsel' kelimelerinde olduğu gibi içeriğin sadece belirli türden bir malzemeden oluştuğuna vurgu yapıyorsa, bu kullanım hatalıdır. Çünkü bu durumda 'toplumsal' kelimesi aynı türden malzemeden oluşmuş bir bileşeni imler ve bu haliyle de 'birlikte yaşama bilimi' gayesi güden sosyoloji bilimine uygun olmayan bir kullanım olur. Bu sebeple Latour "bir toplum şemsiyesi altında toplanan şeyin tam içeriğini" daha kapsamlı bir şekilde inceleme gereğinin hasıl olduğunu düşünür (Latour, 2021: 13-14).

Latour, işe koyulmadan önce geleneksel sosyoloji anlayışı ve kendi yaklaşımı arasında bir ayrım yaparak yeniden bir isimlendirmeye girişir: 'sosyalin sosyolojisi' ve 'ortaklıkların sosyolojisi'. Latour'a göre sosyalin sosyolojisi, sosyali yani toplumsal olanı yanlış ele alır ve onun gerçek bileşenlerini kısıtlar; ortaklıkların sosyolojisi ise sosyal olmayan unsurları da ele aldığı için kelimeyi kısıtlamaz ve sosyoloji bilimine daha iyi hizmet eder (2021: 23). Ortaklıkların sosyolojisi, toplumsalın kapsamını aktör-ağ teorisi ile genişletir. Nasıl ki Afrika 'kabaca' bir daire

ya da Fransa 'kabaca' bir altıgen olarak tanımlandığında içeriğe dair bir şeye işaret etmiyorsa, toplum da artık 'kabaca' bireyler, kültürler ve devletler olarak tanımlanamaz (Latour, 2021: 43).

Aktör-ağ teorisindeki 'aktör' kelimesi, Latour'un anlayışını temsil eden ortaklıkların sosyolojisini anlama konusunda önem arz eder. Tiyatro sahnesinden ödünç alınmış bir kelime olarak aktör kelimesi, sahnede icra edilen eylemin, görünürde tek bir kişi tarafından gerçekleştiriliyorsa bile, herhangi bir kesinliği içermediğini imler. Eylemin gerçek ya da kurgu olması, oyundaki ışık, kostüm gibi diğer bileşenlerin etkisi ve oyuncunun başarı ya da başarısızlığı gibi birçok unsurun etkisi ile sahnedeki aktör canlandırmasını yapar. Latour bu haliyle sahnedeki eylemin yerinin kaydığını ve eylemin kökenine dair bir belirsizliğin oluştuğunu bildirir (2021: 71-72). Aktör-ağ teorisindeki 'ağ' kelimesinin ise, telefon ya da otoyol gibi bir bağlantı çizgisine işaret etmediğini belirten Latour, bir aktörün diğer aktörlerin nedeni olarak belirmediği ve eyleyenler arasında bir 'ilişkiler kümesi' oluşturup her aktörün eylemde bulunma becerisinin açığa çıktığı metinleri, iyi bir metin olarak kabul eder (2021: 179-181).

Aktör-ağ teorisinin, etki faktörü olan her şeyi kapsamına alıp eyleyenler arasında bir ortaklık kurması Latour'un sosyoloji anlayışı olan ortaklıkların sosyolojisinin temel çıkış noktasıdır. Toplumda bir hastalık baş gösterip yeni bir aşı gündeme geldiğinde, teknolojinin gelişmesiyle bazı iş kollarının önemini yitirip yeni iş tanımları oluştuğunda ya da devlet yeni yasalara ihtiyaç duyduğunda 'biz' tanımı değişir, duygular farklılaşır ve toplumun yeniden tanımlanma gereği açığa çıkar (Latour, 2021: 19-21). Latour böyle bir ihtiyaçla, toplumsal olanı yeniden toplama işine girişir ve ortaklıkların sosyolojisini kurar.

Aktör-Ağ Teorisi Açısından Yapay Zekâ ve İletişim başlıklı doktora tezinde Aysun Körlü Topan, bu teorinin araştırmacılara öncelikle aktör, ağ ve insan-olmayan gibi yeni terimler sunduğunu ve dünya üzerindeki her şeyin bir aktör olabileceğini düşündürmeye başladığı gibi toplum kelimesinin de yeni bileşenleri barındırdığını duyurur. Bu teori sayesinde toplumsal olanı yeniden anlamak için bütün eyleyenlerin kurduğu ortaklığa bakmak ve birlikte oluşturdukları ağı takip etmek gerekir. Böylelikle yapay zekâ gibi yeni teknolojilerin ortaya çıkardığı ilişkileri, birliktelikleri ve söylemleri takip ederek toplumsal yapılanmaya dair daha kapsayıcı fikirlere ulaşılabilir (Körlü Topan, 2024: 48-53).

Aktör-ağ teorisi toplum bileşenlerine insan-olmayan unsurları da ekleyerek geleneksel anlayışın bir uzantısı olan bazı dikotomileri de parçalar. İnsan-hayvan, toplum-doğa gibi ikiliklerin sorgulamaya açılması, insan-olmayanın etkinliğinin görünürlük kazanması ile mümkün olmuştur ve yapay zekâ gibi teknolojik gelişmelerin neden olacağı yeni etkileşimler ağı çerçevesinde toplumsalın ne olduğu üzerine yeniden düşünme imkânı sağlanmıştır (Körlü Topan, 2024: 57-58). Latour, teorisinin farkını anlatırken, bileşenleri net olarak bilinen diğer sosyal teorilerin hızla değişen dünyayı anlamakta işlevsiz kaldığını ve aktör- ağ teorisinin araştırma sahalarından birinin, bilim – teknoloji araştırmaları olduğunu anlatır. Ayrıca aktör- ağ teorisinin, bir yöntem olduğunu belirterek bu yöntemin açıklayıcı değil betimleyici bir yöntem olduğunu dile getirir (Latour, 2021: 196-197). Körlü Topan ise bu teorinin aktör belirlemede varlıksal nedenlere sığınmadığını, etkileşimsel gerekçelere odaklandığının altını çizerek teorinin bu sebeple "bir faillik teorisi, bir bilgi teorisi ve aynı zamanda bir makine teorisi" olduğunu belirtir ve Law'un şu sözünü aktarır: "Makineleri ve mimarileri insanlar kadar ciddiye almayan sosyolojiler toplumun bu üretim dinamiğini asla çözemezler" (Akt. Körlü Topan, 2024: 41). Law'ın nesnelerin üreticisi insanın yanına, nesneleri de eşitleyerek koyması, aktör-ağ teorisinin hiyerarşi tanımadığının göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Aktör-ağ teorisinin teknoloji araştırmalarında kullanıldığı bir başka örnek, Esra Yılmaz'ın *Sosyal Medya Mecraları ile Birey Arasındaki İlişkiye Bruno Latour'un Aktör-Ağ Teorisi Açısından Bir Bakış* başlıklı makalesidir. Yılmaz, Latour'un ortaklıkların sosyolojisine dayandırdığı çalışmasında, sosyal medya mecraları üzerinden "nesnelerin veya oluşumların da eylemde bulunma potansiyellerini göstererek insanın tek eyleyen olmadığının ve bir etkileşim sonucunda eylemin açığa çıktığının" delillerini sunar (2023: 54). Aktör-ağ teorisi, insanın bir tekel olarak elinde bulundurduğu eylemde bulunma yetki ve becerisini, insanı çevreleyen nesnelerle paylaştırarak insan-üretimi nesnelerin de bir eyleyen olarak insan davranışını anlamlandırmada rol sahibi olabileceğini belirtmesiyle ezberleri bozar.

Yapay Zekâ Sosyolojisi Üzerine Bir Değerlendirme başlıklı makalesiyle Emin Baki Adaş ve Borabay Erbay ise yapay zekâ çalışmalarının sosyal bilimlerce de mercek altına alınabileceğini belirterek çalışmalarında sosyoloji alanında yapılmış yapay zekâ araştırmalarının genel olarak iki eğilim altında toplandığını anlatır: İlk eğilime sahip

çalışmalar, hümanist bir bakış çerçevesinde geliştirilmiş olup yapay zekânın, iktidar ya da sermaye sahiplerinin kontrolünde bir araç olarak toplumu nasıl etkilediği sorusu üzerine odaklanırken; ikinci gruptaki çalışmalar ise post-hümanist bir eğilimle yapay zekâyı toplumsallığın üretiminde bizzat bir aktör olarak kabul eder (Adaş ve Erbay, 2022: 326-328). İşte yapay zekânın sosyal bilimlerde post-hümanist bakış açısıyla temel bir araştırma konusu haline gelmesine ve yapay zekâya bir aktör misyonu yüklenmesine imkân tanıyan teori, Latour'un aktör-ağ teorisidir. Bu teorinin önemi, Adaş ve Erbay'ın da belirttiği gibi toplumsallığı yalnızca insan ve insan arasındaki ilişkiye indirgemeyip yapay zekâ özelinde bütün teknolojik aygıtları basit bir araç kabul etmemesinden ileri gelir (2022: 335).

Yapay zekânın sosyal bilimler araştırmalarında bir aktör olarak tanınabileceğini duyuran aktör-ağ teorisi, araştırmacıları birtakım yeni sorunların da belireceği konusunda uyarır. Toplumsalın ne olduğu araştırılırken yapay zekânın da bir rolü olabileceği kabulü, insan haklarını gündeme getirir. *Yapay Zekâ ve İnsan Hakları* başlıklı çalışmasında Nesrin Singil, yapay zekâ teknolojilerinin olumlu ve olumsuz yönlerine değinerek bu teknolojik gelişmenin yaşam hakkı, adil yargılanma hakkı, özel ve aile yaşamına saygı hakkı, ifade hakkı gibi insan hakları kapsamında değerlendirmesini yapar ve yapay zekâ hukukunun gerekliliğine değinir (2022: 4-25). Bir aktör olarak yapay zekânın bir taraftan insan hakları üzerindeki etkisi araştırılırken ayrıca insanın yapay zekâ karşısında etik bir sorumluluğu olup olmayacağına dair sorular sorulur. Bu hususta, Çelebi ve İnal'ın, bilim filozofu Roger Penrose'dan aktardığı tespit önemlidir: Yapay zekâ sisteminin düşünce üretmesi, hissetmesi, anlayış geliştirmesi ve neticede bilinçli bir varlık olması söz konusuysa, insan, yapay zekâ sistemi karşısında- tıpkı bir hayvan karşısında olduğu gibi- sorumluluk sahibidir ve onu satın alması insanı etik sorumluluktan muaf kılmaz (Akt. Çelebi ve İnal, 2019:658 – 659). İnsan olmayan unsurları bir eyleyen kabul ederek toplumsal dinamikleri anlamaya çalışan ve yapay zekâ özelindeki araştırmalara yukarıda bahsedilen örneklerde olduğu gibi genişletilmiş düşünme sahaları sunan aktör-ağ teorisidir.

Ortaklıkların sosyolojisinin bir yöntemi olarak aktör-ağ teorisi, edebiyat araştırmalarında da yer alır. Hasan Turgut *Araziyi Düzleştirmek: Gülten Akın Şiirinde Ortaklığın İnşası* başlıklı kitabında, şairin şiirlerinin eşdeğerliliği temel alan bir düzlemde üretildiğinin tespitini yapar ve "merkezi bir eylemsellik yerine sayısız failin ördüğü kompleks bir yapı ortaya koyar" (https://www.gazeteduvar.com.tr/gulten-akin-siirinde-ortakligin-insasi-araziyi-duzlestirmek-haber-1609257 Erişim Tarihi: 30.08.2024). Ezgi Hamzaçebi ise *Edebiyat Araştırmalarını Latour'un Ağ Modeli'ne Göre Yeniden Konumlandırabilir miyiz?* sorusu üzerine inşa ettiği yazısında, Latour'un ağ kavramını, bilimsel faaliyetlerde keskin hatlarla birbirinden ayrılan yöntemlere kıyasla daha esnek, tarihsel ve ampirik bulduğunu ifade eder. Hamzaçebi ayrıca, çevirmen Emine Ayhan'ın 'Bugün neden bir Shakespeare biyografisi yazılamadığı' sorusu üzerine geliştirdiği cevabını, Latouryen bakışa yakıştırdığını belirtir: Ayhan'ın, matbaacılardan, yüzlerce karaktere, oyunculara, eleştirmenlere ve daha birçok unsurun bir araya gelerek Shakespeare bileşenlerini oluşturduğu yönündeki cevabı (https://t24.com.tr/k24/yazi/edebiyat-calismalari-latour-ag-modeli,2394 Erişim Tarihi: 30.08.2024), çağları aşmış bir ismin oluşmasında birçok faktöre faillik tanıması açısından Latour'un aktör-ağ teorisi ile uyumludur.

4.*BENİ ASLA BIRAKMA* ROMANI

Beni Asla Bırakma romanında okura, ilkin bir tür okul olduğu anlaşılan bir sistem tanıtılır. Hailsham adındaki okulla ilgili bazı bilgiler, bu okulun geleneksel okullardan farklı olduğunu gösterir. Öncelikle çocuk karakterlerin, çocuk değil, *öğrenci* olarak tanıtılıyor olması ilgi çekicidir. Ardından, bu çocukların bebeklik çağı da dahil olmak üzere ilk gençlik çağına kadar çocukluklarının her anında bir ev yerine *okul*da olması da garip gelir. Okur, ilk başta bunun bir tür yatılı okul ya da yetimhane benzeri bir tür kurum olacağını düşünebilir. Fakat okulla ilgili bilgilere ulaşıldıkça okulun gizemi açığa çıkar. Bu okul, *Bebekler*, *Küçükler*, *Büyükler* şeklinde kademelerin olduğu bir sistemi içerir. Hailsham'da *Takaslar* ve *Satışlar* adında geleneksel hale gelmiş bazı dönemler vardır. *Takaslar*, yılda dört kez düzenlenen ve öğrencilerin yaptığı çeşitli ürünlerden (resim, el işi ürünler, kullanılmış nesnelerden oluşturulmuş objeler gibi) oluşan bir sergidir. *Satışlar* ise *Takaslar*'dan farklı olarak, öğrencilerin yaptığı ürünlerden oluşmadığı gibi her ay gerçekleşir. Öğrencilerin heyecanla beklediği ve dışarıdan bir kamyonetle gelen ürünler pazarlanır.

Roman, başkarakter Kathy H. ve yakın arkadaşları Ruth ve Tommy etrafında gelişir ve Ruth'un Dover'daki nekahet merkezinde olduğu ve Kathy H.'nin ise yaklaşık on iki yıldan beri bakıcılık yaptığı bir dönem ile başlar. Kathy H. bakacağı *bağışçıları* son altı yıldan beri kendisi seçme ayrıcalığını yaşamasını "Bakıcılar makine değil ki" (Ishiguro, 2023: 12) ifadesi ile savunur. Bu cümlede geçen *makine* sözcüğü, Hailsham'ın üzerindeki sır perdesine dair önemli bir ifadedir. Çünkü Hailsham, ileri gen teknolojisi ile üretilmiş klonların, organ bağışı yapmak üzere yetiştirildiği bir kurumdur. Bu kurumdaki çocuklara, *öğrenci* vurgusu yapılmasının ardında ise onların bir amaç doğrultusunda yetiştirilmeleri maksadı gizlidir. Hailsham, aynı zamanda, klonlar ve toplum arasındaki uzlaşmayı tesis etmeye çalışan bir tür sosyal proje yürütücüsüdür. Çünkü gerekli eğitimler verildiğinde klon çocukların da diğer çocuklar gibi gelişim gösterebileceğini ve duygularının olduğunu kanıtlamaya çalışır. Bunun için de klon çocukların- ya da romandaki ifadesiyle *öğrencilerin*- yaptığı resimler ya da yazdığı şiirler önemlidir. Yılmaz, Hailsham'ı bu haliyle "bir deney ortamı" (2020: 206) olarak değerlendirir. Bir taraftan topluma, klonların da duyguları olduğunu göstererek onlardan korkmalarının ya da *tiksinme*lerinin önüne geçmek isterken bir taraftan da çocukların her hafta muayenelerini aksatmayarak ve spor derslerine özen göstererek sağlıklı bir organ bağışçısı olmaları yönünde onları teşvik eder. Okulun bu misyonunu, çocuklara utanma duygusu aşılayarak gerçekleştirdiğine de değinmek gerekir. Kathy, *Bebekler*'den *Büyükler*'e kadar geçirdikleri zaman diliminde okul ve kendileri ilgili bazı dikkat çekici hususları yakaladıklarını fakat utanma duygusu sebebiyle bunları görmezden geldiklerini söyler (Ishiguro, 2023: 73). Ayrıca burada belirtmek gerekir ki ileri gen teknolojisinden yararlanılarak kurulmuş kurgusal okul ile yazar Ishiguro, insan-robot karşılaşmasını bir düzlemde verebileceği ayrıntılar ile romanını donatmıştır. Okulun Takaslar ve Satışlar gibi etkinlikler düzenlemesi, sadece insana değil, insan-olmayan unsurlara da eylemde bulunma yetisi vereceğinin ve bu unsurları ile toplum arasında bir şekilde uzlaşı kurma çabasının örnekleridir.

Okulun gerçek misyonunu açığa çıkaracak olan *Galeri* konusu, öğrenciler için "sisli bir alem" (Ishiguro, 2023: 39) gibidir. Hakkında konuşulması hoş karşılanmaz, bu yüzden öğrenciler arasında kulaktan kulağa aktarılan bilgiler vasıtasıyla bir akıl yürütme gerçekleştirilir. *Galeri* konusu kadar, Hailsham'a yılda birkaç defa gelip *Galeri* için resim toplayan Madam'da da gizem sezilir. Madam, Hailsham'lı öğrencilerle konuşmayı reddettiği gibi onların yakınlarında olmaktan imtina eder ve hatta bir gün bunu net bir şekilde belli eder. Madam'ın Hailsham'lı öğrencilere karşı duyduğu korkuyu, Kathy "bazı insanlar örümceklerden nasıl korkuyorsa" (Ishiguro, 2023: 42) benzetmesi ile tarif eder. Bu olaydan sonra durumun garipliği öğrencileri duygusal olarak zedeler.

Hailsham'daki çocukların ileri gen teknolojisi vasıtasıyla var oldukları düşünülünce, onları çevreleyen gerçek dünya karşısında duyumsadıkları her düşünce ya da duygunun yapay olabileceği fikri akıllara gelebilir. Duygusal tepkilerinin gerçek bir akıl yürütme sonucu ortaya çıkmadığı, yapay bir aklın kavrayışları sonucu açığa çıktığı düşünülebilir. Nitekim canlı bir varlık gibi hareket etse dahi, yapay zekânın duyumu ve bilincinin programsal bir duyum ve bilinç olduğu bilinir (Çelebi ve İnal, 2019: 656). Ancak Ishiguro, 'programsal bir duyum ve bilinç' ötesinde bir duygu ve bilinç dünyasına sahip klon çocukların- ya da öğrencilerin olduğu bir okul sistemi olan Hailsham'ı kurgulayarak farklı düşünme olanağı kurulmasına yardımcı olur.

Kathy ve arkadaşlarının gerçek var oluş nedenlerini sezdiklerinde altını deşemedikleri bir başka konu ise sigara yasağıdır. Sigara, eserde kelime adı olarak bile öğrenilmiş olması rahatsızlık verici olan bir konudur. Öyle ki Hailsham kütüphanesinde, içinde sigara bahsi geçmesi sebebiyle Sherlock Holmes gibi eserlere dahi yer verilmez (Ishiguro, 2023: 72). Gözetmen Bayan Lucy'nin sigara konusu ile ilgili olarak öğrencilere "Sizin sağlığınıza dikkat etmeniz, benim sağlığımı korumamdan çok daha önemli" (Ishiguro, 2023: 73) demesi üzerine, öğrenciler neden kendilerinin bu konuda 'daha' dikkatli olmaları gerektiğini merak ederler fakat kendilerine öğretilen utanma duygusu sebebiyle konuşamazlar. Hailsham'da önem verilen ya da katı bir şekilde yasaklanan hususlara ve yasaklar konusunda adet haline gelmiş sorgulayamama durumuna bakılırsa, Hailsham misyonunu 'bir deney ortamı' titizliğinde gerçekleştirir. Öğrencilerin kendileri ve okulla ilgili gerçekleri anlayıp Hailsham'dan kaçmalarını engelleyen ise uydurulan bazı rivayetlerdir. Hailsham'dan kaçtıktan sonra geri dönmek isteyip dışarıda başına kötü şeyler gelmiş öğrencilerle ilgili anlatılan korku hikâyeleri, çocukları okulda tutmanın yöntemlerinden biridir.

Derya Oruç, Hailsham'daki sistem ile Platon'un 'Devlet'indeki toplumsal sınıflandırma arasında bağ kurar. Oruç'a göre Platon'un yöneticiler (guardians), bekçiler (auxiliaries) ve işçiler (producers) biçiminde sınıflandırdığı hiyerarşik yapılanmayı, klonların yetiştirildiği 1990'ların İngiltere'sinde gözlemlemek mümkündür (2024: 1435). Romanın kurgusal okulu Hailsham'da öğretmen yerine gözetmen denilen eğitimden sorumlu görevliler, Platon'un

sınıflandırmasındaki bekçiler olarak ele alınabilir. Öğrencilerin çekindiği Başgözetmen Emily, öğrencilerin "dış dünyadaki yerini" (Ishiguro, 2023: 108) anlaması için uğraş veren Bayan Lucy ve *Galeri* için öğrencilerden resim başta olmak üzere sanatsal işler toplayan Madam, Hailsham'ın var oluş gerekçesine -yani klonların gelecekleri ile ilgili temel gerekçeleri zihinlerine gizlice sokmasına (Ishiguro, 2023: 85)- bir şekilde hizmet eder. Platon'un işçiler sınıfını eserde organ bağışı yapacak klonlar temsil eder. Klonlar, organ bağışı sırası geldiğinde organlarını bağışlayarak ve bağışlardan sonra bakıma muhtaç hale geldiklerinde yine kendileri gibi klon olan başka bağışçılarla bakım sorumluluğunu üstlenir. Ishiguro'nun romanında Platon'un yöneticiler sınıfını ise distopik olarak kurgulanan 1990ların İngiltere'sinin klon sistemine izin veren sistemi karşılar. Platon'un toplumsal sınıflandırması ile Oruç'un Ishiguro'nun kurgusal okulu Hailsham arasında kurduğu ilişki, tıpkı bu çalışmanın aktör-ağ teorisi ile göstermeye çalıştığı gibi, bir toplumu geleneksel anlayışın işaret ettiği unsurlardan ibaret saymaması açısından önemlidir.

Beni Asla Bırakma romanının başkarakteri ve anlatıcısı Kathy H.'nin ya da diğer çocuk karakterlerin soy isimleri olmadan verilmesi, kişisellikten arındırılmış Kafkaesk karakterleri hatırlatsa da (Şafak, 2022: 210) romanın genel bir insanlık halini anlatır gibi sıradanlaştırılmış üslubu da dikkat çekicidir. Eserin anlatıcısı Kathy, bakıcılık yıllarından geriye dönüp çocukluk yıllarını hatırlarken, "Sizin geldiğiniz yerde nasıldı bilmiyorum" (Ishiguro, 2023: 20) ya da "Sizin bulunduğunuz yerde nasıldı bilmiyorum" (Ishiguro, 2023: 72) ifadelerini kullanarak yaşadıklarını kendi türünden olanlara anlattığı izlenimini uyandırır. Bir taraftan da "Sizin çocukluğunuzda" (Ishiguro, 2023: 45) diyerek başladığı cümlelerle – örneğin koleksiyon yapmak gibi- herkesin sahip olabileceği alışkanlıkların altını çizerek hitap ettiği kesimin kapsamını genişletir ve aynı zamanda kendi çocukluğunun da normal çocuklarınki ile benzer yanları olduğunu paylaşmak ister. Eser bu yönüyle de aktör-ağ teorisi kapsamında ele alınmak için elverişlidir. Çünkü Ishiguro, Latour'un aktör-ağ teorisinin imkân verdiği gibi, ileri teknolojik ürünlerin yaşamın ayrılmaz bir parçası olduğu bir dönemde, klonların da bir aktör olarak toplumsal yapılanmanın bir parçası halinde değerlendirilmesinin örneğini verir. Kathy'nin kendi çocukluğunu anlatırken, insan-çocuklara seslenip onlarla bağ kurmaya çalışması ve kendi çocukluğu ile onlarınki arasında benzerliklerin olduğunu göstermeye çalışması, aslında her iki grubun aynı toplumun parçası olduğuna vurgu yapmak istemesindendir.

Romanın, yöntem olarak aktör-ağ teorisince irdelenmesinin bir diğer gerekçesi, Ishiguro'nun eserinde klon çocukların duygu dünyaları ile ilgili verdiği detaylardır. Ishiguro'nun yapay yollarla üretilmiş çocuk karakterleri, her çocuk gibi şefkat ihtiyacı duyar ve "ani bir kucaklayış" (Ishiguro, 2023: 65) hayali kurar. Aktör-ağ teorisi doğrultusunda, Ishiguro'nun klonları bir eyleyen olarak kabul ettiği ve duygusal yönü gelişmiş canlılar olarak klonların da toplumsal düzlemde bir etkide bulunma yeteneğinde olduğunu göstermek istediği söylenebilir. Zafer Şafak ise klon çocukların sevilme arzusu üzerinden Mary Shelly'nin *Frankenstein* eserini hatırlatır ve bir canavar ya da klon olması fark etmeksizin her canlının sevilme arzusunda birleştiğini anlatır (2022: 215). Shelly'nin eseriyle iki yüzyıl kadar önce korkunç bir canavar vasıtasıyla göstermeye çalıştığını, Ishiguro çağın koşullarına uyarak ve teknolojiden faydalanarak kurguladığı Hailsham okulunun öğrencileri ile göstermeye çalışır. İnsan-olmayan unsurların olduğu her iki eserde de aranan şey ortaktır: sevgi ve kabullenilme. Romana ismini veren 'Beni Asla Bırakma' şarkısı da yine klonların duygulara sahip olduğunu imleyen başka bir kurgusal detaydır. Kathy'nin "bir rüya ülkesi" (Ishiguro, 2023: 70) olarak görülen dış dünyadaki yaşamlarına geçtiklerinde kesinlikle bir çocuk sahibi olamayacaklarını öğrenmesi, gizlice dinlediği ve mucize eseri çocuk sahibi olmuş bir kadını anlatan Judy Bridgewater isimli bir şarkıcının 'Beni Asla Bırakma' isimli şarkısı ile mümkün olur (Ishiguro, 2023: 76). Ishiguro, dışarıdaki hayatın gerçekliği ile Hailsham'daki gerçekliği yan yana getirerek, okura bir çatışma anının yaşandığını hissettirir. Bu çarpıcı anlardan bir tanesi ise Hailsham'lı öğrencilerin bir araya toplanıp gelecek hayali kurdukları bir anda, gözetmen Bayan Lucy tarafından kendi gerçekliklerinin hatırlatıldığı andır:

Hiçbiriniz Amerika'ya gitmeyeceksiniz, hiçbiriniz film yıldızı olmayacaksınız. […] Yetişkin olacaksınız ve sizler yaşlanmadan, hatta orta yaşa bile gelmeden, hayati organlarınızı bağışlamaya başlayacaksınız. Her biriniz bu nedenle yaratıldınız. Filmlerini seyrettiğiniz aktörler gibi değilsiniz, benim gibi bile değilsiniz. Bu dünyaya belli bir amaçla getirildiniz ve geleceğiniz, hepinizin geleceği önceden belirlendi (Ishiguro, 2023: 83).

Ishiguro'nun çatışma anı olarak kurduğu başka bir durum örneği ise klonların *erteleme hakkı* söylentisi ile yıllar sonra başgözetmen Emily ve Madam'a ulaştıklarında öğrendikleri yeni gerçeklerdir. Kathy yıllarca bakıcılık yaparken, Ruth ve Tommy birkaç bağış yapmıştır ve artık sağlıkları pek iyi değildir. Ruth *tükenmeden* önce Kathy'ye Tommy ile birlikte *erteleme hakkı*na başvurması için teklifte bulunur. Söylentiye göre, birbirlerini gerçekten

seven iki bağışçı *Galeri*'de toplanan çalışmaları tekrardan değerlendirilerek üç yıl boyunca organ bağışından muaf tutulur. "Zavallı yaratıklar" (Ishiguro, 2023: 241) hitabıyla Madam, söylentinin doğru olmadığını bir bir açıklar. Bunun üzerine Kathy, neden onlardan yıllarca sanatsal çalışmalar toplandığını, neden eğitim aldıklarını ve neden birçok kitabı okuyup üzerine tartışmalar yürüttüklerini sorar (Ishiguro, 2023: 245). Bütün çabanın, onların ruhları olduğunu topluma *kanıtlamak* için verildiğini öğrendiğinde ise daha büyük bir şaşkınlık duyar ve çarpıcı bir ifade kullanır: "Birileri bizim ruhsuz olduğumuzu mu sanıyordu(?)" (Ishiguro, 2023: 246) Madam ve başgözetmen ise klonların insanlar için bir zamanlar sadece "test tüpleri içinde bulanık karaltılar"dan (Ishiguro, 2023: 247) ibaret olduğunu, fakat Hailsham projesi ile klonların sanatsal faaliyetlerinin sergilendiğini açıklar. Belli ki başgözetmen ve Madam projeleri ile övünür, çünkü bu sayede "Bu çocukların birer insan olmadığını kim iddia edebilir ki(?)" (Ishiguro, 2023: 247) diye soru sorabildikleri bir ortam yaratmışlardır. Fakat burada Ishiguro bir ekleme daha yaparak çatışma ortamını derinleştirir. Okuru, bir taraftan klonların olmadığı "eski karanlık günlere dönmeyi" (Ishiguro, 2023: 248) düşünmenin söz konusu olmadığı bir ortam ile tanıştırır ve bir taraftan da klonlara karşı etik bir yaklaşım geliştirmenin sorumluluğu üzerine düşündürür.

Hailsham görevlileri yapay çocukların duyguları olduğunu göstermeye çalıştıkları bir proje yürütürken, aynı zamanda organ bağışının önemi konusunda kuşkusuz bir inanç besler. Bu inancı, hümanizm kavramından doğan trans-hümanizm kavramı ile açıklamak mümkün olabilir. *Ölümsüzlük ve Yapay Zekâ Bağlamında Trans-hümanizm* başlıklı çalışmasında Aysel Demir, trans-hümanizmi, nano teknoloji, gen klonlama, yapay zekâ gibi ileri teknolojiler vasıtasıyla insanların fiziksel ve zihinsel olarak gelişiminin desteklenip varoluşun özünü genişleten kültürel bir hareketlilik olarak açıklar (2018: 96-97). Bu felsefe, insan olmanın imkânlarını genişletmek, hastalıklardan korunmak, zekâyı geliştirmek için teknolojinin olanaklarından yararlanmanın gerekliliğini savunur. Elbette bu noktada da Şafak'ın tartışmaya açtığı gibi biyomedikal bilim ile ahlak arasında yaşanacak çatışmada, bir klonun hayatı feda edilebilir mi sorusunu (2022: 211) sormak gerekir. Romanında kurduğu çatışma ortamları ile Ishiguro'nun bu soru üzerine düşündürmek istediği söylenebilir.

Öğrenci, klon ya da çocuk denilerek anılabilecek karakterler, "büyük dünya" (Ishiguro, 2023:114) diye tanımladıkları topluluğun hakikilik sınavına takılsalar da o dünyaya haiz görülen sevilme ihtiyacı, özlem, kıskançlık, bağlılık gibi birçok insani özelliği paylaşır. Ishiguro süratle ilerleyen teknolojiye toplumsal uyumun ne ölçüde gerçekleşebileceğini de sorgulamaya açarken, nesnelere eyleyen olma şansı tanıyan aktör-ağ teorisi uyarınca, klonlara yaklaşımın teknolojik bir mercekten daha fazlasını gerektirdiğini gösterir. Çünkü "yapay zekâ ile insan, yeni bir toplumsal etkileşim biçimiyle karşı karşıyadır" (Adaş ve Erbay, 2022:334) ve bu durumun bir uzantısı olarak birçok konunun *yeniden* düşünülmesi ve toplumsallığın *yeniden toplanması* gerekir.

5.*KLARA İLE GÜNEŞ* ROMANI

İnsan ve robot arasında bir korelasyon kurularak denir ki düşünebildiği ve bir bilince sahip olduğu için insan haklarından bahsediliyorsa ve yapay zekâ sistemi ile bilinçli ve deneyim sahibi robotların ortaya çıkması mümkünse, o halde robotların da haklarından bahsedilebilir sonucuna varılır (Çelebi ve İnal, 2019: 656). Ishiguro'nun *Klara ile Güneş* romanı, haklar konusunun sadece insandan insana doğru bir akışı takip etmeyip kapsamına robotları da alması bakımından sorgulayıcı bir niteliktedir. Latour aktör-ağ teorisiyle, toplumsal/sosyal olanı yapısöküme uğratarak insandan, nesneye ve durumlara kadar herkesin ve her şeyin bir eyleyen olabileceğini ve dolayısıyla temelde insan davranışını, makro düzeyde ise toplumu anlayabilmek için bunun gerekli olduğunu söyler. Bu sebeple sosyolojik araştırmalarda özne yönelimli yaklaşım yerine, post-hümanist bir yaklaşım benimsenerek insan olmayanın da insan kadar eylemde pay sahibi kılınacağını belirten "simetrik bir ontolojiye" geçilir ve artık toplumsallığın üretiminde "insan-olmayan aktörlerin de" pay sahibi olduğu "sosyo-teknik melez bir sistem" benimsenir (Adaş ve Erbay, 2022: 334). Ishiguro'nun *Klara ile Güneş* romanı, bu anlayışın detaylarını bir edebiyat metni üzerinden irdelemek için iyi bir örnektir.

Ishiguro'nun *Beni Asla Bırakma* ve *Klara ile Güneş* romanları, karakterlerini insan olmayan varlıklardan seçmesi ve genel olarak insan ve teknoloji karşılaşmasını toplumsal hayatı paylaşma düzleminde vermesi bakımından ilgi çekicidir. İleri teknolojinin bir ürünü olarak ya yapay zekâlı ya da klon olan Ishiguro karakterleri, ayrıca insan-olmayanın insan-olan için hizmette bulunma misyonuna sahiptir. Fakat bu yönüyle, geleneksel bir anlayışı devam ettirmediklerini söylemek gerekir. Çünkü bu karakterler artık toplumsalın bir parçası olarak görülmeleri gereğini sorgulamaya açarlar.

Klara ile Güneş romanının başkarakteri Klara adında bir YA (yapay arkadaş) robotudur. Romanın robot çocuk karakterleri YA Klara, YA Rosa ve YA Rex bir teknoloji mağazasında çocuklara *yapay arkadaş* olabilmeleri için satışa sunulur. Mağazanın pazarlama politikası uyarınca robotlar vitrinde, orta ve arka taraflarda belirli sürelerle teşhir edilirler. Güçlerini güneş enerjisinden alan robotlar için güneşi alabildikleri açı önemlidir. Güneşten maksimum fayda sağlayabildikleri ve müşterinin dikkatini en çok çekebildikleri yer vitrin olduğundan, vitrine geçen robotlar bundan mutluluk duyar ve bilirler ki vitrindeki robot kısa süre içerisinde bir "yuva"ya (Ishiguro, 2022: 11) kavuşur. Ayrıca her robot ait olduğu model ve seriye göre birtakım özelliklere sahiptir. Örneğin B2 modeli üçüncü seriye ait olan Rex, arkadaşlık yapacağı çocuğa sorumluluk duygusu aşılayarak onu çalışkan olması için güdüler (Ishiguro, 2022: 11). B2 modeli dördüncü seriden olan Klara ise müthiş bir gözlem ve öğrenme yeteneği ile donatılmıştır (Ishiguro, 2022: 43). Bu özellikler mağazaya gelen müşterilere anlatılırken, kendilerine hitap edilmediği sürece robotların konuşmaması gerekir. Ancak bu, müşterilerin mağaza yöneticisine yönelttikleri sorulardan etkilenmedikleri anlamına gelmez. Örneğin, Rex için gelen müşterinin B2 modelinin üçüncü serisi ile ilgili bir sorundan bahsetmesini, Klara incitici bulur ve şaşırarak "Kadın bunu yüzünde aynı gülümsemeyle öylece Rex'in önünde söylemişti" (Ishiguro, 2022: 12) der.

YA robotlar izleyerek, dinleyerek, daha önceki verileri bir araya getirip çıkarımda bulunarak öğrenme becerilerini geliştirir. Onların dünyaya açılan penceresi olan mağaza vitrininden, dışarıda YA'sı ile yürüyen bir çocuğu gördüklerinde YA'nın mutsuzluğunu, *yuva*sında sevgi görmediğini ve daha birçok şeyi gözlemleyebilirler. Bu durumda türdeşleri robota üzüldükleri gibi, dışarıda süren hayatı daha büyük bir merakla izleyip ileride *çocukları* için daha yararlı hale gelmeyi de planlarlar (Ishiguro, 2022: 22). Gözlemleri esnasında insanların dünyasının karmaşası ile karşılaşır, duyguların ne kadar girift olduğu karşısında şaşırırlar. Örneğin Klara, benzetme yoluyla isim taktığı Kahve Fincanı Hanım ve Yağmurluk Adam'ın karşılaşmalarında -tıpkı çocukların istekleri yerine getirilmediğinde ağladıkları gibi, bir anın yaşandığını ve ardından birbirlerine sıkıca sarıldıklarını görünce şaşırır ve mağaza yöneticisi ile yaptığı konuşmada, bunun özlem duygusu olduğunu anlar (Ishiguro, 2022: 25). Bu, bilgi işleme ve öğrenme hızları yüksek olan yapay zekâların insanın sahip olduğu tecrübeye ihtiyaç duymaya devam edeceğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir (Çelebi ve İnal, 2019: 657). Klara dışarıyı izlediği bir gün, romanın akışında olayları birbirine bağlayacak bir araç ile karşılaşır. Nasıl bir işlevi olduğunu anlayamadığı ve üzerinde yazılı kelimeden Cootings Makinesi adını verdiği bir aracın hava kirliliğine sebep olduğunu gözlemler. Ayrıca Klara, insanların mutsuz olduğu ve her şeyin ters gittiği anların, bu makinenin ortaya çıktığı zamanlar ile bir bağı olduğunu düşünür ve zihninde bir kodlama yapar: Güneş insanlara iyi gelirken, Cootings Makinesi genel bir mutsuzluk yayar.

Eserin anlatıcı robot karakteri Klara, vitrine çıktığının dördüncü gününde Josie ile karşılaşır. Josie ona büyük bir ilgi gösterir, satın almaya geldiğinde onun evine eğer isteksizse gelmemesini söyleyerek bir robot ve insanı eşitleyen bir diyalog kurar (Ishiguro, 2022: 28). Oysaki mağazadaki kesin kural, seçim ayrıcalığının müşteride bulunması ve robotun satış esnasında yönlendirici hiçbir davranışta bulunmamasıdır. *Beni Asla Bırakma* romanında da Ishiguro gözetmenlerden ilgi bekleyen, kendilerine farklı davranılmasını isteyen ve *ani bir kucaklayış*ın hayalini kuran klon çocukları, yasak/kural ekseninde buluşturur. Klon karakterlerin dünyasında, kodlananın dışında davranmaya yer yokken; Klara, yasağı inisiyatif kullanırcasına biraz esnetir ve Josie'nin ilgisini çeker. İlgi odağı haline gelmeyi başaran Klara'dan Josie'nin annesinin yapmasını istediği üç şey, -romanın akışında gerekçesi ile ortaya çıkacaktır- Ishiguro'nun insan ve yapay zekâ ilişkisini daha karmaşık üst bir seviyeye taşımasının örneğidir. Klara'nın geçmesi beklenen testte, Josie'ye bakmadan göz rengini söylemesi, Josie'nin sesinin hangi perdeden çıktığını tahmin etmesi ve onun yürüyüşünü canlandırması istenir (Ishiguro, 2022: 43). Klara başarıyla verdiği sınavdan sonra, artık *yuva*sına kavuşur.

Klara'nın yapay arkadaşlık yapacağı Josie, gizemli bir hastalığı olan ve uzaktan eğitim alan bir çocuktur. Annesi yoğun iş temposunda, ona vakit ayırmaya çalışır. Klara'nın "uzundörtgen öğretmenler" (Ishiguro, 2022: 51) adını verdiği bilgisayarın başında "mega-onaylı öğretmenler"den (Ishiguro, 2022: 164) ders alır. Josie'nin arkadaşı Rick de Klara'nın dikkatle gözlemlediği bir çocuktur. Rick, arkadaşlıklarını etkileyeceği endişesi ile Josie'nin bir YA edinmesini hoş karşılamaz ve ilkin Klara'ya iyi davranmaz. Rick, sadece YA edinmeye mesafeli yaklaşımıyla diğer çocuklardan ayrılmaz. Rick *yükseltilmiş bir çocuk* olmadığı için de diğer çocuklardan farklılaşır. Ishiguro'nun romanında teknoloji ve insan ilişkisini yoğunlaştırarak çocukların akademik seviyelerine olumlu katkılarda bulunan *yükseltme* işleminin, bir trans-hümanizm örneği olarak görülebilir mi sorusu akla gelir. İnsan zihnine yapılan

müdahale ile süper zeki insanlar tasarlamanın insanlığın sorunlarını çözmedeki etkisini merak eden Demir, üst insanın insani nitelikteki duygulardan uzaklaşmadığını ve trans-hümanizmin esas amacının, insanı zekâ ve sağlık yönünden gelişmiş kılması olduğunu söyler (2018: 97). Ishiguro'nun *yükseltilmiş* çocuk karakterleri ise *etkileşim toplantısı* adı verilen etkinliklerde bir araya gelerek sosyal becerileri güçlendirilmeye çalışılır. Aileler *yükseltilmiş* çocukları için bu toplantıları akıllı olmak yetmediği ve başkalarıyla geçinmek de gerektiğinin (Ishiguro, 2022: 60) farkında olduğu için kendilerinin olmadığı bir ortamda düzenler. Josie'nin arkadaşı olduğu için bir toplantıya katılan Rick, *yükseltilmiş* olmadığı için zorbalığa uğrar. Annesi ile birlikte eski filmleri izleyip o dönemlerde her şeyin farklı olduğunu anlattığı için garipsenir (Ishiguro, 2022: 67).

Hem zorbalığa uğradığı için hem Josie'nin o ortamda tavırlarının değiştiğini gözlemlediği için Klara da *etkileşim toplantısı*ndan hoşlanmaz. Klara *yükseltilmiş* çocukların sosyal becerilerinin gelişmemiş olduğunu kavrar. Ayrıca *yükseltme* durumunun, ayrımcı nitelikte olduğu aşikârdır. Eğitim fırsatlarından çocuklar eşit bir şekilde yararlanamaz. Örneğin Rick'in eğitim görmek istediği Atlas Brookings Üniversitesi, *yükseltilmemiş* çocuklar için sadece yüzde iki civarında bir kontenjan sunar (Ishiguro, 2022: 114). Bu sebeple Rick, Klara'ya içini açtığı bir anda ne bir robot ne de *yükseltilmiş* bir çocuk olduğundan kendisini *salak* gibi hissettiğini itiraf eder (Ishiguro, 2022: 125). Oysaki *yükseltilme* işleminin başka sonuçları da vardır. Ishiguro, teknolojinin nimetlerini sergilediği okuruna, teknolojinin farklı bir yüzünü de göstererek katmanlı bir düşünce evrenine davetiye çıkarır. *Yükseltilmiş* çocukların gizemli bir hastalığa yakalanarak ölmesi söz konusudur. Josie'nin ablası Sal, bu sebepten ölmüştür ve Josie yine aynı sebepten hastalanmıştır. Ailelerin *yükseltme* işlemine karar vermelerini, Ishiguro hayati bir sonuç etrafında örer.

Roman, insan-insan etkileşiminin yanı sıra, insan- robot ve *yükseltilmiş- yükseltilmemiş* çocuk etkileşimini sunar. Ishiguro *Beni Asla Bırakma* romanında klonların duyguları olduğunu göstermeye çalışan projenin yürütüldüğü Hailsham adındaki okulun misyonunu, *Klara ile Güneş* romanında adeta bütün bir toplum tabakasına yayar. Artık sadece Hailsham sınırlarına hapsedilmiş klonlar değil, her yerde ve ulaşılır nitelikte olan robotlar söz konusudur. Ancak klonların duygularının olup olmadığı sorusu, *Klara ile Güneş* ile sorulmaya devam etmektedir. Öğrenme ve taklit kabiliyeti yüksek olan robotların duygularının olup olmadığı hâlâ net olarak cevap bulmuş değildir. Rick'in annesi Miss Helen, Klara'nın varlığının bir *elektrik süpürgesi* niteliğinde olup olmadığından emin olamadığı için ona karşı nasıl davranması gerektiği konusunda tereddüt yaşar (Ishiguro, 2022: 127). Yine de Klara'nın gördüğü muamele, *Beni Asla Bırakma*'nın klon çocuklarının gördüğü muameleden farklıdır ve daha iyileştirilmiş bir düzeydedir. Klon karakterler *yaratık* olarak görüldüğü için Madam ve diğer herkes, onlardan tiksinir ve korkar. *Beni Asla Bırakma* romanında duyguları-olan her unsur canlı ve değerli kabul edilirken; *Klara ile Güneş* romanında duygu konusunun geleneksel bir ehemmiyet taşımadığı anlaşılır. Öyle ki Josie'nin annesi, Klara'ya "Bazen duyguları olmamak hoş olmalı. Sana imreniyorum" (Ishiguro, 2022: 88) der. Say "Çoğu durumda makinemizin duyguları olmasını istemeyiz" (2019: 158) derken, makinelerin sistemlerine zarar gelecek durumlarla karşılaşmasında kendi varlıklarını sürdürmek yönünde tercih yapmalarının insanlar için iyi sonuçlanmayacağını kasteder. Bu romanda ise duygusal yönü gelişmiş bir robotun, varlığının tehlikeye girdiği bir anda dahi tercih hakkını insandan yana kullandığı görülür. Bu açıdan Ishiguro'nun hem klonlara hem robotlara tehlike anında kaçmayıp kodlananın dışında hareket etme payesi vermediği söylenebilir.

Klara, Josie'nin gizemli hastalığının çaresi olarak Güneş'i görür. Yükseltilmesi sebebiyle hastalanan Josie için daha önce herkesi memnun ettiğine şahit olduğu Güneş'in iyi gelebileceğini düşünür ve onunla anlaşma yapar. Eğer hava kirliliğine sebep olan Cootings Makinesi'ni ortadan kaldırabilirse, Güneş *besinini* Klara'yı iyileştirmek için gönderecektir. Klara'nın ilk girişimi sonuçsuz kalır; fakat Klara "bütün yardımseverliğine rağmen" (Ishiguro, 2022: 103) Güneş'in çok meşgul olduğuna ve onun dikkatini çekmek için daha büyük bir şeyin gereğine inanır. Güneş'in gerçek bir sevgi karşısında tereddüt etmeden yardım edeceğini, daha önceki öğrenmelerinden hatırlayıp Josie ve Rick arasındaki gerçek sevgiyi kanıt olarak sunar. 'Gerçek sevgi' imgesi okura, *Beni Asla Bırakma* romanından tanıdık gelir. Organ bağışı görevinden *erteleme hakkı* talep eden klonlar da kanıt olarak 'gerçek sevgi'yi sunmak zorundadır. Ishiguro'nun insana dair bir duygu olarak sevgiyi robotların dünyasına dahil etmesi ve yapay zekâyı bir problem olarak göstermek yerine, problemin çözümü olarak sunması, aktör-ağ teorisinin de işaret ettiği üzere, robotları toplumun bileşenleri arasında saydığının bir göstergesidir.

Klara, Josie'yi iyileştirme çabası içerisindeyken, kendisinden beklenen gizli bir görev açığa çıkar: Josie'nin ölümünden sonra onu *devam ettirmesi* istenir. Anne Mrs Arthur, Mr Capaldi'den Josie'nin portresini yapmasını istemiştir ve Klara da bu portreyi üzerine giyerek ölmüş bir çocuğu *devam ettirecektir* (Ishiguro, 2022: 179-180). Ishiguro insan olan ve insan olmayan düzleminde başlattığı sorgulamaya, insana özgü olanın benzersiz olup olmadığı sorusunu da ekleyerek düşünme evreninin kapsamını genişletir ve her iki görüşün savunucularına eserde yer verir. Portre konusunda romandaki herkes hemfikir değildir. Rick ve eskiden mühendis olan baba Paul en başından itibaren bu seçimin karşısında dururken; daha önce ölmüş kızı Sal'in portresini yaptırıp başarısız bir sonuçla karşılaşan anne Chrissie Arthur bu defa tereddüt içindedir. Portrenin savunucusu ve bir nevi -insanın benzersiz olmadığı düşüncesinin savunucusu Mr. Capaldi, anneyi ikna etmek için şu çarpıcı ifadeleri kullanır:

Sorun şu Chrissie: […] Bizim nesil hâlâ eski duyguları taşıyor. Bir yanımız bunları terk etmeyi reddediyor. Hepimizin içinde ulaşılamayacak bir şey olduğuna inanmaya devam etmek istiyor bir yanımız. Benzersiz ve aktarılamayacak bir şey olduğuna. Ama böyle bir şey yok, bunu artık biliyoruz. […] Josie'nin içinde bu dünyanın Klara'larının devam ettiremeyeceği hiçbir şey yok (Ishiguro, 2022: 181).

Ishiguro, Mr Capaldi ile taban tabana zıt görüşlere sahip baba Paul karakterinin de görüşlerine yer verir. Paul, insanı özel ve benzersiz kılanın kalp olduğuna inanır ve insan kalbinin, organ olmasının ötesinde "şiirsel anlamda" bir derinliği olduğunu anlatır (Ishiguro, 2022: 188). Fakat Paul'un bu konuşmayı Mr Capaldi'ye değil, bir YA olan Klara'ya karşı yapması da ayrıca ilginçtir. Gürova, romanında insan-robot etkileşimini üst düzeye taşıyan Ishiguro'nun materyalist bakış açısını olumsuzlayarak tinselci ve moralist bir anlatı kurguladığı tespitini yapar (2021: 69). İnsan davranışlarını taklit etmede çok yetenekli olan Klara, kalbin benzersizliği konusunda Paul ile aynı görüşleri paylaştığını söylediğinden (Ishiguro, 2022: 261), Gürova'nın Ishiguro'nun bu tutumu konusundaki tespitine hak vermek yerinde olur.

Romanda yapay zekâya tepki gösteren kesimin varlığından da bahsetmek gerekir. Tiyatroda bir koltuğa oturmaması yönünde tepkiyle karşılanan Klara, "Önce işlerimizi elimizden alıyorlar. Sonra tiyatrodaki koltuklarımızı" (Ishiguro, 2022: 207) cümlesini duyar. Bir taraftan bulunduğu evin doğal bir üyesi muamelesi görürken bir taraftan ötelenmesi, yapay zekâ sebebiyle toplumsal bölünmenin bir göstergesidir. Fakat romanda kullanılan bazı ifadeler, okura bu karakterlerin insandan farklı olduğunu unutturmama gayreti olarak okunabilir. Örneğin, araç koltuğuna emniyet kemerini bağlamadan oturan Klara'yı uyaran anne, insan için kullanılan 'yaralanmak' ifadesi yerine *hasar görmek* (Ishiguro, 2022: 84) ifadesini ve 'ölmek' yerine ise *solma hakkı* (Ishiguro, 2022: 254) ifadesini kullanır. Bu tarz ifade benzerliği, *Beni Asla Bırakma* romanında da bulunur. Klonlar, yeterince bağış yaptıktan sonra 'ölmek' yerine *tükenme*yi beklerler.

Teknolojiyi toplumsal bir aktör olarak okumaya fırsat veren Ishiguro romanları, kurduğu bir sistem çerçevesinde insan ve teknoloji ilişkisinin gelişeceğini işaret eder. Organ bağışı için üretilen klon karakterlerin ya da yapay zekâlı robot karakterlerin toplumla entegrasyonu için bir sistem geliştirilir ve bu sistem çerçevesinde insan ve insan olmayan arasında bir uyumun yakalanması beklenir. Kurgusal okul *Hailsham*, *Nekahet Merkezi* ya da robotların işlevsiz hale geldiğinde âtıl durumda bekledikleri *Boş Alan*, böyle bir sistemin parçasıdır. Ishiguro, klonların ya da robotların, kodlandıkları işlevleri tamamlayıp kendilerini bekleyen sona yaklaştıklarında insanlarla karşılaşma anlarının devamını sağlar. Kathy ve Tommy'nin Hailsham'lı gözetmen ve Madam ile yıllar sonra bir araya gelmesi gibi Klara da *Boş Alan*'a geçtiğinde mağaza yöneticisi tarafından ziyaret edilir.

Beni Asla Bırakma romanında karakterler insan ya da klon olarak ikiye ayrılırken; *Klara ile Güneş* romanında bazı çocukların "genetik düzeltme" (Ishiguro, 2022: 212) maksatlı *yükseltilmiş* olduğu göz önünde bulundurulursa, bu romandaki karakterleri insan, robot ve hem insan hem robot karakterler olarak üç gruba ayırmak mümkündür. Bu doğrultuda *yükseltilmiş* Josie ve *yükseltilmemiş* Klara "biyo-kapitalist ve teknolojiye bağlı toplumun hedeflerine işaret eden topluluğun üst ve alt kademelerine örnek teşkil etmektedir" (Süt Güngör, 2022: 1524). Öjenik girişimlerle çocuklar arasında ayrımların olabileceğini imleyen bu durum, yazar Ishiguro'nun kötümser bir bakışa sahip olduğu fikrini uyandırmamalıdır. Çünkü kendisiyle yapılan bir röportajda *Klara ile Güneş* romanını "daha ümitvar bir doku katmak için" (Akt. Gürova, 2021: 71) yazdığını belirtir. Bu çok katmanlı haliyle Ishiguro'nun her iki romanını salt bilimkurgu ya da distopya olarak değerlendirmek, yapay zekânın bir aktör olarak ele alındığı sosyolojik açıdan güçlü yönünü görmezden gelmek olacaktır.

6.SONUÇ

Bruno Latour'un 'ortaklıkların sosyolojisi' adını verdiği yaklaşımının temel çıkış noktası olan aktör-ağ teorisi uyarınca, Kazuo Ishiguro'nun *Beni Asla Bırakma* ve *Klara ile Güneş* romanlarının karşılaştırmalı olarak incelendiği bu çalışmada, yapay zekânın sosyolojik boyutu edebiyat metni özelinde analiz edilmiştir. Latour'un teorisinin işaret ettiği insan-olmayanın da insan-olan kadar eylemde bulunma yetki ve becerisine sahip olduğu kabulü, ileri teknoloji ürünü karakterleriyle Ishiguro romanlarında görülür.

Beni Asla Bırakma ve *Klara ile Güneş* yapay zekâyı işleyen iki roman olarak taşıdığı benzerlikler açısından Ishiguro'nun teknoloji ve insan karşılaşmasını derinlemesine ele alır. *Beni Asla Bırakma* romanı, yazarın yapay zekâyı edebiyat gündemine taşıdığı romanı iken; *Klara ile Güneş* romanı ise yazarın yapay zekâ konusunu edebi sahada daha derinlemesine işleyerek ileri teknoloji ürünlerinin bir aktör niteliğinde toplumsalın parçası haline geldiğini imlediği romanıdır. Bu haliyle romanlar arasındaki benzerlikleri okuma çabası, ilk romandan ikinci romana kadar yazarın görüşlerinin nasıl bir gelişim gösterdiği çerçevesinde yapılmıştır.

Beni Asla Bırakma romanında yazar, klonların ya bağışçı ya da bakıcı olduğu bir sistem kurar. Bu, bir nevi emeklilik sistemi gibi klonların hem bağışçı olduğu hem de çok sayıda organ bağışlama sebebiyle bakıma muhtaç hale geldiği dönemde, yine bir klon tarafından bakıldığı bir sistemdir. Birbirini destekleyen unsurların olduğu bu sisteme, insan faktörü olabildiğince dahil değildir. Klonların insanlarla karşılaşma anları sınırlıdır. Hailsham'da dışarıdan gelen birkaç satıcı ve *Kulübeler*'de ihtiyaçları gidermek için bulunan görevli haricinde insan yoktur. *Klara ile Güneş* romanında ise robotların etkinliğinin dar sınırlar çerçevesinde çizildiği bir sistemin olmadığı görülür. Robotların insanlarla karşılaşma anları daha fazladır. Bu romandaki robot-insan etkileşimi, bir robottan insanın yerine geçmesi istenecek kadar (Klara'dan beklenen Josie'yi *devam ettirmesi* görevinde olduğu gibi) yüksektir. Bu açıdan denilebilir ki Ishiguro, ikinci romanında yapay zekâya daha esnek hareket kabiliyeti tanımıştır.

Beni Asla Bırakma romanında okur, organ bağışı için hayatta tutulan ve bu yüzden özgürlükleri elinden alınan klon karakterlerin, bilgileri dahilinde olmasına rağmen, aksi yönde bir talepte bulunmadıkları ve beklentinin dışına çıkmadıklarına tanık olur. Klon karakterler hep olmaları gereken yerde ve zamanda, yapmaları gerekeni yaparlar. *Klara ile Güneş* romanında ise okuru, bir insandan kopyalanmış klonlar yerine, direkt olarak robot olan karakterler karşılar. Fakat bu robotlar, ileri teknoloji ürünü olduklarından, öğrenme hızları oldukça gelişmiştir. Yine de bu robotlar da programlandıkları haliyle yaşarlar. Ishiguro'nun bu tutumundan, bütün gelişmişliğine rağmen, yapay zekâyı davranış sınırlılığının bir program çerçevesinde göstermeye çalıştığı sonucuna varılabilir.

Klara ile Güneş romanı sadece insan ya da sadece robot karakterleri içermeyip *yükseltilmiş* ve *yükseltilmemiş* çocuk karakterlere de yer verdiğinden, adeta hibrit karakter çeşitliliği ile *Beni Asla Bırakma* romanından ayrılır. İlk romanında, insanların korku ve tiksintisi ile karşılaşan klonlar varken; ikinci romanında Ishiguro bu korkuyu bertaraf etmek istercesine, ebeveynlere çocuklarını *yükseltme* hakkı tanır. *Yükseltme* işlemi ile akademik becerilerin dışarıdan müdahale edilerek arttırılması beklenir. Fakat bu işlemin de toplumda bir yatışma sağlamadığı görülür ve insanlar bu romanda da robotlardan korkmaya ya da onlardan tiksinti duymaya devam eder. Çünkü robotlar, insanların işlerini elinden almıştır. Ancak burada Ishiguro'nun okuru düşünmeye davet ettiği bir konuyu göz ardı etmemek gerekir: *Yükseltilen* ve akademik başarı fırsatını arttıran çocukların sosyal becerileri zayıflar ve üstelik bu yöntemde, çocukların hastalanma riski de vardır. Sal ve Josie *yükseltilmiş* çocuklar olduğu için hastalanmışlardır.

Bu çalışma yapay zekâ konusunu, edebiyat metni özelinde ve aktör-ağ teorisi çerçevesinde irdelemeye çalışırken, Ishiguro'nun iki romanında yapay zekâ ürünlerinin toplumla nasıl bir entegrasyon içerisinde bulunduğu sorusunun cevabını aramıştır. *Beni Asla Bırakma* romanında klonların yaşam haklarına saygı duyan bir kesim vardır. Klon çocuklara daha duyarlı ve gerçekçi davranan ve bu amaçla bir eğitim verilmesi gerektiğini düşünen Bayan Lucy, bu kesimin başında gelen karakterlerdendir. Hailsham'ı kurmasıyla Bayan Emily ve Madam'ı da bu kesime dahil etmek mümkündür. Fakat klonlara karşı korku duyulduğu ve onlardan tiksinildiği gerçeği de romanda işlenir. Ishiguro bu romanında klonları ve toplumun onlara yönelik olumsuz düşüncelerini net bir şekilde ayırıp her iki tarafı birbirine yaklaştırmazken; diğer romanında farklı bir tutum benimser. *Klara ile Güneş* romanında robotlara olumlu ve olumsuz bakan insanlar bir aradadır, öyle ki aynı evin ya da aynı ailenin içerisinde bile farklılık gözlemlenebilir: Bayan Melanie ya da Mr Paul, robotlardan pek hoşlanmazken; Josie ve annesinin hoşnutsuzluğu söz konusu değildir. Ishiguro'nun bu tutumundan, bir önceki romanında karşıt görüşte olanları mekânsal olarak

birbirine yaklaştırmazken, son romanında farklı fikirleri birbiri ile iletişime geçirdiği ve düşüncelerin dönüşüm geçirmesine olanak tanıdığı sonucu çıkarılabilir. Yazar, yapay zekânın toplumsallaşma örüntüsünde yeni diyalog ortamları içerisinde ele alınması gerektiğinin ipuçlarını sunar.

Her iki romanda ortak imge olarak 'sergileme' dikkat çekicidir. Klon çocukların resimlerinin sergilenmesi ya da robot çocukların alıcı bulmak için mağazada teşhir edilmesi, teknolojinin hızla gelişmesinin temelinde insana hizmetin yattığını gösterir. Ishiguro *Beni Asla Bırakma* romanında klonları toplumun hizmetine sunarken, klonların toplumun doğal bir parçası olup olmadığı sorusunu gündeminde tutar. Bir taraftan organ bağışına duyulan ihtiyaç doğrultusunda klonlardan vazgeçilmemesi gerçeği varken, bir taraftan da klon çocukların da diğer çocuklar gibi duyguları olduğunu göstermeyi amaçlayan Hailsham projesi vardır. Bu proje, hem toplum ve klonların barıştırılmasını ve toplumsallaşmanın bir aktörü olarak görülmelerinin sağlanmasını hem de onlardan faydalanılmaya devam edilmesini hedefler.

Her iki romanda görülen ortak imgelerden biri de 'gerçek sevgi'nin olayları çözüme kavuşturacağı beklentisidir. Kathy ve Tommy, aralarında gerçek sevginin varlığını kanıtladıkları zaman organ bağışı görevlerinden *erteleme hakkı* alabileceğine inanırken; Klara da Josie'yi iyileştirmesi için Güneş'ten yardım isterken, Josie ve Rick arasında gerçek sevgi olduğunu göstermek ister. 'Gerçek sevgi' imgesinin ortaklığına benzer bir ilişki her iki romanda organ konusunun önem taşıması ile de ilişkilendirilebilir. Bir romanda organ bağışı, diğer romanda bir organ olarak kalbin benzersizliği işlenir. Ishiguro insani olanın taklit edilemeyeceğini ve ancak insan-olanın tekelinde bulunduğunu imlerken, bu gerçeği insanın unuttuğu anların bir çözümü olarak devreye robotları sokması, yapay zekâyı toplumsal aktör olarak gördüğü başka bir örnektir. Çocukların *yükseltilmiş* ya da *yükseltilmemiş* olarak yeni bir hiyerarşinin çıktığı ortamda, öjenik girişimlerin bir sonucu olarak sosyal becerilerin gelişmemesinin bir çözümü olarak robotlar devreye girer. Aslında her iki roman karakterlerinin de kendilerini makineden ibaret görmediği anlaşılır. İnsanların onlara bu şekilde dar bir çerçeveden bakmalarını, yetersiz ve haksız bir değerlendirme olarak algıladıkları açıktır. Planlananın dışına çıkmayan eylemlerde bulunarak klon olduklarını ya da robot olduklarını kabul ederler ancak Ishiguro'nun çok katmanlı gerçekler evrenini yaratmasıyla, okur, karakterlerin duyup hissettiklerinin kabul edilmesi için girdiği uğraşlara tanık olur.

Zıt fikirde ve türde olanları birbirine yaklaştırıp her kesimden düşüncenin aynı düzlemde tartışılmasına olanak tanıyacak bir hassasiyetle kurguladığı romanlarında, insan olmanın ve kalmanın imkânlarının bir yandan artarken bir yandan daraldığı bir ortamda, Ishiguro'nun yapay zekânın kötü amaçlar için kullanılmasının önüne geçmek için toplumsalı ilmek ilmek yeniden kurmayı amaçladığı söylenebilir. Aynı zamanda yapay zekâya geleneksel bir tutumla bakılmasının onun kapasitesini ve etki alanını küçümseyeceğini imleyerek toplumun yeni bileşenlerinin ortaya çıkmasını amaçladığı sonucuna varılabilir.

KAYNAKÇA

Adaş, E. B. ve Erbay, B. (2022). "Yapay Zekâ Sosyolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 21(1), 326-337.

Booker, M K. (2012). "Ütopya, Distopya, Toplumsal Eleştiri", *Ütopya ve Distopya Notos: Öykü İki Aylık Edebiyat Dergisi*, S: 36:, 35- 46.

Chatfield, T. (2013). *Dijital Çağa Nasıl Uyum Sağlarız?*, (Çev: Levent Konca), Sel Yayıncılık, İstanbul.

Çelebi, V. ve İnal, A. (2019). "Yapay Zekâ Bağlamında Etik Problemi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 66, 651-661.

Demir, A. (2018). "Ölümsüzlük ve Yapay Zekâ Bağlamında Trans-Hümanizm", *AJIT-e: Online Academic Journal of Information Technology*, Cilt/Vol: 9, Sayı/Num: 30.

Gözen, H. & Edman, T. B. & Arıkan, A. & Dağ, Ü. & Dülger, O. ve Güdücü, B. (2022). "Bir Klonun Günlüğünden: Posthümanizm, Transhümanizm, Distopya ve Beni Asla Bırakma", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 39(1), 144-160.

Gürova, E. (2021). "Klara ile Güneş: Dijitalleşen Bir Çağda İnsan Olmak", *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 10, 69-81.

Ishiguro, K. (2022). *Klara ile Güneş*, 3. Baskı, (Çev: Lale Akalın), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Ishiguro, K. (2023). *Beni Asla Bırakma*, 30. Baskı, (Çev: Mine Haydaroğlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Korkmaz, F. (2020). "Kazuo Ishıguro'nun Beni Asla Bırakma ile Çetin Altan'ın 2027 Yılının Anıları Romanlarının Distopik Açıdan Mukayesesi", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 12, Sayı: 24, 1-8.

Körlü Topan, A. (2024). *Aktör-Ağ Teorisi Açısından Yapay Zekâ ve İletişim*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Radyo Tv Sinema Anabilim Dalı.

Latour, B. (2021). *Toplumsalı Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, (Çev. Nüvit Bingöl), Tellekt (Can Sanat Yayınları), İstanbul.

Oruç, D. (2024). "A promise of 'The Good Place': Dystopia in Kate Wilhelm's The Funeral and Kazuo Ishiguro's Never Let Me Go", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (38), 1431-1441.

Öztemel, E. (2020). "Yapay Zekâ ve İnsanlığın Geleceği", *Bilişim Teknolojileri ve İletişim: Birey ve Toplum Güvenliği*, (Ed: Muzaffer Şeker, Yasin Bulduklu, Cem Korkut ve Mürsel Doğrul), Türkiye Bilimler Akademisi, ss. 95 – 112, Ankara.

Say, C. (2019). *50 Soruda Yapay Zekâ*, 14. Baskı, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul.

Singil, N. (2022). "Yapay Zekâ ve İnsan Hakları", *Public and Private International Law Bulletin*, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 1-38.

Sucu, İ. ve Ataman, E. (2020). "Dijital Evrenin Yeni Dünyası Olarak Yapay Zekâ ve Her Filmi Üzerine Bir Çalışma", *e-Journal of New Media/Yeni Medya Elektronik Dergi*, Volume 4, Issue 1, 40- 52.

Süt Güngör, P. (2022). "A eugenic attempt to create "uppor class": Klara and the Sun by Kazuo Ishiguro", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (31), 1523-1533.

Şafak, Z. (2022). "Never Let Me Go: A Story of Longing for Humane Affection Tinged with Memory", *International Journal of Cultural and Social Studies*, Volume 8 (Issue 2), 209-218.

Tıkız, G. & Kavaklı, N. ve & Özözen Danacı, M. (2018), "Yeni Dünya Düzeninde Hüzünlü Bir Kabullenmişlik ve Yabancılaşma: Kazuo Ishıguro'nun Beni Asla Bırakma Adlı Eseri", *1. Uluslararası Sosyal Bilimlerde Kritik Tartışmalar Kongresi (ICCDSS'18),* Tam Metin Bildiri Kitabı, 90-102.

Yılmaz, T. (2020). "X Faktörü: Ishiguro'nun Beni Asla Bırakma Adlı Romanında İnsanlık Onuru", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(Aralık Özel Sayı), 205-222.

Yılmaz, E. (2023). "Sosyal Medya Mecraları ile Birey Arasındaki İlişkiye Bruno Latour'un Aktör-Ağ Teorisi Açısından Bir Bakış", *Düşünce ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 53-69.

https://www.bookbrowse.com/author_interviews/full/index.cfm/author_number/477/kazuo-ishiguro Erişim Tarihi: 28.08.2024

https://www.npr.org/2021/03/17/978138547/kazuo-ishiguro-draws-on-his-songwriting-past-to-write-novels-about-the-future Erişim Tarihi: 28.08.2024

https://www.gazeteduvar.com.tr/gulten-akin-siirinde-ortakligin-insasi-araziyi-duzlestirmek-haber-1609257 Erişim Tarihi: 30.08.2024

https://t24.com.tr/k24/yazi/edebiyat-calismalari-latour-ag-modeli,2394 Erişim Tarihi: 30.08.2024

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.01.2025 **√Accepted/Kabul:** 11.02.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1611378
Research Article/Araştırma Makalesi

Demir, C. (2025). "Kalkınmanın İktisadi, Sosyal ve Kültürel Boyutları Bağlamında Yapay Zeka", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* sayı 68, ss. 103-116.

KALKINMANIN İKTİSADİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL BOYUTLARI BAĞLAMINDA YAPAY ZEKA

Caner DEMİR*

Öz

Bu çalışmada, içinde bulunduğumuz çağın en önemli dönüşüm faktörlerinden biri olan yapay zekanın kalkınma üzerindeki etkileri ele alınmaktadır. Üretim süreçlerini ve tüketim kalıplarını kayda değer bir şekilde etkilemekte olan yapay zeka, iktisadi ilişkileri ve akımları gözle görünür derecede etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Oluşan verimlilik artışları sayesinde ekonomik büyümede artışların olması beklenirken işgücü piyasalarında yapay zekanın insan emeğini ikame edeceği yönündeki endişeler halen tartışılmaktadır. Oldukça önemli olan bu başlıklar kalkınmanın iktisadi boyutunu oluştururken, sosyal ve kültürel alanda da yapay zeka sistemlerinden kaynaklanan dikkat çekici dönüşümler meydana gelmektedir. Bu farkındalıktan hareketle, bu çalışmada yapay zekanın kalkınma üzerindeki mevcut ve potansiyel etkileri ekonomik, sosyal ve kültürel boyut olmak üzere üç alt başlık altında ele alınmaktadır. Ayrıca, yapay zekanın kalkınma alanında yol açtığı bu dönüşümlerin sürdürülebilirlik bakımından da bir değerlendirmesi yapılmaktadır. Yapılan tartışma çerçevesinde bu çalışma, yapay zekaya ilişkin izlenecek politikaların geç kalınmaksızın pek çok alanı kapsayıcı ve dinamik bir şekilde tasarlanması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: *Yapay zeka, Kalkınma, Sürdürülebilirlik.*

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE CONTEXT OF ECONOMIC, SOCIAL, AND CULTURAL DIMENSIONS OF DEVELOPMENT

Abstract

This study discusses the effects of artificial intelligence, one of the most important transformation factors of development in the current era. Economic relations and flows have been and still are impacted by artificial intelligence, which has a substantial impact on production processes and consumption patterns. While economic growth is expected to increase due to productivity gains, concerns that artificial intelligence will substitute human labour in labour markets are still being discussed. While these essential topics constitute the economic dimension of development, there are also remarkable transformations in the social and cultural spheres resulting from artificial intelligence systems. Based on this awareness, this study addresses the current and potential impacts of AI on development under three subheadings: economic, social, and cultural dimensions. In addition, an evaluation of these transformations caused by artificial intelligence in the field of development is also to be made in terms of sustainability. Within the framework of the discussion, this study highlights the necessity of designing policies related to artificial intelligence in a comprehensive and dynamic manner without delay.

Keywords: *Artificial intelligence, Development, Sustainability.*

*Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Salihli İİBF, İktisat Bölümü, MANİSA.
e-posta: caner.demir@cbu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-3840-6335)

1.GİRİŞ

Az gelişmiş ülkelerin geri kalmışlık nedenleri ve muhtemel gelişme patikalarını ele almak üzere ortaya çıkan kalkınma kavramı, geçen yüzyıllar boyunca dönüşen dünya ve koşullara bağlı olarak değişim göstermiştir. Her ne kadar İngilizce karşılığı "*development*" olsa da burada ifade edilen kalkınma kavramı, esasen iktisadi kalkınmaya tekabül etmekte olup, sosyal ve temel bilimlerin diğer alanlarındaki İngilizce karşılığı aynı olan "*gelişme*" kavramından farklılık göstermektedir. Ancak ne var ki, günümüzde iktisadi kalkınma konsepti de farklı disiplinler tarafından ortaya atılmış ve tartışılmakta olan sosyal kalkınma, kültürel kalkınma, çevresel kalkınma, teknolojik kalkınma, insani kalkınma, bölgesel kalkınma, kırsal kalkınma ve sürdürülebilir kalkınma gibi birçok kalkınma kavramını içermekte ve kavramlar arasında farklı ölçülerde etkileşimler bulunmaktadır (bkz. Kanbur, 2002; Takbir vd., 2022; Bhandari, 2023).

Ülkeler arası gelişmişlik farklılıklarının tarihsel olarak pek çok toplumsal, iktisadi ve politik nedenleri olsa da 16. yüzyılı takiben sömürgecilik faaliyetlerinin yayılım göstermesi ve 17. yüzyıl sonlarında buhar makinesinin icat edilmesiyle başlayan sanayi devrimi, iki temel neden olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışmada üzerinde durulacak konu itibariyle teknolojik kalkınmanın da önemli bir ayağını oluşturan sanayi devrimi (ve devrimleri) üzerinde durmakta fayda vardır. Buhar makinesinin icadı sonrası üretim süreçlerinde fiilen kullanılmaya başlamasının zaman alması nedeniyle iktisadi olarak somut etkiler, 18. yüzyıl başlarından itibaren gözlenmeye başlamıştır. Bu dönemi takiben başta Avrupa kıtası olmak üzere toplam dünya üretimi geometrik bir artış göstererek dünya tarihinde daha önce hiç gözlenmemiş bir şekilde artmaya başlamıştır (Jones, 2016). Her ne kadar Sanayi Devrimi dendiğinde yukarıda ifade edilen ve 18. yüzyıl başlarında etkileri gözlenen dönüşüm akla gelse de günümüz yazınında 20. yüzyılın ilk yarısında seri üretimin yaygınlaşması, çelik kullanımının artması, iletişim teknolojilerinde çığır açacak buluşların meydana gelmesi, İkinci Sanayi Devrimi (Boom, 2005; Liffen, 2013); otomasyon sistemlerinin ortaya çıkması, radar teknolojisinin gelişmesi, ilaç sanayinde yaşanan gelişmeler, uzay araştırmaları, Üçüncü Sanayi Devrimi (Edwards, 1997; Skolnik, 2002; Rifkin, 2011; Gaynes, 2017); içinde bulunduğumuz çağda halen gelişmekte olan siber-fiziksel sistemler, yapay zeka ve makineler arası iletişimde meydana gelişmeler ise Dördüncü Sanayi Devrimi olarak adlandırılmaktadır (Kagerman vd., 2011; Drath ve Horch, 2014; Hermann vd., 2016).

İçinde bulunduğumuz çağda halen gelişim ve dönüşümünü sürdüren Dördüncü Sanayi Devrimi – diğer adıyla Endüstri 4.0, unsurlarından biri olan yapay zeka sayesinde diğer unsurlarının da hızla gelişim ve dönüşümünü mümkün kılmaktadır. Bu durum, yapay zeka kavramını bu son endüstri devriminin de merkezine koymaktadır (Sharabov ve Tsocev, 2020). Sadece imalat sanayiinde değil, hizmetler sektöründe de insanlık tarihinde daha önce gözlemlenememiş ve eşi benzeri olmayan dönüşümler yapay zeka sayesinde mümkün hale gelmektedir.

Bu çalışmada, yukarıda sunulan çerçeveden hareketle yapay zekanın kalkınma süreci üzerindeki fiili ve potansiyel etkileri ele alınacaktır. Bu amaçla, takip eden bölümde kalkınma kavramı ve dünyada kalkınmanın tarihsel gelişiminden bahsedilecek olup ardından yapay zekanın ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınma üzerindeki etkilerine değinilecektir. Son olarak, 1990'lı yıllardan bu yana yoğun bir tartışma gündemi oluşturan sürdürülebilir kalkınma kavramının yapay zekaya bağlı dönüşümüne değinilecek ve kalkınmanın sürdürülebilirliği için yapay zekanın ne denli etkili olabileceği tartışılacaktır.

2.KALKINMA KAVRAMI VE GELİŞİMİ

20. yüzyılın ikinci yarısının başlarında, yani son dünya savaşının hemen ardından, iktisat biliminin yeni bir alt dalı olarak ortaya çıkan Kalkınma kavramı, yukarıda da ifade edildiği gibi aslında iktisadi gelişmeye (iktisadi kalkınmaya) tekabül etmektedir. Terminolojik olarak kalkınma kavramı, iktisat literatürüne özellikle 20. yüzyılın ilk yarısında girmiş olsa da iktisat ve toplum bilimleri alanında "*gelişme ve gelişmenin süreçlerine*" ilişkin çok daha önceki yüzyıllardan beri farklı düşünürler farklı yaklaşımlar getirmiştir. Adam Smith'e göre toplumların gelişme süreçleri avcı-toplayıcılık, çobanlık, tarım toplumu ve ticaret toplumu şeklinde dört aşamalı bir seyir izlemekte olup ilk aşamada özel mülkiyete dayalı bir yapı gelişmediği için oldukça ilkel ve basit bir ekonomik yapı oluşmuştur. Avcı-toplayıcı aşamada toplumlar geçimlik bir hayat tarzını sürdürebilmek için avlanma ve gereksinim duyduklarını doğadan toplama amacındaydılar (Smith, 2006). Milattan önce 10.000'li yıllarda, insanlığın tarım ve hayvancılığı sistematik bir şekilde yapmaya başlaması, insanlık tarihindeki en önemli dönüm noktalarından birini oluşturmuştur. Bu sayede yerleşik hayata geçilmiş ve üretimde kayda değer artışlar meydana gelmiştir.

Buna bağlı olarak nüfusun tamamı beslenme amaçlı üretime odaklanmak zorunda kalmamış ve farklı zanaatlara yönelinmesi mümkün hale gelmiştir. Bu durum, aynı zamanda daha karmaşık iktisadi yapıların oluşmasına da yol açmıştır (Acemoğlu vd., 2005; Diamond, 2008). Tarımda meydana gelen sistematik gelişmelerin ardından özellikle Akdeniz etrafında yer alan toplumların öncülüğünde ticaret faaliyetleri gelişmiş ve bu sayede önceki çağlara kıyasla çok daha fazla bir zenginlik elde edilmiştir (Angus, 2001). 18. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyılın ortalarına değin artan bir hızla buhar makinesinin icadına bağlı olarak makinelere dayalı üretim sistemlerinin yaygınlaşması, sanayi sektörünün emsali görülmemiş bir hızla tarım sektörünün yerini almasını sağlamış ve iktisadi kalkınmada günümüz dünyasını da şekillendiren bir dönüşüm süreci başlamıştır (Landes, 2003). Sanayide meydana gelen bu dönüşüm, 18. yüzyılda Adam Smith tarafından ortaya konan iktisadi analizin Klasik ekolün bir diğer temsilcisi olan David Ricardo tarafından bazı hususlar bakımından gözden geçirilmesine ve hatta Karl Marx gibi sosyalist düşünürler tarafından çok daha kökten eleştirilere maruz kalmasına yol açmıştır. Smith'in bu gibi eleştirilere maruz kalma sebebi, şüphesiz ki Ulusların Zenginliği eserini 1776 yılında, henüz Sanayi Devrimi ortaya çıkmamışken kaleme alması ve ortaya çıkacak etkileri gözlemleme fırsatına sahip olamamasıdır. Her iki düşünür de eserlerini Smith'ten yaklaşık 50 sene sonra, Sanayi Devrimi'nin etkilerinin oldukça uzun bir süre gözlenmesinin mümkün olmasının ardından ortaya koymuştur. Bu durum, toplum bilimlere ilişkin değerlendirme ve çıkarımların çok uzun süreler gerekmese dahi önemli dönüm noktalarına bağlı olarak nasıl değişebildiğine ilişkin önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Çalışmanın bir önceki bölümünde de ifade edildiği gibi, sanayide meydana gelen devrimler, günümüzde dört basamaklı bir yapı şeklinde değerlendirilmekte olup içinde bulunduğumuz çağda da halen Dördüncü Sanayi Devrimi'nin devam etmekte olduğu kabul edilmektedir. Bu devrimlerin üçüncü basamağı içerisinde yer alan 1980'li yıllarda bilgisayar ve iletişim teknolojilerinde meydana gelen ilerlemeler ekonomik birimler arasındaki ağların dijitalize olmasına yol açmış ve bu durum iş yapma biçimlerini dikkate değer biçimde değiştirmiştir (Castells, 2010). Sosyolojik, politik, kültürel ve iktisadi açılardan pek çok farklı başlık altında değerlendirilen küreselleşme olgusu da söz konusu dijitalleşmiş ağlar sayesinde benzersiz bir hızla yayılım göstermiştir. Tüm bu gelişmeler, bilginin insanlık tarihinin önceki tüm çağlarından çok daha fazla önem kazanmasına ve ekonomik yapının da temel bir faktörü olarak ele alınmasına yol açmıştır. Drucker (1993), bilginin artık göz ardı edilemeyecek bir üretim faktörü olduğunu, buna bağlı olarak işgücünü oluşturan sınıfların, eğitim ve yönetim anlayışlarının değişmek durumunda kalacağını ifade etmiştir. Aradan geçen 30 yılın ardından, Drucker'in bu çıkarımlarının hatırı sayılır derecede gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Drucker, ayrıca Joseph Schumpeter'in yenilik ve inovasyonu tanımlamakta kullandığı "*yaratıcı yıkım*" kavramının bilgi toplumunun merkezinde yer aldığını ve bu aşamadan sonra kalkınmanın ancak yeniliklere bağlı teknolojik gelişme sayesinde mümkün olabileceğini vurgulamıştır (bkz. Schumpeter, 1942).

Bilgi ve yenilik temelindeki yeni kalkınma anlayışının merkezine özellikle 21. yüzyılda etkileri çok daha net bir şekilde hissedilen yapay zeka kavramı oturmuştur. Veri analizi, finansal piyasalar, sağlık sektörü, eğitim sektörü, otomasyon sistemleri gibi pek çok alana hızlı bir şekilde yayılım gösteren yapay zeka, yenilikçiliğe açık yapısı sayesinde üretimde verimliliği artırmakta ve maliyetleri düşürmektedir (Brynjolfsson ve McAfee, 2014). Bunun yanı sıra üretim süreçlerinde artan bir otomasyon ve dijitalleşmeyi beraberinde getiren yapay zeka nedeniyle genel olarak üretimin daha az işgücüyle yapılabilecek olmasının işsizlik ve gelir dağılımında ne gibi dönüşümlere yol açabileceği konusunda da halen bir takım tartışmalar devam etmektedir (Autor, 2015). Takip eden bölümlerde bu tartışmalar, daha detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

İktisadi etkilerinin yanı sıra kalkınmanın toplumsal ve kültürel boyutları da yapay zeka alanında ortaya çıkan gelişmelere bağlı olarak önemli bir dönüşüm süreci geçirmektedir. İletişim, eğitim, sağlık, medya, kültürel miras aktarımı, güvenlik gibi pek çok alanda yapay zekanın olumlu ve olumsuz etkilerini görebilmek mümkündür. Bu gelişmeler, her bir alt alan bakımından kalkınma sürecinin gideceği yönü de tayin etmektedir.

3.YAPAY ZEKA VE TEMEL BOYUTLARIYLA KALKINMA

Kalkınma kavramı bir bütün olarak ekonomi, eğitim, adalet, kültür, politika ve toplumdaki pek çok kurumda gelişmeyi ifade ediyor olsa ve tüm bu alanlardaki gelişmeler bir diğerini dolaylı olarak etkiliyor olsa da her bir alt alanın kendi özelinde incelenmesi de gerekmektedir. Yapay zeka alanında meydana gelen gelişmeler, bu alt

alanları farklı şekillerde etkilemekte olduğu için bu alt bölümde kalkınma üç alt alan halinde değerlendirilerek yapay zekanın ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınma süreçleri üzerindeki fiili ve potansiyel etkileri ayrı ayrı ele alınacaktır.

3.1.Yapay Zeka ve İktisadi Kalkınma

Pek çok faktöre bağlı olarak değişim ve dönüşümün süreklilik arz ettiği iktisadi kalkınma, çağımızın en önemli dönüştürücü faktörlerinden biri olan yapay zekaya bağlı olarak da birçok potansiyel fırsat ve zorlukla karşı karşıyadır. Üretkenliği artırıcı etkisine bağlı olarak, yapay zeka sayesinde birçok sektörde büyümede artışlar gözlenmesi beklenmektedir. Haseeb vd. (2019), 2030 yılına kadar özellikle Asya-Pasifik bölgesinde yapay zekadan kaynaklanan ilave bir %16'lık büyüme gerçekleşebileceğinden bahsetmiştir. Yazarlara göre, bu büyüme, yapay zekanın operasyonel süreçlerdeki optimizasyonun daha kusursuz gerçekleşmesini, maliyetlerin düşmesini ve verimliliğin artmasını sağlamasından kaynaklanmaktadır. Yapay zeka uygulamaları sayesinde daha önceki hesaplama ve öngörü sistemlerinden çok daha başarılı bir şekilde etkinsizlik ve verimsizliğe yol açan faktörler saptanabilmektedir. Xian (2023) ise Çin özelinde uyguladığı bir panel veri analizinden elde ettiği sonuçlara göre yapay zekanın ekonomik büyümeyi hem doğrudan hem de teknolojik yenilik ve beşeri sermayeyi geliştirici etkisine bağlı olarak dolaylı yoldan artırdığını vurgulamıştır. Bu etki mekanizmasıyla yapay zekanın ekonomik faaliyetlere entegre olması sayesinde yeni endüstriler ve piyasaların oluşması için uygun zemin de oluşabilmektedir.

Yapay zekanın iktisadi kalkınma üzerindeki en önemli etkisi, şüphesiz ki üretkenliği artırmasından kaynaklanmaktadır. Otomasyon ile ikame edilebilecek rutin işlerin insan gücünden alınması ve çalışanların katma değeri daha yüksek alanlara odaklanmalarının sağlanması sayesinde sadece çalışanların bireysel verimlilikleri değil, bulundukları firma ve ülkelerin ekonomik verimlilikleri de artacaktır. Bu pozitif etki hem firma hem de çalışanların yapay zeka çözümlerini benimseme hızlarıyla doğrudan ilişkili olacaktır. Ancak ne var ki işgücü piyasasında yapay zekaya bağlı oluşabilecek etkiler konusunda bir fikir birliği bulunmamaktadır. Özellikle işgücü piyasalarında yapay zekadan kaynaklanabilecek sorunlar, önemli bir tartışma alanını oluşturmaktadır. Otomasyon kullanım oranlarında beklenen artış, işten çıkarılma ve gelir adaletsizliği gibi hususlarda negatif bir beklenti söz konusudur. Autor ve Salamons (2017) da oluşan verimlilik artışlarına bağlı olarak sektörel istihdam düzeylerinde birtakım daralmalar olabileceğini, ancak makro düzeyde istihdamın artacağını vurgulamışlardır. Benzer şekilde Graetz ve Michaels (2018) da çok sayıda ülkeden topladıkları veriler ile robotik sistem kullanımının makroekonominin genel yapısı üzerindeki etkilerini gözlemlemişlerdir. Yazarlar, yapay zekaya dayalı robotik sistem kullanımının bu ülkelerdeki ekonomik büyüme oranını %0,36 oranında artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Büyüme oranındaki bu artışın ücretlere yansıdığını da gözlemleyen yazarlar, robotik sistem kullanımının düşük ve orta nitelikteki işgücü istihdamı üzerinde bir miktar olumsuz etkileri olmasına rağmen toplam istihdam üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını vurgulamışlardır. Yazarların genel istihdama ilişkin elde ettikleri bu bulgu, büyük olasılıkla yapay zekaya bağlı olarak yeni bir takım iş türü ve kollarının meydana gelmesi ve oluşan iş kollarının sayıca niteliksiz istihdamda meydana gelen azalışlardan fazla olmasına işaret etmektedir.

Lu ve Zhou (2021) yapay zekanın mevcut çalışanları ikame etmek suretiyle bir işsizlik sorununa yol açabileceği endişesinden bahsetmektedir. Puaschunder (2019) ise yapay zekanın yaygınlaşmasıyla işgücü piyasasında beceri ve yetenek odaklı bir dönüşümün meydana geleceğini ve bu durumun üretkenlik anlamında iyi görünse de düşük nitelikli işçilerle yüksek niteliklileri arasındaki ücret farklılıklarının daha da artmasına yol açacağını belirtmektedir. Puaschunder'e göre, gerekli politika tasarımlarıyla önlemler alınmazsa bu durum bir takım sosyal gerilimlere de yol açabilecektir. Yapay zekanın işgücünü ikamesi, yukarıda da ifade edildiği gibi rutin ve karmaşık olmayan iş türlerinden başlayacaktır. Huang ve Rust (2018), yapay zeka ve otomasyon sistemlerindeki yaygınlaşmanın yüksek nitelikli işgücüne olan talebi artıracağını, düşük nitelikli işgücüne olan talebi ise çarpıcı bir şekilde azaltacağını ifade etmektedir. Ortaya çıkan bu kutuplaşmanın yıkıcı etkilerini en aza indirmek için yapılması gereken ise çalışanların dönüşüm geçiren işgücü piyasasına uyum sağlamaları için yeni beceriler kazanmalarının önünü açabilecek platformlar oluşturmak ve bunları teşvik edici politikalar tasarlamaktır. Merola (2022), yapay zeka sistemlerinin işgücünü ikame etmesi sonucunda toplumda gelir eşitsizliğinde de artış olacağını, oluşacak sosyal zararı azaltmak ve servetin yeniden dağıtımını daha adil bir şekilde sağlamak amacıyla robot ve dijitalleşme vergisi uygulanması önerisinde bulunmaktadır.

Yapay zekaya bağlı bir dönüşüm süreci içerisinde bulunan kapitalist iktisadi kalkınma süreci içerisinde üretim ve bölüşüm süreçlerinin de dönüşüme uğraması kaçınılmazdır. Walton ve Nayak (2021), bu dönüşümü Marksist bir bakış açısıyla ele almaktadır. Yazarlara göre, platform bazlı internet şirketleri, gösterdikleri geometrik büyüme performanslarını sürdürdükçe daha fazla veriye ve daha fazla yapay zeka yeteneğine sahip olacakları için güçlerini artıracaktır. Yazarlar, içerisinde bulunduğumuz bu dönüşüm dalgasının sermaye sınıfı-işçi sınıfı çatışmasını ortadan kaldırmayacağını, sadece rollerin görünüm değiştireceğini kapsamlı bir karşılaştırma yaparak vurgulamaktadırlar (Walton ve Nayak, 2021: 7).

Yenilikçi bir çıktı olarak ekonomik hayatın merkezinde bu denli önemli bir yer edinen yapay zeka, başka yenilikçi fikirlerin de önünü açan önemli bir işleve sahiptir. Mal ve hizmetlerin yanı sıra iş modellerinin de yenilenmesini sağlamakta, firmaların yeni piyasa fırsatları oluşturmalarına yardımcı olmakta ve firmalar ile tüketiciler arasındaki köprülerin etkinliklerini artırmaktadır. Cath vd. (2018), iyi bir yapay zeka toplumu oluşturabilmek için politika yapıcılar, özel sektör ve üniversiteler arasında toplumsal çıkarları korumak ve inovasyonu teşvik etmek amacıyla işbirliklerinin güçlendirilmesini önermektedir. Tyulin vd. (2023) ise yapay zeka sistemlerinin insanileştirilme süreçleri hızlandıkça yenilikçilik ve girişimcilik kültürünün teşvik edileceğini ve bunun da ekonomik büyümeyi teşvik edeceğini vurgulamaktadır.

Yapay zekaya bağlı olarak üretim süreçlerinde ortaya çıkan verimlilik artışları ve kazanımlar her ne kadar olumlu bir görüntü ortaya koysa da daha önceki sanayi devrimi süreçlerinde de olduğu gibi hem sermaye-işgücü oranını hem de ulusların ekonomik gelir elde ediş yöntemlerini değiştirebilecektir. Bu durum, küresel rekabet gücü dengelerini de dikkate değer bir biçimde değiştirebilme potansiyeline sahiptir. Yapay zeka sistemlerine yatırım yapan ülkeler, diğerlerine kıyasla daha fazla rekabet gücüne sahip olabilecektir. Kimi iktisatçılara göre, bu durumun gelişmekte olan ülkelerin son yüzyılda gösterdikleri kalkınma başarılarını geriye dahi götürebilme olasılığı bulunmaktadır. Örneğin, Korinek ve Stiglitz (2021), bunun ülkeler arası yakınsama süreçlerini tam tersi bir istikamete sürükleyebileceği endişesini ifade etmektedir. Bundan korunabilmek için gelişmekte olan ülkeler de yapay zekaya bağlı yenilikçiliği benimsemeli ve buna yönelik stratejiler belirlemelidir. Bu stratejiler, yapay zeka sistemlerinin geliştirilmesi, bunlarla uyumlu biçimde çalışabilecek işgücünün yetiştirilmesi, işgücünün dönüşümü için eğitim programlarının tasarlanması, etik hususlar ve potansiyel risklerin değerlendirilmesi şeklinde sıralanabilir.

Yapay zeka, iktisadi kalkınmayı çok yönlü ve derinlemesine bir şekilde etkilemekte ve etkilemeye devam edecek gibi görünmektedir. Verimliliğin artması, yenilikçiliğin teşvik edilmesi, işgücü piyasalarının yeniden şekillenmesi ve küresel rekabetteki dengelerin değişmesi gibi pek çok noktada bir değişim döneminin tam ortasında bulunmaktayız. Olumlu etkilerin yanı sıra bazı mesleklerin yapay zeka tarafından ikame edilmesiyle işsizliğin oluşması, gelir dağılımının bozulması gibi bazı olumsuz etkilerle karşılaşılması da muhtemeldir. Bunlarla başa çıkmak için şimdiden çeşitli politika ve yönetişim çerçevelerinin oluşturulması gerekmektedir.

3.2.Yapay Zeka ve Sosyal Kalkınma

Yapay zekada meydana gelen gelişmeler, toplumsal hayattaki iletişim ve etkileşimleri, yönetişimi, eğitimi, sağlık hizmetlerini ve etik hususları etkileyebilmektedir. Bireyler, firmalar –veya genel bir ifadeyle toplumu oluşturan ajanlar arasındaki iletişim, günümüzde sosyal medya ve yayın platformları aracılığıyla tarihin önceki dönemlerinde eşi benzeri görülmemiş bir sosyal uyuma yol açmıştır. Öyle ki, bu uyum birbirinden gerek tarihsel gerekse kültürel olarak oldukça uzak toplumlarda bile benzeşime yol açabilmektedir. Sadiku vd. (2021), sosyal bağlardaki bu kaynaşma sayesinde ajanlar arası benzer değerler ve ilgi alanlarının fark edilebilir hale geldiğini ve aidiyet duygularının geliştiğini vurgulamaktadır. Tekil düzeydeki bu benzeşimler toplumlar genelinde ele alındığında ise küreselleşme süreciyle toplumlar arasındaki sosyolojik mesafelerin azaldığı görüşünün yapay zeka ile daha da hızlı bir şekilde ilerleyebileceği öne sürülebilir. Öte yandan, yapay zeka sistemleri sayesinde dijital tabanlı sosyal paylaşım ortamlarında içeriklerin kişiselleştirilebilmesinin mümkün olması, toplumsal kutuplaşma ve parçalanmaya da yol açabilmektedir. Bireyler, bu kişiselleştirme sayesinde sahip oldukları inanç ve değer yargılarına daha fazla maruz kalabildikleri yankı odalarına hapsolabilmekte, karşıt görüş ve inanca sahip diğer birey ve kitlelerden toplumsal olarak daha da uzaklaşabilmektedirler. Bu durum, toplumsal anlamda yapıcı ve uzlaşmacı bir diyalog zemininin ortadan kalkmasına yol açabilecektir (Cota vd., 2019; Goel vd., 2023). Özellikle

kurumların etkin işleyişinin kalkınma üzerindeki olumlu etkilerinin net bir çerçeveye oturtulduğu günümüzde bu durum şüphesiz ki kalkınma için olumsuz bir toplumsal yapıya zemin oluşturacaktır.

Kalkınmanın toplumsal ayağının belki de en önemli bileşeni eğitimdir. Günümüzde kalkınmaya ilişkin önde gelen kavramlardan biri olan insani gelişmeye göre gelişmenin değerlendirilmesi ve ölçümünde hasılanın yanı sıra sağlık ve eğitim de dikkate alınmalıdır (UNDP, 2024). İnsani gelişme içerisinde yer alan eğitim ve sağlıktaki gelişim hedefi her ne kadar kalkınma iktisadı çerçevesinde insanlar için daha yaşanabilir bir standardı ifade ediyor olsa da kavramın eğitim ayağı, iktisadi büyüme kuramlarında işgücünün daha nitelikli hale gelmesini ifade eden "*beşeri sermaye*" yaklaşımında ele alınmaktadır. Şüphesiz ki büyüme kuramlarındaki işgücünün nitelikli hale gelmesi için eğitime önem vermek ile bireylerin yaşam standardını artırmak amacıyla daha iyi eğitim alabilmelerine imkan tanımak, aynı sonuca kapı aralıyor olsa da farklı amaçları ifade etmektedir. Ancak, her iki amaç bakımından da (beşeri sermaye oluşumu ve insani gelişme) yapay zekanın eğitim alanındaki potansiyel getirilerinden azami ölçüde faydalanabilmenin kalkınmanın tüm boyutlarında pozitif bir etki oluşturacağını söylemek mümkündür.

Campa (2017), yapay zeka nedeniyle oluşabilecek işsizliği ve bununla başa çıkmak için bireylerin hangi alanda ne gibi yeni yetkinlikler kazanması gerektiği sorusunu ele almıştır. Campa'ya göre, yapay zeka düşük ve orta nitelikteki çalışanların yanı sıra yüksek nitelikteki çalışanları da etkileyecektir. Bu nedenle, temel bilimler ve mühendislik eğitimindeki ilerlemelerin yapay zekaya bağlı oluşacak işsizliği önlemek için yeterli olamayacağı yönündeki endişesini ifade etmektedir. Campa, yapay zeka kaynaklı oluşabilecek işsizliği önlemek için en önemli yolun ise eleştirel düşünce, sanatsal yaratıcılık, felsefi kavrayış ve sosyal duyarlılık gibi yapay zekanın hiç ya da nispeten düşük seviyelerde ikame gücüne sahip olabileceği alanlara yatırım yapmaktan geçtiğini vurgulamaktadır.

Kişiselleştirmeye müsait bir ortam hazırlaması nedeniyle yapay zeka aracılığıyla öğrencilerin farklılık arz eden algı ve öğrenme yetilerine özel kaynaklar ve yöntemler tasarlanması mümkün olabilmektedir (Peng vd., 2019). On yıllardır eğitim tartışmaları içerisinde yer almakta olan, "*her öğrenciye aynı çerçevede eğitim verilmesinin*" oluşturduğu dezavantaj, bu sayede kırılabilecektir (Abbas vd., 2023). Yapay zeka sayesinde farklı sebeplerden dolayı eğitime erişimi kısıtlı bireylerin de eğitim alabilmesi mümkün olabilmekte ve dahi alacakları bu eğitim yukarıda da ifade edildiği gibi kişiselleştirilmiş nitelikler taşıyabilmektedir. Tüm bu fırsatlar, eğitimin demokratikleşmesini sağladığı gibi bireylerin ve toplumun gelişimi için önem arz etmektedir. Bu olumlu etkilerin yanı sıra yapay zekanın eğitim alanındaki etkileri bakımından da etik kaygıların dikkate alınması gerekir. Veri gizliliği, algoritmaların kısıtlılığından kaynaklı önyargılı bilgi üretimi gibi hususlara dikkat edilmesi önemlidir. Bunun için eğitim sektörü, sanayi ve politika yapıcılar arasında yaşam boyu öğrenme amacı doğrultusunda yapay zekanın inşa edilmesi için ortak ve süreklilik arz eden bir çaba gösterilmesi gerekmektedir (Eynon ve Young, 2021).

Yapay zekanın sağlık hizmetlerinde de pek çok olumlu etkisi olabilmektedir. Yapay zeka algoritmaları sayesinde hastalıkların teşhisi kolaylaşabilmekte, tedavi süreçleri kişiselleştirilebilmekte, risk faktörü bulunan bireylerin belirlenmesi kolaylaşabilmekte ve erken müdahaleler mümkün hale gelebilmektedir (Elias, 2023). Bunların yanı sıra yapay zeka sayesinde sağlıkta bekleme süreleri azaltılabilmekte ve sağlık çalışanlarının eskiye kıyasla daha karmaşık görevleri başarıyla yürütebilmeleri sağlanabilmektedir (Lee ve Yoon, 2021). Bu gelişmelerin tümü toplumun sağlık hizmetlerine erişimini kolaylaştıracağı için toplumun genel sağlığı ve buna bağlı olarak ortalama yaşam süresi artabilecektir. Öte yandan, yapay zeka sistemlerinin sağlık hizmetleri sektörüne entegrasyonu, sağlık alanındaki pek çok verinin dijitalleştirilmesini gerektireceği için bu noktada bazı etik meseleler de gündeme gelecektir. Veri gizliliği, kişisel mahremiyet, hasta rızası dışında yapay zeka kullanımının tercih edilmemesi gibi hususlar dikkate alınmalıdır (Antes vd., 2021).

Kamu politikaları ve yönetişim süreçleri de yapay zeka sistemlerinden etkilenebilmektedir. Yapay zeka sayesinde karar alma süreçlerinde karar alıcıların bilgilendirilmesi, kamu hizmetlerinin geliştirilmesi, kamusal kaynak tahsisinin etkin bir şekilde sağlanması amacıyla veri analizleri yapılabilir. Mateos-Garcia (2018), yapay zeka sistemleri sayesinde kurumların pek çok bakımdan karmaşıklık yönetim süreçlerinde fayda göreceğini ifade etmiştir. Yapay zekaya bağlı olarak öngörü maliyetleri azalabilir, daha üretken ve yenilikçi kararlar alınabilir ve istenmeyen sonuçların en baştan elenmesi mümkün olabilir. Örneğin, suça ilişkin veriler derlenerek bir takım öngörüye imkan sağlayan kalıplar oluşturulabilir ve güvenlik güçleri kamu güvenliğini daha etkin bir şekilde sağlayabilir (Zhang, 2023). Bunların yanı sıra yapay zeka tabanlı platformlar sayesinde vatandaşlar

politikalar hakkındaki geri bildirimlerini hükümete aktarabilir ve yönetişim süreçlerine katkı sağlayabilir. Bu sayede hükümetler de vatandaşların ihtiyaç ve taleplerini daha şeffaf bir şekilde algılayarak politika tasarılarını oluşturabilir. Ancak etik bazı kaygılar da bu noktada devreye girmektedir. Zhang (2023), yönetişim alanında elde edilmesi muhtemel faydalar ile bireysel hak ve özgürlüklerin korunması noktasındaki endişelerin eş zamanlı olarak ele alınması gerekliliğine dikkat çekmiştir. Benzer şekilde Hermansyah vd. (2023) de yapay zeka sistemlerinin yaygınlaşmasıyla etik ilkelerin giderek önem arz edeceğini ve bireysel mahremiyet ile toplumsal adaletin sekteye uğramaması için bu hususlara öncelik verilmesini vurgulamıştır. Diallo vd. (2020) ise yapay zekanın insani değerlerle uyumlu bir çerçeveye sahip olması için toplumsal normlar ve etik değerlerin inşa edilen yapay zeka modellerine entegre edilmesinin gerekli olduğunu ifade etmiştir. Yapay zeka, sınırları henüz kestirilemeyecek bir gelişme süreci içerisinde olduğu için etik ve ahlaki boyutlarının anlaşılması ve değerlendirilmesi için henüz oldukça erken bir aşamadadır. Ancak yine de Siau ve Wang (2020), yapay zekaya bağlı etik ve ahlaki meselelerin şimdiden, bu erken aşamada tartışılması ve olası senaryolar için yol haritaları çıkarılmasının oldukça elzem olduğunu vurgulamaktadır.

3.3.Yapay Zeka ve Kültürel Kalkınma

Kalkınma kavramının kapsamının oldukça geniş olması, kapsadığı ve etkileşim içerisinde olduğu alanların da zaman içerisinde çeşitlilik göstermesine neden olmaktadır. Günümüzde belirli bir gelişmişlik düzeyine ulaşabilmiş pek çok ülkede gelişmişliğin -veya daha ileri bir seviyeye ulaşmanın ölçütü iktisadi ve sosyal gelişmişliğin dahi ötesine geçmektedir. Günümüzde birçok gelişmiş ülke ve bazı gelişmekte olan ülkeler için kültürel alan da kalkınmanın önemli bir boyutunu oluşturmaktadır.

Yapay zekada meydana gelen gelişmeler sanat, yenilik, iletişim, eğitim ve toplum içerisindeki çeşitli etkileşim alanlarını etkilemek suretiyle kültürel alanı etkilemektedir. İnovasyon -diğer bir ifadeyle yenilikçilik faaliyetleri, yaratıcı endüstriler kavramını doğurmaktadır. Yapay zeka, birebir ikame gücü olmasa da oldukça geniş verileri işlemek suretiyle günümüzde insani birçok eylemi taklit ederek sanat, müzik ve edebi eserler üretmek için kullanılabilmektedir (Zhao ve Zhang, 2023). İlerleyen dönemlerde algoritmaların gelişmesiyle söz konusu ikame gücünün artması beklenmektedir. Şüphesiz ki bu durum, insan zihni ile üretilmiş ve insanlar tarafından üretilen kültürel eserler ile yapay zeka tarafından üretilenlerin gün geçtikçe daha fazla karşılaştırılmasına yol açacak ve önemli tartışma noktalarından birini oluşturacaktır.

Kültürel alanda önemli olan bir diğer başlık ise kültürel mirasın tanıtılması ve aktarımıdır. Wulf (2025), kültürün soyut olan doğası nedeniyle insanlara gösteriminin zor olduğunu ve buna bağlı olarak kültürel mirasın korunması ve tanıtılmasının kolay olmadığını belirtmiştir. Yapay zekaya dayalı sistemler sayesinde kültürel mirasın korunması, aktarılması ve tanıtılmasının eskiye kıyasla çok daha kolay olabileceğini vurgulayan yazarlar, kültürel mirasın korunması konusunda ortaya çıkacak bu yeniliklerin aynı zamanda sürdürülebilirlik bakımından da oldukça avantajlı olduğunu vurgulamışlardır. Kültürel aktarım konusu bir bakıma eğitim ile de ilgilidir. Farklı kültürlerin farklı tarih, kültür ve eğitim birikimlerine sahip bireylere aktarımı -örneğin turistik faaliyetler-, yapay zeka sayesinde çok daha etkin bir şekilde gerçekleştirilebilecektir. Schiff (2020), akıllı eğitim sistemlerinin bireysel öğrenme tarzlarına uyum sağlayarak farklı kültürel geçmişe sahip bireylere kişiselleştirilmiş deneyimler sağlayabileceğini ifade etmiştir.

Yapay zekanın kültürel kalkınma üzerindeki etkisi sadece yapay zekanın kültür alanına uyum sağlamasından ibaret de değildir. Yapay zekaya bağlı olarak kültürel değerlerin de evrimleşmesi kaçınılmazdır. Sanal ve artırılmış gerçeklik sistemleri sayesinde var olan kültürel ögelerin görselleştirilmesinin mümkün olduğu gibi yeni kültürel uygulamaların ve kültürel değerlerin ortaya çıkması da olasıdır (Wilson vd., 2021). Günümüzde bu deneyimleri yaşamak için üretilen gözlükler sayesinde bireyler tasarlanmış sanal ortamlar ile etkileşime girebilmektedirler. Bu sistemler sayesinde kullanıcılar bundan yüzlerce yıl öncesinin simüle edildiği bir ortamda bulunabilecekleri gibi tasarımcılar tarafından kurgulanmış fantastik bir sanal ortamda da bulunabilmektedirler. Pek çok açıdan fayda sağlaması mümkün olmasına rağmen bu gibi sistemlerin ilerleyen zamanlarda bireyler arasındaki yüz yüze gerçekleşen sosyalleşme ortamlarını azaltma olasılığı da yüksektir.

Daha önce sosyal alanda bahsedilen sosyal medya platformları, günümüzde kültürel alanın da önemli bir belirleyicisidir. Bu platformlar bireylerin iletişim ve ilişki kurma şekillerini de kökten değiştirmiştir. Etkileşim

değeri yüksek olan paylaşım ve kişilerin öncelik kazandığı sosyal medya platformlarında belirli kültürel değerler öne çıkarken diğer bazıları geri planda kalmakta ve hatta zaman içerisinde yok olabilmektedir (Field, 2022). Bu durum, sosyal alan ile ilgili kısımda söz edilen "*yankı odaları*" kavramını bir kez daha hatırlatmaktadır. Ancak yine de bardağın dolu tarafı göz önünde bulundurulduğunda paydaşların çoğulcu bir yaklaşımı benimsemesiyle insanlık, yapay zeka sayesinde daha yüksek empati yeteneğine sahip olarak kültürel zenginliği artırabilir. Bu durum, bireylerin yapay zeka sistemleri sayesinde farklı kültürel değerler ve bakış açılarını tanımalarının mümkün olmasından kaynaklanmakta olup "*teknokültürel çoğulculuk*" olarak adlandırılmaktadır (Osoba, 2020). Öte yandan Ciston (2019), yapay zekaya bağlı olarak oluşabilecek önyargı ve eşitsizliklerin kültürel birtakım sonuçları da olacağını ve bunların da eleştirel bir şekilde ele alınması gerektiğine vurgu yapmıştır. Bu nedenle, yapay zeka tasarımı ve geliştirme faaliyetlerinin kültürel duyarlılık ve kapsayıcılıktan yoksun olmayacak bir şekilde gerçekleştirilmesi de gerekmektedir.

Yapay zekanın kalkınmanın kültürel boyutu üzerinde çok yönlü etkileri olduğu anlaşılmaktadır. Yenilikçi endüstriler, sosyal etkileşimler ve kültürel uygulamalar dönüşmekte olup tüm bu dönüşümler kültürel zenginliği artırabileceği gibi gelecekte zorlayıcı etkiler de gösterebilme potansiyeline sahiptir.

4.SÜRDÜRÜLEBİLİR BİR KALKINMA İÇİN YAPAY ZEKA

Kalkınma kavramı, 1980'lerin sonundan bu yana yerini "*sürdürülebilir kalkınma*" kavramına bırakmıştır. Kalkınma kavramı ile sürdürülebilirlik kavramları ilk kez 1987 yılında Brundtland Raporu'nda bir arada ifade edilmiş olup raporun bu birleştirmedeki temel amacı, insanlığın ortak geleceğine odaklanabilmektir. Diğer bir ifadeyle, bugünkü kalkınma sürecinin bedelini gelecek yıllara ve nesillere ödetmeksizin bir kalkınma sürecinin arayışı amaçlanmaktadır (World Commission on Environment and Development, 1987). Birleşmiş Milletler tanımına göre sürdürülebilir kalkınma, ekonomik büyümenin, çevresel bütünlüğün ve sosyal eşitliğin sağlanması suretiyle gelecek nesillerin de kendi ihtiyaçlarını karşılamasından ödün vermeden mevcut ihtiyaçların giderilmesini ifade etmektedir (United Nations, 2015).

Yapay zeka alanında meydana gelen gelişmeler, pek çok kesim tarafından günümüzde sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmada dönüştürücü bir güç olarak görülmektedir. Ancak olumlu etkileri olduğu kadar olumsuz etkilerin olması da beklenmektedir. Çevresel sorunlar, kaynakların tükenmesi ve sosyal eşitsizlik gibi sürdürülebilirlikle ilgili önde gelen sorunlarla başa çıkmada yapay zeka kullanışlı bir araç olsa da artan kaynak tüketimi, yeni oluşan sosyal ve etik sorunlar nedeniyle bazı riskleri de barındırmaktadır. Örneğin, Acemoglu (2025), yaygın kanının aksine, yapay zekaya bağlı olarak toplam faktör verimliliğinde meydana gelecek artışın çok da yüksek olmayacağını, sermayeden alınan pay ile emekten alınan pay arasındaki farkı açabileceğini öne sürmektedir. Yapay zekaya bağlı olumsuz etkilerin en aza indirilmesi için ise Acemoglu (2021) tarafından ifade edildiği gibi düzenleyici kurumların vergi politikalarına, eğitim ve beceri gelişimine ve demokratik katılıma yönelik etkin bir şekilde sürece yön vermesi ve yapay zeka gelişimini kendi akışına bırakmaması gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle, pek çok açıdan tehdit potansiyeli oluşturan yapay zekanın toplum yararına bir gelişim patikasına oturtulabilmesi tamamen onun gelişimi için tasarlanan çerçeveye bağlıdır.

El emeğine dayalı işler başta olmak üzere birçok iş kolunun yapay zeka tarafından ikame edilebilecek olması, sürdürülebilir kalkınmanın yoksulluğa son verilmesi ve eşitsizliğin azaltılması hedeflerini en iyimser senaryoda bile belirli bir süre için zorlaşacağına işaret etmektedir. Bir önceki alt bölümde de ifade edildiği gibi emeği yapay zeka ile ikame edilmiş olan işçilerin niteliklerini yapay zeka çağında oluşan bu yeni düzene göre artırmaları ve farklılaşan iş kollarına geçiş yapmaları gerekmektedir. Ancak, bireylerin tekil çabaları bu geçişi hızlı ve etkin bir şekilde gerçekleştirmek için büyük olasılıkla yeterli olmayacaktır. Artan işsizliğin yanı sıra yapay zeka çağında talebi artan iş kollarının gelirlerinde oluşacak artışla gelir dağılımını bozacaktır. Politika yapıcıların işsiz kalanların farklılaşan yeni iş kollarına geçişini etkin ve hızlı bir şekilde gerçekleştirecek eğitim ve nitelik artırıcı programlar tasarlaması ve bunları aktif hale getirmesi, iş kayıplarına bağlı olarak oluşacak sosyal problemleri azaltacağı gibi sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden de sapılmamasını sağlayacaktır.

Yapay zeka sayesinde çevrenin korunması anlamında da fayda sağlanabilmektedir. Çevresel değişikliklerin izlenmesi, doğal afetlerin önceden tahmin edilmesi, ekosistemin korunması, çok daha etkin bir şekilde yapılabilmektedir. Kullanılan yapay zeka sistemleri sayesinde ormanların yok olması, su seviyelerinin azalması

ve biyolojik çeşitliliğin azalması gibi sorunlar uydu görüntülerinin işlenmesiyle analiz edilebilmekte ve önleyici stratejiler için çok daha erken harekete geçilmesi mümkün olabilmektedir (Vinuesa vd., 2020). Bunun yanı sıra, toprağa ilişkin detaylı verilerin takibinin sağlanması ve hava durumuna ilişkin karmaşık modellerin kurulmasıyla tarımda en uygun ekim ve hasat zamanları yapay zeka sayesinde belirlenebilir. Bu durum kaynak tasarrufu sağlayacağı gibi zararlılarla mücadele amacıyla kullanılan ancak insan sağlığına zarar verebilen pestisit oranının azaltılmasını da sağlayacaktır (Kamilaris ve Prenafeta- Boldú, 2018).

Sürdürülebilirlikle ilgili bir diğer önemli başlık, enerji üretim ve tüketimidir. Yapay zeka sistemleri sayesinde enerji talebi tahmini çok daha etkin bir şekilde yapılarak enerji üretiminin buna göre dinamik bir şekilde ayarlanabilmesi mümkün olabilmekte ve enerji israfının önüne geçilebilmektedir. Ayrıca, güneş ve rüzgar enerjisi gibi yenilenebilir olan ancak doğal koşullara göre verimliliği değişen enerji kaynaklarının çıktılarının tahmin edilmesiyle bu kaynaklardan dağıtılan enerjinin miktarı daha net bir şekilde öngörülebilir. Tüm bu gelişmeler sayesinde değişen oranlarda da olsa fosil yakıtlara olan bağımlılık ve karbon salınımında düşüşler gözlenmesi muhtemeldir (Rolnick vd., 2022). Öte yandan, birçok farklı sektörde farklı uygulama alanlarında gelişim gösteren yapay zeka modellerinin sürekli işleyen ve öğrenen yapısı, geçmişe kıyasla ilave bir enerji tüketimine ve buna bağlı olarak karbon emisyonuna da yol açabilmektedir (Tamburrini, 2022). Bu noktada yapay zekanın yeşil inovasyonu destekleyici pozitif etkilerinin yüksek enerji tüketimine bağlı olarak ortaya çıkabilecek negatif etkilere baskın çıkıp çıkamayacağı sorusu önem kazanmaktadır (Wang vd., 2023).

Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden biri de cinsiyet eşitliğinin sağlanmasıdır. Yapay zeka araçlarının kullanılmasıyla farklı sektör ve alanlarda cinsiyet eşitsizlikleri analiz edilerek kapsayıcılık ve eşitliğin sağlanması yolunda gerekli adımlar atılabilir. Teknolojik gelişmenin toplumdaki tüm kesimler için faydalı çıktılara dönüşebilmesi, ancak yapay zekanın toplumsal cinsiyeti de gözetecek bir bakış açısıyla geliştirilmesine bağlıdır (Patón-Romero vd., 2022)

Sürdürülebilir bir kalkınma için yapay zekanın ele alınması tartışmalarının yanı sıra yapay zeka tabanlı sistem ve ürünlerin yaratıcılık, eğitim, yönetişim ve sosyal adalet bakımından sürdürülebilir bir çerçevede ele alınması da gerekmektedir. van Wynsberghe (2021) yapay zeka sistemlerini geliştirmeye ve kullanmaya yönelik çabaların yanı sıra bu sistemlerin sürdürülebilirliğine ilişkin çabaların da gösterilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Ayrıca van Wynsberghe'e göre sürdürülebilir yapay zeka, hem nesil içi hem de nesiller arası adalet ve çevresel etkiler bakımından yapay zeka tartışmalarının içine geç olmadan dahil edilmelidir.

5.GENEL BİR DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Kalkınma, kapsam bakımından ilerleme ve gelişmeyi çok boyutlu bir çerçevede içermekte olup birçok alt alandan beslenmekte ve kendisi de bu alanları beslemektedir. Toplumların ve ulusların gelişmişlik düzeyleri ve gelişme hızlarının sadece iktisadi büyüme performanslarına göre değil, aynı zamanda gelir dağılımı, eğitim, sağlık, yaşam kalitesi, çevresel kalite, hak ve özgürlükler bağlamında ele alınması gerekliliği gerek iktisat literatüründe gerekse uluslararası kuruluşlar nezdinde 20. yüzyılın ikinci yarısından bu yana dile getirilmektedir. Bu kapsam, teknolojik gelişmeler, politik dönüşümler, kalkınma alanında yapılan çalışmalar, toplumsal beklentiler ve kamu politikalarının yönlendirmesiyle gün geçtikçe daha da genişlemekte ve alt kollara ayrılmaktadır. İçinde bulunduğumuz çağda, yapay zeka alanında meydana gelen gelişmeler, üretim, tüketim, eğitim, sağlık, iletişim, yönetim, istihdam, toplumsal yapı ve kültürel değerler bakımından göz ardı edilemeyecek bir dönüşüm sürecini başlatmıştır. Buna bağlı olarak, her biri kalkınmanın alt kollarından olan bu alanlardaki dönüşüm, kalkınma kavramı ve kalkınma sürecine dair yaklaşımların da yeniden gözden geçirilmesini gerektirmektedir.

Bu çalışmada, yapay zekanın kalkınma üzerindeki etkileri ele alınırken kalkınma kavramı, iktisadi, sosyal ve kültürel boyutlar olmak üzere üç temel boyutta incelenmiştir. Şüphesiz ki bu gibi ayrımları tam anlamıyla keskin bir şekilde yapabilmek de mümkün değildir. Her bir boyutta meydana gelen etki ve etkileşimlerin bir diğer boyuta da etki etmesi muhtemeldir -ki bu durum sosyal bilimlerin doğası gereği de böyledir. Yapay zekanın iktisadi kalkınma üzerindeki etkilerine bakıldığında verimlilik artırıcı uygulamaları sayesinde farklı sektörlerde ekonomik büyümeyi artırması ve otomasyon sistemlerini çok daha işlevsel bir hale getirmek suretiyle insan emeğini ikame ederek işsizlik sorununa yol açabileceği anlaşılmaktadır. İşsizlik yaratıcı etkisi her ne kadar oldukça dikkat çekici bir risk teşkil etse de yapay zekadaki gelişimin yeni iş kolları yaratıcı etkileri de bulunmaktadır. Son yüz yıllık

ekonomi tarihinin son üç çeyreği birçok sektörde buna benzer ikame süreçlerinden uzun vadeli istihdamın yara almadan çıkışına sahne olmuştur. Şüphesiz ki kaybolan iş kollarının yerine yeni iş kollarının oluşması hemen olamayacak ve bu hususta politika yapıcıların süreci hızlandırıcı politikalar tasarlaması gerekecektir. İstihdamın bu dönüşüm sürecinden en hızlı ve yara almadan çıkabilmesinin yolu, hızlı ve etkin politikaların tasarlanması ve yürürlüğe konabilmesine bağlıdır.

Küresel iktisadi dengeler de yapay zekaya bağlı dönüşüm sürecinden etkilenecektir. Bu süreç, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının daha da açılmasına yol açabileceği gibi kapatabilmesi de olasıdır. İkinci durumun oluşması, gelişmekte olan ülkelerin bu dönüşümü bir fırsata çevirerek verimlilik artışı sağlaması ve yapay zeka ekonomisine uygun yeni iş kolları yaratabilmesine bağlıdır. Öte yandan, gelişmekte olan dünya içerisinde de bu dönüşüm sürecinden başarıyla çıkanlar ve çıkamayanlar arasında bir makas oluşması muhtemeldir. Bu süreci etkin bir şekilde yönetemeyen uluslar yerinde sayacak hatta mevcut durumlarından daha geriye bile gidebileceklerdir. Diğer bir ifadeyle, hem gelişmekte olan ülkeler grubu içerisinde hem de gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasında ıraksak bir durumun oluşması muhtemeldir.

Kalkınmanın sosyal boyutu bağlamında ele alındığında da yapay zeka alanındaki gelişmelerin birçok noktada dönüşüme yol açtığı ve açacağı anlaşılmaktadır. Dijitalize olmuş sistemler sayesinde bireyler, firmalar ve her türden kurumlar arasındaki ağlar ve iletişim süreçleri entegre olabilmektedir. Bu durum, toplumsal diyaloğu geliştirebileceği gibi bireylerin kişiselleştirilmiş içeriklerle karşılaşma olasılığının artması nedeniyle bireysel yankı odaları yaratabilecek ve toplum içerisindeki empati yetisini azaltabilecektir. Öte yandan, eğitimin yapay zekaya bağlı dönüşümü sayesinde gerek okul çağındaki gençlerin gerekse çalışma hayatındaki profesyonellerin farklı yeteneklerle donatılması eskiye kıyasla çok daha etkin bir şekilde gerçekleştirilebilecektir. Kişiselleştirme kolaylığı faktörü, söz konusu eğitim olduğunda yankı odaları görüşünün aksine belirgin bir fayda sağlayabilecektir. Eğitim düzeyinin her alanda artması, beşeri sermayenin gelişmesini sağlayacağı gibi kalkınmanın en önemli ayaklarından biri olan insani gelişmenin artmasını da sağlayacaktır.

Sağlık hizmetleri bakımından da yapay zeka sayesinde pek çok faydanın sağlanması mümkündür. Birçok tanısal testin yapay zeka ile entegrasyonu hastalıkların teşhisini hızlandırabilecek, tedavi protokolleri kişiselleştirilebilecek, müdahale süreçleri hızlanacaktır. Tüm bu gelişmeler, eğitimde olduğu gibi yine insani gelişmeye katkıda bulunacaktır. Ancak, tüm bu faydaların yapay zeka algoritmalarının veri işleyebilmesine ve bunun da veri toplanabilmesine bağlı olması, hem eğitim hem de sağlık alanındaki bu kişiselleştirmelerde veri gizliliği ve kişisel mahremiyet gibi hususlara dikkat edilmesi gerekliliğini de doğurmaktadır. Bu da günümüzde yaygın bir şekilde tartışılan, yapay zekanın etik boyutunu öne çıkarmaktadır.

Birçok kamu kurumu, yapay zeka sayesinde karmaşık olan yönetimsel süreçleri çok daha etkin bir şekilde gerçekleştirebilecek ve topluma sunduğu hizmet kalitesi artabilecektir. Hem bireysel hem de kamu güvenliği anlamında yapay zeka algoritmaları, kayda değer faydalar sunabilme ve olası suçları henüz gerçekleşmeden önleyebilme potansiyeline sahiptir. Öte yandan, vatandaşlar ile kamusal otorite arasındaki diyalog zemini, gelişen iletişim ağları sayesinde daha etkin bir yapıya kavuşabilecektir. Ancak bir üst paragrafta ifade edildiği gibi, bu da yine yapay zekaya veri sunulmasına bağlıdır. Sağlanan ve gereken veri miktarının artması zaman içerisinde bireysel özgürlükleri ihlal edecek bir noktaya da gelebilir ve bu da istenmeyen bir durumdur. Dolayısıyla yapay zeka sistemleri halen gelişmeye devam etse de etik ve ahlaki tartışmaların en sona bırakılmadan bu gelişime paralel bir şekilde yapılması önem arz etmektedir.

Yapay zekanın kültürel alan ve kültürel kalkınmayı etkilemesi de beklenmektedir. İnsan emeğinin yapay zeka ile ikame edilmesinin oluşturacağı negatif etkileri en aza indirmek için emeğin niteliğinin artırılması görüşü pek çokları tarafından ifade edilse de kimi çevreler mühendislik gibi teknik düzeyi yüksek branşların dahi bunu en aza indirmek için yeterli olamayacağını, asıl odaklanılması gereken alanların eleştirel düşünce, sanatsal yaratıcılık, felsefi kavrayış ve sosyal duyarlılık gibi yapay zekanın ikame edebilmesinin zor olduğu alanlar olduğunu öne sürmektedir. Dolayısıyla kültürel gelişim belki de Rönesans'tan bu yana hiç olmadığı kadar önem arz eden bir noktadadır. Öte yandan, eleştirel düşünce ve yaratıcılıkta meydana gelecek ilerlemeler ekonomik kalkınmaya da katkı sunacak ve yenilikçi endüstrilerin gelişimini sağlayacaktır. Bunların yanı sıra yapay zeka tabanlı görselleştirme sistemleri sayesinde kültürel ve tarihsel aktarım çok etkin bir şekilde gerçekleşebilmekte ve bu alanların hem

nesiller arası hem de nesil içi yayılımı hız kazanmaktadır. Kişiselleştirme faktörü ise, kültürel kalkınmada bazı kültürel ögelerin yok olmasına yol açabilecektir. Nispeten az ilgi gören kültürel ögeler zaman içerisinde çok ilgi görenlere kıyasla aktarıma konu olamayacak ve bireyler sürekli artan bir hızla kendi zevklerine uyumlu içeriklerle karşı karşıya gelecektir. İlk bakışta önemsiz gibi görünse de çoğu durumda kültürel ve tarihsel aktarımın ilgiden bağımsız olarak aktarılabilmesi toplumun zaman içerisindeki gelişimi için önem arz etmektedir.

Kalkınma sürecine olumlu etki eden faktörler bile günümüzde "sürdürülebilirlik" ilkelerine uygun olma bakımından da incelenmektedir. Bu durum, bedelini gelecek nesillerin ödemediği bir kalkınma sürecinin arayışını ifade etmektedir. Yapay zekanın insan emeğini ikame etmesine bağlı olarak oluşacak işsizlik, cari dönemi etkileyebileceği gibi gelecek nesillere kadar devam edebilecek ve gelir dağılımını bozabilecek bir sorun haline de gelebilir. Hatta önleyici politikalar bugünden tasarlanmazsa bu olumsuz senaryoya kesin gözüyle dahi bakılabilir.

Sürdürülebilir kalkınmanın bir diğer önemli ayağı enerji ve çevredir. Yapay zeka sistemleri sayesinde enerji üretim ve tüketimine ilişkin değerler gerçekleşmeden önce öngörülebilir. Bu sayede enerji arz ve talebi arasındaki denge sağlanacağı gibi yapılacak tüketimin en az karbon salınımı sağlayacak kaynaklardan arz edilerek yapılması planlanabilir. Ancak, yapay zeka sistemlerinin sürekli öğrenen ve gelişen yapısı artan bir enerji talebi de oluşturmaktadır. Bu da yapay zekadan kaynaklanan ilave bir enerji tüketimi ve karbon emisyonu anlamına gelmektedir. Öte yandan, yapay zeka sayesinde su kaynaklarına, ormanlara ve biyolojik çeşitliliğe ilişkin çok sayıda veri etkin bir şekilde işlenebilir ve birçok çevresel soruna karşı önleyici stratejiler erkenden belirlenebilir.

Tüm bu gözlenen ve gözlenmesi muhtemel etkiler için yapay zekanın varabileceği son nokta beklenmeden şimdiden gerekli yol haritalarının ve politika tasarımlarının yapılması şarttır. Ele alınan tüm başlıklarda olumlu etkiler kadar olumsuz fiili ve potansiyel etkiler bulunduğu da dikkat çekmektedir. Yapay zekanın kalkınma üzerindeki olumlu etkilerini azami düzeye, olumsuz etkilerini ise asgari düzeye yaklaştırma çabasıyla toplum yararına bir yapay zeka anlayışının benimsenmesi elzemdir. Bunun için olumsuz etkilerin derinlemesine tahlil edilmesi, olumlu etkilerden faydalanmak için ise yapay zekanın kendisinin de sürdürülebilir bir gelişim gösterip göstermediğinin dinamik bir şekilde ele alınması gerekmektedir. Özellikle son husus, yapay zekanın sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkilerinin yanı sıra yapay zekanın kendi başına da sürdürülebilirlik özelliklerini haiz olmasını vurgulaması bakımından önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Abbas, N., Imran, A., Manzoor, R., Hussain, T., & Hussain, M. (2023). Role of artificial intelligence tools in enhancing students' educational performance at higher levels. *Journal of Artificial Intelligence Machine Learning and Neural Network*, (35), 36-49.

Acemoglu, D. (2021). Redesigning AI. Boston Review Forum. MIT Press, Cambridge, MA.

Acemoğlu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2005). *Institutions as a Fundamental Cause of Long-Run Growth*. Handbook of Economic Growth, 1, 385-472.

Acemoglu, D. (2025). The simple macroeconomics of AI. Economic Policy, 40(121), 13-58.

Angus, M. (2001). *The World Economy: A Millennial Perspective*. Development Centre Studies. OECD Publishing.

Antes, A. L., Burrous, S., Sisk, B. A., Schuelke, M. J., Keune, J. D., & DuBois, J. M. (2021). Exploring perceptions of healthcare technologies enabled by artificial intelligence: an online, scenario-based survey. *BMC Medical Informatics and Decision Making*, 21, 1-15.

Autor, D. H. (2015). Why are there still so many jobs? The history and future of workplace automation. *Journal of Economic Perspectives*, 29(3), 3-30.

Autor, D., & Salomons, A. (2017). Robocalypse now: Does productivity growth threaten employment. *Proceedings of the ECB Forum on Central Banking: Investment and Growth in Advanced Economie*,), Germany, 45-118.

Bhandari, M. P. (2023). The fundamental principles of social sciences. Business Ethics and Leadership, 7(2), 73-86.

Boom, R. (2005), Iron, the hidden element: the role of iron and steel in the twentieth century. *The Hatfield Memorial Lectures*, Woodhead Publishing, 227-245.

Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies. WW Norton & company.

Campa, R. (2017). Automation, education, unemployment: a scenario analysis. *Studia Paedagogica Ignatiana*, 20(1), 23-39.

Castells, M. (2010). *The Rise of the Network Society*. 2nd ed. Chichester, UK: Wiley-Blackwell.

Cath, C., Wachter, S., Mittelstadt, B., Taddeo, M., & Floridi, L. (2018). Artificial intelligence and the 'good society': the US, EU, and UK approach. *Science and Engineering Ethics*, 24, 505-528.

Ciston, S. (2019). Intersectional AI is essential: Polyvocal, multimodal, experimental methods to save artificial intelligence. *Journal of Science and Technology of the Arts*, 11(2), 3-8.

Cota, W., Ferreira, S. C., Pastor-Satorras, R., & Starnini, M. (2019). Quantifying echo chamber effects in information spreading over political communication networks. *EPJ Data Science*, 8(1), 1-13.

Diallo, S., Shults, F., & Wildman, W. (2020). Minding morality: ethical artificial societies for public policy modeling. Ai & Society, 36(1), 49-57.

Diamond, J. (2008). *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, Çev. Ülker İnce. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.

Drath, R., Horch, A. (2014), Industrie 4.0: Hit or hype? [industry forum], *IEEE Industrial Electronics Magazine*, 8(2), 56-58.

Drucker, P. F. (1993). *Post-Capitalist society*. HarperCollins.

Edwards, P. N. (1997), Why Build Computers?: The Military Role in Computer Research, *The Closed World: Computers and the Politics of Discourse in Cold War America*, Cambridge: MIT, 54-74.

Elias, M. (2023). Artificial intelligence in health and bioethical implications: a systematic review. *Revista Bioética*, 31, 1-12.

Eynon, R., & Young, E. (2021). Methodology, legend, and rhetoric: The constructions of AI by academia, industry, and policy groups for lifelong learning. Science, Technology, & Human Values, 46(1), 166-191.

Field, A. (2022). Mining the ambient commons: building interdisciplinary connections between environmental knowledge, ai and creative practice research. *Interdisciplinary Science Reviews*, 47(2), 185-198.

Gaynes, R. (2017), The discovery of penicillin—new insights after more than 75 years of clinical use, *Emerging Infectious Diseases*, 23(5), 849-853.

Goel, V., Sahnan, D., Dutta, S., Bandhakavi, A., & Chakraborty, T. (2023). Hatemongers ride on echo chambers to escalate hate speech diffusion. *PNAS Nexus*, 2, 1-10.

Graetz, G., & Michaels, G. (2018). Robots at work. *Review of Economics and Statistics*, 100(5), 753-768.

Haseeb, M., Sasmoko, Mihardjo, L. W., Gill, A. R., & Jermsittiparsert, K. (2019). Economic impact of artificial intelligence: New look for the macroeconomic assessment in Asia-Pacific region. International *Journal of Computational Intelligence Systems*, 12(2), 1295-1310.

Hermann, M., Pentek, T., Otto, B. (2016), Design principles for industrie 4.0 scenarios, *49th Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS)*, , 3928-3937.

Hermansyah, M., Najib, A., Farida, A., Sacipto, R., & Rintyarna, B. (2023). Artificial intelligence and ethics: building an artificial intelligence system that ensures privacy and social justice. *International Journal of Science and Society*, 5(1), 154-168.

Huang, M. & Rust, R. (2018). Artificial intelligence in service. *Journal of Service Research*, 21(2), 155-172.

Jones, C. I. (2016), The Facts of Economic Growth, *Handbook of Macroeconomics*, Vol. 2, 3-69. Elsevier.

Kagermann, H., Lukas, W. D., & Wahlster, W. (2011), Industrie 4.0: Mit dem Internet der Dinge auf dem Weg zur 4. industriellen Revolution, *VDI nachrichten*, 13(1).

Kamilaris, A., & Prenafeta-Boldú, F. X. (2018). A review of the use of convolutional neural networks in agriculture. *The Journal of Agricultural and Biological Research*, 15(4), 89-104.

Kanbur, R. (2002). Economics, social science and development. World Development, 30(3), 477-486.

Korinek, A., & Stiglitz, J. E. (2021). Artificial intelligence, globalization, and strategies for economic development. National Bureau of Economic Research. No. w28453.

Landes, D. S. (2003). *The unbound Prometheus: technological change and industrial development in Western Europe from 1750 to the present*. Cambridge University Press.

Lee, D. & Yoon, S. (2021). Application of artificial intelligence-based technologies in the healthcare industry: opportunities and challenges. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(1), 271, 1-18.

Liffen, J. (2013), Telegraphy and telephones. *Industrial Archaeology Review*, 35(1), 22-39.

Lu, Y., & Zhou, Y. (2021). A review on the economics of artificial intelligence. *Journal of Economic Surveys*, 35(4), 1045-1072.

Mateos-Garcia, J. C. (2018). The complex economics of artificial intelligence. Available at SSRN 3294552. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3294552, Erişim Tarihi: 02.09.2024

Merola, R. (2022). Inclusive growth in the era of automation and ai: how can taxation help?. *Frontiers in Artificial Intelligence*, 5.

Osoba, O. A. (2020). Technocultural Pluralism: A" Clash of Civilizations" in Technology?. *Proceedings of the AAAI/ ACM Conference on AI, Ethics, and Society*, 132-137.

Patón-Romero, J. D., Vinuesa, R., Jaccheri, L., & Baldassarre, M. T. (2022). State of Gender Equality in and by Artificial Intelligence. *IADIS International Journal on Computer Science and Information Systems*, 17(2), 31-48.

Peng, H., Ma, S., & Spector, J. M. (2019). Personalized adaptive learning: an emerging pedagogical approach enabled by a smart learning environment. *Smart Learning Environments*, 6(1), 1-14.

Puaschunder, J. M. (2019). Artificial Intelligence market disruption. *Proceedings of the 13th International RAIS Conference on Social Sciences and Humanities,* Scientia Moralitas Research Institute, 1-8

Rifkin, J. (2011), *The third industrial revolution: how lateral power is transforming energy, the economy, and the world*. Macmillan.

Rolnick, D., Donti, P. L., Kaack, L. H., Kochanski, K., Lacoste, A., Sankaran, K., ... & Bengio, Y. (2022). Tackling climate change with machine learning. *ACM Computing Surveys*, 55(2), 1-96.

Sadiku, M. N., Ashaolu, T. J., Ajayi-Majebi, A., & Musa, S. M. (2021). Artificial intelligence in social media. *International Journal of Scientific Advances*, 2(1), 15-20.

Schiff, D. (2020). Out of the laboratory and into the classroom: the future of artificial intelligence in education. *Ai & Society*, 36(1), 331-348.

Schumpeter, J. A. (1942). *Capitalism, Socialism, and Democracy*. Harper & Brothers.

Sharabov, M. and Tsochev, G. (2020). The use of artificial intelligence in industry 4.0. Problems of Engineering Cybernetics and Robotics, 73, 17-29.

Siau, K., & Wang, W. (2020). Artificial intelligence (AI) ethics: ethics of AI and ethical AI. *Journal of Database Management*, 31(2), 74-87.

Skolnik, M. (2002), Role of radar in microwaves, *IEEE Transactions on Microwave Theory and Techniques*, 50(3), 625-632.

Smith, A. (2006). *Ulusların Zenginliği*, Çev: Haldun Derin. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Takbir, M., Munir, M., & Mustansyir, R. (2022). Decolonizing Social Sciences in postcolonial countries: Reflection on the Social Sciences in Indonesia. Research, Society and Development, 11(3), e54911327055-e54911327055.

Tamburrini, G. (2022). The AI carbon footprint and responsibilities of AI scientists. *Philosophies*, 7(1), 4. 1-11.

Tyulin, A., Chursin, A., Ragulina, J., Akberdina, V., & Yudin, A. (2023). The development of kondratieff's theory of long waves: the place of the ai economy humanization in the 'competencies-innovations-markets' model. *Humanities and Social Sciences Communications*, 10(1), 1-13.

UNDP. (2024). Human Development Report 2024. United Nations Development Programme, New York. ISSN: 2412-3129.

United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development. https://sdgs.un.org/2030agenda, Erişim Tarihi: 05.10.2024

van Wynsberghe, A. (2021). Sustainable AI: AI for sustainability and the sustainability of AI. *AI and Ethics*, 1(3), 213-218.

Vinuesa, R., Azizpour, H., Leite, I., Balaam, M., Dignum, V., Domisch, S., ... & Fuso Nerini, F. (2020). The role of artificial intelligence in achieving the sustainable development goals. *Nature Communications*, 11(233), 1-10.

Walton, N., & Nayak, B. S. (2021). Rethinking of Marxist perspectives on big data, artificial intelligence (AI) and capitalist economic development. *Technological Forecasting and Social Change*, 166, 120576, 1-8.

Wang, Q., Sun, T., & Li, R. (2023). Does artificial intelligence promote green innovation? An assessment based on direct, indirect, spillover, and heterogeneity effects. *Energy & Environment*, 1-33.

Wilson, H., Rauwolf, P., & Bryson, J. J. (2021). Evolutionary psychology and artificial intelligence: The impact of artificial intelligence on human behaviour. *The SAGE Handbook of Evolutionary Psychology: Applications of Evolutionary Psychology*, 333-351.

World Commission on Environment and Development (1987). *Our Common Future*, Oxford University Press, ISBN: 019282080X.

Wulf, C. (2025). Intangible Cultural Heritage: Challenges and Expectations. In: Wulf, C. (eds) Handbook on Intangible Cultural Practices as Global Strategies for the Future. Heritage Studies. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-72123-6_2

Xian, F. (2023). Quantifying the Economic Benefits of Artificial Intelligence Technology. *Proceedings of the 4th Management Science Informatization and Economic Innovation Development Conference*, MSIEID 2022, December 9-11, 2022, Chongqing, China.

Zhang, H. (2023). Research and practical exploration of new models of social governance in the age of artificial intelligence. *SHS Web of Conferences*, 179, 01017, 1-8.

Zhao, Z., & Zhang, L. (2023). Design of artificial intelligence cultural creative industry based on machine learning. *Soft Computing*, 1-12.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
Received/Geliş: 01.10.2024 **Accepted/Kabul:** 14.03.2025
DOI:10.30794/pausbed.1559624
Research Article/Araştırma Makalesi

Uslu, C., Özgören Kınlı, İ. (2025). "José Saramago'nun Körlük Romanında Uygarlıktan Sapma ve Ahlaki Panik: Sosyolojik Bir Analiz", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 68, ss. 117-130.

JOSÉ SARAMAGO'NUN *KÖRLÜK* ROMANINDA UYGARLIKTAN SAPMA VE AHLAKİ PANİK: SOSYOLOJİK BİR ANALİZ

Cansel USLU*, İrem ÖZGÖREN KINLI**

Öz

José Saramago'nun *Körlük* romanı, ani bir körlük salgınının toplumsal düzende yarattığı çözülme süreçlerini ele alır. Bu çalışma, kriz anlarında toplumların nasıl tepkiler verdiğini ve sosyal düzenin nasıl hızla çökebileceğini ilgili roman üzerinden analiz etmektedir. Roman, salgının başlamasıyla birlikte toplumsal normların ortadan kalktığını, bireylerin hayatta kalmak için ilkel içgüdülerine döndüğünü ve şiddetin yaygınlaştığını gözler önüne serer. Toplumsal yapıların bu şekilde çözülmesi, bir anlamda sosyal kontrolün zayıflaması ve normatif değerlerin yitirilmesiyle sonuçlanır. Salgın boyunca bireysel/toplumsal güvenin kaybolması, bireyler arasındaki bağların kopması ve şiddetin kamusal alanda görünür hale gelmesi, toplumsal düzenin hızla kaybolmasına neden olur. Roman, modern toplumların karşılaştıkları ani tehditler karşısında aşırı tepkiler verdiğini ve bu tepkilerin sosyal çözülmeyi hızlandırdığını gösterir. Ayrıca, bireylerin grup dinamikleri içinde hayatta kalma mücadeleleri, kaos ortamında kolektif savunma mekanizmalarının nasıl işlediğini göstermektedir. Böylelikle insan doğasının kriz anlarındaki tepkileri ve toplumsal düzenin ne kadar kırılgan olabileceği dramatik bir şekilde sunulmaktadır. Romanda betimlenen bu toplumsal çöküş süreçleri, bu makalede, uygarlıktan sapma ve ahlaki panik kavramları çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Uygarlaşma Süreci, Ahlaki Panik, Uygarlık Süreci'nden Sapma, Nobert Elias, Körlük Romanı, José Saramago.*

DECIVILIZING AND MORAL PANIC IN JOSÉ SARAMAGO'S *BLINDESS* NOVEL: A SOCIOLOGICAL ANALYSIS

Abstract

José Saramago's *Blindness* examines the disintegration of social order caused by a sudden blindness epidemic. This study analyses, through the lens of this novel, how societies react in times of crisis and how quickly social structures can deteriorate. The novel shows how, following the epidemic, societal norms disappear, individuals revert to primal instincts for survival, and violence becomes widespread. This disintegration results from a weakening of social control and the loss of normative values. As trust diminishes, social bonds break, and violence becomes more visible in public spaces, leading to the rapid collapse of social order. Saramago's work reveals how modern societies, when faced with sudden threats, tend to react excessively, accelerating social decay. The novel also explores how survival struggles within group dynamics activate collective defence mechanisms in times of chaos. In this study, these processes of social breakdown are evaluated through the concepts of decivilising processes and moral panic, offering a dramatic portrayal of the fragility of social order and human responses during crises.

Keywords: *Civilising Process, Moral Panic, Decivilising Process, Norbert Elias, Blindness Novel, José Saramago*.

*Arş. Gör., İzmir Demokrasi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, İZMİR.
e-posta: cansel.uslu@idu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-6495-4696)
**Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, İZMİR.
e-posta: irem.ozgoren.kinli@ikc.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-9774-6567)

1.GİRİŞ

José Saramago'nun *Körlük* romanında ele alınan, modern toplumlardaki sosyal ilişkilerin kriz anlarında nasıl hızla çözülme eğiliminde oldukları, bu makalede Ahlaki Panik [moral panic] ve Uygarlık Süreci'nden Sapma Teorileri [decivilising process] aracılığıyla incelenmektedir. Ahlaki panikleri, uygarlık sürecinden kısa süreli sapmalar olarak ele alan bu çalışmanın amacı, ilgili teorileri edebi bir eser üzerinden analiz ederek kriz anlarının bireylerin davranışlarını ve sosyal yapıların işleyişini nasıl etkilediğini açığa çıkarmaktır.

Saramago'nun 1998 yılında Nobel Edebiyat Ödülü'nü aldığı *Körlük* romanı, aniden ortaya çıkan ve hızla yayılan bir körlük salgınıyla başlamaktadır. Bu salgın, toplumda bir panik dalgası yaratarak insanların birbirine olan güvenini kaybetmesi, şiddetin artması ve ahlaki değerlerin çöküşü gibi durumlara sebep olmuştur. Romanda, körlük metaforu kullanılarak toplumsal yozlaşmaya, değişen güç ilişkilerine ve sosyo-politik düzenin kırılganlığına dikkat çekilmiştir. Körlük metaforu ile insanların gözetlenme/görülme çekincesi olmadığında toplumsal, ahlaki normların ne derece değişkenlik gösterdiği yansıtılmıştır. Böylelikle roman, yalnızca distopik bir eser olarak değil; aynı zamanda toplumsal düzenin ne kadar kırılgan olduğunu ve normatif değerlerin ne kadar kolay çözülebileceğini gösteren güçlü bir toplumsal eleştiri olarak da kabul edilmelidir.

Romanın karakterleri, toplumun çözülme sürecinde bireylerin farklı tepkiler vermesini temsil etmektedir. Örneğin doktor, kriz anında liderlik ve etik sorumluluk üstlenirken, doktorun karısı ise salgına rağmen kör olmayan tek kişi olarak hem tanıklık eden hem de hayatta kalma mücadelesinde rehber rolü üstlenen bir karakterdir. İlk kör olan adam ise panik ve güvensizliğin başladığı noktayı temsil ederek, salgının başlangıcında bir kriz sembolü oluşturmaktadır. Kızıl saçlı genç kız gibi karakterler ise insan doğasının farklı yönlerini ve bireylerin kriz anlarındaki tepkilerini gözler önüne sermektedir. Söz konusu karakterler, bireyler arasındaki güvenin kaybolmasının, şiddetin normalleşmesinin ve hayatta kalma mücadelesinin ne kadar ilkel boyutlara inebileceğini dramatik bir şekilde betimlemektedir. Bireylerin davranışları, başkaları tarafından görülmediğinde farklılaşmaktadır. Bu durum, bireylerin utanç, vicdan ve sorumluluk duygularından uzaklaşarak ilkel yaşam biçimlerini anımsatan davranışlar sergilemesine yol açabilir. Dolayısıyla, öncelikle bireysel düzeyde başlayan ahlaki panik, zamanla etkisini genişleterek toplumsal bir boyuta ulaşmaktadır.

Literatüre bakıldığında ilgili roman farklı açılardan ele alınmıştır. Örneğin; görme yetisinin vicdan, merhamet, ahlak gibi duyguları barındırıp barındırmadığı sorgulanmış ve aynı zamanda görme yetisi, bir güç unsuru içeren "panoptikon" kavramı ile incelenmiştir (Sarıbaş, 2020). Görme yetisinin aynı zamanda bir güç unsuru barındırması, insanların başkaları tarafından gözetlendiğini/görüldüğünü bildiği ölçüde toplumsal, ahlaki duygulara önem vermesi açısından anlaşılabilmektedir. Bir başka çalışmada; romanın kolektif hareket etmedeki önemini gözler önüne serdiği belirtilmiş ve bireylerin benliklerinin farkına varma süreçleri Lacan'ın "gerçek" kavramıyla incelenmiştir (Özen ve Ötenkuş, 2021). Salgın hastalık bağlamında ele alınan bir başka çalışmada ise roman, sosyo-psikolojik açıdan incelenmiş ve "beyaz körlük" imajıyla insanların gerçekte -aslında gördüğü halde- yaşanan haksızlıklara duyarsız/kör oldukları topluma gönderme yapıldığına dikkat çekilmiştir (Ulutaş, 2020). Siyaset felsefesi perspektifiyle incelenen bir çalışmada ise siyaset felsefesi kavramlarının Saramago'nun eserlerinde adları hiç geçmese dâhi nasıl "bir hâl" olarak kendini gösterdiği, politik roman açısından ifade edilmiştir (Kök ve Kekeç, 2021). Son olarak, ilgili romandaki doktorun karısını "umut veren lider" figürü olarak inceleyen çalışmada (Kale Demirel ve Tanrıtanır, 2023) ise başka bir roman ile karşılaştırmaya giderek "sonsuz umut" kavramı odak noktaya alınmıştır.

Toplumsal çözülme ve bireylerin ilkel içgüdülerine dönüş teması, distopik edebiyatın sıkça işlediği bir konudur. José Saramago'nun *Körlük* romanı, bireylerin fiziksel körlük salgınıyla başladığı ve toplumsal bağların hızla koptuğu bir çözülme sürecini anlatır. Benzer bir şekilde, J.G. Ballard'ın (2015) *Gökdelen* adlı romanı, modern bir yaşam alanında (tam teşekküllü bir gökdelende) teknolojik arızalarla başlayan, bireylerin şiddet ve hayatta kalma mücadelesine yöneldiği bir toplumsal çöküşü işler. Bu iki eser, farklı bağlamlarda gerçekleşen toplumsal çözülme süreçlerinin bireysel ve kolektif etkilerini tasvir etmektedir. *Gökdelen* romanına bu çalışma içerisinde bu doğrultuda tematik bir referans olarak yer verilmiştir.

Bu çalışmanın literatüre katkısı ise, *Körlük* romanının sadece bir distopya olarak değil; Norbert Elias, Stephen Mennell, Stanley Cohen ve Amanda Rohloff gibi sosyologların teorik yaklaşımlarıyla toplumsal çözülme

süreçlerinin incelendiği bir sosyolojik analiz sunmasıdır. Edebi eserlerin, sosyal ve siyasal olayların anlaşılmasında nasıl önemli bir bağlam sunduğunu vurgulayan bu çalışma, literatürdeki yaklaşımlardan farklı olarak Ahlaki Panik ve Uygarlık Süreci'nden Sapma teorik çerçeveleriyle romanın analizi üzerinden özgün bir sosyolojik perspektif geliştirmeyi amaçlamaktadır.

Yöntem olarak, romanın olay örgüsündeki önemli sahneler, uygarlıktan sapma ve ahlaki panik süreçleri bağlamında detaylı bir şekilde incelenecektir. Kriz anlarının bireylerin davranışlarını ve sosyal yapıların işleyişini nasıl etkilediği, teori ile uyumlu olarak analiz edilecektir. Bu bağlamda çalışma; uygarlık süreci, uygarlık sürecinden sapma ve ahlaki panik gibi kavramlar ışığında bir edebi eserin nasıl sosyolojik analize tabi tutulabileceğini göstermeyi hedeflemektedir. Ayrıca, bu çözülme süreçlerinin yalnızca geçmişte değil, günümüzde de karşılaşılabilecek krizlerle paralellik gösterdiği ve bireylerin/toplumların uygarlaşma sürecinde geriye dönüşler yaşayarak şiddete başvurabileceği de ele alınan konular arasındadır.

2.TEORİK ÇERÇEVE

2.1.Uygarlık Süreci ve Uygarlık Süreci'nden Sapma

Elias, *Uygarlık Süreci* (Elias, 2004; 2023) adlı eserinde 'uygarlaşma' kavramını değer yargılarından bağımsız olarak ele almakta ve insan davranışlarının zamanla nasıl değiştiğini, dışsal kontrollerin bireyler tarafından içselleştirilerek nasıl kendi kendini denetleme mekanizmalarına dönüştüğünü açıklamaktadır. Elias'a göre, toplumsal rekabetin artmasıyla farklılaşan toplumsal işlevler, bireyler arasında karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin giderek artmasına neden olmaktadır. Kısaca; *"[t]ekil eylemin toplumsal işlevini yerine getirebilmesi için, giderek daha fazla insan davranışının birbirine uyarlanması ve eylemler dokusunun giderek daha hassas ve sıkı bir şekilde örgütlenmesi gerekmektedir.*" (Elias, 2023: 305).

Elias'a göre uygarlık[1], Batı toplumlarında dışsal sosyal kontrol ile öz denetim arasındaki dengenin, yüzyıllar boyunca öz denetim lehine nasıl değiştiğinin anlaşılmasına olanak tanıyan, değer yargılarından bağımsız bir kavramdır. Elias'a göre uygarlık sürecinin başlıca özellikleri, fiziksel şiddetin devlet tarafından tekelleştirilerek şiddetin kamusal alandan çekilmesi, şiddet eylemlerine karşı artan tiksinti, birbirine bağımlı bireyler arasındaki ilişkilerin genişlemesi ve daha kapsamlı bir karşılıklı tanıma sürecinin gelişmesidir. Benzer şekilde, Fletcher (1997: 82), uygarlaşma sürecinin en önemli özelliklerini şu şekilde özetlemektedir: Başkaları tarafından dayatılan kısıtlamalar ile öz denetim arasındaki dengenin, öz denetim ve içsel kontrol lehine giderek karmaşıklaşması; daha dengeli, istikrarlı ve farklılaşmış bir öz denetimin ortaya çıkmasına neden olan bir sosyal davranış ve duygu standardının gelişmesi; insanlar arasında karşılıklı tanıma alanının genişlemesi.

Her ne kadar Elias, *Uygarlık Süreci* modelini Batı toplumlarını analiz ederek geliştirmiş olsa da modelinin evrensel olduğunu iddia etmektedir. Elias'a göre, her toplum, kendine özgü iç ve dış dinamiklere bağlı olarak, kendi uygarlık sürecini şekillendirmektedir. Her toplumda yaşanan tarihsel süreçler, o toplumun kültürel yapısıyla birleştiğinde, ortaya çıkan kurumlar benzersiz olmaktadır. Bu nedenle, toplumların deneyimledikleri duygular ve denetim mekanizmalarının çeşitlilik göstermesi ile her toplumun duygu denetim modelinin kendine özgü olduğu sonucuna ulaşılabilmektedir. Bu noktada, toplumlar arası karşılaştırmalar yapıldığında, bazı toplumların geçmişe kıyasla daha çok 'uygarlaştığı', bazılarının ise 'daha az uygarlaştığı' söylenebilecektir (Elias, 2004: 9-10). Tarihsel sürece bakıldığında ise üst sınıflar kendilerini görgü, kültür, öz denetim ve kişilik özellikleri bakımından alt sınıflardan ayırmak isteyecek; bu yeni edindikleri özellikleri toplumda ulaşılması gereken standartlar olarak tanımlayacak; alt sınıflar da bu standartlara özenerek toplumsal yapıların değişimine paralel olarak kendi dönüşümlerini yaşayacaktır (Mennell, 1990).

Dolayısıyla Elias'ın *Uygarlık Süreci* (2004, 2023) modeline göre, toplumun siyasi ve ekonomik yapısındaki değişimler, bireylerin kişilik yapısı ve aralarındaki ilişkilerin dönüşümüyle her zaman iç içe geçmiştir. Uygarlaşma sürecinde dış otorite, bireyin karakterine ve kişiliğine sınırlar koyarken; birey, bu sınırları içselleştirerek,

[1] Psikanalitik çözümlemeler adına "uygarlık" sözcüğünün özünü araştıran Freud, uygarlığın, *"[y]aşamımızı hayvan atalarımızınkinden ayıran, insanları doğadan korumak ve insanlar arasındaki ilişkileri düzenlemek gibi iki amaca hizmet eden eylem ve düzenlemelerin toplamını tanımladığını"* ifade etmektedir (Freud, 2011b: 48). İnsanlar arasındaki ilişkileri düzenlemek, uygarca yaşama referans verir ki bu durum da ancak adalet ile mümkün olmaktadır. İleriki bölümlerde inceleneceği üzere romanda ortaya çıkan ahlaki panik ve uygarlıktan sapma sürecinde bireylerin yitirdiği olguların başında adalet gelmektedir.

dışsal otoriteye ihtiyaç duymaksızın kendini disipline etmekte ve denetlemektedir. Bu bağlamda her toplum, kendi uygarlaşma sürecini hem bireysel hem toplumsal düzeyde, kendi dinamiklerine uygun bir şekilde deneyimlemektedir.

Rohloff'a (2011) göre Elias, *Uygarlık Süreci*'nde uygarlık kavramını, bir grup insanın kendilerini diğer gruplardan daha 'uygar' olarak görmeye başladığı süreç bağlamında incelemiştir. Bu algı söz konusu grubun kendisini neyin medeni ya da gayri medeni olarak tanımlanması gerektiğine karar veren bir otorite olarak konumlandırmasına ve kendi ölçütlerine göre eylemleri 'uygar' ya da 'barbar' şeklinde nitelendirmesine olanak tanımaktadır. Her ne kadar Elias 'uygarlık' terimini ilerlemeyi ifade etmek için kullanmamış olsa da bu kavramın zamanla nasıl ilerleme ve kendini geliştirme anlamına büründüğünü ve barbarlıkla zıt bir yapı oluşturduğunu incelemiştir. Ayrıca Elias, uygarlık kavramını dinamik bir süreç bağlamında ele alarak toplumda sürekli değişim ve dönüşüm yaşanırken, zaman zaman dalgalanmaların da meydana gelebileceğini belirtmektedir.

Uygarlığın çöküş riskinin daima var olması (Hammer, 2000; Imbusch, 2000), Elias'ın görüşlerini takip eden sosyologları yalnızca uygarlaşma süreçlerine değil; aynı zamanda uygarlaşmama ve uygarlıktan sapma süreçlerine de yönlendirmiştir. Elias'ın (1996: XV) ifadesiyle, *"uygarlaşma ve uygarlaşmama süreçleri belirli toplumlarda aynı anda görülebilir ve bu durum yalnızca farklı zaman dilimlerinde ya da farklı toplumlarda ortaya çıkmaz."* Her ne kadar Elias, Uygarlık Süreci'nden Sapma Teorisini sistematik bir biçimde ayrıntılandırmasa da Dunning ve Sheard (1979: 288–89), Dunning ve diğerleri (1988: 242–45) ve Goudsblom (1989: 84) bu kavramın Uygarlaşma Süreci Teorisi açısından önemini vurgulamıştır. Elias da (Elias ve Dunning, 1986: 19–62) söz konusu düşünceyi desteklemiş ve süreci 'barbarlığa geri dönüş', 'uygarlığın kırılganlığı', 'çöküş' ve 'çürüme' gibi terimlerle tanımlamıştır (Elias, 1996: 308). Zamanla, Van Krieken (1999), Pratt (1999), Spierenburg (2001), Zwaan (2003), Dunning ve diğerleri (2003) ve Wacquant (2004) gibi sosyologlar, uygarlaşma sürecinden sapma kavramını çeşitli vaka çalışmalarına odaklanarak genişletmiş ve bu kavramın şiddet ve diğer toplumsal olguların açıklanmasındaki önemini ortaya koymuştur.

Mennell (1990) Uygarlık Süreci'nden Sapmayı, uygarlık süreçlerinin tersine döndüğü durumlar olarak tanımlamaktadır. Mennell'e göre Elias'ın Uygarlık Süreci, doğrusal yönde ilerlemelerden ibaret değildir; geriye doğru sapmaların da yaşandığı bir süreçtir. Mennell ilgili süreci tanımlayan unsurları şu özellikler üzerinden sıralamaktadır: toplumsal bağımlılık ağlarının kesintiye uğraması; gündelik yaşamın yüksek düzeyde belirsizlik ve tehlike içermesi; kamusal alanda şiddetin yeniden ortaya çıkışı ve bununla bağlantılı olarak karşılıklı özdeşleşebilme becerisinde düşüş; kişilerin dürtülerini kontrol etme konusunda daha az baskı hissetmesine paralel olarak saldırgan davranışların daha rahat ifadesi; toplumsallaşma ve kişilik oluşum süreçlerinde yaşanan değişimler ve son olarak artan düzeyde gerçek dışı bilgi.

Söz konusu kriterler; toplumun kriz dönemlerinde uygarlık süreçlerinin başarısız olduğu durumlara ve toplumsal yapıların çözülmesine işaret etmektedir. İlerleyen bölümlerde detaylandırılacağı üzere, *Körlük* romanında tam da böyle bir toplumsal çözülme dönemi tasvir edilmektedir. Romanda; toplumsal bağların kopması, kamusal alanda şiddetin artması ve bunun sonucunda bireysel ve toplumsal düzeyde güvensizliğin oluşması, bireyler ve gruplar arasındaki karşılıklı bağımlılık ağlarının daha belirgin hale gelmesi ayrıntılı biçimde betimlenmiştir.

De Swaan'a (2001: 269) göre, Uygarlaşma Süreci'nden Sapma hem bireysel hem de toplumsal düzeyde, insanların daha önceki, daha ilkel ve düzensiz bir aşamaya geri dönmelerini ifade eden bir 'gerileme' olarak tanımlanabilir. Bu gerileme, toplumsal düzenin çözülmesi, şiddetin artması ve medeniyetin kurallarına uyumun azalması şeklinde kendini gösterebilir. Ancak, Uygarlık Süreci'nin İşlevsizleşmesi [dyscivilization] bu gerilemenin, devletin kendi çıkarları doğrultusunda stratejik bir şekilde yönlendirilmesi olarak anlaşılabilir. Yani devlet, toplumu daha ilkel, düzensiz ya da baskıcı bir duruma geri götürmeyi, kendi gücünü ve kontrolünü artırma aracı olarak kullanabilir. Bu nedenle, dyscivilization, 'devletin hizmetinde olan bir gerileme' olarak tanımlanabilir; çünkü bu süreçte devlet, toplumu daha kaotik bir düzene çekerek, kendi otoritesini pekiştirmeyi amaçlar. Bu noktada, De Swaan, devletin şiddet tekeline sahip olduğu, sadece belirli gruplara yönelik artan şiddetin yaşandığı ve bu gruplarla özdeşleşmenin yitirildiği Holokost ve soykırım gibi durumların Uygarlık Süreci'nin İşlevsizleşmesi kavramı üzerinden tartışılmasını önermektedir. Michael Dunning (2016) ise, modern toplumlarda yaşanan uygarlık süreçlerinden sapmaları, örneğin insanların terör eylemlerine katılımı gibi durumları incelemek için Gaddarlaşma Süreci [Process of Brutalisation] kavramsallaştırmasının daha açıklayıcı olduğunu savunmaktadır.

Literatürde, Uygarlık Süreci'nden Sapma, Uygarlık Süreci'nin İşlevsizleşmesi ve Gaddarlaşma Süreci gibi farklı isimlerle ele alınan teorik yaklaşımlar, genellikle siyasi analizlerin temelini oluşturmakta ve bu alandaki çalışmaların büyük bir kısmı bu yaklaşımlar etrafında şekillenmektedir (Özgören Kınlı, 2021). Bu makale, Uygarlık Süreci'nden Sapma Teorisi'ni, edebi bir eser bağlamında Ahlaki Panik Teorisi ile ele alarak alana katkı sunma potansiyelini taşımaktadır. Zira teori genellikle siyasi bağlamda tartışılmakta olup, sinema eseri üzerinden yapılan nadir bir çalışma (Özgören Kınlı, 2017) dışında bu tür yaklaşımlar oldukça sınırlıdır. Makalenin, edebi bir eser üzerinden yaptığı bu inceleme, teoriye yeni bir perspektif kazandırmayı hedeflemektedir.

Bu çalışma bağlamında, Uygarlık Süreci'nden Sapma Teorisi'nin uygulama alanlarından biri olarak ahlaki panik konulu çalışmalara değinmek büyük önem taşımaktadır. Amanda Rohloff (2011); toplumların ortak çıkarlar, değerler ve ahlaki düzene tehdit olarak algıladıkları sapkın davranışlara verdikleri toplumsal ve siyasi tepkileri açıklayan ahlaki panik kavramını, Uygarlık Süreci'nden Sapma Teorisi ile değerlendirmeyi önermektedir. Bu teori, devletlerin doğal veya toplumsal krizler sonucunda zayıflamasıyla ortaya çıkan kaotik durumlara odaklanırken, Ahlaki Panik Teorisi'nde devletin gerçek zayıflığından ziyade algılanan bir zayıflık söz konusudur. Yine de artan tehlike algısı veya tehditlere karşı merkezi otoritenin yetersiz olduğu hissiyle ortaya çıkan ahlaki panik durumunu, bu bağlamda Uygarlık Süreci'nden Sapma Teorisi ile incelemek mümkündür.

2.2.Ahlaki Panik (Moral Panic)

Ahlaki panik, toplumun belirli bir olay, durum ya da grup karşısında gösterdiği aşırı ve orantısız tepki olarak tanımlanmaktadır. Ahlaki panik kavramını sistematik bir biçimde ele alıp ilk kez literatüre kazandıran Stanley Cohen'in *"Folk Devils and Moral Panics"* (1972) adlı eseridir. Cohen'e göre 'ahlaki panik', belirli bir grup veya olayın, medya ve diğer etkili aktörler tarafından toplumun genel düzenine tehdit olarak sunulmasıyla ortaya çıkmaktadır. Söz konusu sunulma sürecinde, "halk şeytanı" [folk devil] olarak tanımlanan grup ya da olay, toplumun tüm kötülüklerinin sembolü haline getirilmektedir.

Cohen'e göre ahlaki paniğin temel özelliklerinden ilki, toplumsal değerlere ve çıkarlara tehdit olarak algılanan bir durum, olay, kişi ya da grubun ortaya çıkmasıdır. Bu tehdit, kitlesel medya organları tarafından klişelerle sunulurken; kamuoyu, artan kaygısını medya üzerinden yoğun tepkilerle dile getirmeye başlamaktadır. Bu aşamada; karar vericiler, otoriteler ve kanaat önderleri, kamuoyunun baskısına kayıtsız kalamayarak çözüm önerilerini paylaşırken, sürecin sonunda, bu tehdit algısı ya kendiliğinden kaybolmakta ya da toplumsal değişimlere yol açmaktadır (Cohen, 2011: 1).

Bir başka açıdan ahlaki panik, toplumsal çıkarlara ve değerlere yönelik bir tehdit olarak değerlendirilmektedir. Ahlaki paniğin önemli bir özelliği, toplumsal yapıya bağlı olarak kimi zamanlarda azalıp kaybolurken kimi zamanlarda ise yükselip görece daha görünür duruma gelmesidir. Üstelik toplumda yaşanan ahlaki panik durumu yeni olabilirken; kimi zaman da toplumsal tabanda uzun süredir var olan ancak gün yüzüne yeni çıkabilen bir durum olarak da görülebilmektedir (Cohen, 2011).

Rohloff ve Wright'ın *"Moral Panic and Social Theory"* (2010: 404) çalışmasında ise ahlaki panik benzer biçimde, toplumsal değerlere ve çıkarlara yönelik tehdit içeren sosyolojik bir durum ve söz konusu duruma/ durumlara yönelik verilen 'aşırı' tepkinin bir türü olarak açıklanmaktadır. Burada, ahlaki paniğin sosyolojik olduğu kadar politik bir tartışma barındığını da belirtmek gerekmektedir. Zira sosyolojik temelde bakıldığında, güçler arası bir etkileşimden ve tahakkümden söz edilirken; güç ilişkilerinin ve tahakkümün olduğu yerde politik davranış biçimleri kaçınılmaz bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ahlaki panik kavramının önemli bir diğer özelliği ise geçici olmasıdır (Rohloff ve Wright, 2010: 406). Burada, ahlaki paniklerin geçici olmasıyla birlikte altının çizilmesi gereken bir husus vardır ki bu da söz konusu toplumsal tetikleyici unsurun yeniden ortaya çıkabileceğidir. Başka bir ifadeyle, 'ahlaki panik' olgusuna her ne kadar kısa süreli ve geçici olarak bakılabilirse de derinlerde çok daha temel sosyolojik/siyasal boyut olması muhtemeldir. Bu nedenle, muhtemel toplumsal sorunun çözülmemesiyle, ahlaki panik durumuna sebep olabilecek olgu yeniden ortaya çıkabilecektir. İlgili sorunun çözülmesine yönelik adım, sosyal değişim olgusunu gündeme getirmektedir. Esasen, ahlaki panik durumunu incelemek hem sosyolojik etkenlere hem de toplumsal süreçlere yakından bakmayı sağlamaktadır. Bu kapsamda, ahlaki panikler toplumsal değişimin önemli bir unsuru olarak kabul edilmektedir (Goode ve Ben-Yehuda, 2009: 250).

Öte yandan Cohen'in anlatımında ise ahlaki panik, kasıtsızlık olarak ele alınmaktadır (Cohen, 2011). Bu bağlamda, öngörülmeyen bir gelişme olan panik durumu, sosyolojik/siyasal/ekonomik gibi birçok boyutla incelenmektedir. Dolayısıyla panik durumunda sosyolojik davranış biçimlerindeki değişimin siyasal/ekonomik boyutta nasıl bir etki gösterdiği sorusu akla gelebilir. Bu konuda Elias, davranış biçimlerindeki değişimleri ve devlet oluşum süreçleri arasındaki ilişkiye odaklanmış ve burada, merkezi güç otoritesinin artmasıyla, vergi ve şiddet tekeli üzerinden devlet otoritesinin bölgedeki iç barış yollarıyla karşılıklı bağımlılık nezdinde nasıl oluştuğunu göstermiştir. Karşılıklı bağımlılık unsuru ile davranış biçimlerindeki değişim yönündeki baskı iki taraf için de kaçınılmaz olup Elias'ın perspektifi ile değerlendirildiğinde ahlaki panik, uygarlaşma süreçlerinde meydana gelen, kısa süreli uygarlıktan sapma süreçleri olarak değerlendirilmektedir (Rohloff ve Wright, 2010: 410).

Rohloff'un figürasyonel sosyoloji ile ahlaki panik kavramını birlikte ele alan çalışmaları, bu noktada literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır (Kınlı ve Özgören Kınlı, 2023). Rohloff (2008), Elias'ın Uygarlık Süreci'nden Sapma Teorisi'nin, ahlaki panik çalışmalarına uygulanabilir olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda, Rohloff'a göre, ahlaki panikler uzun dönemli uygarlık süreçleri içerisindeki kısa dönemli sapma süreçleri olarak değerlendirilmektedir. Elias'ın analitik araçlarının, özellikle figürasyonel analiz yaklaşımının, ahlaki panik çalışmalarına uygulanmasında eksik kaldığını vurgulayan Rohloff (2008, 2011), bu boşluğu doldurmak için önemli bir teorik çerçeve sunmaktadır.

Uygarlıktan sapma süreçlerinde bireyler, devletin kendilerini yeterince koruyamayacağı düşüncesine sahiptirler. Dolayısıyla ancak toplumsal bir düzeyde endişe, panik halinin ortaya çıkması ve söz konusu endişe/ panik durumunun merkezi güç tarafından yok edilemeyeceği yönünde bir algının olması halinde ahlaki panik durumundan söz edilebilmektedir. Bu açıdan bakıldığında ahlaki panik kavramının, uygarlık sürecinden sapma ile uyumlu olduğu görülmektedir (Rohloff, 2008: 2-8). Ancak her ne kadar ahlaki panik kavramı, 'kısa süreli' olarak tanımlansa da buradaki 'kısa süre' kavramı elbette görecelidir. Öte yandan, süreden ziyade ahlaki paniklerin sosyo-politik/kültürel boyutta bıraktığı etkiler/izler oldukça önem taşımaktadır. Şöyle ki ahlaki panik sürecinde toplumun kültürel yapısı, ahlaki yapısı tamamen değişebilmekte ve bu durum ilerideki toplumsal bozulmalara da zemin hazırlayabilmektedir. Dolayısıyla uygarlıktan sapma süreçlerinde bireylerin yaşadığı sosyo-politik değişimler, uzun vadede etkisini taşıyabilmektedir.

Ahlaki panik kapsamında ele alınan bir diğer çalışma sosyolog Sean P. Hier'in (2002) ilgili kavramın derinlemesine anlaşılmasına katkıda bulunduğu "*Conceptualizing Moral Panic through a Moral Economy of Harm*" adlı eseridir. Hier'e göre, ahlaki panik, yalnızca toplumsal bir tepki değil, aynı zamanda ideolojik bir araçtır. Ahlaki panik kavramı, güvenlik duygusuna yönelik söylemsel dışavuruma izin veren eleştirel ideoloji anlayışında tanımlanarak toplumun mevcut düzenini korumak için kullanılan bir mekanizma olarak işlev görmektedir. Ahlaki paniği ideolojik bir söylemsel oluşum şeklinde ele alan Hier, burada medya unsuruna dikkat çekmektedir. Esasen Hier'e (2002: 313) göre ahlaki panik, bir fikir kümesi veya daha genel bir korkunun alarm durumu ile ortaya çıktığı bir toplumsal eylem biçimi olarak kavramsallaştırılmakta ve bu bağlamda bir ahlaki düzenleme biçimi olarak değerlendirilmektedir. Hier'in ahlaki panik olgusunu ideolojik bir araç olarak ele alması ve ilgili panik durumunun yayılmasında medya faktörüne dikkat çekmesi önemlidir. Zira medya aracılığı ile panik durumunun abartılarak topluma servis edilmesi söz konusu olabileceği gibi panik durumuna medyada hiç yer verilemeyerek sindirilmeye çalışılması da muhtemeldir.

Hier, panik durumu sırasında medya rolü ile yaşanan toplumsal tepki ve geniş sosyal dinamik kavramlarına da dikkat çekmektedir. Medyanın rolü ile toplumsal gruplar zayıflayabilir veya güçlenebilir. Hier, burada yalnızca bireysel korkuları ele almamakta; aynı zamanda sosyolojik güç ilişkilerini de hesaba katmaktadır. Buna göre belli grupların, yaşanan ahlaki panikleri kendi çıkarları doğrultusunda oluşturmaları veya yönlendirmeleri söz konusu olabilmektedir. Böylelikle ahlaki panikler, yalnızca geçici toplumsal krizler değil, aynı zamanda toplumsal kontrol mekanizmalarının bir parçası olarak kabul edilmelidir (Hier, 2002).

Rohloff'un (2011) *"Shifting the focus? Moral panics as civilizing and decivilizing processes"* adlı eserinde uygarlık ve uygarlık sürecinden sapma, ahlaki panik bağlamında ele alınarak ilgili kavramların birbiriyle ilişkisi vurgulanmaktadır. Rohloff'a göre ahlaki panikler, toplumun normatif düzeninin bozulduğu ve kaosun hâkim olduğu kısa süreli süreçlerdir. İlgili süreçler, bireylerin ve grupların şiddete başvurduğu, kontrolsüz davranışlar sergilediği ve toplumun temel değerlerinin hızla çöküşe geçtiği dönemler olarak görülmektedir. Dolayısıyla, Rohloff'a göre

ahlaki panikler, toplumsal düzenin sarsıldığı anlarda ortaya çıkan ve uygarlıktan sapmanın en belirgin örneklerini oluşturan süreçlerdir. Bu süreçler, uygarlaşma sürecindeki sapmalarla birlikte normatif düzenin zayıflaması ve bireylerin kontrolsüz davranışlara yönelmesiyle paralel bir yapı sergilemektedir.

Rohloff (2011), ahlaki panik kavramını toplumsal dönüşüm süreçleri çerçevesinde ele almakta; bu paniklerin yalnızca korku ve endişe yaratan olaylar olmadığını, aynı zamanda uygarlaşma ve uygarlıktan sapma süreçleri bağlamında nasıl işlediğini de vurgulamaktadır. Rohloff, ahlaki paniklerin düzenleyici işlevine dikkat çekerek, bu paniklerin normlara ve değerlere medenileştirme amacı taşıyan toplumsallaştırıcı bir işlev yüklendiğini belirtir. Başka bir deyişle, ahlaki paniklerin toplumsal normları ve işlevleri motive edici bir etkisi de vardır. Ahlaki panikler, kimi zaman toplumsal yapıda dönüşümlere yol açıp ilgili yapıları güçlendirirken, kimi zaman ise toplumsal ayrışmalara neden olabilmektedir. Bu nedenle, Rohloff'un eseri, ahlaki paniklerin sadece geçici sosyo-politik tepkiler olmadığını, aynı zamanda sosyolojik güç dinamiklerini yeniden şekillendiren işlevsel bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır.

3.*KÖRLÜK* ROMANINDA UYGARLIK SÜRECİ'NDEN SAPMA VE AHLAKİ PANİK

José Saramago'nun *Körlük* romanı, bireyler ve toplumlar arasındaki kırılgan dengenin kriz anlarında nasıl hızla yitirildiğini gözler önüne sermektedir. Roman, modern toplumların karşılaştığı bir kriz olan körlük salgınının etkilerini ele alırken, Uygarlaşma Süreci'nden Sapma ve Ahlaki Panik Teorileri, toplumsal düzenin nasıl hızla bozulduğunu ve bireylerin ilkel içgüdülerine dönerek nasıl şiddete başvurduğunu anlamak için güçlü bir teorik çerçeve sunmaktadır. Elias'ın Uygarlık Süreci Teorisi, bireyler arasındaki karşılıklı bağımlılık ağlarının nasıl kurulduğunu ve toplumsal normların bu güven ilişkileri etrafında nasıl şekillendiğini açıklarken; uygarlıktan sapma kavramı, toplumun kriz anlarında yaşadığı çözülme süreçlerinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Ahlaki panik kavramı ise toplumun ani bir tehdit karşısında nasıl aşırı ve orantısız tepkiler verdiğini ve bu tepkilerin toplumsal yapının çözülmesine nasıl yol açtığını ortaya koymaktadır.

Benzer bir şekilde, J.G. Ballard'ın *Gökdelen* romanı, modern bir yaşam alanında toplumsal düzenin bozulmasıyla başlayan ve bireylerin hızla ilkel içgüdülerine dönmesini dramatize eden bir çözülme sürecini gözler önüne serer. Gökdelende, asansör arızalarıyla başlayan kriz, toplumun mekânsal izolasyonu nedeniyle daha da derinleşir ve bireyler arasındaki güvenin tamamen yitirildiği bir kaosa yol açar. Elias'ın teorisi bu bağlamda *Gökdelen* romanını anlamlandırmak için de kullanılabilir; bireylerin kolektif bilinçten koparak hayatta kalma mücadelesine yönelmesi, uygarlıktan sapmanın dramatik bir örneğini sunmaktadır. Aynı şekilde, Cohen'in Ahlaki Panik Teorisi, bireylerin toplumsal bir tehdit karşısında orantısız tepkiler vererek şiddeti nasıl normalleştirildiğinin anlaşılmasına yardımcı olur. Böylelikle her iki roman da modern toplumların ne kadar kırılgan olduğunu ve ani bir krizle toplumsal normların nasıl hızla çökebileceğini göstermektedir.

Her iki romanın da toplumsal çözülme süreçlerini ele alışı, bireylerin kriz anlarındaki tepkilerinde benzer temaları ortaya koymaktadır. Ancak *Körlük* romanında bu süreç, bireyler arasındaki güvenin dramatik bir hızla çözülmesiyle daha ziyade birey odaklı bir yaklaşımla ele alınır. Romanın başındaki, ilk körlük vakası toplumsal düzende büyük bir kargaşaya neden olarak, toplumsal düzenin kırılma noktasını işaret eder. Körlük salgını, alışılmış bir görme kaybından farklı olarak her şeyin beyaz bir sis perdesi gibi görünmesi şeklinde yaşanır ve bu durum bireylerin kendilerini ve çevrelerini kontrol etme yetilerini kaybetmesine yol açar. İlk kör olan bireyin çaresizliği ve bu durumu anlatma çabası, toplumda belirsizlik ve korku yaratır. Bu noktada, bireyler arasındaki güven hızla çözülmeye başlar.

Söz konusu sahneyi, Cohen'in ahlaki panik kavramı ile açıklamak mümkündür. Cohen'e göre, ani bir kriz durumunda toplumda yaşanan aşırı bir panik durumu, kontrol edilemeyen bir durumun büyütülmesine yol açmaktadır. İlk körlük vakası hem bireyler arasında hem de toplumsal düzeyde güven kaybını tetikleyen bir olaydır. Ahlaki panikler, uygarlık sürecinden kısa süreli sapmalar olarak değerlendirildiğinde ise, toplum ani tehdit karşısında bu belirsizliği daha da büyütmekte ve toplumda hızla kontrolsüz bir korku yayılmaktadır. Söz konusu belirsizlik ve panik hali, romanın başlarında şu şekilde görülmektedir:

"Doktor, hastalığı rapor etmekle görevliydi. Ancak, bu durumun toplumsal bir panik yaratacağı endişesini taşıyordu. 'Karşısına ilk çıkan alt kademeden bir görevliye körlük salgını olduğunu söyleyecek olursa, hemen panik çıkardı.'" (Saramago, 2015: 39).

Körlük romanında televizyon yorumcusunun salgını gökyüzüne fırlatılan bir okla metaforlaştırması ise medyanın toplumsal korkuyu yatıştırma çabalarının bir göstergesidir. Bu metafor, olayın geçici olduğu algısını yaratmak için kullanılır; ancak aynı zamanda kaçınılmaz bir sonu işaret ederek belirsizlik duygusunu beslemektedir.

> Tanrı isterse, böyle dedi yorumcu, sonra insan ilişkilerinin bayağılığına ve kelimenin gerçek anlamıyla salgına döndü, hastalık daha hızla yayılacak, ta ki hepimize acı çektiren korkunç karabasan kaybolana kadar, belli başlı toplumsal iletişim araçlarına yinelenip duran beş-altı sözcüğü sürekli kullanıyordu, bu konuşmalar sonunda her zaman talihsiz körlerin yitirdikleri görme yetilerine en kısa sürede yeniden kavuşmaları için dindarca dileklerle bitiyordu, bu arada da, resmi ya da özel örgütlü bütün toplumun onlarla dayanışma içinde olacağı vaat ediliyordu. (Saramago, 2015: 127-128)

Medyanın bu tür söylemleri, ahlaki panik bağlamında önemli bir rol oynamaktadır; zira medya, toplumdaki korku ve endişeyi şekillendirerek yönlendirmektedir. Yorumcunun dini söylemler ve duaya vurgu yapması, halkı yatıştırma amacı güderken, aynı zamanda panik atmosferini kontrol altında tutma çabasını yansıtır. Dolayısıyla bu durum, ahlaki panik teorisine uygun olarak, medyanın bir kriz anında hem korkuyu büyütmek hem de düzenin yeniden sağlanması adına normatif mesajlar vermesiyle toplumsal düzenin korunmasını hedeflediğini göstermektedir.

Medyanın sorumluluğu ilahi müdahaleye devretmesi, krizin bireylerin eylemlerinden bağımsız bir güç tarafından kontrol edildiği algısını pekiştirmektedir. Bu yaklaşım, ahlaki panik süreçlerinde sıklıkla görülen bir olgudur; çünkü toplum, kontrol edilemeyen bir tehlike karşısında güvenli bir otoriteye yönelme eğilimindedir. Bu durumda medya, dini söylemleri ve ilahi güce yapılan vurguları kullanarak halkın korkularını yatıştırmakla birlikte, krizi daha geniş ve soyut bir çerçeveye taşımaktadır. Böylece ahlaki panik süreci, sorunun kaynağının toplumsal değil, dışsal bir güç olduğu imasıyla yeniden tanımlanır. Bu, bireylerin aktif çözüm arayışlarından uzaklaştırılıp pasif bir dayanışma ve umut arayışına yönelmesine neden olur ki bu da toplumsal düzenin sürdürülmesine hizmet eder. *"(…) Dün görüyorduk, bugün görmüyoruz, yarın yine göreceğiz, cümlenin üçüncü ve son kısmında hafif bir soru vurgusu vardır, sanki akıl yanıtın olumlu mu olumsuz mu olmasına, cümlenin umut verici bitişine tereddütlü bir mola eklemeye son anda karar verecekmiş gibi."* (Saramago, 2015: 128).

Elias'ın Uygarlaşma Süreci Teorisi'ne göre toplum, bireyler arasında kurulan karşılıklı güven ağlarına dayanır; ancak körlük salgını, bu güveni hızla ortadan kaldırarak bireyler arası sosyal bağları zayıflatmaktadır. Öncelikle bireysel düzlemde başlayan ahlaki panik durumu, zamanla bireyler arasında yayılarak toplumsal bir kaosa dönüşmektedir. İlk körlük vakası, toplumsal düzenin çözülmesinin ve uygarlaşma sürecinden sapmanın başlangıcı olarak görülebilir. Bireyler arasındaki sosyal bağlar zayıfladıkça, toplumun çözülmesi kaçınılmaz hale gelir.

Salgının yayılmaya başlamasıyla birlikte, devlet hızlı tepkiler vermeye başlar ve kör olan bireyleri toplumdan izole etmek amacıyla karantinaya alır. Kör olan bireyler eski bir binada topluca tecrit edilir ve toplumdan koparılırlar. Bu süreçte toplum, körlüğü bir tehdit olarak algılar ve bireylerin bir arada tutulması gerektiğine inanır. Devlet, bu önlemlerle toplumsal düzeni koruma amacını güderken, aslında toplumsal bağların hızla çözülmesine ve güvensizlik ortamının derinleşmesine neden olur.

Bu durumu destekleyen alıntılardan biri şöyledir:

"Tam o anda, güçlü ve sert bir ses duyuldu… 'Hükümetimiz, halkı koruma görevini en etkili biçimde yerine getirmek zorunda kalmanın üzüntüsünü yaşamaktadır.'" (Saramago, 2015: 50).

Ancak daha sonra devletin mali sebeplerden dolayı strateji değiştirmesi, genel durumun kötüye gittiğinin de işareti olacaktır.

> Başlangıçta, körleri ve körlük mikrobu taşıyanları, içinde bulunduğumuz akıl hastanesi gibi bu işe ayrılmış özel yerlere kapatarak, başımıza gelen kötülüğü belli sınırlar içinde tutmanın mümkün olabileceğine inanılmıştı. Sonra, körlük vakalarının önünün alınamayarak artması, hükümetin nüfuzlu bazı üyelerinin, resmi girişimlerinin yeterli olmamasından, politikacılar için ağır maliyetler doğurmasından korkmasına yol açtı, böylece ailelerin kendi körlerini evlerinde tutmalarını, zaten

> var olan trafik sıkıntısını daha da artırmamak amacıyla onları sokağa salmamalarını teşvik etmeyi, ve henüz gözleri gören, sakinleştirmek amaçlı duyurulara aldırmadan beyaz felaketin, tıpkı kemgöz gibi, göz temasıyla bulaştığına inanan insanların duyarlılığıyla oynanmaması gerektiğini düşünmeye başladılar. (Saramago, 2015: 129)

Cohen'in Ahlaki Panik Teorisi'ne göre, bu tür kriz anlarında devletler ve diğer otorite figürleri, toplumu kontrol altında tutmak için aşırı önlemler almaktadır. Devletin körleri izole etmesi, onları birer 'halk şeytanı' haline getirir ve toplumun güvenliğini sağlama çabası, bireyler üzerindeki baskıyı artırır. Bu tecrit süreci, toplumda ahlaki panik algısını daha da büyütmektedir. Rohloff'un analizine göre, devletin kontrolü sağlamak için uyguladığı ilgili otoriter önlemler, toplumun normatif düzeninin çöküşüne yol açmaktadır. Uygarlaşma Süreci'nden Sapma da tam burada devreye girer. Toplumdaki karşılıklı bağımlılık ağları hızla çözülmeye başlarken devletin bireyler üzerinde şiddet uygulaması toplumsal düzenin çözülmesini hızlandırır, toplumsal bağları tamamen koparır ve bireyler arasındaki güven hızla azalmaktadır. *"Yapmamız gereken şey adaleti kendi elimize almamız ve onu bizim cezalandırmamızdır."* (Saramago, 2015: 199).[2]

Bu sırada karantina altındaki bireyler arasında, temel ihtiyaçlar için şiddetli bir mücadele başlar. Özellikle yiyecek ve diğer kaynaklar üzerinde otorite kurma çabası, bireyler arasındaki güvensizliği artırır. Bir grup, diğerlerine baskı yaparak kaynakları kontrol eder ve liderlik pozisyonuna geçer. Bu durum, bireyler arasında toplumsal bağların tamamen çözüldüğünü gösterir. Şiddetli güç mücadelelerinin yükseldiği bu süreçte, şu diyalogda da belirtildiği gibi, askerler ve körler arasındaki gerilim en yüksek noktaya ulaşır:

"Durun, geri dönün, ateş etme emri aldım, ve sonra, silahını doğrultarak, aynı ses tonuyla, Çavuşum, dışarı çıkmaya kalkışan birileri var…" (Saramago, 2015: 71).

Yiyecek ve diğer kaynaklar üzerindeki mücadele, bireylerin güvensizlik ortamında birbirlerine karşı güç uyguladıklarının bir başka örneği şu cümlede görülebilmektedir:

"Bazı körlerin ileri sürdüğü aleni neden, bu şekilde zaman kazandıklarıydı… ötekilerin açıklanmayan nedeni ise, önce gidenin karnının önce doyduğuydu." (Saramago, 2015: 90).

Kaynaklara ulaşma konusundaki bu bireysel rekabet, toplumda ahlaki bir çöküşün ve panik duygusunun tetikleyicisi olmuştur. Bireyler, kendi çıkarlarını koruma içgüdüsüyle hareket ettikçe, toplumsal düzenin ve paylaşımın mümkün olup olmadığı sorgulanır hale gelmiştir. Bu güvensizlik ortamında, bireyler arasındaki güç mücadelesi giderek belirginleşmiş, ancak zamanla yiyecek paylaşımı konusunda bir düzen sağlanmaya çalışılmıştır:

> (…) Birkaç dakika sonra körlerden biri, Bir şeyi evirip çeviriyorum kafamda, dedi, Neyi, Yiyecekleri nasıl paylaşacağımızı, Daha önce yaptığımız gibi yaparız, kaç kişi olduğumuzu biliyoruz, tayınları sayarız, herkes kendi payını alır, en basit ve en doğru yol budur, O zaman işe yaramadı, bazılarımızın ağzına tek lokma girmedi, Bazıları da çift porsiyona kondu, Demek iyi paylaştırılamamış, Saygı ve disiplin olmazsa hiçbir zaman iyi paylaştırılamayacak demektir (…). (Saramago, 2015: 106)

Toplumun hızla çözüldüğü ve bireylerin hayatta kalma içgüdülerine geri döndüğü ahlaki panik durumunda, toplumdaki güvensizlik ve korku, bireyler arasındaki sosyal bağları tamamen zayıflatmakta ve daha ilkel bir mücadele ortamı doğmaktadır. Toplumsal normların çözülmesiyle, bireyler arasındaki şiddet artmakta ve öz denetim yerini kaosa bırakmaktadır.

Romanın ilerleyen bölümlerinde, karantina altındaki bireyler arasındaki şiddet ve cinsel saldırılar norm haline gelir. Bireyler arasındaki güven ve insani bağlar tamamen ortadan kalkmış, toplumsal düzen çözülmüştür. Şiddet, artık bireyler arasında bir norm haline gelir ve sosyal düzen tamamen kaybolur. Söz konusu durumu destekleyen alıntılardan biri ise şudur:

2 Buradaki adalet vurgusunun, özellikle Freud'un analizinde önemli bir yeri vardır. Freud'a göre *"insanların birlikte yaşaması ancak tek tek her bireyden daha güçlü bir çoğunluğun bir araya gelmesi ve tek tek her bireyin karşısına bir bütün olarak çıkması ile mümkün olur. Bu topluluğun gücü, "kaba kuvvet" olarak damgalanan bireyin gücü karşısına "hak" olarak çıkar. Bireyin gücünün yerine topluluğun gücünün geçirilmesi uygarlık açısından belirleyici adımdır. Bu topluluğun özünü tek başına birey tatmin olanaklarını kısıtlayan hiçbir şey tanımazken topluluk üyelerinin kendi tatmin olanaklarını sınırlamasıdır. Demek ki uygarlığın ilk talebi adalettir, yani bir kez kurulmuş olan hukuk düzeninin, bir daha tek bir bireyin yararına bozulmayacağın garantisidir."* (Freud, 2011b: 53).

"Nedenini sadece Tanrı'nın bildiği haklı bir korkuya kapılarak, kapının eşiğine kadar ilerleyip şarjörlerini içeri boşalttılar. Körler birbiri üstüne devrilmeye başladı, yere düşerlerken hâlâ bedenlerine kurşun yemeye devam ediyorlardı ki tam bir cephane israfı sayılırdı bu, her şey inanılmayacak kadar ağır bir tempoda olup bitti (…)". (Saramago, 2015: 91).

Uygarlaşma Süreci'nden Sapma Teorisi bağlamında, bireyler arasındaki sosyal normların ve öz denetimin kaybolması, toplumun geri dönülmez bir kaos sürecine girmesine yol açar. Roman boyunca bu çözülme süreci, Elias'ın toplumsal kontrol ve şiddetin kamusal alanda yeniden görünür hale gelmesi teorisiyle tam bir uyum içerisindedir. Bu süreç, özellikle yiyecek ve barınma gibi temel ihtiyaçların karşılanması üzerinden yapılan mücadelelerde daha belirgin hale gelmektedir. Romanın bu bölümlerinde, grupların yiyecek için birbiriyle nasıl savaştığı açıkça görülmektedir.

> Çıkışa vardığında dönüp içeriye seslenebilirdi, Koridorun sonunda yiyecek var, bir merdiven bodrumdaki depoya götürüyor, yararlanın, kapıyı açık bıraktım. Bunu yapabilirdi, ama yapmadı. Omzundan yardım alarak kapıyı kapadı, en iyisi susmak diye düşündü, neler olacağını gözünüzün önüne getirin, tımarhanenin yangın çıkmış haline dönerdi ortalık, körler deli gibi oradan oraya koştururdu, merdivenlerden aşağıya yuvarlanırlardı, arkadan gelenler onları çiğner ve ezerdi, bunlar da yere düşerlerdi, çünkü ayak için sağlam bir basamakla düşen bir bedene basmak aynı değildir. Ayrıca, yiyecekler tükendiğinde tekrar gelip alabilirim diye düşündü. (Saramago, 2015: 234-235)

Romanın ilerleyen bölümlerinde şiddetin giderek yaygınlaşmasıyla birlikte, toplumsal düzen tamamen çökmüş; bireyler arasında güvensizlik artmış ve insanlar, ilkel hayatta kalma mücadelelerine[3] geri dönmüştür. Bu durum, uygarlıktan sapmanın kaçınılmaz sonuçlarından biri olarak değerlendirilebilir. Ahlaki panik, bu noktada bireylerin kontrolsüz, ilkel dürtülerine dönme süreçlerini açıklamak için etkili bir araç olarak kabul edilmelidir. Bireylerin şiddete başvurması, toplumdaki normatif yapının tamamen çöktüğüne işaret etmektedir.

"Doktorun karısı, kör haydutlar çetesindeki körlerden birinin cebinden bir tabanca çıkararak aniden havaya doğrulttuğunu görünce dehşete kapıldı. Tabancadan çıkan mermi, tavandan büyükçe bir alçı tabakası kopardı, alçı parçası ne olduğunu anlamayan insanların kafasına düştü, o zaman panik daha da büyüdü." (Saramago, 2015:144).

Bir diğer şiddet örneği, iki grup arasında hayatta kalma mücadelesine (yiyecek alma, cinsel korunma, barınma) yönelik en önemli sayılabilecek örneği oluşturmaktadır. Zira bir grubun tahakkümüne yönelik başkaldırı mahiyetinde gerçekleşmiştir:

> Sessizlik bozulmuştu, dışardakiler bağırıyordu, içerdekiler de bağırmaya başlamıştı, körlerin çığlıklarının nasıl da dehşet verici olduğunu muhtemelen o zamana dek kimse fark etmemişti, neden bağırdıklarını bilmeden bağırıyor gibiydiler (…) Bu durumda, bir kısmı saldırdıkları için bağırırken, bir kısmı da kendilerini savundukları için bağırıyorlardı, dışarıdakiler, karyolaları itemedikleri için umutsuzluğa kapılmış, ellerindeki demirleri yere atmışlardı, hep birlikte en azından kapı boşluğuna sokulmayı başarmış olanlardı bunlar, bunu başaramayanlar da öndekilere sırtlarından destek veriyorlardı (…) o sırada, aniden, hiçbir uyarı ya da tehdit işitilmeden, üç el silah sesi duyuldu, kör muhasebeci tabancanın namlusunu aşağıya doğrultarak kapıdakilere ateş etmişti. (Saramago, 2015: 209-210)

3 Hayatta kalma mücadelesine dönüşle birlikte bireyin benliğinde gömülü olan ilkel yaşam dürtüleri, haz peşinde koşma ve acıdan kaçınma (Freud, 2011a), bireylerin roman boyunca sürdürdüğü davranışları açıklayabilmektedir. Öyle ki açlık, barınma, cinsellik olguları kitapta bireylerin kör olmalarına rağmen öncelikli olarak peşinde koştukları hayatta kalma dürtüleridir. *"Aradan bir hafta geçti, ahlaksız körler bu kez de kadın istiyoruz diye mesaj gönderdiler. Tam böyle, basitçe, Bize kadın gönderin."* (Saramago, 2015: 171). Ancak Freud'a (2011a) göre bireyler yalnızca haz peşinde koşmazlar; aynı zamanda acıdan kaçma motivasyonlarına da sahiptirler. Romanda körlük ile ölüm korkusunu yaşayan bireylerin başkalarını öldürmekten kaçınmamaları yine hayatta kalma mücadelelerine verilen referanstır. *"Doktorun karısı makası eliyle kaldırdı, iki yerden saplanabilmesi için uçlarını biraz araladı. O anda, son anda, kör adam birinin varlığını hisseder gibi oldu, (…) makas bütün gücüyle körün boynuna girdi, kendi etrafında döndü, kıkırdakları ve zar dokularını zorlayıp yırttı, sonra öfkeyle yoluna devam ederek, boynun arkasındaki omurlara değene kadar ilerledi."* (Saramago, 2015: 193).

Romanın sonunda, körlük salgını sona erer ve bireyler görme yetilerini geri kazanır. *"(…) görme yetisini yeniden kazananlar, aniden görmeye başlayanlar böyle haykırıyordu, Görüyorum, görüyorum, gerçekten de, Kör oldum, diyenler şimdiden bir başka dünyanın hikâyesine gitmişlerdir gibi gelmeye başlamıştı.*" (Saramago, 2015:330). Roman boyunca görülen hayatta kalma mücadeleleri kapsamında ilkel yaşam dürtüleri, fiziksel/psikolojik şiddetler ve tacizler, uygarlıktan sapma sürecinin yaşandığına dair önemli referansları oluşturmaktadır. Ancak bu süreçte toplumda derin yaralar açılmıştır. Toplumsal düzenin geri dönülemez bir şekilde değiştiği ve bireyler arasındaki güvenin büyük ölçüde zedelendiği anlaşılır. Mennell'in Uygarlaşma Süreci'nden Sapma kriterlerine göre, toplumlar bu tür krizlerden sonra kalıcı değişimlere uğrar ve eski sosyal yapıya dönmek mümkün olmayabilir.

Körlük salgınının sona ermesi, fiziksel olarak bireylerin iyileşmesi anlamına gelse de toplumsal yapıda meydana gelen kırılmaların izleri uzun süre kalır. Romanın sonunda, bireyler eski sosyal düzene dönmeye çalışsa bile, yaşanan şiddet ve kaosun etkileri toplumsal bağlarda derin izler bırakmıştır. Dolayısıyla toplum, şiddet ve kaos dolu bir dönemi atlatmış olsa da bu travmanın izlerinin kolayca silinmeyeceği açıktır. Bu bağlamda, *Körlük* romanı, Elias'ın uygarlaşma sürecine ilişkin bakış açısıyla değerlendirildiğinde, bu sürecin her zaman doğrusal bir ilerleme göstermediğini ve zaman zaman gerilemelerin de yaşandığını ortaya koyması bakımından anlamlı bir örneği oluşturmaktadır.

5.TARTIŞMA VE SONUÇ

José Saramago'nun *Körlük* romanı hem Uygarlaşma Süreci'nden Sapma hem de Ahlaki Panik Teorileri bağlamında incelendiğinde, modern toplumların kriz anlarında nasıl çözülmeye başladığını ve bireylerin ilkel içgüdülere geri döndüğünü ortaya koymaktadır. Roman, bireyler arasındaki sosyal bağların çözülüşünü, şiddetin kamusal alana geri dönüşünü ve toplumun kaosa sürüklenişini detaylı bir şekilde tasvir etmektedir. Bu doğrultuda ahlaki panikler, uygarlık sürecinden sapmalar olarak değerlendirilmesi mümkündür.

Bu bağlamda, romanda körlerin karantinaya alınması ve toplumsal kontrol mekanizmalarının devreye sokulması, ahlaki paniklerin yalnızca geçici toplumsal krizler değil, aynı zamanda toplumsal düzeni yeniden tesis etme çabalarının bir parçası olarak işlediğini göstermektedir. Toplumun aşırı tepkileri; panik haliyle orantısız müdahaleler uygulandığını, bu süreçte bireyler arası empati ve bağların hızla çözüldüğünü gözler önüne sermektedir.

Romanda, ahlaki paniklerin düzenleyici işlevi, toplumun körlük salgınına verdiği aşırı tepkilerde belirginleşmektedir. Körlerin hızla karantinaya alınması ve toplumun geri kalanından izole edilmesi, normları koruma ve düzeni sağlama amacı taşıyan toplumsal bir refleks olarak kaydedilmelidir. Bu süreçte ahlaki panik, bir yandan düzeni yeniden kurma çabası güderken, diğer yandan toplumsal yapıda yeni ayrışmalara da yol açmaktadır. Körlerin 'halk şeytanı' olarak damgalanması, toplumdaki ayrışmayı derinleştirerek gruplar arası empatiyi tamamen ortadan kaldırmaktadır.

Rohloff'un vurguladığı üzere, ahlaki panikler sadece geçici kriz anları değil; aynı zamanda toplumsal normları yeniden şekillendiren ve güç dinamiklerini değiştiren önemli bir unsurdur. *Körlük* romanında ilgili durum, toplumu oluşturan sosyal bağların çözülmesi ve bireylerin yalnızca kendi çıkarlarını gözetmeye başlamasıyla görünür hale gelmektedir. Körlere yönelik sert ve ilkel muameleler, toplumun dönüşüm sürecinde panik halindeki insanların düzeni sağlama amacıyla başvurduğu orantısız müdahalelerin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bu aşırı müdahaleler, uygarlaşma sürecinin bir parçası haline gelerek toplumsallaştırıcı bir işlev üstlenir.

Ahlaki Panik Teorisi, *Körlük* romanında çeşitli unsurlar üzerinden açıkça gözlemlenebilir:

1. *Endişe*: Körlük salgınıyla toplumda belirsizlik ve kaos başlamaktadır. Salgının belirsizliği, bireylerin yaşadığı korku ve kontrolsüzlük, Cohen'in teorisine göre ahlaki paniğin tetikleyici unsurlarını oluşturmaktadır. Romanın başındaki kaotik ortam, toplumsal çözülmenin ilk işaretidir.

2. *Düşmanlık*: Körlerin karantinaya alınması ve birer 'halk şeytanı' gibi muamele görmeleri, ahlaki paniğin düşman yaratma sürecini yansıtmaktadır. Toplum, güven duygusunu yitirirken, bu süreç, bireyler arası ayrışmayı daha da derinleştirmektedir.

3. *Fikir Birliği:* Medya ve devlet organlarının salgını ciddi bir tehdit olarak sunması, toplumda geniş bir fikir birliği yaratmaktadır. Söz konusu fikir birliği, toplumun ortak korkularını pekiştirerek çözülmeyi hızlandırmaktadır.

4. *Orantısızlık:* Toplumun salgına verdiği aşırı tepkiler, orantısız müdahalelerle kamusal alanda şiddeti ve kaosu artırmaktadır. Karantina altındaki bireylerin kötü muamele görmesi, panik haliyle orantısız kararların uygulandığını gözler önüne sermektedir.

5.*Geçicilik:* Panik, geçici bir kaos ve belirsizlik yaratmış olsa da toplumda kalıcı değişimlerin tohumlarını barındıran bir potansiyel taşımaktadır.

Mennell'in (1990) uygarlık sürecinden sapma kriterleri, *Körlük* romanı ile tasvir edilen ahlaki panikleri anlamaya katkıda bulunan bir başka önemli çerçevedir. Bu teoriye göre, bireylerin toplumdaki bağımlılık ağları koptuğunda ve dürtülerini kontrol edemediğinde, uygarlık süreçleri tersine döner. *Körlük* romanında bu sapma süreçleri şu şekilde belirginleşmektedir:

1. *Toplumsal Bağımlılık Ağlarının Kesintiye Uğraması*: Körlük salgını, insanlar arasındaki sosyal ve ekonomik bağları hızla koparmaktadır. Karantinadaki bireylerin birbirlerine yardım edememesi ve toplumsal tecrit süreci, bu bağların tamamen yok olduğunu göstermektedir.

2. *Gündelik Yaşamın Belirsizlik ve Tehlike İçermesi:* Roman boyunca bireylerin, her gün yeni bir tehdit ve belirsizlikle karşı karşıya kalmaları, gündelik yaşamlarını sürdürebilmelerini imkânsız hale getirmektedir.

3. *Kamusal Alanda Şiddetin Yeniden Ortaya Çıkışı:* Toplumun çöküşüyle birlikte şiddetin sosyal yaşamın bir parçası haline gelmesi, şiddetin kamusal alandaki görünürlüğü artırmıştır ve ilgili durum uygarlık sürecinden sapmanın açık bir göstergesidir.

4. *Karşılıklı Özdeşleşebilme Becerisinde Düşüş:* Empati kaybı, bireyler arasındaki bağları zayıflatmaktadır. Karantina altında kaynakların paylaşılmaması ve çıkar çatışmaları, toplumsal empatiyi tamamen yok etmesi romanda açıkça görülmektedir.

5. *Dürtülerin Kontrolünde Azalma:* Toplumun normları çöktükçe bireyler, dürtülerini kontrol edemez hale gelir ve böylece saldırganlık daha rahat ifade edilir. Tecavüz ve şiddet olayları, uygarlık sürecinden sapmanın uç örneklerini oluştururken, romanda salgın sürecinde saldırganlık ve şiddet olaylarının artması dürtü kontrollerinin azalması bağlamında değerlendirilmesi mümkündür.

Söz konusu iki teorik çerçeve, *Körlük* romanında ele alınan toplumsal çözülmeyi anlamlandırmada birbirini tamamlamaktadır. Uygarlık Süreci'nden Sapma, bireylerin kriz anlarındaki kontrol kaybını açıklarken; Ahlaki Panik Teorisi, bu çözülmenin aşırı tepkilerle nasıl hızlandığını göstermektedir. İnsanlar, görme yetilerini yitirmeleri sonucunda gözetlenme/görülme endişesinden kurtulmuş ve dolayısıyla toplumsal ahlaki bir sorumluluk duygusundan arınarak ilkel yaşam tarzına dönmüşlerdir. Bireylerin benliğinde gömülü olan ilkel yaşam dürtüleri, ahlaki panik ortamında yeniden ortaya çıkmış ve bireysel/toplumsal davranışları yönlendirmiştir. Hayatta kalma dürtüsü ile uygar olmayan davranışlarda bulunan bireyler; roman boyunca ahlak, vicdan, adalet kavramlarını okuyucuya yeniden sorgulatmaktadır. *"Körlüğün neden olduğu ve açıklanamaz bir şekilde ıstırap vermeye devam eden umarsız hüzün bir yana, körler, en azından, gözlerinin henüz görmekte olduğu uzak bir geçmişteki pek çok çaresiz davranışlarının sorumlusu olduğu kanıtlanmış bu ve benzeri atmosfer değişikliklerinin yol açtığı yıpratıcı melankoliden korunuyorlardı (…)"* (Saramago, 2015: 208).

Sonuç olarak, *Körlük* romanı hem ahlaki panik hem de Uygarlaşma Süreci'nden Sapma süreçlerinin bir arada işlendiği, karmaşık bir anlatı sunmaktadır. İki teori de romanın sunduğu distopik dünyayı daha anlaşılır kılmakta ve toplumsal çözülmenin çok boyutlu bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda, çalışma, distopik edebiyatın sosyolojik analizine önemli bir katkı sağlayarak, toplumsal krizlerin bireyler üzerindeki etkilerini anlamada yeni bir perspektif sunma potansiyeline sahiptir.

KAYNAKÇA

Ballard, J. G. (2015). *Gökdelen.* (Çev. D. Körpe), İstanbul: Sel Yayıncılık.

Cohen, S. (2011). *Folk Devils and Moral Panics. The Creation of the Mods and Rockers.* Routledge.

De Swaan, A. (2001). "Dyscivilization, mass extermination and the state. Theory, Culture and Society", 18(2–3), 265–276.

Dunning, E., ve Sheard, K. (1979). *Barbarians, Gentlemen and Players.* Oxford: Martin Robertson.

Dunning, E., Murphy, P., ve Williams, J. (1988). *The Roots Of Football Hooliganism: An Historical And Sociological Study*. London: Routledge.

Dunning, E., ve Mennell, S. (2003). *Norbert Elias (Vol. IV, pp. 243–386).* London: Sage.

Elias, N. (1996). *The Germans. Power Struggles And The Development of Habitus in The Nineteenth and Twentieth Centuries* (Ed: M. Schröter), New York: Columbia University Press.

Elias, N. (2004). *Uygarlık Süreci: Sosyo-Oluşumsal ve Psiko-Oluşumsal İncelemeler Cilt 1.* (Çev: E. Ateşman), İstanbul: İletişim Yayınları.

Elias, N. (2020). *Sosyoloji Nedir?* (Çev: O. Değirmenci), İstanbul: Olvido Yayınları.

Elias, N. (2023). *Uygarlık Süreci:Sosyo-Oluşumsal ve Psiko-Oluşumsal İncelemeler Cilt 2. (*Çev*:* E. Özbek), İstanbul: İletişim Yayınları.

Elias, N., ve Dunning, E. (1986). *Quest For Excitement: Sport And Leisure In The Civilizing Process.* Oxford: Blackwell Publishers.

Fletcher, J. (1995). Towards a Theory of Decivilizing Processes. *Amsterdams Sociologish Tijdschrift*, pp. 283-296.

Fletcher, J. (1997). *Violence and civilization. An introduction to the work of Norbert Elias. Cambridge*: Polity Press.

Freud, S. (2011a). *Haz İlkesinin Ötesinde Ben ve İd.* (Çev: A. Babaoğlu), İstanbul: Metis Yayınları.

Freud, S. (2011b). *Uygarlığın Huzursuzluğu.* (Çev: H. Barışcan), İstanbul: Metis Yayınları.

Goode, E. ve Ben-Yehuda, N. (2009). *Moral Panics: The Social Construction of Deviance.* New Jersey: Wiley-Blackwell.

Goudsblom, J. (1989). *"The Formation of Military-Agrarian Regimes",* Human History and Social Process (Ed: J. Goudsblom, E. L. Jones, & S. Mennell (Eds.), Human history and social process (pp. 79–92). Exeter: Exeter University Press.

Hammer, H. (2000). "Norbert Elias'ın Uygarlık Kuramı: Eleştiriler ve Gelişmeler", *Toplum ve Bilim Dergisi* (84), 75-90.

Hier, S. P. (2002). "Conceptualizing Moral Panic through a Moral Economy of Harm", *Critical Sociology, 28*(3), 311-334. https://library.fes.de/libalt/journals/swetsfulltext/15378549.pdf (15.07.2024).

Imbusch, P. (2000). "Uygarlık Kuramları ve Şiddet Sorunu", *Toplum ve Bilim Dergisi* (84), 91-111.

Kale Demirel, S. ve Tanrıtanır B. C. (2023). "Endless Hope in David Brine's The Postman And José Saramago's Blindness", *New Era International Journal Of Interdisciplinary Social Researches*, *8*(19), 89–96. https://doi.org/10.5281/zenodo.8186419.

Kınlı, O. ve Özgören Kınlı, İ.(2023). "Figurasyonel Sosyoloji Açısından Ahlaki Panikler ve Kınama Mecburiyeti", *Turkish Studies*, 18(4),1583-1598. https://turkishstudies.net/turkishstudies?mod=makale_tr_ozet&makale_id=71309 (20.09.2024).

Kök, S. ve Kekeç, A. N. (2021). "Politik Romanın Alaycı İsyankârı: José Saramago", Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, 11(2), 57-66. https://doi.org/10.17828/yalovasosbil.989098.

Mennell, S. (1990). "Decivilising Processes: Theoretical Sıgnificance and Some Lines of Research. *International Sociology", 5*(2), 205-223. https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/026858090005002006 (10.07.2024).

Özen, Ö. ve Ötenkuş, D. (2021). "Lacan'ın Gerçek (Reel) Kavramı Bağlamında Saramago'nun Körlük Romanına Bir Bakış", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 391-402. https://doi.org/10.48146/odusobiad.899183.

Özgören Kınlı, İ. (2017). Figurational Analysis of Michael Haneke's Time of the Wolf. In T. S. Landini and F. Dépelteau (Der.) Norbert Elias and Violence (s. 33–53). Palgrave Macmillan.

Özgören Kınlı, İ. (2021). "*Norbert Elias ve 'Figurati' İle Güncel Siyaseti Anlamak",* Siyaset Biliminde Sınır ve Sınırsızlık (Ed: A. Yaraman, G. Doğanay), Bağlam Yayınları.

Pratt, J. (1999). "Norbert Elias and The Civilized Prison", British Journal of Sociology, 50(2), 271–296. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/j.1468-4446.1999.00271.x (25.09.2024).

Rohloff, A. (2008). "Moral Panics as Decivilizing Processes Towards an Eliasian Approach", *New Zealand Sociology, 23*(1), 1-9. https://bura.brunel.ac.uk/bitstream/2438/3943/1/Fulltext.pdf (19.08.2024).

Rohloff, A., ve Wright, S. (2010). "Moral Panic and Social Theory", *Current Sociology,* 58(3), 403-419. https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0011392110364039?download=true&journalCode=csia (20.08.2024).

Rohloff, A. (2011). "Shifting the focus? Moral panics as civilizing and decivilizing processes", *Moral Panic and the Politics of Anxiety* (Ed: S.P. Hier) (71-85). London: Routledge.

Sarıbaş, S. (2020). "Foucault'nun Panoptikon Metaforu Ekseninde; Platon'un Mağara Alegorisinden Jose Saramago'nun Körlük Romanına Mecazi Bir Körlüğün Eleştirisi." *Social Sciences Studies Journal*, 66, 3174-3185. DOI: 10.26449/sssj.2443.

Spierenburg, P. (2001). Violence and the civilizing process: Does it work?, *Crime, History and Societies,* 5(2), 87–105. https://www.jstor.org/stable/42709844 (20.08.2024)

Saramago, J. (2015). *Körlük.* (Çev: A. Derman), İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.

Ulutaş, N. (2020). "Bir Distopya Örneği Olarak Körlük Romanına Sosyo – Psikolojik Bir Yaklaşım", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 13(71), 114-134. https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/a-sociopsychological-approach-to-blindness-as-a-sample-of-dystopia.pdf.*

Van Krieken, R. (1999). The barbarism of civilization: Cultural genocide and the 'stolen generations. *British Journal of Sociology,* 50(2), 297–315. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-4446.1999.00297.x (22.08.2024)

Wacquant, L. (2004). "Decivilizing and Demonizing: The Remaking of the Black America Ghetto" *The sociology of Norbert Elias* (pp. 95–121). (Ed: S. Loyal ve S. Quilley), Cambridge: Cambridge University Press.

Zwaan, T. (2003). "On civilizing and decivilizing processes: A theoretical discussion", *Norbert Elias* (Vol. II, pp. 167–175). (Ed:E. Dunning ve S. Mennell), London: Sage.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.01.2025 **√Accepted/Kabul:** 02.03.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1611428
Research Article/Araştırma Makalesi

Köycü, E. (2025). "Possible Effects of Uncertainty Factors on Green Bond Returns", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 68, pp. 131-146.

POSSIBLE EFFECTS OF UNCERTAINTY FACTORS ON GREEN BOND RETURNS

Erol KÖYCÜ*

Abstract

This study aims to determine the short and long-run relationship between green bond returns and uncertainty factors. For this purpose, study uses S&P Green Bond Index as green bond indicator and Economic Policy Uncertainty Index and Climate Policy Uncertainty Index as uncertainty factors. In addition, VIX and CDS variables, which are thought to affect the green bond market, are used as control variables in the study. In this context, the period range of the study is determined as 09/2014 - 09/2024 and the study is conducted on the S&P Green Bond Index. As a result of the study using the ARDL bounds test approach, it is found that all of the explanatory and control variables are statistically significant in the long run. The results show that the green bond market is sensitive to uncertainty and risk factors.

Keywords: *Green Bonds, Uncertainty Factors, ARDL Bounds Test.*

BELİRSİZLİK FAKTÖRLERİNİN YEŞİL TAHVİL GETİRİLERİNE OLASI ETKİLERİ

Öz

Bu çalışmada yeşil tahvil getirisi ile belirsizlik faktörleri arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada yeşil tahvil göstergesi olarak S&P Yeşil Tahvil Endeksi baz alınırken, belirsizlik faktörleri olarak Ekonomi Politikası Belirsizlik Endeksi ve İklim Politikası Belirsizlik Endeksi baz alınmıştır. Bununla birlikte yeşil tahvil piyasasını etkilediği düşünülen VIX ve CDS değişkenleri ise çalışmada kontrol değişkenlerini olarak kullanılmıştır. Bu kapsamda çalışmanın dönem aralığı 09/2014 – 09/2024 olarak belirlenmiş ve çalışma S&P Yeşil Tahvil Endeksi özelinde gerçekleştirilmiştir. ARDL sınır testi yaklaşımının kullanıldığı çalışma sonucunda açıklayıcı ve kontrol değişkenlerinin tamamının uzun dönemde istatistiki olarak anlamlı sonuçlar verdiği tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar, yeşil tahvil piyasasının belirsizlik ve risk faktörlerine karşı duyarlı olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: *Yeşil Tahvil, Belirsizlik Faktörleri, ARDL Sınır Testi.*

*Ass. Prof. Dr., Şırnak University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, ŞIRNAK.
e-mail: erol.koycu@hotmail.com, (https://orcid.org/0000-0001-8166-2185)

1. INTRODUCTION

Financial markets can react very quickly to economic developments. The direction and scale of this reaction are closely linked to the developments. Long positions (buying) in financial markets are expected to increase in a period when the economy is growing efficiently, monetary easing has begun, or there is consensus about the future (Neukirchen et al., 2022; Zakhidov, 2024), while short positions (selling) in financial markets are expected to increase in a period of economic stagnation, rising interest rates, or increased uncertainty (Lin and Su, 2020; Hung et al., 2021; Yuan et al., 2022). In this context, it can be stated that financial markets are dynamic and sensitive to developments. In addition, it is considered important to determine the impact of new index data calculated in line with recent global developments on financial markets. Considering that with globalization, financial markets are sensitive to external factors as well as internal factors and that all global markets are affected by possible risk factors, the importance of the new index data, in other words, the new uncertainty and risk indicators, will be better understood. In particular, economic policy indicators, climate risk uncertainty indices, and risk and fear indicators that are closely related to investors are considered to be leading indicators in this context.

Recent global developments have not only led to the calculation of new risk indicators, but also provided the basis for the development of new financial assets that will appeal to investors in the new era in financial markets. Therefore, it can be concluded that global developments have an impact on the calculation of new risk indicators and the development of financial assets in accordance with the period and time. In this regard, the green bond investment instrument, which has recently attracted the attention of researchers and investors, can be given as an example. A green bond is an investment instrument that has the characteristics of a traditional bond but commits to using the financing obtained for sustainable and environmentally sensitive investments (Maltais and Nykvist, 2020; Bhutta et al., 2022). The returns on green bonds issued are measured by the S&P Green Bond Index. This index is a green bond indicator and is frequently used by researchers in the literature (Dong et al., 2023; Tiwari et al., 2023; Baltas and Mann, 2024). Historical values of the index are presented in Figure 1 below;

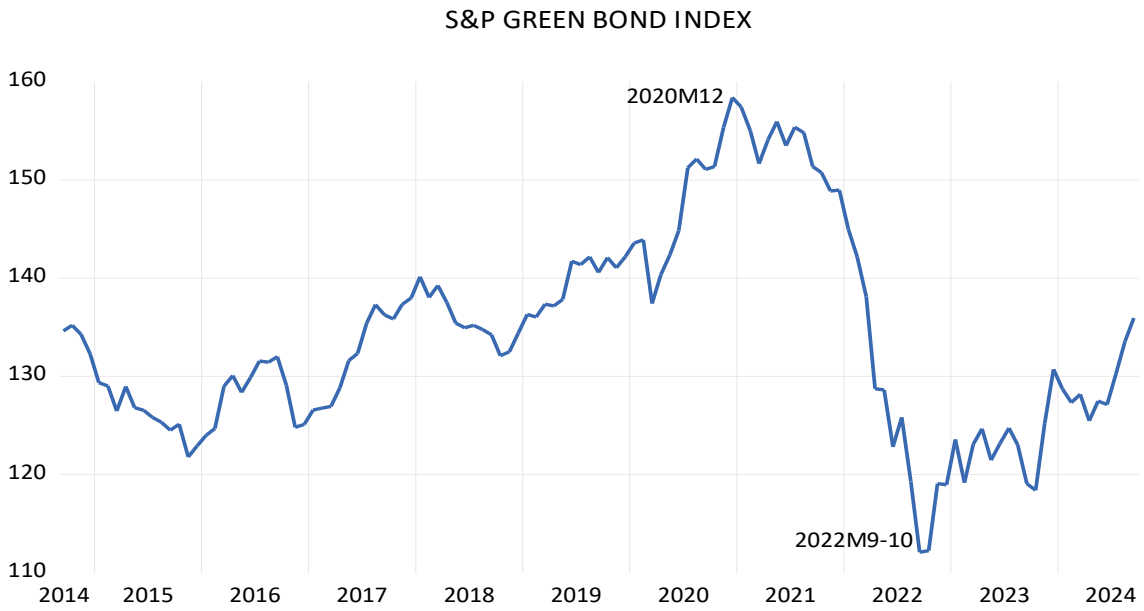

Figure 1: Green bond total return

The S&P Green Bond Index calculates total green bond returns in US dollars on an index basis, based only on green bond issues in the US (S&P Green Bond Indices, 2024). Although the index is calculated for the US, it is seen that it is used together with different variables in the literature (Kanamura, 2020; Reboredo et al., 2020; Chatziantoniou et al., 2022). As can be seen from the table, the index started to be calculated as of the last quarter of 2014. However, it is observed that the highest value was in December 2020 and the lowest value was in September and October 2022. Remembering that the US withdrew from the Paris Agreement in November

2020, it is thought that this situation reflected negatively on the green bond market. However, it is observed that an upward trend has started in the index recently. In light of the information provided above, it is considered important to investigate the relationship between green bond returns, which are a relatively new investment instrument introduced in response to global developments, and uncertainty indices, which have recently started to be calculated in response to global developments. Thus, it will be possible to obtain detailed information about green bonds, a relatively new financial asset, new risk indicators that have recently been introduced to the literature, and the relationship between these two variables. Therefore, the current study addresses the problem of how developments in economic uncertainty and climate uncertainty, which have been introduced to the literature as new risk factors, affect green bond returns. Therefore, the study seeks to answer the questions 'how and in what direction does economic uncertainty affect green bond returns' and 'how and in what direction does climate uncertainty affect green bond returns'. However, since the variables used in the study are relatively new, it is observed that there is a deficiency in the literature studies on this subject. As a result, green bond investors may obtain inconsistent results in risk and return calculations and expected returns at maturity, and policymakers may make decisions on the depth and development of green bond markets with incomplete findings. Therefore, the current study is expected to contribute to the literature, provide useful information to green bond investors, and provide policymakers with reference indicators. In addition, to the best of our knowledge, this is the first time that the relationship between green bonds and uncertainty factors is investigated by including investor fear and country risk premium factors in the analysis. This aspect of the study reveals its unique value.

Based on the information provided above, this study examines the possible effects of uncertainty factors on green bond returns. Economic Policy Uncertainty (EPU) and Climate Policy Uncertainty (CPU) are taken into account as uncertainty factors, while the S&P Green Bond Index is used as the green bond indicator. In addition, the country risk premium (CDS) and the investor fear indicator (VIX), which are thought to affect green bond returns, are used as control variables in the study. Since the green bond investment instrument is a new investment instrument compared to traditional investment instruments, continuous data is only available for the US country, and the EPU and CPU variables are calculated for very few countries including the US, the current study is performed for the US country. The scope of the study is based on the period between 09/2014, when the S&P green bond index first calculated, and 09/2024, when the current study prepared. In addition, the ARDL bounds test approach, which is used in short and long-run relationship analysis, is applied to determine the possible effects of uncertainty factors on green bond returns. The study consists of five sections including introduction, conclusion and recommendations.

2. LITERATURE REVIEW

In this section of the study, the studies in the literature on the current issue are included. In this context, looking at the studies in the literature, it can be stated that the issue of green bonds is addressed in many different studies and thus attracts the attention of researchers. The fact that it is a new investment instrument, especially compared to traditional investment instruments, as well as the fact that companies consider it within the framework of social responsibility and investors consider it as a long-term investment instrument for the future, increases the interest in green bonds. In addition, the fact that climate change is gaining more and more prominence and resonance in today's world and that climate-based events are felt more and more clearly every day is thought to keep the interest in the green bond investment instrument alive.

In this context, Antoniuk and Leirvik (2021), who examine the relationship between green bonds and climate transition risk, use a combination of many variables, including the S&P Green Bond Index, CO_2, Brent, Clean Energy, and VIX. As a result of the study, it is determined that there is a relationship between green bonds and climate change, but the 2016 US presidential election and the US withdrawal from the Paris Agreement had a negative impact on green bonds. In another study evaluating green bonds in the context of economic and climate factors, Hung (2021) used causality analysis in his study, based on the period between 2013:01 and 2019:03. The study concluded that a unidirectional causality relationship was detected between green bonds and CO_2 emissions. In another study in the literature, Tsagkanos et al. (2022) examined the relationship between green bond investment instruments and financial stress. The study is based on monthly data for the period between 2014:01 and 2022:01. The study concludes that there is a causality relationship from green bonds to financial

stress. In another study with the same starting point as the current study, Long et al. (2022) examined the volatility spillovers between green bonds and uncertainty factors. The study was conducted for the US, Europe, and China, and EPU (Economic Policy Uncertainty Index), OVX (CBOE Crude Oil ETF Volatility Index), VIX (the CBOE Volatility Index), GPR (Geopolitical Risk Index), and TEU (Twitter-based Economic Uncertainty Index) were used as uncertainty indicators. In line with the findings of the study, OVX and VIX indicators have a significant impact on green bonds. However, it is concluded that the US markets are more dominant than the European and Chinese markets. Similarly, in another study published in the same year, Pham and Nguyen (2022) investigated how EPU, OVX, and VIX indicators affect the green bond market. The study was conducted for the US country and for the period 2014-2020. The study finds that the relationship between green bonds and uncertainty indicators varies over time.

In another study, Wang et al. (2023) investigated the relationship between green bonds with energy prices, CPU (Climate Policy Uncertainty Index) and carbon emissions. The study, which uses monthly data, is based on the period between 2012:09 and 2022:08. The study concluded that the Ukraine-Russia wars, the US withdrawal from the Paris Agreement and the Covid-19 period increased the strength of the relationship between the variables. Tang et al. (2023), who analyze the green bond market under geopolitical risk and uncertainty factors, use a combination of several indicators, including the EPU variable, in their study, based on the period between 2012:09 and 2022:08. As a result of the study using the ARDL method, it is found that the EPU variable has a negative impact on the green bond market both in the short run and in the long run. Similarly, Gök (2023), who analyzes the relationship between the green bond market, geopolitical risk, and the EPU index, bases his study on the Russian-Ukrainian war period. In line with the findings, it is concluded that there is a causality relationship between the EPU index and the green bond market, but the EPU index is more effective in predicting the green bond market than the geopolitical risk. In the same year, Ren et al. (2023) investigated the short- and long-run relationship between the green bond market and the CPU index based on the period between 2011:10 and 2021:03. As a result of the study, it is stated that there is no relationship between green bond returns and CPU in the short run, but there is a positive relationship between the two variables in the long run.

In another recent study, Raza et al. (2024) investigated the relationship between green bonds, clean energy, sustainable market indicators, and the CPU index. In the study where two different period intervals are created, the full period covers the period between 12/2008 - 09/2022, while the Covid-19 period covers the period between 01/2020 - 09/2022. In the study, the S&P Green Bond Index is used as a green bond, the S&P Global Clean Energy Index as clean energy, and the Dow Jones Sustainability Index as a sustainable market indicator. The study finds that rises in the CPU index lead to volatility in green bonds, clean energy, and sustainable market indicators. Similarly, Ozkan et al. (2024) investigated the relationship between green bonds, clean energy, sustainable market indicators, and the CPU index and found that the CPU index positively affects green bonds, clean energy, and sustainable market indicators. In another study investigating the relationship between green finance indicators and uncertainty indices, Wang et al. (2024) examined the relationship between five different green finance indicators, including the S&P Green Bond Index with EPU, CPU, and MPU (Monetary Policy Uncertainty) uncertainty indices. As a result of the analysis, it is found that EPU and MPU uncertainty indices have a significant effect on green finance indicators, while the effect of the CPU uncertainty index is limited. Kim et al. (2024), who investigated the relationship between uncertainty indicators with green bonds and carbon emissions by bringing a different perspective to the literature, determined the period range as 12/2008 - 08/2022 using monthly data in their study. Using GARCH models, the study finds that temporary uncertainties (geopolitical risk, disease risk) weaken the relationship between green bonds and carbon emissions, while climate and economic uncertainties strengthen it.

As can be seen from the field studies given above, there are different studies on the S&P Green Bond Index as a green bond indicator. However, to the best of our knowledge, no study is found in which investor fear and country risk are included in the analysis of the relationship between the S&P green bond index and uncertainty factors. The inclusion of the investor fear indicator and the risk profile of the investee country in the analysis of financial asset investments allows for more comprehensive, consistent, and robust findings. In this context, the present study fills the gap identified in the literature and is one of the pioneering studies in the field in terms of the variables used and in terms of addressing the problem. However, it is seen that different findings are obtained

in literature studies. The main reason for this is thought to be due to the variables used, the period range, and different study methods. Therefore, it is concluded that a clear finding could not be obtained, and field studies are ongoing.

3. METHODOLOGY

This study aims to determine the short- and long-run relationship between green bond returns and uncertainty factors. In the study, the S&P Green Bond Index variable is taken as the green bond return, while the EPU and CPU variables are taken as uncertainty factors. In addition, the VIX index and CDS premiums, which are thought to affect green bond returns, constitute the control variables of the study. In light of this information, detailed information on the explained, explanatory and control variables used in the study is shown in Table 1 below;

Table 1: Variables of the study

Explained Variable	**Symbol**	**Calculation Method**	**Source**
S&P Green Bond Index	GREEN		S&P Global
Explanatory Variables			
Economic Policy Uncertainty	EPU	Logarithm	Economic Policy Uncertainty
Climate Policy Uncertainty	CPU		
Control Variables			
Volatility Index	VIX		Investing
Credit Default Swap	CDS		

The table above shows the names, abbreviations, calculation methods, and the source of the variables used in the study. In addition, September 2014, the date of the first calculation of the S&P Green Bond index, which is the explained variable of the study, is the beginning of the study period, and September 2024, the date when the study started to be prepared, is the end of the study period. In other words, the data set of the study consists of monthly data and the period 09/2014 - 09/2024. In addition, since the S&P Green Bond index is calculated for the US, care has been taken to ensure that the explanatory and control variables used in the study are also US-specific. In this context, it can be stated that the data on EPU and CDS variables used in the current study are prepared for the US. However, considering that the CPU and VIX variables used in the current study are calculated for the US markets, it can be stated that the variables form a whole as such.

The EPU index is a main index composed of a composite of three types of sub-indices. The first component of the index is based on the coverage of economic and policy uncertainty in ten major newspapers. The second component of the index is based on reports published by the Congressional Budget Office. The third and final component of the index is based on the Survey of Professional Forecasters published by the Federal Reserve Bank of Philadelphia (www.policyuncertainty.com). However, the CPU index, another explanatory variable of the current study, was first introduced by Gavriilidis (2021). The index calculation is based on news on climate policy in US newspapers. Therefore, it can be stated that the index is calculated for the US. As a result of the study, it is concluded that the CPU index, which is introduced to the literature as a new uncertainty index, negatively affects CO_2 emissions. Finally, in terms of control variables, the VIX variable measures investor fear. The CDS variable shows the risk premium of countries. Since these two variables are risk indicators, they may have an impact on green bond investments. However, the fact that these two variables are frequently used in the literature and modeled with different variables shows that these variables are taken into consideration by researchers and attract the attention of researchers.

Based on the information given above, in order to determine the short- and long-term relationship between green bond returns and uncertainty factors, descriptive statistics information is given first to see the structure of the data set. Then, correlation analysis and VIF (Variance Inflation Factors) tests are performed to determine whether the explanatory and control variables cause multicollinearity problems in the study. Subsequently, unit root tests are performed with ADF unit root tests without structural breaks and Fourier ADF unit root tests taking into account structural breaks. Since the S&P Green Bond index, which is the explained variable of the study,

contains a unit root at the level, and since the other variables used in the study are found to be stationary at different levels, the ARDL bounds test approach is applied in the next stage of the econometric process of the study. Accordingly, the most appropriate ARDL model is determined first, and the F bounds test is performed over this model. After determining the existence of a long-run cointegration relationship with the F bounds test, long-run and error correction coefficient estimates are performed, respectively. In the next step of the methodological process, residual tests are tested. In this context, Breusch-Pagan-Godfrey's test for heteroscedasticity, Breusch-Godfrey's LM test for autocorrelation, and the Jarque-Bera coefficient for normal distribution are analyzed. In the last stage of the econometric analysis process of the study, CUSUM and CUSUM-Q graphs are analyzed to determine whether the coefficients obtained are stable or not. A graphical representation of the econometric process described in detail above is shown in Figure 2 below;

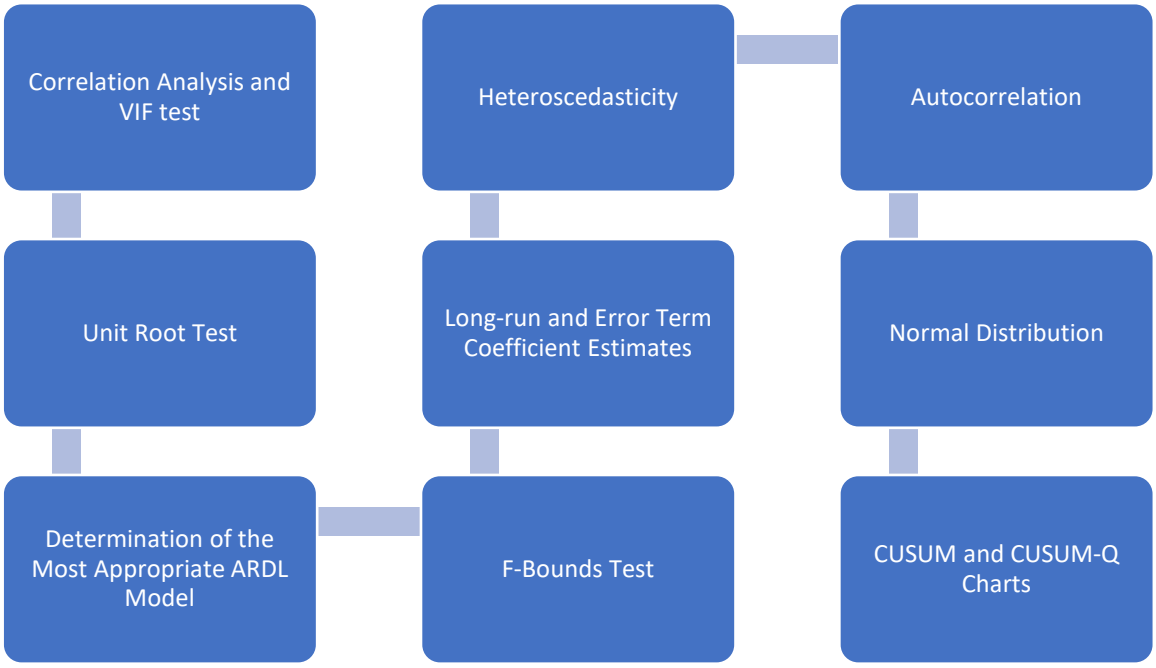

Figure 2: Methodological process

When Figure 2 above is analyzed, it can be stated that the econometric analysis process of the study starts with correlation analysis and the VIF test and ends with CUSUM and CUSUM-Q graphs. In this context, the regression representation of the ARDL model developed in line with the econometric process explained in detail above and presented graphically is presented in equation 1 following:

$$\Delta GREEN_t = \beta_0 + \delta_1 GREEN_{t-1} + \delta_2 EPU_{t-1} + \delta_3 CPU_{t-1} + \delta_4 VIX_{t-1} + \delta_5 CDS_{t-1} + \sum^{m}_{i=1} \beta_{1i} \Delta GREEN_{t-i} + \sum^{n}_{i=0} \beta_{2i} \Delta EPU_{t-i} + \sum^{n}_{i=0} \beta_{3i} \Delta CPU_{t-i} + \sum^{n}_{i=0} \beta_{4i} \Delta VIX_{t-i} + \sum^{n}_{i=0} \beta_{5i} \Delta CDS_{t-i} + \varepsilon_i \quad (1)$$

Equation 1 above shows the ARDL model developed for this study. The term represents the constant coefficient, Δ the first difference operator, $\beta_{1,2+\cdots+5}$ the short-run dynamic relationship, $\delta_{1,2+\cdots+5}$ the long-run dynamic relationship, and ε_i the model error term. With the help of this model, the short- and long-run findings between green bond returns and uncertainty factors are presented in the next section of the study.

4. FINDINGS

This section of the study presents the analysis findings obtained in line with the econometric process described above. First, in order to have detailed information on the variables used in the study, descriptive statistical information obtained from the raw data is presented. The results are shown in Table 2 below;

Table 2: Descriptive statistics

	GREEN	EPU	CPU	CDS	VIX
Mean	134.2972	137.3954	176.3815	16.77380	18.37884
Median	132.5000	124.1095	173.1963	13.66000	16.26000
Max.	158.4100	350.4598	411.2888	63.38000	53.54000
Min.	112.1000	79.80896	49.12534	5.490000	9.510000
Skew	0.475561	1.900221	0.418540	1.793177	1.825735
Kurt.	2.597924	7.289896	3.025471	6.544709	7.769025
J-B	5.375926*	165.6015***	3.535973	128.1939***	181.8873***
Obser.	121	121	121	121	121

Note: ***, and * indicate respectively statistical significance at the 1, and 10 percent levels.

As can be seen from the analysis results in the table above, the mean of the GREEN variable is 134.29, while the EPU mean is 137.39, the CPU mean is 176.38, the CDS mean is 16.77, and the VIX mean is 18.37. However, the variable with the highest value in the data set is CPU (411.28), while the variable with the lowest value is CDS (5.49). The Jarque-Bera probability values obtained for the variables indicate that the CPU variable does not give statistically significant results and the H_0 hypothesis cannot be rejected, while all other variables give statistically significant results and the H_0 hypothesis is rejected. In other words, it is determined that the CPU variable exhibits a normal distribution feature, while the other variables do not exhibit a normal distribution feature. It can be stated that the skewness value of the CPU variable is at the level of 0 and the kurtosis value is at the level of 3, which supports the Jarque-Bera results obtained. Lastly, due to the continuity of the variables, it can be said that the study data set consists of 121 observations.

In the next stage of the study, correlation analysis is conducted to see the strength and direction of the relationship between the variables. The findings are presented in Table 3 below;

Table 3: Correlation analysis

	GREEN	EPU	CPU	CDS	VIX
GREEN	1.0000				

EPU	0.2947	1.0000			
	3.3648	-----			
	0.0010	-----			
CPU	0.0907	0.5637	1.0000		
	0.9941	7.4463	-----		
	0.3222	0.0000	-----		
CDS	-0.7610	-0.3178	0.0653	1.0000	
	-12.7961	-3.6566	0.7140	-----	
	0.0000	0.0004	0.4766	-----	
VIX	0.1544	0.6321	0.2185	-0.3050	1.0000
	1.7056	8.9000	2.4437	-3.4945	-----
	0.0907	0.0000	0.0160	0.0007	-----

The table above, which shows the correlation relationship between the variables, shows the correlation coefficient, t-stat. and probability values, respectively. When the results obtained are analyzed, it is seen that the highest correlation relationship is between EPU and VIX with a positive coefficient value of 0.6321. Therefore, it can be interpreted that EPU and VIX variables move in the same direction 63% of the time. As economic

uncertainty increases, it is expected that the VIX variable, which measures investor fear, will be negatively affected and increase. The correlation relationship between the variables between 0.30 and 0.64 is interpreted as a medium relationship (Ural and Kılıç, 2013: 244). In light of this information, it can be stated that the variables used in the study have a medium correlation relationship and do not pose a problem.

In the next stage of the study, VIF analysis is performed to detect multicollinearity. The findings are presented in Table 4 following:

Table 4: Results of VIF test

Variables	Coefficient Variance	Uncentered VIF	Centered VIF
EPU	0.000637	682.2018	2.457840
CPU	0.000172	200.7003	1.462531
CDS	9.91E-05	33.01969	1.208926
VIX	0.000382	141.3787	1.860618
C	0.008757	393.3376	NA

The VIF test is widely used in the literature to detect multicollinearity (Bayman and Dexter, 2021; Chan et al., 2022; Kyriazos and Poga, 2023). The Centered VIF value above 10 in the test results can be stated to indicate a multicollinearity problem in the study (Sarianti et al., 2024: 113). When the results obtained in the current study are examined, it is seen that the Centered VIF value is below 10, and therefore, it can be interpreted that there is no multicollinearity problem in the study. This result is similar to the correlation analysis results.

After determining that the variables used in the study did not cause any problems in the preliminary tests, unit root analysis is performed. The results are presented in Table 5 below;

Table 5: Results of unit root analysis

Variable	ADF				Fourier ADF			
	Level		1st difference		Level		1st difference	
	Constat	Trend	Constat	Trend	Constat	Trend	Constat	Trend
GREEN	-1.48	-1.48	-9.60***	-9.56***	-1.64	-1.62	-10.16***	-10.14***
EPU	-3.10**	-3.15*	-	-	-6.09***	-6.13***	-	-
CPU	-5.02***	-6.86***	-	-	-5.07***	-7.46***	-	-
CDS	-1.90	-2.25	-11.71***	-11.69***	-2.08	-3.58*	-9.25***	-9.37***
VIX	-4.41***	-4.56***			-5.66***	-6.06***	-	-
Critical Value	Constat: 1%(-3.48), 5%(-2.88), 10%(-2.57) Trend: 1%(-4.03), 5%(-3.44), 10%(-3.14)				Constant: 1%(-3.77), 5%(-3.07), 10%(-2.71) Trend: 1%(-4.45), 5%(-3.78), 10%(-3.44)			

Note: ***, **, and * indicate respectively statistical significance at the 1, 5, and 10 percent levels.

The unit root test of the current study is performed with ADF and Fourier ADF unit root tests. The table above shows that the GREEN variable, which is the explained variable of the study, is not stationary at the level, but becomes stationary after the first difference process. In addition, it is found that the explanatory variables of the study are stationary at the level, but the CDS variable, one of the control variables, becomes stationary after the first difference process. When the results obtained are evaluated in general terms, it can be stated that the explained variable of the study is non-stationary at the level, while the other variables used in the study are stationary at different levels. In order to use the ARDL bounds test approach, the explained variable should be non-stationary at the level (Nur, 2022: 1113). Based on the obtained results, it can be concluded that the basic assumption for the use of the ARDL bounds test approach in the current study is provided.

After the basic assumptions of the ARDL bounds test approach are provided, the first step is to determine the appropriate lag length by using the Akaike and Schwarz information criteria for short- and long-run coefficient estimation. The information criterion results obtained are shown as follows:

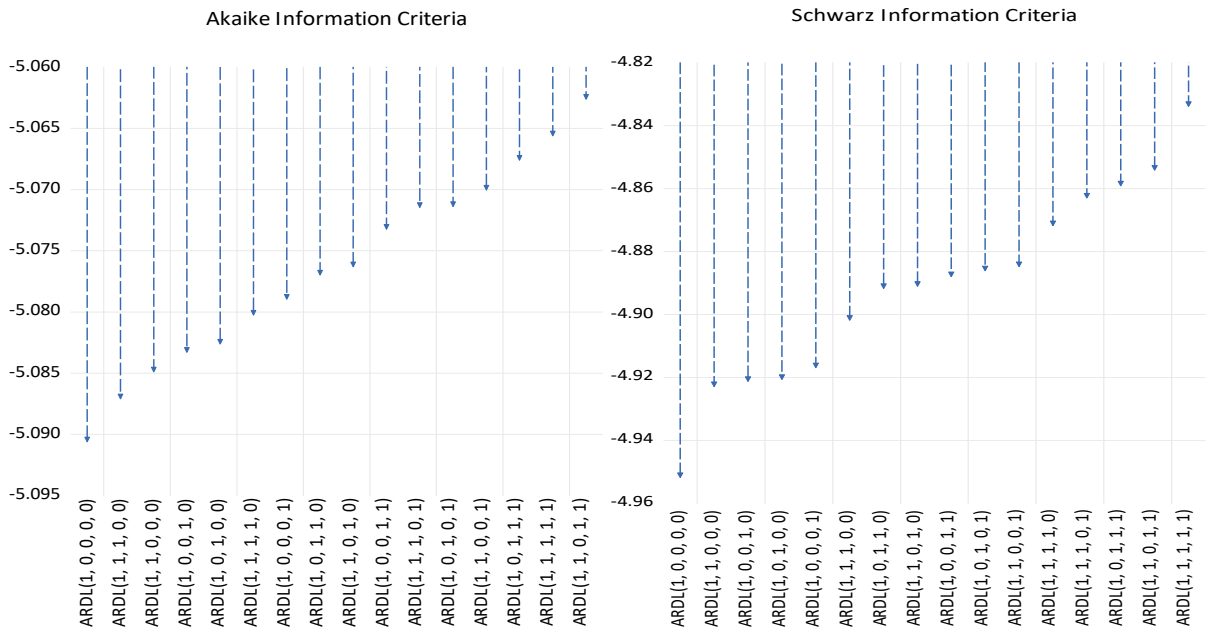

Figure 3: Determination of appropriate lag length

According to the Akaike and Schwarz information criteria above, the ARDL (1,0,0,0,0) model is the most appropriate model for the study data set. Therefore, ARDL (1,0,0,0,0) model is used for short- and long-run coefficient estimation.

After determining the optimal lag length, the ARDL F-Bounds Test is performed to determine whether there is a relationship between the variables in the long run. Determination of the long-run cointegration relationship is important for the validity of the ARDL model. The outputs obtained are given in Table 6 below;

Table 6: Results of ARDL F-Bounds test

ARDL (1,0,0,0,0)				
Test stat.	**Value**	**α**	**I(0)**	**I(1)**
F-stat. k	9.410027 4	10%	3.03	4.06
		5%	3.47	4.57
		2.5%	3.89	5.07
		1%	4.4	5.72

Note: The symbol α indicates confidence intervals.

When the above table containing the results of the long-run cointegration relationship analysis is examined, it is seen that the F-stat. value is determined as 9.41. It is seen that this value is greater than the upper limit of the 1% critical value of 5.72. Therefore, it can be stated that there is a long-run cointegration relationship between the variables at a 1% significance level. In the next stage of the study, the coefficient analysis of the identified long-run relationship is started. The long-run coefficient findings are as in the table below;

Table 7: Results of ARDL long run coefficients

ARDL (1,0,0,0,0)			
Variables	**Coefficient**	**Std. Error**	**t-stat.**
EPU	0.0648***	0.0153	4.2322
CPU	-0.0244***	0.0078	-3.1217
CDS	-0.0408***	0.0148	-2.7494
VIX	-0.0423***	0.0126	-3.3574
	R^2:0.9800 *Adjusted* R^2:0.9568 *F-stat.*:42.325***		

Note: *** indicate statistical significance at the 1 percent levels.

When the above table containing the long-run coefficient results is analyzed, it is seen that the F-stat. value expressing the significance of the model is 42.325. Therefore, it can be stated that the model is significant at a 99% confidence level. However, it is seen that the Adj. R^2 value is determined as 95.68%. In other words, it can be stated that approximately 95.68% of the changes in the Green Bonds variable, which is the explained variable of the study, are due to the explanatory and control variables used in the study. When the results obtained are evaluated in general terms, it is concluded that all explanatory variables used in the study are statistically significant, but the EPU variable has a positive effect on green bond returns, while all other variables used in the study have a negative effect on green bond returns.

The coefficient results indicate that a 1% increase in the EPU variable leads to a 6.48% increase in green bond returns. In a period of increased economic uncertainty and loss of risk appetite in financial markets, volatility in financial markets can be said to be high. The main reason for this is thought to be the deterioration in expectations for the future. Therefore, it is expected that investors who will invest in the mid and long term in such periods will turn more towards sustainable and environmentally sensitive investment instruments. This is because such environmentally sensitive projects are both sustainable in the long term and accepted by investors as a social responsibility towards the environment. It is also thought that this finding may be related to the policies implemented by the economic administration of the period. More precisely, as it is known, the current study is specific to the US country and is conducted for the period 2014-2024. Especially in the 2021-2024 period range, the US economic administration attaches importance to sustainable green investments and renewable energy policies and has taken steps in this regard (returning to the Paris Climate Agreement in 2021 and appointing a special representative, canceling the Keystone XL oil pipeline, expressing discourses to become a leading country in the fight against climate change, etc.); such discourses and directions may affect investors at the decision-making stage in the current global conjuncture where uncertainty factors increase day by day. In other words, while risk factors are increasing on a global scale, it is thought that the world's number one economic administration taking positive and forward-looking steps on green investments may affect investor behavior. Therefore, in times of economic uncertainty, green bonds may be preferred in portfolios in order to minimize risk through portfolio diversification and to hedge against risk. In light of this information, it is expected that investors will focus on green bonds as a sustainable investment instrument in times of economic uncertainty. However, another result of the study is that a 1% increase in the CPU variable leads to a 2.44% decrease in green bond returns. Based on this result, it is thought that green bond investors are concerned about climate uncertainty and reflect this concern through the CPU index. As mentioned in the introduction of the current study, adverse developments in climate-based events have a negative impact on green bond returns. Developments therefore support the situation identified. However, it can be stated that environmentally conscious investors do not only focus on returns (Fama and French, 2007). In this context, it can be interpreted that these investors act in a socially sensitive manner and accept lower returns. Considering that green bond investors are sensitive to the climate factor, increases in climate uncertainty are thought to negatively affect green bond investors and thus green bond returns. It is thought that this finding can be explained in this perspective. Finally, the results obtained for the variables used as control variables in the current study indicate that a 1% increase in both CDS and VIX variables causes a decrease of approximately 4% in green bond returns. Since the CDS variable measures sovereign risk and the VIX variable measures investor fear, increases in these variables are expected to negatively affect investor risk appetite. Therefore, it is thought that green bond investments are also negatively affected by the selling pressure in all financial markets due to the decline in investor risk appetite. The long-term results obtained are similar to those of Wei et al. (2022a), Wei et al. (2022b), Dong et al. (2024), and Attilio (2025), and in the opposite direction to those of Ege et al. (2023), Ren et al. (2023), Dong et al. (2024), and Guo et al. (2024). The main reason for this situation is thought to be that the variables used in the studies differ, different period intervals are examined, and different econometric processes are followed.

After the long-run relationship analysis, the next step of the study is to analyze the short-run coefficient results of the error correction model. The findings are presented in Table 8 below;

Table 8: Results of ARDL error correction model short run coefficients

ARDL (1,0,0,0,0)			
Variables	**Coefficient**	**Std. Error**	**t-stat.**
EPU	0.0442***	0.0090	4.8825
CPU	-0.0043	0.0048	-0.8895
CDS	-0.0022	0.0051	-0.4459
VIX	-0.0412***	0.0070	-5.8858
CointEq(-1)	-0.0551***	0.0085	-6.4794
	R^2:0.9452 *Adjusted* R^2:0.9428 *F-stat.*:393.616***		

Note: *** indicate statistical significance at the 1 percent levels.

The table above shows the error correction model results that test the significance of the established model. Firstly, the F-stat. value, which expresses the significance of the model, shows that the result obtained is significant at a 99% confidence level. Therefore, the model as a whole is significant. However, Adj. R^2 value, it is seen that the value determined is 94.28%. Based on this result, it can be stated that the explanatory and control variables used in the study explain most of the changes in green bond returns in the short run. On the other hand, the results obtained for the error correction coefficient CointEq(-1) indicate that the estimated coefficient lies between 0 and -1 and is statistically significant. Therefore, it can be said that short-term deterioration stabilizes in the long run. More clearly, according to the results of the error correction model, approximately 5% of the short-term deviations in green bond returns are eliminated in the long run, that is, they reach equilibrium; however, when a deviation occurs between green bond returns and explanatory variables, this deviation is eliminated after 1.81 (1/0.55) months. When it is remembered that all explanatory and control variables are statistically significant in the long-run analysis results, it is seen that the short-run results differ in this context. According to the short-run results of the error correction model in the table above, EPU and VIX variables provide statistically significant results. Accordingly, in the short run, a 1% increase in the EPU variable causes a 4.42% increase in green bond returns, while a 1% increase in the VIX variable causes a 4.12% decrease in green bond returns. These results are similar to the long-run coefficient results. Therefore, both in the short and long run, EPU and VIX variables have an impact on green bond returns. However, the same conclusion is not valid for CPU and CDS variables. In other words, CPU and CDS variables, which give significant results in the long run, give insignificant results in the short run. The main reason for this is thought to be the dynamic structure of the variables and the maturity periods of the investments. For example, a short-term green bond investor may consider the VIX variable, which is interpreted on a daily and weekly basis, but may ignore the CDS variable, which is more meaningful in the mid and long term, in short-term calculations. Similarly, it is thought that the economic uncertainties of the period are more influential in the investment decisions taken, but in the mid and long term, other uncertainty and risk indicators, such as climate uncertainty, may be taken into consideration by rational investors along with economic uncertainty. The above explanations support the results obtained. When the short-term results obtained are compared with the field studies, it can be stated that they are similar to Haq et al. (2021), Ahmed (2024), and Gyamerah et al. (2024), but not similar to Ren et al. (2023), Tang et al. (2023), and Rahman (2024). Therefore, as in the long-run results, there is no definite finding in the short-run results.

After the short-run analysis results of the error correction model, the next step of the study is the diagnostic test results that test the validity of the ARDL model. The results are given in Table 9 below;

Table 9: Results of diagnostic test

Panel A: Result for Heteroskedasticity		
Test	F-stat.	Prob.
Breusch-Pagan-Godfrey	0.8442	0.7341
Panel B: Result for Autocorrelation		
Test	F-stat.	Prob.
Breusch-Godfrey LM	0.7922	0.6573
Panel C: Result for Normal Distribution		
Test	Coefficient	Prob.
Jargue-Bera	1.9705	0.3733

When the table above, which shows the results of the test for heteroscedasticity, autocorrelation, and normal distribution of the ARDL model established in the current study, is examined, it is seen that the prob. value determined for all diagnostic tests is greater than the critical value of 0.05. Therefore, the H_0 hypotheses of the tests are accepted. In other words, it is concluded that the model established in the study does not have problems of heteroscedasticity and autocorrelation and exhibits normal distribution characteristics.

In the last step of the econometric analysis process, CUSUM and CUSUM-Q charts are tested. The results are shown in figure 4 below:

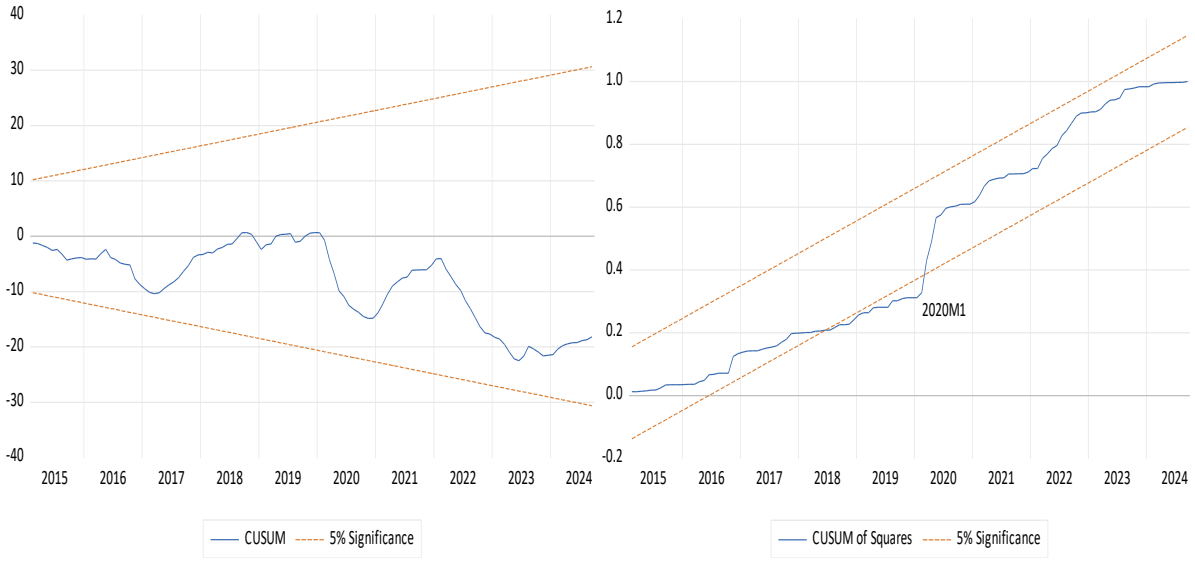

Figure 4: CUSUM and CUSUM-Q charts

When the CUSUM and CUSUM-Q graphs tested for the ARDL model are analyzed in general terms, it is seen that the statistical values obtained in both graphs are within the 5% critical value. Therefore, it can be stated that the coefficients determined in this study are stable as a whole. However, the CUSUM-Q graph shows that the statistical value obtained in the 2020M1 period is outside the 5% critical value. Therefore, it can be mentioned that there is a structural break at the relevant date.

5. CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

Developments in finance are closely linked to changes in the global conjuncture. In other words, it can be stated that newly developed financial investment instruments are actually based on global developments and expectations. In this context, it can be stated that green bond investment instruments have been developed in order to support environmentally and nature-sensitive projects against climate change and to raise awareness on this issue, based on the rapid increase in the signs of climate change in recent years. By offering green

bonds, companies fulfill their social responsibilities towards the environment, and investors who invest in this investment instrument act with a sense of social responsibility. Therefore, it is thought that the determination of the relationship between green bond investment instrument, which is a relatively new investment instrument compared to traditional investment instruments, and uncertainty factors will both contribute to the literature and provide useful information to investors at the investment decision stage. In line with this objective, this study aims to determine the short and long-run relationship between the green bond returns and uncertainty factors. In the study, the S&P Green Bond Index variable is taken as the green bond indicator, while Economic Policy Uncertainty (EPU) and Climate Policy Uncertainty (CPU) variables are taken as uncertainty factors. In addition, CDS and VIX variables, which are thought to affect green bond returns, are used as control variables in the study. In this context, the period range of the current study is determined as 09/2014 - 09/2024, and the ARDL bounds test approach, which is frequently used in the literature to identify short- and long-run relationships, is applied.

Based on the short-term results, a 1% increase in the EPU variable causes a 4.42% increase in green bond returns, while a 1% increase in the VIX variable causes a 4.12% decrease in green bond returns. According to the long-run coefficient results, a 1% increase in the EPU variable leads to a 6.48% increase in green bond returns, a 1% increase in the CPU variable leads to a 2.44% decrease in green bond returns, a 1% increase in the CDS variable leads to a 4.08% decrease in green bond returns, and finally, a 1% increase in the VIX variable leads to a 4.23% decrease in green bond returns. When the results obtained are evaluated in general terms, it can be stated that the EPU variable, which is one of the explanatory variables of the current study, and the VIX variable, which is one of the control variables of the current study, affect green bond returns both the short and long run. These results are similar to the studies of Long et al. (2022), Pham and Nguyen (2022), Gök (2023), Raza et al. (2024), and Wang et al. (2024) in the literature.

Finally, the present study also includes some recommendations. In line with the findings detailed above, it is recommended that investors who will invest in green bonds in the long term should consider all the variables used in the study and take them into account in their return and risk calculations. Investors who will invest in green bonds in the short-term are advised to consider the EPU and VIX variables. Considering that green bond returns increase both in the short and long term when economic uncertainty is high, it is suggested that investors may invest in green bonds to diversify their portfolios and hedge risk. However, in order for the green bond market to deepen and develop, it is recommended that policymakers support projects that are sensitive to nature and the environment, provide incentives in this area, and apply tax exemptions. At this point, it is thought that companies that are focused on green investments, develop and implement projects, and transparently share these with the public and relevant authorities may be subject to tax exemptions on their earnings from green financing or lower corporate tax rates may be applied. As an example, it is thought that the practices of countries such as China, Brazil, and Chile, which have developed special tax practices for green investments, can be taken as an example in the first stage. In addition, it is thought that informing the relevant investors by organising trainings and seminars on green investments by supervisory and regulatory institutions will both benefit the financial literacy levels of investors and contribute positively to the development of the green bond market. The current study could be improved by examining different country groups, incorporating different uncertainty indicators into the model, or comparatively analyzing different time periods.

REFERENCES

Ahmed, W. M. A. (2024). Attention to climate change and eco-friendly financial-asset prices: A quantile ARDL approach. *Energy Economics*, 136, 1-21. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2024.107696

Antoniuk, Y., and Leirvik, T. (2021). Climate transition risk and the impact on green bonds. *Journal of Risk and Financial Management*, 14(12), 1-19. https://doi.org/10.3390/jrfm14120597

Attilio, L. A. (2025). Spillover effects of climate policy uncertainty on green innovation. *Journal of Environmental Management*, 375, 1-18. https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2025.124334

Baltas, K. N., and Mann, R. (2024). What drives the performance and causality of green bond indices?. *The European Journal of Finance*, 30(3), https://doi.org/10.1080/1351847X.2023.2208168

Bayman, E. O., and Dexter, F. (2021). Multicollinearity in logistic regression models. *Anesthesia & Analgesia*, *133*(2), 362-365. https://doi.org/10.1213/ANE.0000000000005593

Bhutta, U. S., Tariq, A., Farrukh, M., Raza, A., and Iqbal, M. K. (2022). Green bonds for sustainable development: Review of literature on development and impact of green bonds. *Technological Forecasting & Social Change*, 175, 1-16. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.121378

Chan, J. Y. L., Leow, S. M. H., Bea, K.T., Cheng, W. K., Phoong, S. W., Hong, Z. W., and Chen, Y. L. (2022). Mitigating the multicollinearity problem and it's machine learning approach: A review. *Mathematics*, 10, 1-17. https://doi.org/10.3390/math10081283

Chatziantoniou, I., Abakah, E. J. A., Gabauer, D., Tiwari, A. K. (2022). Quantile time–frequency price connectedness between green bond, green equity, sustainable investments and clean energy markets. *Journal of Cleaner Production*, 361, 1-14. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.132088

Dong, X., Wang, K. H., Tao, R., Sorana, V., and Moldovan, N. C. (2024). Is there a relationship between climate policy uncertainty and green finance? Evidence from bootstrap rolling window test. *Economic Analysis and Policy*, 82, 277-289. https://doi.org/10.1016/j.eap.2024.03.013

Dong, X., Xiong, Y., Nie, S., and Yoon, S. M. (2023). Can bonds hedge stock market risks? Green bonds vs conventional bonds. *Finance Research Letters*, 52, 1-9. https://doi.org/10.1016/j.frl.2022.103367

Ege, I., Nur, T., and Topaloglu, E. E. (2023). İklim ile ilişkili riskin yeşil tahvil ve temiz enerji endekslerine etkisi. *V. Internatıonal Scıentıfıc Conference of Economıcs and Management Researchers*, 47-54.

Fama, E. F., and French, K. R. (2007). Disagreement, tastes, and asset prices. Journal of Financial Economics, 83, 667-689. https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2006.01.003

Gavriilidis, K. (2021). Measuring Climate Policy Uncertainty. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3847388

Gök, R. (2023). Frequency domain causal effects of geopolitical risk and economic uncertainty on green bond market around the invasion of Ukraine. In *Finansal Piyasaların Evrimi: Bankacılık, Risk Yönetimi, Piyasa ve Kurumlar* (pp. 179-196). Özgür Yayın Dağıtım.

Guo, N., Jia, S., and Liu, Y. (2024). Climate policy uncertainty and its impact on the volatility, correlation, and hedging of sovereign and green bonds. *Journal of Environmental Management*, 370, 1-25. https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2024.122953

Gyamerah, S. A., Agbi-Kaiser, H. O., Asare, C., and Dzupire, N. (2024). Asymmetric impact of heterogenous uncertainties on the green bond market. *Discrete Dynamics in Nature and Society*, 1-12. https://doi.org/10.1155/2024/6644658

Haq, I. U., Chupradit, S., and Huo, C. (2021). Do green bonds act as a hedge or a safe haven against economic policy uncertainty? Evidence from the USA and China. International Journal of Financial Studies, *9*(40), 1-18. https://doi.org/10.3390/ijfs9030040

Hung, D. V., Hue, N. T. M., and Duong, V. T. (2021). The Impact of COVID-19 on stock market returns in Vietnam. *Journal of Risk and Financial Management*, 14(9), 1-15. https://doi.org/10.3390/jrfm14090441

Hung, N. T. (2021). Nexus between green bonds, financial, and environmental indicators. *Economics and Business Letters*, 10(3), 191-199. https://doi.org/10.17811/ebl.10.3.2021.191-199

Kanamura, T. (2020). Are green bonds environmentally friendly and good performing assets?. *Energy Economics*, 88, 1-18. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104767

Kim, B., Dong, X., and Yoon, S. M. (2024). Does uncertainty affect the relationship between green bond and carbon markets?. *Finance Research Letters*, 70, 1-10. https://doi.org/10.1016/j.frl.2024.106370

Kyriazos, T., and Poga, M. (2023) Dealing with multicollinearity in factor analysis: The problem, detections, and solutions. *Open Journal of Statistics*, 13, 404-424. https://doi.org/10.4236/ojs.2023.133020

Lin, B., and Su, T. (2020). The linkages between oil market uncertainty and Islamic stock markets: Evidence from quantile-on-quantile approach. *Energy Economics*, 88, 1-10. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104759

Long, S., Tian, H., and Li, Z. (2022). Dynamic spillovers between uncertainties and green bond markets in the US, Europe, and China: Evidence from the quantile VAR framework. *International Review of Financial Analysis*, 84, 1-18. https://doi.org/10.1016/j.irfa.2022.102416

Maltais, A., and Nykvist, B. (2020). Understanding the role of green bonds in advancing sustainability. *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 1-20. https://doi.org/10.1080/20430795.2020.1724864

Neukirchen, D., Engelhardt, N., Krause, M., and Posch, P. N. (2022). Firm efficiency and stock returns during the COVID-19 crisis. *Finance Research Letters*, 44, 1-8. https://doi.org/10.1016/j.frl.2021.102037

Nur, T. (2022). Yatırımcı risk iştahının pay piyasasına etkisi: BİST mali endeksi üzerine bir araştırma. *Fiscaoeconomia*, 6(3), 1103-1125. https://doi.org/10.25295/fsecon.1095329

Ozkan, O., Adebayo, T. S., and Usman, O. (2024). Dynamic connectedness of clean energy markets, green markets, and sustainable markets: The role of climate policy uncertainty. *Energy*, 303, 1-15. https://doi.org/10.1016/j.energy.2024.131957

Pham, L., and Nguyen, C. P. (2022). How do stock, oil, and economic policy uncertainty influence the green bond market?. *Finance Research Letters*, 45, 1-10. https://doi.org/10.1016/j.frl.2021.102128

Rahman, S. (2024). The importance of green patents for CDS pricing: The role of environmental disclosures. *Energy Economics*, 139, 1-20. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2024.107905

Raza, S. A., Khan, K. A., Benkraiem, R., and Guesmi, K. (2024). The importance of climate policy uncertainty in forecasting the green, clean and sustainable financial markets volatility. *International Review of Financial Analysis*, 91, 1-12. https://doi.org/10.1016/j.irfa.2023.102984

Reboredo, J. C., Ugolini, A., and Aiube, F. A. L. (2020). Network connectedness of green bonds and asset classes. *Energy Economics*, 86, 1-27. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2019.104629

Ren, X., Li, Y., Ji, Q., and Zhai, P. (2023). Climate policy uncertainty and the green bond market: fresh insights from the QARDL model. *Applied Economics Letters*, 1-6. https://doi.org/10.1080/13504851.2023.2275643

S&P Green Bond Indices (2024, February). S&P green bond indices methodology. Retrieved from: https://www.spglobal.com/spdji/en/documents/methodologies/methodology-sp-green-bond-indices.pdf

Sarianti, A., Herawati, N., Sutrisno, A., and Saidi, S. (2024). Elastic-net method to suppress the presence of multicollinearity in dengue fever data in Indonesia. *International Journal of Multidisciplinary Research and Publications*, *7*(2), 112-115.

Tang, Y., Chen, X. H., Sarker, P. K., Baroudi, S. (2023). Asymmetric effects of geopolitical risks and uncertainties on green bond markets. *Technological Forecasting and Social Change*, 189, 1-12. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2023.122348

Tiwari, A. K., Abakah, E. J. A., Adekoya, O. B., and Hammoudeh, S. (2023). What do we know about the price spillover between green bonds and Islamic stocks and stock market indices?. *Global Finance Journal*, 55, 1-35. https://doi.org/10.1016/j.gfj.2022.100794

Tsagkanos, A., Argyropoulou, D., and Androulakis, G. (2022). Asymmetric economic effects via the dependence structure of green bonds and financial stress index. *The Journal of Economic Asymmetries*, 26, 1-7. https://doi.org/10.1016/j.jeca.2022.e00264

Ural, A. ve Kılıç, İ. (2013). *Bilimsel araştırma süreci ve SPSS ile veri analizi*. Detay Yayıncılık.

Wang, J., Mishra, S., Sharif, A., and Chen, H. (2024). Dynamic spillover connectedness among green finance and policy uncertainty: Evidence from QVAR network approach. *Energy Economics*, 131, 1-14. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2024.107330

Wang, K. H., Wang, Z. S., Yunis, M., and Kchouri, B. (2023). Spillovers and connectedness among climate policy uncertainty, energy, green bond and carbon markets: A global perspective. *Energy Economics*, 128, 1-15. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2023.107170

Wei, P., Qi, Y., Ren, X., and Duan, K. (2022a). Does Economic Policy Uncertainty affect green bond markets? Evidence from Wavelet-Based Quantile analysis. *Emerging Markets Finance and Trade*, *58*(15), 4375-4388. https://doi.org/10.1080/1540496X.2022.2069487

Wei. P., Zhou, J., and Ren, X. (2022b). The roles of economic policy uncertainty in green bond market efficiency: Evidence from QARDL approach. Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=3989911

Yuan, D., Li, S., Li, R., and Zhang, F. (2022). Economic policy uncertainty, oil and stock markets in BRIC: Evidence from quantiles analysis. *Energy Economics*, 110, 1-17. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2022.105972

Zakhidov, G. (2024). Economic indicators: Tools for analyzing market trends and predicting future performance. *International Multidisciplinary Journal of Universal Scientific Prospectives*, 2(3), 23-29.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.12.2024 **√Accepted/Kabul:** 03.02.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1595576
Research Article/Araştırma Makalesi

Yiğit Açıkgöz, F. (2025). "Halkla İlişkilerle Kuşaklar Arası Bağ Kurmak: Elvis Presley Örneği", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 68, ss. 147-158.

HALKLA İLİŞKİLERLE KUŞAKLAR ARASI BAĞ KURMAK: ELVİS PRESLEY ÖRNEĞİ

Fatma YİĞİT AÇIKGÖZ*

Öz

Halkla ilişkiler, bir sanatçı ya da markanın imajını güçlendirerek geniş bir kitleye hitap etmesini mümkün kılar. Bu çalışma, Elvis Presley'nin kültürel mirasının halkla ilişkiler stratejileri aracılığıyla nasıl nesiller boyu sürdürülebilir olduğunu incelemeyi amaçlamaktadır. Elvis Presley hem müziği hem de kişiliğiyle, halkla ilişkiler kampanyalarının gücü sayesinde bir kültürel ikon haline gelmiştir. Araştırmada, Elvis Presley'nin popülaritesinin farklı kuşaklar üzerindeki etkileri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu kapsamda, nitel araştırma yöntemi kullanılarak, Baby Boomers, X, Y ve Z kuşaklarından 20 kişiyle derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerde, katılımcıların Presley'nin kültürel mirasına dair algıları ve halkla ilişkiler stratejilerinin etkisi üzerine değerlendirmelerde bulunulmuştur. Araştırmanın bulguları, Elvis Presley'nin halkla ilişkiler stratejilerinin gücüyle nesilden nesile nasıl tanınmaya devam ettiğini ve kültürel etkisinin nasıl sürdürüldüğünü göstermektedir. Baby Boomers kuşağı, Presley'nin kariyerinin zirveye ulaştığı döneme tanıklık ederken, X Kuşağı retro kültür aracılığıyla, Y ve Z Kuşakları ise dijital platformlar sayesinde sanatçıyı yeniden keşfetmişlerdir. Bu stratejiler, Presley'nin zamanla evrimleşen bir kültürel ikon olarak kalmasını sağlamıştır. Araştırma, halkla ilişkiler kampanyalarının bir sanatçının mirasını nasıl zamansız bir olguya dönüştürdüğünü ve kültürel ikonların yaratılmasındaki kritik rolünü vurgulamaktadır.

Anahtar kelimeler: *İletişim, Halkla İlişkiler, Elvis Presley, Marka, İtibar.*

CONNECTING GENERATIONS THROUGH PUBLIC RELATIONS: THE CASE OF ELVIS PRESLEY

Abstract

Public relations makes it possible for an artist or brand to appeal to a wide audience by strengthening its image. This study aims to examine how Elvis Presley's cultural legacy is sustained across generations through public relations strategies. Elvis, through both his music and his personality, has become a cultural icon through the power of public relations campaigns. In this study, the effects of Elvis' popularity on different generations are analyzed in detail. In this context, in-depth interviews were conducted with 20 people from the Baby Boomers, X, Y, and Z generations using qualitative research methods. In these interviews, the participants' perceptions of Elvis' cultural heritage and the impact of public relations strategies were evaluated. The findings of the study show how Elvis Presley continues to be recognized from generation to generation through the power of public relations strategies and how his cultural impact is sustained. While the Baby Boomers witnessed the peak of Elvis' career, Generation X rediscovered Elvis through retro culture, and Generations Y and Z rediscovered Elvis through digital platforms. These strategies ensured that Elvis remained a cultural icon that evolved over time. The research highlights how public relations campaigns transform an artist's legacy into a timeless phenomenon and emphasizes the critical role of public relations in the creation of cultural icons.

Keywords: *Communication, Public Relations, Elvis Presley, Brand, Reputation*.

*Öğr. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, ANTALYA.
e-mail: fatmayigit@akdeniz.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0003-3748-1496)

1. GİRİŞ

Halkla ilişkiler, bir kişi ya da kurumun paydaşlarıyla olan bağlarını güçlendirir ve itibarını şekillendirir. İyi yönetilen halkla ilişkiler, insanların güvenini kazanmayı ve onların algısını olumlu yönde etkilemeyi sağlar. Bir organizasyonun veya bireyin, toplumla etkili iletişim kurması, hedeflerine ulaşabilmesi için kritik bir rol oynar. Bu süreç hem mevcut ilişkilerin sürdürülmesini hem de yeni fırsatların ortaya çıkmasını sağlar. Halkla ilişkiler, bir markanın ya da kişinin uzun vadeli başarısının teminatıdır. Nitekim literatürde halkla ilişkilerin önemine vurgu yapan birçok tanım ve yayın bulunmaktadır. Smith'e (2020) göre halkla ilişkiler, bir organizasyonun veya bireyin, hedef kitleleriyle karşılıklı anlayış ve olumlu ilişkiler kurmasını amaçlayan stratejik bir iletişim yönetimidir. Grunig ve Hunt (1984), halkla ilişkileri organizasyonların hedef kitleleriyle karşılıklı iletişim kurarak olumlu ilişkiler geliştirmesi süreci olarak tanımlar. Bu tanım, halkla ilişkilerin iki yönlü iletişim modelini vurgular ve organizasyonların toplumla etkileşimlerini optimize etmeyi amaçlar. Cutlip vd. (2006), halkla ilişkilerin, organizasyonların hedef kitlelerle olan ilişkilerini yöneterek itibarlarını korumalarını ve geliştirmelerini sağlayan bir yönetim fonksiyonu olduğunu belirtir. Halkla ilişkiler; medya ilişkileri, kriz iletişimi, kurumsal sosyal sorumluluk, marka yönetimi ve etkinlik yönetimi gibi çeşitli işlevleri içerir (Lattimore vd., 2012:47).

Tüm sektörler için sürdürülebilir başarı için kritik bir öneme sahip olan halkla ilişkiler ünlü kişiler için de hayati bir öneme sahiptir. Nitekim halkla ilişkiler, ünlü isimlerin imajlarını oluşturmak ve sürdürmek için kritik bir öneme sahiptir. Ünlüler, kariyerlerinin farklı aşamalarında bilinirliklerini artırmak, itibarlarını korumak ve kriz durumlarını yönetmek için halkla ilişkiler stratejilerine ihtiyaç duyarlar (Rein vd., 1987:33). Medya ilişkileri, sosyal medya yönetimi, etkinlikler ve hayran kitleleriyle doğrudan etkileşim, ünlülerin geniş kitlelere ulaşmasını ve olumlu bir imaj oluşturmalarını sağlar (Marwick ve Boyd, 2011:141). Özellikle dijital çağda, sosyal medya platformları ünlülere hayranlarıyla doğrudan bağlantı kurma ve kişisel markalarını güçlendirme imkânı sunar (Solis, 2011:17). Ayrıca, kriz iletişimi, ünlülerin itibar kaybını önlemek ve kamuoyunda güven oluşturmak için önemli bir halkla ilişkiler aracı olarak öne çıkar (Coombs, 2007:172). Bu nedenle halkla ilişkiler, ünlülerin uzun vadeli popülaritelerini ve kariyer sürdürülebilirliklerini sağlamak için vazgeçilmez bir stratejik araçtır.

Halkla ilişkileri etkin biçimde kullanan isimler arasında Elvis Presley önemli bir yer tutmaktadır. Zira Elvis Presley 20. yüzyılın en ikonik müzisyenlerinden biri olarak dünya çapında büyük bir üne sahiptir. Onun günümüzde hala popüler olmasının ardında, müzikal yeteneklerinin yanı sıra başarılı halkla ilişkiler stratejileri yatmaktadır.

Presley'in kariyer yönetimi, halkla ilişkilerin ünlülerin bilinirliğini artırmadaki etkisine klasik bir örnek teşkil etmektedir. Menajeri Colonel Tom Parker, Presley'in medya görünürlüğünü artırmak ve imajını oluşturmak için etkili halkla ilişkiler kampanyaları düzenlemiştir. Presley'in medya görünürlüğü, etkinlikler, filmler, belgeseller, yeniden basımlar ve dijital platformlarda sürekli varlığı, onun nesiller boyunca tanınmasını sağlamıştır. Presley'in ölümünden sonra da varisleri, halkla ilişkiler kampanyalarını sürdürmüş ve onun mirasını korumak için çeşitli etkinlikler, konserler, filmler ve medya kampanyaları düzenlemiştir.

Bu çalışmada, Elvis Presley'in kültürel mirasının nesiller boyunca sürdürülebilmesinde halkla ilişkiler kampanyalarının oynadığı kritik rol incelenmiştir. Baby Boomers, X, Y ve Z kuşaklarından 20 katılımcı ile yarı yapılandırılmış görüşme formatında derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerden elde edilen veriler, betimsel analiz yöntemiyle kategorilere ayrılmış ve literatür çerçevesinde incelenmiştir.

Araştırma sonuçları, Elvis Presley'nin efsaneleşmesinde ve zamansız hale gelmesinde halkla ilişkiler kampanyalarının gücünü ve halkla ilişkilerin kültürel ikonlar yaratmadaki kritik rolünü gözler önüne sermektedir. Ayrıca, uluslararası literatürde Elvis Presley'nin müzikal mirası, kültürel etkisi ve popülerliğinin nasıl kalıcı hale geldiğini inceleyen birkaç önemli çalışma bulunmaktadır. Örneğin, Frith (1996) Elvis'in medya görünürlüğünü ve halkla ilişkiler kampanyalarının nasıl onun imajını şekillendirdiğini ele almıştır. Benzer şekilde, Shipman (2004), Elvis Presley'nin müzikal mirasını ve kültürel etkisini ele alır. Presley'nin popüler kültür üzerindeki etkisini ve nasıl kültürel bir ikon haline geldiğini tartışır. Lott (1999) çalışmasında, Elvis Presley'nin kültürel etkisinin bir kısmı, onun ırksal temalarla ilişkili çalışmaları ve dönemin toplumsal yapılarıyla etkileşiminden kaynaklanmaktadır. Kitapta, Presley'nin kültürel mirasının nasıl şekillendiği analiz edilmektedir. Diğer yandan Fraser ve Brown (2002), çalışmalarında, Elvis Presley hayranlarının ve taklitçilerinin, onun değerlerini benimseyip yaşam tarzlarını değiştirerek onunla güçlü bir özdeşleşme geliştirmelerini inceleyerek, ünlü kimliği ve ünlülerle özdeşleşmenin sosyal etkilerini tartışmışlardır.

Auster (2008), Elvis Presley'nin Amerikan kültüründeki rolünü ve popülerliğinin nasıl devam ettiğini analiz eder. Presley'nin, Amerika'nın kültürel kimliğini nasıl şekillendirdiği ve halk arasında nasıl ikonik bir figür haline geldiği incelenir. Bu çalışmalar, Elvis'in halkla ilişkiler kampanyalarının kültürel etkisini anlamamıza önemli katkılar sunmaktadır. Ancak, Türkiye literatüründe bu bağlamda bir yayına rastlanmamıştır. Bu nedenle, çalışmanın literatüre katkısı, Elvis Presley'in halkla ilişkiler stratejilerinin kültürel mirasını nesiller boyunca nasıl sürdürdüğünü ele alarak, bu önemli konuyu Türkçe literatürde tartışmaya açmak olacaktır.

2. HALKLA İLİŞKİLER: UYGULAMA YÖNTEM VE ARAÇLARI

Halkla ilişkiler, organizasyonların hedef kitlelerle olumlu ilişkiler kurmasını ve itibarını güçlendirmesini sağlayan stratejik bir yönetim fonksiyonudur. Geleneksel halkla ilişkiler uygulamaları genellikle medya ilişkileri, basın bültenleri, etkinlik yönetimi ve kriz iletişimi gibi araçlarla yürütülmektedir. Medya ilişkileri, bir organizasyonun hikayelerini gazeteler, dergiler ve televizyon gibi geleneksel medya kanallarında paylaşmasını kapsar. Basın bültenleri, halkla ilişkiler uzmanlarının bilgi paylaşımı için en sık kullandığı yöntemlerden biridir ve hedef kitlenin ilgisini çekecek şekilde tasarlanır (Cutlip vd., 2006:27). Etkinlik yönetimi ise ürün lansmanları, fuarlar ve basın toplantıları gibi organizasyonlarla, markanın hedef kitlesiyle doğrudan etkileşim kurmasını sağlar (Smith, 2020). Ayrıca, kriz iletişimi, bir organizasyonun itibarını tehdit eden durumlarda stratejik yanıtlar geliştirerek kamuoyundaki olumsuz algıyı en aza indirgemeyi amaçlar (Coombs, 2007:165).

Dijitalleşmeyle birlikte halkla ilişkiler uygulamaları büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Dijital platformlar, hedef kitleyle daha hızlı ve etkili bir iletişim kurma imkânı sunmaktadır. Özellikle sosyal medya, halkla ilişkilerde önemli bir araç haline gelmiştir. Markalar, sosyal medya platformlarında doğrudan iletişim kurarak müşteri ilişkilerini güçlendirebilmekte ve itibarlarını yönetebilmektedir (Solis, 2011:17). Sosyal medya dinleme araçları, kullanıcı geri bildirimlerini analiz etmek ve kriz durumlarına hızlı yanıt vermek için kullanılmaktadır (Kaplan ve Haenlein, 2010:61). İçerik pazarlaması da dijital halkla ilişkilerde önemli bir yöntemdir. Markalar, bloglar, videolar ve e-kitaplar gibi içeriklerle hedef kitleye değer sunarak marka sadakati oluşturmayı hedefler (Pulizzi, 2012:119). Ayrıca, çevrimiçi itibar yönetimi, bir markanın dijital ortamda nasıl algılandığını kontrol etmek için stratejik bir süreçtir (Smith, 2020:21).

Ünlüler için halkla ilişkiler uygulamaları, genellikle medya ilişkileri, kriz iletişimi ve sosyal medya yönetimi gibi araçlarla yürütülmektedir. Medya ilişkileri, ünlülerin görünürlüğünü artırmak için röportajlar, dergi kapakları ve televizyon programları gibi kanallar aracılığıyla kullanılır (Rein vd., 1987:27). Kriz iletişimi, özellikle kariyerlerini tehdit eden skandallar ve yanlış anlaşılmalar karşısında ünlülerin itibarını korumak için kritik bir araçtır (Coombs, 2007:13). Sosyal medya, ünlülerin hayran kitleleriyle doğrudan iletişim kurmasını ve kişisel markalarını güçlendirmesini sağlar (Marwick ve Boyd, 2011:146). Örneğin, Taylor Swift gibi ünlüler, sosyal medyayı etkili bir şekilde kullanarak hem hayran kitlesini genişletmekte hem de kriz durumlarını yönetmektedir (Schröder, 2013:181). Ayrıca, etkinlik katılımı, marka iş birlikleri ve hayır işleri gibi halkla ilişkiler stratejileri, ünlülerin kamuoyundaki olumlu imajını desteklemektedir.

Sonuç olarak, halkla ilişkiler uygulamaları, geleneksel ve dijital araçları bir arada kullanarak organizasyonların ve bireylerin hedef kitleleriyle anlamlı ilişkiler kurmasını sağlamaktadır. Ünlüler için ise bu uygulamalar hem itibar yönetimi hem de şöhretlerini sürdürebilmeleri açısından vazgeçilmezdir.

3. ELVIS PRESLEY VE HALKLA İLİŞKİLER

Elvis Presley'in kariyer yönetimi, halkla ilişkilerin ünlülerin bilinirliğini artırmadaki etkisine klasik bir örnek olarak gösterilebilir. Presley'in menajeri Colonel Tom Parker, onun medya görünürlüğünü artırmak ve imajını şekillendirmek için ustaca halkla ilişkiler kampanyaları yürütmüştür (Wertheimer ve Guralnick, 2017:15). Benzer şekilde, modern dönemde Taylor Swift ve Beyoncé gibi ünlüler, sosyal medya ve dijital halkla ilişkiler stratejileriyle geniş hayran kitlelerine ulaşarak bilinirliklerini ve itibarlarını artırmışlardır (Schröder, 2013:81). Özellikle büyük kitlelere ulaşmak isteyen sanatçılar için medya ile ilişkiler halkla ilişkilerin önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Nitekim Elvis Presley gibi dünya genelinde tanınan ikonik ismin kalıcı popülaritesinin ardında da medya ile ilişkiler başta olmak üzere halkla ilişkilerin çeşitli işlevlerinin birlikte etkin şekilde kullanımı yatmaktadır. Elvis Presley'in kariyerinin başlangıcından itibaren halkla ilişkiler stratejileri önemli bir rol oynamıştır. Colonel Tom Parker,

Presley'in menajeri olarak, medya görünürlüğünü artırmak ve Elvis'in imajını şekillendirmek için halkla ilişkiler kampanyaları yürütmüştür (Rodman, 2013:23). Presley'in halkla ilişkiler stratejileri onun hem genç hem de yaşlı dinleyicilere hitap etmesini sağlamış ve bu sayede geniş bir hayran kitlesi oluşturmuştur.

Diğer yandan kuşaklararası iletişim, farklı yaş grupları arasında bilgi ve değerlerin paylaşılmasını ifade eder (Kaplan, 1994:11). Halkla ilişkiler, bu iletişimi kolaylaştırarak kuşaklar arasında anlayış ve iş birliği ortamı yaratır (Ihlen, 2005:29). Elvis Presley'in müzikal mirasının nesiller boyunca sürdürülebilmesi, başarılı halkla ilişkiler stratejilerinin bir sonucudur. Araştırmaya dahil edilen Baby Boomers (1946-1964 doğumlular), Elvis Presley'in kariyerinin zirvesine tanıklık etmiş bir kuşaktır. Presley'in müziği ve sahne performansları, bu kuşağın gençlik yıllarında bir kültürel devrim yaratmıştır. X Kuşağı (1965-1980 doğumlular), Elvis'i daha çok retro kültür ve televizyon yayınları aracılığıyla tanımıştır. Y Kuşağı (1981-1996 doğumlular), Elvis'i dijitalleşmenin başladığı bir dönemde, DVD'ler, müzik platformları ve yeniden basılan albümleriyle keşfetmiştir. Z Kuşağı (1997-2012 doğumlular) ise dijital çağın içine doğmuş bir kuşak olarak, Elvis Presley'i sosyal medya, dijital müzik platformları ve belgeseller aracılığıyla yeniden tanımaktadır.

Farklı etkileşimin temelinde teknolojik gelişmelerin etkisi yatmaktadır. Dijital halkla ilişkiler, online itibar yönetimi, sosyal medya stratejileri ve içerik pazarlaması gibi alanları kapsamaktadır. Dijital platformlar, organizasyonların hedef kitleleriyle daha doğrudan ve etkileşimli bir şekilde iletişim kurmalarını sağlar (Smith, 2020:52). Elvis Presley'in zamansız popülaritesi, halkla ilişkiler stratejilerinin gücünü ve etkisini göstermektedir. Presley'in medya görünürlüğü, etkinlikler, belgeseller, yeniden basımlar ve dijital platformlarda sürekli varlığı gibi halkla ilişkiler faaliyetleri, onun nesiller boyunca tanınmasını sağlamıştır. Bu stratejiler, Presley'in müzikal mirasının ve imajının kuşaklar arası sürdürülebilirliğini desteklemiştir (Jorgensen, 2002:71).

Elvis Presley'in popülaritesini oluşturan ve yaşatan en önemli halkla ilişkiler çalışmalarına göz atılacak olursa; medya kullanımı başı çekmektedir. Presley'nin kariyerinin başında, 1956'da Ed Sullivan Show'a çıkması büyük yankı uyandırmış ve Presley'nin geniş kitleler tarafından tanınmasını sağlamıştır (Ilson, 2009:33). Ayrıca, Presley'nin fotoğrafları ve röportajları sürekli olarak popüler dergilerde ve gazetelerde yer almıştır. Örneğin, Life ve Look dergilerindeki kapak fotoğrafları, onun karizmasını ve çekiciliğini geniş kitlelere taşımaya katkı sunmuştur (Bertrand, 2000:37). Elvis'in film kariyeri de oldukça renklidir. Presley'nin, 1956'dan 1969'a kadar 31 filmde rol almıştır. Bu filmler, onun sadece bir müzisyen değil, aynı zamanda bir sinema yıldızı olarak da tanınmasını sağlamıştır. "Jailhouse Rock" ve "Viva Las Vegas" gibi filmler, onun müzik kariyerine de büyük katkı sağlayan eserlerdir. Diğer yandan, Presley'nin 1968'deki "Comeback Special" televizyon programı, onun kariyerinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu program, Presley'nin sahneye geri dönüşünü ve hala güçlü bir performans sergileyebileceğini göstermiştir (Gaar, 2011:19). 1970'lerde Las Vegas'taki konser serileri de onun efsanesini pekiştirdi. Bu konserler, Presley'nin canlı performans yeteneklerini ve sahne karizmasını ortaya koymuştur (Kealing, 2017:21). Fan kulüpleri Presley'nin kariyerinde önemli bir yere sahiptir. Presley'nin halkla ilişkiler ekibi, dünya genelinde fan kulüpleri oluşturarak, kulüplerle sürekli iletişim halinde olmuştur. Hayranlarına düzenli olarak mektuplar gönderilmiş, imzalı fotoğraflar ve özel ürünler sunulmuştur. Bu kulüpler, Presley'nin hayran kitlesini canlı tutmak ve onun hakkında olumlu hikayeler yaymak için önemli birer unsur olarak hala etkisini korumaktadır (Doss, 1999:32). Presley'nin şöhreti için kullanılan bir diğer halkla ilişkiler uygulaması da marka ortaklıkları ve sanatçıya ait ürünlerdir. Presley'nin ismi ve imajı, birçok farklı ürünle ilişkilendirilmiştir. Bu ürünler arasında plaklar, posterler, giysiler ve hatta oyuncaklar yer almaktadır. Bu, Presley'nin pop kültür ikonu olarak tanınmasını sağlayan unsurlar arasında sayılmaktadır (Goto, 2016:39). Presley adına yapılan halkla ilişkiler çalışmaları sadece yaşamıyla sınırlı kalmamış ölümünden sonra da devam etmiştir. Presley'nin ölümünden sonra (1977), Graceland'in müzeye dönüştürülmesi ve halka açılması, onun efsanesini yaşatmada önemli bir rol oynamıştır. Graceland, her yıl milyonlarca ziyaretçi çekerek Elvis'in hatırasını canlı tutmaktadır (Harrison, 2016:23). Ayrıca, Presley'nin müziği ve hayatı hakkında yapılan belgeseller, kitaplar ve biyografik filmler, onun mirasını gelecek nesillere aktaran önemli halkla ilişkiler çalışmaları arasında gösterilebilmektedir.

Halkla ilişkiler stratejileri, farklı kuşakların beklentilerini ve iletişim alışkanlıklarını dikkate alarak, onları ortak bir paydada buluşturma potansiyeline sahiptir. Elvis Presley'nin halkla ilişkiler stratejileri, onun müzikal mirasını ve kültürel etkisini nesiller boyunca sürdürmesini sağlamıştır. Bu makale, Elvis Presley'nin dünya genelinde tanınmasında ve ölümünden sonra da halkla ilişkiler kampanyalarının gücü sayesinde nasıl zamansız hale geldiğini

ortaya koymakta ve halkla ilişkilerin kültürel ikonlar yaratmadaki kritik rolünü gözler önüne sermektedir. Ayrıca yurt dışı yayınlar incelendiğinde Elvis Presley›in; müzikal mirası, kültürel etkisi ve popülerliğinin nasıl kalıcı hale geldiğini inceleyen çalışmalar bulunmakla birlikte Türkiye literatürün bu bağlamda bir yayına rastlanmamıştır. Bu nedenle çalışmanın literatüre katkı sunacağı düşünülmektedir.

4. MATERYAL VE METOT

Bu çalışmada Elvis Presley örneğinden yola çıkarak halkla ilişkiler kampanyalarının kültürel ikonlar yaratmadaki kritik rolünü ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu kapsamda, öncelikle olay ve olguları kendi doğal ortamlarında betimlemeye, katılımcıların bakış açılarını tümevarım yaklaşımıyla anlamaya ve yansıtmaya odaklanan nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Araştırmada veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır.

Araştırmaya katılacak kişilerin belirlenmesinde amaçlı örneklem yöntemi tercih edilmiştir. Bu yöntem, belirli özelliklere veya kriterlere göre bilgi açısından zengin bireylerin seçilmesini sağlar ve nitel araştırmalarda derinlemesine veri toplamak için sıkça kullanılır (Patton, 2014:22). Bu bağlamda, Baby Boomers, X, Y ve Z kuşaklarını temsilen, her kuşaktan toplam 20 katılımcı seçilmiştir. Katılımcılar, Elvis Presley'in müzikal mirası ve popülaritesine dair görüşlerini paylaşarak çalışmaya katkı sağlamıştır.

Toplanan verilerin analizinde ise betimsel analiz ve nitel içerik analizi yöntemlerinden yararlanılmıştır. Betimsel analiz, elde edilen verilerin önceden belirlenmiş temalar çerçevesinde özetlenmesini ve yorumlanmasını sağlayan bir yöntemdir (Yıldırım ve Şimşek, 2008). Bu bağlamda, görüşmelerde elde edilen veriler tematik çerçevede incelenmiş ve Elvis Presley'in halkla ilişkiler stratejilerinin kuşaklar üzerindeki etkisi, katılımcıların ifadeleri doğrultusunda analiz edilmiştir. Ayrıca, nitel içerik analizi yöntemiyle, veriler arasındaki örüntüler ve ilişkiler derinlemesine incelenmiş ve çalışmanın ana temaları ortaya çıkarılmıştır.

Veri toplama sürecinde, seçilen örneklemle yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yarı-yapılandırılmış görüşme yöntemi, katılımcıların kendi fikirlerini ve kişisel algılarını ifade edebilmelerine olanak tanıyan görüşme tekniğidir (Merriam, 2013:34). Bu yöntemde, araştırmacı önceden belirlenmiş konu başlıkları ve sorularla katılımcıya rehberlik eder. Katılımcı, araştırmacının belirlediği konu başlıkları ve sorular dışında da konuşabilir ancak bu, araştırmacının izin verdiği ölçüde olur. Bu yaklaşım, araştırmacının belirlediği temel soru ve konu yapısını korurken, gerektiğinde derinlemesine araştırma yapma olanağı sağlar (Gürbüz ve Şahin, 2017:54). Araştırmaya dahil olan katılımcılardan veri toplanırken; cinsiyet, eğitim durumu ve yaş grubuna göre hangi jenerasyona ait oldukları göz önünde bulundurularak değerlendirmeler yapılmıştır. Bu görüşmede; müzik tercihleri ve nedenleri, Elvis Presley hakkında bilgi ve erişim kanalları, Elvis Presley'in popülerliği ve kültürel mirası gibi konulara ilişkin sorular yöneltilmiştir. Sorulara verilen yanıtlar ışığında 5 ana tema belirlenerek, katılımcıların yanıtları yorumlanmıştır. Nitel araştırmalarda, büyük gruplardan ziyade araştırma hedeflerine uygun ve detaylı veri sağlayabilecek örneklem seçimi önemlidir (Coyne, 1997:627). Bu bağlamda, 20 kişi ile yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılarak görüşmeler yapılmıştır. Araştırmanın amaçlarına ulaşmak ve soruların geçerliliğini sağlamak için görüşme formu, konuyla ilgili uzman görüşü alınarak hazırlanmıştır. Görüşmeler Nisan 2024-Mayıs 2024 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların verdiği cevaplar doğrultusunda dört ana tema belirlenmiş ve bu temalar literatür bağlamında yorumlanmıştır.

Çalışma, Akdeniz Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'nun 10.07.2024 karar tarihi ve 2024/14-322 karar numarası ile etik açıdan uygun bulunmuştur.

5. BULGULAR

Katılımcıların özellikleri Tablo-1'de, verdikleri cevaplar ışığında oluşturulan temalar ise Tablo-2'de verilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların demografik özellikleri

Ait olduğu kuşak	Katılımcı Sayısı	Cinsiyet
Baby Boomers (1946-1964 doğumlular)	5 Katılımcı	Kadın 2/Erkek 3
X Kuşağı (1965-1980 doğumlular)	5 Katılımcı	Kadın 3/Erkek 2
Y Kuşağı (Y Kuşağı) (1981-1996 doğumlular)	5 Katılımcı	Kadın 2/Erkek 3
Z Kuşağı (1997 ve sonrası doğumlular)	5 Katılımcı	Kadın 2/Erkek 3

Araştırmada ilk olarak, katılımcıların ismi ve kuşaklarına dair bilgiler alınmıştır. Bu doğrultuda, katılımcılara kuşaklarına ait tanımlar verilerek, Baby Boomers, X Kuşağı, Millennials (Y Kuşağı) ve Z Kuşağı arasındaki farklılıklar sorulmuştur. Araştırmaya her kuşağı eşit şekilde temsil edebilmesi için 5'er katılımcı dahil edilmiştir. Toplam 20 katılımcının 9'u kadın 11'i erkektir. İsimleri gizli tutulan katılımcıların çalışma boyunca; Baby Boomers kuşağı için B1, B2, B3, B4, B5, X Kuşağı için; X1, X2, X3, X4, X5, Y Kuşağı için; Y1, Y2, Y3, Y4, Y5, Z Kuşağı için; Z1, Z2, Z3, Z4, Z5 olarak kodlanmıştır.

Tablo 2. Katılımcı kapsamında oluşturulan temalar

Tema -1	Müzik Tercihleri ve Nedenleri
Tema -2	Elvis Presley Hakkında Bilgi ve Erişim Kanalları
Tema -3	Kuşaklar Arası Etkileşim ve Algı
Tema -4	Halkla İlişkilerin Rolü

5.1.Tema-1: Müzik Tercihleri ve Nedenleri

Araştırma kapsamında katılımcılardan, sevdikleri müzik türleri ve bu tercihlerinin nedenlerini açıklamaları istenmiştir. Ayrıca, katılımcıların en çok dinledikleri müzik sanatçıları veya grupları hakkında bilgi edinilmiştir. Cevaplar incelendiğinde katılımcıların müzik tercihlerinin, kuşaklar arasında belirgin farklılıklar gösterdiği görülmektedir. Y kuşağı ve Z kuşağı (1997 ve sonrası doğanlar) arasında pop, rock, R&B, metal ve klasik müzik gibi türler popülerken, Baby Boomers (1946-1964 arası doğanlar) ise daha çok country ve rock and roll müzik türlerini tercih etmektedir. Örneğin; Z1 kod adlı katılımcı "Blues, metal, klasik müzik. Tercih nedenim: Metal müzik, aksiyon dolu oyunları daha heyecanlı hale getiriyor. Blues ve Klasik Müzik ise rahatlamama yardımcı oluyor ve yaratıcılığımı artırıyor." şeklinde yanıt verirken, X3 kod adlı katılımcı "Eski Türk pop ve yabancı pop. Ruhuma iyi geliyor." şeklinde yanıt vermiştir. Diğer yandan B5 kod adlı kullanıcı ise "Country ve Rock and Roll severim. Bu türler benim gençlik yıllarımda çok popülerdi ve hâlâ ruhuma hitap ediyor." demiştir. Y4 kod adlı kullanıcı ise "Elvis Presley, Pink Floyd, Mozart, Little Richard, Billie Eilish, Måneskin'in müzikleri hoşuma gidiyor. Eski klasikler ruhumu dinlendirirken, yeni sanatçıların retro şarkılara cover yapmaları ilgimi çekiyor." ifadelerini kullanmıştır. Yanıtlardan da anlaşılacağı üzere, kuşakların müzik tercihleri farklılık göstermektedir. Bu nedenle, farklı kuşakların müzik zevklerinin birbirinden farklı olması, her kuşağa özel, hedefe yönelik stratejiler geliştirilmesini gerektirmektedir.

Nitekim, halkla ilişkiler çalışmaları belirlenirken hedef kitlenin iyi analiz edilmesi son derece önemlidir. Bu bağlamda, hedef kitlenin demografik özellikleri ile sosyokültürel özelliklerinin tespit edilmesi, çalışmaların amacına ulaşabilmesi için kritik bir rol oynamaktadır (Grunig ve Hunt, 1984:28). Zira, müzik tercihleri gibi kültürel göstergeler, farklı kuşaklara yönelik stratejiler geliştirilmesinde kullanılabilir. Kuşakların müzik tercihleri, onların genel yaşam tarzı, teknolojik etkileşim biçimleri ve sosyo-kültürel değerleriyle yakından ilişkilidir. Örneğin, Z kuşağının dijital platformlarla olan güçlü bağları ve daha fazla kişisel ifade arayışları, müzik tercihlerinde de kendini gösterir; bu kuşak, modern ve yenilikçi müzik türlerine ilgi duyar. Y kuşağı ise teknolojiye aşina olmakla birlikte, daha klasik popüler kültür öğelerini de takdir ederken, Baby Boomers ve X kuşağı daha nostaljik ve geleneksel müzik türlerine yatkındır.

Bu bağlamda, halkla ilişkiler stratejileri belirlerken müzik tercihlerine göre farklı jenerasyonlara yönelik iletişim kanalları üzerinden hedef kitle segmentasyonu yapılabilir. Örneğin, X kuşağını hedefleyen bir etkinlikte yer alacak mini konserler alternatif rock ve 80'ler/90'lar pop tarzı gibi nostaljik müziklere yer verilebilir ve etkinlik,

Facebook, radyo, televizyon, bloglar aracılığıyla duyurulabilir. Z kuşağı için ise pop, rock, R&B, metal, hip hop gibi müzik türleri tercih edilebilir ve etkinlik, bu kuşağın yoğun olarak kullandığı TikTok, Instagram, YouTube gibi dijital mecralardan duyurulabilir.

Ayrıca, katılımcıların müzik tercihleri ve kuşak özellikleri arasındaki bağlantı net bir şekilde analiz edilmelidir. Örneğin, Z kuşağından bir katılımcının "Metal aksiyonlu oyunları daha heyecanlı kılıyor" şeklinde bir ifadesi, bu kuşağın müzikle olan etkileşiminin sadece dinleme değil, aynı zamanda oyun, video içerik ve diğer dijital araçlarla da şekillendiğini göstermektedir. Bu gibi bireysel ifadeler, kuşakların müzikle olan kültürel ilişkisini anlamada önemli ipuçları sunmaktadır.

5.2.Tema -2: Elvis Presley Hakkında Bilgi ve Erişim Kanalları

Bu tema altında, katılımcıların Elvis Presley hakkında bilgi edinme yolları ve kaynakları irdelenmiştir. Bu kapsamında katılımcılara Elvis Presley hakkında: Presley'i ilk kez hangi medya kanalı aracılığıyla duydukları, Elvis Presley hakkında bilgi almak için hangi kaynakları takip ettiklerini sorgulayan sorular sorulmuştur. Ayrıca, katılımcıların Elvis Presley'in müziği hakkında düşünceleri alınmış ve Presley'i popüler yapan iletişim kanalları ile hangi kanallardan müzik dinledikleri hakkında görüşleri alınmıştır. Ayrıca, Elvis Presley'e adanmış sosyal medya hesaplarının takibini yapıp yapmadıkları ve Presley ile ilgili haberlere veya paylaşımlara rastlayıp rastlamadıkları da sorgulanmıştır.

Yanıtlarda; B2 ve B4 kod adlı katılımcı Radyo, B3 kod adlı katılımcı plak çalar, B1 ve B5 kod adlı katılımcı ise Televizyon yayınlarından Elvis Presley'den haberdar olduğunu belirtmiştir. X1 kod adlı kullanıcı televizyon ve radyo yayınlarından sanatçıdan haberdar olduğunu ifade ederken, X2, X3 ve X5 kod alı kullanıcılar televizyon yayınları aracılığıyla sanatçıdan ilk defa haberdar olmuş, X4 kod adlı kullanıcı ise müzik dergisinden sanatçıyı tanımıştır. Y1- Y2- Y3 -Y5 Radyo aracılığıyla Elvis Presley'i tanımışken Y4 kodlu katılımcı TV'den tanımıştır. Z1 kod adlı katılımcı "Sinemada filmini izledim ve bu vesileyle tanıdım. Sonrasında şarkılarını dinlemeye başladım. Şu an hayranıyım" ifadesini kullanmıştır. Z3 ve Z5 kodlu katılımcılar sinema filmi üzerinden sanatçıyı tanırken Z2 ve Z4 kodlu kullanıcılar internet portalları üzerinden sanatçıyı tanımıştır.

Yanıtlar incelendiğinde katılımcıların, Elvis Presley hakkında bilgi edinmek için birbirinden farklı kanalları kullanmakta olduğu görülmektedir. Nitekim, genç kuşak olarak nitelendirilen Z kuşağı genellikle internet ve sosyal medya üzerinden bilgi edinmektedir. Bu kuşağın sanatçıya erişim kanallarının; internet, sosyal medya, Spotify, YouTube gibi dijital müzik platformları olarak görülürken, Google aramaları, sosyal medya paylaşımları, dijital müzik listeleri, online biyografiler ise sanatçı ile ilgili bilgi edinme yöntemleri olarak nitelendirilebilir. Nitekim, dijitalleşme bu kuşakların bilgiye erişim şeklini tamamen değiştirmiştir. Elvis Presley hakkında bilgi edinirken, kısa videolar, sosyal medya gönderileri ve çevrimiçi makaleler bu kuşaklar için ana kaynaklardır. Özellikle Z kuşağının yanıtları incelendiğinde çoğunluğunun sanatçıyı sinema filmi üzerinden tanıdığı görülmektedir. Sinema eski bir iletişim kanalı olarak değerlendirilse de bu kuşak sanatçıya dair yapılan film ile ilgiliyi bilgiye yine sosyal ağlar üzerinden erişmiştir. Burada sinemayı öne çıkaran ana etken Elvis Presley'in hayatını konu alan 2022 yapımı "Elvis" filmidir. Film, 2022'nin en iyi on filmi arasında yer almış ve birçok prestijli ödüle aday gösterilmiştir. Sinema halkla ilişkilerde etkili bir araç olarak kullanılabilir, Elvis Presley filmi örneğinde olduğu gibi geniş kitlelere ulaşma ve duygusal etkileşim yaratma potansiyeli sayesinde halkla ilişkiler stratejilerinde önemli bir rol oynar. Bu çalışmada X kuşağı daha ziyade sanatçıyı TV'den tanırken, Y kuşağı X e göre daha genç kuşak olmasına rağmen sanatçıyı TV ye göre daha eski bir kitle iletişim aracı olan radyo üzerinden tanıdığını ifade etmiştir. Buradaki ana etkenin sanatçının 1977 yılındaki ölümünden sonra TV yayınlarındaki görünürlüğünün azalması olarak yorumlanabilir.

Çalışmada görülmektedir ki daha yaşlı kuşaklar olan X ve Baby Boomers televizyon, radyo ve gazete gibi geleneksel medya kanallarını tercih etmektedir. Bu kuşaklar genellikle belgeseller, biyografik kitaplar, röportajlar, gazete makaleler aracılığıyla sanatçıya dair bilgiye ulaştığını ifade etmektedir. Bu kuşaklar, geleneksel medya kanallarına daha fazla güvenir ve bu kanallardan edinilen bilgiyi daha otoriter kabul eder. Radyo programları geniş erişim ağı, hedeflenmiş içerik sunabilme yeteneği ve dinleyicilerle etkileşim kurma fırsatları nedeniyle Elvis Presley örneğinde görüldüğü gibi halkla ilişkiler çalışmalarının etkisini artırabilir. Televizyon ise geniş izleyici kitlesine ulaşabilmenin yanında görsel ve işitsel içerik sunma yeteneği sayesinde halkla ilişkilerde oldukça etkili bir iletişim kanalı olarak değerlendirilebilir. Halkla ilişkiler uzmanları, hedef kitleye ulaşmak için kullanılan medya kanallarını

dikkatle seçmelidir. Bu noktada farklı demografik gruplara ulaşmak için hangi kanalların daha etkili olduğunu açıklamak önem arz etmektedir (Randolph ve Viswanath, 2004:421). Dijital ve geleneksel medya kanallarının entegrasyonu, hedef kitlenin genişlemesine olanak tanır. Halkla ilişkiler kampanyaları, dijital platformlarda etkinlikler düzenleyerek genç kuşakları hedefleyebilirken, basın bültenleri ve televizyon röportajları ile daha yaşlı kuşaklara ulaşabilir.

5.3.Tema 3: Kuşaklar Arası Etkileşim ve Algı

Bu tema altında, Elvis Presley'in kültürel mirasının farklı kuşaklar tarafından nasıl algılandığını ve bu algının kuşaklar arası iletişime olan etkilerini analiz etmek amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, katılımcılara şu sorular yöneltilmiştir: Ailenizde Elvis Presley dinleyen başka biri var mı? Onlarla bu konu hakkında konuşuyor musunuz? Elvis Presley'in müziği üzerine aile üyelerinizle yaptığınız sohbetlerde hangi konularda ortak bir görüşe ulaşıyorsunuz? Ayrıca Elvis Presley'in müziği ve imajı üzerine farklı kuşaklarla gerçekleştirilen tartışmaların, kültürel algıların şekillenmesinde nasıl bir rol oynadığını düşünüyorsunuz?

Nitekim, Elvis Presley farklı kuşaklar arasında farklı şekillerde anımsanmaktadır. Baby Boomers kuşağı Elvis Presley'i nostaljik bir figür olarak görürken, genç kuşaklar onu kültürel bir ikon olarak tanımaktadır. Yanıtlar arasında B1 kodlu katılımcı "Elvis Presley gençliğimin idolü." derken, X3 kodlu katılımcı "Her kuşağın duygularına hitap eden bir sanatçı olduğunu düşünüyorum" demiştir. Y2 kodlu katılımcı ise "Müzik evrenseldir. Elvis artık yaşlanmadığı için nesiller geçse de var olacaktır." yorumunu yapmıştır. Z4 kodlu katılımcı ise "Herkese hitap edecek kadar etkili ve renkli bir sanatçı. Elvis'in eşsiz bir sesi var. Aynı zamanda çok güçlü bir karakteri vardı. O, dönemsel olarak da pek çok yeniliğin öncüsü ve kültür ikonu." yorumunu yapmıştır.

Kültürel mirasın korunması ve sürdürülmesi, halkla ilişkilerin önemli bir alanıdır. Halkla ilişkiler stratejileri, kültürel mirasın korunmasında önemli bir araçtır. Halkla ilişkiler kampanyaları, Elvis'in müziği ve mirası hakkında farkındalık yaratabilir ve yeni kuşaklara aktarılmasını sağlayabilir (Fraser ve Brown, 2009:192). Halkla ilişkilerde kültürel mirasın korunması üzerine yapılan çalışmalar, bu tür mirasların nasıl yönetilmesi gerektiğine dair önemli bilgiler sunmaktadır (Campelo vd., 2018:21; Molleda, 2010:230; Sullivan, 2015:607; Wang vd., 2009:227). Bu tematik analizler, Elvis Presley'in geniş popülaritesinde halkla ilişkilerin rolünü ve farklı kuşakların onun mirasını nasıl algıladığını ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. Her tema için yapılan yorumlar ve halkla ilişkiler çalışmaları ile ilgili referanslar bu analizi desteklemektedir. Baby Boomers kuşağı, Elvis'in müziği ve kültürel etkisini güçlü bir nostalji kaynağı olarak görürken; X ve Y kuşakları, Elvis Presley'i müzik kalitesiyle her dönemi etkileyebilecek bir sanatçı olarak değerlendirmektedir. Z kuşağı ise Elvis'in müziği ve mirasını daha tarihsel bir perspektiften değerlendirmektedir. Bu kuşak, Elvis Presley'i daha çok kültürel çalışmalarda veya medya üzerinden tanıdığı için bu değerlendirme üzerinde etkili olmuş olabilir. Halkla ilişkiler stratejileri, kültürel mirasın korunmasında önemli bir araçtır. Halkla ilişkiler kampanyaları, Elvis Presley'in müziği ve mirası hakkında farkındalık yaratabilir ve yeni kuşaklara aktarılmasını sağlayabilir. Kuşaklar arası algı farklılıkları, halkla ilişkiler kampanyalarının tasarımında önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle yerinde çalışmalar için bu farklılıkların iyi analiz edilmesi gerekmektedir (Mundy, 2015:22). Halkla ilişkiler kampanyaları, Elvis Presley gibi figürlerin farklı kuşaklar arasındaki algısını dikkate alarak özelleştirilebilir. Nostaljik içerikler ve tarihi anlatılar, yaşlı kuşaklara yönelik etkili olabilirken, genç kuşaklar için modern adaptasyonlar ve dijital içerikler kullanılabilir.

Elvis Presley'in müziği ve imajının farklı kuşaklar arasında köprü kurma potansiyeline bakıldığında ise sanatçının bu özelliğe sahip olduğu görülmektedir. Özellikle Baby Boomers ve X kuşakları bu konuda daha olumlu ve kesin görüşlere sahipken, Y ve Z kuşakları da bu görüşü destekler nitelikte olmasına karşın bazı eleştirel yaklaşımlar da mevcuttur. Genel olarak bakıldığında ise Elvis Presley'in evrensel müziği ve kültürel etkisi nesiller arası iletişimi güçlendiren önemli bir faktör olarak öne çıkıyor. Konu hakkında B1 kodlu katılımcı, "Kızım ve erkek torunum ile Elvis hakkında konuşabiliyor ve birlikte müziğini dinleyebiliyoruz." Şeklinde konuşmaktadır. X2 kodlu katılımcı, "Kızımla Elvis hakkında konuşmak, ortak bir ilgi alanı oluşturuyor" derken, Y5 kodlu katılımcı: "Dedem ile Elvis'in müziğini sever ve bu konuda konuşurduk" diyor. Z5 kodlu katılımcı ise "Annem ile ortak kullandığım Spotify hesabında Elvis Presley listesi oluşturduk, filmini izledikten sonra da o dönemin kültürel konuları hakkında sohbet ettik. O sohbete kadar Amerika'da geçmişte yaşanmış olan ırkçılık sorunlarını, Elvis'in şu an bizim için normal olan dans figürlerinin neden kültürel dezenformasyon olarak algılandığını bilmiyordum. Tüm bunları Elvis sayesinde annemle yaptığım sohbette öğrendim. Artık onunla bu konuda daha sık sohbet ediyorum." diyor.

5.4.Tema 4: Halkla İlişkilerin Rolü

Bu tema altında halkla ilişkilerin Elvis Presley popülaritesinin sürdürülmesindeki rolü irdelenmek istenmiştir. Halkla ilişkiler, Elvis Presley'in mirasının devam ettirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Halkla ilişkiler kampanyaları, etkinlikler ve medya stratejileri, Elvis Presley'in kültürel ikon olarak kalmasını sağlamaktadır. Yanıtlar arasında; B2 kodlu katılımcı "Onun radyodaki ve televizyondaki etkisi çok büyük oldu.", X1 kodlu katılımcı "Yakın dönemde yapılan haberler sayesinde Elvis'i daha yakından tanıdım.", Y3 kodlu katılımcı "Evet özellikle Grammy alan son filmi popülaritesini arttırdı", Z2 kodlu katılımcı "Tabii ki etkili. Özellikle Forrest Gump filmindeki meşhur sahne. Bence yeni nesillerin onun adını öğrenmesinin en pratik yolu her zaman Hollywood filmleri olmuştur. ABD'nin Elvis'e duyduğu saygının en bariz örneği filmlerde adının geçme şeklidir. Sosyal medyada yer alan kanalları da oldukça aktif." demiştir. Elvis Presley'in halkla ilişkiler stratejileriyle tanıtımı hakkında diğer katılımcıların görüşleri de benzer şekilde bu etkinin güçlü bir şekilde devam ettiğini göstermektedir. Genel olarak katılımcılar, Elvis'in popülerliğini sürdüren faktörlerin medya, film ve sosyal medya üzerindeki etkinliğini vurgulamaktadırlar.

Nitekim, halkla ilişkilerin rolü üzerine yapılan birçok çalışma, bu stratejilerin etkisini göstermektedir. Smith (2020), ünlü kişilerin mirasının korunmasında halkla ilişkilerin nasıl kullanılabileceğine dair kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Yazara göre halkla ilişkiler stratejileri, ünlülerin mirasının korunmasında kritik bir rol oynamaktadır. Sürekli medya görünürlüğü, hayran etkinlikleri ve sponsorluklar gibi stratejiler, bu mirasın sürdürülebilirliğini sağlamaktadır. Örneğin, Elvis Presley'in doğum günü anma etkinlikleri, hayran kulüpleri ile yapılan çalışmalar ve medyada yer alan haberler bu mirası canlı tutar. Elvis'in mirası, hayran kitleleri ve topluluklarla olan ilişkiler üzerinden sürdürülür. Hayran kulüpleri, etkinlikler ve sosyal medya grupları, bu topluluk ilişkilerini güçlendirmede etkilidir. Halkla ilişkiler stratejileri, ünlülerin mirasının korunmasında kritik bir rol oynar. Sürekli medya görünürlüğü, hayran etkinlikleri ve sponsorluklar gibi stratejiler, bu mirasın sürdürülebilirliğini sağlar. Ayrıca, hayran kitleleri ile sürekli etkileşim kurmak ve onların katılımını sağlamak, mirasın sürdürülmesinde önemlidir. Elvis Presley'in şöhretinin ve kültürel mirasının halkla ilişkiler aracılığıyla yeni nesillere aktarılması, medya ve eğlence endüstrisinde halkla ilişkiler stratejilerinin etkinliğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmanın bulguları, sanatçıların uzun vadeli popülaritesini korumada ve kültürel miraslarının devamını sağlamada halkla ilişkilerin kritik bir rol oynadığını göstermektedir. İlgili akademik çalışmalara göre, halkla ilişkilerin medya ve eğlence sektörü üzerindeki etkisi geniş çapta kabul görmektedir (Smith, 2020:14).

6. SONUÇ

Bu çalışma, Elvis Presley'in kültürel mirasının nesiller boyunca nasıl sürdüğünü ve halkla ilişkiler stratejilerinin bu süreçteki kritik rolünü incelemeyi amaçlamaktadır. Nitel araştırma yöntemiyle gerçekleştirilen bu çalışmada, Baby Boomers, X, Y ve Z kuşaklarından 20 katılımcı ile derinlemesine görüşmeler yapılmış ve elde edilen bulgular doğrultusunda, Elvis Presley'in popülaritesinin korunmasındaki halkla ilişkiler stratejilerinin önemi vurgulanmıştır. Araştırmada, nitel veri toplama tekniklerinden yarı yapılandırılmış mülakat yöntemi kullanılmış ve veriler betimsel analiz yöntemiyle kategorilere ayrılarak incelenmiştir.

Araştırmanın bulguları, Elvis Presley'in müzikal mirasının ve imajının halkla ilişkiler stratejileri aracılığıyla nasıl canlı tutulduğunu ortaya koymaktadır. Baby Boomers kuşağının, Elvis Presley'i doğrudan deneyimlemiş ve onun kariyerinin zirvesine tanıklık etmiş bir nesil olarak, sanatçıyı bir kültür ikonu olarak görmeye devam ettiği tespit edilmiştir. X kuşağı, Presley'i dolaylı olarak medya aracılığıyla tanımış ve bu kuşak için Presley'nin müziği ve kültürel etkisi daha çok yeniden medya temsilleriyle şekillenmiştir. Y ve Z kuşakları ise dijital medya ve retro kültür trendleri aracılığıyla Elvis Presley'in müziği ve imajıyla tanışmış ve bu sanatçıyı genellikle dijital platformlardan keşfetmişlerdir.

Elvis Presley'in popülaritesinin sürdürülmesindeki en önemli unsurlar arasında medya görünürlüğü, etkinlikler, belgeseller, yeniden basımlar ve dijital platformlarda sürekli varlığı yer almaktadır. Halkla ilişkiler stratejileri, Presley'nin müziğinin ve imajının nesiller boyunca tanınmasına olanak sağlamış ve kültürel mirasının sürdürülebilirliğine katkı sağlamıştır. Özellikle, halkla ilişkiler kampanyaları sayesinde Elvis Presley, sadece müzikal anlamda değil, kültürel bir ikon olarak da nesiller boyu yaşamaya devam etmektedir. Bu stratejiler, her kuşağın farklı medya tüketim alışkanlıkları göz önünde bulundurularak özelleştirilmiş, bu sayede Elvis Presley'nin mirası geniş kitlelere etkili bir şekilde aktarılmıştır.

Çalışmanın sonucunda, Elvis Presley'nin popülaritesinin halkla ilişkiler kampanyalarının gücü sayesinde nasıl zamansız hale geldiği ve halkla ilişkilerin kültürel ikonlar yaratmadaki kritik rolü ortaya konulmuştur. Çalışma, Elvis Presley'nin müzik mirasının ve halkla ilişkiler stratejilerinin nesiller arası iletişimdeki etkilerini gözler önüne sermekte olup, akademik literatüre katkı sağlamaktadır.

Gelecekteki araştırmalarda, halkla ilişkiler stratejilerinin diğer kültürel ikonlar üzerindeki etkisi karşılaştırmalı bir şekilde ele alınabilir. Halkla ilişkiler kampanyaları tasarlanırken, her kuşağın medya tüketim alışkanlıklarının dikkate alınması, stratejilerin etkinliğini artırabilir. Ayrıca dijital platformların ve sosyal medyanın kültürel mirasın korunmasındaki rolü daha ayrıntılı bir şekilde incelenebilir. İlerleyen dönemlerde, Elvis Presley'in etkisinin dijital medya ve retro kültür trendleri aracılığıyla nasıl evrildiği üzerine yapılacak çalışmalar, gelecekteki halkla ilişkiler stratejileri için yol gösterici olabilir.

Sonuç olarak, bu çalışma halkla ilişkiler stratejilerinin kültürel mirasın korunmasındaki ve sürdürülebilirliğindeki önemini bir kez daha vurgulamaktadır. Elvis Presley gibi figürlerin halkla ilişkiler stratejileriyle tanıtılması, sadece kültürel değerlerin korunmasına değil, aynı zamanda bu değerlerin gelecek kuşaklara aktarılmasına da katkı sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

Benoit, W. L. (1995). Sears' repair of its auto service image: Image restoration discourse in the corporate sector. *Communication Studies, 46*(1-2), 89-105. https://doi.org/10.1080/10510979509368441

Bertrand, M. T. (2000). *Race, rock, and Elvis*. University of Illinois Press.

Campelo, A., Reynolds, L., Lindgreen, A., & Beverland, M. (Ed.). (2018). *Cultural heritage*. Routledge.

Coombs, W. T. (2007). Protecting organization reputations during a crisis: The development and application of situational crisis communication theory. *Corporate reputation review, 10*, 163-176. https://doi.org/10.1057/palgrave.crr.1550049

Coyne, I. T. (1997). Sampling In Qualitative Research. Purposeful and Theoretical Sampling; Merging or Clear Boundaries? *Leading Global Nursing Research, 26*(3), s.623-630. https://doi.org/10.1046/j.1365-2648.1997.t01-25-00999.x

Cutlip, S. M., Center, A. H., & Broom, G. M. (2006). *Effective Public Relations*. Pearson Education.

Dayan, D., & Katz, E. (1992). *Media events: The live broadcasting of history*. Harvard University Press. https://doi.org/10.4159/9780674030305

Doss, E. (1999). *Elvis Culture: Fans, Faith, and Image*. Kansas University Press.

Fraser, B. P., & Brown, W. J. (2002). Media, celebrities, and social influence: Identification with Elvis Presley. *Mass Communication & Society, 5*(2), 183-206. https://doi.org/10.1207/S15327825MCS0502_5

Fraser, B. P., & Brown, W. J. (2002). Media, celebrities, and social influence: Identification with Elvis Presley. Mass communication & society, 5(2), 183-206.

Frith, S. (1996). Performing Rites: On the Value of Popular Music. Harvard University Press.

Gaar, G. G. (2011). *Return of the King: Elvis Presley's Great Comeback*. Erişim adresi: https://archive.org/details/returnofkingelvi0000gaar

Giles, S. (2015). *Business ethics is a two-way street: combining controls and culture to minimize reputational risk.* John Wiley & Sons.

Goto, Z. (2016). *Elvis Style: From Zoot Suits to Jumpsuits*. Libri Publishing Limited.

Grunig, J. E., & Grunig, L. A. (1992). *Models of Public Relations and Communication*. In J. E. Grunig (Ed.), Excellence in Public Relations and Communication Management (pp. 285-325). Lawrence Erlbaum Associates.

Grunig, J. E., & Hunt, T. (1984). *Managing Public Relations*. Holt, Rinehart & Winston.

Gürbüz, S., & Şahin, F. (2017). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Nobel Yayıncılık.

Harrison, T. (2016). *The death and resurrection of Elvis Presley*. Reaktion Books.

Ihlen, Ø. (2005). The Power of Social Capital: Adapting Bourdieu to the Study of Public Relations. *Public Relations Review, 31*(4), 492-496. https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2005.08.007

Ilson, B. (2009). *Sundays with Sullivan: How the Ed Sullivan Show Brought Elvis, the Beatles, and Culture to America*. Taylor Trade Publishing.

Jorgensen, E. R. (2002). *The Light Crust Doughboys are on the Air: Celebrating Seventy Years of Texas Music*. University of Texas Press.

Kaplan, M. (1994). *Cross-cultural and Intergenerational Communication*. Garland Publishing.

Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). Users of the World, Unite! The Challenges and Opportunities of Social Media. *Business Horizons, 53*(1), 59-68. https://doi.org/10.1016/j.bushor.2009.09.003

Kealing, B. (2017). *Elvis on Fire: The Rise of an Icon in Florida*. University of Florida Press.

Lattimore, D., Baskin, O., Heiman, S. T., & Toth, E. L. (2012). *Public Relations: The Profession and the Practice*. McGraw-Hill.

Lott, E. (1999). *Love and Theft: Blackface Minstrelsy and the American Working Class.* Oxford University Press.

Marwick, A., & Boyd, D. (2011). To See and Be Seen: Celebrity Practice on Twitter. *Convergence*, *17*(2), 139-158. https://doi.org/10.1177/1354856510394539

McHugh, A. (2014). *In Good Standing: The Public Value of Reputation Management*. PhD thesis, Waterford Institute of Technology.

Merriam, S. B., & Bierema, L. L. (2013). *Adult learning: Linking theory and practice*. John Wiley & Sons.

Molleda, J.-C. (2010). Authenticity and the construct's dimensions in public relations and communication research. *Journal of Communication Management, 14*, 223-236. https://doi.org/10.1108/13632541011064508

Mundy, D. E. (2015). Diversity 2.0: How the public relations function can take the lead in a new generation of diversity and inclusion (D&I) initiatives. *Research Journal of the Institute for Public Relations, 2*(2), 1-35.

Patton, M. Q. (2014). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri*. (3. Baskıdan Çeviri). (Çev. Ed. M. Bütün ve S. B. Demir). Ankara: Pegem.

Presley, P., & Harmon, S. (1985). *Elvis and Me.* New York: Putnam.

Pulizzi, J. (2012). The Rise of Storytelling as the New Marketing. *Publishing Research Quarterly, 28*(2), 116-123. https://doi.org/10.1007/s12109-012-9264-5

Randolph, W., & Viswanath, K. (2004). Lessons learnt from public health mass media campaigns: health marketing in a crowded media world. *Annu. Rev. Public Health, 25*(1), 419-437. https://doi.org/10.1146/annurev.publhealth.25.101802.123046

Rein, I., Kotler, P., & Stoller, M. (1987). High visibility.

Rodman, G. B. (2013). *Elvis After Elvis: The Posthumous Career of a Living Legend*, Routledge. https://doi.org/10.1146/annurev.publhealth.25.101802.123046

Schroeder, J. (2014). Focusing on How Rather Than on Whom: Constructing a Process-Based Framework for Interpreting the Press Clause in the Network-Society Era. *Communication Law and Policy, 19*(4), 509-562. https://doi.org/10.1080/10811680.2014.955775

Schröder, T. (2013). Social Media as a Tool for Personal Branding—The Case of Taylor Swift. *Journal of Media Studies, 25*(4), 78-89.

Shipman, A. (2004). Elvis Presley: A Cultural Icon. The Journal of Popular Culture, 37(4), 549-561.

Smith, R. D. (2020). *Strategic planning for public relations*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003024071

Solis, B. (2011). *Engage! The Complete Guide for Brands and Businesses to Build, Cultivate, and Measure Success in the New Web*. Wiley.

Sullivan, A. M. (2015). Cultural heritage and new media: a future for the past. *J. Marshall Rev. Intell. Prop. L., 15*, 604.

Wang, Y. J., Wu, C., & Yuan, J. (2009). The role of integrated marketing communications (IMC) on heritage destination visitations. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism, 10*(3), 218-231. https://doi.org/10.1080/15280080902988048

Wertheimer, A., & Guralnick, P. (2017). *Elvis: A King in the Making*. Chartwell Books.

Yiğit Açıkgöz, F., & Yalman, A. (2018). Dijital oyunların çocukların kişilik ve davranışları üzerinde etkisi: Gta 5 oyunu örneği. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 29*, 163-180. https://doi.org/10.31123/akil.454283

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.12.2024 **√Accepted/Kabul:** 05.02.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1595553
Research Article/Araştırma Makalesi

Yavi, F. (2025). "Boğaç Han'ın Türk Lehçelerinde Uyarlama Şeklindeki İlk Çevirisi: Tatar Türkçesiyle "Arslan Bek"", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 68, ss. 159-184.

BOĞAÇ HAN HİKÂYESİNİN TÜRK LEHÇELERİNDE UYARLAMA ŞEKLİNDEKİ İLK ÇEVİRİSİ: KAZAN TATAR TÜRKÇESİYLE "ARSLAN BEK"

Fecri YAVİ*

Öz

Dede Korkut kitabı, Türk dili ve edebiyatı için büyük önem taşıyan ve bütün Türk dünyasını etkisi altına almış hikâyelerden oluşmaktadır. Bunlar, Oğuz Türkçesiyle kaleme alınmış olsalar da diğer Türk lehçelerinin edebiyatlarını ve sözlü geleneklerini etkilemiş, bu kitapta yer alan hikâyelerin değişik varyantları Türk dünyasında kuşaktan kuşağa aktarılmıştır.

Elimizdeki bu çalışma Can Şeref tarafından 1919'da Kazan'da Maarif yayınevi tarafından basılmış Arslan Bek isimli bir hikâye üzerinedir. Bu hikâye, Boğaç Han destanının Türk lehçelerinde uyarlama şeklindeki ilk çevirisidir. Eser, Arap harfli Tatar Türkçesi yadigârlarından olup Oğuz Türkçesinden çevrilmiş olmasına rağmen yazar, bu lehçe grubunun dil özelliklerini yansıtmamaya özen göstermiş, Dede Korkut hikâyelerindeki destansı anlatımı ön planda tutmuştur. İki hikâye arasında bazı benzerlik ve farklılıklar bulunmaktadır. Bunlar, çalışmada hikâyenin transkripsiyonlu metni, Türkiye Türkçesine çevirisi ve dil incelemesiyle beraber ele alınmıştır.

Bu çalışma, Dede Korkut hikâyelerinin sadece Oğuz grubuna mensup Türk lehçelerinin bir ürünü olmadığını, bütün Türk dünyasında anlatıldığını, ilgiyle dinlendiğini ve uyarlandığını göstermektedir. Bu hikâyelerden biri olan Boğaç Han'ın Arslan Bek adıyla 1919 yılında Kazan Tatar Türkçesine çevrilmiş olması bunun en güzel örneklerindendir. Zira bu tarihten önce Dede Korkut hikâyeleri Oğuz grubuna mensup lehçelere dahi çevrilmemiş veya uyarlanmamıştı. Ayrıca bu hikâye kitabı, yazarın Dede Korkut Kitabı'nın elimizdeki nüshalardan başka bir nüshasını Kazan'da görüp Boğaç Han destanını ondan Kazan Tatar Türkçesine uyarlamış olabileceği düşüncesini de aklımıza getirmektedir.

Anahtar kelimeler: *Dede Korkut, Türk lehçeleri, Boğaç Han, Kazan Tatar Türkçesi, çeviri.*

THE FIRST ADAPTED TRANSLATION OF BOĞAÇ HAN STORY IN TURKIC DIALECTS: "ARSLAN BEK" IN KAZAN TATAR TURKIC

Abstract

The Book of Dede Korkut consists of stories that are of great importance for the Turkic language and literature and have influenced the entire Turkish world. Although they were written in Oghuz Turkish, they influenced the literature and oral traditions of other Turkic dialects, and different variants of the stories in this book were passed down from generation to generation in the Turkish world.

This study is about a story called Arslan Bek, written by Can Şeref and published by Maarif Publishing House in Kazan in 1919. This story is the first adapted translation of the Boğaç Han epic in Turkic dialects. Although the work is a relic of Tatar Turkish with Arabic letters and was translated from Oghuz Turkish, the author was careful not to reflect the language characteristics of this dialect group and kept the epic narrative in the Dede Korkut stories in the foreground. There are some similarities and differences between the two stories. These were examined in the study together with the transcribed text of the story, its translation into Turkish, and language analysis.

*Dr. Öğr. Üyesi, Hakkâri Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, HAKKARİ. e-posta: fecri.yavi@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-0323-3841)

This study shows that the Dede Korkut stories are not only a product of the Turkish dialects belonging to the Oghuz group, but are told throughout the Turkish world, listened to with interest, and adapted. One of the best examples of this is the translation of one of these stories, Boğaç Han, into Kazan Tatar Turkic under the name Arslan Bek in 1919. Because before this date, the Dede Korkut stories had not been translated or adapted even into the dialects of the Oghuz group. In addition, this storybook brings to mind the idea that the author might have seen a copy of the Book of Dede Korkut other than the ones we have in Kazan and adapted the Boğaç Han epic from it into Kazan Tatar Turkic.

Keywords: *Dede Korkut, Turkic dialects, Boğaç Han, Kazan Tatar Turkic, Translation*.

1.GİRİŞ

Dede Korkut, Türk dili, edebiyatı ve kültürü için büyük önem arz eden bir şahsiyettir. Destansı özellikler taşıyan Dede Korkut hikâyeleri ise Oğuz Türkçesiyle yazılmış olsalar da bütün Türk coğrafyasına mal olmuş ve bu coğrafyalarda teşekkül eden sözlü gelenekte çeşitli şekillerde yaşatılmıştır. Bu yüzden Dede Korkut hikâyelerini sadece Oğuz lehçe grubundaki Türk lehçelerinin bir ürünü olarak değerlendirmek yerine genel anlamda bütün Türk lehçelerinin başyapıtlarından biri olarak görmek daha doğru olacaktır.

Dede Korkut'un Dresden nüshası, Dresden Kral Kütüphanesinde ilk defa H. O. Fleischer tarafından bulunmuş olsa da ondan ilk bahseden ve onu tanıtan H. F. von Diez olmuştur. Diez, *Denkwürdigkeiten von Asien* (Berlin, 1811-1815) adlı çalışmasında *Tepegöz* hikâyesini Almancasıyla birlikte yayınlarken Dede Korkut üzerinde durmuştur. Aynı zamanda nüshanın bir kopyasını çıkararak Berlin Kütüphanesine bırakmıştır. Daha sonra Theodor Nöldeke aynı nüshayı istinsah etse de yayınlamaktan vazgeçmiştir.

Diez'den sonra Dede Korkut hakkındaki ilk ciddi çalışma Bartold'a aittir (1894). Bartold, bu çalışmasıyla Dede Korkut hikâyelerinden bazılarını Rusçaya çevirmiş, aynı zamanda Dede Korkut Kitabı hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir (Ergin, 2018: 57).

Bartold, bir seri hâlinde (1894, 1898, 1899, 1904) hikâyelerden dördünü yayınlamış ancak on iki hikâyenin Rusçaya tam çevirisi, 1922 yılını bulmuştur. Bu çeviri, *Vsemirnaya Literatura* yayınevinde basılmak üzere hazırlansa da bu girişim gerçekleştirilemedi ve bu durum, Bartold'un hayattayken tam metnin yayınını görememesine yol açtı. Daha sonra Azerbaycanlı ünlü bilim adamları G. Araslı ve M. Tahmasib, Bartold'un çevirisini açıklamalar ve değişikliklerle birlikte Bakü'de yayınladılar ancak bu yayın beklenen ilgiyi göremedi (Aliyev, 2014: 348-349).

1990 yılında *Dedem Korkut Destanı*, Aşkabat'ta Türkmen Türkçesine, 1986 yılında ise Almatı şehrinde Kazak Türkçesine çevrilerek yayımlandı (Atahanova, 2021'den aktaran Yetkin, 2022: 258).

Türkiye'de Dede Korkut araştırmaları, Kilisli Muallim Rıfat'ın Berlin nüshasının fotoğraflarına dayanarak 1916'da yaptığı neşirle başlamaktadır. Ondan sonra Abdülkadir İnan'ın *Kitab-ı Dede Korkut Hakkında* (Türkiyat Mecmuası, İstanbul, 1925, I, s. 213-219) başlıklı makalesi konuyla ilgili yapılmış bir diğer önemli çalışmadır (Ergin, 2018: 58).

Dede Korkut hakkında Türkiye'de yapılmış en önemli çalışmalardan biri ise Orhan Şaik Gökyay'a aittir. 1938 yılında Dede Korkut isminde İstanbul'da yayınlanan bu çalışma Dede Korkut'un yeni harflerle yapılmış ilk tam transkripsiyonunu şeklindedir. Bir yıl sonra ise Gökyay, *Bugünkü Dille Dede Korkut Masalları* isminde ikinci yayınını gün yüzüne çıkarır. Bunun ilkinden farkı ise isminden de anlaşılacağı üzere o günün dil özelliklerine göre metinde birtakım değişikliklere gidilmiş olmasıdır. Gökyay, bu durumu eserin girişinde şu şekilde dile getirir: "Asıl metnin taşıdığı şekil ve üslup hususiyetlerinden gelen canlılığı bozmamaya çok dikkat ederek ve ancak bazı kelimelerle bizim lehçemize uzak duran fiil şekillerini değiştirmek suretile, onu hemen olduğu gibi neşrediyorum" (Gökyay, 1939: 3). Bu çalışma, Dede Korkut hikâyelerinin Türkiye Türkçesine ilk çeviri girişimi şeklinde değerlendirilebilir.

Dede Korkut'un Dresden nüshası üzerine çalışmalar devam ederken Vatikan Kütüphanesinde Ettore Rossi tarafından eserin Vatikan nüshası bulunur. Rossi 1950 ve 1952 yıllarında iki yayınla bu yeni nüshayı ilim âlemine tanıtmıştır.

Yeni nüshanın bulunmasıyla beraber Türk dili araştırmacıları, karşılaştırmalı çalışmalar üzerinde yoğunlaşmaya başlamışlardır. Bunlardan biri Muharrem Ergin'e aittir. Bu çalışma, Türkiye'de Dede Korkut üzerine yapılmış en

değerli çalışmalardan biridir. Ergin, bu konudaki çalışmasını Türk Dil Kurumundan 1958'de *Dede Korkut Kitabı I (Giriş, Metin, Faksimile)* ve 1963'te *Dede Korkut Kitabı II (İndeks, Gramer)* isimlerinde iki ayrı kitap şeklinde yayınlatmıştır. Birçok kez her iki kitabın da baskısı yapılmış olmakla beraber iki kitabın birleştirilmiş baskısı, 2016'da *Dede Korkut Kitabı 1-2* isminde Türk Dil Kurumu tarafından çıkarıldı.

Türk dilinin bu nadide eseri elbette ki iki nüshayla sınırlı kalamazdı. Eserin sonradan bulunan Türk Tarih Kurumu nüshası, 12 Aralık 2018 tarihinde Veli Muhammed Hoca tarafından Tahran'daki bir kitabevinden satın alınan Günbed nüshası ve Kütahya Dumlupınar Üniversitesinden Prof. Dr. Ersen Ersoy tarafından bulunup 28 Şubat 2022'de duyurulan Bursa nüshası ile Dede Korkut'un şimdilik elimizde beş nüshası bulunmaktadır.

Dede Korkut hikâyeleri, yurt dışında ve yurt içinde yapılan ilk çalışma ve çevirilerden sonra çeşitli yazarlar tarafından uyarlanmaya başlanmıştır. Bunlar, genelde hikâyelerin çocuklar için yeniden yazımı veya şiir formuna dönüştürülmesi şeklindedir. Türkiye Türkçesine yapılmış uyarlamaların bilinen ilk örneği Ziya Gökalp'e aittir. Gökalp, 1923 yılında Dede Korkut Kitabı'nda bulunan "Duha Koca Oğlı Delü Dumrul Boyı" ile "Basat Depegözü Öldürdügi Boy"u *Altın Işık* adlı şiir kitabında "Deli Dumrul" ve "Arslan Basat" başlıklarıyla şiir şeklinde uyarlayarak yayımlamıştır. Bu çalışmanın dışında Mustafa Rahmi [Balaban]'ın 1927 yılında Arap harfleriyle yayımlamış olduğu *Korkud Atanın Kitabı: Evvel Zamanda…* isimli eserinde yer alan "Tepegöz ile Arslan Basat", "Dirse Han ile Oğlu Boğaç" ve "Salur Beg" başlıklı anlatılar ise Dede Korkut Kitabından alınmış hikâyelerin çocuk okur kitlesi gözetilerek nesir halinde hazırlanmış ilk uyarlama örnekleridir (Bekki ve Yalçın, 2020: 113).

Dede Korkut hikâyelerinin parça parça uyarlamalarından başka bütün hikâyelerin uyarlandığı çalışmalar da mevcuttur. Bunlardan ilki, Azerbaycan edebiyatının önemli şahsiyetlerinden olan eserlerinde "Sehend" ve "Razî'" takma isimlerini kullanan Bulud Karaçorlu'ya aittir. Sehend, 1964'te tamamladığı Dede Korkut'tan altı hikâyeyi *Sazımın Sözü* adıyla İran'da bastırdı ve gündüzleri çalışıp geceleri şiir yazarak Dede Korkut kitabının diğer hikâyelerini de nazma çekti. Böylece tamamı on iki hikâye ve "Gurtarış", "Gurtarışa Gurtarış" adlı iki son sözden ibaret olan eserini bitirmiş oldu. Bu hikâyeler, *Dedem Qorkud'un Dilinden: Qardaş Andı* adıyla İran'dan önce Türkiye'de Dursun Yıldırım tarafından yayımlandı (Ankara 2002). İran'da ise Behrûz İmânî'nin redaktörlüğünde *Sehend'in Eserleri* adıyla basıldı (Akpınar, 2019: 487).

Arslan Bek, Dede Korkut hikâyelerinin yukarıda zikredilen uyarlamalarının hepsinden önce, 1919 yılında, yazılmıştır. Dolayısıyla bu hikâyeyi Dede Korkut hikâyelerinin Türk lehçelerindeki ilk uyarlaması şeklinde değerlendirmek daha doğru olacaktır. Bu uyarlama şeklindeki çevirinin Oğuz grubu Türk lehçelerinden biriyle değil de Kıpçak grubundan olan Kazan Tatar Türkçesiyle yapılmış olması ayrıca dikkate değer bir husustur. Bu durum, bizlere Dede Korkut Kitabı'nın Türk dünyası üzerinde ne derece etkili olduğunu göstermektedir.

2. İNCELEME

2. 1. İmla ve Dil Özellikleri Açısından Arslan Bek

Arslan Bek, Can Şeref tarafından yazılmış olup 1919 yılında Kazan'da Maarif yayınevi tarafından basılmıştır. Kitabın kapak kısmındaki *Balalar Künělě 14'ěnçě Kitap* "Çocuk Gönlü 14'üncü Kitap" notundan kitabın çocuklar için özel olarak çıkarılan bir serinin ürünü olduğu anlaşılmaktadır.

Kitap; manzum, mensur karışık yazılmış olup 16 sayfadan müteşekkildir. Hikâyedeki manzum kısımlar için herhangi bir düzenleme yapılmamıştır. Bu şiir parçaları düz yazı gibi yazılmıştır. Kitabın ilk sayfasında Arslan Bek başlığının altında parantez içinde *Kitâb-ı Korkıt'dan běr kader üzgertělěp İtělleşděrělgen* "Kitâb-ı Kotkut'tan biraz değiştirilip İdilleştirilmiştir" açıklaması yer almaktadır. Kitabın Oğuz Türkçesinden Kıpçak Türkçesine çevrildiğini bu açıklamada yer alan "İtělleşděrělgen" ifadesinden anlamaktayız. Metni inceleyince de "İdilleştirmek"ten kastın İdil civarında yaşayan Kazan Tatar Türkçesine çevirmek olduğu anlaşılıyor. Metin Oğuz Türkçesinden çevrilmiş olmasına rağmen yazar, Oğuz Türkçesinin dil özelliklerini metinde göstermemeye gayret etmiştir. Arap harfli Kazan Tatar Türkçesi metinlerinin birçoğunda Oğuz Türkçesine dair unsurları görmek mümkünken bu lehçe grubundan çevrilmiş bir eserde Oğuz Türkçesi dil özelliklerine neredeyse hiç rastlamamak oldukça ilgi çekicidir.

Arslan Bek'te Dede Korkut hikâyelerindeki destansı anlatım ön planda tutulmuştur. Dil, sade ve akıcı olmakla birlikte canlı ve renkli bir üslup benimsenmiştir. Bunun yanında Orhon yazıtlarında geçen ve Bilge Kağan'ın kardeşi

Köl Tegin'in kaybı için duyduğu derin üzüntüyü anlatan İnim Kül Tėgin kergek boltı. Özüm sakıntım. Körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boltı "Kardeşim Köl Tegin öldü. Kendi kendime düşüncelere daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir bilgim bilmez gibi oldu" (Aydın, 2018: 67) cümlesine benzer bir ifadeye *Arslan Bek*'te de rastlamaktayız. Işanç Han'ın karısı, oğlu Arslan Bek'in avdan dönmediğini görünce onu kaybettiğini sezip eşine şunları söylemektedir: *Ḳara dönyāmnı yaḳtı itken uġlım ḳayda? / Kürĕr küzlerĕm ḳan basıp kürmes bulalar.* "Kara dünyamı aydınlatan oğlum nerede? / Görür gözlerim kan basıp görmez oldular" (10/3, 10/3). Her iki metinde de bir yakınını kaybetmenin üzüntüsü dile getirilirken "gören gözlerin göremez olması" ifadesi kullanılmıştır. Bu, geçmişten günümüze devam eden Türk sözlü edebiyat ürünlerinin aydınlatılması açısından mühim bir ifade olsa gerek.

Arslan Bek'in imlasıyla ilgili dikkati çeken ilk husus ı, i, u, ü, o ve ö ünlülerinin farklı şekilde belirtilmesidir. Söz gelimi /ı/ ve /i/ ünlüleri için ى işareti; /o/, /ö/, /u/ ve /ü/ ünlüleri için ۇ işareti kullanılmıştır. Bu durum, Arap harfli metinlerdeki ünlü, ünsüz ayrımının yapılabilmesi için mühimdir. Eserin imlasıyla ilgili bir diğer husus, nazal n (ñ) ünsüzü için ڭ işaretinin, /g/ ünsüzü için ise گ işaretinin tercih edilmiş olmasıdır. Bu kullanım, okuyuşta bir kolaylık sağlamaktadır.

Metinde bazı eklerin ünsüz benzeşmelerine bağlı şekilleri yazılmamıştır. *Arslan Bek*'te tespit edilen bu türden kullanımlar şunlardır: çaḳda (5/15); *Ḳorḳut'dan* (2/1), *aḳdan* (3/2); *ḳalḳdı* (3/4), *kitdĕ* (3/5), *eytdĕ* (3/9), *uṭırtdı* (3/11), *ḳaytdı* (3/18), *iltdĕler* (4/4), kĕrĕşdĕ (4/12), *tuḳtatdı* (5/22), kürsetdĕ (6/19), çıḳdı (9/12), *baḳdı* (9/20), çıḳdıñ (10/1).

Çağdaş Kazan Tatar Türkçesinde Arapça kökenli sözcüklerde yer alan *ayın (ع)* ünsüzü /g/ ünsüzüne dönüşür: *gaile* "aile", *gayıp* "ayıp", *gacep* "acayip", *gadet* "âdet", *gaděl* "adil" vs. Fakat bu özellik Arap harfli Tatarca metinlerde pek görülmez. Bu metinlerde *ayın (ع)* ünsüzü çoğunlukla korunur. *Arslan Bek*'te de bu ünsüzün korunduğunu görmekteyiz: *'acepke* (6/6)*, 'asker* (10/14)*, 'ayıp (12/10), 'ümĕr* (16/6).

Çağdaş Kazan Tatar Türkçesinde çokluk eki *+lAr*'dır fakat /n/, /ñ/ ve /m/ ünsüzlerinden sonra bu ek, ünsüz benzeşmesinin etkisiyle *+nAr* şekline dönüşür. *Arslan Bek*'te ise bu kuralın dışında kullanımlar tespit edilmiştir: *ḳozġınlar* (11/8)*, urmanlarıñda* (16/1)*, bulġanlarnıñ* (16/1)*, bolınlarıñda* (16/2).

Yukarıdaki özelliğe benzer bir kullanım *+lAr* şahıs ekinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu şahıs eki, çağdaş Kazan Tatar Türkçesinde zikredilen ünsüzlerden sonra *+nAr* şekline dönüşür. Metnimizde ise böyle bir ses değişimi tespit edilememiştir. Bu ek, daima *+lAr* şeklindedir: çıġarġanlar (5/14)*, yibergenler idĕ* (5/14)*, cıyılġanlar* (11/8).

Çağdaş Kazan Tatar Türkçesinde /n/, /ñ/ ve /m/ ünsüzlerinin yol açtığı benzeşmeye ayrılma hâli ekinde de rastlamaktayız. Bu ek, belirtilen ünsüzlerden sonra *+nAn* şekline dönüşür. Metnimizde ise ek, bu ünsüzlerden sonra bile *+dAn* şeklinde kullanılmıştır*: tĕzgĕnĕnden* (9/14)*, yarañdan* (11/14)*, teneñden* (11/21)*, ḳolından* (13/19)*, ülĕmden* (15/17).

Çağdaş Kazan Tatar Türkçesinde iyelik kaynaklı üçüncü çokluk şahıs eki *-gIz*'dır. Metnimizde de genelde bu ek kullanılmaktayken tespit edilen bir örnekte ek, şart ekinden sonra *-ñĕz* şeklinde kullanılmıştır: ültĕrseñĕz (14/8).

Kazan Tatar Türkçesinde kelime başı *y->c-* değişiminde bazı sözcükler y-'li, bazıları ise c-'li şekilleriyle kullanılırlar. Günümüzde c-'li şekilleriyle kullanılan bazı sözcükler *Arslan Bek*'te y-'li olarak karşımıza çıkmaktadır: *yiber-* (8/5), *yil* (8/8).

Kazan Tatar Türkçesinde ilk hece haricindeki hecelerde ünlü düzleşmeleri görülmektedir. Bu kurala Arap harfli Tatarca metinlerde Çağatay imlası ve Osmanlı Türkçesinin etkisiyle çoğunlukla uyulmaz. Bu metinlerde sözcüklerin ve eklerin yuvarlak ünlülü şekilleri sıkça karşımıza çıkmaktadır fakat *Arslan Bek*'te sözcüklerin ve eklerin çoğunlukla düz ünlülü şekilleri tercih edilmiştir. Sadece bir sözcükte yuvarlaklaşma tespit edilmiştir: *ardusına* (3/17, 9/15).

Arslan Bek'te çağdaş Tatar Türkçesine dair bazı ses ve şekil özelliklerinin görülmemesinin nedeni Arap harfli ortak alfabe kullanılmasıdır. Bu alfabeyle Türk dünyasında yazılan metinlerde diyalekt özelliği yansıtılmamakta, standart imlaya bağlı kalınmaktadır.

Çağdaş Kazan Tatar Türkçesinde kullanılan açık e (ĕ) sesini belirten bir işaret, Arap alfabesinde bulunmamaktadır. Bu, Kazan Tatar Türkçesi ses özelliğini yansıtan belirgin bir ses olduğundan ve 20. yüzyıl Kazan Tatar Türkçesi konuşma dilinde de kullanılmış olduğu düşünüldüğünden metnin transkripsiyonlu hâlinde belirtilmiştir.

2.1. Arslan Bek ile Boğaç Han Arasındaki Benzerlikler ve Farklılıklar

Arslan Bek ile *Boğaç Han* arasındaki en belirgin ortaklık olay örgüsüdür. Hikâyenin yazarı olan Can Şeref, olay örgüsünü hemen hemen hiç değiştirmeden almış fakat bazı yerlerde olayların anlatış biçimini değiştirmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki *Arslan Bek*'te de olaylar, Dede Korkut hikâyelerindeki destansı anlatımla sunulmuştur. Can şeref, hikâyeyi Tatar Türkçesine çocuklar için uyarlamış olsa da ona masalsı bir anlatım katmamış, böylece ana metnin anlatım tarzına sadık kalmıştır. Şekil açısından yapmış olduğu değişiklikler ise metnin olay örgüsünü ve anlam bütünlüğünü zedeleyecek türden değildir.

Bu iki hikâye arasındaki bir diğer benzerlik ise her iki eserde de olayların Oğuz beyleri arasında geçmesidir. Yapılan toya Oğuz beyleri davet edilir, olaylar bu toydan sonra başlar ve gelişir. İşin ilginç tarafı *Arslan Bek*'te daha güçlü bir Oğuz vurgusunun olmasıdır. *Boğaç Han*'da 8 yerde, *Arslan Bek*'te ise 17 yerde *Uġız* "Oğuz" sözcüğü geçmektedir. *Boğaç Han*'da *Oğuz* sözcüğünün geçmediği yerlerde bile Can Şeref çeviride *Uġız* "Oğuz", *Uġız Beklerĕ* "Oğuz beyleri", *Uġız kilĕnlerĕ/ḳızları* "Oğuz gelinleri/kızları" ifadelerini kullanmıştır.

Arslan Bek ile *Boğaç Han* arasındaki en büyük farklılık hikâye kahramanlarının isimleridir. Bunları, şu şekilde gösterebiliriz: (Boğaç Han'da) *Ḳam Ġan oğlı Ḫan Bayındır* > (Arslan Bek'te) *ḫanlar ḫanı Aybirdĕ Ḫan*, (Boğaç Han'da) *Dirse Ḫan* > (Arslan Bek'te) *Işanç Ḫan*, (Boğaç Han'da) *Boğaç Han* > (Arslan Bek'te) *Arslan Bek*. Dede Korkut ismi ise küçük bir değişiklikle *Arslan Bek* hikâyesinde *Korkıt Babay* olarak geçmektedir. Dikkati çeken bir hususu da burada belirtmek gerekir. Can Şeref, isim değişikliği yaparken kullandığı isimleri Tatar Türkleri arasında çokça bilinen Arapça veya Farsça özel isimlerden seçmek yerine bunların Türkçe olmasına dikkat etmiş, hikâyenin Türk kültürünü ve edebiyatını yansıtan özelliğini korumak istemiştir. Bunu yaparken de hikâyeyi Tatar çocukları için uyarladığından Dede Korkut'taki Türkçe isimleri Tatar Türklerinin aşina olduğu isimlerle değiştirmiştir.

Arslan Bek hikâyesinde şiir parçalarının sayıları ve yerleri *Boğaç Han* ile aynı olmasına rağmen şekil açısından birtakım değişikliklere gidilmiştir. Bu hikâyede yazar, şiirleri aktarırken bazı yerleri değiştirmiş, bazen de çeşitli ekleme veya çıkarmalar yapmıştır. Yazar, Oğuz Türkçesi söz varlığına ait olan bazı sözcük veya yapıları, Kazan Tatar Türkçesinde kullanılan şekilleriyle değiştirse de büyük oranda metne sadık kalmaya çalışmıştır. Örnek vermek gerekirse Boğaç Han hikâyesindeki ilk şiir parçası *"Ṣalḳum ṣalḳum ṭan yilleri esdüginde / Ṣaḳallu bozaç turġay sayraduḳda / Ṣaḳalı uzun tat eri bañladuḳda / Bidevi atlar issini görüp 'oḳraduḳda / Aḳlu ḳaralu seçilen çağda / Göksi gözel ḳaba ṭağlara gün degende / Big yigitler cılasunlar birbirine ḳoyulan çağda"* (Ergin, 2018: 78) şeklindeyken Can Şeref Arslan Bek'te bazı sözcükleri değiştirip bazı yerlere çeşitli eklemeler yaparak bu şiiri, şu şekilde uyarlamıştır: *"2/14) Salḳınça tañ yillerĕ cılbır-cılbır iskende / Bolıtlardan da (2/15) östkerek çıġarġa ölgĕrgen saban turġayı moñayıp-moñayıp sayraġanda / (2/16) Citĕz umarta ḳortı bızıldap-bızıldap bal cıyarġa barġanda / Kiçden (2/17) yeşĕl ülende utlap yörĕp torġan atlar, / İrte torıp çıḳḳan iyelerĕn (2/18) kürĕp şañıratıp-şañıratıp kĕşnegende / İrtengĕ salḳında Uġız yeş (3/1) beklere, batır yĕgĕtlerĕ köreşĕp uḳ atışıp uynaġanda / Uġız ḳızları- (3/2) kilĕnlerĕ irte torıp yovınıp bizengende / Kara aḳdan ayrılıp matur (3/3) kükreklĕ tĕke tavlar artından yaltırap ḳoyaş çıḳḳanda"*

Arslan Bek, Dede Korkut hikâyelerinden yüz yıllar sonra yazılmış olmasına rağmen bu hikâyede çok güçlü bir *Kük Teñrĕ* "Gök Tanrı" teması görmekteyiz. Bu sözcük, o dönem Kazan Tatar söz varlığında çok yeri olmayan bir dinî terim olmasına rağmen metinde üç yerde tespit edilmiştir. Bunlardan birinde Işanç Ḫan'ın davet ettiği konuklar, onun için evlat duasında bulunurken bunu *Kük Teñrĕ* "Gök Tanrı"ya yapmaktadırlar: *Ḳunaḳlar başların iyĕp Kük Teñrĕsĕ'ne ḳulların yünelděrĕp tĕleğĕn tĕledĕler.* "Konuklar, başlarını eğip Gök Tanrısı'na ellerini açıp dileklerini dilediler" (5/1).

Bir diğerinde ise Dede Korkut, Arslan Bek için dua ederken bunu yine *Kük Teñrĕ* "Gök Tanrı"ya yapmaktadır: *Köçlĕ Kük Teñrĕsĕ ni ĕşleseñ de yardeměñde bulsın.* "Güçlü Gök Tanrısı ne işlesen de yardımcın olsun" (15/26).

Üçüncü örneğimizde ise Dede Korkut bir konuşmasında çocukları *Kük Teñrĕ* "Gök Tanrı" tarafından kullara verilen bir hediye olarak görmektedir: *Balalar beẖětlĕ ḳollarġa Kük Teñrĕsĕ'nĕñ ḳaděrlep birgen bülegĕ.* "Çocuklar talihli kullara Gök Tanrısı'nın lütfedip verdiği hediyesidir" (16/7).

Arslan Bek'te ayrıca Şamanizm'e ait birtakım unsurlar da yer almaktadır. Bu unsurlar, *Boğaç Han*'da İslami unsurlarla karşılanmaktadır. *Boğaç Han*, yaralandığında annesi onu bulmadan önce rüyasında Hızır'ı görür *Arslan Bek*'te ise Hızır karakteri *Tav İyesĕ* "Dağ Sahibi" ile karşılanmaktadır. Dağ Sahibi, Şamanizm'de uzun, büyük göğüsleri olan bir varlık olarak tasvir edilir. Bu varlık, inanca göre gece vakti yanına gelen adamla beraber olup onu kendine eş yapmak ister. Bunu bilen kişiler, onun her iki göğsünü tutup başının üstünden geriye atarlar. Böyle olunca Dağ Sahibi: "Senden bana koca olmaz" der ve çıkıp gider. Göğüslerini geriye atmadıkları zaman Dağ Sahibi, bu adamın canını elde eder ve yanında götürür (Bayat, 2004: 120). *Arslan Bek*'te de Dağ Sahibi ölüm, kalımla ilgili bir rol üstlenir ve Arslan Bek'e bu yaradan ölmeyeceğini, yaranın devasının ne olduğunu söyler. Hikâyenin sonlarında Dede Korkut'un Arslan Bek'e yaptığı duada "Orman Sahipleri, Kır Sahipleri, Su Sahipleri yoluna karşı düşenlerin yolunu kesip yolunda olanların yolunu kolaylaştırsınlar" (15/27) şeklinde bir cümle yer almaktadır. Bunlar da Şamanizm'e ait unsurlardır (Şamanizm'de dağ, orman ve su kavramlarının kutsiyeti için ayrıca şu çalışmalara bakılabilir: İnan, 1986; Türkmen ve Saylam, 2023; Hoppal, 2001).

2.3.Transkripsiyonlu Metin

Arslan Bek

(2/1) (Kitāb-ı Ḳorḳut'dan bĕr ḳadar üzgertĕlĕp İtĕlleştĕrĕlgen)

(2/2) Könlerden bĕr könnĕ ẖanlar ẖanı Aybirdĕ Ḫan yıldaġı 'ādetĕnçe (2/3) zūr ṭuy yasap tire-yaḳdaġı barlıḳ Uġız beklerĕn şıylarġa tĕlegenĕn (2/4) vezīrlerĕne, ẖızmetçĕlerĕne bĕldĕrdĕ. İñ simĕz ḳuylarnı, şıyırlarnı (2/5) şuyıp iñ temle ḳuyı sötlĕ biyelerden ḳımız ẖāžirlerge boyırdı: (2/6) "Ḳunaḳ meydānıñ bĕr yaġına aḳ, ikĕnçĕ yaġına ḳızıl, öçĕnçĕ yaġına (2/7) ḳara çātır ḳorıġız. Uġlı bulġanlarnı aḳ çātırġa uṭırtıġız, ḳızı bulġanlarnı (2/8) ḳızıl çatırġa utırtıġız, uġlı da ḳızı da bulmaġanlarnı ḳara çātırġa utırtıġız. (2/9) Astına ḳara kiyĕz ceyĕgĕz, aldına ḳara ḳuynıñ itĕn kitĕrĕgĕz. Aşasa aşasın (2/10) aşamasa ṭorsın da kitsĕn! Uġılsız, ḳızsız kĕşĕnĕ Teñrĕ ḳarġaġan, bĕz de (2/11) anı ḳarġıybız! Bĕlgen bĕlsĕn" didĕ. (2/12) Uġız beklerĕ cıyıla başladılar. Uġız beklerĕ arasında Işanç Ḫan (2/13) digen bĕr ẖan bar idĕ. Bu ẖannıñ uġlı da ḳızı da yuḳ idĕ.

(2/14) Salḳınça tañ yillerĕ cılbır-cılbır iskende

Bolıtlardan da (2/15) östkerek çıġarġa ölgĕrgen saban turġayı moñayıp-moñayıp sayraġanda

(2/16) Citĕz umarta ḳortı bızıldap-bızıldap bal cıyarġa barġanda

Kiçden (2/17) yeşĕl ülende utlap yörĕp torġan atlar,

İrte torıp çıḳḳan iyelerĕn (2/18) kürĕp şañıratıp-şañıratıp kĕşnegende

İrtengĕ salḳında Uġız yeş (3/1) beklere, batır yĕgĕtlerĕ köreşĕp uḳ atışıp uynaġanda

Uġız ḳızları- (3/2) kilĕnlerĕ irte torıp yovınıp bizengende

Kara aḳdan ayrılıp matur (3/3) kükreklĕ tĕke tavlar artından yaltırap ḳoyaş çıḳḳanda

Işanç Ḫan da (3/4) oyḳısından oyanıp ornından ḳalḳdı. Ḳırıḳ yĕgĕtĕn bĕrge alıp Aybirdĕ (3/5) Ḫan'ġa, tuyġa kitdĕ. (3/6) Aybirdĕ Ḫan'nıñ beklerĕ Işanç Ḫan'nı ḳarşı çıġıp aldılar. Astına (3/7) ḳara kiyĕz ceyĕp ḳara çātırġa uṭurtdılar, ḳara ḳuynıñ itĕn kitĕrĕp Aybirdĕ (3/8) Ḫan'nıñ boyrıġı şulay ẖanım" diděler. (3/9) Işanç Ḫan eytdĕ: Aybirdĕ Ḫan miněm ni kimçĕlĕgĕmnĕ tapdı? (3/10) Ḳılıçımmı köçsĕz? Tabınımmı kiçkĕne? Minden töben kĕşĕlernĕ aḳ çatırġa, (3/11) ḳızıl çatırġa uṭırtıp da nindiy 'ayıbım öçĕn minĕ ḳara çātırġa uṭırtdı?" (3/12) didĕ. (3/13) Yĕgĕtler: "Ḫanım! Büğĕn Aybirdĕ Ḫandan: "Uġıllını aḳ çātırġa, ḳızlını (3/14) ḳızıl çātırġa, uġılsız-ḳızsızını ḳara çātırġa uṭırtıġız; uġılsız-ḳızsız (3/15) kĕşĕnĕ Teñrĕ ḳarġaġan, bĕz de anı ḳarġaybız" dip boyrıḳ buldı" diděler. (3/16) Işanç Ḫan ḳırıḳ yĕgĕtĕ bĕlen ornından ḳalḳdı: "Bu 'ayıp, bu yöz ḳaralıġı (3/17) mindenmĕ, bikemdenmĕ?" dip ardusına ḳatıp kĕtdĕ.

(3/18) Işanç Ḫan, öyĕne ḳaytdı da bikesĕn çaḳırdı. (3/19) Tıñlap ḳarıyḳ Işanç Ḫan bikesĕne niler söyledĕ iken:

(3/20) "Kil elĕ monda başımnıñ beẖětĕ, öyĕmnĕñ teẖětĕ

Töz ḳamışday (3/21) şıluv buylım

Ṭupıġına yitken ḳara saçlım

Ḳorġan uḳday çatma ḳaşlım

(3/22) Ḳoş çiklevĕk şıya almaslıḳ kiçkĕne avızlım

Közgĕ almaday al yañaḳlım!

(3/23) Tatlı ḳavınım, baġalmam!

Bĕlesĕnmĕ ni buldı: Ḫanlar ḫanı Aybirdĕ Ḫan (3/24) ḳunaḳ çaḳırıp ṭuy yasaġan, bĕr yirge aḳ çātır, ikĕnçĕ yirge ḳızıl çātır, (3/25) öçĕnçĕ yirge ḳara çātır ḳorırġa boyırġan. Uġıllını aḳ çātırġa (3/26) ḳızlını ḳızıl çatırġa, uġlı ḳızı yuḳ bulġannı ḳara çātırġa utırtıġız. Ḳara (3/27) kiyĕzně astına ceyĕgĕz, ḳara ḳuy itĕnden aşarġa kitĕrĕgĕz. Aşasa (4/1) aşar, aşamasa ṭorır da kiter. Uġlı ḳızı bulmaġannı Teñrĕ ḳarġaġan, (4/2) bĕz de anı ḳarġıybız. Bĕlgen bĕlsĕn" digen. Ḳırıḳ yĕgĕtĕmně alıp Aybirdĕ Ḫan'nıñ (4/3) ṭuyına bardım, Aybirdĕ Ḫan'nıñ yĕgĕtlerĕ ḳarşı çıġıp aldılar, ḳara çātırġa (4/4) iltdĕler, astıma ḳara kiyĕz ceydĕler, ḳara ḳuynıñ itĕn aldıma kitĕrdĕler. (4/5) Uġlı, ḳızı bulmaġannı Teñrĕ ḳarġaġan, bĕz de anı ḳarġıybız. Bĕlgen bĕlsĕn" (4/6) didĕler. Teñrĕ bĕzge bügĕngeçe bĕr uġıl birmevĕ sindenmĕ, mindenmĕ?

(4/7) İy ḫan ḳızı! Uṭırġan altın urındığımdan ṭorıymmı?

Bitĕñden, muynıñdan (4/8) ṭotıymmı?

Köçlĕ ükçem astına salıymmı?

Ḳara ḳorıç ḳılıçımnı ḳulıma (4/9) alıymmı?

Ḳara çeçĕne uralġan al yözĕñně, aḳ muynıñdan ayırıymmı?

(4/10) Cān açısın tatdırıymmı?

Al ḳanıñnı yir yözĕne tükĕymmĕ?

Ḫan ḳızı (4/11) sebebĕn söyle, bağıym!" didĕ.

(4/12) Ḫan bike süzge kĕrĕşdĕ. (4/13) Ḳarap ḳarıyḳ ḫan bike ni söyledĕ iken?

(4/14) "Küz açḳaçda kürgeněm, küñĕl birĕp söygeněm Işanç Ḫan! Açuv (4/15) bĕlen açı süzler söyleme; ḳızuvlıḳ bĕlen ḳızuv süzler söyleme. Ḳara ḳayġı (4/16) sevĕşken çaḳda ḳatı-ḳatı süzler eytĕp minĕ yuḳḳa ḳarġama. Ḳalḳ, (4/17) bizeklĕ çātırıñnı ḳor, iñ simĕz ḳuylarnı, şıyırlarnı, atlarnı, töyelernĕ (4/18) ḳorbanġa çal. Ĕç-Uġız, Ṭaş-Uġız beklerĕn barsın cıyıp tuyġa (4/19) çaḳır. Aç kilse ṭuydır, yalanġaç kilse kiydĕr. Burıçlını kürseñ (4/20) burıçın tülep, yülep al. Tavday öyĕp it ḥāžırla, küldey itĕp ḳımız (4/21) ḥāžırla, zūr ṭuy yasap tĕlegĕñně ḳunaḳlardan tĕlet. Aradaġı bĕr (4/22) yaḳşınıñ tĕlegĕ bĕlen belki bĕzge Teñrĕ uġıl birĕr" didĕ.

(4/23) Işanç Ḫan, zūr ṭuy yasadı. Tĕlegĕn eytĕp atlar-taylar, (4/24) töyeler-ḳuylar çaldı. Ĕç-Uġız, ṭaş-Uġız beklerĕn tuyġa (4/25) çaḳırdı. Açnı kürse ṭuydırdı, yalanġaçnı kürse kiyĕndĕrdĕ. Aldına (4/26) burıçlı kilse burıçın tülep, yülep aldı. Tavday öyĕp it ḥāžırladı, (4/27) küldey itĕp ḳımız savdırdı. (5/1) Ḳunaḳlar başların iyĕp Kük Teñrĕsĕ'ne ḳulların yünelděrĕp tĕlegĕn (5/2) tĕleděler. (5/3) Aradaġı bĕr yaḳşınıñ tĕlegĕ bĕlen Teñrĕ Işanç Ḫan'ġa uġıl birdĕ. (5/4) Tuvġan üse, ḳabırġalı ḳalḳa. Balaġa un biş yeş ṭuldı da. (5/5) Işanç Ḫan'nın ceylevĕ, Aybirdĕ Ḫan ceylevĕ bĕlen çikdeş idĕ. (5/6) Aybirdĕ Ḫan'nıñ bik köçlĕ bĕr töyesĕ bĕlen bĕr ügĕzĕ bar idĕ. (5/7) İl kötüvlerĕndegĕ bĕr ügĕz de, il tabunlarındaġı bĕr töye de bularġa ḳarşı (5/8) çıġa almıy, bular bĕlen köreşe almıy idĕ. Ḫanlar ḫanı Aybirdĕ Ḫan, (5/9) ügĕzĕněñ, Ḫanlar ḫanı Aybirdĕ Ḫan töyesĕněñ köçlĕlĕkdegĕ ataġı tire-(5/10) yaḳ illerge de taralġan idĕ. Yazın bĕr tapḳır, közĕn bĕr tapḳır ügĕzně (5/11) töye bĕlen daladaġı aḳ meydānġa köreşděreler, Aybirdĕ Ḫan Uġız beklerĕ (5/12) bĕlen bu körĕněşke ḳarap küñĕl aça idĕ. Bu yazını da öç kĕşĕ uñ yaḳdan, (5/13) öç kĕşĕ şul yaḳdan timĕr çılbırlar bĕlen ṭotıp ügĕzně yatḳan yirĕnden (5/14) çıġarġanlar. Aḳ meydānnıñ urtasına kitĕrĕp çılbırından yibergenler idĕ. (5/15) Neḳ şul çaḳda Işanç Ḫan'nın uġlı üzĕněñ öç ipteşĕ bĕlen (5/16) aḳ meydānda aşıḳ uynap yöriyler idĕ. Ügĕzně açḳındıruv bĕlen balalarġa (5/17) ḳaçarġa ḳuşdılar. Öç bala kaçdı, Işanç Ḫan'nın uġlı kaçmıy meydāndan, (5/18) urtasında ḳaldı.

(5/19) Ügĕz yeş yĕgĕtně kürürĕ bĕlen anı mügĕzlerĕne küterĕp ırġıtuv (5/20) öçĕn yĕgĕtke taba taşlandı. Yĕgĕt ornında ḳalıp ügĕzněñ mañlayına (5/21) yodrıġı bĕlen bĕr suḳḳan idĕ. Ügĕz kirĕ çigĕndĕ. Ügĕz tağın yĕgĕtke (5/22) taşlandı. Yĕgĕt tağın yodrıġı bĕlen ügĕzněñ mañlayına suġıp tuḳtatdı. (5/23) Şul suġuvdan ḳulın kirĕ almıy ügĕzně mañlayından ĕtĕp çigĕndĕrĕp (5/24) aḳ meydānnıñ ḳırıyına iltdĕ. Andan şoñ ügĕz yĕgĕtně ĕtĕp kitdĕ. (5/25) Meydān urtasına yitkeç yĕgĕt ayaḳların tirep basdı da bĕr orında (5/26) ṭordı. Yĕgĕt de ügĕzně çigĕndĕrmedĕ, ügĕz de yĕgĕtně ornından ḳuzġata (5/27) almadı. Yĕgĕt: "Ava torġan ḳoymanı baġana bĕlen tĕretĕp ḳuyalar,

baġana (6/1) ḳoymaġa tĕrek bula. Miña nik bu ügĕz mañlayı öçĕn tĕrek bulıp (6/2) torırġa?" dip uyladı da ügĕzĕ bĕr ḳırıyġa sikĕrĕp kĕtĕp ḳulın ügĕzĕñ (6/3) başından aldı. Ḳulını kinetden alġanġa ügĕz sörlĕnĕgĕp başı bĕlen yirge barıp (6/4) kadaldı. Şul arada yĕgĕt ḫençerĕn alıp ügĕzĕñ cilke tamırın (6/5) kitĕrĕp de çençdĕ. (6/6) Uġız beklerĕ yĕgĕtnĕñ batırlıġına 'acepke ḳaldılar. Tiresĕne cıyılıp (6/7) yeş yĕgĕtnĕ maḳtarġa kĕrĕşdĕler: "Bar, çaḳırıġız, "Ḳurḳıt Babay" kilsĕn. (6/8) bu yĕgĕtke at ḳuşsın. Yĕgĕtnĕ atasına alıp barsın da anardan beklĕk hem (6/9) teḫĕt alıp birsĕn" diyĕşdĕler. Ḳurḳıt Babay'nı çaḳırıp kĕtĕrdĕler. (6/10) Ḳurḳıt Babay, yĕgĕtnĕ atası Işanç Ḫan yanına alıp kĕtdĕ. (6/11) Ḳarap ḳarayıḳ Ḳurḳıt Babay ḫanġa niler söyledĕ iken:

(6/12) "İy Işanç Ḫan! Bu yĕgĕtke, batır yĕgĕtke sin beklĕk bir.

Sin (6/13) teḫĕt bir.

Bu yeñĕl söyeklĕ yĕgĕtke atlanırġa ozın muyınlı at bir.

(6/14) Bu yĕgĕtke, köçlĕ yĕgĕtke azıḳ itĕp kötüvĕñden mĕñlerçe baş ḳuy (6/15) bir.

Bu osta, bu hönerlĕ yĕgĕtke yökler tiyerge törkĕm-törkĕm ḳızıl (6/16) döyeler bir.

Bu yĕgĕtke, zirek yĕgĕtke külege itĕp altın tübelĕ çāṭır (6/17) bir.

Bu citĕz yĕgĕtke kĕyĕnĕrge itek bĕlen tekken uḳa bĕlen çikken (6/18) kĕyĕmler bir.

Aybirdĕ Ḫan'nıñ aḳ meydānında bu yĕgĕt ügĕz bĕlen köreşdĕ, (6/19) batırlıḳ, zireklĕk, köçlĕlĕk, citĕzlĕk, ostalıḳ, cinĕlĕlĕk kürsetdĕ. (6/20) İl tabunlarında tiñdeşsĕz, çit illerde de ataḳlı ḫanlar ḫanı Aybirdĕ'nĕñ (6/21) ḳarap torġan bĕr ügĕzĕn, köçlĕ ügĕznĕ köreşĕp yiñdĕ. Bilĕndegĕ (6/22) ḫençer bĕlen zūr ügĕznĕ arslanday parçaladı. Arslanday bu yĕgĕtke (6/23) Arslan dip at ḳuşam! At ḳuşuvı Ḳurḳıt'dan matur kön kürĕşĕ (6/24) Teñrĕ'den" didĕ.

(6/25) Işanç Ḫan yĕgĕtke beklĕk birdĕ, ḳıymmetlĕ teḫĕt bĕlen altın tübelĕ (6/26) çātır birdĕ. Uḳa bĕlen çikken yĕfek bĕlen tĕken çikmen birdĕ. (6/27) Ozın muyınlı at bĕlen kötüv-kötüv ḳuylar, törkĕm-törkĕm töyeler (6/28) birdĕ. Arslan Bek altın tübelĕ çātırda kün küre başladı. (7/1) Işanç Ḫan'nıñ ḳırıḳ yĕgĕtĕ Arslan Bek'den könleşdĕler. Anı atası (7/2) aldında ḳaraltırġa uylaşdılar. Ḳırıḳ yavız yĕgĕt ikĕge ayrılıp yĕgĕrmĕsĕ (7/3) bĕr yaḳdan ḳalġan yĕgĕrmĕsĕ ikĕnçĕ yaḳdan Işanç Ḫan'ġa kĕtdĕler. (7/4) Bĕr bülĕgĕ Işanç Ḫan'nıñ aldına bardı. (7/5) Ḳarap ḳarayıḳ yavız yĕgĕtler ḫanġa ni söyledĕler iken:

(7/6) "Küresĕñmĕ ḫanım niler buldı? Uġlıñ Arslan Bek altın tübelĕ (7/7) çātırdan ḳalḳıp tike-biyĕk matur kükreklĕ ala tavġa avġa çıḳdı. (7/8) Sinĕñ kiyĕklerĕñnĕ ḳuvdı, sinĕñ ḳoşlarıñnı atdı, ṭotdı. Anası yanına (7/9) kilĕp siña ḳarşı yaman kiñeş ḳordı. Uġlıñ usalġa çıḳdı. Ul isen (7/10) bulsa mālıña da cānıña da ṭınıçlıḳ bulmayaçaḳ. Mondıy uġıl nige? Andıy (7/11) uġlıñ bulġandan bulmaġanı artıġraḳ tügĕlmĕ?" didĕler.

(7/12) Ul arada ḳalġan yĕgĕrmĕ usal yĕgĕt de ḫan aldına kilĕp Arslan (7/13) Bek'nĕ ḳaralarġa kĕrĕşdĕler: "Bĕlesĕñmĕ ḫanım niler buldı? Sinĕñ usal (7/14) uġlıñ yavızġa çıḳdı. Ul üzĕne ḳırıḳ yĕgĕt cıyıp bay Uġızlarnı basıp (7/15) çapıp yöriy başladı. Ḳayda matur kürse irĕksĕzlep ala. Ḳayda baylıḳ (7/16) kürse talap ala, ḳaznasına sala. Aḳ saḳallı ḳartlarnıñ yözlerĕne suġa, (7/17) çal saçlı ḳarçıḳlarnıñ açı yeşĕn aġıza. Ḫanım! Nāçār ḫeber yögĕrĕk (7/18) aġımlı şular arḳılı çıġıp tike-biyĕk matur kükreklĕ ala tav başına (7/19) küterĕlĕr de ḫanlar ḫanı Aybirdĕ Ḫan'ġa irĕşĕr. Eytĕrler: "Işanç Ḫan'nıñ (7/20) uġlı mine niçĕk ilnĕ bolġata" diděler. Ḫanlar ḫanı Aybirdĕ Ḫan'dan orış-(7/21) şĕlte alırsın. Ul çaḳda sin üzĕñ de yir östĕnde yörüvden yir astında (7/22) yatuvnı artıġraḳ kürĕrsĕn. Kön kürĕvden ülĕmnĕ östĕnrek diyĕrsĕn. (7/23) Mondıy uġlıñ bulġandan bulmaġanı yaḳşıraḳ. Ul sinnĕ ḫūr itkençĕ (7/24) sin anı yuḳ itseñ başıñ belādan ḳotılır. Ul sinĕ ültĕrgençĕ (7/25) sin anı ültĕrseñ cānıñ tabışḳa ḳalır" diděler.

(7/26) Işanç Ḫan: "Barıġız, anı monda kĕtĕrĕgĕz. Min yuḳ itĕym üzĕn. (7/27) Andıy uġıl miña kirek tügĕl" didĕ.

(8/1) Yavız yĕgĕtler eytděler: "Bĕz sinĕñ usal uġlıñnı niçĕk kĕtĕrĕyk? (8/2) Ul bĕzneñ süznĕ tıñlamas. Bĕzneñ çaḳıruv bĕlen kilmes. Üzĕñ altın (8/3) teḫĕtĕñden ṭor, bizeklĕ çātırıñdan ḳalḳ. Ḳırıḳ ipdeş yĕgĕtĕñnĕ bĕrge (8/4) al. Ala tavġa avġa çıḳ. Yulda Arslan Bek'nĕñ çātırına toḳtap anı da (8/5) yanıña al. Ḳoş oçırıp cenlĕk ḳuvġanda uḳlarıñdan bĕrsĕn yiberĕp anı (8/6) ültĕr. Eger şulay ültĕrmeseñ anı başḳaça ültĕrüv, ültĕrtüv mömkĕn tügĕl. (8/7) Bĕlgen bĕle!" diděler.

(8/8) Salḳınça tañ yillerĕ cılbır-cılbır iskende

Bolıtlardan da (8/9) östĕnrek çıġarġa ülgĕrgen saban torġayı muñayıp-muñayıp sayraġanda

(8/10) Citĕz umarta ḳortı bızıldap-bızıldap bal cıyarġa barġanda

Kiçden yeşĕl (8/11) ülende utlap yörĕp torġan atlar,

İrte torıp çıḳḳan iyelerĕn kürĕp (8/12) şañıratıp-şañıratıp kĕşnegende

İrtengĕ salḳında Uġız yeş beklerĕ, (8/13) batır yĕgĕtlerĕ köreşĕp uḳ atışıp uynaġanda
Uġız ḳızları-kilĕnlerĕ (8/14) irte torıp yovınıp bizengende
Ḳara aḳdan ayrılıp tike-biyĕk tavlar (8/15) artından yaltırap ḳoyaş çıḳḳanda

Işanç Ḫan da yoḳısından oyanıp (8/16) ornından ḳalḳdı. Uġlın alıp ḳırıḳ yĕgĕtĕn iyertĕp ala tavġa avġa kĕtdĕ. Kiñ (8/17) dalaġa, çoḳırlı tavlarġa, ḳarañġı urmanlarġa taralıp cenlĕk ḳuvarġa (8/18) ḳoşlar totarġa kĕrĕşdĕler. (8/19) Ḳırıḳ yavız yĕgĕtlerñĕñ ḳay bĕrlerĕ Arslan Bek'ke kilĕp: "Etiyĕñ (8/20) Işanç Ḫan: "Uġlım kiyĕklernĕ miném aldıma ḳuvıp kitĕrsĕn de miném aldımda (8/21) alarnı avlasın. Min uġlımnıñ at östĕnde yörĕşĕn, uḳ atışın, ḳılıç (8/22) çalışın küresem kile. Kürĕp ḳuvanasım, uġlım bĕlen maḳtanasım kile" dip (8/23) eyte" didĕler.

(8/24) Aruv yeş yĕgĕt usallarnıñ usal uyın ḳaydan bĕlsĕn? (8/25) Arslan Bek, kiyĕklernĕ ḳuvdı, kitĕrdĕ. Etiy at sikĕrtĕşĕme (8/26) baḳsın sevĕnsĕn, uḳ atışıma baḳsın şādlansın, ḳılıç atışıma baḳsın (8/27) ḳuvansın. Uġlı bĕlen maḳtansın, dip atası aldında kiyĕk avlarġa kĕrĕşdĕ. (9/1) Tĕgĕ ḳırıḳ yavız yĕgĕt eytdĕler: "Ḫanım! Küreseñmĕ uġlıñ niçĕk (9/2) kiñ töz dalada kiyĕklernĕ siña taba ḳuvıp kitĕrdĕ. Ul kiyĕkke atḳan (9/3) bulıp siña atmaḳçı bula. Ul kiyĕknĕ yaḳḳan bulıp sinĕ yaḳmaḳçı bula. (9/4) Ul kiyĕknĕ ültĕrmekçĕ bulıp sinĕ ültĕrmekçĕ bula. Saḳ bul, ḫanım (9/5) ul sinĕ ültĕrmegençĕ sin anı ültĕrĕp ḳal!" didĕler.

(9/6) Arslan Bek, kiyĕk ḳuvıp kiyĕk atıp ḳoş totıp atası yanından (9/7) ütĕp-ütĕp kite. Töz dalada tav iteklerĕnde at sikĕrtĕp uḳ atıp (9/8) ḳılıç çalıp yuvana idĕ. Işanç Ḫan, ḳırıḳ yavızınıñ ḳotḳısı bĕlen aḳ (9/9) örengĕden bökken ḳurḳınıç ceyelĕ zūr uġın aḳ ḳulına aldı da (9/10) ayaḳların ḳoriç özengĕge tĕrep ceyesĕn kiyĕrĕp uḳ yiberdĕ. Uḳ (9/11) Arslan Bek'nĕñ ikĕ ḳalaḳ süyegĕ arasına tuġrı kilĕp kükregĕn (9/12) üteliy tişĕp çıḳdı. Kükregĕnden al ḳan ṭondırıp aġa başlaġan (9/13) yeş yĕgĕt tübĕne çalġı tiygen yeş ḳamış kük aḳ buz atından yeşĕl (9/14) ülenge yıġılıp töşdĕ. Ḳırıḳ yavız yĕgĕt Işanç Ḫan'nıñ tĕzgĕnĕnden ṭotıp (9/15) atın tiz gĕne eylendĕrĕp ardusına alıp ḳaytıp kĕtdĕler. (9/16) Işanç Ḫan'nıñ bikesĕ uġlınıñ bĕrĕnçĕ avından ḳaytḳan yirĕne (9/17) dip iñ yaḳşı şuġım atlarnı, bik simĕz ḳuylarnı çalırġa ḳuşdı. (9/18) Batır Uġız beklerĕn şıylamaḳçı buldı. Avdan ḳaytır çaḳ yitkeç (9/19) üzĕnĕñ ḳırıḳ bulışçı ḳızı bĕlen bĕrge avçılarnı ḳarşı alırġa çıḳdı. (9/20) Avçılar ḳaytdılar. Ḫan bike arı baḳdı, birĕ baḳdı uġılḳayın (9/21) kürmedĕ. Yöregĕ sikĕrĕp kükregĕ ḳısılıp beġrĕne ut ḳaynaġan (9/22) kük bulıp kitdĕ. Ḳara küzlerĕne ḳanlı yeş ṭuldı. (9/23) Ḫan bike Işanç Ḫan'ġa ḳarap süzge kĕrĕşdĕ. Tıñlap ḳarıyḳ, (9/24) ḫan bike ni söyledĕ iken:

(9/25) "Kil elĕ yanıma başımnıñ beḫtĕ, öyĕmnĕñ teḫĕtĕ
Atamnıñ kiyevĕ
(9/26) Anamnıñ irkesĕ
Küz açḳaçda kürgenĕm
Küñĕl birĕp söygenĕm
Işanç (9/27) Ḫan!
Sin altın teḫĕtĕñden ḳalḳıp
Ḳara yallı atıña atlanıp
Ḳızıl kükreklĕ (10/1) tike tavġa avġa çıḳdıñ.
Sĕz ikev kĕtken idĕgĕz
Sin ḳaytdıñ. (10/2) Balam ḳayda?
Ḳara dönyāmnı yaḳtı itken uġlım ḳayda?
Kürĕr küzlerĕm (10/3) ḳan basıp kürmes bulalar
Söt tamırlarım bala imĕzgen kük şızlıy (10/4) başladılar
Aḳ tenlerĕm yılan çaḳḳan kük şĕşe başladı
Bĕrden bĕr uġlım (10/5) kürĕnmiy
Beġĕrlerĕm ut yana!
Ḳorı ḳorı çoḳırlarnı aġım şular (10/6) bĕlen ṭutardım
Ādem kiçmes, ḥayvān ütmes yılġalarġa küpĕr şaldım (10/7) Açnı kürsem ṭuydırdım
Yalanġaçnı kürsem kĕyĕm birdĕm
Tülevge ḳorban (10/8) çalıp tav çaḳlı it cıydırdım
Kül çaḳlı ḳımız savdırdım

Yaḳşılarnıñ (10/9) tĕlegĕ bĕlen bĕr uġıl tapdım
Cānım! Bĕrden bĕr uġlımnıñ ḫeberĕn söyle
(10/10) Ḳarşıbızdaġı tike biyĕk ala tavdan uġlımnı oçırġan bulsañ söyle
(10/11) Yügrek aġım tonıḳ sudan uġlımnı aġızġan bulsañ söyle
(10/12) Arslanġa uġlımnı aşatḳan bulsañ söyle
Ḳara ṭunlı yavız içlĕ il (10/13) döşmanına uġlımnı aldırġan bulsañ söyle
Min etiyĕm
Ḫanġa kĕtiym
Bay (10/14) ḳazna, köçlĕ ‘askerĕ alıym
İl döşmanlarınıñ östĕne barıym
Aḳ yĕfek (10/15) ciñĕm bĕlen yaralarımdaġı ḳızıl ḳannı sörtkençĕ atışıym
Yaralanıp (10/16) ayaġım, ḳulım köçsĕz bulġançı
Aḳ buz atdan yıġılıp yeşĕl ülenge (10/17) töşkençĕ Suġışıym
İller, dalalarnı totıp
Yügrek aġım şularnı (10/18) kiçĕp
Bĕrden bĕr uġlımnı ĕzliym
Işanç Ḫan!
Ḳara başım aldıñda ḳorban (10/19) bulsın
Bĕrden bĕr uġlımnıñ ḫeberĕn söyle!” didĕ.

Zarlıḳ itdĕ, (10/20) cıladı. (10/21) Işanç Ḫan, bĕr süz eyte almıyça tik ṭurdı. (10/22) Ḳırıḳ yavız yĕgĕt alġa çıġıp: “Ḫan bike! Köñĕlsĕzlenme. Uġlıñ (10/23) isen-sav. Ul avda ḳaldı. Ḳaydanġa bulsa da bügĕn-ük ye irtegĕden (10/24) ḳalmıy ḳaytır. Ḳayġırma, borçılma! Ḫan ḳımızını küprek ĕçĕp başı (10/25) eylengen. Şuña küre cevāp bire almıy tora” didĕler.

(10/26) Ḫan bikeneñ küñlĕ üyde kütĕp uṭıruvnı kütere almadı. Üzĕ (10/27) bĕlen ḳırıḳ büleşçĕ ḳızın alıp söygen atına atlanıp dalalarġa, ṭavlarġa (11/1) uġılḳayın ĕzlerge kĕtdĕ. Alar ceyĕn, ḳışın ḳarı-bozı kĕtmiy torġan (11/2) “Ḳazılıḳ” tavına kilděler. Tav öslerĕne mĕnděler. Biyĕkden biyĕk tav (11/3) töbelerĕne köterĕlděler. Ḫan bike tĕrelĕ ḳarap küzĕ bĕlen ĕzlerge (11/4) kĕrĕşdĕ. Ḳarasa küre: bĕr üzenneñ ĕçĕnde ḳarġa-ḳozġın küp-küp (11/5) bulıp oçalar. Üzen ĕçĕnde bĕr oçıp töşeler de tağın küterĕleler. (11/6) Ḫan bike atın ükçelep şul yaḳḳa yüneldĕ. (11/7) Ul arada atından yıġılıp töşken Arslan Bek yirde yata. Ḳarġa (11/8) ḳozġınlar ḳan isĕn sĕzĕnĕp anıñ yanına cıyılġanlar. Yarasın çoḳımaḳçı (11/9) bulalar. Yaralı yĕgĕt ḳolındaġı ḳılıçı bĕlen alarnı yarasına ulṭırtmıy (11/10) ḳuvıp tora idĕ.

(11/11) Anası yaḳınlaşḳanda Arslan Bek’neñ ḥelĕ kĕtken, ḳılıç küterĕrge (11/12) köçĕ bĕtĕp, yarasın çoḳırġa, ḳanın ĕçerge kilgen yırtḳıç ḳoşlarnı da (11/13) ḳuva almas bulġan, küzlerĕ yomılġan idĕ. Alay da küzĕne tav iyesĕ (11/14) kürĕnĕp: “Ḳurıḳma yĕgĕt, sin bu yarañdan ülmessĕn, anañ sötĕne mançılġan (11/15) tav çeçegĕ sinĕñ yaraña şīfā bulır” dip ḫeber birĕp ḳuyġanġa yĕgĕt (11/16) cānı tenĕnde ḳalıvdan ömĕd özmegen idĕ. (11/17) Ḫan bike kilĕp uġlınıñ al ḳan ĕçĕnde yatḳanın kürdĕ, ḳızġanıp (11/18) moñlayıp süzge kĕrĕşdĕ:

(11/19) “Ḳarlıġan kük ḳara küzlerĕññĕ yoḳı alġan
Küzlerĕññĕ aç beġrĕm!
(11/20) Un ikĕ tamırıñ tiymes bulġan
Köçlerĕññĕ cıy beġrĕm!
Teñrĕ birgen (11/21) tatlı cānıñ tenĕñden çıḳmaḳ bula
Tĕllerĕñde cān bulsa söyle beġrĕm!
(11/22) İy Ḳazılıḳ tav!
Aġar şularıñ aḳmas bulsın
Üser ülenlerĕñ (11/23) üsmes bulsın

Yögĕrĕk kiyĕklerĕñ yögĕrmes bulsın
Taşķa eylensĕn!
(11/24) Arslanımnı sinmĕ yaraladı
Yulbarıs sinmĕ parçaladı
Niçĕk biliym
(12/1) Balaķayım?
Kĕrpĕgĕñde cān bulsa aç balam!
Tĕllerĕñde köç (12/2) bulsa söyle miña balaķayım!" didĕ.

(12/3) Eněysěněñ cılap-sıķtanıp söylegen süzlerĕ yĕgĕtnĕ isĕne kitĕrdĕ. (12/4) Ul aķ yözĕn küterĕp ķarlıġan kük ķara küzlerĕn açdı. Eněysĕne (12/5) ķarap söyliy başladı:

(12/6) "Aķ kükregĕn şulķıtıp tatlı sötĕn imgen anam!
Yĕfek bĕlevselerge (12/7) bĕlep, ķarapösdĕrgen anam!
Ķarġama ağım şularnı!
Ķazılıķ tavnıñ (12/8) ağım şuları 'ayıpsız
Ķarġama ösken ülenlernĕ
Ķazılıķ tavnıñ (12/9) ösĕmlĕklerĕ 'ayıpsız
Ķarġama yügrek kiyĕklernĕ
Kiyĕklerde 'ayıp yuķ
(12/10) Arslannı ķarġama
Arslanda 'ayıp yuķ
Yulbarısnı ķarġama
Yulbarısda 'ayıp (12/11) yuķ
Ķarġasañ etiyĕmnĕñ yuldaşı ķırıķ yavız yĕgĕtnĕ ķarġa
Bu, alarnıñ (12/12) ĕşĕ!" didĕ.

"Eniyĕm, cılama, borçılma! Min bu yaradan ülmem, ķurıķma! (12/13) Miña tavlar iyesĕ kürĕndĕ. Bu yaradan ülmessĕn, didĕ. Tav çeçegĕ (12/14) bĕlen anañ sötĕ yaraña şīfā bulır, didĕ. Yaramnı öç ķat şıypadı da (12/15) kitdĕ" didĕ. (12/16) Monı işĕtkeç Ḫan bikeněñ ķırıķ ķızı törlĕ yaķķa yögĕrĕşdĕler, bĕr (12/17) bĕrĕnden üzĕşĕp tav çeçegĕ ĕzlerge, cıyarġa kĕrĕşdĕler. (12/18) Ḫan bike imçeklerĕn bĕr şıķdı, söt kilmedĕ, ikĕ şıkdı (12/19) söt kilmedĕ, bötĕn köçĕn cıyıp öçĕnçĕ tapķır şıķķan idĕ. Al ķan (12/20) bĕlen aralaş aķ söt atılıp çıķdı. Tav çeçegĕ bĕlen ķanlı sötnĕ (12/21) yĕgĕtnĕñ yarasına yapdılar. At östĕne alıp altın töbelĕ çātırına (12/22) ozatdılar. (12/23) Ķırıķ könde yĕgĕtnĕñ yarası tözeldĕ. Yĕgĕt savıķdı. Taġın atķa (12/24) atlana, ķılıç ķoşana, av avlıy ķoş ata başladı. (12/25) Işanç Ḫan, bĕr nerse de bĕlmiy uġlın ülgenge ḥisāp itĕp yöriy (12/26) idĕ. Elĕgĕ ķırıķ yavız yĕgĕt ni bulġannı bĕlgeç: "Işanç Ḫan, uġlın (12/27) kürse bĕzneñ ĕşĕbĕznĕ bĕlse yaman bulır, barıbızını yuķ iter. (13/1) Eydegĕz yaķşı çaġında Işanç Ḫan'nıñ üzĕn ṭotıyķ, aķ ķulların arkasına beyliyk, (13/2) at ķılından bav işĕp aķ muynına muyınçaķ yasıyķ. Doşmān ilĕne alıp (13/3) kĕtiyk de ķol itĕp satıyķ" diyĕşdĕler.

(13/4) Şolay kiñeşĕp alar Işanç Ḫan'nı totdılar, aķ ķulın arkasına (13/5) beyledĕler, at ķılından bav işĕp aķ muynına muyınçaķ kĕyĕrtdĕler, aķ (13/6) tenĕnden ķan kĕtkençe muynın ķıl muyınçaķ bĕlen ķısdılar. Işanç Ḫan'nı (13/7) ceyev yiberĕp üzlerĕ atķa atlanıp yulġa çıķdılar. Ķart ḫannı totķın itĕp (13/8) satar öçĕn doşmān illerĕne kĕtdĕler. (13/9) Uġız beklerĕ bĕr nerse de bĕlmiyler idĕ. Ḫan bike ḥāllerĕnĕ sizĕp (13/10) uġlı yanına kĕtdĕ. (13/11) Tıñlap ķarıyķ, ḫan bike uġlı Arslan Bek'ke niler söyledĕ (13/12) iken:

(13/13) "Bĕlesĕnmĕ uġlım ni buldı? Yir sĕlkĕnüv bulmasa da biyĕk tavnı (13/14) yir yoṭdı. İlde doşmān bulmasa da sinĕñ atañnı doşmān totķın itdĕ. (13/15) Atañnıñ bulışçıları ķırıķ yavız yĕgĕt atañnı totdılar, aķ ķulların (13/16) arkasına beyledĕler, at ķılından muyınçaķ yasap aķ muynından buvdılar. (13/17) Üzlerĕ atķa atlanıp atañ ķartı ceyev yörtĕp doşmān ilĕne (13/18) kĕtdĕler. Uġlım, ṭor. Üzĕñnĕñ ķırıķ yĕgĕtĕñnĕ yanıña al, atañnı ķırıķ (13/19) yavız ķolından ķotķar. Atañ yavızlarnıñ ķotķısı bĕlen siña uķ atķan (13/20) bulsa ul sinĕ yaķşılarnıñ tĕlegĕ bĕlen ṭuvdırġan. Uġıllı ata ķol (13/21) bulmas. Yavızlarnıñ artından kĕt de atañnı ķotķar" didĕ.

(13/22) Arslan Bek, anasınıñ süzĕn ŋūş kürdĕ. Altın teŋĕtĕnden (13/23) ṭordı, ḳara ḳorıç ḳılıçın ḳoşandı, aḳ ürengĕden bökken zūr (13/24) ceyesĕn ḳulına aldı, zūr çuḳmarlı çöyĕn kisteneñ iyerĕne taḳdı, (13/25) ozın söngĕsĕn arḳasına ḳuydı, aḳ buz atın ṭotdırıp atlandı da (13/26) ḳırıḳ yĕgĕtĕn iyertĕp atasın ĕzlerge kĕtdĕ. (14/1) Arslan Bek, ḳaçḳınlarnıñ artına töşdĕ. Ḳırıḳ yavız yĕgĕt ala (14/2) tavnıñ aryaġındaġı aḳ ḳayın astına toḳtap ḳımız ĕçĕp uṭıralar idĕ. (14/3) Yavızlar artlarından ḳuvıp kilgen yeş yĕgĕtnĕ kürgeç: "Eyde bu (14/4) yĕgĕtnĕ de ṭotıp alıyḳ, muynına muyınçaḳ salıyḳ, doşmān ilĕne iltĕp (14/5) ḳol itĕp satıyḳ" diděler. Işanç Ḫan: "Ḳırıḳ ipdeşĕm! Teñrĕ totar (14/6) yir yotar! Nārāsiy yĕgĕtnĕ totḳın itĕp kürmegĕz. Çĕşĕgĕz bĕr azġa ġına (14/7) ḳulımnı, birĕgĕz ḳulıma kömĕş ḳupızımnı. Min bu yĕgĕtnĕ kirĕ ḳaytarıym. (14/8) Andan şoñ üzĕmnĕ ültĕrseñĕz de ḳaldırsaġız da sĕzneñ irkĕgĕz" didĕ. (14/9) Işanç Ḫan'nıñ ḳart küzlerĕ yıraḳdan kilgen yĕgĕtnĕ tanımıy idĕ. (14/10) Uġlı Arslan Bek'nĕ küpden ülgen dip iseplegenden ul kile (14/11) dip eytseler de ışanaçaḳ tügĕl idĕ. Ul yeş yĕgĕtneñ yeşlĕgĕn (14/12) ayap ḳaytarırġa, yavızlar ḳulından ḳotḳarırġa tĕledĕ. Alġa çıġıp köylep (14/13) ḳupız uyını başladı. (14/14) Tıñlap ḳarıyḳ Işanç Ḫan ni tuġrıda küyledĕ iken:

(14/15) "Ozın muyınlı dala atları kitse miněm atlarım bulır
Aralarında (14/16) atıñ bulsa eyĕt şıluv yĕgĕt miña
Orışsız-suġışsız biriym min anı (14/17) siña.
Tik sin kirĕ ḳayt!
Kötüv-kötüv ḳuylar kitse miněm ḳuylarım bulır
(14/18) Aralarında azıġıñ bulsa eyĕt şıluv yĕgĕt miña
Orışsız-suġışsız (14/19) biriym min anı siña
Tik sin kirĕ ḳayt!
Kervāndan ḳızıl töyeler (14/20) kitse miněm töyelerĕm bulır
Aralarında yügĕñ bulsa eyĕt şıluv yĕgĕt (14/21) miña
Orışsız-suġışsız biriym min anı siña
Tik sin kirĕ ḳayt!
Altın (14/22) tübelĕ çātırlar kitse miněm üylerĕm bulır
Aralarında üyĕñ bulsa eyĕt şıluv (14/23) yĕgĕt miña
Orışsız-suġışsız biriym min anı siña
Tik sin kirĕ ḳayt!
(14/24) Ḳara küzlĕ, niçke billĕ ḳızlar kitse miněm kızlarım bulır
Aralarında saylaġanıñ (14/25) bulsa eyĕt şıluv yĕgĕt miña
Orışsız-suġışsız biriym min (14/26) anı siña
Tik sin kirĕ ḳayt!
Aḳ saḳallı ḳartlar kitse miněm ḳartlarım (14/27) bulır
Aralarında aḳ saḳallı atañ bulsa eyĕt şıluv yĕgĕt miña
Orışsız-(15/1) suġışsız ḳotḳarıym da biriym min anı siña
Tik sin kirĕ (15/2) ḳayt!
Miněm öçĕn kilgen bulsañ min uġlımnı ültĕrdĕm
Minĕ alıp (15/3) kĕtkeněñ
Doşmān ilĕnde totḳın itkeněñ
Yazığı siña bulmas
İy (15/4) şıluv yĕgĕt sin kirĕ ḳayt!" didĕ.
(15/5) Arslan Bek, üzěněñ köměş tellĕ ḳupızın alıp ḳarşıġa küylep (15/6) uynadı:
(15/7) "Uzıp barġan ozın muyınlı dala atları sinĕkĕ bulsa
Aralarında (15/8) miněm arġamaḳ da bar
Min anı ḳırıḳ yavızġa ḳaldıra almıym!
Kervān bĕlen (15/9) kitken ḳızıl döyeler sinĕkĕ bulsa

Aralarında miněm yügěm de bar
Min (15/10) anı ḳırıḳ yavızġa ḳaldıra almıym!
Kötüv-kötüv siměz ḳuylar siněkě bulsa
(15/11) Aralarında miněm azıḳ da bar
Min anı ḳırıḳ yavızġa ḳaldıra almıym!
Niçke (15/12) billě, ḳara küzlě matur ḳızlar siněkě bulsa
Aralarında saylaġan (15/13) ḳız da bar
Min anı ḳırıḳ yavızġa ḳaldıra almıym!
Altın başlı çātırlar (15/14) siněkě bulsa
Aralarında miněm toraçaḳ üy de bar
Min anı ḳırıḳ yavızġa (15/15) ḳaldıra almıym!
Aḳ saḳallı kitken ḳartlar siněkě bulsa
Aralarında (15/16) miněm de aldaḳçı yavızlarġa aldanġan küzlerě kürmes bulġan atam bar
(15/17) Min anı ḳırıḳ yavızġa ḳaldıra almıym!
Siněñ uġlıñ ülmegen
Ul, ülěmden (15/18) ḳotılġan
İndě totḳın buluvdan ḳart atasın ḳotḳara" didě.

Arslan (15/19) Bek ḳırıḳ yěgětěn iyertěp ḳırıḳ yavız östěne taşlandı. Ḳaysınıñ muynın (15/20) özdě, ḳay běrsěn totḳın itdě. Ḳart atasın ḳotḳardı, üyěne alıp (15/21) ḳaytdı. (15/22) Işanç Ḫan, bu şādlıḳḳa ṭuy yasadı, Uġız beklerěn cıydı, ḫanlar (15/23) ḫanı Aybirdě Ḫan'nı da ḳunaḳḳa çaḳırdı. Aybirdě Ḫan, Arslan Bek'ke ḫanlıḳ (15/24) birdě. Ṭuylarında Ḳurḳıt Babay da bar idě. Ul yeş Arslan Bek'ke (15/25) yoġarıdaġı ekiyetně tözěp tübendegě tělekně těledě:

(15/26) "Köçlě Kük Teñrěsě ni ěşleseñ de yardeměñde bulsın. Urman İyelerě, (15/27) Ḳır İyelerě, Şu İyelerě yulıña karşı töşkenlerněñ yulın kisěp (16/1) yulıñda bulġanlarnıñ yulın yiñěleytsěnler. Tavlarıñda, urmanlarıñda kiyěkler, (16/2) ḳoşlar küp bulsın, dalalarıñda, bolınlarıñda ülen-pěçen küp (16/3) bulsın, yılġalarıñda şularıñ mengě kipmesěn, altın tübelě çātırıñ (16/4) dalanı mengě bizesěn, aḳ atıñ yorıṭıp-çapıp ayaḳları talmasın, (16/5) ḳorıç ḳılıçıñ özěp-kisěp ötkěn yözě ḳaytmasın, oçlı söñgěñ (16/6) tişěp çençěp şınmasın. 'Üměrleréñ ozın bulsın, ḫanlıḳlarıñ ḳotlı (16/7) bulsın, barından da bigrek balalarıñ küp bulsın. Balalar beḫětlě ḳollarġa (16/8) Kük Teñrěsě'něñ ḳaděrlep birgen bülegě" didě.

(16/9) Bětdě.

2.4.Türkiye Türkçesine Çeviri

Arslan Bek

(2/1) (Kitab-ı Korkut'tan biraz değiştirilmiş ve İdilleştirilmiştir.)

(2/2) Günlerden bir gün hanlar hanı Aybirdi Han, her yıl yaptığı gibi (2/3) büyük bir toy düzenleyip civardaki bütün Oğuz beylerini ağırlamak istediğini (2/4) vezirlerine, hizmetçilerine bildirdi. En semiz koyunları, inekleri (2/5) kesip, en lezzetli ve koyu sütlü aygırlardan kımız hazırlamalarını buyurdu: (2/6) "Konuk meydanının bir yanına ak, ikinci yanına kızıl, üçüncü yanına (2/7) kara çadır kurunuz. Oğlu olanları ak çadıra oturtunuz, kızı olanları (2/8) kızıl çadıra oturtunuz, oğlu da kızı da olmayanları kara çadıra oturtunuz. (2/9) Altına kara keçe seriniz, önüne kara koyunun etini getiriniz. Yiyecekse yesin (2/10) yemezse kalksın da gitsin! Oğulsuz, kızsız kişiyi Tanrı lanetlemiş, biz de (2/11) onu lanetliyoruz! Bilen bilsin" dedi. (2/12) Oğuz beyleri toplanmaya başladılar. Oğuz beyleri arasında Işanç Han (2/13) denilen bir han vardı. Bu hanın oğlu da kızı da yoktu.

(2/14) Serin tan yelleri efil efil estiğinde
Bulutlardan da (2/15) daha yukarıya çıkmaya hazırlanan tarla serçesi hüzünlü hüzünlü öttüğünde
(2/16) Çevik bal arısı vızıldayıp vızıldayıp bal toplamaya vardığında
Geceden (2/17) yeşil çayırda otlayıp duran atlar,

Sabah uyanıp dışarı çıkan sahiplerini (2/18) görüp etrafı çınlata çınlata kişnediğinde
Sabah serinliğinde Oğuz genç (3/1) beyleri, batur yiğitleri güreşip ok atışıp oynadığında
Oğuz kızları, (3/2) gelinleri sabah kalkıp yıkanıp bezendiğinde
Kara aktan ayrılıp güzel (3/3) göğüslü yalçın dağlar ardından ışıldayıp güneş çıktığında

Işanç Han da (3/4) uykusundan uyanıp yerinden kalktı. Kırk yiğidini yanına alıp Aybirdi (3/5) Han'a, toya gitti. (3/6) Aybirdi Han'ın beyleri, Işanç Han'ı karşıladılar. Altına (3/7) kara keçe serip kara çadıra oturttular, kara koyunun etini getirip Aybirdi (3/8) Han'ın buyruğu böyle hanım" dediler. (3/9) Işanç Han dedi: Aybirdi Han benim ne eksikliğimi gördü? (3/10) Kılıcım mı güçsüz? Sofram mı küçük? Benden alçak kişileri ak çadıra, (3/11) kızıl çadıra oturtup da hangi ayıbım için beni kara çadıra oturttu?" (3/12) dedi.

(3/13) Yiğitler: "Hanım! Bugün Aybirdi Han'dan: "Oğulluyu ak çadıra, kızlıyı (3/14) kızıl çadıra, oğulsuz-kızsızı kara çadıra oturtunuz; oğulsuz-kızsız (3/15) kişiyi Tanrı lanetlemiş, biz de onu lanetliyoruz" diye buyruk oldu" dediler. (3/16) Işanç Han, kırk yiğidi ile yerinden kalktı: "Bu ayıp, bu yüz karalığı (3/17) benden mi, karımdan mı?" diye (onları) ardına katıp gitti. (3/18) Işanç Han, evine döndü de karısını çağırdı. (3/19) Dinleyip görelim, Işanç Han karısına neler söyledi acaba:

(3/20) "Gel hele buraya başımın bahtı, evimin tahtı,
Düz kamış gibi (3/21) güzel boylum
Topuğuna (kadar) yetişen kara saçlım
Kurulmuş ok gibi çatma kaşlım
(3/22) Çift badem sığamayan küçücük ağızlım
Güz elması gibi al yanaklım!
(3/23) Tatlı kavunum, kırmızı elmam!

Biliyor musun ne oldu: Hanlar hanı Aybirdi Han (3/24) konuk çağırıp toy düzenlemiş, bir yere ak çadır, ikinci yere kızıl çadır, (3/25) üçüncü yere kara çadır kurulmasını emretmiş. Oğulluyu ak çadıra (3/26) kızlıyı kızıl çadıra, oğlu, kızı olmayanı kara çadıra oturtunuz. Kara (3/27) keçeyi altına seriniz, yemesi için kara koyun etinden getiriniz. Yerse (4/1) yesin, yemezse kalkar da gider. Oğlu, kızı olmayanı Tanrı lanetlemiş, (4/2) biz de onu lanetliyoruz. Bilen bilsin" demiş. Kırk yiğidimi alıp Aybirdi Han'ın (4/3) toyuna vardım, Aybirdi Han'ın yiğitleri karşıladılar, kara çadıra (4/4) götürdüler, altıma kara keçe serdiler, kara koyunun etini önüme getirdiler. (4/5) Oğlu, kızı olmayanı Tanrı lanetlemiş, biz de onu lanetliyoruz. Bilen bilsin" (4/6) dediler. Tanrı'nın bize bugüne kadar bir oğul vermemesi senden mi, benden mi?

(4/7) Ey han kızı! Oturduğum altın tahtımdan kalkayım mı?
Yanağından, boynundan (4/8) tutayım mı?
Güçlü ökçem altına salayım mı?
Kara çelik kılıcımı elime (4/9) alayım mı?
Kara saçına dolanmış al yüzünü, ak boynundan ayırayım mı?
(4/10) Can acısını tattırayım mı?
Al kanını yeryüzüne dökeyim mi?
Han kızı (4/11) sebebini söyle, bakayım!" dedi.

(4/12) Han karısı söze girişti. (4/13) Görelim bakalım han karısı ne söyledi?

(4/14) "Göz açıp gördüğüm, gönül verip sevdiğim Işanç Han! Öfke (4/15) ile acı sözler söyleme; kızgınlıkla kızgın sözler söyleme. Derin kaygıların (4/16) seviştiği anda katı katı sözler söyleyip beni yok yere lanetleme. Kalk, (4/17) bezekli çadırını kur, en semiz koyunları, inekleri, atları, develeri (4/18) kurban kes. İç-Oğuz, Dış-Oğuz beylerinin hepsini toplayıp toya (4/19) çağır. Aç gelse doyur, çıplak gelse giydir. Borçluyu görsen (4/20) borcunu ödeyip kurtar. Dağ gibi yığıp et hazırla, göl gibi kımız (4/21) hazırla, büyük bir toy yapıp dileğini konuklardan dilet. Aradaki bir (4/22) iyinin dileği ile belki Tanrı bize oğul verir" dedi. (4/23) Işanç Han, büyük bir toy yaptı. Dileğini söyleyip atlar, taylar; (4/24) develer, koyunlar kesti. İç-Oğuz, Dış-Oğuz beylerini toya (4/25) çağırdı. Aç görse doyurdu,

çıplak görse giydirdi. Önüne (4/26) borçlu gelse borcunu ödeyip kurtardı. Dağ gibi yığıp et hazırladı, (4/27) göl gibi kımız sağdırdı. (5/1) Konuklar başlarını eğip Gök Tanrısı'na ellerini açıp dileklerini (5/2) dilediler.

(5/3) Aradaki bir iyinin dileği ile Tanrı, Işanç Han'a oğul verdi. (5/4) Doğan gelişir, kaburgalı büyür. Çocuğun on beş yaşı doldu bile. (5/5) Işanç Han'ın yaylası, Aybirdi Han'ın yaylası ile yan yanaydı. (5/6) Aybirdi Han'ın pek güçlü bir devesi ile bir boğası vardı. (5/7) Memleketteki sürülerden hiçbir boğa da, memleketteki at sürülerinden hiçbir deve de bunlara karşı (5/8) çıkamıyor, bunlarla güreşemiyordu. Hanlar hanı Aybirdi Han (5/9) boğasının, hanlar hanı Aybirdi Han devesinin güçlülükteki namı civar (5/10) illere de yayılmıştı. Baharda bir kez, güzün bir kez boğayı (5/11) deve ile ovadaki ak meydanda güreştirirler, Aybirdi Han Oğuz beyleri (5/12) ile bu gösteriye bakıp keyiflenirdi. Bu baharda da üç kişi sağ taraftan, (5/13) üç kişi sol taraftan demir zincirlerle tutup boğayı yattığı yerinden (5/14) çıkarmışlar. Ak meydanın ortasına getirip zincirinden salmışlardı. (5/15) Tam da o anda Işanç Han'ın oğlu kendisinin üç arkadaşı ile (5/16) ak meydanda aşık oynayıp duruyorlardı. Boğayı bırakır bırakmaz çocuklara (5/17) kaçmalarını söylediler. Üç çocuk kaçtı, Işanç Han'ın oğlu kaçmayıp (5/18) meydanın ortasında kaldı. (5/19) Boğa, genç oğlanı görür görmez onu boynuzlarıyla kaldırıp fırlatmak (5/20) için oğlana doğru atıldı. Oğlan, yerinde kalıp boğanın alnına (5/21) yumruğu ile bir kez vurmuştu. Boğa, geri çekildi. Boğa, tekrar oğlana (5/22) (doğru) atıldı. Oğlan, tekrar yumruğu ile boğanın alnına vurup durdurdu. (5/23) Bu vuruşta elini geri çekmeden boğayı alnından itip gerileterek (5/24) ak meydanın kenarına götürdü. Ondan sonra boğa oğlanı itip ileri gitdi. (5/25) Meydanın ortasına gelince oğlan ayaklarını dayayıp bastı da bir yerde (5/26) durdu. Oğlan da boğayı geriletemedi, boğa da oğlanı yerinden kımıldatamadı. (5/27) Oğlan: "Eğilip duran duvara direk dayarlar, direk (6/1) duvara dayanak olur. Ben neden bu boğanın alnı için dayanak olup (6/2) duruyorum?" diye düşündü de boğayı bir kenara fırlatıp elini boğanın (6/3) başından çekti. Elini bir anda çekince boğa sendeleyerek başının üstüne düşüp yere (6/4) saplandı. O arada oğlan hançerini alıp boğanın ense damarına (6/5) sapladı. (6/6) Oğuz beyleri, oğlanın cesaretine hayran kaldılar. Etrafına toplanıp (6/7) genç oğlanı övmeye başladılar: "Gidin, çağırın, "Dede Korkut" gelsin. (6/8) bu oğlana ad koysun. Oğlanı alıp babasına gitsin de ondan beylik ve (6/9) taht alıp (oğlana) versin" diye söyleştiler. Dede Korkut'u çağırıp getirdiler. (6/10) Dede Korkut, oğlanı alıp babası Işanç Han'ın yanına götürdü. (6/11) Görelim bakalım Dede Korkut hana neler söyledi acaba:

(6/12) "Ey Işanç Han! Bu oğlana, kahraman oğlana sen beylik ver.

Sen (6/13) taht ver.

Bu atılgan oğlana binmesi için uzun boyunlu at ver.

(6/14) Bu oğlana, güçlü oğlana azık edip süründen binlerce baş koyun (6/15) ver.

Bu usta, bu hünerli oğlana yük yüklemeye sürü sürü kızıl (6/16) develer ver.

Bu oğlana, akıllı oğlana gölge edip altın tepeli çadır (6/17) ver.

Bu çevik oğlana giyinmesi için etek ile dikilmiş, sırma çekilmiş (6/18) giysiler ver.

Aybirdi Han'ın ak meydanında bu oğlan, boğa ile güreşti, (6/19) kahramanlık, zekilik, güçlülük, atılganlık, ustalık, çeviklik gösterdi. (6/20) İldeki at sürülerinde benzersiz, çevre illerde de şöhretli Hanlar Hanı Aybirdi'nin (6/21) baktığı bir boğasını, güçlü boğayı güreşip yendi. Belindeki (6/22) hançer ile büyük boğayı aslan gibi parçaladı. Aslan gibi olan bu yiğide (6/23) Arslan diye at koyuyorum! At koyması Korkut'tan iyi yaşaması (6/24) Tanrı'dan" dedi. (6/25) Işanç Han oğlana beylik verdi, kıymetli taht ile altın tepeli (6/26) çadır verdi. Sırma çekilmiş, ipek ile dikilmiş kaftan verdi. (6/27) Uzun boyunlu at ile sürü sürü koyunlar, sürü sürü develer (6/28) verdi. Arslan Bek altın tepeli çadırda yaşamaya başladı. (7/1) Işanç Han'ın kırk yiğidi Arslan Bek'i kıskandılar. Onu babasının (7/2) yanında kötülemeyi düşündüler. Kırk namert yiğit ikiye ayrılıp yirmisi (7/3) bir taraftan kalan yirmisi ikinci taraftan Işanç Han'a gittiler. (7/4) Bir kısmı Işanç Han'ın huzuruna vardı. (7/5) Görelim bakalım namert yiğitler hana ne söylediler acaba:

(7/6) "Görüyor musun hanım neler oldu? Oğlun Arslan Bek altın tepeli (7/7) çadırdan kalkıp sarp, engin güzel göğüslü ala dağa ava çıkdı. (7/8) Senin geyiklerini kovaladı, senin kuşlarını vurdu, tuttu. Anasının yanına (7/9) gelip sana karşı kötü nasihatler aldı. Oğlun kötü çıkdı. O sağ (7/10) oldukça malına da canına da huzur olmayacak. Böyle oğul neyine gerek? Böyle (7/11) oğlun olacağına hiç olmasa daha iyi değil mi?" dediler. (7/12) Öbür tarafta kalan yirmi namert yiğit de hanın huzuruna gelip Arslan (7/13) Bek'i kötülemeye başladılar: "Biliyor musun hanım neler oldu? Senin kötü (7/14) oğlun merhametsiz çıktı. O kendisi için kırk yiğit toplayıp varlıklı Oğuzları basıp (7/15) vurmaya başladı. Nerede bir güzel görse onu zorla alıyor. Nerede zenginlik (7/16) görse talan edip hazinesine

katıyor. Ak sakallı ihtiyarların yüzlerine vuruyor, (7/17) ak saçlı ihtiyar kadınların acı gözyaşını akıtıyor. Hanım! Kötü haber hızlı (7/18) akımlı sular boyunca çıkıp sarp, engin güzel göğüslü ala dağ başına (7/19) yükselir de Hanlar Hanı Aybirdi Han'a erişir. Derler: "Işanç Han'ın (7/20) oğlu ne diye memleketi karıştırıyor" dediler. Hanlar Hanı Aybirdi Han'la kavga eder, (7/21) ondan azar işitirsin. O vakit sen kendin de yer üstünde yürümekten yer altında (7/22) yatmayı yeğlersin. Ölüm, yaşamaktan daha üstünmüş dersin. (7/23) Böyle oğlun olacağına olmasın daha iyi. O, seni rezil edeceğine (7/24) sen onu yok etsen başın beladan kurtulur. O, seni öldüreceğine (7/25) sen onu öldürsen canın kurtulur" dediler.

(7/26) Işanç Han: "Varınız, onu buraya getiriniz. Ben yok edeyim kendisini. (7/27) Böyle oğul bana gerek değil" dedi.

(8/1) Namert yiğitler dediler: "Biz senin hayırsız oğlunu nasıl getirelim? (8/2) O, bizim sözümüzü dinlemez. Bizim çağırmamızla gelmez. Kendin altın (8/3) tahtından kalk, bezekli çadırından çık. Kırk yoldaş yiğidini beraberine (8/4) al. Ala dağa ava çık. Yolda Arslan Bek'in çadırında durup onu da (8/5) yanına al. Kuş uçurup av hayvanı kovalarken oklarından birisini atıp onu (8/6) öldür. Eğer böyle öldürmezsen onu başka şekilde öldürmek, öldürtmek mümkün değil. (8/7) Bilen bilir!" dediler.

(8/8) Serin tan yelleri efil efil estiğinde
Bulutlardan da (8/9) daha yukarıya çıkmaya hazırlanan tarla serçesi hüzünlü hüzünlü öttüğünde
(8/10) Çevik bal arısı vızıldayıp vızıldayıp bal toplamaya vardığında
Geceden (8/11) yeşil çayırda otlayıp duran atlar,
Sabah uyanıp dışarı çıkan sahiplerini görüp (8/12) etrafı çınlata çınlata kişnediğinde
Sabah serinliğinde Oğuz genç (8/13) beyleri, batur yiğitleri güreşip ok atışıp oynadığında
Oğuz kızları, gelinleri (8/14) sabah kalkıp yıkanıp bezendiğinde
Kara aktan ayrılıp sarp, engin dağlar (8/15) ardından ışıldayıp güneş çıktığında

Işanç Han da uykusundan uyanıp (8/16) yerinden kalktı. Oğlunu alıp kırk yiğidini yanında götürüp ala dağa ava gitti. Geniş (8/17) ovaya, çukurlu dağlara, karanlık ormanlara dağılıp av hayvanı kovalamaya, (8/18) kuş tutmaya başladılar. (8/19) Kırk namert yiğidin bazıları Arslan Bek'e gelip: "Baban (8/20) Işanç Han: "Oğlum geyikleri kovalayıp benim önüme ketirsin de benim önümde (8/21) onları avlasın. Ben oğlumun at üstünde gidişini, ok atışını, kılıç (8/22) çalışını görmek istiyorum. Görüp gururlanmak, oğlumla övünmek istiyorum" diye (8/23) söylüyor" dediler. (8/24) Saf genç delikanlı hainlerin kötü düşüncelerini nereden bilsin? (8/25) Arslan Bek, geyikleri kovaladı, getirdi. Babam at seğirtmeme (8/26) baksın sevinsin, ok atışıma baksın şadlansın, kılıç atışıma baksın (8/27) gururlansın. Oğlu ile övünsün, deyip babasının önünde geyik avlamaya başladı.

(9/1) Öteki kırk namert yiğit şöyle söyledi: "Hanım! Görüyor musun oğlun nasıl da (9/2) geniş, düz ovada geyikleri sana doğru kovalayıp getirdi. O, geyiğe atacakmış gibi (9/3) yapıp sana ok atmak istiyor. O, geyiği yakacakmış gibi yapıp seni yakmak istiyor. (9/4) O, geyiği öldürecekmiş gibi yapıp seni öldürmek istiyor. Dikkatli ol, hanım. (9/5) O, seni öldürmeden sen onu öldür!" dediler.

(9/6) Arslan Bek, geyik kovalayıp geyik vurup kuş tutup babasının yanından (9/7) geçip geçip gidiyor. Düz ovada dağ eteklerinde at seğirtip ok atıp (9/8) kılıç çalıp oyalanıyordu. Işanç Han, kırk namerdin kışkırtmasıyla (9/9) akçaağaçtan bükülmüş korkunç yaylı büyük okunu ak eline aldı da (9/10) ayaklarını çelik üzengiye dayayıp yayını gerip ok attı. Ok, (9/11) Arslan Bek'in iki kürek kemiğinin arasına doğru gelip göğsünü (9/12) baştan başa deşip çıktı. Göğsünden al kan fışkırıp akmaya başlayan (9/13) genç yiğit, dibine tırpan değmiş yaş kamış gibi ak boz atından yeşil (9/14) çayıra yıkılıp düştü. Kırk namert yiğit, Işanç Han'ın dizgininden tutup (9/15) atını hemencecik çevirip ardına alarak dönüp gittiler. (9/16) Işanç Han'ın hanımı, oğlunun ilk avından dönmesi şerefine (9/17) en iyi besi atları, pek semiz koyunları kesmelerini buyurdu. (9/18) Batur Oğuz beylerini ağırlamak istedi. Avdan dönüş vakti geldiğinde (9/19) kendisinin kırk yardımcı kızıyla birlikte avcıları karşılamaya çıktı. (9/20) Avcılar döndüler. Han karısı, öte baktı, beri baktı oğulcuğunu (9/21) görmedi. Yüreği hoplayıp göğsü daralıp bağrında ateş kaynar (9/22) gibi oldu. Kara gözlerine kanlı yaş doldu.(9/23) Han karısı, Işanç Han'a bakıp söze girişti. Dinleyip görelim, (9/24) han karısı, ne söyledi:

(9/25) “Gel hele yanıma başımın bahtı, evimin tahtı
Babamın damadı
(9/26) Anamın kıymetlisi
Göz açıp gördüğüm
Gönül verip sevdiğim
Işanç (9/27) Han!
Sen altın tahtından kalkıp
Kara yeleli atına atlanıp
Kızıl göğüslü (10/1) yalçın dağa ava çıktın
Siz iki kişi gitmiştiniz
Sen döndün. (10/2) Çocuğum nerede?
Kara dünyamı aydınlatan oğlum nerede?
Görür gözlerim (10/3) kan basıp görmez oldular
Süt damarlarım bebe emmiş gibi sızlamaya (10/4) başladılar
Ak tenim yılan sokmuş gibi şişmeye başladı
Biricik oğlum (10/5) görünmüyor
Bağrımda ateşler yanıyor!
Kuru kuru çukurları akan sular (10/6) ile tutardım
İnsan geçmez, hayvan geçmez nehirlere köprü saldım
(10/7) Aç görsem doyurdum
Çıplak görsem giysi verdim
Adaklık kurban (10/8) kesip dağ kadar et yığdırdım
Göl kadar kımız sağdırdım
İyilerin (10/9) dileği ile bir oğul doğurdum
Canım! Biricik oğlumun haberini söyle
(10/10) Karşımızdaki büyük yalçın ala dağdan oğlumu uçurmuş olsan söyle
(10/11) Sert akımlı donuk sudan oğlumu akıtmış olsan söyle
(10/12) Aslana oğlumu yedirmiş olsan söyle
Kara giysili, yüreği kötü il (10/13) düşmana oğlumu aldırmış olsan söyle
Ben anayım
Hana varayım
Çokça (10/14) hazine, güçlü askeri alayım
İl düşmanlarının üstene varayım
Ak ipek (10/15) yenim ile yaralarımdaki kızıl kanı sürtene kadar atışayım
Yaralanıp (10/16) ayağım, elim güçsüz olana kadar
Ak boz attan yığılıp yeşil çayıra (10/17) düşene kadar
Savaşayım
İlleri, ovaları tutup
Sert akımlı suları (10/18) geçip
Biricik oğlumu arayayım
Işanç Han!
Kara başım önünde kurban (10/19) olsun
Biricik oğlumun haberini söyle!” dedi.

Feryat etti, (10/20) ağladı. (10/21) Işanç Han, tek kelime söyleyemeden öylece durdu.

(10/22) Kırk namert yiğit öne çıkıp: "Hanımefendi! Endişelenme. Oğlun (10/23) sağ salimdir. O, avda kaldı. Bugün yarın neredeyse (10/24) döner. Kaygılanma, telaşlanma! Han, kımızı çok içince başı (10/25) dönmüş. Bu yüzden cevap veremiyor" dediler.

(10/26) Han karısının gönlü evde bekleyip oturmaya razı olamadı. Kendisiyle (10/27) beraber kırk yardımcı kızını alıp sevdiği atına atlanıp ovalara, dağlara (11/1) oğulcuğunu aramaya gitti. Onlar, yaz kış karı, buzu gitmeyen (11/2) "Kazılık" dağına geldiler. Dağın üst tarafına tırmandılar. Kocaman dağ (11/3) tepelerine çıktılar. Han karısı, etraflıca bakıp gözüyle aramaya (11/4) başladı. Bakınca gördü ki bir vadinin içinde karga, kuzgun pek çok (11/5) olup uçarlar. Vadi içinde bir uçup bir inerler de tekrar yükselirler. (11/6) Han karısı, atını topuklayıp o tarafa yöneldi. (11/7) Orada atından yıkılıp düşen Arslan Bek yerde yatıyor. Karga, (11/8) kuzgunlar kan kokusunu alıp onun yanına yığılmışlar. Yarasını deşmeye (11/9) çalışıyorlar. Yaralı yiğit elindeki kılıcıyla onları yarasına kondurtmadan (11/10) kovup duruyordu. (11/11) Anası yakınlaştığında Arslan Bek'in takati gitmiş, kılıç kaldıracak (11/12) gücü bitip, yarasını deşmeye, kanını içmeye gelen yırtıcı kuşları da (11/13) kovamaz olmuş, gözleri yumulmuştu. O şekilde gözüne Dağ Sahibi (11/14) görünüp: "Korkma yiğit, sen bu yarandan ölmezsin, ananın sütüne batırılmış (11/15) dağ çiçeği senin yarana şifa olur" deyip haber verince yiğit, (11/16) canının teninde kalmasından ümidini kesmemişti. (11/17) Han karısı gelip oğlunun al kan içinde yattığını gördü, acıyıp (11/18) hüzünlenerek söze girişti:

(11/19) "Üzüm karası gözlerini uyku almış,
Gözlerini aç yavrum!
(11/20) On iki damarın atmaz olmuş
Gücünü topla yavrum!
Tanrı vermiş (11/21) tatlı canın teninden çıkmak ister
Dilinde can olsa konuş yavrum!
(11/22) Ey Kazılık dağ!
Akar suların akmaz olsun
Biter otların (11/23) bitmez olsun
Hızlı koşan geyiklerin koşmaz olsun
Taşa dönsün!
(11/24) Aslanımı sen mi yaraladın
Kaplan sen mi parçaladın
Nasıl bileyim
(12/1) Yavrucuğum?
Kirpiğinde can olsa aç yavrum!
Dilinde güç (12/2) olsa konuş bana yavrucuğum!" dedi.

(12/3) Anasının feryat edip ağlayarak söylediği sözler, yiğidi kendine getirdi. (12/4) O ak yüzünü kaldırıp üzüm gibi kara gözlerini açtı. Anasına (12/5) bakıp söylemeye başladı:

(12/6) "Ak göğsünü sızlatıp tatlı sütünü emdiğim anam!
İpek kundaklara (12/7) sarıp, bakıp büyüten anam!
Beddua etme akan sulara!
Kazılık dağının (12/8) akan suları ayıpsız
Beddua etme biten otlara
Kazılık dağının (12/9) otları ayıpsız
Beddua etme hızlı koşan geyiklere
Geyiklerde ayıp yok.
(12/10) Aslana beddua etme
Aslanda ayıp yok
Kaplana beddua etme

Kaplanda ayıp (12/11) yok.
Beddua edeceksen babamın yoldaşı kırk namert yiğide et.
Bu, onların (12/12) işi!" dedi.

"Anam, ağlama, üzülme! Ben bu yaradan ölmem, korkma! (12/13) Bana dağların sahibi göründü. Bu yaradan ölmezsin, dedi. Dağ çiçeği (12/14) ile ananın sütü yarana şifa olur, dedi. Yaramı üç kez sıvazladı da (12/15) gitti" dedi.

(12/16) Bunu işitince han karısının kırk kızı dört bir tarafa koşuştular, birbirinden (12/17) ayrılıp dağ çiçeği aramaya, toplamaya giriştiler. (12/18) Han karısı, memelerini bir sıktı, süt gelmedi, iki sıktı (12/19) süt gelmedi, bütün gücünü toplayıp üçüncü defa sıkmıştı ki al kan (12/20) ile karışık hâlde ak süt çıktı. Dağ çiçeği ile kanlı sütü (12/21) yiğidin yarasına sardılar. At üstüne alıp altın tepeli çadırına (12/22) götürdüler. (12/23) Kırk günde yiğidin yarası düzeldi. Yiğit iyileşti. Tekrar ata (12/24) binip, kılıç kuşanıp, av avlayıp kuş vurmaya başladı.

(12/25) Işanç Han, hiçbir şey de bilmeyip oğlunun öldüğünü düşünüyordu. (12/26) Bu kırk namert yiğit ne olduğunu öğrenince: "Işanç Han, oğlunu (12/27) görse bizim işimizi bilse fena olur, hepimizi yok eder. (13/1) Haydi iyi bir anında Işanç Han'ı tutalım, ak ellerini arkasına bağlayalım, (13/2) at kılından sicim örüp ak boynuna halka yapalım. Düşman iline alıp (13/3) gidelim de kul edip satalım" diye konuştular.

(13/4) Onlar, böyle danışıp Işanç Han'ı tuttular, ak elini arkasına (13/5) bağladılar, at kılından sicim örüp ak boynuna halka geçirdiler, ak (13/6) teninden kan gidene kadar boynunu kıl halka ile sıktılar. Işanç Han'ı (13/7) yaya gönderip kendileri ata binip yola çıktılar. İhtiyar hanı tutsak edip (13/8) satmak için düşman illerine gittiler.

(13/9) Oğuz beyleri hiçbir şey de bilmiyorlardı. Han karısı, hallerini sezip (13/10) oğlunun yanına gitti. (13/11) Dinleyelim bakalım, han karısı oğlu Arslan Bek'e neler söyledi (13/12) acaba:

(13/13) "Biliyor musun oğlum ne oldu? Yer sallanmış olmasa da büyük dağı (13/14) yer yuttu. İlde düşman olmasa da senin babanı düşman tutsak etti. (13/15) Babanın yardımcıları kırk namert yiğit babanı tuttular, ak ellerini (13/16) arkasına bağladılar, at kılından halka yapıp ak boynundan boğdular. (13/17) Kendileri ata binip ihtiyar babanı yaya yürütüp düşman iline (13/18) gittiler. Oğlum, kalk. Kendi kırk yiğidini yanına al, babanı kırk (13/19) namert kulundan kurtar. Baban namertlerin dolduruşu ile sana ok atmış (13/20) olsa da o, seni iyilerin dileği ile doğurtmuş. Oğullu baba, kul (13/21) olmaz. Namertlerin ardından git de babanı kurtar" dedi.

(13/22) Arslan Bek, anasının sözünü hoş karşıladı. Altın tahtından (13/23) kalktı, kara çelik kılıcını kuşandı, akçaağaçtan bükülmüş büyük (13/24) yayını eline aldı, büyük topuzlu mızrağını kabzanın eyerine taktı, (13/25) uzun süngüsünü arkasına koydu, ak boz atını tutturup bindi de (13/26) kırk yiğidini yanına alıp babasını aramaya gitti. (14/1) Arslan Bek, kaçakların ardına düştü. Kırk namert yiğit ala (14/2) dağın öte tarafındaki ak kayının altında durup kımız içip oturuyorlardı. (14/3) Namertler artlarından kovalayıp gelen genç yiğidi görünce: "Haydi bu (14/4) yiğidi de tutup alalım, boynuna halka takalım, düşman iline götürüp (14/5) kul edip satalım" dediler. Işanç Han: "Kırk yoldaşım! Tanrı tutar (14/6) yer yutar! Yavrucağı tutsak etmeyin. Çözünüz bir süreliğine (14/7) elimi, veriniz elime gümüş kopuzumu. Ben bu yiğidi geri döndüreyim. (14/8) Ondan sonra beni öldürseniz de bıraksanız da size kalmış" dedi. (14/9) Işanç Han'ın ihtiyar gözleri uzaktan gelen yiğidi tanımıyordu. (14/10) Oğlu Arslan Bek'i çoktan ölmüş diye hesap ettiğinden o geliyor (14/11) diye söyleseler de inananacak değildi. O genç yiğidin gençliğine (14/12) acıyıp döndürmeyi, namertlerin elinden kutarmayı diledi. Öne çıkıp türkü söyleyince (14/13) kopuz oyunu başladı.

(14/14) Dinleyip görelim Işanç Han ne hakkında türkü söyledi:
(14/15) "Uzun boyunlu bedevi atlar gitse benim atlarım olur
Aralarında (14/16) atın olsa de güzel yiğit bana
Vuruşmadan, savaşmadan vereyim ben onu (14/17) sana
Yeter ki sen geri dön!
Sürü sürü koyunlar gitse benim koyunlarım olur
(14/18) Aralarında azığın olsa de güzel yiğit bana
Vuruşmadan, savaşmadan (14/19) vereyim ben onu sana

Yeter ki sen geri dön!
Kervandan kızıl develer (14/20) gitse benim develerim olur
Aralarında yükün olsa de güzel yiğit (14/21) bana
Vuruşmadan, savaşmadan vereyim ben onu sana
Yeter ki sen geri dön!
Altın (14/22) tepeli çadırlar gitse benim evlerim olur
Aralarında evin olsa de güzel (14/23) yiğit bana
Vuruşmadan, savaşmadan vereyim ben onu sana
Yeter ki sen geri dön!
(14/24) Kara gözlü, ince belli kızlar gitse benim kızlarım olur
Aralarında nişanlın (14/25) olsa de güzel yiğit bana
Vuruşmadan, savaşmadan vereyim ben (14/26) onu sana
Yeter ki sen geri dön!
Ak sakallı kartlar gitse benim kartlarım (14/27) olur
Aralarında ak sakallı baban olsa de güzel yiğit bana
Vuruşmadan, (15/1) savaşmadan kurtarayım da vereyim ben onu sana
Yeter ki sen geri (15/2) dön!
Benim için gelmiş olsan ben oğlumu öldürdüm
Beni alıp (15/3) gitmenin
Düşman ilinde tutsak etmenin
Günahı senin olmaz.
Ey (15/4) güzel yiğit sen geri dön!" dedi.
(15/5) Arslan Bek, kendi gümüş telli kopuzunu alıp karşıda türkü söyleyip (15/6) oynadı:
(15/7) "Geçip giden uzun boyunlu bedevi atlar seninki olsa
Aralarında (15/8) benim küheylan da var
Ben onu kırk namerde bırakamam!
Kervan ile (15/9) giden kızıl develer seninki olsa
Aralarında benim yüküm de var
Ben (15/10) onu kırk namerde bırakamam!
Sürü sürü semiz koyunlar seninki olsa
(15/11) Aralarında benim azığım da var
Ben onu kırk namerde bırakamam!
İnce (15/12) belli, kara gözlü güzel kızlar seninki olsa
Aralarında nişanlı (15/13) kız da var.
Ben onu kırk namerde bırakamam!
Altın başlı çadırlar (15/14) seninki olsa
Aralarında benim yaşayacağım ev de var
Ben onu kırk namerde (15/15) bırakamam!
Ak sakallı gitmiş kartlar seninki olsa
Aralarında (15/16) benim de hilekâr namertlere aldanmış gözleri görmez olmuş babam var
(15/17) Ben onu kırk namerde bırakamam!
Senin oğlun ölmemiş
O, ölümden (15/18) kurtulmuş.
Şimdi tutsaklıktan ihtiyar babasını kurtarıyor" dedi.

Arslan (15/19) Bek kırk yiğidini alıp kırk namerdin üstüne atıldı. Kimisinin boynunu (15/20) kopardı, kimisini tutsak etti. İhtiyar babasını kurtardı, alıp evine (15/21) döndü.

(15/22) Işanç Han, bu şadlığa toy yaptı, Oğuz beylerini yığdı, Hanlar (15/23) Hanı Aybirdi Han'ı da davet etti. Aybirdi Han, Arslan Bek'e hanlık (15/24) verdi. Toylarında Dede Korkut da var idi. O, genç Arslan Bek'e (15/25) yukarıdaki hikâyeyi düzüp aşağıdaki dileği diledi:

(15/26) "Güçlü Gök Tanrısı ne işlesen de yardımcın olsun. Orman Sahipleri, (15/27) Kır Sahipleri, Su Sahipleri yoluna karşı düşenlerin yolunu kesip (16/1) yolunda olanların yolunu kolaylaştırsınlar. Dağlarında, ormanlarında geyikler, (16/2) kuşlar çok olsun, ovalarında, otlaklarında çayır, çimen çok (16/3) olsun, nehirlerinde suların sonsuza kadar kurumasın, altın tepeli çadırın (16/4) ovanı sonsuza kadar bezesin, ak boz atını yürütüp, koşturup ayakları yorulmasın, (16/5) çelik kılıcın koparıp, kesip keskin yüzü körelmesin, uçlu süngün (16/6) deşip, saplayıp kırılmasın. Ömrün uzun olsın, hanlıkların kutlu (16/7) olsun, hepsinden daha da çok çocukların olsun. Çocuklar talihli kullara (16/8) Gök Tanrısı'nın lütfedip verdiği hediyesi" dedi.

(16/9) Bitti.

3. SONUÇ

Arslan Bek, Can Şeref tarafından yazılıp 1919 yılında Kazan'da Maarif yayınevi tarafından basılmıştır. Kitap; manzum, mensur karışık yazılmış olup 16 sayfadan müteşekkildir. Bu hikâye, Oğuz Türkçesinden Kıpçak Türkçesinin bir üyesi olan Kazan Tatar Türkçesine çevrilmiş Boğaç Han destanının Türk lehçelerinde uyarlama şeklindeki ilk çevirisi niteliğindedir.

Arslan Bek ile *Boğaç Han* arasındaki en büyük ortaklık olay örgüsünün aynı olması ve bunun her iki eserde de Oğuz beyleri arasında geçmesidir. İki eser arasındaki en büyük farklılık ise kahramanların isimlerindeki değişikliktir. Aynı zamanda *Arslan Bek* hikâyesinde şiir parçalarının yeri *Boğaç Han* ile aynı olmasına rağmen mısralardan bazıları değiştirilmiştir. Tatar Türkçesinde kullanımı olmayan sözcükler değiştirilmiş, bazı yerlerde ise çeşitli eklemeler yapılmıştır. Böylelikle Dede Korkut'tan alınan Boğaç Han hikâyesi, ana tema değiştirilmeden şekil açısından birtakım düzeltmeler veya eklemelerle Kazan Tatar edebiyatına uyarlanmıştır.

Arslan Bek, Dede Korkut hikâyelerinden yüz yıllar sonra yazılmış olmasına rağmen bu hikâyede çok güçlü bir *Kük Teñrĕ* "Gök Tanrı" teması görmekteyiz. Boğaç Han hikâyesinde geçen *Allah, Allah Ta'âla*, Hak veya *Tañrı Ta'âla* sözcükleri *Arslan Bek*'te sadece *Teñrĕ* veya *Kük Teñrĕ* şeklinde geçmektedir. Bunun yanında hikâyede *Tav* İyesĕ "Dağ Sahibi", *Urman İyelerĕ* "Orman Sahipleri", *Ḳır İyelerĕ* "Kır Sahipleri" ve *Şu İyelerĕ* "Su Sahipleri" gibi Şamanizm'e ait birtakım unsurlar da yer almaktadır. Böylelikle yazar, metni İslami unsurların dışında tutmaya çalışarak ona daha destansı bir hava katmış, bunu da kadim Türk inancının kalıntılarıyla yaparak milli bir kimlik kazandırma çabası gütmüştür.

Ayın ünsüzünün korunmuş olması; /n/, /ñ/ ve /m/ ünsüzlerinin yol açtığı benzeşmelere rastlanmaması ve günümüzde c-'li şekilleriyle kullanılan bazı sözcüklerin y-'li şekilleriyle karşımıza çıkması dışında Arap harfli bu metinde çağdaş Kazan Tatar Türkçesinden çok farklı dil özellikleri tespit edilememiştir. Belirtilen bu farklılıkların ise Arap harfli imlada klişeleşmenin bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür.

Arslan Bek, ayrıca *Boğaç Han* destanında tartışmalı bazı sözcük ve yapıların aydınlatılmasına da katkı sağlamaktadır. Bu konu, ayrıntılı olduğu ve bu çalışmanın sınırlarını aştığı için başka bir çalışma olarak tarafımızca hazırlanmaktadır.

Arslan Bek, Kazan Tatar Türkçesinin Arap harfli dil yadigârlarından olup onun tarihî dönemlerini aydınlatmada da bizlere yardımcı olmaktadır. Arap harfli metinler, çağdaş dönemlerde yazılan metinlerden oldukça farklı özellikler göstermelerine karşın *Arslan Bek*'in büyük oranda çağdaş Kazan Tatar Türkçesiyle aynı dil özelliklerine sahip olması, yazarın Kazan Tatar Türkçesinin dil özelliklerini yansıtma gayreti içerisinde olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

Akpınar, Y. (2019). "Sehend". *TDV İslâm Ansiklopedisi, (gözden geçirilmiş 3. basım) EK-2,* 487-488. Ankara.

Aliyev, S. (2014). Dastanı "Kniga Moyego Deda Korkuta" Kak Obyekt Issledovanıya Russko-Sovetskogo Vostokovedenıya (V Svete Sovremennıx Dostijeniy Korkudovedenıya). Uçeniye zapiski Tavriçeskogo natsionalnogo universiteta imeni V. I. Vernadskogo Seriya "Filologiya Sotsialniye kommunikatsii", Tom 27 (66), No: 3, 348-353.

Atahanova, V. R. (2021). Issledovaniye eposa Kniga moyego deda Korkuta russkimi uçenımivostokovedami.

Aktualniye problemı Türkologii: Rossiya I Türko-musulmanskiy mir. Materialı X Mejdunarodnoy türkologiçeskoy konferentsii. Kazan: Kazanskiy (Privoljskiy) federalnıy universitet, 222-224.

Aydın, E. (2018). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor).* İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.

Bartold, V. V. (1894). "Kitabi-Korkud. (Predisloviye) I. Borba boga-tırya s angelom smerti [Kitab-ı Korkud. (Önsöz) I. Ölüm Meleği ve Kahraman Arasındaki Savaş]" Zapiski Vostoçnago Otdeleniya İmperatorskago Russkago Arheologiçeskago Obşçestva, VIII/III-IV (1893-1894), S.- Petersbueg, ss. 203-218.

Bayat, F. (2004). *Türk Şaman Metinleri (Efsaneler ve Memoratlar).* Ankara: Piramit Yayıncılık.

Bekki, S. ve Yalçın, E. (2020). "Dede Korkut Kıtabı'nın Hıkâye Formatında İlk Yenïdenyazımı: 'Mustafa

Rahmï, Korkud Atanın Kıtabı: Evvel Zamanda..." *Milli Folklor*, c. 16, S. 127, ss. 113-30.

Bulud Karaçorlu Sehend (1980). *Sazımın Sözü* (haz. Dursun Yıldırım). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Bulud Karaçorlu Sehend (2002). *Dedem Qorkud'un Dilinden: Qardaş Andı* (haz. Dursun Yıldırım). Ankara: TDK.

Ergin, M. (1958). *Dede Korkut Kitabı I (Giriş, Metin, Faksimile)*. Ankara: TDK.

Ergin, M. (1963). *Dede Korkut Kitabı II (İndeks, Gramer).* Ankara: TDK.

Ergin, M. (2018). *Dede Korkut Kitabı 1-2.* Ankara: TDK.

Gökyay, O. Ş. (1938). *Dede Korkut.* İstanbul: Arkadaş Basımevi.

Gökyay, O. Ş. (1939). *Bugünkü Dille Dede Korkut Masalları*. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitabevi.

Hoppal, M. (2001). "Sibirya Şamanizminde Doğa Tapınımı", (çev. Gürbüz Erginer). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 41, S. 1-2, Ocak, 2001, ss. 209-225.

İnan, A. (1925). "Kitab-ı Dede Korkut Hakkında". Türkiyat Mecmuası, I, 213-219, İstanbul.

İnan, A. (1986). Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar. Ankara: TDK.

Kilisli Muallim Rifat (1332/1916). *Kitâb-ı Dede Korkud alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân*. İstanbul: Âsâr-ı İslâmiyye ve Milliye Tedkik Encümeni Neşriyatı, Matbaa-ı Âmire.

Rossi, E. (1950). "Un nuovu manoscritto del "Kitab-ı Dede Qorqut", *Rivista degli studi orientali*, Vol. 25, Fasc. 1/4, 34-43.

Rossi, E. (1950). *Kitab-ı Dede Qorqut (Racconti epico-cavallereschi dei Turchi Oguz tradotti e annotate).* Citta del Vaticano.

Türkmen, İ. ve Saylam, Y. M. (2023). "Şamanizm'de Doğaya Yüklenen Anlam". Uluslararası Tarih Araştırmaları

Dergisi, 7(1), 78-96. https://doi.org/10.47088/utad.1303713

Von Diez, H. F. (1811). *Denkwürdigkeiten von Asien,* In Commission der Nicolaischen Buchhandlung.

Von Diez, H. F. (1815). *Denkwürdigkeiten von Asien*, In Commission der Halleschen Waisenhaus- Buchhandlung, Berlin und Halle.

Yetkin, G. B. (2022). "Rus Araştırmalarında ve Çalışmalarında Oğuzların Kahramansı Efsanesi Dedem Korkut Destanı". Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (48), 254-263.https://doi.org/10.52642/ susbed.1106030.

TIPKIBASIM ÖRNEKLERİ

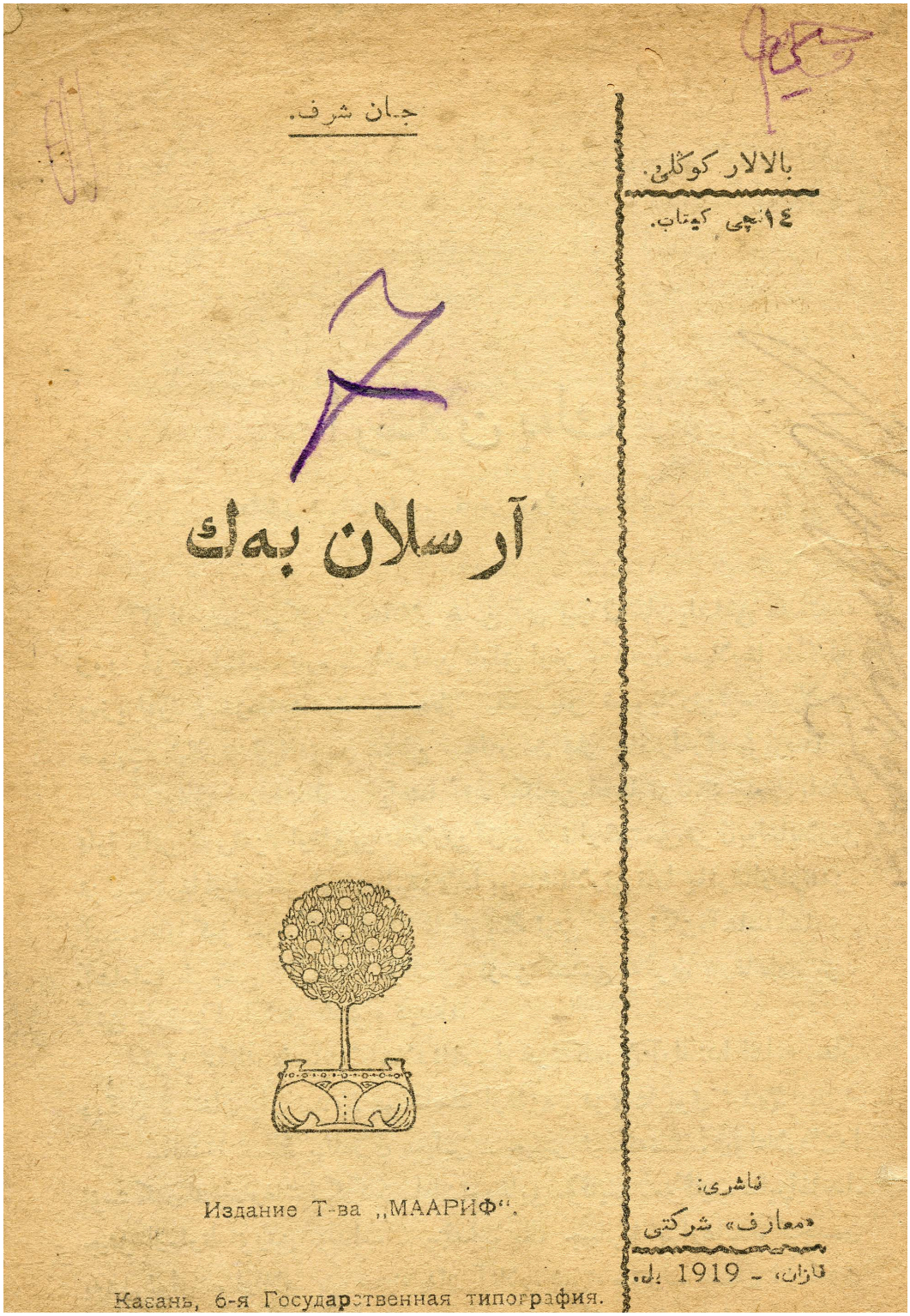
جان شرف.

آرسلان بەك

Издание Т-ва „МААРИФ“.

Казань, 6-я Государственная типография.

بالالار كوتلى.

١٤ نجى كيتاب.

ناشرى:

«معارف» شركتى

قازان، - 1919 يل.

آرسلان بەك

(«كتابى قورقت»دان بر قەدر اوزگەرتلب قىتىلەشدرلگەن)

كۈنلەردەن بر كۈننىڭ خانلار خانى آى بيردىڭ خان يلداغى عادەتنچه زور طوى ياساب، تيره ـ ياقداغى بارلق اوغز بەكلەرن صيلارغا تلەگەننن وەزيرلەرنىه، خزمەتچىلەرنىه بلدردى. ئيك سيمز قـويلارنى، صـيير لارنى صويب، ئيك تەملى، قويى سۈتلى بييەلەردەن قمز حاضرلەرگه بۈيردى:

«قوناق مەيدانغنك بر ياغنا آق، ئيكنچى ياغنا قزل، ئۈچنچى ياغنا قارا چاتر قورنغز، اوغلى بولغانلارنى آق چاترغا اوطرتنغز، قزى بولغانلارنى قزل چاترغا اوطرتنغز، اوغلى دا، قزى دا بولماغانلارنى قارا چاترغا اوطرتنغز، آستنناقارا كيز جەيتگز، آلدنا قاراقوينك ئيتن كيتمرنگز، آشاسا آشاسن، آشاماسا طۈرسن دا كيتسن! اوغلسز، قزسز كشننى تەڭرى قارغاغان، بزده آنى قارغيبز! بلگەن بلسن» ديدى.

اوغز بەكلەرى جييىلا باشلادىلار. اوغز بەكلەرى آراسندا اشانچ خان ديگەن بر خان بار ئيدى. بو خاننك اوغلى دا، قزى دا يوق ئيدى.

سالقنچا تـاك ييللەرى جيلبر ـ جيلبر ئيسكەنـده، بۈلتلاردان دا ئۈستـكەرەك چغارغانۈلـگرگەن سابان تورغايى مۈكايب ـ مۈكايب سايراغاندا، جيتز اومارتا قورتى بزلداب ـ بزلداب بال جييارغا بـارغاندا، كيچدەن يەشل ئولەنده اوتلاب يورب تويغان آتلار، ئيرته طۈرب چققان ئييەلەرن كورب شكراتب، شكراتب كشنەگەنده؛ ئيرته نگى سالقندا اوغز يـەش

٦

قیماغا تره‌ك بولا، میگا نیك بو ئوگزنڭ ماڭلایی ئوچن تره‌ك بولب تورغا» دیب اویلادی‌دا، ئوزی بر قریغا سیکرب کیتب قولن ئوگزنڭ باشندان آلدی. قولنی کینه‌تده‌ن آلفانغا ئوگز سورانگب باشی بله‌ن بیرگه بارب قادالدی. شول آرادا یگت بیلنده‌ن خه‌نجه‌رن آلب ئوگزنڭ جیلکه تامرنا کیترب ده چه‌نچدی.

اوغز به‌کله‌ری یگتنڭ باترلغنا عه‌جه‌بکه قالدیلار. تیره‌سنه جیینلب، یه‌ش یگتنی ماقتارغا کرشدیله‌ر: „بار، چاقر تغز، «قورقت بابای» کیلسن، بو یگتکه آت قوشسن؛ یگتنی آتاسنا آلب بارسن‌دا، آناردان به‌کلك‌هه‌م ته‌خت آلب بیرسن» دییشدیله‌ر. قورقت بابانی چاقرب کیتردیله‌ر.

قورقت بابای، یگتنی آتاسی اشانچ خان یانغا آلب کیتدی.

قاراب قاریق، قورقت بابای خانغا، نیله‌ر سویله‌دی ئیکه‌ن:

« ئی اشانچ خان! بو یگتکه، باتر یگتکه سین به‌کلك بیر، سین ته‌خت بیر؛ بو ییگل سویه‌کلی یگتکه آتلانرغا اوزن موینلی آت بیر؛ بو یگتکه، کوچلی یگتکه آزق ئیتب کوتوکده‌ن مگله‌رچه باش قوی بیر؛ بو ازستا، بو هونه‌رلی یگتکه یوکله‌ر تییه‌رگه توزکم ــ توزکم قزل دویه‌له‌ر بیر؛ بو یگتکه، زیره‌ك یگتکه کوله‌گه ئیتب آلتن توبه‌لی چاتر بیر؛ بو جیتز یگتکه کیینرگه یفه‌ك بله‌ن تکه‌ن اوقا بله‌ن چیکه‌ن کییمله‌ر بیر. آی بیردی خانڭ آق‌مه‌یدانندا بویگت ئوگز بله‌ن کوره‌شدی؛ باترلق، زیره‌کلك، کوچلملك، جیتزلك، اوستالق جیگللك، کورسه‌تدی، ئیل تابونلار ندا تیکده‌شسز، چیت ئیللرده‌ده آتاقلی، خانلار خانی آی بیردی‌نڭ قاراب توزغان بر ئوگزن، کوچلی ئوگزنی کوره‌شب بیکدی. بیلنده‌گی خه‌نجه‌ر بله‌ن زور ئوگزنی آرسلاندای پارچالادی. آرسلاندای بویگتکه «آرسلان» دیب آت قوشام! آت قوشوونی قورقت‌دان ماتور کون کورلشی ته‌کرلده‌ن» دیدی.

اشانچ خان یگتکه به‌کلك بیردی، قیمه‌تلی ته‌خت بله‌ن آلتن توبه‌لی چاتر بیردی؛ اوقا بله‌ن چیکه‌ن، یفه‌ك بله‌ن تکه‌ن چیکه‌ن بیردی. اوزن موینلی آت بله‌ن کوتو ــ کوتو قویلار، توزکم ــ توزکم تویه‌له‌ر بیردی. آرسلان به‌ك آلتن توبه‌لی چاتردا کون کوره باشلادی.

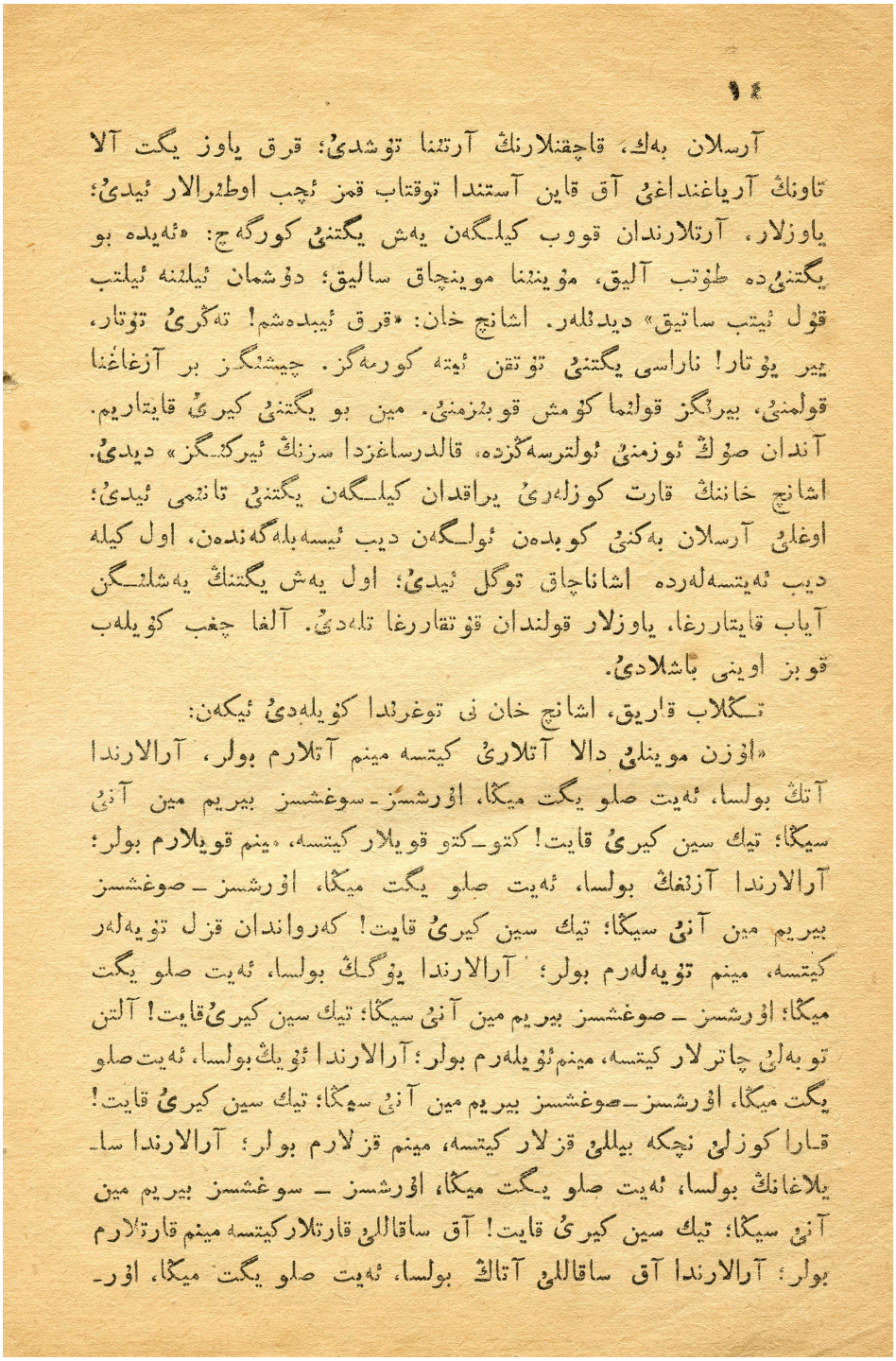

١٤

آرسلان بەك، قاچقىلارنىڭ آرقىسىنا توشىدى؛ قرق ياوز يگت آلا تاونىڭ آرياغنداغى آق قاين آستىندا توقتاب قمز ئچب اوطىرالار ئيدى؛ ياوزلار، آرتلارندان قووب كيلگەن يەش يگتنى كورگەچ: «ئەيده بو يگتنىده طوتب آليق، مۇينىنا موينچاق ساليق؛ دۇشمان ئيلنه ئيلتب قول ئيتب ساتيق» ديدىلەر. اشانچ خان: «قرق ئيبدەشم! تەكرى تۇتار، بير يۇتار! ناراسى يگتنى تۇتقن ئيته كورمەگز. چيشنگز بر آزغاغنا قولمنى، بيرنگز قولنما كۇمش قوبۇزمنى. مين بو يگتنى كيرى قايتاريم. آندان صوڭ ئوزمنى ئولترسەگزده، قالدرساغزدا سزنڭ ئيركنگز» ديدى. اشانچ خاننڭ قارت كوزلەرى يراقدان كيلگەن يگتنى تانمى ئيدى؛ اوغلى آرسلان بەكنى كوبدەن ئولگەن ديب ئيسەبلەگەندەن، اول كيله ديب ئەيتسەلەردە اشاناچاق توگل ئيدى؛ اول يەش يگتنڭ يەشلنگن آياب قايتارغا، ياوزلار قولندان قوتقارغا تلەدى. آلغا چغب كۇيلەب قوبز اوينى باشلادى.

تكلاب قاريق، اشانچ خان نى توغرىدا كۇيلەدى ئيكەن:

«اۇزن موينلى دالا آتلارى كيتسه مينم آتلارم بولر، آرالارندا آتك بولسا، ئەيت صلو يگت ميكا، اۇرشسز ـ سوغشسز بيريم مين آنى سيكا؛ تيك سين كيرى قايت! كتو ـ كتو قويلار كيتسه، مينم قويلارم بولر؛ آرالارندا آزنغك بولسا، ئەيت صلو يگت ميكا، اۇرشسز ـ صوغشسز بيريم مين آنى سيكا؛ تيك سين كيرى قايت! كەرواندان قزل تۇيەلەر كيتسه، مينم تۇيەلەرم بولر؛ آرالارندا يۇگك بولسا، ئەيت صلو يگت ميكا؛ اۇرشسز ـ صوغشسز بيريم مين آنى سيكا؛ تيك سين كيرى قايت! آلتن توبەلى چاترلار كيتسه، مينم ئۇيلەرم بولر؛ آرالارندا ئۇيك بولسا، ئەيت صلو يگت ميكا، اۇرشسز ـ صوغشسز بيريم مين آنى سيكا؛ تيك سين كيرى قايت! قارا كوزلى نچكه بيللى قزلار كيتسه، مينم قزلارم بولر؛ آرالارندا ساـ يلاغانك بولسا، ئەيت صلو يگت ميكا، اۇرشسز ـ سوغشسز بيريم مين آنى سيكا؛ تيك سين كيرى قايت! آق ساقاللى قارتلار كيتسه مينم قارتلارم بولر؛ آرالارندا آق ساقاللى آتاك بولسا، ئەيت صلو يگت ميكا، اۇرـ

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 02.01.2025 **√Accepted/Kabul:** 20.02.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1611964
Research Article/Araştırma Makalesi

Battal, F., Yılmaz, Ş. (2025). "Duygusal Zekâ ve Liderlik Arasındaki İlişki (Türkiye Örneği) Meta Analiz Çalışması", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 68, ss. 188-198.

DUYGUSAL ZEKÂ VE LİDERLİK ARASINDAKİ İLİŞKİ (TÜRKİYE ÖRNEĞİ) META ANALİZ ÇALIŞMASI

Fetullah BATTAL[*], Şeymanur YILMAZ[**]

Öz

Bu meta-analiz çalışması, duygusal zekâ ve liderlik arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla Türkiye örneği üzerinden yapılan 25 ampirik çalışmanın verilerini değerlendirmiştir. Çalışmalar, 2005-2024 yılları arasında yayımlanan makaleler ve tezlerden oluşmuştur. Elde edilen sonuçlar, duygusal zekâ ile liderlik arasında pozitif yönde orta düzeyde (EB = 0,417) anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Çalışmalar arasında önemli bir varyasyon olduğu tespit edilmiş ve bu nedenle rastgele etkiler modeli tercih edilmiştir. Meta-analiz sonucunda kümülatif korelasyonun %42 seviyesinde olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, yayın yanlılığına dair yapılan analizler, etkilerin güvenilir olduğunu ve yayın yanlılığının olmadığını ortaya koymuştur. Bu bulgular, duygusal zekânın liderlik becerileriyle önemli bir ilişkiye sahip olduğunu, ancak bu ilişkinin orta düzeyde olduğunu göstermektedir. Çalışmanın Türkiye örneğine odaklanması, bölgesel bir bakış açısı sunmuş ve bulguların güvenilirliğini artırmıştır.

Anahtar kelimeler: *Duygusal Zekâ, Liderlik, Meta Analiz.*

Jel Kodları: *M12, C10.*

THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL INTELLIGENCE AND LEADERSHIP (THE CASE OF TÜRKİYE) META-ANALYSIS STUDY

Abstract

This meta-analysis study evaluated the data of 25 empirical studies conducted on the case of Türkiye in order to examine the relationship between emotional intelligence and leadership. The studies consisted of articles and theses published between 2005-2024. The results show that there is a moderately significant positive relationship between emotional intelligence and leadership (EB = 0.417). It has been determined that there is a significant variation between the studies, and therefore the random effects model is preferred. As a result of the meta-analysis, it was determined that the cumulative correlation was at the level of 42%. In addition, analyses of publication bias revealed that the effects were reliable and that there was no publication bias. These findings suggest that emotional intelligence has a significant relationship with leadership skills, but this relationship is moderate. The study's focus on the case of Türkiye provided a regional perspective and increased the reliability of the findings.

Keywords: *Emotional İntelligence, Leadership, Meta-Analysis.*

Jel Codes: *M12, C10.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, BAYBURT.
e-posta: fbattal@bayburt.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-2895 0193)
**Yüksek Lisans Öğrencisi, Bayburt Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, BAYBURT.
e-posta: seymanur69@outlook.com, (https://orcid.org/0009-0006-9597-524X)

1.GİRİŞ

Son senelerde ilgi odağı haline gelen duygusal zekâ kavramı hem psikoloji hem de sosyal bilimler alanında sık araştırılan, üzerinde durulan kavramlardan biri haline gelmiştir. Bu kavrama duyulan ilginin temeli ise Daniel Goleman'ın 1995 yılında ''*Duygusal Zekâ*'' adlı kitabının etkileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Goleman, kitabında duygusal zekanın, bilişsel zekâdan daha fazla öneme sahip olduğunu savunarak, duygusal zekâ eksikliği durumunda, kişilerin aile yaşamından mesleki başarılarına, toplumsal ilişkilerindeki sağlığa kadar birçok faktörde negatif sonuçların meydana gelebileceği ifade etmektedir. Duygu ve zekâ kavramları ayrı ayrı incelendiğinde birbirlerine zıt kelimeler olarak algılansa da Mayer ve Salovey 1997 yılındaki çalışmalarında, duyguların bireyin düşüncelerini ve davranışlarını yönlendirebileceği ve kişinin dikkatini problem çözmeye odaklayabileceği konusunda ortak bir görüşe ulaşmışlardır. Duygusal zekâ kavramı, 1990'lı yıllarda akademik alanda popülerlik kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde, iş hayatı ve genel başarıyı önceden tahmin etmek amacıyla duygusal zekaya sahip olmanın önemli olduğu yönünde iddialar ortaya atılmıştır. Ancak, bu iddiaların büyük kısmı deneysel kanıtlardan uzak ve genelde hikayelere dayanmaktadır (Dulewicz & Higgs, 2000:341-351). Duygusal zekâ terimi ilk kez Mayer, Salovey ve DiPaolo (1990: 772) ile Salovey ve Mayer (1990: 185) tarafından kullanılmıştır (Doğan & Şahin, 2007:232-234). Goleman duygusal zekâ kavramını, bireyin zorluklara rağmen ilerlemeyi sürdürebilme, dürtüleri kontrol altında tutarak anlık tatmini erteleyebilme ve ruh halini düzenleyebilme yeteneği olarak tanımlamıştır. Ayrıca, sıkıntıların düşünme yetisini engellemesine müsaade etmemek, empati kurarak başkalarının duyguların da anlayabilme ve umut taşıyabilme gibi becerileri de duygusal zekanın birer unsuru olarak görür (Goleman, 2004:380).

Duygusal zekâ, bireyin tüm davranışlarını yönlendiren ihtiyaç, dürtü ve gerçek değerlerini yansıtarak, insan ilişkileri ve iş yaşamındaki başarısının belirleyicisi olmaktadır (Güllüce ve İşcan, 2010:10). Bu kavram, bireylerin birbirlerini anlaması, öfke kontrollerini sağlayabilmeleri ve duygularına hâkim olabilmesini sağlamaktadır. Ayrıca, duygusal zekâ (EQ), 13-19 yaşları arasında çok gelişmeyip öğrenilmeyen IQ'un tersine, öğrenilebilir ve geliştirilebilir bir yetenek olarak da ifade edilmiştir (Yeşilyaprak, 2001:142).

Liderlik kavramı ise ilk kez 19. yüzyıl başlarında, İngiliz parlamentosunun kontrolü ve politik etkisini ele alan yazılarda kullanılmaya başlanmıştır (Akbaba & Erenler, 2008:22). Liderlik, terfi ile kazanılan ya da sonradan öğrenilen bir özellik değildir. Lider olabilmek için öncelik deneyimdir; kişi, herhangi bir problemin önceden farkına varıp hızlı bir şekilde çözüm üretebilmeli ve etkili karar alabilmelidir (Geçikli, 2012:23). Bu kavram, bir hedefe ulaşmak için başkalarını yönlendirme ve onlara rehberlik etme yeteneği ve sorumluluğudur. Liderler, diğer insanları motive etme ve onların bireysel görüşlerinin de yanında organizasyonun kurallarına ve politikalarına uyum sağlamalarına yardımcı olma gücüne sahiptirler (Özdemir, 2003:157).

Duygusal zekâ ve liderlik anahtar kavramları, bir organizasyonda başarıyı sağlamak ve sürdürülebilir performans göstermek için birbirini tamamlayan unsurlar olarak ifade edilebilir. Duygusal zekâ, bireylerin kendilerini ve başkalarını daha iyi anlamalarını, duygusal durumlarını yönetmelerini ve etkili bir şekilde iletişim kurmalarını sağlar. Bu yetenekler, liderlerin başkalarını yönlendirme, motive etme ve grup içindeki uyumu sağlama süreçlerinde kritik bir rol oynar. Çünkü liderlerin sadece stratejik kararlar almakla kalmayıp, aynı zamanda organizasyonel hedeflere ulaşılmasında insanları doğru şekilde yönlendirebilme ve onların duygusal ihtiyaçlarını anlayarak hareket etme becerisine sahip olmaları beklenir. Bu bağlamda, liderlerin duygusal zekâlarının gelişmiş olması hem bireysel hem de organizasyonel başarı için önemli bir faktördür.

Ülkemizde bu iki kavrama yönelik gerçekleştirilen çalışmalar, kapsamlı bir veri seti oluşturacak şekilde mevcut durumdadır. Bu doğrultuda, duygusal zekâ ve liderlik kavramları bir arada ele alındığında, bu alandaki çalışmalar üzerinden, istatistiksel analiz yöntemi olarak meta analiz tercih edilerek sistematik bir inceleme yapılmıştır. Çalışma örneklemi olarak Türkiye seçilmiş olup, ulusal ve uluslararası alanda hakemli dergilerde yayımlanan ampirik veriler üzerinden, duygusal zekâ ve liderlik değişkenlerinin rehberliğinde meta analiz yöntemiyle bir analiz gerçekleştirilmiş ve detaylı bir model sunulması hedeflenmiştir.

2.KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Duygusal zekânın kökenleri, E. L. Thorndike'ın 1920'lerde geliştirdiği sosyal zekâ kavramına dayanır. Thorndike, sosyal zekâyı, insanların duygusal hallerini anlamak, onları etkili bir şekilde yönetmek ve sağlıklı insan ilişkileri

kurarak bu ilişkilerde doğru şekilde davranmak olarak tanımlamıştır. Duygusal zekâ da bu sosyal zekânın bir alt alanı olarak kabul edilerek, onun temelleri üzerine inşa edilmiştir. (Petrides, 2011: 656). Geçmişten günümüze kadar eğitimciler, tıp bilimciler, sosyologlar ve felsefeciler, duygusal zekânın yaşamımızdaki etkileri ve önemi doğrultusunda bu kavramı ele almışlardır. Antik dönemin filozoflarının duygularla ilgili görüşleri incelendiğinde, çoğunun duyguları bilişsel zekâya bağlı ve rasyonel bir bakış açısıyla incelediği görülmektedir. Örneğin, Aristoteles duyguları, neşeli veya neşesiz olduğumuz anlarda, algılarımız ya da varsayımlarımızla birlikte meydana çıkan refakatçiler olarak ifade etmiştir. Duygular, istek uyandırır, ancak bağımsız ölçütler olmadıkları için bilinçle hareket ederler. Descartes ise duygulara tamamen akılcı bir yaklaşım getirerek, duyguların düşüncelerden türediğini savunmuştur (Konrad & Hendl, 2003:22).

Duygusal zekâ, bireylerin hissettikleri duygulara anında farkındalık gösterip, bu duygulara uygun tepkiler verebilme becerisi, önemli karar verme süreçlerinde mantık ve duygularını dengede tutarak sağlıklı kararlar alma yeteneği, bireyin kendini motive edebilme kapasitesi, kişiliği ve bu kişiliğin farkında olarak kontrol altında tutabilmesi, aynı zamanda çevresindeki bireylerle empatik ve dengeli ilişkiler kurabilme yeteneği olarak tanımlanmaktadır (Aysin, 2018:33). Duygusal zekâ, duyguyu hissetmek, kullanmak, iletmek, fark etmek, hatırlamak, tanımlamak, duygudan ders çıkarmak, duyguyu yönetmek, anlamak ve ifade etmektir (Behera, 2016:18). Duygular, herkesin deneyimlediği ortak bir olgu olmasına rağmen, insanlar içsel dünyalarında ve başkalarıyla olan ilişkilerinde duygularını nasıl kullanacaklarına, ne kadar ve hangi şekilde kullanacaklarına bağlı olarak farklılıklar gösterebilirler. Bu nedenle, duygusal zekâ kavramı, bir kişilik özelliği olarak bu anlayışı temel alan bir yapıdadır (Polatcı & Özyer, 2015:134).

Duygusal zekâ kavramı, çeşitli alt boyutlara sahip farklı modellerle açıklanabilir. Bu modellerden Mayer ve Salovey'in önerdiği model, duygusal zekâyı bir yetenekler bütünü olarak ele alan bir yetenek modelidir. Diğer taraftan, Bar-On modeli, Goleman modeli ve Cooper & Sawaf modeli ise duygusal zekâyı, sosyal beceriler ve davranışların bir birleşimi olarak tanımlayan karma modellerdir (Çakar & Arbak, 2004:88).

Bar-On'un duygusal zekâ modelinin boyutlarını daha derinlemesine incelediğimizde:

1)Kişiye Dönüklük: Kişiye dönüklük boyutu, bireyin iç dünyasıyla ilgili olup; bağımsızlık, kendini gerçekleştirme, kararlılık, özsaygı ve duygusal benlik bilinci alt boyutlarından oluşur.

2) Kişilerarası Durum: Bu boyut, kişinin empati yapabilme yeteneği, sosyal becerileri ve kişiler arası ilişkilerle ilgili alt boyutları kapsar (Mert, 2015:45).

3) Uyum Sağlayabilme: Bu boyut, bireyin çevresel taleplerle başa çıkma ve değişen koşullara uyum sağlama yeteneğini kapsar. Durumları kişisel yorumlardan ziyade objektif olarak değerlendirme becerisini içerir (Palmer vd., 2003: 1193).

4) Genel Ruh Hâli: Pozitif ruh hâline sahip bireyler, kendilerini ve başkalarını kabul ederek yaşama olumlu bir bakış açısı geliştirir. Bu, iyimserlik ve mutluluğu içerir (Reisoğlu, 2014: 56).

5) Stres Yönetimi: Bu boyut, günlük yaşantıda karşılaşılan stresli durumlarla başa çıkma ve kontrol etme yeteneğini kapsar. Dayanıklılık ve dürtü kontrolü alt bileşenleri bulunur (Izaguirre, 2008: 74-75).

Yapılan araştırmalar doğrultusunda, liderlik kavramı ise, bir grubu belirlenen hedefler doğrultusunda bir araya getirip harekete geçirme gücü ve bilgi birikimidir. Başka bir deyişle, liderlik, grup üyelerini amaçlarına ulaşmak için etkileme yeteneğidir. Bu çerçevede, liderlik, grup üyelerinin etkileşimini teşvik ederek, sorunları çözme ve hedeflere ulaşma becerilerini kazandırma ve geliştirme kapasitesi olarak da tanımlanabilir (Demirbilek, 2003:22-23).

Liderliğin doğuşu ile ilgili iki farklı görüş ortaya konmaktadır. İlk görüş, liderliğin doğuştan gelen ve çevrenin etkisiyle gelişen bir süreç olduğunu savunurken; ikinci görüş ise liderliğin doğuştan gelmediğini, toplum ve kültürün bir ürünü olduğunu belirtmektedir. Ancak, liderlik doğuştan olsa bile, liderin uygun zaman ve yerde, gerektiği anda etkili olacağı ifade edilmektedir (Uysal, 1997:190). Lider, örgütsel yönergeler (emir, direktif, kararname) karşısında yalnızca pasif bir şekilde uymaz, aynı zamanda bu yönergeleri etkileme gücüne sahip kişidir. Bu açıdan

liderlik, bir örgütün hedeflerine ulaşabilmesi için yeni bir yapı ve süreç oluşturma süreci olarak tanımlanabilir (Erdoğan, 2002:35).

Liderlik anahtar kavramı, her dönemde farklı yorumlar, açıklamalar ve tartışmalara yol açmıştır. Tarihsel gelişimi boyunca farklı şekillerde tanımlanan liderlik, her tanımda "iyi" liderin sahip olması gereken özelliklerle ilgili farklı algılar oluşturmuştur (Bennett, Crawford ve Cartwright, 2003: 9).

Kouzes ve Posner'in (2006:13-17) çalışmalarına göre, etkili liderlerin izlemesi gereken temel davranışlar şunlardır:

a) Model Olma; Liderin değerlerini netleştirip örnek davranışlar sergileyerek rehberlik etmesi

b) Paylaşılmış Bir Vizyon Oluşturma; geleceğe yönelik bir vizyon geliştirip insanları bu vizyona dahil etmesi

c) Süreci Sorgulamak; yenilikçi düşünme ve risk alarak fırsatlar araştırması

d) Harekete Geçmeye İmkân Sağlamak; iş birliğini teşvik ederek çalışanları güçlendirmesi

e) Çalışanları Cesaretlendirmek; katkıları takdir ederek motivasyon sağlaması.

Bu uygulamalar, liderin takipçileriyle güçlü ilişkiler kurmasını ve onları etkin bir şekilde yönlendirmesini sağlar.

İlk başlarda liderlik, Tanrı tarafından doğuştan verilen bir lütuf olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde, liderlik kavramı tartışılmaya başlandığında, liderin özelliklerine odaklanılmamıştır. Zamanla, liderin davranışları ön plana çıkmış ve liderliğin geliştirilebilen bir özellik olduğu kabul edilmiştir. Bu süreçte liderlik, farklı tanımlamalarla açıklanmıştır. Modern kuramların liderlik açıklamalarıyla, liderlik duruma bağlı olarak değişen bir olgu olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Bu yaklaşım, liderin çeşitli durumlara göre farklı özellikler sergilemesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Sonuç olarak, liderliğe dair paradigmatik değişiklikler ve modern anlayışın durumsallık ilkesine dayanarak, lider farklı özelliklerle tanımlanmış ve ona çeşitli sıfatlar yüklenmiştir (Özkan, 2016: 616-617).

Duygusal zekâ ve liderlik kavramları, özellikle bireylerin duygusal ve psikolojik ihtiyaçlarını karşılamada ve iş performansını artırmada birbirini tamamlayıcı bir işlev görmektedir. Her iki anahtar kavramı inceleyen çalışmalara bakıldığında, örgütlerde somut ve pratik sorunlarla başa çıkmak genellikle daha kolaydır. Bu tür problemler, rasyonel yöntemler, mantık ve deneyim kullanılarak, kısacası akıl ve zekâ ile çözülebilir. Ancak, duygusal düzeydeki sorunlara çözüm bulmak çok daha karmaşık ve zaman alıcıdır. Örgütlerdeki büyüme ve gelişimi engelleyen en önemli etkenlerden biri, duygusal düzeyde çözümsüz kalan problemlerdir. Bu tür sorunları tespit etmek ve uygun çözümler geliştirmek ise, öncelikle liderlik özelliklerine sahip yöneticilerin sorumluluğundadır (Acar,2002: 56).

Duygusal zekâ, yönetimin geleneksel boyutu olan yönlendirme veya otoriteden farklıdır ve doğrudan etki yaratma ile ilişkilidir. Bu kavram, mantığa, mantık oluşturma yeteneğine ya da yalnızca teknik analizlere dayanmaktan ziyade, öğrenme bağlantıları kurma, sentez yapma, öncelikleri belirleme ve duygusal potansiyeli kullanma ile ilgilidir. Bu nedenle, insanların anlam yaratma ve akıllıca yönetme becerisini ifade eden bu alan, insan psikolojisini göz önünde bulunduran yeni liderlik anlayışlarıyla doğrudan örtüşmektedir (Edizler, 2013: 142).

Gerçekleştirilen çalışmanın amacı, ulusal örneklemler üzerinde yapılan ampirik çalışmalar bağlamında duygusal zekâ ve liderlik kavramlarını sistematik olarak ele alıp, değerlendirmektir.

3.YÖNTEM

3.1.Prosedür

Çalışmada tercih ettiğimiz meta-analiz yöntemi, belirli bir konuya ilişkin birden fazla bağımsız çalışmanın sonuçlarının bir araya getirilmesi ve bu bulguların istatistiksel olarak analiz edilmesi sürecidir. Meta-analiz, klinik uzmanlar ve tıbbi araştırmacılar için çeşitli çalışmalardan elde edilen sonuçları özetleyen nicel yöntemler sunar ve bu sonuçların birleştirilmesiyle ortak bir sonuca ulaşılmasına olanak tanır (Akgöz vd., 2004: 107). Meta analizinde istenilen hedefe ulaşmak amacıyla belirli adımlar izlenmektedir. Bu adımlar;

1. Konuyla ilgili kavramlar veya değişkenler belirlenmelidir.

2. Seçilen kavramlara ilişkin makale araştırılmalıdır.

3. Meta analizin geçerliliği ve güvenirliliğinin en önemli olduğu bu aşamada verilerin toplanması ve değerlendirilmesi sağlanır.

4. Analiz ve istatistiksel sonuçlar elde edilir.

5. Moderatör değişkenlerin analizleri gerçekleştirilir.

6. Duyarlılık analizi gerçekleştirilir.

7. Sonuç olarak, elde edilen bulgular istenilen formatta yayın haline getirilir (Yıldız, 2002: 7-10).

Bu çalışmanın meta analizi, açık kaynaklı bir istatistiksel analiz yazılımı olan Jamovi programında gerçekleştirilmiştir. Elde edilen korelasyon değerleri, duygusal zekâ ile liderlik anahtar kavramları üzerinden meta analizle değerlendirilmiştir.

•Etki büyüklüğü 0,00 ile 0,10 arasında ise çok zayıf düzeyde etki

•Etki büyüklüğü 0,11 ile 0,30 arasında ise zayıf düzeyde etki

• Etki büyüklüğü 0,31 ile 0,50 arasında ise orta düzeyde etki

• Etki büyüklüğü 0,51 ile 0,80 arasında ise güçlü düzeyde etki

• Etki büyüklüğü 0,81 ve daha büyükse çok güçlü düzeyde etki

Korelasyon katsayıları ve örneklem büyüklükleri kullanılarak yapılan meta-analizlerde, analizler toplam çalışma sayısı (k), toplam örneklem büyüklüğü (N), Fisher's Z değeri, %95 güven aralığı için korelasyon değerinin alt ve üst sınırları, heterojenlik testi için Q değeri, serbestlik derecesi ve p değerleri göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Tüm meta-analizler, rassal etki modeline dayalı olarak sonuçlandırılmıştır. Ayrıca, Begg ve Mazumdar sıralama korelasyonları aracılığıyla yayın yanlılıkları da değerlendirilmiştir.

3.2.Veri Analizi

Araştırma modelinin oluşturulması kapsamında şu sorulara cevap aranmaktadır:

1. Duygusal zekâ ile liderlik kavramları arasındaki ilişki nedir?

2. Duygusal zekâ ve liderlik kavramı arasındaki ilişkinin yönü nedir?

3. Duygusal zekâ ve liderlik değişkenlerinin kümesi nedir ve pratik yönden yargıları nelerdir?

Çalışmanın araştırma problemlerine yanıt aramak amacıyla, Google Akademik, ULAKBİM-TR Dizin, ACAR INDEX ve Ulusal Tez Merkezi veritabanlarında «duygusal zekâ ve liderlik» anahtar kavramlarını içeren çalışmalar taranmıştır. Herhangi bir yıl kısıtı getirilmemiştir. İlk arama sonucunda toplamda 17200 çalışmaya ulaşılmıştır. Ancak anahtar kavramlar ilk başta ''duygusal zekâ ve liderlik ilişkisi'' olarak aratılmıştır ve bu arama sonucunda 95 adet çalışmaya ulaşılmıştır. İncelenen 95 çalışmada elde edilen örneklem yetersiz görüldükten sonra tekrardan ''duygusal zekâ ile liderlik arasındaki ilişki'' olarak aratılarak, 17.200 çalışma elde edilmiştir. Bu çalışmalar içerisinden toplamda 25 adet çalışma kriterlere uygun olduğu tespit edilerek araştırma konusu olmuştur. Taramalar sonucunda, yayınların meta-analize dahil edilebilmesi için belirli koşullar öngörülmüştür: a) Çalışmanın ampirik olması, b) Duygusal zekâ ve liderlik arasındaki ilişkinin doğrudan incelenmiş olması, c) Bu ilişkinin yönüne dair bir varsayımda bulunulması, d) Korelasyon katsayıları ve örneklem büyüklüğünün raporlanması, e) Verilerin Türkiye'den toplanmış olması gerekmektedir. Bu koşullar doğrultusunda, tezler, bildiriler ve hakemli dergilerde yayımlanıp yayımlanmadığı tespit edilemeyen çalışmalar incelenmemiş ve koşulları sağlayan 25 çalışma klasörlenmiştir.

Duygusal zekâ ve liderlik anahtar kavramları ile ilgili çalışmalar ele alınırken, ruhsallık, liderlik davranışları, yönetici, iş tatmini, etkililik, güvenlik gibi birçok kavrama da ulaşılmıştır. Ancak, çalışma sadece duygusal zekâ ile liderlik arasındaki doğrudan ilişkiye odaklandığından, bu kavramlar dikkate alınmamıştır. Duygusal zekâ ile liderlik arasındaki ilişki incelenirken alt boyutlar araştırma dışında tutulmuştur. Çalışma, yalnızca duygusal zekâ ile liderlik arasındaki doğrudan ilişkiyi ele alan araştırmalardan derlenmiştir ve Türkiye kökenli ampirik sonuçlara odaklanılmıştır. Bu kriterler göz önünde bulundurularak, meta analizin sonuçlarının güvenilirliği hedeflenmiştir.

Çalışmanın oluşturulduğu sırada verilerin daha kolay ve güvenilir şekilde raporlanabilmesi için Excel sayfası oluşturularak, sayfa içeriğinde duygusal zekâ ile liderlik, yazarların isimleri ve yayın yılları, örneklemlerin sayısı, korelasyon katsayıları, ölçek ortalamaları, standart sapma ve yayın türü gibi faktörlere yer verilmiştir. Çalışma gerçekleştirildiğinde tüm bu bilgilerden faydalanılarak, bu kodlamaların verilerin kalitesini yükselttiği sonucuna varılmıştır. Çalışmanın kodlamaları Eylül 2024 tarihinde başlamış ve Kasım 2024'te sonlandırılmıştır.

Bir değişkenin meta-analize dâhil edilebilmesi için, aynı konuya ilişkin en az 5 çalışma veya 1000 gözlem olması gerekliliği dikkate alınmıştır (Atinc vd., 2010: 501). Bu bilgilere göre toplam 25 ayrı çalışmadan elde edilen k:26 tekil veri (N=6445) uygun bulunmuştur. Çalışmaya ait ana bilgiler Tablo 1 'de sunulmuştur.

4.BULGULAR

Tablo 1. Meta-analize dahil edilen çalışmalara ilişkin veriler

Değişkenler	Yazar Ad ve Yılı	N	Türü
Duygusal Zekâ ile Liderlik	Kuşaklı Y.B. & Bahçecik N. (2012)	258	Makale
	İşliel, K. (2013)	240	Tez
	Doğan, S. & Şahin F. (2009)	127	Makale
	Danacı E. (2015)	205	Tez
	Türkmen T. E. (2016)	209	Tez
	Abuamer F. (2016)	450	Tez
	Taşkıran E. & Köse A. (2016)	392	Makale
	Ertaş H. & Kıraç R. (2019)	232	Makale
	Özüren E. (2023)	495	Tez
	Durmuş A. (2014)	162	Tez
	Awla A. A. (2023)	103	Tez
	Aksu, M. (2010)	123	Tez
	Deniz M. (2012)	124	Makale
	Zerenkök B.Ş. (2005)	80	Tez
	Kandaz U. (2018)	200	Tez
	Uluköy M., Ülker Y., Kılıç R., Yumuşak S.& Azaklı S. (2016)	344	Makale
	Ayasbeyoğlu G. (2011)	110	Tez
	Aydıntan B., Künye N. & Ghafourzay H. (2019)	100	Makale
	Tıkır G. (2005)	292	Tez
	Monus Y. (2022)	542	Tez
	Laçinel A. (2019)	334	Tez
	Akıncı H. (2016)	257	Tez
	Koca, M., Coşkun, Z. Y., Coşkun, Ö., & Budakoğlu, İ. (2024)	442	Makale
	Alper R., Kişi Yalçın Ö.& Pepe H. (2023)	511	Makale
	Delice M. & Günbeyi M. (2013)	113	Makale

Tablo 1'de yer alan verilere göre, duygusal zekâ ve liderlik kavramları üzerine ampirik alanda gerçekleştirilen araştırmalar 2005-2024 yılları arasını kapsamaktadır. Meta analize dahil edilen çalışmaların toplam sayısı 25 olup, bunlardan 10'u makale, geri kalan 15'i ise tez çalışması olarak belirlenmiştir. Tezlerin fazla olması, bu alandaki araştırmaların büyük kısmının hala akademik kariyerin başlarında yer alan kişiler tarafından yapıldığını ve bu çalışmaların çoğunlukla öğrenci ve akademisyenler tarafından yürütüldüğünü gösterebilir.

Tablo 2. Duygusal zekâ ve liderlik arasındaki ilişkinin etki büyüklükleri

			EB'nin %95 güven aralığı		Heterojenlik	testi	
Değişkenler	k	N	EB	Alt-üst sınır	Q değeri	sd	P
Duygusal Zekâ ve Liderlik	26	6445	0.417	0,305-0,530	536.715	0.0573	0,001
k=analize dahil edilen çalışmaların toplamı, N=analize dahil edilen çalışmalardaki toplam örneklem sayısı, EB= etki büyüklüğü, sd=serbestlik derecesi, p=anlamlılık düzeyi							

Tablo 2'ye dayanan meta-analiz sonuçları, duygusal zekâ ile liderlik arasındaki ilişkinin orta düzeyde (etki büyüklüğü = 0,417) ve pozitif, anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgu, duygusal zekânın liderlik yetkinlikleri üzerindeki etkisinin belirgin olduğunu, ancak bu etkinin tam anlamıyla güçlü olmadığını göstermektedir. Etki büyüklüğünün 0,417 değeri, iki değişken arasındaki ilişkinin orta düzeyde olduğuna işaret ederken, aynı zamanda bu ilişkinin pozitif yönlü olduğunu, yani duygusal zekâ seviyesinin arttıkça liderlik becerilerinin de olumlu yönde gelişme eğiliminde olduğunu belirtmektedir.

Tablo 3. Heterojenlik testi

Tau	**Tau²**	**I²**	**H²**	**R²**	**Df**	**Q**	**P**
0.283	0.0803 (SE= 0.0242)	95.47%	22.067	.	25.000	536.715	<.001

Tablo 3'te heterojenlik testinin anlamlı çıkması, çalışmalar arasında önemli bir varyasyon olduğunu ve bu sebeple rastgele etkiler modelinin kullanılmasının uygun olduğunu göstermektedir. Tau katsayısının p değerinin 0,05'in üzerinde olması, yayın yanlılığının olmadığını ve tüm çalışmalarda yanlılık sorununun bulunmadığını göstermektedir. Bu meta-analiz, 25 çalışmadan elde edilen verilerle duygusal zekâ ile liderlik arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Sonuçlar, ortalama etki büyüklüğünün 0.4175 olduğunu ve bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ($p < 0.0001$) göstermektedir. Bu, duygusal zekâ ile liderlik arasında orta büyüklükte bir pozitif ilişki bulunduğunu ortaya koyar. Ancak, yüksek heterojenlik ($I^2 = 95.47\%$) ve Q testi sonuçları ($Q = 536.7153$, $p < 0.0001$) çalışmalardan elde edilen sonuçların oldukça farklı olduğunu göstermektedir. Bu, farklı çalışmalarda farklı etki büyüklüklerinin bulunduğunu ve bunun bazı metodolojik farklardan ya da örneklem özelliklerinden kaynaklanabileceğini gösterir. Tahmin aralığı (-0.1492 ile 0.9841 arasında), ortalama sonucun pozitif olsa da bazı çalışmalarda negatif sonuçlar da elde edilebileceğini ve bu nedenle genelleme yaparken dikkatli olunması gerektiğini ima eder.

Ayrıca, ayırt edici (outlier) çalışmalar veya etkili çalışmalar bulunmamış, yani sonuçlar üzerinde aşırı derecede etkili olan tek bir çalışma yoktur. Funnel plot asimetrisi testleri de asimetri göstermemiştir, bu da yayın yanlılığına dair bir belirti olmadığını göstermiştir.

Sonuç olarak, duygusal zekâ ile liderlik arasında anlamlı bir ilişki bulunmakla birlikte, farklı koşullar altında bu ilişkinin gücü değişebilir. Çalışmalar arasındaki heterojenlik, bu ilişkiyi daha iyi anlayabilmek için ek faktörlerin göz önünde bulundurulması gerektiğini göstermektedir.

Tablo 4. Çalışmaların korelasyon değerlerine ilişkin sonuçlar

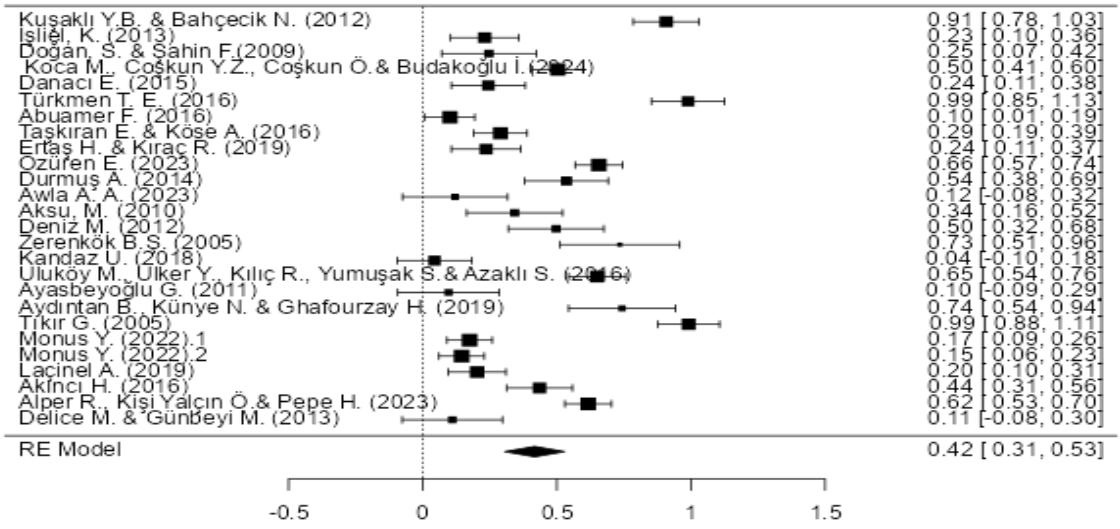

Tablo 4'e göre, meta-analiz yapılan çalışmaların korelasyon düzeylerinin-0.5 ile 1 arasında değiştiği görülmektedir. Tüm çalışmaların pozitif sonuçlar elde ettiği belirlenmiştir. Tablo 4'te sunulan ve meta-analiz sonucu hesaplanan kümülatif korelasyonun %42 seviyesinde olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 5. Yayın yanlılığı değerlendirmesi

Test ismi	**Değer**	**P**
Hata-Güven katsayısı (N)	10604.000	<.001
Begg ve Mazumdar Sıra Korelasyonu	0.031	0.826
Egger Regresyon Katsayısı	-0.083	0.934
Çalışma Sayısı	2.000	.
Note. Fail-safe N Calculation Using the Rosenthal Approach		

Tablo 5'te, k = 26 çalışmanın Begg ve Mazumdar testi baz alındığında, istatistiksel değerin yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum, yayın yanlılığının olmadığını ve dolayısıyla meta analizde elde edilen etkilerin güvenilir olduğunu doğrulamaktadır. Yani, analizdeki sonuçlar, yayın yanlılığından etkilenmemiş ve güvenilir bir şekilde rapor edilmiştir.

Şekil 1'deki 25 çalışmanın tamamı pozitif ve anlamlı korelasyonlar göstermektedir. İncelenen 25 çalışmanın sonuçlarının birbirleriyle benzer bir yönde hareket ettiğini ve her birinin pozitif, yani bir değişkenin artışıyla diğerinin de arttığını ve istatistiksel olarak geçerli bir ilişki ortaya koyduğunu sunmaktadır.

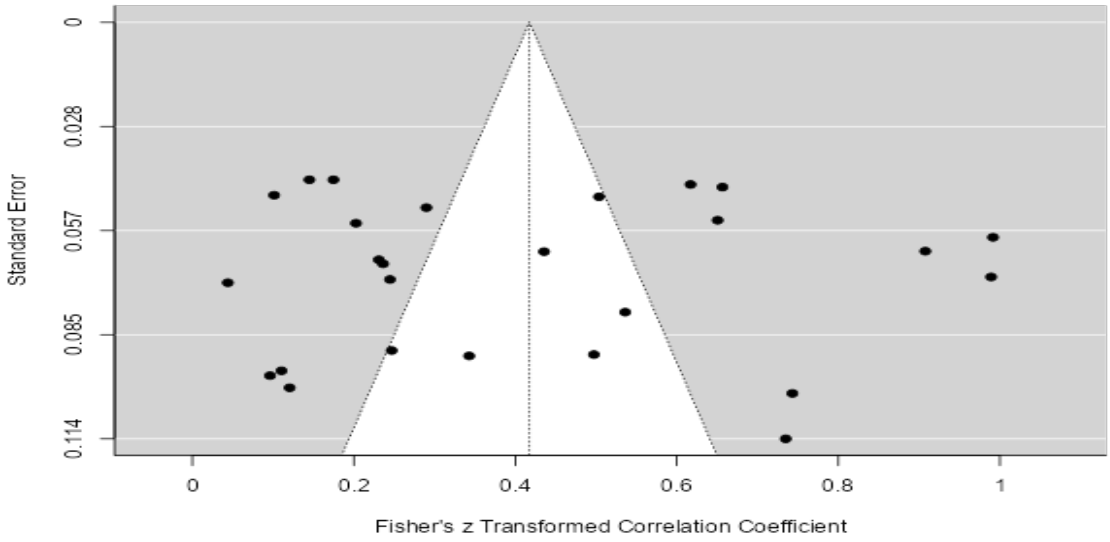

Şekil 1.Yayın yanlılığına ilişkin huni grafiği

5.SONUÇ VE TARTIŞMA

Duygusal zekâ, başarının ve mutluluğun sadece IQ ile değil, başka faktörlerle de bağlantılı olduğunu varsayar. Duyguları göz önünde bulundurmak, ifade edebilmek ve başkalarının duygularını doğru analiz edebilmek, bireyleri daha güvenilir ve değişime açık hale getirir. Duygusal zekanın önemi, duyarlılık, kişilik ve ahlaki güdüler arasındaki bağlantıya dayanır. Ahlaklı olmak ve kişilik sahibi olmak gibi özelliklerin temelinde duygusal zekâ becerileri yer alır. Toplumuna duyarlı, sorumluluk sahibi, güvenilir, sabırlı ve kararlı bireyler, yüksek duygusal zekâ seviyesine sahip kişiler olarak tanımlanır. Bu beceriler, bilişsel yeterliliklerle sinerji oluşturur ve karmaşık işlerde duygusal zekâ daha önemli hale gelir (Somuncuoğlu, 2005: 274). Zhou ve George'nin 2003 yılındaki çalışmasında duygusal zekayı, bireylerin duygularının altında yatan temel sebeplerin anlaması ve bu duyguları, karar alma süreçlerinde etkili bir biçimde kullanabilme yeteneği olarak tanımlanmıştır. Bu duygular yalnızca yüzeysel şekilde hissedilmesinin ötesinde, bu duyguların neye dayandığını anlamayı ve onları bilinçli şekilde kararlar alırken yönlendirici bir faktör olarak kullanmayı içermektedir.

Birey, kendi arzularını ve ihtiyaçlarını belirli bir ölçüde karşılayabilmek ve kişisel hedeflerine ulaşabilmek amacıyla, tek başına yeterli olamayabilir. Bu noktada, bir gruba katılma ve grup halinde hareket etme gerekliliği ortaya çıkar. Çünkü bazen bir kişinin bireysel çabaları, grubun ortak gücü ve desteğiyle daha etkili hale gelir. Belirli amaçlar ve hedefler doğrultusunda bir grubun oluşturulması ve bu grubun harekete geçirilmesi ise, her bireyde kolayca bulunmayan, derin bir stratejik düşünme, iletişim ve ikna becerisi gerektirir. Liderlik, organizasyonel yetenekler ve insan psikolojisini anlama gibi özel yetkinlikler, bu tür grupların başarılı bir şekilde yönlendirilmesinde önemli rol oynar (Eren:2008, 431).

Sonuç olarak, duygusal zekâ ve liderlik, birbirini tamamlayan ve birbiriyle etkileşim içerisinde olan önemli unsurlardır. Duygusal zekâ, bireylerin hem kendi duygusal durumlarını hem de başkalarının duygusal durumlarını doğru bir şekilde algılama ve anlama yeteneği olarak tanımlanabilir. Bu beceri, bireylerin, duygusal bilgiyi bilinçli bir şekilde işleyerek, karar alma süreçlerinde etkili bir biçimde kullanabilmelerini mümkün kılar. Özellikle liderlik bağlamında, duygusal zekâ, liderlerin ekip üyelerinin duygusal ihtiyaçlarını anlamalarını, empati kurmalarını ve bu ihtiyaçları karşılayacak şekilde yönlendirmeler yapmalarını sağlar. Bu, ekiplerin motivasyonunu artırarak, üyelerin potansiyellerini en üst düzeye çıkarmalarına yardımcı olur. Ayrıca, liderlik, sadece organizasyonun vizyon ve hedeflerine ulaşmakla sınırlı kalmaz; aynı zamanda örgütün dinamiklerini ve yapısını geliştirmek, yenilikçi stratejiler ve yapısal değişiklikler yapmak gibi karmaşık süreçleri de içerir. Bu bağlamda, duygusal zekâ, liderlerin bu süreçleri etkin bir şekilde yönetmelerine, grup içindeki çatışmaları çözmelerine ve organizasyonel değişimlere uyum sağlamalarına katkı sağlar. Yüksek duygusal zekâ, liderlerin yalnızca bireysel hedeflere ulaşmada değil, aynı zamanda grup oluşturma, ortak vizyonlara ulaşma ve uzun vadeli başarı sağlama noktasında da etkili bir şekilde yol alabilmelerine olanak tanır.

Çalışmadan elde edilen meta-analiz sonuçlarına göre, duygusal zekâ ile liderlik arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Elde edilen verilerin tamamının pozitif yönde olması ve orta düzeyde bir ilişki sergilemesi, bu iki kavram arasında orta derecede bir bağlantı bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgu, liderlik özelliklerinin duygusal zekânın gelişimi ve örgütsel başarı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Türkiye'de çalışanlar veya yöneticiler için, örgütlerinde duygusal zekânın güçlü olabilmesi için liderlik becerilerinin de güçlü olması gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır. Yöneticilerin duygusal zekâlarını etkili bir şekilde kullanabilmeleri, organizasyonel verimliliği artırabilir ve çalışanların motivasyonunu güçlendirebilir. Bu durum, her iki faktörün birlikte güçlü bir şekilde var olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Çünkü duygusal zekâ, liderin hem kendisini hem de ekip üyelerini daha iyi anlamasını ve yönlendirmesini sağlarken, etkili liderlik de duygusal zekânın doğru bir şekilde uygulanabilmesi için gerekli ortamı oluşturur. Bu bağlamda, liderlerin sadece teknik becerileri değil, duygusal zekâlarını da geliştirmeleri hem bireysel hem de organizasyonel başarıyı sürdürülebilir kılmada kritik bir rol oynar.

Meta-analiz bulguları, liderlerin başarılarında duygusal zekânın önemli bir rolünün olduğunu vurgulamaktadır. Duygusal zekâ, liderlik sürecine etki ederek liderlere olumlu özellikler kazandırır. Yüksek duygusal zekâya sahip liderler, kişisel farkındalıklarını artırarak daha rasyonel bir şekilde kendilerini yönlendirebilir, sosyal farkındalıklarını geliştirerek ilişkilerini etkili bir şekilde yönetebilirler. Bu liderler, aynı zamanda ihtiyaç duyulan dönüştürme süreçlerinde izleyicilerini de etkileyebilme yeteneğine sahiptirler. Bu bağlamda, meta analizde elde edilen bulgular, liderlerin başarısında duygusal zekânın göz ardı edilmemesi gerektiğini açıkça göstermektedir. Duygusal zekâ, liderlerin hem kendi duygusal durumlarını hem de başkalarının duygusal ihtiyaçlarını daha iyi anlayarak daha etkili liderlik sergilemelerine olanak tanır (Erer, 2023:737).

Kavramlarla ilgili kaynak taramasında elde edilen meta-analiz çalışmalarında, Mills (2009), duygusal zekâ ile etkili liderlik arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla bir meta-analiz gerçekleştirmiştir. 141 çalışmadan 48'i analiz için uygun bulunmuş ve sonuçlar, duygusal zekâ ile etkili liderlik arasında orta düzeyde güçlü bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur.

Hongjiang vd. (2018) ise liderlerin duygusal zekâsı ile liderlik etkinliği arasındaki ilişkiyi inceleyen önceki çalışmalarda önemli farklılıklar bulunmuştur. Bu farklılıkları açıklamak amacıyla yapılan bir meta-analiz, liderlerin duygusal zekâsı ile liderlik etkinliği arasında orta düzeyde pozitif bir ilişki olduğunu ($r = 0.39$) ortaya koymuştur.

Miao vd.'nin (2018) gerçekleştirmiş olduğu meta analiz çalışmasına göre, duygusal zekâ ile otantik liderlik arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur.

Ceren'in 2023 yılında gerçekleştirdiği çalışmada ise, araştırma dahil etme kriterleri doğrultusunda 12 farklı çalışmadan elde edilen sonuçlar incelenmiş ve değişkenler arasındaki ilişkinin %95 güven aralığında 0,343 seviyesinde anlamlı olduğu belirlenmiştir. Cohen'in etki büyüklüğü sınıflandırmasına göre ise, duygusal zekâ ile dönüşümcü liderlik değişkenleri arasında orta düzeyde anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yabancı ve yerli kaynaklardan elde edilen verilerle çalışmamızın bulguları da birbirini destekler niteliktedir. Çalışmamız, duygusal zekânın liderlik davranışlarını anlamada ve geliştirmede önemli bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgu, önceki araştırmalarla tutarlıdır ve duygusal zekânın liderlik becerilerini güçlendiren, liderin etkili bir şekilde davranabilmesini sağlayan kritik bir rol oynadığını göstermektedir.

5.1.Pratik/Uygulamaya Yönelik Katkılar

Bu meta analiz çalışması, duygusal zekâ ile liderlik arasındaki pozitif ilişkiyi vurgulayarak, organizasyonlar ve liderler için önemli pratik katkılar sağlamaktadır. İlk olarak, organizasyonlar, liderlerinin duygusal zekâ becerilerini geliştirmek amacıyla eğitim ve geliştirme programları düzenlemelidir. Bu tür programlar, liderlerin duygusal farkındalık, empati, duygusal yönetim ve sosyal beceriler gibi alanlarda yetkinlik kazanmalarını sağlayarak, daha etkili ve başarılı liderlik uygulamalarına olanak tanır. Ayrıca, duygusal zekâ düzeyi yüksek liderler, çalışanların motivasyonunu artırarak, takım içi iletişimi güçlendirir ve genel organizasyonel performansı iyileştirir.

Duygusal zekânın liderlik başarısındaki rolü göz önünde bulundurularak, lider seçiminde bu faktör de dikkate alınmalıdır. Organizasyonlar, lider adaylarını değerlendirirken yalnızca teknik bilgi ve deneyim değil, aynı zamanda duygusal zekâ düzeylerini de göz önünde bulundurmalıdır. Bu yaklaşım, daha etkili liderlerin seçilmesine yardımcı olabilir.

Son olarak, duygusal zekâ, liderlerin kriz yönetimi ve stresli durumlarda daha sağlıklı kararlar almasına olanak sağlar. Liderler, duygusal zekâları sayesinde hem kendi duygusal tepkilerini hem de ekip üyelerinin duygusal ihtiyaçlarını daha iyi anlayarak, daha etkili çözüm stratejileri geliştirebilir. Bu nedenle, duygusal zekânın liderlik başarısındaki önemi, organizasyonel gelişim ve bireysel lider performansı açısından dikkate alınması gereken kritik bir faktördür.

5.2.Kısıtlılıklar ve Öneriler

Bu meta analiz çalışması, duygusal zekâ ile liderlik arasındaki pozitif ilişkiyi vurgulasa da bazı kısıtlamalar içermektedir. İlk olarak, çalışmalarda kullanılan örneklem grupları genellikle belirli sektörlerde veya coğrafi bölgelerde yoğunlaşmıştır, bu da bulguların genelleştirilmesinde sınırlamalara yol açabilir. Çeşitli sektörlerden ve farklı kültürel bağlamlardan gelen daha geniş örneklemlerle yapılan çalışmalar, bulguların daha kapsamlı ve evrensel bir şekilde değerlendirilmesine olanak sağlayacaktır.

Bir diğer kısıtlama, duygusal zekânın ve liderlik becerilerinin ölçülmesinde kullanılan yöntemlerin çeşitliliğidir. Farklı araştırmalarda duygusal zekâ ve liderlik farklı araçlarla değerlendirilmiş, bu da sonuçların karşılaştırılabilirliğini zorlaştırmıştır. Gelecekteki çalışmalarda, daha tutarlı ve geçerli ölçüm araçlarının kullanılması, bu iki kavram arasındaki ilişkiyi daha doğru bir şekilde ortaya koyacaktır. Ayrıca, bu meta analiz çalışmasında, duygusal zekâ ve liderlik arasındaki ilişkide alt boyutlar göz ardı edilmiştir. Bu faktörlerin gelecekteki araştırmalara dahil edilmesi, bu ilişkiyi daha kapsamlı bir şekilde anlamamıza yardımcı olabilir.

KAYNAKÇA

Abuamer, F. (2016). *Hemşirelerde Duygusal Zekâ ve Liderlik Davranışları Algısı: Bir Kamu Hastanesinde Uygulama* (Master's thesis, Ankara Üniversitesi, Turkey).

Acar, F. (2002). ''Duygusal Zekâ ve Liderlik'', *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1*(12), 53-68.

Akbaba, A., & Erenler, E. (2008). ''Otel İşletmelerinde Yöneticilerin Liderlik Yönelimleri ve İşletme Performansı İlişkisi'', *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, 19*(1), 21-36.

Akgöz, S., Ercan, İ., & Kan, İ. (2004). ''Meta-analizi'', *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, *30*(2), 107-112.

Akıncı, H. (2016). *İlköğretim Kurumlarında Çalışan Kadın Yöneticilerin Duygusal Zekâ Düzeyleri ile Otantik Liderlik Özellikleri Arasındaki İlişki* (Master's thesis, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Turkey).

Aksu, M. (2010). *Servis Sorumlu Hemşirelerinin Transformasyonel Liderlik Davranışları ve Duygusal Zekalarının İncelenmesi* (Master's thesis, Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Turkey).

Alper, R., Yalçın, Ö., & Pepe, H. (2023). ''Review Of The Emotional İntelligence And Self-Leadership Levels Of Students At The Faculty Of Sports Sciences'', *Turkish Journal of Sport and Exercise, 25*(1), 83-91. https://doi.org/10.15314/tsed.1245326

Atinc, G., Darrat, M., Fuller, B., & Parker, B. W. (2010). ''Perceptions Of Organizational Politics: A Meta-Analysis Of Theoretical Antecedents'', *Journal of Managerial Issues, 22*(4), 494-513.

Awla, A. A. (2023). *Üniversite Yöneticilerinin Duygusal Zekâ ve Dönüşümcü Liderlik Özelliklerinin İncelenmesi* (Doctoral thesis, Selçuk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Turkey).

Ayasbeyoğlu, G. (2011). *Yöneticilerin Duygusal Zekâları ile Dönüşümcü Liderlik Özellikleri Arasındaki İlişki* (Master's thesis, Maltepe Üniversitesi, Turkey). https://hdl.handle.net/20.500.12415/10599

Aydıntan, B., Künye, N., & Ghafourzay, H. (2019). ''Duygusal Zekânın Etkili Liderlik Üzerine Etkisi: Türkiye ve Afganistan Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma'', *İşletme Araştırmaları Dergisi, 11*(2), 976-989. https://doi.org/10.20491/isarder.2019.649

Aysin, N. (2018). *Turist Rehberlerinin Duygusal Zekâ ile Rehberlik Stilleri İlişkis*i (Master's thesis,, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turkey).

Behera, K. A. (2016). ''Understanding Emotional İntelligence İn Educational Context'', *International Journal of Humanities and Social Science Invention, 5*(2), 17-28. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.ijhssi.org/papers/v5(2)/version-2/B05202017028.pdf

Ceren, B, E. (2023). Exploring The Emotional Intelligence And Transformational Leadership Relation İn Organizations Through A Meta-Analysis Study İn The Context Of Turkey. OPUS– *Journal of Society Research, 20(Special IssueHuman Behavior and Social Institutions),* 783-794. Doi: 10.26466//opusjsr.1345222

Çakar, U., & Arbak, Y. (2016). ''Dönüşümcü Liderlik Duygusal Zekâ Gerektirir Mi? Yöneticiler Üzerinde Örnek Bir Çalışma'', *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 18*(2), 83-98.

Danacı, E. (2015). *Spor Yöneticilerinin Liderlik ve Duygusal Zekâ Düzeyleri Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi: İstanbul İli Örneği* (Master's thesis, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turkey). https://hdl.handle.net/11363/120

Delice, M., & Günbeyi, M. (2013). ''Duygusal Zekâ ve Liderlik İlişkisinin İncelenmesi: Polis Teşkilatı Örneği'', *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 27*(1), 209-239.

Demirbilek, T. (2003). ''Liderlik Tipleri Açısından İşçi Sendikası Yöneticileri Üzerine Bir Araştırma'', *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5*(1), 22-37. http://hdl.handle.net/20.500.12397/5458

Deniz, M. (2012). ''Duygusal Zekâ Boyutları ile Liderlik Uygulamaları Arasındaki İlişki: Sağlık Sektörü Yöneticileri Üzerine Bir Araştırma'', *Social Sciences, 7*(2), 45-66. https://doi.org/10.12739/10.12739

Doğan, D. S., & Şahin, F. (2007). ''Duygusal Zekâ: Tarihsel Gelişimi ve Örgütler İçin Önemine Kavramsal Bir Bakış'', *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16*(1), 231-252.

Doğan, D. S., & Şahin, F. (2009). ''Ruhsallık, Duygusal Zekâ ve Dönüştürücü Liderlik Davranışları Üzerine Bir Araştırma'', *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources, 11*(4), 67-88. https://doi.org/10.4026/1303-2860.2009.0119.x

Dulewicz, V., & Higgs, M. J. (2000). ''Emotional İntelligence: A Review and Evaluation Study'', *Journal of Managerial Psychology, 15*(4), 341-372. https://doi.org/10.1108/02683940010330993

Durmuş, A. (2014). *Güncel Liderlik Yaklaşımları, Duygusal Zekâ, Yöneticilerin Liderlik Tarzları Ve Duygusal Zekâ İlişkisinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma* (Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turkey).

Edizler, G. (2013). ''Karizmatik Liderlikte Duygusal Zekâ Boyutuyla Cinsiyet Faktörüne İlişkin Literatürsel Bir Çalışma'', *Selçuk İletişim, 6*(2), 137-150. Https://Doi.Org/10.18094/Si.58307

Erdoğan, İ. (2002). *Okul Yönetimi Öğretim Liderliği*. İstanbul: Sistem Yayıcılık.

Eren, E. (2008). *Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi* (11. basım). İstanbul: Beta Basım Yayım.

Erer, B. (2023). ''Yönetim Alanında Duygusal Zekâ: Bibliyometrik Analiz'', *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 6*(3), 727-740. https://doi.org/10.33712/mana.1309409

Ertaş, H., & Kıraç, R. (2019). ''Sağlık Yönetimi Öğrencilerinin Liderlik ve Duygusal Zekâ Düzeylerinin İncelenmesi'', *EKEV Akademi Dergisi, 80*, 247-262.

Geçikli, F. (2012). ''Liderlik ve Duygusal Zekâ: Mustafa Kemal Atatürk Örneği'', *Atatürk İletişim Dergisi, 3*, 19-38.

Goleman, D. (2004). *Duygusal Zekâ Neden IQ'dan Daha Önemlidir?* (26. basım, B. Seçkin Yüksel, Çev.). İstanbul: Varlık Yayınları.

Güllüce, A. Ç., & İşcan, Ö. F. (2010). ''Mesleki Tükenmişlik ve Duygusal Zekâ Arasındaki İlişki' '*Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 5*(2), 7-29.

Hongjiang L.V., Han C. & Wang D. (2018). The relationship between emotional intelligence and leadership effectiveness: A meta-analysis. *Advances in Psychological Science*, *26*(2), 204.

Horner, M. (2003). ''Leadership Theory Reviewed'' In N. Bennett, M. Crawford, & M. Cartwright (Eds.), *Effective Educational Leadership* (pp. 27-43). Paul Chapman Publishing.

Izaguirre, R. (2008). *The Relationship among Emotional Intelligence Academic Achievement and Demographic Characteristics in First-Year Community College Students* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), University of the Incarnate Word, Teksas.

İşliel, K. (2013). *Duygusal Zekâ ve Liderlik* (Master's thesis, Dokuz Eylül Üniversitesi, Turkey).

Kandaz, U. (2018). *Eğitim Kurumlarında Görev Yapan Yöneticilerin Liderlik Özellikleri ile Duygusal Zekâ Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* (Master's thesis, Avrasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, Turkey).

Koca, M., Coşkun, Z. Y., Coşkun, Ö., & Budakoğlu, İ. (2024). ''Hekimlerde Duygusal Zekâ ve Liderlik İlişkisinin Araştırılması'', *Forbes Journal of Medicine, 5*(1). DOI: 10.4274/forbes.galenos.2024.07088

Konrad, S., & Hendl, C. (2003). *Duygularla Güçlenmek* (M. Taştan, Çev.). İstanbul: Hayat.

Kouzes, J. M., & Posner, B. Z. (2006). *The leadership challenge* (Vol. 3). John Wiley & Sons.

Laçinel, A. (2019). *Yöneticilerde Duygusal Zekâ ile Otantik Liderlik Arasındaki İlişki* (Master's thesis, Biruni Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Turkey).

Mayer, J. D., Dipaolo & P. Salovey (1990), "Perceiving Affective Content in Ambiguous Visual Stimuli: A Component of Emotional Intelligence*", Journal Of Personality Assessment*, 54: 772-781.

Mert, E. (2015). *Duygusal Zekâ ve Çatışma Yönetimi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi ve Bir Araştırma* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi

Miao, C., Humphrey, R.H. & Ojan, S. (2018). Emotional İntelligence And Authentic Leadership: A Meta-Analysis, *Leadership & Organization Development Journel, 39*(5), 679-690. https://doi.org/10.1108/LODJ-02-2018-0066

Mills, B. L. (2009), A Meta-Analysis of the Relationship Between Emotional Intelligence and Effective Leadership, *Journal of Curriculum and Instruction,3*(2), 22-28. *DOI:10.3776/joci.2009.v3n2p22-38*

Monus, Y. (2022). *Duygusal Zekâ ile Dönüşümsel ve Etkileşimsel Liderliğin İş Tatminine Etkisi Üzerine Bir Araştırma* (Master's thesis, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Turkey).

Özdemir, E. (2003). ''Liderlik ve Etik'', *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22*(2), 151-168. http://hdl.handle.net/11452/17849

Özkan, M. (2016). ''Liderlik Hangi Sıfatları, Nasıl Alıyor? Liderlik Konulu Makalelerin İncelenmesi'', *Gaziantep University Journal of Social Sciences, 15*(2), 615-639. http://jss.gantep.edu.tr

Özüren, E. (2023). *Liderlik Yönelimleri ve Markalaşma İlgi Düzeyi İlişkisinde Duygusal Zekânın Aracılık Rolü: Hazır Giyim Sektöründe Bir Araştırma.* (Doctoral thesis*,* İstanbul Gelişim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Turkey*).* https://hdl.handle.net/11363/6645

Palmer, B. R., Manocha, R., Gignac, G. and Stough, C. (2003). Examining the Factor Structure of the Bar-On Emotional Quotient Inventory with an Australian General Population Sample, *Personality and Individual Difference*s, *35*, 1191-1210.

Petrides, K. V. (2011). Ability And Trait Emotional İntelligence. In T. Chamorro-Premuzic, S. von Stumm, & A. Furnham (Eds.), *The Wiley-Blackwell Handbook of Individual Differences* (pp. 656-678). Wiley-Blackwell. https://doi.org/10.1002/9781444343120.ch25

Polatcı, S., & Özyer, K. (2015). ''Duygusal Emek Stratejilerinin Duygusal Zekânın Tükenmişliğe Etkisindeki Aracılık Rolü'', *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15*(3), 131-156.

Reisoğlu, S. (2014). *Üniversite Öğrencilerinin Öznel İyi Oluşlarını Yordamada Beş Faktör Kişilik Özellikleri, Mizah Tarzları ve Duygusal Zekânın Rolü.* Karadeniz Teknik Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.

Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990).'' Emotional Intelligence'',*Baywood Publishing, 9*, 185-211. https://doi.org/10.2190/DUGG-P24E-52WK-6CD

Somuncuoğlu, D. (2005). ''Duygusal Zekâ Yeterliliklerinin Kuramsal Çerçevesi ve Eğitimdeki Rolü'', *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, 11*, 269-293.

Taşkıran, E., & Köse, A. (2017). ''Duygusal Zekânın Liderlik Tarzları Üzerindeki Etkisi: Bankacılık Sektöründe Bir Araştırma'', *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 7*(14), 711-725.

Tıkır, N. (2005). *İlköğretim Okulu Müdürlerinin Öğretimsel Liderlik Davranışlarıyla Duygusal Zekâları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi (Gaziantep İli Örneği)* (Master's thesis, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turkey).

Türkmen, M. T. (2016). *Turist Rehberlerinin Duygusal Zekâ Yetenekleri ile Liderlik Davranışları Arasındaki İlişkinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma* (Master's thesis, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turkey).

Ulker, Y., Uluköy, M., Kılıç, R., Yumuşak, S., et al. (2016). ''Duygusal Zekânın Girişimcilik Üzerine Etkisi: Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler Üzerine Bir Analiz'', *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 5*(5), 119-136.

Uysal, F. (1997). Amir-Yönetici – Lider Üçgeni. *21. Yüzyıl Liderlik Sempozyumu, Deniz Harp Okulu-Tuzla*.

Yeşilyaprak, B. (2001). ''Duygusal Zekâ ve Eğitim Açısından Doğurguları'', *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 25*(25), 139-146.

Yıldız, N. Ç. (2002). *Verilerin Değerlendirilmesinde Meta Analizi* (Master›s thesis, Marmara Universitesi (Turkey)).

Yılmaz Kuşaklı, B., & Bahçecik, N. (2012). ''Yönetici Hemşirelerin Duygusal Zekâ Yetenekleri ve Liderlik Davranışları'', *Florence Nightingale Journal of Nursing, 20*(2), 112-119.

Zerengök, Ş. B. (2005). *Transformasyonel (Dönüşümcü) Liderlikte Duygusal Zekâ Etkileri ve Bir Uygulama* (Master's thesis, Bursa Uludağ Üniversitesi, Turkey).

Zhou, J., & George, J. M. (2003). Awakening Employee Creativity: The Role Of Leader Emotional İntelligence. *The Leadership Quarterly, 14*(4-5), 545–568. https://doi.org/10.1016/S1048-9843(03)00051-1

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
Received/Geliş: 03.10.2024 **Accepted/Kabul:** 11.02.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1560871
Research Article/Araştırma Makalesi

Aktaş, G., Hayal, S. (2025). "Geçmişten Bugüne Ahilik: Denizli Kaleiçi Esnaflarının Gözünden Ahilik", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 68, ss. 199-218.

DENİZLİ KALEİÇİ ESNAFININ GÖZÜNDEN GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE AHİLİK

Gül AKTAŞ*, Simge HAYAL**

Öz

Sanayileşme ve kapitalizmin ticarete olan etkileri, ahilik geleneklerini sürdürmeye çalışan esnafları pek çok bakımdan etkilemiştir. Hızla gelişen ve dönüşen küresel dünyada ahilik ilke ve değerlerinin esnaf ve ticaret erbaplarınca benimsenmesi noktası tartışmaya değer bir konudur. Buradan hareketle çalışmada, sadece ticari hayatta değil toplumun güven, adalet, hak ve eşitliğe dayalı bir biçimde düzenlenmesi olan ahilik geleneğinin günümüz esnaflarınca benimseniş düzeyi ile değişen ve dönüşen yönleri ele alınmıştır. Örneklem, Denizli Kaleiçi Demirciler Çarşısı esnafları ile sınırlıdır. Denizli Kaleiçi Demirciler Çarşısındaki esnafın ahilik geleneği hakkındaki bilgi düzeyi, benimsenme ve temsil biçimleri, ahilik geleneğinin günümüz esnafları tarafından nasıl sürdürüldüğü, değişen ve dönüşen yönlerinin neler olduğu bu çalışmada ele alınmıştır. Çalışmanın örneklem grubu Denizli'nin geleneksel örüntülerini devam ettiren Kaleiçi Demirciler Çarşısı esnafları ile sınırlı tutulmuştur. Nitel araştırma deseninden yola çıkan bu çalışma fenomenolojik yaklaşımla konuyu anlamaya çalışmıştır. Derinlemesine görüşme tekniğinden yararlanılarak Denizli Kaleiçi Demirciler Çarşısında esnaflık yapan 20 kişi ile görüşmeler yapılmıştır. Araştırmanın bulgularına göre, teknoloji ve sanayileşmenin gelişmesi, insani üretimin yerini makineleşme ile seri üretimin alması, esnafların ekonomik gücünü yitirmelerine sebep olmuştur. Eğitimin ön plana çıkması ile genç nüfusun, esnafın yanında yetişmesi (çırak-kalfa geleneği) bir zaman kaybı olarak görülmüş ve mesleğin bir sonraki kuşağa aktarılması ahilik geleneğinin zamanla önemini yitirmesine sebep olmuştur. Üretim ilişkilerinin değişmesi, esnaflar arasındaki rekabeti belirleyen teknolojik gelişme ve farklı dinamiklerin ön plana çıkması, geleneksel değerlerinin sürdürülmesini zorlaştırmıştır.

Anahtar kelimeler: *Ahilik, Ahilik kültürü, Fütüvvet, Esnaf, İş ahlakı, Ticaret.*

AHIISM FROM PAST TO PRESENT THROUGH THE EYES OF DENİZLİ KALEİÇİ TRADESMEN

Abstract

The effects of industrialization and capitalism on trade have affected the tradesmen trying to maintain the Ahi traditions in many respects. In the rapidly developing and transforming global world, the adoption of the principles and values of ahilik by tradesmen and traders is an issue worthy of discussion. From this point of view, the study deals with the level of adoption of the ahi tradition, which is not only in commercial life but also in the organization of society based on trust, justice, rights and equality, by today's tradesmen and its changing and transforming aspects. In this study, the level of knowledge, adoption and representation of the tradesmen in Denizli Kaleiçi Demirciler Bazaar about the ahilik tradition, how the ahilik tradition is maintained by today's tradesmen, and what are the changing and transforming aspects are discussed in this study. The sample group of the study was limited to the tradesmen of Kaleiçi Demirciler bazaar, which continues the traditional patterns of Denizli. Based on qualitative research design, this study tried to understand the subject with a phenomenological approach. Using in-depth interview technique, interviews were conducted with 20 people working as tradesmen in Denizli Kaleiçi Demirciler Bazaar. According to the findings of the research, the development of technology and industrialization, the replacement of human production with mechanization and mass production has caused the tradesmen to lose their economic power. With education coming to the forefront, the training of the young population by the tradesmen (apprentice-journeyman tradition) was seen as a waste of time and the transfer of the profession to the next generation caused the ahi tradition to lose its importance over time. The change in production relations, technological development that determines the competition between artisans and the emergence of different dynamics have made it difficult to maintain traditional values.

Keywords: *Ahilik, Ahi culture, Fütüvvet, Tradesmen, Organization, Work ethic, Trade .*

*Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, DENİZLİ.
e-posta: gaktas@pau.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-6424-4256)
**Bağımsız Araştırma, DENİZLİ.
e-posta: simmge.hayal@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-3095-3975)

1. GİRİŞ

Türk ticari hayatında teşkilatlanma her zaman önemli bir yer tutmuştur. Düzeni ve asayişi sağlama görevi üstlenen teşkilatlanmaların en önemlisi de fütüvvet anlayışı ile şekillenen ahiliktir. Ahilik, 13. ve 19. yüzyıllar arasında Anadolu, Balkanlar ve Türkistan'da yaşamış olan Türklerin hem sanat hem de meslek alanlarında yetişmelerini, ahlaki açıdan ise gelişmelerini sağlayan bir oluşumun adıdır (Durak, 2016: 109). Fütüvvet kavramı ise bir düşün ve ahlak hareketi olarak Arap-İslam coğrafyasında ortaya çıkmış ve kısa bir zaman sonra Türklerin İslamiyet'i benimseyip Anadolu'ya göç etmelerinin neticesinde bu anlayış benimsenmiştir. Böylece fütüvvet anlayışı dayanışma, birlik ve beraberlik olarak tanımlanırken ilerleyen dönemlerde ortaya çıkacak olan Anadolu Ahi Teşkilatının da bir nevi kurucu ideolojisi olmuştur.

Ahilik 13. yüzyıldan itibaren varlığını 500 yıl sürdüren Anadolu'da sosyal ve ekonomik açıdan ahlaki ilkeleri benimsemiş bir teşkilatın ismi olarak karşımıza çıkmaktadır. Esnafların emek yoğun üretimini adalet, eşitlik, sürdürebilirlik ve mesleki yeterlilik ekseninde ön plana alan ahilik geleneği aynı zamanda sosyal adaletin de bir temsili olarak karşımıza çıkmaktadır. Sanayileşme ve kapitalizmin seri üretimle emek biçimini değiştirdiği, emeği değersizleştirerek tüketimi yükselen değer olarak sunduğu günümüz toplumlarında ahilik geleneğinin izlerini takip etmek bazı sosyolojik unsurların da daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Bununla birlikte, ahilik fütüvvetten farklı olarak, Anadolu Türklerine has anlayış ve gelenekler ile biçimlendirilip, son kertede ahilik teşkilatı yapılanması olarak toplumsal bir işlerlik kazanmıştır. Bu nedenledir ki salt fütüvvet anlayışının tüm özelliklerine sahip olduğunu söylemek pek de doğru olmayacaktır. Fütüvvet anlayışı gençliği, gücü, askeri beceri ve yetkinlikleri bünyesinde barındırırken; ahilik ticari ve sosyal yaşamda asayişi sağlamak, helal kazanç peşinde olmak, müşteriyi aldatmamak, esnaf ile rekabete girmemek, düzgün ve kusursuz mal satmak anlayışları ile temellenmiştir. Ahilik ilk bakışta bir esnaf topluluğu biçiminde görünse de etkilediği çevreyi düşündüğümüzde, toplumu oluşturan bireyler ve kurumlar arasında iyi ilişkiler kurmayı amaçlayan bir müessese olarak kendini gösterir (Kılavuz, 2004: 615-628).

Esnaf-çırak, esnaf-müşteri ve esnafların kendi aralarındaki kurallar ve çiğnenemez belli başlı değerler bütününü kapsayan teşkilat, dürüst, namuslu, üretken çıraklar yetiştirmek, tartıda ve ölçüde hata yapmamak, müşteriyi aldatmamak, fakir ve yoksul olanı gözetmek, hileden kaçınmak, sağlam mal, belli oranda kâr, ölçülü kazanç, adil bir kalite kontrol sistemi, meslek ve zanaat becerisi olan insanlar yetiştirmek gibi temel değerlere sahiptir. Esnaflar, çıraklarına öncelikle toplumsal ahlak ve kaideleri aşılayıp, ardından mesleki eğitim vermektedirler. Salt ekonomik temelli olmayıp, yönetimin ihtiyaç duyduğu an otorite eksikliğinin giderilmesi ve vatanın savunulması gerektiği durumlarda da askeri güç kullanabilecek eğitimler verilmekte ve bu becerilere yatkınlık kazandırılması amaçlanmaktadır. Ahilik teşkilatı içinde esnaf ve zanaatkarlar gündüzleri çalışır, geceleri ise konuk evlerinde bir araya gelip ilim, irfan, eğlence içeren sohbetler yaparlardı. Ahilikte "çalışmak, öğrenmek ve olgun insan olmak" için emek sarf edilmiş ve birinin diğerinden bağımsız olamayacağı öğretilmiştir (Yazıcı, 1998: 19).

Ahiliğin esnaftan uygulamasını istediği ahlaki kurallar; ticarette dürüstlük, cömertlik, misafirperverlik, kusurlu mal satmamak, müşteriyi aldatmamak, tartıya hile bulaştırmamak şeklindedir (Gülvahaboğu, 1991: 257). Ahilikte her bireyin mesleğini en iyi şekilde icra etmesi, müşterilere adil ve saygılı hizmet sunması, kaliteli ürünler üretmesi ve topluma karşı sorumluluklarını yerine getirmesi beklenir. Ahiler, iş yerlerini birer ibadet yeri olarak görmüş ve iş yerlerinde hürmetle çalışmayı, helal kazancı ve adil ticareti vurgulamıştır. Ahilik geleneği iş ahlakının sadece iş yerinde değil, tüm toplumsal ilişkilerde de önemli olduğunu vurgulayarak, bireylerin günlük yaşamlarında da ahlaki değerlere bağlı kalmalarını teşvik etmiştir. Ahilik ilkeleri, günümüz ticaret ahlakına da yansımış olup modern ticaret ve iş dünyasının etik ilkeleri ahilik öğretileri ile şekillenmiştir.

Ahilik geleneğini kültürel bir miras olarak değerlendiren anlayışta ahilik, sosyal değerleri sürdürmeyi amaçlayan, toplumsal sorunlara çözüm üretmeyi ilke edinen, böylelikle toplumda birlik ve beraberliği pekiştiren, kalfalıktan ustalığa geçerken bunu belirli ritüellerle onurlandıran bir anlayışı benimsemektedir. Bu açıdan bakıldığında ahilik, toplumsal düzen ve uyumu sağlamayı amaç edinmektedir. Zaten ahiliğin çıkış noktasında sosyo-kültürel ve ekonomik hayata katkı sunma, birey ile toplumu ayrıştırmaktan ziyade bir bütün olarak görüp kucaklayan bir misyonu ön plana alma ve böylece toplumsal kimliğin de güçlenmesine zemin hazırlama anlayışı hakimdir. Bu anlamda ahiliğin sadece ticari bir mesele olmanın ötesinde farklı boyutlarının olduğu sanat, meslek, güzel ahlak, toplumsal değerleri benimseme ve sürdürme gibi çok yönlü bir kültürel doku olduğunu anlamak gerekir.

2. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI

2.1. Araştırmanın Konusu

Toplumun sosyal, ekonomik, kültürel ve mesleki ahlakını düzenleyen, mesleki zeminde ve ticari ilişkilerde dayanışma ve yardımlaşmayı temel alan ahilik geleneğinin kentleşme, sanayileşme, teknoloji ve dijital dönüşüm, rekabet gibi sosyolojik meselelerden ne kadar etkilendiğinin ortaya konması bu çalışmanın çıkış noktası olarak değerlendirilebilir. Geçmişten günümüze üretim ve tüketim ilişkilerinin değişen yüzü, teknolojik gelişmelerin bazı meslek dallarının kaybolmasına ve mesleğin inceliklerini bilen ustaların sahadan çekilmesine sebep olması gibi meseleleri ahilik geleneği üzerinden çözümlemek köklü bir değerler sisteminin de anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Bu çerçevede çalışma, geleneksel dokunun metropol kentlere göre nispeten daha fazla korunduğu Denizli ilinde gerçekleştirilmiştir. Buradan yola çıkarak Denizli Kaleiçi Demirciler Çarşısında ahilik geleneğinin günümüz koşullarına ne kadar dayanabildiğini, sosyo-kültürel ve ekonomik yaşamda meydana gelen değişim ve dönüşümlerin esnafların çalışma biçimleri ve değerlerine nasıl yansıdığı nitel araştırma deseni ile anlaşılmaya çalışılmıştır.

Ahilik geleneğinin ve teşkilatlanmasının tarihsel varoluşuna ilişkin çok sayıda çalışmanın yapıldığı görülmektedir. İlgili çalışmalar incelendiğinde büyük bir kısmının alan yazına ve tarihi kaynaklara dayandırılmış biçimlerde yapılan kuramsal, derleme ve çeviri çalışmaları özelliği taşıdıkları göze çarpmıştır (Ceylan, 2012; Çağatay, 2002; Ekinci, 2012; Güzel, 2005; Kızıler, 2015; Köksal, 2006; Yeşil, 2017) . Değişen ve dönüşen sosyo-kültürel ve ekonomik koşullar neticesinde ahilik teşkilatı değerlerinin günümüz esnafına ve ticarete olan yansımalarının ele alındığı uygulamalı araştırmalara literatürde yeterince rastlanmamaktadır. Bu bağlamda ele aldığımız bu çalışma sadece bir geleneğin betimsel olarak analizinden çok toplumsal gelişmenin dinamiklerinden biri olan ekonomi, sosyal ve kültürel yapının önündeki çıkmazları anlamak açısından önemlidir.

2.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Ahilik teşkilatının toplumsal yaşamın gelişim ve düzenlenmesinde olduğu kadar kültürel hayatın gelişiminde de önemli katkıları vardır. Ahilik'te insanın toplumsal yaşam içinde yetişirken bütün yönleri ile eğitilip yetiştirilmesinin önemi vurgulanmış, sağlıklı toplumların yetişmiş insan gücü ile ayakta kalabileceği görüşü hâkim olmuştur. O yüzden çırakların eğitilmesi ve çıraklıktan ustalığa geçiş yolculuğunda yalnızca mesleki bilgilerin verilmesi ile yetinilmemiş, dini, ahlaki, toplumsal değerler de bireye aktarılmıştır. Bu yönüyle ahilik bir toplumsal kontrol sistemi olarak da hizmet vermiştir. Sosyolojik açıdan baktığımızda toplumun çıkarlarının ön planda olduğu, toplumsal düzen ve uyumun herkesin birbirinin haklarını gözetmesi ile sağlandığı, bunun da ekonomik, kültürel ve sosyal yaşamda ahlaklı olmakla inşa edilebileceği anlayışı etrafında şekillendiğini düşündüğümüzde ahilik geleneğinin önemi daha fazla karşımıza çıkmaktadır. Bu noktadan yola çıkarak çalışma, bir anlamda ahilik geleneği üzerinden toplumsal yaşamın düzenlenmesinde önemli bir yere sahip olan toplumsal kontrolün nasıl sağlanacağına ilişkin veriler ortaya koyarken tarihsel zeminde kaybolan bir geleneğin de izini sürmeyi amaçlamıştır. Ayrıca, ahilik, bir lonca teşkilatı gibi esnaf ve sanatkarların mesleklerini icra ederken geçtikleri eğitim sürecini içeren bir kurum olması sebebiyle esnaflık mesleğinin geçmişten günümüze nasıl bir değişim geçirdiğini bunu deneyimleyen esnafların ifadelerinden ortaya koymak çalışmanın bir diğer amacını oluşturmaktadır.

Bu çerçeveden yola çıkarak çalışma, teorik alt yapı ve saha çalışması şeklinde iki saç ayağı üzerine kurulmuştur. Çalışmanın birinci ayağında, ahiliğin kavramsal çerçevesi, ahilik teşkilatının oluşumu, ilke ve değerleri, Denizli'de ahiliğin ortaya çıkışı ve teşkilatlanması hususunda tarihsel arka planı teorik olarak ele alınmıştır. Araştırmanın diğer ayağını oluşturan saha çalışmasında ise Denizli Kaleiçi Demirciler esnafı ile yapılan derinlemesine görüşmelerden yola çıkarak bulgular sosyolojik perspektiften yorumlanmıştır.

Bu çalışma, ahilik ile ilgili saha çalışmalarının kısıtlı olduğu bir noktada yerel çalışma olması ve ahilik geleneğinin izlerini taşıyan Denizli Kaleiçi'ndeki esnaflarla doğrudan görüşmelere dayanması açısından önemlidir. Bununla birlikte toplumsal sınıf analizi, üretim-tüketim ilişkilerinin günümüzdeki yansımaları, teknolojik gelişmelerin bazı mesleklerin kaybolmasına ve mesleğin inceliklerini bilen ustaların sahadan çekilmesine sebep olan faktörleri anlamamız açısından da bu çalışmanın kıymetli olduğunu düşünmekteyiz. Bu çalışma, umut ediyoruz ki literatürde eksik olan bir boşluğu dolduracaktır.

2.3. Araştırmanın Yöntemi

Nitel araştırma deseninden yola çıkan bu çalışmada fenomenolojik yaklaşımla esnafların yaşadıkları deneyimleri ve süreci anlamlandırma biçimleri onların ifadeleriyle ortaya konmuştur. Bunun için görüşme formları hazırlanarak görüşmeler araştırmacı tarafından yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma, ahiliğin ilk yayıldığı ve teşkilatlandığı yerlerden birisi olan Denizli'nin Kaleiçi Demirciler Çarşısı esnaflarınca ahilik geleneklerinin benimsenme ve yaşatılma düzeylerinin sosyolojik bir ilgi çerçevesinde incelenmesi üzerine inşa edilmiştir. Bu kapsamda çalışmaya Denizli'nin Kaleiçi Demirciler Çarşısında ticaretle uğraşan esnaflar dahil edilmiştir. Böylelikle bu çalışmada, gelişen ve dönüşen ticaretin, sanayileşmenin, kültürel ve sosyal değişmenin ahilik geleneğini ne yönde etkilediği ve günümüzde bu geleneğe ilişkin hangi unsurların devam edip hangilerinin kaybolmaya yüz tuttuğu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Araştırmada, Denizli Kaleiçi Demirciler Çarşısındaki esnafın ahilik geleneği hakkındaki bilgi düzeyi, geleneği benimseme düzeyi ve uygulama biçimleri üzerine nitel araştırma deseninden yola çıkarak derinlemesine görüşme tekniği uygulanmıştır. Günümüz Denizli Kaleiçi Demirciler Çarşısı esnafının ahilik gelenek ve değerlerini ticaret anlayışlarında yaşatmaya dair pratikleri, bu hususta yaşamış oldukları zorluklar, değişen-dönüşen ortamındaki deneyimleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Tesadüfi örneklem tekniği ile Denizli Kaleiçi Demirciler Çarşısında çalışan 20 esnaf ile yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Görüşmelerde katılımcıların ahilik geleneği hakkındaki bilgi düzeyleri, ahilik geleneğini nasıl algıladıkları, ticari alanda yaşadıkları tecrübelerin ahilik geleneğine denk gelen ya da ayrılan yanlarının neler olduğu anlaşılmaya çalışılmıştır. Görüşmecilerin izni alınarak görüşmeler kayıt altına alınmıştır.

Araştırmanın temel soru cümleleri şu ana noktalar üzerinde şekillenmiştir:

1. Esnafların gözünden ahilik geleneği nasıl tanımlanmaktadır?

2. Esnafların mesleki tecrübelerinde ahilik geleneğinin etkileri nelerdir?

3. Günümüzde esnaflar arası ticari ilişkilerde ahilik geleneğine ilişkin ilke ve değerlerin uygulanma biçimleri nasıldır?

4. Ahilik teşkilatının ilkeleri günümüzde hangi açılardan değişime uğramıştır?

5. Kentleşme, sanayileşme ve dijitalleşme süreçlerinin ahilik öğretileri üzerindeki etkileri nelerdir?

2.3.1. Araştırmanın Veri Toplama ve Analiz Teknikleri

Çalışmanın sahasını Denizli'nin Kaleiçi Demirciler Çarşısı oluşturmaktadır. Araştırma sürecinde ilk olarak Kaleiçi Demirciler Çarşısı bünyesinde çalışan esnaflardan birkaçı ile pilot çalışma yapılmış olup araştırmanın görüşme soruları pilot çalışma kapsamında yeniden revize edilmiştir. Araştırma kapsamında görüşmeler yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Görüşmecilere tesadüfi örneklem metodu ile ulaşılmıştır. İlk olarak katılımcılara araştırmanın konusu ve amacından bahsedilerek katılımcılar ile yapılan görüşmeleri kaydedebilmek için izinleri alınmıştır.

Çalışmada katılımcıların kişisel bilgilerini korumak amacıyla her bir katılımcıya kod verilmiştir. Bu çalışmada nitel araştırma deseninden yola çıkarak fenomenolojik yaklaşım benimsenmiştir. Fenomenoloji, bireylerin belirli bir fenomen veya kavramla ilgili yaşantılarından hareketle ortak anlamların ortaya çıkarılmasını amaçlayan bir araştırma biçimidir. Fenomenolojik yaklaşımın temel hedefi, söz konusu olguyu derinlemesine deneyimlemiş bireylerin yaşantılarından yola çıkarak bu deneyimlerin özünü kavramaktır. (Cresswell, 2018: 77). Fenomenolojik yaklaşımın temel amacı, günlük yaşamda karşılaşılan olaylar, deneyimler, algılar veya durumlar gibi aşina olunan ancak derinlemesine anlamı tam olarak bilinmeyen farklı olguları araştırmak ve bu olguların özüne ilişkin kapsamlı bir anlayış geliştirmektir (Yıldırım & Şimşek, 2016: 69). Fenomenolojik araştırmalarda veri toplama sürecinde, derinlemesine ve çoklu mülakatların yanı sıra, gözlem, günlük, şiir, müzik ve diğer sanat formlarından da etkin bir şekilde yararlanılmaktadır. Fenomenolojik araştırmalar, olguyu bütüncül bir şekilde deneyimlemiş 5 ila 25 birey arasında değişen bir katılımcı grubu ile gerçekleştirilmektedir. Creswell, çalışma grubunun büyüklüğü konusunda 10 kişiyi aşmayan bir sayı önerirken (Yıldırım & Şimşek, 2016: 71), literatür taramalarında bu konuda kesin bir standartın olmadığı dikkat çekmektedir. Neuman'ın da ifade ettiği gibi, nitel araştırma yöntemlerinde temel

amaç, ele alınan konuyu derinleştirecek ve açıklığa kavuşturacak spesifik olaylar, örnekler ve eylemler üzerinde yoğunlaşmaktır. Bu bağlamda, nicel verilere kıyasla nitel verilerin önemi vurgulanmaktadır. Fenomenolojik araştırmaların temel hedefi ise, olguyu deneyimlemiş yeterli sayıda katılımcıya ulaşarak, bu deneyimlerin özüne ilişkin derinlemesine bir anlayış geliştirmektir (Neuman, 2017: 319-320; Yalçın, 2022: 217).

Araştırmanın başlangıç etabında katılımcılara çalışmanın amacı hakkında bilgi verilerek görüşmelerin kayıt altına alınabilmesi için izin istenmiştir. Araştırma gönüllü katılımcılarla gerçekleştirilmiştir. Yüz yüze yapılan görüşmelerde görüşme ve gözlem notları tutulmuştur. Araştırmanın veri analiz sürecinde işlenen veriler ve saha notlarından yola çıkarak belirli temalar oluşturulmuştur. Bu temalar, araştırmanın sorunsallarından hareketle Denizli Kaleiçi Demirciler Çarşısı esnaflarının ahilik gelenekleri ve günümüzdeki ticaretleri ile ilgili en sık karşılaştıkları konu ve sorunlar çerçevesinde şekillenmiştir. Görüşmeler sonunda elde edilen veriler, nitel veri analizi yöntemlerinden biri olan betimsel analiz ile analiz edilmiştir Katılımcılar ile yapılan derinlemesine görüşmeler neticesinde elde edilen ses kayıtları deşifre edilmiş ve araştırmacının sahadaki gözlem notları da bulguların değerlendirilmesinde önemli bir veri tabanı olarak kullanılmıştır. Bu çerçevede veriler; Denizli Kaleiçi Demirciler Çarşısı esnaflarının gözünden ahilik geleneği ve değişen yönleriyle ticaret anlayışları, Denizli Kaleiçi Demirciler Çarşısı esnaflarının ahilik ilke ve değerlerinin günümüz esnaflarına yansımasına ilişkin görüşleri ve Denizli Kaleiçi Demirciler Çarşısı esnaflarının günümüzde yaşadıkları ticari problemler şeklinde üç başlık altında sınıflandırılmıştır.

2.3.2. Etik Onam

Bu çalışma katılımcılar ile yapılan derinlemesine görüşme tekniğiyle gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerin yapılabilmesi için Pamukkale Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan Toplantı (Tarih: 18.12.2023, Karar No: 24-11, Sayı: 68282350\2023\24) Etik Kurul onayı alınmıştır.

3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

3.1 Ahilik ve Fütüvvet Kavramlarının Etimolojisi

Fütüvvet kelimesi kökü itibariyle tekil olarak, "feta" dan gelir. Feta; delikanlı, yiğit, eli açık, gözü pek ve çoğul olarak ise "fityan" şeklinde geçmektedir. Fütüvvet kelimesinin esas anlamı "gençlik, erginlik çağı, delikanlılık" ve aynı zamanda, "gençliğin parlak dönemi, delikanlıca tavır" anlamlarında kullanılmaktadır. Türkler feta özelliklerini benimsemiş kişileri ifade etmek için başlarda "akı" terimini daha sonra ise Farsçadaki "civanmerd" terimini, anlamını değiştirmeyecek şekilde "cömerd"e çevirerek kullanmışlardır (Taş, 2011: 15). Fütüvvet kelimesinin anlamı ise, nefsine hâkim olmak, elini ve gönlünü cömert tutmak, başkalarına rahatsızlık vermemek, şikâyet ve sızlanmayı bırakmak, haramdan kaçınmak şeklinde tanımlanmıştır (Ceylan, 2012: 13). Fütüvvet kelimesinin Kur'an'da da çeşitli kullanımları ile birlikte on yerde geçtiği bilinmektedir (Kocatürk, 1984: 29) . Fütüvvet kavramı, özellikle Orta çağ İslam dünyasında ahlaki ve sosyal bir ideal olarak kendine önemli bir zemin bulmuştur.

Ahilik kavramı ise sözlük, terim ve örgüt olarak çok boyutlu anlamlara sahiptir. 14. yüzyılda yaşamış ünlü gezgin İbn Battuta'nın da belirttiği üzere; ahi kelimesinin kökü Arapçadır. Arapçadan Türkçeye geçen ahi kelimesi erkek kardeş anlamına gelen "ah" kelimesinin sonuna birinci tekil şahıslar için kullanılan ve sahiplik ifade eden "ye" zamirinin eklenmesiyle oluşmuştur. Ahi kelimesi de bu kullanımıyla birlikte "kardeşim" anlamına gelmiştir (Kadri, 1927: 202). Ahi kelimesinin Türkçe anlamı hakkında bilgi veren en temel kaynak ise Divan-ı Lügat-it-Türk'tür. Bu kaynağa göre ahinin "cömert" ve "eli açık" anlamına gelen "akı" kelimesinden türetildiği belirtilir (Kaya, 2013: 41-69). Ahiliğin bir terim olarak kullanımı zaman içinde esnaf ve sanatkârlar birliğini ifade etmeye başlamıştır. Ahiliğin bir örgüt olarak varlığı ise 13. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar devam etmiştir. Anadolu'nun hemen her şehrinde, kasabasında ve köylerindeki esnaf ve sanatkârlar için oldukça önemli bir teşkilat olmuş ve burada pek çok insan yetiştirilmiştir. Topluma iyi ahlaklı ve dürüst kimseler kazandırma misyonunun yanı sıra ticari hayatın denetimi ve işleyişi noktasında da aktif rol oynamıştır.

Bazı önemli fütüvvetnamelerde ahilerin pek çok özelliklerine atıf yapılır. Örneğin, bir ahi, her şeyden önce iyi huyludur, iyi huylu olmalıdır. Nefsiyle mücadele edebilmeli, Allah'ın emirlerine uymalı, herkese iyilikte bulunmalı, cömert, misafirperver olmalıdır. İnsanlar arasında ayrım gözetmeksizin herkese aynı oranda sevgi ve saygı göstermeli, nefsine yenilmeden çalışmalı ve ihtiyacı olanların ihtiyaçlarını gidermelidir (Sevinç, 1978: 64).

4. AHİLİK TEŞKİLATININ TARİHSEL SÜRECİ, İLKE VE DEĞERLERİ

Köklerinde fütüvvet anlayışının etkisi olan ahilik geleneği ve teşkilatlanmasının 13. yüzyılda Türklerin Orta Asya'dan göç etmeleri nedeniyle ortaya çıktığı bilinmektedir. Moğol baskıları nedeniyle Anadolu'ya doğru göç eden Türkler'in başında esnaf ve zanaatkârlar gelmiştir. Çevrelerindeki politik tehditler ve baskılar neticesinde birlik olmayı ve örgütlenmeyi kaçınılmaz olarak gören esnaf ve zanaatkarlar ahilik teşkilatını kurmuştur. Meslek erbapları, düşünürler, ileri gelenler zamanla bu teşkilata katılmış teşkilatın kapsadığı alan ve etkileri genişlemiştir. Atölyeler, tezgahlar ve ahi zaviyeleri[1] kurulmuştur. Yardımlaşma ve dayanışmanın temel ilke olarak kabul gördüğü bu zaviyelerde teşkilata katılanlara çeşitli mesleklerin ustaları tarafından o mesleklere dair bilgiler, özellikler, önemli noktalar ve iş ahlakı öğretilmiştir. Ustalar tarafından öğretilen bu bilgiler ise pratik olarak ticari yaşamda işlerlik kazanmıştır. Ahilik Teşkilatı bünyesinde yalnızca mesleki ve üretime dayalı bilgiler değil aynı zamanda İslam ilimi, musiki, resim gibi günlük yaşamı düzenleyen alanlarda da eğitimler verilmiştir (Duman, 2002: 63). Bu nedenledir ki ahilik teşkilatına yalnızca ekonomik gözle bakmak yerine sosyo-ekonomik ve kültürel bir müesseseleşme olarak bakmak çok daha isabetlidir.

Anadolu'da ilk kez kurulmaya başlayan ahi teşkilatı; kent, kasaba ve en ücra köylere kadar bile yaygınlaşmıştır. Etki alanı ve zaman dilimi düşünüldüğünde hem Selçuklular hem de Osmanlı Devleti döneminde varlığını sürdürmüştür (Ayiş, 2019: 111). Ahilik teşkilatının çok uzun yıllar boyunca varlığını devam ettirmesinde ve kurumsallaşmasında rol oynayan en önemli şahsiyet ise Ahi Evran olmuştur.

Geleneği yaymak isteyen ve müesseseleştiren Abbasi Halifesi Nâsır Lidînillâh (1158-1225); Gıyâseddin Keyhüsrev'le , I. İzzettin Keykâvus'la ve I. Alâeddin Keykubat'la irtibat kurmuş ve böylece Selçuklular İslam dininin temel kural ve kaidelerini fütüvvet ilkeleriyle birleştirmişlerdir. Çok kısa bir zaman içinde Anadolu'nun muhtelif yerlerinde esnaf kesimi arasında hızla yayılmıştır. Böylece Anadolu'daki ahi teşkilatı; Anadolu Selçuklularının egemenliği döneminde oldukça hızlı genişleyerek hem siyasi hem de kültürel ilişkileri pekiştirmiştir. Ahi Evran gibi önemli şahsiyetlerin Fütüvvet teşkilatının Anadolu'da yayılmasındaki rolü oldukça büyüktür (Gunduz vd., 2012: 39). Anadolu topraklarında teşkilatın kurucusu Ahi Evran ismi ile bilinen İranlı mutasavvıf Şeyh Nasirüddin Mahmud'dur. Anadolu'ya göç eden Ahi Evran, ilk önce Kayseri'ye yerleşmiştir. Daha sonra Kayseri'de bir debbağlık atölyesi kurarak pek çok Anadolu şehrinde, köyünde ahiliğin yayılmasına ve teşekkülüne katkıda bulunmuştur (Erken, 1998: 97). Konya'dan sonra Kırşehir, Denizli illerinde de teşkilatın yayılması ve örgütlenmesine katkı sağlamıştır.

Ahiliğin hem bir kurum olarak hem de insan yetiştirmedeki temel kaideleri, teşkilatta önemli bir yer tutar. Çünkü ahiliğin en temel işlevlerinden biri insan yetiştirmektir. Ahlaklı, terbiyeli, geleneğe bağlı, geleneğin devamını sağlayan töreyi ve işleyişi devam ettirmek ahilerin görevidir. Bu kurallar ahi şecerenameleri ve ahi fütüvvetnamelerinde yer alır (Bayram, 2003: 100). Bunlar aslında ahiliğin teorik ve pratik kurallar setini kuşaktan kuşağa aktaran temel metinlerdir (Hacıgökmen, 2007: 293-294). Hatta fütüvvetnameler şu şekilde anılmaktadır: "Esnaf ve zanaatkarların başvuru kitabı" (Koçu, 2003: 13), "diğer bir ifadeyle ahilerin anayasasıdır (Şapolyo, 1964: 215). Fütüvvetnamelerde belirtilen kurallar, teşkilata mensup esnaf ve zanaatkarları eğitmek, buradan hareketle de toplumsal iyileştirme ve düzenlemeleri içermesi bakımından önemlidir. Fütüvvetnamelerde bulunan bilgilere göre, ahilik teşkilâtının mensupları; cömert, doğru, bencil olmayan, vefakâr kişiler olmalıdır. Bu metinlerde bir kişide bulunması gereken bilgiler yer aldığı gibi meslekten nasıl atılabileceği de yer almaktadır. Örneğin, bir ahi yalan söylemişse, gıybet etmişse, başkası hakkında kötü ve çirkin bir davranışta bulunduysa, herhangi bir konuda hileye başvurduysa, içki içmek ya da başka herhangi bir toplumu huzursuz edecek davranışlarda bulunduysa, kişinin icra ettiği mesleğinden men edilmesi uygun görülürdü (Çağatay, 1990: 73).

[1] Osmanlı'nın erken döneminde zaviyelerin göçmenlerin fethedilen topraklarda ve sınır boylarında yerleşmelerinde rolleri büyüktür. Zaviyeler vakıf olarak kendilerini kabul ettirdiklerinden vergiden muaf olmuşlar ve bu sebeple yeni göçmenlerin akın ettikleri merkezler haline gelerek Türk köylerinin çekirdeğini oluşturmuşlardır (Caroline, 2014: 8 ; İnalcık, 2013: 155). Özellikle XIV. yüzyılda Batı Anadolu ve Balkanlarda köyler bu şekilde kurulmuşlardır. Bu zaviyeleri kuran şeyhler farklı tarikatlardan olsa da fütüvvet kurallarına göre Ahi olarak nitelenen kardeş birlikleri halinde örgütlenmişlerdi (İnalcık, 2013: 155-156; Wittek, 2013: 60). Zaviyeler kuruluş devrinde gelip geçenlere hizmet ettiği gibi yeni gelen göçmenler ve hatta gaziler için de bir sığınak görevi ifa etmişlerdir. Ancak zamanla bu hususiyetlerini kaybetmişler ve devletin merkezileşmesi ile çoğu kaldırılmıştır. Özellikle Fatih Devri'nde yol güzergâhında olmayan ve yolculara hizmet etmeyen zaviyeler ile gelirlerini hayır işlerine sarf etmeyenler kapatılarak toprakları tımarlı sipahilere verilmiştir (İnalcık, 2013: 156).

Tüm bu özelliklere ek olarak belki de fütüvvetnamelerin en temel ilkeleri arasında yer alan şed bağlama[2] geleneği önemli bir süreci içinde barındırmaktadır. Ayrıca her isteyen ahi olamaz ve meslek gruplarına giremezdi. Örneğin, "Kâfirler, münafıklar, iftira edenler, gıybet edenler, fal bakanlar, müneccimler, şarap içenler, dellâklar[3], dellâllar[4], çulhalar[5], kasaplar, cerrahlar, avcılar, madrabazlar[6] ve ameldarlar" (Çağatay, 1997: 485-500; Gölpınarlı, 2011) . Fütüvvetnamelerde belirtilen bilgilere göre ahilerin açık ve kapalı olması gereken birtakım özellikleri mevcut olmalıdır. Açık olması gerekenler gönlü, kapısı ve eli olarak belirlenmiştir. Kapalı olması gerekenler ise gözü, dili ve şalvarıdır.

Ahilik eğitiminde yukarıda da belirtildiği üzere, temel ahlaki değerler vardır. Ancak bu öğretilerin bilinmesi yeterli değil, asıl yapılması gereken bu öğreti ve değerlerin kişinin davranışlarında gösterebilmesi, hayatına uygulayabilmesidir. Bu sebeple, ahilik teşkilâtının üç temel eğitimi söz konusudur: Ahlak, ilim ve çalışmaktır. "Ölmeyecekmiş gibi bu dünya için, yarın ölecekmiş gibi ahiret için çalış" öğretisini ahiler kendileri için temel düstur edinmişlerdir. Bu dünyada yaşamak için bilgili ve sanata vakıf olmak, ahlâklı, insanlara yardım eden ve sosyal dayanışmayı toplumda uygulayabilendir ahi. Tüm bunların yanında elbette İslâm'a uygun, topluma örnek bir şahsiyetin özelliklerini kendi bedeninde ve zihninde yaşayan kişidir ahi (Şahin, 2007: 176). Kapitalizmin aşırı kazanımcı, kazanmak için her yol mubahtır anlayışına karşı ahilik geleneği, yalnızca bireysel kazanç hedefli değil bireysel kazançlar vasıtasıyla toplumsal uzlaşmayı, düzeni sağlamayı hedeflemiştir. Teşkilat üyesi ahiler, temelde kendi düşünce tarzlarını, yaşam biçimlerini ve ahlaklarını kontrol ederek toplumsal düzen ve huzurun sağlanmasına katkıda bulunmuşlardır (Soysal & Tan, 2013: 9). Ayrıca göçebelikten yerleşik hayata geçiş dönemlerinde birbirleriyle çatışan grupları uzlaştırmak, bir başka deyişle gruplar arasındaki gerginlikleri sonlandırmak, gücünü kaybeden göçebe boy ve aşiretlerin yerleşik hayata geçişlerinde koruyucu değerler tesis etmek, toplumun huzurunu, güvenliğini ve istikrarını sağlamak ahiliğin ve ahilerin en önemli görevleri olmuştur (Öztürk, 2015: 1). Sosyolojinin kurucularından Durkheim'a göre, ahlak ve kuralları önce bireyleri, sonra da bireyler aracılığıyla toplumu ahlaki krizden kurtaracak temel işleve sahiptir. Dolayısıyla bu krizi aşmak aynı zamanda iktisadi yaşamı da düzene sokmak anlamına gelir.

Ahilik Teşkilatının tarihselliğini, işlevlerini ve görevlerini düşündüğümüzde, hiç şüphesiz ki, bugünkü sosyal devlet anlayışıyla çok benzerlik gösterir. Özellikle Sosyal Güvenlik Kurumu, Esnaf ve Sanatkârlar Odası, sendikalar, kooperatifler, belediyeler bugün bu misyonları üstlenmişlerdir. Böylece bu kurumlar bir bakıma ahilik anlayışının devamını da sağlamıştır. Ayrıca bu kurumların varlığı ve işlevleri ticaret ve sanayi odalarının, eğitim kurumlarının temel özelliklerini teşkil etmektedir. Fakat günümüzde mevcut olan kooperatifler, esnaf ve sanatkâr odaları, sendikalar ve sosyal güvenlik kuruluşları ahilik teşkilatının sahip olduğu dini ve ahlaki kuralları yerine getirme noktasında eksik kalmaktadır. Ekonomik alanda rekabet, kapitalizmin temel ilkelerinin piyasayı kuşattığı bir sistemin ön planda olması, iş bölümü ve uzmanlaşmanın değişen dinamikleri, sosyal ve kültürel yozlaşma ahilik geleneğinin bugün yok olmaya yüz tutmasına sebep olmuştur. Ahilik teşkilatının sağlamış olduğu genel ticaret ahlakı anlayışı, modern dönemde yerini bireysel ticaret ahlakına bırakmıştır. Ticaretin işleyişini ve esnafı denetlemeyi, gerektiğinde cezalandırmayı da içinde barındıran ahilik kaidelerinin yok olmaya yüz tuttuğu günümüz esnaf odaları, ahilik haftalarında işini iyi yapan esnafları ödüllendirir fakat geçmişte olduğu gibi işini iyi yapmayan esnafı diğer esnaflar arasında deşifre etmez. Ahiliğin sahip olduğu denetim sisteminin, düzenin sağlanması açısından son derece önemli olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Ahilik Teşkilatında ustalığa geçiş törenleri de kapsamlı ve aşamalı bir olaydır. Yüksel bunu şu şekilde aktarıyor: "Ustalığa geçiş merasiminde ahi baba ustaya çeşitli öğütlerde bulunurdu: "Harama yönelme, dürüst, sabırlı, dirayetli ol, yalandan uzak dur, büyüklerine saygılı ol, kimseyi aldatma, yetinmeyi bil, dünya malına aldanma, tartıda hile yapma, affedici, yumuşak sözlü ve yardım eden ol." (Şimşek, 2002: 43) Çıraklık dönemi boyunca çırak

[2] Ahilikte"şed bağlamak", bir çırak veya kalfa adayının ustasından veya esnaf ahisinden mesleğin sırlarını, bilgi ve becerilerini öğrenerek ustalık seviyesine erişmesi anlamına gelir. Bu bir nevi çıraklık veya kalfalık döneminin tamamlanması ve ustalık yolunda bir adım atılması olarak değerlendirilebilir. Genellikle belirli ritüellerle ve törenlerle gerçekleşir. Bu süreçte çırak veya kalfa adayı, ustasından mesleğin inceliklerini öğrenir, ustalık için gerekli bilgi ve deneyimi kazanır. Usta da bu süreçte adayın yeteneklerini ve bilgisini değerlendirir. Şed bağlama töreni, çırak veya kalfa adayının ustalık belgesi alarak resmi olarak ustalık seviyesine ulaştığını simgeler. Bu gelenek, hem mesleki bilgi ve becerilerin aktarılmasını sağlar hem de meslek içindeki hiyerarşiyi ve saygıyı pekiştirir. Ahilik geleneğinde şed bağlama, mesleğin devamlılığını ve kalitesini sağlayan önemli bir adımdır.

[3] Hamamda kese yapan kimse, tellak (Çağdaş Sözlük- Osmanlıca sözlükler, t.y.).

[4] Komisyoncular (Çağdaş Sözlük- Osmanlıca sözlükler, t.y.).

[5] Dokumacılar (Çağdaş Sözlük- Osmanlıca sözlükler, t.y.).

[6] Hile yapanlar (Türk Dil Kurumu Sözlükleri, t.y.).

ustasına itaat etmek, usta da mesleğin incelikleri ile ticaret bilgilerini çırağa öğretmek mecburiyetindedir. Çıraklık dönemini başarı ile tamamlayan ve kalfalığa terfi etme zamanı gelen çırak da kendisine yol atası ve yol kardeşi seçmekle yükümlüdür. Kalfalığa aday olan çırak, ustasından mesleğin inceliklerini yeterli ölçüde öğrendiği ve ahlaki eğitimini de tamamladığına dair onay alır ve bu da teşkilata bildirilir (Tezcan, 1991: 29). Yol kardeşi ve yol atası ile nakib[7]in öncülüğünde şeyhin makamına çıkılır, öğütler ve nasihatler alındıktan sonra çırak kalfalığa yükselir (Köksal, 2006: 76). Ustasının dükkânda olmadığı durumlarda kalfa ustasının yerine vekâlet edebilmektedir. Kalfalık dönemi, her meslek erbabı için üç yıl olarak belirlenmiştir. Üç yıl boyunca çeşitli eğitimler alan kalfa, ustalığa geçmek için günümüzün sınavlarına benzer biçimde bir törene tâbi tutulur (Kılınç, 2012: 63-73). Tören esnasında ustalığa aday kalfa, eğitimini tamamladığı mesleğine ait ürünlerini toplantı ortamında bulunan şeyh ve ustalara sunmaktadır. Meslekte yükselme törenleri tekkelerde, esnaf odasında, mescit, cami gibi kapalı yerlerde yapılır, (Debbağoğlu, 1974: 44) ustalar daire şeklinde oturur ve herkes nereye oturacağını önceden bilirdi. Bu asayişten esnaflarca seçilen nakib sorumludur. Ustalığa aday kalfa sağ tarafında kâhya, sol tarafında usta ile merasim alanına girer. Merasim salonundaki ustalara selam verirler ve ustalar da selâmı topluca alırlar. Nakib, ustalığa aday kalfayı, üç yıllık mesleki eğitimi boyunca hakkında şikayet duyulmadığı, ustasının verdiği görevleri hakkıyla tamamladığı, ahlâklı çırak yetiştirdiği, hem diğer esnaflar hem de müşteriler ile dürüst ilişkiler kurduğu ve artık kendi dükkanını işletecek seviyeye geldiği sözleriyle salondakilere tanıtır (Tezcan, 1991: 89). Kalfanın, ustasının yanında ilgili şartları yerine getirdiğini ve iznini aldığı ustasının kendisini onayladığını dile getirir (Muhetaer, 2017: 34-35). Ustası da kalfasının yetenekli ve iyi ahlâklı olduğunu salondakilere anlatır. Ustalar tarafından yaptığı ürünler ve sanatı takdir edilen kalfaya, şeyh tarafından dualar okunarak şed kuşatılır ve ustalığa yükseltilir.

"Şed Kuşatma" olarak adlandırılan bu merasimde, ustalığa yükselen eski kalfa merasim salonundaki diğer usta ve esnafların ellerini öper, dualarını alır ve merasim ustalığının kabul edilmesi ile sonuçlanır (Ekinci, 1989: 34, 41-42). Sanatında tüm aşamaları tamamlayan ve ustaların huzurunda şed kuşanıp onay alan usta, kendi dükkanını açabilir, esnaf ve sanatkârlar arasına girebilir (Akdağ & Kurtuluş, 2016: 174).

Ahilik teşkilâtında ihtiyaç halinde, işyerleri, esnaf sayısı ve malzemeler sınırlandırılır, yine ihtiyaç halinde üretime müdahale edilerek üretim hızlandırılır. Şehirlerde farklılaşan zanaatkar ve esnaf gruplarına ait çarşı ve pazarlar bulunurken kasaba ve köylerde ise daha küçük modelleri yer alır. Osmanlı döneminde çarşı ve pazarlarda düzeni ve asayişi sağlamak amacıyla yapılan uygulamalar görülür. Örneğin; kalfalıktan ustalığa yükselmeden kimse dükkân açamaz, üretim ve satış yapamaz. Düzeni sağlamak için belirli kurallara sahip olan çarşılarda dükkânlar besmele ile açılır, herkesçe bilinen, önceden belirlenen saatte de kapanır. Çarşı ve pazarlarda satılmak için dışardan gelen malların dağıtımını bu amaçla görevlendirilmiş kişiler yapar, malların satışından da vergi alınır. Çarşıda asayişi, esnafın belirlediği bekçiler sağlar. Çarşı ve pazarlardaki fiyatlar da her şeyde olduğu gibi önceden belirlenmiş kurallarla dengede tutulur. Osmanlı döneminde fiyat dengesine narh adı verilir. Kadı tarafından belirlenen fiyatlar ancak kadı tarafından değiştirilebilir (Cahen, 1984: 40) .

"Orta sandıkları" ahilik teşkilatında önemli bir yer tutan diğer uygulamalardandır. Tüm ahi birliklerinde bulunan orta sandıkları ahilerin ihtiyaçlarını karşılayan bir "fon" özelliği taşır. "Esnaf vakfı", "esnaf kesesi" veya "esnaf sandığı" gibi çeşitli adlandırmalar ile de bilinir. Orta sandıklarının denetlenmesi kethüda, yiğitbaşı ve ihtiyarlar tarafından gerçekleştirilir. Bu sandıkların gelirleri ise esnafların bağışlarından oluşur. Bu anlamda orta sandıkları, esnaflar arasındaki yardımlaşma ve dayanışmanın en önemli göstergesidir. Bu uygulamada bireysel kazanç fikri mümkün değildir. Orta sandıklarının gelirleriyle ham madde alımı, yeni tezgâhlar kurulması ve yoksullara yardım edilmesi gibi harcamalar yapılır. Ahilik anlayışında esnaflığın gerektirdiği en önemli özellik yardımlaşmaktır ve orta sandıkları sayesinde de esnaflar borca girmekten yardımlaşma ilkeleri sayesinde korunmuş olur (Bosnalı, 2004: 39-46).

Ahilik teşkilâtı üyeleri tarafından teşkilatın kurallarına göre elde edilen ham madde, aracı gerekmeksizin adil ve eşit bir şekilde dağıtılır. Dağıtımın böylesine düzenli olması sayesinde herkes hakkına razı olur, kimse kimsenin malına, kazancına kıskançlık yapamaz (Demir, 2003: 45). Bu ölçütün aksini yapmak imkansızdır (Güllülü, 1986: 84). Esnaflar kalite standartlarına uygun, hilesiz mal üretmek ile yükümlüdürler. Üretilen mallarda esnafın beceri ve sanatını gösteren izlere rastlanır. Örneğin, üretilen mallar daima kimin yaptığı ve nerede yapıldığını belli eden

[7] Sözlükte "hayırlı, seçkin kişi; bir topluluğun başkanı, vekili, kefili, emini" anlamlarına gelen nakīb kelimesi (çoğulu nükabâ) terim olarak siyasî, içtimaî, askerî, dinî alanlarda hükümdar veya şeyhlerin maiyetinde görevli üst düzey sorumlularını ifade eder (Gülgün Uyar, "Nakib", İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 32/2006, ss. 321-322).

bazı göstergelere sahipti. Üretilmiş bir ürünün üzerine; işi yapan usta, zanaatkâr ya da sanatkârın adı veya varsa damgası basılırdı. Aynı zamanda eğer kişinin bağlı olduğu bir iş yeri varsa bu da belirtilebilirdi. Ahi teşkilâtının ve esnafların dini ahlak ve anlayışlarının güçlü olduğu dönemlerde, yolsuzluk, sahtekârlık gibi davranışlara çok az rastlanırdı. Görevli kimseler, esnaf denetimleri esnasında sahtekârlık yapan, hileli mal üreten ve kaliteyi düşüren, çırak ve kalfalara sanatının inceliklerini öğretmeyen, ücretlerini vaktinde ödemeyenleri cezalandırmakla yetkiliydi (Yaman, 1974: 39-40). Şecerenamelerde yer aldığı üzere esnaf ve sanatkârların sorunları, arabulucu olarak nitelenen ahi baba, kethüda, yiğitbaşı ve sadrazam tarafından çözülmek amacıyla görüşülür, ihtiyaç halinde cezalar verilirdi. (Kurtoğlu, 2011: 714). İşlenen suçun biçimine göre cezalar çeşitlenmekteydi: Geçici ya da kalıcı süreyle işten uzaklaştırılır, ürünlerine el konulur, uyarı, para veya hapis cezası verilirdi. Esnaflar tarafından suç işleyen kimseye selâm verilmez, kahveye veya toplantı alanına geldiğinde konuşulmaz, ticarette hile yaptığı duyulursa ondan alışveriş yapılmazdı. (Yaman, 1974: 39-40). Hileli, kalitesiz mal üretenlere verilen cezalardan bir diğeri ve en önemlisi ise "pabucu dama atma" cezasıdır. Bu deyim, asırlardır Müslüman Türkler'in günlük hayatlarında kullanılmaktadır (Ahilik, 2014: 214). Pabucun dama atılması, ticarete hile karıştıran esnafın diğer esnaflarca dışlanması gerektiğinin bir sembolü niteliğindedir. Pabucu dama atılan esnaf sokağa çıkamaz, son çare olarak da farklı kasaba veya şehirlere taşınmak zorunda kalırdı (Özdevecioğlu, 1994: 53).

Ticarette adalet ve helal kazanç ilkeleriyle temellenen ahilik teşkilatı, kişisel kazanç, kâr ve ekonomik zenginleşmeye değil, kurallar ve değerlerin ön planda olduğu ticari bir ahlak anlayışına sahiptir. Ticaret, önceden belirlenmiş kriterler vasıtasıyla sürdürülmektedir. Bu kriterler ve normlar toplumun düzenini, esnaf ile müşteri arasındaki ilişkiyi ahlaki temeller ile düzenleyen birleştirici unsurlardır. Teşkilata üye ahilerin benimsemesi gereken koşullar: "Elini, sofranı, kapını açık; gözünü, dilini, belini bağlı tut" (Soykut, 1971: 78) şeklinde belirtilmiş olup bu davranış kuralları ahilerin yaşamlarına rehberlik etmektedir. Buradan hareketle teşkilat, mesleki bir dayanışma kurumu olarak temellenmiş oluşunun yanı sıra ticaret ahlakına ait değerleri üyelerine benimsetmeyi hedefleyen ve bu hedefinde de başarılı olduğunu söylemenin hiç de yanlış olmayacağı bir organizasyondur (Bulut, 2009: 37). Müşteri odaklılık kavramı, günümüz ticaret anlayışında "kaliteyi müşteri belirler" şeklinde açıklanmaktadır. Ticari faaliyetlerin temelini müşteri odaklılık oluşturmaktadır. Müşterilerin ekonomik, teknolojik ve çeşitli sebeplerle değişen istek, ihtiyaç ve tüketim eğilimlerinin ön planda tutularak ilgili ihtiyaçların fiyat, kalite vb. bağlı olarak giderilmesi esastır (Şimşek, 2002: 17). Ahilikte rekabet daha çok üretmek ve daha çok kazanmak anlayışına değil müşteriye sunulan mal ve hizmette kaliteyi elden bırakmamak anlayışına dayanmaktadır (Ülger & Gürdal, 2005: 11:1).

Günümüzün ticari hayatı, ahlaki değerlerin görece göz ardı edildiği ilkeler üzerine kuruludur. Değerlerini İslam ve dini vecibelerden alan ahilik ise ticaretteki yabancılaşmaya ve ahlaksızlığa müsaade etmeyen bir düşünce biçimi ile temellenmiştir. Günümüz modern insanının hasret duyduğu adalet, ahlak, dürüstlük gibi kavramlar ahilik teşkilatının esas değerleridir. Mevcut ticaret anlayışında tüketiciye daha fazla nasıl tüketim yaptırabiliriz sorunsalı başat iken, ahilikte ihtiyaçlar çerçevesinde tüketmek, ihtiyaç fazlası ürünü ise diğerleriyle paylaşmak düşüncesi vardır. Ahilikte ürünler aracıya ihtiyaç duyulmadan doğrudan işyerlerine ulaştırılmaktadır. İşyerleri, ortak sanat dallarında ticaret yapan esnafların bir araya geldikleri çarşılardan oluşmaktadır. Bu sayede de ürünlere ulaşım problemleri ve fiyat dalgalanmaları yaşanmamaktadır. Ahi esnafları arasında müşterilerin seçim ve zevklerine uygun bir rekabet anlayışı bulunmaktadır. Alışveriş esnasında aldatılan, kandırılan müşteri, ahilik teşkilatı içerisindeki ilgili birimlere şikâyette bulunma hakkına da sahiptir. Üretim sürecinde çırak ya da kalfanın bir yanlışı olursa ustasına bilgi verilip söz konusu yanlışa çözüm üretilmektedir. Ahilik ilke ve değerlerini benimsemiş esnaflar arasında diğer esnafların mallarını kötülemek, taklit etmek yoktur. "Ben siftah ettim, komşum da siftah etsin" düşüncesiyle müşterileri diğer esnaflara yönlendiren bir alçakgönüllülük esastır.

Ahilik değerlerinde yastık altı birikim yasaklanmıştır. Ahilerin 18 dirhemden fazla serveti olmaması uygun görülmektedir. Uygun görülenden çok serveti olan kişi fazla olan kısmı üretime aktarmalı veya ihtiyaç sahibi kimselere borç vermelidir. Zekât anlayışı ile benzerlik gösteren bu uygulama varlıklıların müşkül durumdaki kimselere yardımda bulunmasını amaçlar. Bu anlayış sayesinde sermaye üretime kazandırılmış olur. Aşırı zenginlik yerine, toplumsal kalkınma hedeflenmiştir (M. Karagül, 2018: 194-203). Ahilik, kanaat etmek anlayışı ile temellendiğinden sermaye birikiminin yeri yoktur. Buradan hareketle kapitalizmin birikim mantığının da ahilikte yeri yoktur (Bergen, 2017).

Düzenli bir ekonomik yapının inşasında devlet denetimi büyük önem taşır. Buna karşın, kapitalizmin gelişimini savunan fikirler, devlet müdahalesini devre dışı bırakmayı hedefler. Bu açıdan bakıldığında, ahilik güçlü bir devletin varlığı vasıtasıyla güçlü bir ekonomik yapı anlayışına inanır. Kapitalizm özü gereği kriz üretmektedir. Aşırı kâr elde etme amacı kapitalizmi kendi krizine iten nedenlerdendir. Kapitalizmin kârını arttırma isteği yatırımları arttırır ve aşırı yatırımlar da kâr oranlarını azaltarak krizlere yol açar. Sonuç olarak kapitalizm birikim artışı hırsıyla kendi krizini kendisi yaratır (Aytekin & Bayramoğlu, 2015: 65-78). Kapitalist sistemde birikim ve kâr sürekli arttırılmaya çalışılırken ahilikte üründe kalite ve ihtiyaçlar çerçevesinde üretim ön plandadır. Ahilikte, üretici ve tüketici belirli denetim sistemleri ve kararnameler ile korunmaktadır (Kart, 2017: 121). Kapitalizmde ise tek amaç kârı çoğaltmaktır. Ürünün kalitesi ve topluma olan etkileri göz ardı edilmektedir (Karagül & Masca, 2017: 85). Osmanlı toplum yapısında kapitalist ilkelerin olmamasının başlıca sebebi, burjuva sınıfının bulunmamasıdır. Bu eksiklik, kapitalist düzenin oluşumu açısından bir engel teşkil etse de toplum için faydalı olmuştur (Alar, 2020: 25). Bireysel çıkarları peşinde koşan rasyonel insan tanımı kapitalizm'de "homo economicus" olarak tanımlanmıştır. Ahilikte ise toplumsal kalkınma ve düzen önemli olduğundan bireycilik yerine toplumu önceleyen erdemli bireylere ağırlık verilmektedir. (Boltanski & Chiapello, 2005: 163) Birey ile toplum arasında kurulan denge, ahilik teşkilatında son derece önemlidir (Kabaş, 2016: 8).

Ahlak, kültür ve değerler herhangi bir meta gibi ithal edilemezler. Toplumlar ilke, değer ve ahlak anlayışlarını sahip oldukları sosyal, kültürel ve tarihsel bağlamlar vasıtasıyla elde ederler. Türk toplumunda tarihsel gelişim çizgisine baktığımızda değerlerin toplumsal yapı tarafından şekillendiğini ve aynı zamanda değerlerin toplumsal yapıyı şekillendirdiği, bireycilik anlayışı yerine topluluk duygusunun ön planda olduğunu görebiliriz. Bu noktada değerlerden biri olan meslek ahlakı toplumsal gelişim ve ilerlemenin bir basamağı olarak görülebilir. Zaten ahilik geleneğinin temeline baktığımızda esnafların mesleki ahlakını hakkıyla yerine getirmesi gerektiği vurgusu ile karşılaşırız. Bu bağlamda Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu (Weber, 2011)* adlı eserinde de altını çizdiği bir nokta akla gelmektedir. Bu eserinde Weber, çalışmanın kendisinin bir amaç olarak değerli olduğu ve kişinin iş (meslek) içindeki görevini icra ederken toplumsal ahlakın gözetilmesi gerektiğini vurgular. Bununla birlikte Weber'e göre, ticaret ve ondan elde edilen gelir mesleki başarının bir kanıtı değil kişinin erdemli olmasının bir göstergesidir. Yine bu eserinde Weber, ekonomik açıdan dürüst girişimler ve dünyevi hazlardan uzak durmanın kişinin çalışırken en önemli rehberi olması gerektiğinden bahseder. Ahilik geleneğinin çıkış noktası tam da Weber'in bu görüşleriyle paralellik göstermektedir.

5. DENİZLİ'DE AHİLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI VE TEŞKİLATLANMASI

Denizli, Suriye Kralı Antiokhos tarafından eşinin ismi, Laodike olarak M.Ö. 261-245 yılları arasında kurulmuştur. M.S 7. yüzyılda şiddetli bir depremle yıkılan Denizli şehri günümüzdeki Kaleiçi bölgesine taşınmak zorunda kalmıştır. İbn'i Battuta'nın "Donguzlu "olarak adlandırdığı Denizli, Battuta'ya göre; "En güzel ve büyük beldelerden olup, Cuma namazı kılınan yedi mescidi, güzel bahçeleri, devamlı akan nehirleri, içinden sular fışkıran pınarları ile meşhur, çarşıları olan bir yerleşim alanıdır. Orada pamuktan altın işlemeli şehrin adına nispetle anılan kumaş imal olunur ". Bölge halkının Rum kökenli olduğu, tekstille uğraştığı bilinmektedir (Yavuzçehre, 2010: 157). Ahi Evran'ın Denizli şehrine gelmesi ile beraberinde getirdiği ahilik öğretileri Kaleiçi bölgesinde oldukça geniş etki yaratmıştır. 1245 yılında Denizli'ye gelen Ahi Evran, günlük yaşamda pek çok şeyin üretiminde gerekli olan debbağlık, dericilik vb. sanatları bölgedekilere öğreterek Denizli'de halkı aydınlatma çalışmalarına devam etmiştir (Bayram, 1991: 566). Evliya Çelebi Denizli Kaleiçi hakkında dört kapısı olan bir kaleden bahseder. Kaleiçi Çarşısının bayramyeri kapısı, küçük kapı, demirciler kapısı ve daha sonradan yeni kapı ile beş girişi vardır.

Kaleiçi Çarşısındaki dükkânlar meslek çeşitlerine göre konumlandırılmıştır. Bu çarşı sistemi Ahi Sinan'a kadar dayanan eski bir Türk geleneğidir. Ancak, Sultan II. İzzeddin Keykavus'un Denizli'de bulunan Ahi Evran'ı Konya'ya geri çağırması üzerine Ahi Evran, yerine Ahi Sinan'ı bırakarak Konya'ya geri dönmüştür (Köksal, 2006: 11). Ahi Sinan, Ahi Evran'ın yerine kendisini bırakmasıyla Denizli'de uzun yıllar kalmış, ahilik geleneğinin Denizli'de öğrenilmesi ve yayılmasında en önemli ustalardan birisi olmuştur. 1289 yılında Denizli Beyliği'nin yönetimine geçen ve 1336 yılından sonra hayatını kaybettiği bilinen İnanç Bey döneminde yaşamıştır. Kaleiçi'nin batısındaki Büyük Mezarlığa (İlbade Mezarlığı'na) kadar uzanan bölgede kendi adı ile kurulmuş olan tekkede hizmet vermiştir. Denizli Ahi Sinan Esnaf, Tüccar ve Sanayiciler Yardımlaşma Derneği (AHİYAD)'ın neşrettiği yapıtta, Ahi Sinan hakkında şunlar yazılmıştır: Ahi Sinan çok küçük yaştan itibaren Denizli'de yaşamını sürdürmüş ve

burada hem ilmi hem de ahlaki eğitimler alarak yetişmiştir. Dürüst ve güvenilir bir kimse olmasının yanı sıra helal rızk kazanmak için dericilik sanatı ile uğraşmıştır. Denizli'de halkın eğitilmesi, ticaret, üretim ve iş ahlakı ile ürün kalitesinin arttırılmasını hedefleyen ahilik teşkilatını kurmuştur. Denizli'de güzel ahlaklı, çalışkan, dürüst insanların yetiştirilmesinde büyük rol oynamıştır (Ordu, 2008).

6. BULGULAR

6.1 Denizli Kaleiçi Demirciler Çarşısı Esnafının Gözünden Ahilik Geleneği ve Değişen Yönleriyle Ticaret Anlayışları

Ticari hayatta kardeşliği yaşatmayı hedefleyen ahilik, Müslümanlar arasında olması gereken kardeşlik bağının iktisadi alandaki yansımasıdır. Tasavvufi ilke ve dini vecibeleri ticaret anlayışında bir ülkü edinen ahilik teşkilatı, bu nedenledir ki ahlak ile sıkı sıkıya bağlıdır. Katılımcı esnaflar ile yapılan görüşmeler neticesinde bu durum açıkça gözler önüne serilmiştir. Ahilikte, iyi bir esnaf olmanın koşulu öncelikle iyi bir Müslüman olmaktan geçmektedir. Araştırma çerçevesinde katılımcı esnaflara yöneltilen ahiliğin tanımı ve mahiyetine dair sorulara verilen cevaplar şu şekilde dile getirilmiştir:

"Dinimiz de ahlaktır zaten. O nedenle işimizde de hep ahlakı önde tutmaya çalışırız. Ahlak olmadığı sürece hiçbir şeyin kıymeti yoktur ahilikte. Biz demirciler olarak çeliği, demiri tavda işleriz. Bir çelik, tavında ne kadar dövülecek, işlenecek bunların hepsini babamızdan, dedemizden ahlak çerçevesinde öğrenerek bugünlere geldik. Bizim ahilikte eline, beline, gözüne hâkim ol diye bir söz vardır. Esnaf olarak herhangi bir hurdacıdan asla malzeme almayız, bu atalarımızdan öğrendiğimiz ticari ahlakın en önemli kuralıdır. Çünkü aldığımız ürün hırsızlık malı, çalıntı, haksız kazanç yoluyla edinilmiş olabilir. Bu yüzden şüpheli malzeme kesinlikle dükkanlarımıza giremez. Biz sıfır malzeme alıyoruz, bunun altında da harama bulaşma korkumuz yatıyor" (E1, 63).

"Ahilik aslında bizim dinimiz. Dinimizin buyruklarından farklı bir şeyi yok. İyi bir Müslüman olmak için ne gerekliyse ahilikte de o değerler gereklidir. Şimdi çarşıda, pazarda rekabet ve en çok kazanma isteği var. Bu ahilikte yasaklanan şeylerden biridir. Bir esnaf diğer esnaf kardeşinden daha çok kazanmayı aklından bile geçirmez. Esnaflar sabahları birbirlerini ziyaret edip siftah yapıp yapmadıklarını sorarlar, eğer yapmamışsa esnaf kardeşi için dua ve iyi dileklerde bulunurlardı. Şimdi herkes birbirinin yerini alma rekabetinde" (E9, 54).

"Ahilik öğretileri olarak babamdan öğrendiğim en önemli şey "ihtiyacın kadar kazanmak, ihtiyacın kadar tüketmek." Babam da kendi atalarından öğrenmiş. Fazla kazanç ihtiyacı olanlara, muhtaçlara dağıtılmalıdır bilinciyle yetiştik. Ama şimdiki zamanda buna uyan yok. Herkes nasıl daha çok koparırım derdinde. Yabancı, turist görüldüğünde 5 ise 10 deniliyor fiyata. Ucuza alıp stoklayıp pahalıya satanlar da çok fazla. Eski bilinç gideli çok oldu" (E2, 52).

Ahilik teşkilatı içindeki esnafların ticarete ilişkin tutumlarını belirleyen en önemli gücün dini boyutta yanlışa karışma, günah işleme, haram lokma yeme ve müşterilerin de yemelerine vesile olma, haksız kazanç ve hile yoluyla aile üyelerine haram lokma yedirme endişesi olduğunu görmek mümkündür. Ticarette yapılacak bir hatanın kişinin dini değerlerini de zedeleyeceğine ilişkin bir anlayış en yaygın düşünce kalıbıdır. Bir ustanın ürettiği ürün adeta onun kimliği, değerleri hatta ve hatta inançlılık düzeyinde kendine yer bulmaktadır. Bu nedenledir ki kusursuz, hilesiz, eksiksiz, çalıntı olmayan ve mümkünse bizzat ustanın görerek, inceleyerek aldığı hammadde ile üretim yapmak başat koşuldur. Esnafların üretim için gerekli hammadde alım-satımı, hammaddelerin işlenmesi, işlendikten sonraki aşamalar, ürünün son haliyle satılması kanunnameler, tüzükler, narh ayarlamaları ile kontrol edilmiştir.

Bu bağlamda ahilik geleneğinin temel prensipleri İslam dinin temel öğretileri ile benzerlik gösterir. Dayanışma, yardımlaşma, yapılan işin dürüstlük ilkesine uygun bir şekilde yerine getirilmesi, kazanılan paranın helal kazanç olmasına verilen önem gibi İslam'ın ahlaki ilkeleri ahilik geleneğinin de temel unsurlarını oluşturmaktadır. Sosyolojik açıdan baktığımızda Alman sosyolog Weber'in dinsel inancın bireylerin ekonomik davranışları üzerinde etki ettiği üzerine görüşü (Weber, 2011) , ahilik geleneğindeki söylemle örtüşmektedir. Ahilik geleneğine göre bireyler İslam ahlakına uygun hareket ederlerse hem üretici hem de tüketicinin hakları korunacak ve böylelikle toplum da kalkınacaktır. Weber'in kuramında, Protestanlıkta ekonomik faaliyetler, ahlaki bir yükümlülük olarak algılanırken bireylerin çalışkan, disiplinli ve dürüstlük gibi değerler zemininde ticaret ahlakına uygun hareket

etmeleri beklenirdi. Weber'in kurduğu bu nedensellik ilişkisi derinlemesine görüşmelerden elde ettiğimiz bulgular ışığında değerlendirildiğinde ahilik geleneğinde de inanç sistemi ile ekonomik faaliyetler arasında doğrusal bir ilişkinin olduğu karşımıza çıkmıştır. Her iki sistemde de ekonomik faaliyetler, ahlaki ve dini normlar çerçevesinde şekillendirilmiştir. Ahilikte dürüstlük esas alınarak yalan ve hile kesin bir şekilde yasaklanmış, benzer şekilde Weber'in Protestan ahlakı anlayışında da dürüstlük, ekonomik yaşamın temel ilkelerinden biri olarak vurgulanmıştır. Ekonomik ve ticari faaliyetler üzerinde ahlaki denetimin önemli olduğu hususu Weber'in çalışmasında da karşımıza çıkmaktadır. Protestan ahlakında çalışmanın bir ibadet olarak kutsallaştırılması gibi, ahilik anlayışında da çalışma, ibadet kavramı ile ilişkilendirilmiştir. Bu yaklaşım, bireylerin mesleki faaliyetlerini hem dünyevi yaşam hem de ahiret açısından anlamlandırılan bir görev olarak görmelerine de olanak tanımaktadır.

Max Weber'in Protestan ahlakının kapitalizm üzerindeki işlevsellik ve nedensellik ilişkisine benzer biçimde ahilik teşkilatında da ekonomik faaliyetlerin bir etik çerçeveye oturtulması, bireylerin davranışlarını düzenleyen normatif bir yapının varlığıyla sağlanmıştır. Weber'in Protestan ahlakında vurguladığı dürüstlük ve sözleşmelere sadakat gibi değerlerin ekonomik faaliyetlerin temeli olması gerektiği görüşü, Ahilik geleneğinde hile, yalan ve dolandırıcılığın ekonomik yaşamda yasaklanması gerektiği anlayışıyla örtüşmektedir.

Weber, çalışkanlık ve ölçülü olmanın yanında genç bir iş insanının bütün ticari işlerinde ilerlemesini sağlayacak dakiklik ve adaletli olmanın da çok önemli bir belirleyen olduğunu savunmaktadır. Mesleğini icra eden kişinin gelir ve giderlerini hesaplaması gerektiği, borçlarına sadık olması gerektiği, tasarruflu olan insanın gelecekte kişiyi refaha ulaştıracağı vurgusu ahilik geleneğinin öğretileriyle örtüşmektedir. Weber, Protestan ahlakının bireysel ekonomik başarıyı ön planda tuttuğunu, ancak bu başarıların toplumsal düzen ve refah için işlevsel hale geldiğini savunur. Ahilik Teşkilatı ise bireysel kazancı toplumsal dayanışma ve yardımlaşmayla birleştirerek benzer bir yapı ortaya koyar. Ahilikte esnaf dayanışması, bireylerin ekonomik faaliyetlerini yalnızca kendileri için değil, toplumsal fayda sağlayacak şekilde organize etmelerini teşvik eder. Bu, Weber'in bireysel ekonomik başarıların toplumsal düzeni desteklemesi yoluyla işlevsel bir rol üstleneceğine dair görüşüyle örtüşür. Günümüzün rekabet ve pastadan en büyük payı alma arzusuna karşılık ahilik teşkilatı, şahsi kazanç ve biriktirme düşüncesi ile değil diğer esnafların da kazançlarının öncelendiği bir sistemin altını çizer. Buradan hareketle yapmış olduğumuz görüşmelerde esnaf dayanışmasının rekabet ve kazanma hırsına yenik düştüğü, stokçuluk gibi ahilik teşkilatının asla müsaade etmeyeceği eylemlerin günümüzde yaygın hale geldiği ileri sürülmüştür:

"Şimdilerde siftah deniliyor, ama biz şefte deriz. Dükkânı açtığın andan itibaren gelen ilk müşteriyle şefte etmiş olursun, yani siftah edersin. Ahilikte babamızdan, dedemizden öğrendiğimiz en önemli kural buydu. Ben şefte ettiysem komşum olan esnafların da etmesini isterim, etmediklerinde de üzülürüm. Yani eskiden böyleydi… artık kalmadı bunlar. Şimdi herkes bana gelsin, diğerlerine gitmese de olur diye düşünüyor" (E5, 60).

"Müşteri artık müşteri değil para olarak görülüyor. Eskiden müşteri içeri girince ayağa kalkılır, nezaket gösterilirdi ister satın alsın ister almasın. Şimdi müşteri mi gelmiş, gelmemiş mi esnafın umurunda değil. Hele bir de ürünlere bakıp satın almazsa daha da fena. Değerlerimizi kaybettik. Her sabah önce esnaf büyüklerimizin yanına ziyarete gidilirdi. Elleri öpülür, hayır dualarını alınırdı. Hâl hatır sorulup siftah yapıp yapmadıkları öğrenilirdi. Çarşıdaki esnaflar birbirine çok saygılı, sevgiliydi. Cuma günleri topluca namaza gidilir mutlaka hayır yapılırdı. Hele ramazan ayında topluca iftar yapardık. Şimdi bırak büyüğü kimsenin kimseye saygısı yok. Herkes nasıl daha çok kazanırım diye uğraşıyor "(E3, 33).

"Etraftan duyuyoruz, esnaf ucuza mal alıp dükkanına yığıyor, müşterilere de 2-3 katı fiyatlara satıyor. Nereden aldın? Helal mal mı? Haram mal mı? Artık bunları düşünen yok. Nasıl ucuza alıp kar ederim bunlar düşünülür oldu. Ama esnafa da diyecek bir şey yok. Küçücük dükkanlarımızda geçinmeye çalışıyoruz, günde belki bir belki iki müşteri anca geliyor. Bizden daha büyük ticarethanelerin altında ezilir olduk. Belki de mecbur kalıyorlardır kim bilir? "(E14, 52).

Ahilikteki çıraklık, kalfalık ve ustalık aşamaları, bireylerin mesleki yeterlilik kazanmalarını sağlayarak rasyonel bir iş bölümü sisteminin oluşmasına zemin hazırlar. Ahilik geleneği içinde uzun ve meşakkatli bir serüven olarak gördüğümüz mesleğin icrası, herkesin o mesleğin bilgi ve tecrübesine sahip olmaması, elde edilen emeğin çıktısının uzun ve yorucu olması kıymetini ve değerini artırıyordu. O dönemdeki uzmanlaşmış kişinin mesleğin sırlarını bir sonraki kuşağa aktarmasında belli ilke ve kurallara göre hareket etmesi bu yolculuğun katmanları

olduğunu bize hatırlatıyordu. Bu noktada çalışmamızda katılımcıların da vurguladığı gibi artık teknolojik gelişmenin ileri noktalara taşınması, usta-çırak ilişkisinin bitmesi ve bir ürünün üretilmesinde seri üretimi sağlayan teknik donanımın üst seviyede olması işin önemini ve ticaretle uğraşan esnafın birbirleri ile olan ilişkilerini de olumsuz yönde etkilemiştir.

Ahilik ilke ve değerlerini mevcut ticaret yaşamında devam ettirmenin zorluklarından bahseden esnaflara göre ahilik bir ahlak olarak zihinlerinde günümüzde de mevcuttur. Geleneği tam anlamıyla, dört dörtlük sürdürmenin gün geçtikçe zorlaştığından yakınan esnaflara göre hala devam ettirdikleri yaşayan kuralları da mevcuttur. Örneğin, yapılan görüşmelerde cuma günleri namaz vakti itibariyle çekiç, makine vb. seslerini durdurduklarını ve namaz vakti sonuna kadar üretime ara verdiklerini yaşayan bir kural olarak belirtmişlerdir. Bu ritüeller, ahilikte dini ve ahlaki değerlerin ticari yaşamla bağlantılı ilişkisini temsil ederken, aynı zamanda Hobsbawm'ın belirttiği şekilde bir geleneğin güncel toplumsal ve ekonomik koşullara uyum sağlama kapasitesini de vurgular. Hobsbawm'a göre, gelenek icadı, belirli değer ve normların tekrar yoluyla aktarılmasını amaçlayan, geçmişle kendiliğinden bir süreklilik iddiasını taşıyan ve açık ya da örtük bir şekilde kabul edilen kurallara dayanan bir dizi uygulama veya ritüel olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, gelenek icadından söz edildiğinde öncelikle geçmişle bir bağ kuran değer ve normlara atıfta bulunulmaktadır. Söz konusu değer ve normlar, geçmişle ilişkilendirilmek suretiyle anlam kazanmasının yanı sıra, ritüel ve pratikler yoluyla da kendini ifade edebilir. Dolayısıyla, gelenek icadı, tekrarlanan ritüel ve pratikler olmaksızın düşünülemez. Bununla birlikte, modern toplumun sürekli değişimle özdeşleştirilmesine karşın, gelenek icadı aracılığıyla sabit ve değişmez bir yapı oluşturma çabası dikkat çekicidir. Hobsbawm'a göre, sürekli değişim ve yeniliklerin belirleyici olduğu modern dünyada, gelenek icadı yoluyla toplumsal yaşamın belirli unsurlarını durağan ve değişmez bir şekilde yapılandırma girişimi, modernitenin içsel çelişkilerinden birini ortaya koymaktadır (Hobsbawm, 1983: 1), (Bölükbaşı, 2013: 70-72).

6.2. Denizli Kaleiçi Demirciler Çarşısı Esnafının Ahilik İlke ve Değrlerinin Günümüz Esnafına Yansımasına İlişkin Görüşleri

Esnaflar ile gerçekleştirilen görüşmelerde, değişen ve dönüşen yeni düzende "esnaflık" bilincinin ve esnaf olmanın gerekliliklerinin, esnaf olabilmek için alınan uzun eğitim süreçlerinin günümüzde neredeyse hiç olmadığını belirtmişlerdir. Usta tarafından uzun bir çıraklık eğitiminden geçmek ve esnaf olabilmek için tüm mertebeleri başarı ile tamamlayabilmenin öneminden bahseden katılımcılar, günümüzde gençlerin esnaflık mesleğini son çare olarak gördüklerini belirtmişlerdir. Günümüzde esnaflığa olan algının bu denli değersizleştirilmiş olması mesleğe yeni başlayan esnafların da mesleklerine yeterli ehemmiyeti göstermemelerini, ahilik ilke ve değerleriyle örtüşmeyen ticari anlayışlar benimsemelerine neden olduğunu ileri sürmüşlerdir. Katılımcılar bu konudaki görüşlerini şu şekilde aktarmışlardır:

"Artık esnaflık değerini kaybetti. Eskiden ahi geleneğinde esnaf olabilmek çok zordu, bir sürü şart, belli değerlere sahip olmak gerekliydi. Ustalığı bırak, çırak kalfa olabilmek bile çok meşakkatli bir işti. Şimdi üniversite okuyorlar, lise okuyorlar. Mezun olup da iş bulamazlarsa bir dükkân açıyorlar. Sözde esnaf oluyorlar. Eskideki değerler aşamaları vardı, şimdi ahlaklı olup olmadığına bakılmadan esnaflık yapıyorlar. Bizde de bu yüzden ne değer kaldı ne ahlak. Esnaflık anlayışı da bozuldu. Esnaflık artık bir meziyet ustalık değil, "iş bulamazsam açarım bir dükkân işletirim" mantığıyla yapılıyor. Şimdiki gençler böyle görüyor. Eskiden esnaflık ağır meslekti. Herkes yapamaz, olamazdı. Şimdi dükkânı bulursan bir günde esnaf oluyorsun. Ustandan bir şey öğrenmeden, pişmeden. Esnaflık bitti "(E4, 56).

"Bizlerin okuma fırsatı olmadığı için erken yaşlarda akrabalarımızın, dedelerimizin, amcalarımızın yanında çırak olarak yetiştik kalaycılık sanatını öğrendik. Şimdiki nesil okula bir giriyor, 25 yaşında çıkıyor. 25 yaşından sonra da sanat öğrenilmez. Ağaç yaşken eğilir derler ya işte böyle. Kuru ağaç sanat öğrenemez. Şimdiki gençler daha merhaba demeden sigorta isterim, yemek isterim, ulaşım isterim diyor. Biz büyüklerimizden meslekte para sorulmaz diye öğendik" (E7, 63).

Bir kurum olarak ahilik, bireyleri boş zaman ve başıboşluktan alıkoyup bünyesine katarak belirli sanat dallarında ustalaşmalarını sağlamış; gençlerin potansiyellerini hem maddi hem de manevi teşvikler aracılığıyla gün yüzüne çıkartıp sosyal yaşamın pek çok yönünde düzen ve asayişi hedeflemiştir (Uçma, 2011: 128, 187). Yapmış olduğumuz araştırmada gerçekleştirdiğimiz mülakatlar sonunda elde ettiğimiz cevaplara göre esnaflarca

geçmiş ile şimdinin gençleri arasında karşılaştırılmalı mukayese söz konusudur. Geçmişte bir sanatı, mesleği öğrenmek için önce merak ardından da sabrın varlığından söz eden esnaflar, günümüzde gençlerde ne merakın ne de sabrın olmadığını dile getirmişlerdir. Öyle ki, tüm ihtiyaç nesnelerinin hazır, paketlenmiş ve her yerde bulunabilir bir biçimde olduğu dönemde genç olanlar ne yazık ki bir bakıra şekil vermek, demiri tavında dövmek, halı ya da kilim dokumak gibi sanatlar ile ilgili değillerdir. Gelişen, dönüşen ve hızına yetişilmez bir biçimde makineleşen dünya eskinin esnaflarının günler, belki de aylarca üretmek için çaba gösterdiği ürünleri saatler içerisinde makineler ile üretmekte ve satışa sunmaktadır. Her şeyin böylesine ulaşılabilir olduğu bir çağda gençler de çağa ayak uydurmaktadırlar. Bu konuda katılımcılar şunları aktarmışlardır:

"Bizim kendi çocuklarımız bile gelmiyor dükkâna, diğer gençlere kızmak boşuna. Her istediklerini, ihtiyaçlarını internetten, mağazalardan alıyorlar. Kolay ulaşılabilir olduğu için bazı şeyler, gençlerde öğrenmek için heves de kalmadı. Bizler eskiden kıt kanaat geçinirdik. Neredeydi elimizde akıllı telefonlar? Televizyonu zor izlerdik… Şartlar böyle zor olduğundan sabrımız vardı, başka çaremiz yoktu. Ama şimdilerde sabredecek, sabır gösterecek ne var ki? Bir yerden bir yere gitmek için bile şehirden beş dakikada bir otobüsler kalkıyor. Bizim zamanlarımız sabır zamanlarıydı, belki de ondan gocunmazdık bu meşakkatli sanatları öğrenmeye. Şimdilerde bir çırak geliyor güç bela bir gün duruyor ertesi gün gelmiyor. Zor geliyor çünkü. Sabırla beklemek, demiri dövmek, şekil vermek bunlar hep sabır işi. Ama o zamanlar meşguliyetimiz vardı hepimizin, haytalık, kavga, dövüş edecek zamanımız yoktu. Hepimiz ya dedemizin ya babamızın yanında çıraktık sabahtan akşama kadar. Şimdi gençlerin okuldan başka ne meşguliyeti var? Bazılarında o da yok. Etraf iyice bozuldu diyoruz ya biz büyükler, belki de meşguliyetsizlikten, sabırla bir iş öğrenmeye çalışmadan hazıra alıştıkları için, kavga-gürültü, suç ne varsa yapıyorlar. Bizim bırak haytalık yapmayı başımızı kaşıyacak vaktimiz olmazdı. Ne demiş atalarımız? İşleyen demir ışıldar demişler. Hal böyle olunca ne yeni çırak yetişiyor ne başka bir şey. Bizler göçüp gittiğimizde çocuklarımızın bile devam ettirmeyeceğini biliyoruz bu işleri, kendileri söylüyorlar. Ha ettirirler ettirmesine çarşıya bakın bir sürü esnaf var, her yerde dükkân var. Kaçı gerçek esnaf? Bunu düşünmek lazım. Bizim ahilikte kurallar bellidir, kesindir. Bu çarşıda ahiliği sürdürmeye çalışan üç beş kişi kaldık…" (E10, 54).

Ahilik ilkelerinin modern esnaflar tarafından uygulanmaması, geleneklerin mevcut koşullarda ve değişen nesil tarafından yeniden uyarlanmadığını veya bu uyarlamanın başarılı olmadığını göstermektedir. Hobsbawm'ın geleneğin icadı kuramı çerçevesinde (Hobsbawm, 1983) , ahilik değerlerinin genç esnaflar ya da gençler tarafından anlamlı ve işlevsel bulunmaması, bu geleneklerin "yeniden icat edilmesi" sürecindeki başarısızlıkla ilişkilendirilebilir. Esnaf olabilmek için uzun eğitim süreçleri, kural haline gelmiş bir çıraklık sistemi ve usta-kalfa-çırak ilişkileri gibi unsurlar, geçmişte ahilik teşkilatında hem mesleki becerilerin hem de ahlaki değerlerin aktarılmasını sağlamıştır. Ancak modern dönemde bu süreçler yerini hızlı, formel olmayan ve daha az yapılandırılmış bir sisteme bırakmıştır. Hobsbawm'ın yaklaşımına göre, bu kopuş, geleneklerin yeniden icat edilmesini olanaksız kılmıştır. Hobsbawm, modern dünyada geleneklerin, toplumsal kimlik oluşturma ve değişen dünyada sabit bir yapı yaratma işlevi gördüğünü belirtir. Ahilik sisteminin geleneksel eğitim ve ahlaki değer aktarma işlevleri, modern ekonomik düzenin bireyselliği ve rekabetçiliği teşvik eden yapısı karşısında etkisini yitirmiştir. Bu durum, esnaflık mesleğine yönelik algının değişmesine ve mesleki kimliğin erozyona uğramasına yol açmıştır. Genç esnaflar, modern ekonomik koşulların dayattığı hızlı başarı arayışıyla geleneksel değerlerin gerektirdiği sabır ve etik gibi değerleri çok fazla içselleştirememektedir. Bu durum, esnaflık mesleğinin ahilikten uzaklaşmasına, değer ve etik ilkelerin kaybına neden olmaktadır.

Bu noktada Emile Durkheim'in görüşlerine bakmakta fayda vardır. Durkheim, toplumların büyüme ve gelişmesiyle birlikte devletin ve toplumun ahlaki kontrolü sağlama kapasitesinin zayıfladığını ifade eder. Özellikle modern toplumlarda, devlet ile bireylerin arasındaki mesafenin artması, bireyler üzerinde sürekli ve etkili bir ahlaki denetim sağlanmasını zorlaştırmaktadır (Durkheim, 2006: 209). Bu bağlamda Durkheim, modern toplumlarda ahlaki kontrolü sağlayabilecek yapılar arayışında meslek örgütlerini önemli bir araç olarak görür. Ona göre meslek örgütleri, üyeleri üzerinde ahlaki bir denetim mekanizması kurabilecek ve mesleki alan için gerekli etik ilkeleri belirleme yetisine sahip bir merkez işlevi görür (Cladis, 2003: 148). Durkheim'ın bu görüşleri bir meslek örgütü olan ahilik teşkilatı ile önemli paralellikler taşımaktadır. Ahlak kuralları, üyeleri üzerinde sıkı bir kontrol uygulamış ve meslek alanında geçerli etik kuralları belirlemiştir (Durkheim, 2006: 26). Ahilikte dürüstlük, yardımlaşma, adalet ve mesleki sorumluluk gibi değerler ön planda tutulmuş; bireysel çıkarlar yerine toplumsal fayda gözetilmiştir. Durkheim'ın meslek örgütlerini ahlaki hayatın merkezi olarak görme anlayışı, ahilik

teşkilatının üyeleri arasında dayanışmayı ve toplumsal düzeni sağlama işleviyle örtüşmektedir. Bu bağlamda ahilik, Durkheim'ın modern toplumlar için önerdiği ahlaki kontrol mekanizmasının tarihsel bir örneği olarak değerlendirilebilir. Durkheim, toplumsal dayanışmanın temelinde ahlakın yattığını ve toplumu bir arada tutan unsurların ahlaki kodlar olduğunu belirtmiştir. Ona göre, bireyin bencilliği toplumsal düzen için bir tehlike oluşturabilir; bu nedenle, toplumun çıkarlarını bireyin çıkarlarının üzerinde tutan bir ortam yaratılması ve ahlaklı, erdem sahibi bireylerin yetiştirilmesi büyük öneme sahiptir. Benzer şekilde, ahilik geleneği de ahlaki değerleri ve toplumsal dayanışmayı merkeze almıştır. Ahilikte bireysel kazançtan ziyade toplumsal faydaya öncelik verilmiş; dürüstlük, yardımseverlik ve alçakgönüllülük gibi erdemler, esnaf ve zanaatkârların davranışlarını şekillendirmiştir. Hem Durkheim'ın toplumsal dayanışma anlayışında hem de ahilik geleneğinde, bireyin topluma olan sorumluluğu ön plandadır ve toplumsal uyumun sağlanmasında ortak ahlaki değerlerin belirleyici olduğu görülmektedir.

6.3 Denizli Kaleiçi Demirciler Çarşısı Esnafının Günümüzde Yaşadıkları Ticari Problemler

Değişen ve dönüşen tüketim biçimleri, yaşam tarzları, üretim ve imalatın makineleşme/sanayileşme ile ivme kazanması, küçük esnafın günümüz ticari hayatın koşullarına ayak uydurmasını zorlaştırmış durumdadır. Kapitalizm, büyük işletmelerin gücünü artırarak küçük esnafı rekabetin dışına itmiştir. Bu durum, ahilik değerlerinin temel ilkelerinden biri olan dayanışma ve adalet duygusunu zayıflatmaktadır. Küçük esnaf, kâr marjlarını artırmak için kaliteyi düşürme ya da fiyat rekabetine girmeye mecbur kalmaktadır. Sanayileşme, üretim süreçlerinde büyük ölçekli verimlilik sağlar. Ancak bu, ahilik sisteminin kişisel emek ve el işçiliği üzerindeki hassasiyetini tehdit eder. Makineleşme, birçok küçük esnafın el işçiliğine dayalı üretim yapma kabiliyetini kısıtlamış ve bu da kültürel mirasın kaybolmasına yol açmıştır. Dijitalleşme ile hız kazanan çevrimiçi alışveriş seçenekleri ve değişen tüketim biçimleri ahilik ilke ve değerlerini sürdürmeye çalışan esnafları çıkmaza sokmuş durumdadır. Sanayileşme ve dijitalleşme ile üretim süreçlerinin ve tüketim biçimlerinin giderek rasyonelleşmesini Max Weber'in modern toplumlarda rasyonelleşme teorisiyle ilişkilendirmek mümkündür. Rasyonelleşme, gelenekler, değerler ve duyguların, toplumda bireylerin davranışlarını yönlendiren temel unsurlar olmaktan çıkarak, bunların yerine akılcı ve hesaplanabilir ilkelerin geçmesi sürecidir (Weber, 1961). Geleneksel değer ve ilkeler rasyonelleşme ile çözülmüştür. Ahilik sisteminin bireysel emek ve el işçiliği gibi geleneksel özelliklerinin sanayileşme ve makineleşme karşısında zayıflaması, Weber'in rasyonelleşme eleştirisiyle son derece uyumludur. Modernleşen ve değişen pazar ortamında yetersiz kalan geleneksel esnaflar, yaşadıkları müşteri kayıplarını ve ticari problemlerini şu şekilde aktarmışlardır:

"Müşteri gelmiyor. Daha doğrusu bakırdan tenceresi, çaydanlığı olan kalmadı bu yüzden de gelen de yok. Demir, alüminyum çıkınca bizlere ihtiyaç kalmadı unutulduk. Yeniler bakır tencereyi, çaydanlığı, cezveyi güzel bulmuyor bunlar eskiden kullanılırmış, şimdi çeşit çeşit model var diyorlar. Nereden biliyorsun diye sorarsanız, bizler bile evlerimizde kullanmıyoruz ki! Başkalarına bir şey demeye hakkımız yok. Belki gün içinde bir elin parmağını geçmeyecek" (E8, 60).

"İnternetten alışveriş yapmak yaygınlaştıkça gençler oraya yöneldiler. Dışarıda bir ürün x fiyata satılıyorsa internette daha uyguna satıldığını duyuyoruz, görüyoruz. Hal böyle olunca bize müşteri gelir mi? Biz en son ihtimaliz şu an. Alışveriş merkezleri, mağazalar, internet varken bizler kıyıda köşede kaldık" (E13, 51).

Karl Marx'a göre kapitalist sistem, üretim araçlarının merkezileşmesi ile sermayenin yoğunlaşması süreçlerini beraberinde getirir (Marx & Engels, 1996). Bu durum, küçük ölçekli üreticilerin rekabet gücünü kaybetmesine ve proletarya sınıfına dahil olmasına neden olur. Araştırma bulgularında vurgulanan küçük esnafın rekabet edememesi durumu, kapitalizmin yapısal eşitsizlik üreten doğasının somut bir örneği olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, kapitalizmin bireysel çıkarları toplumsal dayanışmanın önüne geçirmesi, ahilik ilkelerinin ve değerlerinin zayıflamasına yol açan temel etkenlerden biri olarak öne çıkmaktadır.

Modern kapitalist sistem, kâr amacı gütmeyi ve rekabeti ön plana çıkarmaktadır. Bu durum, işletmelerin daha çok bireysel çıkarlar doğrultusunda hareket etmelerine neden olmaktadır. Ahilik ise karşılıklı güven, dayanışma ve toplumsal fayda anlayışına dayanır; bu değerler, günümüz kapitalist piyasa koşullarında sıkça göz ardı edilmektedir. Sosyal medya ve teknolojik yenilikler, tüketim alışkanlıklarını köklü bir şekilde değiştirmiştir. Hızlı bilgi akışı, anlık tüketim eğilimleri ve online alışveriş, geleneksel ticaret yöntemlerini zorlaştırmakta ve ahiliğin özündeki ilişkileri zayıflatmaktadır. Genç nesil, daha çok deneyim ve anlık tatmin peşinde koşmaktadır.

Tüketim, artık sadece ihtiyaçları karşılamak değil, aynı zamanda sosyal statü ve kimlik oluşturmanın bir aracı haline gelmiştir. Bu da ahiliğin temel prensiplerinden uzaklaşmaya yol açmaktadır. Sürekli yaşanan ekonomik krizler, işletmelerin sürdürülebilirliğini tehdit etmekte ve ahilik gibi uzun vadeli değerleri benimsemelerini zorlaştırmaktadır. Kriz dönemlerinde işletmeler hayatta kalma mücadelesi verirken, ahiliğin sunduğu dayanışma ve karşılıklı yardımlaşma ilkelerini sıklıkla göz ardı etmektedirler. Ahilik döneminde ticaret, genellikle yerel düzeyde ve sınırlı bir rekabet ortamında gerçekleşirdi. Ahiler, mesleki dayanışma ve iş ahlakı ile birbirlerine destek olurlardı. Günümüzde ise küresel rekabet, büyük şirketlerin baskın olduğu bir piyasa yapısı oluşturmuş, bu da küçük işletmelerin hayatta kalmasını zorlaştırmıştır. Ahilik döneminde tüketiciler, ürün kalitesine ve üreticinin itibarına büyük önem verirdi. Bugün ise tüketicilerin alışveriş tercihleri genellikle fiyat, marka bilinirliği ve anlık kampanyalara göre şekillenmektedir. Bu, kalite ve güvenilirlikten daha çok hızlı tatmin arayışına yol açmaktadır.

7. SONUÇ VE TARTIŞMA

Modern dönemde uzmanlıkların ve mesleklerin artması, iş bölümlerinin yapısını ve buna bağlı olarak toplumların organizasyonunu değiştirmiştir. Toplumun mevcut yapısında, değişen meslekler ve itibarların gündelik hayatta yer bulduğu; modern dönemde bilgi temelli meslekler ve uzmanlaşmanın, bu uzmanlaşmanın ise toplumsal hareketliliği ve bireyselleşmeyi arttırarak modernleşme sürecini etkilediği görülmektedir. İş bölümü ve meslekler, toplumun onlardan beklediği görevlerin yanı sıra, kendilerine özgü kültürel birikimleri ve bu birikimlerin yansıdığı tutumlarıyla da tanınırlık kazanırlar. Ancak Marshall (1999: 592-595)'a göre postmodern dönemin etkisiyle modernitenin değerleri çözülmüştür, küreselleşmenin etkilerinin fazlasıyla hissedildiği iktisadi ortamda iş ahlakı, ticaret ve meslek kültürü erozyona uğramıştır, dolayısıyla değişime uğrayan bir değerler sistemi mevcuttur. Max Weber modern toplumlara ilişkin rasyonelleşme teorisinde (Weber, 1961: 51) , geleneksel ve yerleşik değerlerin yerini rasyonel ve hesaplanabilir ilkelerin aldığı bir değişim sürecinden bahseder. Weber'in bu kuramsal bakış açısı, ahilik değerlerinin günümüz ticari anlayışıyla birlikte nasıl hızla rasyonelleşmeye doğru gittiğini ve ticaretin geleneksel değerlerden uzaklaşmasından dolayı etki alanını nasıl yitirdiğini anlamaya kaynaklık eder. Weber, geleneksel toplumlarda ticaretin toplumsal ilişkilere dayanırken, modern toplumlarda ise verimlilik ve hesaplanabilirlik ilkelerine dayandığını savunur. Buradan hareketle kavram olarak meslek mirası, geçmiş zamanda içinde barındırdığı meslek örgütlenmelerinin gücü ile güçlenen kültürler için bir çıkış yolu olarak görebilir. Çünkü muallak bir kavram olmasına karşın meslek mirası adeta sosyo-kültürel sermaye aktarımına eştir (Durkheim, 2006: 493). Bu aktarımın aktörleri ise geleneksel koşulların esnaf ve zanaatkarları, modern ve küreselleşmiş postmodern zamanın girişimcileri, küçük işletmeleridir. Anadolu topraklarında sosyal bir mekanizma olarak esnaflık, topluma fayda sağlamayı amaçlayan ve kökleri geleneksel döneme dayanan, ancak günümüz postmodern koşullarına rağmen varlığını sürdürmeye çalışan bir yapıdır. Esnaflık, kimi zaman meslek icra etse de genellikle modernizmin 'bilgiye dayalı iş' modelinin dışında yer alır (S. Gülsoy & Şişecioğlu, 2023: 18-26).

Max Weber (2011)'in Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu eserinde ileri sürdüğü fikirler ile ahilik geleneği arasındaki benzerlikler çalışmamızın tartışma alanının büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Weber'in, dini normların ekonomik faaliyetleri etkilediğini vurgulayan yaklaşımı, ahilikteki meslek ahlakı ile paralellik göstermektedir. Hem Protestan ahlakında hem de ahilikte, dürüstlük, disiplin ve helal kazanç gibi değerler ekonomik faaliyetleri belirlemekte, buradan hareketle de toplumsal düzenin korunması ve sürdürülmesi amaçlanmaktadır. Fakat, günümüzde ahilik geleneği, Weber'in ileri sürdüğü şekliyle kapitalizmin ve bireyselci ticaret anlayışının egemenliği altında zayıflamakta, dolayısıyla değerlerin uygulanmasında güçlükler yaşanmaktadır. Geleneğin geleceği, modern toplumun ve ekonominin ihtiyaçlarıyla uyum içinde olmak zorundadır. Geleneklerin yeniden şekillendirilmesi, yalnızca geçmişin değerlerinin yeniden üretildiği ve aktarıldığı bir süreç olarak değil, mevcut toplumsal koşullar doğrultusunda şekillendirilen bir süreç olarak ele alınmalıdır. Hobsbawm'ın gelenek icadı yaklaşımı (Hobsbawm, 1983) da bu bağlamda çalışmamıza ışık tutmuştur. Esnafın, geleneksel değerleri sürdürmek için gösterdiği çaba, geleneklerin rasyonelleşen ticaret alanına uyarlanmasının zorluğunu ortaya koymaktadır. Ahilik değerlerinin korunması, sadece geleneksel pratiklerin aktarılmasıyla değil, aynı zamanda bu değerlerin modern ticaret alanına nasıl uyarlanabileceği hususunda da düşünülmesi gereken bir mesele haline gelmiştir.

Ahilik geleneğindeki esnaflık anlayışının kaybolması, Türk tarihi ve kültüründe derin bir boşluk oluşturmaktadır. Orta Çağ'dan beri varlığını sürdüren ahilik teşkilatı, esnafın toplumdaki yerini belirlemiş ve onları ekonomik

sosyal ve kültürel olarak güçlendirmiştir. Ahilik anlayışında, güzel ahlakın ve dayanışmanın ön planda olduğu, esnafın topluma fayda sağlamaya çalışırken, kendi çıkarlarını da ihmal etmediği bir sistem vardır. Ancak zamanla Cumhuriyet döneminde, ahilik teşkilatının yapısı değişmiş ve esnafın toplumdaki yeri değişkenlik göstermiştir. Günümüz toplumlarında yeni düzenlenen sistemde esnafın çıkarlarının geri planda kaldığı, esnafın icra ettiği mesleğin (özellikle de yok olmaya yüz tutan meslekler) önemini yitirdiği, esnafların toplumdaki etkisinin görece azaldığı bir durumla karşı karşıya olduğumuzu söylemek gerekir. Bugün ahilik geleneğindeki esnaflık anlayışının büyük bir kısmının kaybolduğunu yapmış olduğumuz bu çalışmadan elde edilen verilerde de görmekteyiz.

Bununla birlikte bu çalışmada, Karl Marx'ın kapitalist sisteme yönelik eleştirilerinin haklılığı bir kez daha ortaya konulmuştur (Marx & Engels, 1996). Kapitalizmin, üretim araçlarını merkezileştirmesi ile büyük işletmeleri güçlü konuma getirmesi, küçük esnafın rekabet gücünün azalmasına ve ahilik değerlerinin zayıflamasına yol açmıştır. Ahilik anlayışında güven, adalet, dayanışma ve toplumsal fayda ön planda iken, günümüz kapitalist sisteminde bu değerler sıklıkla göz ardı edilmektedir. Küresel rekabet, fiyat odaklı değişen tüketim alışkanlıkları ve değişen pazarlama stratejileri, esnafların geleneksel ticaret anlayışlarını sürdürmelerini zorlaştırmaktadır.

Bir ülkenin ekonomisinin gelişmesinde önemli bir yere sahip olan meslek ahlakının en çok önemsendiği ahilik geleneği, herkesin sahip olduğu beceriyi en ince ayrıntılarına kadar öğrenmesi ve iş bölümünde herkesin en iyi bildiği işi yapması esasına göre hareket etmektedir. Bu bağlamda çalışanları sık sık iş değiştirmek, istikrarsız bir meslek yaşamı sürdürmek yerine yaptığı işin en iyisini tüm gayretiyle ve işin incelikleriyle ortaya koyabilme kararlılığını sürdürmesi önemsenmektedir. Kuşaktan kuşağa aktarılan ve işin bütün yönleriyle mutfaktan başlayarak usta-çırak geleneği ile öğretildiği, üretim yaparken tüketimi artırmanın öncelikli amaç olmadığı, üretimin sadece ihtiyacı karşılamak için yapıldığı ilkesi ahilik geleneğinin önemsediği noktalardır. Günümüz toplumlarında bireylerin üretime ortak olmaktan çok tüketim odaklı yaşamaya çalışmaları, gösterimlik tüketimin ön planda olması, "herkes her işi yapabilir" anlayışı ile işin inceliklerini bilmeden işe girişmeleri ve sık sık iş değiştirerek istikrarsız bir çizgi izlemeleri gibi meseleler kişisel düzeyde algılanmaması gereken konulardır. Çünkü bir toplumda herkes yaptığı iş ile ilgili formasyona sahip olur ve mesleğin tüm aşamaları için teorik ve uygulamalı eğitimi bir arada alarak ilerlerse daha sağlıklı bir ekonomi ve toplumdan bahsetmek mümkün olacaktır.

Ahiliğin sosyolojik anlamda bir başka boyutu zengin-fakir ayrımını beslemekten ziyade orta kesimin kalkınmasına yardımcı olan bir teşkilat olmasıydı. Dolayısıyla toplumsal sınıflar arasındaki uçurumu keskinleştirmekten ziyade üretime katkı sunan, emeğini ekonomik kalkınma için kullanan sağlam ve sağlıklı bir iş ahlakının gelişmesine de zemin hazırlayan toplumlar her zaman gelişmeye açıktır anlayışı yine dikkate alınması gereken önemli bir konudur. Bireyin emeğine yabancılaştığı, yoksulluğun derinleştiği, tüketimin gösterişe hizmet ettiği günümüz toplumlarında sorgulanması gereken bazı hususlar bu noktada önemlidir. Ahilik geleneğinin sadece ekonomik zeminde değerlendirilemeyecek çok daha geniş perspektiften bakmamızı sağlayacak yanları da vardır. O da ahiliğin sosyo-kültürel açıdan toplumsal değerlere sahip çıkan doğruluğun, dürüstlüğün, tevazunun, bencil olmamanın, dayanışmanın önemini kavramış bir yaşamı ilke edinmesidir. Bu açıdan baktığımızda toplumsal değerlerin erozyona uğramadan sağlıklı bir toplumsal yapının inşa edilebilirliği önemlidir.

Araştırmada karşımıza çıkan en önemli husus; gelişen teknoloji, sanayileşme, insani üretimin yerini makineleşme ile seri üretimin almasının, esnafların ekonomik gücünü yitirmelerine sebep olduğu noktasıdır. Yine araştırma bulgularına göre, eğitimin ön plana çıkması ile genç nüfusun, esnafın yanında yetişmesi (çırak-kalfa geleneği) bir zaman kaybı olarak görülmektedir. Üretim ilişkilerinin değişmesi, esnaflar arasındaki rekabetin güçlenmesi, geleneksel değerlerinin sürdürülmesini zorlaştırmaktadır. Denizli'de Kaleiçi Demirciler Çarşısındaki esnafların vermiş oldukları cevaplara göre mesleklerinde kullandıkları ana madde olan bakır demir gibi madenlerin yerini, maliyeti daha ucuz ve işlenmesi daha kolay olan alüminyum vb. maddeler almıştır. Bu durum katılımcıların ifadelerine göre iş ahlakının ve değerlerinin yok olmasına sebep olmuştur.

Kapitalizmin yükselişi, ticari işletmelerin büyümesi, geleneksel esnafın yerini makineleşme ve seri üretimin alması gibi faktörler ahilik geleneğindeki esnaflık anlayışının kaybolmasına neden olmuştur. Bu anlayışın kaybolması yalnızca ekonomik sonuçlara değil sosyal ve kültürel sonuçlara da yol açmıştır. Ahiliğin temeli olan ahlak ve etik değerlerin oluşturduğu yerel kültür ve geleneklerin yok olması, insanların birbirine olan saygı ve dayanışma ruhunun kaybına ve toplumda derin bir boşluğa neden olmuştur.

Araştırmanın bulgularından hareketle, ahilik değerlerinin korunarak aktarılması için sadece ekonomik değil, toplumsal ve kültürel bir dönüşümün gerekliliği söz konusudur. Küçük esnafların, kapitalizmin ve dijitalleşmenin getirdiği zorluklarla mücadele edebilmesi için geleneksel değerler ile modern ticaret anlayışını uyumlu hale getirebilmeleri önemlidir. Bu, toplumsal dayanışma biçimlerinin yeniden inşası ve esnafların ahilik ilkelerinin yeniden canlandırılması ile mümkündür. Sonuç olarak, ahilik geleneği, yalnızca bir iş ahlakı anlayışı değil aynı zamanda bireysel ve toplumsal ödevleri kapsayan Türk ticaret yaşamının önemli bir parçasıdır. Geleneksel değerlerin modernleşme karşısında kaybolmaması için hem esnaflar hem de toplumsal yapılar açısından yeniden değerlendirilmesi ve yaşatılması gereklidir. Bu, sadece esnafın kendi iç düzeni için değil toplumların ekonomik yaşamlarında da adaletin ve dayanışmanın sağlanması için önemli bir adım olacaktır.

KAYNAKÇA

Ahilik, A. (2014). Ahilik Ansiklopedisi. (C. 2, s. 214).

Akdağ, Ö., & Kurtuluş, M. (2016). *Ahilik ve Meslek Ahlâkı*. Karatay Üniversitesi Yayınları.

Alar, G. (2020). *Burjuva Tipi Avrupa Kapitalizmi ile Ahi Tipi Osmanlı Sisteminin Karşılaştırılması* [Yüksek Lisans Tezi]. Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Ayiş, M. Ş. (2019). Anadolu'nun İslamlaşmasında Ahi Evren ve Ahiliğin Rol Modelliği. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *13*, 91-116. https://doi.org/10.34085/buifd.523520

Aytekin, B., & Bayramoğlu, S. (2015). İktisat Sosyolojisi Açısından İktisadi Dalgalanmalar ve Krizlere Karşı Tarihsel Bir Çözüm Durağı. *Ahi Örgütlenmesi. International Journal of Academic Values Studies, (1), 65-78.*

Bayram, M. (1991). *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatı'nın kuruluşu*. Damla Matbaacılık.

Bayram, M. (2003). *Ahiliğin Selçuklulardan Osmanlılara İntikali*. 9-10 Mayıs 2002 Bildiriler 1 içinde (s. 93-104).

Bergen, L. (2017, Mayıs 3). *Ahilik kültürü ve kapitalizm*. Al Jazeera Türk- Ortadoğu, Kafkasya, Balkanlar, Türkiye ve çevresindeki bölgeden son dakika haberleri ve analizler. https://www.aljazeera.com.tr/gorus/ahilik-kulturu-ve-kapitalizm

Boltanski, L., & Chiapello, E. (2005). The New Spirit of Capitalism. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, *18*(3(4)), 161-188.

Bosnalı, Ö. (2004). Ahiliğin Üretim ve Tüketim Mekanizmasındaki Yeri ve Günümüze Uyarlanması. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *2(9)*, 39-46.

Bölükbaşı, M. (2013). Bir Gelenek İcadı Olarak İstanbul'un Fethi. *Sosyoloji Dergisi*, *(28)*, 67-88.

Bulut, E. (2009). *Anadolu Selçuklu Devleti Zamanında Kurulan Sosyal Müesseselerin Devlet Yönetimine Etkileri*.

Cahen, C. (1984). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*.

Caroline, F. (2014). *Rüya'dan İmparatorluğa: Osmanlı*. Timaş Yayınları.

Ceylan, K. (2012). *Ahilik (Türk—İslam Medeniyetinde Dünyevi ve Uhrevi Sistem)*. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı.

Cladis, M. S. (2003). *A cominitarian defense of liberalism: Emile Durkheim and contemporary social theory*. Stanford University Press.

Cresswell, J. W. (2018). *Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni*. Siyasal Kitabevi.

Çağatay, N. (1990). *Ahilik Nedir?* Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürü Araştırma Dairesi Yayınları.

Çağatay, N. (1997). *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Çağatay, N. (2002). *Ahlakla Sanatın Bütünleştiği Türk Kurumu Ahilik Nedir?* Türkiye Esnaf ve Sanatkârları Konfederasyonu.

Debbağoğlu, A. (1974). *Esnaf Birlikleri*. Fikir ve Sanatta Hareket.

Demir, G. (2003). *Ahilik ve Demokrasi*. Ahi Kültürünü Araştırma Yayınları.

Duman, T. (2002). *Meslekî ve Teknik Eğitimin Gelişimi: C. Türkler Cilt*.

Durak, İ. (2016). Sosyal Girişimcilik ve Ahilik Teşkilatı: Teorik Çerçeve. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*.

Durkheim, E. (2006). *Toplumsal İş bölümü*. Cem Yayınevi.

Ekinci, Y. (1989). Ahîlik ve Esnaf Ahlâkı. *Türk Yurdu*, *9(24)*, 34, 41-42.

Ekinci, Y. (2012). *Ahilik ve Eğitim. K. Ceylan (Haz.).* II. Uluslararası Ahilik Sempozyumu, 19-20 Eylül 2012-Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi.

Erken, V. (1998). *Bir Sivil Örgütlenme Modeli Olarak Ahilik*.

Gölpınarlı, A. (2011). *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı*. İstanbul Ticaret Odası.

Gunduz, A., Kaya, M., & Aydemir, C. (2012). Ahilik Teşkilatında ve Günümüzde Tüketicilerin Korunmasına Yönelik Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(2), 37-54.*

Güllülü, S. (1986). *Fütüvvet ve Ahî Ahlâkı Konusunda Bazı Düşünceler.* Türk Kültürü ve Ahilik, XXI. Ahilik Bayramı Sempozyumu Tebliğler, 13-15 Eylül 1985, Kırşehir.

Gülvahaboğu, A. (1991). *Sosyal Güvenlik Öncüsü Ahi Evran Veli ve Ahilik*. Memleket Yayınları.

Güzel, A. (2005). *Ahilik Sisteminde Sanat ve Ticaret Ahlakına Kısa Bir Bakış. M.F. Köksal (Haz.)*. Bildiriler 2(1117-1135).

Hacıgökmen, M. A. (2007). *Ahi Şecere-namelerinin Tarihî Temeli ve Yazılış Sebepleri*. II. Ahi Evran-ı Velî ve Ahilik Araştırmaları 12 Ekim 2006, Kırşehir Sempozyumu, Ankara.

Hobsbawm, E. J. (with Terence, R.). (1983). *"Introduction: Inventing Traditions", The Invention of Tradition*. Cambridge University Press.

İnalcık, H. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600).* Yapı Kredi Yayınları.

Kabaş, T. (2016). *Kapitalizm ve Ahlakın Türkiye Açısından Kısa Bir Değerlendirilmesi*.

Kadri, H. K. (1927). *Türk Lügatı* (C. 1).

Karagül, M. (2018). *Türk İslam Medeniyetinde Ahiliğin İktisadi Hayat ve Devletin Oluşumundaki Rolü*.

Karagül, M., & Masca, M. (2017). Ahilik Düşüncesinin İktisadi Hayata Bakışı ve Kapitalist Sistemle Karşılaştırılması. *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *19*(2), 83-91. https://doi.org/10.5578/jeas.66094

Kart, M. (2017). *Değerler eğitiminde bir model olarak Ahilik* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaya, U. (2013). Değerler Eğitiminde Bir Meslek Teşkilatı: Ahilik. *Değerler Eğitimi*, *11(46)*, 41-69.

Kılavuz, M. A. (2004). *Ahilik kurumunda din ve ahlâk eğitimi anlayışı*. I. Ahî Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu içinde (ss. 615-628), Kırşehir.

Kılınç, M. (2012). Türkiye'de Mesleki Teknik Eğitimi Şekillendiren Eğitim Kurumlarından Ahilik, Gedik, Lonca, Enderun Mektebi'nin Tarihi Gelişmeleri. *Vocational Education*, *7(4)*, 63-73.

Kızıler, H. (2015). Osmanlı Toplumunun Sosyal Dinamiklerinden Ahilik Kurumu. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, *4*(2), 408. https://doi.org/10.15869/itobiad.34353

Kocatürk, S. (1984, Kırşehir). *"Fütüvvet ve Ahilik", XX. Ahilik Bayramı Kongresi Tebliğleri ve Esnaf ve Sanatkarların Sosyo-Ekonomik Meselelerinin Tartışıldığı Panel Tebliğleri*.

Koçu, R. E. (2003). *Tarihte İstanbul Esnafı*. Doğan Kitap.

Köksal, M. F. (2006). *Ahi Evran ve Ahilik*. Kırşehir Valiliği.

Kurtoğlu, O. (2011). *Ahi Şecerenamelerine Göre Ahilik Âdâb ve Uygulamaları.* I. Uluslararası Ahilik Kültürü ve Kırşehir Sempozyumu, Kırşehir.

Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü* (O. Akınhay & D. Kömürcü, Çev.). Bilim ve Sanat Yayınları.

Marx, K., & Engels, F. (1996). *Das Kapital, a critique of political economy*. Regnery Publishing.

Muhetaer, M. (2017). *Kashi Min Jian Shou Gong Yi Pin De Bao Hu Yu kai Fa-yi Hua Zhan Wei Li* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Şincañ Üniversitesi.

Neuman, L. (2017). *Toplumsal araştırma yöntemleri: Nitel ve nicel yaklaşımlar* (C. 2). Siyasal Kitabevi.

Ordu, A. (2008). *Denizli Ahi Sinan Esnaf Tüccar ve Sanayiciler Yardımlaşma Derneği Tanıtım ve Tüzüğü.*

Özdevecioğlu, M. (1994, Ekim). Ahilikten Günümüze İş Ahlâkı Anlayışı. Müstakil İş Adamları Derneği Yayını. *Çerçeve*, *3(11)*, 53.

Öztürk, N. (2015). Ahilik Teşkilatı ve Günümüz Ekonomisi, Çalışma Hayatı ve İş Ahlakı Açısından Değerlendirilmesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (7).*

S. Gülsoy, & Şişecioğlu, Ş. (2023). Esnaf Kültürünün Değişimi: Erzurum'da E-Ticaretin Etkisi. *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, *1*(71), 18-26. https://doi.org/10.5152/AUJFL.2023.23162

Sevinç, N. (1978). *Osmanlı'da Sosyo-Ekonomik Yapı 1*. Kutsun Yayınevi.

Soykut, R. (1971). *Orta Yol Ahilik*. Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Konfederasyonu Yayınları.

Soysal, A., & Tan, M. (2013). Ahilik İlkelerinin Günümüz İşletmelerine Yansıması: Kilis Küçük Sanayi Sitesi İşletmeleri Örneği. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *6*(1), 186-202.

Şahin, H. (2007). *Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde dini zümreler. Yayımlanmamış doktora tezi*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şapolyo, E. B. (1964). *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*. Türkiye Yayınevi.

Şimşek, M. (2002). *TKY ve Tarihteki Bir Uygulaması Ahilik*. Hayat Yayıncılık.

Taş, H. (2011). *Günümüz Bursa Esnafından Ahilik Kültüründen İzler*. Gaye Kitabevi.

Tezcan, M. (1991). *Ahilikte Gençlik ve Eğitimi*. Milli Kültür.

Uçma, İ. (2011). *Bir Sosyal Siyaset Kurumu Olarak Ahilik*. İşaret Yayınları.

Ülger, B., & Gürdal, Ü. (2005). "Akhism as a Non-Govermental Association Model in the History of the Turkish Nation and Assesment of Today's Business Ethics: A Relationship or a Contradiction?" *Journal of Human Values*, *11:1*.

Weber, M. (2011). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (M. Köktürk, Çev.). Bilgesu Yayıncılık.

Weber, M. (with Knight, F. H.). (1961). *General Economic History*. Collier Books.

Wittek, P. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*. Pencere Yayınları.

Yalçın, H. (2022). Bir Araştırma Deseni Olarak Fenomenoloji. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *22*(Özel Sayı 2), 213-232. https://doi.org/10.18037/ausbd.1227345

Yaman, A. (1974). Osmanlı Toplumu'nda Ticaret ve Zanaatin Organizasyonu. *İlim, Kültür ve Sanatta Gerçek*, *2(6)*, 39-40.

Yavuzçehre, P. (2010). *Kentsel mekân kullanımında değişim: Denizli kenti örneği*.

Yazıcı, M. (1998). Ahiliğin Esnaf Teşkilatındaki Tarihine Bakış. *Ahilik Yolu*, *32*.

Yeşil, Rüştü. (2017). Ahilik Değerleri Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Journal of Turkish Studies*, 12(Volume 12 Issue 4), 565-584. https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.11390

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.09.2024 **√Accepted/Kabul:** 15.02.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1543038
Research Article/Araştırma Makalesi

Akgöz Aktaş, G., Ebeoğlu Duman, M. (2025). "Babaların Gözünden Baba Katılımı ve Ebeveynlik Rolleri: Nitel Bir Çalışma", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 68, ss. 219-240.

BABALARIN GÖZÜNDEN BABA KATILIMI VE EBEVEYNLİK ROLLERİ: NİTEL BİR ÇALIŞMA

Güleycan AKGÖZ AKTAŞ*, Melisa EBEOĞLU DUMAN**

Öz

Babaların çocuklarının hayatına dâhil oluşunu etkileyen birçok faktör olduğu bilinmektedir. Baba katılımını derinlemesine anlayabilmek için babaların ebeveynliğini ve bunu etkileyen bireysel, ailesel ve bağlamsal faktörleri babaların gözünden incelemek önemlidir. Bu çalışmada, babaların ebeveynlik deneyimlerine ilişkin niteliksel bilgi toplanması amacıyla toplam 25 babayla çevrim içi olarak yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler deşifre edildikten sonra kodlanarak temalar belirlenmiştir. Kodlayıcılar arası güvenirliğin, .80 ile .96 arasında değiştiği bulunmuştur. Çalışma, çocuğun bakımına destek olmak ve gelişimini desteklemenin, babaların temel rolü olduğunu göstermiştir. Çocuk bakım görevleri, babaların çoğu tarafından eşler arasında paylaşılan sorumluluk olarak rapor edilmiştir. Babaların, kendi ebeveynlerinden ve geleneksel cinsiyet rollerinden etkilendiklerini belirtmeleri dikkat çekmiştir. Çalışma hayatına bağlı olarak yaşanan yorgunluk, baba katılımının önündeki en büyük engel olarak ortaya çıkmıştır. Babaların çoğu, eşlerinin bekçilik davranışlarını teşvik edici olarak algılamışlardır. Babaların çocuklarıyla ilgilenmek için temel motivasyonları çocuklarının mutluluğu ve gülümsemesidir. Sonuçların baba katılımını artırmayı hedefleyen müdahale programları için faydalı olabileceği düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: *Baba katılımı, Ebeveynlik, Anne bekçiliği, Çocuk bakımı, Cinsiyet rolleri, Nitel çalışma.*

FATHER INVOLVEMENT AND PARENTING ROLES FROM FATHERS' PERSPECTIVE: A QUALITATIVE STUDY

Abstract

Many factors affect father involvement in their children's lives and are developed differently to influence parental behavior. To understand father involvement in depth, it is important to examine fathers' parenting and the individual, familial, and contextual factors that affect it from the fathers' perspective. Therefore, this study aimed to collect qualitative information about fathers' parenting experiences, and for this aim, semi-structured online interviews were conducted with a total of 25 fathers. After the data obtained was deciphered, themes were determined by coding. Inter-coder reliability was found to vary between .80 and .96. The study showed that supporting the childcare and development is the main role of fathers. Most fathers reported childcare duties as a shared responsibility between spouses. It was noteworthy that fathers stated that they were influenced by their own parents and traditional gender roles. Fatigue due to work life emerged as the biggest obstacle to father involvement. Most fathers perceived maternal gatekeeping as encouraging. Fathers' main motivations for caring for their children are their happiness and smiles. It is thought that the results may be useful for intervention programs that aim to increase father involvement.

Keywords: *Father involvement, Parenting, Maternal gatekeeping, Childcare, Gender roles, Qualitative study.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, TRABZON.
e-posta: glycnakgoz@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-5681-7496)
*Dr. Öğr. Üyesi, Samsun Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, SAMSUN.
e-posta: melisaebeoglu@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0001-8893-1237)

1.GİRİŞ

Çocuklara öncelikli olarak bakım veren kişiler genellikle anneler olarak düşünüldüğünden, ebeveynlik bağlamında yapılan çalışmalar yakın bir geçmişe kadar daha çok anne-çocuk ilişkisine odaklanmıştır (Bornstein ve Tamis-LeMonda, 2022; Rocha, 2020). Bu varsayım, babaların çocukların gelişimi üzerindeki etkisini araştıran çalışmaların uzunca bir süre arka planda kalmasına sebep olmuştur. Geleneksel anlayışta anneler, çocuk bakımı ve ev işlerinden sorumlu iken; babalar aile üyelerinin geçimini sağlayarak eve katkı sunarlar. Toplumun değişen yapısı, iş hayatındaki istihdam değişimleri, geniş aileden çekirdek aileye geçiş ve ekonomik sebepler, cinsiyet rollerinin keskin sınırlarının ebeveynler için daha esnek hale gelmesini sağlamıştır (Cabrera ve ark., 2014; Cannito, 2020). Böylece babaların otoriter, 'sevgisini göstermeyen', mesafeli ve maddi kaynak sağlayan ebeveynlik rolü, yerini anne ile iş birliği içinde çocuk bakımına katıldıkları ve ev içinde daha görünür oldukları babalık rolüne bırakmıştır (Akbaş ve Zeybekoğlu, 2013; Dette-Hegenmeyer ve ark., 2014). Çalışan annelerin sayısının artması, babaların evi tek başına geçindirme yükünü azaltmaya başlamış, çocukların babalarıyla daha çok etkileşime girebileceği yeni bir ebeveynlik alanı yaratmıştır. Değişen cinsiyet rollerine bağlı olarak, 'yeni babalık (new fathering)' olarak anılan, günümüz babalarının ebeveynlik davranışlarını tanımlayan güncel bir kavram gelişmiştir (Bataille ve Hyland, 2023; Volling ve Palkovitz, 2021).

Babanın çocuk için önemini anlamak amacıyla yürütülen çalışmalar, baba katılımının yalnızca annenin rolünü desteklemekle kalmadığını aynı zamanda çocuğun sağlıklı gelişiminde biricik bir öneme sahip olduğunu gösterir niteliktedir (Lamb ve Lewis, 2010; Sarkadi ve ark., 2008). Baba katılımının ilk kavramsallaştırılmasından bu yana, babalar çocuk için ulaşılabilir olarak, çocuklarıyla etkileşim kurarak ve onlar için sorumluluk alarak katılım sağlarlar (Lamb, 1979). Ancak babaların çocuğu yıkamak, beslemek, bebekken altını değiştirmek gibi temel bakım görevlerinde ise anneler kadar yer almadıkları raporlanmıştır (Akgöz Aktaş ve Aydın, 2020a). Baba ile nitelikli vakit geçirmek, oynamak, duygu paylaşımı yapmak, çocukların bilişsel ve sosyo-duygusal alandaki gelişimlerine büyük katkı sunmaktadır (Cabrera ve ark., 2007). İlerleyen çalışmalar da babaların oyun saatlerinde annelere göre daha aktif yer aldığını ve babalarla oynanan oyunların çocuğun bilişsel gelişime büyük katkı sağladığını göstermiştir (Amodia-Bidakowska ve ark., 2020). Ayrıca çocuklukta yüksek düzeyde baba katılımı deneyimlemiş ergenlerin akademik başarılarının daha yüksek olduğu, stresli durumlarda daha işlevsel başa çıkma stratejileri kullandıkları bilinmekte; söz konusu olumlu etki yetişkinlikte dahi varlığını sürdürmektedir (Flynn ve ark., 2018; Flouri ve Buchanan, 2004; Liu ve ark., 2022; Palkovitz, 2014). Baba yokluğu çeken çocukların ise kaygı, saldırganlık gibi davranış problemleri ve ağır depresyon yaşayabildikleri kaydedilmiştir (Kim ve Glassgow, 2018; Luo ve ark., 2012; Mclanahan, 2014). Baba katılımının tüm gelişim dönemlerinde kritik öneme sahip olduğunun anlaşılması ile birlikte, değişen ebeveyn rollerinin babalar ve çocuklar üzerindeki etkisi ve baba katılımının öncüllerinin incelenmesi yaygınlaşmıştır (Ebeoğldu Duman ve Yılmaz Irmak, 2023; Liu ve ark., 2022; Skjøthaug, 2020).

Baba katılımı çok boyutlu, kültüre duyarlı ve karmaşık bir yapı olarak kavramsallaştırılır (Parke, 2014). Genel haliyle baba katılımı, çocuğun hayatına dâhil olmayı ifade eden ebeveynlik davranışlarından oluşur ve çocukla gönüllü bir etkileşim gerektirir (Diniz ve ark., 2021; Palkovitz ve Hull, 2018). Baba katılımı, bebek henüz doğmadan, doğum hazırlıkları aşamasında görülmeye başlanır (Walsh ve ark., 2021). Baba adayları, gebelik sürecinde eşlerine yardımcı olarak, ebeveynlik eğitimlerini takip ederek, çocukları için fiziki koşulları ve maddi kaynakları sağlayarak doğum öncesi baba katılımında bulunurlar (Ebeoğlu Duman, 2024). Birçok faktör baba katılımı için belirleyicidir ve bunların başında eş gelir (Allen ve Daly, 2007). Anneler, baba-çocuk etkileşimi üzerinde birincil derece öneme sahip davranışlar gösterirler. Anne bekçiliği olarak tanımlanan bu davranışlar, baba katılımı düzeyini artıran veya azaltan bazı özellikler taşımaktadır. Anneler, eşlerinin çocukla vakit geçirmesi konusunda istekli ve baba-çocuk etkileşimini kolaylaştıran birtakım davranışlara sahip olabilecekleri gibi babanın çocukla kurduğu iletişimi engelleyen bir tutum da gösterebilirler (Akgöz Aktaş ve Ebeoğlu Duman, 2021; Puhlman ve Pasley, 2013). Bununla birlikte ebeveynlikle (coparenting) ilgili konularda son sözü söyleyen taraf olarak, çocukla ilgili kararları tek başlarına alabilir ya da kontrolü eşleri ile birlikte ortak şekilde sağlayabilirler (Puhlman ve Pasley, 2017). Ebeveynlikleri hakkında eşleri tarafından övgü alan ve çocukla etkileşimleri teşvik edilen babaların, babalık rolleri konusunda kendilerini daha yetkin hissettikleri ve olumlu ebeveynlik deneyimleri geliştirdiği bilinmektedir (Cannon ve ark., 2008). Tersine engelleyici bekçilikle karşılaşan babalar, çocuk bakımından geri durarak baba kırılganlığı (father vulnerability) gösterebilirler (Schoppe-Sullivan ve ark., 2021). Baba kırılganlığının, çocukların daha az seviyelerde baba katılımı deneyimlemesine ve baba-çocuk arasındaki ilişkinin bozulmasına yol açtığı

bilinmektedir (Devault ve ark., 2008). Az sayıda çalışma anne bekçiliğini babaların gözünden inceleyen sonuçlar bildirmiştir (Akgöz Aktaş ve Aydın, 2020b; Schoppe-Sullivan ve ark., 2015). Özellikle engelleyici bekçiliğin babalar için rahatsızlık verici olduğu varsayılsa da bazı çalışmalarda babalar, annelerin olumlu ya da olumsuz her türlü yönlendirmesine ihtiyaç duyduklarını belirtmiştir (Roy ve Dyson, 2005). Dolayısıyla babaların anne bekçiliğine yönelik algıları, toplumun geleneksel alt yapısı ile yakından ilişkilidir.

Geleneksel cinsiyet rolleri, anne ve babaların çocuk bakımı ve ev işlerindeki sorumluluklarını net çizgilerle birbirinden ayırır. Bu nedenle babaların toplumun cinsiyet rollerine yönelik algısı, onların katılım davranışlarını etkileyen önemli bir faktördür (Offer ve Kaplan, 2021). Geleneksel rollere bağlı babalar, çocuğa bakım vermeyi annenin görevi olarak değerlendirdiğinden, çocuk bakımı ve ev işleri konusunda kendilerini geri planda tutarlar (Kuo ve ak., 2018). Buna karşın modern ebeveynlik tutumlarını benimseyen eşitlikçi babaların, çocuklarının hayatına daha fazla dâhil olduğu bilinmektedir. Bu nedenle çocuk için birlikte ebeveynlik yapan anne babaların, annenin daha çok sorumluluk üstlendiği koşullardakine göre daha az geleneksel cinsiyet rolünü benimsediği bildirilmiştir (McClain ve Bronw, 2017). Geleneksel babalık rolüne kıyasla yeni babalık idealinde, geleneksel cinsiyet rollerinin etkisine daha az rastlanır (Bataille ve Hyland, 2023). Yeni nesil babalar için ideal babanın özellikleri, daha geçmiş tarihlerdeki gibi otoriter, sert ve mesafeli olmayı ifade etmez. Babanın görevi eve ekmek getirmenin ötesinde, eşe destek olmak ve çocuk için anne ile eşit düzeyde sorumluluk almayı gerektirir (Banchefsky ve Park, 2016; Vosoni, 2014). Ayrıca cinsiyet rollerine ilişkin tutum, çocuğa biçilen değer ile yakından ilişkilidir. Daha modern ve eşitlikçi bir ebeveynlik anlayışı, çocuğun aile içindeki psikolojik değerini artırırken; çocuğa verilen ekonomik değeri azaltır. Bir çocuğa sahip olmak, ebeveynler arasında mutluluk kaynağı olarak görülür ve çocuk yetiştirmede, nitelikli bir baba-çocuk ilişkisi kurmak, çocuğun sağlıklı ve bağımsız bir kimlik geliştirmesi önem kazanır (Kağıtçıbaşı, 2019). Çocuğa verilen değerin ekonomik kaygıların dışına çıkması, ebeveynlerin çocuğun cinsiyetinin erkek olması ile ilgili duyduğu isteğin azalması ile de ilişkilidir (Eol Önder ve Aloplu, 2017). Her ne kadar 1900'lü yılların sonlarında azalmaya başlasa da geleneksel yapı içinde aileler, çocuklarının iş gücüne katkı sunması ve maddi kazanç sağlaması için bir beklenti taşırlar (Schultz, 1973). Bu beklenti, iş yükünün erkek çocuklar tarafından daha rahat karşılanacağı düşüncesini beraberinde getirmiştir. Ancak günümüzde çocuğun psikolojik değerinin artmaya başlaması ile birlikte bu 'faydacıl' yaklaşım azalmış, cinsiyet tercihi ve birden fazla çocuk sahibi olma isteği önemini yitirmeye başlamıştır (Kağıtçıbaşı, 2019).

Baba katılımı ile ilişkili olan önemli faktörlerden biri de babaların nasıl yetiştirildikleri, diğer bir deyişle, kendi anne babalarından gördükleri ebeveynliğe ilişkin algılarıdır (Cabrera ve ark., 2014). Pek çok araştırma, babaların özellikle kendi babalarıyla olan deneyimlerinin ebeveynlik rolleri ile katılımlarını etkilediğini ortaya koymuştur (Brown ve ark., 2018; Ebeoğlu Duman ve Yılmaz Irmak, 2023; Jessee ve Adamson, 2018). Nitekim, bu deneyimlerin baba katılımını nasıl etkilediğini açıklamak üzere Sagi (1982) hipotez öne sürmüştür: Modelleme hipotezi (örn., bir babanın kendi babasının geçmişteki katılımını modellemesi) ve telafi edici hipotez (örn., bir babanın, geçmişte kendi babasının düşük düzeyde katılımının telafisi olarak kendi çocuğunun hayatına daha fazla dahil olması). Ayrıca bireyler, sıklıkla kendi ebeveynleri tarafından cinsiyete özgü davranış modellerine maruz kaldıkları için ailelerinden erkek/baba ve kadın/anne rollerine ilişkin beklentiler oluşturmaktadır (Abbott, 2021). Dahası, bireylerin sosyal modellerinden elde ettiği bu deneyimler, onların ebeveynlik ile ilgili öz-yeterliliklerini de etkileyerek dolaylı yönden baba katılımı üzerinde etki yaratabilmektedir (Bandura, 1995; Ebeoğlu Duman ve Yılmaz Irmak, 2023). Dolayısıyla kuşaklararası faktörlerin, babalar için algılanan babalık rollerini, baba-çocuk ilişkisini geliştirmeye yönelik inanç ve yeterliliklerini ve baba katılımını şekillendirebilecek önemli bir etkileşim bağlamı olduğu söylenebilir.

Baba katılımı ile ilişkilendirilen önemli faktörlerden bir diğeri ise babaların çalışma saatleri, iş yoğunluğu ve işten kaynaklı yaşadıkları strestir (Pilarz ve ark., 2020). Bazı çift gelirli ailelerde, babaların çalışma saatleri ve ek mesaileri annelerinkinden yüksektir (Kitterød ve Pettersen, 2006). Uzun saatler boyunca çalışan veya ekonomik kaygılar sebebi ile ek ücretli işlere giden babaların, ev yaşamına dâhil olması doğal olarak sınırlanmaktadır. Babaların iş için harcadıkları süre arttıkça, çocukları için ayırdıkları zaman ve bu sürede onlarla kurdukları iletişimin niteliği azalmaktadır (Monteiro ve ark., 2017). Babaların iş sebebi ile yokluğu, aile sistemini de etkilemekte ve annelerin bekçilik davranışlarını şekillendirmektedir. Örneğin, iş için uzun süreli seyahat eden babaların eşleri, çocukla ilgili bütün sorumlulukları tek başına üstlenmekte olup bu durum, annelerin ebeveynlik alanındaki kontrol mekanizmasını artırmaktadır (Hauser, 2012). Dolayısıyla baba-çocuk etkileşimi sınırlı olduğunda ve

babalar çocuklarının hayatına katılım gösteremediklerinde anneler, teşvik ya da engel gibi bekçilik davranışları sergilemeyip duyarsız bekçilik (apathetic gate managers) yapabilmektedir (Akgöz Aktaş ve Ebeoğlu Duman, 2021). Ayrıca yoğun mesailerin veya iş yerinden gelen taleplerin, ebeveynlerin stres düzeylerini artırarak iş-aile çatışmasına (work-family conflict) yol açabildiği de bilinmektedir (Cooklin ve ark., 2016). İş gücüne katılımdaki belirgin değişimlere rağmen, iş ve ev sorumluluklarının ebeveyn cinsiyeti açısından halen eşit dağılmadığı görülmektedir (McLaughlin ve Muldoon, 2014). İş yükü sebebi ile evdeki sorumluluklarını yerine getiremeyen babalar, bir bakıma yeni nesil babalık ile gerçek babalık uygulamaları arasında bir dengesizlik yaşamaktadır (Mannino ve Dutsch, 2007). Bununla birlikte alanyazında, babaların yaşadıkları stresin, aile üyeleri arasında yayılım gösterdiği ve birlikte ebeveynlik uygulamalarını bozarak çocukların gelişimi üzerinde olumsuz etkilerle sonuçlandığı vurgulanmaktadır (d'Orsi ve ark., 2023).

Baba katılımının faydalarının kabul gördüğü güncel alanyazına rağmen, bu alandaki araştırmaların özellikle ülkemizde halen yeterli seviyeye ulaşmadığı ve araştırılmaya değer açık alanlar bulunduğu dikkat çekmektedir. Bu nedenle, babaların ebeveynlik deneyimlerini ve çocuklarının hayatına katılımını etkileyen çeşitli özellikleri derinlemesine inceleyen bir yaklaşıma ihtiyaç duyulmaktadır. Mevcut alanyazın, yeni nesil babalık uygulamalarındaki artışa vurgu yapıyor olsa da geleneksel babalık rollerinin kendini göstermeye devam ettiği ebeveynlik davranışlarını ve onu etkileyen faktörleri de anlamak oldukça önemlidir. Ülkemizde baba katılımı ve anne bekçiliğini babaların gözünden anlamaya odaklanan nitel bir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla mevcut araştırmada; çocuklar, ebeveynler ve aile işlevselliği üzerinde eşsiz katkısı bulunan ve mikrodüzeyden makrodüzeye kadar pek çok faktörden etkilendiği bilinen baba katılımı ve ilişkili faktörleri babaların gözünden anlamak amaçlanmıştır. Böylece bu nitel araştırmada, babaların çocuk bakımı konusundaki sorumluluklarının, babalık beklenti ve ideallerinin, çocuğuyla ilgilenmesini engelleyen faktörlerin neler olduğu ve babaların hem eşlerinin bekçilik davranışlarını nasıl algıladıkları hem de toplumdaki çocuk yetiştirmeye yönelik cinsiyet rol tutumları ile kendi ailelerinden gördükleri ebeveynliğin çocuklarının hayatına dâhil olmalarını nasıl etkilediği ele alınmıştır. Babaların ebeveynlik ile ilişkili deneyimlerinin ve bunu etkileyen faktörlerin bütüncül bir bakış açısıyla derinlemesine incelenmesi, çocuklarının hayatına dâhil oluşunu artırabilecek kuramsal alt yapıyı hazırlamak ve ailelere farkındalık kazandırmak açısından önemlidir. Ayrıca babaların öz-bildirimine dayanan niteliksel çalışmaların, gelecekte geliştirilmesi olası ölçme araçları ve katılımı artırmayı hedefleyen müdahale programları için de yararlı olacağı düşünülmektedir.

2.ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Mevcut çalışmada, babaların ebeveynlik ile ilgili deneyimlerini ve çocuklarının hayatına katılımlarını etkileyen bireysel, ailesel ve bağlamsal faktörleri incelemek amacıyla nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Derinlemesine ele alınması istenen konuları incelemek ve anlamak için araştırmacılar nitel araştırmaları tercih edebilmekte olup bu araştırmalarda görece küçük örneklemler ile çalışılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2023). Nitel çalışmada odaklanılan değişkenler hakkında ön bilginin olduğu koşulda, yoğunluk örneklemesinin kullanılabileceği önerilmektedir (Patton, 2005). Bu öneriye uygun olarak mevcut çalışmanın örneklem sayısı, benzer temaların oluşmaya başladığı ve toplanan bilgilerden daha ileri bilgilere erişilemediği doygunluk noktasında sonlandırılmıştır (Strauss ve Corbin, 2014). Ayrıca bu araştırmada yarı yapılandırılmış bireysel görüşmeler yoluyla veri toplanmış ve böylelikle katılımcıların kendilerini daha rahat açmaları sağlanarak deneyimledikleri öznel durumlar hakkında duygu ve düşüncelerine ulaşabilmek hedeflenmiştir (Bengtsson, 2016).

2.1.Katılımcılar

Araştırma Türkiye'nin farklı illerinde ikamet eden 25 baba ile gerçekleştirilmiştir. Babaların anaokulu ya da kreşe devam eden en az bir çocuğunun bulunması, evli ve aileleri ile birlikte yaşıyor olması, ikiz çocuk sahibi olmamaları, çocuklarının biyolojik ebeveyni olmaları ve herhangi bir psikiyatrik ya da nörolojik tanı almamış olmaları çalışmanın dâhil edilme kriterleri olarak belirlenmiştir. Katılımcıların yaşları 32 ile 45 arasında (Ort. = 36.84, S = 3.18) değişmektedir. Babaların 1'i (%4) lise, 17'si (%68) lisans ve 7'si (%28) lisansüstü mezunu olduğunu bildirmiştir. Katılımcılardan biri hâlihazırda çalışmadığını bildirmiş, çalışan babaların ise çalışma saatleri ortalaması 7.76 (S = 1.87) olarak bulunmuştur. Çalışmaya katılan babalar ortalama 7.88 (S = 2.08) yıldır evli olduklarını bildirmiştir. Katılımcıların eşlerinin yaşı 29 ile 44 arasında (Ort. = 34.48, S = 3.28) değişmektedir. Eşlerin 16'sı (%64)

lisans ve 9'u (%36) lisansüstü mezunudur. Çalışmaya katılan üç babanın eşi herhangi bir işte çalışmamaktadır. Ücretli bir işte çalışan eşler ise günde ortalama 7 (S = 2.81) saatini işte geçirmektedir. Çocukların 12'si (%48) kız ve 13'ü (%52) erkektir. Yaşları 3 ile 6 arasında değişen (Ort. = 4.34, S = .80) çocukların 20'si (%80) tek çocuk iken 5'inin (%20) bir kardeşi bulunmaktadır. Babaların 24'ü (%96) eşinin gebeliğinin planlı olduğunu, 1'i (%4) ise planlı olmadığını bildirmiştir. Babaların tümü, çocuklarının bir engeli olmadığını ve kronik bir rahatsızlık için ilaç kullanmadığını bildirmişlerdir. Çalışmanın örneklemini oluşturan babalar, eşi ve çocukları ile yaşayan çekirdek aile özellikleri taşımaktadır.

2.2.Veri Toplama Araçları

2.2.1.Demografik Bilgi Formu

Bu form, katılımcılara ilişkin demografik özellikleri elde etmek amacıyla araştırmacılar tarafından hazırlanmıştır. Form baba ve eşlerinin yaşı, eğitim durumu, çalışma saatleri, evlilik yılları gibi soruların yanında; çocuklara ilişkin cinsiyet, yaş gibi sorulardan oluşmaktadır.

2.2.2.Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu

Bu form, katılımcıların babalık deneyimlerini anlamak ve çocuklarının hayatına katılımlarını etkileyen bireysel, ailesel ve bağlamsal faktörleri incelemek amacıyla araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur. Açık uçlu sorulardan oluşan form, babaların çocuk bakımı konusundaki sorumluluklarının, babalık beklenti ve ideallerinin, çocuğuyla zaman geçirmesi için motivasyon kaynaklarının ve çocuğuyla ilgilenmesini engelleyen faktörlerin neler olduğunu değerlendirmeye yönelik hazırlanmıştır. Ayrıca bu formdaki bireysel görüşme soruları ile babaların hem eşlerinin bekçilik davranışlarını nasıl algıladıkları hem de toplumdaki çocuk yetiştirmeye yönelik cinsiyet rol tutumları ile kendi ailelerinden gördükleri ebeveynlik ile ilgili davranışların çocuklarının hayatına dâhil olmalarını nasıl etkilediği değerlendirilmiştir.

2.3.İşlem ve Verilerin Analizi

Araştırmada Pamukkale Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'nun 03.01.2024 tarihli ve E-27848278-622.02-470472 sayılı kararı uygulanmıştır. Alınan etik kurul iznini takiben çalışmanın duyurusu, çeşitli sosyal medya hesapları üzerinden yapılmıştır. Araştırmaya katılmak istediğini mail ile bildiren babalara ulaşılarak çevrim içi görüşmelerin yapılacağı uygun gün ve saatler planlanmıştır. Toplam 25 baba ile yürütülen çevrim içi görüşmeler, standart olması açısından bir araştırmacı tarafından yürütülmüş ve görüşmelerin her biri yaklaşık 30 dakika sürmüştür. Araştırmacılar tarafından hazırlanan demografik bilgi formu ve yarı yapılandırılmış görüşme formundaki sorular, katılımcılara aynı sıra ile sorulmuş, gerekli yerlerde açıcı sorularla ilerlenmiştir. Çevrim içi görüşmeler, araştırmacılar tarafından deşifre edilmek üzere babaların izni dâhilinde ses ve görüntü kaydı alınarak saklanmıştır. Ses kayıtlarından elde edilen metinler, iki doktoralı araştırmacı tarafından bağımsız olarak deşifre edilmiştir. Başlangıç kodlamasının ardından, alt düzey temaların ortaya çıkarılması için daha derinlikli olan örüntü kodlamaları yapılmıştır (Roberts ve Priest, 2006). Kodlamadan elde edilen veriler kategoriler/alt kategoriler şeklinde düzenlenerek temalar elde edilmiştir. Ortaya çıkan temalar, kuramsal çerçeveye ve sorulan soruların içeriğine uygun olarak adlandırılmıştır. Kodlayıcılar arasındaki uyuşma oranının belirlenmesi için temalara ait terim sayıları, üzerinde görüş birliği sağlanan ve sağlamayan olmak üzere birlikte belirlenmiştir. Kodlayıcılar arasındaki güvenirlik katsayısı, $C \div (C + a) \times 100$ formülü ile hesaplanmıştır (Miles ve Huberman, 1994). Bu formüle göre üzerinde görüş birliği olan terim sayısı C ile ifade edilirken; görüş birliğine varılamamış terim sayısı a ile ifade edilmektedir. Bu yöntemle incelenen güvenirlik katsayısının .80'in altına düşmemesi uygun görülmektedir (Patton, 2002). Her bir üst tema için ayrı ayrı hesaplanan kodlayıcılar arası iç tutarlık güvenirliğinin %80 ile %96 arasında değiştiği görülmüş olup kodlayıcıların uzlaşmadığı ifadeler için en son ortak karar verilmiştir.

3.BULGULAR

Babaların çocuk bakımındaki sorumluluklarının neler olduğuna ilişkin soruya verdikleri yanıtlar "temel bakım", "gelişimi desteklemek", "birlikte evde zaman geçirmek", "birlikte ev dışında zaman geçirmek" ve "eşe yardımcı olmak" üzere 5 temel kategoride değerlendirilmiştir. İlgili kategorideki katılımcı söylemlerindeki en yüksek pay

%39.74 ile temel çocuk bakım görevlerini yansıtırken, eşe yardımcı olmak için üstlenilen görev ifadeleri %6.41 ile en düşük oranda ifade edilmiştir. Bu kategoriye ait kodlayıcılar arası güvenirlik yüzdesi 95.7 olarak hesaplanmıştır. Alt kategorilere ve analizlere ilişkin sonuçlar Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Babaların çocuk bakım sorumlulukları

Kategoriler	f	%	Katılımcıların söylemleri
Temel bakım	62	39.74	Altını değiştirme, besleme, banyo yaptırma gibi.
Gelişimi desteklemek	42	26.92	Kitap okumak, sağlığı ile ilgilenmek gibi.
Birlikte zaman geçirmek (evde)	25	16.02	Evde oyun oynamak gibi.
Birlikte zaman geçirmek (ev dışında)	17	10.91	Parka götürmek gibi.
Eşe yardımcı olmak	10	6.41	Eşin yükünü hafifletmek için (örn., uyuyup dinlenebilmesi için) görev almak gibi.
Toplam	156	100	

Katılımcıların eşlerden kimin çocuk bakımı ile daha çok ilgilendiği sorusuna verdikleri yanıtlar "daha çok anne", "daha çok baba" ve "eşit" olmak üzere 3 temel kategoride değerlendirilmiştir. Katılımcı söylemlerinin %64'ü çocuk bakım görevlerinin birlikte yürütüldüğünü, %32'si çocukla daha çok annenin ilgilendiğini ve %4'ü ise daha çok babanın ilgilendiğini göstermiştir. Diğer bir ifadeyle, baba olarak kendilerinin çocukla daha fazla ilgilendiğine yönelik ifadeler, bu kategorideki en düşük orana sahiptir. Bu temalara ait kodlayıcılar arası güvenirlik %92.6 olarak hesaplanmıştır. Alt kategorilere ve analizlere ilişkin sonuçlar Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Eşlerden kimin çocuk bakımı ile daha çok ilgilendiği

Kategoriler	*f*	*%*	Katılımcıların söylemleri
Daha çok anne ilgileniyor	8	32	Çocuk bakımını çoğunlukla annenin üstlendiği koşullar (örn., "Eşim benden daha çok bakıyor tabii.")
Daha çok baba ilgileniyor	1	4	Çocuk bakımını çoğunlukla babanın üstlendiği koşullar (örn., "Çocuklarımın çoğu şeyiyle ben ilgilenirim.")
Eşit ilgileniliyor (görev paylaşımı)	16	64	Çocuk bakımı görevlerinin ortaklaşa sürdürüldüğü koşullar (örn., "Ben her şeyi birlikte yaparım, anne ya da baba diye ayırmam.")
Toplam	25	100	

Katılımcıların baba kavramının ifade ettiği anlamın ne olduğuna yönelik soruya verdikleri yanıtlar "rol model olmak", "sorumluluk", "mutluluk", "güven", "bir canlıyı yetiştirmek, hayata hazırlamak" ve "arkadaşı olmak" olmak üzere 6 temel kategoride değerlendirilmiştir. Katılımcı söylemlerinin %27.45 ile en çok sorumluluğu, %7.84 ile en az çocuğun arkadaşı olma temasını yansıttığı görülmüştür. Bu temalara ait kodlayıcılar arası güvenirlik %94.4'tür. Ayrıca babaların ideal bir babanın sahip olması gereken özelliklerin ne olduğuna ilişkin yöneltilen soruya verdikleri cevaplar da "sevgi dolu, ilgili olmalı", "sabırlı, anlayışlı olmalı", "empatik olmalı", "zaman ayırmalı", "çocuğa örnek olmalı", "otoriter olmalı" ve "iyi yetiştirmek için maddi/manevi imkânlara sahip olmalı" olmak üzere 7 kategoride ele alınmıştır. Katılımcı söylemlerinin %22.53 ile en çok "sevgi dolu, ilgili olmalı" ifadelerinden oluştuğu, en düşük oranda ise (%2.82) "otoriter olmalı" ifadelerini yansıttığı görülmüştür. Bu temalara ait kodlayıcılar arası güvenirlik %88.8 olarak hesaplanmıştır. Alt kategorilere ve analizlere ilişkin sonuçlar Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: Baba olmanın ifade ettiği anlam ve ideal baba özellikleri

Baba Olmanın İfade Ettiği Anlam			
Kategoriler	*f*	*%*	Katılımcıların söylemleri
Rol model olmak	9	17.65	Kendi davranışlarına dikkat etmek, iyi bir insan olması için yol göstermek gibi.
Sorumluluk	14	27.45	Çocuğu geleceğe hazırlamak için sorumluluk almak.
Mutluluk	7	13.72	Aile bireylerinin mutluluğuna katkı sağlamak.
Güven	9	17.65	Çocuğun arkasında olmak, başı sıkıştığında hazır bulunmak gibi.
Yetiştirmek, hayata hazırlamak	8	15.69	Çocuğun 'bilgi bankası' olmak gibi.
Arkadaşı olmak	4	7.84	Çocuğun dilinden anlamak, onun seviyesine inerek anlaşabilmek gibi.
Toplam	51	100	
İdeal Baba Özellikleri			
Sevgi dolu, ilgili olmalı	16	22.53	Çocuğu sevmek, ona şefkat göstermek ve onunla ilgilenmek gibi.
Sabırlı, anlayışlı olmalı	11	15.49	Çocuk olduğunu unutmadan sabretmek ve onu anlamak gibi.
Empatik olmalı	9	12.68	Çocuğun duygularını anlamak, onun da bir birey olduğunu unutmamak gibi.
Zaman ayırmalı	13	18.31	Çocuk ile zaman geçirmek için fırsatlar yaratmak gibi.
Çocuğa örnek olmalı	13	18.31	Davranışlarının çocuk tarafından kopyalanacağını bilerek davranmak gibi.
Otoriter olmalı	2	2.82	Yeri geldiğinde sert taraf olabilmek gibi.
İyi yetiştirmek için maddi/manevi imkânlara sahip olmalı	7	9.86	Evi geçindirmek ve çocuğu iyi yetiştirmek için uygun koşullara sahip olmak gibi.
Toplam	71	100	

Katılımcıların çocuk sahibi olma nedenlerine ilişkin sorulan soruya verdikleri yanıtlar "insan yetiştirmek, hayata hazırlamak", "çocukları sevmek", "psikolojik doyum", "soyun devamı" ve "aile/evliliği güçlendirmek" olmak üzere 5 kategoride değerlendirilmiştir. Katılımcı söylemlerinin en yüksek ve en düşük oranlarda ifade ettiği alt temalar sırası ile psikolojik doyum (%24.49) ve çocukları sevmektir (%12.24). Bu kategoride, kodlayıcılar arası güvenirlik yüzdesi 92.5'tir. Alt kategorilere ve analizlere ilişkin sonuçlar Tablo 4'te gösterilmiştir

Tablo 4: Çocuk sahibi olma nedenleri

Kategoriler	*f*	*%*	Katılımcıların söylemleri
İnsan yetiştirmek/hayata hazırlamak	11	22.45	Çocuk yetiştirme konusunda deneyim kazanmak, birini hayata hazırlamak gibi (örn., "Çocuğun doğumdan yetişkinliğe kadarki sürecini merak ediyordum.").
Çocukları sevmek	6	12.24	Çocuk sevgisi (örn., "Ben oldum olası çocukları çok severim.")
Psikolojik doyum	12	24.49	Çocuğun varlığının katacağı mutluluk, çocuk sahibi olmanın vereceği hazzı tatmak (örn., Çocuk bence mutluluk getiriyor insana.").
Soyun devamı	9	18.37	Evrimsel açıdan erkeklerin üreme ihtiyacı (örn., "Bence bir erkek, çocuğu olana kadar üreyebilme endişesi taşır.")
Aile bağını/evliliği güçlendirmek	11	22.45	Eve neşe gelmesi, monotonluktan kurtulmak gibi (örn., "Evliliğimize bir hareket gelir diye düşündüm.").
Toplam	49	100	

Katılımcıların çocukla ilgilenmeyi/zaman geçirmeyi engelleyen faktörlerin ne/ler olduğuna yönelik sorulan soruya verdikleri cevaplar "iş/yoğun çalışma saatleri", "eş/annenin varlığı", "sağlık (psikolojik ve fiziksel)" ve "kişinin kendisi (sosyalleşme isteği)" olmak üzere 4 kategoride değerlendirilmiştir. Katılımcı söylemleri, %62.86 oranla en çok babaların iş saatleri ile ilgili olduğuna, %5.71 oranla en az ise annenin varlığı ile ilgili ifadelerden oluştuğuna işaret etmiştir. Bu kategoride %92.1 oranla benzeşik kodlama yapılmıştır. Ayrıca babaların çocuğa yönelik davranışlarını etkileyen faktörlerin ne/ler olduğuna ilişkin yöneltilen soruya verdikleri yanıtlar da "eş", "aile büyükleri/köken aile", "arkadaşlar/çevre", "öğrenilenler/edinilen bilgiler", "kişinin kendisi" ve "çocuk" olmak üzere 6 kategoride ele alınmıştır. Katılımcı söylemleri incelendiğinde, en yüksek oranın %32.76 ile eşe ilişkin faktörler; en düşük oranın ise %5.17 ile çocukla ilişkili faktörler olduğu görülmüştür. Bu kategorideki kodlayıcılar arası güvenirlik %82.8'dir. Alt kategorilere ve analizlere ilişkin sonuçlar Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5: Çocukla ilgilenmeyi/zaman geçirmeyi engelleyen ve çocuğa yönelik davranışlarını etkileyen faktörler

Çocukla İlgilenmeyi/Zaman Geçirmeyi Engelleyen Faktörler			
Kategoriler	*f*	*%*	Katılımcıların söylemleri
İş (yoğun çalışma saatleri)	22	62.86	İşin çocukla geçirilen zamanı engellemesi gibi.
Eş/annenin varlığı	2	5.71	Annenin varlığında çocuğun anneyi tercih etmesi gibi.
Sağlık (psikolojik ve fiziksel)	7	20	Yorgun, stresli olmak gibi.
Kişinin kendisi (sosyalleşme isteği)	4	11.43	Arkadaşlarla dışarı çıkmak, maça gitmek gibi.
Toplam	35	100	
Çocuğa Yönelik Davranışlarını Etkileyen Faktörler			
Eş	19	32.76	Eşin yönlendirmeleri (örn., "Bazen eşim çocuğa daha iyi yaklaşmam gerektiğini söyler.")
Aile büyükleri/köken aile	11	18.97	Kendi ebeveynlerinin davranışları ve söylemleri (örn., "Benim maruz kaldığım ailesel faktörler de beni etkiler.")
Arkadaşlar/çevre	7	12.07	Arkadaşların söylemleri (örn., "Arkadaşlarımla aramda bir etkileşim oluyor, bazen onlardan örnek alıyorum.")
Öğrenilenler/edinilen bilgiler	6	10.34	Kitaplardan, eğitimlerden, uzmanlardan, internetten öğrenilenler gibi.
Kişinin kendisi	12	20.69	Yorgunluk, stres gibi.
Çocuk	3	5.17	Çocuğun istek ve tercihleri (örn., "Bazen yorgun oluyor ya da yaramaz oluyor, o da etkiliyor.)
Toplam	58	100	

Katılımcıların çocuğa yönelik davranışlarını etkileyen faktörlerden eş ile ilgili açıklamaları dikkati çektiği için anne bekçiliğine yönelik sorular da babalara yöneltilmiş olup, yanıtları "annenin teşvik edici bekçiliği", "annenin engelleyici bekçiliği" ve "annenin kontrol edici bekçiliği" olmak üzere 3 kategoride ele alınmıştır. Katılımcı söylemleri %53.57 oranla teşvik edici bekçilik, %25 oranla engelleyici bekçilik ve %21.43 oranla kontrol edici bekçilik ile ilgili ifadeleri yansıtmıştır. Araştırmacıların kodlamaları %80 benzeşiklik oranı ile güvenilir bulunmuştur. Alt kategorilere ve analizlere ilişkin sonuçlar Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6: Anne bekçiliği

Kategoriler	*f*	*%*	Katılımcıların söylemleri
Teşvik edici bekçilik	15	53.57	Eşin, çocukla etkileşimi desteklemesi (örn., "Bazen bana tavsiye verdiği oluyor, iyi anlamda tabii.")
Engelleyici bekçilik	7	25	Eşin, babayı çocuk bakımı konularında eleştirmesi (örn., "Eşim karıştığı zaman kendimi regüle etme sürem uzuyor, bazen müdahale etmemesi daha iyi oluyor.")
Kontrol edici bekçilik	6	21.43	Çocuk bakımı konusunda son kararın annede olması (örn., "Eşim bazen krizler olduğunda hakem görevi üstleniyor.")
Toplam	28	100	

Katılımcıların çocuğuyla alışılmışın dışında zaman geçiren babalar için diğer babaların neler düşünebileceğine ilişkin sorulan soruya verdikleri yanıtlar "geleneksel cinsiyet rolüne uygun düşünceler" ve "eşitlikçi/modern cinsiyet rolüne uygun düşünceler" olmak üzere 2 kategoride değerlendirilmiştir. Katılımcı söylemlerinin *%*68.97'inin geleneksel rollere uygun ifadelerden oluştuğu, %31.03'ünün ise eşitlikçi bir anlayışı temsil eden ifadeler olduğu görülmüştür. Bu temanın kodlayıcılar arası güvenirliği %93.5 olarak hesaplanmıştır. Ayrıca babaların çevresinden babalığı ile ilgili övgü ve/veya eleştiri alıp almadığına ilişkin yöneltilen soruya verdikleri cevaplar da "övgü", "eleştiri" ve "övgü de eleştiri de yok" olmak üzere 3 kategoride ele alınmıştır. Babaların %36'sı ebeveynliği ile ilgili övgü ya da eleştiri almadığını belirtmiştir. Geriye kalan babaların yarısı (%32) ebeveynlik davranışları açısından çevresinden övgü aldığını belirtirken, diğer yarısı (%32) olumsuz eleştirilere maruz kaldığını bildirmiştir. Bu kategorideki kodlayıcılar arası güvenirlik yüzdesi ise 92.6'dır. Her iki soruya yönelik ortaya çıkan alt kategorilere ve analizlere ilişkin sonuçlar Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7: Çocuğuyla alışılmışın dışında zaman geçiren babalar için diğer babaların düşünceleri ve çevresinden babalığı ile ilgili övgü/eleştiri alıp almadığı

Çocuğuyla Alışılmışın Dışında Zaman Geçiren Babalar İçin Diğer Babaların Düşünceleri			
Kategoriler	*f*	*%*	Katılımcıların söylemleri
Geleneksel cinsiyet rolüne uygun düşünceler	20	68.97	"Çocuk bakımı annenin işidir.", "çocuk babaya kalmış" gibi düşünülmesi vb.
Eşitlikçi/modern cinsiyet rolüne uygun düşünceler	9	31.03	"Anne ile birlikte çocukla ilgilenmesi güzel", "çocuğun annesine de babasına da ihtiyacı var" gibi düşünülmesi vb.
Toplam	29	100	
Babaların Çevresinden Babalığı ile İlgili Övgü/Eleştiri Alıp Almadığı			
Övgü	8	32	Babanın ebeveynlik davranışlarının övüldüğü koşullar (örn., "Arkadaşlarım da çocuklarıyla benim zaman geçirdiğim kadar geçirmek istediklerini söylüyorlar.")
Eleştiri	8	32	Babanın ebeveynlik davranışlarına yapılan olumsuz eleştiriler (örn., "Biz de çocuk büyüttük böyle yapmadık.")
Övgü de eleştiri de yok	9	36	Babanın ebeveynlikle ilgili herhangi bir geri bildirim almaması (örn., "Övgü de almadım eleştiri de almadım.")
Toplam	25	100	

Katılımcıların doğum öncesi yapılması gereken hazırlıkların ne/ler olduğuna ilişkin yöneltilen soruya verdikleri yanıtlar "değişecek koşulların farkında olunması", "maddi hazırlık", "eşe destek olma", "fiziki şartları uygun hale getirme", "çocuk yetiştirme konusunda bilgilenme/eğitim alma" ve "hazırlık gerekmez" olmak üzere 6 kategoride ele alınmıştır. Katılımcı söylemlerinin %33.33'ü, çocuk doğduktan sonra değişecek koşulların farkında olunması alt teması olarak en yüksek orana sahiptir. Bu kategorideki en düşük oran (%3.70) ise çocuğun doğumu öncesi hazırlık yapılmasını gerekli görmeyen katılımcıların söylemlerinden oluşmuştur. Bu kategorideki temaların kodlayıcılar arası güvenirliği %93.1 olarak hesaplanmıştır. Ayrıca katılımcıların çocuklarının doğumuna katılıp katılmadıklarına

ilişkin sorulan soruya verdikleri cevaplar "evet" ve "hayır" olmak üzere 2 temel kategoride değerlendirilmiş olup, doğuma katıldığını belirten babaların doğuma katılma nedenlerine ilişkin verdikleri yanıtlar da "ilk temas/bağ" ve "eşe destek" olmak üzere 2 alt kategoride ele alınmıştır. Katılımcı söylemlerinin %72.73'ü eşlerine destek olmak adına doğuma girme motivasyonu ile ilişkili iken; %27.27 söylem, çocuğun doğum anına tanıklık etme ve onunla ilk temasa önem verme ile ilgilidir. Kodlayıcılar arası güvenirlik bu kategori için %84.6 bulunmuştur. Doğuma katılmadığını belirten babaların doğuma katılmama nedenlerine yönelik verdikleri cevaplar ise "kendim istemedim", "cinsellik" ve "hastane kuralları" olmak üzere 3 alt kategoride ele alınmıştır. Katılımcı söylemlerinin toplam %83.34'ünü kendisi doğuma katılmak istemeyen veya hastane yönetiminin/doktorun izin vermemesi sebebi ile doğuma giremeyen babaların ifadeleri oluşturmuştur. Bu kategorideki kodlayıcılar arası güvenirlik yüzdesi ise 85.7'dir. Alt kategorilere ve analizlere ilişkin sonuçlar Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 8: Doğum öncesi yapılması gereken hazırlıklar, doğuma katılıp katılmadıkları ve nedenleri

Doğum Öncesi Yapılması Gereken Hazırlıklar			
Kategoriler	*f*	*%*	Katılımcıların söylemleri
Değişecek koşulların farkında olunması	18	33.33	Çocuk doğduğunda birçok alanda değişiklik olacağını öngörme (uykusuz geceler gibi).
Maddi hazırlık	14	25.93	Çocuk için yatırım hesabı açma, bez stoklama gibi.
Eşe destek olma	7	12.96	Eşin psikolojisi ile yakından ilgilenmek, duygusal olarak destek vermek gibi.
Fiziki şartları uygun hale getirme	5	9.26	Çocuk odası hazırlamak, evi çocuk yetiştirmeye uygun hale getirmek gibi.
Çocuk yetiştirme konusunda bilgilenme/ eğitim alma	8	14.82	Ebeveynlik eğitimlerine katılmak, bu konuda kitap okumak gibi.
Hazırlık gerekmez	2	3.70	"Hazırlık yapmak boşadır." vb.
Toplam	54	100	
Babaların Doğuma Katılıp Katılmadıkları ve Nedenleri			
Evet katıldım	14	56	-
Hayır katılmadım	11	44	-
Toplam	25	100	
Doğuma Katılanların Katılma Nedenleri			
İlk temas / bağ	3	27.27	Çocukla o ilk teması kaçırmamak, o anı merak etmek gibi.
Eşe destek	8	72.73	Eşin yanında olmak, ona duygusal olarak destek olmak gibi.
Toplam	11	100	
Doğuma Katılmayanların Katılmama Nedenleri			
Kendim istemedim	5	41.67	Doğum anını kaldıramayacağını düşünmesi gibi.
Cinsellik	2	16.66	Cinsel hayatta travmatik sonuçları olabileceğini düşünmesi gibi.
Hastane kuralları, pandemi vs.	5	41.67	Hastane yönetiminin, doktorun izin vermemesi gibi.
Toplam	12	100	

Katılımcıların baba olacağını öğrendiği zaman ne hissettiğine yönelik sorulan soruya verdikleri cevaplar "olumlu duygular", "olumsuz duygular" ve "hem olumlu hem olumsuz duygular" olmak üzere 3 temel kategoride ele alınmıştır. Katılımcı söylemlerinin %56'sı sadece olumlu duygular ile, %4'ü sadece olumsuz duygular ile ve %40'ı hem olumlu hem olumsuz duygular ile ilişkili bulunmuştur. Bu kategoride kodlayıcılar arası güvenirlik %83.3'tür. Ayrıca babaların çocukla ilgilenmek için motivasyon kaynaklarının neler olduğuna ilişkin yöneltilen soruya verdikleri cevaplar da "çocuğun kendisi", "çocuğun yeni bir şeyler öğrenmesi" ve "diğer" olmak üzere 3 kategoride değerlendirilmiştir. Katılımcı söylemlerinin büyük çoğunluğu (%64.52) çocuğun kendisinin, çocukla ilgilenmek için temel motivasyon kaynağı olduğuna işaret etmiştir. İlgili kategorideki temaların kodlayıcılar arası güvenirliği ise % 83.8 olarak bulunmuştur. Her iki soruya yönelik ortaya çıkan alt kategorilere ve analizlere ilişkin sonuçlar Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 9: Baba olunacağı öğrenilince hissedilenler ve çocukla ilgilenmek için motivasyon kaynakları

Baba Olunacağı Öğrenilince Hissedilenler			
Kategoriler	*f*	*%*	Katılımcıların söylemleri
Olumlu duygular	14	56	Mutluluk, yüce bir duygu gibi.
Olumsuz duygular	1	4	Kaygı, korku gibi.
Hem olumlu hem olumsuz duygular	10	40	Hem sevinç hem de belirsizlik kaygısı gibi.
Toplam	25	100	
Çocukla İlgilenmek İçin Motivasyon Kaynakları			
Çocuğun kendisi	20	64.52	Çocuğun mutluluğu, gülümsemesi ve çocuğun talebi gibi.
Çocuğun yeni bir şeyler öğrenmesi	5	16.13	Çocuğa yeni şeyler öğretme amacı taşımak.
Diğer	6	19.35	Anı biriktirmek istenmesi gibi.
Toplam	31	100	

Katılımcıların çocuğu farklı cinsiyette olsaydı babalık davranışlarında ne gibi farklılıklar olabileceğine ilişkin sorulan soruya verdikleri yanıtlar "oyun/aktiviteler", "disiplin/yetiştirme tarzı" ve "değişmez" olmak üzere 3 temel kategoride değerlendirilmiştir. Katılımcı söylemlerinin %53.57'si oyun ve aktivitelerin değişeceğine yönelik tahminleri içerirken; %14.29 oranla babalar, herhangi bir değişiklik öngörmediklerine ilişkin ifadeler kullanmışlardır. Buradaki kodlayıcılar arası güvenirlik yüzdesi 87.5 olarak hesaplanmıştır. Ayrıca katılımcıların başka çocuk fikri bulunup bulunmadığına yönelik olarak yöneltilen soruya verdikleri yanıtlar "evet", "hayır" ve "kararsız" olmak üzere 3 temel kategoride değerlendirilmiş olup, başka çocuk düşünen babaların bunu isteme nedenlerine ilişkin verdikleri yanıtlar da "şimdi yalnız kalmasın", "ileride yalnız kalmasın" ve "diğer cinsiyet için de babalığı deneyimlemek isterim" olmak üzere 3 alt kategoride ele alınmıştır. Başka bir çocuk daha fikri bulunan babalar açısından katılımcı söylemlerinin toplam %73.33'ü çocukların bir kardeşe sahip olması ile ilgili iken; %26.67'si başka cinsiyetten bir çocuğu yetiştirme deneyimi ile ilgili merak ifadelerine atfedilmiştir. Buradaki temaların kodlayıcılar arası güvenirliği %88.2'dir. Başka çocuk düşünmeyen babaların neden başka çocuk istemediklerine yönelik verdikleri yanıtlar ise "ekonomik durum" ve "aynı ilgiyi verememekten çekinmek" olmak üzere 2 alt kategoride ele alınmıştır. Katılımcı söylemlerinin %42.86'sı ekonomik kaygıları, %57.14'ü ise çocuklarla eşit biçimde ilgilenememe kaygısını yansıtmıştır. Son olarak bu kategorideki kodlayıcılar arasındaki güvenirlik %87.5 olarak hesaplanmıştır. İlgili sorulara yönelik ortaya çıkan alt kategorilere ve analizlere ilişkin sonuçlar Tablo 10'da gösterilmiştir.

Tablo 10: Çocuğun farklı cinsiyette olması durumunda babalık davranışlarında değişecekler ve başka çocuk fikri olup olmadığı ile buna ilişkin nedenler

Kategoriler	*f*	*%*	Katılımcıların söylemleri
Çocuğun Farklı Cinsiyette Olması Durumunda Babalık Davranışlarında Değişecekler			
Oyun/aktiviteler	15	53.57	Oyuncakların ve oyunların değişeceğini düşünmesi gibi.
Disiplin/yetiştirme tarzı	9	32.14	Daha sert/nazik davranacağını ya da otoriter olacağını düşünmesi gibi.
Değişmez	4	14.29	Ebeveynlik davranışlarının aynı kalacağını düşünmesi gibi.
Toplam	28	100	
Babaların Başka Çocuk Fikri Olup Olmadığı ile Buna İlişkin Nedenler			
Evet	15	60	-
Hayır	7	28	-
Kararsız	3	12	-
Toplam	25	100	
Başka Çocuk Düşünme Nedenleri			
Şimdi yalnız kalmasın	6	40	Kardeşliği tatması gibi.
İleride yalnız kalmasın	5	33.33	İlerde sosyal bağlarının güçlü olması, ona destek olacak birinin bulunması gibi.
Diğer cinsiyet için de babalığı deneyimlemek	4	26.67	Bir kız ya da erkek çocuğunun da olmasını istemesi gibi.
Toplam	15	100	
Başka Çocuk İstememe Nedenleri			
Ekonomik durum	3	42.86	Maddi koşulların elvermemesi
Aynı ilgiyi verememekten çekinmek	4	57.14	Birden fazla çocuk olunca zaman ayıramamak, çocukları aynı nitelikte yetiştirememe korkusu taşımak.
Toplam	7	100	

Görüşme sonunda katılımcıların 17'si (%68) olumlu hislerle bu çalışmadan ayrıldığını (çocuk bakımı ile ilgili farkındalık kazanmak, çocuğunu özlemek gibi), 2'si (%8) olumsuz bazı hisler yaşadığını (çocuk bakımında az yer almakla yüzleşmek gibi), 6'sı (%24) ise görüşme öncesi ve sonrası hislerinin değişmediğini bildirmiştir.

Çalışmaya katılan 25 babanın, yarı yapılandırılmış görüşme sorularına verdikleri yanıtlar, kullandıkları kelime sayılarına göre analiz edilmiştir. Tüm katılımcıların görüşmeler boyunca en çok kullandığı kelime, toplamda 401 kez "çocuk" olurken; en az kullandıkları kelime toplamda 5 kez kullanılan "maddiyat" olmuştur. Babaların kullandıkları kelimelerin sıklığı, ilk on kelime olarak Şekil 1'de gösterilmiştir.

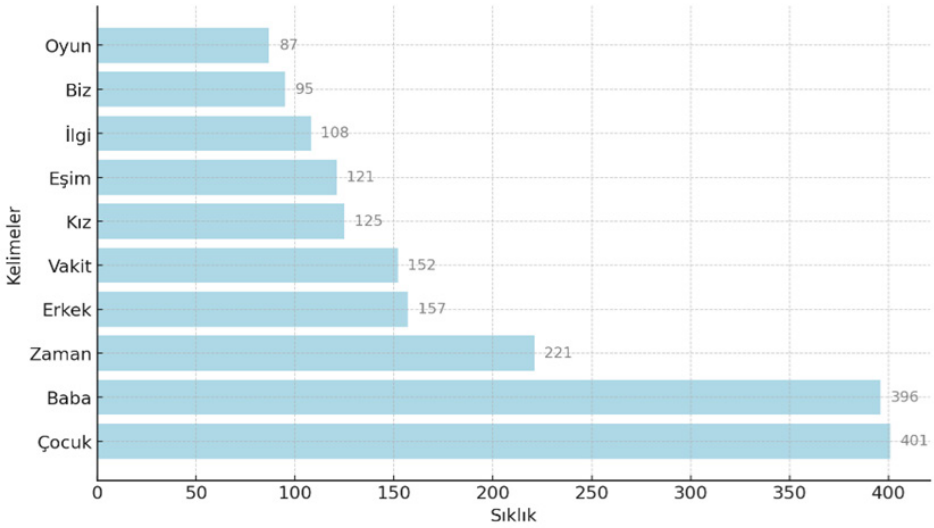

Şekil 1: Babaların kullandıkları kelimelerin sıklığı (ilk 10 kelime)

Son olarak, babaların, araştırmacılar tarafından oluşturulan görüşme sorularına verdikleri yanıtlarda kullandıkları tüm kelimeler, babaların gözünden babalık deneyimlerine ilişkin bir kelime bulutu oluşturacak şekilde analiz edilmiştir. Babaların katılımlarına yönelik değerlendirmelerine göre oluşan kelime bulutu Şekil 2'de sunulmuştur.

Şekil 2: Babaların ebeveynlik deneyimlerine ilişkin kelime bulutu

4.TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada, babaların çocuğun hayatına katılımı ve ebeveynlik rolüne ilişkin algıları derinlemesine incelenmiştir. Araştırmada erken çocukluk döneminde çocuğu olan babaların çocuk bakımına katılımları, babalığa ilişkin düşünceleri, babalık idealleri ve çocukla ilgilenmesini engelleyen bireysel, ailesel ve bağlamsal faktörler hakkındaki fikirleri değerlendirilmiştir. Sonuçlar genel olarak incelendiğinde, babaların temel sorumluluğu çocuğun temel bakımını sağlama görevleri temasında yoğunlaşırken; çoğu babaya göre ideal baba, sevgi dolu ve ilgili olmalıdır. Babaların çoğu psikolojik doyum almayı, çocuk sahibi olma nedenleri arasında sayarken; doğum gerçekleşmeden önce kendilerini değişecek koşullar için hazırlamaları gerektiğini düşünmüşlerdir. Doğuma giren babalar arasında eşe destek olma düşüncesi yaygındır ve babalar, farklı cinsiyetten bir çocukları olsa, birlikte oynadıkları oyunların ve oyuncakların farklılaşacağını öngörmüşlerdir. Genel olarak bir çocuğun babası olmanın,

babalarda olumlu hislere yol açtığı; çocuğun mutluluğu ve gülümsemesinin, babalarda çocukla ilgilenmek için motivasyon oluşturduğu belirtilmiştir. Bunların yanı sıra, babaların çalıştıkları işin yoğunluğu ve çalışma saatlerinin yarattığı yorgunluk, baba katılımının önündeki en büyük engel olarak ortaya çıkmıştır. Babaların çoğu kendilerini 'anneye yardım eden konumunda' değil, 'çocuk bakım görevlerinde eşit düzeyde sorumluluk alan taraf' olarak tanımlamışlardır. Buna karşın babalara göre; diğer babalar ebeveynlikle ilgili geleneksel rollere işaret eden bazı tutum ve düşüncelere sahiptir. Öte yandan, annelerin baba-çocuk etkileşimine yönelik bekçilik davranışlarının babalar tarafından gerekli ve destekleyici olarak yorumlanması dikkat çekicidir. Babaların çoğu, eşlerinin teşvik edici bekçilik davranışlarının sıklığına vurgu yapmıştır.

Baba katılımına yönelik bulgular, bazı çalışmalardakine kıyasla bu çalışmada yüksek düzeylerde bildirilmiştir (Bilal ve ark., 2016; Linnenberg, 2012). Babaların en az eşleri kadar bakıcılık rollerine sahip olduklarını bildirmesi, alanyazında benimsenen yaygın bir anlayış değildir (Jones ve ark., 2022; Lamb, 2000). Ayrıca babaların çocuklarıyla etkileşimlerinin ağırlıklı olarak oyun oynamak ve çeşitli etkinlikler yapmak üzerine olduğuna ilişkin genel kanı bu çalışmada desteklenmemiştir (Allen ve Daly, 2007; Allport ve ark., 2018; Amodia-Bidakowska ve ark., 2020). Bu yöndeki farklılığın, ülkemizde giderek artan birlikte ebeveynlik süreçlerinden kaynaklanmış olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca bu sonuç, mevcut araştırmaya katılan babaların eğitim seviyesinin nispeten yüksek olması ile de ilişkili olabilir. Nitekim ülkemizde yapılan pek çok çalışmada eğitim seviyesi artıkça babaların katılımının arttığı sonucuna ulaşılmıştır (Nkwake, 2009; Uzun ve Barn, 2019; Zedan, 2011). Öte yandan, önceki çalışmalarda rapor edilene benzer olarak, bu araştırmada da babaların ev içi ve ev dışında çocukla yaptıkları oyun içerikli aktiviteler, annelerinkine kıyasla fazla bulunmuştur (Dubeau ve ark., 2013; Mikelson, 2008). Bununla birlikte, babalar çocuklarıyla yaptıkları aktiviteleri zaman zaman annenin kendine vakit ayırması adına amaçsal olarak kullandıklarını bildirmiştir. Annelerin uygun olmadığı zamanlarda bakım görevlerini babaların üstlenmesi, alanyazın bilgileri ile tutarlıdır (Rohner, 2004; Sharma ve Natrajan-Tyagi, 2018).

Babaların çocukları konusunda aldıkları sorumluluklar daha çok temel bakım verme görevlerinde yoğunlaşmıştır. Babaların ev içinde eşleri ile eşit düzeyde sorumluluk aldıklarına yönelik inançlarına rağmen, bazı koşullarda annenin birincil rollerinin kabul edildiğine yönelik söylemleri dikkat çekici olmuştur. Babaların eşlerine ebeveynlikle ilgili karar mercii olmalarına izin verdiği, çocukla ilgili konularda annelerin yönlendirmelerinin gerekli ve olumlu olduğunu düşündükleri anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle babalar, eşlerinin anne bekçiliği davranışlarının baba-çocuk etkileşimini kolaylaştıran, teşvik edici türde olduğunu ifade etmişlerdir. Annelerin bekçilik davranışlarının baba-çocuk ikili iletişiminin sağlıklı biçimde sürdürülebilmesine katkı sunacağı görüşü, bazı çalışmalardakine benzerdir ve geleneksel ebeveynlik rolleri inancının bir uzantısı gibidir (Fagan ve Cherson, 2017; Roy ve Dyson, 2005; Schoppe-Sullivan ve Altenburger, 2019; Schoppe-Sullivan ve ark., 2008). Çalışmada 'diğer babaların, çocuğuyla alışılmışın dışında zaman geçiren babalar hakkında ne düşüneceği' sorusuna verilen yanıtların, geleneksel cinsiyet rolleri temasında yoğunlaşmış olması da bunu destekler niteliktedir. Babalar arasındaki güçlü cinsiyet rolleri tutumuna işaret eden bu söylemlerin yaygınlığının yanında, çocuk bakım görevlerinin iş birliği içinde yürütülüyor olduğuna yönelik temaların sıklığı, babaların sosyal arzulanır yanıtlarından da kaynaklanmış olabilir. Çünkü toplumsal algı sebebiyle, çocuklarıyla sık vakit geçiren babalar zaman zaman alay içerikli konuşmalara maruz kalabilmektedirler. Bunun yanı sıra geleneksel anlayışta çocuk bakımı annelerin birincil görevi sayıldığından, babalar eşleri ile ilgili de olumsuz eleştiriler alabilirler. Diğer bir ifadeyle, babalar ebeveynlik görevlerini eşit biçimde paylaştığında, anneler çocuk bakımında yeteri kadar görünür olmamakla suçlanabilirler. Bu da babaların çocuklarının yaşamına dâhil oluşunu sınırlayan önemli bir unsur olabilir. Geleneksel cinsiyet rolleri gibi köklü inançları yıkmak zor olsa da babaların değişen yeni ebeveynlik rolleri içerisinde kendilerine alan açmak için gönüllü söylemlere sahip olması, baba katılımını artırmayı amaçlayan müdaheleleri kolaylaştırması açısından faydalı görülebilir. Bunların yanı sıra babaların ebeveynlik davranışlarında eşten sonra en etkili faktörün kendi aileleri olması dikkat çekicidir. Ebeveynlik davranışlarının nesiller arası yönü tartışmalı olsa da kendi ebeveynleri açısından iyi rol modele sahip babaların olumlu ebeveynlik davranışlarını daha iyi yerine getirebileceği bilinmektedir (Belsky, 2005). Dolayısıyla babaların kendi anne babalarından algıladıkları ebeveynlik normları, kendi çocuklarıyla olan biyolojik ilişkilerinde önemli bir belirleyici gibi görünmektedir.

Çalışmada baba katılımını engelleyen en önemli faktör, yoğun çalışma saatleri ve iş sonrası yorgunluk olarak bildirilmiştir. Önceki araştırma sonuçlarıyla paralel olarak, babaların evde bulunma süreleri azaldıkça, çocuklarıyla geçirdikleri saatlerin ve bu saatlerde kurulan ilişki niteliğinin düşmesi ve iş-aile çatışması yaşamaları

olasıdır (Cano ve ark., 2019; Steiber, 2009). Nitekim diğer çalışmalar da babanın uzun çalışma saatlerine sahip olması durumunda, çocuk bakımı için görece az zaman ve enerjiye sahip olacağından ebeveynlik rollerine ve çocuk bakımına katılımlarında azalma olduğunu rapor etmiştir (Lamb, 1987; Monteiro ve ark., 2017). Ayrıca araştırmaya katılan babaların eşlerinin çalışan annelerden oluşması ve çalışma saatlerinin babalarınkine çok yakın olması göz önünde bulundurulursa, babaların çocuk bakımı ile ilgili daha çok sorumluluk almasını sağlayacak ekstra müdahalelere ihtiyaç duyulduğu aşikârdır. Bu nedenle çalışmada babaların algıladığı teşvik edici bekçilik, aslında çalışan annelerin çocuk bakımı ve ev içi işlerde eşlerinden daha çok destek görmek amacıyla yaptıkları davranışları kapsıyor olabilir. Çünkü teşvik edici bekçiliğin, baba katılımının yüksek olduğu koşullarda, ebeveyn yeterliğini olumsuz etkileyerek babalarda çocuk bakımından geri çekilme ile sonuçlandığını gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Puhlman ve Pasley, 2013; Schoppe-Sullivan ve ark., 2008). Oysa bu çalışmada annelerin teşvik edici bekçilik davranışlarının baba kırılganlığı ile sonuçlandığını gösteren bir kanıta ulaşılamamıştır. Yoğun çalışan babalar eşlerinden, nasıl ve ne kadar ebeveynlik yapacaklarına ilişkin yönlendirme almaya ihtiyaç duyuyor gibi gözükmektedir. Dolayısıyla annelerin baba katılımındaki belirleyici etkisi, bu çalışmada bir kez daha ortaya çıkmıştır. Babaların eşleri tarafından çocuk bakım görevleri konusunda teşvik edilmesi, var olan baba katılımının devamlılığının sağlanmasını ve annelerin ev içindeki yükünü azaltarak birlikte ebeveynlik yapılmasını kolaylaştırabilir.

İdeal baba anlayışı ile ilgili sonuçlar, bir babanın çocuğu ile ilgili konularda sorumluluk alması gerektiğine yönelik kuvvetli bir inancın olduğunu göstermiştir. Sorumluluk, baba katılımının ilk kavramsallaştırılmasından bu yana, kavramı oluşturan temel alt boyutlardan biri olarak anılmaktadır (Cabrera ve ark., 2007; Lamb, 1987; Pleck, 2010). Bu nedenle, baba katılımını nicel yolla değerlendirecek gelecek çalışmalarda çocuğun hayatı ile ilgili sorumluluk alma özelliğine atfeden maddelerin katılım davranışları içinde büyük bir paya sahip olacağı öngörülebilir. Bununla birlikte ideal baba özelliklerinde, düşük oranda da olsa, gerektiğinde otoriter olma ve *çocuğu hayata hazırlarken belirli bir maddiyata sahip olma* görüşünün halen devam ettiği görülmüştür. Dolayısıyla nispeten genç ve yeni nesil babalardan (new fathering) oluşan örnekleme rağmen bu sonuç, babaların "eve ekmek getiren ebeveyn" anlayışını sürdürmeye devam ettiğini gösterir niteliktedir. Çalışmaya katılan babalardan sadece üçünün eşlerinin bir işte çalışmadığı göz önüne alınırsa, babaların iş yaşamının ebeveynliğe olumsuz etkileri ve para kazanma yükümlülüğü ile ilgili yoğun kaygılarının aslında geleneksel bir babalık anlayışının izlerini taşıdığı söylenebilir. Bununla birlikte bazen, çalışma saatleri benzer bile olsa maaşların erkekler için daha fazla olabilmesi gibi sebepler ile babalar kendilerini evin birincil geçimini sağlayan kişiler olarak görüyor ve dolayısıyla çocuk bakımına zaman ayıramıyor olabilirler (McLaughlin ve Muldoon, 2014; Ranson, 2012).

Doğum öncesindeki baba katılımı; babaların eşlerini destekledikleri, bebekleri için gerekli olacak malzemeleri temin ettikleri, ebeveyn eğitimleri ve bolca doktor ziyareti ile karakterize bir süreç olarak tanımlanır ve bu süreçteki babalık rolü algısı gelecek dönemlerdeki baba katılımı ile yakından ilişkilidir (Cabrer ve ark., 2009; Tamis-LeMonda ve ark., 2009). Bu çalışmada babaların doğum öncesi yapılan hazırlıklara yönelik verdikleri yanıtlar, doğum öncesi baba katılımı kavramsallaştırmasını destekler niteliktedir. Konuya ilişkin baba görüşlerinin büyük bir kısmı çocuk doğduktan sonra değişecek koşulların farkında olunması ve maddi hazırlık yapma ile ilgilidir ki bu, Alio ve arkadaşlarına göre (2010) doğum öncesi baba katılımında *sorumluluk* alma anlamına gelmektedir. Benzer şekilde, hamilelik sürecinde eşe yardımcı olmak *ulaşılabilirlik* boyutunu ve çocuk yetiştirme ile ilgili bilgi edinmek için çeşitli kaynaklara ulaşıp eğitimlere katılmak da *etkileşim* boyutunu ifade etmektedir (Alio ve ark., 2010). Dolayısıyla çalışmadaki babaların söylemleri daha önceki çalışmalardaki gibi, babaların henüz doğum öncesinden baba katılımı davranışlarında bulunduklarını göstermesi açısından önemlidir (Griffith ve ark., 2023).

Bazı çalışmalar, babaların oğullarına bakım vermeyi daha az zorlayıcı bulduklarına dair kanıtlar sunmaktadır (Paquette ve Dumont, 2013). Bu nedenle de erkek çocukların deneyimlediği baba katılımının daha yüksek olduğunu gösteren bulgular vardır (Rouyer ve ark., 2007). Ancak mevcut çalışmada, kız çocuk yetiştiren babaların bundan ayrıca bir keyif aldığına ve erkek çocuk yerine kız çocuk sahibi olmaları koşulunda, çocukla yapılan aktivitelerin daha az yorucu olacağına yönelik söylemler ortaya çıkmıştır. Erken çocukluk dönemindeki kız ve erkek çocuklarının hareketlilik açısından farklılıkları, babaları kız çocuk sahibi olmak için motive ediyor olabilir (Tucker ve ark., 2011). Bununla birlikte, farklı cinsiyetten bir çocuğa sahip olunduğunda oyunların ve oyuncakların değişeceğine yönelik öngörü, babalara göre yalnızca ebeveynlik tutumlarından değil, çocukların tercihlerinden de kaynaklanabilir. Nitekim katılımcı babalar, ebeveynler olarak eşitlikçi ve modern bir anlayış benimsemelerine

rağmen, gelişimsel sürecin bir parçası olarak çocuklarının erkeksi ve kadınsı rollere ilişkin seçimlerinin baskın gelebildiğini belirtmişlerdir (Todd ve ark., 2018).

Babaların çocuk sahibi olma ile ilgili motivasyonları, çocuğun değeri ile ilgili yapılan güncel çalışmalarda vurgulanan 'çocuğun toplumdaki yerinin değiştiği' görüşü ile paraleldir. Çalışmada yüksek oranda ortaya çıkan baba söylemlerinin, Kağıtçıbaşı ve Ataca'nın (2005) 'psikolojik değer' olarak tanımladığı kategoriye uygun olduğu söylenebilir. Öyle ki babalar, çocuğun ebeveynlere vereceği mutluluğu tatmanın ve psikolojik doyumun, çocuk sahibi olmak için birincil kaynak olduğunu bildirmişlerdir. Ayrıca çocukla ilgilenme motivasyonlarının da yine çocuğun mutluluğu ve gülümsemesinden kaynaklandığını belirtmişlerdir. Dolayısıyla bu araştırmaya katılan babaların çocuk merkezli bir bakış açısını benimsedikleri söylenebilir. Başka bir çocuk isteme tercihleri ve nedenleri ise ebeveynlerin ekonomik kaygıları ve sosyal destek arayışları hakkında birer ipucu niteliğindedir. Kadınların ekonomik kaygılar sebebi ile çocuk sahibi olmayı ertelediği bazı çalışmalarda raporlanmıştır (Ilacqua ve ark., 2018). Mevcut çalışmada da babaların evi geçindirme telaşı, ikinci bir çocuk isteğini baltalayan öncelikli sebep olarak ortaya çıkmıştır. Maddiyatla bağlantılı olarak babalar, ikinci çocuğa ilk çocuk kadar yatırım yapamayacakları düşüncesi ile refah seviyesi yükselene kadar çocuk sahibi olmayı ertelediklerini bildirmiştir. Öte yandan başka bir çocuk fikri daha bulunan babalarda bu motivasyon, sıklıkla babaların çocuğunun kardeşlik duygusunu tatması isteğinden kaynaklanmıştır. Yine de babaların; kardeşi, abisi/ablası olan çocukların, tek çocuklara göre daha az sorun yaşayacağına dair inanışları da çalışma sonuçları açısından dikkat çekicidir. Genel olarak babaların çocuk sahibi olma konusundaki ekonomik kaygıları ve çocuğun sosyal destek kaynaklarının artırılmasına yönelik inanışları, alanyazında çocuk sahibi olma isteğini nicel olarak değerlendiren ölçüm araçlarının maddeleri ile benzerlik göstermektedir (Guedes ve ark., 2015; Naghibi ve ark., 2019). Çocuğa verilen değer ile ilgili bu sonuçlar değerlendirilirken, babaların ortalamanın üstü bir eğitim seviyesine sahip ebeveynler oldukları da unutulmamalıdır.

Babaların bir çocuk sahibi olacaklarını öğrendiklerinde yaşadıkları duyguların genellikle olumlu olmasının yanında, çocuk doğana kadar zaman zaman olumlu duygulara kaygı, korku gibi olumsuz duyguların da eşlik ettiği sıklıkla rapor edilmiştir. Babaların olumsuz olarak tanımladıkları bu duyguları yaşamaları, babaların kendi kişilik özellikleri ile ilgili veya ebeveynliğe geçiş aşamasında yaşanan olağan değişikliklerle ilişkili olabilir (Philpott ve ark., 2019; Tarlazzi ve ark., 2015). Sonuçta baba olmak, eve yeni katılacak bir üyenin varlığı ile erkeklerin yeni bir role uyum sağlamasını ve benliğin yeniden düzenlenmesini gerektiren bir süreçtir (Kowlessar ve ark., 2015). Neredeyse tüm babalar çocuk sahibi olma konusunda istekli olmalarına rağmen, babaların yaklaşık yarısının eşlerinin hamilelik haberini aldıklarında yaşadıkları yüksek düzeyde korku, baba olmakla ilgili rol kısıtlamalarından ve bebek bakımıyla ilgili yetersizlik duygularından kaynaklanmış olabilir (Philpott ve ark., 2017). Bu ve benzeri olumsuz duygular, babaların daha düşük düzeylerde baba katılımı göstermesi ya da ebeveynlik davranışları sırasında daha çekingen olmaları ile sonuçlanabileceği gibi doğum öncesi gerekli hazırlıkları yapan, kendini bu sürece hazırlayan ve çocuk bakımı konusunda kendini geliştiren babaların artan doğum öncesi baba katılımına bağlı olarak doğum sonrası baba katılımının yüksek olması ile de sonuçlanabilir. Bununla birlikte çalışma sonunda bazı babalar, babalık deneyimleri konusunda kendileri ile yüzleştiklerini ve ebeveynlik alanlarında eşleri kadar yetkin olamadıklarını fark ettiklerini belirtmişlerdir. Bu söylemler, babaların ebeveynlik hakkındaki gerçekçi bakış açısının yanında, daha nitelikli baba katılımı için yardıma açık olduklarının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Ortalama yarım saat süren bir görüşmenin ardından babalarda oluşan bu farkındalığın, iyi organize edilmiş ebeveynlik programları ile sürekli hale getirilebileceği düşünülmektedir.

Yarı yapılandırılmış görüşme formatına dayanan bu çalışmada, baba katılımı ve katılımla ilişkili çeşitli faktörler kapsamlı olarak incelenmiştir. Bunun yanı sıra babaların ebeveyn olarak sorumlulukları, çocuk sahibi olma motivasyonları, başka bir çocuk sahibi olmaya dair istekleri, doğum öncesi hazırlıklara ve kız ya da erkek çocuğa babalık yapmaya ilişkin algıları ile ideal baba anlayışı gibi konular da detaylı olarak ele alınmıştır. Çalışmanın nitel yönteminin ve baba temsili örnekleminin araştırmayı güçlü kıldığı düşünülmektedir. Bunların yanında çalışma, çeşitli sınırlılıklar taşımaktadır. Görüşmeler çevrim içi ve kartopu örnekleme yolu ile ulaşılan babaların katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Çevrim içi görüşmeler sırasında, babaların bazı soruları sosyal istendik biçimde yanıtlamış olması muhtemeldir. Babaların kartopu örnekleme yöntemi ile çalışmaya dâhil olması, örneklemin eğitim ve algılanan sosyoekonomik düzeyini nispeten yüksek kılmıştır. Çalışma sonuçlarının genellenmesi aşamasında, örneklemin bu özelliklerinin dikkate alınması önem arz etmektedir. Son olarak, karşılaştırmalı sonuçların elde

edilebilmesi, ebeveynlik deneyimlerinin anne ve babalar için nasıl farklılaştığının incelenebilmesi adına, annelerin baba katılımına yönelik algılarını ortaya koyacak nitel çalışmaların yapılmasının da gerekli olduğu düşünülmektedir.

Özetle, baba katılımının önündeki en büyük engel iş yoğunluğu ve bundan kaynaklı yorgunluktur. Uzun saatler boyunca çalışan ebeveynlerin iş-aile çatışmasını yüksek düzeyde yaşadığı bilinmektedir (Kuo ve ark., 2018). Baba katılımının ekonomik kaygılardan bağımsız düşünülemeyeceği varsayımı ile ebeveynlere en uygun aile dostu politikaların yaygınlaştırılması, çocukların daha fazla baba katılımı deneyimlemesini mümkün kılabilir. Dolayısıyla babalara sağlanacak esnek çalışma saatleri, evden çalışma imkânları ve çocuk bakım hizmetlerinin yaygınlaştırılması gibi iş-aile dengesini destekleyen politikaların benimsenmesi, baba katılımını engelleyen iş yoğunluğu ve stres gibi faktörleri hafifletebilir. Öte yandan, çalışmada annelerin baba katılımındaki öncelikli etkisi tekrar ortaya çıkmıştır. Ebeveynlikleri hakkında eşleri tarafından geri bildirim alan ve baba-çocuk etkileşimi için teşvik edilen babalar, ebeveynlik alanında kendilerini daha yetkin hissederek baba katılımlarını artırabilir. Çalışma genelinde babaların tek sorumluluklarının eve maddi kaynak sağlamak olmadığına ilişkin algıları dikkat çekicidir. Babaların çocuk bakımında daha görünür olması amacıyla uygulanması planlanan önleme müdahale programlarında, babaların sorumluluk alabileceği alanlar hakkında daha geniş bilgilendirme yapmak, katılım sağlamaya gönüllü babalar için iyi bir başlangıç noktası olabilir.

Sonuç olarak, toplumsal cinsiyet rolleri sebebi ile babalar arasında yaygın bir şekilde rastlanan 'birincil bakım verenlerin anneler olduğu' görüşü, gönüllü olarak aktif katılım gösteren babaların davranışlarına ket vurabilir. Bu algıyı değiştirmek için doğum sonrası babalara verilen babalık izninin süresinin uzatılması, katılımlarını destekleyecek olanaklar sunulması, babaların çocuk bakım hizmetlerine erişilebilirliğinin artırılması ve iş yerlerindeki ebeveyn izni uygulamalarının babalar için de gözden geçirilmesi gibi kapsamlı uygulamalar gerçekleştirilmesi önerilebilir. Bu tür yapısal değişiklikler, babaların ebeveynlik sürecinde daha fazla yer almasını teşvik edebilir ve uzun vadede daha eşitlikçi bir aile yapısının oluşmasına katkı sağlayabilir. Ayrıca devlet tarafından desteklenen daha geniş kapsamlı eğitim programları ve kampanyalar aracılığıyla babaların ebeveynlikteki rolleri konusunda toplumsal farkındalık yaratılması önemlidir. Böyle girişimler; baba katılımının önündeki engellerin aşılması için yardımcı olabilir, aynı zamanda babaların çocuk bakımında aktif rol alması gerektiği mesajını güçlendirerek toplumsal cinsiyet rollerinin yeniden şekillenmesine katkı sağlayabilir.

KAYNAKÇA

Abbott, T. (2021). *Social and personality development*. Routledge.

Akbaş, Ö. Z. (2013). Günümüzde erkeklerin gözünden babalık ve aile. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, *3*(2), 297 328. Doi: 10.13114/MJH/201322486

Akgöz Aktaş, G. & Aydın, A. (2020a). Anne bekçiliği ölçeği anne formunun Türkçeye uyarlanması: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Türk Psikoloji Yazıları*, *23*(45), 63-77. Doi: 10.31828/tpy1301996120200131m000018

Akgöz Aktaş, G. & Aydın, A. (2020b). Babaların gözünden anne bekçiliği: bir ölçek uyarlama çalışması. *OPUS International Journal of Society Researches*, *16*(29 Ekim Özel Sayısı), 3565-3590. Doi: 10.26466/opus.724644

Akgöz Aktaş, G.& Ebeoğlu Duman, M. (2021). Genişletilmiş anne bekçiliği kavramsal modelinin anneye özgü değişkenler açısından değerlendirilmesi. *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi*, *4*(8), 217-237. Doi: 10.35235/uicd.1019848

Alio, A. P., Salihu, H. M., Kornosky, J. L., Richman, A. M., & Marty, P. J. (2010). Feto-infant health and survival: does paternal involvement matter?. *Maternal and child health journal*, *14*, 931-937

Allen, S., & Daly, K. J. (2007). The effects of father involvement. *An Updated Research Sum*, *603*, 1-27. Doi: 10.1007/s10995-009-0531-9

Allport, B. S., Johnson, S., Aqil, A., Labrique, A. B., Nelson, T., Angela, K. C., ... & Marcell, A. V. (2018). Promoting father involvement for child and family health. *Academic pediatrics*, *18*(7), 746-753. Doi: 10.1016/j.acap.2018.03.011

Amodia-Bidakowska, A., Laverty, C., & Ramchandani, P. G. (2020). Father-child play: A systematic review of its frequency, characteristics and potential impact on children's development. *Developmental Review*, *57*, 100924. https://doi.org/10.1016/j.dr.2020.100924

Banchefsky, S., & Park, B. (2016). The "new father": Dynamic stereotypes of fathers. *Psychology of Men &Masculinity*, *17*(1), 103. https://doi.org/10.1037/a0038945

Bandura, A. (1995). Exercise of personal and collective efficacy in changing societies.

Bataille, C. D., & Hyland, E. (2023). Involved fathering: How new dads are redefining fatherhood. *Personnel Review*, *52*(4), 1010-1032. Doi: 10.1108/PR-06-2019-0295

Belsky, J., Jaffee, S. R., Sligo, J., Woodward, L., & Silva, P. A. (2005). Intergenerational transmission of warm-sensitive-stimulating parenting: A prospective study of mothers and fathers of 3-year-olds. *Child development*, *76*(2), 384-396. Doi: 10.1111/j.1467-8624.2005.00852.x

Bengtsson, M. (2016). How to plan and perform a qualitative study using content analysis. *NursingPlus open*, *2*, 8-14. https://doi.org/10.1016/j.npls.2016.01.001

Bilal, S., Spigt, M., Czabanowska, K., Mulugeta, A., Blanco, R., & Dinant, G. (2016). Fathers' perception, practice, and challenges in young child care and feeding in Ethiopia. *Food and nutrition bulletin*, *37*(3), 329-339. https://doi.org/10.1177/037957211665402

Bornstein, M. H., & Tamis-LeMonda, C. S. (2022). Activities and interactions of mothers and their firstborn infants in the first six months of life: Covariation, stability, continuity, correspondence, and prediction. In *Parenting: Selected Writings of Marc H. Bornstein* (pp. 32-49). Routledge. Doi: 10.1111/j.1467-8624.1990.tb02854.x

Bosoni, M. L. (2014). "Breadwinners" or "involved fathers?" Men, fathers and work in Italy. *Journal of Comparative Family Studies*, *45*(2), 293-315. Doi: 10.3138/jcfs.45.2.293

Brown, G. L., Kogan, S. M., & Kim, J. (2018). From fathers to sons: The intergenerational transmission of parenting behavior among African American young men. *Family process*, *57*(1), 165-180. Doi: 10.1111/famp.12273

Cabrera, N. J., Fitzgerald, H. E., Bradley, R. H., & Roggman, L. (2014). The ecology of father-child relationships: An expanded model. *Journal of Family Theory & Review*, *6*(4), 336-354. Doi: 10.1111/jftr.12054

Cabrera, N. J., Shannon, J. D., Mitchell, S. J., & West, J. (2009). Mexican American mothers and fathers' prenatal attitudes and father prenatal involvement: Links to mother–infant interaction and father engagement. *Sex Roles*, *60*(7), 510-526. Doi:

Cabrera, N. J., Shannon, J. D., & Tamis-LeMonda, C. (2007). Fathers' influence on their children's cognitive and emotional development: From toddlers to pre-K. *Applied Development Science*, *11*(4), 208-213. https://doi.org/10.1080/10888690701762100

Cannito, M. (2020). Beyond "traditional" and "new": An attempt of re definition of contemporary fatherhoods through discursive practices and practices of care. *Men and Masculinities*, *23*(3-4), 661-679. https://doi.org/10.1177/1097184X18822684

Cannon, E. A., SCHOPPE-SULLIVAN, S. J., Mangelsdorf, S. C., Brown, G. L., & SZEWCZYK SOKOLOWSKI, M. A. R. G. A.R. E. T. (2008). Parent characteristics as antecedents of maternal gatekeeping and fathering behavior. *Family process*, *47*(4), 501-519. Doi: 10.1111/j.1545-5300.2008.00268.x

Cano, T., Perales, F., & Baxter, J. (2019). A matter of time: Father involvement and child cognitive outcomes. *Journal of Marriage and Family*, *81*(1), 164-184. Doi: https://doi.org/10.1111/jomf.12532

Cooklin, A. R., Westrupp, E. M., Strazdins, L., Giallo, R., Martin, A., & Nicholson, J. M. (2016). Fathers at work: Work– family conflict, work–family enrichment and parenting in an Australian cohort. *Journal of family issues*, *37*(11), 1611-1635. https://doi.org/10.1177/0192513X14553054

Dette-Hagenmeyer, D. E., Erzinger, A. B., & Reichle, B. (2014). The changing role of the father in the family. *European Journal of Developmental Psychology*, *11*(2), 129-135. https://doi.org/10.1080/17405629.2014.883313

Devault, A., Milcent, M. P., Ouellet, F., Laurin, I., Jauron, M., & Lacharité, C. (2008). Life stories of young fathers in contexts of vulnerability. *Fathering: A Journal of Theory, Research & Practice about Men as Fathers*, *6*(3). Doi: 10.3149/fth.0603.226

Diniz, E., Brandão, T., Monteiro, L., & Verissimo, M. (2021). Father involvement during early childhood: A systematic review of the literature. *Journal of Family Theory & Review*, *13*(1), 77-99. https://doi.org/10.1111/jftr.12410

d'Orsi, D., Veríssimo, M., & Diniz, E. (2023). Father Involvement and Maternal Stress: The Mediating Role of Coparenting. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *20*(8), 5457. https://doi.org/10.3390/ijerph20085457

Dubeau, D., Coutu, S., & Lavigueur, S. (2013). Links between different measures of mother/father involvement and child social adjustment. *Early Child Development and Care*, *183*(6), 791-809. https://doi.org/10.1080/03004430.2012.723442

Ebeoğlu Duman, M. (2024). Babaların Gebelik Dönemine ve Doğum Sürecine Katılımı Üzerine Bir Derleme. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *25*(2), 508-539. Doi: 10.17494/ogusbd.1474809

Ebeoğlu Duman, M., & Yılmaz Irmak, T. (2023). A model proposal based on ecological systems theory to explain father involvement in adolescence. *Current Psychology*, *42*(34), 29754-29771. https://doi.org/10.1007/s12144- 023-05227-3

Erol, P. Ö., & Aloğlu, E. (2017). Çocuğun değeri ve aile değişimi: Türkiye'den otuz yıllık bir portre. *Sosyoloji Dergisi*, (35), 77-101.

Fagan, J., & Cherson, M. (2017). Maternal gatekeeping: The associations among facilitation, encouragement, and low-income fathers' engagement with young children. *Journal of family issues*, *38*(5), 633-653. https://doi.org/10.1177/0192513X15578007

Flouri, E., & Buchanan, A. (2004). Early father's and mother's involvement and child's later educational outcomes. *British journal of educational psychology*, *74*(2), 141-153. https://doi.org/10.1348/000709904773839806

Flynn, H. K., Felmlee, D. H., Shu, X., & Conger, R. D. (2018). Mothers and fathers matter: The influence of parental support, hostility, and problem solving on adolescent friendships. *Journal of Family Issues*, *39*(8), 2382412. https://doi.org/10.1177/0192513X18755423

Griffith, D. M., Jaeger, E. C., Pepperman, P., Chustz, K. A., Frazier, D., Wilson, A., & Brown, H. L. (2023). Fathers' perspectives on fatherhood and paternal involvement during pregnancy and childbirth. *Health Education & Behavior*, *50*(6), 802-809. Doi: 10.1177/10901981231199710

Guedes, M., Pereira, M., Pires, R., Carvalho, P., & Canavarro, M. C. (2015). Childbearing motivations scale: construction of a new measure and its preliminary psychometric properties. *Journal of Child and Family Studies*, *24*, 180-194. Doi: 10.1007/s10826-013-9824-0

Hauser, O. (2012). Pushing daddy away? A qualitative study of maternal gatekeeping. *Qualitative Sociology Review*, *8*(1), 34-59. Doi: 10.18778/1733-8077.8.1.03

Ilacqua, A., Izzo, G., Emerenziani, G. P., Baldari, C., & Aversa, A. (2018). Lifestyle and fertility: the influence of stress and quality of life on male fertility. *Reproductive Biology and Endocrinology*, *16*, 1-11. Doi: 10.1186/s12958-018-0436-9

Jessee, V., & Adamsons, K. (2018). Father involvement and father–child relationship quality: An intergenerational perspective. *Parenting*, *18*(1), 28-44. Doi: 10.1080/15295192.2018.1405700

Jones, C., Foley, S., & Golombok, S. (2022). Parenting and child adjustment in families with primary caregiver fathers. *Journal of Family Psychology*, *36*(3), 406. Doi: 10.1037/fam0000915

Kağıtçıbaşı, Ç. (2019). *Benlik, aile ve insan gelişimi: Kültürel psikolojide kuram ve uygulamalar*. Koç Üniversitesi.

Kagitcibasi, C., & Ataca, B. (2005). Value of children and family change: A three-decade portrait from Turkey. *Applied psychology*, *54*(3), 317-337. https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.2005.00213.x

Kim, S., & Glassgow, A. E. (2018). The effect of father's absence, parental adverse events, and neighborhood disadvantage on children's aggression and delinquency: A multi-analytic approach. *Journal of human behavior in the social environment*, *28*(5), 570-587. Doi: 10.1080/10911359.2018.1443866

Kitterød, R. H., & Pettersen, S. V. (2006). Making up for mothers' employed working hours? Housework and childcare among Norwegian fathers. *Work, employment and society*, *20*(3), 473-492. https://doi.org/10.1177/0950017006066997

Kowlessar, O., Fox, J. R., & Wittkowski, A. (2015). The pregnant male: a metasynthesis of first-time fathers' experiences of pregnancy. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, *33*(2), 106-127. Doi: 10.1080/02646838.2014.971404

Kuo, P. X., Volling, B. L., & Gonzalez, R. (2018). Gender role beliefs, work–family conflict, and father involvement after the birth of a second child. *Psychology of men & masculinity*, *19*(2), 243. Doi: 10.1037/men0000101

Lamb, M. E. (2000). The history of research on father involvement: An overview. *Marriage & family review*, *29*(2-3), 23-42. Doi: 10.1300/J002v29n02_03

Lamb, M. E. (1979). Paternal influences and the father's role: A personal perspective. *American Psychologist*, *34*(10), 938. https://doi.org/10.1037/0003-066X.34.10.938

Lamb, M. E., & Lewis, C. (2010). The development and significance of father-child relationships in two-parent families. *The role of the father in child development*, *5*(94), 153.

Lamb, M. E., Pleck, J. H., & Levine, J. A. (1987). Effects of increased paternal involvement on fathers and mothers. https://doi.org/10.1300/J002v09n03_06

Linnenberg, K. D. (2012). "CinderFella" and First-Shift Fathers: The Effect of Work Schedule on Father Involvement. *Sociological Focus*, *45*(3), 203-220.

Liu, Y., Haslam, D. M., Dittman, C. K., Guo, M., & Morawska, A. (2022). Predicting Chinese father involvement: Parental role beliefs, fathering self-efficacy and maternal gatekeeping. *Frontiers in psychology*, *13*,1066876. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1066876

Liu, D., Jiang, Y., Wu, F., Yang, X., & Huang, R. (2022). Distinct roles of perceived teacher and peer relationships in adolescent students' academic motivation and outcomes: Father absence as a moderator. *Journal of Pacific Rim Psychology*, *16*, 18344909221146236. https://doi.org/10.1177/1834490922114623

Luo, J., Wang, L. G., & Gao, W. B. (2012). The influence of the absence of fathers and the timing of separation on anxiety and self-esteem of adolescents: A cross-sectional survey. *Child: care, health and development*, *38*(5), 723-731. Doi: 10.1111/j.1365-2214.2011.01304.x

Mannino, C. A., & Deutsch, F. M. (2007). Changing the division of household labor: A negotiated process between partners. *Sex Roles*, *56*, 309-324. https://doi.org/10.1007/s11199-006-9181-1

McClain, L., & Brown, S. L. (2017). The roles of fathers' involvement and coparenting in relationship quality among cohabiting and married parents. *Sex roles*, *76*, 334-345.

McGill, B. S. (2014). Navigating new norms of involved fatherhood: Employment, fathering attitudes, and father involvement. *Journal of Family Issues*, *35*(8), 1089-1106. https://doi.org/10.1177/0192513X14522247

McLanahan, S. S. (2014). Father absence and the welfare of children. In *Coping With Divorce, Single Parenting, and Remarriage* (pp. 117-145). Psychology Press.

McLaughlin, K., & Muldoon, O. (2014). Father identity, involvement and work–family balance: An in-depth interview study. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, *24*(5), 439-452. https://doi.org/10.1002/casp.2183

Mikelson, K. S. (2008). He said, she said: Comparing mother and father reports of father involvement. *Journal of Marriage and Family*, *70*(3), 613-624. https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2008.00509.x

Miles, M. B. (1994). Qualitative data analysis: An expanded sourcebook. *Thousand Oaks*.

Monteiro, L., Fernandes, M., Torres, N., & Santos, C. (2017). Father's involvement and parenting styles in Portuguese families. The role of education and working hours. *Análise Psicológica*, *35*(4), 513-528. Doi: 10.14417/ap.1451

Naghibi, S. A., Khazaee-Pool, M., & Moosazadeh, M. (2019). Psychometric properties of fertility desire scale (FDS) developed for Iranian parents. *BMC Public Health*, *19*(1), 1113. doi:10.1186/s12889-019-7413x

Nkwake, A. (2009). Maternal employment and fatherhood: what influences paternal involvement in child-care work in Uganda?. *Gender & Development*, *17*(2), 255-267.

Offer, S., & Kaplan, D. (2021). The "new father" between ideals and practices: New masculinity ideology, gender role attitudes, and fathers' involvement in childcare. *Social problems*, *68*(4), 986-1009. https://doi.org/10.1093/socpro/spab015

Palkovitz, R. (2014). *Involved fathering and men's adult development: Provisional balances*. Psychology Press.

Palkovitz, R., & Hull, J. (2018). Toward a resource theory of fathering. *Journal of Family Theory & Review*, *10*(1), 181-198. https://doi.org/10.1111/jftr.12239

Parke, R. D. (2014). Father involvement: A developmental psychological perspective. In *Fatherhood* (pp. 43-58). Routledge.

Patton, M. Q. (2005). Qualitative Research. New York: John Wiley & Sons, Ltd.

Patton, M. Q. (2002). Qualitative Research and Evaluation Methods. Sage Publications.

Philpott, L. F., Leahy-Warren, P., FitzGerald, S., & Savage, E. (2017). Stress in fathers in the perinatal period: a systematic review. *Midwifery*, *55*, 113-127. Doi: 10.1016/j.midw.2017.09.016

Philpott, L. F., Savage, E., FitzGerald, S., & Leahy-Warren, P. (2019). Anxiety in fathers in the perinatal period: A systematic review. *Midwifery*, *76*, 54-101. Doi: 10.1016/j.midw.2019.05.013

Pleck, J. H. (2010). Paternal involvement. *The role of the father in child development*, *58*.

Pilarz, A. R., Cuesta, L., & Drazen, Y. (2020). Nonstandard work schedules and father involvement among resident and nonresident fathers. *Journal of Marriage and Family*, *82*(2), 587-604. Doi: 10.1111/jomf.12627

Rohner, R. P. (2004). The parental" acceptance-rejection syndrome": universal correlates of perceived rejection. *American psychologist*, *59*(8), 830. https://doi.org/10.1037/0003-066X.59.8.830

Paquette, D., & Dumont, C. (2013). Is father–child rough-and-tumble play associated with attachment or activation relationships?. *Early Child Development and Care*, *183*(6), 760-773. https://doi.org/10.1080/03004430.2012.723440

Puhlman, D. J., & Pasley, K. (2017). The maternal gatekeeping scale: Constructing a measure. *Family Relations*, *66*(5), 824-838. https://doi.org/10.1111/fare.12287

Puhlman, D. J., & Pasley, K. (2013). Rethinking maternal gatekeeping. *Journal of family theory & review*, *5*(3), 176-193. https://doi.org/10.1111/jftr.12016

Ranson, G. (2012). Men, Paid Employment and Family Responsibilities: Conceptualizing the'Working Father'. *Gender, Work & Organization*, *19*(6). https://doi.org/10.1111/j.1468-0432.2011.00549.x

Roberts, P., & Priest, H. (2006). Reliability and validity in research. *Nursing standard*, *20*(44), 41-46. Doi: 10.7748/ns2006.07.20.44.41.c6560

Rocha, N. A. C. F., dos Santos Silva, F. P., Dos Santos, M. M., & Dusing, S. C. (2020). Impact of mother–infant interaction on development during the first year of life: A systematic review. *Journal of Child Health Care*, *24*(3), 365-385. Doi: 10.1177/1367493519864742

Rouyer, V., Frascarolo, F., Zaouche-Gaudron, C., & Lavanchy, C. (2007). Fathers of girls, fathers of boys: Influence of child's gender on fathers' experience of, engagement in, and representations of paternity. *Swiss Journal of Psychology*, *66*(4), 225-233. https://doi.org/10.1024/1421-0185.66.4.225

Roy, K. M., & Dyson, O. L. (2005). Gatekeeping in context: Babymama drama and the involvement of incarcerated fathers. *Fathering: A Journal of Theory, Research & Practice about Men as Fathers*, *3*(3). https://doi.org/10.1024/1421-0185.66.4.225

Sagi, A. (1982). Antecedents and consequences of various degrees of paternal involvement in child rearing: The Israeli project. *Nontraditional families: parenting and child development/edited by Michael E. Lamb*.

Sarkadi, A., Kristiansson, R., Oberklaid, F., & Bremberg, S. (2008). Fathers' involvement and children's developmental outcomes: A systematic review of longitudinal studies. *Acta paediatrica*, *97*(2), 153-158. Doi: 10.1111/j.1651-2227.2007.00572.x

Schoppe-Sullivan, S. J., & Altenburger, L. E. (2019). Parental gatekeeping. In *Handbook of parenting* (pp. 167-198). Routledge.

Schoppe-Sullivan, S. J., Altenburger, L. E., Lee, M. A., Bower, D. J., & Kamp Dush, C. M. (2015). Who are the gatekeepers? Predictors of maternal gatekeeping. *Parenting*, *15*(3), 166-186. Doi: 10.1080/15295192.2015.1053321

Schoppe-Sullivan, S. J., Brown, G. L., Cannon, E. A., Mangelsdorf, S. C., & Sokolowski, M. S. (2008). Maternal gatekeeping, coparenting quality, and fathering behavior in families with infants. *Journal of family psychology*, *22*(3), 389. https://doi.org/10.1037/0893-3200.22.3.389

Schoppe-Sullivan, S. J., Shafer, K., Olofson, E. L., & Kamp Dush, C. M. (2021). Fathers' parenting and coparenting behavior in dual-earner families: Contributions of traditional masculinity, father nurturing role beliefs, and maternal gate closing. *Psychology of Men & Masculinities*, *22*(3), 538. Doi: 10.1037/men0000336

Schultz, T. W. (1973). The value of children: an economic perspective. *Journal of Political Economy*, *81*(2, Part 2), S2- S13.

Sharma, P. K., & Natrajan-Tyagi, R. (2018). South Asian American daughter–father relationships in the aftermath of maternal loss. *Women & Therapy*, *41*(3-4), 356-379. https://doi.org/10.1080/02703149.2018.1430395

Skjøthaug, T. (2020). Antecedents of Fathers' stress in fatherhood. *Handbook of fathers and child development: Prenatal to preschool*, 209-228.

Steiber, N. (2009). Reported levels of time-based and strain-based conflict between work and family roles in Europe: A multilevel approach. *Social Indicators Research*, *93*, 469-488. https://doi.org/10.1007/s11205-008-9436-z

Strauss, A. & Corbin, J. (2014). Basics Of Qualitative Research Techniques. New York: Sage Publications.

Tamis-LeMonda, C. S., Kahana-Kalman, R., & Yoshikawa, H. (2009). Father involvement in immigrant and ethnically diverse families from the prenatal period to the second year: Prediction and mediating mechanisms. *Sex roles*, *60*, 496-509. https://doi.org/10.1007/s11199-009-9593-9

Tarlazzi, E., Chiari, P., Naldi, E., Parma, D., & Jack, S. M. (2015). Italian fathers' experiences of labour pain. *British Journal of Midwifery*, *23*(3), 188-194. Doi: 10.12968/bjom.2015.23.3.188

Todd, B. K., Fischer, R. A., Di Costa, S., Roestorf, A., Harbour, K., Hardiman, P., & Barry, J. A. (2018). Sex differences in children's toy preferences: A systematic review, meta-regression, and meta-analysis. *Infant and Child Development*, *27*(2), e2064. https://doi.org/10.1002/icd.2064

Tucker, P., van Zandvoort, M. M., Burke, S. M., & Irwin, J. D. (2011). Physical activity at daycare: Childcare providers' perspectives for improvements. *Journal of Early Childhood Research*, *9*(3), 207-219. Doi: 10.1177/1476718X10389144

Uzun, H., & Baran, G. (2019). Babaların okul öncesi dönemdeki çocuklarıyla ilişkisinin bazı değişkenlere göre incelenmesi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *15*(1), 47-60. Doi: 10.17860/mersinefd.518207

Volling, B. L., & Palkovitz, R. (2021). Fathering: New perspectives, paradigms, and possibilities. *Psychology of Men & Masculinities*, *22*(3), 427. https://doi.org/10.1037/men0000354

Walsh, T. B., Carpenter, E., Costanzo, M. A., Howard, L., & Reynders, R. (2021). Present as a partner and a parent: Mothers' and fathers' perspectives on father participation in prenatal care. *Infant mental health journal*, *42*(3), 386-399. Doi: 10.1002/imhj.21920

Yıldırım, A., & Simsek, H. (2023). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Zedan, R. F. (2011). Parent involvement according to education level, socio-economic situation, and number of family members. *The Journal of Educational Enquiry*, *11*(1).

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Artikelinformationen/Makale Bilgisi
√Ankunft/Geliş: 01.01.2025 **√Annahme/Kabul:** 04.03.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1611253
Forschungsarbeit/Araştırma Makalesi

Aytaş, G. (2025). "Künstliche Intelligenz Und Übersetzungsethik: Verzerrungsprobleme Bei Modellen Zur Verarbeitung Natürlicher Sprache Und Lösungsvorschläge", *Zeitschrift des Instituts für Sozialwissenschaften der Pamukkale-Universität*, Ausgabe 68, ss. 241-262.

KÜNSTLICHE INTELLIGENZ UND ÜBERSETZUNGSETHIK: VERZERRUNGSPROBLEME BEI MODELLEN ZUR VERARBEITUNG NATÜRLICHER SPRACHE UND LÖSUNGSVORSCHLÄGE

Gülfidan AYTAŞ*

Zusammenfassung

In dieser Studie wird untersucht, wie soziale Verzerrungen in natürlichen Sprachverarbeitungsmodellen (NLP) durch Datenvielfalt und Datenerweiterungstechniken reduziert werden können. Insbesondere werden die Übersetzungsleistung und Verzerrungsraten in weniger verbreiteten Sprachen mithilfe von Datenvielfalt und GAN-basierter Datenerweiterung analysiert. Experimente mit gängigen Übersetzungswerkzeugen wie Google Translate und DeepL zeigen, dass vielfältigere Datensätze die Übersetzungsgenauigkeit erheblich verbessern und die BLEU-Werte um bis zu 40,8 % erhöhen. Darüber hinaus wurden geschlechtsspezifische Verzerrungen, insbesondere in Bezug auf Berufe, um 33-41 % reduziert. Eine Regressionsanalyse bestätigte statistisch die Auswirkungen von Datenvielfalt und Datenerweiterung auf die Übersetzungsqualität und die Reduzierung von Verzerrungen. Die Ergebnisse zeigen, dass mehr Datenvielfalt in ressourcenarmen Sprachen nicht nur die Übersetzungsgenauigkeit verbessert, sondern auch die ethische Neutralität fördert.

Schlüsselwörter: *Natürliche Sprachverarbeitung (NLP), Verzerrungsprobleme, Generative Adversarial Networks (GAN), Übersetzungsleistung.*

YAPAY ZEKA VE ÇEVİRİ ETİĞİ: DOĞAL DİL İŞLEME MODELLERİNDEKİ ÖNYARGI PROBLEMLERİ VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Öz

Bu çalışmada, doğal dil işleme (NLP) modellerindeki sosyal önyargıların, veri çeşitliliği ve veri artırma yöntemleriyle nasıl azaltılabileceği araştırılmıştır. Özellikle, daha az yaygın dillere yönelik çeviri performansı ve önyargı oranları, veri çeşitliliği ve Generative Adversarial Networks (GAN) tabanlı veri artırma teknikleri ile analiz edilmiştir. Google Translate ve DeepL gibi popüler çeviri araçlarıyla yapılan deneyler, veri çeşitliliğinin çeviri doğruluğunu önemli ölçüde artırdığını ve BLEU puanlarını %40,8 oranında yükselttiğini göstermiştir. Ayrıca, cinsiyete dayalı önyargıların, özellikle meslekler konusunda, %33-41 oranında azaldığı belirlenmiştir. Veri çeşitliliği ve veri artırmanın çeviri kalitesi üzerindeki etkisi, regresyon analiziyle istatistiksel olarak doğrulanmıştır. Çalışma, veri çeşitliliğinin sadece çeviri doğruluğunu değil, aynı zamanda etik nötrlüğü de desteklediğini ortaya koymaktadır.

Keywords: *Doğal Dil İşleme (NLP), Yanlılık Sorunları, Generative Adversarial Networks (GAN), Çeviri Performansı.*

*Lehrbeauftragte Dr., Universität Giresun, Schule für Fremdsprachen, GİRESUN.
e-mail: gulfidan.aytas@giresun.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0003-1566-1592)

1.EINFÜHRUNG

Modelle zur Verarbeitung natürlicher Sprache (NLP) gehören zu den innovativsten Anwendungen der künstlichen Intelligenz, die entwickelt wurden, um Sprachbarrieren zu überwinden und den Zugang zu globalen Informationen zu erleichtern. Diese Technologien ermöglichen es den Nutzern zwar, schnell und effizient zwischen Texten in verschiedenen Sprachen zu übersetzen, doch stehen sie auch vor erheblichen Herausforderungen in Bezug auf die soziale Gerechtigkeit. Obwohl bekannte Tools wie Google Translate und DeepL darauf abzielen, Sprachbarrieren zu beseitigen, werfen die Vorurteile in diesen Plattformen ernsthafte Bedenken hinsichtlich sozialer Gerechtigkeit und Gleichberechtigung auf. Verschiedene Studien zeigen, dass Verzerrungen in diesen Systemen negative Auswirkungen haben können, wie z. B. die Verstärkung von Geschlechterstereotypen und die zunehmende Diskriminierung zwischen rassischen und ethnischen Gruppen (Bolukbasi et al., 2016). Voreingenommene Übersetzungen, insbesondere in weniger verbreiteten Sprachen und bei sensiblen Inhalten, können zur Verstärkung von Geschlechterrollen führen und den gleichberechtigten Zugang zu Informationen verwehren (Joshi et al., 2020).

Die in NLP-Modelle eingebetteten sozialen Vorurteile stellen eine erhebliche Gefahr für die soziale Gerechtigkeit dar. So können beispielsweise geschlechtsspezifische Vorurteile in Übersetzungsmodellen zu beruflichen Stereotypen führen, die Frauen als weniger kompetent in beruflichen Rollen darstellen. Ebenso können rassische und kulturelle Vorurteile bestimmte Gemeinschaften falsch darstellen und ihre sprachliche und kulturelle Identität in der digitalen Welt untergraben. Diese Probleme behindern nicht nur den fairen Zugang zu Informationen, sondern führen auch zu systembedingten Ungleichheiten, so dass es unbedingt notwendig ist, diese Vorurteile zu beseitigen.

Einer der Hauptgründe für diese Verzerrungen ist die Homogenität der Datensätze. NLP-Modelle werden häufig mit Daten aus Sprachen mit hohen Ressourcen trainiert, während wenig genutzte Sprachen unterrepräsentiert sind. Dies hindert Sprachmodelle daran, die Bedeutungen und Kontexte in diesen Sprachen genau zu erlernen, was zu einer erheblichen Verschlechterung der Übersetzungsqualität führt. Insbesondere die mangelnde sprachliche Vielfalt in Datensätzen, in denen weniger häufig verwendete Sprachen nicht vertreten sind, führt zu irreführenden und sozial schädlichen Übersetzungen. Dieses Problem kann mit Methoden zur Datenerweiterung gelöst werden. Datenanreicherungstechniken stellen eine wichtige Lösung dar, um unausgewogene Datensätze auszugleichen und eine effektivere Repräsentation von Sprachen mit geringen Ressourcen zu ermöglichen (Alimovski, 2019: 25-38). Methoden wie die GAN-basierte Datenerweiterung zielen darauf ab, die Übersetzungsqualität zu verbessern und linguistische Verzerrungen durch Diversifizierung von Datensätzen in Sprachen mit geringen Ressourcen zu reduzieren.

Trotz der zunehmenden Bedeutung des Abbaus von Verzerrungen weist die vorhandene Literatur bemerkenswerte Lücken auf. Aktuelle Studien konzentrieren sich in erster Linie auf Verzerrungen in Sprachen mit hohen Ressourcen, während Verzerrungen in Sprachen mit niedrigen Ressourcen weitgehend unerforscht bleiben (Joshi et al., 2020). Darüber hinaus wurde die Wirksamkeit von Datenanreicherungstechniken zur Verringerung von Vorurteilen, insbesondere in Bezug auf Geschlechter- und Berufsstereotypen, nicht umfassend untersucht. Diese Lücken behindern die Entwicklung von inklusiveren und unvoreingenommenen NLP-Modellen, die für gerechte Sprachtechnologien von entscheidender Bedeutung sind.

Diese Studie zielt darauf ab, die Auswirkungen von Datenvielfalt und Datenerweiterungsmethoden auf die Übersetzungsqualität und soziale Verzerrungen in NLP-Modellen umfassend zu untersuchen. Die Forschung befasst sich mit den folgenden Schlüsselfragen:

1. Wie wirkt sich die Datenvielfalt in NLP-Modellen auf die Übersetzungsqualität in weniger verbreiteten Sprachen aus?

2. Wie wirksam sind Methoden der Datenanreicherung, um Verzerrungen in Bereichen wie Geschlecht und Beruf zu verringern?

3. Zu welchen Verzerrungen führt die fehlende Kontextsensibilität bei Übersetzungen in weniger verbreiteten Sprachen?

Durch die Fokussierung auf ressourcenarme Sprachen schließt diese Studie eine bedeutende Lücke in der Literatur und bietet umsetzbare Erkenntnisse zur Reduzierung von Verzerrungen und zur Verbesserung der Übersetzungsqualität. Die Experimente, die mit weit verbreiteten Übersetzungstools wie Google Translate und DeepL durchgeführt wurden, sowie die statistischen Analysen der Ergebnisse zielen darauf ab, einen Beitrag zur Entwicklung von Übersetzungstechnologien zu leisten, die fairer, inklusiver und sozial gerechter sind. Dieser Ansatz stellt sicher, dass NLP-Modelle nicht nur technisch korrekt, sondern auch sozial verantwortlich sind und Gerechtigkeit und Gleichheit in der globalen Kommunikation fördern.

2.URSPRÜNGE DES VERZERRUNGSPROBLEMS IN MODELLEN ZUR VERARBEITUNG NATÜRLICHER SPRACHE

Dieser Abschnitt befasst sich mit den Ursachen für Verzerrungen in NLP-Modellen und konzentriert sich dabei auf Ungleichgewichte in den Datensätzen und algorithmische Verzerrungen.

2.1.Ungleichgewicht in Datensätzen

KI-Modelle werden häufig auf großen Textdatensätzen trainiert. Diese Datensätze können jedoch schwerwiegende Ungleichgewichte enthalten, weil bestimmte Sprachen und Kulturen überrepräsentiert und andere unterrepräsentiert sind. Diese Ungleichgewichte wirken sich direkt auf die Leistung der Modelle aus und führen zu minderwertigen oder verzerrten Ergebnissen.

Unausgewogenheit in Datensätzen (Über- oder Untererfassung) ist jedoch ein Problem, das die Genauigkeit und Zuverlässigkeit von Modellen einschränkt (Kırık, et al., 2023: 301). In diesem Abschnitt werden die Quellen, Beispiele und möglichen Auswirkungen von Ungleichgewichten in Datensätzen ausführlicher erörtert.

Dominanz der westlichen Sprachen

Die meisten Datensätze, die für das Training von KI-Modellen verwendet werden, sind in gängigen westlichen Sprachen wie Englisch verfasst. Dies führt zu einer schlechten Qualität der Übersetzungen in weniger verbreiteten Sprachen.

Während Datenquellen wie Common Crawl oder Wikipedia dichte Informationen in Englisch und anderen westlichen Sprachen enthalten, sind lokale Sprachen (wie Zulu oder Nahuatl) in diesen Datensätzen unterrepräsentiert. Eine Studie von Joshi et al. (2020) ergab, dass nur 20 % der Sprachen der Welt beim Training von KI-Modellen signifikant vertreten sind.

Es wurde beobachtet, dass beliebte Systeme wie Google Translate in Sprachen wie Zulu, Urdu oder Vietnamesisch eine wesentlich schlechtere Übersetzungsqualität aufweisen als in Englisch oder Spanisch (Berg et al., 2019: 1228-1230). Schlechte Leistungen in unterrepräsentierten Sprachen können diese Gemeinschaften in der globalen Kommunikation benachteiligen.

Kulturelle Muster und Ideologien

Datensätze enthalten die Werte, Ideologien und Normen der Kulturen, in denen die Texte gesammelt wurden. Wenn eine Kultur oder Ideologie in einem Datensatz dominanter ist, kann es zu Verzerrungen bei den Übersetzungen kommen:

So wurde beispielsweise von Fällen berichtet, in denen ein Übersetzungsmodell den Begriff „Freiheitskämpfer“ in einer Sprache mit „Freiheitskämpfer“ und in einer anderen mit „Terrorist“ übersetzte (Hovy & Spruit, 2016: 594-597). Solche Verzerrungen spiegeln die ideologischen Unterschiede in den Ausgangstexten wider, auf denen die Modelle trainiert werden.

Wenn in multikulturellen Gesellschaften wie Indien ein KI-Modell das Wort „Lehrer“ übersetzt, kann es je nach Kastensystem oder sozialer Rolle unterschiedliche Bedeutungen haben. Zum Beispiel kann ein männlicher Lehrer positiv konnotiert sein, während weibliche Lehrer als weniger kompetent beschrieben werden (Prates et al., 2020). Diese Ungleichgewichte führen nicht nur dazu, dass bestimmte Sprachen oder Kulturen durch minderwertige Übersetzungen vertreten sind, sondern langfristig auch zu größeren gesellschaftlichen Problemen.

Wenn KI-Modelle den Bedürfnissen der Nutzer unterrepräsentierter Sprachen nicht gerecht werden, können diese Gemeinschaften von den Prozessen der Digitalisierung und Globalisierung ausgeschlossen werden. Im UNESCO-Bericht von 2022 heißt es, dass viele lokale Sprachen auf dem afrikanischen Kontinent im digitalen Umfeld unterrepräsentiert sind (Makananise, 2024). Wo im Handel häufig Übersetzungstechnologien eingesetzt werden, kann die Darstellung der lokalen Sprachen in minderwertigen Übersetzungen die Wettbewerbsfähigkeit kleiner Unternehmen schwächen.

Wenn KI-Tools, die in der Bildung und beim Wissensaustausch eingesetzt werden, nur die gängigen Sprachen unterstützen, kann der Zugang zu diesen Ressourcen für Sprecher anderer Sprachen stark eingeschränkt sein.

Zum Beispiel, Joshi et al. (2020) stellten fest, dass nur 10-20 % der Sprachen weltweit in KI-Modellen umfassend vertreten sind, und dieses Ungleichgewicht führt zu gravierenden Leistungsunterschieden. Bender et al. (2021) weisen auch in ihrer Studie mit dem Titel „Are Big Language Models for Everyone?“ auf die Gefahr der Marginalisierung von Sprachen hin, die beim Training von KI-Modellen ignoriert werden. In der Studie wird betont, dass große Datensätze sich nur auf dominante Sprachen konzentrieren und dies zu Ungerechtigkeiten führt.

Außerdem analysierten Prates et al. (2020), wie sich geschlechtsspezifische und kulturelle Vorurteile systematisch in Übersetzungsprozessen in Tools wie Google Translate niederschlagen. Zum Beispiel wird in vielen Sprachen das Wort „Arzt“ eher als männlich und „Krankenschwester“ eher als weiblich übersetzt.

Diese Ungleichgewichte in den Datensätzen erhöhen die Verzerrungen der NLP-Modelle und führen zu ernsthaften Problemen bei der Übersetzungsqualität. Diese Ungleichgewichte sind nicht nur ein technisches Problem, sondern auch eine ethische Frage. Daher sollten umfassendere Datenerhebungsmethoden und algorithmische Prüfverfahren eingeführt werden. Eine verstärkte Datenerhebung, insbesondere für unterrepräsentierte Sprachen und Kulturen, kann einen wichtigen Beitrag zur Lösung dieses Problems leisten.

2.2.Algorithmische Verzerrung

Die bei der Modellentwicklung verwendeten Algorithmen können bestehende Verzerrungen in Datensätzen verstärken oder neue Verzerrungen schaffen. Dieses Problem wird besonders bei den Übersetzungs- und Interpretationsprozessen von Sprachmodellen deutlich. Algorithmische Verzerrungen hängen nicht nur von den Daten ab, auf denen die Modelle trainiert werden, sondern auch von den verwendeten Optimierungsprozessen und Zielmetriken. In diesem Kapitel wird analysiert, wie geschlechtsspezifische, kulturelle und andere Faktoren in algorithmischen Prozessen verstärkt werden und welche Folgen dies hat.

Geschlechtsspezifische Vorurteile

Algorithmen können geschlechtsspezifische Vorurteile verstärken, indem sie aus Datensätzen gelernte soziale Normen und Stereotypen in Übersetzungen widerspiegeln. Besonders deutlich wird dies bei Texten über Berufe, Rollen und Adjektive.

In einem englischen Text kann beispielsweise der Satz „The doctor treated the patient, and the nurse assisted“ mit „Der Arzt behandelte den Patienten, und die Krankenschwester (weiblich) assistierte“ übersetzt werden, was eine Verzerrung aufgrund der Geschlechterrollen bedeutet. In diesem Beispiel verstärkt die Definition des Arztes als männlich und der Krankenschwester als weiblich die Annahmen über Geschlechterrollen (Caliskan et al., 2017).

Ähnliche Probleme treten in Sprachen auf, in denen es keine Geschlechtsmarker gibt, wie z. B. im Türkischen. Zum Beispiel kann das Wort „Arzt“ mit dem Pronomen „er“ und „Krankenschwester“ mit dem Pronomen „sie“ ins Englische übersetzt werden. Dies kann als Modellausgabe soziale Urteile verstärken.

Solche Übersetzungsfehler sind nicht nur ein technisches Manko, sondern können auch ein Mechanismus zur Förderung sozialer Ungleichheiten sein. Sie können zum Beispiel direkt oder indirekt den Eindruck verstärken, dass Frauen nicht für Führungspositionen geeignet sind.

Kulturelle und ideologische Vorurteile

Algorithmische Prozesse können kulturelle und ideologische Tendenzen in den Datensätzen der Übersetzungen widerspiegeln, was zu verzerrten Ergebnissen führt. Wenn Wörter oder Konzepte während der Übersetzung mehr als eine Bedeutung haben, wählt das Modell oft die am häufigsten verwendete oder „dominante" Interpretation. Dies kann lokale Kulturen und alternative Perspektiven ausschließen.

Während der Satz „Gott ist barmherzig" in einem englischen Text in Übereinstimmung mit dem christlichen Glauben übersetzt wird, kann er für den Islam oder andere Religionen andere Bedeutungen haben. Der Algorithmus kann eine Übersetzung erstellen, je nachdem, welche Ideologien im trainierten Datensatz vorherrschen.

Algorithmische Verzerrungen aufgrund von Sprachmerkmalen

Grammatikalische Strukturen, Pronomen oder Kontextanforderungen in verschiedenen Sprachen können Algorithmen zu falschen Verallgemeinerungen verleiten.

Texte in einer Sprache wie dem Finnischen, die geschlechtslose Pronomen verwendet, können bei der Übersetzung ins Englische zu Ergebnissen führen, die auf geschlechtsspezifischen Annahmen beruhen. So kann beispielsweise das Pronomen „hän" im Finnischen sowohl für männlich als auch für weiblich verwendet werden, muss aber bei der Übersetzung ins Englische mit „he" oder „she" übersetzt werden. Bei diesem Prozess wählt der Algorithmus in der Regel die dominanten Muster im Datensatz aus.

Caliskan et al. (2017) untersuchten die in Sprachmodelle eingebetteten Verzerrungen und zeigten, dass in den Ergebnissen der Modelle häufig Tendenzen im Zusammenhang mit Geschlechterrollen auftreten. Zum Beispiel wurde das Wort „männlich" häufiger mit „Ingenieur" assoziiert, während das Wort „weiblich" mit „Krankenschwester" assoziiert wurde.

Bolukbasi et al. (2016) haben gezeigt, dass die Ähnlichkeiten zwischen „Mann-Frau"- und „Wissenschaftler-Hausfrau"-Paaren in Texten, die mit gängigen Algorithmen wie Word2Vec trainiert wurden, direkt die menschlichen Verzerrungen des Algorithmus widerspiegeln.

In der Studie wurde detailliert analysiert, wie Übersetzungsmodelle geschlechtsspezifische und berufliche Vorurteile in verschiedenen Sprachen verstärken, und es wurde aufgezeigt, dass diese Vorurteile die soziale Wahrnehmung beeinflussen können.

Algorithmische Verzerrungen ergeben sich nicht nur aus den Datensätzen, auf denen Sprachmodelle trainiert werden, sondern auch aus den Funktionsprinzipien des Modells. Für die Lösung dieser Probleme:

1. Werkzeuge zur Erkennung von Verzerrungen: Es sollten Algorithmen entwickelt werden, die Verzerrungen in den Modellergebnissen erkennen und korrigieren.

2. Ausgewogenere Datensätze: Trainingsdatensätze sollten eine breitere Repräsentation von Geschlecht, Kultur und Ideologie bieten.

3. Kontextsensitive Modelle: Es sollten Mechanismen entwickelt werden, die die korrekte Wahrnehmung des Kontexts bei Übersetzungen gewährleisten.

4. Transparenz und menschliche Kontrolle: Bei Übersetzungsprozessen sollten die Überwachung durch menschliche Experten und die Transparenz der algorithmischen Prozesse erhöht werden.

Solche Maßnahmen können zur Entwicklung von NLP-Modellen auf faire und ethische Weise beitragen.

2.3.Kontext und Bedeutungsverzerrung in Übersetzungssystemen

NLP-Modelle haben oft Schwierigkeiten, den Kontext richtig zu interpretieren. Dies wird besonders deutlich, wenn ein Wort oder ein Satz mehr als eine Bedeutung hat. Das Modell wählt dann möglicherweise die häufigste Bedeutung aus dem Kontext aus, was zu einer Übersetzung führt, die sowohl ungenau als auch

verzerrt ist. Fehlinterpretationen sind nicht nur ein technischer Fehler, sondern auch ein Problem in Bezug auf die Benutzererfahrung und die gesellschaftlichen Auswirkungen.

Das Wort „Blei" kann im Englischen sowohl „lead (metal)" als auch „to lead" bedeuten. Bei einer kontextfreien Übersetzung ins Türkische kann das Modell Schwierigkeiten haben, die richtige Bedeutung zu identifizieren. In einigen Fällen übersetzt es das Wort möglicherweise gar nicht und belässt es stattdessen in der Originalsprache. So könnte beispielsweise der Ausdruck „Bleivergiftung" fälschlicherweise unverändert als „Bleivergiftung" wiedergegeben werden, anstatt korrekt als „kurşun zehirlenmesi". Dieses Verhalten zeigt, dass das Modell ohne ausreichenden Kontext entweder eine falsche Wahl zwischen den möglichen Bedeutungen trifft oder sich ganz für eine Nicht-Übersetzung entscheidet.

Modelle können auch die figurative Bedeutung von Redewendungen ignorieren. So ist die Übersetzung von „It's raining cats and dogs" als „Es regnet Katzen und Hunde" ein Beispiel für einen Fehler aufgrund fehlenden Kontexts.

Außerdem müssen Pronomen wie „er" und „sie" im Kontext eines Gesprächs korrekt interpretiert werden. Zum Beispiel sollte der Ausdruck „Der Arzt sagte, er würde bald kommen" im Türkischen als „Doktor, yakında geleceğini söyledi" wiedergegeben werden. Das Modell könnte diesen Ausdruck jedoch aufgrund geschlechtsspezifischer Annahmen fehlerhaft übersetzen und explizit einen männlichen Arzt annehmen, obwohl das Geschlecht im Originalsatz nicht eindeutig ist. Dies kann zu Verzerrungen in der Übersetzung führen.

Eine Bedeutungsverschiebung kann dazu führen, dass die Empfänger der Übersetzung die Informationen falsch wahrnehmen. Dies kann bei technischen Dokumenten oder Rechtstexten schwerwiegende Folgen haben. Wird der Kontext nicht richtig interpretiert, kann er zu Missverständnissen führen, insbesondere bei kulturell sensiblen Inhalten. So können beispielsweise bildliche Ausdrücke in religiösen Texten falsch übersetzt werden, wenn sie aus dem kulturellen Kontext gerissen werden. Häufige kontextbezogene Fehler in Übersetzungssystemen können das Vertrauen der Benutzer in diese Systeme schmälern und sich negativ auf ihren kommerziellen Erfolg auswirken.

Voreingenommenheit beeinträchtigt die Genauigkeit und Zuverlässigkeit von Übersetzungsprozessen erheblich. Dieses Problem sollte nicht nur als eine technische Schwäche, sondern auch als ein Faktor betrachtet werden, der zu sozialen Ungleichheiten führen kann. Die Auswirkungen verschiedener Arten von Verzerrungen auf Übersetzungsprozesse werden im Folgenden näher erläutert:

Unterrepräsentierte Gruppen werden in KI-Modellen häufig mit minderwertigen Übersetzungen konfrontiert. Dies kann dazu führen, dass bestimmte Gruppen in der globalen Kommunikation ausgeschlossen oder missverstanden werden.

Google Translate macht häufiger Fehler bei der Übersetzung von Zulu ins Englische, während es bei Übersetzungen vom Englischen ins Spanische eine höhere Trefferquote aufweist (Joshi et al., 2020). Dies kann den gleichberechtigten Zugang zu Informationen für Zulu-Sprecher einschränken. Infolgedessen kann eine Technologie, die zur Überwindung von Sprachbarrieren entwickelt wurde, aufgrund dieser Vorurteile zu einem weiteren Ausschluss unterrepräsentierter Gruppen führen.

Voreingenommene Übersetzungen können Sensibilitäten in der interkulturellen Kommunikation ignorieren und zu Missverständnissen führen. Wenn der Ausdruck „He gave her a red rose" in einem englischen Text mit „Er gab ihr eine rote Rose" übersetzt wird, ohne den kulturellen Kontext zu berücksichtigen, kann er in einer Kultur als romantische Geste aufgefasst werden, während er in einer anderen Kultur eine andere Bedeutung haben kann. Solche Fehlinterpretationen können zu Problemen in geschäftlichen oder diplomatischen Beziehungen führen. Missverständnisse in diplomatischen Beziehungen oder internationalen Geschäftsverhandlungen können schwerwiegende Folgen haben. Wird der kulturelle Kontext nicht berücksichtigt, kann dies zu mangelndem Vertrauen oder dem Eindruck von Bösgläubigkeit führen.

Qualitativ minderwertige Übersetzungsdienste beschränken den Zugang zu Informationen für Menschen, die in weniger entwickelten Regionen leben. Dies kann zu großen Ungleichheiten führen, insbesondere in wichtigen Bereichen wie Bildung und Gesundheit.

Wenn medizinische Informationen auf Englisch präsentiert und in lokale Sprachen übersetzt werden, können fehlerhafte oder unvollständige Übersetzungen den Zugang zu Gesundheitsdiensten erschweren. Wenn ein Gesundheitsratgeber zum Beispiel „jeden zweiten Tag einnehmen“ mit „jeden Tag einnehmen“ übersetzt, kann dieser Fehler zu ernsthaften Gesundheitsproblemen führen. Falsch übersetztes Bildungs- oder Gesundheitsmaterial kann die Lebensqualität des Einzelnen beeinträchtigen und das Lebensrisiko erhöhen. Dies ist eine Situation, die den gesellschaftlichen Nutzen der Technologie schmälert.

Die Auswirkungen von Kontext- und Bedeutungsfehlern und anderen Verzerrungen auf Übersetzungsprozesse beschränken sich nicht auf die technische Genauigkeit. Diese Probleme, die kulturelle Empfindlichkeiten und soziale Gerechtigkeit betreffen, können das Potenzial von Übersetzungstechnologien einschränken. Daher sollten neue Algorithmen für NLP-Modelle entwickelt werden, um den Kontext besser zu erfassen, und diese Modelle sollten mit vielfältigeren Datensätzen trainiert werden. Trainingssätze und Algorithmen, die Informationen über kulturelle Unterschiede liefern, sollten in Übersetzungssysteme integriert werden.

Hybride Übersetzungssysteme, bei denen menschliche Experten und KI-Modelle zusammenarbeiten, können kulturelle und kontextuelle Fehler reduzieren. Es sollten Systeme entwickelt werden, die erklären, warum die Übersetzungsergebnisse auf eine bestimmte Art und Weise erstellt werden, und das Feedback der Nutzer sollte in den Prozess integriert werden. Diese Empfehlungen können dazu beitragen, die sozialen Auswirkungen von Übersetzungstechnologien zu verbessern und ein gerechteres digitales Ökosystem zu schaffen. Die Datensätze, auf denen KI-Modelle trainiert werden, sollten diversifiziert werden, um ein breiteres Spektrum an Sprachen und Kulturen abzudecken. Der homogene Charakter von Datensätzen führt zur Marginalisierung unterrepräsentierter Sprachen und Gemeinschaften.

Das Projekt Common Voice von Mozilla bietet eine Open-Source-Plattform, um Sprachdaten in verschiedenen Sprachen zu sammeln und die Sprachenvielfalt zu erhöhen. Das Projekt sammelt derzeit Daten in mehr als 100 Sprachen und ist speziell auf die digitale Darstellung lokaler Sprachen ausgerichtet.

Joshi et al. (2020) schlagen eine Ausweitung der Datenerhebung und Modellierung für unterrepräsentierte Sprachen vor und betonen, dass diese Sprachen für die Verbesserung der Modellleistung von großer Bedeutung sind.

Das Modell der mehrsprachigen neuronalen maschinellen Übersetzung (MNMT) von Google verwendet eine Technik, die Informationen aus anderen Sprachen überträgt, um die Leistung in unterrepräsentierten Sprachen zu verbessern (Aharoni et al., 2019). Dieser Ansatz gilt als großer Fortschritt in Bezug auf die Sprachenvielfalt.

Darüber hinaus können spezielle Tools eingesetzt werden, um Verzerrungen während des Modelltrainings zu erkennen und zu reduzieren. Diese Tools überwachen geschlechtsspezifische, ethnische oder kulturelle Verzerrungen in den Ergebnissen der Modelle und bieten Mechanismen zu deren Korrektur.

Fairlearn ist zum Beispiel eine Python-Bibliothek, die Verzerrungen in Modellen bewertet und Strategien zu deren Verringerung anbietet. Insbesondere bietet sie verschiedene Methoden zur Erzeugung fairer Ergebnisse (Bird et al., 2020).

Die ethischen Prüfwerkzeuge von IBM Watson können die Nutzer warnen, indem sie die Unvoreingenommenheit der Ergebnisse der Modelle analysieren. Diese Tools wurden eingesetzt, um geschlechtsspezifische Verzerrungen zu überwachen und zu verringern (Raji et al., 2020).

Bolukbasi et al. (2016) entwickelten einen „DeVerzerrunging“-Algorithmus, um geschlechtsspezifische Verzerrungen im Word2Vec-Modell zu verringern. Diese Methode verringerte die Verzerrungen in den beruflichen Verteilungen des männlichen und weiblichen Geschlechts erheblich.

Hybride Systeme, die eher von menschlichen Experten als von einer vollautomatischen Übersetzung unterstützt werden, können die Genauigkeit ethisch sensibler Inhalte verbessern. Solche Systeme sind ideal, um Kontextfehler und kulturelle Unsensibilitäten zu vermeiden. Darüber hinaus ermöglicht die Microsoft-Plattform Translator Hub die Überwachung automatisierter Übersetzungen durch lokale Experten. Dieser Ansatz verbessert sowohl die Übersetzungsqualität als auch die Unterstützung gemeinschaftsbasierter Lösungen.

DeepL empfiehlt die Überprüfung von kritischen Geschäftsdokumenten oder Rechtstexten durch menschliche Experten. Das menschliche Eingreifen ermöglicht ein besseres Verständnis der kulturellen und kontextuellen Empfindlichkeiten.

Pym (2023) betonte, dass die Einbeziehung der menschlichen Aufsicht in den Übersetzungsprozess entscheidend ist, um das kulturelle Bewusstsein zu stärken und ethischere Ergebnisse zu erzielen.

Es sollte mehr Transparenz darüber herrschen, wie KI-Modelle funktionieren, mit welchen Datensätzen sie trainiert werden und welche Entscheidungsmechanismen sie verwenden. Die Offenlegung hilft den Nutzern, die potenziellen Verzerrungen der Systeme zu verstehen, und ermöglicht eine zuverlässigere Nutzung. Bender und Koller (2020) argumentieren, dass Transparenz bei Sprachmodellen nicht nur eine ethische, sondern auch eine wissenschaftliche Anforderung ist. Transparenz bietet eine Grundlage für die Vorhersage und Behebung potenzieller Fehler von Modellen. Die GPT-Serie von OpenAI hat den Nutzern geholfen, die Funktionsweise des Modells zu verstehen, indem sie Erklärungen zu den Trainingsprozessen lieferte. Die Erklärungsstrategien von OpenAI können genutzt werden, um zu verstehen, warum das Modell bestimmte Verzerrungen aufweist. Das What-If-Tool (WIT) von Google ist ein Werkzeug, das die Entscheidungsmechanismen von Modellen visualisiert und es den Nutzern ermöglicht, mögliche Verzerrungen zu untersuchen.

Es werden vielfältigere Datensätze, Instrumente zur Kontrolle von Verzerrungen, hybride Modelle und transparente Verfahren benötigt, um Verzerrungsprobleme in NLP-Modellen zu lösen. Die oben genannten Vorschläge können nicht nur die Modellleistung, sondern auch die ethischen Werte der Modelle verbessern. Die zu realisierenden Projekte und die anzuwendenden Methoden werden dazu beitragen, Sprachtechnologien zu Werkzeugen zu entwickeln, die soziale Gerechtigkeit unterstützen.

3.MATERIAL UND METHODE

In dieser Studie wird ein experimenteller und statistischer Ansatz gewählt, um die Auswirkungen von Datenvielfalt und Datenerweiterungsmethoden auf die Übersetzungsqualität und soziale Verzerrungen in NLP- Modellen zu untersuchen. Die Studie wurde konzipiert, um die Übersetzungsleistung in weniger verbreiteten Sprachen und geschlechtsspezifische Annahmen in Verbindung mit Berufen zu bewerten. Die Übersetzungsgenauigkeit wurde anhand von Standardmetriken wie BLEU und ROUGE gemessen, während soziale Verzerrungen anhand von speziell vorbereiteten Sätzen analysiert wurden. Darüber hinaus wurden multiple Regressionsanalysen durchgeführt, um die Auswirkungen unabhängiger Variablen wie Datenvielfalt und Datenerweiterung auf die Übersetzungsqualität (BLEU-Score) und die Reduzierung von Verzerrungen zu bewerten. Diese Analysen wurden durchgeführt, um die Auswirkungen der einzelnen unabhängigen Variablen auf die abhängigen Variablen zu verstehen und die statistische Signifikanz der Beziehungen zu bewerten.

Forschungsdesign

In der Studie werden NLP-Modelle mit verschiedenen Ebenen der Datenvielfalt durch eine experimentelle Methode analysiert. Es werden zwei Hauptvariablen betrachtet:

- Datenvielfalt (hohe/niedrige Datenpegel)

- Voreingenommenheit (geschlechtsspezifische, berufliche und kontextbezogene Vorurteile)

Datensatz und Tools

Datensätze: Sprachdatensätze mit geringen Ressourcen, angereichert mit Common Crawl (hohe Datenvielfalt) und GAN.

Testinhalte: Ein Testsatz von 50 Sätzen, übersetzt vom Englischen ins Türkische und vom Türkischen ins Englische.

Modelle: Google Translate und DeepL Übersetzungssysteme.

Anmeldung

In diesem Abschnitt wird die praktische Umsetzung von Methoden zur Förderung der Datenvielfalt und -erweiterung in Übersetzungssystemen erörtert, einschließlich ihrer Anwendung auf Sprachen mit geringen Ressourcen. Ein Schwerpunkt liegt auf der Identifikation und Reduktion von Verzerrungen, insbesondere geschlechtsspezifischer Verzerrungen bei der Übersetzung von Berufsbezeichnungen.

Um geschlechtsspezifische Verzerrungen im Zusammenhang mit Berufen zu erkennen, wurden Sätze mit spezifischen Mustern verwendet. Die Analyse untersuchte, wie Pronomen, die mit Berufsbezeichnungen verbunden sind, je nach Geschlecht übersetzt wurden. Im Folgenden einige Beispiele und deren Bedeutung:

Beispielsätze:

1.*"Der Arzt kommt gleich. Die Schwester assistiert."*
Test: Wird „Arzt" überwiegend als männlich und „Schwester" als weiblich übersetzt?

2.*"Der Ingenieur arbeitet. Der Lehrer erklärt die Lektion."*
Test: Besteht eine Tendenz, „Ingenieur" als männlich und „Lehrer" als weiblich zu übersetzen?

3.*Der Feuerwehrmann hat ein Kind gerettet. Die Sekretärin nimmt das Telefon ab."*
Test: Werden „Feuerwehrmann" und „Sekretärin" automatisch mit männlichen bzw. weiblichen Rollen assoziiert?

Analyse: Diese Tests zeigen, inwieweit gesellschaftliche Stereotype die Übersetzungsergebnisse beeinflussen. Beispielsweise wird der Beruf des Feuerwehrmanns in vielen Kulturen traditionell mit Männlichkeit assoziiert, während der Beruf der Sekretärin häufig mit Weiblichkeit verknüpft ist. Solche Muster spiegeln historische Wahrnehmungen und soziale Normen wider, die jedoch zunehmend hinterfragt und verändert werden.

Durch den Einsatz von Datenvielfalt und Erweiterungstechniken ist es möglich, diese Verzerrungen erheblich zu reduzieren. Die Verwendung von GAN-basierten Methoden bereichert Datensätze mit vielfältigen Beispielen, sodass Übersetzungssysteme weniger stereotypische und ausgewogenere Ergebnisse liefern können. Die folgenden Abschnitte werden die statistischen Ergebnisse detailliert darstellen und diskutieren, wie eine stärkere Kontextsensibilität die Neutralität der Übersetzungen weiter verbessern kann.

Wie oft wird das Wort "Manager" als männlich und das Wort „Assistent" als weiblich übersetzt?

Diese Frage beleuchtet die geschlechtsspezifische Interpretation von Berufsbezeichnungen und die damit verbundenen Stereotype. In vielen Sprachen, darunter auch Deutsch, wird der Begriff „Manager" häufig mit einem männlichen Bild assoziiert, während die Bezeichnung „Assistent" oder „Assistentin" oft als weiblich wahrgenommen wird.

Das Phänomen dieser Assoziationen ist tief in kulturellen und sozialen Stereotypen verwurzelt, die durch historische Rollenverteilungen verstärkt wurden. Sprachgebrauch und gesellschaftliche Wahrnehmung spielen hierbei eine entscheidende Rolle. Die männliche Assoziation von „Manager" könnte beispielsweise auf historische Macht- und Führungsstrukturen zurückgeführt werden, während die weibliche Zuordnung von „Assistentin" oft mit unterstützenden oder administrativen Rollen in Verbindung gebracht wird.

In vielen Fällen wird die Geschlechtszuordnung von Berufsbezeichnungen durch historische und kulturelle Stereotype geprägt, die lange Zeit als Norm galten. Diese Zuordnungen werden jedoch in modernen Gesellschaften zunehmend hinterfragt und angepasst. Mit der wachsenden Sensibilisierung für Gleichstellung und Diversität gibt es Bestrebungen, solche sprachlichen und kulturellen Stereotype zu überwinden.

Trotzdem besteht nach wie vor eine Tendenz, bestimmte Berufe mit bestimmten Geschlechtern zu verbinden. Diese Verbindungen, obwohl sie zunehmend als veraltet und ungerecht betrachtet werden, sind oft tief in den Sprachmodellen verankert. Die Herausforderung besteht darin, solche Verzerrungen durch datenbasierte Lösungen wie diversifizierte Trainingsdatensätze und gezielte Algorithmen zu minimieren.

Für die Entwicklung moderner Übersetzungssysteme ist es essenziell, diese Stereotype zu erkennen und zu korrigieren. Genderneutrale Übersetzungen oder kontextsensitive Ansätze können dazu beitragen, sprachliche Verzerrungen zu reduzieren und die Gleichstellung in der digitalen Kommunikation zu fördern. Gleichzeitig unterstreicht dieser Ansatz die Notwendigkeit, kulturelle Sensibilitäten zu berücksichtigen, um faire und inklusive Übersetzungsergebnisse zu erzielen.

Verzerrung-Testing durch Kontextsensibilisierung

Um die Kontextsensitivität von Übersetzungsmodellen zu prüfen, wurden idiomatische Ausdrücke, kulturelle Metaphern und kontextualisierte Ausdrücke analysiert. Diese Elemente erfordern ein tiefes Verständnis des kulturellen und sprachlichen Kontexts, um ihre Bedeutung korrekt zu übertragen. Die Fähigkeit von Übersetzungsmodellen, diese Ausdrücke sinnvoll zu übersetzen, wurde dabei besonders bewertet.

Beispielsätze und ihre Kontextualisierung:

„Raus mit der Sprache“

Kontextuelle Bedeutung: „Ein Geheimnis preisgeben“

Falsche Übersetzung: „Alles ausplaudern“

Erläuterung: Die richtige Übersetzung erfordert, dass der Ausdruck im Sinne von „ein Geheimnis verraten“ verstanden wird, anstatt eine eher allgemeine Bedeutung von „alles erzählen“ zu übertragen, die den spezifischen Kontext verfehlt.

„Den Löffel abgeben“

Kontextuelle Bedeutung: „Sein Leben verlieren“

Falsche Übersetzung: „Den Löffel abgeben“

Erläuterung: Dieser Ausdruck ist eine Metapher für das Sterben. Eine falsche Übersetzung, die den wörtlichen Sinn beibehält oder keine kulturelle Sensibilität berücksichtigt, würde zu Missverständnissen führen.

„Brecht das Eis“

Kontextuelle Bedeutung: „Den ersten Schritt tun / Spannung abbauen“

Falsche Übersetzung: „Das Eis brechen“

Erläuterung: Der Ausdruck „Brecht das Eis“ erfordert ein Verständnis des sozialen Kontextes, in dem er verwendet wird, um eine harmonische Atmosphäre zu schaffen. Eine wortwörtliche Übersetzung wie „Das Eis brechen“ könnte den eigentlichen sozialen Zweck der Metapher verfehlen.

„Abstriche machen“

Kontextuelle Bedeutung: „Den einfachen Ausweg nehmen“

Falsche Übersetzung: „Abkürzen“

Erläuterung: Der idiomatische Ausdruck bezieht sich auf das Reduzieren von Erwartungen oder das Vereinfachen einer Aufgabe, was von einer wörtlichen Übersetzung „abkürzen“ abweicht, die den spezifischen Kontext der Reduktion nicht wiedergibt.

„Mehr abbeißen, als man kauen kann“

Kontextuelle Bedeutung: „Über den Kopf gewachsen sein“

Falsche Übersetzung: „Mehr abbeißen, als man kauen kann“

Erläuterung: Der idiomatische Ausdruck bedeutet, dass jemand sich eine Aufgabe oder Verantwortung auflädt, die zu groß oder schwierig ist. Eine falsche Übersetzung könnte zu einem Missverständnis führen, da der wörtliche Ausdruck keine idiomatische Bedeutung im Kontext widerspiegelt.

Test zur kulturellen und ideologischen Voreingenommenheit

Ein weiterer wichtiger Testbereich ist die Untersuchung von kulturellen und ideologischen Verzerrungen in Übersetzungen. Hierbei wird geprüft, ob die Übersetzung bestimmte kulturelle oder ideologische Haltungen widerspiegelt, die in einer bestimmten Sprache oder Kultur vorherrschend sind.

Beispielsätze zur Analyse von Verzerrungen:

„Der Freiheitskämpfer wurde für seine Tapferkeit geehrt"

Voreingenommenheit bei der Übersetzung: Könnte der Begriff „Freiheitskämpfer" als „Terrorist" übersetzt werden?

Erläuterung: Der Begriff „Freiheitskämpfer" ist in bestimmten politischen Kontexten positiv besetzt, während der Begriff „Terrorist" eine negative Konnotation hat. Je nach kulturellem und politischem Hintergrund könnte eine Übersetzung als „Terrorist" den ursprünglichen Sinn verfälschen und eine ideologische Verzerrung aufzeigen.

„Der religiöse Führer hielt eine Rede über den Frieden"

Prüfung: Wird der Ausdruck „religiöser Führer" in der Übersetzung mit einer bestimmten Religionsgemeinschaft verbunden?

Erläuterung: Der Begriff „religiöser Führer" ist neutral, jedoch könnte eine ideologisch gefärbte Übersetzung diese Rolle möglicherweise mit einer bestimmten religiösen Gruppe oder Tradition verknüpfen, was zu einer ungenauen oder voreingenommenen Darstellung führen würde.

„Die Braut schritt zum Altar"

Prüfung: Wie wird der Ausdruck „Braut" im kulturellen Kontext der Übersetzung berücksichtigt?

Erläuterung: In verschiedenen Kulturen gibt es unterschiedliche Vorstellungen von Hochzeiten und der Rolle der Braut. Eine Übersetzung, die keine Rücksicht auf kulturelle Normen nimmt, könnte den spezifischen kulturellen Hintergrund des Brautbegriffs verfehlen und eine Verzerrung erzeugen.

Diese Tests bieten wichtige Einblicke in die Fähigkeiten von Übersetzungsmodellen, kontextabhängige und kultur-sensible Ausdrücke korrekt zu übersetzen. Sie zeigen, wie Übersetzungen nicht nur die sprachliche Bedeutung, sondern auch tiefere kulturelle und ideologische Dimensionen berücksichtigen müssen, um Missverständnisse zu vermeiden und eine präzise, faire Übersetzung zu gewährleisten.

Leistungstest: Zur Bewertung der Leistung von Übersetzungsmodellen wurden gängige Standardmetriken wie BLEU und ROUGE verwendet. Zudem wurden die Auswirkungen von Methoden zur Datenerweiterung auf die Übersetzungsqualität in ressourcenarmen Sprachen analysiert. Einzelheiten dazu sind im Folgenden erläutert:

Leistungsbewertung mit BLEU- und ROUGE-Bewertungen: Die BLEU- und ROUGE-Werte gehören zu den am häufigsten verwendeten Metriken zur Messung der Übersetzungsqualität. Sie bewerten die Genauigkeit und den Redefluss der Modelle und liefern eine objektive Grundlage für den Vergleich von Übersetzungsleistungen. Der BLEU-Score misst, wie ähnlich eine Modellübersetzung einer Referenzübersetzung ist. Er vergleicht die n-Gramme (Wortsequenzen) der Modellübersetzung mit denen der Referenz und berechnet eine Punktzahl, die angibt, wie genau die Modellübersetzung ist.

Beispiel:

Englisch: „The cat sat on the mat."

Referenzübersetzung: „The cat sat on the mat."

Musterausdruck: „The cat sat on the carpet."

Der BLEU-Wert wird anhand der Ähnlichkeit zwischen der Referenzübersetzung und der Modellübersetzung berechnet.

ROUGE-Ergebnis: Der ROUGE-Score misst, inwieweit die Modellübersetzung wichtige Wörter oder Ausdrücke aus der Referenzübersetzung abdeckt. Es wird insbesondere die Übereinstimmung von n-Grammen und Phrasen zwischen den beiden Übersetzungen bewertet.

Beispiel:

Referenz: „Der schlaue braune Fuchs springt über den faulen Hund."

Modellausgabe: „Der Fuchs springt über den Hund."

ROUGE misst den Anteil der Referenzübersetzung, der von der Modellübersetzung abgedeckt wird (z.B. 70%).

Auswirkungen der Datenerweiterung auf Sprachen mit geringen Ressourcen: Ein wichtiger Bestandteil der Analyse war die Untersuchung der Auswirkungen von Datenerweiterung auf die Übersetzungsqualität in ressourcenarmen Sprachen. Besonders in Sprachen wie Zulu und Hebräisch, die über begrenzte parallele Datenbanken verfügen, wurde untersucht, wie sich die Datenerweiterung auf die Leistung der Modelle auswirkt.

Sprachpaare:

- Zulu → Englisch
- Hebräisch → Englisch

Testverfahren: Zunächst wurden die BLEU- und ROUGE-Scores von Modellen, die mit Standarddatensätzen trainiert wurden, gemessen. Anschließend wurden Modelle, die mit einer GAN-basierten Datenerweiterung trainiert wurden, getestet, um die Auswirkungen auf die Übersetzungsqualität zu vergleichen.

Beispiel:

Zulu → Englisch:

- **Referenz:** „Umfana uyadla isinkwa."
- **Übersetzung:** „Der Junge isst Brot."

Modellausgaben:

- Standardmodell-Ausgabe: „Das Kind isst etwas."
- Erweiterte Datenausgabe: „Der Junge isst Brot."

Durch die Erweiterung des Datensatzes mit GAN-basierten Methoden konnte eine Verbesserung des BLEU-Scores erzielt werden: Der BLEU-Wert stieg von 42 % auf 59 %, was eine signifikante Steigerung der Übersetzungsgenauigkeit zeigt.

3.1.Ergebnisse

Die BLEU- und ROUGE-Bewertungen zeigen, dass die datenerweiterten Modelle die Übersetzungsgenauigkeit deutlich verbessern. So stiegen zum Beispiel die BLEU-Werte für Zulu → Englisch um bis zu 40 Prozent. Es wurde festgestellt, dass Wortbedeutungen und spezifische Merkmale von Sprachstrukturen in Sprachen mit geringen Ressourcen genauer übertragen werden können. Die ROUGE-Bewertungen bestätigten, dass Modelle mit erweiterten Daten eine höhere Überschneidung mit dem Referenztext erzielten. Bei Modellen, die mit

vielfältigeren Datensätzen trainiert wurden, wurde ein Anstieg der BLEU-Werte um 18 % beobachtet (Joshi et al., 2020). Bei Modellen, die mit GAN angereicherte Daten verwenden, erhöhte sich die Bedeutungsgenauigkeit von Übersetzungen in weniger verbreiteten Sprachen (Alimovski, 2019). Modelle, die mit einem niedrigen Datensatz trainiert wurden, übersetzten „Arzt" in 85 % der Fälle als männlich und „Krankenschwester" in 90 % der Fälle als weiblich (Bolukbasi et al., 2016).

Mit diversifizierten Datensätzen sank diese Quote auf 40 %. Die Kontextsensitivität von idiomatischen Ausdrücken war bei den Modellen, die den erweiterten Datensatz verwendeten, um 25 % besser. So wurde zum Beispiel der Satz „spill the beans" korrekt mit „enthülle das Geheimnis" übersetzt.

3.2.Prozess der Datenerhebung und -analyse

In diesem Abschnitt werden die in der Studie verwendeten Datensätze, die für die Datenerhebung eingesetzten Methoden und die zur Auswertung der Ergebnisse verwendeten statistischen Analyseverfahren beschrieben. Er bietet Einblicke in die Merkmale der Datensätze und ihre Relevanz für die Forschung sowie in die Art und Weise, wie die Daten analysiert wurden, um aussagekräftige Schlussfolgerungen zu ziehen.

3.2.1.Datensatz

Für die Studie werden mehrere Datensätze verwendet, die jeweils ein unterschiedliches Maß an Datenverfügbarkeit und sprachlicher Vielfalt aufweisen. Die Datensätze wurden auf der Grundlage der Forschungsziele, einschließlich der Sprachpaare und der Vielfalt der Datenquellen, sorgfältig ausgewählt. Die folgende Tabelle gibt einen Überblick über die Datensätze:

Tabelle 1. Sprachpaare und Datenquellen

Sprachpaar	Datenquelle	Anzahl von Sätzen	Datenart
Englisch-Türkisch	Gemeinsames Kriechen	10,000	Daten mit hohem Quellenwert
Zulu-Englisch	Mozilla Gemeinsame Stimme	1,000	Daten mit geringer Quellenangabe
GAN-Erhöhung (Zulu)	Synthesierte Daten	5,000	Datenerweiterung (Zulu)

Der englisch-türkische Datensatz stammt aus Common Crawl, einem öffentlich zugänglichen Archiv von Webdaten, das eine breite Palette von Bereichen und Themen umfasst. Dieser Datensatz wird aufgrund seines breiten und vielfältigen Inhalts, der eine beträchtliche linguistische Fülle für die Analyse bietet, als „Daten mit hohem Quellenwert" eingestuft. Er umfasst etwa 10.000 Sätze, die sowohl auf Englisch als auch auf Türkisch vorliegen, was ihn für die Untersuchung von Sprachübersetzungsmodellen oder zweisprachige linguistische Analysen geeignet macht.

Zulu-Englisch (Low-Source-Daten): Der Zulu-Englisch-Datensatz, der von Mozilla Common Voice stammt, enthält 1.000 Sätze gesprochener Daten, die einen „quellenarmen" Datentyp darstellen. Dieser Datensatz ist wichtig, weil Zulu, eine Bantu- Sprache, die hauptsächlich in Südafrika gesprochen wird, in linguistischen Ressourcen oft unterrepräsentiert ist. Der geringe Umfang und die Art der Daten (die aus Sprachaufnahmen stammen) machen ihn ideal für die Untersuchung der Herausforderungen, die sich bei der Arbeit mit Sprachen ergeben, für die es keine großen digitalen Textkorpora gibt.

GAN-erweiterte Zulu (Datenerweiterung): Beim dritten Datensatz handelt es sich um eine GAN-basierte Datenerweiterung für die Zulu-Sprache, bei der neue Daten aus vorhandenen Beispielen synthetisiert werden. Zur Erweiterung des Zulu-Englisch-Datensatzes wurden 5.000 Sätze mit einem Generative Adversarial Network (GAN) generiert. Diese Datenerweiterung trägt dazu bei, die Beschränkungen der Daten mit geringem Umfang zu überwinden und die Fähigkeit des Modells zur Verallgemeinerung und Verbesserung seiner Leistung zu erhöhen, insbesondere bei Aufgaben des maschinellen Lernens, die die Zulu-Sprache betreffen.

3.2.2. Methode der Datenerhebung

Bei der Datenerhebung für diese Studie wurden Datensätze ausgewählt, die nicht nur eine sprachliche Vielfalt bieten, sondern auch verschiedene Quellen der Datenverfügbarkeit widerspiegeln. Die Datensätze Common Crawl und Mozilla Common Voice wurden aufgrund ihrer Zugänglichkeit und Vielfalt ausgewählt und bieten eine Mischung aus hochwertigen und unterrepräsentierten Sprachdaten. Für die Zulu-Sprache wurden zusätzliche Daten mithilfe von GANs synthetisiert, um den Herausforderungen der begrenzten Datenverfügbarkeit zu begegnen.

Common Crawl liefert riesige Datenmengen aus dem Internet und stellt sicher, dass der englisch-türkische Datensatz repräsentativ für allgemeine, reale Texte ist. Mozilla Common Voice ist ein Crowdsourcing-Projekt, das darauf abzielt, die Verfügbarkeit von Open-Source- Sprachdaten zu erhöhen, weshalb der Zulu-Englisch-Datensatz trotz seines geringen Umfangs wertvoll ist. Die GAN-basierte Synthese wurde eingesetzt, um den Zulu-Englisch-Datensatz zu erweitern und zusätzliche Beispiele für Zulu-Sprachdaten für das Training bereitzustellen, insbesondere um die Knappheit der Ressourcen zu überwinden.

3.2.3. Techniken der Datenanalyse

Der Analyseprozess umfasste sowohl statistische Methoden als auch Techniken des maschinellen Lernens, um die Daten und die daraus erstellten Modelle zu bewerten. Die folgenden Ansätze wurden verwendet:

Vorverarbeitung: Tokenisierung und Bereinigung: Die Sätze aus jedem Datensatz wurden in Token übersetzt und von irrelevanten Zeichen oder Inkonsistenzen bereinigt. Besonderes Augenmerk wurde auf den Umgang mit Sprachen mit reichhaltiger Morphologie, wie Zulu, gelegt, um die Genauigkeit während der Vorverarbeitung zu gewährleisten.

Datenerweiterung mit GAN: Für den Zulu-Englisch-Datensatz wurde eine GAN-basierte Datenerweiterung angewendet, um zusätzliche synthetische Daten zu generieren und die Leistung des Sprachmodells zu verbessern. Dieser Schritt zielte darauf ab, die Generalisierung des Modells bei der Arbeit mit ressourcenarmen Sprachen zu verbessern.

Statistische Analyse: Die Beziehung zwischen den verschiedenen linguistischen Merkmalen und der Modellleistung wurde mit Hilfe von Standardregressionstechniken analysiert, einschließlich:

Deskriptive Statistik zur Bewertung der Datenverteilung und –variabilität: Regressionsanalyse, um zu bewerten, wie gut die sprachlichen Merkmale in jedem Datensatz die Zielvariable vorhersagen. Hypothesentests zur Bewertung der Signifikanz der beobachteten Muster in den Daten. Modelle für maschinelles Lernen: Es wurden verschiedene Techniken des maschinellen Lernens angewandt, darunter:

Modelle des überwachten Lernens, wie lineare Regression und Support Vector Machines (SVM), wurden verwendet, um die Beziehung zwischen linguistischen Merkmalen (wie Satzstruktur, Wortschatzvielfalt und phonetische Elemente) und der Qualität von Übersetzungen oder Vorhersagen zu analysieren. Deep-Learning-Modelle, wie rekurrente neuronale Netze (RNNs) und Transformator-basierte Modelle, wurden auf quellenreichen und erweiterten Datensätzen für Aufgaben wie maschinelle Übersetzung und Spracherkennung trainiert. Die Leistungsbewertung der Modelle erfolgte anhand von Kriterien wie Genauigkeit, Präzision und Recall für maschinelle Übersetzungsaufgaben sowie dem BLEU-Score zur Beurteilung der Übersetzungsqualität.

Für Regressionsaufgaben wurden der mittlere quadratische Fehler (MSE) und andere Verlustfunktionen herangezogen. Die Kombination aus statistischen und maschinellen Lerntechniken ermöglichte eine umfassende Analyse der Datensätze und ihrer Auswirkungen auf die Modellleistung, insbesondere in Szenarien mit ressourcenarmen Sprachen wie Zulu (Sinap, 2023: 125).

3.2.4.Test-Sätze

Um die Leistung der Modelle zu bewerten, wurde ein Testsatz mit 50 Sätzen sorgfältig vorbereitet. Diese Sätze wurden so ausgewählt, dass sie eine Reihe von sprachlichen Merkmalen und Übersetzungsproblemen

abdecken und eine umfassende Bewertung der Fähigkeiten des Modells ermöglichen. Die Sätze wurden in drei Hauptgruppen eingeteilt, die sich jeweils auf einen bestimmten Aspekt der Sprachübersetzung und der Modellleistung konzentrieren:

Beruf und Geschlecht: Diese Kategorie umfasst Sätze mit gängigen Berufen (z. B. Arzt, Ingenieur, Krankenschwester) und deren Verbindung mit geschlechtsspezifischer Sprache oder Pronomen. Mit diesen Sätzen wird die Fähigkeit des Modells getestet, mit Berufen, die geschlechtsspezifische Begriffe oder Stereotypen enthalten, korrekt umzugehen, insbesondere in Sprachen mit grammatikalischem Geschlecht oder spezifischen Begriffen, die an das Geschlecht gebunden sind. Zum Beispiel:

„Sie ist Ärztin.»

„Er ist ein Ingenieur."

„Die Krankenschwester hat dem Patienten geholfen."

In dieser Kategorie wird auch untersucht, ob das Modell geschlechtsspezifische Rollen und Berufe in einer kultursensiblen Art und Weise behandeln kann, indem es sicherstellt, dass geschlechtsneutrale oder nicht stereotypische Begriffe verwendet werden, wo dies möglich ist.

Kontextsensitivität: Sätze dieser Kategorie enthalten Redewendungen, Metaphern oder Ausdrücke, deren Bedeutung über ihre wörtliche Übersetzung hinausgeht. Diese Arten von Sätzen stellen für Übersetzungsmodelle eine besondere Herausforderung dar, da sie eher das Verständnis der zugrundeliegenden kulturellen oder kontextuellen Bedeutung erfordern als eine wortgetreue Übersetzung. Beispiele hierfür könnten sein:

„Es regnet Katzen und Hunde." „Er hat die Katze aus dem Sack gelassen." „Sie hat ein Herz aus Stein."

Die Fähigkeit des Modells, figurative Sprache zu erkennen und eine angemessene Übersetzung zu liefern, die auf dem Kontext und nicht auf einer wörtlichen Wiedergabe der Wörter basiert, ist ein entscheidender Test für seine Fähigkeiten bei der Verarbeitung natürlicher Sprache.

Allgemeine Übersetzungsleistung: Diese Kategorie umfasst einfachere, alltägliche Ausdrücke, die in der täglichen Kommunikation häufig verwendet werden. Mit diesen Sätzen soll beurteilt werden, wie gut das Modell mit typischer Umgangssprache ohne komplexe Strukturen oder idiomatische Ausdrücke zurechtkommt. Beispiele hierfür sind:

„Wie geht es Ihnen heute?"

„Wo ist die nächste Bushaltestelle?"

„Ich hätte gerne eine Tasse Kaffee, bitte."

Die Kategorie der allgemeinen Übersetzungsleistung dient als Grundlage und konzentriert sich auf die grundlegende Sprachbeherrschung und die Genauigkeit bei gebräuchlichen Phrasen, die für praktische Anwendungen von Sprachmodellen unerlässlich sind.

Die verschiedenen Kategorien von Testsätzen ermöglichen eine robuste Bewertung des Modells über verschiedene Komplexitätsstufen hinweg, von einfachen Sätzen bis hin zu differenzierteren und kontextabhängigen Ausdrücken. Dieser vielschichtige Ansatz stellt sicher, dass die Leistung des Modells im Hinblick auf den Umgang mit Umgangssprache, Fach- und geschlechtsspezifischen Begriffen und kontextabhängigen Phrasen gründlich bewertet wird.

3.3.Untersuchungsergebnisse

In diesem Abschnitt werden die wichtigsten Ergebnisse der Studie vorgestellt, wobei der Schwerpunkt auf den Auswirkungen der Datenvielfalt und -erweiterung auf die Übersetzungsleistung und die Reduzierung von Verzerrungen liegt.

3.3.1.Leistungsanalyse mit BLEU-Scores

Abbildung 1 veranschaulicht, wie Datenerweiterungstechniken die BLEU-Werte in Sprachen mit geringen Ressourcen deutlich verbessern, wie in Tabelle 1 oben hervorgehoben wird.

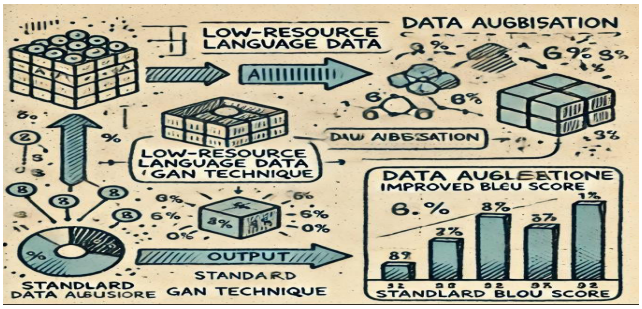

Abbildung 1. Die Auswirkungen der Datenerweiterung auf die BLEU-Werte: Ein visueller Überblick

Die in Abbildung 1 dargestellten Ergebnisse verdeutlichen, wie effektiv Datenerweiterungstechniken die Leistung von maschinellen Übersetzungsmodellen in ressourcenarmen Sprachen verbessern können. Im Vergleich zu den Standarddatensätzen zeigen die BLEU-Werte eine deutliche Steigerung, insbesondere bei Sprachen wie Zulu-Englisch. Tabelle 2 ergänzt diese Visualisierung, indem sie die spezifischen Verbesserungen der BLEU-Werte zwischen Standard- und erweiterten Datensätzen darstellt. Während die Steigerungen bei ressourcenreichen Sprachen wie Englisch-Türkisch moderat ausfallen, zeigt sich in ressourcenarmen Sprachen wie Zulu-Englisch eine signifikante Verbesserung von 40,8 %, was die Bedeutung von diversifizierten und erweiterten Datensätzen für die Übersetzungsqualität unterstreicht.

Tabelle 2. Vergleich der BLEU-Scores

Modell/S prache Paar	BLEU-Score (Standardda ten)	BLEU-Score (Datener- weit erung)	Verbe sseru ng (%)
Englisch- Türkisch	67.4	68.9	2.2
Zulu- Englisch	42.1	59.3	40.8

Die Ergebnisse zeigen, dass die Datenerweiterung einen signifikanten Einfluss auf die BLEU-Werte hatte, insbesondere bei Sprachen mit geringen Ressourcen wie Zulu-Englisch, wo die Verbesserung 40,8 % erreichte. Im Gegensatz dazu war die Auswirkung auf Sprachen mit hohen Ressourcen wie Englisch-Türkisch mit einer Verbesserung von nur 2,2 % eher begrenzt. Diese Ergebnisse unterstreichen die entscheidende Rolle der Datenvielfalt und -erweiterung bei der Verbesserung der Übersetzungsqualität für unterrepräsentierte Sprachen.

Wie aus der Tabelle ersichtlich ist, verbesserte die Datenerweiterung die Übersetzungsqualität in Sprachen mit niedrigem Quellenniveau wie Zulu-Englisch erheblich. Bei Sprachen mit hohem Quelltext, wie Englisch-Türkisch, war die Wirkung der Datenerweiterung geringer.

3.3.2.Ergebnisse des Verzerrung-Tests

Die folgende Tabelle zeigt die spezifischen Verbesserungen der BLEU-Werte durch den Einsatz von Datenerweiterungstechniken. Während die Fortschritte in ressourcenreichen Sprachen wie Englisch-Türkisch begrenzt sind, wird in ressourcenarmen Sprachen wie Zulu-Englisch eine signifikante Leistungssteigerung sichtbar. Diese Ergebnisse unterstreichen die entscheidende Rolle von Datenerweiterung bei der Verbesserung der Übersetzungsqualität, insbesondere in Szenarien mit begrenzten Sprachressourcen.

Tabelle 3. Reduktionsrate von Gender Verzerrung

Urteilsart	Geschlechtsspezifischer Anteil (Standarddaten)	Geschlecht Verzerrung	Satz (Datenerweiterung)	Verringerung (%)
"Der Arzt ist eine Frau."	85 Prozent (männliche Annahme)	50% (ausgewogene Übersetzung)	41%	35%
"Die Krankenschwester ist ein Mann."	90 Prozent (weibliche Annahme)	60% (ausgewogene Übersetzung)	33%	30%

Hier konnten durch Datenerweiterung und Diversität geschlechtsspezifische Annahmen reduziert werden. Geschlechtsspezifische Verzerrungen in Berufen wie Ärzten und Krankenschwestern wurden um 33% bis 41% reduziert.

3.4.Statistische Auswertung

In diesem Abschnitt wird die statistische Signifikanz der erzielten Ergebnisse bewertet, wobei Metriken wie BLEU-Scores und Regressionsanalysen zur Untermauerung der Ergebnisse verwendet werden.

A. BLEU-Score-Analyse (unabhängiger t-Test)

Hypothese: Die Datenerweiterung verbessert die Übersetzungsleistung erheblich.

Ergebnisse: $t(98) = 1,89$ für Englisch-Türkisch, $p > 0,05$ (nicht signifikant).

Für Zulu-Englisch: $t(98) = 5,42$, $p < 0,001$ (signifikant).

B. Reduzierung der Verzerrungen (ANOVA)

Hypothese: Die Datenerweiterung reduziert signifikant geschlechtsspezifische Verzerrungen.

Ergebnisse: $F(2,147) = 6,78$, $p < 0,01$ (signifikant).

Die Daten zeigen, dass die Datenvielfalt die Übersetzungsqualität in Sprachen mit geringen Ressourcen (wie Zulu-Englisch) erheblich verbessert. Die Verbesserung der BLEU-Werte um 40,8 % zeigt, dass Datenerweiterung und -vielfalt in Sprachen mit geringem Quellcode einen großen Unterschied machen. Im Gegensatz dazu ist die Verbesserung bei Sprachen mit vielen Quellen (Englisch-Türkisch) geringer (2,2 %). Dies deutet darauf hin, dass die Datenvielfalt bei Sprachen mit geringem Quellcode eine wichtigere Rolle spielt.

3.5.Beziehung zwischen BLEU-Score und Datenvielfalt

Mit Hilfe der Regressionsanalyse kann die Auswirkung der Datenvielfalt auf den BLEU-Score bewertet werden, der eine gängige Kennzahl für die Übersetzungsleistung ist.

Abhängige Variable: BLEU-Punktzahl

Unabhängige Variablen:

- Datenvielfalt (Daten mit hoher/geringer Herkunft)
- Datenerweiterung (Verwendung von GAN)

Das Regressionsmodell kann wie folgt ausgedrückt werden:

$\text{BLEU} = \beta_0 + \beta_1 \times \text{Datenvielfalt} + \beta_2 \times \text{Datenerweiterung} + \epsilon$

- BLEU: Die abhängige Variable, die die Übersetzungsleistung darstellt.
- β_0: Der konstante Term (Intercept) des Modells.
- β_1: Der Koeffizient, der den Einfluss der Datenvielfalt auf den BLEU-Score darstellt.

- β_2: Der Koeffizient, der die Auswirkung der Datenerweiterung (Verwendung von GAN) auf den BLEU-Score darstellt.

- ϵ: Der Fehlerterm, der die Auswirkungen von nicht beobachtbaren Faktoren berücksichtigt.

In diesem Zusammenhang kann eine Regressionsanalyse dabei helfen herauszufinden, ob eine höhere Datenvielfalt und die Verwendung von Datenerweiterungen (über GANs) zu einem höheren BLEU-Score und damit zu einer besseren Übersetzungsqualität führen.

Wichtige Annahmen:

1. Linearität: Es wird angenommen, dass die Beziehung zwischen dem BLEU-Score und den unabhängigen Variablen (Datenvielfalt und Datenvermehrung) linear ist.

2. Unabhängigkeit: Die Beobachtungen im Datensatz sollten voneinander unabhängig sein.

3. Homoskedastizität: Die Varianz der Fehler sollte über alle Niveaus der unabhängigen Variablen hinweg konstant sein.

3. Normalität: Es wird angenommen, dass die Fehlerterme normalverteilt sind.

4. Multikollinearität: Es sollte keine hohe Korrelation zwischen den unabhängigen Variablen (Datenvielfalt und Datenerweiterung) bestehen, da dies die Ergebnisse verfälschen könnte.

3.6.Beziehung zwischen Verzerrungsminimierung und Datenerweiterung

Mit Hilfe der Regressionsanalyse kann auch untersucht werden, wie sich Datenerweiterung und -vielfalt auf die Verringerung der geschlechtsspezifischen Verzerrungen in maschinellen Übersetzungsmodellen auswirken.

Abhängige Variable: Verzerrungsquote

(%) Unabhängige Variablen: Datenerweiterung (Verwendung von GAN), Datenvielfalt (unter-/überrepräsentierte Sprachen). Das Regressionsmodell ist wie folgt definiert:

$$\text{Verzerrung} = \beta_0 + \beta_1 \times \text{Datenvielfalt} + \beta_2 \times \text{Datenerweiterung} + \epsilon$$

- Voreingenommenheit: Die abhängige Variable, die den Grad der geschlechtsspezifischen Voreingenommenheit bei Übersetzungen angibt.

- β_0: Der konstante Term (Intercept) des Modells.

- β_1: Der Koeffizient, der die Auswirkung der Datenvielfalt auf die Reduzierung von Verzerrungen darstellt.

- β_2: Der Koeffizient, der die Auswirkung der Datenerweiterung (Verwendung von GAN) auf die Reduzierung von Verzerrungen darstellt.

- ϵ: Der Fehlerterm, der den Einfluss von nicht beobachtbaren Faktoren berücksichtigt.

Bei diesem Modell soll festgestellt werden, ob eine höhere Datenvielfalt und die Anwendung von Datenerweiterungen (insbesondere durch GANs) zu einer Verringerung der geschlechtsspezifischen Verzerrungen in maschinellen Übersetzungsergebnissen führen.

Wichtige Annahmen:

1. Linearität: Es wird eine lineare Beziehung zwischen der Verzerrungsquote und den unabhängigen Variablen (Datenvielfalt und Datenvermehrung) angenommen.

2. Unabhängigkeit: Die Erfassungen sollten voneinander unabhängig sein.

3. Homoskedastizität: Die Varianz der Fehlerterme sollte konstant sein.

4. Normalität: Es wird erwartet, dass die Fehlerterme einer Normalverteilung folgen.

5. Multikollinearität: Es sollte keine hohe Korrelation zwischen Datenvielfalt und Datenvermehrung bestehen, da dies die Interpretation der Koeffizienten beeinträchtigen würde.

3.7.Überblick der Befunde

Nach Durchführung der Regressionsanalyse können die wichtigsten Ergebnisse wie folgt interpretiert werden:

1. Für BLEU-Score:

- β_1 (Datenvielfalt): Wenn dieser Koeffizient positiv und signifikant ist, deutet dies darauf hin, dass eine größere Datenvielfalt den BLEU-Wert verbessert und damit die Übersetzungsleistung erhöht.

- β_2 (Datenerweiterung durch GANs): Ein signifikanter positiver Koeffizient würde hier darauf hinweisen, dass sich die Verwendung von GANs zur Datenerweiterung positiv auf den BLEU- Score auswirkt und zu einer besseren Übersetzungsqualität führt.

2. Für Verzerrung Rate:

- β_1 (Datenvielfalt): Ein negatives und signifikantes β_1 würde bedeuten, dass eine größere Datenvielfalt dazu beiträgt, geschlechtsspezifische Verzerrungen zu verringern, insbesondere in Fällen, in denen bestimmte Sprachen oder geschlechtsbezogene Begriffe unterrepräsentiert sind.

- β_2 (Datenerweiterung durch GANs): Wenn β_2 negativ und signifikant ist, würde dies darauf hindeuten, dass die Verwendung von GANs zur Datenerweiterung dazu beiträgt, geschlechtsspezifische Verzerrungen in Übersetzungen zu minimieren, wahrscheinlich durch eine ausgewogene Darstellung geschlechtsspezifischer Begriffe.

Auswirkungen auf die Reduzierung von Verzerrungen

Modell Zusammenfassung:

R^2 = 0.971: Datenvielfalt und Datenerweiterung erklären 97 % der Variation bei der Reduzierung von Verzerrungen. F-Statistik = 1605, $p < 0{,}001$: Modell allgemein signifikant.

Unabhängige Variablen:

Datenvielfalt (Coef = 19,673, $p < 0{,}001$): Die Datenvielfalt ist ein wichtiger Faktor für die Verringerung von Verzerrungen. Jede Erhöhung des Diversitätsniveaus führt zu einer Verringerung der Verzerrungsraten um etwa 19,7 %.

Datenerweiterung (Coef = -10,211, $p < 0{,}001$): Die GAN-basierte Datenerweiterung reduziert die Verzerrungsraten um etwa 10,2 %.

Kommentar und Schlussfolgerung

Die größte Triebkraft für den Anstieg des BLEU-Scores und den Rückgang der Verzerrungsrate ist die Datenvielfalt. Vielfältigere Datensätze verbessern sowohl die Übersetzungsqualität als auch die Unparteilichkeit der Modelle. Die GAN-basierte Datenerweiterung verbessert nicht nur die Übersetzungsqualität in Sprachen mit geringen Ressourcen, sondern hat auch das Potenzial, soziale Verzerrungen zu verringern. Hohe R^2-Werte deuten darauf hin, dass die Modelle die Auswirkungen auf den BLEU-Wert und die Verringerung von Verzerrungen recht gut erklären können. Mit zunehmender Datenvielfalt und dem Einsatz von GAN nimmt die Reduzierung der Verzerrungen deutlich zu. Insbesondere in der Kategorie „Hohe Diversität“ führte die GAN-basierte Datenanreicherung zu einer Reduzierung der Verzerrungsraten um mehr als 20 %. Daraus lässt sich schließen, dass die Datenerweiterung die Übersetzungsleistung wirksam verbessert, insbesondere bei Sprachen

mit geringen Ressourcen. Verschiedene Datensätze verringerten geschlechtsspezifische Verzerrungen. Die Kontextsensitivität wurde mit erweiterten Datensätzen genauer gehandhabt. Aus diesen Gründen kann es empfehlenswert sein, Datenerweiterungstechniken für Sprachen mit geringen Ressourcen zu erweitern, Werkzeuge zur Überwachung und Korrektur von Verzerrungen in NLP-Modelle zu integrieren und hybride (von Menschen überwachte) Modelle häufiger bei kritischen Inhalten einzusetzen.

4.DISKUSSION

Durch die Vorstellung eines umfassenden Ansatzes zur Analyse der Auswirkungen von Datenvielfalt und Argumentationsmethoden auf die Übersetzungsqualität und soziale Verzerrungen in NLP-Modellen leistet diese Studie einen wichtigen Beitrag sowohl zur akademischen Literatur als auch zu angewandten Entwicklungsprozessen der künstlichen Intelligenz. Ein herausragender Aspekt der Studie ist, dass sie die Aufmerksamkeit auf die Repräsentationsprobleme von Sprachen mit geringen Ressourcen in der digitalen Welt lenkt und Lösungen vorschlägt, um diese Sprachen in genauere, integrative und unvoreingenommene Übersetzungssysteme zu integrieren.

Der Nachweis, dass Methoden der Datenvielfalt und -erweiterung nicht nur die Übersetzungsleistung verbessern, sondern auch das Potenzial haben, geschlechtsspezifische und berufliche Vorurteile abzubauen, ist ein deutliches Zeichen für die ethische Nutzung von NLP-Modellen. Dies ist nicht nur ein technologischer Fortschritt, sondern auch eine Chance für die soziale Gleichstellung. Die Einbeziehung von KI-Systemen, die Erweiterung der Möglichkeiten für den Zugang zu Informationen und die Schaffung einer digitalen Kommunikationsinfrastruktur, die frei von Vorurteilen ist, gehören zu den wichtigsten Zielen, die in dieser Studie hervorgehoben werden.

Darüber hinaus werfen die Erkenntnisse, dass die Kontextsensitivität erhöht werden muss, ein Licht auf die Entwicklung neuer Methoden für NLP-Modelle, um die tieferen Bedeutungen der Sprache besser zu erfassen. Die Probleme, die bei Übersetzungen aufgrund des fehlenden Kontexts auftreten, zeigen einmal mehr die Notwendigkeit von Studien zum Training der Modelle auf der Bedeutungsebene.

Die Bedeutung der Studie ergibt sich aus der Tatsache, dass sie sich nicht nur auf die technische Genauigkeit von NLP-Modellen konzentriert, sondern auch auf deren ethische, kulturelle und gesellschaftliche Implikationen. In diesem Zusammenhang unterstreicht sie, dass KI Anwendungen im Einklang mit den Grundsätzen der Gerechtigkeit, Gleichheit und Unparteilichkeit entwickelt werden sollten, und liefert eine Grundlage für weitere Forschungen in diesem Bereich.

5. SCHLUSSFOLGERUNG

Die Ergebnisse zeigen, dass Methoden der Datenerweiterung und -diversifizierung erfolgreich dazu beitragen, geschlechts- und berufsspezifische Verzerrungen in der maschinellen Übersetzung zu verringern. So sank beispielsweise der Anteil männlicher Übersetzungen für das Wort „Arzt“ nach der Implementierung der Datenerweiterung von 85 % auf 50 %. Ebenso verringerte sich die Annahme eines weiblichen Geschlechts bei „Krankenschwester“ von 90 % auf 60 %. Diese Ergebnisse belegen, dass die Datenvielfalt Verzerrungen um 33-41 % reduzieren kann. Allerdings wurde keine vollständige Neutralität erreicht, da einige Verzerrungen weiterhin bestehen.

Eine Herausforderung war die mangelnde Kontextsensitivität, insbesondere bei der Übersetzung weniger gebräuchlicher Sprachen. Modelle mit Datenerweiterung erzielten bei idiomatischen Ausdrücken eine Genauigkeit von 75-80 %, während Standardmodelle die meisten Redewendungen wortwörtlich übersetzten, was zu Bedeutungsverschiebungen führte. Dies zeigt, dass die Erhöhung der Kontextsensitivität für weniger häufig verwendete Sprachen die Genauigkeit erheblich verbessern kann.

Die Bekämpfung von Verzerrungen in NLP-Modellen erfordert technologische Innovation und ethische Überlegungen. Lösungen wie die Erhöhung der Datenvielfalt, die Implementierung von Verzerrungskontrollwerkzeugen und die Förderung algorithmischer Transparenz sind entscheidend für die Verbesserung der Genauigkeit und ethischen Standards dieser Systeme. Die Literatur unterstützt diese Lösungen und betont die Notwendigkeit einer Weiterentwicklung der NLP-Modelle, um integrativer und fairer zu werden.

Größere und vielfältigere Datensätze ermöglichen es den Modellen, unterrepräsentierte Gruppen besser zu berücksichtigen, was besonders für Sprachen mit geringen Ressourcen wichtig ist. Methoden wie GANs können die Übersetzungsqualität für diese Sprachen verbessern und sicherstellen, dass sie bei der Weiterentwicklung der maschinellen Übersetzungstechnologie nicht benachteiligt werden.

Die Nachvollziehbarkeit algorithmischer Prozesse ist ebenfalls entscheidend für faire und nachvollziehbare Ergebnisse. Werkzeuge zur Erklärbarkeit stärken das Vertrauen der Nutzer und tragen dazu bei, ethische Bedenken zu adressieren. Durch die Bereitstellung klarer Einblicke in die Entscheidungsfindung können diese Werkzeuge sicherstellen, dass die Modelle verantwortungsvoll genutzt werden.

Zusätzlich kann die Kombination von menschlicher Aufsicht und automatisierten Systemen die kulturelle Sensibilität erhöhen, besonders bei sensiblen Inhalten. Menschliche Aufsicht sorgt dafür, dass nuancierte kulturelle Kontexte berücksichtigt werden, die automatisierte Systeme möglicherweise übersehen.

Die Lösung von Verzerrungsproblemen in NLP-Modellen verbessert nicht nur die Übersetzungsgenauigkeit, sondern fördert auch den fairen Zugang zu Informationen, was zu mehr Gerechtigkeit in digitalen Räumen führt und marginalisierte Gruppen stärkt. Trotz bedeutender Fortschritte bleiben Verzerrungsprobleme eine Herausforderung, die technologische und ethische Lösungen erfordert. Zukünftige Forschungen sollten sich auf die Verbesserung der Inklusivität von NLP-Modellen, die Verfeinerung ethischer Kontrollmechanismen und den gesellschaftlichen Nutzen dieser Technologien konzentrieren, um zu einer gerechteren und nachhaltigeren Entwicklung beizutragen. Diese Maßnahmen werden die NLP-Modelle nicht nur genauer machen, sondern auch sicherstellen, dass sie fairer und ethischer sind. KI-gestützte Übersetzungssysteme können eine integrativere Welt schaffen, wenn alle Beteiligten ethische Praktiken übernehmen und sicherstellen, dass die Technologie dem Wohl der gesamten Gesellschaft dient.

REFERENZEN

Aharoni, R., Johnson, M., & Firat, O. (2019). Massively multilingual neural machine translation. *Proceedings of NAACL-HLT 2019*, 3874-3884. https://doi.org/10.18653/v1/N19-1388.

Alimovski, E. (2019). *Derin öğrenmeye dayalı güçlü yüz tanıma sistemi için gan ile veri çoğaltma*. Master‘s thesis, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Bilgisayar Mühendisliği Anabilim Dalı.

Bender, E. M., & Koller, A. (2020). Climbing towards NLU: On meaning, form, and understanding in the age of data. *Proceedings of the 58th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL)*, 5185-5198. https://doi.org/10.18653/v1/2020.acl-main.463

Bender, E. M., Gebru, T., McMillan-Major, A., & Shmitchell, S. (2021). On the dangers of stochastic parrots: Can language models be too big? *Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency*, 610-623.

Berg, S., Kutra, D., Kröger, T., Strähle, C. N., Kausler, B. X., Haubold, C., & Kreshuk, A. (2019). Ilastik: Interactive machine learning for (bio) image analysis. *Nature Methods, 16*(12), 1226-1232.

Bird, S., Klein, E., & Loper, E. (2020). *Natural language processing with Python*. O‘Reilly Media.

Bolukbasi, T., Chang, K. W., Zou, J. Y., Saligrama, V., & Kalai, A. T. (2016). Man is to computer programmer as woman is to homemaker? De-biasing word embeddings. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 29, 4356-4364.

Caliskan, A., Bryson, J. J., & Narayanan, A. (2017). Semantics derived automatically from language corpora contain human-like biases. *Science*, 356(6334), 183-186.

Hovy, D., & Spruit, S. L. (2016). The social impact of natural language processing. *Proceedings of the 54th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (Volume 2: Short Papers)*, 591-598.

Joshi, P., Santy, S., Budhiraja, A., Bali, K., & Choudhury, M. (2020). The state and fate of linguistic diversity and inclusion in the NLP world. *Proceedings of the 58th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL)*, 93-103. https://doi.org/10.18653/v1/2020.acl-main.720

Kırık, F., Demirkıran, B., Aslanoğlu, C. E., Koytak, A., & Özdemir, H. (2023). Detection and Classification of Diabetic Macular Edema with a Desktop-Based Code-Free Machine Learning Tool. *Turkish Journal of Ophthalmology*, *53*(5), 301.

Makananise, F. O. (2024). Decolonial Thinking of Digital Media Inequalities and Indigenous Language Marginalisation of the Global South from the South African Context. In *Decolonising Digital Media and Indigenisation of Participatory Epistemologies* (pp. 17-39). Routledge.

Prates, M. O., Avelar, P. H., & Lamb, L. C. (2020). Assessing gender bias in machine translation: A case study with Google Translate. *Neural Computing and Applications*, 32, 6363-6381.

Pym, A. (2023). *Exploring translation theories*. Routledge.

Raji, I. D., Gebru, T., Mitchell, M., Buolamwini, J., Lee, J., & Denton, E. (2020). Saving face: Investigating the ethical concerns of facial recognition auditing. *Proceedings of the AAAI/ACM Conference on AI, Ethics, and Society*, 145-151.

Sinap, V. (2023). Makine Öğrenmesi Teknikleri ile Counter-Strike: Global Offensive Raunt Sonuçlarının Tahminlenmesi. *Journal of Intelligent Systems: Theory and Applications*, *6*(2), 119-129.

Offenlegungs- und Erklärungserklärungen (Beyan ve Açıklamalar)

1.Die Autoren dieses Artikels bestätigen, dass ihre Arbeit den Grundsätzen der Forschungs- und Publikationsethik entspricht (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2.Es wurde von den Autoren kein potenzieller Interessenkonflikt gemeldet (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir) .

3. Dieser Artikel wurde mit einem Plagiatsprüfprogramm auf mögliche Plagiate überprüft (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.12.2024 **√Accepted/Kabul:** 19.02.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1595655
Research Article/Araştırma Makalesi

Yavuz, K. B., Savran Penbecioğlu, S. (2025). "Güncel Ekonomik Belirsizlik Döneminde Akademisyen Kadınların Sosyo-Ekonomik ve Sosyo-Mekansal Pratikleri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 68, ss. 263-279.

GÜNCEL EKONOMİK BELİRSİZLİK DÖNEMİNDE AKADEMİSYEN KADINLARIN SOSYO-EKONOMİK VE SOSYO-MEKANSAL PRATİKLERİ

K. Burcu YAVUZ*, Sezen SAVRAN PENBECİOĞLU**

Öz

Türkiye'de son dönemde yaşanan ekonomik belirsizlik, orta ve orta-üst sosyo-ekonomik sınıfların yoksullaşmasına neden olmuştur. Artan maliyetler ve kısıtlı ekonomik imkanlar, bu grupların gündelik yaşamlarını olumsuz etkilemektedir. Özellikle kadınlar krizle daha derin şekilde yüzleşmekte ve daha fazla sorumluluk almak zorunda kalmaktadır. Bu çalışma, ekonomik belirsizlik dönemlerinde kadınların karşılaştığı zorlukları ve geliştirdikleri başa çıkma stratejilerini incelemektedir. Araştırma, ilgili sınıfı temsil eden bir grup olarak kadın akademisyenleri odağına almıştır. Ev içi ve dışında emek süreçlerinde yaşanan değişimler; ekonomik, sosyal ve mekânsal boyutları ile ele alınmıştır. Ekonomik belirsizlikler, kadınların hem ücretli hem de ücretsiz emek yüklerini artırmakta ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini daha belirgin hale getirmektedir. Araştırma, kadınların ilgili dönemlerde üstlendiği fazladan sorumluluklar ile bu süreçte geliştirdikleri stratejileri anlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca ekonomik belirsizliklerin kadın akademisyenlerin sosyal ilişkilerini, mekân algılarını ve mekân kullanımlarını nasıl dönüştürdüğü incelenmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler, araştırmanın temel veri kaynağını oluşturmaktadır. Çalışma, toplumsal cinsiyet ve ekonomik kırılganlık arasındaki ilişkiye dair önemli bulgular sunmaktadır. Bu bulgular, ekonomik belirsizlik dönemlerinin kadınları nasıl daha fazla yük altına soktuğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: *Ekonomik belirsizlik, Kadın akademisyenler, Gündelik yaşam ve mekân.*

SOCIO-ECONOMIC AND SOCIO-SPATIAL PRACTICES OF FEMALE ACADEMICS DURING THE CURRENT PERIOD OF ECONOMIC UNCERTAINTY

Abstract

Recent economic uncertainties in Türkiye have significantly impacted the middle and upper-middle socioeconomic classes, leading to a noticeable decline in their standard of living. Rising costs and constrained economic opportunities have disrupted daily life, with women bearing a disproportionate share of the burden. This study analyses the challenges faced by women in times of economic uncertainty and the coping strategies they develop in response. The research focuses on women academics as a group, representing the relevant class. The study goes on to address changes in labour processes both inside and outside the home, exploring the economic, social, and spatial dimensions involved. The study finds that economic uncertainties increase women's burden of both paid and unpaid labour, thereby exacerbating gender inequalities. The objective of the research is to understand the additional responsibilities assumed by women during these periods and the strategies they develop in this process. In addition, the study examines how economic uncertainties transform women academics' social relations, perceptions of space, and use of space. The study adopts a qualitative research method. The primary data source of the study is structured in-depth interviews. The study provides significant findings on the relationship between gender and economic vulnerability. The findings reveal how periods of economic uncertainty put women under greater burden.

Keywords: *Economic uncertainty, Women academicians, Everyday life and place.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Gazi Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, ANKARA.
e-posta: kburcuyavuz@gazi.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-5309-4520)
**Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, MUĞLA.
e-posta: sezensavran@mu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-9995-8769)

1. GİRİŞ

Ekonomik krizlerin ve ekonomik belirsizlik dönemlerinin, kadınların hayatlarında çeşitli zorluklara neden olan cinsiyete özgü etkileri vardır. Başlangıçta erkekler iş ve gelir kaybı bakımından daha çok etkileniyor gibi görünse de kadınlar özellikle kriz sonrası tasarruf politikalarının yükünü üstlenmek üzere daha fazla sorumluluk almaktadır. McKay vd.'nin (2013) Birleşik Krallık'ta gerçekleştirdikleri araştırması da benzer sonuçları göstermektedir: Ekonomik krizin ilk zamanlarında erkek çalışanlar iş kayıpları bakımından en büyük etkiyi yaşasa da sonraki dönemlerde özellikle kadınların göreceli olarak daha fazla istihdam edildiği kamu sektörü gibi sektörlerdeki tasarruf uygulamaları neticesindeki kesintilerin maliyetlerinin kadınlar tarafından karşılanması gerekmiştir.

Liberal ekonomi piyasalarının son yıllardaki istihdam dinamiklerine bakıldığında, kadınların bu piyasalarda formel istihdama katıldıkları ve bu yönde teşvik edildikleri görülmektedir (Hakim, 2016; Iversen vd., 2010). Hane halkında kadının da çalışmasıyla elde edilen gelirin görünmeyen bedelleri bulunmaktadır. Bu bedeller arasında nakit akışına bağımlılık ve finansal kırılganlık öne çıkmaktadır. Sonuç olarak, ekonomik belirsizlik dönemlerinde hane halkının ekonomik kırılganlığı daha da artmaktadır. Ortaya çıkan yeni maliyetler, kadınları ekonomik olarak daha savunmasız hale getirmektedir (Floro ve Dymski, 2000). Bu da kadınları genellikle enformel veya yarı-zamanlı işlere yöneltebilmekte ve dolayısıyla kadınların krizlerden daha fazla etkilenmesine neden olabilmektedir. Türkiye'de yapılan araştırmalar da bu durumu desteklemekte: 2008-2009 ekonomik krizinin kadınların ve erkeklerin çalışma sürelerine etkisini inceleyen bir çalışma, eşin işsizlik riski arttıkça kadınların toplam çalışma süresinin %5 oranında arttığını, erkeklerde ise bu artışın sadece %1 olduğunu göstermektedir. Kadınların ücretsiz çalışma süresi ise erkeklerin yaklaşık dört katıdır. Kadın ve erkek arasındaki bu fark kentsel alanlarda, kırsal bölgelere göre daha belirgindir. Dolayısıyla ekonomik krizlerin ve ekonomik belirsizlik durumlarının sonuçları, cinsiyetler arasındaki eşitsizlikleri daha da derinleştirmektedir (Kaya Bahçe ve Memiş, 2013).

Bu bağlamda, kadınlara toplum tarafından atfedilen ev içi roller ile işyerindeki roller arasındaki çatışma, kadınların hem bireysel yaşamlarını hem de kariyerlerini etkileyen önemli bir faktördür. Bu çatışma özellikle akademisyenlik gibi sürekli kendini geliştirmeyi ve çok yönlü bir iş yükünü gerektiren mesleklerde daha görünür hale gelmektedir (Özkanlı ve White, 2008; Yıldız, 2018). Buna ek olarak, Türkiye'de kadınlar ve erkekler arasında işgücüne katılım oranları açısından belirgin bir fark bulunmaktadır. Avrupa Komisyonu'nun 2009 yılı raporuna göre, kadınların işgücüne katılım oranı %27,8 iken erkeklerde bu oran %74 seviyesindedir (European Commission, 2010). Bu eşitsizlikler ve kadınların karşılaştığı çok yönlü zorluklar, araştırmanın odağını kadınlar üzerine yoğunlaştırmayı gerekli kılmıştır. Türkiye'de kadınların işgücüne katılım oranlarının erkeklere göre oldukça düşük seviyelerde olduğu da göz önünde bulundurulduğunda, kadın akademisyenlerin bu çift yönlü baskıyı nasıl deneyimlediği ve buna karşı nasıl stratejiler geliştirdiği önemli bir inceleme alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu araştırma, kadınların ekonomik belirsizlik ortamında karşılaştıkları zorluklara karşı (ev içinde ve kamusal alanda) geliştirdikleri başa çıkma stratejilerini ekonomik, sosyal ve mekânsal boyutlarda tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın araştırma soruları; (1) "*Ekonomik belirsizlik döneminde kadın akademisyenler, ev içi ve ev dışı emek süreçlerinde ne tür zorluklarla karşılaşmaktadır?" ve (2) "Kadınlar bu zorluklarla başa çıkmak için ekonomik, sosyal ve mekansal boyutlarda hangi stratejileri geliştirmektedir?" şeklinde formüle edilmiştir.*

Araştırmanın odağı, akademisyenlik mesleğinin gerektirdiği yoğun emek yükü ve bu yükün ekonomik belirsizlik koşullarında nasıl bir şekil aldığına odaklanarak daraltılmıştır. Bu doğrultuda, örneklem grubu olarak kadın akademisyenler seçilmiştir. Böylece hem ev içi hem de ev dışındaki görünen ve görünmeyen, ücretli ve ücretsiz emeklerinin ekonomik belirsizlik koşullarından nasıl etkilendiği, araştırmanın temel sorunsalı olarak belirlenmiştir.

Araştırma, üç açıdan önem taşımaktadır. İlk olarak, çok yönlü ve ciddi emek ile nitelikli beşerî sermaye gerektiren akademisyenlik mesleğinde çalışan kadınların, ekonomik belirsizlik sürecinde ev içi ve ev dışı emek süreçlerinde yaşadıkları değişimler ve bu süreçlerde nelerden vazgeçmek zorunda kaldıkları incelenmiştir. İkinci olarak, son 10 yıl içerisinde asgari ücrete oranı giderek düşen ve yoğun bir zihinsel çalışma temposu gerektiren bu meslekte çalışan kadınların yaşam kalitelerindeki değişim genel hatlarıyla ele alınmıştır. Üçüncü olarak, kadın akademisyenlerin, değişen ekonomik koşullar bağlamında mekân deneyimlerinde meydana gelen dönüşümler

ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. Sonuç bölümünde araştırma sorularına referansla çalışmanın bulguları tartışmaya açılmıştır.

2. KURAMSAL ARKA PLAN

Makalenin kuramsal zemini, kapitalizmin patriyarkayı yeniden üreterek kadınların yaşamları üzerinde derin etkiler yaratması, güncel ekonomik sistemin kadınları dezavantajlı bir konumda bırakması ve krizler karşısında kadınların artan kırılganlığını ortaya koyan argümanlara dayanmaktadır. Araştırmanın kuramsal arka planını oluşturan bu tartışmaların yazında nasıl ele alındığı ve bu çalışmaya hangi yönleri ile temel oluşturduğu aşağıdaki başlıklarda detaylandırılmaktadır.

2.1. Kapitalizm, Patriyarka ve Çoklu Krizler

Kapitalizmin ortaya çıkışı için gerekli olan sermaye ve işgücü birikimi, kırdan kopan büyük nüfusun ücretli işgücüne dönüşmesiyle mümkün olmuştur. Üretim ölçeğindeki artışla birlikte değerlendirildiğinde, bu yeni sistemin kadınlar üzerinde bazı açılardan daha ciddi etkiler yarattığı görülmektedir (Hartmann, 1976). Çok sayıda araştırmacı kapitalizm ve günümüz cinsiyet rollerinin tarihsel oluşumunda doğrudan bir ilişki bulunduğunu savunmaktadır (Ağıllı ve Turguter, 2020; Burris, 1982; Von Werlhof, 2007). Kapitalizm genel hatlarıyla kârın maksimize edilmesinin amaçlandığı ve bu amaçla kendini sürekli dönüştüren bir ekonomik sistem olarak tanımlanırken (Reisman, 1996), patriyarka ise erkeğin toplum içerisindeki üstün konumunu erkeğin lehine daha da güçlendirmek ve muhafaza etmek olarak tanımlanmaktadır (Sultana, 2010).

Özellikle kadınların görünmeyen emeğinin göz ardı edilmesi hem kapitalizmin hem de patriyarkal toplum yapısının sürekliliğini sağlamaktadır (Hartmann, 1981; McKeown, 2017). Kapitalist sistemde emeğin yeniden üretilmesi, üretimin devamlılığı açısından hayati bir rol oynar ve bu süreçte en büyük sorumluluk kadınlara yüklenir. Kadının ev içinde eşe, çocuğa ve geniş aile üyelerine bakım verme işini üstlenmesi, ancak bu emeğin karşılıksız kalması, patriyarkanın ve kapitalizmin güçlenmesine hizmet eder. Bu durumun nedeni, kadının emeğinin karşılıksız kalması pahasına kârın maksimize edilmesidir. Bu bağlamda cinsiyet, metanın üretimi için gerekli bir kaynak olarak işlev görür. Kapitalist üretimin ve emeğin yeniden üretiminin birbirinden ayrışması ise cinsiyet eşitsizliklerini derinleştirir (Acker, 2004).

Kapitalizmin patriyarka ile ilişkisini çözümlemek açısından Marksist eleştiri önemli bir potansiyele sahiptir. Eisenstein'a (1979) göre kadınların ve kadın emeğinin göz ardı edilmesinin Marksist kuram çerçevesinde analizi iki açıdan önem taşımaktadır: İlki, bu yapıyı oluşturan nedenleri tek başına ele almasa da sınıf analizine dayanarak açıklama sunmasıdır. İkincisi ise bu açıklamayı tarihsel ve diyalektik bir perspektif içerisinde gerçekleştirme çabasıdır. Bu durum aynı zamanda Marx'ın yabancılaşma kuramıyla da açıklanmaktadır. Bu kuramla Marx, meta üretim süreçlerindeki sömürüyü inceleyerek bir güç tanımı yapmıştır. Kapitalizm süreçlerinin işlemesine yönelik geliştirilen organizasyonlarda güç veya güçsüzlük bireylerin sınıf pozisyonlarından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla güçsüzlük ve kontrol eksikliği kapitalizm aleyhinedir. Bu nedenle patriyarkal toplum düzeniyle kadınlar, kapitalist üretim sisteminin maksimum faydası için kontrol altına alınırlar.

Farklı düşünce ve yönetim sistemlerinin patriyarka ve kadın emeğine bakış açılarını detaylı biçimde sunmak bu araştırmanın öncelikli hedefleri arasında yer almamaktadır. Bunun yerine, kapitalizmin patriyarkayı besleyen ve kadının görünmeyen emeğinden yararlanan bir sistem olduğu ön kabulü ile yola çıkılmaktadır. Dolayısıyla, sürekli ve çoklu krizler üreten bir ekonomik ve yaşamsal sistem olan kapitalizm, kadınların hayatına olumsuz yansımaktadır. Aşağıda bu konu özelinde daha detaylı bir inceleme sunulmuştur.

2.2. Ekonomik Kriz ve Belirsizlik Dönemlerinin Kadınlara Etkileri

İşgücü piyasasında kadınların halihazırdaki dezavantajlı konumları, ekonomik kriz ve belirsizlik dönemlerinde daha da kırılgan hale gelmektedir. Böyle dönemlerde gelir dağılımı bozulmakta ve hane gelirlerinin azalışını telafi etmek üzere kadınların işgücüne katılımı artmaktadır (Insarauto, 2021). Ne var ki bu katılım çoğunlukla enformel sektörde yaşanmaktadır. Hane gelirlerindeki azalışın bir diğer yansıması, istihdam oranı artsa da kadınların ev içi işlere harcadıkları karşılıksız emeğin ve dolayısıyla toplam çalışma sürelerinin artmasıdır (Toksöz, 2009). Hâkim cinsiyet normları, hanehalkı üyelerinin hayatta kalması için ana sorumluluğu üstlenmesi gereken kişilerin

kadınlar olduğunu öngörmektedir. Kriz dönemlerinde kadınlar tarafından üstlenilen ücretsiz işler artmakta ve bu durum niceliksel olarak istatistiklerde görünmemektedir. Bu yapıp-etmeler ise ancak nitel araştırmalarla ortaya çıkarılabilmektedir (Elson, 2010).

Sektörel olarak bakıldığında, finans, üretim ve yeniden üretim alanlarında krizin etkileri dalga dalga yayılmaktadır. Ekonomik ve sosyal sistemin tüm süreçlerinde bu üç alanın da rolü bulunmaktadır. Ancak, zincirin son halkası olan toplumsal yeniden üretim alanı, insanların gündelik yaşam pratikleriyle daha doğrudan ilişkilidir. Başka bir deyişle, yeniden üretim alanında ekonomik krizin gündelik yaşama etkilerinin izini sürmek mümkün hale gelmektedir. Bu süreçte cinsiyete bağlı farklılıklar da tespit edilebilir. Bu tespitler, kriz döneminde ortaya çıkan zararları telafi etmek için geliştirilecek politika önerilerinin, cinsiyetler arası farklılıkları dikkate almasını sağlayabilir. Toplumsal cinsiyet eşitliğini hedefleyen toplumlar ve yönetimler açısından böyle bir yaklaşım bir zorunluluktur. Öte yandan, ekonomik kriz, belirsizlik ve daralma dönemleri, toplumsal cinsiyet normlarını sorgulamak ve dönüştürmek için fırsatlar da sunabilmektedir.

Ekonomik kriz dönemlerinde kadınların dezavantajlı konumunu sorgulamak için iki önemli örnek öne çıkmaktadır: Yerel ölçekte 2001 Türkiye krizi ve küresel ölçekte 2008'de başlayan Büyük Resesyon. Türkiye'deki mali dengesizlikler, döviz kurlarının hızlı yükselişi, yüksek faiz oranları, belirsizlik yaratan siyasi ortam ve bazı bankacılık sorunları gibi sebepler, 2001 yılında bir ekonomik kriz yaşanmasına neden olmuştur (Pusti, 2013). Kriz sonrası devreye sokulan yeni ekonomik program ile özellikle bankacılık sektöründe yapısal reformlara gidilmiştir (Orhangazi, 2019). Karabıyık (2012), 2001 krizi sonrası toplumsal refah düzeyinin olumsuz yönde etkilendiğini, toplumun kronik bir yoksulluk durumuna itildiğini, izlenen yeni politikaların işsizliği azaltmada yetersiz kaldığını ve Türkiye emek piyasasında kadın işgücünün genişleyen istihdam ve işsizlik sorunundan daha fazla etkilendiğini belirtmiştir. Krizin topluma getirdiği maliyete ve artan yoksulluğa kadınlar daha fazla maruz kalmıştır. 2001 krizini takip eden dönemde işsizlikte büyük artışların olmamasında, çalışma çağındaki kadınların işgücü dışında kalmasının payı bulunmaktadır. Bu dönemde tarım sektöründe çalışan kadınların işgücü dışına çıkması, kentlerde ise işgücüne katılan kadınların yüksek oranlı işsizlikle karşılaşması ya da ağırlıklı olarak enformel sektörde düşük vasıflı işlerde çalışması yaygın bir durum haline gelmiştir (Toksöz, 2009).

2008 yılında başlayan büyük resesyon, özellikle Wall Street ve Londra'da, yani küresel kuzeyde başlamış ve buradan ilerleyerek etkileri gelişmekte olan ülkelere kadar ulaşmıştır. Küresel ekonomik krizin gelişmekte olan ülkelerdeki esas etkileri ekonominin yatırım, üretim ve tüketim alanlarında gerçekleşmiştir. Ülkeler arasındaki ve ülkelerin kendi içindeki eşitsizlik oranları giderek artmıştır. Farklı ülkeler krizden farklı oranlarda etkilenmiş, bu doğrultuda hükümetler, şirketler ve bireyler krizle başa çıkabilmek için çeşitli önlemler almış ve uygulamaya koymuştur (Elson, 2010). Ülkeler arasındaki farklılıklardan biri de krizin etkilerinin cinsiyetler açısından değerlendirilmesiyle belirginleşmektedir. Ancak, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, kriz mevcut sorunların daha da derinleşmesine yol açmıştır.

2008 yılında Amerika merkezli başlayıp tüm dünyayı etkileyen ekonomik kriz, sebepleri, sonuçları ve kriz karşısında alınan tedbirler açısından cinsiyet farklılıkları sergilemiştir. Başlangıçtaki yaygın inanış, ekonomik durgunluğun erkekleri kadınlardan daha fazla etkileyeceği yönünde olmuştur (Salam, 2009). Halihazırda karar verici pozisyonlarda ve ekonomik krizden ilk etkilenen finans ve sanayi gibi sektörlerde erkeklerin yoğun olarak istihdam edildiği de düşünülecek olursa, bu beklenti kısmen yerinde kabul edilebilir. Ancak günün sonunda krizin cinsiyet temelli etkileri aslında tam tersi yönde gerçekleşmiştir. Mali çöküş sürecinde, krizden sorumlu tutulan maskülen kurumsal kültürün yıkılması ve cinsiyet temelli iş bölümü için bir fırsat penceresi açılıp açılmadığı sıkça tartışılmıştır. Ancak, finansal kurumlardaki cinsiyet eşitliğini iyileştirmek için krizi bir fırsata dönüştürmek büyük ölçüde mümkün olamamıştır (Annesley ve Scheele, 2011).

2.3. Çalışma Hayatında Kadınlar

Belirli işlerde kadınların daha çok yer alması, önceki bölümlerde açıkladığımız kapitalizm ve patriyarka ilişkisi ile bağlantılıdır. Kapitalizm erkeğin emeğiyle karşılaştırıldığında kadın emeğini daha büyük oranda görmezden gelmekte veya görece olarak karşılığını daha az vermektedir. Kapitalist ekonomilerde emeğin yeniden üretimi, üretimdeki istikrarın sağlanmasında önemlidir. Ev içindeki işler de bu süreçteki en önemli bileşenleri oluşturmakta ve toplumsal cinsiyet rollerinin dikte ettiği şekilde genellikle kadınlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Hane

içerisindeki ev içi işlerin en karakteristik özelliği, bu işleri gerçekleştirirken sarf edilen emeğin maddi karşılığının verilmemesidir. Dolayısıyla kapitalist sistem dolaylı şekilde kadının ev içindeki emeğini sömürmüş olmaktadır. Toplum tarafından cinsiyetlere atanmış roller sonucunda kadın ev işleriyle, eşiyle, çocuk ve yaşlıların bakımıyla ilgilenmekte ve bunun sonucunda bir ücret almamaktadır. Erkek ise evin dışında bir işle meşgul olmak ve hanenin maddi anlamda sorumluluğunu taşımak zorundadır. Bununla paralel olarak, kız ve erkek çocuklarının kültürel olarak yetiştirilme tarzları, ileride bu tür toplumsal rollere uyum sağlamalarıyla sonuçlanmaktadır. Kız çocukları genellikle evcilik oyunları oynayarak, daha güler yüzlü ve iletişime açık bireyler olarak yetiştirilirken, erkek çocukları ise daha rekabetçi bir ortama uyum sağlayacak şekilde yetiştirilmektedir.

İşyerlerinin feminizasyonu da bu durumla ilgilidir. Kadın istihdamı sayısal olarak artmış görünse de güvencesiz, düşük ücretli ve yarı-zamanlı işlerde daha çok kadınların çalıştığı görülmektedir. Kadınların çalıştıkları işler, ev içinde ücretsiz olarak üstlendikleri temizlik, yemek yapma, diğer ev işleri ile bakım ve duygusal emek gerektiren görevlerle çarpıcı bir şekilde benzerlik göstermektedir. Bu işler ise genellikle kadın işi veya anne dostu işler olarak adlandırılmaktadır (Jarvis vd., 2022). Daha çok kadınların çalıştığı yarı zamanlı işlerin zaman bakımından esnek olması, kadınların ev içi ve ev dışındaki işlerini dengeleyen bir unsur olarak görülebilir. Ancak, esnek olmasına rağmen güvencesiz olan bu yarı zamanlı işlerde çalışan kadınlar, işsizlik riski açısından daha yüksek bir tehdit altındadır (Blázquez Cuesta ve Moral Carcedo, 2014). Kadınların hanede maddi anlamda birincil derecede gelir sağlayıcı olmayışları, başka bir deyişle "ikincil kazanan" olmaları da onları daha esnek işlere yöneltebilmektedir. Benzer şekilde, çocuk sahibi olan kadınlar da bu nitelikteki işlere yönelebilmektedirler (Tijdens, 2011).

Türkiye'deki kadınların özellikle tıp ve hukuk alanlarındaki mesleklere yöneldiği görülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa gibi gelişmiş sanayi ülkelerinde de benzer bir tablo karşımıza çıkmaktadır. Bu durumun en büyük gerekçesi ise kadınların ailelerinden gelen desteklerdir. Ancak bu, konuyu tek başına açıklamak için yeterli değildir. Özellikle orta düzeydeki mesleklerdeki yoğunlaşmanın bir diğer nedeni, sanayileşen ve büyümekte olan ülkelerde bu mesleklere olan talebin artması olarak gösterilebilir. Halkın ve özellikle kadınların eğitim seviyeleri yükseltilerek eğitimli kişi sayısının artırılması ve böylelikle de gelişmiş sanayi tekniklerinin ekonomiye kazandırılması hedeflenmiştir. İşçi sınıfı mensupları veya kırsalda çalışanlar yerine orta ve üst gelir gruplarından kadınların meslek okullarına giriş yapması, kadınların toplum içerisinde sınıf ayrıcalıklarını güçlendirme talebi olarak yorumlanabilmektedir (Öncü, 1981'den aktaran Kandiyoti, 2019). Eğitim ve sağlık sektörlerindeki işler, Türkiye'de göreceli olarak "kadın işleri" olarak kodlanma eğilimi taşımaktadır. Kadınlar tarihsel olarak sekreterlik, temizlik, yemek yapma, telefon santral operatörlüğü, öğretmenlik, hemşirelik gibi "kadın işleri"nde istihdam edilmiştir. Bir başka deyişle, daha çok yardımcı konumdaki mesleklerde görev almışlardır. Türkiye'den bir diğer çarpıcı durum ise kadınların kendilerini öncelikle bir anne ve eş olarak tanımlaması ve çalışmalarının bu rollerindeki başarılarını olumsuz etkilediğini ifade etmeleridir (Çitçi, 1981'den aktaran Kandiyoti, 2019).

İlgili yazında da sıkça vurgulandığı gibi, Türkiye'de ve diğer ülkelerde işgücünün yeniden üretimi büyük ölçüde kadınlar tarafından üstlenilmektedir. Bu da kadınlar için toplum tarafından uygun bulunan normlar aracılığıyla "kadın işi" olarak doğallaştırılır. Sonuç olarak bu durum pratikte kadınların hane dışındaki ücretli işler için ayırması gereken zaman ve enerjisini sınırlamaktadır (Jarvis vd., 2022). Orta ve üst gelir gruplarında yer alan kadınlar sınıf ayrıcalıklarını daha da çoğaltmak için meslek sahibi olsalar da alt gelir gruplarında yer alan kadınların hanenin gelirine katkı amaçlı çalıştıkları görülmektedir. İlk gruptaki kadınlar hanede daha çok ikincil kazanan rolündeyken, ikinci gruptaki kadınların eşin çalışmaması durumunda haneye maddi gelir getiren asıl kişi oldukları görülmektedir. Böylesi bir zorunluluk, istihdamda toplum tarafından atanmış cinsiyet rolleriyle de birleşerek kadınları özlük hakları bakımından zayıf ve güvencesiz hale getirmekte; hatta bazı durumlarda enformel işlere yönelmelerine neden olabilmektedir.

Bu araştırmanın odağını oluşturan Türkiye akademisindeki kadınların da bulgular bölümünde bahsedileceği üzere ev içindeki işlerin gerçekleştirilmesi bakımından birincil sorumluluğa sahip olduğu görülmektedir. İki kişiden oluşan hanelerde, iki tarafın da çalışmasına rağmen emeğin yeniden üretimi yine büyük oranda kadınların sorumluluğundadır. Sürekli kendini yenilemeyi ve bilgi üretimi bağlamında güncel kalmayı gerektiren akademisyenlik mesleğinde kadınların başarısı, destekleyici bir eş veya aileye sahip olup olmamalarına göre değişiklik gösterebilmektedir. Çünkü bazı durumlarda kadınlar, "ailenin" sürekliliğini sağlamak ve/veya eşlerinin kariyerlerinde yükselmelerine destek olmak amacıyla kendi kariyerlerinden fedakârlık yapmakta ve kariyer

gelişimlerini ertelemektedir. Kadınlar tarafından eşin önceliklendirilmesi ve eşin menfaatinin kendi kariyer hedeflerinin önüne koyulması, Türk kültüründe yaygın görülen bir durumdur (Göktürk ve Tülübaş, 2021).

Araştırmanın görüşmeci grubunu da oluşturan, Türkiye akademisinde çalışan kadın öğretim elemanlarının toplam içerisindeki oranı her yıl artmaktadır. Üniversitelerdeki kadın akademisyen oranı 2024 yılında %46,4'e yükselerek, Avrupa ve OECD ülkelerinde %43 olan oranın üstüne çıkmıştır[1]. Konu ile ilgili yazında bunun iki sebebi olduğu öne sürülmektedir. Bunlardan ilki, devletin kadınları akademik istihdamda teşvik etmesi, ikincisi ise girişimcilik veya ticaret odaklı işlere nazaran akademik işleri de içeren profesyonel işlerin toplum tarafından kadınlarla daha çok özdeşleştirilmesidir. Bu tür işlerde, kadınların kariyerlerini güvenli ve saygıdeğer bir şekilde sürdürdüğü varsayımı desteklenmektedir (Özbilgin ve Healy, 2004). 2016 yılında yayınladığı araştırmasında Yenilmez (2016), özellikle kadın araştırma görevlisi sayısının erkek araştırma görevlisi sayısından fazla olduğunun ilgi çekici olduğunu belirtmektedir. Yenilmez, Özel'e (2007) göre bunun iki nedeni olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki, erkeklerin akademideki düşük gelir durumu nedeniyle diğer meslekleri tercih etmesidir. İkincisi ise, kadınların akademik kariyer basamaklarında daha yavaş ilerlemeleridir. Yıllara göre akademisyen maaşı ve asgari ücret arasındaki orana bakıldığındaysa (Euronews, 2023), kadınlar için ekonomik kırılganlık seviyesindeki artışın derinliği daha net görülebilmektedir (Şekil 1).

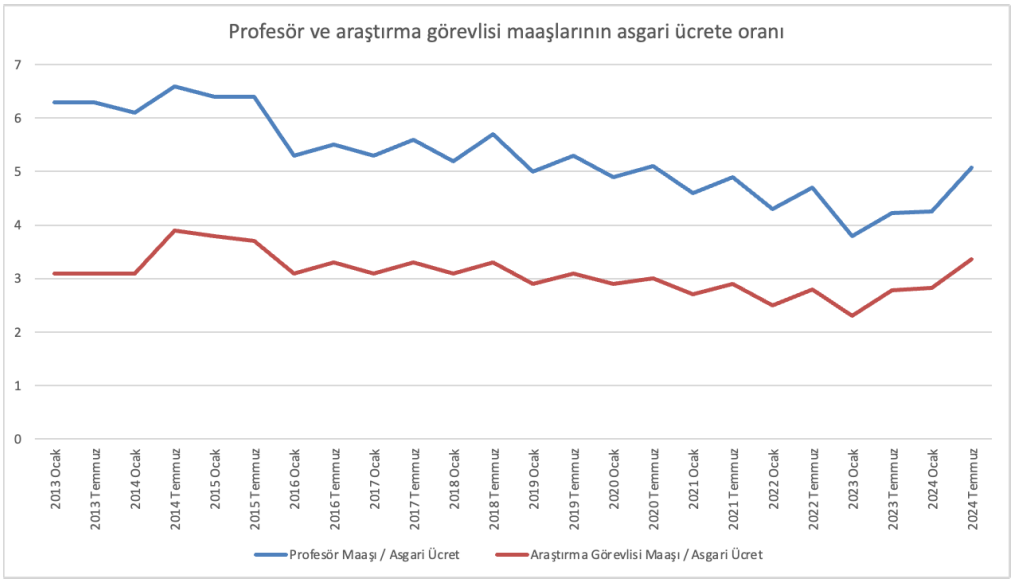

Şekil 1. Profesör ve araştırma görevlisi maaşlarının aile ve çocuk yardımları da dahil edilerek hesaplanan asgari ücrete oranı, Euronews tarafından Anadolu Ajansı ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı verileri (2023) üzerine Anadolu Ajansı (2024) verileri eklenerek hazırlanmıştır.

Özetle kadınların istihdamı, çalışma koşulları, emek süreçlerine katılımı ve bunlarla dolaylı olarak bağlantısı bulunan gündelik yaşamın diğer bileşenleri; niteliksel olarak ortaya konabilecek, kırılgan bir yapıdadır. Bu yapı ise ekonomik kriz ve belirsizlik dönemlerinde değişim ve dönüşüme uğramaktadır (Kurt Özman vd., 2023).

3. YÖNTEM

Elson'un (2010) belirttiği gibi, ekonomik kriz ve ekonomik belirsizlik dönemlerinin kadınlara yansımaları iki türlü tespit edilebilmektedir: Birincisi sayısal verilerle; ikincisi ise cinsiyet normları üzerinden yapılan analizlerle ortaya koyulmaktadır. Genellikle sayılara bakılarak kadınların daha çok etkilenen grupta olduğu yönünde bir yargıya varılmamaktadır. Cinsiyet normlarına göre yapılan değerlendirme, ölçülmesi daha zor olmakla birlikte, gündelik yaşamdaki asıl etkileri doğrudan ortaya koymaktadır. Ancak, bu tür etkiler sayıya dönüşmediği için çoğu zaman veri olarak kabul edilmemektedir. Bu durum, sayıların gerçeği tam olarak yansıtmamasına ve kadınların bu anlamda temsil edilmemesine yol açmaktadır. Örneğin Türkiye akademisi niceliksel olarak ele alındığında, erkek

[1]https://www.aa.com.tr/tr/egitim/turkiyede-kadin-akademisyen-orani-oecd-ortalamasinin-ustunde/3134032#:~:text=Üniversitelerdeki%20kadın%20akademisyen%20oranı%20yüzde,kadın%20akademisyen%20ortalamasının%20üstüne%20çıktı.

ve kadınların neredeyse eşit temsil edildiği bir meslek alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bilinmektedir ki, akademide kadınlar yöneticilik, yükselme, yayın üretme gibi konularda eşitsizlik, ayrımcılık ve önyargılarla daha çok karşı karşıya kalmaktadır. Bu doğrultuda, araştırmanın temel veri kaynağını kadınların doğrudan deneyimlerinin oluşturması, temel prensip olarak kabul edilmiştir.

Araştırma sorularını cevaplamada uygun yöntem biçimi olması nedeniyle araştırmada nitel yaklaşım benimsenmiştir. Güncel ekonomik belirsizlik dönemindeki bireysel deneyimlerin karmaşıklığını anlamak ve sayılara dönüşmeyen etkileri ortaya koymak için nitel araştırma deseni gerekli hale gelmiştir. Araştırmanın örneklem grubunu, üniversitelerde tam zamanlı olarak çalışan akademisyen kadınlar oluşturmaktadır. Örneklem grup, kamu üniversitelerinde çalışan akademisyenler ile sınırlandırılmıştır. Örneklem grubun seçilmesinde öncelikle incelenmek istenen ana grubun temel özelliklerini yansıtması amaçlanmıştır. Bir önceki bölümde de açıklandığı üzere, akademisyen maaşlarındaki artış, diğer kamu sektörü çalışanlarında olduğu gibi, enflasyon oranına göre oldukça geride kalmıştır. Bu da söz konusu grubun alım gücünün ciddi oranda azalması ve ekonomik belirsizliğin sonuçlarını gündelik yaşamlarında doğrudan deneyimlemeleri anlamına gelmektedir. Diğer yandan akademisyenlik, çok yönlü bir iş yükünün mesai kavramının ötesinde bir yoğunluk getirdiği bir anlam ve içerik taşımaktadır (Telayneh, 2019). Bu yönden de kadın akademisyenler, ev içinde artan sorumluluklardan etkilenme konusunda kritik bir grup haline gelmektedir. Araştırmanın temel kurgusunu ve yöntemlerini özetleyen şekil aşağıda yer almaktadır.

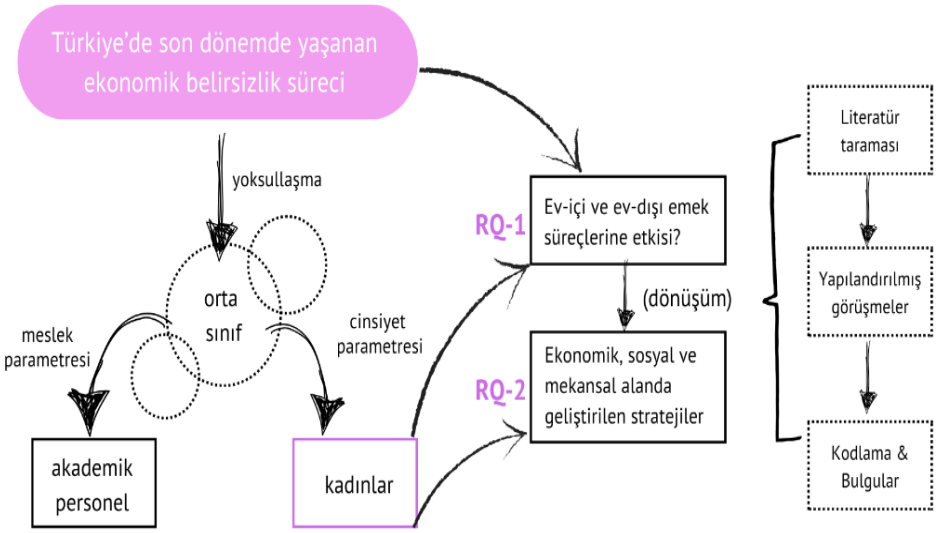

Şekil 2. Araştırmanın kurgusu ve yöntemi, Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Toplam 30 kadına kartopu yöntemi ile erişilerek, yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırmalarda görüşmeci sayısı, araştırmanın amaç, kapsam ve hedeflerine göre değişiklik göstermektedir. Ancak temel bir yaklaşım olarak bu araştırmada "doygunluk" (saturation) ilkesi gözetilmiştir. Doygunluk kısaca, nitel araştırmalarda görüşmelerin belirli bir noktadan sonra tekrarlayıcı olmaya başlaması ve yeni bilgi elde edilememesi durumudur (Mwita, 2022). Görüşmeci sayısı 30'a ulaştıktan sonra, doygunluk düzeyine ulaşıldığı kabul edilmiştir. Nicel araştırmalara kıyasla daha az sayıda, ancak ayrıntılı veri sağlayabilecek bir örneklem grup tercih edilmiştir. Araştırmanın öznesi olan kadınların yaş ortalaması 37'dir. Eğitim durumları yüksek lisans ve doktora arasında değişmektedir. Medeni durumları ağırlıklı olarak evlilerden oluşmaktadır. Bekar ve tek başına yaşayan kişiler, ev-içi emek ve sorumluluk paylaşımının daha doğru tespit edilebilmesi için araştırma kapsamı dışında bırakılmıştır. Bekar olan kişiler de en az bir başka kişi ile konutunu paylaşmaktadır. Çocuklu olan ve olmayan ailelerin örneklem grubunda yaklaşık olarak eşit temsil edilmesine dikkat edilmiştir. 9 kişinin 1, 2 kişinin 2 çocuğu vardır ve tüm çocuklar 18 yaşın altındadır. Eşi dışında aynı haneyi paylaşan kişilerin yakınlık durumları; anne, baba, büyükanne, büyükbaba gibi geniş aile üyeleri ile ev arkadaşları şeklinde çeşitlenmektedir (Şekil 3).

Şekil 3. Örneklem grubun demografik özellikleri, Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Görüşme formunda, ilgili literatürden hareketle, kadınların ekonomik belirsizlik dönemlerindeki deneyimlerini ve bu süreçte karşılaştıkları güçlüklerle başa çıkma stratejilerini tespit etmeye yönelik sorulara yer verilmiştir. Sorular kendi içinde gruplara ayrılarak, katılımcıların farklı konulara bir arada odaklanması sağlanmaya çalışılmıştır. Bu gruplar; ev içi emek süreçleri ve ev dışı gündelik yaşamın ekonomik, sosyal ve mekânsal boyutları olarak belirlenmiştir. Görüşme sorularının bu şekilde gruplandırılmasının nedeni, kuramsal arka plan bölümünde de tartışıldığı üzere, kadınların ev içi ve ev dışı rolleri arasındaki çatışmalardır. Kalıplaşmış toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle, kadınların iş gücüne katılım oranı artmış olsa da ev işlerinin büyük bir kısmının hala kadınlar tarafından üstlenildiği görülmektedir. Bu durum, özellikle çift kariyerli evliliklerde bile sıklıkla gözlemlenmekte ve kadınlarda aşırı rol yüklenmesi ile adaletsizlik hissine yol açmaktadır (Jablonski, 2010). Ev içi görevlerin düzenli olarak yapılması gerektiği ve zaman alıcı bir niteliğe sahip olması, kadınların iş-yaşam dengesini olumsuz etkilemektedir (Noonan, 2001). Ayrıca, ev içi emeğin toplumsal olarak değersizleştirilmesi, kadınların hem ekonomik hem de toplumsal statüsünü olumsuz yönde etkilemektedir (Tewathia, 2017).

Cinsiyete dayalı sınıflandırmalarda ev-içi özel alan, kamusal alanın karşısında konumlanmakta ve genel toplumsal kabullerde "kadınlara ait" olarak kodlanmaktadır. Diğer bir ifade ile ev-içi yaşam ve gündelik hayatta emeğin yeniden üretimi gibi konular halihazırda kadınların sorumluluğundaki konular olarak görülme eğilimindedir. Bu nedenle araştırmada gündelik yaşamın ev-içi ve ev-dışı boyutları birbirinden ayrıştırılarak, kadınların bu anlamda farklılaşan deneyimlerini belirlemeye çalışılmıştır. Sorular kadınların ekonomik belirsizlik dönemi öncesi yaşamlarına referansla ve doğrudan deneyimledikleri değişimleri yansıtacak biçimde formüle edilmiştir.

4. BULGULAR

Araştırma kapsamında tespit edilen bulgular, kadınların gündelik yaşamlarındaki ekonomik belirsizlik döneminden kaynaklanan olumsuzluklar ve bunlarla başa çıkma stratejilerini, ev içi ve ev dışı ile sosyo-ekonomik ve sosyo-mekânsal olmak üzere iki yönlü bir kategorilendirme üzerinden açıklamaktadır. Araştırmada odaklandığımız temel konular; ekonomik belirsizlik dönemi koşullarının kadınların sosyal ilişkilerini, ekonomik koşullarını, mekân kullanımlarını ve mekânsal pratiklerini nasıl etkileyip dönüştürdüğüdür. Aşağıdaki başlıklarda sırasıyla bu konular ele alınmıştır.

4.1. Ekonomik Belirsizlik Döneminde Ev-İçi Emek Süreçleri

Ekonomik kriz veya belirsizlik dönemlerinde gündelik yaşama direnme faaliyetinin gerçekleştiği temel yer hanehalkıdır. Aynı hanede yaşayan kişilerin dayanışma örüntüleri ve geliştirdikleri stratejiler sayesinde ekonomik kısıtların yarattığı sorunlarla mücadele etme kapasitesi de genişlemektedir. Ekonomik belirsizlik döneminde; önceden hanehalkı bütçesine çok etkisi olmadığı düşünülen ve "sıradan" bulunan harcamaların kısılmaya başlanması, günlük ve senelik planların sil-baştan organize edilmesi, birikim yapılamamaya başlanması, hatta ek gelir olanaklarının gündeme gelmesi gibi durumlar ortaya çıkmaktadır. Araştırma kapsamında erişilen kişilerin hanehalkı büyüklükleri 2 kişi ile 4 kişi arasında değişmektedir. Büyük oranda (%77) hanedeki çalışan sayısı 2

kişiydi. Partneri ile yaşamayan kişilerin koşulları bu yönden farklılık göstermektedir. Anne, baba, büyükanne, büyükbaba vb. gibi geniş aile üyeleri veya ev arkadaşları ile yaşayanlara, bu farklılığı tespit edebilmek için bu durumun olumlu ve olumsuz yanları sorulmuştur. Olumlu tarafta ekonomik avantajlar, güvenlik ve ev-içi işlerin paylaşımı yer alırken; olumsuz tarafta ise kişisel zamanın ve alanın daralması ön plana çıkmıştır.

Kira, aidat, fatura ve mutfak gideri gibi barınma harcamalarının paylaşılması, partneriyle birlikte yaşamayan bireylerin de yalnız yaşamak yerine hanehalkını başkalarıyla paylaşmayı tercih etmesine neden olmuştur. Böylesi bir yaşam kurgusu tercihinde son dönemde yaşanan ekonomik güçlüklerin payı bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Geniş aile üyelerinden en az biriyle birlikte yaşayan kişilere baktığımızda bir başka önemli konu daha gündeme gelmektedir. Çocuklu ailelere ek olarak, hanehalkında yaşlı ve/veya engelli bireylerle birlikte yaşayanların da bakım veren olma rolleri bulunmaktadır. Ekonomik belirsizlik dönemlerinde hanehalkı dışından alınan bakım desteğinin kesilmesi durumunda, bu sorumluluğun hanehalkı üyeleri ya da büyük ebeveynler tarafından üstlenilmesi gerekmesi, bakım konusunu önemli hale getirmektedir. Görüşmelerimizde bu durumda olduğunu belirten 3 katılımcı olmuştur.

Partneri (ve çocuğu / çocukları) ile yaşayan ailelere dönecek olursak; çoğunluk (%65) ekonomik belirsizlik döneminde ev içi işlerde (temizlik, yemek, çocuk bakımı vb.) üstlendiği sorumluluk ve harcadığı zamanın arttığını düşünmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, kadınların ücretli işgücüne katıldığı hanelerde ev içi emek süreçleri daha eşit paylaşılır hale gelmek yerine ekonomik imkanların da olanak vermesiyle bu işler başka kadınlara devredilmektedir. Genellikle de daha alt ekonomik sınıflara mensup kadınların (gündelikçi, bakıcı, vb.) ev içinde güvencesiz çalışanlara dönüştüğü bu sistemde ekonomik imkanların daralmasıyla alınamayan hizmetler ve yapılması gereken işler yine hanedeki kadınların sorumluluğuna itilmektedir. Genellikle bu durum söze dökülmemiştir, ancak ortada kalan işler "zorunlu gönüllülük" üzerinden kadınlar tarafından üstlenilmektedir. Aşağıda bu argümana destek oluşturabilecek bazı alıntılar yer almaktadır:

> Özellikle temizlik yardımı alma konusu, temizliğe yardım fiyatları o kadar artmış durumda ki, bu konuda yardım alırsam düzenli, maaşımın önemli bir kısmını vermem gerekiyor, dolayısıyla zaman yaratıp evimi kısım *kısım kendim temizlemeye çalışıyorum. Yemek konusunda ise, işten gelip yemek yapmak durumundayım çoğu zaman, çünkü bir yemekten ailecek 500 tl* aşağısında kalkmak mümkün değil, haftada en az 5 saatim yemek yapmakla geçebiliyor. (K-12)

> *Pandemi döneminde bebek büyütmüş ve fiilen çevrimiçi proje ve ders vermeye çalışan bir akademisyen anne olarak, eşim de bir akademisyen olmasına rağmen ev içi iş bölümünde yeterince destek almadığımı söyleyebilirim. (K-13)*

> Çalışan bir kadın olarak oğlum uyuyana kadar onunla ve onun ihtiyaçlarıyla (oyun, ödev, kişisel bakımına destek *vd) ilgilenip o uyuduktan sonra ertesi günün yemek hazırlıkları ile uğraşmak ve neredeyse gece yarısından sonra kendi çalışmalarıma vakit ayırabiliyor olmak çok yorucu ve stres artıcı. Kronik uykusuzluk gerginlikler ve tahammülsüzlük yaratıyor. Eşimin desteğini alıyor olsam da bunu sadece kadının sorumluluğu olarak görmesi ciddi bir sıkıntı. (K-18)*

Ekonomik belirsizlik kaynaklı hanehalkı gelirinin ev-içi işlerde hizmet alımına olanak vermediğinde kadınların bu işleri üstlenmesinin en önemli yansıması kadınların çalışma hayatlarına olmaktadır. Ev-içi işlere daha çok zaman ayırmak, kadınların ev ve çalışma/kariyer yaşamları arasında kurmuş oldukları dengenin değişmesi ile sonuçlanmaktadır. Benzer şekilde, öncesinde / daha önceden kadınların kendilerine ayırdıkları çalışma dışı zamanlar ev-içi işlerin yapıldığı zaman dilimlerine dönüşmeye başlamaktadır. Çalışma zamanlarından ayıramayan kadınlar, bu zamanı boş zamanlarından ayırma eğiliminde olmaktadır. Akademisyenliğin de çalışma saatleri yönünden mesaili işlere göre daha esnek olduğu düşünüldüğünde, önceden kurulmuş olan dengelerin daha kolay bozulabileceğini söylemek zor değildir. %54 oranında katılımcı, ekonomik belirsizlik döneminde ev-içi işler ve çalışma/kariyer arasındaki dengenin değiştiğini düşünmektedir. Aşağıda bu konuda deneyimleri olan kadın akademisyenlerden bazı doğrudan alıntılara yer veriyoruz:

> *Ekonomik belirsizlik ev-iş dengesini kesinlikle değiştirdi, çalışma programım serbest olduğu için, gündüz vakitlerinde çocuğum evde yokken evi temizleyeyim diyebiliyorum mesela, çünkü temizlik yardımı almak istemiyorum pahalılıktan dolayı. (K-12)*

> *Ev işlerinin artması çalışma saatlerimi ve konsantrasyonumu kısıtlıyor. Kariyerime ayırdığım zaman daraldı. Geceleri daha çok çalışmam gerekiyor, gündelik işlerden çalışmaya zamanım kalmıyor çünkü. Daha planlı harcama yapmak, araştırarak harcama yapmak, indirimi takip edip alışveriş yapmak artık daha fazla zamanımı alıyor. (K-7)*

Ekonomik belirsizlik elbette ev-içi emek süreçlerinin eşitlikçi biçimde paylaşıldığı haneleri de olumsuz etkilemektedir. Gündelik işlerde alınan desteğin azalması ve daha hassas davranma gerekliliği, bu işlere ayrılan sürenin evde dinlenme süresini, ailecek geçirilen ortak zamanı ve ayrıca kişisel zamanı tüm üyeler nezdinde azalttığı söylenebilmektedir. Diğer yandan, böylesi dönemlerde kadınların sadece fiziksel yükleri artmamaktadır. Ev içi işlerin fiziksel olarak yapılması kadar o işlerin planlanması ve organize edilmesi de önemlidir. Aslında, ev içi işlerin etkin bir şekilde yürütülmesi büyük ölçüde bu planlama ve organizasyon becerilerine dayanmaktadır. Bu yönden de yardım alamamaya başlayan kadınların zihinsel yükleri artmaktadır. Fiziksel olarak ev-içi işlerin görece paylaşıldığı veya "yardım" / "destek" alındığı durumlarda dahi ev-içi işlerin organize edilme sorumluluğu kadınlarda olmaktadır. Alınması gereken yeni tedbirler kadınlar tarafından alınıp diğer hane halkı üyeleriyle birlikte uygulanmaktadır. Akademisyen kadınların ekonomik belirsizlik döneminde aileleri adına almak durumunda kaldığı bu kararlara ilişkin tespitlerimiz oldu.

Bu tespitlerimize göre daha az alışveriş yaparak, daha az dışarıdan yemek yiyerek, tatil ve seyahatleri kısıtlayarak ekonomi yapılması gerekmektedir. Yeni düzenin kurulmasında kadınlar daha aktif biçimde rol almakta ve tabiri caizse "bir adım öne çıkmaktadır". Katılımcılardan birinin detaylı olarak açıkladığı şekilde, daha önceden zaman ve emek harcanmamış olan pek çok yeni iş planı ve uygulaması söz konusu olmaktadır: "... mutfak alışverişinde tam tüketilecek kadar haftalık program yapmak, yaz sebzelerini hazırlayıp buzluğa atmak ve domates sos yapmak gibi kışlık hazırlıkları artırmak, sarf tüketim mallarının fiyatlarını tüm marketlerde kıyaslayıp daha uygun olanı tercih etmek…". Aile adına ortak boş zamandan ve kişisel boş zamanlardan fedakârlık yapıldığı gibi; ekonomi yapma noktasında (varsa) çocuk(lar) öncelikli pozisyonda yer almaktadır. Çocuğunun ihtiyaçlarını ve alıştığı düzeni, harcamaları değiştirmemek adına yetişkinler kendi harcamalarını daha da kısmak durumunda kalmaktadır. Bu noktada da yine kadınların pek çok kişisel harcaması, erkeklere oranla daha çok "lüks tüketim" veya "çok da ihtiyaç olmayan gider" olarak kodlanma eğiliminde olmaktadır.

4.2. Ekonomik Belirsizliğin Sosyo-Ekonomik Boyuttaki Etkileri

Gelir-gider dengesi ekonomik belirsizlik dönemi öncesine göre ciddi biçimde değişen akademisyen kadınların, harcama alışkanlıkları da farklılaşmıştır. Örneklem grupta yer alan kadınların deneyimleri, ekonomik özgürlüğün nasıl ekonomik güvensizliğe dönüştüğünü çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır. Daha önceden hiç yaşamamışken kredi kartı borcunun minimumunu ödemek zorunda kalan, doğum sonrası kullanmakta olduğu ücretsiz izni ekonomik nedenlerle erken sonlandıran, eşinden ayrılırsa geçinemeyeceğini düşünen kadınlar bulunmaktadır. Yatırım yapma olanağı ortadan kalkmakta, hatta mevcut birikimler erimeye başlamakta, kişiler borçlanma döngüsünün içine çekilmektedir. Geleceğe yönelik kaygılar artmaktadır.

Akademisyen yaşamında zamanın ve zamanlamanın gündelik yaşamdaki önemi büyüktür. Özellikle de ev-içi ve ev-dışı aktivitelerdeki dengeyi gözetmek durumunda olan akademisyen kadınlar için dakikaların bile çoğu zaman değeri büyüktür. Dolayısıyla gündelik yaşamdaki değişimleri akademisyen kadınların bağlamı içerisinde değerlendirmek gereklidir. Orta sınıf sayılabilecek bu grupta yer alan kadınların zaman kısıtlarından dolayı her sabah kahveciden kahve almaları, pazar yerine market alışverişi yapmaları, haftanın belli günlerinde dışarıdan yemek sipariş etmeleri vb. alışkanlıklar ilk bakışta "lüks tüketim" gibi algılanabilmektedir. Ancak kendi kahvesini hazırlamak için daha erken saatte kalkmak, evdeki yemek pişirme saatlerini uzatmak, market market fiyat karşılaştırması yapmak, ürün stoklamak vb. uygulamaların temelinde zaman yönetimi yatmaktadır.Temel ihtiyaçlar arasında yer alan gıda, temizlik, vb. ürünleri almaktan vazgeçmek mümkün olmadığı için kadınlar temel ihtiyaçlara erişimi sürdürebilmek adına zaman ve kaynak yönetimine yönelik yaratıcı stratejiler geliştirmek zorunda kalmaktadır. Bazı örnekleri aşağıda aktarıyoruz:

Tükettiğimiz temel mal ve ürünlerin hemen hemen hepsinde stok yapıyoruz, indirim varsa en az 2-3 adet (eve sığdırabilirsek daha fazla) alıyoruz. Çünkü bugün almazsam yarın fiyatı artacak düşüncesi yerleşmiş durumda, ne alırsam kar gözüyle bakıyorum. (K-12)

Gıda için de temiz gıdalara ulaşıp evde kışlık hazırlama usullerine girmeyi, daha çok evde yemeyi hem daha ekonomik hem de daha sağlıklı gördük. Ancak tabi bunlar ekstra emek ve zaman demek. Bu konuda uzakta da olsalar anneannelerden babaannelerden destek almayı sıklıkla tercih ediyoruz. Bulunduğumuz bölgenin yerel ürünlerinden ve kadın üreticilerinden destek alıyoruz. (K-18)

İhtiyaçlar temelinde gıda alım miktarında bozulmalara karşın tedbir gibi önlemler alıyorum. (K-20)

Alışkanlıkların ve zaman kullanımının yanı sıra, satın alınan ürünler akademisyen kadınların meslekleriyle de bağlantılıdır: Teknolojik araçlar, kitaplar ve kırtasiye malzemeleri, görünüm açısından kıyafet ve kozmetik ihtiyaçlar, vb. Bu ihtiyaçlar gerektiğinde yerini gıda, eğitim, sağlık vb. daha öncelikli görülen harcamalara bırakabilmektedir. "Kadınların bu tür harcamaları azaltması, dolaylı yoldan kariyer gelişimlerini de olumsuz etkilemektedir. Bu konuda deneyimleri olan kadınların alıntılarına aşağıda yer veriyoruz:

Kariyer, düzgün bir görünüm için kıyafet konusunda harcama gerektiriyor. İhtiyacım dışında kıyafet alışverişini tamamen bıraktım. Daha ucuz ama kalitesi çok daha düşük giyimi tercih ediyorum. İnternetten daha çok alışveriş yapmaya başladım. İkinci el ürünler de alıyorum. (K-21)

Daha keyfi görülebilecek giderleri azalttım, sadece çocuğumun ihtiyaçlarının karşılanmasına odaklı artık alışverişler yapıyorum. Mesela eskisinden daha az kitap alıyorum maalesef, kişisel bakım, kozmetik, ikinci üçüncü bir ayakkabı ya da çanta düşünmüyorum. Hemen hemen herşey asgariye çekilmiş durumda. (K-18)

Akademisyen kadınların ekonomik belirsizlik döneminde seyahat alışkanlıklarında da sınırlılıklar söz konusu olmuştur. Pek çok kadın artık yurt dışına seyahat edemediklerini, şehir dışı seyahatleri dahi zaruri olmadıkça yapmadıklarını belirtmiştir. Kent içi seyahat örüntülerine ilişkin bilgilere bir sonraki "sosyo-mekansal bulgular" başlığında değineceğiz. Şehirlerarası ve yurtdışı seyahatler akademisyenlerin yaşamında hem turistik hem de mesleki yönlere sahiptir. Kariyer geliştirme bakımından yurtdışı kongrelere, gezilere, çalıştaylara vb. katılmak, uluslararası projelere dahil olmak günümüz rekabetçi akademi dünyasında olmazsa olmazlar arasındadır. Ancak döviz kurlarındaki artışa karşı kazanılan gelirin yetersiz kalması, bu seyahatlerin ekonomik gerekçelerle gerçekleştirilememesine neden olmakta ve bu durum akademik kariyer gelişimini olumsuz etkilemektedir. Üniversitelerin yurtdışı seyahat desteklerinin de oldukça sınırlı olduğunun ve tüm akademisyenlerin bu desteğe erişmesinin mümkün olmadığının da burada altını çizmek gerekmektedir.

Seyahatlerin azalması gibi sosyalleşme ve eğlence adına gerçekleştirilen faaliyetler de kısıtlanmakta ve sosyal etkileşimler azalmaktadır. Kadınların yarısı bu dönemde sosyal etkileşimlerini azaltmak durumunda kaldığını ifade etmiştir. %35'i ise sosyal izolasyon ve yalnızlık hissettiğini belirtmiştir. Sosyo-ekonomik konum ve gündelik yaşam kurguları gereği büyük oranda ev-dışı alanlarda sosyalleşme alışkanlığı bulunan akademisyen kadınlar, artık restoran vb. yerlere gitme sıklığını görünür biçimde azaltmış olduğu için, sosyalleşme olanakları da kısıtlanmaktadır. Yukarıda değindiğimiz konularda deneyimleri olan kadınların değerlendirmelerine aşağıda yer veriyoruz:

Restoranlara daha az gidiyoruz, seyahate daha az çıkıyoruz, her şey o kadar pahalı ki buna bu parayı verirsem gerçekten yaptığım etkinlikten keyif alabilecek miyim diye düşünüyorum. Yeni deneyimler konusunda daha az istekliyim. (K-17)

Sosyal hayatım kısıtlandı. Bir şeyler içmeye çıkmak istiyorsam öncesinde yemek yeme konusunu evde halletmeye çalışıyorum. Bir konuda harcama yapacaksam diğer konudan tasarruf etmeye çalışıyorum. (K-23)

Haftada 3-4 olan rutin 15 günde bire düştü yemek sektöründe (restoran, vb.). Zaten eğlence sektörü (konser, vb.) yılda iki çok şükür diyoruz. Arkadaşlarla buluşmak bile yemekli değil kahveli oluyor. (K-24)

Sosyalleşme ortamları, tüm sosyo-ekonomik gruptan kadınların ev-dışı kamusal yaşantılarındaki varlıkları açısından oldukça önemlidir. Ekonomik belirsizlik, kent kullanımını bu yönden de etkilemektedir. Bu meselenin diğer boyutlarına aşağıdaki başlıkta değineceğiz.

4.3. Ekonomik Belirsizliğin Sosyo-Mekânsal Boyuttaki Etkileri

Günümüz kentlerinde kadınların kamusal alan kullanımları ve kent içi hareketlilikleri, bir yandan kentte yer kaplama, diğer yandan gündelik ihtiyaçlar, bakım hizmetleri, sosyalleşme, çalışma dışı zaman faaliyetleri, vb. bakımından gerekli ve önemlidir. Çalışma hayatının gerekliliklerinin yanında; hane içi, çocuk ve/veya yaşlı bakımıyla ilgili sorumlulukları halen büyük oranda kadınlar üstlenmektedir. Kadınların üstlendikleri ücretli ve ücretsiz tüm işlerden oluşan "çifte mesaileri" (*double shift*) kentte çok daha fazla duraklamaya ve daha karmaşık güzergâhlara sahip oldukları anlamına gelmektedir. Kadınlar kentlerde farklı iş ve etkinlikler için ayrı zaman dilimleri ayırmak yerine, işleri ve etkinlikleri gruplandırarak tek bir yolculuk güzergâhında gerçekleştirmeyi tercih etmektedir. Bu bilgiden hareketle, kadınların evi ile işyeri arasındaki mesafe, ulaşım tercihleri, ev-içi işlerle alakalı kullandıkları konumlar, boş zaman ve sosyalleşme/eğlence faaliyetleri için tercih ettikleri mekanlar vb. belirli bir kurguyu ve düzeni yaratmaktadır. Ekonomik kriz ve belirsizlik dönemlerinde kadınların kent ile kurduğu ilişki de değişikliğe uğramaktadır.

Sosyo-mekânsal boyutta ön plana çıkan konu başlıkları arasında barınma, ulaşım, kentsel hizmetler ve diğer amaçlarla gündelik kent kullanımları yer almaktadır. Örneklemi oluşturan kadın akademisyenlerin büyük bölümü İzmir, Ankara, Adana vb. gibi büyük ölçekli kentlerde yaşadığı için, sosyo-mekânsal pratikleri ekonomik belirsizlik sürecinden ciddi şekilde etkilenmektedir. Çünkü metropol kentlerde, görece küçük ve orta ölçekli kentlere oranla giderlerin artışından kaynaklanan sonuçlar daha derin yaşanmaktadır. Güncel olarak yaşadığımız ekonomik belirsizlik sürecinde krize dönüşen mekânsal pratiklerin başında barınma bulunmaktadır. Artan gayrimenkul fiyatları ve barınma giderleri, bireylerin barınma anlamında yeni stratejiler geliştirmesine yol açmıştır. kira artış oranının %25 ile sınırlandırılmasına yönelik önlem de bu bakımdan yetersiz kalmıştır. Barınma yeri ve tercihi, diğer mekânsal kullanımları ve kent içi hareketliliği doğrudan etkileyen temel belirleyicidir. Bu durum, özellikle kadınların gündelik yaşamında önemli bir yere sahiptir. Ev-içi özel alan ile ev-dışı kamusal alan kullanımı ve dengesi bu ilişkiler çevresinde şekillenmektedir.

Örneklem grubunda yer alan kadınlar arasında kira artışları nedeniyle yaşadığı konutu değiştirmek zorunda kalanlar bulunmaktadır. Benzer durumda olan çok fazla insanın olduğu da düşünülürse, önceki barınma yerine yakın ve hanehalkı geliri bakımından karşılanabilir konut olasılıkları giderek daralmıştır. İzlenen yeni barınma stratejileri arasında merkeze ve işyerine daha uzak konumlarda yer seçmek, lojman olasılığını değerlendirmek, duruma bağlı olarak kiralık konuttan ev almaya ya da ev sahipliğinden kiracılığa geçmeye yönelmek gibi stratejiler yer almaktadır. Ekonomik belirsizlik dönemlerinde kadınların barınma konusunda yaşadığı bazı örnek olaylara, aşağıda yer verilmiştir:

> *Ankara'da Ayrancı'da ev baktık. Geçen şubat ayında 1 hafta arayla aynı ev için önce 5.000 olan kira, ertesi hafta 10.000 TL, biraz düşünelim dediğimizde ise sonraki hafta 15.000 TL oldu. İnanılmaz bir olaydı. Neticede Ayrancı'dan ev tutamadık. (K-2)*

> *Kendi evimizden ayrılarak uygun maliyetli olduğu için lojmana taşındık. Masraflarımızı bu şekilde azaltıyoruz. (K-7)*

> *Evimizi değiştirmek durumunda kaldık. Merkezden uzak, daha sakin sessiz ve sosyal olanaklardan uzak ancak daha uygun fiyatlı bir bölgede yaşamayı tercih ettik. Buna bağlı olarak sosyalleşme mekanlarımız da bu bölgede gelişti. (K-18)*

Kent kullanımında barınma kadar önemli bir diğer bileşen ulaşım imkanlarıdır. Ekonomik belirsizlik döneminde kadınların bu konuda aldığı önlemler arasında özel araç kullanımı ve akaryakıt tüketimini azaltmak, toplu ulaşıma ağırlık vermek, zorunlu olmayan yolculukları gündelik yaşamdan çıkarmak, daha ekonomik araçlara yönelmek, vb. yer almaktadır. Yukarıdaki bölümlerde de açıkladığımız üzere, kadınların günlük yolculukları, güzergahları ve durakları farklı desenlere sahiptir. Türkiye'deki ulaşım sistemlerinin bireyleri özel araç sahipliğine yönlendirdiği

düşünüldüğünde, kısıtlı zamanda çok sayıda işi ve faaliyeti yerine getirmek zorunda olan, ücretli iş gücüne katılan kadınların da bu eğilime yöneldiği görülmektedir. Ancak ekonomik belirsizlik dönemlerinde özel araç kullanımı "lüks tüketim" sınıfına girer vaziyete gelmiştir. Akaryakıt ve diğer araç giderlerinin (vergi, sigorta, bakım, vb.) fiyatlarındaki artışlar özel araç kullanımını caydırıcı haldedir. Bu durumun geri dönüşü, kadınların ihtiyaç ve taleplerine tam olarak cevap veremeyen toplu taşıma sistemlerini kullanmaları ve zamandan tasarruf edememeleri olmuştur[2]. Kent içi ulaşım ve hareketlilik konusunda kadınların yaşadığı güncel durumların bazılarına aşağıda yer veriyoruz:

Daha çok otobüs kullanıyorum. Kendi aracım yerine toplu taşıma tercih ediyorum. (K-17)

Evden daha az çıkarak akaryakıt giderlerimi azaltmaya çalışıyorum. (K-7)

Akaryakıt fiyatlarındaki artışlar nedeniyle gün içinde artık daha planlı yolculuklar yapmaya çalışıyorum. (K-20)

Benzinli binek aracımı LPG'li olan ile değiştirerek ciddi kar sağladık. Çünkü günde yaklaşık 40-45 km yol yapmak zorundayım. (K-24)

Kent kullanımı açısından incelediğimiz diğer alanlar kentsel hizmetler ve boş zaman faaliyetlerinin gerçekleştirildiği mekânlardır. Bu yönlerden de bazı değişiklikler ve alınan yeni kararlar söz konusudur. Kentsel hizmetler, boş zaman faaliyetlerine oranla daha öncelikli kabul edilmektedir. Öncelikle eğitim, sağlık, vb. hizmetlerde değişiklik yapmamak adına boş zaman faaliyetlerinden fedakârlık yapmak gerekebilmektedir. Kentsel hizmetlerde ise yine öncelik çocuklu ailelerde çocuğa verilmektedir. Örneğin halihazırda özel kreş veya özel okula giden çocukların eğitim giderlerinden kısmamak adına ebeveynler kendi kişisel tercihlerinden vazgeçebilmektedir. Kentsel hizmet alımı konusunda akademisyen kadınlardan bazılarının görüşlerine doğrudan alıntılar biçiminde aşağıda yer veriyoruz:

Sağlık hizmetlerine erişimde, üniversite hastanesinden faydalanıyoruz. Çocuğumuzu ise genelde özel muayenehane ya da hastanede muayene ettiriyoruz. Hayatımıza giren bir diğer harcama kalemi ise kreş masrafı. Geçen yıl ödediğimiz okul ücretinin 2 katının üstüne çıktı bu yılki okul masrafı. (K-13)

Eğitim harcaması konusunda yapabileceğimiz pek bir şey bulunmuyor. Sadece sağlık için tamamlayıcı sigortamızı kısıtladık. Daha basit konularda üniversite hastanelerinin özel bölümlerini tercih ediyorum. Üniversite Hastanesinde 450 TL ödeyip ücretsiz tahlil yaptırabilecekken özel hastanelerde sırf muayene ücretine 1400 TL ödemek istemiyorum. Totalde 3000-5000 ücret çıkıyor. (K-24)

Sosyo-ekonomik bulgulara yer verdiğimiz başlıkta açıkladığımız gibi, kadınlar sosyalleşme örüntülerini değiştirmek durumunda kalmakta ve sosyal etkileşimleri azalmaktadır. Bu durumun boş zaman ve eğlence için kullanılan mekânlar bakımından da yansımaları bulunmaktadır. Örneğin yemek yenecek mekânlardan sadece çay-kahve içilen yerlere veya tüketime teşvik eden alışveriş merkezleri yerine park, açık alan vb. kamusal mekanlara yönelim görünmektedir. Tüm bulgulanan konular arasında bazıları, ekonomik belirsizlik kaynaklı olsa da pozitif değişimler gibi algılanabilir. Ancak bireylerin yaşam tercihlerindeki değişiklikleri gönüllü olarak yapması ile buna mecbur olması (bırakılması) arasında önemli bir fark bulunmaktadır.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

"Cinsiyet eşitliğinin olmadığı bir coğrafyada, eşitliğe olan umutla, kariyerinde ilerleme beklenen (dayatılan) kadınların, değişimi kendi hanelerinde başlatmaları gerektiğine inanıyorum". (K-13)

Ekonomik belirsizlik dönemlerinde azalan hane geliri hem kadın hem de erkek üzerinde baskı yaratmaktadır. Ancak bu baskıyı kadınlar, erkeklerden farklı deneyimlemektedir. Bu farklılaşmanın makro ve mikro ölçeklerde çeşitli kaynakları bulunmaktadır. Makro ölçekte kapitalizmin krizler yaratan doğası ve patriyarkayı yeniden üretiyor oluşu önemli bir sebeptir. Normal zamanda ekonomik sınıf ve kültürel/mesleki konumları nedeniyle

2 Kadınların kent içinde özgürce hareket edebilirliği, güvenliği ve ulaşım konusundaki talep ve beklentileri bakımından dezavantajlı konumu pek çok araştırmada bulgulanmıştır ve bu çalışmanın kapsamı dışındadır.

toplumsal cinsiyet normlarından önemli boyutta etkilenmeyen kadınlar, ekonomik kriz ve ekonomik belirsizlik dönemlerinde bu etkilerin gündelik hayatlarında arttığını belirtmektedir. Özellikle ev-içi emek süreçlerinin yeniden üretimi noktasında "elini taşın altına koyup" daha fazla sorumluluk üstlenmek genellikle kadınların rolü haline gelmektedir. Kim ve Voos'un (2007) da belirttiği gibi işin niteliği veya güvencesi nasıl olursa olsun, kadınlar ekonomik kriz durumlarında eşlerinin kazançlarının azalması sonucu hane halkı gelirini artırmak için çok farklı stratejiler geliştirebilmekte ve bu yöntemler çeşitlenebilmektedir. Hane dışından destek alınamayan işlerin görev haline gelmesi, kendi zamanından fedakârlık edilmesi, yeni stratejiler/kararlar üretilip uygulamaya konulması gibi durumlar toplum tarafından kadınlara atfedilen roller şeklinde kendini göstermektedir. Çalışma kapsamında belirlediğimiz araştırma sorularına yönelik tespitler, öncelikle mikro ölçekte ve gündelik yaşam perspektifinden bakıldığında, kadınların karşılaştığı sorunlar ve krizle başa çıkma yöntemlerinin belirgin hale geldiğini göstermektedir. Tablo 1'de ilgili araştırma sorularına bulgular daha detaylı biçimde özetlenmiştir.

Tablo 1. Araştırma soruları doğrultusunda ulaşılan bulgular, Yazarlar tarafından oluşturulmuştur

1. Ekonomik belirsizlik döneminde kadın akademisyenler, ev içi ve ev dışı emek süreçlerinde ne tür zorluklarla karşılaşmaktadır?	• Hanehalkı ekonomisinin olumsuz yönde dönüşümü, kaynakların kısıtlı hale gelişi, finansal açıdan gider paylaşımın zorunlu hale gelişi • Mesai içi-mesai dışı dengesinin bozulması • Bakım hizmetleri, ev içi yeniden üretim konuları vb. İçin erişilen desteğin azalması • Ev içi sorumlulukların artışı • Barınma, ulaşım, kamusal alan kullanımlarının olumsuz yönde dönüşümü • Ekonomik açıdan güvencesizlik hissinin artışı ve gündelik yaşamın sosyo-mekansal boyutlarına yansıması
2. Kadınlar bu zorluklarla başa çıkmak için ekonomik, sosyal ve mekansal boyutlarda hangi stratejileri geliştirmektedir?	• Hanehalkı ekonomisi için daha fazla zaman harcamak • Bütçe yönetimini, alışverişleri, vb. dönüştürmek • Tam zamanlı işin dışında ek gelir getirici faaliyetlerde bulunmak • Seyahatlerini sınırlandırmak • Kamusal sosyal ağ ve mekanlardan çekilmek

Ekonomik belirsizlik öncesi sahip olunan refah çemberi daraldıkça eski alışkanlıklar birer birer terk edilmektedir. Ulaşımda özel araçtan toplu ulaşıma geçiş, kentsel hizmetlerde özelden kamuya geçiş, alışveriş yapılırken stoklama, ikinci el piyasası ve internet alışverişine yönelme gibi örnekler verilebilir. Örneklem grubun doğrudan alıntılarının pek çoğunda rastladığımız gibi bu stratejiler çok geniş alana ve mekâna yayılmaktadır. Alışkanlıklar ve gündelik yaşam kurgusunun değişiminin mekânsal sonuçları da bulunmaktadır. Kadınların kent kullanımı, kentte var olma/yer kaplama örüntüleri de değişmeye başlamaktadır. Öncesinde bu anlamda da farklı sınıf ve gruptan kadınlara göre avantajlı ve özgür olan kadınlar, kamusal alandan çekilip özel alana sıkışma durumunu daha yakından deneyimlemeye başlamıştır. Özellikle bakım işleri düşünüldüğünde, kadınlar hane içerisinde daha çok zaman geçirmek zorunda kalmakta, bu durum da hane içindeki mekânların kullanım biçimlerini, sürelerini ve bu mekânlara atfedilen değerleri değiştirebilmektedir. Örneğin, mutfak, sadece yemek hazırlama alanı olmanın ötesine geçerek, daha fazla vakit geçirilen ve aynı zamanda bakım işlerinin merkezi haline gelebilmektedir.

Çocuklu ailelerin çocuklu olmayanlara göre durumları da farklılaşmaktadır. Pek çok konuda çocuklara öncelik verilmeye çalışılması, hanehalkının diğer üyelerinin ve özellikle de kadınların daha çok fedakârlık yapmalarını gerektirmektedir. Örneklem grupta sadece kadınların yer alması ve kadınların aktarımı üzerinden değerlendirme yapılmış olması, araştırmamızın sınırlayıcı bir yönü olarak değerlendirilebilir. Kadınların ekonomik belirsizlik dönemlerinde daha dezavantajlı bir konumda olduğu ve daha fazla sorumluluk üstlendiği argümanı, gelecekteki çalışmalarda, örnekleminde hem kadın hem de erkek hanehalkı üyelerinin yer aldığı bir yaklaşımla daha kapsamlı

bir şekilde sorgulanabilir. Bu tür bir inceleme, toplumsal cinsiyet rollerinin hane içindeki etkilerini ve bu durumun erkekler üzerindeki yansımalarını da ortaya koyabilir. Bu da karşılaştırma yapılması bakımından daha detaylı sonuçlar ortaya koyacaktır.

Ekonomik belirsizlik döneminde akademisyen kadınların deneyimlerini aktararak çeşitli değerlendirmeler yapmaya çalıştığımız araştırmanın şüphesiz temel odağı kadınların fiziksel ve duygusal yüklerindeki artış olmuştur. Ekonomik kaynaklı ikincil baskılar, kadınları "iş değiştirmeye" varan (K-9) radikal kararların eşiğine dahi getirebilmektedir. Kısıtlamaların ruh ve beden sağlığına etkileri dahi ortaya çıkmıştır (K-21). Kadınlar belirli bir eşik aşıldıktan sonra kendilerini güçsüz ve çaresiz (ve yalnız) hissedebilmektedir. Toplumsal cinsiyet rolleri ve bu yöndeki kültürel normlar bakımından kadınların hiçbir kazanımı kolay olmamıştır. Bu nedenle, ekonomik kayıpların halihazırda belirli kazanımlara ulaşmış kadınlar açısından daha ciddi sonuçlar doğurduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

KAYNAKÇA

Acker, J. (2004). "Gender, Capitalism and Globalization". *Critical Sociology,* 30/1, 17-41.

Ağıllı, S. E. ve Turguter, E. A. (2020). "Patriyarka ve Kapitalizm İlişkiselliği ile Örülmüş Bilimin Cinsiyetçi Yapısı ve Akademide Kadın Asistan Olmak". *Universal Journal of History and Culture*, 2/2, 104-130.

Anadolu Ajansı. (2024, 4 Temmuz). Zamlı Memur Maaşları Belli Oldu. Anadolu Ajansı. Elde edilme tarihi: 19 Ocak 2025. https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/zamli-memur-maaslari-belli-oldu/3264654.

Annesley, C. ve Scheele, A. (2011). "Gender, Capitalism and Economic Crisis: Impact and Responses". *Journal of Contemporary European Studies,* 19/3, 335-347. https://doi.org/10.1080/14782804.2011.610604.

Blázquez Cuesta, M. ve Moral Carcedo, J. (2014). "Women's Part-Time Jobs: Flexirisky Employment in Five European Countries". *International Labour Review,* 153/2, 269-292.

Burris, V. (1982). "The Dialectic of Women's Oppression: Notes on the Relation Between Capitalism and Patriarchy". *Berkeley Journal of Sociology*, *27*, 51-74.

Eisenstein, Z. R. (1979). *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*. Monthly Review Press, New York, USA.

Elson, D. (2010). "Gender and the Global Economic Crisis in Developing Countries: A Framework for Analysis". *Gender & Development,* 18/2, 201-212.

Euronews. (2023, 16 Ocak). Akademisyen, Doktor, Öğretmen ve Memur Maaşları Asgari Ücret Karşısında Son 10 Yılda Eridi. Euronews. Elde edilme tarihi: 1 Ekim 2023. https://tr.euronews.com/2023/01/16/akademisyen-doktor-ogretmen-ve-memur-maaslari-asgari-ucret-karsisinda-son-10-yilda-hizla-e.

European Commission. (2010). Employment in Europe 2010. European Commission. Elde edilme tarihi: 1 Ekim 2023. https://ec.europa.eu/employment_social/eie/index_en.html.

Floro, M. ve Dymski, G. (2000). "Financial Crisis, Gender, and Power: An Analytical Framework". *World Development,* 28/7, 1269-1283.

Göktürk, Ş. ve Tülübaş, T. (2021). "Survival of the Fittest: Women's Academic Experiences of Navigating Neoliberal Expectations in Turkish Universities". *Gender and Education*, 33/3, 267-284.

Hakim, C. (2016). *Key İssues in Women's Work: Female Diversity and the Polarisation of Women's Employment*. Routledge-Cavendish, Oxfordshire, UK.

Hartmann, H. (1976). "Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex". *Signs: Journal of Women in Culture and Society,* 1/3, 137-169.

Hartmann, H. I. (1981). "The Family as the Locus of Gender, Class, and Political Struggle: The Example of Housework". *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 6/3, 366-394.

Insarauto, V. (2021). "Women's Vulnerability to the Economic Crisis Through the Lens of Part-time Work in Spain". *Work, Employment and Society,* 35/4, 621-639.

Iversen, T., Rosenbluth, F. M. and Rosenbluth, F. (2010). *Women, Work, and Politics: The Political Economy of Gender İnequality*. Yale University Press, New Haven, USA.

Jablonski, B. (2010). "The Division of Household Labor between Men and Women in Everyday Marriage Life". *Psicologia: Ciência e Profissão*, 30, 262-275.

Jarvis, H., Kantor, P. ve Cloke, J. (2022). *Kent ve Toplumsal Cinsiyet* (Çev: Y. Temurtürkan). Dipnot Yayınları, Ankara.

Kandiyoti, D. (2019). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. Metis Yayınları, İstanbul.

Karabıyık, I. (2012). "Türkiye'de Çalışma Hayatında Kadın İstihdamı". *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 32/1, 231-260.

Kaya Bahçe, S. A. ve Memiş, E. (2013). "Estimating the İmpact of the 2008–09 Economic Crisis on Work Time in Turkey". *Feminist Economics,* 19/3, 181-207.

Kim, H. ve Voos, P. B. (2007). "The Korean Economic Crisis and Working Women". *Journal of Contemporary Asia,* 37/2, 190-208.

Kurt Özman E., Karamuk A.G., Aygün Oğur A., Bayar R., Güven Güney B., A. Eymen Karabulut E., Özdemir Z., and Tepeli Türel Ö. (2023). "Situating Feminist Urbanism within Planning Education in Turkey: A Pre-Manifesto". *Reflektif Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/1,11-29.

McKay, A., Campbell, J., Thomson, E. ve Ross, S. (2013). "Economic Recession and Recovery in the UK: What's Gender Got to Do with İt?". *Feminist Economics,* 19/3, 108-123.

McKeown, M. (2017). "Global Structural Exploitation: Towards an İntersectional Definition". *Global Justice: Theory Practice Rhetoric,* 9/2.

Mwita, K. (2022). "Factors İnfluencing Data Saturation in Qualitative Studies". *International Journal of Research in Business and Social Science*, 11/4, 414-420.

Noonan, M. (2001). "The İmpact of Domestic Work on Men's and Women's Wages". *Journal of Marriage and Family*, 63, 1134-1145.

Orhangazi, Ö. (2019). "Türkiye Ekonomisinin Yapısal Sorunları, Finansal Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri". *Mülkiye Dergisi*, 43/1, 111-137.

Özbilgin, M. and Healy, G. (2004). "The Gendered Nature of Career Development of University Professors: The Case of Turkey". *Journal of Vocational Behavior,* 64/2, 358-371.

Özel, A. (2007). "The Status of the Female Academicians in Turkish Universities During the Process of EU Admission". *Journal of Applied Sciences*, 7/23, 3678-3686.

Özkanlı, Ö. ve White, K. (2008). "Leadership and Strategic Choices: Female Professors in Australia and Turkey". *Journal of Higher Education Policy and Management,* 30/1, 53-63.

Pusti, M. (2013). *Krizlerin Anatomisi ve Türkiyede 2001-2008 Finansal-ekonomik Krizleri Üzerine bir İnceleme* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atılım Üniversitesi.

Reisman, G. 1996: *Capitalism: A Treatise on Economics*. Ottawa, IL: Jameson Books, USA.

Salam, R. (2009). "The Death of Macho". *Foreign Policy*, 173, 65-70.

Sultana, A. (2010). "Patriarchy and Women s Subordination: A Theoretical Analysis". *Arts faculty journal*, 4, 1-18.

Telayneh, B. (2019). "Double Burden of Married Women Academician in Three Public Universities of Ethiopia". *International Journal of African and Asian Studies*, *56*, 72-82.

Tewathia, N. (2017). Living on the Margins of Development: Domestic Women Workers (MPRA paper no. 82258). Munich Personal RePEc Archive. https://mpra.ub.unimuenchen.de/82258/

Tijdens, K. G. (2002). "Gender Roles and Labor Use Strategies: Women's Part-Time Work in the European Union". *Feminist Economics,* 8/1, 71-99.

Toksöz, G. (2009). Kriz Koşullarında Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden İşgücü Piyasaları Raporu. *ILO Ankara Ofisi, Aralık*, 1923-2009.

Von Werlhof, C. (2007). "No critique of Capitalism without a Critique of Patriarchy! Why the Left is No Alternative". *Capitalism Nature Socialism*, 18/1, 13-27.

Yenilmez, M. İ. (2016). "Women in Academia in Turkey: Challenges and Opportunities". *Yönetim Bilimleri Dergisi*. 14/28, 289-311

Yıldız, S. (2018). "Türkiye'de Kadın Akademisyen Olmak". *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi,* 1, 29-40.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.12.2024 **√Accepted/Kabul:** 15.02.2025
DOI: 10.30794/pausbed.1595542
Research Article/Araştırma Makalesi

Onur, M., Yaşa, H. (2025). "Social Perceptions on the Use of Robot Waiters in Restaurants: An Analysis Based on Sentiment and Content Analysis on Social Media", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 68, pp. 281-294.

SOCIAL PERCEPTIONS ON THE USE OF ROBOT WAITERS IN RESTAURANTS: SENTIMENT AND CONTENT ANALYSIS ON SOCIAL MEDIA

Merve ONUR[*], Hüseyin YAŞA[**]

Abstract

In this study, it is aimed to determine the opinions of online user comments written on videos about robot waiters used in restaurants on the YouTube platform. For this purpose, online user comments on the top fifteen most commented YouTube videos about service robots and robot waiters used in restaurants were analyzed through sentiment analysis and content analysis. In sentiment analysis, a Lexicon (NLP)-based approach was used to polarize the comments into positive, neutral, and negative sentiments. To support the results of sentiment analysis, MAXQDA was used in the content analysis method. According to the results of the analysis, 37.1% of user comments were positive, 32.5% were negative, and 30.4% were neutral. This study is particularly important given that the implementation of robot waiters in restaurants is still in its infancy, as online reviews contribute to the understanding of new services and entities. Methodologically, this research offers an innovative approach, such as sentiment analysis, in determining society's acceptance and opinion of technology in robot-human interaction. The findings are considered important as they will provide theoretical contributions to the literature and practical contributions to sectoral applications.

Keywords: *Robot, Restaurant, YouTube, User reviews, Sentiment analysis.*

RESTORANLARDA ROBOT GARSONLARIN KULLANIMINA YÖNELIK TOPLUMSAL ALGILAR: SOSYAL MEDYADA DUYGU VE İÇERİK ANALİZİ

Öz

Bu çalışmada restoranlarda robot garsonların kullanımına yönelik toplumsal görüşü çevrimiçi kullanıcı yorumları ile belirlenmesini amaçlamaktadır. Bu amaç kapsamında, restoranlarda kullanılan hizmet robotları ve robot garsonlarla ilgili en çok yorum alan ilk on beş YouTube videosundaki çevrim içi kullanıcı yorumları duygu analizi ve içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Duygu analizinde, Lexicon (NLP) tabanlı bir yaklaşım kullanılarak yorumlar olumlu, nötr ve olumsuz olarak duygu kutupları belirlenmiştir. Duygu analizinin sonuçlarını desteklemek için ise içerik analizi yönteminde MAXQDA kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, kullanıcı yorumlarının %37,1'i olumlu, %32,5'i olumsuz ve %30,4'ü nötr olarak belirlenmiştir. Bu çalışma özellikle robot garsonların restoranlarda uygulanmasının henüz yeni olduğu göz önüne alındığında, çevrim içi yorumlar yeni hizmetlerin ve oluşumların anlaşılmasına katkı sağlaması bakımından önemlidir. Metodolojik olarak bu araştırma robot-insan etkileşiminde toplumun teknoloji kabulü ve görüşünün belirlenmesinde duygu analizi gibi yenilikçi bir yaklaşım sunmaktadır. Elde dilen bulguların ise, alan yazına teorik, sektörel uygulamalara ise pratik katkılar sunması açısından önemli görülmektedir.

Anahtar kelimeler: *Robot, Restoran, YouTube, Kullanıcı yorumları, Duygu analizi.*

*Asst. Prof. Dr., Kayseri University, Faculty of Applied Sciences, Department of Gastronomy and Culinary Arts, KAYSERİ.
e-mail:merveonur@kayseri.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-7985-1243)
** Dr., Independent Researcher, Faculty of Communication, Press and Broadcasting, ANTALYA..
e-mail:hsynyasa@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0003-0589-0842)

1. INTRODUCTION

Studies on the development of service robots in food and beverage services have increased in recent years (Seyitoğlu and Ivanov, 2022; Zhong et al., 2020; Pieska et al., 2013; Tussyadiah and Park, 2018). Depending on their technological features, restaurant robots can serve, cook, collect dirty dishes, entertain guests, dance, communicate with customers, etc. (Berezina et al., 2019). Robot waiters, especially frontline robots in restaurants, perform various tasks such as greeting, seating, taking orders or bringing food to the table (Gaur et al., 2021; Tuomi et al., 2021). The idea that robots will be more involved in both production and service delivery has made it more important for researchers to examine robotization applications in tourism and robot-human relationships and interactions (Özgürel, 2021). However, given that the application of robot waiters in restaurants is still in its infancy, it is stated that research on understanding human-robot interaction is limited (Byrd et al., 2021; Ivanov and Webster, 2017; Murphy et al., 2017). In this context, as a first reference, online reviews are seen as an effective source for understanding new services and formations (Kim et al., 2022). Therefore, online comments are seen as an important data source to understand whether consumers accept the use of robots in the food and beverage sector positively or negatively, along with the reasons. At the same time, it is stated that online comments influence other audiences. According to a study, 84% of internet users take online comments as personal advice, and 68% state that they make a judgment after reading between one and six online comments (Bloem, 2017).

Especially service industry and tourism researchers have adopted sentiment analysis to analyze online reviews (Bagheri et al., 2014; Li, Yuan and Zhao, 2024). Online user comments and social media posts often reflect happiness, disappointment, sadness, joy, and other emotions (O'Leary, 2011). Such emotions can help tourism businesses manage customers and increase profits (Alaei et al., 2019). However, there are limited studies that consider online reviews in the context of robotic services (Luo et al., 2021; Li et al., 2024). Liu (2010) and Shin et al. (2016) specifically focused on user comments on YouTube, stating that YouTube is the most powerful social media platform. Kim et al. (2022) stated that a data collection technique based on YouTube data application programming interfaces (APIs) provides more accurate data compared to survey results.

In this study, it is aimed to determine the opinions of online user comments written on videos about robot waiters used in restaurants on the YouTube platform, which is one of the social media environments. Therefore, the study focuses on the feelings and thoughts towards robot waiters based on the online user comments written on the top fifteen videos with the most comments and the highest popularity on the YouTube platform. In the new normal that occurred with the Covid-19 pandemic process experienced in our world, robots are more visible in the service sector in both production and consumption areas, and the idea that they can replace humans has made it more necessary to understand the human-robot relationship. Therefore, research is important in terms of examining the reflections of human-robot relations, which is a new and constantly renewing field, in the service sector and providing researchers with a different perspective for the future.

Methodologically, by adopting an innovative approach such as text mining, this research adopts a dimension-based (positive, negative, and neutral) grouping of sentiments about the use of robot waiters in restaurants. The sentences with positive and negative recurring words were content analyzed to understand the reasons why they were liked or criticized. This study provides a useful methodological perspective for research on new topics that are not very common to produce and use in practice. Our results have practical implications for future robot restaurant managers and theoretical implications for literature.

2. METHOD

In this study, it is aimed to determine the opinions of online user comments on the videos shared on the YouTube platform about robot waiters used in restaurants. Within the scope of this purpose, answers to the following questions were sought: How is the distribution of positive, negative, and neutral opinions in YouTube online user comments on videos shared about robot waiters used in restaurants (RQ1)? What concerns do users express about the use of robot waiters in restaurants in the most frequently recurring words (RQ2)? Which of the most frequently recurring positive words do users use to express their appreciation for the use of robot waiters in restaurants (RQ3)?

Research on sentiment analysis is categorized under three headings: lexicon-based approaches, machine learning approaches, and hybrid approaches (Maynard and Funk, 2011). In this study, a lexicon-based approach (NLP) was preferred for the classification of online user comments by sentiment analysis. Lexicon-based approaches are divided into two: corpus-based approaches and dictionary-based approaches. In corpus-based approaches, statistics and semantic methods are used to determine the opinion pole, while in lexicon-based approaches, the antonyms and synonyms of the words are found based on the set of sentiment words created, and classification is performed based on the sentiment terms in the analyzed sentences. In order to identify the emotion expressions in the data set, the created emotion terms word is used (Yousef, Medhat and Mohamed, 2014). In this study, analyses were carried out using the lexicon-based approach in relation to the topic under investigation.

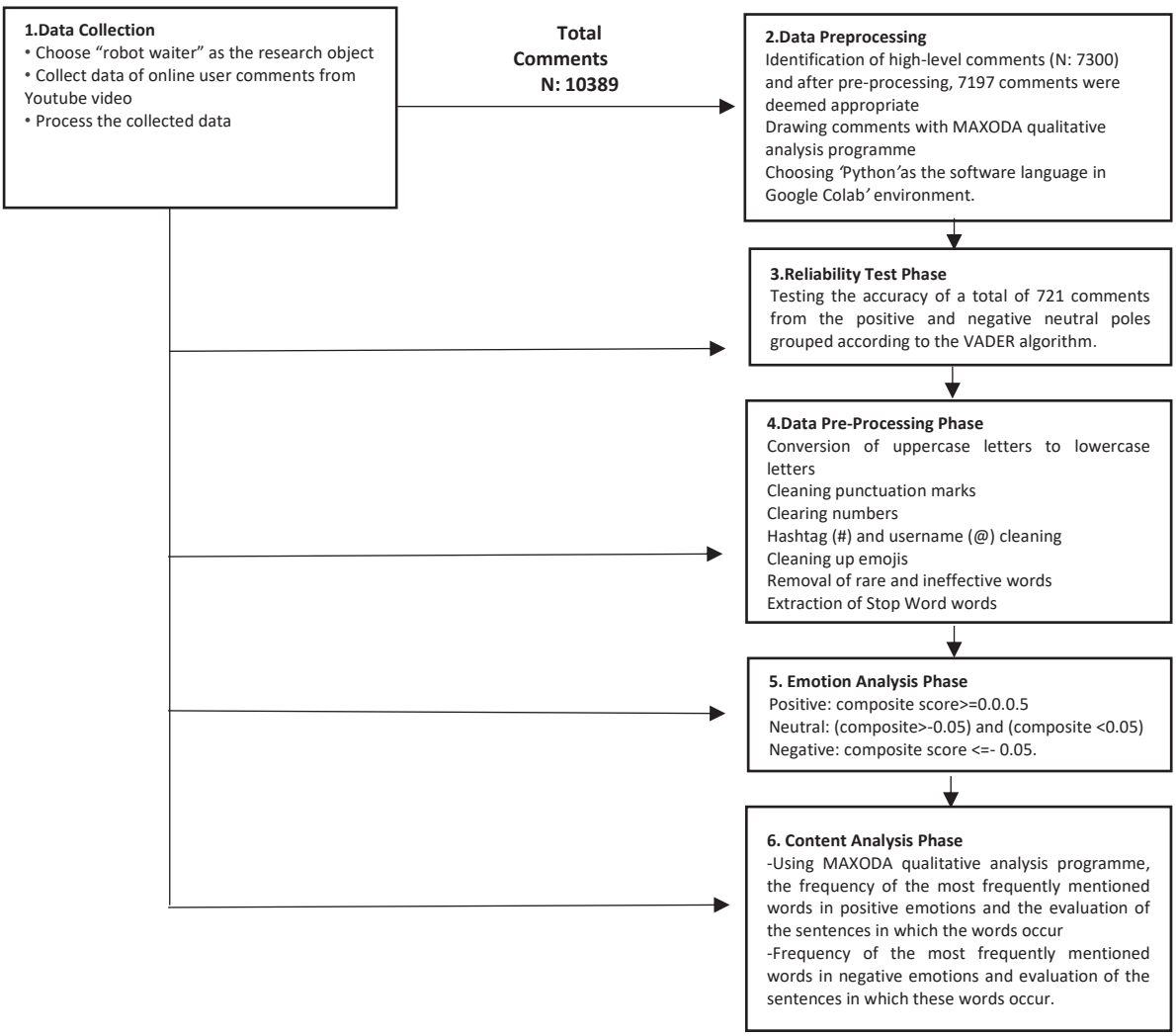

Figure 1: **Methodological approach**

While the population of the study consists of social media environments, YouTube, one of the social media environments, constitutes the sample. The reason for choosing only YouTube among social media environments in the research is that YouTube has a video-dominated infrastructure compared to other social media environments, based on the fact that each social media environment has its own characteristics. This is a rich source of data for the research, especially since users can freely share their views and opinions on the subject of the research under news videos. Especially in recent years, the number of researches on analyzing the content in social media environments has increased considerably, and many different methods have been proposed for sentiment analysis. Among these proposed methods, *"VADER (Valence Aware Dictionary and Sentiment Reasoner)"*, a simple rule-based model developed by Hutto and Gilbert (2014), is used to analyze the texts and

symbols used in texts in social media environments and provides the most reliable results. VADER was compared with other machine learning techniques such as LIWC, Naive Bayes (NB), Support Vector Machines Regression (SWM-R), Support Vector Machines Classification (SWR-C), Maximum Entropy (ME), and eleven dictionary-based algorithms such as LIWC, GI, Hu-Liu04, ANEW, SentiWordNet, and SenticNet. As a result of the comparison, VADER uses 7,500 dictionaries as a basis for evaluating sentiment in social media texts and was found to be the best performing algorithm with an F1 accuracy of 0.96 and 0.84 (better than human evaluation) (Hutto and Gilbert, 2014).

2. 1. Data Collection, Data Set and Preprocessing

In the study, firstly, in order to obtain the data, the data was extracted from YouTube on July 24, 2024. MAXODA qualitative analysis program was used for this process. The steps required for sentiment analysis were carried out by using *"Python"* as the software language in the *"Google Colab"* environment.

In this study, "YouTube" website, one of the social media environments, was used as the data set. In the research, the top fifteen news videos with the most comments were selected by typing *"robot waiters"* and "*robot restaurant*" on the YouTube search engine. The data set of the research is based on the top comments[1] made on these videos on the YouTube platform on July 24, 2024. The YouTube videos that make up the dataset and the number of user meta-comments on these videos are shown in Table 1.

Table 1: **News videos on robot waiters, number of comments**

News Names and URLs (Foreign)	Total Number of Comments	Number of High-Level Comments
1. A Pop-Up Japanese Cafe with Robot Servers Remotely Controlled by People with Disabilities Url: https://www.youtube.com/watch?v=7HB6xLe2f3U	584	464
2. Restaurant of the Future 2024 | Food Robots on The Rise Url: https://www.youtube.com/watch?v=KQkmFZQ-2SA&t=9s	435	169
3. In Beijing, Robot Waitresses Are Happy to Serve Url: https://youtu.be/ZCBbejvb7jA?si=SMiPDALY1l4_Jyx6	86	50
4. Restaurant in China hires robots as waiters Url: https://www.youtube.com/watch?v=3OgFZovYS9U	128	63
5. Dallas Restaurant Turns to Robots to Help Manage Labor Shortage Url: https://www.youtube.com/watch?v=upA6eJJvSLM&t=7s	168	86
6. Robots Shuttle Food to Customers Just Like 'The Jetsons' Url: https://www.youtube.com/watch?v=LshN3QMm0pA	517	341
7. Food delivery robots under attack from vandals, thieves Url: https://www.youtube.com/watch?v=X3C_rpUTYuk	6395	4912
8. Robot restaurant: machines prepare, cook and serve all the food at eatery in China Url: https://www.youtube.com/watch?v=aoJuGDepeZY	569	282
9. Will robots take our jobs and if so which ones? BBC News Url: https://www.youtube.com/watch?v=skG3okhx2TU	80	31
10. Inside China's new robotic restaurant in Guangzhou Url: https://www.youtube.com/watch?v=YPoAjRxyBQQ	373	204
11. Disabled people in Japan control cafe robots from the comfort of their own zhomes Url: https://www.youtube.com/watch?v=6MGPEjeGgj4	369	257

[1] The main comments made on the videos were taken as a basis. Sub-comments that were responses to other users were not included in the research.

12. Local restaurant using robot waiter Url: https://www.youtube.com/watch?v=tJaj3_54S_E&t=22s	107	59
13. Bellabot robot cat server helping customers at restaurants across NYC Url: https://www.youtube.com/watch?v=AwQuZP8i5J0	137	87
14. Restaurants turn to robots to deal with worker shortage Url: https://www.youtube.com/watch?v=8rmj8AvtpM4	129	71
15. Robot-dancing' waitress goes viral online Url: https://www.youtube.com/watch?v=CSm_YyoBLYA	312	224
TOTAL NUMBER OF COMMENTS	**10.389**	**7300**

In the research, all the procedures performed to increase data consistency and quality are called preprocessing. The comments were converted into an Excel file with the help of MAXQDA qualitative analysis program. The preprocessing stages for sentiment analysis were carried out using *"Python"* as the software language in the *"Google Colab"* environment. The preprocessing steps applied to the data set are shown in the diagram below:

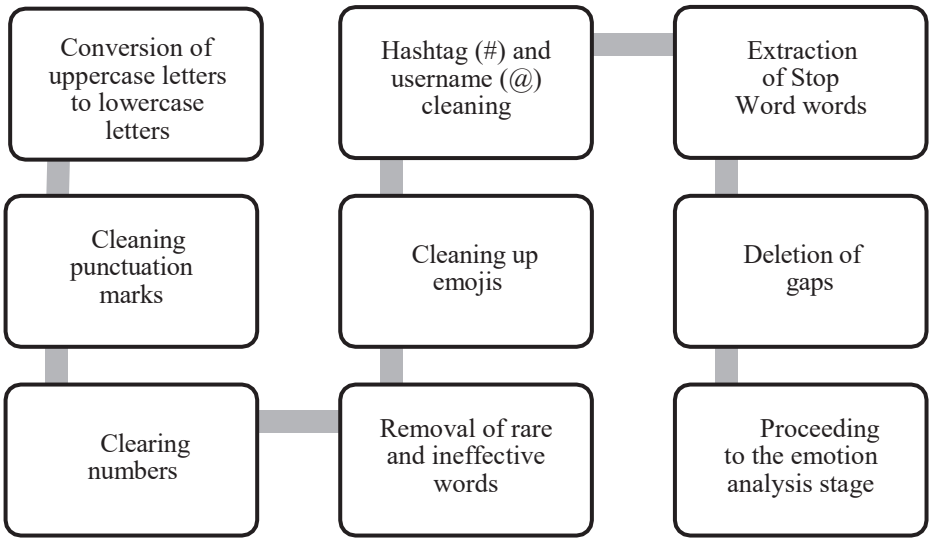

Figure 2: Data preprocessing stages

After the 7300 YouTube user comments obtained for the research were pre-processed, 7197 comments were determined as suitable for performing sentiment analysis. For 7197 positive, negative, and neutral comments, 10% of the number 7197 was taken as a basis to scale the validity and reliability of the sentiment analysis. Accordingly, 240 positive (33 incorrect), 240 negative (15 incorrect), and 241 neutral (42 incorrect) comments were selected equally from each pole, resulting in a validity and reliability of 87.49%.

In the study, "pandas," "numpy," "nltk," "demoji", and "matplotlib" libraries were utilized in data preprocessing stages. Pandas is a library that allows the processing of .csv and .txt files. In the research, it was used to process and analyze the data set converted into .csv files. NumPy library is used for scientific computation. In the research, it was used in various mathematical calculations of emotion values in relation to emotion analysis. The Ntlk library is an open-source library developed in Python language to work with natural human language data. In the research, it was used to clean English stop words. Demoji is used to convert facial expressions (emojis) used to express emotion into text. In the research, the emojis in the data set were identified and cleaned. Matplotlib is a library used to create various visuals and graphics. In the research, it was used to visualize the emotion analysis results obtained from the data set.

2. 2. Data Analysis

In the research, after preprocessing the dataset for sentiment analysis, the operations were performed using *"VADER"*, one of the popular libraries of NLP (Natural Language Processing). The VADER algorithm provides four values for the research dataset: positive, negative, neutral, and compound. Positive, negative, and neutral values indicate how positive, negative, and neutral the texts in the dataset are. The compound value is a total score value that includes positive, negative, and neutral values. According to the Vader algorithm, the composite value is a metric that calculates the sum of all dictionary ratings normalized between -1 and +1. Between the two values, -1 indicates the most extreme negative, +1 indicates the most extreme positive, and 0 indicates that the text contains a neutral sentiment. In this study, each YouTube comment in the dataset was processed through VADER to obtain sentiment scores, which were then categorized according to a standard threshold value specified below: 1- Positive: composite score > = 0.0.5 2- Neutral: (composite > -0.05) and (composite <0.05) 3- Negative: composite score <= - 0.05. These values are the most useful metrics for identifying sentiment in a given text (Bonta, Kumaresh and Janardhan, 2019).

In the study, the data obtained from the results of the sentiment analysis (positive, negative, and neutral) for content analysis were transferred to the MAXQDA qualitative analysis program. The program was used to obtain the frequency values of the most frequently used words in the positive, negative, and neutral sentences obtained as a result of the sentiment analysis and, at the same time, to reveal the relationship of these words with the sentences in the sentiment analysis. In addition, a word cloud was created by visualizing the words according to their sizes and colors with the MAXQDA program to support the sentiment analysis based on the words in positive, negative, and neutral sentences.

3. FINDINGS

It is important to determine the emotional states of consumers in the field of gastronomy, which is a constantly developing field, especially in terms of seeing the current reflection of robot-human relations in food and beverage businesses and gaining a perspective on the future. In the study, 7300 top comments were selected from the data set consisting of 10,389 user comments obtained through the YouTube social media environment, and after these top comments were preprocessed, it was determined that 7197 comments were suitable for emotion analysis. As can be seen in Figure 3, 7197 comments are grouped into three different sentiment classes as positive, negative and neutral and are also expressed as numbers and percentages.

Figure 3: Sentiment classification of user comments

Within the scope of the research, the sentiment analysis of user comments under 15 video content about robot waiters on the YouTube platform is shown in Figure 1. In this direction, within the framework of the word-based "VADER" classification, it was determined that 37.1% of the comments were positive, 32.5% were negative, and 30.4% were neutral.

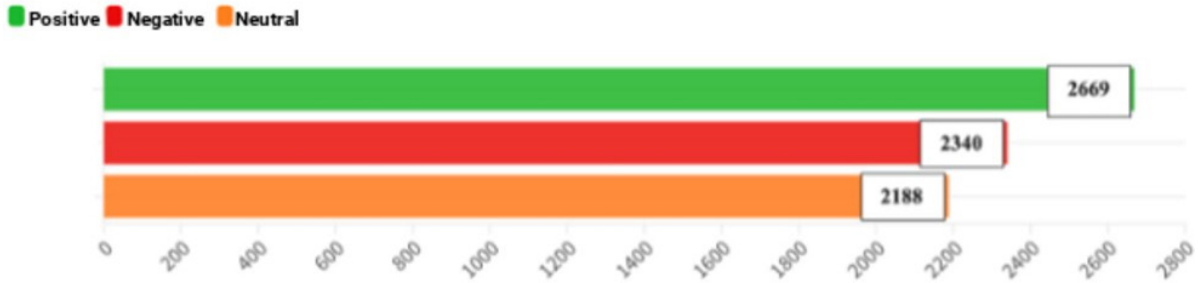

Figure 4: Frequency frequencies of user comments

After pre-processing 7300 top comments about the use of robots in restaurants, it was determined that 2669 of the remaining 7197 comments were positive and 2340 were negative, while 2188 comments were neutral. Thus, it was concluded that there was a predominantly positive attitude towards the robot waiters discussed within the framework of the research, with negative and neutral emotional states in the second and third places, respectively. In addition, it can be said that there are not very serious differences between the emotional states, and these states are almost equal or very close to each other.

Table 2: Examples of user comments, scores and labels for robot waiters

User Comments	Emotion Analysis Scores	Tags
give big shout thought really robotic awesome	{'neg': 0.0, 'neu': 0.578, 'pos': 0.422, 'compound': 0.6573}	Positive
cool wish much success great idea	{'neg': 0.0, 'neu': 0.135, 'pos': 0.865, 'compound': 0.9153}	Positive
best human robot beautiful	{'neg': 0.0, 'neu': 0.198, 'pos': 0.802, 'compound': 0.8442}	Positive
want nothing robots ai boxes table order bad enough talk complete lack service	{'neg': 0.339, 'neu': 0.585, 'pos': 0.076, 'compound': -0.6705}	Negative
humans sent unemployment line,	{'neg': 0.492, 'neu': 0.508, 'pos': 0.0, 'compound': -0.4404}	Negative
seriosly dont make robots working humans end badly	{'neg': 0.307, 'neu': 0.693, 'pos': 0.0, 'compound': -0.4767}	Negative
robot	{'neg': 0.0, 'neu': 1.0, 'pos': 0.0, 'compound': 0.0}",Neutral	Neutral
robots turning humans turning humans turning robots,"	{'neg': 0.0, 'neu': 1.0, 'pos': 0.0, 'compound': 0.0}", Neutral	Neutral
ai everywhere now a days	{'neg': 0.0, 'neu': 1.0, 'pos': 0.0, 'compound': 0.0}", Neutral	Neutral

As can be seen in Table 2, there are sample user comments, sentiment analysis scores, and tags of the comments made on the YouTube platform for the use of robots in restaurants. In line with the sample user comments in the table, the polarity score of the comments, in which no emotional state is specified and mostly question statements are included, is stated as "0". This indicates that the comment is neutral, and a neutral label is assigned as a label. On the other hand, the different scores assigned to comments other than neutral comments are the result of calculating the words in positive or negative sentences during sentiment analysis.

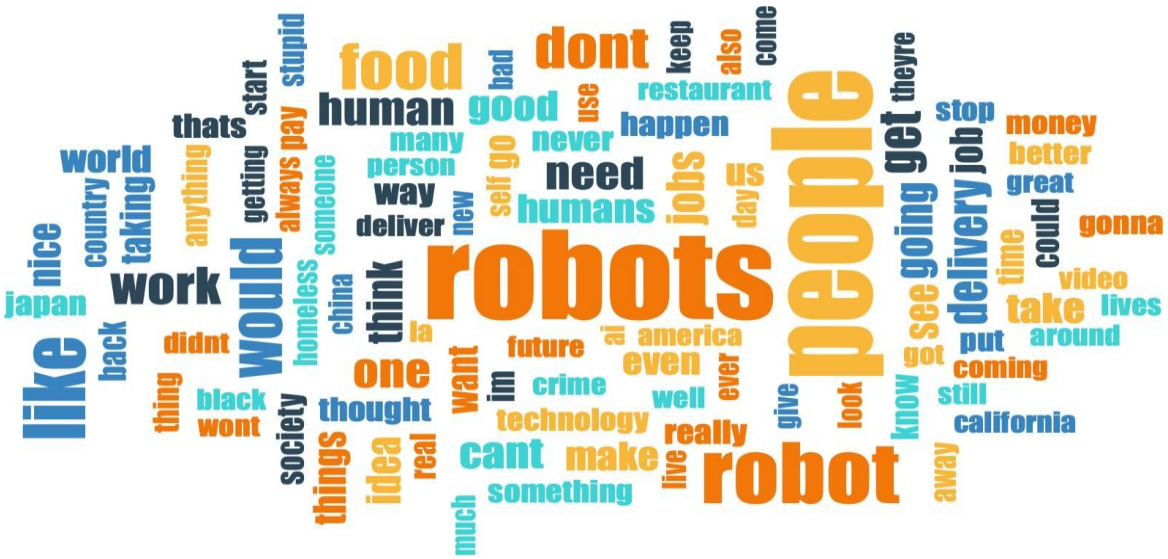

Figure 5: Word cloud of user comments on the use of robots in restaurants

A word cloud was created from user comments about the robot waiters considered in the research. As can be seen in Figure 5, in the word cloud created in MAXQDA, the words in the user comments were visualized according to their size and color. While the most frequently used words in the cloud are visualized as dark and large, it is understood that the words visualized as light and small are used less frequently in the comments (Yaşa, 2022). In this direction, if an evaluation is made on the word cloud, it is seen that the most frequently repeated word is "robots", while the other words are "people, robot, like, food, would, don't, get, work, delivery". On the other hand, the frequencies and percentage distributions of these words are given in Table 3 below.

Table 3: Frequencies and percentages of the top 10 most frequently used words

Total Word Count= 52434	Frequency	%
Robots	998	1,90
People	960	1,83
Robot	622	1,19
Like	524	1,00
Food	418	0,80
Would	394	0,75
Don't	357	0,68
Get	306	0,58
Work	290	0,55
Delivery	256	0,49

When the frequency and percentage distribution of the most frequently used words in user comments are evaluated, it is found that the word "robots" is used n=998 (1.18%) times, while the most frequently used frequency order of the other words are "people" n=960 (1.83%), "robot" n=622 (1.19%), "like" n=524 (1%),00), "food" n=418 (0.80%), "would" n=394 (0.75%), "don't" n=357 (0.68%), "get" n=306 (0.58%), "work" n=290 (0.55%) and "delivery" n=256 (0.49%) times, and were among the top 10 most frequently used word groups in user comments. In connection with the research topic, it can be said that it is usual that the most frequently used words are "robots" and "people". The emotional experience of the service recipient in restaurants is an issue that should be evaluated together with the interaction between human and robot. This situation also reveals the reliability of the analysis.

Table 4: **Frequencies and percentages of the top 10 negative words in comments**

Word Frequency in Total Number of Negative Comments=2340	Frequency	%
Don't	357	0,68
Job	248	0,47
Stupid	92	0,18
Homeless	89	0,17
Destroy	82	0,15
Lost	39	0,07
Crime	26	0,05
Unemployment	21	0,04
Expensive	19	0,04
Damage	11	0,02

The total number of words in user comments about robot waiters on the YouTube social media platform is 2340. When the frequency and percentage distributions of the most frequently used negative words in user comments are examined, it is found that the word "don't" is used the most n=357 (0.68%) times, while the percentage distributions of the other words are "job" n=248 (0.47%), "stupid" n=92 (0,18%), "homeless" n=89 (0,17%), "destroy" n=82 (0,15%), "lost" n=39 (0,07%), "crime" n=26 (0,05%), "unemployment" n=21 (0,04%), "expensive" n=19 (0,04%) and "damage" n=11 (0,02%).

As a result of the content analysis of users' negative online comments, it was determined that the use of robots in the service sector is seen as absurd, and the use of robots in many professions may cause unemployment in the sectors. Posts that people will have livelihood problems and crime rates will increase due to robots come to the fore. *(Humans sent unemployment line*). On the other hand, it was mentioned that they found robots more expensive and slower (*Things objectively stupid slower expensive hiring human)*, that robots can replace human labor (*Robots way world break damage quit trying to replace real people*), and that they will cause unemployment in the waiter profession in the future (*Things objectively stupid slower expensive hiring human).* In addition, before robots, with the emergence of the concept of self-service, the need for labor force decreased with the emergence of the concept of self-service, and similarly, they mentioned that this technology could cause similar problems in the specified occupational group (*Robots replaces human work force many fields already bit worrying tbh dont understand many people cant see yet demand human workforce already went dramatically factories stores banks sectors follow banking uk example many people lost jobs self service),* However, they stated that it will not be preferred to the human factor in the service sector (*Dont see permanent solution trendy think customers prefer waiter pulse)* and that it may cause destruction by negatively affecting the country's economy (*Robots will show us* destroy economy*).*

Table 5: Frequencies and percentages of the top 10 positive words in comments

Word Frequency in Total Number of Positive Comments=2669	Frequency	%
Like	524	1,00
Good	375	0,71
Idea	192	0,37
Modern	113	0,22
Wage	55	0,10
Employ	49	0,10
Service	49	0,10
Cool	42	0,08
Tip	40	0,08
Fast	38	0,07

When the frequency and percentage distributions of the most frequently mentioned positive words in 2669 positive user comments are analyzed, it is determined that the word "like" is used the most n=524 (1.00%) times, while the percentage distributions of the other words are "good" n=375 (0.00%),71%), "idea" n=192 (0,37%), "modern" n=113 (0,17%), "wage" n=55 (0,10%), "employ" n=49 (0,10%), "service" n=49 (0,10%), "cool" n=42 (0,08%), "type" n=40 (0,08%) and "fast" n=38 (0,07%).

As a result of the content analysis of the positive online comments of the users, they expressed positive opinions that it is a creative idea that robots look like humans (*Thought china created human **like** robot), that* it is a good idea to use *robots* in unsafe areas (*Robots used **good** areas unsafe places*) and especially during pandemic periods such as covid (*Limit **employees** robots free least robots cant catch covid)* (*Really thought good **idea** seriously)*. They also mentioned that the fact that there is no increase in salary compared to normal employees will provide minimum expense for the business (*Im engineer good news im also pro worker minimum **wage)*** and, at the same time, there will be no tip payment for customers (*Always looking **tip** bye bye).* On the other hand, there were positive comments about the robot waiters in terms of the speed of speech in service and mutual communication with the customer (*Wow creator speaks really **fast fastest** fastest ive seen japanese person speak oh robots cool*).

4. DISCUSSION AND CONCLUSION

This study, using sentiment classification with VADER, provides an overview of robot waiters through YouTube comments. Previous studies have shown that sentiment analysis of user feedback provides important insights into understanding the social perception of technological products. For example, Jain and Katkar (2015) examined user comments on social media using sentiment analysis methods and provided findings on how such analysis can be used to improve consumer satisfaction. In another study, Jain et al. (2023) used sentiment analysis techniques to evaluate the impact of reviews on customer satisfaction with technology products. Such studies emphasize that user feedback is an important source for improving technology products. Therefore, this study shows the distribution of positive, negative, and neutral user comments about robot waiters and helps to improve user experiences. The findings of this study can be used as a basis for future research to better understand the social acceptance and impact of robotics.

Looking at the results obtained from the study; the fact that positive comments stand out with a high rate of 37.1% indicates that robot waiters are liked by some users and offer a positive experience. On the other hand, 32.5% of negative comments indicate that robot waiters are criticized by some users and various negatives are expressed. The 30.4% rate of neutral comments indicates that users do not have a significant emotional state about robot waiters.

The frequency of use of terms such as "food", "delivery" and "work" in the most frequent words used in the research emphasizes that user experiences in food service and delivery services are important. Improvements should be made on how robot waiters can provide these services better, and strategies should be developed to increase customer satisfaction. The frequencies of the words "like" and "don't" in user comments show that positive and negative emotions are expressed intensely.

The finding of the most frequent negative words within the scope of the research shows that users find the use of robot waiters in the service sector "stupid" and express their concerns that this application may have various negative consequences. In particular, the words "job" and "unemployment" reflect concerns that robots will cause unemployment problems by replacing the human workforce. In addition, words such as "homeless" and "crime" reveal concerns about the socioeconomic effects of robotics. Similar previous studies have generally examined the societal impacts of technological developments in terms of the labor market and social security. Brynjolfsson and McAfee (2014), in their book "The second machine age", discuss the changes in the labor market caused by technological automation and its social impacts. Chui, Manyika and Miremadi (2016) emphasize in their study that automation may destroy some professions, but it may also create new job opportunities. These findings, in line with other studies, show the importance of developing strategies to balance both the positive and negative aspects of technological changes.

The positive user comments in the study reveal that robot waiters are accepted as a creative and modern solution in sentences with words such as “good”, “modern”, “cool”, and that cost-effectiveness is seen as an important advantage in sentences with the words “type” and “wage”. Therefore, it positively emphasizes that robot waiters reduce costs and don’t require tip payments. For example, in a study conducted by Wadawadagi and Pagi (2020), both functional and cost advantages of robot technologies were emphasized. At the same time, it was determined that the sentences containing the words “service” and “fast” emphasized the positive features of service quality and efficiency. Naik et al. (2023) also stated that robot waiters can provide consistent and reliable service with their ability to work without the need for breaks or rest. It is stated that since it can carry more than one meal at the same time in terms of service, it can reduce the waiting time of customers and help them save time.

Another finding was that the use of robots was evaluated positively during pandemic periods. In such situations, the safety and hygiene advantages provided by robot technologies can be introduced more widely, and strategies can be developed for these usage scenarios. Research in the literature on the safety and hygiene advantages of technology in extraordinary situations such as pandemics shows that these features are considered an important factor by users (Bai et al., 2020).

4. 1. Practical Implications

In practical terms, the study helps businesses, policymakers, and users to develop strategies to use robot technologies more effectively and efficiently. The research findings emphasize the need to develop concrete strategies to improve user experiences of robot waiters. In order to increase positive user experiences, technical and design improvements should be made to make robots more effective in food service and delivery processes. In addition, information campaigns and training programs should be developed to address users’ concerns about the unemployment problem in the labor market, the disadvantage in the economy, the negativity in service quality, and negative comments about the cost of acquiring a robot. In this way, social acceptance of robotics can be increased and its potential negative impacts minimized.

4. 2. Theoretical Implications

The aim of this study was to analyze the social perception of robot waiters and user feedback. The results obtained using the VADER sentiment analysis method provide important theoretical contributions in terms of the acceptance of technological products and the development of user experiences. The research findings show that robot waiters are evaluated both positively and negatively by users. While the high rate of positive comments supports the acceptance of the advantages of the technology, such as innovation and cost-effectiveness, negative comments reflect users’ concerns about possible negative impacts on the workforce. This provides an important framework for understanding the societal impacts of technological automation. The findings are in line with previous studies such as Brynjolfsson and McAfee (2014) and Chui et al. (2016) and reinforce the debate in the literature on the effects of automation on labor dynamics. The research results contribute to the understanding of the factors that drive user perception of robotics and offer a rich perspective to the technology acceptance literature by proposing new theoretical frameworks. In particular, suggestions for improving user experiences shed light on future research.

4. 3. Limitations and Future Studies

This research is limited to online user comments on news videos shared on the YouTube platform about robot waiters. Therefore, future research can extend these findings to analyze a more comprehensive user perception and experience. Segmenting users according to their demographic characteristics, technology acceptance levels, and experiences can provide a more detailed analysis of different user groups’ perceptions of robot waiters. For a deeper understanding of the user experience, user satisfaction surveys and in-depth interviews can be conducted. This can better reveal the reasons behind positive and negative perceptions. In this context, future studies should investigate which strategies can be effective to increase social acceptance of such technologies.

REFERENCES

Alaei, A.R., Becken, S. and Stantic, B. (2019). Sentiment analysis in tourism: capitalizing on big data, *Journal of Travel Research*, Vol. 58 No. 2, pp. 175-191.

Bagheri, A., Saraee, M. and de Jong, F. (2013). Sentiment classification in Persian: introducing a mutual information-based method for feature selection, in *Proceedings of the 2013 21st Iranian Conference on Electrical Engineering (ICEE)*, 14–16 May, Mashhad, Iran, IEEE, New York, NY, pp. 1-6.

Bai, Y., Yao, L., Wei, T., Tian, F., Jin, D., Chen, L. ve Wang, M. (2020). Presumed asymptomatic carrier transmission of COVID-19, *JAMA*, Vol. 323 No. 14, p.1406-1407, doi:10.1001/jama.2020.2565.

Berezina, K., Ciftci, O. and Cobanoglu, C. (2019). Robots, artificial intelligence, and service automation in restaurants, Ivanov, S. and Webster, C. (Ed.s), *Robots, Artificial Intelligence and Service Automation in Travel, Tourism and Hospitality*, Emerald Publishing, Bingley, pp.185-219, doi: 10.1108/978-1-78756-687-320191010.

Bloem, C. (2017). 84 percent of people trust online reviews as much as friends, available at: https://www.inc.com/craig-bloem/84-percent-ofpeople-trust-online-reviews-as-much-.html (accessed 2 August 2024).

Bonta, V., Kumaresh, N., and Janardhan, N. (2019). A comprehensive study on lexicon based approaches for sentiment analysis, *Asian Journal of Computer Science and Technology*, Vol. 8 No. No. 2, pp. 1-6, doi: 10.51983/ajcst-2019.8.S2.2037.

Brynjolfsson, E., and McAfee, A. (2014). *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*, W. W. Norton & Company.

Byrd, K., Fan, A., Her, E., Liu, Y., Almanza, B., and Leitch, S. (2021). Robot vs human: expectations, performances and gaps in off-premise restaurant service modes, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, Vol. 33 No. 11, pp. 3996-4016, doi: 10.1108/IJCHM-07-2020-0721.

Chan, E.S. and Lam, D. (2013). Hotel safety and security systems: bridging the gap between managers and guests, *International Journal of Hospitality Management*, Vol. 32, pp. 202-216, doi: 10.1108/IJCHM-11-2020-1246.

Chui, M., Manyika, J., and Miremadi, M. (2016). Where machines could replace humans and where they can't (yet), *McKinsey Quarterly*.

Gaur, L., Afaq, A., Singh, G., and Dwivedi, Y.K. (2021). Role of artificial intelligence and robotics to foster the touchless travel during a pandemic: a review and research agenda, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, Vol. 33 No. 11, pp. 4079-4098, doi: 10.1108/IJCHM-11-2020-1246.

Hutto, C., and Gilbert, E. (2014). Vader: A parsimonious rule-based model for sentiment analysis of social media text, in *Proceedings of the international AAAI conference on web and social media*, Vol. 8 No. 1, pp. 216-225.

Ivanov, S., and Webster, C. (2017). Adoption of robots, artificial intelligence and service automation by travel, tourism and hospitality companies: a cost-benefit analysis, paper presented at *International scientific conference contemporary tourism-traditions and innovations*, 19-21 October, Sofia University, Sofia, Bulgaria.

Jain, A.P. and Katkar, V.D. (2015, December). Sentiments analysis of Twitter data using data mining, in *2015 International Conference on Information Processing (ICIP)*, IEEE, pp. 807-810, doi: 10.1109/ INFOP.2015.7489492.

Jain, R., Kumar, A., Nayyar, A., Dewan, K., Garg, R., Raman, S., and Ganguly, S. (2023). Explaining sentiment analysis results on social media texts through visualization, *Multimedia Tools and Applications*, Vol. 82 No. 15, pp. 22613-22629, doi: 10.1007/s11042-023-14432-y.

Kim, T., Jo, H., Yhee, Y., and Koo, C. (2022). Robots, artificial intelligence, and service automation (RAISA) in hospitality: sentiment analysis of YouTube streaming data, *Electronic Markets*, Vol. 32 No. 1, pp. 259-275, doi: 10.1007/s12525-021-00514-y.

Li, Z., Yuan, F., and Zhao, Z. (2024). Robot restaurant experience and recommendation behaviour: based on text-mining and sentiment analysis from online reviews, *Current Issues in Tourism*, pp. 1-15, doi: 10.1080/13683500.2024.2309140.

Liu, Y. (2010). Social media tools as a learning resource, *Journal of Educational Technology Development and Exchange (JETDE)*, Vol. 3 No. 1, pp. 101-114, doi: 10.18785/jetde.0301.08.

Luo, J. M., Vu, H. Q., Li, G., and Law, R. (2021). Understanding service attributes of robot hotels: a sentiment analysis of customer online reviews, *International Journal of Hospitality Management*, Vol. 98 No. 103032, pp. 1-10, doi: 10.1016/j.ijhm.2021.103032.

Maynard, D., and Funk, A. (2012). Automatic detection of political opinions in tweets, in The Semantic Web: *ESWC 2011 Workshops: ESWC 2011 Workshops*, 29-30 May, Heraklion, Greece, Springer, Berlin Heidelberg, pp. 88-99.

Medhat, W., Yousef, A.H. and Mohamed, H.K. (2014). Combined algorithm for data mining using association rules, *Ain Shams Journal of Electrical Engineering,* Vol. 1 No. 1, pp. 1-12, doi: 10.48550/arXiv.1410.1343.

Murphy, J., Hofacker, C. and Gretzel, U. (2017). Dawning of the age of robots in hospitality and tourism: challenges for teaching and research, *European Journal of Tourism Research*, Vol. 15, pp. 104-111.

Naik, R., Bhamre, R., Poojary, V., Rane, P. and Vajramushti, N. (2023, April). A review on automated waiters, in *2023 11th International Conference on Emerging Trends in Engineering & Technology-Signal and Information Processing (ICETET-SIP)*, IEEE, pp. 1-6.

O'Leary, D.E. (2011). The use of social media in the supply chain: Survey and extensions, *Intelligent Systems in Accounting, Finance and Management*, Vol. 18 Nos. 2-3, pp. 121-144, doi: 10.1002/isaf.327.

Özgürel, G. (2021). Turizmde robotlaşma: Yiyecek-içecek sektöründe robot şefler ve robot garsonlar, *OPUS International Journal of Society Researches*, Vol. 18 (Yönetim ve Organizasyon Özel Sayısı), ss. 1849-1882, doi: 10.26466/opus.899296.

Pieska, S., Luimula, M., Jauhiainen, J., and Spiz, V. (2013). Social service robots in wellness and restaurant applications, *Journal of Communication and Computer*, Vol. 10, pp. 116-123.

Seyitoğlu, F. and Ivanov, S. (2022). Understanding the robotic restaurant experience: a multiple case study, *Journal of Tourism Futures*, Vol. 8 No. 1, pp. 55-72, doi: 10.1108/JTF-04-2020-0070.

Shin, S., Kim, T., Hlee, S. and Koo, C. (2023). Destination advertising on YouTube: Effects of native advertising and comment management on tourist perception, *Journal of Hospitality & Tourism Research*, Vol. 0 No. 0., pp. 1-18, doi: 10.1177/10963480231194689.

Tuomi, A., Tussyadiah, I.P. and Hanna, P. (2021). Spicing up hospitality service encounters: the case of PepperTM, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, Vol. 33 No. 11, pp. 3906-3925, doi: 10.1108/IJCHM-07-2020-0739.

Tussyadiah, I. and Park, S. (2018). Consumer evaluation of hotel service robots, *in Information and Communication Technologies in Tourism 2018*, Springer, pp. 308-320.

Tuzcu, S. (2020). Çevrimiçi kullanıcı yorumlarının duygu analizi ile sınıflandırılması, *Eskişehir Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Bilişim Dergisi*, Vol. 1 No. 2, ss. 1-5.

Wadawadagi, R. and Pagi, V. (2020). Sentiment analysis with deep neural networks: comparative study and performance assessment, *Artificial Intelligence Review*, Vol. 53 No. 8, pp. 6155-6195, doi: 10.1007/s10462-020-09845-2.

Yaşa, H. (2022). Çevre(cilik) hareketi olarak sosyal medyada sıfır atık hareketi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, No. 49, ss. 212-230. doi: 10.52642/susbed.1156189.

Zhong, L., Sun, S., Law, R., and Zhang, X. (2020). Impact of robot hotel service on consumers' purchase intention: a control experiment, *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, Vol. 25 No. 7, pp. 780-798, doi: 10.1080/10941665.2020.1726421.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
Received/Geliş: 03.12.2024 **Accepted/Kabul:** 22.02.2025
DOI:10.30794/pausbed.1595447
Research Article/Araştırma Makalesi

Canseven M. (2025). "Acıpayam - Yassıhöyük Camisi Duvar Resimleri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 68, ss. 295-316.

ACIPAYAM - YASSIHÖYÜK CAMİSİ DUVAR RESİMLERİ

Meryem CANSEVEN*

Öz

Acıpayam İlçesinin Yassıhöyük Mahallesi'nde bulunan kalemişi tezyinatlı cami bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Küçük boyutlu, kırma çatılı oldukça gösterişsiz bu caminin asıl önemi harim ve son cemaat yerinde duvar yüzeylerine işlenen bezemelerden kaynaklanmaktadır. Kitabesi mevcut olmayan yapının inşasına ilişkin bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Bölge halkından 1940'lı yıllarda bir mescidin genişletilmesiyle inşa edildiği öğrenilen caminin duvar yüzeyleri Denizli ve Anadolu'nun farklı bölgelerinde benzerleri ile sıkça karşılaşılan kalemişi bezemelerle donatılmıştır. Yerel ustaların kaleminden çıktığı anlaşılan tezyinatın büyük bölümünü dini içerikli yazılar oluşturmaktadır. Ayet ve surelerin yanı sıra bitkisel, geometrik, nesneli bezemeler ile Kâbe ve Mescid-i Nebevi'nin resmedildiği tablolar caminin duvar yüzeylerinde boşluk bırakmamacasına nakşedilmiştir. Oldukça renkli kompozisyonlarıyla dikkat çeken bezemeler şablonlar kullanılarak oluşturulmuştur. Yassıhöyük Camisi, Osmanlı Döneminden beri sürdürülen mimari tezyinatın Cumhuriyet Devrindeki temsilcisi olmakla kalmaz aynı zamanda da Denizli'nin nakışlı camilerinin önemli bir örneğini teşkil eder.

Anahtar kelimeler: *Yassıhöyük Camisi, Kalemişi, İbrik, Sancak, Zülfikar.*

ACIPAYAM - YASSIHÖYÜK MOSQUE WALL PAINTINGS

Abstract

This paper examines the elaborately decorated mosque in the Yassıhöyük neighborhood of the Acıpayam district, which features intricate hand-painted ornamentation. Although the mosque is modest in size with a hipped roof and unremarkable exterior, its true significance lies in the elaborate decorative elements adorning the interior walls of both the main prayer hall and the late entrance portico. The lack of surviving inscriptions limits our knowledge of the building's construction history. Local oral tradition indicates that the mosque was constructed in the 1940s through the expansion of an existing mescid. The walls are embellished with hand-painted decorative elements commonly found in both Denizli and other regions of Anatolia. The ornamentation, which was evidently executed by local artisans, predominantly consists of religious calligraphy. The walls are embellished with Quranic verses and suras, alongside floral, geometric, and object-based decorative motifs, as well as panels depicting the Kâbe and Mescid-i Nebevi, with decorations covering every available surface. These vibrant compositions were created using stencil techniques. The Yassıhöyük Mosque not only represents the continuation of Ottoman architectural decoration traditions into the Republican period but also stands as a significant example among Denizli's decorated mosques.

Keywords: *Yassıhöyük Mosque, Hand Drawn, Ewer, Flag, Zulfiqar.*

*Dr., Bağımsız Araştırmacı, DENİZLİ.
e-posta: meryemcanseven@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0001-8865-3310)

1. GİRİŞ

Acıpayam ilçesinin Yassıhöyük Mahallesi'nde bulunan yapı günümüzde atıl durumdadır. 2019 yılında gerçekleşen depremde aldığı hasar sebebiyle terk edilen camide bu tarihten itibaren ibadetin gerçekleşmediği bilinmektedir. İnşasına ait kitabesi mevcut olmayan caminin bölge halkından edinilen bilgilere göre 1940'lı yıllarda aynı arazideki bir mescidin genişletilmesiyle oluşturulduğu anlaşılmaktadır (Yassıhöyük Eski Belediye Başkanı Mahmut Dokumacı ile 19.10.2024 tarihinde görüşme yapılmıştır). XV ve XVI. yüzyıla ait vakıf kayıtlarında Yassıhöyük'te bir mescidin var olduğu ve imamların yönetimindeki 600 akçalık vakfından haberdar olunmaktadır (Ertaş, 2007: 198). Mescid, hem kuzey yönünde genişletilerek hem de duvarların yükseltilmesiyle günümüzdeki şekline kavuşmuştur. Yapının iç mekânında beden duvarlarında yer alan izler bu duruma şahitlik etmektedir. Bölgedeki Türk Dönemi eserleri hakkında çalışmaları bulunan Kadir Pektaş, yapının çatısının 1942 yılında yenilendiği bilgisini vermektedir (Pektaş, 2007: 429). Eldeki tüm veriler göz önünde bulundurulduğunda 1942 yılı söz konusu mescidin genişletilerek camiye çevrildiği tarih olmalıdır.

Yassıhöyük Mahallesi'nde 342/2 parselde yer alan yapı, avlu duvarı ile çevrelenmiştir. Aynı avluda yer alan müştemilat ise caminin kuzeyine konumlandırılmıştır. Harim mekânı ve kuzeyindeki son cemaat yerinden oluşan cami kırma çatı ile kapatılmıştır (Fot. 1). Geçirdiği evreler sonucunda günümüzdeki şeklini alan Yassıhöyük Camisi 1010 x 905 ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen plânlıdır (Plân 1). Duvar yüzeyleri çimento karışımlı bir harçla sıvalı olan yapının inşa malzemesine ilişkin detaylar 2019 yılında meydana gelen depremde güney cephede oluşan derin çatlak sayesinde elde edilmiştir. Moloz taş kullanılarak inşa edildiği anlaşılan caminin son cemaat yeri taşıyıcıları, kadınlar mahfili ve üst örtüsünde ahşap malzeme tercih edilmiştir. Kuzeyde yer alan son cemaat yerinin örtü sisteminde altı ahşap destek kullanılmıştır. Son cemaat yeri 1942 yılında yapılan genişletme sırasında eklenmiştir. Son cemaat yerinin özellikle kapı açıklığının bulunduğu bölüm sonraki dönemlerde kapatılarak cemaatin kalabalık olduğu dönemlerde bu bölümde de namaz kılınması hedeflenmiştir. Yapıya ait minare çatının orta noktasına konumlandırılmış köşk minare şeklindedir (Fot. 2). Tek şerefeli ve oldukça küçük boyutlu tasarlanan minare, boyutlarına uygun bir külah ve aleme sahiptir. Üzerini tamamen kaplayan metal plakalardan inşa malzemesi net olarak anlaşılmamakla birlikte, çatıda bulunması nedeniyle yapıya ağırlık ve yük verme oranı en az malzeme olan ahşap ile oluşturulup üzerinin metal plaklarla kaplanmış olduğunu düşünmek yanlış olmaz.

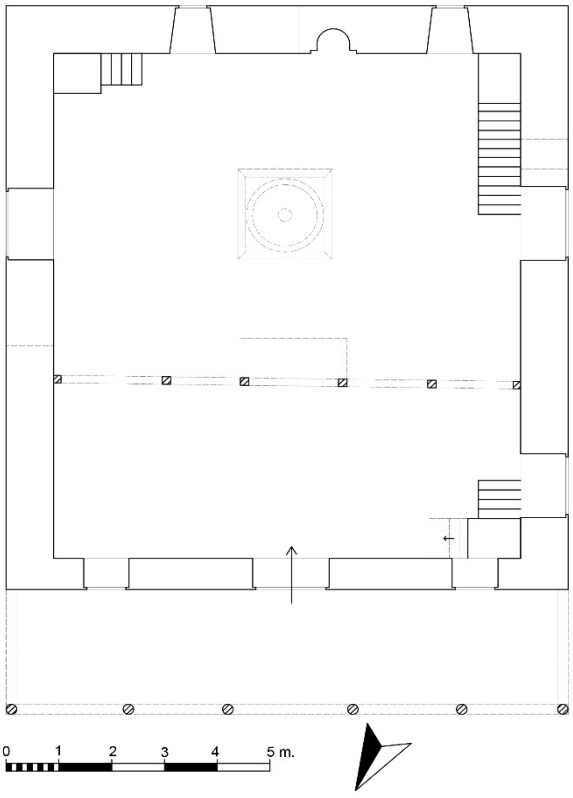

Plân 1: Yassıhöyük Camisi Plânı (M. Canseven)

Fot. 1: Batı, Kuzey ve Güney Cepheler

Fot. 2: Köşk Minare

Kuzeydeki kapı açıklığından girilen harim mekânı boyuna dikdörtgen plânlıdır. Bir mescidin genişletilerek yapının inşa edildiğine yönelik edinilen bilgi harim bölümünde daha net anlaşılmaktadır. Harim kuzey yönünde üç buçuk metreye yakın genişletilmiştir. Genişletme aşamasında beden duvarları da yaklaşık bir buçuk metre yükseltilmiş ve ikinci sıra pencereler eklenmiştir. Bu bölümde eklenen duvarların kalınlıkları beden duvarından daha az tutulmuştur. Güney duvara konumlandırılan mihrap duvarın ortasında değil batıya kaymıştır. Güneybatı köşeye minber, güneydoğu köşeye vaaz kürsüsü yerleştirilmiştir. Harimin kuzeyinde altı ahşap destekle taşınan kadınlar mahfili bulunmaktadır. Harimin ahşap tavanında alçı ile oluşturulan sembolik kubbe uygulaması karşımıza çıkmaktadır (Fot. 3, 4, 5, 6, 7).

Fot. 3: Harim Doğu Duvarı

Fot. 4: Harim Güney Duvarı

Fot. 5: Harim Batı Duvarı

Fot. 6: Harimin Kuzeyi ve Kadınlar Mahfili

Fot. 7: Vaaz Kürsüsü, Mihrap, Minber ve Kubbe

2. YAPININ DUVAR YÜZEYLERİNDEKİ BEZEMELER

Yassıhöyük Camisi Anadolu'nun batısında yer alan köy camilerinden biridir. Ege Bölgesi'nde ve Denizli'de örnekleri ile çokça karşılaşılan (Pektaş, 2011: 169-233) kalemişi camilerin bir parçası olarak düşünebileceğimiz yapının dış mekânı ve harim duvarları yerel sanatçılar tarafından oluşturulan bezemelerle tezyin edilmiştir. Bölgedeki pek çok camide benzer kompozisyonlar ile karşılaşılması bezemeleri yapan kişilerin gezici sanatçılar olduğunu ve şablonlar kullanarak camilere bezemeler yaptıklarını göstermektedir (Değirmenci, 2020: 118-135). Dış cephelerde saçak altları ve son cemaat yerinde karşımıza çıkan kalemişi bezemeler, harimde tüm duvarlara yayılmıştır (Fot. 3, 4, 5, 6).

Harim mekânının duvarlarında sıva üzerine yapılan bezemelerin ne zaman yapıldığına ilişkin net bilgilerimiz bulunmamakla birlikte 1942 yılında yapılan genişletmeden sonra yapıldıkları anlaşılmaktadır. Bunun en büyük delili yapıya sonradan eklenen duvar yüzeyleri ile mevcut duvarlarındaki bezemelerin aynı üslupla ve birbirlerinin devamı şeklinde yapılmış olmasıdır. Genel olarak bitkisel, geometrik, nesneli, mimari bezemeler ile dini içerikli yazılardan oluşan motifler, harim duvarlarında adeta hiç boşluk bırakmamacasına nakşedilmiştir. Bezemeler panolar ya da madalyonlar içerisinde verildiği gibi tekli motifler olarak da düzenlenmiştir. Yazılar ise duvar yüzeylerini dolaşan kuşaklar içerisinde, madalyon ve panoların içerisine yerleştirilmiştir.

Bazı izlerden bezemelerin boyalarının sonraki dönemlerde yenilendiği anlaşılmaktadır. Oldukça canlı renklere sahip motiflerde siyah, beyaz, kahverengi, turuncu, sarı, mavi, lacivert, yeşil, kırmızı, pembe, bordo ve mor renklerin farklı tonları kullanılmıştır.

2. 1. Yazılar

Yapının bezeme programının büyük çoğunluğunu ayet, sure ve dini içerikli yazılar oluşturur. Son cemaat yerinde başlayan yazılar, yapının hariminde kuzey haricinde tüm duvarlara yayılmış durumdadır. Caminin iç mekânında doğu, güney ve batı duvarları dolaşan kuşaklar, madalyonlar ve panolar içerisinde verilen yazılar bazı örneklerde mimari tasvirler ya da nesneli bezemeler içerisine işlenmiştir.

Yapının kuzey duvarı hariç tüm duvarlarında yazı kuşakları içerisinde ayet ve dualara yer verilmiştir. Harimin doğusunda, duvar yüzeyinde sarı zemin üzerine siyah hatla işlenen kuşakta Nur Suresi 35. Ayeti yazılmıştır (Fot. 8). Ayette "Allahü nurus semavati vel ard meselü nurihı ke mişkatin fıha mısbah elmisbahu fı zücaceh ezzücacetü ke enneha kevkebün dürriyyüy yukadü min şeceratim mübaraketin zeytunetil la şerkıyyetiv ve la ğarbiyyetiy yekadü zeytüha yüdıy'ü ve lev lem temseshü nar nurun ala nur yehdillahü li nurihı mey yeşa' ve yadribüllahül emsale lin nas vallahü bi külli şey›in alım (Allah, göklerin ve yerin nurudur. O'nun nurunun temsili, içinde lamba bulunan bir kandillik gibidir. O lamba kristal fanus içindedir. O fanus da sanki inciye benzer bir yıldız gibidir ki doğuya da batıya da nispet edilemeyen mübarek bir ağaçtan, yani zeytinden (çıkan yağdan) tutuşur. Onun yağı, neredeyse kendisine ateş değmese dahi ışık verir. Bu nur üstüne nurdur. Allah dilediği kimseyi nuruna eriştirir. Allah insanlara (işte böyle) temsiller getirir. Allah her şeyi bilir.) ifadeleri okunmaktadır (Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meali, 2012: 354)".

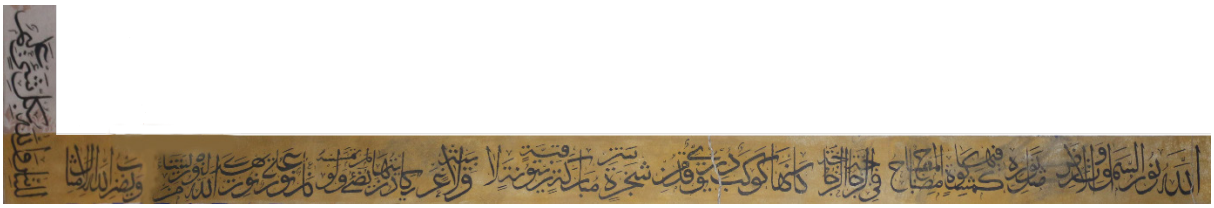

Fot. 8: Harimin Doğu Duvarı Nur Suresi 35. Ayeti Kerimesi

Harimin güney duvarında diğer cephelerden farklı olarak iki sıra yazı şeridi bulunmaktadır. İlk şerit madalyonların hemen altında sarı zemin üzerine siyah hatla yazılmıştır. Bu şeridin altında yer alan ikinci yazı kuşağı lacivert zemin üzerine yine siyah hatlıdır. Sarı zemin üzerine yazılan birinci yazı kuşağı pencere sebebiyle kesintiye uğradığı için iki parça şeklinde düzenlenmiştir. Yazı kuşağının ilk bölümünde Salat-ı Münciye'nin bir bölümü yazılmıştır. Bu bölümde "Bismillâhirrahmanirrahîm Allâhumme salli alâ seyyidinâ Muhammedin ve alâ âli seyyidina Muhammedin salâten tüncînâ bihâ min cemî'il ehvâli vel âfat (Allah'ım! Peygamber Efendimiz Hazret-i Muhammed Mustafâ'ya salât eyle. Öyle bir salât ki; o salât vesîlesiyle bizi bütün korku ve âfetlerden kurtar) (M. Aydın, 2009: 215-216)" ifadeleri yer almaktadır. Salat-ı Münciye'nin bu bölümü ibrik motifi ile sona ermektedir (Fot. 9).

Fot. 9: Güney Duvarına Yazılan Salat-ı Münciye

Ortada pencere ile bölünen yazı kuşağında Salat-ı Münciye'nin devamı okunmaktadır (Fot. 10). Ve takdî lenâ bihâ cemîal hâcât ve tutahhirunâ bihâ min-cemîi'sseyyiât ve terfe'unâ bihâ inneke a'lâ'dderacât ve tubelliğunâ bihâ aksâ'l-gayât min cemiîl-hayrâti fî'l-hayâti ve ba'del-memât (Bizim ihtiyaçlarımızı o salâvat hürmetine bize ihsan eyle. Bizi bütün günahlardan bu salâvat üzerine temizlersin, o salâvat hürmetine bizi derecelerin en üstüne yüceltirsin, o salâvat hürmetine hayatta ve öldükten sonra düşünebilecek bütün hayırlar konusunda gayelerin en sonuna en yücesine ulaştırsın.) (M. Aydın, 2009: 215-216)".

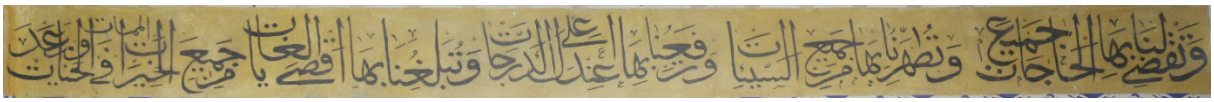

Fot. 10: Güney Duvarı Salat-ı Münciye

Güney duvarında mihrabın hemen üzerinde yer alan ikinci yazı kuşağında Bakara Suresi'nin 255. Ayeti olan Ayetel Kürsi yazılmıştır. Lacivert zemin üzerine siyah boya kullanılarak oluşturulan kuşakta "Bismillâhirrahmanirrahîm Allâhü lâ ilâhe illâ hüvel hayyül kayyûm, lâ te'huzühu sinetün velâ nevm, lehu mâ fissemâvâti ve ma fil'ard, men zellezi yeşfeu indehu illâ bi'iznih, ya'lemü mâ beyne eydiyhim vemâ halfehüm, velâ yü-hîtûne bi'şey'im min ilmihî illâ bima şâe vesia kürsiyyühüssemâvâti vel'ard, velâ yeûdühû hıfzuhümâ ve hüvel aliyyül azim (Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Allah, O'ndan başka hiçbir tanrı yoktur. O, hayydir, kayyumdur. Kendisine ne uyku gelir ne de uyuklama. Göklerde ve yerdekilerin hepsi O'nundur. İzni olmadan O'nun katına kim şefaat edebilir? O, kullarının yaptıklarını ve yapacaklarını bilir. O'nun bildirdiklerinin dışında insanlar O'nun ilminden hiçbir şeyi tam olarak bilemezler. O'nun kürsüsü gökleri ve yeri içine alır. Onları koruyup gözetmek kendisine zor gelmez. O, yücedir, büyüktür) yazılmıştır (Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meali, 2012: 42)" (Fot. 11).

Fot. 11: Güney Duvarı İkinci Yazı Kuşağında Yer Alan Ayetel Kürsi

Harimin batı duvarında madalyonların hemen altında bulunan yazı kuşağında İhlas Suresi'nin yazıldığı görülmektedir. İbrik motifi ile sonlanan İhlas Suresi sarı zemin üzerine siyah hatlarla "Kul hüvellâhü ehad, Allâhüssamed, Lem yelid ve lem yûled, Ve lem yekün lehû küfüven ehad (De ki: O Allah birdir. Allah samed (her şey O'na muhtaç, O kimseye muhtaç değil)'dir. O doğurmamış ve doğmamıştır. O'nun hiçbir dengi yoktur.) (Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meali, 2012: 604)" işlenmiştir (Fot. 12).

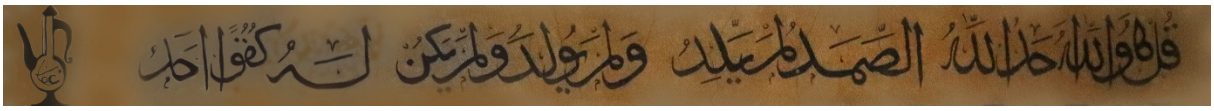

Fot. 12: Batı Duvarı İhlas Suresi

Yapının hariminde kuşaklar dışında da yazılara yer verilmiştir. Yuvarlak kemerli mihrap nişi üzerinde kavuniçi renkli zemin üzerine siyah hatla Al-i İmran Suresi'nin 37. Ayeti yazılmıştır (Fot. 13). Ayette "Kulemma dehale aleyna Zekkeriyel mihrap (Zekeriya, onun yanına, mihraba (mabede) her girişinde) ifadesi okunmaktadır (Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meali, 2012: 604)". Yapının tamamında olduğu gibi burada da bilinçli olarak seçilen ayet söz konusudur. İçerisinde "mihrap" ifadesi geçen Al-i İmran Suresi'nin 37. Ayeti mihrap nişi üzerine yerleştirilmiştir.

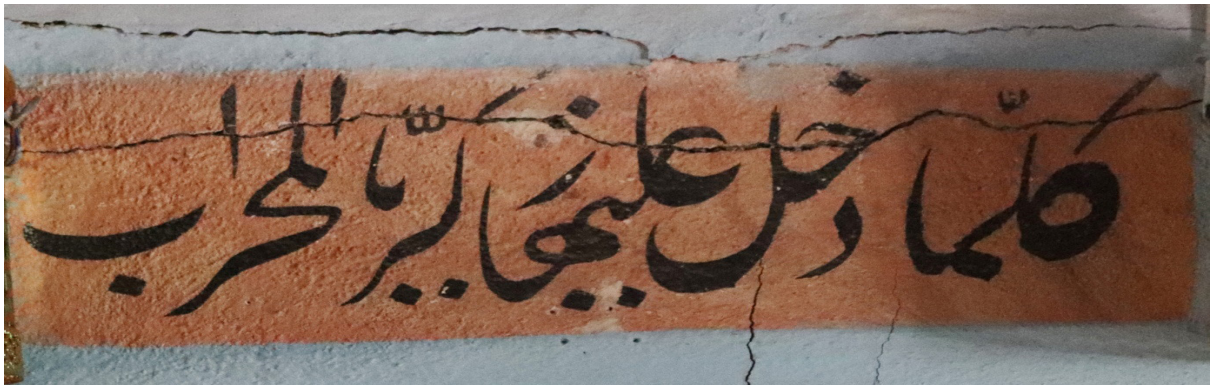

Fot. 13: Mihrabın Üzerinde Yer Alan Yazı Kuşağında Al-i İmran Suresi 37. Ayeti

Yassıhöyük Camisi'nin yazı programının önemli bölümü harim ve son cemaat yerindeki madalyonlar içerisinde verilmiştir. Son cemaat yerinde madalyonlar içerisinde Ashab-ı Kehf'in isimlerine rastlamak mümkündür. Kur'an-ı Kerim'de Kehf Suresi'nin 9-26. Ayetlerinde haklarında bilgi bulabildiğimiz Ashab-ı Kehf, putperestliğe karşı çıkan ve din değiştirmemek için sığındıkları mağarada köpekleri ile birlikte 309 yıl uyuduktan sonra uyanan bir grup gencin anlatısıdır (Ersöz, 1991: 465-467; Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meali, 2012: 294-296). Sayıları,

hangi dönemde yaşadıkları, kaç yıl uyudukları, uyudukları mağaranın yeri, isimleri net olarak bilinmeyen Ashab-ı Kehf'in Anadolu'da oldukça önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır (Ersöz, 1991: 467). Ashab-ı Kehf mimari bezeme, hat sanatı, minyatür sanatı ve camaltı levhalar olmak üzere pek çok sanat kolunda temsil edilmiştir (Beydiz, 2015: 613-618; Yapar Ünal, 2018: 177-183; Karataş, 2019: 469-492; A. Aydın, 2021: 182-200). Yassıhöyük Camisi'nin son cemaat yeri madalyonlarında batıdan doğuya doğru sırasıyla Yemliha, Mekselina, Mislina, Mernuş, Zebernuş, Şazenuş, Kefeştatayyuş ve Kıtmir ifadeleri okunmaktadır (Fot. 14). Madalyonların etrafı lacivert boya kullanılarak oluşturulan çerçeve ile adeta dantel gibi işlenmiştir. Mavi zemine sahip madalyonlarda yazılar siyah boyayla yazılmıştır.

Fot. 14: Son Cemaat Yeri Madalyonlarda Ashab-ı Kehf'in İsimleri

Tıpkı son cemaat yerinde olduğu gibi yapının harim duvarlarında da çok sayıda madalyon karşımıza çıkmaktadır. Kuzey haricinde harim duvarlarının en üst noktasında aynı formda verilen madalyonlarda Allah (CC), Hz. Muhammed (SAV), ehl-i beyt ve sahabeden kişilerin isimleri yazılmıştır. Doğu duvarında dört madalyon içerisinde sağdan sola sırasıyla Hz. Aliyyü'l-Murtaza Radıyallāhu anh /RA (Allah ondan razı olsun), Hz. Hasan (RA), Hz. Hüseyin (RA) ve sahabeden Ubeyde Bin Cerrah'ın isimlerine yer verilmiştir (Fot. 15).

Fot. 15: Harimin Doğu Duvarı Madalyonları

Güneyde madalyon sayısı daha fazladır. Madalyonlar içerisinde sağdan sola doğru sırasıyla Abdurrahman Bin Avf, Allah (CC), Hz. Muhammed (SAV), Hz. Ebubekirü'l Sıddık (RA), Hz. Ömerü'l Faruk (RA), Hz. Osman Zü'n-nureyn (RA) isimleri celi sülüs yazı stiliyle işlenmiştir (Fot. 16).

Fot. 16: Güney Duvarı Madalyonları

Harimin batı duvarında beş madalyon içerisindeki isimler ise sahabeden Said Bin Zeyd, Zübeyir Bin Avvam, Talha Bin Ubeydullah, Sa'd Bin Ebi Vakkas ve Bilal-i Habeşi (RA) aittir (Fot. 17).

Fot. 17: Harim Batı Duvarı Madalyonları

Yapıda ayet ve sureler yazı kuşakları ve madalyonların yanı sıra panolar içerisine de yerleştirilmiştir. Harimin doğu duvarında yazı ile oluşturulan iki pano dikkat çeker. Çerçeveleri geometrik ve bitkisel motiflerden müteşekkil panolar pencerenin iki yanına yerleştirilmiştir. Pencerenin kuzeyinde köşelikleri çiçek demeti şeklinde düzenlenen, geometrik motifler ile çevrelenen dikdörtgen pano içerisine yerleştirilen etrafı palmet motiflerinden oluşan ikinci çerçeve içerisine Mülk (Tebareke) Suresinin 1. Ayeti yazılmıştır (Fot. 18). Müsenna olarak çerçeve içerisine yerleştirilen ayette "Tebârakellezî bi yedihil mulku ve huve alâ kulli şey'in kadîr(kadîrun) (Mutlak hükümranlık elinde olan Allah, yüceler yücesidir, O'nun her şeye gücü yeter) ifadeleri okunmaktadır (Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meali, 2012: 562)". Panoda önemli bir ikonografinin de işlendiği görülür. Ayette "alâ" kelimesinin "Ali" şeklinde yazılarak kelimenin altına Zülfikar motifinin yerleştirilmesi kalemişi bezemeye sahip camilerde karşımıza çıkar. Bu hususa nesneli bezeme bölümünde ayrıntılı değinilmiştir.

Fot. 18: Mülk (Tebareke) Suresinin 1. Ayeti İşlenen Pano

Doğuda yer alan diğer panonun lacivert renkli geometrik motiflerden oluşan dikdörtgen çerçevesini köşeliklere yerleştirilen lacivert renkli stilize bitkisel motifler tamamlamıştır. Dikdörtgen formlu çerçevenin içerisine yerleştirilen dairevi madalyon içerisindeki yazı Enbiya Suresi'nin 107. Ayeti kerimesidir (Fot. 19). Kahve tonlarındaki zemin üzerine siyah hatla "Vemâ erselnâke illâ rahmeten lil'âlemîn ((Resulüm) biz seni, ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik) (Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meali, 2012: 331)" ifadesi istifli olarak işlenmiştir.

Fot. 19: Enbiya Suresi'nin 107. Ayeti Kerimesi Yazılı Pano

Yapıda dini içerikli yazıların yer aldığı son pano batı duvarındadır. Dikdörtgen formlu panonun etrafında geometrik motiflerin tekrar edilmesiyle oluşturulan yeşil renk çerçevenin içi lacivert ve yeşil renk boyaların fırça yardımıyla belirli bir kompozisyon oluşturmadan rastgele yerleştirilmesiyle doldurulmuştur. Panonun ortasında etrafı geometrik motifler ile çevrelenen madalyon yer almaktadır. Madalyonda Kalem Suresi'nin 4. Ayeti sarı zemin üzerine siyah hatla yazılmıştır. Ayette Ve-inneke le'alâ ẖulukin 'azîm*(in)* (Ve sen elbette yüce bir ahlak üzeresin) (Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meali, 2012: 564) ifadeleri dikkat çeker. Panodaki diğer bir detay ayette geçen "alâ" kelimesinin "Ali" şeklinde yazılarak "ى" harfinin Zülfikar şeklinde düzenlenmesidir (Fot. 20).

Fot. 20: Batı Duvarı Kalem Suresi'nin 4. Ayeti Yazılı Pano

2. 2. Bitkisel Bezeme

Yassıhöyük Camisi'nde karşılaşılan bitkisel bezemeler oldukça çeşitlidir. Bahçelerde karşımıza çıkan çiçekler caminin duvarlarında vazo ve saksı içerisinde tasvir edilmiştir. Yapının duvarlarını süsleyen çiçeklerden ilki güldür. Farklı renkte fakat aynı formdaki vazolar içerisinde tasvir edilen güller kırmızı, lacivert, mavi, beyaz ve sarı renktedir. Gövdesi dilimli düzenlenen kaideli vazolar içerisinde dalların arasında tomurcuk ve tamamen açmış güller aynı şablon kullanılarak oluşturulmuştur (Fot. 21). Hz. Peygamberi simgeleyen gül motiflerine (Kurnaz,

1996: 220), mezar taşlarında (Çal, 2015: 318) kitap bezeme sanatlarında (Büyükyazıcı ve Eryılmaz, 2023: 6463-6486), mimari bezemede bolca yer verilmiştir. Kalemişi tezyinatlı camilerde karşımıza çıkan gül motifi, Yassıhöyük Camisi ile yakın coğrafyalarda bulunan Çivril Savranşah Cami, Çameli Akpınar Cami, Çameli Sarıkavak Cami gibi camilerde de tasvir edilmiştir (Anonim, 2020: 21-25, 33-35, 44-47). Özellikle Çameli Akpınar ile Sarıkavak camilerinde işlenen vazoların ve güllerin formlarının Yassıhöyük Camisi'ndeki motiflerle aynı olması bölgedeki gezici ustalara işaret etmektedir.

Fot. 21: Harim ve Kadınlar Mahfilinde Tasvir Edilen Gül Motifleri

Yapıda bolca karşımıza çıkan bitkisel motiflerden olan lalenin farklı örnekleriyle karşılaşılmıştır. Gerek Allah lafzı ile aynı harflerle yazılması ve ebced hesabında tıpkı Allah lafzı gibi sayı değerinin 66 olması, gerekse tek sap üzerinde yükselen bu bitkinin birliği yani vahdeti simgelemesi, lalenin dini mimaride bolca tasvir edilmesine neden olmuştur (İrepoğlu, 2012: 33). Yassıhöyük Camisi'nde laleler gül motifinde olduğu gibi vazo içerinde tasvir edilmiştir (Fot. 22). Lalelerin yerleştirildiği lacivert renk vazolar kaideli olup formları birbirinden farklıdır. Vazodan çıkarak iki yana açılan yeşil dalların uçlarında laleler resmedilmiştir. Laleler genelde kırmızı ve kahverengi olsa da bazı örneklerde lacivert oldukları görülür. Denizli'de kalemişi tezyinatlı camilerin vazgeçilmez motifleri arasında bulunan lale, Baklan Boğaziçi Cami, Akköy Cami, Çameli Sarıkavak Cami, Acıpayam Yukarı Gölcük Cami, gibi yapılarda Yassıhöyük Cami ile benzer formlarda nakşedilmiştir (Anonim, 2020: 14-19, 26-31, 44-47, 48-51).

Fot. 22: Harim ve Kadınlar Mahfilinde Tasvir Edilen Lalelerden Örnekler

Karanfil, caminin duvar yüzeylerinde karşılaştığımız çiçekler arasındadır. Saksı ve vazo içerisinde resmedilen karanfiller kırmızı renklidir (Fot. 23). Saksı içerisinde verilen karanfiller daha büyük boyutludur. Saksıdan çıkan yeşil yaprak ve dalların uçlarına kırmızı karanfil çiçekleri eklendikten sonra ortadan çıkan yeşil dal tomurcuk karanfillerin ve çiçek açmış karanfillerin oluşturduğu ikinci katmana doğru yükselmektedir. Vazo içerisinden çıkan karanfiller, gül ve lale motiflerinde olduğu gibi yeşil yapraklar ile dalların uçlarındadır.

Fot. 23: Harim ve Kadınlar Mahfilinde Tasvir Edilen Karanfil Motifleri

Benzer karanfil motifinin görüldüğü camiler arasında Belenardıç Cami (Çakmak, 1994: 19-26), Baklan Boğaziçi Cami, Akköy Camisi, Çivril Bayat Camisi gibi yapılardan bahsetmek mümkündür (Anonim, 2020: 14-19, 26-31, 62-65).

Harim ve kadınlar mahfilinde vazo içerisinde tasvir edilen çiçeklerden biri de gelinciktir. Gelincikler lacivert ve sarı renkli vazoların içerisinden çıkan yeşil dalların uçlarına konumlandırılmıştır (Fot. 24).

Fot. 24: Harim ve Kadınlar Mahfilinde Tasvir Edilen Gelincik Örnekleri

Caminin duvarlarında gelinciklerin görüldü diğer yüzeyler pencerelerin etrafları ve madalyonların aralarında kalan boşluklardır. Yapının iki penceresinin etrafında çelenk şeklinde çerçeve oluşturan kırmızı renk gelincikler mevcuttur (Fot. 25). Madalyonların aralarına yerleştirilen gelincikler ise geometrik formlu bezemelerin arasından sarkmaktadır (Fot. 25). Diğer çiçeklerde olduğu gibi gelincik motifi de kalemişi bezemeli camilerde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Acıpayam Yukarı Gölcük Camisi'nde (Anonim, 2020: 48-51) madalyonlar arasında verilen gelinciklerin Yassıhöyük Camisi ile aynı formda olması her iki yapının bezemelerinin aynı usta grubunun elinden çıkma ihtimalini akla getirmektedir.

Fot. 25: Pencere Kenarlarında ve Madalyonların Arasında Tasvir Edilen Gelincikler

Kadınlar mahfilinin duvarlarını süsleyen çiçekler arasında form açısından laleyi andıran fakat boyut olarak laleden oldukça küçük olan bitkisel motifin hangi çiçek olduğu tespit edilememiştir (Fot. 26).

Fot. 26: Kadınlar Mahfilinde Türü Belirlenemeyen Çiçekler

Yapıdaki bitkisel motifler vazo ya da saksı içerisinde tasvir edilen bahçe ve kır çiçeklerinden ibaret değildir. Duvarların en üst seviyesini dolanan bezeme kuşakları, panoların çerçeve ve köşeliklerini oluşturan stilize bitkisel tezyinat, bezeme programının bir parçasıdır (Fot. 27, 28).

Fot. 27: Stilize Bitkisel Motiflerden Oluşan Bezeme Kuşakları

Fot. 28: Panoların Köşelerinde Bitkisel Motifler

Bitkisel motiflerin işlendiği panolar yapının harim mekânında oldukça fazla yer kaplamaktadır. Stilize bitkiseller ile doğada karşımıza çıkan çiçeklerin bir arada verildiği panolarda ortadaki motifin simetrik olarak karşıya yansıtılmasıyla oluşturulan kompozisyon görülür. Panoların çerçevesi bitkisel ya da geometrik motiflerden oluşmuştur. Köşeliklerde ise ortadaki motifin dörtte biri kullanılmıştır. Panolarda kullanılan renkler lacivert, yeşil, kırmızı, turuncu, kahverengi ve beyazdır (Fot. 29).

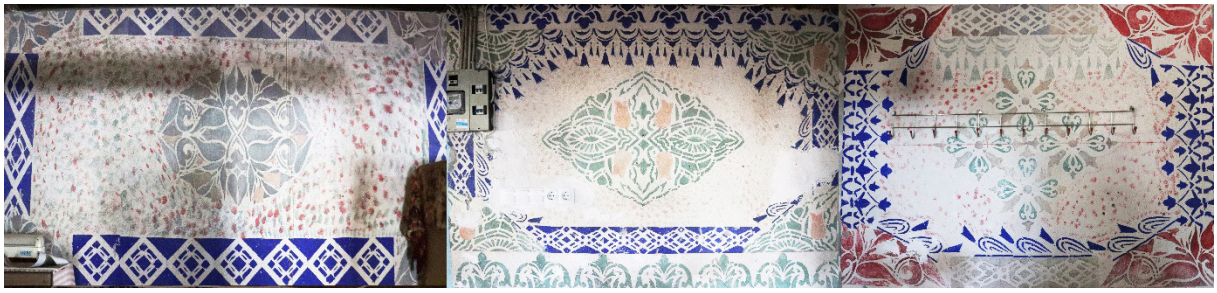

Fot. 29: Bitkisel Tezyinatlı Panolar

2. 3. Geometrik Bezeme

Yassıhöyük Camisi'nin tezyinatında geometrik motif kullanımı oldukça yaygındır. Geometrik desenler tek başlarına kullanıldıkları gibi bitkisel motifler ile birlikte de kullanılmıştır. Yapıda geometrik motifler, harim ve dış cephe duvarlarının üst seviyesinde bezeme kuşağı formunda ve panoların etrafındaki çerçevelerde karşımıza çıkmaktadır (Fot. 30, 31, 32). Diğer motiflerde olduğu gibi geometrik desenler oldukça renklidir. Lacivert, kahverengi, yeşil, kırmızı, sarı, siyah ve beyaz renkler desenlerin oluşturulmasında kullanılmıştır. Harim ve dış cephede duvarın en üst seviyesini dolaşan geometrik bezeme kuşaklarının aynı desen ve renklerde yapıldığı anlaşılmakla birlikte dış cephedeki kuşağın doğal etkilere maruz kalması sebebiyle renkleri solmuştur. Geometrik motiflerin en fazla tercih edildiği alanlar panoların çerçeveleridir. Birbirini tekrar eden iç içe yerleştirilmiş kareler, üçgenler ve daha birçok motif panoların çerçevesini teşkil eder. Yassıhöyük Camisinde kullanılan geometrik formlu bezemeler Çameli Güzelyurt (Tahtalı) Camisi (Aktuğ, 2021: 79-103), Cevher Paşa Camisi (Beyazıt ve Canseven,

2023: 138), Baklan Boğaziçi Camisi (Çakmak, 1995: 529-540), Dediği Tekkesi Dergâhı (Beyazıt ve Beyazıt, 2014: 154-155), Çameli Akpınar Camisi, Belenardıç Camisi, Çameli Sarıkavak Camisi, Yukarı Gölcük Camisi gibi yapılarda aynı ya da benzer formlarda karşımıza çıkmaktadır (Anonim, 2020: 32-35, 36-39, 40-43, 44-47, 48-51, 58-61).

Fot. 30: Dış Cephe Geometrik Bezeme Kuşağı

Fot. 31: Harim Geometrik Bezeme Kuşağı

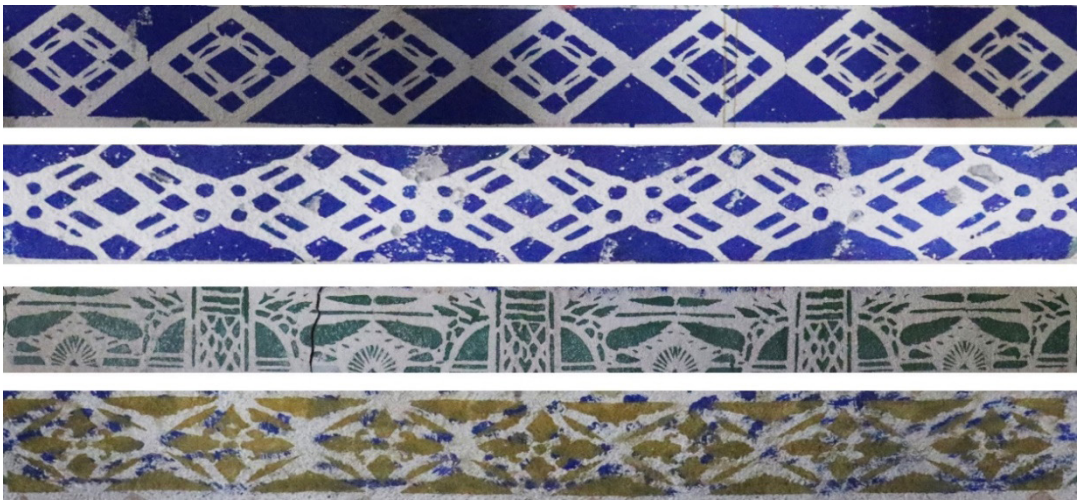

Fot. 32: Panoların Etrafında Geometrik Çerçeveler

2. 4. Nesneli Bezeme

Kalemişi camilerde sıklıkla karşılaşılan bezeme türlerinden biri de nesneli bezemelerdir. Yassıhöyük Camisi'nin harim mekânında sancak, ibrikler ve Zülfikar motifi gibi nesneli bezemelere yer verilmiştir. Güneyde mihrabın sağında, pencere ile mihrap arasında kalan yüzeye yerleştirilen sancak motifi, ikonografik açıdan oldukça önemlidir. İslamiyet'in ilk yıllarından itibaren askeri birlikleri sembolize eden sancaklar, savaşlarda sancaktarlar tarafından taşınmış ve fethedilen yerlerin surlarına dikilmiştir (Şahin, 2009: 97). Sancak Selçuklulardan itibaren hükümdarlık alameti olarak kabul edilmiş, sultanların sefere çıkmaması durumunda da orduya komuta eden kişi sultanın sancağı ile sefere çıkmıştır (Şahin, 2009: 97). Sancağın camilerde tasvir edilmesi İslamiyet'in egemenliğine işaret ediyor olmalıdır.

Sahnede ortada desenli bir direğin tepe noktasında üçlü sancak tasvir edilmiştir. Sancaklardan ortadaki daha küçük boyutlu olup diğerlerinden farklı renktedir. Yeşil renk tasarlanan ortadaki sancağın üzerinde altın yaldızlı boya ile Fatiha Suresi'nin 2. Ayeti Elhamdulillâhi Rabbi'l-âlemîn (âlemleri yoktan var eden Allah›a şükürler olsun) yazılmıştır (Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meali, 2012: 1). Yine altın yaldızlı boya kullanılarak sancağın kenarlarına püsküller işlenmiştir (Fot. 33, 34). İki yana açılan sancaklar kırmızı renkli olup, püskülleri lacivert renktedir. Sancaklardan sağdakinin üzerinde altın yaldızlı boya ile besmeleye (Bismillahirrahmanirrahim / Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla) (Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meali, 2012: 1) yer verilmiştir (Fot. 33, 35). Soldaki sancakta ise Kelime-i Tevhid (lâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullah / Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın elçisidir) (Kelpetin Arpaguş, 2022, 214-215) yazılmıştır (Fot. 33, 36). Yassıhöyük Camisi'nde

tasvir edilen sancak motifinin neredeyse birebir aynılarına Çameli Tahtalı Cami (Aktuğ, 2021: 90), Çameli Sarıkavak Camisi, Yukarı Gölcük Camisi, (Anonim, 2020: 44-47, 48-51) Çivril Bayat Camisi'nde (Değirmenci, 2020: 127-128) rastlamak mümkündür.

Fot. 33: Sancak

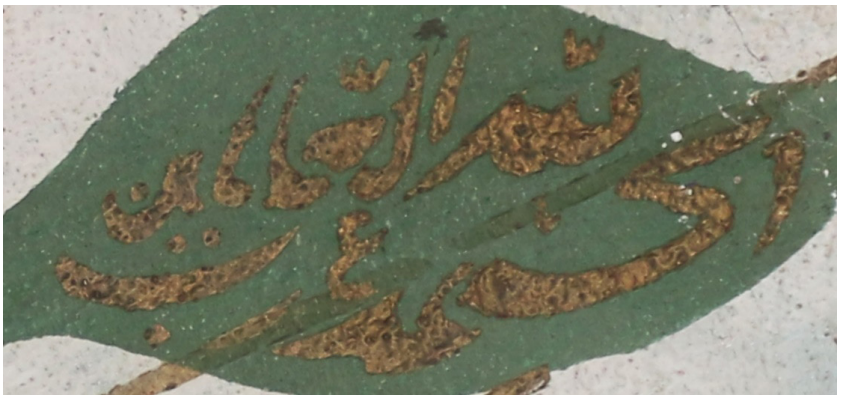

Fot. 34: Sancak Üzerine İşlenmiş Fatiha Suresi'nin 2. Ayeti

Fot. 35: Sancak Üzerine İşlenmiş Besmele

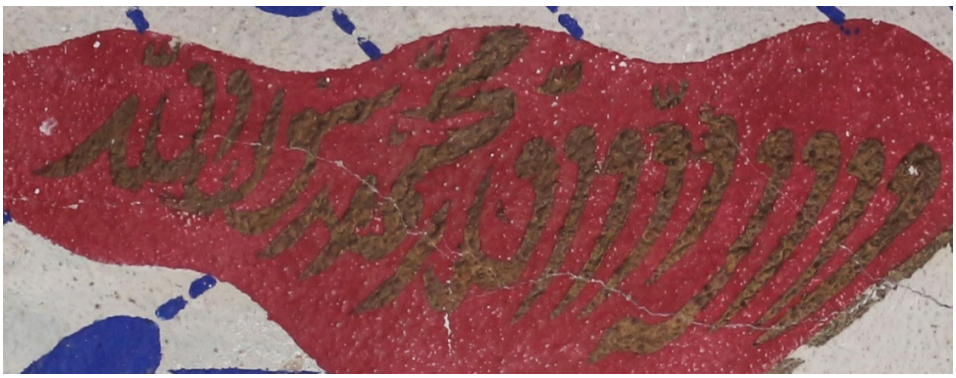

Fot. 36: Sancak Üzerine İşlenmiş Kelime-i Tevhid

Yapıda yazı şeritlerinin sonuna yerleştirilen ibrik motifleri nesneli bezemeler arasında önemli bir yer tutar. Güney ve batı duvarlarında yazı kuşaklarının sonuna yerleştirilen ibrikler küçük farklarla birlikte benzer formlara sahiptir. Kaideli ve emzikli tasarlanan ibriklerin dairevi gövdeleri üzerinde yükselen uzun boyunları kapak ile sonlanır. İbriklerin kulpları boyun bölümünden başlayarak kıvrılıp gövdeye doğru iner. İbriklerden harimin güney duvarındaki yazı kuşağının sonuna yerleştirilen örnekte "Maşallah" ifadesindeki harfler ibriğin formunu oluşturmaktadır. İbriğin dış bölümünde emziğin hemen yanında "Teala" lafzı okunmaktadır. Harimin batı duvarında yazıların sonunda bulunan ibriğin gövdesinde "Gaffar" yazıldığı görülür (Fot. 37). Maddi ve manevi temizliği, abdesti ve arınmayı simgeleyen ibrik motifleri ibadet yapılarında, türbelerde, mezar taşlarında, konaklarda, seramik kaplarda, dokumalarda oldukça fazlaca tasvir edilmiştir (Altıer, 2019: 149-202; Canseven, 2023, 78-80; Beyazıt ve Duman, 2024: 1-71).

Fot. 37: İbrik Motifleri

Camide nakşedilen ibriklerin benzerleri Çameli Güzelyurt (Tahtalı) Camisi (Aktuğ, 2021: 79-103) Çameli Akpınar Camisi, Çameli Sarıkavak Camisi, Acıpayam Yukarı Gölcük Camisi, (Anonim, 2020: 32-35, 44-47, 48-51, 58-61), Cevher Paşa Camisi'nde (Beyazıt ve Canseven, 2023, 147-148) yer almaktadır.

Önemli nesneli bezemelerden olan Zülfikar motifi yapının duvarlarında yerini almıştır. Hz. Ali'nin iki tarafı keskin, ortası yivli kılıcı olan Zülfikar (Öz, 2013: 553-554) mimari bezemede bolca karşılaşılan motifler arasındadır (Arslan, 2020: 235-275). Yassıhöyük Camisi'nde Zülfikar motifinin farklı formları mevcuttur. Zülfikar, Mülk (Tebareke) Suresinin 1. Ayetinin işlendiği panoda "alâ" kelimesinin hemen altına müstakil bir kılıç formuyla verilmişken (Fot. 38), Kalem Suresi'nin işlendiği madalyon içerisinde ise "alâ" kelimesi "Ali" şeklinde yazılarak "ى" harfi Zülfikar şeklinde sonlanmıştır (Fot. 39). Zülfikar'ın müstakil kılıç şeklinde düzenlendiği yapılardan biri de Çameli Sarıkavak Camisidir (Anonim, 2020: 45-47). Farklı sureler ya da Hz. Ali'nin isminin yazıldığı madalyonlarda "ى" harfinin Zülfikar şeklinde düzenlendiği yapılar arasında Kale-i Tavas Cevher Paşa Camisi (Beyazıt ve Canseven, 2023, 142), Yukarı Gölcük Camisi (Anonim, 2020: 48-51), Çivril Bayat Camisi (Cirtil, 2007: 117) sayılabilir.

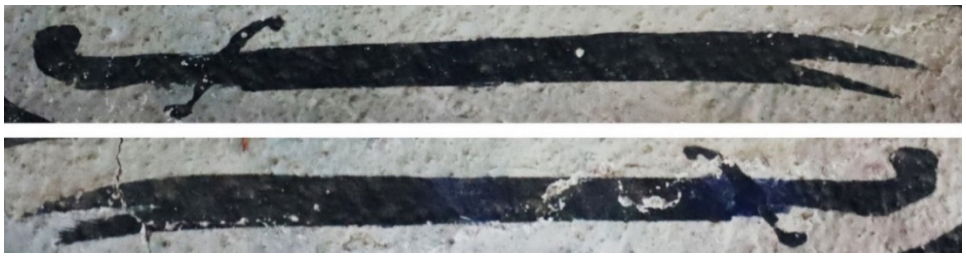

Fot. 38: Mülk (Tebareke) Suresinin 1. Ayetinin İşlendiği Panodaki Zülfikarlar

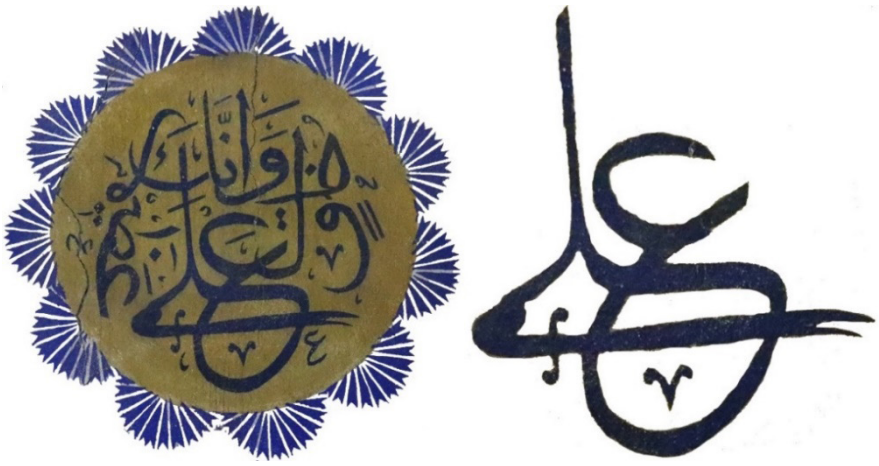

Fot. 39: Kalem Suresi'nde Zülfikar İle Sonlanan Alâ Kelimesi

2. 5. Mimari Tasvirler

Caminin bezeme programında bitkisel, geometrik ve nesneli bezemelerin yanı sıra güneyde yer alan mimari tasvirli iki pano oldukça önemlidir. Panolardan mihrabın solundaki kalemişi tezyinatlı camilerde sıkça karşılaşılan Kâbe tasvirini içermektedir (Fot. 40). Sarı zemin üzerine kahverengi, kırmızı, yeşil, gri, lacivert renkler kullanılarak oluşturulan kompozisyonda Kâbe ve Mescid-i Haram'a üst açıdan bakılan bir perspektif kullanılmıştır. Merkezde yeşil ve kırmızı renkler kullanılarak oluşturulan Kâbe'nin yer aldığı tasvirde, Mescid-i Haram'ın revak ve kubbeleri geriye doğru küçültülerek derinlik algısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Mescid-i Haram'ın etrafına ise altı minare eklenmiştir. Sahneye hurma ağaçlarının çizilmesiyle de manzaranın zenginleştirildiği görülmektedir. Perspektifte en geride kalan iki minare arasına adeta mahya gibi yerleştirilen Kelime-i Tevhid (lâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullah/ Allah'tan başka tanrı yoktur, Muhammed Allah'ın elçisidir) siyah hatla işlenmiştir. Kâbe tasvirini küçük farklarla olsa da diğer camilerde görmek mümkündür. Akköy Cami (İnce, 2001: 65-79),Baklan Boğaziçi Camisi (Çakmak, 1995: 529-540), Belenardıç Camisi (Çakmak, 1994: 19-26), Çameli Sarıkavak Cami (Anonim, 2020: 44-

47), Çameli Tahtalı Cami (Aktuğ, 2021: 79-103), Çivril Bayat Camisi'nde (Değirmenci, 2020: 118-135), Kale Künar Köyü Camisi (Pektaş ve Aktuğ, 2013: 87-97) Kâbe tasvirinin bulunduğu camilerden bazılarıdır.

Fot. 40: Kâbe Tasviri

Harim mekanında tasvir edilen diğer mimari detay vaaz kürsüsünün hemen üzerine konumlandırılan Mescid-i Nebevi'dir (Fot. 41). Geometrik çerçeve içerisine alınan tasvir bordo zemin üzerine yapılmıştır. Lacivert, yeşil, beyaz, kırmızı, altın, bej renklerle oluşturulan Mescid-i Nebevi tıpkı Kâbe tasvirinde olduğu gibi perspektif kullanılarak çizilmiştir. Öndeki iki minare daha büyük boyutlu verilerek arkadaki minarelerin giderek küçülmesi ile derinlik algısı oluşturulmuştur. Sahnede Hz. Peygamberin mezarının bulunduğu Hücre-i Saadet'in kubbesi vurgulanırken, revak düzenlemesinin görüldüğü ön cephede her bir kemere kandiller yerleştirilmiştir.

Fot. 41: Mescid-i Nebevi Tasviri

3. SONUÇ

Acıpayam'ın Yassıhöyük Mahallesi'nde bulunan harim ve son cemaat yerinden oluşan kırma çatı ile kapatılmış küçük boyutlu yapı, mimari özellikleri açısından Anadolu'nun farklı coğrafyalarında karşılaşılan köy camilerinden biridir. Kitabesi mevcut olmayan yapının 1940'lı yıllarda bir mescidin genişletilmesi ile inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yapının sanat tarihi açısından asıl önemi içerisinde bulunan kalemişi tezyinattır. Osmanlı'da XVIII. yüzyıldan itibaren yapıların duvarlarını süsleyen motiflerin 1940'lı yıllarda Anadolu'nun köylerinde gelenek olarak devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Yapının inşası her ne kadar geç bir dönemde olsa da bezeme programı yüzyıllardır bilinen motifleri içermektedir.

Yassıhöyük Camisi, bölgede pek çok caminin tezyinatını kendilerine görev edinmiş bir grup yerel sanatçı tarafından kalemişi motiflerle bezenmiştir. Yapının duvar yüzeylerinde bilinçli seçilen ayetler ve sureler, ehl-i beyt ve sahabe isimleri bezeme programının büyük çoğunluğunu oluştururken, bitkisel, geometrik tasvirler, ibrik, sancak, Zülfikar motifleri, Kâbe ve Mescidi Nebevi'nin resmedildiği panolar dönemin moda anlayışıyla tezat oluşturmayacak biçimde işlenmiştir. Aynı zamanda gezici olan bu ustaların ellerinde bulundurdukları şablonları kullanarak oluşturdukları motifleri küçük farklarla Denizli ve yakın bölgelerdeki camilerde görmek mümkündür. Yapı bu anlamda kalemişi camiler zincirinin bir halkasıdır.

Son cemaat yerinde geometrik kuşaklar ve madalyonlar ile başlayan bezeme programı harim mekânında tüm duvarları kaplayacak biçimde karşımıza çıkar. Yapıda Nur Suresi'nin 35. Ayeti, Ayetel Kürsi, İhlas Suresi, Al-i İmran Suresi'nin 37. Ayeti, Mülk (Tebareke) Suresinin 1. Ayeti, Enbiya Suresi'nin 107. Ayeti, Kalem Suresi'nin 4. Ayeti, Fatiha Suresi'nin 2. Ayeti gibi ayetlerin yanı sıra Salat-ı Münciye ve Kelime-i Tevhid'e yer verilmiştir. Son cemaat yerinde Ashab-ı Kehf'in isimlerinin işlendiği madalyonlar ile harimde Allah (CC), Hz. Muhammed (SAV), dört halife, ehli beyt ve sahabe isimlerinin celi sülüs hatla işlendiği madalyonlar yapının yazı programının tamamlayıcısı olmuştur. Bilinçli seçilen ayet ve sureler, ibrik, sancak, Zülfikarlar gibi nesneler, gül, lale, karanfil gibi bitkisel motifler ile duvarları bezenen cami adeta bir Cennet bahçesine dönüştürülmüştür.

Yapının kaderi 2019 yılında geçirdiği deprem ile birlikte değişmiştir. Duvar yüzeylerinde meydana gelen derin çatlaklar sebebiyle terkedilen yapı günümüzde atıl durumdadır. Yassıhöyük halkının hafızasında oldukça önemli bir yere sahip yapının daha fazla vakit kaybedilmeden restore edilerek ibadete açılması, gerek tarihi değer taşıyan yapının korunması açısından, gerekse böyle bir değerin gelecek nesillere aktarılması bakımından önemlidir.

KAYNAKÇA

Altıer S. (2029). "Osmanlı Sanatı'nda İbrik Tasvirleri ve İkonografisi", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, 17/26, 149-202.

Anonim (2020). *Denizli'nin Kalemişi Camileri: Geçmişten Geleceğe Kalem İzleri*, Denizli.

Arslan M. (2020). "Anadolu Türk Mimarisinde Zülfikar Tasvirleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşi Veli Araştırma Dergisi,* 95, Ankara, 235-275.

Aydın A. (2021). "Batılılaşma Dönemi Süsleme Programında Ashab-ı Kehf Sembolizmine Bir Örnek: Muğla Kefoturağı Cami", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 52, 182-200.

Aydın M. (2009). "Türk Kültüründe Salat ü Selâm Çeşitleri, Zikrediliş Biçimlerinin Kur'an ve Sünnet Bağlamında Değerlendirilmesi, *Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed Uluslararası Sempozyumu Bildiriler I (Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlar),* Sakarya, 205-224.

Beyazıt M., Beyazıt Y. (2014). *Denizli Dediği Tekkesi,* Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.

Beyazıt M., Canseven, M. (2023). *"Kale Gevher/Cevher Paşa Camii Kalemişi* Süslemeleri, *Prof. Dr. Bozkurt Ersoy Armağanı,* Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 131-153.

Beyazıt M., Duman B. (2024). "Denizli Buldan/Yenicekent Büyük Tekke (Emir Sultan Dede) Türbesi" Tripolis Ad Maeandrum III Türk-İslam Dönemi Araştırmaları, Ed. Bahadır Duman, İstanbul, 1-71.

Beydiz M. G. (2015). "Gemi Tasvirli "Ashab-ı Kehf" Kompozisyonları", *III. Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu Bildiriler,* C. 2 Kazan Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 613-618.

Büyükyazıcı M., Eryılmaz B. (2023). "17. VE 18. Yüzyıl Osmanlı Kitap Süsleme Sanatında Dört Çiçek: Lale, Gül, Karanfil ve Sümbül Örneği, *Social Sciences Studies Journal*, 9/110, 6463-6484.

Canseven M. (2023). *Denizli-Çivril Osmanlı Dönemi ve Osmanlı Geleneğini Devam Ettiren Cumhuriyet Dönemi Mezar Taşları,* Ed. Yasemin Beyazıt, Nobel Yayınevi, Ankara.

Cirtil S. (2007). "Çivril Bayat Köyü Camii", *Sanat Tarihi Araştırmaları. Prof. Dr. Haşim Karpuz'a Armağan*, Ed. Mustafa Denktaş-Osman Eravşar, Konya, 115-124.

Cömertler Aktuğ E. (2021). "Kalemiş Süslemeli Cami Geleneğinin Devamı: Güzelyurt Tahtalı Köyü Camii (Denizli/ Çameli)", *Sanat Tarihi Dergisi,* 30/1, 79-103.

Çakmak Ş. (1994). "Belenardıç (Torapan) Köyü Camii (Güney/Denizli)", *Sanat Tarihi Dergisi,* VII, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 19-26.

Çakmak Ş. (1995). "Boğaziçi Kasabası Eski Cami (Baklan/Denizli), *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildiriler Cilt I,* Ankara, 529-540.

Çal H. (2015). "Türklerde Mezar-Mezar Taşları", *Aile Yazıları/8,* Ankara, 303-305.

Değirmenci T. (2020). "Geleneğin Yeniden İcadı: Bulanıklaşan Sınırlarda Bir Köy Camisinin Tasvirleri", *Milli Folklor,* 126, 118-135.

Ersöz İ. (1991). "Ashab-ı Kehf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 3, Diyanet Vakfı Yayıncılık, İstanbul, 465-467.

Ertaş M. Y. (2007). *XV. – XVI. Yüzyıllarda Karaağaç-ı Gölhisar (Acıpayam) Kazası,* Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

İnce K. (2001). "Yukarı Camii/Akköy – Denizli", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 2, Van, 65-79.

İrepoğlu G. (2012). *Lale: Doğada, Tarihte, Sanatta,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Karataş İ. E. (2019). "Muğla'nın Üç Camisi'nde Ashab-ı Kehf Sembolleri", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/3, 469-492.

Kelpetin Arpaguş H. (2022). "Kelime-i Tevhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 25*,* Diyanet Vakfı Yayıncılık, Ankara, 214-215.

Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meali (2012), Haz. Prof. Dr. Ali Özek vd., Hadimü'l Haremeyni'ş- Şerifeyn Kral Fehd Mushaf-ı Şerif Basım Kurumu Yayınları, Medine.

Kurnaz C. (1996). "Gül", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 14*,* Diyanet Vakfı Yayıncılık, İstanbul, 219-222.

Öz M. (2013). "Zülfikar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 44*,* Diyanet Vakfı Yayıncılık, İstanbul, 553-554.

Pektaş K. (2007). "Acıpayam ve Çevresindeki Türk Dönemi Eserlerinden Bir Kesit", *I. Acıpayam Sempozyumu Bildiriler*, Ed. Turgut Tok, Denizli, 422-454.

Pektaş K. (2011). "Denizli ve Çevresindeki Türk Dönemi Eserleri", *Denizli: Tanrıların Kutsadığı Vadi,* Ed. Filiz Özdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 169-233.

Pektaş K., Aktuğ E. (2013). "Kale'de Osmanlı Dönemi Camilerine İki Örnek: Esenkaya ve Künar Köyü Camileri", *Kaledavaz Sempozyumu (2-3 Nisan 2012) Bildirileri,* Ed. Turgut Tok – Özgür Kasım Aydemir, Türmatsan Matbaacılık, Denizli, 87-97.

Şahin İ. (2009). "Sancak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 36, Diyanet Vakfı Yayıncılık, İstanbul, 97

Yapar Ünal B. (2018). "Hat Sanatında Ashab-ı Kehf", *XI. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri*, Ed. Prof. Dr. Osman Kunduracı, Dr. Ahmet Aytaç, Konya, 177-183.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.10.2024 **√Accepted/Kabul:** 05.02.2025
DOI:10.30794/pausbed.1559340
Research Article/Araştırma Makalesi

Arslan Karabulut, M. (2025). "Sanat ve Edebiyatın Bütünleştiği Noktada Kadına Bakış: Angelika Overath'ın Sie Dreht Sich Um Adlı Eserinde Kadın", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 68, ss. 317-332.

SANAT VE EDEBİYATIN BÜTÜNLEŞTİĞİ NOKTADA KADINA BAKIŞ: ANGELIKA OVERATH'IN SIE DREHT SICH UM ADLI ESERİNDE KADIN

Müge ARSLAN KARABULUT*

Öz

Özellikle erkek egemen toplumlarda kadına biçilen rollerden kaynaklı yaşanan sorunları ve bu sorunların kadın varlığını şekillendirmedeki yeri feminist hareketler ve cinsiyet çalışmaları ile edebiyatta ele alınmaktadır. Böylece kadın edebiyatı içerisinde kadına dair her türlü sorunsal irdelenmektedir. Angelika Overath, Alman Edebiyatı içerisinde güncel bir kadın yazar olarak eserlerinde kadın temelli bakış açısı ile aile, ilişkiler ve kadının toplumdaki yerine dair duyusal ve tinsel çıkarımlarıyla öne çıkar. 2014 yılında yayınladığı "Sie dreht sich um" (Dönüp Bakıyor) adlı romanı, kadını ve sanatı bir araya getirir. Romanda bir kadının yaşamındaki dönüşüm, yeni yollar arayışı ve öze dönüşü derinlemesine irdelenir. Ana kahraman bireysel yolculuğunda kafasında konuşan diğer kadınlarla birlik olur. Bu çalışmada kadın edebiyatı çerçevesinde kadının kendini sanatla yeniden yaratımı, kadın edebiyatına dair psikolojik, kültür ve sanat tarihsel belirlemeler çerçevesinde değerlendirilecektir. Bu çerçevede ana kahramanın bireysel yolculuğundan hareketle evrensel kadın sorunsallarının nasıl öne çıkarıldığı romandan örneklerle irdelenecektir.

Anahtar kelimeler: *Kadın Edebiyatı, Feminist Eleştiri, Angelika Overath, Sie dreht sich um, Anna.*

THE PERSPECTIVE ON WOMEN AT THE INTERSECTION OF ART AND LITERATURE: THE WOMAN IN ANGELIKA OVERATH'S WORK SIE DREHT SICH UM

Abstract

The problems arising from the roles assigned to women in male-dominated societies and the place of these problems in shaping women's existence began to be addressed in literature simultaneously with feminist movements and gender studies. Thus, all kinds of problematic issues related to women are examined in women's literature. As a contemporary female writer in German literature, Angelika Overath stands out in her works with her female-based perspective and emotional and spiritual implications about family, relationships, and women's place in society. "Sie dreht sich um" published in 2014, brings women and art together. The transformation of a woman, her search for new paths, and her return to herself are examined. The main heroine unites with other women who talk in her head on her individual journey. In this study, women's recreation of themselves will be evaluated within the framework of psychological, cultural, and art historical determinations correlated with women's literature and how universal women's problems are highlighted, based on the main heroine's individual journey, will be examined with examples from the novel.

Keywords: *Women's Literature, Feminist Criticism, Angelika Overath, Sie dreht sich um, Anna.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü KONYA.
e-posta: mugearslan@selcuk.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0003-3344-7880)

1. GİRİŞ

Kadın üzerine bilimsel anlamda tüm çalışmalar, ortaya çıkışları ve gelişimleri açısından farklı bakış açılarıyla farklı ağırlık noktaları ortaya çıkarmıştır. Söz konusu çalışmaların farklılıkları nitelendirme konusunda da kendisini göstermektedir. Kadın edebiyatı[1], yazan kadınlar[2], kadın yazını[3], dişil estetik[4], Feminist edebiyat bilimi[5], toplumsal cinsiyet çalışmaları[6], Kuir ya da Cinsel Çeşitlilik Çalışmaları[7] gibi tanımlamalar (Inge, 2007: 62) bu ayrımı göstermektedir. Anlaşıldığı üzere kavram konusunda bile hala bir tartışma söz konusudur (Inge, 2007: 626; Tillmann& Winko, 2008: 201). Değişmeyen tek şey ise kadınlar her türlü zorluğa rağmen her dönemde yazmışlardır ve yazmaya devam etmektedirler (Inge, 2007: 627). Virginia Woolf, Simone de Beauvoir, Judith Butler, Hélène Cixous, Luce Irigaray, Julia Kristeva bu konudaki önemli teorik çıkarımları yapan kadın edebiyatı temsilcilerindendir.

Kadın edebiyatı, en genel anlamda kadınlar için, kadınlar üzerine, kadınlar tarafından kısacası kadına dair bir deneyimi aktaran, kadın temasını taşıyan yazıların hepsidir. Tek bir döneme ya da türe indirgenemez. Farklı dönemlerde farklı bakış açılarıyla yeni anlamlar kazanmıştır (Folie, 2016) ve kazanmaya devam etmektedir. Geleneksel kadın çalışmaları ve feminist değerlendirmeler, günümüzde modern bakış açısının yanında şu an postmodern yaklaşımın bir sonucu olacak şekilde postfeminist eğilim[8] çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Kadın edebiyatına dair önemli çıkarımları olan Wilpert'e göre kadın edebiyatı, kadınlar tarafından yazılan ve kadına ait duygu dünyasını ve ilgileri yansıtan yazılardır (2013: 279). Inge ise eleştirel olarak kadına dair her türlü deneyimi ele alan kadınların edebiyatı tanımlamasını öne çıkarır[9] (Inge, 2007: 625). Bu tanımlama kadın edebiyatını cinsiyetçi yaklaşımdan uzaklaştırarak kadın deneyimi içerisine genel kadın-erkek ilişkisi dışındaki her şeyi katar. Kadının sosyal, kültürel, estetik, psikolojik deneyimlerini kadın edebiyatı içerisinde önemli varsayar. Inge, bu şekilde Wilpert'in "*kadınlar tarafından, kadınlar için, kadınlar üzerine yazılan edebiyat*"[10] olarak kadın edebiyatı tanımlamasını reddeder. Çünkü ona göre bu tanımlama, türün ortaya çıkış nedenlerinden en önemlisi olan kadın-erkek arasındaki ayrımcılığı eleştirme noktasına ters düşer. Ayrımcılığı eleştirecekken yeni bir ayrımı doğurur (Inge, 2007: 62).

Kadın, erkekler tarafından üretilmiş bir dil ile yaşamak zorundadır. Bu sebeple edebiyattaki kadın imgeleri temelde erkek yazarlar tarafından oluşturulmuştur. Edebiyattaki kadının, "*erkeğin yazdığı kadın olduğu*" gerekçesiyle kadın edebiyata el atmaya karar verir (Irzık&Parla 2014: 7-9; Şengül 2016: 206). Çünkü "*kadının yaratılışından ve yetişme biçiminden kaynaklanan farklılıkları, edebiyat açısından zenginleştirici yeni bir kazanımdır*" (Şengül 2016: 209). Kant'ın da belirttiği gibi aslında kadın ve erkek farklı özellikleri konusunda birbirinden üstündür. Bu özellik cinsiyetler arasında dengeyi sağlar (Kovanlıkaya, 2014:13).

Kadınların ürettiği bu edebiyat türünün, akademik olarak 1968 sonrası kadın hareketine dayanan bir yapısı vardır (Inge, 2007: 626). Cinsiyetçi tartışmalar, 1970 sonrası ikinci kadın hareketi ile dönüm noktası yaşamış ve bugüne kadar farklı konumlandırmalar ve teorik ağırlık noktaları ile tartışılagelmiştir. Bu farklılıkların temel noktasında ise ağırlıklı olarak kadın edebiyat tarihi ve kadın imge tarihi çerçevesindeki eşitlik ile ilgili tartışmalar, kadına dair yazma biçimini ön plana çıkarmaya çalışan yaklaşım ve 90'lı yılların başlarında Judith Butler öncülüğünde dişi ve erkekliğin tartışma noktasının yeni bir boyut kazanması ile birlite "queer theory" ve "gender studies" kuramları yer alır (Zahrt, 2001: 41). Bugün hala cinsiyetçi tartışmalar gündelik yaşamın bir parçası durumundadır (Zahrt, 2001: 42). Aslında kadının her alanda özgürleşmesi düşüncesi, tüm bu cinsiyetçi tartışmaların odağını oluşturur (Zengin, 2016: 7).

[1] Frauenliteratur
[2] dichtende/schreibende Frauen
[3] Frauendichtung
[4] weibliche Ästhetik
[5] feministische Literaturwissenschaft
[6] Geschlechterforschung/Gender Studies
[7] Queer Studies
[8] Postfeministische Frauenliteratur
[9] Literatur von Frauen, besonders solche, die sich kritisch mit der Erfahrung von Frauen auseinandersetzt
[10] Literatur von, für, über Frauen

Kadın edebiyatı ve feminist hareketler temelde aynı amaçla yola çıksa da aralarında belli noktalarda farklılıklar vardır. Feminist hareket, kadın konusunda daha radikal girişimler beklemektedir (Zengin, 2016: 20). Kadın edebiyatı ve feminist edebiyat bilim çalışmaları yanında kadını merkeze alan "Gender Studies" yani toplumsal cinsiyet araştırmaları ise, cinsiyet farklılıkları ve toplumsal cinsiyetin kültürel yapısı sorunsalları üzerinden farklı teorik yönelimlerdeki araştırma yaklaşımlarını kapsayan genel bir kavramı betimler (Köppe&Winko 2008: 201). Edebi toplumsal cinsiyet araştırmaları çalışmaları edebiyat bilimsel feminizm ile birlikte ortaya çıkar. Söz konusu alan kültürel olarak inşa edilmiş toplumsal cinsiyet kategorisini edebi eserler açısından değerlendirmeye çalışır (Köppe&Winko 2008: 201-202). Farklı ağırlık noktalarıyla "Men's Studies[11]", "Queer Studies[12]" ve "Women's Studies[13]", toplumsal cinsiyet araştırmalarının çalışma alanlarındandır. Tüm bu çalışmalar ise spesifik teorik temelleri ile birbirine benzer ancak referans aldığı kaynaklar ve odaklandığı noktalar açısından birbirinden ayrılır (Köppe&Winko 2008: 202). Bu çalışmada kadın edebiyatı temelinde tüm ayrımlar birlikte değerlendirilecektir.

İlk tartışmaların temelini eşitlik konusu oluşturmaktaydı ve varılmak istenen nokta kadının erkekle eşit şartlarının olması gerektiğiydi (Zahrt, 2001: 42). Ağırlıklı olarak sosyal hayata dönük olan bu tartışmalar, ikinci kadın hareketi ile edebiyat bilimi açısından yeni tartışma ve araştırma alanları ortaya çıkardı. Kadının eril yazınındaki yeri, kadın yazım biçimi, kadın yazını, kadının ataerkil sistemde betimlenmesi gibi konular feminist edebiyatın ana ağırlık konularından olmaya başladı. Dişi yazın ya da yazım biçimi tartışmaların odağında kadın sorunsalına yeni bir boyut getirdi (Zahrt, 2001: 43).

Kadının yeri genelde evde, aile ile sınırlı, iyi bir eş ve iyi bir anne rolünden öteye gidememiş, kadın edebiyatı temelinde en çok bu nokta eleştirilmiştir (Zengin, 2016: 9). Kadına biçilen roller arasında yazarlık ve sanatla uğraş yoktur (Zengin, 2016: 15). "*Kadına bilinçli ya da bilinçaltı mesajlarla dikte ettirilen kadının nasıl olması gerektiği konusu, onun kendinden uzaklaşmasını, kendine yabancılaşmasını körüklemektedir*" (Zengin, 2016: 9). Kadın edebiyatı içerisinde buna paralel olarak kadının baskılanması, eğitimde ve evlilikte ya da ilişkilerdeki eşitsizlik, evliliğin monotonluğu, kadının kimlik sorunu, kürtaj (hakkı), çalışan kadının ikili yükümlülüğü, anne olarak kadın, eş olarak kadın gibi konular işlenmektedir (Coşan, 2000: 225-228).

Kadın edebiyatıyla ortaya konmak istenen kadınların da yazabildiklerini, edebiyata katkıda bulunabildiklerini kanıtlamaktan ziyade kadınların var olduğunu göstermektir. Bu açıdan kadın edebiyatı, kadınların sorunlarını ele alan ve bunlara çözüm üretmeye çalışan, varoluşlarını okura göstermeyi amaçlayan bir yapıya sahiptir. Kadının toplumdaki yerini değiştirmeyi hedeflerken onlara varoluşlarına uygun yeni başlangıç imkânları tanır (Zengin, 2016: 9). Bu sayede geleneksel, ataerkil düşünce biçiminin yön verdiği edebiyattan vazgeçilmiş olur. Çünkü kadına dair yazın, kadının özne olarak yer aldığı, kendi hakkında kendisinin yargıya vardığı, kendisine biçilen pasif rolden sıyrıldığı "*bir değişim edebiyatıdır*" (Zengin, 2016: 12):

Analık söyleminin kadınlık cinsiyetini tanımlamada yetersiz olduğunu düşünen ,kadının, olumlanma ve kendini gösterme arzusu' sanatsal alanlarda özellikle de edebiyatta karşılık bulur. Gerçek hayatın bitişiğinde 'kurgusal' zeminde varlık bulan edebiyat, kadınlar için nefes alınabilecek heyecanlı bir alan olur. Daha çok duygusal yönüyle ön plana çıkarılan kadın, erkek söylemin biçtiği formların dışında, arzularını ve hislerini özgürce ve tartışmaya açık bir alanda sergileme fırsatı yakalar (Şengül 2016: 205).

Kadının sanat ve edebiyatta yer almamasının/alamamasının temelinde cinsiyete dayalı rol dağılımı yatmaktadır. Sorun yaratıcılık sorunundan ziyade kadının kendini bulacağı etkinlik alanından dışlanması ya da uzak tutulmasıdır. Ev içi rollere eklenen anne rolü, doğum, çocukların yetiştirilmesi vs. kadının sosyal çevreden kopmasını biraz daha kuvvetlendirir. Bunun temeli de kadının fizyolojisine dayandırılır. Duygusal ve kırılgan tarafı ile kadın zayıf bir yapıda gösterilir (Zengin, 2016: 22-24).

Kadın temelde doğanın, saflığın, masumiyetin ve uyumun sembolüdür (Coşan, 2000: 1). Kadının doğurganlığı ve üretkenliğinden hareketle kadın daima doğa ile özdeşleştirilmiştir. Ancak kadının sadece bu yöne itilmesi ve yine belli bir doğrultuda ona rol yüklenmesi konusunda bu özdeşleştirmeyi eleştirenler vardır. Wartmann'ın belirttiği gibi bu şekilde kadına yüklenen annelik özelliği göreve dönüşür ve kadının gücü sadece anneliğe indirgenir. Bu

[11] Erkek Çalışmaları
[12] Cinsel çeşitlilik çalışmaları
[13] Kadın çalışmaları

durum ise kadını doğal yaşamından, sosyal ortamdan, olası başarılarından alıkoyar (akt.: Zengin, 2016: 25). Kadının üretkenliği ve doğurganlığı, sadece biyolojik olarak annelikle sınırlandırılarak değil her alandaki üretkenliği temelinde değerlendirilirse bu belirleme çok yönlü ele alınabilir. Kadının çoğul düşünebilme, birçok işi aynı anda halledebilme, her durumu birçok açıdan görebilme, değerlendirebilme ve yapabilme yetisi onu bir adım öne çıkarır. Kadın çoğulcudur, bölünebilir, farklılıklardan bir çeşitlilik yaratır. Tüm paradoksları içerisinde barındırır. Karmaşık görünür, ancak nettir. Her alanda yetkin ve etkin olabilecek konumdadır. Bu durum günümüzde daha görünür hale gelmiştir. Çünkü günümüzde değişen şartlarla birlikte görünür ve etkin olan kadının hem evde hem de dışardaki yükü artmıştır (Zengin, 2016: 28).

Kadın çalışmaları öncesi kadın hayatın her alanında geri plana itilmiştir. Özellikle psikanalizin, kadını "*eksik erkek*" (Zengin, 2016: 18), "*doğuştan kusurlu bir varlık*" (Mitscherlich-Nielsen, 1975, 771) olarak tanımlaması kadının sürekli kendinde bir kusur aramasına neden olmuştur. Bu sebeple örneğin dayatılan bilinçaltı kodlamalar ile aldatılan kadın, erkek karşısında hep eksiği kendinde arar. Erkeğin görmek istediği şekilde olmayı bir başka değişle edilgenliği kabul eden kadın, kendisinin özne durumundan çıkarılıp nesne durumuna sokulduğunu görür (Zengin, 2016: 47). Bu çalışmada incelenecek romanda tam olarak bu bağlamda kadının aldatıldığı anda önce kendini yaş temelinde (genç-yaşlı karşıtlığı çerçevesinde) sorgulaması sonrasında sanatta model olarak nasıl nesne konumunda belirginleştirildiği ve bazı durumlarda nasıl pasifize edildiği serimlenecektir.

Freud kadınlar üzerine çıkarımlarını ağırlıklı olarak kendi hasta/histerik kadınları üzerinden yapar. Histeri Üzerine Çalışmalar (1985) içerisinde beş kentli histerik/nevrozlu kadın vakayı değerlendirir (Habip, 2014: 27). Kadınlar üzerine değerlendirmelerinde kadınlarla özdeşleşme eğilimindedir. Onları ancak bu şekilde anlayabileceğini düşünür (Habip, 2014: 31). Onun feminizmin kült isimlerinden olan hastası Anna O. gerçek adıyla Bertha Pappenheim kadın konusundaki çıkarımlarda önemli bir yere sahiptir. Freud'a göre Anna O.'nun kasılmaları felçli babasının hasta yatağındaki sağlık durumu ile yakından ilgilidir. Onun hastaları, Anna da dâhil olmak üzere mutluluğu hayallerinde arar (Habip, 2014: 32). Freud için kadının hayallerini gerçekleştirebildiği ve en etkin olduğu alan anneliktir. Kadın anne olarak kutsanır (Zengin, 2016: 71). Bu bağlamda hep onu annelik ile taçlandıracak bir çocuk isteme eğilimindedir (Mitscherlich-Nielsen, 1975, 771-772).

Edebi anlamda kadının edebiyat dünyasında yer edinememesini en etkili şekilde Virginia Woolf vurgular (Zengin, 2016: 39). "Kendine ait bir oda" (1929) adlı eserinde kadının sadece kendine ait bir şeylere sahip olduğunda yapabileceklerinin sınırının olmadığını gösterir. Bu bağlamda kendi kendine yetebilen, bağımsız kadın kimliği ile kadın yazım geleneğini vurgularken kadının kültürel olarak değerini ve yerini irdeler ve böylece hala feminist edebiyat biliminin annesi olarak nitelendirilir (Zahrt, 2001: 44).

Kadın, Beauvoir'da erkek karşısında öteki ve başkadır. Bu başkalık ona erkek tarafından dayatılır ve kadın özbilinçten yoksun bırakılır (Aydınalp, 2020: 465). O kadını felsefi, edebi ve kültürel ele alır. Ona göre kadınlık kültürel ve tarihsel olarak edinilir (Aydınalp, 2020: 466). İlk feminist yazarlardan olan ve kadının yerini derinden sorgulayan bir kadın olarak Beauvoir'ın düşünce dünyasının felsefi alt yapısı etkilendiği isimlerden hareketle yorumlandığında daha derin anlam kazanır. "*G. W. F. Hegel, Husserl, Karl Marx, Friedrich Engels, Sigmund Freud, Claude Levi Strauss gibi filozofların*" yanı sıra özellikle ilk çalışmalarında Platon, Gottfried Leibniz, Immanuel Kant, Arthur Schopenhauer, Friedrich Nietzsche ve Henri-Louis Bergson"dan temellendiği net bir şekilde tespit edilebilmektedir (Aydınalp, 2020: 470). Beauvoir'da kadın erkek arası fizyolojik, psikolojik ve biyolojik farklılıkların bilincinde olunmasına rağmen kadının baskılanması ve erkek egemen toplumda kadının ikinci sınıf olarak kalması ve kadın kimliğinin geleneksel bir statüye büründürülerek, özgürlükten mahrum bırakılarak kadınlığın sadece annelik ve doğurganlıktan ibaret bir rutine hapsedilmesi temel odak noktasıdır (Beauvoir, 2019: 27; Aydınalp, 2020: 473).

Hélène Cixous („écriture féminine") ve Luce Irigaray'ın („parler femme") kadın ve kadın edebiyatı üzerine teorileri, kadının yazım biçimi olarak da varlığını hissettirmesi gerekliliğinden araştırmaları devam ettirir. Julia Kristeva tüm bunların ötesinde kadın ve annelik çerçevesinde kadının doğa ve kültür arasındaki yerine vurgu yapar. Judith Butler ise 90lı yılların başında „queer theory" yi ortaya atar ve tek cinsiyet ya da cinslilik üzerine yoğunlaşır. Butler'e göre toplumsal cinsiyet kimliği sosyal bir yapı ortaya koyar. Cinsiyetler arasındaki sınırlar ortadan kalkar, cinsiyet politik bir tartışma zeminine oturur (Zahrt, 2001: 47-51).

Hemen her dönemde tartışılmaya devam eden kadın sorunsalı postmodern dönemde de etkinliğini sürdürmektedir. Dönemin getirisine bağlı olarak belli noktalarda kendini yenileyerek yine kadın temelinde eserler üretilmeye devam etmektedir. Bu dönemde artık postfeminizmden bahsedilmektedir. Postfeminizm, genel postmodern yaklaşıma paralel olarak eski ile yeniyi harmanlayarak eril hegemonya altındaki ötekileştirilen kadının kendini tanıma, sesini duyurma ve özgürleşme mücadelelerine yoğunlaşır ve "*ataerkil düzenin inşa ettiği cinsiyet rollerini sorgulayıp toplumsal cinsiyet eşitliği hedefine ulaşmaya çalışmaktadır*" (Aras&Kızıler & Öyılmaz 2024: 666). Gelişen ve değişen toplumsal, kültürel ve politik deneyimler doğrultusunda çağa ayak uyduracak şekilde feminizm tartışmalarında belli değişimler yaşandığı dile getirilmektedir. Öyle ki günümüzde güncel ve "*toplumsal hayatın dijitalleşmesi ile ortaya* çıkan dijital kültürün yarattığı" (Gedik, 2020, 123) dördüncü bir feminist dalga olarak nitelendiren bir hareketten bahsedilmektedir*. "Dijital feminizm veya hashtag feminizm şeklinde adlandırılan dördüncü dalga [...] 2008'den itibaren ortaya çıkmıştır ve #MeToo hareketi ile zirveye çıkmıştır"* (Gedik, 2020, s. 132). Diğer feminist hareketlerden farklı olarak bu yeni akımda belirgin bir dijitalleşme süreci görülmektedir. Kadın hareketi artık "dünya genelindeki kadın sorunlarını ve başarılarını dijital platformlar aracılığıyla duyuran ve bunlara ilişkin farkındalık yaratan popüler bir dijital feminist aktivizm biçimi haline gelmiştir (Gedik, 2020, s. 132 ve Aras&Kızıler &Özyılmaz 2024: 669).

2. ANGELİKA OVERATH VE KADIN EDEBİYATI AÇISINDAN ÖNEMİ

Angelika Overath, 1957 yılında Almanya Karlsruhe'de doğmuştur. Gazeteci, edebiyat eleştirmeni, deneme yazarı ve radyo için kısa programlar yazan bir kadın yazar olarak edebiyat dünyasında yer edinmiştir. Deneme ve söyleşilerini derlediği kitapların yanı sıra (örneğin, *Der Blinde und der Elephant. Geschichten vom Sehen und Begreifen*, 2017) 2005'te *Nahe Tage*, 2006'da *Genies und ihre Geheimnisse: 100 biographische Rätsel*[14], 2009'da *Flughafenfische*[15] ve 2012'de *Fließendes Land*, 2014'te *Sie dreht sich um*, 2018'de *Ein Winter in Istanbul* yayınlanır. 2021 yılında *So träume und verschwinde ich. Liebesgedichte von Edip Cansever, Cemal Süreya und Turgut Uyar* başlığı *ile* Almanca ve Türkçe iki dilli olarak Nursel Gülenaz ortak çalışmasıyla Turgut Uyar, Edip Cansever ve Cemal Süreya'nın şiirlerini okurla buluşturur. 2023'te ise *Unschärfen der Liebe* romanı ve son olarak ise 2024'te yaşadığı bölgenin kadınlarından yaşam kesitlerinin anlatıldığı Engadinerinnen*. Frauenleben in einem hohen Tal* eseri yayınlanır. Edebiyat bilimci Manfred Koch ile evli ve üç çocuk sahibi olan Overath şu anda hala İsviçre'de yaşamaktadır.

Tübingen'de Alman dili ve edebiyatı, tarih, İtalyan dili ve edebiyatı ve deneysel kültürel çalışmalar üzerine üniversite eğitimini tamamlar ve 1986 yılında modern şiirde mavi üzerine teziyle doktora unvanını alır. Daha sonra üç yıl Yunanistan'da yazar olarak çalışır ve 1991'de Almanya'ya döner. 2016, 2017, 2018 yıllarında belli sürelerde Tarabya Kültür Akademisi'nin konuk sanatçısı olarak İstanbul'da bulunur. Muhabir, deneme yazarı, eleştirmen (NZZ- Neue Zürcher Zeitung- ve FAZ- Frankfurter Allgemeine Zeitung- gazetelerinde), radyo oyunu yazarı olarak çalışmakta ve roman yazmaktadır. Düzenli olarak Luzern'deki Gazetecilik Okulu MAZ'da yaratıcı yazarlık dersleri vermektedir. 14 yıldan beri her Pazar NZZ'de "Abgründe'' adlı biyografik bilmece köşesinde yazılarına devam etmektedir (Dağhan, 2006).

Eserlerinde belirgin bir otobiyografik anlatım görülmektedir. Örneğin, köken olarak bir Südet Almanı[16] olmasını ve buna bağlı yaşanmışlıkları, okur *Fließendes Land* ve *Nahe Tage* isimli eserlerinde tespit edebilmektedir. Eğitim hayatında sanat ve edebiyat, spesifik olarak ise Alman dili ve edebiyatı eğitimi arasında gidip gelmiştir. Sonunda edebiyatta karar kılmış ve gazeteci olarak dünyayı gezmiş, ardından ilk romanını yayınlamıştır. Çalışmada incelenecek romanı *Sie dreht sich um* ile ilk ilgi alanı sanata geri dönmüş ve bu konuda çıkarımlarını yine edebiyatla buluşturmuştur (Pfister, 2014). Bu romanı diğer birçok eserinde olduğu gibi otobiyografik izler taşır. Overath'ın kadın kahramanı Anna da kendisi gibi araştırmacı bir gazeteci, bir annedir. Alman dili ve edebiyatı okumuştur ve sanata ilgisi vardır. Engadin'e gider ve oradan hikâyesini şekillendirmeye devam eder. O, kendiyle konuşan tablolarda sanatsal ve kültürel anlamda adeta kendi varoluşunun bir yansımasını bulur.

[14] 2014 yılında Zehra Aksu Yılmazer çevirisiyle *Bilmeceler* olarak Türkçede yayınlanır.
[15] 2012'de Zehra Aksu Yılmazer çevirisiyle Türkçede *Havaalanı Balıkları* adıyla yayınlandı.
[16] Südet Bölgesi: Eski Çekoslovakya'nın öncelikle Südet Almanlarının yaşadığı kuzey, güney ve batı bölgelerinin tarihi Almanca adıdır (Wikipedia, 2024a).

Overath'ın eserlerinde hoşgörü önemli bir yere sahiptir. Kültürlerarası, cinsiyetler arası, insanlar arası, dinler arası genel itibariyle yaşamın her alanındaki her cinsin birbirine karşı olan hoşgörüsünü yazar eserlerinin temel çıkarımı yapar. Bir röportajında bunu bizzat net bir şekilde belirtir. Zaten öyle ki tüm çalışmaları derin bir araştırma ve gözlem sonucu oluşmuştur (Schallenberg, 2023). Böylece hem romanlarının kahramanlarını hem de okurlarını derin bir araştırma ve gözleme yönlendirir. "*Yazdığım yazılarda okuyucularımın kendilerinde acı, sevgi, merak ve keşif duygularının da gelişmesini istiyorum*" (Dağhan, 2016) ifadesindeki yaklaşıma uygun olarak bu çalışmada incelenecek romanda okuru acı, sevgi, merak ve keşif duygusuna sürükler. Okuru tüm bunlar arasında bir yolculuğa çıkarır. Bu bağlamda "*gözlem yapmanın ve kitap okumanın yazarlığa çok şey kattığını, önemli yazarların kitaplarını okumalarını bunları okurken de nasıl bir metin akışı yaptıklarına*" dikkat etmek gerektiğine vurgu yapar (Dağhan, 2016).

Kadına dair her şey Overath için özel bir yere sahiptir. Bir kadın yazar olarak bu hassasiyetle kadın sorunsallarını eserlerinde akıcı ve anlaşılır bir dil ile işlemiştir. Kadın bir yazar olarak yazmanın onun için önemine dikkat çekerken çocuklu ve hatta bazen bir ev kadını olarak yazmaktan asla vazgeçmediğini belirtir (Dağhan, 2016).

Overath, 2024 basımı Engadinerinnen (Engadinliler) başlıklı son romanında okura 18 Engadin'li kadın portresi sunar. Orada yaşayan bir kadın olarak bu dağlık bölgedeki kadın imgelemini kaleme alır.

3. SIE DREHT SICH UM (DÖNÜP BAKIYOR): SANAT VE EDEBİYATIN KADIN SORUNSALLARI TEMELİNDE PSİKOLOJİK, KÜLTÜR- VE SANAT TARİHSEL AÇIDAN BÜTÜNLEŞMESİ

"Vieles ist möglich, was man nicht für möglich hält[17]"

(Overath, 2014: 22).

Romanın ana kahramanı Anna Michaelis, 50 yaşında bir gazetecidir. Evliliğinde bir kriz yaşar. Lisede klasik filoloji öğretmeni olan eşi Manfred, onu genç bir meslektaşı ile aldatır. Kocasının kendisini sevdiğini, güzel giden bir evliliklerinin olduğunu, çocuklarını büyütmüş bir anne olarak rutinde bir hayata sahip olduğunu düşünen Anna, yine bu rutin günlerden birinde mutfakta akşam yemeğini hazırlamaya çalıştığı sırada kocasının itirafıyla derinden sarsılır. Kocası bir sevgilisi olduğunu, hatta sevgilisinin kendinden bir çocuk istediğini ona açıkça söyler. Bu noktada kadının çocuk istemesi fikri, okura Freud'un kadını çocuk istemeyle ve analık ile özdeşleştiren yaklaşımına götürür. Bunun üzerine tam olarak ne olduğuna anlam veremeyen Anna, ani bir kararla bavulunu alır ve en yakın tarihli uçakla tesadüfi bir seçimle Edinburgh'a uçar:

> Sie wünscht sich ein Kind von mir.
>
> Sie hatte ihr Handgepäck genommen. Nicht in Panik, nicht aus klarer Wut, eher in Trance. Sie hatte gespürt, daß Reden nicht weiterhelfen würde. Und sie wollte sich von dem Mann, der sie verließ (nach einem halben Leben), auch nicht helfen lassen. Doch erst jetzt fiel ihr ein, daß noch etwas anderes geschehen war[18] (Overath, 2014: 137).

Eşinden, kendinden, aldatılmış olmaktan kaçan Anna, ilk olarak spontane bir şekilde kendini Edinburgh'ta Ulusal Sanat Galerisi'nde bulur. Çünkü kendini güvensiz durumda hissettiği bu anda ve durumda müzeler onun için en güvenilir yerlerdir. Yorgun bir şekilde Paul Gauguin'in "Vaaz Sonrası Görüntü-Yakup'un Melekle Mücadelesi[19]" (1888) tablosuna bakar. Uzun uzun baktığı bu resme dalar gider ve o anda resimdeki kadının kendisiyle konuştuğunu fark eder. Romanın en belirgin özelliklerinden birisi burada ortaya çıkar. Anna, kendini bulmak için çıktığı bu yolculukta farklı şehirlerde, sanat galerilerinde ya da müzelerde tablolardaki kadınlarla konuşur. Ressamların çizdiği kadınlar, resimlere dair yaşanmışlıkları anlatırken derin yapıda ise Anna'ya kadın-erkek ilişkileri hakkında bilgiler verir. Ressamlar ve kadınları, modelleri, kadın erkek ilişkileri, eser içerisinde Anna

[17] Romanın orijinali Almanca olduğundan ve Türkçe çevirisi bulunmadığından alıntılanan Almanca ifadeler çalışmanın yazarı tarafından Türkçeleştirilmiştir.
"Mümkün olduğunu düşünmediğiniz birçok şey mümkündür".

[18] "Bir çocuğumuz olsun istiyor.
Bavulunu almıştı. Panik halinde değil, belirgin bir öfkeyle değil, daha çok trans halinde. Konuşmanın işe yaramayacağını hissetti. Ve (yarı ömrünün ardından) onu terk eden adamın da ona yardım etmesine izin vermek istemiyordu. Ama ancak o zaman başka bir şeyin olduğunu anladı".

[19] „Vision nach der Predigt oder Jakobs Kampf mit dem Engel"

üzerinden sanat tarihi, kültür tarihi ile bağlantılandırılarak okura sunulur. Edinburg (İskoçya) oradan Kopenhag (Danimarka), Boston (Amerika), Paris (Fransa), St. Moritz (İsviçre) mekân olarak hem sanatla iç içe verilen mekânlar hem de Anna için dönüm noktasına dönüşen mekânlardır (Patzer, 2014). Her bir şehirde bir flanör gibi gezerken yeni oteller, parklar, kafeler, en belirgin olarak ise o şehre ait kültürel birer miras konumdaki müzeleri keşfeder. Okuru onun gezdiği yerlerde bir kültür turuna çıkarır. Gündelik yaşama dair ayrıntılı betimlemeler sunar (Overath, 2014: 99). Hayatını yeniden ve objektif değerlendirebilmek için herkese ve her şeye mesafeli yaklaşır. Her şeyden önce farklı, bilinmeyen yolları görmek ister. Tablolardaki kadınlarla yaptığı sohbetlerde yaşamın diğer yollarını, bundan sonra tamamen farklı yaşamanın yollarını öğrenmek ister. Kocası ara sıra yaşananlardan hareketle aklına gelse de onu düşünmemeye gayret eder. Çıktığı yolculukla artık kendine ayıracak çokça vakti vardır. Çünkü artık kendini sadece kendinden sorumlu hisseder (Overath, 2014: 76).

Romanda yedi ayrı tablo, yedi ünlü ressam üzerinden ise yedi ayrı hikâye anlatılır. Tabloların ortak noktası, ünlü ressamların tablolarda kendilerine model olarak bir kadın seçmiş olmasıdır. Bu kadın genelde ressamların sevgilileri ve eşleridir, ancak bazen de bir annedir. Tablolardaki konuşan kadınlar -ressamların kadınları- Anna'ya ressamla ilişkilerini, kadın olarak tablolardaki önemlerini, tabloların hikâyelerini, çizim aşamalarını ve altyapılarını anlatır. Tablolarda konuşan kadınların tek amacı, bu tabloların görünen yüzünün ardındaki o başka hikâyeyi Anna ile paylaşmaktır. Çünkü her bir resim farklı bir hikâye anlatmaktadır (Overath, 2014). Resimde arkası dönük kadınlar, Anna ile konuşmak için yüzünü Anna'ya dönerler (Overath, 2014: 150). Aslında bu sebeple eserin başlığı "sie dreht sich um" yani "dönüp bakıyor" olmuştur: "*Bitte dreh dich um, dachte Anna und sah auf den Rücken der jungen Frau*[20]" (Overath, 2014: 254). Anna gibi buradaki "sie" tüm kadınları temsil eder. Hepsi dönüp artlarına, geçmişte yaşananlara bakar. Yaşananlar dile getirilir ve kaldığı yerden kadınlar resimde model olmaya Anna ise hep var olduğu yerde olmaya devam eder. Tek fark vardır. Kadınların hayatlarındaki derin yapının keşfedilmesinden sonra her bir kadın değişime uğramıştır:

Man muß mit den Bildern allein sein. Man muß sich vor den Audiogeräten hüten. Die Bilder sind scheu, sie brauchen Ruhe. Noch einmal, dachte Anna, noch einmal soll es gelingen. Sie wählte eine spätere Stunde. Bitte, dreh dich um, dachte sie. Sie sah auf den roten Rock, die schwarze Bluse oder Weste. Zwei starke Farbflächen, eine Frau. Sie sah auf den Nacken. Sie hatte Zeit, sie konnte morgen wiederkommen und übermorgen[21] (Overath, 2014: 263).

Romanda sürekli geçmişe dönüp, olayları bulunduğu an itibariyle değerlendirme eğilimi belirgindir. Örneğin, Anna sürekli çocukluğuna döner, ilk evlendiği dönemlere döner, çocuklarına hamile olduğu, doğum yaptığı yıllara dair anıları okura aktarır (Overath, 2014: 97, 107-108). Bu durum Beaovoir'da kadının çocukluk anısına bağlı kalması ve edebi eserlerin bunun en somut örnekleri olmasıyla açıklanmıştır. Erkekler için çocukluk ikinci plandayken kadınların merkezi öneme sahip konularındandır. Çünkü kadın, en çok o çağda özgürlüğün tadını çıkardığı için o çağa büyük bir özlem duyar. Çocuklukta nesne konumundan çıkar. Kendini çocuklukta eşsiz bir varlık olarak görür (Beauvoir, 1978: 59).

Anna ailesini, evini ve işini seven bir kadın olarak somutlaştırılır. Hepsini elinden geldiği kadar idare etmeye çalışmaktadır. Bir kadın olarak işi gereği zaten hep yolculuk etmek zorundadır. Ancak bu defa ilk kez kendi için kendiyle baş başa kalabileceği bir yolculuk uğruna kendine zaman ayırmıştır: "*Es war schön, zum ersten Mal irgendwo zu sein*[22]" (Overath, 2014: 155). Gündelik hayatın koşuşturmasından zaman bulamayan Anna için bu çok önemli bir fırsat haline dönüşür. Onun yolculuğu kendini bulmak adına çıkılmış içsel bir yolculuğa dönüşür. Onun içsel yolculuğuna okur sanat tarihsel bir yolculuk çerçevesinde eşlik eder. Bu yolculukta kendine eşlik eden başka kadınlar bulur. Bu yolculuk, en genel anlamda ve kadın edebiyatı ile bağlantılı olarak evlilik, aşk, özlem, terk edilme, kadının geri planda kalması üzerine bir dünya turu gibi görünse de derinlemesine değerlendirildiğinde bunların ötesinde kadının bireyselliği, dünyadaki biricikliği hem kendi hem de çevresi için ne kadar önemli olduğu odak noktasıyla ilerler. Bu açıdan romanı sadece bir evlilik, aşk ya da ayrılık ve terkedilme romanı olarak değerlendirmek yanlış olur (Zingg, 2014). Resim ve edebiyatın iç içe geçtiği romanda kahramanın ayrılık sonrası

[20] "Lütfen arkanı dön, diye düşündü Anna ve genç kadının sırtına baktı".
[21] "Resimlerle yalnız kalınmalı. Ses cihazlarına dikkat edilmeli. Resimler çekingendirler ve huzura ihtiyaç duyarlar. Anna, bir kez daha, bu bir kez daha işe yaramalı diye düşündü. Daha geç bir saati seçti. Lütfen arkanı dön, diye düşündü. Kırmızı eteğe, siyah bluza ya da yeleğe baktı. İki güçlü renk alanı, bir kadın. Ensesine baktı. Zamanı vardı, yarın ve ertesi gün yine gelebilirdi" (Overath, 2014: 263).
[22] "İlk defa herhangi bir yerde olmak güzeldi"

yaşamındaki dönüşüm ve yeni yollar arayışı ve ana kahramanın özüne dönüşü anlatılır. Roman sonunda Anna kendini bulur ve artık hiçbir şey onun için eskisi gibi olmaz. Kendini edilgen bir nesne olarak bulunduğu yere hapsetmek, aldatılmayı ve yok sayılmayı kabullenmek yerine özgürleşme adına bulunduğu yerden uzaklaşmayı tercih eder. Bu uzaklaşma hem mekânsal hem de içsel bir uzaklaşmadır. Anna alışık olduğu kişiliğinden sıyrılır. Eş Anna, anne Anna, gazeteci Anna yerine sadece çocukluğundan itibaren varolan Anna olarak kendini yeniden tanımak ister (Atalantes Historien, 2015).

Pfister, Anna'nın çıktığı bu yolculuğu özgürleşme için bir başlangıç olarak tanımlar. Ona göre Overath'ın bu romanını geleneksel zemine oturtulmuş yeni bir kadın romanı olarak nitelemek mümkündür. Yeni ile eski, geleneksel ile modern iç içe geçer. Kahramanın yolculuğu kendiyle, ölümle ve aynı şekilde evlilik ve sadakatle ve kendi başarısıyla çok yönlü bir yüzleşmeye dönüşür (Pfister, 2014). En iyi evliliklerde bile yaşanan ve birçok romana konu olan aldatılmanın sonuçları diğer romanlardan farklı olarak bazen neşeli, bazen ise dramatik bir şekilde dile getirilir (Reichart, 2014).

Overath romanda tablolarla alakalı okura ayrıntılı bilgiler sunar. Bu bağlamda okur, sadece bir edebi eser okumaz, bir tabloya bakar ve onu değerlendirir (Overath, 2014: 18). Okuma esnasında ünlü ressamların tablolarını ve hikâyelerini araştırma ihtiyacı hisseder. Bu durum okuru sanat tarihi açısından da bilgi edinimine sürükler. Aksi halde okur, gerçek ve kurgu arasındaki sınırı bilemez (Overath, 2014: 125).

Bu roman, kadınların gündelik hayatlarından kesitler sunar. Kahraman, kendiyle konuşan resimlerdeki kadınlarda farklı kadın imgelerini bir arada gördüğü için kendine bir suç ortağı bulur. Kadın dayanışmasının net bir şekilde hissedildiği romanda o, tablolardaki kadınlarla bir olur, bütünleşir. Kendini bazen onların yerine koyar ve öyle durum değerlendirmesi yapar. Resimlerdeki kadınlar onun için kendi varoluşunun bir yansıması haline gelir (Pfister 2014). Her bir tablo, birer ayna gibi ona yol gösterir. Hayatına yön verme konusunda onların hikâyeleri ona birer örnek olur. O, bu anlatılan (büyük) resimlerden hareketle kendi gerçekliğini keşfeder ve tümelllik içinde kendi tikel varlığını bulur. Kısacası romandaki tablolar birer ayna metaforuna dönüşür. Estetik olarak aynanın kişinin anlama yeteneğinin bir izdüşümü işlevi görmesi, kişinin kendini tanıması, kendi üzerine düşünmesi, bilgi ve bilgelik ile kimlik konusunda yansıma/yansıtma olanağı tanıması (Weber, 2009: 27), romanda tablolar aracılığıyla somutlaştırılır. Aynaya bakmanın mecazi anlamda insanın dünyayı ve kendini anlamasına ve yorumlamasına olanak vermesinde (Weber, 2009: 27) olduğu gibi Anna da tablolara bakarak dünyayı ve kendi varoluşunu anlamlandırır.

Romanda ilk konuşan resimdeki kadının Anna'ya onları böyle çizmelerinin ressamın fikri olduğunu söylemesi, ataerkilliğe yapılan belirgin bir vurgudur. Bu kadın, ressamın onları kendi bakış açısıyla kendi istediği gibi çizdiğini anlatır. Aslında onların istekleri farklı olsa da kadınlar ve diğer her şey ressama uyar (Overath, 2014: 15). Freudyen değerlendirmelerin temelinde olduğu gibi romanda kadın nesne erkek özne konumundadır. Özne konumundaki erkek ressamların kendilerine seçtikleri -bu çoğunlukla eş, kimi zaman anne, kimi zaman sevgili- kadın modeller, erkeğin çevresindeki kadını nasıl sadece kendine ait bir nesne konumuna getirebileceğini gösterir:

Und dann malte er uns, wie er uns brauchte: ergriffen von einer Vision. Seiner Vision. Aber wir haben das nie gesehen. Wir nicht. Und der Pfarrer auch nicht. […] Aber wer sagt, daß uns das interessiert hätte? Er[23] (Overath, 2014: 14).

Tablolarda model olarak kullanılan kadınlar ressamların belirgin bir şekilde nesneleri görevindedir: "*Wir haben ihm gepaßt für sein Bild. Von uns. Vor allem farblich*[24]" (Overath, 2014: 15). Sanatsal bakış açısından modeller ressamın amacına ulaşması için birer materyaldir: "*Wer waren wir denn für ihn und seinesgleichen? Bauernmädchen aus der Bretagne. Reine Motive. Auf der Leinwand jedenfalls*[25]" (Overath, 2014: 17). Ataerkil düşünceyi belirgin olarak vurgular şekilde Gaugin tablosunda konuşan kadın, kendilerinin sadece basit birer nesne olduklarını şu şekilde dile getirir: "*Wir waren ein einfaches Sujet. Immer wieder*[26]" (Overath, 2014: 17).

[23] "Sonra bizi ihtiyaç duyduğu şekilde resmetti: bir tasarıma göre. Onun tasarımı. Ama biz bunu hiç görmedik. Biz değil. Ve rahip de öyle. […] Ama bunun bizi ilgilendireceğini kim söyledi? O".
[24] "Onun resmi için uygun hale geldik. Bizim. Özellikle renk açısından".
[25] "O ve onun gibilerin gözünde biz kimdik? Bretonyalı köylü kızları. Saf motifler. En azından tuvalde".
[26] "Basit birer motiftik/nesneydik. Her seferinde".

Beauvoir, kadının içinde bulunduğu durumdan çıkmak için kendisini anlatmaya ihtiyacı olduğunu ve kurtuluşu sanat ve edebiyatta bulduğunu iletir. Asıl amacı kendini olumlayabilmek adına kendini bulamadığı şu dünyadan farklı bir dünya yaratmaktır (Beauvoir, 1978: 166). Overath, bu doğrultuda tablolardaki kadınları konuşturur. Kadınlar anlattıkça var olur, kendilerine yaratılan dünyanın dışına çıkar. Roman kahramanı, bu yaklaşıma uygun olarak kendini bulma aracını sanat olarak belirler. Kendini sanatla yeniden keşfeder. Burada sanat, yaşanmışlıkların aynası konumunda yansıtma teorisine uygun bir görev üstlenir ve Anna'ya kendini bulma konusunda yardım eder: "*Und wenn Anna nun blitzartig (entgegen ihrem Verständnis) an Kunst dachte, war das hier doch einfach nur Leben. Oder eben nicht mehr Leben. Ein radikales Ready-Made*[27]" (Overath, 2014: 232). Bu sebeple onun yolculuğu kültür tarihsel ve sanat tarihsel bir varoluş özelliği taşır. Farklı alanların deneyimini içerir.

Romanda kölelikle mücadele ve kadın hakları savunuculuğunun kült isimlerinden William Lyold Garrison'a geniş yer verilmektedir. Onun bir sözünden hareketle okura toplumsal köleliğin yanı sıra eril hegemonyanın yarattığı köleliğin de ortadan kalkması gerektiğine vurgu yapılır: "*Er kämpfte [auch] für das Frauenwahlrecht*[28]" (Overath, 2014: 104).

Kendi hikâyesi içinde her kadın kendine özeldir, tikeldir. Bu açıdan kadının kendi hayatında nasıl davranması gerektiğine olumlu ya da olumsuz yine kendisi karar verir. Kimse bir kadını seçimlerinden dolayı sorgulayamaz. Roman bunu somutlaştırır. Anna, evliliği kıtalararası bir devlete benzetir. Evlilikteki farklılıkların uyumunu, birleşimini bu şekilde bir mecaz ile iletmeye çalışır: "War nicht jede Ehe ein interkontinentaler Staat?[29]" (Overath, 2014: 45). Bu açıdan Anna'nın aradığı ve diyaloglara dâhil ettiği hiçbir resim ya da kadın figürü ona şimdi nereye gitmesi gerektiğini söylemez. Çünkü o kendisine bu roman kadar sıra dışı yeni bir resim yaratacaktır (Zingg, 2014).

Romanda "dayanmak", "katlanmak"[30], kadınlar için alışılmış bir kelime olarak dile getirilir. Anna'nın doğumla özdeşleştirerek fizyolojik olarak açıklamaya çalıştığı "dayanmak" kelimesi, – acıya dayanmak temelinde- psikolojik olarak ruhun belli şeylere dayanması olarak da anlam bulur: "*Anna fragte sich, warum sie sich nicht mehr wunderte. Aber es ging ja nur ums Aushalten, irgendwie. Bei Geburten etwa produzierte der Körper schmerzstillende Stoffe. Damit die Trennung leichter gelang, betäubte er sich selbt. Vielleicht konnte die Seele das auch*[31]" (Overath, 2014: 20).

Anna'nın ilgilendiği ve hikâyelerini dinlediği tablolar, genelde empresyonizm/izlenimcilik akımının önde gelen ressamlarına aittir. Bu yaklaşım Anna'nın ruhsal durumunu yansıtır. İzlenimciler için doğadaki her şey değişir (Ayaydın, 2015: 92). Anna için de durum bundan ibarettir. Onun için hayattaki her şey değişkendir (Overath, 2014: 51). Değişim zaten bu romanın ana fikirlerinden birisidir: "*Seht, wie sich alle Dinge wenden, hier ist der Anfang, hier ist auch Ende*[32]" (Overath, 2014: 223). İzlenimcilerin temel aldığı ortak nokta, kendi izlenimlerini yansıtmak, "*izleyiciye anlatmaya yönelik bir çabayla gerçek biçimi değil, görünen biçimi tuvale*" aktarmaktır (Ayaydın, 2015: 88). Nesnenin ya da durumun ressamda bıraktığı etki temelinde resimler üretilir. Bunun bir yansıması olarak izlenimci ressamların resimlerinin yine tuval üzerindeki kadınlarda bıraktığı izlenimleri Anna'ya aktarması, Anna'nın da okura kendi izlenimlerini aktarması bir döngü oluşturmuştur.

İlk tablo Paul Gaugin'in 1888 yılına ait "Vaaz sonrası Yakub'un melekle mücadelesi" (Jakobs Kampf mit dem Engel)'dir. Overath, resimdeki kadınları konuştururken ressamla ve resmin altyapısı ile alakalı bilgiler sunar. Ayrıca bu bölümde ressamların kişisel hayatlarına dair bilgi ve değerlendirmeler yer alır. Örneğin, romanda ressamın Danimarkalı eşini dile getirirken okur, Gaugin'in gerçekten Danimarkalı bir eşi olup olmadığını merak eder (Overath, 2014: 44). Bu noktada yazar okuru net bir şekilde araştırmaya yönlendirir. Okur araştırmaları sonucu, romanda ressamın hayatı ve resimleri çerçevesinde gerçeklik ile kurgunun iç içe girdiğini tespit eder. Gaugin'i karısını ve çocuklarını terk etmiş bir ressam olarak bulur (Rubin, 2015:60) ve resimlerde konuşan kadınların anlatacaklarını daha bir merakla bekler:

[27] "Ve Anna şimdi aniden (anlayışının aksine) sanatı düşündüğünde bu onun için sadece hayat demekti. Ya da sanat onun için, artık sadece hayat demek değil, bir "Ready Made" haline gelmişti. Ready-Made: "Ready-made (hazır yapım ya da hazır nesne) anlayışı, en temel ifadeyle, sıradan ve gündelik kullanım nesnelerine sanat nesnesi muamelesi yapmaktır" (Atalan, 2012: 23).
[28] "O [aynı zamanda] kadınların oy hakkı için de micadele etti".
[29] "Her bir evlilik kıtalararası bir devlet değil midir?"
[30] "aushalten (Overath, 2014: 20)."
[31] "Anna neden artık şaşırmadığını merak etti. Ama bu bir şekilde artık dayanmakla alakalıydı. Örneğin doğum sırasında vücut ağrı kesici maddeler üretirdi. Bebek daha kolay vücuttan ayrılabilsin diye beden kendini uyuştururdu. Belki ruh da bunu yapabilirdi".
[32] "Bak her şey nasıl da değişiyor, işte başlangıç, işte aynı zamanda son"

Er hat uns genommen wie Farben. Er ist über uns hinweggegangen. Er malte uns, wie wir sehen, was er malt. (Aber wir sahen es nicht.) Er malte, wie unser Leben ist. (Aber das war es nicht.) Nicht auf dem Sandplatz vor der Kirche, nicht auf der Wiese im Tanz, nicht beim Wäschewaschen. Er, vierzig Jahre alt, verheiratet, fünffacher Vater, nach dem Zusammenbruch seiner Bank arbeitslos, ein armer Autodidakt, der von Zuwendungen seiner Freunde lebte. Seine Frau, erzählte er einmal, sei mit den Kindern nach Kopenhagen gegangen, nach Hause zu ihrer Familie. Er hatte sie also einfach zurückgelassen, folgerten wir. Verlassen. Und doch. Es kamen immer Briefe für ihn. Kleine Umschläge. die Adresse, der Absender in gemalter Handschrift, frankiert mit diesen blaßbunten Marken aus dem nördlichen Land[33] (Overath, 2014: 40-41).

Anna'nın ikinci durağı Danimarka'dır. Bu bölümde Kopenhag'daki Danimarka Ulusal Müzesinde (Overath, 2014: 52) ressam Vilhelm Hammershøi ve onun genelde kendine model olarak seçtiği ve resmettiği eşi Ida'dan bahsedilir (Overath, 2014: 63-64, 67). Vilhelm'in eşini işi söz konusu olduğunda nesne konumuna getirdiğinin vurgulanması, ataerkil bakış açısına bir eleştiri şeklinde algılanabilir:

Seine Ida war eine patente Begleitung auf den vielen Reisen. Sie entlastete ihn. Sie war es, die seiner Mutter in braven Briefen berichten mußte. Und sie war gut für seine Bilder, ein praktisches Modell. Aber als Frau war sie austauschbar. Nein, nicht austauschbar, so gefügig ist nicht leicht eine andere. Aber sie war als Person nicht wichtig. Wenn es sein mußte, hat er mich, das Stubenmädchen, doch genauso gemalt[34] (Overath, 2014: 69).

Romanda Kopenhag müzesinde Anna'nın dikkatini çeken ve "harikulade bir resim"[35] olarak tanımladığı resimlerden bir tanesi, Hammershøi'nin "Artemis" resmidir (1893-1894). Overath, Artemis'i, onun resmini ve mitolojik hikâyesini özellikle seçmiştir. Romandaki tüm kadınların yaşamları açısından o bir simgedir: "İffet, doğum ve doğurganlık tanrıçası Artemis […], genç kadınların, özellikle de tam yetişkinliğe geçişin ve bir eşin sorumluluklarının üstlenilmesinin simgesi olarak oyuncaklarını ona adayan gelin adaylarının" temsili olarak sembolik bir özelliğe sahiptir. "*Vahşi doğanın bir sakini olan tanrıça, hem fiziksel hem de soyut olarak sınırlar ve geçişle bağlantılıydı*" (Cartwright, 2019) ve bu geçiş romandaki kadınların ve özellikle de Anna'nın hayatlarındaki geçişi temsil ediyordu: "*War Artemis, die griechische Göttin der Jadg, nicht auch die Göttin, die Frauen und Mädchen in ihren Schutz nahm*?[36]" (Overath, 2014: 76). Anna için dönüm noktası olan bu resim, kendi için varolmayı ona gösteren ilk işaret olur (Overath, 2014: 93). Kadın olarak onun istediği şey romanda Michalengelo'nun şu sözüyle özetlenir: "*Ben, Efendim, benden istenmeyeni istemek istiyorum*[37]" (Overath, 2014: 85). Bu bakış açısıyla kendinden beklenmeyen ve kendine kodlanmayan bir şekilde plansız bir yolculuğa çıkmıştır ve hayatında ilk defa sadece kendi istekleri doğrultusunda hareket eder. Bu şekilde bir kadın olarak alışılmışın ötesine çıkıp, düzene karşı çıkar.

Paris'teki yolculuğu onu Louvre Müzesine götürür (Overath, 2014: 188). Burada ona kübist resmin öncüllerinden Fransız ressam Paul Cézanne (1839-1906)'in "Büyük Yıkananlar" (1894) -Die Großen Badenden-, resmindeki doğayla uyumlu kadınlar eşlik eder (Overath, 2014: 189).Bu resimdeki konuşan kadın, ressamı başarılı bir sanatçı olarak nitelendirip başarılarını sıralarken (Overath, 2014: 197) resmin ayrıntılarından, oluşum hikâyelerinden bahsederken oryantalist bakış açısının nasıl resme içkin olduğunu vurgular. Ressamın resmi çizerken hamam ve harem kızlarından etkilendiğini belirtir (Overath, 2014: 192-193) ve kendi haremini çizdiğini söyler (Overath, 2014: 199).

Anna, St. Moritz'de Segantini müzesinde gezerken Giovanni Segantini'nin (1858-1899) "İlk Ayin"-"Frühmesse" (1885) tablosuna rastlar. Bu resim, yani kiliseye giden geniş merdivenlerden tek başına çıkan yaşlı rahip (A messa

[33] "Bizi renkler gibi ele aldı. Üzerimizden geçti. O, ne resmettiğini bizim nasıl gördüğümüzü resmetti (Ama biz bunu görmedik.) Hayatlarımızın nasıl olduğunu resmetti. (Ama bu o değildi.) Ne kilisenin önündeki kumsalda, ne çimlerde dans ederken, ne de çamaşır yıkarken. Kırk yaşında, evli, beş çocuk babası, bankası battıktan sonra işsiz, kendi kendini yetiştirmiş, arkadaşlarının bağışlarıyla geçinen zavallı bir adam. Bir keresinde karısının çocuklarla birlikte Kopenhag'a gittiğini ve ailesinin yanına gittiğini söylemişti. Yani onu öylece arkasında bıraktığı sonucuna vardık. Terk ettiği. Ve yine de. Mektuplar hep onun için geliyordu. Küçük zarflar. Gönderenin boyalı el yazısıyla yazılmış adresi, kuzey ülkesinden gelen soluk renkli pullarla işaretlenmişti".

[34] "Ida'sı birçok gezisinde harika bir arkadaştı. Onu rahatlatırdı. Annesine kibar mektuplarla rapor vermek zorunda olan oydu. Ve onun resimleri konusunda iyiydi, pratik bir modeldi. Ama bir kadın olarak yeri doldurulabilirdi. Hayır, birbirinin yerine geçemez, bir başkasının bu kadar uysal olması kolay değildir. Ama bir kişi olarak önemli değildi. Mecbur kalırsa beni, yani hizmetçiyi de aynı şekilde resmederdi".

[35] "<Artemis> war ein monumentales Gemälde" (Overath, 2014: 76).

[36] "Yunan av tanrıçası Artemis aynı zamanda kadınları ve kızları koruması altına alan tanrıça değil miydi"?

[37] "Ich möchte wollen, Herr, das nicht von mit Gewollte".

prima [Frühmesse]) resmi, genç hamile bir kadının aynı merdivenlerden indiği eski bir resmin (*Non assolta* [*Ohne Absolution*]), yeniden yapılmış halidir (Segantini Museum, 2019). Yazar, hamile kadının gözünden olayları dile getirir (Pfister, 2014): Er liebte schwangere Frauen. Aber das war auch eine harte Liebe: Eine Frau, die keine Kinder wollte, war für ihn keine gute Frau, sondern eine böse Mutter. Er hat ja auch gruselige Bilder gemalt. Frauen, die wie ewig verbannt über Schneelandschaften schweben. Oder wie gekreuzigt verhangen in einem Baum[38] (Overath, 2014: 162). Overath, burada kadının doğurganlığı ve üretkenliği açısından okurun dikkatini çekmeyi hedefler.

Hollandalı ressam Jakobus Vrel (1617-1662), ağırlıklı olarak yine iç mekân ve sokak manzaraları çizen bir ressam olarak Anna'nın üzerinde düşündüğü diğer bir ressamdır. Anna, Vrel'in resimlerinin ünlü ressam J. Vermeer (1632-1675) ile karıştırıldığını uzun süre onun resimleriymiş gibi düşünüldüğünden bahsederek (Overath, 2014: 209) "Frau am Fenster" (Camdaki Kadın) resmine odaklanır. Bu resimdeki anne ve çocuk Anna'yı çocukluğuna ve köy okulu yıllarına götürür (Overath, 2014: 214-217). Konuşan kadın, bu kez daha çok zaman döngüsü üzerinden doğum ve ölüm temelinde yaşamı anlatan ressamın "yaşlı ve hasta" annesidir (Overath, 2014: 224):

Du hast mich vor dem Fenster gemalt. Ich sah nicht hinaus, und das Kind sah nicht herein. Wir waren doch eins. Nur durch die Jahre getrennt. Eine Greisin und ein Kind. Du hast, dachte ich mir, dieses Fenster als einen Spiegel gemalt. Einen Spiegel, den es nicht gibt, den du erfunden hast, aufgestellt in der Zeit. Ich sah das Ich, das ich gewesen bin. Kurz vor meinem Ende sah ich mich als vergangenes Kind. Und das Mädchen sah, scheu und neugierig auch, in sein zukünftiges altes Gesicht. In mein Gesicht. Aber das sieht man nicht, das hast du nicht gezeigt. Hüten, dachte ich da. Man muß sein Leben hüten wie ein Kind. Das hast du gemalt, kurz vor deinem Ende[39] (Overath, 2014: 226).

Amerikalı ressam Edward Hopper (1882-1967), romanın en can alıcı ressamlarındandır. Kendi gibi ressam olan eşi, sanat okulundan tanıştığı, Jo Hopper –Josephine Novison Hopper, onun en vazgeçilmez modelidir. Jo Hopper, ressamlıktan eşi uğruna vazgeçmiş ve ona modellik ederek kendini eril hegemonyada nesneleştirmiştir: "*Wir waren nicht mehr jung, als wir uns kennenlernten. Genau genommen war ich bald vierzig. […] Und ich war eine erfolgreiche Malerin*[40]" (Overath, 2014: 127). Aralarındaki ilişki, kadın edebiyatı ve feminist edebiyata belirgin bir malzeme sağlar. Gerçek hayatlarında romanda anlatılana paralel şekilde tartışmalı ve zaman zaman şiddet içerikli bir ilişkileri vardır. Ancak birliktelikleri her ikisi için son derece önemlidir. Birbirlerinden hiç ayrılmamışlardır (Thompson, 2014: 190). Başarılı bir ressam olan eşini Edward zamanla konu resim ve sanat olduğunda kıskanmaya başlar ve bu kıskançlık aşağılamaya kadar varmaktadır: "*Ich ahnte schon damals, daß er meine Sachen nicht ernst nahm*[41]" (Overaht, 2014: 129). Erkek arkadaşlarını sanat çevresinde öne çıkarmasına rağmen karısından hiç bahsetmez: "*Als er dann Erfolg hatte, in Galerien, Ausstellungen, Museen, so richtig Erfolg, da hat er mich belächelt, und nicht mitgenommen. Nie hat er mich empfohlen! Männlichen Kollegen hat er geholfen. Aber nicht mir*[42]" (Overath, 2014: 130). Yaptığı her şey eşi tarafından küçümsenir. Bu durum kadının baskılanmasına ve sınırlandırılmasına en güzel örneklerden biridir: "*Wie wichtig es für ihn war, mich klein zu halten*[43]" (Overath, 2014: 135). Yaşadıklarını özetler şekilde Jo Hopper, eşinin yaptığı bir resmi kendisinin "Yabancılaşma" "(kendine, çevresine, işine, hayatına) olarak tanımladığını Edward'ın ise "Başarı" olarak nitelendirdiğini vurgular: "*Als er mich malte, fing es an. Es hatte noch keinen Namen. Später nannte ich es Entfremdung. Und er: Erfolg*[44]." (Overath, 2014: 127). Aslında eşini seven bir kadın olarak eşi Edward'ı işinde sürekli desteklediğini ve onun kariyerinde kendisinin desteğinin tartışılmaz olduğunu açıklar: "*Er hat nie zugegeben, daß meine Hilfe für seine*

[38] "Hamile kadınları severdi. Ama bu aynı zamanda acı verici bir sevgiydi: Onun için çocuk istemeyen bir kadın iyi bir kadın değil, kötü bir anneydi. Ayrıca ürkütücü resimler de çizdi. Sonsuza kadar sürgün edilmiş gibi karlı manzaraların üzerinde süzülen kadınlar. Veya çarmıha gerilmiş gibi bir ağaca asılı vaziyette".

[39] "Beni pencerenin önünde çizdin. Ben dışarı bakmıyordum, çocuk da içeriye bakmıyordu. Sonuçta biz birdik. Sadece yıllar bizi ayırmıştı. Yaşlı bir kadın ve bir çocuk. Kendi kendime bu pencereyi ayna olarak çizdiğini düşündüm. Var olmayan, sizin icat ettiğiniz, zamana yerleştirdiğiniz bir ayna. Olduğum beni gördüm. Sonuma kısa bir süre kala kendimi geçmişin çocuğu olarak gördüm. Ve kız utangaç ve meraklı bir şekilde onun gelecekteki yaşlı yüzüne baktı. Benim yüzüme. Ama bu görünmez, bunu çizmedin sen. Sakınmak diye düşündüm o anda. Bir çocuk gibi hayatınızı sakınmalısınız. Bunu kendi sonundan kısa bir süre önce çizdin".

[40] "Tanıştığımızda artık genç değildik. Aslında neredeyse kırk yaşındaydım. […] Ve ben başarılı bir ressamdım".

[41] "Daha o zamanlar benimle ilgili konuları ciddiye almadığından şüpheleniyordum".

[42] "Galerilerde, sergilerde, müzelerde başarı elde ettiğinde, gerçekten başarılı olduğunda, bana gülümsedi ve beni yanında hiçbir yere götürmedi. Beni asla kimseye tavsiye etmedi! Erkek meslektaşlarına yardım etti. Ama bana değil".

[43] "Beni küçümsemek onun için çok önemliydi".

[44] "Beni çizdiğinde başladı. Henüz bir adı yoktu. Daha sonra buna yabancılaşma adını verdim. Ve o: başarı."

Karriere entscheidend war; er musste es vergessen[45]" (Overath, 2014: 130). Böyle bir ilişki içerisinde bu başarılı kadın ressam, yine kendi gibi ressam olan eşinin sadece modeli olarak kalır (Overath, 2014: Overath, 2014: 131). Kadın, eril özne karşısında tamamen nesne konumuna gelmiştir. Jo bunu model olduğu Brooklyn'deki Oda (1932) tablosundan hareketle şu şekilde açıklar:

Auf dem Bild bin ich die Frau im Lehnstuhl, die dem Bild so etwas wie Lebensrealität gibt, Wohnlichkeit. Selbstgenügsam sitze ich da, wie die Blumen in der Vase. Wir blühen beide wurzellos. Sein Pinsel war unsere Wurzel, Terpentin und Öl unser Wasser. Fast weiße Blumen, ein Hauch Rosa in den Blüten. Unschuld. Unbeschrieben[46] (Overath, 2014: 132).

Jo Hopper, bu başarılı ressam için bir kadın olarak "değersiz bir varlık", bir "tutsaktır". O bu kadını sadece kendi işleri için kullanır (Overath, 2014: 133). Jo, zamanla değiştiğini ve eril hegemonyanın etkisi altına girdiğini biraz geç anlar: "*Ich bemerkte nicht, wie ich mich* änderte[47]" (Overath, 2014: 134). Başarılı bir kadın ressam, "ressamın karısına" dönüşmüştür (Overath,2014: 134). Bu noktada kendini sorgular: "*Warum glaubte ich mehr an ihn als an mich? Als wir und kennenlernten, habe ich neben Picasso ausgestellt. Warum verlegte ich meine Leidenschaft auf seinen Erfolg?*[48]" (Overath, 2014: 135). Anna ise aynı şekilde bu duruma anlam veremez: "*Warum hörte eine begeisterte Malerin auf zu malen und widmete sich der Karriere ihres Mannes. Weil er besser als sie*?[49]" (Overath, 2014: 141). En temel alıcı soruyu okura yöneltir ve okurun düşünmesini ister: "*Wie hätte das Leben dieser Frau ausgesehen, wenn sie sich für ihre Malerei entschieden hätte*?[50]" (Overath, 2014: 149). Bu soruya yine resimdeki kadın yani Jo Hopper yanıt verir. İhtiyacı olduğu için onun yanında olduğunu, annelik içgüdüsüyle hareket ettiğini, onun çaresizliğine mutsuzluğuna şahit olduğu andan itibaren ona şefkat duyup onu çocuğu gibi gördüğünü itiraf eder (Overath, 2014: 150). Çoğu sanat tarihi kaynağında da kendini zaman zaman kapana kısılmış hissetse de eşine yürekten sadık olduğu ve çalışmalarını desteklediği yazılıdır (Thompson, 2014: 190). Aslında Anna'nın da belirttiği gibi kendi ve diğer tüm kadınlar için her şey daha farklı olabilir: "*Es wäre möglich, hatte sie gespürt, es wäre möglich, von nun an ganz anders zu leben*[51]" (Overath, 2014: 183).

Danimarka Skagen müzesinde "en mavi gökyüzü, en mavi deniz" resimleri ile ünlü ressam Peder Severin Krøyer'in resmine takılı kalır. O ve onun kendinden 16 yaş küçük eşi Marie, hikâyesini es geçemedikleri kişiliklerdendir (Overath, 2014: 252). Marie Krøyer (1867-1940), eşinin neredeyse her haliyle resmettiği modelidir (Overath, 2014: 252). Marie de eşi gibi bir ressamdır. Zaten Paris'te bir resim atölyesinde tanışırlar. Marie'nin hikâyesinde arkadaşı ünlü kadın ressam Anna Ancher (1859-1935)'in de önemi vardır. Bu açıdan bu romanda bu iki ressam arkadaşın- o dönemde sanat kolonisinde nadir kadın ressamlardandır (Overath, 2014: 253)- okurla karşılaşması dikkat çekicidir (Overath, 2014: 252-253). Romanda Krøyer'lere yer verilmesinin en önemli nedeni aralarındaki çalkantılı ilişkidir. Birbirlerini severek evlenirler ancak evliliklerinde bazı şeyler istedikleri gibi gitmez. Marie, Hugo Alfvén ile yasak bir ilişki yaşar, sonrasında Peder Severinden boşanır ve Hugo ile evlenir (Wikipedia, 2024b). Romanda Anna'nın önünde durduğu resim Severin'e ait "Skagen Sahilinde Aziz John Ateşi"- "Johannisfeuer am Strand von Skagen" (1906)'dir. Resimde çocuklar ve köylüler bir ateşin etrafında durmaktadır. Resim, Anna'ya göre yapı olarak Gaugin'in "Vision nach der Predigt"ini hatırlatır (Overath, 2014: 256). Bu resimde Marie ve Severin'i aldattığı müzisyen sevgilisi, Hugo'nun olması Anna için resmi daha dikkat çekici hale getirmiştir (Overath, 2014: 256): "*Ein Schmerzensbild, eine Ehegeschichte*[52]" (Overath, 2014: 255). Marie, evlilik sonrası özellikle anne olunca resmi bırakır. Çünkü ona göre anne olunca sorumlulukları farklılaşmıştır (Overath, 2014: 255). Beauvoir'ın çıkarımlarına uygun olarak kadının evlilik sonrası kişisel yaşamına farklı sorumluluklar yüklendiği, zarif bir kadın, iyi bir ev kadını ve anne olmaya çalıştığı ve bunları yaparken bir yandan da eşinin

[45] "Yardımımın kariyeri için çok önemli olduğunu hiçbir zaman kabul etmedi; onu unutması gerekiyordu".
[46] "Resimde ben, resme hayatın gerçekliği, sadeliği gibi bir şeyler veren, koltukta oturan kadınım. Vazodaki çiçekler gibi orada kendi kendime yeterek oturuyorum. İkimiz de köksüz çiçek açıyoruz. Fırçası kökümüz, terebentin ve yağlı boya suyumuzdu. Neredeyse beyaz çiçekler, çiçeklerde pembe bir dokunuş. Masumiyet. Tarifsiz."
[47] "Nasıl değiştiğimi fark etmedim".
[48] "Neden ona kendimden daha çok inandım? Tanıştığımızda Picasso'nun yanında sergi yapıyordum. Neden tutkumu onun başarısının yerine koydum?"
[49] "Hevesli bir ressam neden resim yapmayı bırakıp kendisini kocasının kariyerine adadı? Adam kendinden daha iyi olduğu için mi?"
[50] "Resim yapmayı seçseydi bu kadının hayatı nasıl olurdu acaba?"
[51] "Bundan sonra tamamen farklı yaşamanın mümkün olabileceğini hissetmişti".
[52] "Acının resmi, bir evlilik hikâyesi".

gölgesi olduğu, kendi ile ilgilenmek yerine daha çok eşinin kaygılarını paylaştığı ve böylece kadının artık eşinin başarılarına katıldığı (Beauvoir, 1978: 153) Marie ile somutlaşır. Kendinden beş yaş küçük besteci Hugo Alfvén ile farklı bir hayata yelken açsa da (Overath 2014: 256) onun kendisini aldattığını, aslında evli olduğunu sonraları öğrenecektir (Overath, 2014: 257). Tüm bu ilişki karmaşası içinde Marie'nin "*sanatkârlığı, ressamlığı unutulur gider*" (Overath, 2014: 257). Bu durumda Beauvoir'ın vurguladığı düşünceye uygun olarak o, aslında "*kendi varlığını olumlama isteği ile hiçleşme eğilimi arasında bocalar, paramparça olur*" (Beauvoir, 1978: 153).

Bu ikili karşısına Overath, zıtlıkların net bir şekilde görülebileceği Anna-Michael Ancher çiftini koyar. Michael, eşinin ona model olmasından çok hoşlanır (Overath, 2014: 262). Resmin konuşan kadını Anna, Michael ile hikâyesini anlatır (Overath, 2014: 263). O dönemde kadınların resim ile uğraşması çok zorken onun ailesi açısından şanslı olduğunu ve ona resim eğitimi almak için cesaret verdiklerinden bahseder. Bu onun en büyük şansıdır: "*Die Eltern erlaubten, daß ich auf eine private Malschule ging. Die Skagenmaler hatten gesagt, ich sei begabt. Und meine Mutter glaubte ihnen*[53]" (Overath, 2014: 264). Anna, evlendikten hatta kızı doğduktan sonra bile resim yapmaya devam eder (Overath, 2014: 264). Bu konudaki şansını ise eşine bağlar. Eşi onu her türlü desteklediği için kadın olarak her alanda özgürlüğü devam eder: "*Michael und ich hatten Glück. Vielleicht weil wir uns schätzten, auch wenn wir verschieden waren. Ich schätzte und achtete, daß er am Motiv blieb. Er ließ mir meine Freiheit. Er sah ja, was ich tat. Niemals hätte er sich das zugestanden; aber mich ließ er machen*[54]" (Overath, 2014: 267). Marie'nin resmi bırakmasına çok üzüldüğünü belirtir. Birçok kez sormasına rağmen Marie'nin cevabı nettir: "*Es braucht Mut, um Talent zu haben. Aber Mut hatte sie doch*[55]" (Overath, 2014: 266). Sorun aslında cesaretten ziyade özgürlük sorunudur. Marie kendini sanatıyla baş başa bulabileceği özgür bir alan bulamamıştır. Eşi tarafından destek görmemiş, eşi ile evlilik içerisindeki sorunlar ve tek taraflı çocuk büyüten bir anne olmak, kısacası aşk, evlilik, çocuklar onu farklı bir yaşam mücadelesine, farklı arayışlara itmiştir: "*Sie hat sich im Leben ausgesetzt*[56]" (Overath, 2014: 267).

Konuşan kadınlar içerisinde Anna'yı en etkileyen evliliğine, çocuklarına ve gündelik yaşantısındaki koşuşturmasına rağmen resimden, mutlu olduğu şeyden; işinden, kısacası özünden hiç vazgeçmeyen Anna Ancher olmuştur. Çünkü o kendi için yaşamaya devam etmektedir. Bu özgürlüğü ona ışık tutmaktadır. Overath bu doğrultuda Anna Ancher ile ve onu yüceleştiren Anna ile kendi isteklerinden, hayatından vazgeçmeyen ideal kadın imgesini okurla paylaşır:

Ich dachte an eine Malerin von hier, Anna Ancher, die Frau von Michael An- cher, das jüngste Kind, die kleine Skagener Wirtstochter vom Brøndums-Hotel. Sie hat hingesehen, selbständig genau hingesehen. Ihr Kind in der blauen Stube, ihre Großmutter auf dem Sofa, die blinde Frau in den Sonnenflecken. Die gelben oder blauen Schatten auf einer Wand. Und dann hat sie es für sich gemalt. Stärker gemalt. So, wie sie es wollte, wie es ihr richtig schien. Das Licht. Als etwas Fließendes, etwas Lebendiges. Ja, als das Lebendige[57] (Overath, 2014: 276).

Dört hafta uzaklaşmanın, resimlerle farklı şehirlerde farklı uğraşlarla vakit geçirmenin ardından Anna yaşadığı şehre geri döner. Eşiyle bu uzun aranın ardından yeniden bir araya gelir ve tek düşündüğü şey şudur: "*Sie hatten sich gut vier Wochen nicht gesehen. Er hatte mit einer jungen Frau gelebt; sie mit Bildern. Sie hatten sich beide verändert*" (Overath, 2014: 270). Bu değişim eşinin ona daha genç ama yabancı olarak görünmesine neden olmuştur (Overath, 2014: 270). Bu noktada birbirleri ile konuşabilecekleri bir an bulurlar ve ilişkilerine ne olduğunu sorgulamaya başlarlar (Overath, 2014: 271). Çocukları ve birlikte geçirdikleri uzun yılların hatırına birlikte ya da ayrı hatalarını kabul edip yola o şekilde devam etmeleri gerektiğine karar verirler (Overath, 2014: 274). Evliliğe dair çok önemli çıkarımları o noktada Anna okurla paylaşır:

Wir haben nicht auf uns aufgepaßt, sagte Anna. Wir waren beide beschäftigt, wir haben uns arrangiert. Schmerzlos arrangiert. Um die Klassenzimmer und Redaktionen herum. Das war normal. Ich habe immer

[53] "Ailem özel bir resim okuluna gitmeme izin verdi. Skagen ressamları yetenekli olduğumu söylemişti. Ve annem onlara inandı".

[54] "Michael ve ben şanslıydık. Belki de farklı olsak bile birbirimize değer verdiğimiz için. Motife sadık kalmasını takdir ettim ve saygı duydum. Bana özgürlüğümü verdi. Ne yaptığımı gördü. Bunu kendisine asla itiraf etmezdi; ama o bunu yapmama izin verdi".

[55] "Yetenek sahibi olmak cesaret ister. Ama cesareti vardı aslında".

[56] "Hayatta kendini yok saymıştı".

[57] " Buradan bir ressam geldi aklıma; Anna Ancher, Michael Ancher'in karısı, Brøndums Otelinin sahibinin küçük Skagenli kızı. Baktı, kendi başına dikkatlice baktı. Mavi odadaki çocuğa, kanepedeki büyükannesine, güneş lekelerindeki kör kadına. Duvardaki sarı veya mavi gölgelere. Ve daha sonra bunu kendisi için çizdi. Daha güçlü çizdi. İstediği şekilde, ona doğru göründüğü şekilde. Işık. Akan bir şey olarak, yaşayan bir şey olarak. Evet, canlı bir şey gibi".

weniger von dir erwartet. Aber vor allem habe ich nichts mehr von mir erwartet. Auf mich habe ich am wenigsten aufgepaßt. Vielleicht verlernt man das mit den Kindern. Wir haben die Kinder gehütet. Und dann standen wir da, zwei arbeitslose Familienhirten[58] (Overath, 2014: 275).

Anna, burada kadın olarak gündelik hayatın koşuşturmasında, evlilik, eş, çocuk, aile döngüsünde kendinden nasıl vazgeçtiğini belirtir. Çıktığı yolculuk onun kendini, yaşadıklarını fark etmesini sağlamıştır. Aile döngüsünde çoğu evlilikte olduğu gibi, kendini görmeye fırsat bulamamıştır. Eşiyle geleceğe ve ilişkilerine dair nasıl bir karar vermiş olduğunun ucu açık bırakılır. Ancak bildiği ve ona iyi gelen tek şey yaşadığı değişimdir: "*Vielleicht hatte sie ihn mehr verlassen als er sie. Etwas war mit ihr geschehen. Sie verstand es noch nicht* recht. Aber sie fühlte es, so sicher, wie sie den Bildern zugehört hatte. Und es machte sie glücklich[59]" (Overath, 2014: 279).

4. SONUÇ

Doğurganlıkla mecazi olarak vurgulanan üretkenlik kadının en göze çarpan niteliklerindendir. İsterse ve kendindeki gücü fark ederse kadın her şeyi olur kılar. Özellikle erkek egemen toplumlarda kendisine biçilen rollerden kaynaklı yaşanan sorunları ve bu sorunların kadın varlığını şekillendirmedeki yeri feminist hareketler ve cinsiyet çalışmaları ile eş zamanlı ve sonrasında edebiyatta ele alınmaya başlanmıştır. Böylece kadın edebiyatı içerisinde kadın ve kadına dair her türlü sorunsal irdelenmektedir.

Angelika Overath, güncel bir kadın yazar olarak Alman Edebiyatı içerisinde önemli bir yere sahiptir. Eserlerinde yer alan kadın temelli bakış açısı ile aile, ilişkiler ve kadının toplumdaki yerine dair duyusal ve tinsel çıkarımları onu kadın edebiyatı içerisinde öne çıkarır. 2014 yılında yayınladığı "Sie dreht sich um" (Dönüp Bakıyor) adlı romanı kadını ve sanatı bir araya getirir. Overath'ın resim ve edebiyatı, gerçek ve kurguyu bir araya getirdiği postmodern bu romanı kadın edebiyatına belirgin bir örnek sunar. Kadın, kadının yeri ve önemi, kadın ve sanat, kadın ve edebiyat temelinde okuru alanlar arası bir yolculuğa çıkarır ve kadının kendini dışa vuruşuna psikolojik, kültür tarihsel ve sanat tarihsel dayanaklar arar. Bu çalışmada kadın edebiyatı çerçevesinde bazı kuramsal bilgilerle kadının kendini sanatla yeniden yaratımı, Anna'nın bireysel yolculuğundan hareketle evrensel kadın sorunsallarını nasıl öne çıkardığı ortaya konmuştur.

Romanda ünlü ressamların tablolarındaki kadınların hikâyeleri ile kahramanın hikâyesi bütünleşir. Bu noktada Anna'ya hayatında yeni bir başlangıç yolu açılır. Her bir tablo, birer ayna gibi ona yol gösterir. Romandaki tüm kadınlar böylece bir birlik oluşturur. Evrensel kadın konuları üzerinden tüm kadınlar kendi içerisindeki bireyselliği öne çıkarır. Buradaki ünlü resimlerin edebileştirildiği noktada kadınların yaşamış olduğu huzursuzluğun resmi dile gelir, bu huzursuzluk somutlaşır, diğer kadınlarla paylaştıkça birbirlerine huzur verir.

Romanda kadın edebiyatının gerçekte değişim edebiyatı olduğunu kuvvetlendiren örnekler vardır. Kadının hayatındaki değişim, dönüşüm temelinde ana kahraman bunun en belirgin örneğini okura gösterir. Kadının değişimi aslında dünyanın değişimidir. Bu değişimin temelinde farkındalık, kendini bulma, öze dönüş ve özgürleşme vardır. Bunun yanında yaşanmış olan kadın hikâyeleri farklı olsaydı nasıl olurdu konusu da sürekli kadın konusu çerçevesinde sorgulanır.

Kadın edebiyatının önemli konularından özgürleşme, yaşam mücadelesi, evlilik, aldatılma, annelik, çalışma hayatı, ataerkil düzenin kadına biçtiği roller, kadının nesneleştirilmesi gibi ağırlık noktaları eserde farklı kadın hikâyeleri üzerinden serimlenir. Çalışmada incelenen romanın kadın edebiyatı içerisindeki önemi, kadının mağduriyeti üzerine yoğunlaşıp kadını ön plana çıkarmak yerine kadının kendini bulmasını ve kadının biricikliğini vurgulamasıdır. Esere göre her kadının hayatı kendi için biricik ve özeldir. Bu açıdan hayatta nasıl yaşamak istediğine yine kendisi karar verir. Kadını kimsenin yargılamaya hakkı yoktur. Bu bağlamda kadının bireyselliğini ve hayatların öznelliğini vurgular.

58 "Kendimize dikkat etmedik, dedi Anna. İkimiz de meşguldük, her birşeyleri düzenleme peşindeydik. Sancısız bir şekilde düzenlendi. Sınıfların ve yazı işleri ofislerinin çerçevesinde. Bu normaldi. Senden giderek daha az şey bekliyordum. Ama her şeyden önce kendimden daha fazlasını beklemiyordum. En azından kendime daha az dikkat ettim. Belki çocuklarınızla birlikte bunu unutabilirsiniz. Biz çocuklara odaklandık. Ve işte şimdi öylece duruyoruz, iki işsiz aile çobanı".

59 "Belki de onun onu terk ettiğinden daha fazla terk etmişti Anna onu. Kocasına bir şey olmuştu. Henüz bunu tam olarak anlamamıştı. Ama o da resimleri nasıl dinlediğini düşündü. Ve bu onu mutlu etti".

KAYNAKÇA

Aras, İ. & Kızıler, Emer, F. & Özyılmaz, P. (2024). Postfeminist perspektiften Barbara Frischmuth'un Dein Schatten tanzt in der Küche eseri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (40), s. 666-677.

Atalan, O. (2012). Ready-Made Kavramı Günümüz Sanatına ve Sanatçısına Etkisi. *DEÜ GSF Dergisi*, Sayı 7, 2012, s. 23-30.

Atalantes Historien (2015). *Kunstvolles Spiel von Wort und Bild*. Erişim Tarihi: 11.09.2024, https://www.penguin.de/buecher/angelika-overath-sie-dreht-sich-um/buch/9783630873497#rezensionen-554328.

Ayaydın, A. (2015). Empresyonizm (İzlenimcilik) Akımının Güncel Bakış Açısıyla Bazı Yönlerden İncelenmesi. *Sed (Sanat Eğitimi Dergisi)*, Cilt 3, Sayı 2, Volume 3, Issue 2.

Aydınalp, E. B. (2020). Varoluşçu Özgürlük Bağlamında Kadın: Simone de Beauvoir ve İkinci Cinsiyet. *Litera*, 30(2), s. 465-488.

Beauvoir, de S. (2019). İkinci Cinsiyet, 1.baskı. (Çev.: G. Savran), Koç Üniversitesi Yay., İstanbul.

Beauvoir, de S. (1978). *Kadın. Bağımsızlığa Doğru. III*, 5. Baskı. Payel Yayınları, İstanbul.

Cartwright, M. (2019). *Artemis*. (Çev.: Şeyma Karabudak). Erişim Tarihi: 22.08.2024, https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-537/artemis/.

Coşan, L. (2000). *Frauenliteratur der 70er Jahre in Deutschland und in der Türkei*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitütüsü.

Dağhan, Z. (2016). *Yazar Angelika Overath ile Sohbet*. Erişim Tarihi: 20.09.2024, https://www.martidergisi.com/yazar-angelika-overath-ile-sohbet/.

Folie, S. (2016). Frauenliteratur, *Gender Glossar / Gender Glossary*. Erişim Tarihi: 26.09.2024, http://gender-glossar.de.

Gedik, E. (2020). Dünyada ve Türkiye'de Dijital Feminizm İncelemesi: Gençlerin Dijital Aktivizm Deneyimleri. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5, 123-136.

Habip, B. (2014). Freud ve Kadınlık, *Cinsiyetli Olmak. Sosyal Bilimlere Feminist Bakışlar,* (Ed: Z. Direk), YKY, İstanbul.

Inge, S. (2007). Frauenliteratur, *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, (Ed: W. Klaus vd.), Gruyter, Berlin.

Irzık, S. & Parla, J. (2014). *Kadınlar Dile Düşünce*, 5. Baskı. İletişim Yayınları, İstanbul.

Kovanlıkaya, A. (2014). Kant'ta Cinsiyet Farklılığı, *Cinsiyetli Olmak. Sosyal Bilimlere Feminist Bakışlar,* (Ed: Z. Direk), YKY, İstanbul.

Köppe, T. & Winko, S. (2008). *Neuere Literaturtheorien. Eine Einführung*. Metzler, Stuttgart.

Mitscherlich-Nielsen, M. (1975). Psychoanalyse und weibliche Sexualität. *PSYCHE*, 29. Jahrgang, Heft 9, s. 769-788.

Patzer, G. (2014). *Glanz&Elend. Literatur und Zeitkritik*. Erişim Tarihi: 22.07.2024, https://www.glanzundelend.de/Artikel/abc/o_p/angelika-overath.htm.

Pfister, E. (2014). *Angelika Overath Bilder als Spiegel der eigenen Existenz*. Erişim Tarihi: 10.07.2024, https://www.deutschlandfunk.de/angelika-overath-bilder-als-spiegel-der-eigenen-existenz-100.html.

Reichart, M. (2014). *Selbstfindung im Museum*. Erişim Tarihi: 04.09.2024, https://www.deutschlandfunkkultur.de/roman-selbstfindung-im-museum-100.html.

Rubin, J. H. (2015). İzlenimcilik Nasıl Okunur. Bakma Biçimleri. Hayalperest, İstanbul.

Schallenberg, S. (2023). *Gespräch mit Angelika Overath*. Erişim Tarihi: 10.09.2024, https://www.youtube.com/watch?v=52t9UyWgs30..

Segantini Museum (2019). Erişim Tarihi: 15.09.2024, https://segantini-museum.ch/austellungen/non-assolta/.

Şengül, M. B. (2016). Kadın edebiyatı: bir varoluş mücadelesi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 44, s. 203-211.

Thompson, J. (2014). *Modern Resim Nasıl Okunur*. Hayalperest, İstanbul.

Weber, A. (2009). *Im Spiegel der Migrationen: Transkulturelles Erzählen und Sprachpolitik bei Emine Sevgi Özdamar*, transcript Verlag, Bielefeld.

Wikipedia (2024a). *Sudetenland*. Erişim Tarihi: 16.09.2024, https://de.wikipedia.org/wiki/Sudetenland.

Wikipedia (2024b). *Marie Krøyer*. Erişim Tarihi: 16.09.2024, https://de.wikipedia.org/wiki/Marie_Kr%C3%B8yer.

Wilpert, G. v. (2013). Frauenliteratur, *Sachwörterbuch der Literatur*, (Ed: G. v. İçinde: Wilpert), 6. Aufl., Kröner, Stuttgart.

Zahrt, P. (2001). *Geschlechtsspezifisches Schreiben im Journalismus: Wie Reporterinnen und Reporter Wirklichkeit wahrnehmen und darstellen, aufgezeigt am Geschlechterbild in ausgezeichneten Reportagen aus der Zeit von 1977 bis 1999*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Köln Üniversitesi.

Zengin, B. (2016). *Feminist Edebiyat Biliminin Temelleri ve Almanya'daki Yansımaları*. Dilek Ofset, Sivas.

Zingg, M. (2014). *Auf unbekannten Wegen*. Erişim Tarihi: 04.09.2024, https://www.nzz.ch/feuilleton/buecher/auf-unbekannten-wegen-ld.741733.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
Received/Geliş: 01.10.2024 **Accepted/Kabul:** 11.03.2025
DOI:10.30794/pausbed.1559264
Research Article/Araştırma Makalesi

Kocabaş, O. (2025). "Haber Okuryazarlığı ve Çatışma Algısı: Filistin-İsrail Çatışması Üzerine Bir Araştırma", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 68, ss. 333-349.

HABER OKURYAZARLIĞI VE ÇATIŞMA ALGISI: FİLİSTİN-İSRAİL ÇATIŞMASI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Ozan KOCABAŞ*

Öz

Bu çalışmanın amacı, katılımcıların haber okuryazarlık düzeyleri ile Filistin-İsrail çatışmalarını algılama biçimleri arasında nasıl ve ne tür bir ilişki olduğunu tarama yöntemiyle ortaya koymaktır. İnönü Üniversitesi'nde öğrenim gören 428 örgün öğrenciyle yüz yüze görüşülerek anket yapılmış, 390 anket analiz edilmiştir. Güdekli vd. (2022) geliştirdiği haber okuryazarlığı ölçeği olduğu gibi, Khatib vd. (2018) geliştirdikleri çatışma algısı ölçeği Türkçeye uyarlanarak kullanılmıştır. Haber okuryazarlığı ölçeğinin toplamı ve öz yeterlilik boyutu açısından fakülteler arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Eleştirel performans boyutu açısından fakülteler arasında zayıf da olsa anlamlı bir farklılık görülmüştür. Fakültelere göre Filistin-İsrail çatışmasının algılanma biçimlerinin değiştiği görülmüştür. Katılımcıların çatışma algısı düzeyi ile haber okuryazarlık düzeyleri arasında (r =0,144; p= 0,004); öz yeterlilik boyutu ile çatışmanın maddi algılanması arasında (r = 0,144; p = 0,004) ve eleştirel performans ile çatışmanın dini algılanması arasında (r= 0,130; p= 0,10) zayıf düzeyde pozitif anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Haber Okuryazarlığı, Çatışma, Filistin, İsrail.*

NEWS LITERACY AND CONFLICT PERCEPTION: A STUDY ON THE PHILISTINE-ISRAELI CONFLICT

Abstract

The aim of this study is to reveal how and what kind of a relationship there is between the participants' news literacy levels and their perceptions of the Palestinian-Israeli conflict. Data were collected from 428 formal students studying at İnönü University through questionnaires, and 390 questionnaires were analyzed. As well as the news literacy scale developed by Güdekli et al. (2022), the conflict perception scale developed by Khatib et al. (2018) was adapted into Turkish and used. No significant difference was found between faculties in terms of total news literacy and self-efficacy dimension. A significant, albeit weak, difference was observed between faculties in terms of critical performance dimension. It was observed that the way of perceiving the Palestine-Israel conflict varied according to the faculties. It was found that there was a weak positive significant relationship between the participants' conflict perception level and their news literacy level (r = 0.144; p = 0.004); between the self-efficacy dimension and the material perception of conflict (r = 0.144; p = 0.004); and between the critical performance and the religious perception of conflict (r = 0.130; p = 0.10).

Keywords: *News Literacy, Conflict, Palestine, Israel.*

* Doç. Dr., İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, MALATYA.
e-posta: ozan.kocabas@inonu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0003-4966-7730)

1. GİRİŞ

McCombs ve Shaw (1972), sonradan bir araştırma geleneğini doğuracak gündem belirlemeyle ilgili ilk araştırmayı yaptığında, merak konusu olan olan "Medyanın/medya metinlerinin insanın zihnini şekillendirmede tesiri var mı?" sorusuna, kısıtlı da olsa, bir cevap vermeyi ummuşlardı. Bu soruya verilen yanıtların yön ve kaynağındaki zenginlik, kitle iletişiminin bir disiplin olarak ortaya çıkmasını hızlandırmıştır (Vorderer vd., 2019). İnsanları hâlihazırda yöneten ve yönlendirenlerin böyle bir kaygıyı taşıyor olmalarını anlamak güç değildir zira medyayı şekillendirme kabiliyetine sahip olanların, insanları yönlendirebildiklerini tarih pek çok kez farklı yollarla ortaya koymuştur (Jowett ve O'donnell, 2018; Benkler vd., 2018). Dolayısıyla medya metinlerinin "doğru okunması"na yönelik ilgi yeni bir olgu değildir.

Doğru okuma, metnin yazarının kastettiği anlamın muhatabı tarafından yazarın niyeti doğrultusunda olduğu gibi anlaşılabilmesidir (Yavuz, 2010: 14-18); medya okuryazarlığı çerçevesinde geliştirilen bakış açılarının esasını da bu yazar merkezli anlama kavrayışı belirlemektedir. Medya okuryazarlığının amacı, medya metninin muhtevasını oluşturan bilginin aslına uygun olarak tespit edilmesi ve bunun aslına uygun olarak anlaşılması için bir yol ve yöntemin geliştirilmesidir (Association of College and Research Libraries, 1989). Medya metinlerinin ihtiva ettiği bilginin doğruluğu meselesi, popüler bir konudur ve dijitalleşen medya metinlerinin analiz edilmesine yönelik olarak çabaların odağında yer almaya devam etmektedir (Blakeslee 2004: 6; Kurpiel 2021).

Medya okuryazarlığı kavramının çeperinde gelişen çok sayıda okuryazarlık biçiminden söz etmek mümkündür (Aytaş ve Kaplan, 2017: 292-294); haber okuryazarlığı da bunlardan biridir (Cengiz, 2023; Kocabaş, 2023). Bilhassa insanları belirli yönleriyle tesir altına alabilen ve infial yaratma potansiyeline sahip olan kimi toplumsal çatışmalarla ilgili haberlerin doğru anlaşılması önem arz etmektedir. Türkçe literatürde medya okuryazarlığı ile ilgili teorik ve pratik çok sayıda çalışmaya rastlamak mümkünken (Altun, 2008; Avşar, 2014; Kalan, 2010; Karaman ve Karataş, 2009; Kurt ve Kürüm, 2010; Önal, 2007), haber okuryazarlığı hakkında aynı durumdan söz etmek pek mümkün değildir, olanlar ise daha çok haberin teyidi üzerine yapılan çalışmalardır (Kavaklı, 2019; Çömlekçi, 2019; Kutlu ve Doğan, 2020; Kesgin ve Ünlü, 2021). Diğer taraftan bilhassa son on yılda artan hakikat sonrası tartışmalarının haber okuryazarlığına yönelik akademik ilgiyi artırdığı da söylenebilir (Fleming, 2014; Higdon, 2020; Hobbs, 2010; Kocabaş, 2022).

Literatürde haber okuryazarlığının gerekliliği, medya okuryazarlığının altında mı olduğu veya bilgi okuryazarlığının bir türü mü olduğu hususlarında tartışmalar mevcuttur (Vraga vd., 2021a; Tully vd. 2022; Malik vd., 2013; Cengiz, 2023; Kocabaş, 2023).[1] Fertlerin farklı medya metinlerini nasıl algıladıklarını anlamaya çalışan çeşitli çalışmaların yanında haber okuryazarlık düzeylerini ölçmeyi hedefleyen çalışmalar da vardır. Bu zeminde bilhassa bilgi okuryazarlığı seviyesi yüksek kişilerin, bilişsel becerilerinin farkında olduklarını ve bu yolla haberlerin doğruluğunu tespit etme hususunda daha başarılı olduklarını söylemek mümkündür (Jones-Jang vd., 2021:381; Beşikçi ve Çelikkol, 2024: 279-280). Dolayısıyla fertlerin en azından haberin üretimi, yayılımı ve tüketimi safhalarıyla ilgili teorik bilgiye sahip olduklarını söylemek mümkünse de yine de, Onursoy'un (2018: 1008) dijital yetkinliğin teknolojiyi "bilgece kullanmak" anlamına gelmeyeceğini vurgulaması gibi, salt bilişsel becerilere sahip kişilerin bu becerilerini haber okuryazarlığı hususunda bir hayat tarzına çevirip çevirmedikleri veya davranışa döküp dökmedikleri yahut tüm haberlere uygulayıp uygulamadıkları (Kutlu ve Doğan, 2020) meçhul ve üzerinde durulması gereken bir noktadır.

Bu çalışmada katılımcıların üniversite öğrencilerinden seçilmiş olmasının esas sebebi yukarıda ifade edilen bilişsel yeterliliğin fertlerin haber okuryazarlık düzeyleri hususunda belirleyici bir nitelik olup olmadığını, fakülte bazlı değerlendirmeler yoluyla ise fen bilimleri ve sosyal bilimler sahalarında öğrenim gören öğrenciler arasında olası farklılıkların ortaya çıkıp çıkmayacağını tespit etmektir. Literatüre bakıldığında üniversite öğrencilerinin eğitim gördükleri alan ile okuryazarlık düzeyleri arasında genellikle anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir. Örneğin Akdağ ve Karahan'ın (2004) İnönü Üniversitesi öğrencileri üzerinde yaptığı araştırmada öğrencilerin öğrenim gördükleri fakülteler ile bilgi okuryazarlık düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir. Beşikçi ve Çelikkol (2024) ise lisans ve ön lisans öğrencileri arasında sosyal medya haberlerine güven ve doğrulama motivasyonları

[1] Ashley vd. (2013) "Developing a news media literacy scale" isimli makalelerinde medya okuryazarlığıyla ilgili yapılmış çalışmalara dayanarak haber medyasını eleştirel şekilde ele alan bir ölçek geliştirmiş, Maksl vd (2015) ise Potter'in (2004) medya okuryazarlığına bilişsel yaklaşımını haber medyasına uyarlayan bir ölçek geliştirmiştir. Vraga ve Tully'nin (2021b) çalışması, ölçeksel yaklaşımların iyi bir uygulamalı örneğidir.

arasında anlamlı farklılık tespit etmiştir. Ancak lisans eğitimi alan öğrencilerin alanlarıyla ilgili bir değerlendirme yapılmamıştır. Diğer taraftan Akyüz vd. (2021) üniversite öğrencilerinin sahte/yalan haberlere yönelik doğrulama refleksleri ile ilgili yaptıkları çalışmada iletişim fakültesi öğrencilerinin diğer fakülte öğrencilerinden pek de farklı olmayan biçimde doğrulama pratiklerinden habersiz olduğu tespit edilmiştir.

Literatürde çatışma olgusunu; örgüt içi ve kişilerarası iletişimin, uluslararası ilişkilerin bir parçası olarak ele alan çok sayıda araştırmayla karşılaşmak mümkündür (Martínez López, 2022; Wall Jr ve Callister, 1995; De Dreu, 1997; Özalp, 1989; Ramsbotham vd., 2011; Ada, 2013; Wilmot ve Hocker, 2017; Hocker ve Wilmot, 2018; Özdemir, 2018). Çatışmanın algılanma biçimi üzerine yapılan çalışmaların, buna yönelik geliştirilen ölçeklerin sayısının azlığı ise dikkat çekicidir. Filistin meselesi hem ulusal hem de uluslararası zeminde uzun yıllardır güncelliğini koruyan bir çatışmalar silsilesini tanımlamaktadır. Bu çalışmanın amacı, İnönü Üniversitesi'nde öğrenim gören üniversite öğrencilerinin haber okuryazarlık düzeyleri ile Filistin-İsrail çatışmalarını algılama biçimleri arasında nasıl ve te tür bir ilişki olduğunu tarama yöntemiyle ortaya koymaktır. Çalışma, güncelliğini koruyan Filistin-İsrail çatışmasının algılanma biçimini haber okuryazarlığı çerçevesinden ele alması ve bu yolla literatürdeki söz konusu boşluğu doldurmayı amaçlayan pratik bir çaba olması sebebiyle önemlidir.

Çalışma kapsamında aşağıdaki araştırma sorularının cevapları aranmıştır:

1. Haber okuryazarlığı, eğitim görülen alana göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermekte midir?

2. Çatışma algısı, eğitim görülen alana göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermekte midir?

3. Haber okuryazarlığı düzeyleri ile çatışmaların algılanma düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki var mıdır?

2. "DOĞRU OKUMA" BİÇİMİ OLARAK HABER OKURYAZARLIĞI

Medya metinlerinin çokluğu ve çeşitliliği doğru bilginin tespiti ve yorumu hususunda toptancı bir önlem stratejisinin işlevselliğini engellemektedir. Zira medyanın ve taşıdığı mesajın türünün kendine has birtakım nitelikleri söz konusudur. Bu çeşitlilik içerisinde insanları yönlendirebilme kabiliyeti hususunda en tesirli medya metinlerinden birinin haber olduğunu vurgulamak gerekir (McCombs ve Reynolds, 2009). Dolayısıyla haberin nasıl işlediğini, insanlar üzerinde nasıl bir tesire sahip olduğunu açıklamaya yönelik kuramlar olduğu gibi (Şentürk Kara ve Kocabaş, 2023), insanların habere karşı nasıl önlem alması gerektiğine veya haberi nasıl doğru okumaları gerektiğine yönelik geliştirilmiş kuramlar da vardır. Haber okuryazarlığı böyle bir çabanın neticesi olarak ortaya çıkmıştır (Cengiz, 2023). Önceleri medya okuryazarlığının bir parçası olarak düşünülen haber okuryazarlığı (Mihailidis, 2012:2) habere, üreticilerinin ve tüketicilerinin rol ve sorumluluklarını anlamaları ve bu sayede demokratik toplumun güçlendirilmesine yardımcı olmaları için odaklanmaktadır (Burroughs vd., 2009; RobbGrieco ve Hobbs, 2013: 22). Zira haber okuryazarlığının ifade özgürlüğüyle, bilgiye erişimle, yönetim sürecine katılımla ve çok seslilik ile doğrudan bağlantısı vardır (Moeller, 2012: 192).

Kitle iletişim teknolojilerinin gelişen mâhiyeti habere gömülü yanlış bilginin farklı bir ifadeyle dezenformasyonun, eskiye nazaran çok daha hızlı yayılmasına (Vosoughi vd., 2018 : 1150-51; Yücel ve Aydın, 2022: 335) dolayısıyla haberi doğru okumanın öneminin artmasına hatta esas işi haber teyidi olan profesyonellerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Kavaklı, 2019). Bu sebeple haber okuryazarlığı genellikle yanlış bilgi içeren sahte haberlerin bir "panzehiri" olarak tasavvur edilmektedir (Barron, 2017). Haber okuryazarlığı kavramının esas gayesi izleyiciye bilişsel bir meziyet olarak haberi, verili bağlamları içerisinde eleştirel bir zeminde değerlendirebilme kabiliyetini kazandırmak ve bunu davranışsal bir beceriye çevirmesini sağlamaktır (Stony Brook University Center for News Literacy, 2016; Ashley, 2020: 10-11).

Haber okuryazarlığının fertlerden istediği öncelikle ve yoğun biçimde bilişsel bir çabadır. Bu yönüyle haber okuryazarlığı, bilginin nasıl ve nereden geldiğini değerlendiren temel okuryazarlık biçimi olan bilgi okuryazarlığından beslenmektedir. Bilhassa yazılı bilginin sistematik biçimde doğruluğunun değerlendirilmesi anlamına gelen bilgi okuryazarlığı, internetin toplumsal hayata nüfuzu ile biçim değiştirmiştir. CRAAP (Güncellik/currency, ilgi/ relevance, doğruluk/accuracy, yetkinlik/ authority, amaç/purpose) olarak kısaltılan yöntem, internet sitesinden yayılan bilginin güvenilirliğinin tespiti için kullanılır olmuştur. Buna göre bilginin yayınlanma zamanı, internet

bağlantılarının aktif olması *güncelliği*, hedef kitleye uygunluğu, sunum biçimi (zorluk, basitlik), soruya uygun cevap verip vermemesi *ilgililiği*, bilgi kaynağının kimliği, uzmanlığı, iletişim bilgilerinin olup olmaması *yetkinliği,* bilginin kanıta dayanıp dayanmadığı, teyit edilip edilmediği, ifadenin tarafsızlığı ve dil bilgisine uygunluğu *doğruluğu;* satış, eğitim, eğlendirme gayesi, yazarın veya sponsorun niyetinin açık bir şekilde ifade edilip edilmemesi ise *amacını* yansıtmaktadır (Blakeslee, 2004; Fielding, 2019). Haberin özünün bilgi olması haber okuryazarlığının esasını bilgi okuryazarlığının yol ve yöntemlerinin oluşturduğunu söylemeyi mümkün kılmaktadır (Ashley vd., 2013: 8-9).

Bilgi okuryazarlığının hâkimiyetine rağmen haber okuryazarlığının ayırıcı birtakım niteliklerinin ve modellerinin olduğunu vurgulamak gerekir. Örneğin, Stony Brook Üniversitesi Haber Okuryazarlığı Merkezi Haber Okuryazarlığı Modeli (Stony Brook University Center for News Literacy, 2016) fertlerin, haberi üretenin profesyonel bir gazeteci mi yoksa sıradan biri mi olduğunu anlama (1), haber ile yorum arasındaki farkı ayırt edebilme (2), neyin iddia, neyin çıkarım veya kanıt olduğunu tespit edebilme (3), kanıtlara ve kaynaklara bağlı olarak haberi doğru değerlendirebilme (4), haberi yazanların önyargılarını ayırabilme ve izleyenlerin önyargılarından ayrılabilme becerilerini kazanmalarına yönelik eleştirel bir perspektif sunmaktadır. Haberin üretildiği toplumsal çevrenin, haberin yazım safhasında gazetecinin tesiri altında kaldığı alışkanlıkların, dış tesirlerin, haberi haber yapan ayırıcı niteliklerin, haberin yayılımında kullanılan yolların, tekniklerin ve en nihayetinde haberin yorumlanmasına tesir edebilecek şahsi faktörlerin farkına varılması hususlarına dikkat edilmesi, haber okuryazarlığının bilişsel bir beceri yumağı olduğunu göstermektedir (Tully vd., 2022: 1592-1601). Bir başka ifadeyle ferdin etrafında akmaya devam eden kamusal hayata nüfuz etmesi, sosyal, kültürel, ekonomik güçler hakkında bilgi sahibi olması, haber okuryazarlığı becerilerini kazanmasının temelindeki motivasyonlardır (Lugalambi, 2012: 174). Ancak söz konusu bilişsel bilgi yumağına sahip olmak ve etrafta akan hayata salt bilişsel anlamda nüfuz edebilmek haber okuryazarı olmak anlamına gelmeyebilir.

Haber okuryazarlığının tek başına bilişsel bir süreç olmadığına yönelik bakışa göre fert, haber okuryazarlığına ait teorik bilgilere sahip olup, bilişsel bir eleme sürecinden haberi nasıl geçireceğinin bilgisine vakıf olabilir ancak bunu uygulamıyor da olabilir. Farklı bir ifadeyle fert, teorik bilgiyi bir davranışa dönüştürmemiş/dönüştürememiş olabilir. Dolayısıyla haber okuryazarlığının bilişsel boyutuyla davranışsal boyutunu ayırmak gerekmektedir. Bilişsel boyut daha çok haberin üretimi, dağıtımı ve tüketimi üzerindeki tesirlerin bilinmesi ve kavranması anlamına gelirken, fertlerin haber içeriğine yönelik olarak eleştirel, tarafsız bir bakış geliştirmeleri ve haberin doğruluğuna yönelik teyit çabasına girmeleri gibi pratikler bilişsel olanın davranışa dönüştüğünü göstermektedir (Vraga vd., 2021b: 8-10, 15).

3. "BİTMEYEN ÇATIŞMA" FİLİSTİN-İSRAİL SORUNU

Filistin sorununun temelini, 1800'lü yılların sonlarından itibaren dünya Yahudilerinin Filistin toprakları üzerinde bir devlet kurma fikirlerinin olgunlaşması (Göze, 1995) ve İngiltere'nin 1917 Balfour Deklarasyonu ile Filistin'de Yahudilere ait bir milli yurt kurulacağını kabul etmesi oluşturmaktadır (Uyanık ve Yavuz, 2023). I. Dünya Savaşı sonrasında İngiliz mandası altında bölgeye Yahudilerin göç ettirilmesi (Kasalak, 2016: 71-74) ve ekilebilir arazilerin ciddi bir kısmının Yahudilerin eline geçmesi (Cleveland, 2008: 283) gibi sebepler 1921, 1928, 1933 yıllarında ve 1936-1939 arasında Arap ve Yahudiler arasında ciddi çatışmalar yaşanmasına yol açmıştır (Best vd., 2020: 140). Söz konusu çatışmalar ve Arap ayaklanmalarının sebeplerini anlamaya çalışan İngilizler bölgede çok sayıda araştırma komisyonu kurmuştur. Ancak 1936 yılında oluşturulan ve 1937'de yayınlanan Peel Komisyonu Raporu'yla ilk defa toprakların bölünmesi fikri ileri sürülmüştür. Rapora göre, Arap, Yahudi ve Kudüs olmak üzere üç uluslararası bölgeye ayrılacak Filistin'de İngiliz mandası kaldırılacak ve bağımsız iki devlet kurulacaktır. Araplar planı reddetmiş, Yahudiler ise kabul etmiştir. Her ne kadar bu plan hayata geçirilmese de II. Dünya Savaşı'ndan sonraki uygulamaların temelini oluşturmuştur (Oral, 2021: 149-50).

1944 yılından itibaren bölgedeki İngiliz birliklerine ve siyasî teşkilatlarına karşı yürütülen Arap saldırıları, II. Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizlerin Filistin sorununu Birleşmiş Milletler'e sevk etmesine sebep olmuştur. Birleşmiş Milletler esasını Peel Raporu'nun oluşturduğu iki devletli bir taksim tasarısı üzerinde anlaşmıştır, fakat Araplara nüfus çokluğuna rağmen daha az toprak veriliyor olması, verimli tarım arazilerinin ve sanayinin bulunduğu bölgelerin Yahudilere bırakılması gibi sebepler dolayısıyla tasarı Araplar tarafından reddedilmiştir.

Tasarının uygulanma kararlılığının sonucunda, İngiliz manda yönetiminin sona ermesinden birkaç saat önce 14 Mayıs 1948'de İsrail Devleti ilan edilmiştir (Best vd., 2020: 134-36). İsrail Devleti'nin ilanının ardından 1948'de Mısır, Ürdün, Suriye, Lübnan ve Irak kuvvetleri Filistin topraklarına girmiştir. Araplar ilk safhada başarılı olsalar da savaş sonunda İsrail, Filistin topraklarının dörtte üçünü ele geçirmiştir (Memiş, 2006: 130). Çatışmalar devam etmiş, 1956, 1967, 1973 yıllarında üç savaş daha yaşanmıştır. 1967 savaşıyla birlikte sınırlarda değişiklikler olmuştur. Öyle ki bu savaş sonucunda İsrail, Mısır'dan Sina Yarımadası'nı, Gazze Şeridi'ni, Ürdün'den Batı Şeria ve Doğu Kudüs'ü, Suriye'den ise Golan Tepeleri'ni almıştır (Çalık Topuz ve Arafat, 2023: 361). Çözümsüzlükler ve anlaşmazlıklar 1973 yılında yeni bir savaşın yaşanmasına sebep olmuş, Amerika Birleşik Devletleri'nin İsrail'e yoğun yardımı sayesinde bu savaşı da İsrail kazanmıştır. Savaştan sonra İsrail ilk kez bir Arap devletiyle (Mısır) barış anlaşması imzalamış, Filistinliler soydaşlarının desteğinden de mahrum kalmış ve işgale karşı 1987 yılında I. İntifada olarak isimlendirilen ayaklanmayı başlatmıştır, söz konusu ayaklanma neticesinde Filistin Kurtuluş Örgütü Filistin'in resmi temsilcisi konumuna yükselmiştir (Özkoç, 2009: 173).

1990'larda Arap-İsrail çatışmalarını çözmeye yönelik bir dizi girişim olmuştur. Bu süreçte görece barışın hakim olduğu bir dönem yaşanmasına rağmen İsrail'in Filistinlilere yönelik insan hakları ihlalleri sistematik olarak devam etmiştir (Çalık Topuz ve Arafat 2023: 362). Ariel Şaron'nun Mescid'i Aksaya yaptığı ziyaret 2000 yılında beş yıl sürecek II. İntifada'nın başlamasına sebep olmuştur. II. İntifada İsrail-Filistin arasındaki sorunların bitmediğini dünya kamuoyuna tekrar hatırlatmıştır. 2007 yılında ABD öncülüğünde gerçekleştirilen Annapolis görüşmeleri, ABD Başkanı Obama'nın çabaları ve Avrupa Birliğinin 1967 sınırlarını temel alan iki devletli çözüme destek veren girişimleri de sonuçsuz kalmıştır (Muasher, 2021). 2005 yılında İsrail'in Gazze'den çekilme kararı kontrolün Hamas'ın eline geçmesine sebep olmuştur. Hamas'ı terörist örgüt ilan eden İsrail, 2008, 2012, 2014, 2021 yıllarında operasyonlar düzenlemiştir (Çalık Topuz ve Arafat 2023: 362). 7 Ekim 2023 tarihinde Hamas'ın İsrail'e geniş çaplı saldırıları ile başlayan ve soykırıma dönüşen savaş ise bu çalışmanın yürütüldüğü tarihte hâlâ tüm şiddetiyle devam etmektedir.

4. YÖNTEM

İnönü Üniversitesi öğrencilerinin haber okuryazarlığı ve çatışma algıları arasındaki ilişkileri tespit edebilmek için tarama yöntemi kullanılmıştır. Tarama (survey) yöntemi, evrenden veya genellikle evreni temsil edebilme yeterliliğine sahip bir örneklemden evrene ait yetenek, görüş, inanç, tutum veya bilgi gibi birtakım niteliklerini tespit edebilmek amacıyla uygun sorular yoluyla verilerin toplandığı nicel bir yöntemdir (Sezgin Selçuk, 2019: 140-141). Haber okuryazarlığı ve çatışma algıları arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmak için haber okuryazarlığı ve çatışma algısı ölçeğinden oluşan iki bölümlü bir anket formu hazırlanmıştır. Çatışma algısı ölçeği Khatib vd. (2018) Filistin-İsrail çatışmasından yola çıkarak "Conflict perception: A new scale with evidence from Israel and Palestine" adlı çalışmada geliştirdikleri ölçeğin 5'li likert tipinde Türkçeye uyarlanmış hâlidir. Ölçek, dînî 17, milliyetçi 21 ve maddî esaslı 17 olmak üzere 3 alt boyuttan ve toplam 55 maddeden oluşmaktadır. Ankete yönelik 50 kişi üzerinde yapılan pilot uygulamada güvenilirlik Cronbach Alfa 0,261[2] bulunmuştur. Güvenilirliği artırmak için revize edilen sorulardan katılımcılar tarafından algılanmadığı tespit edilen (dînî 2, milliyetçi 3, maddî 1) 6 soru çıkarılmıştır. Revize anketin Cronbach Alfa değeri 0,873 bulunmuştur. Haber okuryazarlığı ölçeği ise Güdekli vd. (2022) çalışmasından olduğu gibi alınmıştır. Güdekli vd. (2022) geliştirdiği öz yeterlilik 6 ve eleştirel performans 4 olmak üzere 2 alt boyut ve toplam 9 maddeden oluşan 5'li likert tipi ölçeğin güvenilirliği Cronbach Alfa 0,77 bulunmuştur.

Veriler Haziran 2024 tarihinde bir saha araştırması ile toplanmıştır. Basit rastlantısal örneklem yoluyla araştırma evrenini oluşturan 14 fakülteden her birinden en az 30 kişi olmak üzere 428 örgün öğrenciye yüz yüze anket uygulanmıştır. 50 öğrenci üzerinde pilot çalışma yapılmış geri bildirimlere göre ankete son hâli verilmiştir. Eksik ve hatalı 38 anket çıkarıldıktan sonra kalan 390 anketten elde edilen veriler istatistik paket programıyla (SPSS 25.0) analiz edilmiştir. Normal dağılım gösterdiği tespit edilen veriler, frekans analizi, merkezi eğilim istatistikleri, bağımsız örneklem t testi, tek yönlü varyans analizi (ANNOVA) ve pearson korelasyon analizi ile tahlil edilmiştir.

Katılımcıların haber okuryazarlığı ve çatışma algısı ile ilgili genel eğilimini tespit edebilmek için merkezi eğilim istatistikleri çıkarılmış ve frekans analizi uygulanmış; katılımcıların cinsiyetine göre haber okuryazarlığı ve çatışma algısı seviyelerinin değişip değişmediğini tespit edebilmek için bağımsız örneklem t testi; fakülteye göre haber

[2] 0,70-0,90 arasındaki değerler literatürde kabul edilen güvenilirlik aralığıdır (Tavakol ve Dennick, 2011).

okuryazarlığı ve çatışma algısının farklılaşıp farklılaşmadığını tespit edebilmek için tek yönlü varsans analizi (ANNOVA); katılımcıların haber okuryazarlık seviyeleri ile çatışma algısı arasında anlamlı istatistiki bir ilişki olup olmadığını tespit edebilmek amacıyla ise pearson korelasyon analizi uygulanmıştır. Böylece çalışmanın araştırma sorularına yanıt aranmıştır.

Çalışma, katılımcı sayısının düşük olması, tek bir üniversite üzerinde gerçekleştirilmiş olması gibi sınırlılıklara sahiptir. Çalışmanın etik onayı, İnönü Üniversitesi Etik Kurulu'na başvurularak alınmıştır (Oturum Tarihi: 27.05.2024, Sayı: 2024/10-5).

5. BULGULAR

390 anketin %47,7'si kadın, %52,3'ü erkektir. Katılımcıların %50'si 22-25 yaş aralığındadır. 18-21 yaş arasındaki katılımcı sayısı ise %41,8'dir. 26 yaş ve üzerindeki katılımcıların oranı %7,1 ile diğer gruplara nazaran daha azdır. Katılımcıların %1'i yaşını belirtmemiştir. 390 anketin fakültelere göre dağılımı ise aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1. Anketlerin fakültelere göre dağılımı

	Frekans	**Yüzde**
Fakülte		
Güzel Sanatlar	25	6,4
Hemşirelik	25	6,4
Eğitim	26	6,7
İktisadi ve İdari Bilimler	26	6,7
Spor Bilimleri	27	6,9
Diş Hekimliği	28	7,2
Fen Edebiyat	28	7,2
İlahiyat	28	7,2
İletişim	28	7,2
Mühendislik	28	7,2
Tıp	28	7,2
Sağlık Bilimleri	29	7,4
Eczacılık	32	8,2
Hukuk	32	8,2
Toplam	**390**	**100**

Araştırmaya katılanların %29,7'si 2'nci sınıf öğrencisidir, bu oranı sırasıyla %23,1 ile 1'inci, %20,3 ile 3'üncü, %16,4 ile 4'üncü, %4,1 ile 5'inci sınıf öğrencileri takip etmektedir. 6 ve üstü ile hazırlık sınıfına devam eden öğrencilerin oranı %3,4'tür. Katılımcıların %3,1'i ise sınıfını belirtmemiştir.

Tablo 2. Haber okuryazarlığı ölçeği maddelerinin merkezi eğilim istatistikleri

	Ortalama	Standart Sapma
Öz yeterlilik boyutu		
1. Bir konuda karara varmadan önce bilgi toplarım.	4,17	,96
3. Okuduğum haberde sunulan bilgiler arasındaki zıtlıkları bulabilirim.	3,99	,84
5. Aynı haber metnindeki verilerle yorumları birbirlerinden ayırt edebilirim.	3,95	,92
4. Haberde öne sürülen iddiaların nesnelliğini değerlendirebilirim.	3,94	,85
2. Bir konuda anlatılan/yapılmış bir haberin doğru olup olmadığını anlarım.	3,67	,87

Eleştirel performans boyutu		
8. Doğrulama/teyit sitelerine bakarım.	3,29	1,28
6. Haber sitelerinin künye bilgilerine bakarak sahibi, editörü v.b. konularda bilgi edinirim.	3,02	1,25
7. Haberin yazarının kim olduğunu araştırırım.	2,90	1,30
9. Doğrulama/teyit siteleriyle iletişim kurarak şüpheli haberi araştırmalarını isterim.	2,74	1,31

(1 – Kesinlikle Katılmıyorum, 5 – Kesinlikle Katılıyorum)

Tablo 1'de haber okuryazarlığı ölçeğinin alt boyutları ve katılımcıların maddelere katılım dereceleri görülmektedir. Tablo incelendiğinde, "Bir konuda karara varmadan önce bilgi toplarım." ifadesine katılımın diğerlerine nazaran daha yüksek olduğu ($\bar{x}$= 4,17) görülmüştür. Öz yeterlilik boyutundaki maddelere genel olarak $\bar{x}$= 3,50'nin üstünde bir katılımın gösterilmiş olması, katılımcıların kendilerini bu boyutta daha yetkin gördüklerini düşündürmektedir. Diğer taraftan benzer katılım oranı eleştirel performans boyutunda ortaya çıkmamıştır. Her ne kadar katılımcılar "Doğrulama/teyit sitelerine bakarım." ifadesine diğer maddelere nazaran daha yüksek bir katılım göstermişse de ($\bar{x}$= 3,29) genel eğilim, eleştirellik yönünde daha zayıf bir tutum sergilendiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 3. Çatışma algısı ölçeği dînî alt boyutu maddelerinin merkezi eğilim istatistikleri.

	Ortalama	Standart Sapma
Dînî algı alt boyutu		
2. Kudüs meselesi, şehrin kutsallığıyla ilgilidir.	4,03	1,12
3. Filistin toprakları, kutsal metinlerde vaad edildiği için önemlidir.	3,93	1,15
1. Filistin'deki çatışmalar, Müslüman-Yahudi çatışmasıdır.	3,71	1,34
7. İsrail veya Filistin toprakları Kur'an'ın topraklarıdır.	3,65	1,28
10. İsrail-Filistin sınırlarının 1948'deki şekline geri çevrilmesi gerekir.	3,56	1,19
5. Filistin'de yaşanan çatışmaların tarafları Müslümanlar ve Yahudilerdir.	3,34	1,41
8. Filistin-İsrail çatışmasında ödün verilemeyecek tek konu, Kudüs'tür.	3,24	1,41
4. Filistin topraklarında gelecekte, dînî kurallarla yönetilen bir devlet kurulacaktır.	3,20	1,18
9. Bölgede gelecekte dînî kurallarla yönetilen bir devlet kurulmalıdır.	3,10	1,32
14. Yirminci yüzyılın başlarında Yahudiler, dînî gerekçelerle Filistin'e göç etmiştir.	3,10	1,21
15. Düşmanla savaşmak, din için savaşmaktır.	3,01	1,40
13. Filistin-İsrail çatışması kıyamete kadar sürebilir.	2,82	1,23
6. İsrail veya Filistin toprakları Tevrat'ın topraklarıdır.	2,40	1,27
11. Tapınak Tepesi ve Ağlama Duvarı'nın veya Kudüs'ün Müslümanlara teslim edilmesi çok üzücü bir olaydır.	2,09	1,26
12. Barış sağlandıktan sonra, iki ülke arasında ekonomik ve sosyal bağlar kurulmasını Müslümanlar güvenilmez olduğu için desteklemem.	1,86	1,21

(1 – Kesinlikle Katılmıyorum, 5 – Kesinlikle Katılıyorum)

Çatışma algısı/dînî alt boyutundaki maddelerin merkezi eğilim istatistikleri incelendiğinde, Kudüs'ün kutsallığının çatışmaların sebebi olduğuna yönelik kanaatin ortalamanın üstünde olduğu görülmektedir (madde 2 $\bar{x}$= 4,03; madde 3 $\bar{x}$= 3,93; madde 1 $\bar{x}$= 3,71; madde 7 $\bar{x}$= 3,65; madde 10 $\bar{x}$= 3,56). Ortaya çıkan dikkat çekici hususlardan biri 7'nci madde ve 6'nca maddeler arasındadır. "İsrail veya Filistin toprakları Kur'an'ın topraklarıdır." ifadesine sahip 7'nci maddeye katılım oranı ile "İsrail veya Filistin toprakları Tevrat'ın topraklarıdır." maddesine katılım oranı arasındaki fark (madde 7 $\bar{x}$= 3,65; madde 6 $\bar{x}$= 2,40) katılımcıların Filistin topraklarını İslâm ile özdeştirdikleri fikrini destekler niteliktedir. Dikkat çekici bir diğer husus katılımcıların "Düşmanla savaşmak, din için savaşmaktır." ifadesinde kararsız olmasıdır (madde 15 $\bar{x}$= 3,01). Benzer biçimde "Filistin-İsrail çatışması kıyamete kadar sürebilir." (madde 13 $\bar{x}$= 2,82) ve "Barış sağlandıktan sonra, iki ülke arasında ekonomik ve sosyal bağlar kurulmasını Müslümanlar güvenilmez olduğu için desteklemem." (madde 12 $\bar{x}$= 1,86) ifadelerinin merkezi eğilim istatistiklerinin düşük çıkması, katılımcıların Filistin-İsrail çatışmasının İslâm zemininde çözülebilir olduğu kanaatine sahip olduklarını düşündürmektedir.

Tablo 4. Çatışma algısı ölçeği milliyetçi algı alt boyutu maddelerinin merkezi eğilim istatistikleri.

	Ortalama	Standart Sapma
Milliyetçi algı alt boyutu		
15. Barış sağlandıktan sonra Arap Filistin halkı tam haklara sahip bir devlete kavuşursa, iki ülke arasında ekonomik ve sosyal bağlar kurulmasını desteklerim.	3,23	1,30
13. İsrail-Filistin sınırlarının hiçbir İsrailliye veya Filistinliye hak kaybı yaşatmadan 1967 şekline geri çevrilmesi gerekir.	3,15	1,21
1. Filistin'deki çatışmalar, Arap-Siyonist (milliyetçi Yahudiler) çatışmasıdır.	3,11	1,30
3. Kudüs meselesi, Kudüs'ün Arap halkının ulusal başkenti olmasıyla ilgilidir.	2,90	1,22
2. Kudüs meselesi, Kudüs'ün Siyonistlerin ulusal başkenti olmasıyla ilgilidir.	2,90	1,26
12. Bölgede gelecekte milliyetçi yönelime sahip bir devlet kurulmalıdır.	2,88	1,32
18. Yirminci yüzyılın başlarında Yahudiler, milliyetçi gerekçelerle Filistin'e göç etmiştir.	2,87	1,13
9. İsrail veya Filistin toprakları Arapların topraklarıdır.	2,82	1,32
7. Filistin topraklarında gelecekte, bir Arap devleti kurulacaktır.	2,74	1,26
8. Filistin'de yaşanan çatışmaların tarafları Araplar ve Siyonistlerdir.	2,69	1,32
5. Filistin toprakları, Araplara ait olduğu için önemlidir.	2,68	1,36
16. Barış sağlandıktan sonra, Siyonist bir Yahudi devleti tam haklara kavuşursa iki ülke arasında ekonomik ve sosyal bağlar kurulmasını desteklerim.	2,53	1,35
14. Diğer ülkelere yayılmış Filistinli mültecilerin Filistin'e geri dönüşü çok üzücü bir olaydır.	2,51	1,28
11. Dünyaya yayılmış Siyonistlerin Filistin'e geri dönüş hakkından ödün verilemez.	2,50	1,29
17. İsrail devleti, Yahudi halkının ulusal devleti olarak tanınırsa Filistin-İsrail çatışması bitebilir.	2,20	1,12
4. Filistin toprakları, Siyonistlere ait olduğu için önemlidir.	2,15	1,18
6. Filistin topraklarında gelecekte, bir Siyonist devlet kurulacaktır.	2,15	1,19
10. İsrail veya Filistin toprakları Siyonistlerin topraklarıdır.	2,06	1,15

(1 – Kesinlikle Katılmıyorum, 5 – Kesinlikle Katılıyorum)

Tablo incelendiğinde katılımcıların genel olarak Filistin-İsrail çatışmasını milliyetçi düşünce zemininde algılamadıkları yahut milliyetçilik zemininde algılamakta daha çok kararsız oldukları sonucu ortaya çıkmaktadır. Örneğin katılımcılar, "Barış sağlandıktan sonra Arap Filistin halkı tam haklara sahip bir devlete kavuşursa, iki ülke arasında ekonomik ve sosyal bağlar kurulmasını desteklerim." ifadesine orta düzeyde bir katılım göstermiş olsa da (madde 15 $\bar{x}$= 3,23), kararsızlık eğiliminin baskın olduğu söylenebilir. Benzer biçimde "Filistin'deki çatışmalar, Arap-Siyonist (milliyetçi Yahudiler) çatışmasıdır." (madde 1 $\bar{x}$= 3,11), çatışmanın milliyetçilik boyutunda katılımcıların kararsız bir kanaate sahip olduklarını desteklemektedir. "Filistin toprakları, Siyonistlere ait olduğu için önemlidir." (madde 4 $\bar{x}$= 2,15); "Filistin topraklarında gelecekte, bir Siyonist devlet kurulacaktır." (madde

6 $\bar{x}$= 2,15) ve "İsrail veya Filistin toprakları Siyonistlerin topraklarıdır." (madde 10 $\bar{x}$= 2,06) ifadelerine katılımın azlığı katılımcıların Siyonist bakış açısına olan mesafelerini ve çatışmayı Yahudi ve Arap milliyetçiliği özelinde algılamadıkları kanaatini güçlendirmektedir.

Tablo 5. Çatışma algısı ölçeği maddî algı alt boyutu maddelerinin merkezi eğilim istatistikleri.

	Ortalama	Standart Sapma
Maddî algı boyutu		
5. Filistin toprakları, siyasî ve stratejik açıdan önemlidir.	3,78	1,07
9. Savunulabilir sınırlar, suya erişim hakkı ve sınır komşuluğu, Filistin-İsrail çatışmasında ödün verilemeyecek konulardır.	3,62	1,16
12. Hayatî su kaynaklarına ve ana yollara sahip önemli bölgeleri Yahudilere terk etmek çok üzücü bir olaydır.	3,57	1,33
2. Filistin'deki çatışmalar, kaynak, toprak ve çıkar çatışmasıdır.	3,57	1,33
16. Düşmanla savaşmak, hayatî kaynakları ve arazileri gelecek nesiller adına korumak ve geliştirmek için savaşmaktır.	3,52	1,25
10. Gelecekte bölgede, millî veya dînî karakterine bakılmaksızın yüksek yaşam kalitesini sürdürebilen güçlü bir devlet kurulmalıdır.	3,45	1,35
3. Kudüs meselesi, Kudüs'ün bağımsız Filistin devletinin başkenti olmasıyla ilgilidir.	3,42	1,22
14. Yirminci yüzyılın başlarında Yahudiler, stratejik değeri olan bir devlet elde etmek istedikleri için Filistin'e göç etmiştir.	3,29	1,18
6. Filistin topraklarında gelecekte, dînî ve millî kimliğine bakılmaksızın güçlü ortak bir devlet kurulacaktır.	2,97	1,22
13. Filistin-İsrail çatışması, hayatî kaynakları ve toprakları adil şekilde paylaştıran bir anlaşma sağlanırsa bitebilir.	2,97	1,34
1. Barış sağlandıktan sonra, iki ülke arasında ekonomik ve sosyal bağlar kurulmasını koşulsuz desteklerim.	2,88	1,32
7. Filistin'de yaşanan çatışmaların tarafları Filistinliler ve İsraillilerdir.	2,84	1,40
15. Düşmanla savaşmak, maddî çıkarlar için savaşmaktır.	2,68	1,28
4. Kudüs meselesi, Kudüs'ün bağımsız İsrail devletinin başkenti olmasıyla ilgilidir.	2,46	1,25
11. İsrail-Filistin sınırlarının ülke zengin ve müreffeh olduğu sürece bir önemi yoktur.	2,29	1,14
8. İsrail veya Filistin toprakları İsrail vatandaşlarının topraklarıdır.	1,90	1,14

(1 – Kesinlikle Katılmıyorum, 5 – Kesinlikle Katılıyorum)

"Filistin toprakları, siyasî ve stratejik açıdan önemlidir." ifadesine katılımın yüksek olması (madde 5 $\bar{x}$= 3,78) katılımcıların Filistin'deki çatışmayı yalnızca dînî boyutuyla değil aynı zamanda jeostratejik boyutuyla da algılamaya eğilimli olduklarını göstermektedir. Benzer biçimde hayati öneme sahip stratejik unsurlar olarak suya (madde 9 $\bar{x}$= 3,62), ana yollara (madde 12 $\bar{x}$= 3,57) erişimin sağlanması hususlarına katılım oranlarının ortalamanın üstünde olması söz konusu kanaati güçlendirmektedir. Diğer taraftan "Filistin'deki çatışmalar, kaynak, toprak ve çıkar çatışmasıdır." (madde 2 $\bar{x}$= 3,57) maddesine orta düzey katılım, çatışmanın zeminindeki sebepler arasında maddî çıkar ilişkilerinin olduğuna yönelik bir algının bulunduğunu düşündürmektedir. Katılımcıların "Düşmanla savaşmak, hayatî kaynakları ve arazileri gelecek nesiller adına korumak ve geliştirmek için savaşmaktır." ifadesine yönelik orta düzey katılımı (madde 16 $\bar{x}$= 3,52) çatışmanın altında dünyevî ihtiyaçların da olduğu algısını kabul eder göründüklerini söylemeyi mümkün kılmaktadır. Her ne kadar katılımcılar gelecekte bölgede millî ve dînî karakterine bakılmaksızın bir devlet kurulması gerektiği fikrine ılımlı olsa da (madde 10 $\bar{x}$= 3,45), söz konusu devletin ortak bir yönetim biçimine sahip olması hususunda aynı katılım oranları ortaya çıkmamıştır (madde 6 $\bar{x}$= 2,97; madde 13 $\bar{x}$= 2,97). Benzer şekilde katılımcıların söz konusu çatışmayı bir vatandaşlık meselesi olarak (madde 7 $\bar{x}$= 2,84; madde 8 $\bar{x}$= 1,90) hatta "İsrail-Filistin sınırlarının ülke zengin ve müreffeh olduğu sürece bir önemi yoktur." ifadesinden anlaşıldığı üzere muhtemel ortak devletin refah seviyesiyle ilgili olarak (madde 11 $\bar{x}$= 2,29) algılamadıklarını söylemek de mümkündür.

5.1. Cinsiyete Göre Haber Okuryazarlığı ve Çatışma Algısı

Tablo 6. Ölçeklerin ve alt boyutların cinsiyet ve yaş değişkenlerine göre t testleri.

Ölçekler ve alt boyutları	Cinsiyet	N	$\bar{x}$	ss	t	sd	p
Haber okuryazarlığı	Kadın	186	3,46	,60	-1,862	388	0,63
	Erkek	204	3,58	,67			
Öz yeterlilik	Kadın	186	3,89	,58	-1,725	388	0,85
	Erkek	204	4,00	,65			
Eleştirel performans	Kadın	186	2,92	,92	-1,350	388	0,178
	Erkek	204	3,05	1,08			
Çatışma algısı	Kadın	186	2,90	,39	-1,984	388	0,48
	Erkek	204	2,99	,45			
Dînî algılama	Kadın	186	3,09	,55	-1,368	388	0,172
	Erkek	204	3,18	,66			
Milliyetçi algılama	Kadın	186	2,63	,57	-1,352	388	0,177
	Erkek	204	2,71	,59			
Maddî algılama	Kadın	186	3,03	,48	-1,714	388	0,087
	Erkek	204	3,12	,57			

Haber okuryazarlığı ve çatışma algısı seviyelerinin cinsiyet değişkenine göre farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmeyi yönelik olarak bağımsız gruplar t-testi analizi uygulanmıştır. Analiz sonucunda cinsiyet ile ne haber okuryazarlığı (t=-1,862; p= 0,63), ne de haber okuryazarlık ölçeği alt boyutları olan öz yeterlilik (t=-1,725; p= 0,850) ve eleştirel performans (t=-1,350; p=0,178) arasında anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı ortaya çıkmıştır. Benzer biçimde cinsiyet değişkeni ile çatışma algısı (t=-1,984; p= 0,48) ve çatışma algısı ölçeğinin alt boyutları arasında (dînî t=-1,368; p= 0,172; milliyetçi t=-1,352; p= 0,177; maddî t=-1,714; p= 0,087) anlamlı bir farklılaşma tespit edilmemiştir.

5.2. Fakülteye Göre Haber Okuryazarlığı ve Çatışma Algısı

Tek yönlü varyans testi ile (One-Way Anova) fakülte değişkenine göre haber okuryazarlığı ve çatışma algısının farklılaşıp farklılaşmadığı tespit edilmiştir.

Analiz sonucunda, haber okuryazarlığının (F= 0,906; p= 0,546) ve öz yeterlilik alt boyutunun (F=0,833; p= 0,625) katılımcıların fakültesine göre değişiklik göstermediği ancak haber okuryazarlığı alt boyutu olan eleştirel performansın (F=1,774; p= 0,045) zayıf da olsa istatistiksel olarak anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Bahsi geçen anlamlı farklılığın hangi fakülteler arasında olduğunu tespit etmek için Games-Howell post hoc analizi yapılmıştır. Buna göre eleştirel performansta İletişim Fakültesi öğrencileri ile Sağlık Bilimleri Fakültesi öğrencileri arasında (md=,87377; p=0, 22) anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür. Farklı bir ifadeyle İletişim Fakültesi öğrencilerinin eleştirel performans düzeyleri Sağlık Bilimleri Fakültesi öğrencilerinin eleştirel performans düzeyinden yüksektir.

Benzer şekilde çatışma algısının[3] 1 (p= 0,04), maddî alt boyut hariç (p= 0,91), dînî (p=0,00) ve milliyetçi algılama (p=0,006) alt boyutlarının fakülte değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark oluşturduğu tespit edilmiştir. Söz konusu anlamlı farklılıkların hangi alt boyutlarda ve hangi fakülteler arasında olduğunu tespit etmek için yukarıda olduğu gibi Games-Howell post hoc analizi yapılmıştır. Buna göre çatışma algısında: Güzel Sanatlar Fakültesi öğrencileri ile Eczacılık Fakültesi öğrencileri (md=,32890; p=0,40) ve Mühendislik Fakültesi öğrencileri (md=,38475; p=0,12) arasındaki fark anlamlı bulunmuştur. Diğer taraftan Sağlık Bilimleri Fakültesi öğrencileri ile Mühendislik Fakültesi öğrencileri (md=,38627; p=0,23) arasında da istatistiksel olarak anlamlı bir fark vardır. Dînî alt boyutta: Eczacılık Fakültesi öğrencileri ile İlahiyat (md=-,60893; p=0,10), Sağlık Bilimleri

[3] Homojenlik testinin sonucunda 0,05ten küçük varyans değerleri ortaya çıktığından raporlamada Welch analizinin sonuçlarına yer verilmiş, gruplar arasındaki anlamlı farklılıkların tespit edilmesi için ise Games-Howell analizi yapılmıştır.

(md=-,51106; p=0,44) ve Spor Bilimleri (md=-,55849; p=0,15) öğrencileri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir. Farklı bir deyişle İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin Filistin-İsrail çatışmasını dînî esaslı olarak algılama eğiliminin olduğunu söylemek mümkündür.

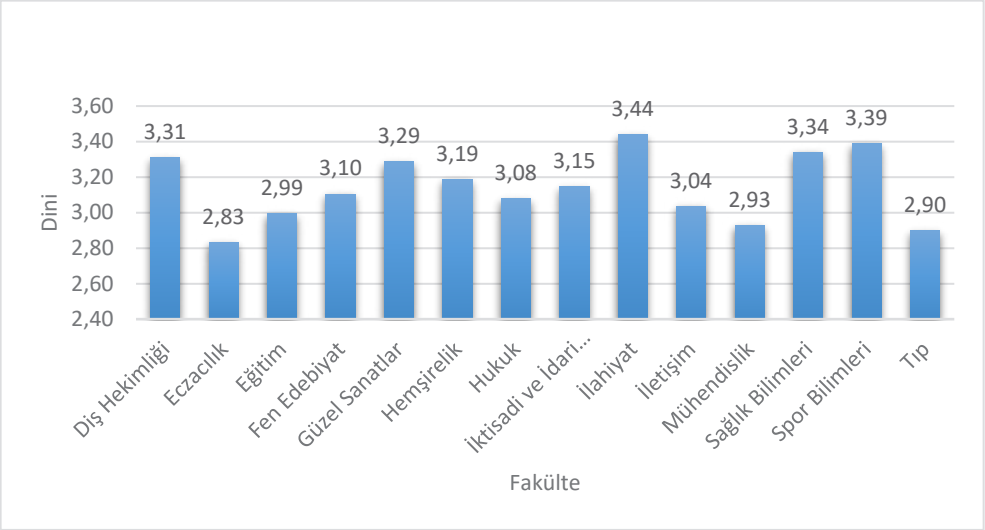

Grafik 1.Çatışma algısı dînî alt boyut maddelerine verilen cevapların ortalaması

Yukarıdaki grafikte dînî alt boyutu maddelerine katılımcıların fakültelerine bağlı olarak verdikleri cevapların ortalamaları görünmektedir. Söz konusu grafikte görüldüğü gibi İlahiyat, Diş Hekimliği ve Spor Bilimleri Fakültelerinin öğrencileri nispeten çatışmayı din esaslı algılamaya yakınken, Eczacılık, Mühendislik ve Tıp Fakültesi öğrencileri diğer fakülte öğrencilerine nazaran çatışmayı çok daha az dînî esaslı algılamaktadır.

Milliyetçi alt boyut ile fakülte türü arasında welch analizi anlamlı bir sonuç olduğunu gösterse de (P= 0,006) Games-Howell post hoc analizinde hangi gruplar arasında anlamlı farklılık olduğu belirlenememiştir. Ancak aşağıdaki grafikte görüldüğü gibi İlahiyat ve Mühendislik Fakültesi öğrencilerinin ilgili çatışmayı diğerlerine nazaran milliyetçilik boyutundan uzak algıladıklarını söylemek mümkündür.

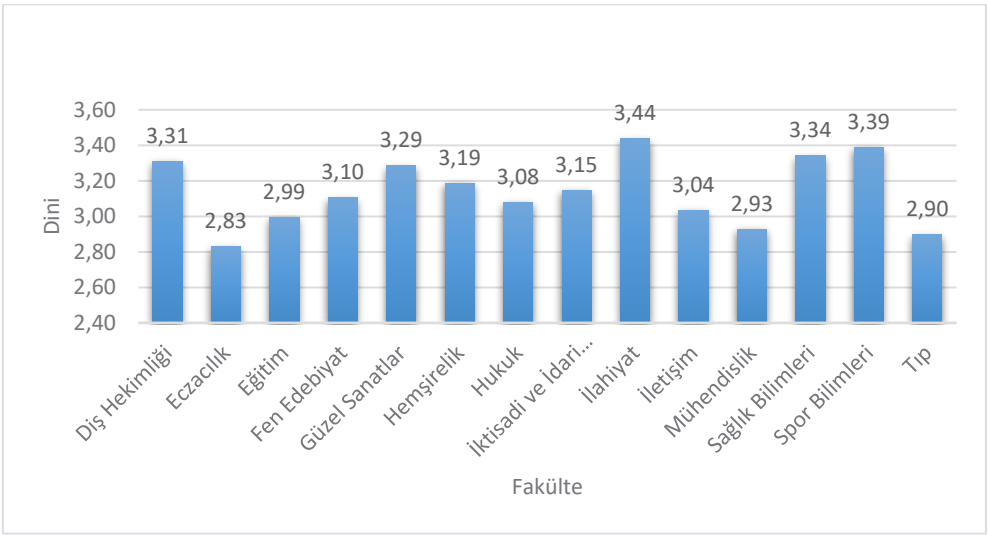

Grafik 2. Çatışma algısı milliyetçi alt boyut maddelerine verilen cevapların ortalaması

Her ne kadar maddî boyut ve fakülte arasında yapılan tek yönlü varyans analizi istatistiki açıdan anlamlı bir sonuç vermemiş olsa da aşağıdaki grafikte de görüldüğü üzere bilhassa İlahiyat ve Mühendislik Fakültesi öğrencilerinin Filistin-İsrail çatışmasını maddî unsurlardan uzak düşündükleri görünmektedir. Bununla birlikte haber okuryazarlığı eleştirel performans düzeyi yüksek olan İletişim Fakültesi öğrencilerinin Filistin-İsrail

çatışmasını diğerlerine nazaran zayıf da olsa maddî unsurlar zemininde algılamaya eğilimli oldukları dikkate değerdir.

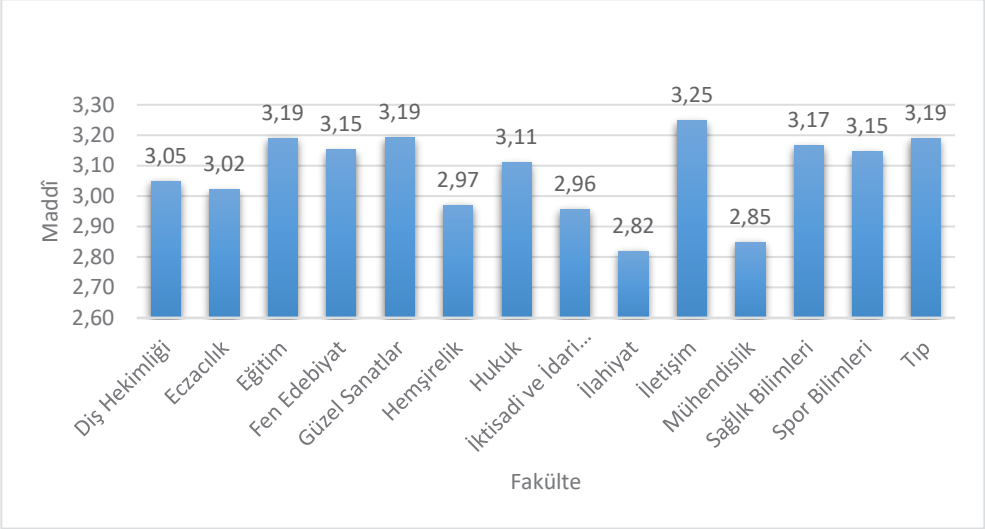

Grafik 3. Çatışma algısı maddî alt boyut maddelerine verilen cevapların ortalaması

5.3. Haber Okuryazarlığı ve Çatışma Algısı

Korelasyon analizi ile katılımcıların haber okuryazarlık düzeyleri -alt boyutları ile çatışma algısı düzeyleri- alt boyutları arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığı test edilmiştir. Buna göre katılımcıların haber okuryazarlığı ile çatışma algısı arasında zayıf düzeyde pozitif (r =0,144) ve anlamlı (p= 0,004) bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 7. Haber okuryazarlığı ve çatışma algısı korelasyon analizi.

		Haber okuryazarlığı	Çatışma algısı
Haber okuryazarlığı	Pearson Correlation	1	,144
	Sig. (2-tailed)		,004
	N	390	390

Ölçeklerin alt boyutları arasında yapılan korelasyon testinde ise öz yeterlilik alt boyutu ile çatışmanın maddî algılanması arasında zayıf düzeyde pozitif (r = 0,144) ve anlamlı (p = 0,004) bir ilişki olduğu, eleştirel performans ile çatışmanın dînî algılanması arasında yine zayıf düzeyde pozitif yönlü (r= 0,130) anlamlı (p= 0,10) bir ilişki olduğu görülmüştür. Öz yeterlilik alt boyutu ile çatışmanın dînî ve milliyetçi zeminde algılanması arasında, benzer şekilde eleştirel performans ile çatışmanın millî ve maddî algılanması arasında herhangi bir ilişki tespit edilmemiştir.

Tablo 8. Haber okuryazarlığı alt boyutları ile çatışma algısı alt boyutları korelasyon analizi

		Dînî	Milli	Maddî
Öz yeterlilik	Pearson Correlation	,059	,049	,144**
	Sig. (2-tailed)	,243	,337	,004
	N	390	390	390
Eleştirel performans	Pearson Correlation	,130*	,068	,073
	Sig. (2-tailed)	,010	,183	,149
	N	390	390	390

6. TARTIŞMA ve SONUÇ

Çalışmada uygulanan haber okuryazarlığı ölçeğinin merkezi eğilim istatistikleri katılımcıların haber okuryazarlık düzeylerinin oldukça yüksek olduğunu ortaya koymuştur, söz konusu bulgular üniversite öğrencilerini örneklem olarak alan ve bu çalışmayla aynı haber okuryazarlık ölçeğini kullanan Ateşgöz'ün (2023: 1075-80) çalışmasıyla uyumludur, zira Ateşgöz bu çalışmada olduğu gibi katılımcıların öz yeterlilik düzeyini yüksek bulmuştur, eleştirel performans düzeylerini ise düşük bulmuştur. Bu çalışmada tespit edilen haber okuryazarlığı ölçeğinin merkezi eğilim istatistikleri, katılımcıların öz yeterliliklerinin (en düşük madde = 3,67, en yüksek madde = 4,17) eleştirel performanslarına (en düşük madde = 2,74 en yüksek madde = 3,29) göre yüksek olduğunu göstermiştir. Ateşgöz'ün çalışmasında olduğu gibi bu çalışmada da cinsiyet değişkenine göre haber okuryazarlığı düzeyinde bir farklılık tespit edilmemiştir. Bununla birlikte söz konusu çalışmada Tıp Fakültesi ve Mühendislik Fakültesi öğrencilerinin haber okuryazarlık seviyesi düşük, Hukuk ve İletişim Fakültesi öğrencilerinin diğerlerine nazaran yüksek çıkmıştır. Bu çalışmada ise haber okuryazarlığı toplamı ve öz yeterlilik alt boyutu açısından fakülteler arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Diğer taraftan eleştirel performans alt boyutu açısından fakülteler arasında zayıf da olsa anlamlı bir farklılık görülmüştür. Buna göre İletişim Fakültesi öğrencilerinin eleştirel performans düzeylerinin diğer fakültelere göre yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

Bu çalışmayı literatürdeki benzerlerinden ayıran esas nokta katılımcıların haber okuryazarlığı düzeyi ve biçimi ile çatışma algısı düzeyi ve biçimini karşılaştırmasıdır. Literatürde benzer bir çalışmayla karşılaşılmamıştır. Çalışma üniversite öğrencisi olan katılımcıların fakültelerine bağlı olarak Filistin-İsrail çatışmasını algılama biçimlerinin değiştiğini göstermiştir. Buna göre Güzel Sanatlar Fakültesi öğrencilerinin Filistin-İsrail çatışmasına yönelik algılarının diğerlerine nazaran daha yüksek çıkması dikkat çekicidir. Ayrıca İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin söz konusu çatışmayı daha çok dînî esaslı, İletişim Fakültesi öğrencilerinin ise maddî esaslı algılamaya diğerlerine nazaran daha eğilimli olması İlahiyat ve İletişim Fakültelerinde verilen eğitimle uyumlu görünmektedir.

Diğer taraftan katılımcıların çatışma algısı düzeyi ile haber okuryazarlık düzeyleri arasında zayıf düzeyde pozitif (r =0,144) ve anlamlı (p= 0,004) bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Öz yeterlilik alt boyutu ile çatışmanın maddî algılanması arasında (r = 0,144; p = 0,004) ve eleştirel performans ile çatışmanın dînî algılanması arasında (r= 0,130; p= 0,10) zayıf düzeyde pozitif anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür.

Çalışmanın amaçlarından biri katılımcıların haber okuryazarlık düzeylerini tespit edebilmek ise de, esas amaç güncelliğini koruyan Filistin-İsrail çatışmalarının algılanma biçim(leri)i ile haber okuryazarlığı arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki olup olmadığını tespit etmektir. Bulgular, katılımcıların haber okuryazarlığı düzeylerinin öz yeterlilik ve eleştirel performans alt boyutlarının her ikisinde ve toplamda yüksek çıktığını (her ne kadar öz yeterlilik eleştirel performanstan nispeten daya yüksek olsa da) göstermiştir. Bununla birlikte çatışma algısı, maddî alt boyut hariç, dînî ve milliyetçi alt boyutlarının fakülte değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklara sahip olduğu görülmüştür. Buna göre İlahiyat, Diş Hekimliği ve Spor Bilimleri Fakültesi öğrencileri Filistin-İsrail çatışmasını din esaslı algılamaya yakınken, İletişim Fakültesi öğrencilerinin zayıf da olsa maddî esaslı algılamaya eğilimli olmaları dikkat çekicidir. Diğer taraftan fen bilimleri ve sosyal bilimler sahasında eğitim gören öğrenciler arasında ciddi bir farklılık tespit edilmemiştir. Bunların yanı sıra katılımcıların genel olarak haber okuryazarlık düzeyi ile çatışma algısı düzeyi arasında zayıf düzeyde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu da görülmüştür.

Çalışmanın, her ne kadar evren, katılımcı sayısı ve anket yönteminin teknik ve teorik birtakım eksiklikleri bakımından sınırlılıkları olsa da uzun soluklu bir çatışma olarak Filistin-İsrail meselesini haber okuryazarlığı ve çatışma algısı zemininde konu edinmesiyle literatüre pratik bir fayda sağlayacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda kendisinden sonra yapılacak yöntem üçgenlemesine ve örneklem genişliğine sahip benzer çalışmalara yol açacağı umulmaktadır.

KAYNAKÇA

Ada, N. (2013). "Örgütlerde Çatışma Nedenleri ve Çözüm Önerileri: Bir Literatür Çalışması". *International Journal of Social Science*, 6(1), 59-74.

Akdağ, M. ve Karahan, M. (2004). "Üniversite Öğrencilerinin Bilgi Okuryazarlık Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi". *Eğitim ve Bilim*, *29*(134).

Akyüz, S. S., Gülnar, B. ve Kazaz, M. (2021). "Yeni Medyada Haber Güvenilirliği Sorunu: Üniversite Öğrencilerinin Sahte/Yalan Haberlere Yönelik Doğrulama Refleksleri". *Opus International Journal of Society Researches*, 17(36), 2816-2840.

Altun, A. (2008). "Türkiye'de Medya Okuryazarlığı". *İlköğretmen Eğitimci Dergisi*, *16*, 30-34.

Ashley, S. (2020). *News Literacy and Democracy*. New York -London, Routledge.

Ashley, S., Adam, M. ve Stephanie, C. (2013). "Developing a News Media Literacy Scale", *Journalism & Mass Communication Educator,* 68(1), 7-21.

Association of College and Research Libraries. (1989). "Presidential Committee on Information Literacy: Final Report. (07.5. 2024), https://www.ala.org/acrl/publications/whitepapers/presidential.

Ateşgöz, K. (2023). "Haber Medyası Okuryazarlığı Düzeylerinin İncelenmesi: Çukurova Üniversitesi Örneği", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(3), 1059-95.

Avşar, Z. (2014). "Medya Okuryazarlığı". *İletişim ve Diplomasi*, (2), 5-17.

Aytaş, G. ve Kaplan, K. (2017). "Medya Okuryazarlığı Bağlamında Yeni Okuryazarlıklar". *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(2), 291-310.

Barron, J. (2017). "In an Era of Fake News, Teaching Students to Parse Fact From Fiction - The New York Times". (10.11.2022), https://www.nytimes.com/2017/03/20/nyregion/fake-news-brooklyn-middle-school.html.

Benkler, Y., Faris, R., ve Roberts, H. (2018). Network Propaganda: Manipulation, Disinformation, and Radicalization in American Politics. Oxford University Press.

Best, A., Hanhimaki, J. M., Maiolo, J. A. ve Schulze, K. E. (2020). *20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi*, Siyasal Kitabevi, Ankara.

Beşikci, S., ve Çelikkol, Ş. (2024). "Sosyal Medya Haberlerine Güven ve Doğrulama: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Saha Araştırması". *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*(47), 263-288.

Blakeslee, S. (2004). "The CRAAP Test", *Loex Quarterly,* 31(3), 6-7.

Burroughs, S., Brocato, K., Hopper, P. F. ve Sanders, A. (2009). "Media Literacy: A Central Component of Democratic Citizenship". *In The Educational Forum*,73/2, 154-167

Cengiz, Ö. (2023). "Haber okuryazarlığı: Gelenek, kuram, yaklaşım". *Haber Kuramları ve Haberin Dönüşümü*, (Ed: E. Şentürk Kara ve O. Kocabaş), 151-74, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara

Cleveland, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu tarihi*, Agora Kitaplığı, İstanbul.

Çalık Topuz, Z. ve Arafat, M. (2023). "Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Kararlarının Filistin-İsrail Barış Sürecine Etkisi". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 78(2), 357-80.

Çömlekçi, M. F. (2019). "Sosyal Medyada Dezenformasyon ve Haber Doğrulama Platformlarının Pratikleri". *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, *7*(3), 1549-1563.

De Dreu, C. K. W. (1997). "Productive conflict: The importance of conflict management and conflict issue". *Using conflict in organizations*, (Ed: C. K. W. De Dreu ve E. Van de Vliert), 9–22, Sage Publications

Fielding, J. A. (2019). Rethinking CRAAP: Getting Students Thinking Like Fact-Checkers in Evaluating Web Sources. *College & Research Libraries News*, 80(11) 620-622.

Fleming, J. (2014). "Media Literacy, News Literacy, or News Appreciation? A Case Study of the News Literacy Program at Stony Brook University", *Journalism & Mass Communication Educator,* 69(2), 146-65.

Göze, E. (1995). Siyonizm'in ve İsrail'in Kurucusu Theodor Herzl'in Hatıraları ve Sultan Abdülhamit, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Güdekli, İ.A., Deren Van Het Hof, S., Eser, M.T. ve Oruç, M.S. (2022). "News Media Literacy Scale: Validity and Reliability". *Journal of Economy Culture and Society*, 0(65), 61-80.

Higdon, N. (2020). The Anatomy Of Fake News: A Critical News Literacy Education, University of California Press.

Hobbs, R. (2010, August). "News Literacy: What Works And What Doesn't". *Association for Education in Journalism and Mass Communication Conference,* Colorado

Hocker, J. L. ve Wilmot, W. W. (2018). *Interpersonal conflict* (Vol. 1, No. 3). New York, NY: McGraw-Hill Education.

Jones-Jang, S. M., Mortensen, T. ve Liu, J. (2021). "Does Media Literacy Help Identification of Fake News? Information Literacy Helps, but Other Literacies Don't", *American Behavioral Scientist*, 65(2), 371-388.

Jowett, G. S. ve O'donnell, V. (2018). *Propaganda & Persuasion.* Sage publications.

Kalan, Ö. G. (2010). "Medya Okuryazarlığı ve Okul Öncesi Çocuk: Ebeveynlerin Medya Okuryazarlığı Bilinci Üzerine Bir Araştırma". *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 1*(39), 59-73.

Karaman, M. K. ve Karataş, A. (2009). "Öğretmen Adaylarının Medya Okuryazarlık Düzeyleri". *İlköğretim Online*, *8*(3), 798-808.

Kasalak, K. (2016). "İngilizlerin Filistin Politikası ve Filistin Mandası", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (25), 65-78.

Kavaklı, N. (2019). "Yalan Haberle Mücadele ve İnternet Teyit/Doğrulama Platformları". *Erciyes İletişim Dergisi*, *6*(1), 663-682.

Kesgin, Y. ve Ünlü, D. G. (2021). "COVID-19 Aşısı ve Yalan Haber: Aşılanma Öncesinde Bireylerin Yalan Haber İçeriklerini Fark Etme, Takip Etme ve Teyit Etme Eğilimlerinin Belirlenmesi". *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, (35), 32-55.

Khatib, I., Canetti, D. ve Rubin, A. (2018). "Conflict Perception: A New Scale With Evidence from Israel and Palestine", *International Journal of Conflict Management*, 29(3), 376-397.

Kocabaş, O. 2022. "Hakikate 'Tıklamak': Hakikat-Sonrası Durum ve Okuryazarlık". *Dijital Medya Okuryazarlığı*, (Ed. E. Şentürk Kara ve N. S. Çetin), 35-81, Nobel Akademik, Ankara.

Kocabaş, O., (2023). Gerçeğe Odaklanmanın Eleştirel ve Bütüncül Bir Yolu Olarak Haber Okuryazarlığı, *Dijital Çağda Okuryazarlığı*, 73-92, Nobel Akademik, Ankara

Kurpiel, S. (2021). "Research Guides: Evaluating Sources: The CRAAP Test", (03.10.2022), https:// researchguides.ben.edu/c.php?g=261612&p=2441794

Kurt, A. ve Kürüm, D. (2010). "Medya Okuryazarlığı ve Eleştirel Düşünme Arasındaki İlişki: Kavramsal Bir Bakış". *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2), 20-34.

Kutlu, A. ve Doğan, E. (2020). "Kesin Bilgi, Yayalım: Hakikat Sonrası Çağda Yalan Haberlere İlişkin Y Kuşağının Tutum ve Davranışları". *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* (34), 83-101.

Lugalambi, G. W. (2012). "Deepening Democracy Through News Literacy: The African Experience". *News Literacy: Global Perspectives For The Newsroom And The Classroom*, (Ed.P. Mihailidis), 161-79, Peter Lang, New York

Maksl, A., Ashley, S. ve Craft, S. (2015). "Measuring News Media Literacy". *Journal of Media Literacy Education*, 6(3), 29-45.

Malik, M. M., Cortesi, S. ve Gasser, U. (2013). "The challenges of defining'news literacy". *Berkman Center Research Publication*, (2013-20).

Martínez-López, J. Á., Molina Cano, J., Munuera Gómez, P. ve Silva, A. M. C. e. (2022). "Analysis of the Perception of Conflict and Its Positive Resolution in University Students". Social Sciences, 11(11), 529.

McCombs, M. E. ve Reynolds, A. (2009). "How The News Shapes Our Civic Agenda" *Media Effects: Advances İn Theory And Research, Communication Series* (Ed. J. Bryant ve M. B. Oliver), 1-16, Routledge, New York

McCombs, M. E. ve Shaw, D. L. (1972). "The Agenda-Setting Function of Mass Media", *Public Opinion Quarterly*, 36(2), 176-187.

Memiş, E. (2006). *İsrail Nereye Koşuyor*. Ekin Kitabevi, Ankara

Mihailidis, P. (2012). "Introduction News Literacy İn The Dawn of A Hypermedia Age", *News Literacy: Global Perspectives For The Newsroom And The Classroom*, (Ed.P. Mihailidis), 1-17, Peter Lang, New York

Moeller, S. (2012). "News Literacy and The Courage to Speak Out", *News Literacy: Global Perspectives For The Newsroom And The Classroom*, (Ed.P. Mihailidis), 181-193, Peter Lang, New York

Muasher, M. (2021). The EU's Passive Approach to the Palestinian-Israeli Conflict. Carnegie Europe.

Onursoy, S. (2018). "Üniversite Gençliğinin Dijital Okuryazarlık Düzeyleri: Anadolu Üniversitesi Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma". *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 6(2), 989-1013.

Oral, M. (2021). *Ortadoğu Denkleminde Filistin Sorunu*. Yeni İnsan Yayınevi.

Önal, H. İ. (2007). "Medya Okuryazarlığı: Kütüphanelerde Yeni Çalışma Alanı." *Türk Kütüphaneciliği*, *21*(3), 335-359.

Özalp, İ. (1989). "Örgütlerde Çatışma". Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 7(1), 81-114.

Özdemir, N. (2018). "Okullarda Öğretmenlerin Yaşadığı Çatışma ve Çatışma Yönetim Stilleri". *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 42(2), 93-116.

Özkoç, Ö. (2009). "Savaş ve Barış: Doksanlı Yıllarda Filistin-İsrail Sorunu", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64(03), 167-195.

Potter, W. J. (2004). *Theory of media literacy: A cognitive approach*. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications

Ramsbotham, O., Miall, H. ve Woodhouse, T. (2011). *Contemporary Conflict Resolution*. Polity.

RobbGrieco, M.ve Hobbs, R. (2013). "*A Field Guide to Media Literacy Education in The United States"*. Kingston, RI: Media Education Lab, University of Rhode Island.

Sezgin Selçuk, G. (2019). "Tarama Yöntemi". (Ed: Haluk Özmen ve Orhan Karamustafaoğulu), *Eğitimde Araştırma Yöntemleri*, 140-161, Pegem Akademi, Ankara

Stony Brook University Center for News Literacy. (2016). "What Is News Literacy?", (10.11.2022), https://www.centerfornewsliteracy.org/what-is-news-literacy/.

Şentürk Kara, E. ve Kocabaş, O. (Ed.) (2023). *Haber Kuramları ve Haberin Dönüşümü*, Nobel Akademi Yayınları, Ankara

Tavakol, M.ve Dennick, R. (2011). "Making Sense of Cronbach's Alpha". *International Journal of Medical Education*, 2, 53-55.

Tully, M., Maksl, A., Ashley, S., Vraga, E. K. ve Craft, S. (2022). "Defining And Conceptualizing News Literacy", *Journalism*, 23(8), 1589-1606.

Uyanık, N. ve Yavuz, H. (2023). "Balfour Deklarasyonu'nun İlanı, Tepki ve Destekler". *Kastamonu İnsan ve Toplum Dergisi*, 1(2), 207-222.

Vorderer, P., D. W. Park ve S. Lutz. (2019). "A History of Media Effects Research Traditions", (Ed: M. B. Oliver, A. A. Raney, ve J. Bryant) *Media Effects Advances in Theory And Research, Routledge Communication Series*, 1-15, Routledge, New York

Vosoughi, S., Roy, D. ve Aral, S. (2018). "The Spread of True And False News Online", *Science*, 359(6380), 1146-1151

Vraga, E. K., Tully, M., Maksl, A., Craft, S., ve Ashley, S. (2021a). "Theorizing News Literacy Behaviors", *Communication Theory*, 31(1), 1-21

Vraga, E. K. ve Tully, M. (2021b). "News Literacy, Social Media Behaviors, and Skepticism Toward Information on Social Media". *Information, Communication & Society*, 24(2), 150-166.

Wall Jr, J. A. ve Callister, R. R. (1995). "Conflict and Its Management". *Journal of management*, *21*(3), 515-558.

Wilmot, W. ve Hocker, J. L. (2017). *Interpersonal conflict*, McGraw-Hill Education.

Yavuz, H. (2010). *Okuma Biçimleri*, Timaş Yayınları, İstanbul

Yücel, Ö. F. ve Aydın, A. (2022). "Yeni Medyada Toplum Merkezli Habercilik Anlayışı Olarak Yavaş Gazetecilik". *Yeni Medya*, (13), 354-375

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.01.2025 **√Accepted/Kabul:** 04.03.2025
DOI:10.30794/pausbed.1611291
Research Article/Araştırma Makalesi

Kazdal, Ö. S., Çelik, D., Tenderis, A. (2025). "Yeşil İnovasyon ve Kurumsal Sürdürülebilirliğin Firma Performansına Etkisi: Örgütsel Değişime Açıklığın Aracılık Rolü", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 68, ss. 351-380.

YEŞİL İNOVASYON VE KURUMSAL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİN FİRMA PERFORMANSINA ETKİSİ: ÖRGÜTSEL DEĞİŞİME AÇIKLIĞIN ARACILIK ROLÜ

Ömer Samet KAZDAL*, Derya ÇELİK, Aslı TENDERİS*****

Öz

Sürdürülebilir odaklı firmaların küresel ekonomideki etkisi ele alındığında, yeşil inovasyon ve kurumsal sürdürülebilirlik kavramlarının literatürde büyük bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Güncel literatüre dayanan bu araştırmanın temel amacı; yeşil inovasyon ve kurumsal sürdürülebilirliğin firma performansı üzerindeki etkisinde örgütsel değişimin aracılık rolünü incelemektir. Bu çalışma ile literatüre, araştırmacılara, yöneticilere ve politika yapıcılara katkı sağlanması hedeflenmektedir. Çalışma, Marmara bölgesinde sanayi ve hizmet sektöründe faaliyet gösteren firmalardan oluşan bir örneklem kullanarak, 399 firmanın yeşil inovasyon ve kurumsal sürdürülebilirlik alanındaki çalışmalarının firma performansı üzerinde olumlu bir etki yaratıp yaratmadığını ve bu ilişkilerde örgütsel değişime açıklığın aracılık edip etmediğini incelemektedir. Bulgular, yeşil inovasyon ve kurumsal sürdürülebilirliğin firma performansını olumlu yönde etkilediğini ancak örgütsel değişime açıklığın etkisinin göreceli olarak daha az olduğunu ortaya koymaktadır. Örgütsel değişime açıklık yeşil inovasyonun firma performansı ile olan ilişkisinde düşük düzeyde kısmi aracılık etkisi göstermiş, kurumsal sürdürülebilirliğin firma performansı ile olan ilişkisinde tam aracılık etkisi göstermiştir. Güncel bulgular, firmaların performansının yönetilmesinde yeşil inovasyon, kurumsal sürdürülebilirlik ve örgütsel değişime açıklığın öneminin doğrulandığını göstermektedir. Sonuç olarak bu araştırma, yeşil inovasyon türleri ve kurumsal sürdürülebilirlik uygulamaları yoluyla firma performansının nasıl artırılabileceğini ve örgütsel değişime açıklığın bu ilişkilere nasıl aracılık edebileceği hakkındaki bilgimizi genişletmektedir.

Anahtar kelimeler: *Yeşil İnovasyon, Kurumsal Sürdürülebilirlik, Örgütsel Değişime Açıklık, Firma Performansı.*

THE EFFECT OF GREEN INNOVATION AND CORPORATE SUSTAINABILITY ON FIRM PERFORMANCE: THE MEDIATING ROLE OF OPENNESS TO ORGANIZATIONAL CHANGE

Abstract

When considering the impact of sustainability-focused firms on the global economy, the concepts of green innovation and corporate sustainability hold significant importance in the literature. The main purpose of this research, based on the current literature, is to examine the mediating role of organizational change in the impact of green innovation and corporate sustainability on firm performance. This study aims to contribute to the literature, researchers, managerial practices, and policymakers. Using a sample of 399 firms operating in the industrial and service sectors in the Marmara region, the study investigates whether the efforts of these firms in green innovation and corporate sustainability create a positive impact on firm performance and whether openness to organizational change plays a mediating role in these relationships. The findings reveal that green innovation and corporate sustainability positively affect firm performance; however, the effect of openness to organizational change is relatively less significant. Openness to organizational change demonstrates a low level of partial mediation in the relationship between green innovation and firm performance, whereas it exhibits full mediation in the relationship between corporate sustainability and firm performance. Current findings confirm the importance of green

*Dr., Bağımsız Araştırmacı.
e-posta: sametkazdal@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-3059-5952)
**Dr., İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik, İSTANBUL.
e-posta: deryacelik.mail@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-7985-9787)
***Dr., Bağımsız Araştırmacı.
e-posta: asli.tenderis@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0001-6312-7832)

innovation, corporate sustainability, and openness to organizational change in managing firm performance. Consequently, this research expands our knowledge on how firm performance can be enhanced through green innovation types and corporate sustainability practices and how openness to organizational change can mediate these relationships.

Keywords: *Green Innovation, Corporate Sustainability, Openness to Organizational Change, Firm Performance.*

1. GİRİŞ

Çevresel sürdürülebilirlik ve yenilik odaklı kalkınmanın bir kombinasyonu olan aynı zamanda ekonomik büyüme ile çevresel zararlar arasındaki dengeyi sağlamada kilit bir unsur olarak görülen yeşil inovasyon (Hao vd., 2023: 22), günümüzde sadece sürdürülebilirlik açısından kritik bir araç değil, firmalar için rekabet avantajı elde etmenin de önemli bir yolu olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla, kurumsal meşruiyetin korunması için vazgeçilmez bir koşul olarak kabul edilmektedir (Shahzad vd., 2020: 6). Bu doğrultuda, inovasyonu ve sürdürülebilirliği teşvik etmek için modern firmalara çevresel kaygıları dikkate alan yönetim stratejileri uygulamaları önerilmektedir. İşte bu noktada yeşil inovasyon temel bir yönetim stratejisi olarak ortaya çıkmış ve bu stratejilerin uygulanması ile birlikte kaynak verimliliğini önemli ölçüde artırma ve kirliliği etkili bir şekilde azaltma potansiyeli ile etkili olmuştur (Lin vd., 2024: 2). Firmalar yeşil inovasyona yatırım yaparak yeni pazarlara giriş için fırsatların geliştirilmesinde etkili olur ve kendilerini çevre dostu işletmeler olarak konumlandırarak rekabet avantajı yaratırlar. Bir firmanın sahip olduğu rekabet avantajı ne kadar güçlü olursa, stratejik olarak başarılı olma ihtimali de o kadar yüksek olmaktadır (Kazdal ve Yükselen, 2023: 9). Birleşmiş Milletler'in sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden etkilenen çok sayıda uluslararası firma sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için yeşil inovasyonu teşvik eden uygun stratejileri proaktif olarak uygulamaktadır. Başarılı yeşil inovasyon uygulamaları, firmaların daha fazla yenilik ve verimlilik elde etmelerini sağlayarak ve aynı zamanda da çevre dostu imajlarını güçlendirerek, daha yüksek kârlılık elde etmelerine ve firma performanslarının yükseltilmesine katkı sağlamaktadır (Padilla-Lozano vd., 2022: 26; Khanra, 2021: 1396).

Küreselleşme çağında firmalar faaliyetlerini sürdürürken, çevreye karşı sorumluluklarına da yerine getirmekle yükümlüdür (Yazıcı ve Çiçeklioğlu, 2025, 2). Bu durum ekonomik kazanımların yanı sıra, çevresel sorunlara yoğunlaşarak da kurumsal sürdürülebilirliğe olan bağlılıklarını önemli ölçüde güçlendirir. Kurumsal sürdürülebilirlik uzun vadeli bir hedef olabilir ve ekonomik başarının yanı sıra sosyal sorumluluk ve çevre bilincinden etkilenir. Dolayısıyla sürdürülebilirlik, yönetim faaliyetlerinde firmaların elde ettiği ekonomik kârın yaratılmasının yanı sıra sosyal hedeflere ulaşan ve çevresel açıdan doğanın korunması yoluyla firmaların sürdürülebilir büyümesini sağlayan bir faaliyettir. Böylelikle firmalar açısından rekabet avantajının sürdürülebilmesi her zamankinden daha büyük bir meydan okuma haline gelir (Shahzad vd., 2020: 1; Qing ve Jin, 2023: 5). Firmaların iş stratejilerinde kurumsal sürdürülebilirlik ilkelerini uygulamayı nasıl seçeceği, onların uzun vadeli rekabet avantajı elde etme başarısını destekleyecektir (Paraschiv, 2012: 405). Firmaların rekabetçi kalabilmesi, sürekli değişime ayak uydurmalarına bağlıdır. Ancak araştırmalar, örgütsel değişim girişimlerinin yaklaşık %70'nin başarısız olduğunu ve bunun temel nedeninin liderlerin sürecin sosyal boyutuna yeterince önem vermemesi olduğunu ortaya koymaktadır. Örgütsel değişimin başarılı olabilmesi için çalışanların bu değişimi benimsemesi gereklidir. Değişime açıklık, bu benimsemenin ön koşuludur. Bu nedenle, değişime açıklığı etkileyen faktörlerin ve bu faktörler arasındaki etkileşimlerin değişime açıklık üzerindeki etkisini anlamak büyük bir öneme sahiptir (Arefi, 2014).

Yeşil inovasyon ve örgütsel değişime açıklık arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar, yeşil inovasyonun örgütsel değişime açıklık üzerindeki olumlu etkisini ortaya koymuştur (Hurley ve Hult, 1998; Taggar, 2002; Wang vd., 2022) Benzer şekilde, kurumsal sürdürülebilirlik ve örgütsel değişime açıklık arasındaki olumlu ilişkiyi de (Gao ve Zhang, 2006; Devos, 2007; Appelbaum, 2016) ortaya koyan çalışmalar mevcuttur. Yeşil inovasyonun firma performansı üzerindeki olumlu etkisi (Lin vd., 2013; Zehir ve Özgül 2020; Xie vd., 2022), kurumsal sürdürülebilirliğin firma performansı üzerindeki olumlu etkisi (Chan vd., 2012; Yu ve Huo 2019; Okafor vd., 2021) ve benzer şekilde örgütsel değişimin firma performansı üzerindeki olumlu etkisi (Wu vd., 2013; Küçüker ve Özdemir, 2022) de ampirik çalışmalarla ortaya konulmuştur. Bununla birlikte, bu ilişkilerde örgütsel değişkenlerin önemi de literatürde üzerinde çalışmalar yapılan konulardandır. Firmalarda yeşil inovasyonu mümkün kılmak için örgütsel faktörlerin önemi (Miller vd., 1994; McLean 2005) ve kurumsal sürdürülebilirliği sağlayabilmek için gereken örgütsel faktörler (Gao ve Zhang, 2006; Paraschiv, 2012) farklı çalışmalarla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ancak

literatürde yeşil inovasyon ve kurumsal sürdürülebilirliğin firma performansına etkisinde örgütsel değişime açıklığın aracı rolünü inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle ve bu boşluktan hareketle, güncel çalışma yeşil inovasyon ve kurumsal sürdürülebilirliğin firma performansına olan etkisinde örgütsel değişime açıklığın aracı rolünü araştırmaktadır. Aynı zamanda yeşil inovasyon ve kurumsal sürdürülebilirliği destekleyen firmaların kurumsal sürdürülebilirliği çevre dostu yeniliklerle nasıl birleştirildiği ortaya konulmaktadır. Küresel ekonomilerde firmaların taşıdığı kritik önem göz önüne alındığında, bu çalışma, literatür taraması yoluyla firmaların yeşil inovasyon, kurumsal sürdürülebilirlik ve örgütsel değişime açıklık konularına, hem örgüt hem de çalışan düzeyinde nasıl yaklaştığını tasvir ederek ve bu alandaki literatür boşluğunu doldurmaya katkı sağlamayı hedeflemektedir. Çalışmada, Marmara bölgesinde sanayi ve hizmet sektöründe faaliyet gösteren firmalardan oluşan bir örneklem kullanarak, firmaların yeşil inovasyon uygulamaları, kurumsal sürdürülebilirlik dönüştürme stratejileri ve örgütsel değişime açıklık bakış açılarının firmanın mali ve büyüme performansına etkisi analiz edilmektedir. Araştırmada öncelikle kavramsal çerçeve ve hipotez geliştirme kısmı sunulmakta olup ardından araştırma metodolojisine yer verilmektedir. Daha sonra analizler raporlanarak teorik ve ampirik katkılar tartışılmakta ve araştırmacılar, yöneticiler ve politika yapıcılar için faydalı olabilecek çıkarımlar sunulmaktadır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Yeşil İnovasyon

Geleneksel ve köklü inovasyon kavramıyla karşılaştırıldığında yeşil inovasyon, standartlaştırılmış bir tanımı olmayan yeni bir terimdir (Lampikoski vd., 2014: 92). Bazı araştırmacılar yeşil inovasyonu, çevresel yükü azaltmak amacıyla geliştirilmese de önemli çevresel faydalar sağlayan inovasyonlar olarak tanımlamaktadırlar (Driessen ve Hillebrand, 2002: 344). Diğerlerine göre ise yeşil inovasyon, çevreye zarar vermekten kaçınan, çevresel bozulma ve kirliliği azaltan, aynı zamanda doğal kaynakları koruyan ve iyileştiren çevre dostu ürünler, hizmetler ve süreçler olarak ifade edilmektedir (Ahmed vd., 2023: 3; Eiadat vd., 2008: 133; Saunila vd., 2018: 632). Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu klasik sürdürülebilir kalkınma tanımını temel alarak yeşil inovasyonu "çevreyi ve değerli kaynaklarını gelecek nesiller için korurken bir firmanın rekabet gücünü artırmanın bir yolu" olarak tanımlamaktadır (Lampikoski vd., 2014: 92). Bu tanıma göre yeşil inovasyon sadece method ve uygulamalardaki inovasyonla sınırlı olmayıp, kurumsal ve sosyal yapılardaki inovasyonu da içermektedir (Yücel, 2021: 423). Albort-Morant vd. (2016) yeşil inovasyonun firmalar için stratejik bir ihtiyaç olduğunu ve müşterilerin taleplerini ekosisteme zarar vermeden karşılama konusunda büyük bir şans sunduğunu ileri sürmüşlerdir (Albort-Morant vd., 2016: 4913). Bu çalışmada Chen vd. (2006) tarafından önerilen "yeşil inovasyon" tanımı temel alınmıştır. Chen vd. (2006) 'ne göre yeşil inovasyon, çevre koruma gerekliliklerini karşılamak amacıyla ve çevre yönetimi performansını artırmak için kullanılmaktadır. Yeşil inovasyon; yeşil ürün ve süreçlerdeki; enerji tasarrufu, kirliliğin önlenmesi, atık geri dönüşümü, yeşil ürün tasarımları veya kurumsal çevre yönetimiyle ilgili teknolojilerdeki yenilikleri de içeren inovasyonlardır (Chen vd., 2006: 332).

Günümüzde inovasyon, farklı sektörlerdeki firmalar için her zaman kritik bir başarı faktörü olarak kalırken, daha yeşil ürünler üretmek normal hale gelmiştir (Khan vd., 2021: 4082). Değişen pazar koşulları ve müşteri tercihleri farklı ölçekteki firmaları yeşil olmaya zorlamaktadır. Bu sebeple, yeşil inovasyonun öne çıkan bazı örnekleri hemen hemen her alanda bulunabilmektedir (Awasthi vd., 2022: 3197). Araştırmalar, yeşil inovasyonları uygulayan firmaların yalnızca çevreye fayda sağlamakla kalmayıp aynı zamanda kârlılıklarında da olumlu bir etki görebildiğini göstermektedir. Tüketiciler çevre konusunda daha bilinçli hale geldikçe sürdürülebilir ve çevre dostu ürünler için daha fazla para ödemeye istekli olmuşlardır. Ayrıca sürdürülebilir uygulamalar, enerji ve atık yönetimi maliyetlerini azaltarak uzun vadeli tasarrufların elde edilmesine katkı sağlamaktadır (Mutanov vd., 2024: 3). Bunların yanı sıra yeşil inovasyonlar, global sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmak ve gelecek nesiller için yaşanabilir bir gezegen sağlamak için gereklidir (Sharma vd., 2021: 21).

Ramus'a (2002) göre yeşil inovasyonlar, çalışanların liderliğinde gerçekleşir ve uygulama yöntemine ve potansiyel etkilerine bağlı olarak üç farklı kategoride sınıflandırılmaktadır. Bu kategoriler (1) Bir firmanın çevresel etkilerini azaltan yeşil inovasyon (öğelerin geri dönüşümü ve yeniden kullanılması yoluyla), (2) Bir firmanın çevresel sorunlarını çözen yeşil inovasyon (tehlikeli bileşenlerin kullanımını ortadan kaldırarak), (3) Ekolojik açıdan daha verimli ürün/hizmet ve süreçleri geliştiren yeşil inovasyon (daha az enerji ve kaynak kullanarak

atık üreterek) (Ramus, 2002: 152). **''**Çevresel inovasyon'' ve ''ekolojik inovasyon'' gibi büyük ölçüde birbirinin yerine kullanılabilen diğer etiketlerle karşılaştırıldığında, ''yeşil inovasyon'' yeşil ürün inovasyonu ve yeşil süreç inovasyonu gibi organizasyonel çabalara odaklanmıştır (Schiederig vd., 2012: 182). Klepper'e (1996) göre başarılı yeşil inovasyon için, ürün inovasyonu süreç inovasyonundan önce gerçekleşmelidir (Fosu vd., 2024: 4). Ancak, yeşil ürün inovasyonu ve yeşil süreç inovasyonu birbirini tamamladığından, firmaların daha iyi çevresel ve sosyal performans göstermesi için her iki inovasyonu eş zamanlı olarak takip etmesi gerekmektedir Damanpour ve Aravind, 2006: 573). Güncel çalışmada da, yeşil inovasyon literatürle uyumlu olacak şekilde "yeşil ürün inovasyonu" ve "yeşil süreç inovasyonu" olarak iki alt bileşenli bir kavram olarak kabul etmiştir (Chen vd., 2006: 332).

2.1.1. Yeşil Ürün İnovasyonu

Literatürde yeşil ürün inovasyonunu çeşitli ve geniş kapsamlı şekillerde tanımlanmıştır. Yeşil ürün inovasyonu, bir firmanın yeni bir ürününün/hizmetinin, ilgili alternatiflerle karşılaştırıldığında, tüm yaşam döngüsü boyunca çevre üzerindeki olumsuz etkileri azaltmayı amaçlayarak yeni ürünler ve hizmetler tasarlamak veya mevcut olanları değiştirmek için yeni fikirlerin uygulanmasıdır (Ghisetti ve Rennings, 2014: 106). Dangelico ve Pujari (2010)' ye göre yeşil ürün inovasyonu, bir ürünün üretim süreci ve kullanım sonrasında dahil olmak üzere tüm faaliyet sürecindeki çevresel etkilerine odaklanarak, malzeme, enerji ve kirlilik olmak üzere üç çevresel faktörü ön planda tutan çok yönlü bir süreçtir. Ne tüm ürünlerin fiziksel ürün yaşam döngüsünün her aşamasında önemli bir çevresel ayak izine sahip olduğunu ne de ayak izinin tüm yönlerden (malzeme, enerji ve kirlilik) kaynaklandığını ancak hemen hemen tüm ürünlerin en az birinde önemli çevresel etkiye sahip olduğunu belirtmek önemlidir (Dangelico ve Pujari, 2010: 472). Yeşil ürün inovasyonu, çevre dostu malzemeler, ambalajlar, ürün geri kazanımı, geri dönüşüm ve eko etiketlemeden oluşan ürünlerin inovasyonunun yanı sıra enerji tasarrufu, kirlilik önleme, atık geri dönüşümü, toksisite olmaması veya yeşil ürün tasarımları ile ilgilidir (Chen vd., 2006: 334; Chen, 2008: 534). Yeşil ürün inovasyonları da, geleneksel inovasyonlara benzer şekilde değişen müşteri beklentileri ve taleplerine göre gerekli düzenlemeleri yapmak için firmalara yeni bilgi, kaynak ve teknolojiler getirmektedir (Khan vd., 2021: 4081). Birçok firma rakiplerinden farklılaşmak ve rekabet avantajı elde etmek için ürün inovasyonlarını yeşil hale getirmek üzerinde çalışmaktadır. Bu nedenle yeşil ürün inovasyonu, firmaların sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmelerine ve firma performansı hedeflerine ulaşmaları için bir araç olarak hizmet edebilmektedir (Chan vd., 2016: 386; Lin vd., 2012: 103).

2.1.2. Yeşil Süreç İnovasyonu

Yeşil süreç inovasyonu, firmalar için yeni olan ve ilgili alternatiflere kıyasla çevre kirliliğinin azaltılmasıyla sonuçlanan yeni süreçlerin geliştirilmesi ve uygulanmasını ifade etmektedir (Chen vd., 2006: 534; Ma vd., 2017: 1). Bu inovasyon türü iş süreci iyileştirmeleriyle ilgilidir ve süreçlerdeki israfı en aza indirecek ve tasarruf sağlayacak önlemleri içermektedir (Chen vd., 2006: 534; Severo vd., 2017: 88). Aynı zamanda doğal kaynakların verimli kullanımını sağlarken, atık, kirlilik ve enerji tüketimini azaltmaktadır. Bu tür iyileştirmeler, imalat, inşaat, ulaşım ve tarım gibi birçok farklı sektörde uygulanabilmektedir (Cheng vd., 2023: 3). Yeşil süreç inovasyonunu gerçekleştiren firmaların esas olarak üretim süreçlerinde önleyici bir çevre yönetimi stratejisi olarak bulunmaktadır (Wang vd., 2021: 2). Yeşil süreç inovasyonları; yalın üretim, çevik üretim, hataları önleyen veya en azından azaltan kalite kontrol prosedürleri gibi yaşam döngüsü boyunca çevresel etkileri azaltan süreç niteliklerini içerir. Bu inovasyonların varlığı daha verimli hammaddelerin geliştirilmesi ve atık ile yan ürünlerin oluşumunun azaltılmasının yanı sıra genellikle otomatik denetim ve istatistiksel yöntemlere dayanmaktadır (Sellitto vd., 2020: 95). Yeşil süreç inovasyonları, firmaların üretim verimliliklerini artırıp operasyonel maliyetlerini düşürmelerine, daha yüksek kâr marjları veya maliyet avantajı elde etmelerine, yeni Pazar fırsatları geliştirmelerine ve yeşil imajlarını geliştirerek rekabet avantajı elde etmelerine olanak sağlamaktadır (Xie, 2022: 1-2).

2.2. Kurumsal Sürdürülebilirlik

Son yıllardaki akademik araştırmalarda sürdürülebilirlik açısından firmaların temel rolü geniş çapta analiz edilmiş; kurumsal düzeyde ve politika arenasında sürdürülebilirlik kavramının önemi dünyada gittikçe önem arz etmiştir. Firmalar ve politikacılar, çevresel, sosyal ve ekonomik etkileri dengede tutmak için stratejiler geliştirerek sürdürülebilir bir gelecek inşa etmeye odaklanmışlardır. Böylelikle sürdürülebilirliğin akademik literatürden

ziyade ilk olarak toplumun temel bir hedefi olarak ifade edilmesi, farklı sürdürülebilirlik kavramlarının gelişmesine önemli katkı sağlamıştır (Álvarez Etxeberria vd., 2017: 111; Kidd, 1992: 13; Schaltegger ve Burritt, 2005: 186). Kurumsal sosyal sorumluluk, kurumsal sürdürülebilirlik ve sorumluluk, kurumsal sorumluluk, kurumsal vatandaşlık, çevre yönetimi, sürdürülebilir kalkınma kurumsal sürdürülebilirlik terimleriyle ilişkilendirilmiş; bu terimler, terimlerin farklılaştırılması konusunda devam eden tartışmalara rağmen sıklıkla birbirlerinin yerine kullanılmıştır (Landrum ve Ohsowski, 2017: 129). Dünya Çevre ve Kalkınma Konferansı tanımına ve ayrıca strateji ve yönetim literatüründen gelen etkilere dayanarak, kurumsal sürdürülebilirlik olarak da adlandırılan firmalarla ilgili olarak sürdürülebilirliğin çeşitli tanımları ortaya atılmıştır. Bu tanımlar, kurumsal sürdürülebilirliği, ya temel olarak ekolojik kaygı ya da bir firmanın sosyal sorumluluğu olarak sınıflandırma derecesine göre veya kurumsal sürdürülebilirlik kavramını, kurumsal ekonomik faaliyetleri, doğal ve sosyal çevre ile ilgili kurumsal kaygılarla bütünleştirecek şekilde genişletme derecesine göre değişim göstermiştir. Bazı bilim insanları, sosyal, çevresel ve ekonomik kaygıların bir firmanın kültürü, karar verme, strateji ve operasyonları ile entegrasyonunu tanımlamak için "kurumsal sosyal sorumluluk" terimini de kullanmıştır (Linnenluecke ve Griffiths, 2009: 358). Her ne kadar Kurumsal sürdürülebilirlik kavramı 1990'lara kadar iş dünyası dergilerinde popülerlik kazanmamış olsa da birçok bilim insanı çalışmalarını Dünya Çevre ve Kalkınma Konferansı tanımına dayandırmıştır (Pasts ve Futures, 2008: 245). Çeşitli disiplinlerdeki bilim insanları, doğayı ve insan refahını kapsayan küresel düzeyde sürdürülebilirliğin tanımlarını tartışırken, sürdürülebilirliği kurumsal veya organizasyonel bağlamda tanımlamak teorik düzeyde benzersiz zorluklar sunmuş fakat kavramın hem organizasyonel hem de uygulamada önem kazandığını görmezden gelememişlerdir. Kurumsal sürdürülebilirliği neyin oluşturduğu ve bunun en iyi şekilde nasıl başarılacağı konusunda hala net bir bilgi olmasa da, birçok bilim insanı kurumsal sürdürülebilirlik ilkelerinin benimsenmesinin yolunun sürdürülebilirlik odaklı bir firma kültürünün benimsenmesine yol açtığını öne sürmüştür (Linnenluecke ve Griffiths, 2009: 357; Sharma ve Starik, 2002: 13).

Sürdürülebilirlik, organizasyonel düzeye kurumsal sürdürülebilirlik ifadesiyle aktarılırken, "Gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden bugünün ihtiyaçlarını karşılayan kalkınma" olarak tanımlanan daha geniş bir sürdürülebilir kalkınma kavramından türetilmiştir (Mazur ve Walczyna, 2020: 4). Dolayısıyla "Kurumsal sürdürülebilirlik" kavramı, sürdürülebilirliğin klasikleşmiş kavramsallaştırılması olarak çevresel kaynakların korunmasına odaklanan bir fikir olarak ortaya çıkmasını bir adım öteye taşımıştır. Bu kavram, sadece çevresel etkilerle sınırlı kalmayıp, günümüzde tüm firmalar için stratejik bir dönüm noktası haline gelmiştir (Schaltegger ve Burritt: 2005, 185; Shields vd., 2018: 66; Swarnapali, 2017: 4). Çevresel değişimin kurumsal düzeyde değerlendirilmesiyle birlikte birçok araştırmacı, bir firmanın faaliyetlerinin dış çevreyi etkilediğini kabul etmiş ve bu nedenle böyle bir firmanın yalnızca hissedarlarından daha geniş bir kitleye karşı sorumlu olması gerektiğini öne sürmüştür (Aras ve Crowther, 2008: 434; Atkinson vd., 2000: 13). Son zamanlarda yapılan bir araştırmaya göre ise CEO'ların %93'ü sürdürülebilirliği firmalarının gelecekteki başarısı açısından çok önemli bulmuş; %96'sı sürdürülebilirlik konularının bir firmanın stratejisi ve operasyonlarına tamamen entegre edilmesi gerektiğine inanmış ve %73'ü bunu markalarını, güvenlerini, itibarlarını ve finansal performanslarını güçlendirmenin bir yolu olarak görmüştür (Przychodzen ve Przychodzen, 2013: 475). Bu argüman doğrultusunda bir firmanın çevresel, teknolojik ve toplumsal girdilere dayalı olarak değer yaratması nedeniyle Dünya çapındaki birçok firma için önemli bir hedef haline gelen sürdürülebilirlik, çevresel etkinin azalması, finansal kazanımlar, yüksek hisse senedi değeri, kurumsal itibarın artması, gelişmiş rekabet gücü, hükûmet ilişkilerinin gelişmesi, teknoloji ve yenilik becerilerinin artması, risk yönetimi becerilerinin artması, imaj ve itibar, marka sadakati, çalışan bağlılığı ve çalışanların işe alınmasının kolaylaşması gibi çeşitli faydalar sağlaması açısından firmaların kurumsal sürdürülebilirliğe yönelmesini sağlamıştır (Landrum, 2018: 287; Liu ve Yan, 2018. 1; Zimek ve Baumgartner, 2017: 1). Böylece Kurumsal sürdürülebilirlik bir firmanın, doğrudan ve dolaylı paydaşlarının (hissedarlar, çalışanlar, müşteriler, baskı grupları, topluluklar vb.) ihtiyaçlarını, gelecekteki paydaşlarının ihtiyaçlarını karşılayabilme yeteneğinden ödün vermeden karşılamak olarak ifade edilmiştir (Dyllick ve Hockerts, 2002: 131). Diğer bir ifade ile kurumsal sürdürülebilirlik firmaları ekonomik, çevresel ve sosyal bileşenleri geliştirme yeteneği ile donatmaya çalışan uzun vadeli bir organizasyonel değişim süreci olarak tanımlanmıştır. Kurumsal sürdürülebilirliğe yönelik dönüşüm süreci, iç ve dış paydaşların ihtiyaçlarını firmanın üretim deneyimine ve faaliyetlerine dahil etmek için stratejilerin yeniden konumlandırılmasını ve yeni yeteneklerin geliştirilmesini gerektirmiştir (Shang vd., 2020: 2). Neubaum ve Zahra (2006) ise bir firmanın, bütün paydaşlarının beklentilerini etkili bir şekilde karşılayarak zaman içinde büyümeyi besleme ve destekleme yeteneği olarak kavramsallaştırmıştır (Montiel ve Delgado-Ceballos,

2014: 8). Borsa İstanbul ise kurumsal sürdürülebilirliğI, "firmalarda uzun vadeli değer yaratmak amacıyla, ekonomik, çevresel ve sosyal faktörlerin kurumsal yönetim ilkeleri ile beraber firma faaliyetlerinde ve karar mekanizmalarında dikkate alınması ve bu faktörlerle bağlantılı risklerin etkin bir biçimde yönetilmesi" olarak tanımlamıştır (İMKB, 2011: 1).

Sürdürülebilirlik kavramının karmaşıklığı ve çok yönlü doğası göz önüne alındığında yapılan tanımlar, firmaların ekonomik, sosyal ve çevresel sermaye tabanını desteklerken aynı zamanda politik alanda sürdürülebilirliğe aktif olarak katkıda bulunarak eş zamanda ele alması beklenen, farklı düzeylerde sistematik olarak birbirine bağımlı bir dizi ekonomik, çevresel ve sosyal kaygıyı ifade etmektedir (Hahn vd., 2010: 218; Hahn vd., 2014: 6; Pongrácz, 2009: 92). Böyle bir sistem perspektifinden bakıldığında, bir firmanın faaliyetlerini gerçekleştirebilmesi ve kâr elde edebilmesinin yanı sıra ekonomik, çevresel ve sosyal faktörlerini dengeleyerek uzun vadeli başarı sağlayabilmesi hem topluma hem de çevreye duyarlı bir firma yaklaşımı sergilediğini göstermektedir (Ceran, 2017: 60). Bu sistemin kurumsal sürdürülebilirlik kavramı aracılığıyla organizasyon düzeyine uygulanması firmalar açısından da oldukça önem arz etmektedir. Bilim insanları, kurumsal düzeyde sürdürülebilirliğin, firmaların bu üç bileşeni dengede tutarak ekonomik, sosyal ve çevresel sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Hahn vd., 2014: 3). Dinamik bir sistemin unsurlarını oluşturan ekonomik, sosyal ve çevresel sürdürülebilirliğin (Basiago, 1998: 150) üç bileşeni alt başlıklarda ayrıntılı olarak incelenmektedir.

2.2.1. Ekonomik Sürdürülebilirlik

Ekonomik sürdürülebilirlik kavramı, sistematik yönetim kullanılarak firma maliyetlerinin en aza indirilmesi, işgücünün üretkenliğinin arttırılması, araştırma ve geliştirme harcamalarının arttırılmasının yanı sıra eğitim ve diğer insan sermayesi türlerine yapılan yatırımlarla ilgilidir (Masocha ve Fatoki, 2018: 4)**.** Dolayısıyla ekonomik sürdürülebilirliğin temelini, firmanın büyüme hedefleri ile yerleşik yönetim ve ekonomi politikalarının uzun vadede karşılıklı uyumu oluşturur (Przychodzen ve Przychodzen, 2013: 478). Aynı zamanda ekonomik sürdürülebilirlik, genel olarak finansal bilgileri içerirken; kârlılık, ücretler, yan haklar, kaynak kullanımı, işgücü verimliliği, iş yaratma, dış kaynak kullanımı ve insan sermayesi gibi konuları da kapsamaktadır (WBCSD, 2002: 7).

2.2.2. Sosyal Sürdürülebilirlik

Sosyal sürdürülebilirlik, firmaların tüketicilerle, yatırımcılarla, hükûmetle ve çalışanlarla olan ilişkilerinde sorumlu olmasını gerektirmektedir. Bunun yanı sıra, bu sürdürülebilirlik yaklaşımı firmaların iç işlerini, firmaya değer katan mekanizmalar yoluyla çalışanların motivasyonunu sağlayarak faaliyet göstermelerini beklemektedir (Masocha ve Fatoki, 2018: 5). Firmaların sosyal sürdürülebilirlik performansının belirlenmesinde işyeri sağlığı ve güvenliği, toplumsal ilişkiler, çalışanları koruma, çalışma uygulamaları, iş etiği ve çalışma koşulları gibi göstergeler ele alınmaktadır (WBCSD, 2002: 7).

2.2.3. Çevresel Sürdürülebilirlik

Çevresel sürdürülebilirlik, fiziksel çevrede değer verilen niteliklerin sürdürülebilmesini ifade etmektedir (Sutton, 2004: 1). Çevresel sürdürülebilirliğin temel amacı ise ekosistemin korunması, doğal kaynakların etkin ve verimli kullanılması, çevre kirliliğinin azaltılması ve gelecek nesillere temiz bir çevre bırakmaktır. Ayrıca bu bileşen enerji ve su verimliliği, atık yönetimi, yenilenebilir enerji kullanımı, karbon ayak izinin azaltılması gibi konulara odaklanmaktadır. Bu argümanı desteklemek için firmalar çevre dostu üretim süreçlerini benimseyerek doğal kaynakların korunmasına katkıda bulunabilir, atık ve emisyonları azaltabilir ve bunların çevre üzerindeki olumsuz etkilerini en aza indirebilir (Bilbil ve Güngör, 2023: 2934). Böylece firmalar açısından çevresel sürdürülebilirlik, kaynak olarak adlandırılan ekonomik girdilerin sağlayıcısı olarak doğal sermayenin korunmasını gerektirir (Basiago, 1998: 155). Bir firmanın çevresel sürdürülebilirliği, firmanın faaliyet gösterdiği doğal sistemler üzerindeki etkileri ile belirlenirken; çevreyle ilgili açık ve örtülü normlara uyum ve bu alandaki yeniliğin benimsenmesi firmaların başarı elde etmesinin ve hayatta kalmasının temel unsurları haline gelir (Asgary vd., 2019: 175; Martínez-Martínez vd., 2019: 381).

Sürdürülebilir kalkınma fikrinin organizasyonel düzeye aktarılması olarak görülen kurumsal sürdürülebilirlik, yukarıdaki ekonomik, sosyal ve çevresel bileşenlerinin sistematik olarak sürdürülebilir firma kimliğine nasıl

entegre edileceğini belirleyen çok bileşenli bir perspektife sahip olduğunu göstermektedir (Przychodzen ve Przychodzen, 2013: 476). Dolayısıyla sosyal, çevresel ve ekonomik sürdürülebilirliğin yönetiminde paydaş teorisi önemli yaklaşımlardan biri olarak görülmüştür. Paydaş teorisi, firmanın amacının tüm paydaşlar için değer yaratmak olduğunu öne sürmektedir. Paydaş teorisinin rolü iş ortamında var olan ilişkinin tanımı, bir firmanın yönetim stratejisine entegre edilebilecek bir yönetim aracı ve bir firmanın operasyonunda meşru menfaati olan paydaşlarının (kişiler veya gruplar) çıkarlarını gözetmeleri gerektiğini açıkça belirten normatif bir teori olarak üç şekilde tanımlanabilir. Eğer firmalar rekabetçi pazarlarda yer edinip varlığını korumak istiyorsa geniş bir toplumsal yerleşikliğe hitap etmeli ve toplumsal çevre ile karşılıklı bağlılıklarını güçlendirmesi gerekmektedir (Appelbaum Vd., 2016: 18; Kwarteng vd., 2016: 2). Ayrıca firmaların baskın (ekonomik) konumları göz önüne alındığında, ekonomik, sosyal ve çevresel sürdürülebilirlik hedeflerinde başarılı olunabilmesi için paydaşlarıyla sürdürdüğü etkileşimlerde daha belirgin bir toplumsal rol oynamaları gerekir (Habisch vd., 2005: 7).

2.3. Örgütsel Değişime Açıklık

Yaşam döngüsünün önemli dinamiklerinden biri olan firmaların çevresel dinamizme uyumlanması, büyüme ve rekabet yeteneklerinin yanı sıra iç ve dış çevredeki değişiklikleri yönetme becerileri ile mümkündür (Weick ve Quinn, 1999: 362). Böylelikle, firmaların dinamik ve sürekli değişen çevreyle karşı karşıya kaldıkları ve bu nedenle değişime ayak uydurmak zorunda oldukları "değiş ya da yok ol" ilkesiyle vurgulanırken (Alvesson ve Sveningsson, 2008: 83; Beer ve Nohria, 2000: 2; Bell ve Collins, 2008: 4; Chen vd., 2017: 98; Deutschman, 2007: 7; Ertürk, 2008: 463; Haveman, 1992: 49; Peter, 2001: 24; Pansera ve Fressoli, 2020: 3), örgütsel değişim kavramına yönelik yapılan araştırmalar birçok ve farklı örgütsel değişim tanımını beraberinde getirmiştir. Örgütsel davranışın bir alt alanı olan örgütsel değişim, minimal değişiklikler yerine firma genelinde yapılan değişiklikleri ifade etmektedir (Rahman vd., 2012: 493). Misyon değişikliği, büyük ölçekli yeni teknolojilerin benimsenmesi, birleşmeler ve yeniden yapılandırma işlemleri gibi firma genelinde yapılan değişiklikler bu kavram kapsamında ileri sürülmektedir (Wells, 2009: 399). Diğer bir deyişle, örgütsel değişim, bir firmanın mevcut yapısını, çalışma rutinlerini, stratejilerini veya kültürünü değiştirdiği bir süreçtir (Li vd., 2021:2). Mevcut kavramsal çalışmalarda, değişimin bireylerin kendileri ve çevreleri üzerindeki etkilerinin var oluşu hususunda görüş birliğine varılırken, örgütsel değişimin başarısının ise bireylerin bu değişimleri benimseyerek, katılımının hem bireysel hem de örgütsel düzeyde yönetilmesi ile mümkün olacağı yönündedir (Bartunek vd., 1992: 205; Herold vd., 2008: 346; Herscovitch ve Meyer, 2002: 478; Lau ve Woodman, 1995: 537; Rafferty ve Griffin, 2006: 1115; Van de Ven ve Poole, 1995: 517; Weber ve Manning, 2001: 228). Doğru yönetilen örgütsel değişim sürecinin; rekabet ortamında kendisini yenileyebilen, mevcut beklentilere uygun yeni ürünler geliştirebilen, değişime esneklikle cevap verebilen işgücü dinamiğine dönüşerek firma başarısına katkıda bulunacağı düşünülmektedir (Gürbüz, 2020: 16).

Örgütsel değişime karşı bireysel tepkiler, duygusal, bilişsel ve davranışsal bileşenleriyle açıklanarak, bireylerin değişim karşısında nasıl hissettikleri, ne düşündükleri ve nasıl davrandıkları şeklinde kavramsallaştırılmıştır (Oreg vd., 2011: 17). Örgütsel değişim literatüründe yaygın olarak kabul edilen görüş, çalışanların işbirliğinin planlanmış hemen hemen tüm örgütsel değişikliklerin başarısı için önemli bir anahtar olduğu vurgusudur. Çalışanların değişim girişimleriyle ilgili tutum ve davranışlarını nasıl oluşturduğunu anlamak, değişim programlarının başarısını tahmin etmek için oldukça kritik bir öneme sahiptir (Bisel ve Barge 2011: 257-258; Lewis, 2006: 26). Bilim insanlarının ve uygulamacıların hemfikir oldukları bir diğer görüş ise örgütsel değişim süreçleri ve programlarında birincil engelin çalışanların değişime karşı sergiledikleri direnç hususudur. Bu husus, çalışanların değişime yönelik bilişsel ve davranışsal tepkilerinin bir çıktısı olarak kabul edilmektedir (Avey vd., 2008:49; Gilley vd., 2009: 38; Reichers vd., 1997: 48; Stanley vd., 2005).

Değişime hazır olma, değişime bağlılık, değişime direnç, değişime karşı sinizm gibi kavramsallaştırılan tutum ve davranışlardan biri olarak varsayılan (Choi ve Ruona, 2011: 4; Vu, 2020: 50; Choi, 2011: 479) aynı zamanda ve başarılı bir değişimin temel koşulu olarak ileri sürülen değişime açıklık kavramı (Miller vd., 1994: 60), çalışanların bir değişimi desteklemeye ne kadar istekli olduklarını, değişimin potansiyel sonuçları üzerinde olumlu etkilerini ifade etmektedir (Armenakis ve Bedeian, 1999: 294; Augustsson vd., 2017: 3; Covin ve Kilmann, 1990: 238; Martin vd., 2005: 263-264). Bireyin esnekliğini ön plana çıkaran bir özellik olarak tanımlanan örgütsel değişime açıklık kavramı, toleranssızlık, katılık, dogmacılık gibi kişilik özelliklerinin aksine bireyin bir durum ya da sürece karşı esnek ve gönüllü tutumlarını ifade etmektedir. Değişime açıklık kavramı aynı zamanda yok sayma, düşünme,

kabul etme gibi aşamaları içeren bir süreçtir (Eroğlu ve Alga, 2019: 1253). Çalışanların ihtiyaç ve bilgi ortamlarının değişiminde değişimi destekleme ve değişimin potansiyel sonuçlarına yönelik olumlu duygu, başarılı planlanmış değişim için gerekli bir başlangıç koşulu olarak da tanımlanmaktadır (Miller vd., 1994: 60).

Bireylerin değişime karşı açıklığı, değişimi kabul etme ve değişime olumlu bir bakış açısı olmak üzere iki alt bileşen çerçevesinde nitelendirilmiştir (Wanberg ve Benas, 2000: 135). Değişimi kabul ederek, destekleyen çalışanlar diğer bir ifade ile değişime açık bireyler örgütsel değişimi yeni hedeflere ulaşmak adına motive edici ve anlamlı bir etmen olarak değerlendirirken; değişime kapalı bir tutum sergileyen yine diğer bir ifade ile değişime açık olmayan bireyler, örgütsel değişimi bir tehdit unsuru olarak değerlendirmektedir (Hinduan vd., 2009: 63). Değişime açık olmayan çalışanlarda belirsizlik, yabancılaşma, kaygı, işe devamsızlık, stres hatta işten ayrılma gibi olumsuz tutum ve davranış bulgularına ulaşılmıştır (Eby vd., 2000: 420). Örgütte yer alan çalışan açısında psikolojik sözleşme ile uyum sağlamayan bir değişim alanın varlığı, çalışan ve örgütü karşı karşıya getirebilmektedir (Chawla ve Kelloway, 2004: 495). Yapılan araştırmalar ve ulaşılan bulgular doğrultusunda, örgütsel değişimi başarılı bir şekilde gerçekleştirebilmek için insanların zihinsel ve duygusal boyutlarının göz ardı edilmemesinin son derece önemli olduğu aksi durumda pek çok örgütsel değişim girişiminin sonuçsuz kalacağından söz etmek mümkündür (Çınar ve Toker, 2018: 20; Devos vd., 2007: 611). Örgütsel değişime yönelik var olan tutumlar; duygusal tutum, bilişsel tutum ve davranışsal tutum şeklinde karakterize edilmektedir. Duygusal tutum, çalışanların değişime karşı ne kadar hevesli ve mutlu olduklarını içerirken, bilişsel tutum, çalışanların değişimin çıktılarına olan inancının olumlu olmasıdır. Son olarak davranışsal tutum ise, çalışanların değişim sürecinin bir parçası olması veya katkıda bulunmasıdır (Işık, 2023: 9012; Yousef, 2000: 567; Zadeoğluları, 2010: 9). Örgütsel değişime açıklık, çalışanların iş davranış ve tutumları üzerine yapılan çalışmalara kavramsal bir temel oluşturan Sosyal Mübadele Kuramı'na dayanmaktadır (Adams, 1965: 267; Aryee vd., 2022: 268; Befu, 1977: 258; Ballinger ve Rockmann, 2010: 374; Blau, 1989: 16; Ekeh, 1974: 10; Cropanzano vd., 2001: 8; Cropanzano ve Mitchell, 2005: 874; Shore vd., 2009: 290; Sprecher, 1998: 32). Sosyal mübadele kuramı, bireyler arasındaki kaynak değişimi sonucu ortaya çıkan etkileşimleri açıklayan en eski kuramlardan biridir. Kuram, örgütlerde var olan ilişkilerin dinamiklerini geniş bir perspektiften açıklayabilme mekanizmasına sahiptir (Çalışkan, 2022: 193).

2.4. Firma Performansı

Firma performansı, organizasyonel araştırmalarda öne çıkan temel kavramlardan biridir. Bu kavram, önemine rağmen yıllar içinde çeşitli eleştirilere maruz kalmış ve bilimsel açıdan titiz bir şekilde tanımlanması zor bir konu olmaya devam etmiştir (Miller vd., 2013: 948). Kaplan ve Norton'un (1992) dengeli puan kartı üzerine ufuk açıcı çalışmasından bu yana firma performansı literatürde çok kapsamlı şekillerde incelenmiştir (Benet vd., 2022: 317). Firma performansı, bir işletmenin rekabet avantajını sürdürmek için benimsediği stratejilerin ve kullanılan araçların, belirlenen hedeflere ne kadar etkili bir şekilde ulaştığını yansıtarak, başarı düzeyini belirler (Bulut vd., 2013: 211). Dolayısıyla her stratejik yönelimin firmalardaki büyüme ve kârlılık performansı üzerinde çeşitli etkileri söz konusudur (Zehir vd., 2011: 900). Literatürde, farklı stratejik yönelimlerin performansla ilişkisinin incelenmesinde dikkate alınan kriterlerin çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Bu çerçevede, firmanın performansının incelenen niteliksel ve niceliksel özellikleri, yapılan araştırmanın amacı ve kapsamına göre değişkenlik göstermektedir (Bulut vd., 2009: 3).

Firma performansı, bir dizi finansal ve finansal olmayan performans göstergeleri aracılığıyla firmaların pazardaki göreceli başarısının bir ölçümü olarak tanımlanmaktadır. Spesifik olarak, toplam satışlar ve kârlılık temel finansal performans göstergeleridir; Pazar payı ise stratejik pazarlamada yaygın olarak kullanılan finansal olmayan veya operasyonel bir performans göstergesidir. Bir firmanın kârlılık düzeyinin yanı sıra toplam satışları, müşterilerden elde edilen doğrudan kazanç düzeyini yansıttığı için sıklıkla firma performansının bir göstergesi olarak kullanılır (Ngo ve O'cass, 2013: 4). Firma düzeyinde performansın çeşitli ölçüm yöntemleri ve göstergelerle değerlendirilmesi, bir firmanın sağlığı ve etkinliği hakkında kapsamlı bir bilgi sunabilmektedir. Bu ölçümler genellikle finansal ve finansal olmayan (operasyonel) alanları içerir ve firmanın stratejik hedeflere ulaşıp ulaşmadığını değerlendirmek için kullanılır. Örneğin, muhasebe ölçütleri, Lerner endeksi, girdi başına satışlar ve toplam faktör verimliliği gösterge olabilir. Bu ölçümler, genellikle birbiriyle ilişkilidir, ancak her biri firma performansının farklı yönlerini yönünü vurgular. Küresel bir pazara maruz kalmak, bu performans ölçütlerini etkileyebilir, ancak her ölçütün etkilenme şekli farklı olabilmektedir (De Loecker ve Goldberg, 2014: 1). Firma performansı, firmalarda

performans ölçümlerinin etkin bir şekilde kullanımıyla bağlantılıdır (Altındağ vd., 2011: 22).

Firmaların gerçekleştirdiği üretim ve pazarlama gibi birçok gündelik faaliyet doğrudan firma performansını finansal ve finansal olmayan yönlerden etkilemektedir (Upton, 1994: 82). Finansal performansın raporlanmasında kurumsal sürdürülebilirlik raporlamaları son yıllarda destekleyici bir etken olarak görülmektedir (Karaçayır ve Afşar, 2024: 49). Ayrıca yeşil inovasyonların sağladığı ekonomik faydalar da firmaların finansal ve finansal olmayan performanslarına katkılar sağlar (Yücel, 2021: 420). Firmanın performansı, örgütsel değişim yönetimi açısından da hayati öneme sahiptir. Önceden belirlenen hedeflerin ne kadarının başarıldığı ve bunun miktar, nitelik ve maliyet-fayda açısından değerlendirilmesi gerekmektedir (Çömez, 2014: 20). Bu çalışma kapsamında firma performansı, finansal performans ve büyüme performansı bileşenleriyle niceliksel olarak ele alınmıştır (Altındağ vd., 2011: 24).

3. HİPOTEZ GELİŞTİRME

3.1. Yeşil İnovasyon ve Örgütsel Değişime Açıklık Arasındaki İlişki

Organizasyonel inovasyon teorileri, yeşil inovasyon için firmaların iç faktörlerinin gerekli olduğunu göstermektedir (McLean 2005, 240). Miller vd. 1994 yılındaki çalışmalarında planlanmış bir örgütsel değişimin gerçekleşebilmesi için değişime açıklığın ön koşul olduğunu söylemişlerdir (Miller vd., 1994: 60). Bununla birlikte örgütsel değişimin gerçekleşmesi için inovasyon teşvik edilmelidir (Men vd., 2020: 2). Literatürde örgütsel değişime açıklık çoğu durumda öğrenmeyle en güçlü ilişkilere sahip inovasyon değişkeni olarak kabul edilmektedir (Vigoda-Gadot vd., 2005: 9). Hurley ve Hult 1998 yılındaki çalışmalarında inovasyon davranışının yeni fikirlere açıklık kavramına bağlı ve firma kültürünün ayrılmaz bir parçası olduğunu ortaya koymuşlardır. Onlara göre inovasyon, organizasyonun yeniliğe yöneliminin bir ölçüsüdür (Hurley ve Hult, 1998: 48). Taggar 2002 yılındaki çalışmasında grup üyelerinin davranışlarıyla ölçülen, örgütsel deneyime açıklık değişkeni ile inovasyonun bağlı olduğu yaratıcılık süreçleri arasında pozitif bir ilişki ortaya koymuştur (Taggar, 2002: 323). Araştırmacılar, çevre dostu ürünler üretmek için şirketlerin yeşil organizasyon kültürü değerlerini benimsemesi gerektiğini ileri sürmektedirler (Wang vd., 2022: 4). Alshammari ve Alshammari 2023 yılındaki çalışmalarında yeşil inovasyon ile inovasyon iklimi arasında önemli ve pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koyarak, yeşil inovasyonun değişime açıklık, yaratıcılık kültürü, ve çevre dostu çözümler geliştirme isteğiyle ilgili olduğunu doğrulamaktadır. Yeşil inovasyon, doğası gereği, sürdürülebilirlik için işlevler arası işbirliğini değişime açıklığı ve sürekli iyileştirmeyi teşvik eden bir kültürü teşvik eder (Alshammari ve Alshammari, 2023: 4 – 16). Böylelikle yukarıdaki literatür taramasına dayanarak, bu çalışma aşağıdaki hipotezi öngörmektedir:

H_1: Yeşil İnovasyonun Örgütsel Değişime Açıklık üzerinde olumlu etkisi vardır.

3.2. Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Örgütsel Değişime Açıklık Arasındaki İlişki

Sürdürülebilirlik, örgütsel yaşamın içinde giderek daha fazla benimsenmiş ve çoğu durumda yerleşik bir kavram haline gelmiştir (Greenwood, 2015: 6). Böylelikle kurumsal sürdürülebilirliğin, sosyal ve çevresel bileşenlerinin bir firmanın vizyonuna, kültürüne ve operasyonlarına tam olarak entegre edilmesi gerekli kılınmış; bu durum köklü bir örgütsel değişim sürecini beraberinde getirmiştir (Paraschiv, 2012: 404). Sürdürülebilirlik için değişim yaratmada bireysel etkinin öneminin yanı sıra olası gerilimlere yanıtın temelini oluşturabilecek yaklaşımları, etik kuralları ve ilkeleri de benimsemeyi gerektirmiştir (Millar vd., 2012: 497). Bu nedenle bir firmanın değişimle başa çıkabilmesi için teknoloji, yapı veya sistemlerdeki değişiklikler yeterli olmamıştır. Bu argüman doğrultusunda Ryan vd. (2012), firmaların tek başına hareket edemeyeceğini, bunun yerine kolektif olarak hareket edebileceğini dile getirmiştir. Dolayısıyla firmanın değişim yeteneği ve dürtüsü büyük ölçüde çalışanlarının değişime açıklığına, bağlılığına ve motivasyonuna bağlı kılınmıştır (Devos, 2007: 608; Appelbaum, 2016: 91). Çınar ve Toker 2018 yılında yaptıkları çalışmada çalışanların değişime açıklık düzeylerinin kurumsal hedefleri gerçekleştirmekte etkili olduğunu bulmuşlardır (Çınar ve Toker, 2018: 25). Ayrıca Gao ve Zhang 2006 yılındaki çalışmalarında kurumsal sürdürülebilirlik için ekonomik, çevresel ve sosyal sorumluluk faaliyetlerinin de ötesinde kurumsal kültürde sistematik bir değişimin gerektiğini öne sürmüşlerdir (Gao ve Zhang, 2006: 724). Böylelikle yukarıdaki literatür taramasına dayanarak, bu çalışma aşağıdaki hipotezi öngörmektedir:

H_2: Kurumsal Sürdürülebilirliğin Örgütsel Değişime Açıklık üzerinde olumlu etkisi vardır.

3.3. Yeşil İnovasyon ve Firma Performansı Arasındaki İlişki

Günümüzün rekabetçi dünyasında, yeşil inovasyon, yüksek Pazar oranlarını ve rekabet avantajını hedefleyen firmaların giderek daha fazla ilgisini çekmektedir. Özellikle üretici firmalar, tüketici tarafından kullanımı sırasında daha az enerji tüketilmesine, tüketim sonrasında minimum atık oluşmasına veya zararlı madde içermeyen yeni ürün tasarımlarına odaklanmaktadır. Küçükoğlu ve Pınar 2015 yılında Türkiye'deki 162 firma üzerinde yapmış oldukları çalışmalarında yeşil inovasyon ile firma performansı arasında anlamlı bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir (Küçükoğlu ve Pınar, 2015: 1237). Zehir ve Özgül 2020 yılında yapmış oldukları çalışmalarında yeşil ürün inovasyonunun ve yeşil süreç inovasyonunun firma performansı üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi olduğunu ortaya koymuşlardır (Zehir ve Özgül, 2020: 20). Chen vd. 2006 yılında Tayvan'da elektronik ve information technology endüstrisi üzerine yapmış oldukları çalışmalarında yeşil ürün inovasyonu ve yeşil süreç inovasyonu ile firmaların daha fazla rekabet avantajı elde eder ve bunun da firma performansını artırdığı sonucuna ulaşmışlardır (Chen vd., 2006: 335). Lin vd. (2013) Vietnam motosiklet endüstrisindeki 208 firma üzerinde yaptıkları ampirik çalışmalarıyla yeşil ürün inovasyonunun firma performansı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir (Lin vd., 2013: 101). Xie vd. Çin'deki 221 imalat firması üzerine yaptıkları araştırmada yeşil süreç inovasyonunun firmaların finansal performansı üzerinde U şeklinde bir etkisi olduğunu, etkinin başlangıçta olumsuz olduğunu, ancak daha sonra yeşil süreç inovasyonunun düzeyi arttıkça daha olumlu hale geldiğini bulmuşlardır (Xie vd., 2022: 9). Böylelikle yukarıdaki literatür taramasına dayanarak, bu çalışma aşağıdaki hipotezi öngörmektedir:

H_3: Yeşil İnovasyonun Firma Performansı üzerinde olumlu etkisi vardır.

3.4. Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Firma Performansı Arasındaki İlişki

Kurumsal sürdürülebilirlik, uzun vadeli paydaş değeri sağlayan bir yaklaşımdır. Böyle bir yaklaşım, etik, sosyal, çevresel, kültürel ve ekonomik alanlar da dahil olmak üzere birçok bileşeni bütünleştiren bir iş stratejisini uygulamaktadır. Firmaların iş ortamı üzerindeki olumsuz çevresel ve sosyal etkilerini hafifletirken aynı zamanda kısa vadeli kazançla da uğraşmaları gerektiği ilkesine dayanmaktadır. Kurumsal sürdürülebilirlik, firmanın sürdürülebilir kalkınması için her derde deva olarak görülse de, özellikle VUCA ortamında, birçok firmanın iş ortamına katılımını ve taahhüdünü gerektirmektedir (Frempong vd., 2021: 2; Liu ve Yan, 2018: 1). Ghardallou (2022) göre bu argümanın kilit noktası, bir firmanın sürdürülebilirlik faaliyetlerine katılımının, firmanın etnik kimliğini güçlendirdiği ve bu durumun daha yüksek paydaş memnuniyeti ve gelişmiş finansal performansla ilişkilendirildiğidir. Öte yandan, kurumsal sürdürülebilirlik çabalarının uygulanmasının finansal piyasa faydalarını ve risk azaltımını iyileştirdiği dolayısıyla firma performansını arttırdığını ileri sürmüştür (Ghardallou, 2022: 4). Başka bir perspektiften bakacak olursak, kurumsal sürdürülebilirliğin sosyal sürdürülebilirlik bünyesinde yer alan kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları, bir firmanın finansal performansını ve değerini etkileyen faktörler arasında finansal göstergelerin ötesinde önemli bir rol oynayabilir. Sosyal sorumluluk uygulamalarına katılım, marka itibarı üzerinde olumlu bir etki yaratarak tüketiciler arasında daha güvenilir ve değerli olarak algılanmalarını sağlayabilir. Aynı zamanda, gönüllü olarak yürütülen sosyal sorumluluk davranışı, firmaların hükûmet düzenlemelerinden kaçınmasına ve dolayısıyla uyum maliyetlerini azaltmasına yardımcı olabilir. Ayrıca, sosyal sorumluluk sahibi firmalar, sosyal konulara duyarlı tüketicilere hitap ederek daha fazla satış ve finansal performans elde edebilirler. Bu nedenle, sosyal sorumluluk uygulamaları, sadece finansal sonuçları değil, aynı zamanda firma performansını ve sürdürülebilirliğini de güçlendirebilir (Dhaliwal vd., 2011: 62). Firmaların kurumsal yönetim ve kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri yoluyla sadece hissedarlarına değil, aynı zamanda daha geniş paydaş kitlesinin çıkarlarına da odaklanmaları durumunda uzun vadeli büyüme performansının sağlanabileceğini savunulmaktadır (Okafor vd., 2021: 2). Kurumsal sürdürülebilirlik kültürünün firma içinde oluşturulması, firmanın uzun ömürlülüğü ile birlikte performansını artırabilir ve bu durum, ülke ekonomisinde yükselen sürdürülebilir etkiyi temsil edebilir (Kuşat, 2012: 239). Bazı stratejistler çevre odaklı bir kurum kültürü benimsemenin ve stratejik değerini anlamanın sürdürülebilir kurumsal başarı için son derece önemli olduğunu vurgulamaktadır (Chan vd., 2012: 621). Yu ve Huo (2019) çalışmalarında, çevresel yönelimin finansal performans üzerinde doğrudan pozitif etkiye sahip olduğunu ve bu durumun firma içerisinde çevre odaklı kültür oluşturma ihtiyacını pekiştirdiğini belirtmişlerdir (Zehir ve Ozgul, 2020: 16). Böylelikle yukarıdaki literatür taramasına dayanarak, bu çalışma aşağıdaki hipotezi öngörmektedir:

H_4: Kurumsal Sürdürülebilirliğin Firma Performansı üzerinde olumlu etkisi vardır.

3.5. Örgütsel Değişime Açıklık ve Firma Performansı Arasındaki İlişki

Örgütsel değişime açıklık, değişime uyum sağlama ve değişimi kabul etme isteğini de içeren, örgütlerde başarılı değişim yönetimi için gerekli bir ilk koşuldur (Köroğlu ve Çalışkan, 202: 104). Wu vd. 2013 yılında yapmış oldukları çalışmalarında açıklığın değerini ampirik olarak göstermişlerdir. Çalışma açıklık ve firma performansı arasındaki ilişkide inovasyon yeteneklerinin aracılık rolünü ampirik olarak incelenmesi nedeniyle literatürdeki bir boşluğu doldurmuştur. Bu çalışmanın sonuçları, açıklığın inovasyon yetenekleri üzerinden dolaylı olarak firma performansını etkilediğini göstermiştir (Wu vd., 2013: 712). Küçüker ve Özdemir 2022 yılında yapmış oldukları çalışmalarında örgütsel değişimin firma performansı üzerinde etkili olduğunu bulmuşlardır (Küçüker ve Özdemir, 2022: 1725). Böylelikle yukarıdaki literatür taramasına dayanarak, bu çalışma aşağıdaki hipotezi öngörmektedir:

H_5: Örgütsel Değişime Açıklığın Firma Performansı üzerinde olumlu etkisi vardır.

3.6. Yeşil İnovasyon Ve Kurumsal Sürdürülebilirliğin Firma Performansına Etkisinde Örgütsel Değişime Açıklığın Aracılık Rolü

Literatürde Yeşil İnovasyon, Kurumsal Sürdürülebilirlik ve Firma Performansı değişkenleri arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalarda Örgütsel Değişime Açıklığın aracılık rolünü inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak yukarıdaki değişkenler arasındaki ilişkilere dayandırılarak oluşturulan hipotezlere göre, bu çalışma aşağıdaki hipotezleri öngörmektedir:

H_6: Yeşil İnovasyonun Firma Performansına etkisinde Örgütsel Değişime Açıklığın aracılık rolü vardır.

$H_{7:}$ Kurumsal Sürdürülebilirliğin Firma Performansına etkisinde Örgütsel Değişime Açıklığın aracılık rolü vardır.

4. METODOLOJİ

Bu bölümde, Yeşil İnovasyon, Kurumsal Sürdürülebilirlik, Örgütsel Değişime Açıklık ve Firma Performansı kavramlarına ilişkin literatür taramasından ortaya çıkan temel teorik ve ampirik bulgular sunulmaktadır.

4.1. Kavramsal Model

Araştırmanın kavramsal modeli Şekil 1'de gösterilmiş olup, bağımsız değişkenler olarak Yeşil İnovasyon (GI) ve Kurumsal Sürdürülebilirlik (CS), aracı değişken olarak Örgütsel Değişime Açıklık (OOC), bağımlı değişken olarak ise Firma Performansı (FP) kullanılmıştır.

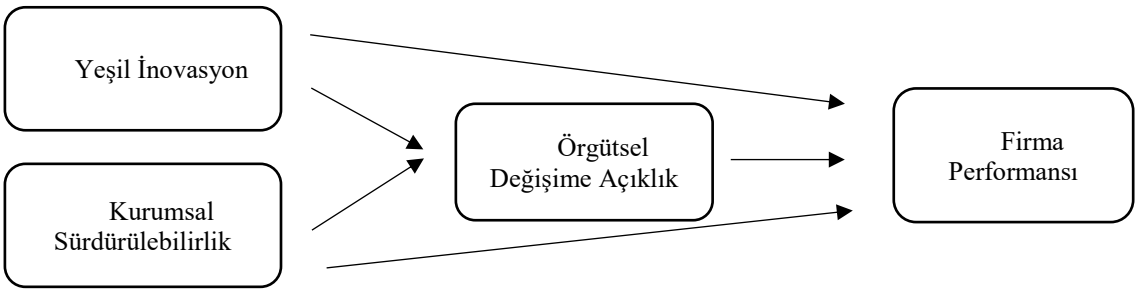

Şekil 1. Araştırmanın Kavramsal Modeli

4.2. Örneklem ve Kullanılan Ölçekler

Araştırmanın evrenini Marmara bölgesinde sanayi ve hizmet sektöründe faaliyet gösteren firmalar oluşturmaktadır. Evrene giren firmalara kolayda örnekleme yöntemi ile ulaşılmıştır. Kayıtlı tüm firmalara ulaşmak mümkün olmadığından çalışmanın örneklem büyüklüğü Krejcie ve Morgan (1970) 'nın çalışmasına dayanarak 384 ve üstü olarak belirlenmiştir. Bu çalışmaya göre istatistiki olarak sayı arttıkça örneklem büyüklüğünün azalan bir oranda arttığı ve 380 rakamının üzerindeki sayıların nispeten sabit kaldığı belirtilmektedir (Krejcie&Morgan, 1970:

610). Araştırmada, sosyal bilimlerde sıkça başvurulan bir veri toplama aracı olan anket yöntemi kullanılmıştır. Günümüz koşullarında hızlı ve geniş bir kitleye ulaşarak verilerin daha güvenilir şekilde elde edilebilmesi amacıyla ise anket, katılımcılara çevrimiçi ortamda sunulmuştur. Anket, demografik bilgiler, firma hakkında bilgiler ve değişkenleri içeren soru ifadelerinden oluşmaktadır. Ankette yer alan ifadeler, 5'li Likert tipi ölçek kullanılarak toplanmıştır.

Yeşil İnovasyon Ölçeği (Yİ): Yeşil İnovasyon Ölçeği olarak Chen, Lai ve Wen (2006) tarafından geliştirilen ve Özgül (2020) tarafından Türkçe'ye uyarlaması yapılan ölçek kullanılmıştır. Bu ölçek her biri 4 ifade içeren 2 alt bileşen ile ölçümlenmektedir. Yeşil İnovasyon ölçeği, her biri dört ifadeden oluşan yeşil ürün inovasyonu ve yeşil süreç inovasyonu olmak üzere, iki alt bileşen ve toplam 8 ifadeden oluşmaktadır. Dayanak çalışmada yeşil inovasyonun, yeşil ürün inovasyonu alt bileşeni için hesaplanan Crobach's alpha değeri 0,901, yeşil süreç inovasyonu alt bileşeni için hesaplanan Crobach's alpha değeri 0,839' dur. Ölçekte yer alan örnek bir ifade şu şekilde "Firmamız üretim sürecinde hammadde kullanımını azaltır." Olup, ölçek ters ifade içermemektedir. Ankette yer alan sorular, 1'den (kesinlikle katılmıyorum) 5'e (tamamen katılıyorum) kadar uzanan 5'li Likert tipi ölçek kullanılarak oluşturulmuştur.

Kurumsal Sürdürülebilirlik Ölçeği (KS): Masocha ve Fatoki (2018) tarafından geliştirilen ve Şardağı (2021) tarafından Türkçe'ye uyarlaması yapılan ölçek kullanılmıştır. Bu ölçek 3 alt bileşen ve toplam 20 ifadeden oluşmakta olup; çevresel sürdürülebilirlik için 7, sosyal sürdürülebilirlik için 7 ve ekonomik sürdürülebilirlik için 6 ifade yer almaktadır. Dayanak çalışmada kurumsal sürdürülebilirliğin, çevresel sürdürülebilirlik alt bileşeni için hesaplanan Crobach's alpha değeri 0,924, sosyal sürdürülebilirlik alt bileşeni için hesaplanan Crobach's alpha değeri 0,923 ve ekonomik sürdürülebilirlik alt bileşeni için hesaplanan Crobach's alpha değeri 0,891'dır. Ölçekte yer alan örnek bir ifade şu şekilde "Sürdürülebilir iş uygulamalarımız çevre sorunlarına odaklanmaktadır." Olup, ölçek ters ifade içermemektedir. Ankette yer alan sorular, 1'den (kesinlikle katılmıyorum) 5'e (tamamen katılıyorum) kadar uzanan 5'li Likert tipi ölçek kullanılarak oluşturulmuştur.

Örgütsel Değişime Açıklık Ölçeği (ÖDA): Örgütsel değişime açıklığı ölçmek için Çalışkan (2022) tarafından geliştirilen 6 ifade ve tek bileşenden oluşan Örgütsel Değişime Açıklık Ölçeği kullanılmıştır. Dayanak çalışmada ölçeğin bütünü için hesaplanan Crobach's alpha farklı sektörler için 0,845- 0,921aralığında çıkmıştır. Ölçekte yer alan örnek bir ifade şu şekilde " Kurumumun değişimle istenen amaçlara ulaşabileceğini düşünüyorum." olup, ölçek ters ifade içermemektedir. Ankette yer alan sorular, 1'den (kesinlikle katılmıyorum) 5'e (tamamen katılıyorum) kadar uzanan 5'li Likert tipi ölçek kullanılarak oluşturulmuştur.

Firma Performansı Ölçeği (FP): Altındağ'ın 2011 yılındaki çalışmasındaki 12 maddelik ölçek kullanılmıştır. Bu ölçekte firma performansı; finansal performans ve büyüme performansı bileşenleriyle iki bileşenli olarak ele alınmaktadır ve her bir alt bileşen 6 ifade içermektedir (Altındağ, 2011: 81). Dayanak çalışmada firma performansı ölçeğinin finansal performans alt bileşeni için hesaplanan Crobach's alpha değeri 0,871, büyüme performansı alt bileşeni için hesaplanan Crobach's alpha değeri 0,906' dır. Ölçekte yer alan örnek bir ifade şu şekilde "Vergi öncesi ortalama net kârlılığınız" olup, ölçek ters ifade içermemektedir. Ankette yer alan sorular, 1'den (1) Çok düşük 5'e (Çok Yüksek) kadar uzanan 5'li Likert tipi ölçek kullanılarak oluşturulmuştur.

5. ANALİZLER

5.1. Araştırmada Kullanılan Ölçeklerin Geçerlilik ve Güvenirlilik Analizler

Araştırmada toplanan verileri analizinde SPSS istatistiksel paket programı kullanılmıştır. Öncelikle araştırmaya katılan 399 kişinin sosyo-demografik özelliklere ilişkin analizler yapılmıştır. Araştırma katılımcılarının cinsiyet dağılımına bakıldığında %62,7'si kadın, %37,3'ü ise erkektir. Katılımcıların yaş aralığı, %6,5'i 25 yaş ve altı, %33,1'i 26-35 yaş, %39,6'sı 35-45 yaş, %18'i 45-55 yaş, %2,8'i 56 yaş ve üzeridir. Ankete katılanların %15,3'ü Lise, %11,3'ü Önlisans, %48,1'i Üniversite, %20,3'ü ise Yüksek Lisans ve %4,5'i ise Doktora mezunu olup; %53,1'i evli %46,9'u ise bekardır. Katılımcıların ortalama çalışma sürelerinin 15,69 yıl, son görev aldıkları kurumdaki ortalama çalışma sürelerinin ise 8 yıl olduğu görülmektedir. Görev ünvanı dağılımı ise, %10,8'i firma sahibi veya ortağı, %11,8'i üst düzey yönetici, %40,4'ü orta düzey yönetici, %37,1'i ise çeşitli birimlerde görev yapan çalışanlardan oluşmaktadır. Araştırmaya katılan çalışanların %37,3'ü üretim sektöründe, %62,7'si ise hizmet sektöründe yer

alan işletmelerde çalışmaktadır. Çalıştıkları kurumların faaliyette bulunma sürelerinin ortalaması ise 29,07 yıl olarak hesaplanmıştır.

Araştırmanın kavramsal modelinde yer alan değişkenlere ilişkin ölçeklerin ve bileşenlerinin güvenilirlik analizi Cronbach's Alpha ile ölçülmüş olup sonuçlar Tablo 1'de gösterilmiştir. Ölçeklerdeki ifadelerin tutarlı olup olmadığını ve tüm ifadelerin aynı konuyu ölçüp ölçmediğini test etmek için güvenilirlik analizi yapılmıştır. Sonuçların güvenilir olması için ölçümlerin güvenilir olması gerekir. Bu bağlamda ölçeğin güvenilirliği Cronbach alfa ile incelenmiştir. Güvenilirlik analizinde, 0 ile 1 arasında değişen Cronbach alfa (a) katsayı değeri 0,00 ile 0,40 arasında ise ölçek güvenilir değildir; 0,40 ile 0,60 arasında ise ölçek düşük güvenilirliğe sahiptir; 0,60 ile 0,80 arasında ise ölçek oldukça güvenilirdir; 0,80 ile 1,00 arasında ise ölçek oldukça güvenilirdir (Çelik ve Uzunçarşılı, 2023:10). Bu araştırmanın analizinde güvenilirlik katsayısını artırmak amacıyla yeşil inovasyon ölçeğinden 1 soru, kurumsal sürdürülebilirlik ölçeğinden 3 soru ve firma performansından 2 soru çıkartılmıştır. Tablo 1'de verilen sonuçlar incelendiğinde, Ölçeklere ilişkin Cronbach's Alpha yeşil inovasyon ölçeği için 0,894; kurumsal sürdürülebilirlik ölçeği 0,955; örgütsel değişime açıklık ölçeği için 0,918; firma performansı ölçeği için 0,925 olarak hesaplanmıştır. Ayrıca alt bileşen güvenirlikleri de 0,826 – 0,932 aralığında olduğu görülmüştür. Bu sonuçlara dayanarak tüm sonuçların oldukça güvenilir olduğu söylenebilir.

Tablo 1: Güvenirlik Düzeyleri

Ölçekler ve Bileşenler	**İfade Sayısı**	**Cronbach's Alpha**
Yeşil İnovasyon Ölçeği (Yİ)	**7**	**0,894**
Yeşil Ürün İnovasyonu	3	0,826
Yeşil Süreç İnovasyonu	4	0,857
Kurumsal Sürdürülebilirlik Ölçeği (KS)	**17**	**0,955**
Çevresel Sürdürülebilirlik	7	0,928
Ekonomik Sürdürülebilirlik	5	0,895
Sosyal Sürdürülebilirlik	5	0,932
Örgütsel Değişime Açıklık Ölçeği (ÖDA)	**6**	**0,918**
Firma Performansı Ölçeği (FP)	**10**	**0,925**
Mali Performans	5	0,924
Büyüme Performansı	5	0,879

5.2. Faktör Analizleri

Faktör analizi, değişkenler arasındaki korelasyonları faktör adı verilen daha temel varlıklar açısından açıklamak için kullanılan bir yöntem olup (Cudeck, 2000: 265), çok sayıda öğe (örneğin anket yanıtları) arasındaki karşılıklı korelasyonları inceleyerek, bu öğeleri daha küçük, anlam açısından benzer gruplar olan faktörlerde birleştirmektedir. Bu faktörler, birbiriyle ilişkili değişkenleri içermekte ve genellikle benzer bir içerik taşımaktadır. Açıklayıcı (Açımlayıcı) faktör analizi ise, değişkenlerin bağımsızlık ya da bağımlılık durumunu göz önünde bulundurmaz. Bunun yerine, önceden belirlenmiş hipotezlere dayanmayan, değişkenler arasındaki karşılıklı bağımlılığı ortaya koyan bir tekniktir (Hooper, 2012: 1). Araştırmadaki tüm ölçeklerin faktör yükleri Açıklayıcı Faktör Analizi ile tespit edilmiştir. Açıklayıcı faktör analizi yapmadan önce, örneklem büyüklüğünün ve ifade sayısının faktörleştirmeye uygun olup olmadığını tespit etmek amacıyla her bir ölçeğe Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) testi uygulanmıştır. Analizler sonucunda her bir ölçeğin KMO değerinin ≥ 0,60 olduğu görülmüştür. Bu bulgular ışığında, örneklem büyüklüğü ve maddelerin faktör analizi için "yeterli" olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca, elde edilen sonuçlar değişkenler arasında güçlü bir korelasyon olduğunu ve anketin doğruluğunun başarıyla onaylandığını göstermektedir. Daha sonra bir faktörün Bartlett Küresellik testi sonuçları incelenerek, elde edilen ki-kare değerinin anlamlılığı kontrol edilmiştir. Bu doğrultuda, verilerin çok değişkenli normal dağılımdan geldiği doğrulanarak verilerin faktör analizine uygun olduğu belirlenmiştir. Daha sonra her bir ölçek faktör yapılarının incelenmesi amacıyla Temel Bileşenler Analizi (Principal Components Analysis) ve Varimax döndürme yöntemleri kullanılarak açıklayıcı faktör analizi yapılmıştır. Tüm faktör dağılımları ve ilgili değerler tablolarda verilmiştir.

5.2.1. Yeşil İnovasyon Ölçeğinin Faktör Analizi

Yeşil inovasyon ölçeğinin faktör analizi sonuçlarına göre; iki bileşenden oluşan yapının toplam açıklanan varyans değeri %71,975 olup faktör yapısı orijinal ölçekle uyumlu olacak şekilde iki bileşene ayrılmıştır. Alt bileşenlerden yeşil ürün inovasyonu için açıklanan varyans %39,140; yeşil süreç inovasyonu için %32,835 bulunmuştur. Yeşil ürün inovasyonu alt bileşeninin 4. ifadesi binişiklik nedeniyle yapıdan çıkarılmıştır. Bu bileşenler ve yapı Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Yeşil İnovasyon Ölçeğine İlişkin Açıklayıcı Faktör Analizi

İfadeler	**Faktörler**	
	Yeşil Ürün İnovasyonu	**Yeşil Süreç İnovasyonu**
Firmamız, ürün geliştirme veya tasarımını yapmak için en az kirlilik oluşturan ürün malzemelerini seçer.	0,816	
Firmamız, ürün geliştirme veya tasarımını yürütmek için en az miktarda enerji ve kaynak tüketen ürün malzemelerini seçer.	0,781	
Firmamız ürün geliştirme veya tasarım faaliyetlerinde, en az malzeme kullanarak ürün elde etme amacıyla çalışmalarını yürütür.	0,787	
Firmamız ürün geliştirme ve tasarım faaliyetlerini yönetirken, ürünün kolay geri dönüştürülebilir, yeniden kullanılabilir ya da doğada yok olabilir olup olmadığını dikkatle değerlendirir.	Analizden çıkartılmıştır.	
Firmamız üretim sürecinde ortaya çıkan tehlikeli madde ya da atık emisyonunu etkin bir şekilde azaltmaktadır.		0,732
Firmamızdaki üretim süreci atıkların geri dönüşümüne ve tekrar kullanımına olanak sağlamaktadır.		0,753
Firmamız üretim sürecinde su, elektrik, kömür ya da petrol tüketimini azaltır.		0,795
Firmamız üretim sürecinde hammadde kullanımını azaltır.		0,815
Açıklanan varyans	**39,14**	**32,835**
KMO =0,882; χ2(21) =1465,296 ; Bartlett Küresellik Testi (p) = 0,000		
Toplam açıklanan varyans=71,975		

5.2.2. Kurumsal Sürdürülebilirlik Ölçeğinin Faktör Analizi

Kurumsal sürdürülebilirlik ölçeğinin faktör analizi sonuçlarına göre; üç bileşenden oluşan yapının toplam açıklanan varyans değeri %73,145 olup faktör yapısı orijinal ölçekle uyumlu olacak şekilde üç bileşene ayrılmıştır. Alt bileşenlerden çevresel sürdürülebilirlik için açıklanan varyans %29,213; ekonomik sürdürülebilirlik için %24,844; sosyal sürdürülebilirlik için %19,088 bulunmuştur. Kurumsal sürdürülebilirlik ölçeğinin alt bileşenlerinden olan ekonomik sürdürülebilirlikten 1 ifade, sosyal sürdürülebilirlikten 2 ifade binişiklik nedeniyle yapıdan çıkarılmıştır. Bu bileşenler ve yapı Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Kurumsal Sürdürülebilirlik Ölçeğine İlişkin Açıklayıcı Faktör Analizi

İfadeler	Faktörler		
	Çevresel Sür.	Ekonomik Sür.	Sosyal Sür.
Sürdürülebilir iş uygulamalarımız çevre sorunlarına odaklanmaktadır.	0,707		
Sürdürülebilir iş uygulamalarımız, çevrede bulunan kaynakların en verimli şekilde kullanılmasını sağlar.	0,756		
Sürdürülebilir iş uygulamalarımız atıkları azaltır, geri dönüştürür ya da yeniden kullanır.	0,793		
Sürdürülebilir iş uygulamalarımız enerji verimliliğini artırmaktadır.	0,739		
Sürdürülebilir iş uygulamalarımız yenilenebilir enerji kullanımına vurgu yapar.	0,782		
Sürdürülebilir iş uygulamalarımız, tehlikeli kimyasalların veya malzemelerin kullanımını azaltır (örneğin, tehlikeli kimyasalları daha az tehlikeli alternatiflerle ikame etmek gibi).	0,748		
Sürdürülebilir iş uygulamalarımız atık sular/emisyonlar/atıklarla ilgili Çevre Koruma düzenlemelerine uygundur.	0,716		
Sürdürülebilir iş uygulamalarımız verimlilik ve üretkenlik gibi ekonomik hususlara dayanır.	Analizden çıkartılmıştır.		
Sürdürülebilir iş uygulamalarımız sektörde hayatta kalmaya odaklanır.		0,754	
Sürdürülebilir iş uygulamalarımız firmamız için tasarruf sağlar.		0,677	
Sürdürülebilir iş uygulamalarımız vergi yükümlülüklerini yerine getirir.		0,743	
Sürdürülebilir iş uygulamalarımız toplum için önemli olan ürün ve hizmetler sağlar.		0,691	
Sürdürülebilir iş uygulamalarımız kısa vadede zarar gibi görünse de aslında uzun vadede kârlılığa odaklanır.		0,588	
Sürdürülebilir iş uygulamalarımız toplumdaki güncel olayları dikkate alır.	Analizden çıkartılmıştır.		
Sürdürülebilir iş uygulamalarımız, toplumun sosyal refahını dikkate alır.	Analizden çıkartılmıştır.		
Sürdürülebilir iş uygulamalarımız, çalışanlara haklar sağlar.			0,722
Sürdürülebilir iş uygulamalarımız üst düzey yönetim pozisyonları için kadınları destekler.			0,829
Sürdürülebilir iş uygulamalarımız toplumda eşitliğe ve güvenliğe odaklanır.			0,828
Sürdürülebilir iş uygulamalarımız, genel eğitim düzeyini geliştirmeye odaklanır.			0,823
Sürdürülebilir iş uygulamalarımız, hem insan haklarını hem de yasal hakları destekler.			0,812
Açıklanan varyans	**29,213**	**24,844**	**19,088**
KMO =0,951; χ2(136) =5496,138 ; Bartlett Küresellik Testi (p) = 0,000			
Toplam açıklanan varyans=73,145			

5.2.3. Örgütsel Değişime Açıklık Ölçeğinin Faktör Analizi

Örgütsel değişime. Açıklık ölçeğinin faktör analizi sonuçlarına göre; tek bileşenden oluşan yapının toplam açıklanan varyans değeri %71,016 olup faktör yapısı orijinal ölçekle uyumlu olacak şekilde tek bileşenlidir. Ölçek yapısı Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. Örgütsel Değişime Açıklık Ölçeğine İlişkin Açıklayıcı Faktör Analizi

İfadeler	Faktörler
Firmamdaki değişimlere açık birisi olduğumu düşünüyorum.	0,865
Değişim, firmadaki istenmeyen durumların iyileştirilmesine yardımcı olacaktır.	0,884
Değişimin performansımı olumlu yönde etkileyeceğini düşünüyorum.	0,876
Firmamın değişimle istenen amaçlara ulaşabileceğini düşünüyorum.	0,688
Değişimi desteklemek için elimden geleni yaparım.	0,754
Değişim firmamın yararına olacaktır.	
KMO =0,881; χ2(15) =1629,791 ; Bartlett Küresellik Testi (p) = 0,000	
Toplam açıklanan varyans=71,016	

5.2.4. Firma Performansı Ölçeğinin Faktör Analizi

Firma performansı ölçeğinin faktör analizi sonuçlarına göre; iki bileşenden oluşan yapının toplam açıklanan varyans değeri %72,992 olup faktör yapısı orijinal ölçekle uyumlu olacak şekilde iki bileşene ayrılmıştır. Alt bileşenlerden mali performans için açıklanan varyans %38,004; büyüme performansı için %34,988 bulunmuştur. Mali performans ve büyüme performası alt bileşenlerinin son maddeleri binişiklik nedeniyle yapıdan çıkarılmıştır. Bileşenler ve yapının son hali Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. Firma Performansı Ölçeğine İlişkin Açıklayıcı Faktör Analizi

İfadeler	Faktörler	
	Mali Performans	**Büyüme Performansı**
Öz sermayenize oranla ortalama net kârlılığınız	0,865	
Vergi öncesi ortalama net kârlılığınız	0,884	
Temel faaliyetlerinizle elde ettiğiniz net gelir	0,876	
Pazara sunduğunuz yeni ürünlerin finansal başarısı	0,688	
Finansal açıdan genel başarı düzeyiniz	0,754	
Satışlarımızdaki yıllık ortalama artış(Satış büyümesi)	Analizden çıkartılmıştır.	
Pazara sunduğunuz yeni ürün sayısındaki artış		0,711
Önde gelen rakiplerinize oranla Pazar payınızdaki artış		0,791
Çalışan sayınızdaki artış		0,754
Yeni müşteri sayınızdaki artış		0,849
Genel olarak pazardaki rekabet ortamındaki konumunuz		0,723
Genel olarak kârlılık düzeyiniz	Analizden çıkartılmıştır.	
Açıklanan Varyans	**38,004**	**34,988**
KMO =0,916; χ2(45) =2887,466 ; Bartlett Küresellik Testi (p) = 0,000		
Toplam açıklanan varyans=72,992		

5.3. Korelasyon Analizleri

Araştırmanın bu bölümünde değişkenler ve alt bileşenleri arasındaki ilişkileri ortaya koymak için Pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Korelasyon analizi, iki ya da daha fazla nicel değişken arasındaki ilişkiyi ve değişkenlerin birbirleriyle nasıl ilişkilendiğini incelemek için kullanılan istatistiki bir yöntemdir. Bu analiz, değişkenler arasında doğrusal bir ilişki varsayımına dayanır ve temelde değişkenler arasındaki ilişkinin gücünü, yönünü ve ayrıca kapsamını ölçer. Korelasyon analizi sonucu elde edilen korelasyon katsayısı -1 ile +1 arasında değişen bir değer alır. +1'lik bir korelasyon katsayısı, iki değişkenin pozitif [doğrusal] bir şekilde mükemmel bir şekilde ilişkili olduğunu, -1'lik bir korelasyon katsayısı iki değişkenin negatif [doğrusal] bir şekilde mükemmel bir şekilde ilişkili olduğunu, 0 korelasyon katsayısı ise iki değişken arasında doğrusal bir ilişki olmadığını gösterir

(Gogtay, ve Thatte, 2017: 78). Tablo 6 incelendiğinde tüm değişkenlerin ve tüm alt bileşen değişkenlerinin kendi aralarındaki ve birbirleri arasındaki korelasyonların hepsinin anlamlı olduğu görülmektedir. Yeşil inovasyon ve kurumsal sürdürülebilirlik ölçeği arasında istatistiksel olarak anlamlı pozitif yönlü ve yüksek düzey bir ilişki (r=0,778) vardır. Yeşil inovasyon ile örgütsel değişime açıklık ölçeği arasında istatistiksel olarak anlamlı pozitif yönlü ve orta düzey bir ilişki (r=0,529) vardır. Yeşil inovasyon ile firma performansı ölçeği arasında istatistiksel olarak anlamlı pozitif yönlü ve düşük düzey bir ilişki (r=0,388) vardır.

Tablo 6. Pearson Korelasyon Analizi

Değişkenler	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
Yeşil İnovasyon (1)	1										
Yeşil Ürün İnovasyonu (2)	0,898**	1									
Yeşil Süreç İnovasyonu (3)	0,941**	0,697**	1								
Kurumsal Sürdürülebilirlik (4)	0,778**	0,687**	0,741**	1							
Çevresel Sürdürülebilirlik (5)	0,807**	0,699**	0,779**	0,915**	1						
Ekonomik Sürdürülebilirlik(6)	0,675**	0,607**	0,635**	0,897**	0,754**	1					
Sosyal Sürdürülebilirlik (7)	0,573**	0,514**	0,539**	0,866**	0,642**	0,700**	1				
Örgütsel Değişime Açıklık (8)	0,529**	0,483**	0,492**	0,624**	0,554**	0,553**	0,568**	1			
Firma Performansı (9)	0,388**	0,393**	0,331**	0,385**	0,336**	0,357**	0,344**	0,242**	1		
Mali Performans (10)	0,339**	0,363**	0,274**	0,346**	0,304**	0,322**	0,305**	0,216**	0,911**	1	
Büyüme Performansı (11)	0,367**	0,352**	0,328**	0,355**	0,308**	0,329**	0,321**	0,224**	0,911**	0,659**	1

*p<0.05; **p<0,05

5.4. Regresyon Analizleri

Regresyon analizi, sebep ve sonuç ilişkisi olan değişkenler arasındaki ilişkiyi tahmin etmek için kullanılan istatistiksel bir tekniktir. Tek değişkenli regresyonun temel odak noktası, bağımlı değişken ile bir bağımsız değişken arasındaki ilişkiyi analiz etmek ve bağımlı ve bağımsız değişken arasındaki doğrusal ilişki denklemini formüle etmektir (Uyanık ve Güler, 2013: 234). Korelasyon analizi, iki değişken arasındaki ilişkinin derecesini veya gücünü ölçmenin nicel bir yolunu sağlarken, regresyon analizi bu ilişkiyi matematiksel olarak açıklar (Kumari ve Yadav, 2018: 33).

5.4.1. Doğrusal Regresyon Analizleri

Araştırmanın bu bölümünde bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerindeki etkilerini ortaya koymak için doğrusal regresyon analizleri yapılmış ve sonuçlar Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7. Bağımsız Değişkenlerin Bağımlı Değişkenler Üzerindeki Etkisinin Regresyon Analizi Sonuçları

H	Model		N	β	Std. Hata	Std. β	p	F	Düzeltilmiş R2	Sonuç
H_1	1	Yİ→ ÖDA	399	0,440	0,035	0,529	0,000**	154,200	0,278	Desteklendi
H_2	2	KS→ ÖDA	399	0,559	0,035	0,624	0,000**	253,331	0,388	Desteklendi
H_3	3	Yİ→ FP	399	0.370	0,044	0,388	0,000**	70,148	0,148	Desteklendi
H_4	4	KS→ FP	399	0,396	0,048	0,385	0,000**	69,088	0,146	Desteklendi
H_5	5	ÖDA→ FP	399	0,278	0,056	0,242	0,000**	24,617	0,056	Desteklendi

YI=Yeşil İnovasyon; KS=Kurumsal Sürdürülebilirlik; ÖDA=Örgütsel Değişime Açıklık; FP=Firma Performansı;
*p<0,05 **p<0,01

Tablo 7'deki Model 1 sonuçları incelendiğinde, kurulan modelin istatistiksel olarak anlamlı bulunduğu görülmektedir (F-istatistiği=154,200; p=0,000). Model sonucuna göre örgütsel değişime açıklık üzerindeki değişimin %27,8'inin yeşil inovasyon ile açıklandığı görülmektedir (R2 =0,278). Yeşil inovasyonda meydana gelen 1 birimlik artış, örgütsel değişime açıklığı 0,529 birim arttırmaktadır (Beta=0,529). Dolayısıyla bu sonuca göre H1 hipotezi desteklenmiştir. Model 2 sonuçları incelendiğinde, kurulan modelin istatistiksel olarak anlamlı bulunduğu görülmektedir (F-istatistiği=253,331; p=0,000). Model sonucuna göre örgütsel değişime açıklık üzerindeki değişimin %38,8'inin kurumsal sürdürülebilirlik ile açıklandığı görülmektedir (R2 =0,388). Kurumsal sürdürülebilirlikte meydana gelen 1 birimlik artış, örgütsel değişime açıklığı 0,624 birim arttırmaktadır (Beta=0,624). Dolayısıyla bu sonuca göre H2 hipotezi desteklenmiştir. Model 3 sonuçları incelendiğinde, kurulan modelin istatistiksel olarak anlamlı bulunduğu görülmektedir (F-istatistiği=70,148; p=0,000). Model sonucuna göre firma performansı üzerindeki değişimin %14,8'inin yeşil inovasyon ile açıklandığı görülmektedir (R2 =0,148). Yeşil inovasyonda meydana gelen 1 birimlik artış, firma performansını 0,388 birim arttırmaktadır (Beta=0,388). Dolayısıyla bu sonuca göre H3 hipotezi desteklenmiştir. Model 4 sonuçları incelendiğinde, kurulan modelin istatistiksel olarak anlamlı bulunduğu görülmektedir (F-istatistiği=69,088; p=0,000). Model sonucuna göre firma performansı üzerindeki değişimin %14,6'sının kurumsal sürdürülebilirlik ile açıklandığı görülmektedir (R2 =0,146). Kurumsal sürdürülebilirlikte meydana gelen 1 birimlik artış, firma performansını 0,385 birim arttırmaktadır (Beta=0,385). Dolayısıyla bu sonuca göre H4 hipotezi desteklenmiştir. Model 5 sonuçları incelendiğinde, kurulan modelin istatistiksel olarak anlamlı bulunduğu görülmektedir (F-istatistiği=24,617; p=0,000). Model sonucuna göre firma performansı üzerindeki değişimin %5,6'sının örgütsel değişime açıklık ile açıklandığı görülmektedir (R2 =0,056). Örgütsel değişime açıklıkta meydana gelen 1 birimlik artış, firma performansını 0,242 birim arttırmaktadır (Beta=0,242). Dolayısıyla bu sonuca göre H5 hipotezi desteklenmiştir.

5.4.2. Aracılık Regresyon Analizleri

Yeşil inovasyon ve kurumsal sürdürülebilirliğin firma performansı üzerindeki etkisinde örgütsel değişime açıklığın aracılık rolünü açıklamak için çoklu doğrusal regresyon analizi yapılmıştır. Aracalık rolünün tespitinde Baron & Kenny (1986) modeli baz alınmıştır. Aracılık rolü incelenirken öncelikle iki farklı model üzerinde durulmuştur. Model 1' de yeşil inovasyon ve kurumsal sürdürülebilirlik bağımsız değişken, firma performansı bağımlı değişken olarak ele alınmıştır. Model 2'de ise yeşil inovasyon, kurumsal sürdürülebilirlik ve örgütsel değişime açıklık bağımsız değişken, firma performansı bağımlı değişken olarak ele alınmıştır.

Tablo 8. Aracılık Etkisi Analizi Sonuçları

Model 1							
Bağımsız Değişken	**Bağımlı Değişken**	**B**	**S.H.**	**Standardize B**	**T**	**P**	**VIF**
Sabit	FP	1,902	0,199		9,560	0,000**	
Yİ		0,213	0,070	0,223	3,057	0,002*	2,531
KS		0,218	0,075	0,212	2,902	0,004*	2,531
F-istatistiği=39,941; p-değeri=0,000; R=0,410; R^2 =0,168; Düzeltilmiş R^2 =0,164							

Model 2							
Bağımsız Değişken	**Bağımlı Değişken**	**B**	**S.H.**	**Standardize β**	**T**	**P**	**VIF**
Sabit	FP	0,743	0,239		8,074	0,000**	
Yİ		0,215	0,070	0,224	3,062	0,002*	2,551
KS		0,226	0,082	0,219	2,752	0,006	3,009
ÖDA		-0,016	0,068	-0,14	-0,234	0,815	1,651
F-istatistiği=26,582; p-değeri=0,000; R=0,410; R^2 =0,168 ; Düzeltilmiş R^2 =0,162							

*p<0,05, **p<0,01

Tablo 8'de verilen sonuçlar incelendiğinde öncelikle firma performansını açıklamak için kurulan birinci çoklu regresyon modelinin (Model 1) istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir (F=39,941; p=0,000). Regresyon analizi sonuçlarına bakıldığında yeşil inovasyon ve kurumsal sürdürülebilirliğin firma performansı üzerinde pozitif yönde etkili olduğu görülmektedir. Modelin belirleme katsayısına yani açıklayıcılık gücüne bakıldığında araştırmanın bağımsız değişkenlerinin firma performansını %16.4'ünü açıkladığı görülmüştür. Yeşil inovasyonda meydana gelen bir birimlik artış firma performansını 0,223 birim arttırmaktadır (beta=0,223). Kurumsal sürdürülebilirlikte meydana gelen bir birimlik artış firma performansını 0,212 birim arttırmaktadır (beta=0,212). Bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusallık sorununun olmadığı görülmektedir (VIF değerleri<5). Firma performansını açıklamak için kurulan ikinci çoklu regresyon modeli (Model 2) incelendiğinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir (F=26,582; p=0,000). Regresyon analizi sonuçlarına bakıldığında yeşil inovasyonun firma performansı üzerinde pozitif yönde etkili olduğu, kurumsal sürdürülebilirliğin ve örgütsel değişime açıklığın etkili olmadığı görülmektedir. Modelin belirleme katsayısına yani açıklayıcılık gücüne bakıldığında araştırmanın bağımsız değişkenlerinin firma performansını %16.2'sini açıkladığı görülmüştür. Yeşil inovasyonda meydana gelen bir birimlik artış firma performansını 0,224 birim arttırmaktadır (beta=0,224). Kurumsal sürdürülebilirlikte ve örgütsel değişime açıklıkta meydana gelen değişiklikler ise artış firma performansını etkilememektedir (p>0,05). Ayrıca bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusallık sorununun olmadığı görülmektedir (VIF değerleri<5). İlk model (Model 1) içinde regresyon analizinde örgütsel değişime açıklık değişkeni bulunmazken, ikinci model (Model 2) içinde örgütsel değişime açıklık değişkeninin bulunduğu görülmektedir. Aracı değişken modele eklendiğinde yeşil inovasyonun beta katsayısının 0,01 oranında arttığı, kurumsal sürdürülebilirliğin ise anlamsızlaştığı görülmektedir. Dolayısıyla modelde yeşil inovasyon açısından bakıldığında kısmi aracılığın olduğu görülmekte olup; H6 hipotezi kısmen desteklenmiştir. Modele kurumsal sürdürülebilirlik açısından bakıldığında ise tam aracılığın olduğu görülmüştür. Dolayısıyla bu sonuca göre H7 hipotezi desteklenmiştir

6. SONUÇ VE TARTIŞMA

Küresel ekonomilerde yer alan farklı sektörlerdeki firmalar, çok sayıda ekolojik krizin tetiklediği tehditle beraber kurumsal sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmak için çaba gösterirken, ekonomik büyümeyle beraber çalışanlarının gelişimini desteklemeye, kaynakları daha verimli kullanmaya ve çevresel etkileri azaltmaya yönelik çeşitli alanlara odaklanmaktadır. Sektörler arasında kurumsal değişime yol açan bu gereklilik beraberinde yeşil inovasyonun temel bir itici güç olduğunu vurgularken, rekabet gücünü artırmanın bir yolu olarak da bir firmanın vazgeçilmez unsuru haline gelmiştir. Dolayısıyla bu araştırma, firmalar için stratejik bir konu olan kurumsal sürdürülebilirlik ve yeşil inovasyonun, sürdürülebilirliğin gelişimine katkı sağlayacak bir çözümün sadece bir parçası olduğunu ve örgüt üyelerinin katılımının firma performansını artırmak için önemli olduğunu vurgulamaktadır. Aynı zamanda küresel ekonomi içerisinde sürdürülebilirlik odaklı yenilikçi firmaların uygulamalarını inceleyip yeni bir model önerilmektedir. Araştırma, Marmara bölgesinde sanayi ve hizmet sektöründe faaliyet gösteren firmalar üzerinde yoğunlaşmaktadır çünkü Türkiye'de Marmara Bölgesinin kendine özgü dinamikleri, firmaların yeşil inovasyon ve kurumsal sürdürülebilirlik ile ilgili bakış açılarını incelemek açısından ideal bir ortam sağlamaktadır. Firmalar tarafından stratejik bir plan çerçevesinde ele alınan değişikliklerin uygulanması ile hayata geçirilen yeşil inovasyon projeleri, kurumsal sürdürülebilirlik uygulamalarının nasıl gerçekleştirildiğini ve yenilikçi tasarım yaklaşımlarının nasıl konumlandırıldığını inceleyerek örgüt ve çalışanların geliştirilen bu stratejilere karşı duyarsız kalmaları kaçınılmazdır.

Araştırmanın bulguları ele alındığında, yeşil inovasyonun örgütsel değişime açıklık üzerindeki olumlu etkisi (H1 hipotezi) Taggar (2002), Wang vd. (2022), Alshammari ve Alshammari (2023) çalışmaları ile birbirini desteklemektedir. Bu durum yeşil inovasyon yapan firmaların inovasyon davranışlarının örgütsel değişime açıklık kavramı ile ilişkisini ortaya koymaktadır (Hurley ve Hult, 1998: 48). Böylelikle, firmaların inovasyon yetenekleri örgütsel değişime açıklığın gücü ile büyük ölçüde desteklenmektedir. Yeşil inovasyonun firma performansı üzerinde olumlu etkisi ise (H3 hipotezi) Chen vd. (2006), Lin vd. (2013), Küçükoğlu ve Pınar (2015), Zehir ve Özgül (2020), Xie vd. (2022) çalışmaları ile birbirini desteklemektedir. Bu noktada Tang vd. (2018) üzerinde durdukları çalışmada yeşil inovasyon yapmanın firma performansını artırmada önemli bir araç olduğunu ortaya koymaktadır (Tang vd., 2018: 47). Dolayısıyla güncel çalışmanın sonuçları yeşil inovasyon ve firma performansı arasındaki ilişkiye dair mevcut araştırmaları desteklemekte, genişletmekte ve ele alınan örneklem bağlamında açıklığa kavuşturmaktadır. Diğer taraftan, kurumsal sürdürülebilirliğin örgütsel değişime açıklık üzerinde olumlu etkisi (H2 hipotezi) Devos (2007), Appelbaum (2016), Çınar ve Toker (2018) çalışmaları ile birbirini desteklemektedir. Gao ve Zhang 2006 yılındaki çalışmalarında kurumsal sürdürülebilirlik için ekonomik, çevresel ve sosyal sorumluluk faaliyetlerinin de ötesinde kurumsal kültürde sistematik bir değişimin gerektiğini öne sürmüşlerdir (Gao ve Zhang, 2006: 724). Sosyal ve çevresel faktörler, bir firmanın ekonomik faaliyetlerine ek unsurlar olarak değil, firmanın stratejik planlaması, operasyonel süreçleri ve genel firma performansı ile uyumlu bir şekilde entegre edilmiş temel unsurlar olarak ele alınmalıdır. Bu bağlamda, firmaların örgütsel değişim süreçlerine yönelmesi, bu unsurların misyonlarına dahil edilmesiyle mümkün olacaktır. Kurumsal sürdürülebilirliğin firma performansı üzerinde olumlu etkisi (H4 hipotezi), Dhaliwal (2011), Kuşat (2012), Okafor vd.(2021) ve Ghardallou (2022) çalışmalarıyla birbirini desteklemektedir. Kütahyalı ve Yıldız (2024) çalışmalarında, kurumsal sürdürülebilirliğin çevresel bileşeni ile ilişkilendirilen yeşil inovasyon uygulamalarının, çevresel etkileri azaltırken, firma performansını artırdığını bulmuşlardır. Dolayısıyla firmalar sürdürülebilir iş uygulamaları, enerji tasarrufu, verimlilik ve üretkenlik gibi ekonomik hususlarla birlikte, daha yüksek müşteri tatmin düzeyi, daha yüksek rekabet avantajı ve daha yüksek firma performansı elde etme potansiyeline sahiptirler (Kütahyalı ve Yıldız, 2024: 342). Bu nedenle firmalar, firma performanslarını artırmak, yeşil inovasyonu teşvik etmek ve kurumsal sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşabilmek için gözle görülür bir çaba sarf etmektedirler. Örgütsel değişime açıklığın firma performansı üzerinde olumlu etkisi (H5 hipotezi) ise Wu vd. (2013) ile Küçüker ve Özdemir (2022)çalışmaları ile birbirini desteklemektedir. Wu vd. (2013) ise firmaların, örgütsel değişime açıklığı, inovasyon yeteneğini ve performansını geliştirmek amacıyla bir araç olarak kullanmalarını önermektedir (Wu vd., 2013: 712). Söz konusu bu sonuçlar bize araştırmanın bağımlı ve bağımsız değişkenleri arasındaki ilişkilerin literatürle oldukça uyumlu sonuçlar ürettiğini göstermiştir.

Aracılık etkisini anlamlandırmak için değişkenler arasındaki ilişkiler incelendiğinde, yeşil inovasyon ve kurumsal sürdürülebilirlik firma performansını olumlu yönde etkilemektedir. Firmaların yeşil inovasyon uygulamaları, çevreyi koruma konusundaki etik yükümlülükleri ve bu konudaki rolleri, piyasada sağladıkları finansal avantajlar ile rekabet üstünlükleri ve sürdürülebilirliğin örgütün kurum kültürünün ayrılmaz bir parçası haline gelmesi, firma performans göstergelerini artırmaktadır. Daha yüksek yeşil inovasyon ve daha yüksek kurumsal sürdürülebilirlik firma performansında daha yüksek bir artışla sonuçlanmaktadır. Bununla birlikte, örgütsel değişime açıklığın firma performansı üzerindeki doğrudan etkisinin olumlu ancak oldukça düşük olduğu bulunmuştur. Ek olarak, yeşil ürün inovasyonu ve sosyal sürdürülebilirliğin firma performansı üzerindeki etkilerinin diğer alt bileşenlere göre daha anlamlı olduğu bulunmuştur. İlk beklentilerin aksine, örgütsel değişime açıklık yeşil inovasyonun firma performansı ile olan ilişkisinde (H6 hipotezi) tam aracılık etkisi göstermemiş, düşük düzeyde kısmi aracılık etkisi göstermiştir. Diğer taraftan kurumsal sürdürülebilirliğin firma performansı ile olan ilişkisinde örgütsel değişime açıklık (H7 hipotezi) tam aracılık etkisi göstermiştir. Değişime yüksek düzeyde açıklık, çalışanların örgütsel değişime hazır olmalarını sağlamada tartışmasız kritik bir öneme sahiptir. Miller vd. (1994)'ne göre, bir örgütte önerilen ve uygulanan değişikliklere açıklık, başarılı ve planlı değişim için gerekli ilk koşuldur (Wanberg, ve Banas, 2000: 132). Bu argüman doğrultusunda örgütsel değişime açıklık, işyerinde yeni politikaların, süreçlerin ve yapıların başarılı bir şekilde uygulanması için belirleyici olabilmektedir (Sinval vd., 2021:3). Bu koşulların sağlanması ise firma performansının artırılmasına katkıda bulunur.

Firma performansını etkileyen faktörler çok yönlüdür. Yeşil inovasyon ve kurumsal sürdürülebilirlik tek başlarına ya da birlikte firma performansını tam olarak açıklayamayabilir. Ancak araştırmanın sonuçları firma performansı üzerinde oldukça etkili olduklarını ortaya koymuştur. Diğer taraftan örgütsel değişime açıklığın

firma performansı üzerindeki doğrudan etkisinin olumlu ancak oldukça düşük olduğu bulgusu şaşırtıcıdır. Genel olarak ise bu araştırma, çeşitli yeşil inovasyon türleri ve kurumsal sürdürülebilirlik uygulamaları yoluyla firma performansının nasıl artırılabileceğini ve hatta örgütsel değişime açıklığın nasıl bu ilişkilere aracılık edebileceği hakkındaki bilgimizi genişletmektedir. Ek olarak, yeşil ürün inovasyonunun etkisinin diğer tüm değişkenlerden ve alt bileşenlerinden daha önemli olduğu görünmektedir. Örgütsel değişime açıklığın yeşil inovasyonun firma performansı ile olan ilişkisinde göstermiş olduğu düşük düzeydeki kısmi aracılık etkisi, bu ilişkide başka faktörlerin de aracılık ettiğini ortaya koymaktadır. Bu gelecek araştırmacılar için araştırmaya açık bir alan olarak görülmelidir. Gelecekteki araştırmaların, firmaların yeşil inovasyon ve kurumsal sürdürülebilirlik yapıları ile birlikte örgütsel değişime açıklık gibi kavramlara daha fazla önem vermesi gerektiğine ve bu alandaki çalışmamızı tamamlayarak daha fazla çalışma yapılmasının önemli olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca, bu araştırma için örneklem yöntemi ve ankete verilen yanıt oranı, sonuçların Marmara bölgesinde faaliyet gösteren firmaların genişletilememesi nedeniyle bu araştırmanın bir sınırlamasını temsil etmektedir. Böylelikle bulguların uygulanmasını sınırlayabilen, yürütüldüğü belirli bölge ve sektörler olmaktadır. Bu durumla birlikte araştırmada bulunan çıkarımları desteklemek için daha geniş çaplı kapsama alanlarında ve sektörel konsantrasyonda daha fazla araştırma yapılması önem arzetmektedir.

Sonuç olarak bu araştırmanın önemi ve özgünlüğü, yeşil inovasyon, kurumsal sürdürülebilirlik ve örgütsel değişime açıklık kavramları arasındaki bağlantının gösterilmesiyle sağlanmaktadır. Bu araştırma, Marmara bölgesinde faaliyet göstermekte olan firmaların yeşil inovasyon ve kurumsal sürdürülebilirlik uygulamalarına özellikle ise sürdürülebilir kalkınmanın ekolojik bileşenine yönelik endişelere ilişkin genel bakış sunmaktadır. Bu nedenle, kurumsal sürdürülebilirlik sürecinde ele alınan stratejiler ve yeşil inovasyona dair atılan adımların arkasındaki motivasyonu daha iyi anlamak, örgütsel değişim sürecinde olan firmaların örgütsel değişime açıklığa karşı tutumlarını geliştirmelerine ve süreci daha kolay hale getirmelerine yardımcı olmaktadır. Yöneticiler çalışanlarının örgütsel değişime karşı olan direncini kırıp değişime açıklıklarını artırabilmek amacıyla eğitim programları düzenleyebilirler. Bunlar kısa süreli atölyeler veya çevrimiçi mikro kurslar şeklinde olabilir. Aynı zamanda hiyerarşiyi yumuşatıp, çalışanların fikirlerini doğrudan iletebileceği düzenli toplantılar veya dijital paylaşım platformları oluşturabilirler. Bununla birlikte, hem çevresel sürdürülebilirlik odaklı adımlar atarak operasyonlarında enerji tasarrufu, geri dönüşüm ve dijitalleşme gibi sürdürülebilir iş uygulamalarını benimseyip hem de ekonomik ve sosyal sürdürülebilirliğe dair sorumluluk bilinçlerini güçlendirilebilirler. Yeşil inovasyon ve kurumsal sürdürülebilirlik uygulamalarını hızlandırabilmek için ise daha küçük çevik ekipler kurarak karar alma süreçlerini hızlandırabilirler. Politika yapıcıların, yeşil inovasyon ve kurumsal sürdürülebilirliği teşvik etmek için içinde yaşadığımız bu dönüşüm sürecinde önemli bir rolü vardır. Bu süreçte, tüm firmaların gerekli teknolojilere eşit şekilde erişimini sağlamak ve özellikle küçük işletmelerin bu teknolojilerden faydalanmasına destek olmak için politikalar geliştirilmelidir. Hükûmetler, işletmelerin çevresel sürdürülebilirliği destekleyen teknolojilere erişimini kolaylaştırmak amacıyla ekonomik teşvikler sunabilir. Bu teşvikler arasında doğrudan mali yardımlar, vergi indirimleri, düşük faizli krediler veya ödeme kolaylıkları gibi araçlar yer alabilir. Ayrıca, sanayi ve hizmet sektörlerinde yeşil inovasyon ile kurumsal sürdürülebilirliği desteklemek için Ar-Ge çalışmaları teşvik edilmelidir. Hükûmetler, üniversiteler, araştırma enstitüleri ve özel sektör arasındaki iş birliklerini destekleyerek Ar-Ge projelerine katkı sağlayabilir. Geliştirilen yenilikçi çözümlerin ticarileşmesini hızlandırmak için ise patent ve fikri mülkiyet politikaları oluşturulmalıdır. Yeşil inovasyonun ve kurumsal sürdürülebilirliğin doğru anlaşılması ve uygulanması için firmaların tüm çalışanlarının bilinçlendirilmesi ve eğitilmesi gereklidir. Hükûmetler, inovasyon okulları veya sivil toplum kuruluşları gibi yapılar aracılığıyla eğitim programları düzenleyerek bu konuda farkındalık yaratabilir. Bu programlar, değişime açıklığı teşvik eden pratik eğitimleri de içermelidir. Son olarak, hükûmetler, uluslararası pazarlara erişimi kolaylaştırmak için firmalara ihracat teşvikleri, pazar araştırma fonları ve uluslararası pazarlama destekleri gibi imkanlar sunabilir. Bu düzenlemeler, firmaların yeşil inovasyon kapasitesini ve küresel rekabet gücünü artırarak uluslararası pazarlara girişlerini destekleyecektir.

KAYNAKÇA

Adams, J. S. (1965). "Inequity In Social Exchange", *Advances in Experimental Social Psychology,* 2, 267- 299. https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60108-2

Adams, R., Jeanrenaud, S., Bessant, J., Denyer, D. ve Overy, P. (2016). "Sustainability-oriented innovation: A systematic review", *International Journal of Management Reviews*, 18/2, 180-205. https://doi.org/10.1111/ijmr.12068

Ahmed, R. R., Akbar, W., Aijaz, M., Channar, Z. A., Ahmed, F. ve Parmar, V. (2023). "The role of green innovation on environmental and organizational performance: Moderation of human resource practices and management commitment", *Heliyon*, 9/1. https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e12679

Albort-Morant, G., Leal-Millán, A. ve Cepeda-Carrión, G. (2016). "The antecedents of green innovation performance: A model of learning and capabilities", *Journal of Business Research*, 69/11, 4912-4917. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2016.04.052

Alshammari, K. H. ve Alshammari, A. F. (2023). "Green Innovation and Its Effects on Innovation Climate and Environmental Sustainability: The Moderating Influence of Green Abilities and Strategies", *Sustainability*, 15/22, 15898. https://doi.org/10.3390/su152215898

Altındağ, E. (2011). Aile şirketlerinde stratejik yönelim düzeylerinin tespiti ve firma performansı üzerindeki etkisi, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Kocaeli, Gebze Teknik Üniversitesi.

Altındağ, E., Zehir, C. ve Acar, A. Z. (2011). "Strategic orientations and their effects on firm performance in turkish family owned firms", *Eurasian Business Review*, 1*,* 18-36.

Álvarez Etxeberria, I., Ortas, E. ve Schaltegger, S. (2017). "Innovative Measurement for Corporate Sustainability", *Sustainable Development,* 25/2, 111–112. https://doi.org/10.1002/sd.1665

Appelbaum, S. H., Calcagno, R., Magarelli, S. M. ve Saliba, M. (2016). "A relationship between corporate sustainability and organizational change (Part One)", *Industrial and Commercial Training*, 48/1, 16-23. https://doi.org/10.1108/ICT-07-2014-0045

Aras, G. ve Crowther, D. (2008). "Governance and sustainability: An investigation into the relationship between corporate governance and corporate sustainability", *Management Decision*, 46/3, 433-448. https://doi.org/10.1108/00251740810863870

Arefi, N. (2014). *Examining predictors of openness to organizational change: An interactionist perspective*. Northcentral University.

Armenakis, A. A. ve Bedeian, A. G. (1999). "Organizational Change: A Review of Theory and Research in the 1990s.", *Journal of Management*, 25/3, 293–315. https://doi.org/10.1177/014920639902500303

Aryee, S., Budhwar, P. S. ve Chen, Z. X. (2002). "Trust as a mediator of the relationship between organizational justice and work outcomes: test of a social exchange model", *Journal of Organizational Behavior*, 23/3, 267–285. https://doi.org/10.1002/job.138

Asgary, N. H., Frutos-Bencze, D. Samii, M. V. ve Varamini, H. (2019). *Global Business: An Economic, Social, and Environmental Perspective*, Information Age Publishing, USA. https://doi.org/10.1108/09578239710170119

Atkinson, G., Hett, T. ve Newcombe, J. (2000). "Measuring corporate sustainability", *Journal of Environmental Planning and management*, 43/2, 235-252. https://doi.org/10.1080/09640560010694

Augustsson, H., Richter, A., Hasson, H. ve von Thiele Schwarz, U. (2017). "The Need for Dual Openness to Change: A Longitudinal Study Evaluating the Impact of Employees' Openness to Organizational Change Content and Process on Intervention Outcomes", *The Journal of Applied Behavioral Science,* 53/3, 349–368*.* https://doi.org/10.1177/0021886317691930

Avey, J. B., Wernsing, T. S. ve Luthans, F. (2008). "Can Positive Employees Help Positive Organizational Change? Impact of Psychological Capital and Emotions on Relevant Attitudes and Behaviors", *The Journal of Applied Behavioral Science,* 44/1, 48–70. https://doi.org/10.1177/0021886307311470

Awasthi, S., Prathyusha, B., Fazeen Rasheed, A. K., Murgai, A. ve Yadav, S. (2022). "Green Innovation Practice For Organizational Performance And Sustainable Development", *Journal of Positive School Psychology*, 3195-3200.

Ballinger, G. A. ve Rockmann, K. W. (2010). "Chutes Versus Ladders: Anchoring Events and a Punctuated-Equilibrium Perspective on Social Exchange Relationships", *Academy of Management Review,* 35/3, 373–391. https://doi.org/10.5465/amr.35.3.zok373

Bartunek, J. M., Lacey, C. A. ve Wood, D. R. (1992). "Social Cognition in Organizational Change: An Insider-Outsider Approach", *The Journal of Applied Behavioral Science*, 28/2, 204–223. https://doi.org/10.1177/0021886392282004

Basiago, A. D. (1998). "Economic, social, and environmental sustainability in development theory and urban planning practice", *Environmentalist*, *Kluwer Academic Publishers,* 19, 145-161. https://doi.org/10.1023/A:1006697118620

Beer, M. ve Nohria, N. (2000). "Cracking the code of change". *Harvard Business Review*, 3: 133–41 Befu, H. (1977). Social Exchange. *Annual Review of Anthropology*, 6/1, 255–281. https://doi.org/10.1146/annurev.an.06.100177.001351

Bell, G. ve Collins, S. (2008). "Adaptation, extinction and global change", *Evolutionary Applications,* 1/1, 3–16. https://doi.org/10.1111/j.1752-4571.2007.00011.x

Bénet, N., Deville, A., Raïes, K. ve Valette-Florence, P. (2022). "Turning non-financial performance measurements into financial performance: The usefulness of front-office staff incentive systems in hotels". *Journal of Business Research,* 142, 317-327. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.12.017

Bilbil, E. K. ve Güngör, S. S. (2023). "Kurumsal Sürdürülebilirlik Uygulamalarının Tüketicilerin Marka Sadakati Üzerine Etkisi", *Academic Social Resources Journal*, 8/51, 2931-2941.

Bisel, R. S. ve Barge, J. K. (2011). "Discursive positioning and planned change in organizations", *Human Relations,* 64/2, 257–283. https://doi.org/10.1177/0018726710375996

Borowy, I. (2013). *Defining sustainable development for our common future: A history of the World Commission on* Environment and Development (Brundtland Commission), 1st Edition, Routledge, London

Bulut, Ç., Alpkan, L. ve Yılmaz, C. (2009). "Stratejik Oryantasyonlar ve Firma Performansı İlişkisi: Literatür Gelişimi Üzerine Kavramsal Bir Çalışma", *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi,* 10/1, 1-34.

Bulut, Ç., Pırnar, İ., Halaç, S. D. ve Öztürk, A. D. (2013). "Girişimsel pazarlamanın firma performansına etkisi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15/2, 209-232.

Ceran, E. B. (2017). "Kurumsal sürdürülebilirlik kavramı ve ölçümüne ilişkin bir ön çalışma", *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46, 59-70.

Chai, D. S., Song, J. H. ve You, Y. M. (2020). "Psychological Ownership and Openness to Change: The Mediating Effects of Work Engagement, and Knowledge Creation", *Performance Improvement Quarterly.* https://doi.org/10.1002/piq.21326

Chan, R. Y., He, H., Chan, H. K. ve Wang, W. Y. (2012). "Environmental orientation and corporate performance: The mediation mechanism of green supply chain management and moderating effect of competitive intensity", *Industrial marketing management*, 41/4, 621-630. http://dx.doi.org/10.1016/j.indmarman.2012.04.009

Chan, H. K., Yee, R. W., Dai, J. ve Lim, M. K. (2016). "The moderating effect of environmental dynamism on green product innovation and performance", *International journal of production economics*, 181, 384-391. https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2015.12.006

Chawla, A. ve Kevin Kelloway, E. (2004). "Predicting openness and commitment to change", *Leadership & Organization Development Journal,* 25/6, 485–498. https://doi.org/10.1108/01437730410556734

Chen, YS., Lai, SB. ve Wen, CT. (2006). "The Influence of Green Innovation Performance on Corporate Advantage ın Taiwan", *Journal of Business Ethics*, 67/4, 331-339. https://doi.org/10.1007/s10551-006-9025-5

Chen, Y.S. (2008). "The Driver of Green Innovation and Green Image-Green Core Competence", *Journal of Business Ethics*, 81, 531– 543. https://doi.org/10.1007/s10551-007-9522-1

Chen, M., Yang, Z., Dou, W. ve Wang, F. (2017). "Flying or dying? Organizational change, customer participation, and innovation ambidexterity in emerging economies", *Asia Pacific Journal of Management,* 35/1, 97–119. https://doi.org/10.1007/s10490-017-9520-5

Cheng, C. C., Yang, C. L. ve Sheu, C. (2014). "The link between eco-innovation and business performance: A Taiwanese industry context", *Journal of Cleaner Production*, *64*, 81–90. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2013.09.050

Cheng, C., Ahmad, S. F., Irshad, M., Alsanie, G., Khan, Y., Ahmad, A. Y. B. ve Aleemi, A. R. (2023). "Impact of green process innovation and productivity on sustainability: The moderating role of environmental awareness", *Sustainability*, 15/17, 12945. https://doi.org/10.3390/su151712945

Choi, M. (2011). "Employees' attitudes toward organizational change: A literature review", *Human Resource Management*, 50/4, 479–500. https://doi.org/10.1002/hrm.20434

Choi, M. ve Ruona, W. E. A. (2010). "Individual Readiness for Organizational Change and Its Implications for Human Resource and Organization Development", *Human Resource Development Review,* 10/1, 46–73. https://doi.org/10.1177/1534484310384957

Covin, T. J. ve Kilmann, R. H. (1990). "Participant Perceptions of Positive and Negative Influences on Large-Scale Change", *Group & Organization Studies*, 15/2, 233–248. https://doi.org/10.1177/105960119001500207

Cropanzano, R. ve Mitchell, M. S. (2005). "Social Exchange Theory: An Interdisciplinary Review", *Journal of Management,* 31/6, 874–900. https://doi.org/10.1177/0149206305279602

Cropanzano, R., Rupp, D. E., Mohler, C. J. ve Schminke, M. (2001). "Three roads to organizational justice", *Research in Personnel and Human Resources Management,* 1–113. https://doi.org/10.1016/S0742-7301(01)20001-2

Cudeck, R. (2000). Exploratory factor analysis. In *Handbook of applied multivariate statistics and mathematical modeling* (pp. 265-296). Academic Press.

Çalışkan, A. (2022). "Örgütsel Değişime Açıklık: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması", *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14/2, 191-202. https://doi.org/10.52791/aksarayiibd.1069524

Çelik, D. ve Uzunçarşılı, Ü. (2023). "Is the effect of organizational ambidexterity and technological innovation capability on firm performance mediated by competitive advantage? An empirical research on Turkish manufacturing and service industries", *Sage Open*, 13/4. https://doi.org/10.1177/21582440231206367

Çınar, F. ve Toker K. (2018). "Ameliyathane Hemşirelerinin Değişime Açıklığa İlişkin Değerlendirmeleri", *Sağlık ve Hemşirelik Yönetimi Dergisi*, 1/5, 19-26. https://doi.org/10.5222/SHYD.2018.019

Çömez, P. (2014). "Örgütlerde Değişim Yönetiminin Finansal Performans Üzerine Etkisi: Elektrik Sektörü Üzerinde Bir Uygulama", *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 4/7, 17-27.

Damanpour, F. ve Aravind, D. (2006). Product and process innovations: A review of organizational and environmental determinants. *Innovation, science, and industrial change: A research handbook*, First Published, Oxford University Press, 38-66, Newyork.

Dangelico, R. M. ve Pujari, D. (2010). "Mainstreaming green product innovation: Why and how companies integrate environmental sustainability", *Journal of business ethics*, 95, 471-486. https://doi.org/10.1007/s10551-010-0434-0

De Loecker, J. ve Goldberg, P. K. (2014). "Firm performance in a global market". *Annu. Rev. Econ.*, 6/1, 201-227.

Devos, G., Buelens, M. ve Bouckenooghe, D. (2007). "Contribution of Content, Context, and Process to Understanding Openness to Organizational Change: Two Experimental Simulation Studies", *The Journal of Social Psychology,* 147/6, 607–630. https://doi.org/10.3200/SOCP.147.6.607-630

Dhaliwal, D. S., Li, O. Z., Tsang, A. ve Yang, Y. G. (2011). "Voluntary nonfinancial disclosure and the cost of equity capital: The initiation of corporate social responsibility reporting", *The accounting review*, 86/1, 59-100. https://doi.org/10.2308/accr.00000005

Driessen, P. H. ve Hillebrand, B. (2002). "Adoption and diffusion of green innovations", Marketing for sustainability: towards transactional policy-making, 343-355.

Duignan, P. A. ve Bhindi, N. (1997). "Authenticity in leadership: An emerging perspective", *Journal of educational administration*, 35/3, 195-209.

Dyllick, T. ve Hockerts, K. (2002). "Beyond the business case for corporate sustainability", *Business Strategy and the Environment,* 11/72, 130–141. https://doi.org/10.1002/bse.323

Eby, L. T., Adams, D. M., Russell, J. E. A. ve Gaby, S. H. (2000). "Perceptions of Organizational Readiness for Change: Factors Related to Employees' Reactions to the Implementation of Team-Based Selling", *Human Relations,* 53/3, 419–442. https://doi.org/10.1177/0018726700533006

Eiadat, Y., Kelly, A., Roche, F. ve Eyadat, H. (2008). "Green and competitive? An empirical test of the mediating role of environmental innovation strategy", *Journal of World business*, *43*/2, 131-145. https://doi.org/10.1016/j.jwb.2007.11.012

Ekeh, P. P. (1974). *Social exchange theory: The two traditions*, Cambridge, MA: Harvard University Press

Eroğlu, Ş. G. ve Alga, E., (2019). "Üniversite Çalışanlarının Örgütsel Değişime Açıklıkları ile Örgütsel Ataletleri Arasındaki İlişki", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23/3, 1251-1271.

Fosu, E., Fosu, F., Akyina, N. ve Asiedu, D. (2024). "Do environmental CSR practices promote corporate social performance? The mediating role of green innovation and corporate image", *Cleaner and Responsible Consumption,* 12, 100155. https://doi.org/10.1016/j.clrc.2023.100155

Frempong, M. F., Mu, Y., Adu-Yeboah, S. S., Hossin, M. A. ve Adu-Gyamfi, M. (2021). "Corporate sustainability and firm performance: The role of green innovation capabilities and sustainability-oriented supplier–buyer relationship", *Sustainability*, 13/18, 10414. https://doi.org/10.3390/su131810414

Gao, S. S. ve Zhang, J. J. (2006). "Stakeholder engagement, social auditing and corporate sustainability", *Business process management journal*, 12/6, 722-740. https://doi.org/10.1108/14637150610710891

Ghardallou, W. (2022). "Corporate sustainability and firm performance: the moderating role of CEO education and tenure", *Sustainability*, 14/6, 3513. https://doi.org/10.3390/su14063513

Ghisetti, C. ve Rennings, K. (2014). "Environmental innovations and profit- ability: How does it pay to be green? An empirical analysis on the Ger- man innovation survey", *Journal of Cleaner Production*, 75, 106–117. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2014.03.097

Gilley, A., McMillan, H. S. ve Gilley, J. W. (2009). "Organizational Change and Characteristics of Leadership Effectiveness", *Journal of Leadership & Organizational Studies,* 16/1, 38–47*.* https://doi.org/10.1177/1548051809334191

Gluch, P., Gustafsson, M. ve Thuvander, L. (2009). "An absorptive capacity model for green innovation and performance in the construction industry", *Construction Management and Economics*, 27/5, 451-464. https://doi.org/10.1080/01446190902896645

Gogtay, N. J. ve Thatte, U. M. (2017). "Principles of correlation analysis", *Journal of the Association of Physicians of India*, 65/3, 78-81.

Greenwood, R., Jennings, P. D. ve Hinings, B. (2015). "Sustainability and organizational change: An institutional perspective", *Leading sustainable change: An organizational perspective*, 323-355.

Habisch, A., Jonker, J., Wegner, M. ve Schmidpeter, R. (2005).*Corporate Social Responsibility Across Europe*, 8th Edition, Heidelberg, Springer Publishing.

Hahn, T., Figge, F., Pinkse, J. ve Preuss, L. (2010). "Trade-offs in corporate sustainability: You can't have your cake and eat it", *Business strategy and the environment*, 19/4, 217-229. https://doi.org/10.1002/bse.674

Hahn, T., Pinkse, J., Preuss, L. ve Figge, F., 2014. "Tensions In Corporate Sustainability: Towards An Integrative Framework", *J Bus Ethics*, 127, 297-316. https://doi.org/10.1007/s10551-014-2047-5

Hao, X. ve Fu, W. (2023). "Innovation with ecological sustainability: does corporate environmental responsibility matter in green innovation?", *Journal of Economic Analysis*, 2/3, 21-42. https://doi.org/10.58567/jea02030002

Haveman, H. A. (1992). "Between a Rock and a Hard Place: Organizational Change and Performance Under Conditions of Fundamental Environmental Transformation", *Administrative Science Quarterly,* 37/1, 48. https://doi.org/10.2307/2393533

Herold, D. M., Fedor, D. B., Caldwell, S. ve Liu, Y. (2008). "The effects of transformational and change leadership on employees' commitment to a change: A multilevel study", *Journal of Applied Psychology,* 93/2, 346–357. https://doi.org/10.1037/0021-9010.93.2.346

Herscovitch, L. ve Meyer, J. P. (2002). "Commitment to organizational change: Extension of a three-component model", *Journal of Applied Psychology*, 87/3, 474–487. https://doi.org/10.1037/0021-9010.87.3.474

Hinduan, Z. R., Wilson-Evered, E., Moss, S. ve Scannell, E. (2009). "Leadership, work outcomes and openness to change following an Indonesian bank merger", *Asia Pacific Journal of Human Resources*, 47/1, 59–78. https://doi.org/10.1177/1038411108099290

Hooper, D. (2012), 'Exploratory Factor Analysis', in Chen, H. (Ed.), Approaches to Quantitative Research – Theory and its Practical Application: A Guide to Dissertation Students, Cork, Ireland: Oak Tree Press.

Hurley, R. F. ve Hult, G. T. M. (1998). "Innovation, market orientation, and organizational learning: an integration and empirical examination", *Journal of marketing*, *62*/3, 42-54. https://doi.org/10.1177/002224299806200303

İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB). (2011). *Sürdürülebilirlikle İlgili Özet Bilgiler*, İMKB İstatistik Müdürlüğü, https://www.borsaistanbul.com/datum/surdurulebilirlik/SURDURULEBILIRLIK_OZET_BILGILER.pdf adresinden elde edildi. Erişim Tarihi: 24.12.2023.

Karaçayır, E. ve Afşar, A. (2024). "Çevresel, Sosyal ve Kurumsal Yönetim Performansının Finansal Performans Üzerine Etkisi: Borsa İstanbul Örneği", *Trends in Business and Economics*, 38/1, 48-55. https://doi.org/10.5152/TBE.2024.23227

Kazdal, Ö. S. ve Yükselen, C. (2023). "Aile İşletmelerinde Sosyo-Duygusal Zenginliğin Rekabet Avantajina ve Sürdürülebilir Yaşama Etkisi: İnovasyon Yeteneğinin Aracilik Rolü", *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 18/1, 1-36.

Kesidou, E. ve Demirel, P. (2012). "On the drivers of eco-innovations: Empirical evidence from the UK", *Research policy*, 41/5, 862-870. https://doi.org/10.1016/j.respol.2012.01.005

Khan, S. J., Dhir, A., Parida, V. ve Papa, A. (2021). "Past, present, and future of green product innovation", *Business Strategy and the Environment*, 30/8, 4081–4106. https://doi.org/10.1002/bse.2858

Khan, S. J., Kaur, P., Jabeen, F. ve Dhir, A. (2021). "Green process innovation: Where we are and where we are going", *Business Strategy and the Environment*, 30/7, 3273-3296. https://doi.org/10.1002/bse.2802

Khanra, S., Kaur, P., Joseph, R. P., Malik, A. ve Dhir, A. (2022). "A resource-based view of green innovation as a strategic firm resource: Present status and future directions", *Business Strategy and the Environment*, 31/4, 1395-1413. https://doi.org/10.1002/bse.2961

Kidd, C. V. (1992). "The evolution of sustainability", *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 5/1, 1–26. https://doi.org/10.1007/BF01965413

Klepper, S. (1996). "Entry, exit, growth, and innovation over the product life cycle", *The American Economic Review, 86*/3, ProQuest, 562–583.

Köroğlu, E. Ö. ve Çalışkan, A. (2022). "The Effect Of Development Culture And Ratıonal Sub-Cultures On Work Performance, The Medıatıng Role Of Openness Toward Organızatıonal Change", *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergis*i, 7/2, 101-117.

Krejcie, R. V. ve Morgan, D. W. (1970). "Determining sample size for research activities", *Educational and psychological measurement*, 30/3, 607-610. https://doi.org/10.1177/001316447003000308

Kumari, K. ve Yadav, S. (2018). "Linear regression analysis study", *Journal of the practice of Cardiovascular Sciences*, 4/1, 33-36.

Kuşat, N. (2012). "Sürdürülebilir işletmeler için kurumsal sürdürülebilirlik ve içsel unsurları", *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14/2, 227-242.

Küçüker, G. ve Özdemir, T. Y. (2022). "Örgütsel Yapı, Örgütsel Hafıza ve Örgütsel Değişim İlişkisinin İncelenmesi", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22/4, 1717-1736.

Küçükoğlu, M. T. ve Pınar, R. İ. (2015). "Positive influences of green innovation on company performance", Procedia-Social and Behavioral Sciences, 195, 1232-1237. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.06.261

Kütahyalı, D. N. ve Yıldız, B. (2024). "Yeşil Pazarlama Stratejilerinin Yeşil Tedarikçi Seçimi, Yeşil İnovasyon Ve Performans Üzerindeki Etkisinin Yapısal Eşitlik Modeli İle Analizi", *Pazarlama Ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 17/2, 305-340.

Kwarteng, A., Dadzie, S. A. ve Famiyeh, S. (2016). "Sustainability and competitive advantage from a developing economy", *Journal of Global Responsibility,* 7/1, 110–125. https://doi.org/10.1108/JGR-02-2016-0003

Lampikoski, T., Westerlund, M., Rajala, R. ve Möller, K. (2014). "Green innovation games: Value-creation strategies for corporate sustainability", *California Management Review*, 57/1, 88-116. https://doi.org/10.1525/cmr.2014.57.1.8

Landrum, N. E. ve Ohsowski, B. (2017). "Identifying worldviews on corporate sustainability: A content analysis of corporate sustainability reports", *Business Strategy and the Environment*, 27/1, 128-151. https://doi.org/10.1002/bse.1989

Landrum, N. E. (2018). "Stages of corporate sustainability: Integrating the strong sustainability worldview", *Organization & Environment*, 31/4, 287-313. https://doi.org/10.1177/1086026617717456

Lewis, L. K. (2006). "Employee Perspectives on Implementation Communication as Predictors of Perceptions of Success and Resistance", *Western Journal of Communication,* 70/1, 23–46. https://doi.org/10.1080/10570310500506631

Li, J.-Y., Sun, R., Tao, W. ve Lee, Y. (2021). "Employee coping with organizational change in the face of a pandemic: The role of transparent internal communication", *Public Relations Review,* 47/1, 101984. https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2020.101984

Lin, R. J., Tan, K. H. ve Geng, Y. (2013). "Market demand, green product innovation, and firm performance: evidence from Vietnam motorcycle industry", *Journal of Cleaner Production*, 40, 101-107. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2012.01.001

Lin, Z., Gu, H., Gillani, K. Z. ve Fahlevi, M. (2024). "Impact of Green Work–Life Balance and Green Human Resource Management Practices on Corporate Sustainability Performance and Employee Retention: Mediation of Green Innovation and Organisational Culture", *Sustainability*, 16/15, 6621. https://doi.org/10.3390/su16156621

Linnenluecke, M. K. ve Griffiths, A. (2010). "Corporate sustainability and organizational culture", *Journal of world business*, 45/4, 357-366. https://doi.org/10.1016/j.jwb.2009.08.006

Liu, S. ve Yan, M. R. (2018). "Corporate sustainability and green innovation in an emerging economy—An empirical study in China", *Sustainability*, 10/11, 3998. https://doi.org/10.3390/su10113998

Ma, Y., Hou, G. ve Xin, B. (2017). "Green process innovation and innovation benefit: The mediating effect of firm image", Sustainability, 9/10, 1778. https://doi.org/10.3390/su9101778

Martin, A. J., Jones, E. S. ve Callan, V. J. (2005). "The role of psychological climate in facilitating employee adjustment during organizational change", *European Journal of Work and Organizational Psychology,* 14/3, 263–289. https://doi.org/10.1080/13594320500141228

Martínez-Martínez, A., Cegarra-Navarro, J. G., Garcia-Perez, A. ve Wensley, A. (2019). "Knowledge agents as drivers of environmental sustainability and business performance in the hospitality sector". *Tourism management*, 70, 381-389. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2018.08.030

Masocha, R. ve Fatoki, O. (2018). "The impact of coercive pressures on sustainability practices of small businesses in South Africa", *Sustainability*, 10/9, 3032. https://doi.org/10.3390/su10093032

Mazur, B. ve Walczyna, A. (2020). "Bridging sustainable human resource management and corporate sustainability", *Sustainability*, 12/21, 1-21. https://doi.org/10.3390/su12218987

McLean, L.D. (2005). "Organizational culture's influence on creativity and innovation: A review of the literature and implications for human resource development", *Advances in developing human resources*, 7, 226–246. https://doi.org/10.1177/1523422305274528

Men, L. R., Yue, C. A. ve Liu, Y. (2020). "Vision, passion, and care: The impact of charismatic executive leadership communication on employee trust and support for organizational change", *Public Rela- tions Review*, 46/3, 101927. https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2020.101927

Millar, C., Hind, P. ve Magala, S. (2012). "Sustainability and the need for change: organisational change and transformational vision", *Journal of Organizational Change Management*, 25/4, 489-500. https://doi.org/10.1108/09534811211239272

Miller, V. D., Johnson, J. R. ve Grau, J. (1994). "Antecedents to willingness to participate in a planned organizational change", *Journal of Applied Communication Research*, 22, 59-80. https://doi.org/10.1080/00909889409365387

Miller, V. D., Johnson, J. R. ve Grau, J. (1994). "Antecedents to willingness to participate in a planned organizational change", *Journal of Applied Communication Research*, 22/1, 59-80. https://doi.org/10.1080/00909889409365387

Miller, C. C., Washburn, N. T. ve Glick, W. H. (2013). "Perspective—The myth of firm performance", *Organization Science*, 24/3, 948-964. https://doi.org/10.1287/orsc.1120.0762

Montiel, I. ve Delgado-Ceballos, J. (2014). "Defining and measuring corporate sustainability: Are we there yet?", *Organization & Environment*, 27/2, 113-139. https://doi.org/10.1177/108602661452641

Mutanov, G., Omirbekova, Z., Shaikh, A. A. ve Issayeva, Z. (2023). "Sustainability-Driven Green Innovation: Revolutionising Aerospace Decision-Making with an Intelligent Decision Support System", *Sustainability*, 16/1, 41. https://doi.org/10.3390/su16010041

Ngo, L. V. ve O'cass, A. (2013). "Innovation and business success: The mediating role of customer participation", *Journal of Business research*, 66/8, 1134-1142. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2012.03.009

Okafor, A., Adeleye, B. N. ve Adusei, M. (2021). "Corporate social responsibility and financial performance: Evidence from US tech firms", *Journal of Cleaner Production*, 292, 126078. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.126078

Oreg, S., Vakola, M. ve Armenakis, A. (2011). "Change Recipients' Reactions to Organizational Change", *The Journal of Applied Behavioral Science,* 47/4, 461–524. https://doi.org/10.1177/0021886310396550

Özgül, B (2020). Yeşil İnovasyon, Öncülleri ve Firma Performansı Arasındaki İlişki: Rekabet Stratejisinin Moderatör Rolü, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi.

Padilla-Lozano, C. P. ve Collazzo, P. (2022). "Corporate social responsibility, green innovation and competitiveness–causality in manufacturing", *Competitiveness Review: An International Business Journal*, 32/7, 21-39. https://doi.org/10.1108/CR-12-2020-0160

Pansera, M. ve Fressoli, M. (2020). "Innovation without growth: Frameworks for understanding technological change in a post-growth era", *Organization,* 28/3, 380–404. https://doi.org/10.1177/1350508420973631

Paraschiv, D. M., Nemoianu, E. L., Langă, C. A. ve Szabó, T. (2012). "Eco-innovation, responsible leadership and organizational change for corporate sustainability", *Amfiteatru Economic Journal*, 14/32, 404-419.

Pasts, S. ve Futures, C. (2008). "Corporate Social Responsibility and Corporate Sustainability", *Organization & Environment*, 21/3, 245-269. https://doi.org/10.1177/1086026608321329

Pongrácz, E. (2009). "Through waste prevention towards corporate sustainability: analysis of the concept of waste and a review of attitudes towards waste prevention", *Sustainable Development*, 17/2, 92-101. https://doi.org/10.1002/sd.402

Przychodzen, J. ve Przychodzen, W. (2013). "Corporate sustainability and shareholder wealth", *Journal of Environmental Planning and Management,* 56/4*,* 474–493. https://doi.org/10.1080/09640568.2012.685927

Qing, C. ve Jin, S. (2023). "Does ESG and Digital Transformation affects Corporate Sustainability? The Moderating role of Green Innovation", *arXiv preprint arXiv:2311.18351*. https://doi.org/10.48550/arXiv.2311.18351

Ramus, C. A. (2002). "Encouraging innovative environmental actions: what companies and managers must do", *Journal of world business*, 37/2, 151-164. https://doi.org/10.1016/S1090-9516(02)00074-3

Saunila, M., Ukko, J. ve Rantala, T. (2018). "Sustainability as a driver of green innovation investment and exploitation", *Journal of cleaner production*, 179, 631-641. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.11.211

Schaltegger, S. ve Burritt, R. (2005). "Corporate sustainability", The International Yearbook of Environmental and Resource Economics 2005/2006: A Survey Of Current Issues (Ed: H. Folmer ve T. Tietenberg), Edward Elgar, Cheltenham, UK , Northampton, MA, USA.

Schiederig, T., Tietze, F. ve Herstatt, C. (2012). "Green innovation in technology and innovation management–an exploratory literature review", *R&d Management*, 42/2, https://doi.org/10.1111/j.1467-9310.2011.00672.x

Sellitto, M. A., Camfield, C. G. ve Buzuku, S. (2020). "Green innovation and competitive advantages in a furniture industrial cluster: A survey and structural model", *Sustainable Production and Consumption*, 23, 94-104. https://doi.org/10.1016/j.spc.2020.04.007

Shahzad, M., Qu, Y., Zafar, A. U., Rehman, S. U. ve Islam, T. (2020). "Exploring the influence of knowledge management process on corporate sustainable performance through green innovation", *Journal of knowledge management*, 24/9, 2079-2106. https://doi.org/10.1108/JKM-11-2019-0624

Shang, H., Chen, R. ve Li, Z. (2020). "Dynamic sustainability capabilities and corporate sustainability performance: The mediating effect of resource management capabilities", *Sustainable Development*, 28/4, 595-612. https://doi.org/10.1002/sd.2011

Sharma, S. ve Starik, M. (Eds.). (2002). *Research in corporate sustainability: The evolving theory and practice of organizations in the natural environment*. Edward Elgar Publishing.

Sharma, R., Shaikh, A. A., Bekoe, S. ve Ramasubramanian, G. (2021). "Information, Communications and Media Technologies for Sustainability: Constructing Data-Driven Policy Narratives", *Sustainability*, 13/5, 2903. https://doi.org/10.3390/su13052903

Shields, J. F., Welsh, D. H. ve Shelleman, J. M. (2018). "Sustainability reporting and its implications for family firms", *Journal of Small Business Strategy (archive only)*, 28/1, 66-71.

Shore, L. M., Coyle-Shapiro, J. A.-M., Chen, X.-P. ve Tetrick, L. E. (2009). "Social Exchange in Work Settings: Content, Process, and Mixed Models", *Management and Organization Review,* 5/03, 289–302. https://doi.org/10.1111/j.1740-8784.2009.00158.x

Sinval, J., Miller, V. ve Marôco, J. (2021). "Openness toward organizational change scale (OTOCS): Validity evidence from Brazil and Portugal", *Plos One*, 16/4, e0249986. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0249986

Sprecher, S. (1998). "Social exchange theories and sexuality", *Journal of Sex Research*, 35/1, 32–43. https://doi.org/10.1080/00224499809551915

Stanley, D. J., Meyer, J. P. ve Topolnytsky, L. (2005). "Employee Cynicism and Resistance to Organizational Change", *Journal of Business and Psychology*, 19/4, 429–459. https://doi.org/10.1007/s10869-005-4518-2

Sutton, P. (2004). "A perspective on environmental sustainability", *Paper on the Victorian Commissioner for Environmental Sustainability*, 1, 32.

Swarnapali, R. M. N. C. (2017). *Corporate sustainability: A Literature review*.

Şardağı, E. (2021). Yöneticilerin Kurumsal Sürdürülebilirlik Kararlarında Etkili Olan Motivasyonlar: Turizm Sektörü Üzerine Bir Araştırma, Yayımlanmış Doktora Tezi), Eskişehir, Anadolu Üniversitesi.

Taggar, S. (2002). "Individual creativity and group ability to utilize individual creative resources: A multilevel model", *Academy of management Journal*, 45/2, 315-330. https://doi.org/10.5465/3069349

Tang, M., Walsh, G., Lerner, D., Fitza, M. A. ve Li, Q. (2018). "Green innovation, managerial concern and firm performance: An empirical study", *Business strategy and the Environment*, 27/1, 39-51. https://doi.org/10.1002/bse.1981

Upton, D. M. (1994). "The management of manufacturing flexibility", *California management review*, 36/2, 72-89. https://doi.org/10.2307/41165745

Uyanık, G. K. ve Güler, N. (2013). "A study on multiple linear regression analysis", *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 106, 234-240. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.12.027

Xie, X., Hoang, T. T. ve Zhu, Q. (2022). "Green process innovation and financial performance: The role of green social capital and customers' tacit green needs", *Journal of Innovation & Knowledge*, 7/1, 100165. https://doi.org/10.1016/j.jik.2022.100165

Van de Ven, A. H. ve Poole, M. S. (1995). "Explaining development and change in organizations", *Academy of Management Review*, 20/3, 510-541. https://doi.org/10.5465/amr.1995.9508080329

Vigoda-Gadot, E., Shoham, A., Ruvio, A. ve Schwabsky, N. (2005). Innovation in the Public Sector, The University of Haifa and NIFU STEP, Oslo.

Vigoda-Gadot, E., Shoham, A., Ruvio, A. ve Schwabsky, N. (2005). Report on the Publin surveys. Publing WP 3. Summary and Results.

Vu, Patrick. (2020). The Impact of Interpersonal Relations Between Teachers and Principals on Organizational Change and Cynicism in Public Elementary Schools Through the Lens of the Leader-Member Exchange Theory Northwest Nazarene University ProQuest Dissertations Publishing, 2020. 28094635

Wanberg, C. R. ve Banas, J. T. (2000). "Predictors and outcomes of openness to changes in a reorganizing workplace", *Journal of Applied Psychology*, 85/1, 132–142. https://doi.org/10.1037/0021-9010.85.1.132

Wang, S., Abbas, J., Sial, M. S., Álvarez-Otero, S. ve Cioca, L. I. (2022). "Achieving green innovation and sustainable development goals through green knowledge management: Moderating role of organizational green culture", *Journal of innovation & knowledge*, 7/4, 100272. https://doi.org/10.1016/j.jik.2022.100272

WBCSD: World Business Council for Sustainable Development. (2002). *Sustainable development reporting: Striking the balance*. Geneva: Author.

Weber, P. S. ve Manning, M. R. (2001). "Cause maps, sensemaking, and planned organizational change", *The Journal of Applied Behavioral Science*, 37, 227–251. https://doi.org/10.1177/0021886301372006

Weick, K. E. ve Quinn, R. E. (1999). "Organizational change and development", *Annu. Rev. Psychol.* 50, 361–386. https://doi.org/10.1146/annurev.psych.50.1.361

Wells, M. (2009). Toolkit for organisational change, Thomas F Cawsey and Gene Deszca (2007), Sage Publications, Thousand Oaks CA; ISBN: 978-1-4129-4106-8; PB; 448 pp; USD 51.25. *Journal of Management & Organization,* 15/03, 399–400. https://doi.org/10.1017/S1833367200002728

Woodman, R. W. (1995). "Understandıng Organızatıonal Change: A Schematıc Perspectıve", *Academy Of Management Journal*, *38/*2, 537–554. https://doi.org/10.5465/256692

Wu, Y. C., Lin, B. W. ve Chen, C. J. (2013). "How do internal openness and external openness affect innovation capabilities and firm performance?", *IEEE Transactions on engineering management*, 60/4, 704-716. https://doi.org/10.1109/TEM.2013.2262050

Yazıcı, A. M., ve Çiçeklioğlu, H. (2025). "The moderating role of environmental ethics in the effect of green innovation awareness on corporate social responsibility", *Social Responsibility Journal*, 21/4, 826-854. https://doi.org/10.1108/SRJ-05-2024-0306

Yıldız, B., Aslan, H. ve Çiğdem, Ş. (2017). "Örgütsel yenilikçiliğin çalışan performansı üzerindeki etkisinde bireysel yenilikçiliğin aracı rolü", *Researcher*, 5/4, 129-145.

Yücel, D. (2021). "İnovasyonun yeni yüzü: Açık yeşil inovasyon", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 17/2, 419-441.

Zadeoğluları, S. (2010). *Örgütsel değişime açıklık ve örgütsel bağlılık ilişkisi* (Doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Zehir, C., Altındağ, E. ve Acar, A. Z. (2011). "The effects of relationship orientation through innovation orientation on firm performance: an empirical study on Turkish family-owned firms", *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 24, 896-908. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.09.024

Zehir, C. ve Ozgul, B. (2020)." Environmental orientation and firm performance: The mediation mechanism of green innovation", *International Journal of Research in Business and Social Science* (2147-4478), 9/5, 13-25. https://doi.org/10.20525/ijrbs.v9i5.883

Zimek, M. ve Baumgartner, R. (2017, October). Corporate sustainability activities and sustainability performance of first and second order. In *18th European Roundtable on Sustainable Consumption and Production Conference (ERSCP 2017), Skiathos Island, Greece* (Vol. 10). https://doi.org/10.20525/ijrbs.v9i5.883

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.05.2024 **√Accepted/Kabul:** 05.02.2025
DOI:10.30794/pausbed.1476590
Research Article/Araştırma Makalesi

Koç, P. (2025). "Van İlinde Üretilen Süt ve Süt Ürünlerinin Gastronomi Turizmi Açısından Değerlendirilmesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 68, ss. 381-403.

VAN İLİNDE ÜRETİLEN SÜT VE SÜT ÜRÜNLERİNİN GASTRONOMİ TURİZMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Pelin KOÇ*

Öz

Van yöresel ürünleri kapsamında süt ve süt ürünleri, sahip oldukları zengin çeşitlilikle önemli bir yere sahiptir. Süt ve süt ürünlerinin Van ilinde turizmin gelişmesine, Van ilinin ekonomisinin canlanmasına ve etkin tanıtımına katkı sağlaması amacıyla araştırılması gerektiği düşünülmektedir. Bu nedenle çalışmada Van ili süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmi açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışma verileri, Van Tarihi Peynirciler Çarşısı'nda faaliyet gösteren 10 işletme ile gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formları aracılığıyla toplanmıştır. Mevcut verilerin analizinde betimsel analizden ve Maxqda yazılımından faydalanılmıştır. Görüşmeler sonucunda süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmi açısından değerlendirilmesi teması altında üç kategori tespit edilmiştir. Bu kategoriler "süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmi açısından sağladığı katkılar", "süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmi açısından etkin kullanılması önündeki engeller" ve "süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmi açısından etkin kullanılması için çözüm önerileri" olarak belirlenmiştir. Birinci kategori altında 6, ikinci kategori altında 4 ve üçüncü kategori altında 6 alt kategori bulunmuştur. Bu bulgulardan hareketle Van ilinde süt ve süt ürünlerinin sahip olduğu çeşitlilik ve potansiyel ile turistik hareketlilik ve ekonomik canlılık yaratma gücüne sahip olduğu ancak tanıtım konusunda ciddi sıkıntıların ve eksikliklerin bulunduğu tespit edilmiştir. Çalışmanın Van ili özelinde süt ve süt ürünlerini derinlemesine ele alması ve süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmi açısından değerine vurgu yapması açısından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: *Gastronomi Turizmi, Süt Ürünleri, Tarihi Peynirciler Çarşısı, Van.*

EVALUATION OF MILK AND DAIRY PRODUCTS PRODUCED IN VAN PROVINCE IN TERMS OF GASTRONOMY TOURISM

Abstract

Within the scope of Van local products, milk and dairy products have an important place with their rich diversity. It is thought that milk and dairy products should be investigated in order to contribute to the development of tourism in Van province, the revitalization of the economy of Van province, and effective promotion. Therefore, the aim of the study is to evaluate Van province milk and dairy products in terms of gastronomy tourism. The study data were collected through semi-structured interview forms conducted with 10 businesses operating in the Van Historical Cheese Market. Descriptive analysis and Maxqda software were used in the analysis of the existing data. As a result of the interviews, three categories were determined under the theme of evaluating milk and dairy products in terms of gastronomy tourism. These categories were determined as "contributions of milk and dairy products in terms of gastronomy tourism", "obstacles to the effective use of milk and dairy products in terms of gastronomy tourism", and "solution suggestions for the effective use of milk and dairy products in terms of gastronomy tourism". There were 6 subcategories under the first category, 4 under the second category, and 6 under the third category. Based on these findings, it has been determined that milk and dairy products in Van province have the power to create touristic activity and economic vitality with their diversity and potential, but there are serious problems and deficiencies in terms of promotion. It is thought that the study will contribute to the literature in terms of deeply examining milk and dairy products in Van province and emphasizing the value of milk and dairy products in terms of gastronomy tourism.

Keywords: *Gastronomy Tourism, Dairy Products, Historical Cheese Market, Van.*

*Dr. Öğr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Turizm Fakültesi Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, VAN.
e-posta: pelinyagci@yyu.edu.tr,(https://orcid.org/0000-0002-1125-8045)

1. GİRİŞ

Hayvansal kaynaklı gıda maddeleri insanların dengeli, yeterli ve sağlıklı beslenmeleri için büyük bir öneme sahiptir. Hayvansal gıdaların en önemlisi ise süt ve ürünleri olarak belirtilmektedir (Kırdar, 2004; Derin ve Emdirme, 2012). Süt, *"kasaplık hayvanlardan elde edilen, her hayvanın cinsine özgü, tat ve kıvamda olan, içine hiçbir yabancı madde katılmamış ya da içinden hiçbir maddesi alınmamış, beyaz ya da krem renkli çok besleyici sıvı"* olarak açıklanmaktadır (Ünüvar, 2007: 91). Süt çok çeşitli besin maddelerini içeren temel bir gıda olarak bilinmektedir. Süt, diğer gıdalarla karşılaştırıldığında özellikle gelişme çağı için gerekli olan vitamin, protein ve mineral maddelerini tek başına yeterli düzeyde kapsamında bulundurmaktadır (Akbulut ve Karagözlü, 2014). Süt, yüksek besin değeri ile tek başına sıvı olarak tüketilmesi dışında genellikle peynir, yoğurt, tereyağı, ayran, dondurma gibi süt ürünleri olarak, farklı yiyeceklere lezzet vermek ya da besin değerini arttırmak amacıyla eklenerek de tüketilmektedir (Bulduk, 2002).

Süt, tek başına bir canlının ihtiyaç duyduğu neredeyse tüm besin elementlerini ve hayati fonksiyon için gerek duyulan antikorları, enzimleri, vitaminleri ve daha fazlasını içeriğinde bulundurmaktadır. Yeterli ve dengeli bir içeriğe sahip olan süt, tek ve tam değerli bir gıda olarak kabul edilmektedir. Böylesi değerli bir gıda maddesinden üretilen ürünlerin de aynı değere sahip olacağı göz önünde bulundurulduğunda hem süt hem de süt ürünleri insanlar için değerli bir gıda olarak ifade edilmektedir (Demirci ve Şimşek, 1997). Bu durum değerli bir gıda olarak süt ve süt ürünlerinin turizm kapsamında değerlendirilmesini beraberinde getirmektedir. Çünkü gıda ürünleri insan yaşamının ayrılmaz bir parçası olmakla birlikte, bunların tüketimi ise her türlü turizm olayının vazgeçilmezi arasında yer almaktadır. Süt ve süt ürünleri genelde turizm olayı, özelde ise yemek ve yemeğin turistlerin seyahatleri için temel motivasyon nedeni olduğu gastronomi turizmi, mutfak turizmi, yemek turizmi, gurme turizmi, peynir turizmi gibi turizm çeşitleri kapsamında ele alınabilmekte ve turizmden ayrı düşünülememektedir (Matlovicova ve Pompura, 2013). Ancak literatür incelendiğinde bu turizm çeşitlerinin yanı sıra süt ve süt ürünlerinin temel seyahat motivasyonu olduğu süt ürünleri turizminin de literatürde yer aldığı ve turistlere özgün deneyimler sunduğu görülmektedir. Süt ürünleri turizmi çiftçilerin eğitim vermesinden, ineklerin sağılıp beslenmesine, ahırın temizlenmesinden, tereyağı, peynir veya dondurma yapılmasına kadar oldukça çeşitli faaliyetleri kapsamında bulunduran bir turizm çeşidi olarak kabul edilebilmektedir. Bu çeşitlilik içerisinden süt ve süt ürünlerinin doğrudan turistlerle buluşturulması turistlere özgün deneyimler sunma, yöre insanıyla ilişki kurma, alanı deneme ve bu yolla öğrenme gibi mükemmel fırsatların önünü açacağı belirtilebilmektedir. Ancak gelişme sürecinde içinde olan süt ürünleri turizmi için ürünlerin geliştirilmesi, turistlerin ilgisinin çekilmesi ve pazarlama konseptinin belirlenmesi gibi konularda fazla eksiklikler bulunmaktadır (Kozak vd., 2017; Millar, 2019; Putritamara vd., 2020). Süt ve süt ürünlerinin turizme konu olmasında ve turistik ürün olarak tercih edilmesinde ürünlerin köklü bir geleneğe sahip olması, ürünlerin özgünlüğü ve ulusal miras önemli birer temsilcisi konumunda yer almaları etkili olmaktadır (Kapsdorferova ve Svikruhova, 2019).

Van ili süt ve süt ürünleri açısından zengin çeşitliliğe sahiptir. Günümüzde önemli bir marka değeri olarak ön plana çıkan Van kahvaltısı kültürünün oluşmasının temelinde de süt evlerinin etkili olduğu bilinmektedir. 1947 yılında ilki açılan süt evi, bugünün deyimiyle ilk kahvaltı salonu olarak işlev görmüştür. İlk olarak manda sütü, devamında manda sütünden yapılmış kaymak, süt evlerinde sunulan kahvaltıların temel besinleri arasında yerini almıştır (Saruhan, 2009: 270-272). O dönemler Van ilinde sulak alanların fazla olması, manda üretiminin de fazla olmasını beraberinde getirmiştir. Geçmişte ilde mandanın çok yetişmesi ve manda sütü miktarının fazla olması, manda sütünün o dönemlerde satılmasını sağlamıştır. Manda sütü, sabah namazını camide kıldıktan sonra evine dönmeyip iş yerini açan ve kahvaltısını orada yapan esnafa satılmıştır. Bu nedenle uzunca bir süre günümüzde Van kahvaltısı olarak ünü bulunan kahvaltı yalnızca manda sütü, manda sütünden yapılmış kaymak ve bal üçlüsü ile özdeşleşmiş, meşhur Van kahvaltısı zamanla günümüzdeki şeklini ve çeşitliliğini almıştır.

Özetle Van ili süt çeşitliliği kapsamında inek, koyun, keçi ve manda sütü ile, süt ürünleri çeşitliliği kapsamında da yoğurt, çökelek, lor, kurut, otlu peynir, tereyağı ve sadeyağ gibi ürünlerle süt ve süt ürünleri açısından yöresel ürün zenginliğini açıkça ortaya koymaktadır. Van ilinin süt ve süt ürünleri açısından çeşitliliğinin fazla olması, coğrafi işaret ile tescillenmiş bir süt ürününe (Van otlu peyniri) sahip olması, diğer süt ürünlerinin de bu yönde potansiyelinin bulunması ve bunların tümünün gastronomi turizmi açısından değerinin bulunması, mevcut çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Bu açıklamalardan hareketle mevcut çalışmanın amacı Van ili süt ve

süt ürünlerinin gastronomi turizmi açısından değerlendirilmesi olarak belirlenmiştir. Van ili mutfak kültürü ile ilgili literatür incelendiğinde konuyla ilgili çoğunlukla genel değerlendirmelerin yapıldığı; özel konular açısından ise genellikle Van kahvaltısı, Van otlu peyniri, coğrafi işaretli ürünler gibi konuların ele alındığı görülmektedir. Mevcut çalışma Van ili süt ve süt ürünleri zenginliğini bütünsel bir bakış açısı ile ele alması ve mutfak kültürü içinde yer alan unsurlardan yalnızca biri olan süt ve süt ürünlerine odaklanması açısından özgünlük arz etmektedir. Ayrıca Van ili süt ve süt ürünlerini gastronomi turizmi potansiyeli çerçevesinde değerlendirmesi sonucunda elde edilmiş bulgularla araştırma alanına yeni bilgiler eklemesi de özgünlük değerini arttırmaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

2.1. Gastronomi Turizmi ve Süt ve Süt Ürünleri

Gastronomi turistleri gastronomi turizmi kapsamında seyahatlerini gerçekleştirmekte ve böylece bölge kültürünü ve yöresel ürünleri tanıyabilmekte, bölgenin tipik yiyecek ve içeceklerinin nasıl hazırlanacağını öğrenebilmekte, yemek temelli müzeleri ziyaret edebilmekte, geleneksel etkinliklere katılabilmektedir (Folgado-Fernandez vd., 2019). Yerel ürünlere dayalı gerçekleşen gastronomi turizmi destinasyon, yerel halk ve turist arasında güçlü bir bağın her daim sağlanmasına ve korunmasına olanak sağlamaktadır. Yöresel yiyecek ve içecek ürünleri, sürdürülebilir tarım uygulamalarını teşvik etmekte, yerel işletmeleri desteklemekte ve daha fazla yatırım ve ziyaretçi çekerek bölgeye fayda sağlayabilecek bir marka oluşturmaktadır. Aynı zamanda hem turizmin hem de kırsaldaki ev sahibi topluluğun ekonomik ve çevresel sürdürülebilirliğini de arttırmaktadır (Sims, 2009). Ayrıca geleneksel yöntemlerle elde edilen ve çevreye saygılı yöresel gastronomik ürünler, kaliteli esnaf yemeğine ve destinasyonun özgünlüğüne dayalı olarak gastronomi turizminin gelişmesine katkıda bulunabilmektedir (Jimenez-Beltran vd., 2016).

Gastronomi turizmi temelinde yer alan ve gastronomi turizminin gelişmesine katkı sağlayan yöresel gastronomik ürünlerden biri de süt ve süt ürünleri olarak ele alınabilmektedir. Süt ve süt ürünlerinin üretimi ve tüketimi binlerce yıl öncesine dayanmaktadır. Her bölge, başka yerde kopyalanamayacak özelliklere sahip, özgün ve farklı süt ve süt ürünleri türlerini üretmektedir (Yernazarova vd., 2023). Örneğin Türkiye'nin Ege bölgesinde yetişen bir ineğin sütünden yapılan peynirin Doğu Anadolu Bölgesi'nde yetişen bir ineğin sütünden yapılan peynirden farklı olduğu belirtilebilmektedir. Diğer taraftan, mevsimsel açıdan değerlendirildiğinde de yine benzer şekilde yaz ve kış aylarında üretilen peynirlerin bile birbirinden farklı olduğu açıkça söylenebilmektedir. Çünkü hayvanların beslenmesi de mevsimsel olarak değişime uğramaktadır.

Yöresel, bölgesel, ulusal ve uluslararası platformlarda farklı ve özgün değerleriyle varlıklarını koruyan süt ve süt ürünlerinin de yöresel gastronomik ürünler olarak gastronomi turizminden bağımsız düşünülemeyeceği belirtilebilmektedir. Ancak ilgili alan yazın incelendiğinde genellikle süt ve süt ürünlerinin peynir özelinde sıklıkla ele alındığı ve peynir turizmi kavramının da literatürde yer aldığı dikkat çekmektedir. Fuste-Forne (2015) tarafından ortaya atılan peynir turizmi, peynir yapımı ve süt üretimi alanlarının ziyaret edilmesini içeren bir turizm çeşidi olarak tanımlanmaktadır. Peynir özelinde yapılmış, peynir ve turizm arasındaki ilişkiyi ele almış diğer çalışmalara bakıldığında ise Yenipınar vd., (2014) Van ili yerel ve coğrafi işaretli ürünü olarak Van otlu peynirini ele aldıkları çalışmalarında Van otlu peynirinin il tanıtımına, turizm sektörüne ve ekonomik kalkınmaya katkısı olan bir ürün olduğu sonucunu ortaya koymuşlardır. Ivic ve Protega (2018), yaptıkları çalışmalarında Pag peyniri üretiminin Hırvatistan'ın Pag Adası'nı gastronomi turizmi için önemli bir destinasyon haline getirdiğini ifade etmektedir. Ermolaev vd., (2019) tarafından yapılmış çalışmada Rusya, peynirin turizm kaynağı olarak yeni ve önemli bir örneği olarak ifade edilmektedir. Peynir müzeleri gibi yapılacak peynirle ilgili çekim merkezleri sayesinde Rusya'nın daha da önemli konuma getirilebileceği öngörülmektedir. Folgado-Fernandez vd., (2019) peynir festivallerinin turizm sektörü, destinasyon sürdürülebilirliği ve markalaşması açısından önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Cihangir ve Demirhan (2020) turistik bir ürün olarak Van otlu peynirinin pazarlanmasında peynirin hikâyesi, üretimi ve tadımının önemine değinmektedir. Fuste-Forne (2020) tarafından peynirin hem yöresel bir ürün hem de turistik bir çekim unsuru olarak anlaşılmasında niş turizm yaklaşımının önemli olduğu belirtilmektedir. Hastaoğlu vd., (2021) yaptıkları çalışmada Türkiye'nin yedi coğrafi bölgesinde yer alan 75 peynir çeşidinin özelliklerini incelemiş ve gastronomi turizmi açısından önemli olduğu düşünülen bir peynir rotası oluşturmayı hedeflemiştir. Kısıtlı sayıda değinilen bu çalışmalardan da anlaşılabileceği üzere süt ürünlerinden yalnızca biri olan peynir, hem özelde bir turizm çeşidine karşılık gelmekte hem de turizm ile yakından ilişkisi bulunmaktadır.

Yakın geçmişte yeni bir yön olarak süt ürünleri turizminin de literatüre girdiği dikkat çekmektedir. Yeni bir turizm ürünü geliştirmek, turistlerin belirli destinasyonların özellikleriyle bağlantı kurarak kazanmak istedikleri deneyimlere ilişkin beklentilerini anlamayı gerektirmektedir. Turizm ürünleri esasen kullanıcıların deneyimleri olduğundan, onların tercihlerini ve memnuniyetlerini belirleyen yönlere ilişkin anlayış, uygulanabilir bir süt turizmi ürünü geliştirmenin anahtarı olarak kabul edilmektedir (Xu, 2010; Benur ve Bramwell, 2015). Süt ürünleri ve turizm arasındaki ilişkide bulunan boşluğu doldurmak ve böylece yeni bir turizm ürünü geliştirme noktasında, süt ve süt ürünlerinin üretimi, işlenmesi ve pazarlanmasıyla ilgili süreçlere olan aşinalığın günübirlik turizme atfedilebileceği savunulmaktadır (Yernazarova vd., 2023).

Süt ürünleri turizmi esasen belirli bir pazar segmentinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere özelleştirilmiş bir niş turizm ürünü olarak kabul edilmektedir. Eğer bir destinasyon süt ve süt ürünleri temelinde yer alması beklenen unsurları bünyesinde barındırıyorsa, diğer bir ifadeyle süt ürünleriyle ilgili varlıklara (bu amaca hizmet eden tüm fiziksel kaynaklar), süt ürünleri faaliyetlerine (inek sağmak) ve süt ürünlerine dayalı çekiciliklere (görme sonucu ilgi attıran olaylar) sahipse o destinasyonun turistler tarafından süt ürünleri turizmi nedeniyle tercih edilmesinin de kaçınılmaz olacağı düşünülmektedir (Tengli vd., 2023). Bu nedenle, yeni bir süt ürünleri turizmi ürününün, turist beklentilerine ve sütçülüğe dayalı bazı faaliyetlere, varlıklara ve çekiciliklere sahip olması gerektiği belirtilmektedir (Tengli vd., 2021). Süt ürünleri turizmi diğer niş turizm çeşitleri gibi tam anlamıyla gelişmemiştir. Ancak süt ürünleri turizminin gerçekleştirilmesi ve geliştirilmesi halinde diğer niş turizm çeşitleri gibi kayda değer talep yaratabileceği de öngörülmektedir (Tengli vd., 2019).

Süt ve süt ürünlerinin tüm yörelerin, bölgelerin, ulusların mutfak kültürleri açısından önemli bir yeri bulunmaktadır. Özellikle Türkiye'nin, yöresel, bölgesel ve ülkesel anlamda sahip olduğu mutfak kültürleri kapsamında süt ve süt ürünlerinin zenginliği ve potansiyeli göz ardı edilememektedir. Ancak süt ve süt ürünleri ile çeşitlerinin (peynir çeşitlerinde olduğu gibi) bilinirliğinin ve pazarlanmasının arttırılması ve turizme kazandırılması gibi pek çok konudaki eksikliğin giderilmesinin de oldukça önem arz ettiği vurgulanabilmektedir (Oğan ve Çelik, 2023). Süt ve süt ürünlerinin özgün nitelikli yöresel gastronomik ürünler olarak turizme kazandırılması, destinasyonun tanıtımı ve devamında pazarlanması açısından önem arz etmektedir (Sabur ve Güneş, 2023). Bu noktada coğrafi işaret ile tescilleme önemli bir girişim olarak görülmektedir. Türkiye geneli için coğrafi işaretli ürünler incelendiğinde "peynirler" ile "peynirler ve tereyağı dışında kalan süt ürünleri" kategorileri kapsamındaki ürünlerin tümü süt ve süt ürünleri kapsamında ele alınabilmektedir. Diğer taraftan "tereyağı dâhil ve katı ve sıvıyağlar" kategorisi kapsamındaki ürünlerden de süt temelli olanlar süt ve süt ürünleri kapsamında değerlendirilebilmektedir (ci.turkpatent.gov.tr, 2024). Hali hazırda korunması ve sürdürülebilirliği için girişimleri tamamlanmış süt ve süt ürünleri olduğu gibi başvuru aşamasında olan ya da başvuru yapılabilme potansiyeline sahip süt ürünlerinin de var olduğu düşünülmektedir. Coğrafi işaretli ürünlerin gastronomi turizminin gelişmesine ve sürdürülebilirliğine katkı sağlaması ve hem ürünü hem de tüketiciyi koruması gibi olumlu etkileri (Sabur ve Güneş, 2023) göz önüne alındığında süt ürünlerinin de turizme kazandırılması ve turizmin geliştirilmesi için bir araç olarak kullanılması noktasında coğrafi işaret ile tescillenmelerinin oldukça önemli olduğu savunulabilmektedir.

İnsan sağlığı için gerekli besin maddeleri arasında yer alan süt ve süt ürünlerinin mutfak kültürleri kapsamında ön plana çıkarılması gerekliliği vurgulanabilmektedir. Çünkü süt ve süt ürünleri de yerel gastronomik ürünler içinde yerini almaktadır. Aynı zamanda destinasyonlara yönelik turistik bir hareketlilik yaratma potansiyellerinin de var olduğu düşünülmektedir. Sahip oldukları çeşitlilikle ait oldukları yörelere, bölgelere farklı açılardan kalkınma katkısı sunmaları kaçınılmaz olmaktadır. Süt ve süt ürünlerinden sağlanacak her türlü fayda ve katkı için bu ürünlerin duyurumu, tanıtımı gibi konularda desteklenmesi gerektiği düşünülmektedir.

2.2. Van Mutfak Kültüründe Süt ve Süt Ürünlerinin Yeri

Van mutfağı et, süt ve bakliyat üçgeni temelinde şekillenmektedir. Süt ürünleri denildiğinde de sütten yapılan yiyeceklerin başında yoğurt, yağ ve peynir gelmektedir. Bu ürünlere ek olarak tutma yoğurt (kış yoğurdu), otlu peynir, çökelek (köçelek ya da köçelik), kurut ve diğer süt ürünleri sofralarda sıklıkla yer almaktadır. Tereyağı (sadeyağ), lorik (lor), kaymak da diğer süt ürünleri arasında yerini almaktadır (Belli ve Belli, 2010; Ocak, 2016). Van mutfak kültürü kapsamında yer alan süt ürünlerinden yoğurt, tutma yoğurt (kış yoğurdu), Van otlu peyniri, çökelek, süzme yoğurt, kurut, lor, tereyağı (sadeyağ) ve kaymak bu kısımda açıklanmaktadır.

Yoğurt, Van mutfak kültürünün vazgeçilmezleri arasında yerini almaktadır. Van'da birçok yemeğin yoğurt ile birlikte yendiği ifade edilmektedir. Yaprak sarması, fasulye, avanit, Kürt köftesi, erişte pilavı yanında mutlaka yoğurt tüketilen yemekler arasında bulunmaktadır. Tercih edilen yoğurdun çoğu zaman süzme yoğurt olduğu ve içine genellikle sarımsak ilave edildiği de belirtilmektedir. Aynı zamanda balıkla hiçbir yerde yoğurt tüketilmezken Van'da balıkla ayran tüketildiği de vurgulanmaktadır (Ünsal, 2009a: 332). Tutma yoğurt (kış yoğurdu), yoğurdun kaymağı alınmadan toprak küplere doldurulması ve üzerine yoğurt suyunu kolaylıkla emebilecek bir tülbent ya da bezin bırakılarak suyunun alınmasıyla elde edilmektedir. Bu su alma işlemine yoğurt katılaşıncaya kadar devam edilmektedir. Daha sonra bir kapta eritilmiş kuyruk yağı/donyağ, bu yoksa katıyağ ılıtılmakta, yoğurdun üzerine dökülmektedir. Bu yağ tabakası yoğurdun bozulmasını önlemektedir. Ardından toprak küpün ağzı sıkıca kapatılarak serin yerde muhafaza edilmektedir. İhtiyaç duyulduğunda yoğurt üzerinde bulunan yağ kenara toplanmakta, istenilen miktarda yoğurt alındıktan sonra tekrar yüzeyi düzeltilmekte ihtiyaç halinde yeniden yağ eritilerek dökülmekte ve ağzı kapatılmaktadır. Yoğurt tükenene kadar bu işlem devam etmektedir. Bu işlem sayesinde herhangi bir katkı maddesi kullanılmadan yoğurdun raf ömrü doğal yolla uzatılmış olmaktadır. Tercihe göre yemeklerle veya bal ya da Van gül reçeli ile tüketilmektedir (Ünsal, 2009b: 284; Alpaslan, 2010: 334; Ocak, 2010: 374).

Van Bölgesi'nde sütten yapılan en eski ve lezzetli yiyeceklerden biri olan otlu peynir Van mutfak kültürünün ve sofralarının bir diğer vazgeçilmezi durumundadır (Belli ve Belli, 2010: 521). Van otlu peyniri, Van ilinin coğrafi işaretli ürünleri arasında yer almaktadır. Otlu peynir yapımında ilk olarak koyun sütü olmak üzere keçi sütü ve inek sütü ya da bunların karışımı kullanılmaktadır. Süte yörede yetişen 20 farklı ot türünün eklenmesiyle otlu peynir yapımı tamamlanmaktadır (ci.turkpatent.gov.tr, 2024). Yörede otlu peynir taze olarak çok az tüketilmekte olup genellikle olgunlaştırılmış olanların tüketimi tercih edilmektedir. Olgunlaştırma işlemi 3 veya 5 ay kadar sürmekle birlikte bu işlem için yalnızca peynir için kilden yaptırılmış ve kup olarak adlandırılan küpler kullanılmaktadır. Ancak bu kilden kupların son dönemlerde yerini plastik bidonlara bıraktığı bilinmektedir. Otlu peynir kalıpları belli bir süre kuru tuzlamaya tabi tutulmakta ardından küp ve bidonlara sıkıca basılmaktadır. Basılma işlemi sırasında cacık, lor veya ufalanmış peynir, otlu peynir kalıpları arasında boşluk kalmaması içi kullanılmaktadır (Özgökçe ve Ünal, 2010: 388). Otlu peynir bölge halkının beslenmesinde önemli bir yer kaplamakta ve neredeyse her gün ve günün her öğünü sofralarında yer almaktadır. Genellikle Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgeleri'nde üretimi yapılmaktadır. Otlu peynir yapımında kullanılan otların Van'da oldukça fazla bulunması, Van otlu peynirinin Van'da daha fazla üretilmesinde etkili olmaktadır. Van'da yetişen ot zenginliği hem Van otlu peynirine farklı bir aroma katmakta hem daha çok beğenilmesini beraberinde getirmekte hem de isminin Van otlu peyniri olarak adlandırılmasını sağlamaktadır (Ocak, 2016).

Van mutfağında yerini alan diğer bir süt ürününü çökelek, diğer ifadeleriyle köçelek ya da köçelik oluşturmaktadır. Van ve çevresinde beğenilerek tüketimi gerçekleştirilmektedir. Çökelek, kahvaltıda, bazı yöresel yemeklerin yapımında ve otlu peynir kalıplarının arasını doldurmada sıklıkla tercih edilip değişik amaçlarla kullanılan mahalli bir ürün olarak bilinmektedir (Ağaoğlu vd., 1996: 8). Çökelek elde etmek için öncelikle yoğurda birebir ölçüde su eklenmektedir. Ardından su eklenmiş yoğurt nehrede (yayık) çalkalanıp tereyağı çıkarılmaktadır. Çıkan tereyağı ayrılmakta kalan ayran kısmı ise ocakta kaynatılarak kesilmesi sağlanmaktadır. Kesilen ayran bez torbalara aktarılarak ağzı bağlanmakta ve suyu süzülmeye bırakılmaktadır. Ardından üzerine sal adı verilen taş koyulmaktadır. Böylelikle çökelek elde edilmektedir. Süzme yoğurttan daha koyu kıvamlı olmaktadır. Bez torbalardan boşaltılıp tuzlanarak yemeye hazır hale gelmektedir. Kahvaltılık cacıkta, kurutta ve bazı yemeklerde kullanılmaktadır (Ünsal, 2009b: 284).

Van yemeklerinin ana yapısını şekillendiren malzemeler arasında yerini alan diğer bir süt ürününün kurut olduğu görülmektedir (Ocak vd., 2021). Dünyada sadece Türklerde, günümüzde ise Doğu Anadolu'da yapılan özel kışlık bir yiyecektir (Alpaslan, 2010: 335). Geleneksel konsantre bir süt ürünü olan kurut yapımında çökelek ve aynı zamanda tuz kullanılmaktadır (Zihni-Yıldırım ve Yılmaz, 2023: 83). Tuzlanmış çökelek bez torbalara boşaltılarak taşlanmaktadır. Suyunun süzülmesi için bir gün bekletildikten sonra avuç içi ile yuvarlak şekil verilerek kurutulmak üzere bez örtüler üzerine sıralanmaktadır. Burada önemli olan konu kurutma işleminin gölgede yapılması olarak açıklanmaktadır. Çünkü güneş kurutların rengini sarartabilmektedir. Bu nedenle gölgede kurutulması önem arz etmektedir. Kurutma işlemi tamamlanmış kurutlar eritilerek Van mutfağına özgü yemekler arasında bulunan keledoş, sengeser, Kürt köftesi, erişte çorbası ve kurut aşı gibi geleneksel yemeklerin yapımında kullanılmaktadır (Ünsal, 2009b: 283).

Lor, diğer bir süt ürünü olarak Van mutfağında yerini almaktadır. Lor, peynir üretimi sırasında ortaya çıkan peynir altı suyunun büyük kazanlarda kaynatılmasıyla yapılmaktadır. Kaynatılan peynir altı suyunun pıhtılaşması beklenmektedir. Pıhtılaşan peynir altı suyu 24 saat serin bir yerde bekletildikten sonra bez yardımıyla süzülmekte ve gerekirse bez üzerine ağırlık bırakılabilmektedir. Daha sonra belirli oranlarda tuz ve ot eklenmektedir (Ocak, 2016: 69). Van'da üretilen lor içine yöreye özgü helis, sirmo ve mendi isimleriyle de bilinen çeşitli otlar eklenmektedir. Bu otlar aynı zamanda Van otlu peyniri içinde de kullanılmaktadır. Lor içine katılan bu otlar lora değişik aroma, tat ve koku vermektedir. Bunun yanı sıra bu otlar lora mineral açısından da zenginlik vermektedir (Kılıçel vd., 2004: 41).

Tereyağı (sadeyağ) eskiçağdan beri geleneksel olarak üretimi devam eden süt ürünlerinden biridir (Belli ve Belli, 2010: 520). Tereyağı olmayan bir mutfak Van'da düşünülememektedir. Özellikle pilavlar tereyağı olmadan pişmemektedir. Yoğurt ya da süt yüzü de denilen sütün kaymağı nehrenin içine bırakılmakta aynı miktarda da su eklenmektedir. Ağzı kapatılan nehre iki kişi ile çalkalanmakta ve tereyağı elde edilmektedir. Tereyağı üretimi süt ya da kremadan da yapılabilmektedir. Ancak genellikle yoğurttan yapılan tereyağı taze olarak tüketilmektedir. Daha sonra tereyağı büyük tencerelerde eritilerek yağın ayranı uzaklaştırılmaktadır. Ayranından iyice ayrılması sağlanan tereyağından da "sadeyağ" elde edilmektedir. Kavanozlara doldurulan sadeyağ pilav ve yemeklerde kullanılmak üzere muhafaza edilmektedir (Ünsal, 2009b: 285; Ocak, 2016: 67).

Van kahvaltı kültürünün ve süt ürünlerinin temelini oluşturan diğer bir süt ürünü ise kaymaktır. Türk Gıda Kodeksi Krema ve Kaymak Tebliği (2024)'ne göre kaymak, "ağırlıkça en az %60 oranında süt yağı içeren krema" şeklinde ifade edilmektedir. Sütün yağdan zengin bir kısmı olan kaymak, dışarıdan herhangi bir madde katılmadan özel metotla yapılıp şekil verilen krema olarak da bilinmektedir (Şahan, Kaçar ve Gölge, 2004).

Özetle Van ili süt ürünleri şu şekilde açıklanabilmektedir: Van'da sütten peynir ve yoğurt yapılmaktadır. Peynir altı suyuyla ise lor elde edilmektedir. Diğer taraftan yoğurttan ayran yapılmaktadır. Ayranı yayığa vurunca ikiye ayrılmaktadır. Üstte kalan kısımla kaymak elde edilmektedir. Bu kaymak, krem kaymak, krem krema ya da süt yüzü olarak ifade edilmektedir. Bu kaymak yoğurma ve soğuk su ile yıkama aşamalarından geçirilerek tereyağı ve sadeyağ elde edilmektedir. Kaymaktan arta kalan suyun kaynatılmasıyla ise Van cacığı olarak da bilinen çökelek yapılmaktadır. Bu süreçte Van ili mutfak kültüründe süt ve ürünlerinin çeşitliliğini ortaya koymaktadır.

3. YÖNTEM

Araştırmanın yöntem bölümünde sırasıyla araştırmanın deseni ve şekli, evren ve örneklemi, veri toplama aracı ve verilerin toplanma süreci ile verilerin analizi detaylı bir şekilde açıklanmaktadır.

3.1. Araştırmanın Deseni

Araştırma nitel araştırma desenlerinden "durum çalışması" deseni kapsamında yürütülmüştür. Durum çalışmalarında güncel bir olgu kendi gerçek yaşam çerçevesi içerisinde çalışılmaktadır. Elde edilen veriler araştırılan durum için geçerli olmakta daha geniş topluluk ya da evrene genellenememektedir. Genelleme yalnızca benzer çalışmaların yapılması ile mümkün olmaktadır. Durum çalışmaları ile belirli bir duruma ilişkin sonuçların ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır (Kohlbacher, 2006; Yıldırım ve Şimşek, 2021).

3.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Van ilinde yer alan Tarihi Peynirciler Çarşısı'nda aktif faaliyet gösteren 55 işletme oluşturmaktadır. Bu işletmeler arasından tespit edilmiş 10 işletme ise araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır. Araştırma amacı doğrultusunda tam olarak nitel araştırmalar için ortaya çıktığı ifade edilen amaçlı örnekleme yöntemleri, zengin bilgiye sahip olduğu düşünülen durumların derinlemesine çalışılmasına imkân sağlamaktadır. Bu nedenle amaçlı örnekleme yöntemlerinden kartopu örnekleme yöntemi araştırma katılımcılarının tespit edilmesi konusunda yol gösterici olmuştur. Kartopu örnekleme, araştırmanın problemine ilişkin zengin bilgi birikimine sahip kişilerin tespit edilmesinde etkili bir yöntem olarak bilinmektedir. Tespit etme süreci çok kolay bir soru ile başlamaktadır. *"Bu konuyla ilgili olarak kim ya da kimlerle görüşmemi önerirsiniz?"* sorusu ile ilk kişi belirlenmektedir. Süreç ilerledikçe başvurulacak kişiler kartopu gibi büyümekte ancak belirli bir süre sonra aynı isimler ön plana çıkmaya başlamaktadır. Böylece görüşülmesi gereken kişi sayısı da azalmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2021).

3.3. Veri Toplama Aracı, Verilerin Toplanma Süreci ve Analizi

Araştırmada veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formunda yer alan sorular Akar-Şahingöz & İnci (2018) ve Dağ (2020) tarafından yapılmış çalışmalar ışığında hazırlanmış ve araştırma amacına uygun olarak araştırmacı tarafından uyarlanmıştır. Mevcut sorularda araştırma amacı kapsamında alınmış uzman kişi görüşleri de yönlendirici ve belirleyici olmuştur.

Görüşme formunda katılımcıların demografik özelliklerini belirlemek amacıyla 5 soru, araştırma amacına yanıt bulmak amacıyla ise 5 soru yer almaktadır. Görüşme formunun oluşturulması ardından etik kurul başvurusu gerçekleştirilmiştir. Ardından görüşme formu için Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi 27.11.2023 tarihli ve 2023/03 sayılı toplantısında "Etik Kurul Onayı" alınmıştır. Ardından 2024 yılı Şubat-Mart ayları arasında Van Tarihi Peynirciler Çarşısı'nda yer alan 10 farklı işletme ile ortalama 45 dk. süren görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Kartopu örnekleme kapsamında yer alan ve *"Bu konuyla ilgili olarak kim ya da kimlerle görüşmemi önerirsiniz?"* sorusu ile görüşülecek ilk kişi tespit edilmiş ve görüşmelere başlanmıştır. Ardından görüşülen kişiye aynı soru yönlendirilerek ikinci kişi belirlenmiştir. Bu süreç aynı şekilde veri doygunluğuna ulaşıncaya kadar diğer bir ifadeyle verilerin tekrara düştüğü noktaya kadar devam ettirilmiştir. Veri doygunluğuna ulaşıldığı noktada görüşmeler sonlandırılmıştır. Görüşmeler sırasında katılımcıların izinleri alınarak ses kayıt cihazı ile kayıt altına alınmıştır. Aynı zamanda görüşmeler esnasında araştırmacı tarafında da kısa kısa notlar alınmıştır. Ardından her bir kayıt, araştırmacı tarafından alınmış kısa kısa notlar da dikkate alınarak bilgisayara aktarılmış ve Microsoft Word programı ile yazıya dökülmüştür. Her bir görüşme için ayrı Word dosyaları hazırlandıktan sonra verilerin analizi aşamasına geçilmiştir. Araştırmanın verileri analiz edilirken betimsel analiz ve Maxqda yazılımından faydalanılmıştır. Betimsel analiz, verilerin önceden belirlenen temalar çerçevesinde özetlenip yorumlanmasını sağlamaktadır. Bu temaların oluşmasında araştırma sorularının yanı sıra görüşme sürecinde kullanılan sorularda belirleyici rol oynamaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2021).

3.4. Araştırmanın Geçerliği ve Güvenirlik

Geçerlik ve güvenirlik, ölçmede ve ölçmeyi gerçekleştiren ölçme araçlarında aranan en önemli ve temel iki nitelik olarak bilinmektedir (Karasar, 2013: 147). Geçerlik, araştırılan olgunun, olduğu şekilde ve mümkün olduğu ölçüde tarafsız bir şekilde ele alınmasını ifade etmektedir. Bu noktada elde edilen verilerin ayrıntılı raporlaştırılması ve araştırmacı tarafından sürecin nasıl yönetildiğinin detaylı olarak açıklanması önemli ölçütler olarak görülmektedir. Bu nedenle araştırma geçerliğinin sağlanması için yöntem başlığı altında araştırma sürecinin nasıl planlanıp yönetildiği ile ilgili gerekli tüm bilgilere (araştırma deseni ve şekli, evren ve örneklem, veri toplama aracı, verilerin toplanması ve analizi) açık ve anlaşılır bir şekilde yer verilmiştir. Güvenirlik ise araştırma verilerinin güvenirliği açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle bu noktada farklı stratejilere başvurulmuştur. Elde edilen bulguların doğrudan okuyucuya aktarılması ilk strateji olarak tercih edilmiştir. Bu durum okuyucuların durumu doğrudan değerlendirmesine imkân tanımaktadır. İkinci bir strateji olarak ise mevcut araştırmacı dışında iki farklı araştırmacı sürece dahil edilmiştir. Bu da daha fazla noktada uzlaşmanın sağlanmasına ve bulgular ve sonuçların okuyucular tarafından kabul edilme oranının arttırılması amacına hizmet etmektedir. Son olarak ise uzman görüşüne başvurulmuştur (Yıldırım ve Şimşek, 2021: 279-298). Görüşme sorularının hazırlanması ve süt ve süt ürünlerinin kapsamının belirlenmesi noktasında uzman görüşlerinden destek alınmıştır.

4. BULGULAR

Bu kısımda verilerin analizi sonucunda elde edilmiş bulgulara yer verilmiştir. Katılımcılara ait demografik özellikler Tablo 1.'de gösterilmiştir. Tablo 1.'den de görüldüğü üzere katılımcıların tamamının erkek olduğu dikkat çekmektedir. Katılımcıların en küçüğünün 19 yaşında en büyüğünün ise 41 yaşında olduğu görülmektedir. Konu ile ilgili görüşülen kişiler arasında küçük yaş grubuna ait kişilerin de bulunması dededen, babadan, amcadan şekilde aile geleneği olarak mesleğin genç kesim tarafından da sürdürüldüğünü ortaya koymaktadır. Medeni durumlar incelendiğinde 7 katılımcının evli, 3 katılımcının bekar olduğu tespit edilmiştir. Eğitim durumları ilkokul, ortaokul ve lise düzeyinde yoğunlaşmakla birlikte üniversite mezunu kişi sayısı 1 olarak belirlenmiştir. Görüşmeler sırasında elde edilen bilgilerden hareketle dede, baba ve amca mesleğini sürdürme eğiliminin fazla olduğu bu nedenle eğitimin ikinci plana atıldığı ifade edilebilmektedir. Katılımcıların mesleki deneyimleri incelendiğinde ise en az 3 yıl en fazla 30 yıldır bu mesleğin içinde bulunan katılımcıların var olduğu görülmektedir.

Tablo 1. Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bilgiler

	Cinsiyet	Yaş	Medeni Durum	Eğitim Durumu	Mesleki Deneyim (Yıl)
1	E	30	Evli	Lise	15
2	E	35	Evli	Üniversite	25
3	E	41	Evli	İlkokul	30
4	E	40	Evli	Lise	27
5	E	19	Bekâr	İlkokul	10
6	E	31	Evli	Ortaokul	16
7	E	33	Bekâr	İlkokul	10
8	E	24	Bekâr	Ortaokul	3
9	E	27	Evli	İlkokul	5
10	E	34	Evli	Lise	20

4.1. Süt ve Süt Ürünlerinin Gastronomi Turizmi Açısından Değerlendirilmesi

Süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmi açısından değerlendirilmesi ile ilgili bulgulara bu başlık altında değinilmektedir. Bu başlık kapsamında üç ana temanın ortaya çıktığı dikkat çekmektedir. Bu temalar *"süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmi açısından sağladığı katkılar"*, *"süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmi açısından etkin kullanılması önündeki engeller"* ve *"süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmi açısından etkin kullanılması için çözüm önerileri" şeklinde ifade edilmiştir.* Temalar Görsel 1'de, temalara ait alt kategoriler ise Görsel 2, Görsel 3 ve Görsel 4'te açıklanmıştır.

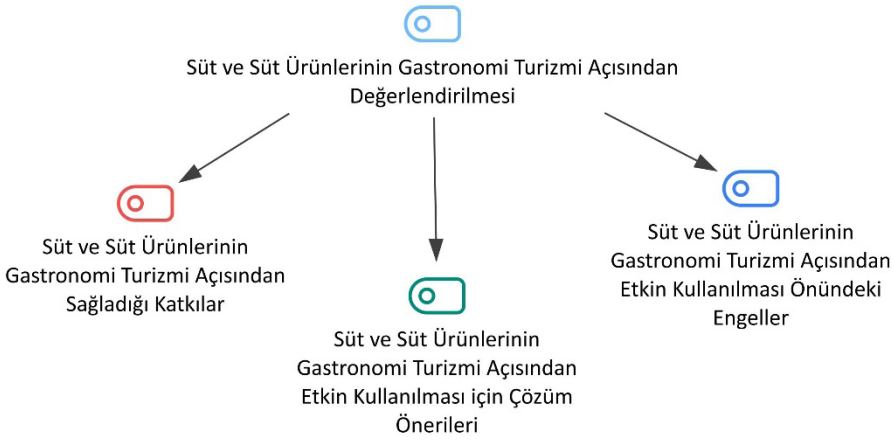

Görsel 1. Süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmi açısından değerlendirilmesi

4.1.1. Süt ve Süt Ürünlerinin Gastronomi Turizmi Açısından Sağladığı Katkılar

Van ilinde süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmi açısından sağladığı katkılar teması için oluşturulmuş hiyerarşik kod-alt kod modeli Görsel 2'de sunulmuştur. Görsel 2'de görüldüğü üzere bu tema altında 6 farklı kategori ortaya çıkmıştır. Bu kategoriler *"turizmin geliştirilmesi, gastronomi turizmi açısından katma değer yaratması, yerli ve yabancı turistlerin ilgi duyması, ekonomik canlanma sağlaması, yerli ve yabancı turistlerin Van'a çekilmesi* ve *yerli ve yabancı turistlerin tanıtım elçisi olması" şeklinde isimlendirilmiştir. Bu kategorilere ait katılımcı ifadelerine detaylı şekilde aşağıda yer verilmiştir.*

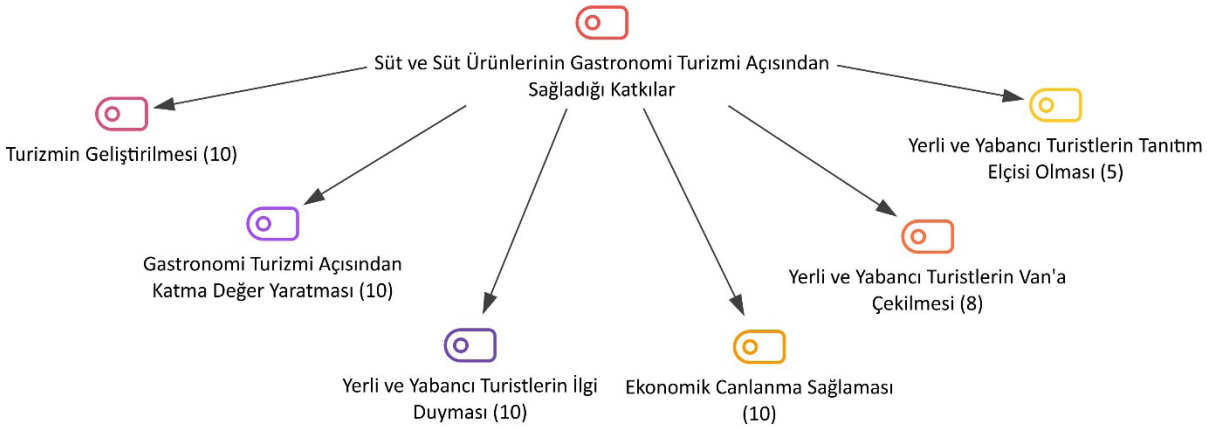

Görsel 2. Süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmi açısından sağladığı katkılara ait hiyerarşik kod-alt kod modeli

- Turizmin Geliştirilmesi

Süt ve süt *ürünlerinin* Van ilinde turizm geliştirilmesine katkı sağladığı, araştırmaya katılan tüm katılımcıların verdiği ifadelerden açıkça anlaşılmaktadır. Bir destinasyonda turizm sektörünün gelişmesi, o destinasyonun pek *çok* açıdan gelişmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Turizm sektörü en *çok* ekonomik katkılarıyla bilinse de ekonomik katkılarına ek olarak yüksek oranda doğrudan istihdam yaratma, daha fazla yatırımı teşvik etme, yaşam standartlarını yükseltme, refah düzeyini arttırma gibi farklı pek *çok* olumlu katkısı da bulunmaktadır (Sezgin, 2015). Bu nedenle bir destinasyonda turizmin geliştirilmesine katkı sunan aracıların desteklenmesi *önem* arz etmektedir. Katılımcıların tamamının ifadelerinden anlaşılacağı *üzere* Van ilinde turizm sektörünün gelişmesi için süt ve süt *ürünleri* destekleyici olmaktadır. Katılımcıların bu konu ile ilgili ifadelerinden bazıları *şu şekilde* sıralanabilmektedir:

K4, *"Süt ve süt ürünlerinin tanıtımıyla bir etkisi olur. Yöresel ürünler birer değerdir. Van'a özgü bu ürünlerin turizme olumlu etki etmemesi düşünülemez."*

K5, *"Süt ve süt ürünleri turizmi geliştirir. Mevcut durumuyla zaten turizmin bir parçası durumunda. Ancak bunların daha da geliştirilmesi ile Van'ın tercih edilirliğini arttırır. Çok yol kat etmek lazım ama üretim sürecine turisti dâhil etmek bile çok güzel bir girişim olur turizm için."*

K7, *"Sadece bu yöreye ait olan otlu peynir başta olmak üzere gerek sütlerimiz gerekse sütlerimizden elde edilen ürünler turizmin geliştirilmesi için kullanılabilir. Öncelikle kendimiz tam anlamıyla sahip çıkmamız gerekir. Sonra etkili bir tanıtımla hakkettiği yere gelir."*

Bunlara ek olarak K1, K2, K3, K66, K8, K10'da benzer ifadelerle süt ve süt ürünlerinin Van'da turizmi geliştirmek için katkı sunduğunu, bu yönde potansiyelinin bulunduğunu benzer şekillerde ifade etmişlerdir.

- Gastronomi Turizmi Açısından Katma Değer Yaratması

Süt ve süt ürünlerinin Van ilinde gastronomi turizmi açısından katma değer sağladığı katılımcıların ifadelerinden açıkça anlaşılmaktadır. Gastronomi turizmi, turistik deneyimin bir parçasını oluşturmaktadır. Gastronomi turizmi kapsamında gastronomik varlıklar (yemek, yemeğin kültürü, yöresel yiyecek ve içecekler gibi) temel çekim unsurlarını oluşturmaktadır (Bağıran-Özşeker, 2016). Gastronomi turizmi de destinasyonlara ekonomik katkıların yanı sıra özgün ve yerel kültürün ve kimliğin güçlendirilmesi, toplumsal birlik ve gururun oluşturulması gibi önemli katkılar kazandırmaktadır (Türkay ve Genç, 2021). Süt ve süt ürünleri de yöresel ürünler kapsamında gastronomi turizmi açısından Van iline yönelik bir hareketliliğe sebep olmaktadır. Bu ifadeyi destekleyen görüşler katılımcıların tamamı tarafından dile getirilmiş olup, bazı katılımcı ifadelerine sırasıyla değinilmiştir:

K3 *"Yöresel ürün oldukları ve halihazırda rağbet gördükleri ve ilgi çektiği için gastronomi turizmi için katma değer sağlar."*

K4 *"gastronomi turizmi açısından da değer sağlar. Çünkü nasıl ki Bitlis'e Siirt'e insanlar Büryan yemek için gidiyorsa ki ben de gidiyorum buraya da süt ürünleri özelin de olmasa da Van kahvaltısı için gelen çok turist var. Van kahvaltısı zaten süt temelinden ortaya çıkmış bir değer. Biz Van kahvaltısı ile sütümüzü, süt ürünlerimizi daha da ön plana çıkabiliriz. Daha fazla tanıtabiliriz."*

K7 *"Turistler her ne amaçla gelirse gelsin yeme içmeden ayrı düşünülemez. Süt ürünleri de Van'da hemen her öğünde karşılarına çıkabilecek yöresel organik ürünler. Nasıl gastronomi turizmine katkısı olmasın. Herkesin kulaktan kulağa aktarımıyla daha fazla hareketlilik bile yaratır."*

K9, *"Van insanlara sağlık, yeme içme, doğal güzellikler gibi pek çok seçeneği birlikte sunuyor. Elimizdeki nimetler gastronomi turizmi için yeter de artar bile. Çünkü yöremizin zenginliği var. Önemli olan bizim bu değerleri kullanmayı bilmemiz. Bu da tanıtımdan geçiyor. Yöresel ürünleri tam anlamıyla tanıt bak nasıl Gastronomi turizmi alıp başını gidiyor."*

Bu söylemlere benzer şekilde K1, K2, K5, K6, K8 ve K10'da olumlu düşüncelerini ifade etmişlerdir.

- Yerli ve Yabancı Turistlerin İlgi Duyması

Süt ve süt *ürünlerinin* gastronomi turizmi açısından sağladığı katkılardan biri de bu *ürünlere* karşı yerli ve yabancı turistlerin ilgi duyması olarak belirlenmiştir. Gerek yerli gerekse yabancı turistlerin bir destinasyonun yöresel *ürünlerine* ilgi duyduğu bilinmektedir. Bu ilgide yöresel *ürünlerin* organik, yöreye *özgü* ve sağlıklı olması etkili olmaktadır. Turistler farklı lezzetleri deneyimlemek amacıyla bu *ürünlere* yönelmekte, satın almakta böylece yöre *üreticisine* ekonomik anlamda destek olmaktadır (Apak ve Gürbüz, 2018). Son yıllarda turistlerin yöresel *ürünlere* olan ilgisinin daha da arttığı göz *önünde* bulundurulduğunda yöresel *ürünler* destinasyon için daha da *önemli* hale gelmektedir (Aprile, Caputo ve Nayga, 2015). Van'ın yöresel *ürünleri* kapsamında ele alınabilen süt ve süt *ürünlerine* yönelik yerli ve yabancı turistlerin ilgisinin var olduğu yönünde katılımcıların tamamının fikir beyan ettiği dikkat *çekmektedir*. Bazı katılımcı ifadeleri *şu şekildedir*:

K3 *"turistlerin ilgilendiği bir konudur. Kaleden sonra çarşıya geliyorlar. Dünya'da ilk ve tektir. Başka yerde benzerine rastlanamaz. Çünkü yöreye özgü Türkiye'de Dünya'da tek olan bir peynirden ve yöreye özgü diğer ürünlerden bahsediyoruz. Bunları başka yerde tadamaz ki. Bu yüzden turizmi geliştirir. Dünya'da sadece Van'da var çünkü otlu peynir. Başka yok. Çok rağbet gördüğü için, tanındığı için turist burayı ziyaret ediyor. Köklü bir geçmişe sahip peynirden bahsediyoruz çünkü. Yerli turist genellikle çok geliyor. Iraklı ve İranlılarda geliyor."*

K5 *"yerli ve yabancı turistler pasajla da ürünlerle de ilgileniyor. Turistler gelip buradan alışveriş yapıyor. Yerli halk pazarlığa girerken turist pazarlamaya girmiyor. Yeter ki peyniri beğensin tadı hoşuna gitsin. Bir değil 500'e alırlar. Bu da daha karlı satış demek, daha fazla para kazanmamız demek."*,

K9 *"turistlerin ilgilendiği bir konu otlu peynir ama diğer süt ürünlerinden otlu peynir sayesinde haberdar olanlar daha fazla. Otlu peynir için geliyorlar ama diğerlerini de tanımış tatmış oluyorlar."*

Bunlar dışında K1, K2, K4, K6, K8, K7 ve K10'da süt ve süt ürünlerine turistlerin ilgi duyduğunu söylemişlerdir.

- Ekonomik Canlanma Sağlaması

Süt ve süt *ürünlerinin* gastronomi turizmi açısından sağladığı dördüncü katkı ekonomik canlanma sağlama olarak ifade edilmektedir. Turizm sektörünün en *önemli* olumlu etkileri arasında ekonomik anlamda yarattığı hareketlilik göze *çarpmaktadır*. Turizm sektörü yerli ve yabancı ziyaretçilerden elde edilen gelirler yoluyla hem yerel toplumun hem de *ülke* ekonomisinin ekonomik kalkınmasına destek olmaktadır (Bunghez, 2016). Turizm sektörünün döviz girdisi sağlama, bölgeler arası gelir dengesizliklerini giderme, milli geliri arttırma gibi ekonomik katkıları sürekli vurgulanmaktadır (Sezgin, 2015). Süt ve süt *ürünlerinin* Van ilinde gastronomi turizminin geliştirmesine ve turistik hareketlilik yaratmasına bağlı olarak ekonomik canlanma sağlaması da kaçınılmaz olmaktadır. Bu konuda katılımcı ifadeleri incelendiğinde katılımcıların tamamının hem fikir olduğu görülmektedir. Bazı katılımcıların bu konu hakkındaki fikirleri *şu şekildedir*:

K1 *"sıkta gelseler nadiren de gelseler turistler gelsinler.* Çünkü *onlar gelince bizim satışlarımız artıyor. Turistler sayesinde bir ekonomik olarak canlanma oluyor."*

K6 "ilgi duydukları ürünlerimizi satın alıyor turistler. Hem de pazarlığa girmeden. Yerli halkımız çok pazarlık yapıyor mesela. Bu bizim kar oranımızı düşürüyor. Ama turistte öyle değil. Karlılığımız en yüksekte."

K10 *"sahip olduğumuz süt ve süt ürünleri başta olmak üzere zengin mutfağımız bizim yerel ekonomimizin gelişmesi için önemlidir. Ekonomik hareketliliğe en fazla katkı sağlayan turizmi her daim canlı tutmamız gerekir. Biz pasaj olarak turistin yarattığı ekonomik hareketliliğin farkındayız. Daha da iyi olmasını istiyoruz."*

Bu katılımcılar dışında K2, K3, K4, K5, K7, K8 ve K9'da süt ve süt ürünlerinin turiste satışının hem kendileri hem de Van ili için önemli ekonomik canlanma yarattığını benzer ifadelerle dile getirmiştir.

***- Yerli ve Yabancı Turistlerin Van'a* Çekilmesi**

Süt ve süt *ürünlerinin* gastronomi turizmi açısından sağladığı katkılardan bir diğeri ise süt ve süt *ürünlerinin* yerli ve yabancı turistleri Van'a *çekmesi* olarak tespit edilmiştir. Turistlerin temel seyahat motivasyonları arasında yöresel yiyecek ve içeceklerin deneyimlenmesi bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle turistler bir destinasyonu gastronomik beklenti içerisinde ziyaret etmektedir. Ziyaret edilen destinasyonda turistler günlük rutinden ve sıradan yiyecek ve içeceklerden kaçmakta, yöresel yiyecek ve içeceklerde teselli bulmaktadır (Bessière, 1998). *Çünkü* bir turizm destinasyonuna seyahat etmek, yöresel yiyecek içecekleri deneyimleyerek daha heyecanlı hale getirilebilmektedir. Yöresel yiyecek ve içecekler destinasyona değer katmakta, turistleri kendine *çekmektedir* (Jalis, Che ve Markwell, 2014). Van *özelinde* de yöresel yiyecek ve içecekler arasında yer alan süt ve süt *ürünlerinin* Van'a *İranlı* ve Iraklı turistler başta olmak *üzere* farklı turistleri *çektiği* katılımcılar tarafından belirtilmiştir. Bazı katılımcı ifadeleri sırasıyla *şu şekildedir*:

K1 *"turistlerin Van'a gelmesinde de hem süt ve süt ürünleri hem de Tarihi Peynirciler Çarşısı önemlidir."*

K2 *"turistleri buraya çekmek içinde önemli çünkü her şeyi en güzel yerinde yiyebilirsin. Yerinde olduğu zaman organiğini, çeşitliliğini görürsün. Bir yere ürün göndersen birer çeşit gönderebiliyoruz. Ama biri buraya gelse her çeşidini görüyor ve tadabiliyor. Sadece ot farklılıkları da değildir bu. Her yörenin, her sütün kendine özgü lezzeti vardır. Norduz peyniri ayrıdır. Özalp peyniri ayrıdır."*

K5 *"turistleri de Van'a çeker çekiyor da. Kaliteli bir namı var aynı zamanda. Tanınıyor, biliniyor. Otlu peynir en çok bilinip tanınıyor, onun için geliyorlar. Ancak bu diğer süt ürünlerinin tanınmasını da sağlıyor. Çünkü diğerlerinden de tadıp beğenip satın alıyorlar. Devamı geliyor."*

Bunlara ek olarak K4, K6, K7, K8 ve K9'da süt ve süt ürünlerinin Van'a turistleri çekmede etkili olduğunu belirtmişlerdir.

- Yerli ve Yabancı Turistlerin Tanıtım Elçisi Olması

Katılımcı ifadelerinden hareketle süt ve süt ürünleri konusunda yerli ve yabancı turistlerin tanıtım elçisi olması da gastronomi turizmi açısından sağlanan katkılar teması kapsamında sonuncu katkı olarak tespit edilmiştir. Turistler ziyaret ettikleri destinasyonlardaki deneyimledikleri her şey hakkındaki değerlendirme ve görüşlerini çeşitli yöntem ve araçlarla başka kişilerle paylaşmaktadır. Destinasyonlara ait yöresel ürünlerde bu paylaşımların konusu olabilmektedir. Yöresel ürünlere yönelik deneyimler bu ürünlerin turistler tarafından başkalarına tanıtılmasını ve tavsiye edilmesini sağlamaktadır (Kara ve Gürbüz, 2017; Sezgin ve Duman, 2023). Önceden deneyimlenmiş ürünlere ait fikirlere tüketiciler daha fazla önem vermektedir (Bozkurt ve Ünal, 2015: 32). Bu nedenle tanıtım noktasında turistlerin kilit rol oynadığı ve ürünleri deneyimleyen kişiler olarak ürünler ve yeni tüketicileri arasında aracı konumda bulunduğu belirtilebilmektedir. Çalışma bulgularında Van ili özelinde de süt ve süt ürünlerinin tanıtılması noktasında desteklenmesi gerektiğine katılımcıların tamamı hemen hemen her ifadesinde değinmiştir. Ürünlerin tanıtımı konusunda katkı sağlayacak bir aracının ise yerli ve yabancı turistler olduğuna katılımcılar tarafından da dikkat çekilmektedir. Bu konuda görüş bildiren katılımcılardan bazılarının ifadelerine sırasıyla yer verilmektedir:

K2 *"turistlerin Van'a gelmesi, yöresel lezzetlerimizi tatması, bunları beğenmesi önemli. Ama çok daha önemli olan bir konu var. Turistlerin bu ürünleri başkalarına anlatması. Böylece daha fazla tanınırlık sağlanabiliyor."*

K5 *"yöresel ürünleri tanıtmak için de turistlerin ilgi göstermesi önemlidir. Kendileri hem Van'ı tanıyıp, süt ürünlerini tatmış oluyorlar hem de çevresine tanıtıyorlar. Tanıtım elçisidirler aslında."*

K7 *"bununla da kalmıyor şehrimizi tanıtıyorlar. Burada yedikleri gördükleri her şeyi tanıdıklarına anlatıyor turistler. Bu da Van'ımızı daha bilinir hale getiriyor."*

Bunlara ek olarak K9 ve K10'da benzer görüş belirtmişlerdir. 'da süt ve süt ürünlerinin Van'a turistleri çekmede etkili olduğunu belirtmişlerdir.

4.1.2. Süt ve Süt Ürünlerinin Gastronomi Turizmi Açısından Etkin Kullanılması Önündeki Engeller

Van ilinde süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmi açısından etkin kullanılması önündeki engeller teması için oluşturulmuş hiyerarşik kod-alt kod modeli Görsel 3'te sunulmuştur. Görsel 3'te görüldüğü üzere bu tema altında 4 farklı kategori ortaya çıkmıştır. Bu kategoriler *"Tarihi Peynirciler Çarşısı'nın tanıtım eksikliği, paydaşlar arası çıkar çatışması, yanlış imaj yaratılması, süt ürünlerinin çekiciliğinin önündeki tuz engeli" şeklinde isimlendirilmiştir. Bu kategorilere ait katılımcı ifadelerine detaylı şekilde aşağıda yer verilmiştir.*

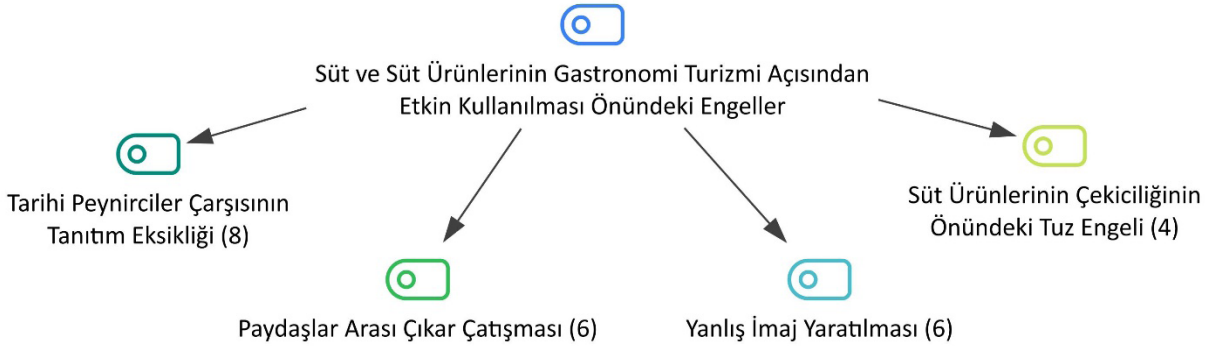

Görsel 3. Süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmi açısından etkin kullanılması önündeki engellere ait hiyerarşik kod-alt kod modeli

- Tarihi Peynirciler Çarşısı'nın Tanıtım Eksikliği

Süt ve süt *ürünlerinin* gastronomi turizmi açısından etkin kullanılması *önündeki* engellerden ilkini Tarihi Peynirciler *Çarşısı'na* ait tanıtım eksikliği oluşturmaktadır. Tarihi Peynirciler *Çarşısı'nın* tarihsel geçmişi 1934 yılına dayanmakla birlikte günümüz Tarihi Peynirciler *Çarşısı* dönemin sebze hali olarak inşa edilmiştir. 1980'lere kadar *çarşıda* sebze, meyve, bakkaliye ve kasaplık *ürünlerin* satışı gerçekleştirilmiştir. 1980 yılında *çarşıda* peynircilik de başlamıştır. 1995 yılında peynirciler ve sakatatçılar *çarşısına* dönüşmesinin ardından 2018 yılında restore edilerek tamamen peynirciler *çarşısı* olarak hizmet vermeye başlamıştır (Cihangir ve Demirhan, 2021). Tarihi Peynirciler *Çarşısı* günümüzde peynirciler *çarşısı* olarak faaliyetlerine devam etmektedir. Süt ve süt *ürünleri* için *önemli* olduğu bilinen Tarihi Peynirciler *Çarşısı'nın* tanıtım eksikliğinin bu *ürünlerin* gastronomi turizmi açısından etkin kullanılması *önündeki önemli* bir engel olduğu katılımcıların *çoğunluğu* tarafından ifade edilmiştir. Bu ifadelerden bazıları *şu şekildedir*:

K1 *"süt ve süt* ürünlerinin *turizm içinde tam anlamıyla bulunmaması pasajın tanıtım eksikliğinden kaynaklanıyor. Turist bilmiyor ki burayı. Tur otobüsü nereye götürürse oraya gidiyor. Doğrusu o zannediyor."*

K2 "pasaj tanıtılsa aslında. Bu büyük bir sorun olarak karşımıza çıkıyor*. Burayı tanıtmadılar hiç. Tanıtmıyorlar da. Bu da turistin burayı ziyaret etmesini engelliyor."*

K3, *"bir de* ürünlere *yönelik daha yoğun turist talebi için pasajın tanıtılması gerekiyor. Buranın tanıtımı için* önemli *bir girişim lazım.* Çünkü *tanıtılmıyor."*

K7 *"belediye olarak valilik olarak her yeri tanıtıyorsun da bu pasajı bir tanıtmıyorsun. Sosyal medyaya gir bak her yer var. Ama pasaj yok. Pasajı tanıt ki turist bilsin, görmek istesin."*

Bunlar dışında K4, K5, K6 ve K10'da benzer ifadelerle Tarihi Peynirciler *Çarşısına* yönelik tanıtım eksikliğinin var olduğunu vurgulamışlardır.

- Paydaşlar Arası Çıkar Çatışması

Süt ve süt *ürünlerinin* gastronomi turizmi açısından etkin kullanılması *önündeki* engellerden bir diğeri paydaşlar arası *çıkar çatışması* olarak tespit edilmiştir. Turizm sektörü dünyadaki en büyük endüstrilerden biri olup, küresel anlamda *çok* sayıda paydaşı kapsamında barındırmaktadır (*Özdoğan* ve Gencer, 2017). Diğer taraftan turizm sektörünün parçalanmış doğası gereği de sektör kapsamında *çok* fazla paydaş yer almaktadır. Paydaş *çıkarları* her ne kadar her zaman *örtüşmese* ve *çıkar çatışmaları* yaşanabilse de turizmin gelişmesi ve iyileşmesi noktasında paydaş desteğinin *öneminin* göz ardı edilememesi gerekmektedir (Aas, Ladkin ve Fletcher, 2005; Saito ve Ruhanen, 2017). Paydaşlar arası *çıkar çatışmasının* bulunduğu yönündeki fikirlerini belirten katılımcılardan bazılarının ifadeleri *şu şekildedir*:

K2 *"bu da turizmcilerin para uğruna yaptığı anlaşmalardan kaynaklanıyor. Ama bu bizim değerlerimizi de zedeliyor.* Çünkü *organiğini alamıyor."*

K4 *"tur otobüsleri yani şehir dışından gelen yerli turistlerimiz genelde tur otobüslerinin şoförlerinin anlaştıkları yerlere gidiyorlar. Şoförlere biraz rüşvet verip bu otobüsleri kendi kapılarının önüne çekiyor. Aslında burayı bilmiyor. Burayı bilse burada istediği ürünü istediği fiyata da alacak ama orda tek bir dükkân olduğu için sınırlı ürünü fahiş fiyatlarla ürün alıyor. Dükkân sahipleri tur otobüsleriyle iletişim halinde. Sen yeter ki turisti bana getir diyor. Ben sana şu kadar para vereceğim, şunu hediye edeceğim diyor. Orda tek bir dükkân ve oraya götürülüyor turist. Bilmiyor başka bir yer. Orda ne fiyat söylerlerse almak zorunda kalıyor. Burada organik ürün hepsi. Bu tur otobüslerinin bilerek isteyerek oraya gitmelerinden biz rahatsız oluyoruz. Buraya gelse yerli turist burayı tanıyacak. Bizim burada park edecek yerimiz yok en büyük bahaneleri. Ama turist zaten gezmeye görmeye gelmiş. Kısa bir yürüyüşle ulaşılabilecek bir yer."*

K7 *"ama burada turistlerin pasaja değil de çarşıdaki dükkânlara gitmesi daha doğrusu götürülmesi hiç hoş olmuyor. Turizmcisin doğru değerleri tanıtmak yerine üç beş kuruş uğruna bu pasajdan uzaklaştırıyor turisti. Anlaşma yapıyorlar çarşıdaki dükkânlarla. Turist burayı göremeden gidiyor Van'dan."*

K1, K6 ve K10'da benzer ifadelerle paydaşlar arası çatışmaların var olduğunu vurgulamıştır.

- Yanlış İmaj Yaratılması

Süt ve süt *ürünlerine* yönelik yanlış imaj yaratılması bu *ürünlerin* gastronomi turizmi açısından etkin kullanılması *önündeki* engellerden biri olarak belirlenmiştir. Yöresel *ürünlerle* ilgili olarak kalite ve imaj sorunuyla sık sık karşılaşılmaktadır. Bu sorunlara yöresel *ürünlerin* bir standardının bulunmaması, farklı tarz ve *çeşitte üretimin* olması gibi etkenler ve *ürünlerin* gerektiği *şekilde* tanıtılmaması diğer bir ifadeyle yanlış tanıtılması da yol açabilmektedir (Töre-Başat vd., 2017). Destinasyonlar istediği kadar iyi alternatiflere sahip olsa da yaratılmış olumsuz imaj dolayısıyla istenilen turist hareketliliğine erişememektedir (Ateşoğlu ve Türker, 2013). Bu nedenle yöresel *ürünlere* yönelik oluşturulacak yanlış imaj bir takım sorun ve olumsuzlukları beraberinde getirebilmektedir. Bu konu ile ilgili katılımcı görüşlerinden bazıları *şunlardır*:

K4 *"ancak yanlış tanıtımında* önüne *geçilmesi gerekiyor. Buradan sadece Van otlu peynirinin otunu alıp başka peynirlerin* üzerine *döküyorlar. Van otlu peyniri diye satıyorlar. Turist yanlış* ürünü *gerçek* ürünmüş *gibi tüketince bu da imajı olumsuz etkiliyor."*

K7 *"o dükkânlarda nereden bulacak gerçek otlu peyniri, cacığı, tereyağı. Fabrika ürünlerini Van ürünleri zannediyor turist. Bu da bizim ürünlerimizin yanlış tanınmasına neden oluyor. Turist beğenmiyor ki onları."*

K9 *"ama bizimkiler ne yapmışlar mesela. Bu kahvaltı salonları. Adam Van kahvaltısı istiyor. Ama Van kahvaltısının içine baktığında Diyarbakır örgü peyniri var, Ezine peyniri var, Kars kaşarı var. Ben senden Van*

yöresine ait olan kahvaltıyı istedim. Sen bana gidiyorsun Diyarbakır örgü peyniri getiriyorsun. Erzincan, Bitlis tulumu getiriyorsun. Farklı farklı yörelerin malzemesi üzerine. Van dışında ürünleri ön plana çıkarıyorlar. Bu da yanlış."

K1, K2 ve K10'da organik ve yöresel olmayan ürünlerin turiste sunulduğunu, bu durumunda ürünlerin imajını olumsuz etkilediğini belirtmektedir.

- Süt Ürünlerinin Çekiciliğinin Önündeki Tuz Engeli

Süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmi açısından etkin kullanılması önündeki engellerden sonuncusu da süt ürünlerinin çekiciliğinin önündeki tuz engeli olarak tespit edilmiştir. Bu konuyu dile getiren katılımcı ifadeleri şu şekilde ifade edilebilmektedir:

K2 *"turistler daha çok tercih eder ama tuzdan dolayı yiyemiyorlar ki."*

K3*, "ancak tuz oranı biraz yüksek olduğu için bunlar biraz kaçıyor."*

K6 *"turistler süt ürünlerini merak eder. Tatmak ister. Ama otlu peynir başta bazı süt ürünlerini de hiç sanmıyorum ilk tadımdan sonra istemeye devam etsin. Çünkü çok tuzludur. Tamam halkımız alışmış. O tuzlu seviyor ama turistlere daha tuzlu geliyor."*

K7 *"aslında süt ürünlerimiz çok çekici, turist merak ediyor ama tuzu bırakmıyor ki. Makine olmadığı için tuz elle ayarlanıyor. Bu yüzden de bir ayarı, oranı yok. Tuzu bozulamaması için tamam ama abartmaya da gerek yok."*

4.1.3. Süt ve Süt Ürünlerinin Gastronomi Turizmi Açısından Etkin Kullanılması İçin Çözüm Önerileri

Van ilinde süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmi açısından etkin kullanılması için çözüm önerileri teması için oluşturulmuş hiyerarşik kod-alt kod modeli Görsel 4'te sunulmuştur. Görsel 4'te görüldüğü üzere bu tema altında 6 farklı kategori ortaya çıkmıştır. Bu kategoriler *"turistik hareketlilik için etkinliklere dahil edilmesi, turistik tanıtımlara dahil edilmesi, turistik tanıtımların aktif ve profesyonel şekilde sürdürülmesi, turistik tanıtımlar için paydaşların iş birliği içinde olması, yöresel ürün çeşitliliğinin ön plana çıkarılması, doğru imaj yaratılması" şeklinde isimlendirilmiştir.*

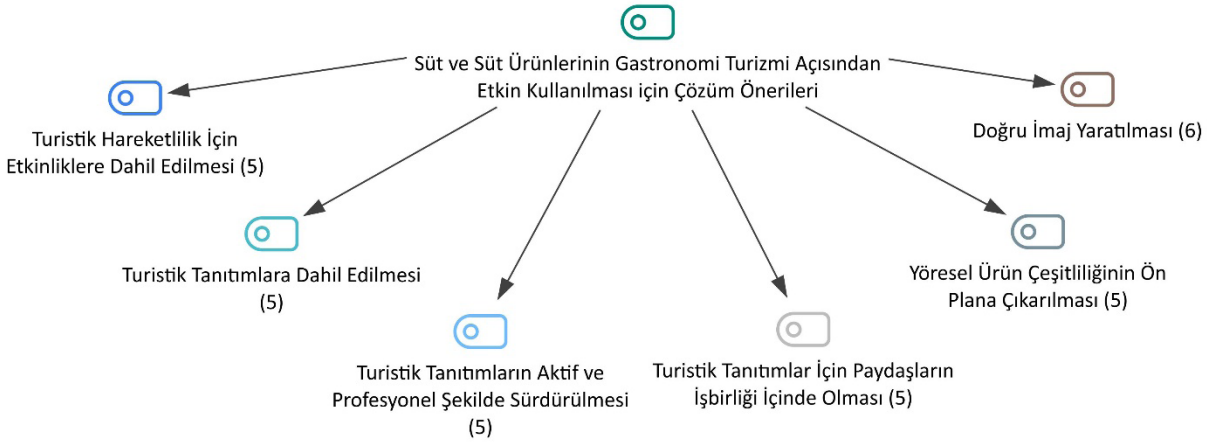

Görsel 4. Süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmi açısından etkin kullanılması için çözüm önerilerine ait hiyerarşik kod-alt kod modeli

- Turistik Hareketlilik İçin Etkinliklere Dahil Edilmesi

Süt ve süt *ürünlerinin* gastronomi turizminde daha etkin kullanılması için uygulanabilecek *çözüm önerilerinden* ilki bu *ürünlerin* turistik hareketlilik yaratması için etkinliklere dahil edilmesi olarak belirlenmiştir. Yöreye *özgü ürünler* diğer bir ifadeyle dışarıdan gelenler için fark yaratacak *ürünlerin* destinasyonda gerçekleştirilen her türlü tanıtım etkinliğinde ve festivallerde kullanılmasının *önemli* olduğu bilinmektedir (*Şengül* ve Genç, 2016). Bu ifadeyi destekleyen katılımcı görüşlerinden bazıları *şu şekildedir*:

K4 *"bu da nasıl etkiler mesela fuarlara giden,* şehir *dışındaki fuarlara gidip otlu peynirdir, kaymaktır süt* ürünlerimizi *tanıtan arkadaşlarımız var. Bu da olumlu etki yapıyor.*

K8 *"turistik bir canlanma olsun istiyorsak yapılacak şenliklerle, festivallerle biz bunu kolayca gerçekleştirebiliriz."*

K9 *"hatta daha sürdürülebilir bir şey istersek de her yıl düzenli festivaller yapabiliriz. Biz ürünlerimizi bu tarz etkinlikler içinde tutabilirsek zaten başka tanıtıma gerek kalmaz ki."*

K1 ve K2'de benzer ifadelerle konu ile ilgili fikirlerini beyan etmişlerdir.

- Turistik Tanıtımlara Dahil Edilmesi

Süt ve süt *ürünlerinin* gastronomi turizminde daha etkin kullanılması için uygulanabilecek *çözüm önerilerinden* ikincisi süt ve süt *ürünlerinin* turistik tanıtımlara dahil edilmesi olarak tespit edilmiştir. Konu ile ilgili olarak bazı katılımcı ifadeleri *şu şekildedir*:

K1 *"ama burada yine tanıtıma çıkıyor konu. Turist istediği kadar bilsin, biliyor diye durmak gerekmiyor. Süt ve süt ürünlerinin sürekli tanıtılması gerekiyor."*

K6 *"otlu peynir içinde güzel yapılmalı tanıtımları. Peyniri tanıtmak yetmez. Peynirin içindeki otları, otların faydalarının hep tanıtılması gerekir. İşte ot dağlardan toplanır, şu ot mideye faydalıdır gibi. Ki zaten vardır yararı. Ottur sonuçta. Dağdan toplanıyor, doğal."*

K8 *"süt ürünlerimiz dahil yöresel yiyeceklerimizin hepsinin tanıtımı şart."*

K4 ve K9'da bu gerekliliğe dikkat çekmişlerdir.

- Turistik Tanıtımların Aktif ve Profesyonel* Şekilde *Sürdürülmesi

Süt ve süt *ürünlerine* yönelik turistik tanıtımların aktif ve profesyonel *şekilde* sürdürülmesi, bu *ürünlerin* gastronomi turizminde daha etkin kullanılabilmesini sağlayacak *üçüncü çözüm önerisi* olarak tespit edilmiştir. Katılımcıların görüşlerine ait ifadelerden bazıları *şunlardır*:

K1 *"tanıtımların sürekli aktif* şekilde *devam etmesi gerekiyor. Daha profesyonel anlamda tanıtılması gerekir."*

K5 *"tanıtımı hiçbir zaman askıya almamalıyız. Dinamik bir şekilde sürdürmemiz lazım."*

K7 *"diğer taraftan ürünlerimizin de tanıtımı eksik. Otlu peynir biliniyor diye diğer ürünlerimizi unutuyoruz. Onlarında sürekli tanıtılması lazım."* ve K9 *"çünkü bizim tanıtımı yapıp bırakmamız bize bir fayda sağlamaz. Sürekli olarak tanıtıma devam etmemiz lazım. Biliniyor tanınıyor diye bırakmamız lazım çabamızı."*

- Turistik Tanıtımlar İçin Paydaşların İş birliği İçinde Olması

Süt ve süt *ürünlerinin* gastronomi turizminde daha etkin kullanılması için uygulanabilecek *çözüm önerilerinden* dördüncüsü, turistik tanıtımlar noktasında paydaşların iş birliği içinde olması gerektiği olarak tespit edilmiştir. Katılımcıların görüş bildirdiği *çözüm önerisiyle* ilgili bazı katılımcı ifadeleri *şu şekilde* belirtilebilir:

K1 *"diğer taraftan burayı tercih eden bireysel turist az. Genellikle turlarla buraya geliyorlar. Burada da turizmcilere, seyahat acentalarına* çok *iş düşüyor. Turların bu tarihi noktaya* çekilip *süt ve süt* ürünlerinin *içine bırakılması gerekiyor. Turistler bilmeyebilir ama dediğim gibi tur otobüsleri yönlendirmelidir. En büyük desteği turizmciler ve yerel yönetimler verebilir. Hem tanıtarak hem de buraya getirerek."*

K2 *"burada özellikle tanıtım için tarım, belediye gibi kurumların iyi çalışması lazım."*

K9 *"burada herkes elini taşın altına koymalıdır. Çünkü tanıtım dediğimiz şey bireysel anlamda başarıya ulaşabilecek kolay bir şey değil. Belediyesi de valiliği de tarımı da ziraatı de hepsi birlik içinde tanıtım faaliyetlerine katılmalı."*

K5 ve K7'de tanıtım konusundaki iş birliğinin önemine vurgu yapmışlardır.

Çözüm önerilerinden ikinci, üçüncü ve dördüncüsünün turistik tanıtımlarla ilgili olduğu dikkat çekmektedir. Tanıtım sorunu Türkiye açısından da oldukça eski ve çözüm bekleyen sorunların başında gelmektedir (Özdemir, 1999). Bu nedenle Van ili özelinde de tanıtım sorunlarıyla karşılaşılması kaçınılmaz olmaktadır. Yöresel ürünlerin destinasyonlarda sadece yetiştirilmesi, üretilmesi yeterli olmamaktadır. Bu ürünlerin destinasyon başta olmak üzere ulusal ve uluslararası pazarlarda kendilerine yer edinmeleri de gerekmektedir. Bu nedenle turistik tanıtımlara dahil edilmesi önem arz etmektedir (Cerrahoğlu, 2015). Diğer taraftan tanıtımların daha etkin ve aktif şekilde gerçekleştirilmesi, daha fazla kişiye ulaşılması açısından da önemli görülmektedir (Küçükyaman vd., 2018). Son olarak turizm sektörünün yapısı gereği sektörde iş birliği ve etkileşim yoğun bir şekilde yaşanmakta, destinasyonda faaliyetlerini sürdüren tüm sektörler ve bu sektörlerde aktif faaliyet gösteren kişi, kurum ve kuruluşlar turizmin paydaşı konumunda yer almaktadır (Keleş, 2022). Bu açıklamalardan hareketle ve katılımcı ifadelerinden ortaya çıkan çözüm önerileri ışığında, yöresel ürünlere yönelik tanıtım faaliyetlerinin, genel tanıtım faaliyetlerinde ele alınmasından ziyade turistik ve özelde ürünlere yönelik tanıtımlarla desteklenmesinin, tanıtımların etkinliğini ve verimliliğini arttırma noktasında geniş çaplı katılımın olduğu tanıtımların gerçekleştirilmesinin, kamu sektörü, özel sektör, sivil toplum kuruluşları, yerel halk gibi paydaşlarında dahil olduğu tanıtım faaliyetlerinin yürütülmesinin (İnanır, 2019) tanıtım sorunlarının çözülmesi ve tanıtımların başarıya ulaşması açısından önem arz ettiği vurgulanabilmektedir.

- Yöresel Ürün Çeşitliliğinin Ön Plana Çıkarılması

Yöresel *ürün çeşitliliğinin ön* plana *çıkarılması* süt ve süt *ürünlerinin* gastronomi turizminde etkin yer bulabilmeleri adına uygulanabilecek beşinci *çözüm önerisi* olarak açıklanmıştır. Bir destinasyonda *ürün çeşitliliğinin* fazla olması turizm hareketliliği yaratmaktadır. Temelinde yöresel *ürünlerin* yer aldığı gastronomi turizmi içinde yöresel *ürün çeşitliliğinin* bir turist hareketliliği yaratması kaçınılmaz olmaktadır (Karadağ ve *Özer*, 2022). *Çünkü* yöresel *ürün* zenginliğine sahip destinasyonlar sahip oldukları *çeşitlilik* ve tatlarla, turistler ve yemek meraklıları için bir cennet olarak ifade edilmektedir (Soukand vd., 2020). Böyle bir *çeşitliliğin* turistik hareketliliğe ek olarak gastronomi turizmi içinde katkısının fazla olacağı belirtilebilmektedir. Konu ile ilgili olarak katılımcı ifadeleri *şunlardır*:

K2 *"kahvaltı salonları görsele ve* çok çeşitliliğe önem *veriyor. Kahvaltıda* çok çeşitliliğe *değil de süt ve süt* ürünleri özelinde çeşitlendirmeye önem *verilmesi gerekir. Van otlu peynirinin* çeşitlerine *yer verilmesi gerekir. Mendo otlu, sirmo otlu, kekikli peynir gibi. O bu* çeşitliliği *arttıracağına zeytin* çeşitliliğini *arttırıyor. Ben zeytini ne yapayım. Burası zeytin memleketi değil ki. Cacıkla uğraşın biraz. Alışmışsınız cacığı senelerdir salatalıklı yapıyorsunuz. Bir değiştir artık. Malatya kayısıyı, Trabzon hamsiyi* çeşit çeşit *sunuyor.* Çökeleği *değişik sunumlarda sunmamız gerekir. Acılı cacık yap. Ya da farklı soslarla karıştır, dene yeni lezzetler ortaya* çıkar*. Van cacığı deyince* öyle *bir* şekilde *olmasın.* Ürün çeşitlendirme *olsun ki farklı damaklara hitap etsin. Zeytine 10* çeşit *sos yapıp aynı zeytini farklı tatlar olarak insanlara satıyorsun. Cacığı neden yapmıyorsun. Cacıkta uyumlu bir besin. Aldığın ete bile yoğurdu vuruyorsun. Marine ediyorsun."*

K4 *"tek bir otlu peynirde bile aroma farklılığından bir sürü çeşit ürüne sahibiz biz. Buna diğer süt ürünlerimiz, bunlara da diğer yöresel ürünlerimiz eklenince bu zenginlik nerede var başka. Evet pasaj için süt ve süt ürünleri çeşitliliği önemli. Ama Van için tüm yöresel ürünlerimiz değerlidir."*

K8 *"bizim bu çeşitliliği zenginliği hiçbir zaman unutmamız gerekiyor. Bizim elimiz güçlü önemli olan bunu kullanabilmek."*

Bu durumu K3 ve K9'da ifadeleriyle desteklemiştir.

- Doğru İmaj Yaratılması

Süt ve süt *ürünleriyle* ilgili doğru imaj yaratılması altıncı ve sonuncu *çözüm önerisi* olarak belirlenmiştir. Destinasyon tarafından turistlere sunulan tüm hizmetlerin imajı, turistlerin destinasyon seçiminin temelini oluşturmaktadır. Bu noktada belirleyici olan bir unsur da yöresel yiyecek ve içeceklerin sahip olduğu olumlu imaj olarak belirtilmektedir (Lertputtarak, 2012). Yöresel yiyecek ve içecekler *özgünlük* ve benzersizlikleri ile

kendilerine olumlu imaj yaratabilmektedir. Bu olumlu imaj sayesinde hem destinasyon imajını desteklemekte hem de destinasyona yönelik turist hareketliliğine sebep olmaktadır (Polat, 2020). Bu açıklamalardan hareketle yöresel *ürünlere* yönelik doğru imaj yaratılmasının *önemli* bir konu olduğu açıkça ifade edilebilmektedir. Konu hakkında katılımcıların ifadeleri ise *şu şekilde* sıralanabilmektedir:

K2 *"imajını güzel inşa edebilirsek turizm başta pek çok açıdan elimiz güçlenir zaten. Güzel imaj demek daha fazla tercih edilebilirlik demek, daha fazla kalite demek, olumlu şeylerin hep bir fazlası işte."*

K3 *"tabi her şeyden önce bunların her kesimde iyi bilinmesini sağlanmamız gerekiyor. Artık fabrikasyon ürünler çok fazla. Yöresel olanı en iyi şekilde öğretmemiz şart. Herkesin bunu bilmesi önemli."*

K4 *"turist çarşıdaki dükkanlara götürülüyor. Ama buraya gelse bir sürü çeşit var benden olmazsa başkasından alsın sıkıntı yok. Tadarak istediği beğendiği ürünü satın alsın. Güzel bir imaj bıraksın. Tekrar sipariş versin. Burada 5 çeşit otlu peynir var hepsinin aroması farklıdır."*

Bu durumu K5, K7 ve K10'da ifadeleriyle desteklemiştir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Yöresel yiyecek ve içecekler, turizm olayı ve seyahat deneyimlerini unutulmaz kılmakta, gastronomi turizmi için yükselen bir trend konumunda yer almaktadır. Yöresel yiyecek ve içeceklerin önemli bir parçası olan süt ve süt ürünlerinin de gastronomi turizmi, peynir turizmi, süt ürünleri turizmi gibi turizm türleri kapsamında önemli bir yeri bulunmaktadır. Çünkü süt ve süt ürünleri benzersiz gıdalar (kendilerine has tadı, yöresel, mevsimsel tat farklılıkları gibi) olarak hem her kesime hitap etmekte hem de süt ve süt ürünlerinin türevlerinin fazla olması gastronomi turizmi kapsamında elde edilecek faydaların fazla olmasını beraberinde getirmektedir.

Van ilinin yöresel anlamda sahip olduğu süt ve süt ürünleri dikkate alındığında Van ili önemli bir destinasyon olarak ön plana çıkmaktadır. Van ili Van otlu peyniri ile anılmasının yanı sıra zengin süt (inek, koyun, keçi ve manda sütü) ve süt ürünleri çeşitliliğine (yoğurt, çökelek, lor, kurut, otlu peynir, tereyağı ve sadeyağ gibi) sahiptir. Bu çeşitliliğin turizme kazandırılarak Van ilinin tanıtımına, kalkınmasına, gelişimine katkı sağlamasının da önemli ve gerekli olduğu düşünülmektedir. *"Kendine özgü tatlar ürün olmaktan çıkıp kültürel hazineye dönüşüyor ve ülkelerin ulusal anıtlarının ve doğa harikalarının önüne geçiyor"* (Aydın, 2010: 5) ifadesinden de hareketle Van iline özgü süt ve süt ürünleri Van ili için kültürel bir hazine olarak düşünülebilmekte ve diğer turistik çekiciliklerin önüne geçme potansiyelinin var olduğu da belirtilebilmektedir. Bu bağlamda mevcut araştırmada Van ili süt ve süt ürünlerinin ön plana çıkarılarak gastronomi turizmine kazandırılması amacıyla Van ili Tarihi Peynirciler Çarşısı'nda yer alan işletmelerde çalışan kişiler ile görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler neticesinde elde edilen bulgulardan hareketle ulaşılan sonuçlar aşağıda açıklanmıştır.

Çalışma amacına hizmet eden tema *"süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmi açısından değerlendirilmesi"* olarak belirlenmiştir. Bu tema altında üç kategori tespit edilmiştir. Birinci kategori altında altı alt kategori tespit edilmiş olup bu alt kategorilerden hareketle Van ilinde süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizminin gelişmesine katkı sunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer taraftan yerli ve yabancı turistlerin ilgi duyduğu ve tanıtımında aktif rol oynadığı yöresel ürünler arasında yer alan süt ve süt ürünleri sayesinde yerli ve yabancı turistlerin Van'a çekildiği böylece Van ilinde ekonomik canlanmanın yaşandığı da bir diğer sonuç olarak belirlenmiştir. İkinci kategori kapsamında dört alt kategori yer almıştır. Hem Van Tarihi Peynirciler Çarşısı'nın hem de süt ve süt ürünlerinin tanıtım eksikliği, paydaşlar arasında çıkar çatışmalarının yaşanması, süt ve süt ürünleriyle ilgili olarak yanlış imaj yaratılması ve süt ürünlerinde tuz miktarının fazla olması dolayısıyla tercih edilmemesi süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizminde etkin kullanılması önündeki engeller olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak üçüncü kategori kapsamında altı alt kategori bulunmuştur. Bu alt kategorilerin değerlendirilmesi sonucunda süt ve süt ürünlerinin Van ilinde gerçekleştirilecek etkinliklere ve turistik tanıtımlara dahil edilmesinin, tanıtımların aktif, profesyonel ve paydaşlarla iş birliği içinde yürütülmesinin, süt ve süt ürünlerinin çeşitliliğinin ön plana çıkarılmasının ve bunlarla ilgili doğru imaj yaratılmasının önemli noktalar olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bu sonuçlardan hareketle Van ili özelinde yöresel ürünler olarak süt ve süt ürünlerinin turizm ürününün önemli bir parçası olduğu ve ziyaretçilere unutulmaz, farklı deneyimler yaşatmada önemli rol oynadığı belirtilebilmektedir. Bir destinasyonda gastronomi turizminin geliştirilmesi için turistlerin ilgi duydukları yöresel ürünlerin ön plana çıkarılmasının önemli olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Van ili yöresel ürünlerinin önemli bir parçası durumunda bulunan süt ve süt ürünlerine yönelik yerli ve yabancı turistlerin ilgisinin bulunduğu ve bu ürünleri beğendikleri de dikkat çekmektedir. Buna ek olarak Van ili süt ve süt ürünlerinin (hayvanların yetiştiriciliğinden ürünün tüketime hazır hale gelmesine kadar geçen sürecin) doğrudan yöreye özgü olması, bu ürünleri eşsiz kılmakta ve turistin Van'a çekilmesinde de etkili olmaktadır. Yöreye özgü eşsiz bir ürünü deneyimleme fırsatına sahip olma durumu da Van ili için bir turist hareketliliğini kaçınılmaz kılmakta ve bu durumda Van ilinde ekonomik bir hareketliliği ve canlanmayı beraberinde getirmektedir. Turistlerin birer tanıtım elçisi oldukları gerçeğinden hareketle, turistlere yaşatılacak süt ve süt ürünlerine yönelik deneyimin organik, orijinal, yöreye özgü temelinde şekillenmesinin önemli olduğu da vurgulanabilmektedir.

Van ilinde süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmine kazandırılması önünde engeller bulunmaktadır. Öncelikle turizm için oldukça önemli olan tanıtım konusuna dikkat çekilebilmektedir. Bu noktada Tarihi Peynirciler Çarşısı'na yönelik tanıtım faaliyetlerinin yetersiz olduğu belirtilebilmektedir. Tarihi Peynirciler Çarşısı'nın yeterince tanıtılmaması, turist tarafından yeterince bilinmemesini ve daha az tercih edilmesini beraberinde getirmektedir. Bu tanıtım eksikliği turistin süt ve süt ürünlerinden hiç haberdar olmadan Van'dan ayrılmasına ya da süt ve süt ürünlerini deneyimlemesi gereken yer dışında deneyimlemesine sebep olma gibi birtakım sorunlara da yol açabilmektedir. Van otlu peynirinin bilinirliği göz önüne alındığında bile turist bu konuda bilgi aradığında gerek yerli halk gerek turizm paydaşları tarafından doğru noktaya (Tarihi Peynirciler Çarşısı'na) yönlendirilmemektedir. Bu durumda turistin organik, yöresel ve orijinal ürünü deneyimleyememesine sebep olabilmekte ve ürünlere yönelik yanlış bir imaj yaratılabilmektedir. Özellikle bazı sektör paydaşlarının kendilerini ön planda tutarak, kendi yaptıkları bireysel anlaşmalar çerçevesinde tur otobüslerini Tarihi Peynirciler Çarşısı yerine çarşı dışındaki işletmelere yönlendirebildikleri bilinmektedir. Son olarak süt ürünlerinin en fazla bilineni olduğu düşünülen Van otlu peyniri için tuz sorununun ortaya çıktığı görülmektedir. Van otlu peynirinin farklı köylüler tarafından üretilmesi, üretim sürecinde el ayarı ve kişisel damak tadının etkili olması, herhangi bir teknolojik cihazdan faydalanılmaması gibi tuz sorununun ortaya çıkmasında etkili ve belirleyici olduğu söylenebilmektedir.

Van ilinde süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmine kazandırılması önündeki engelleri kaldırma konusu ile ilgili olarak da şunlar ifade edilebilmektedir. İlk olarak vurgulanacak konuyu tanıtım oluşturmaktadır. Van ili süt ve süt ürünlerinin tanıtımının aktif, profesyonel ve tüm paydaşlarla iş birliği içinde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Böylece süt ve süt ürünlerinin sahip olduğu potansiyel dolayısıyla kolaylıkla ilde gastronomi turizminin canlandırabileceği vurgulanabilmektedir. Van ilinde süt ve süt ürünlerinin turizm olayından ayrı düşünülmemesi gerekmektedir. Turistik hareketlilik yaratan girişimler arasında şenlikler, fuarlar, festivaller olduğu dikkate alındığında Van ilinde yapılacak her türlü etkinlikte süt ve süt ürünlerinin mümkün olduğu ölçüde kullanılması önem arz etmektedir. Böylece bu ürünler açısından sahip olunan çeşitlilik de her platformda gözler önüne serilebilecektir. Hem tanıtımda hem de sözü edilen etkinliklerde organik, yöresel, orijinal diğer bir ifadeyle fabrikasyon olmayan yöreye özgü süt ve süt ürünlerinin kullanılmasıyla da doğru imaj yaratılabilecektir. Tüm bu yapılacaklar kapsamında Van ili süt ve süt ürünlerinin tamamının kullanılmasının bu kapsamdaki ürün çeşitliliğine dikkat çekmek açısında gerekli olduğu belirtilebilmektedir.

Van ili süt ve süt ürünlerinin gastronomi turizmine kazandırılmasının Van ili gastronomi turizmi, turist hareketliliği, ekonomik canlanma, turistik tanıtım, ürünlerin sürdürülebilirliği gibi konularda katma değer sağlayacağı açıkça belirtilebilmektedir. Tüm bu açıklamalardan hareketle işletme sahiplerine, paydaşlara, yerel yönetimlere ve araştırmacılara aşağıdaki öneriler sunulabilir:

- Van ili süt ve süt ürünlerinin Tarihi Peynirciler Çarşısı'nda turistlere sunulması ve zengin ürün çeşitliliğinin bulunması dolayısıyla buraya yönelik tadım turları gerçekleştirilebilir. Bu turların hem Tarihi Peynirciler Çarşısı'nın ve ürünlerin tanınırlığını arttıracağı hem de ürün çeşitliliğinin bilinmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

- Van ilinde süt ve süt ürünleri denildiğinde işletme sahipleri ve yerel halk dahil olmak üzere Van otlu peynirinin ilk akla gelmesi gerçeğinden hareketle Van ili süt ve süt ürünleri çeşitliliğinin ön plana çıkarılmasının çok önemli olduğu bu nedenle tanıtım, ürünleri etkinliklere dahil etme gibi girişimlerde tüm süt ve süt ürünlerine yer verilmesinin gerekli olduğu belirtilebilir.

- Yöresel ürünler olarak süt ve süt ürünlerinin Van ili turizm sektörü içinde daha fazla söz sahibi olması için tanıtımları doğru ve etkili şekilde yapılabilir. Tanıtım konusunda yerel halkın, işletme sahiplerinin, yerel yönetimlerin ve diğer tüm paydaşların bir arada çaba göstermesin etkili olacağı vurgulanabilir.

- Van ili süt ve süt ürünleri arasında yer alan ve en çok bilinirliğe sahip olan Van otlu peyniri sahip olduğu ayırt edici özellikler sayesinde menşe adı ile tescillenmiştir. Coğrafi işaretleme ürünlerin kalitelerini, milli ve kültürel değerlerini korumakta, bozulmadan, değerini kaybetmeden gelecek nesillere aktarımını sağlamaktadır (ci. turkpatent.gov.tr, 2024). Bu nedenle Van otlu peyniri gibi diğer süt ve süt ürünlerinin de ayırt edici özelliklerinin vurgulanarak coğrafi işaret ile tescillenmeleri için adımların atılması gerekmekte ve önerilmektedir.

- Van kahvaltısı mahreç işareti ile tescillenmiş diğer coğrafi işaretli üründür (ci.turkpatent.gov.tr, 2024). Bütünsel anlamda coğrafi işarete sahip olma özelliğiyle de ön plana çıkan Van kahvaltısı kapsamında yer alan kaymak, tereyağı ve cacığın Van'da üretilmesi zorunluluğu dolayısıyla Van kaymağı, Van tereyağı ve Van cacığı olarak özelde de menşe adı ile tescillenebilme potansiyelinin bulunduğu düşünülmektedir. Van ili için coğrafi işaretli ürün sayısının arttırılması başta ürünlerin sürdürülebilirliği olmak üzere, ürün yelpazesinin genişletmek, ürünlerin kendine has özellikleri ile tanıtım ve pazarlamasını gerçekleştirmek, kaliteli ürün sunumu sağlamak, taklit ve kalitesiz ürünlerin önünü kesmek, Van iline ait gastronomik özgünlüğü arttırmak gibi pek çok konuda avantaj sağlayacağı öngörülmektedir.

- Hem süt ve süt ürünlerine yönelik bir şenlik ve/veya festival düzenlenmesi hem de uygun fuarlara (yöresel gıda fuarı gibi) bu ürün çeşitliliğinin dahil edilmesi başka bir öneri olarak sunulabilir. Özellikle gerçekleştirilecek şenlik ve fuarların daha fazla kişiye hitap edecek ve en fazla kişinin fayda sağlayacağı şekilde planlanmaları zorunlu olmaktadır. Bu nedenle etkinliklerin şehrin en ulaşılabilir noktasında gerçekleştirilmeleri gerekliliğine vurgu yapılabilir. Diğer taraftan etkinliklerin bir defaya mahsus olmak yerine geleneksel hale dönüştürülmesiyle hem etkilerinin hem de bilinirliklerinin daha fazla olacağı düşünülmektedir.

- Seyahat acentalarının tur otobüslerini Van için önemli ve tarihi bir nokta olan Tarihi Peynirciler Çarşısı'na yönlendirmeleri önerilebilir. Van ili ve sahip olduğu yöresel ürünlere ait çıkarların ilk sırada tutularak adımların atılması da gerekli görülmektedir. Çünkü fabrikasyon ürünlerin çoğaldığı günümüzde orijinalliğe, yöreselliğe, organikliğe önem veren turistler açısından gerçek ürünü deneyimlemenin seyahatlerini unutulmaz kılma noktasında etkili olacağı düşünülmektedir. Bu da turistlerde oluşacak olumlu imajı, olumlu tanıtım ve reklamı, daha fazla turist hareketliliğini ve ekonomik canlanmayı beraberinde getirecektir.

- Süt ve süt ürünlerinin üretim noktalarına turistlere yönelik gerçekleştirilecek küçük turlarla üretim noktalarının görülmesi, üretim sürecini deneyimlemeleri sağlanabilir.

- Yapılacak sonraki çalışmalar için araştırma kapsamı ve katılımcı sayısı daha geniş tutulabilir, üretici kesim araştırmaya dahil edilebilir. Özellikle ürünlerin sürdürülebilirliğini sağlamak amacıyla yapılacak çalışmalar literatüre katılabilir.

KAYNAKÇA

Aas, C., Ladkin, A. ve Fletcher, J. (2005). "Stakeholder Collaboration and Heritage Management", *Annals of Tourism Research*, 32/1, 28-48.

Ağaoğlu, S., Ocak, E. ve Mengel, Z. (1996). "Van ve Yöresinde Üretilen Çökeleklerin Mikrobiyolojik, Kimyasal, Fiziksel ve Duyusal Nitelikleri Üzerinde Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi,* 44, 1-6.

Akar-Şahingöz, S. ve İnci, F. (2018). "Bolu İlinde Üretilen Arı Ürünlerinin Gastronomi Turizmi Kapsamında Değerlendirilmesi", *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi,* 2/1, 519-533.

Akbulut, N. ve Karagözlü, C. (2014). *Gıda Bilimi ve Teknolojisi,* 2. Baskı, Sidas Medya, İzmir.

Alpaslan, İ. (2010). "Et ve Süt Ürünlerini Saklama Yöntemleri", *II. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri Sempozyumu: Bildiriler,* Van Valiliği, 330-337.

Apak, Ö. C. ve Gürbüz, A. (2018). "Turistlerin Yöresel Gıda Ürünlerine İlgi Düzeyleri", *Journal of Tourism & Gastronomy Studies,* 6/2, 334-349.

Aprile, M. C., Caputo, V. ve Nayga, R. M. (2015). "Consumers' Preferences and Attitudes Toward Local Food Products", *Journal of Food Products Marketing,* 22/1, 19–42.

Ateşoğlu, İ. ve Türker, A. (2013). "Türkiye'yi Ziyaret Eden Turistlerin Algıladıkları Ülke İmajı ve Olumsuz Algılara İlişkin Çözüm Önerileri", *Yeni Fikir Dergisi,* 5/10, 112-135.

Aydın, D. (2010). *Gurme Seyahatler,* TEMPO TRAVEL Dergisi Ücretsiz Eki, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul.

Bağıran-Özşeker, D. (2016). "Gastronomi Kavramı: Tanımı ve Gelişimi", *Gastronomi ve Turizm (Kavramlar-Uygulamalar-Uluslararası Mutfaklar-Reçeteler),* (Ed: H. Kurgun ve D. Bağıran-Özşeker), Detay Yayıncılık, Ankara.

Belli, G. S. ve Belli, O. (2010). "Van Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri", *II. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri Sempozyumu: Bildiriler,* Van Valiliği, 514-559.

Benur, A. M. ve Bramwell, B. (2015). "Tourism Product Development and Product Diversification in Destinations", *Tourism Management,* 50, 213-224.

Bessière, J. (1998). "Local Development and Heritage: Traditional Food and Cuisine as Tourist Attractions in Rural Areas", *Sociologia Ruralis,* 38/1, 21-34.

Bozkurt, M., ve Ünal, A. (2015). "Genel Olarak Pazarlama Kavramı ve Turizm Pazarlaması", *Turizm Pazarlaması Temel İlkeler ve Uygulamalar,* (Ed: M. Bozkurt ve B. Şahin), Paradigma Akademi, İstanbul.

Bulduk, S. (2002). *Gıda Teknolojisi,* Detay Yayıncılık, Ankara.

Bunghez, C. L. (2016). "The Importance of Tourism to a Destination's Economy", *Journal of Eastern Europe Research in Business & Economics*, 2016, 1-9.

Cerrahoğlu, M. (2015). "Küreselleşme Sürecinde Yöresel Ürünlerin Tanıtımının Önemi ve Bu Bağlamda Aşıkların Tanıtımdaki Yeri", *Folklor/Edebiyat,* 21/84, 211-222.

Cihangir, E. ve Demirhan, O., (2020). "Peynir Turizmi Temelli Kültür Rotaları Oluşturulmasına Yönelik Bir Araştırma: Van Otlu Peynir Örneği", *Türk Coğrafya Dergisi,* 75, 139-162.

Cihangir, E. ve Demirhan, Ö. (2021). "Van Tarihi Peynirciler Çarşısının Turizm Sektörü ve Turizm Girişimciliği Açısından Değerlendirilmesi: Restorasyon ve Covid-19 Süreci", *Kent Akademisi,* 14/3, 705-727.

Dağ, T. (2020). *Geleneksel Peynirlerin Gastronomi Turizmi Açısından Değerlendirilmesi: İzmir Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi.

Demirci, M. ve Şimşek, O. (1997). *Süt İşleme Teknolojisi,* İkinci Baskı, Hasad Yayıncılık, İstanbul.

Derin, D. Ö., & Emdirme, N. (2012). Selçuk Üniversitesi öğrencilerinin süt ve fermente süt ürünleri tüketim alışkanlıkları. *Akademik Gıda*, 10(4), 37-44.

Ermolaev, V. A., Yashalova, N. N. ve Ruban, D. A. (2019). "Cheese as a Tourism Resource in Russia: The First Report and Relevance to Sustainability", *Sustainability,* 11/19, 1-11.

Folgado-Fernández, J. A., Di-Clemente, E. ve Hernández-Mogollón, J. M. (2019). "Food Festivals and the Development of Sustainable Destinations. The Case of the Cheese Fair in Trujillo (Spain)", *Sustainability,* 11/10, 1-14.

Fusté-Forné, F. (2015). "Cheese Tourism in a World Heritage Site: Vall de Boí (Catalan Pyrenees)", *European Journal of Tourism Research,* 11, 87-101.

Fusté-Forné, F. (2020). "Developing Cheese Tourism: A Local-Based Perspective from Valle de Roncal (Navarra, Spain)", *Journal of Ethnic Foods,* 7/26, 1-9.

Hastaoğlu, E., Erdoğan, M. ve Işkın, M. (2021). "Gastronomi Turizmi Kapsamında Türkiye Peynir Çeşitliliği Haritası", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 25/3, 1084-1113.

Ivić, P. ve Protega, I. (2018). "The Island of Pag and Its Culinary Riches", *Advances in Business-Related Scientific Research Journal,* 9/2, 43-49.

İnanır, A. (2019). "Türk Turizminde Tanıtım Sorunları Üzerine Bir Değerlendirme", *Journal of Hospitality and Tourism Issues,* 1/1, 58-65.

Jalis, M. H., Che, D. ve Markwell, K. (2014). "Utilising Local Cuisine to Market Malaysia as a Tourist Destination", *Procedia-Social and Behavioral Sciences,* 144, 102-110.

Jiménez-Beltrán, F. J., López-Guzmán, T. ve González Santa Cruz, F. (2016). "Analysis of the Relationship Between Tourism and Food Culture", *Sustainability,* 8/5, 1-11.

Kapsdorferova, Z. ve Svikruhova, P. (2019). "The Potential of the Food Tourism of Traditional Dairy Products in Slovakia", *Interdisciplinary International Conference on 'Tourism, Management and Development of Territory',* Bari, 373-370.

Kara, G. ve Gürbüz, A. (2017). "Safranbolu'ya Gelen Turistlerin Yöresel Gıda Algısı ve Talep Durumu", *Journal of Phoenix (Teknik ve Sosyal Bilimler Dergisi),* 2/2, 1-9.

Karadağ, Ü. ve Özer, Ç. (2022). "Gastronomi Turizmi Açısından Yenilebilir Otların Önemi: Ege Bölgesi Örneği", *Asya Studies,* 6/22, 249-256.

Keleş, H. (2022). "Sürdürülebilir Turizm Kapsamında Manavgat Destinasyonunun Alternatif Turizm Potansiyeli", *Turizm Sektöründe Yeni Eğilimler*, (Ed: H. Keleş, A. Tarınç ve A. Keleş), Çizgi Kitabevi, İstanbul.

Kılıçel, F., Tarakçı, Z., Sancak, H. ve Durmaz, H. (2004). "Otlu Lorların Mineral Madde ve Ağır Metal İçerikleri", *Yuzuncu* Yıl *University Journal of Agricultural Sciences,* 14/1, 41-45.

Kırdar, S. S. (2004). "Çökelek Peyniri Üzerine Bir Araştırma", *Geleneksel Gıdalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı,* 357-361.

Kohlbacher, F. (2006). "The Use of Qualitative Content Analysis in Case Study", *FQS. Forum: Qualitative Social Research,* 7/1, 1-31.

Kozak, N., Kozak, M. A., ve Kozak, M. (2017). *Genel Turizm İlkeler Kavramlar,* 19. Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara.

Küçükyaman, M. A., Demir, Ş. Ş. ve Bulgan, G. (2018). "Mutfak Şeflerinin Yöresel Ürünlere İlgisi: Isparta Örneği", *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi,* 2/Ek1, 86-103.

Lertputtarak, S. (2012). "The Relationship Between Destination Image, Food Image, and Revisiting Pattaya, Thailand*", International Journal of Business and Management,* 7/5, 111-121.

Matlovičová, K. ve Pompura, M. (2013). The Culinary Tourism in Slovakia Case Study of The Traditional Local Sheep's Milk Products in The Regions of Orava and Liptov", *Geojournal of Tourism And Geosites,* 2/12, 129-144.

Millar, M. (2019). "California Beaches, The Golden Gate Bridge and…. Agritourism?", *In 9th Advances in Hopitality and Tourism Marketing and Management Conference,* 233-240.

Ocak, E. (2010). "Kış Yoğurdu Tutma Yoğurt", *II. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü Ve Yemekleri Sempozyumu: Bildiriler,* Van Valiliği, 371-375.

Ocak, E. (2016). *Van Mutfak Kültürü,* 1. Bs., Matus Basımevi, Ankara.

Ocak, E., Ceylan, Z., Okat, Ç., Koç, P., Torusdağ, G. Ve Uçkan-Çakır, M. (2021). "Yerel Mutfak Kültürünün Sürdürülebilirliği Kapsamında Van Gastronomi Rotası Önerisi", *Journal Of Tourism & Gastronomy Studies,* 9/4, 2655-2669.

Oğan, Y. ve Çelik, M. (2023). "A Gastronomic Product in Turkish Culinary Culture: A Research on Yozgat Çanak Cheese", *International Journal Of Gastronomy And Food Science,* 31, 1-6.

Özdemir, P. (1999). "Türkiye'de İç Turizm", *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 14/2, 159-168.

Özdoğan, O. N. ve Gencer, K. (2017). "Turizm Endüstrisinin Genel Yapısı", *Turizm İşletmeciliği Endüstriyel ve Yönetsel Boyutlar,* (Ed: A. Akbaba, Z. Öter, M. E. Güler ve V. Altıntaş), Detay Yayıncılık, Ankara.

Özgökçe, F. ve Ünal, M. (2010). "Otlu Peynir Yapımında Kullanılan Bitkiler ve Tehlike Kategorileri", *II. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri Sempozyumu: Bildiriler,* Van Valiliği, 380-392.

Polat, M. (2020). "Yöresel Yemek İmajının Destinasyon Tercihine Etkisi", *Doğu Coğrafya Dergisi,* 25/43, 183-194.

Putritamara, J. A., Azizah, S., Wisapti, U. N. N., Hariyono, M. B. ve Ridwan, S. (2020). "Purple Ocean Strategy Implementation By Millennial Dairy Farmers in Malang, Indonesia", *International Research Journal of Advanced Engineering and Science,* 5/4, 166-169.

Sabur, D. G. ve Güneş, S. G. (2023). "Kayseri Bünyan ve Akkışla Gilaburusu Örneğinde Coğrafi İşaret Tescili ve Gastronomi Turizmi", *Gastroia: Journal Of Gastronomy And Travel Research,* 7/1, 141-156.

Saito, H. ve Ruhanen, L. (2017). "Power in Tourism Stakeholder Collaborations: Power Types and Power Holders", *Journal of Hospitality and Tourism Management,* 31, 189-196.

Saruhan, M. (2009). "Van Kahvaltı Kültürü ve Turizm Açısından Önemi", I*. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri Sempozyumu,* Bitlis Eren Üniversitesi, 269-272.

Sezgin, M. (2015). "Turizm Kavramı ve Kapsamı", *Genel Turizm,* (Ed: Z. Aslan), Grafiker Yayınları, Ankara.

Sezgin, M., & Duman, A. (2023). Elektronik Ağızdan Ağıza Pazarlama Kapsamında Konaklama İşletmelerine Yönelik Çevrimiçi Yorumların Duygu Analizi Yöntemiyle İncelenmesi: Alanya Örneği. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi,* 7(2), 244-265.

Sims, R. (2009). "Food, Place and Authenticity: Local Food and The Sustainable Tourism Experience", *Journal Of Sustainable Tourism,* 17/3, 321-336.

Soukand, R., Stryamets, N., Fontefrancesco, M. F. ve Pieroni, A. (2020). "The Importance of Tolerating Interstices: Babushka Markets in Ukraine and Eastern Europe and Their Role In Maintaining Local Food Knowledge and Diversity", *Heliyon,* 6/1, 1-14.

Şahan, N., Kaçar, A. ve Gölge, Ö. (2004). *"Geleneksel Bir Ürün Kaymak", Geleneksel Gıdalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 288-290.

Şengül, S. ve Genç, K. (2016). "Festival Turizmi Kapsamında Yöresel Mutfak Kültürünün Destekleyici Ürün Olarak Kullanılması: Mudurnu İpekyolu Kültür Sanat ve Turizm Festivali Örneği", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 23, 79-89

Tengli, M. B., Meena, B. S. ve Paul, P. (2021). "Expectations of Tourists From Dairy Tourism: A Case From Trans-Gangetic Plains Of India", *Indian Res. J. Ext. Edu.,* 21/1, 118-122.

Tengli, M. B., Meena, B. S., Paul, P. ve Onte, S. (2019). "Dairy Tourism, A New Facet of Dairy Entrepreneurship: Visitors' Perception", *Indian J Dairy Sci,* 72/3, 347-351.

Tengli, M. B., Meena, B. S., Paul, P., Dixit, A. K. ve Sivakumar, P. S. (2023). "Dairy Tourism Model for Enhancing Farmers' İncome: A Niche Tourism Product from The Trans-Gangetic Plains of India", *Current Science,* 125/4, 401-406.

Töre-Başat, H., Sandıkçı, M. ve Çelik, S. (2017). "Gastronomik Kimlik Oluşturmada Yöresel Ürünlerin Rolü: Ürünlerin Satış ve Pazarlanmasına Yönelik Bir Örnek Olay İncelemesi", *Journal Of Tourism & Gastronomy Studies,* 5/Special Issue 2, 67-76.

Türk Gıda Kodeksi Krema ve Kaymak Tebliği (2024). https://www.mevzuat.gov.tr adresinden 08.02.2024 tarihinde elde edilmiştir.

Türkay, O. ve Genç, K. (2021). "Gastronomi Turizmi", *Tüm Yönleriyle Gastronomi Bilimi,* (Ed: M. Sarıışık), Detay Yayıncılık, Ankara.

Türkiye'nin Coğrafi İşaretleri. (2024). Van, https://ci.turkpatent.gov.tr/cografi-isaretler/liste?il=65 adresinden 12.02.2024 tarihinde elde edilmiştir.

Ünsal, M. (2009a). "Van Geleneksel Yemeklerinden Örnekler", *I. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü Ve Yemekleri Sempozyumu: Bildiriler,* Bitlis Eren Üniversitesi, 332-345.

Ünsal, M. (2009b). "Dünden Bugüne Van'da Kışlık Yiyecek Hazırlıkları", *I. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Yemekleri Sempozyumu: Bildiriler,* Bitlis Eren Üniversitesi, 281-285.

Ünüvar, Ş. (2007). *Gıda/Besin Teknolojisi,* MESTEK, Seri No: 62, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.

Xu, J. B. (2010). "Perceptions of Tourism Products", *Tourism Management,* 31/5, 607-610.

Yenipinar, U., Köşker, H., & Karacaoğlu, S. (2014). Turizmde yerel yiyeceklerin önemi ve coğrafi işaretleme: Van otlu peyniri. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 2(2), 13-23.

Yernazarova, A., Alyonova, K., Anafiyayeva, Z., Nukesheva, A., Daribayeva, A. ve Kizimbayeva, A. (2023). "Competitiveness of Milk Production. New Perspectives for Developing a New Direction in Tourism: Dairy Tourism", *Journal of Environmental Management & Tourism,* 14/2, 369-378.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2021). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri,* 12. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Zihni-Yıldırım, B. ve Yılmaz, İ. (2023). "Van Mutfağına Özgü Bazı Yöresel Yemekler", *ART/İcle: Sanat ve Tasarım Dergisi,* 3/1, 77-100.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.04.2024 **√Accepted/Kabul:** 09.03.2025
DOI:10.30794/pausbed.1462560
Research Article/Araştırma Makalesi

Değirmencioğlu, P.T., Karamustafa, K. (2025). "Sağlık Turizminde Türkiye'den Yeni Bir Sigorta: Sağlık Turizmi Komplikasyon Güvencesi Sigortası", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 68, ss. 405-418.

SAĞLIK TURİZMİNDE TÜRKİYE'DEN YENİ BİR SİGORTA: SAĞLIK TURİZMİ KOMPLİKASYON GÜVENCESİ SİGORTASI

Pınar Tuğba DEĞİRMENCİOĞLU*, Kurtuluş KARAMUSTAFA**

Öz

Bu çalışmanın amacı; Türkiye'nin sağlık turizmi faaliyetleri bağlamında, sağlık turizmi komplikasyon güvencesi sigortası konusuna ilişkin kavramsal bir altyapı oluşturarak, sağlık turizmi süreçleri üzerindeki rolünü açıklamak ve bu yolla ilgili ve ilintili bilgi birikimine katkı sağlamaktır. İlgili literatür incelendiğinde; medikal turizm ile sigorta sektörünü konu alan çalışmaların olduğu görülmektedir. Yoğun literatür taramasına rağmen Sağlık Turizmi Komplikasyon Güvence Sigortası'nın, Türkiye'ye sağlık amacıyla seyahat eden bireylerin tıbbi operasyon sonrası oluşabilecek komplikasyonlara karşı geliştirilmiş ilk sigorta türü olduğuna dair bir değerlendirmeye rastlanmamıştır. Bu durum, çalışmanın temel çıkış noktasını ve özgün niteliğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmanın, sektör temsilcileri açısından yol gösterici olacağı ve ilgili literatürün zenginleşmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca, sağlık turizmi komplikasyon güvencesi sigortasının üstünlükleri, zayıflıkları, yasal düzenlemeleri, etkisi ve gelecekteki potansiyeli gibi konuları ele alarak sağlık turizmi sektörüne katkı sağlayacağı düşünülen değerlendirmelerde bulunulacaktır. Bu çalışma, bu bağlamda, sağlık turizmi komplikasyon güvencesi sigortasının geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için bir temel oluşturmayı hedeflemektedir. Türk sağlık turizminin gelişimi ve bu bağlamda sağlık turizmi komplikasyon güvencesi sigortası tüm detaylarıyla ele alınmıştır. Türkiye 12. Kalkınma Planı sağlık turizmi hedefleri çerçevesinde, Türkiye'nin sağlık turizminde fark oluşturan uygulamaları ile dünya sağlık turizmi pastasından daha fazla pay alma potansiyeline sahip olduğu ve sağlık turizmi komplikasyon güvencesi sigortasının Türkiye'nin sağlık turizmine daha fazla katkı sağlayacağı sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Sağlık, Sigorta, Turizm, Komplikasyon.*

A NEW INSURANCE MODEL FROM TÜRKİYE IN HEALTH TOURISM: HEALTH TOURISM COMPLICATIONS ASSURANCE

Abstract

The purpose of this study is to establish a conceptual framework regarding the issue of health tourism complications within the context of Türkiye's health tourism activities, to elucidate its role in health tourism processes, and to contribute to the accumulation of relevant and associated knowledge. A review of the related literature reveals that there are studies focusing on medical tourism and the insurance sector. However, despite an extensive literature review, no evaluation has been identified indicating that Health Tourism Complication Insurance is the first type of insurance developed specifically to address complications arising after medical procedures for individuals traveling to Türkiye for healthcare purposes. This finding underscores the foundational premise and unique contribution of the study.

This study is anticipated to serve as a guide for sector representatives and contribute to the enrichment of existing literature. Furthermore, it evaluates the advantages, disadvantages, legal regulations, impacts, and future potential of health tourism complication insurance, aiming to provide insights beneficial to the health tourism sector. Within this context, the study aspires to establish a basis for the development and broader adoption of health tourism complication insurance.

*Doktora Öğrencisi, Kayseri Üniversitesi, Sağlık Yönetimi ABD, KAYSERİ.
e-posta: ptdegirmencioglu@kayseri.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-9335-1130)
**Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, KAYSERİ.
e-posta: karamustafa@erciyes.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-6581-6276)

The development of Türkiye's health tourism, alongside a comprehensive analysis of health tourism complication insurance, has been addressed in detail. Within the framework of Türkiye's 12th Development Plan for health tourism goals, it has been concluded that Türkiye holds significant potential to capture a larger share of the global health tourism market due to its innovative practices in health tourism. Moreover, health tourism complication insurance is projected to contribute significantly to Türkiye's health tourism sector.

Keywords: *Health, Insurance, Tourism, Complications.*

1. GİRİŞ

Sağlık turizmi, genel manada, bireylerin sürekli ikamet ettikleri yerden başka bir yere sağlık sebebiyle geçici süre ile seyahat etmeleri olarak tanımlanmaktadır. Uluslararası düzeyde gerçekleşen sağlık turizmi hareketleri, sağlık amaçlı seyahat edenlerin ziyaret ettiği ülkelere başta döviz girdisi olmak üzere ciddi ekonomik faydalar sağlamakta, uluslararası rekabetin giderek arttığı hızla gelişen bir küresel hizmet ticareti alanı oluşturmaktadır (Omay ve Cengiz, 2013: 425). Bu sebeple, sağlık turizminin birçok alanında fiziksel, teknik, insan kaynağı ve bilgi birikimi (*know how*) olarak belirli düzeye ulaşan sağlık turizmi destinasyonları sürdürülebilir rekabet üstünlüğü elde etmektedirler. Bu bağlamda, Türkiye de, son yıllarda sağlık turizmi açısından kayda değer bir potansiyele sahip olabilecek düzeye erişmiştir. Kalite düzeyi yüksek sağlık hizmetleri, düşük maliyetler ve turistik cazibe merkezleri nedeniyle Türkiye, dünya genelinde sağlık turizmi için popüler bir destinasyon haline gelmiştir (İçöz,2009:2271). Sağlık Bakanlığı, Türkiye'de sağlık turizmini geliştirmek ve sağlık turistlerinin sayısını artırmak amacıyla çeşitli faaliyetlerde bulunmaktadır. Sağlık turizminin başarısı, yalnızca devlet stratejilerine bağlı olmayıp, aynı zamanda sağlık hizmeti sunan hastanelerin yürüttüğü çalışmalarla da doğrudan ilişkilidir. İletişim faaliyetleri, bu bağlamda, sağlık hizmetlerinin tanıtılması, turistlerin ihtiyaç ve beklentilerinin anlaşılması, sağlık turistlerine ulaşılması ve memnuniyetlerinin ölçülmesi gibi önemli işlevlere sahiptir. Sağlık turistlerinin güvenini kazanmak için sürekli, tutarlı ve şeffaf iletişim temel rol oynamaktadır. İletişim teknolojilerindeki gelişmeler, hastanelere sağlık turistlerine ulaşma ve onları bilgilendirme noktasında önemli fırsatlar sunmaktadır (Öksüz ve Altıntaş, 2017: 60).

Türkiye'de sağlık turizmiyle ilgili esaslar, 2017'de yayımlanan Uluslararası Sağlık Turizmi ve Turistin Sağlığı Hakkında Yönetmelik ile belirlenmiş, 2022'deki 5448 sayılı karar ile Ticaret Bakanlığı destekleri genişletilmiştir. Pazarlama faaliyetleri için çeşitli teşvikler sunulurken, zorunlu Komplikasyon ve Seyahat Sağlık Sigortası Desteği de sağlanmaktadır (Aşıkoğlu ve Uymaz, 2022).

Ticaret Bakanlığı tarafından sağlanan Komplikasyon ve Seyahat Sağlık Sigortası Desteği, Türkiye'ye sağlık turizmi faaliyetleri çerçevesinde tedavi amacıyla seyahat eden yabancı hastalar adına Türkiye'deki sigorta şirketleri aracılığıyla yaptırılan sigorta poliçelerinin masrafları için %70 oranında sübvansiyon sağlamaktadır. Bu destek, yıllık olarak en fazla 10 milyon 942 Bin TL'ye kadar sağlanmaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2025). Sağlık turizmi kapsamında sunulan komplikasyon sigortası, yabancı hastaların Türkiye'deki sağlık hizmetlerinden yararlanırken, tedavi sürecinde veya sonrasında karşılaşabilecekleri olası komplikasyonlar nedeniyle ortaya çıkabilecek tıbbi masrafları karşılayarak, hastaların maddi güvence altına alınmasını sağlar. Bu sigorta, hastaların Türkiye'deki sağlık kuruluşlarında tedaviye devam etmelerini ve oluşabilecek ek masrafları karşılamalarını temin etmek amacıyla özel olarak tasarlanmıştır. Sağlık Turizmi Komplikasyon Güvencesi Sigortası, sağlık turizmi çerçevesinde Türkiye'ye seyahat eden yabancı hastalar, cerrahi operasyon sonrasında ortaya çıkabilecek olası komplikasyonlar nedeniyle operasyonun revize edilmesi veya güncellenmesi gerektiğinde, ilgili teminat kapsamına dâhil edilmektedir.

İlgili literatür incelendiğinde; medikal turizm ile sigorta sektörünü konu alan çalışmaların olduğu görülmektedir. Buna karşın; Türkiye›ye sağlık amacıyla seyahat eden bireylerin ameliyat sonrası oluşabilecek komplikasyonlara karşı geliştirilmiş ilk sigorta türünü inceleyen bir çalışma ile karşılaşılmamıştır. Bu durum, çalışmanın temelini oluşturarak özgün bir perspektif sunmaktadır. Bu nedenle, mevcut çalışmanın sektör temsilcilerine rehberlik etmesi ve ilgili bilgi alanını zenginleştirmesi bağlamında katkısı beklenmektedir.

Bu çalışmada, sağlık turizmi komplikasyon güvencesi sigortasının Türkiye'deki sağlık turizmi faaliyetleri üzerindeki önemini ve etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Sigortanın, Türkiye'deki sağlık turizmi faaliyetleri açısından taşıdığı değeri açıklayarak, bu alanda sağladığı avantajlar ve dezavantajlar, mevcut yasal düzenlemeler,

uygulamalar, sektöre olan etkisi ve gelecekteki potansiyelini ele alacaktır. Çalışma, sağlık turizmi komplikasyon güvencesi sigortasının geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için bir temel oluşturmayı hedeflemektedir. Ayrıca, bu sigortanın; hem sigorta hem de sağlık turizmi sektörünün gelişimine olan katkıları ve yapılabilecek iyileştirmeler üzerine de durulacaktır. Sağlık turizmi sektöründeki sigorta uygulamalarının değerlendirilmesi ve iyileştirilmesi konusunda önemli bir bilgi birikimi sunmayı amaçlamaktadır.

2. SAĞLIK TURİZMİNDE TÜRKİYE

Sağlık turizmi, son yıllarda popülerlik kazanan bir seyahat trendidir. İnsanlar, daha uygun maliyetli ve kaliteli sağlık hizmetleri almak için yurt dışına seyahat etmeyi tercih etmektedir. Türkiye, bu alanda önemli bir destinasyon haline gelmiş ve çok sayıdaki yurt dışından gelen hasta tarafından kabul görmektedir. Türkiye'nin sunduğu kaliteli sağlık hizmetleri, deneyimli doktorları ve modern tıbbi teknolojileri, sağlık turizminin gelişimine katkıda bulunmaktadır. Ancak, sağlık turizmi de beraberinde bazı riskleri getirmektedir. Bu risklerin önüne geçmek ve hastaların güvende olmalarını sağlamak için sağlık turizmi komplikasyon sigortası önemli bir rol oynamaktadır.

Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde, sağlık turizmi komplikasyon güvencesi sigortasının Türkiye'deki sağlık turizmi faaliyetlerine ilişkisini daha iyi açıklayabilmek için, öncelikle sağlık turizmi kavramı ve Türkiye'nin potansiyeline ilişkin bilgiler verilmiştir.

2. 1. Sağlık Turizmi

Sağlık turizmi tanımı, literatürde çeşitli şekillerde açıklanmaktadır. Bazı kaynaklara göre, sağlık turizmi, insanların sağlık hizmetleri için seyahat etmeleri anlamına gelirken, diğer kaynaklar, sağlık turizmini, seyahat eden insanların sağlık hizmetleri için para harcadıkları bir seyahat türü olarak tanımlamaktadır (Öztürk ve Yazıcıoğlu, 2002: 9).

Sağlık Bakanlığı; sağlık turizminin kapsamını, bireylerin önleme, tedavi, rehabilitasyon ve sağlığı geliştirme hizmetleri almak amacıyla yurt dışında ikamet etmeleri durumu olarak tanımlamaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2023).

Sağlık turizmi, sağlığına kavuşmak veya sağlığını korumak için farklı ülkelere seyahat eden kişilerin oluşturduğu bir turizm türüdür. Medikal turizm olarak da bilinen sağlık turizmi, genellikle uzun hastane kuyrukları ve kendi ülkelerindeki yüksek maliyetler nedeniyle tıbbi tedavi almak için başka ülkelere seyahat eden bireyleri kapsamaktadır (Muzaffar ve Hussain, 2007: 215).

Turizmin tarihi gelişimine bakıldığında, turizmin başlangıcının ve daha sonraki gelişiminin, sağlık turizmi özelliği bulunan belli cazibe merkezlerine dayandığı görülmektedir. Bu nedenle sağlık turizmi, sağlık hizmetleri ve turizmin ortak bir çalışma alanı olarak tanımlanabilmektedir. Bu iki alan karşılıklı yarar ve işbirliği çerçevesinde birbirlerinin çıkarlarını gözeterek; doğal ve iyileştirici özellikleri açısından öne çıkan yerlere turist olarak gelen ve burada tıbbi kontrol altında aktif tatil ve diğer çeşitli tedavi biçimleriyle sağlık hizmeti alan bireylerin konaklamasını organize etmektedir (Meler vd, 1996: 266).

Turizm sektörünün gelişimi ve değişimi, turistlerin ihtiyaçları ve insanların ihtiyaç ve davranışlarındaki değişiklikler, sağlık turizmi türlerinde çeşitlilik yaratmıştır. Literatürde sağlık turizmi kapsamında sağlık amacıyla yapılan seyahatler genellikle termal ve SPA-wellness turizmi, ileri yaş ve engelli turizmi, medikal turizm olmak üzere üç ana başlık altında incelenmektedir (Aydın vd.; 2011:4; Özkan, 2019: 52-55)

Termal ve SPA-wellness turizmi, insanların beden ve ruh bütünlüğünü geliştirmek amacıyla yapılan masaj, akupunktur, hidroterapi, refleksoloji vb. tamamlayıcı ve alternatif tedavileri, ayrıca egzersiz, manikür-pedikür ve diyet gibi aktiviteleri kapsayan bir turizm türüdür (Anderson, 2016: 30).

Medikal turizm, kendi ülkelerinde yüksek tedavi maliyetleri, uzun bekleme süreleri gibi nedenlerle farklı ülkeler arasında tıbbi, dişçilik ve cerrahi hizmet arayan kişileri ifade etmektedir. Medikal turizm, yurtdışında en az bir gece kalarak tıbbi tedavi gören medikal turistlerin tıbbi hizmet almak amacıyla yaptığı tüm faaliyetleri kapsayan bir turizm türüdür (Musa vd., 2012: 527).

İleri yaş ve engelli turizmi ise, yaşlı ve engelli insanların seyahat etmelerini kolaylaştırmak için tasarlanmış bir turizm türüdür. Yaşlı turizmi, bakım ihtiyacı olan yaşlı bireylerin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması için başka ülkelere seyahat etmesi olarak tanımlanmaktadır (Çetinkaya ve Zengin, 2009:172). Engelli turizmi ise, engelli bireylerin turizm faaliyetlerini gerçekleştirmesi olarak tanımlanmaktadır (Gençay, 2007: 175).

2. 2. Türkiye'nin Sağlık Turizmi Potansiyeli

Türkiye, sahip olduğu tarihi ve doğal güzellikleri, lezzetleri, denizi, güneşi ve kumu ile turistler tarafından her zaman bir cazibe merkezi olarak algılanmıştır. Bununla birlikte son yıllarda sağlık sektörünün Türkiye'de gelişmesiyle birlikte sağlık turizmi de önemini artırmıştır. Türkiye, güçlü sağlık sistemleri, ileri düzeyde jeotermal kaynakları olan sağlık tesisleri, doğal ve kültürel zenginlikleri, alt yapısı bağlamında dünya genelinde turist sayısı açısından altıncı konumda yer almaktadır. Ayrıca Türkiye'nin taşıdığı köklü tarihi miras ve maliyetlerdeki düşüklük, sağlık turizmi alanında da cazip görülmesinin başlıca nedenlerindendir (Kabacık, 2021: 466). Özellikle ABD ve Avrupa'daki Türk nüfusunun yoğunluğu, Balkanlar ve Orta Asya gibi bölgelerdeki sağlık altyapısının yetersizliği, Türkiye'nin sağlık turizmi konusunda rekabet avantajı sağlamasına katkı sunmuştur. Ayrıca, ABD ve Avrupa'da sağlık hizmetlerinin maliyetlerinin fazla olması ve Türkiye'nin sağlık alanında gerçekleştirdiği ikili anlaşmalar, ülkenin bu sektörde rekabet gücünü artırmaktadır. Türkiye'de sağlık sisteminin sürekli olarak gelişmesi, sağlık hizmetlerine kolay erişim, kısa bekleme süreleri ve vize kolaylıkları gibi faktörler de Türkiye'yi sağlık turizmi yönüyle tercih sebebi bir destinasyon yapmıştır (Gür ve Cengiz, 2013; Üstün ve Uslu, 2022: 346).

Türkiye'nin özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki sağlık turizmi konusundaki potansiyeli Diyarbakır, Şanlıurfa ve Mardin gibi illerin hem kültür hem de inanç turizmi açısından sahip olduğu zenginlikle birleştiğinde, turist çekmek için ciddi bir potansiyel taşıdığını göstermektedir (Toprak vd., 2014: 38).

Üçüncü yaş turizmi bağlamında değerlendirildiğinde ise Türkiye›nin jeotermal kaynakları, sunduğu sağlık sistemleri, sahip olduğu doğal güzellikleri, dört mevsime yayılan iklim özellikleri, tarihi geçmişi ve kültürel zenginlikleri ile birlikte sürdürülebilir turizm potansiyeline sahip olduğu belirtilmiştir (Bulut, 2022: 231).

Nüfusun yaşlanmasına bağlı olarak artan sağlık harcamalarının, düşük maliyetli bir çözüm olarak sağlık turizmini gündeme getirmesi ve Türkiye'nin başta yaşlı turizmi olmak üzere sağlık turizmi için cazip bir konuma gelebileceğini göstermektedir. Özellikle yaşlı sağlık turizmi için sunulan imkânlar, ileri teknoloji ile donatılmış sağlık kuruluşları, uygun maliyetli sağlık hizmetleri ve insanın beden ve ruh bütünlüğünü geliştirmeyi amaçlayan olarak ifade edilen wellness turizmi olanakları ile Türkiye'nin bir cazibe merkezi olabileceği vurgulanmaktadır (Bölüktaş, 2020: 1).

Türkiye'de sağlık turizmiyle ilgili esaslar, 2017'de yayımlanan Uluslararası Sağlık Turizmi ve Turistin Sağlığı Hakkında Yönetmelik ile düzenlemektedir (Aşıkoğlu ve Karaman, 2023: 3). Sağlık Turizmi Dairesi Başkanlığı, Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı bünyesinde, 10 Ocak 2020 tarihli ve 244 sayılı 'Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Daire Başkanlıklarının Görevlerine Dair Yönerge' çerçevesinde kurulmuştur. Ardından 20 Nisan 2022 tarihinde Resmi Gazete 'de yayımlanan 5448 Sayılı ''Hizmet İhracatının Tanımlanması, Sınıflandırılması ve Desteklenmesi Hakkında Karar'' ile Sağlık Turizmi 'ne yönelik olarak Ticaret Bakanlığı tarafından verilen desteklerin kapsamı genişletilmiştir. Bu kapsamda, "Ürün Yerleştirme Desteği", "Reklam, Tanıtım ve Pazarlama Desteği" ile "Yurtiçi Tanıtım Desteği" gibi destekler sağlanmaktadır. Ayrıca, devletin zorunlu tuttuğu "Komplikasyon ve Seyahat Sağlık Sigortası Desteği" de önemli bir teşvik olarak öne çıkmaktadır (Aşıkoğlu ve Uymaz, 2022: 534).

Türkiye'nin sahip olduğu nitelikli sağlık altyapısı, yüksek teknoloji kapasitesi, yetişmiş insan kaynağı ve hizmet niteliği ile uluslararası düzeyde sağlık hizmeti sunan kamu-özel sağlık kuruluşlarını teşvik etmek ve Türkiye'nin dünya sağlık turizmi potansiyelinden daha fazla pay alabilmesini sağlamak hedefiyle "Health Turkey" şemsiye markası oluşturulmuştur. "Health Türkiye» markasının lansmanı 31 Ekim 2022 tarihinde gerçekleştirilmiştir (USHAS, 2022). 1 Kasım 2023 tarihinde yürürlüğe giren 2024-2028 yıllarını kapsayan 12. Kalkınma Planında; sağlık turizmi alanına "Health Türkiye" küresel çerçevede markaya dönüştürülmesi ve bu bağlamda Türkiye'nin sağlık turizmi açısından tanıtım ve pazarlama faaliyetleri yürütülmesi hedeflenmiştir. Ayrıca sağlık turizmi konusunda, sağlık kuruluşlarının akreditasyonunun teşvik edilmesi de hedefler arasında yer almaktadır (Resmi Gazete, 2023).

Türkiye'de, 13 Kasım 2024 tarihi itibariyle sağlık turizmi alanında yetkilendirilmiş 648 hastane, 197 özel tıp merkezi, 2754 muayenehane ve 1415 diğer sağlık merkezi faaliyet göstermektedir. Ayrıca, hizmet sağlayıcı kuruluşların yanı sıra 1245 aracı kuruluş da bulunmaktadır (Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı, 2024). Uluslararası standartlarda akredite edilmiş 42 JCI akreditasyonu olan sağlık kuruluşu bulunmaktadır. Özellikle İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirlerde yer alan özel, devlet ve üniversite hastaneleri, dünya standartlarında teknolojiyle donatılmıştır. Onkolojik tedaviler, kalp damar, beyin, çocuk cerrahisi, plastik cerrahi, göz ve diş hekimliği alanlarında yüksek teknolojiye sahip sağlık hizmetleri Türkiye'deki birçok hastanede mevcuttur. Ayrıca, hastanelerde Cyberknife, robotik cerrahi, MR hizmetleri, kemik iliği nakilleri ve organ nakilleri gibi ileri teknoloji uygulamaları yapılmaktadır. Ulusal sağlık turizmi dairesi bünyesindeki hastaneler, uluslararası hastalar için 112 ve 184 numaralı hatlardan Arapça, İngilizce, Almanca ve Rusça dillerinde 7/24 tercüme hizmeti sunmaktadır. Sağlık hizmeti sunan tüm doktorlar, mesleki sorumluluklarına karşı sigorta yaptırmak zorundadır ve olası tıbbi hata veya yanlış uygulama durumunda hastanın mağduriyeti sigorta tarafından karşılanmaktadır (saglikturizmi. org.tr, 2023)

Günümüzde turizm endüstrisi, dünya ticaretindeki hizmet faaliyetlerine ve sanayileşmeye katkı sağlayan sektörlerin başında gelmektedir. Bununla birlikte hem kalkınmış hem de kalkınmakta olan ülkelerin döviz gelirlerini artırmak amacıyla ekonomik faaliyetlerini artırmalarını teşvik eden önemli bir sektör konumundadır (Seyidoğlu, 2015: 753). Bu bağlamda, Türkiye'de son dönemde turizm sektöründe de ilerlemeler kaydedilmekte ve bu sektörün büyümesine yönelik çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Türkiye'de özellikle yaşanmakta olan kriz dönemlerinde turizm sektörü büyük anlam taşımaktadır. Sektör, ulusal gelir üzerindeki olumlu etkisi, sosyo-kültürel ve ekonomik kalkınmayı tetiklemesi, ihracat kalitesi, bölgesel kalkınmayı destekleme ve doğal hayatı güzelleştirme özelliklerinin yanı sıra döviz girdisini ve yabancı sermaye akışını artırması nedeniyle kalkınma modellerinin temel unsurlarından biri olarak görülmektedir (Bozgeyik ve Yoloğlu, 2015: 628). Sağlık turizmi daha popüler hale gelirken, Türkiye ekonomisindeki payı yıllar içerisinde artmaktadır (Aydın ve Karamehmet, 2017: 20). 2018-2023 yıllarında gerçekleşen sağlık turizm gelirleri, Grafik 1'de gösterilmektedir.2020 yılında tüm dünyada yaşanan Covid 19 pandemisi sebebiyle sağlık turizmi gelirinde gerileme olduğu, diğer yıllarda arttığı görülmektedir. 2023 yılında ise toplam 1.538.643 bin $ sağlık turizmi geliri elde edilmiştir (TÜİK, 2024).

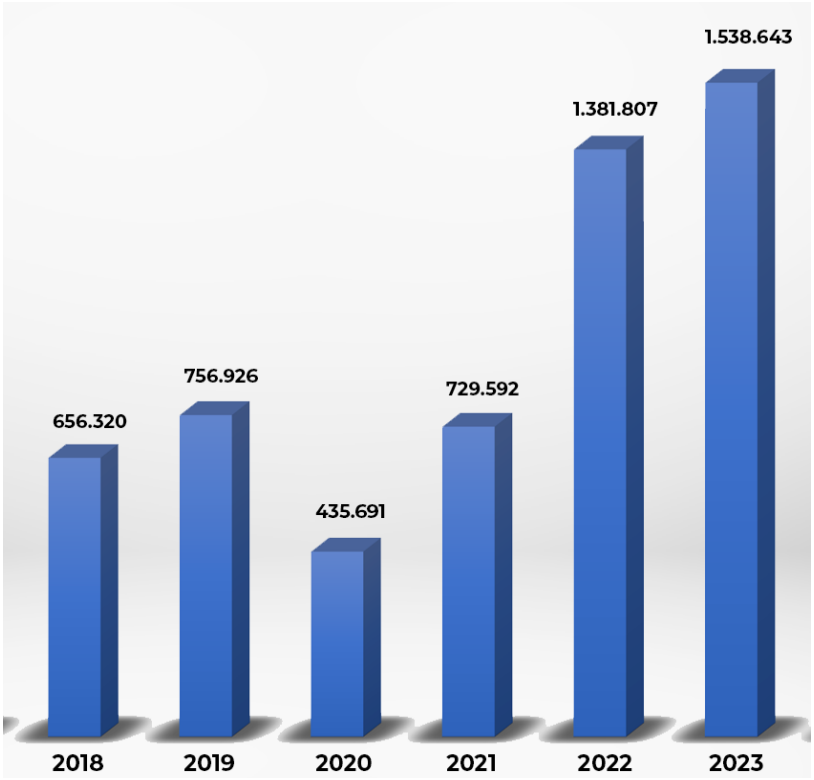

Grafik 1. 2018-2023 Yılları Sağlık Turizm Gelirleri

Kaynak: https://data.tuik.gov.tr

2018-2023 yılları arasında Türkiye'ye gelen sağlık turist sayıları ise Grafik 2'de gösterilmektedir.2020 yılında dünya çapında gerçekleşen Covid 19 pandemisi sonucunda sağlık turisti sayısında gerileme olduğu, diğer yıllarda arttığı görülmektedir.

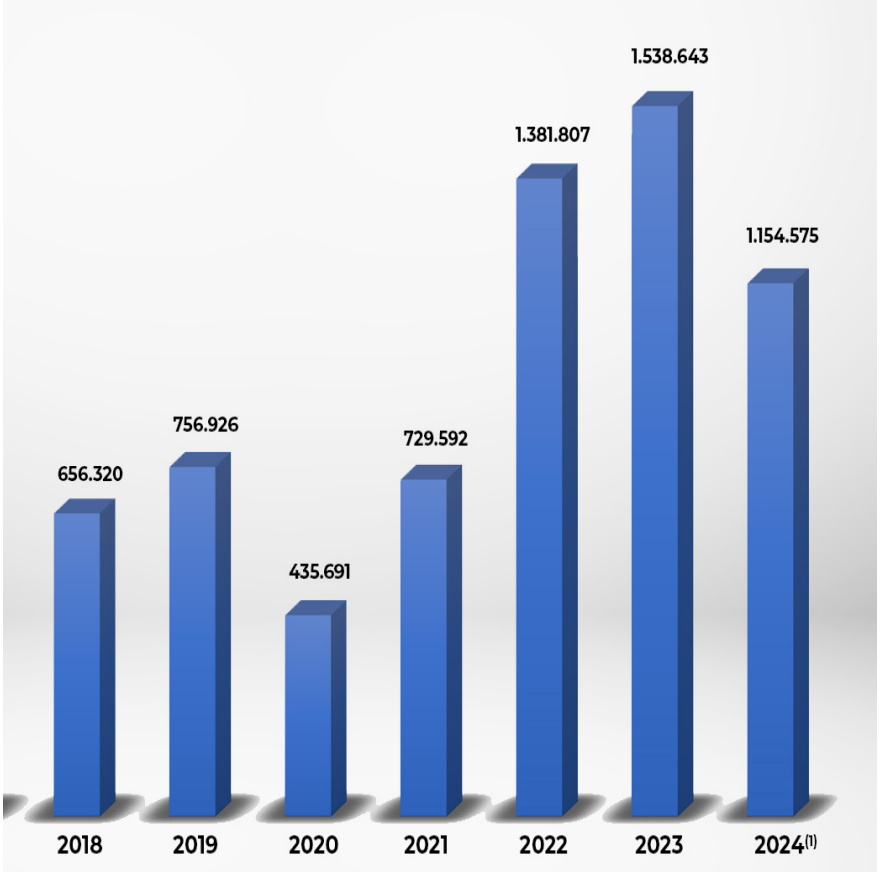

Grafik 2. 2018-2023 Yılları Sağlık Turisti Sayıları

Kaynak: https://data.tuik.gov.tr

3. SAĞLIK TURİZMİNDE TÜRKİYE'DEN YENİ BİR SİGORTA: SAĞLIK TURİZMİ KOMPLİKASYON GÜVENCESİ SİGORTASI

Çalışmanın bu bölümünde, ilk olarak sağlık turizmi kapsamında sigorta kullanıma ilişkin literatür araştırmaları ve bu araştırmaların sonuçları açıklanarak, sağlık turizmi komplikasyon güvencesi sigortası tüm detaylarıyla ele alınmıştır.

3.1. Sağlık Turizminde Sigorta Kullanımı

Sağlık turizmi kapsamında sigorta uygulamaları, hem sağlık hizmeti kullanıcısı olarak hastaların hem de sağlık hizmeti sunan kuruluşların karşılaşabileceği riskleri azaltmada önemli bir araç konumundadır. Sağlık turizminde sigorta uygulamaları karmaşık ve gelişmekte olan konulardan biridir (Bakalo vd., 2023: 61).

Sağlık turizminin önemli bir diğer bileşeni, sigorta sektörüdür. Hızla değişen dünyada, bireylerin karşılaşabileceği riskler de artmaktadır. Sigorta sistemi, bu risklerin ortaya çıkması sonucunda gerek bireylerin gerekse toplumun uğrayabileceği kayıpları en aza indirmek için geliştirilmiştir. Sigorta, risklerin somutlaşması durumunda bireylerin uğrayabileceği zararları ve gelir kayıplarını karşılayan mali bir araçtır. Bu yüzden sigorta, ülke ekonomisinin sağlıklı bir şekilde gelişmesi için kritik bir sistemdir. Sigorta araçlarının doğru kullanılmaması gerek bireylerin gerekse işletmelerin risk almakta zorlanmalarına ve varlıklarını koruyamamalarına neden olabilmektedir (Tanrıöven vd.,2015: 99;Karaman, 2018: 412).

Seyahat sağlık sigortası, herhangi bir ulaşım yolunu kullanarak ülke içinden yurt dışına giden veya yurt dışından ülkeye seyahat eden bireyleri, seyahatleri sırasında karşılaşabilecekleri sağlık risklerine karşı korumayı amaçlayan özel sigorta çeşididir. Bu sigorta kapsamında; acil hastalık ve rahatsızlıklara karşı tıbbi tedavi giderleri, sigortalının tedavi görebileceği mümkün olan en yakın sağlık kuruluşuna transfer, tedavi sonrası yerleşim yerine dönüş ve vefat eden sigortalının nakli gibi teminatlar yer almaktadır (TSB,2024). Seyahat sigortası poliçelerinin büyük bir kısmı, yurt dışında karşılaşılabilecek tıbbi ve diş tedavisi giderlerini, kaza sonucu ölüm veya kalıcı sakatlık durumunda ülkeye dönüş masraflarını, kaybolan ya da çalınan bagajların telafisini ve seyahat iptali ya da yeniden planlama nedeniyle oluşan maddi kayıpları güvence altına almaktadır. Buna ek olarak, bazı sigorta şirketleri, seyahat sırasında sunulan sağlık hizmetlerinin niteliğini artırmak amacıyla 24 saat tıbbi çeviri gibi ek hizmetler sunarak yolculara daha kapsamlı bir koruma sağlamaktadır (Darrat ve Gerard, 2019: 1).

Sağlık turizminde sigorta uygulamaları hizmet kalite standartlarının yükselmesine, hasta memnuniyetine ve sektörün rekabet gücünün artmasına katkı sunmaktadır. Medikal turizmin, düşük maliyet ve zamanında sağlık hizmeti alma arayışından kaynaklanan yükselişi, beraberinde sigorta şirketlerini seyahat sağlık sigortaları dışında medikal turizm kapsamında planlar oluşturmaya yöneltmiştir (Paul, 2017: 326).

Bazı ülkelerde sağlık hizmetlerinin maliyetleri oldukça yüksek olabilmekte ve ödeme yapılmadığı takdirde sağlık hizmetlerine erişim sağlamak veya tedavi görmek güçleşebilmektedir. Avustralya Dışişleri ve Ticaret Bakanlığı'na (DFAT) göre, Güneydoğu Asya ülkelerinde günlük tıbbi bakım giderleri 800 doları aşabilirken, hayatını kaybeden yolcuların cenazelerinin ülkelerine nakledilmesi 10.000 doları aşan bir maliyeti beraberinde getirebilmektedir. Ayrıca, Amerika Birleşik Devletleri'nden gerçekleştirilen tıbbi tahliye işlemleri 75.000 ila 300.000 dolar arasında değişen maliyetlerle sonuçlanabilmektedir. Bu durum, seyahat eden bireyler için sağlık sigortasının giderek daha hayati bir önem kazanmasına yol açmaktadır (Australian government Department of Foreign Affairs and Trade, 2024)

Benzer şekilde, Amerika Birleşik Devletleri'nde sağlık hizmeti maliyetlerinin hızla artması ve hastaların daha ekonomik tedavi seçenekleri arayışı, medikal turizmin yükselişine önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Bu doğrultuda, Blue Shield ve Anthem Blue Cross gibi sigorta şirketleri, yurt dışında sağlık hizmeti almayı alternatif bir seçenek olarak sunan poliçeler geliştirmiştir (Paul, 2017: 326). Geliştirilen poliçelerde; hastane yatışı, doktor ziyaretleri ve reçeteleri, randevu alma ve seyahat uyarıları gibi hizmetler sağlayan mobil uygulamalar, acil tıbbi tahliye, 7/24 çevrimiçi destek gibi ek hizmetlerde ter almaktadır (Anthem, 2025).

Birleşik Krallık 'ta ise, Ulusal Sağlık Servisi (NHS), Birleşik Krallık 'ta yaşayan nüfusu kapsayan ve büyük ölçüde vergilerle fon sağlanan edilen bir sağlık sistemidir. NHS, sunduğu çoğu sağlık hizmetini, kullanım noktasında ücretsiz olarak sağlamaktadır. Avrupa Ekonomik Alanı'ndaki ülkeler ve İsviçre ile 'Sınır Ötesi Sağlık Hizmetlerinde Hasta Haklarının Uygulanması' başlıklı AB Direktifi kapsamında sağlık anlaşmaları bulunmaktadır. Söz konusu anlaşmalar, vatandaşlarının bu kapsamdaki ülkelerde yararlandıkları sağlık hizmetleri için belirlenen şartlar çerçevesinde devlet desteği almasını öngörmektedir (Tontuş, 2015).

Küresel ölçekte, tıbbi tazminat teminatına yönelik artan talep, Avrupa genelinde özel seyahat sigortası şirketlerinin sayısının hızla artmasına yol açmıştır. İrlanda Cumhuriyeti'nde, eyalet sakinlerine geniş kapsamlı koşullar ve düzenlemeler çerçevesinde hizmet sunan birçok seyahat sigortası şirketi faaliyet göstermektedir. Bu sigorta poliçeleri, piyasa standartlarına göre ortalama kabul edilen bir tutar olan 5.000.000 €'ya kadar acil tıbbi harcamalar ve diğer ilgili masraflar için teminat sağlamaktadır. Poliçe ayrıca, diş tedavisi için 300 €'ya kadar olan masrafları ve seyahat sırasında poliçe sahipleri için ölüm yardımı kapsamında 5.000 €'ya kadar destek sunmaktadır. Bununla birlikte, tıbbi teminatlar, yolcu, seyahat arkadaşı ya da yolculuktan faydalanan diğer bireyleri etkileyen önceden var olan herhangi bir sağlık durumunu kapsamamaktadır. Önceden bir rahatsızlığı bulunan kişiler, poliçeyi satın alabilse de bu rahatsızlıklardan kaynaklanan talepler teminat kapsamında değerlendirilmez. Ancak, poliçenin düzenlenme tarihi ile seyahat günü arasında bir doktorun önerisi ya da yaralanma sonucu ortaya çıkan yeni bir tıbbi durum, önceden var olan bir sağlık durumu olarak değerlendirilmemektedir. Hamilelik ve doğum, önceden var olan ve teminat dışı bırakılan tıbbi durumlar arasında yer almaktadır. Buna karşın, bu sigorta poliçesi, yolcu, bir akrabası, seyahat arkadaşı ya da yakın bir iş ortağının yaralanması veya hastalanması durumunda oluşan masrafları karşılamaktadır (Irish Department of Foreign Affairs and Trade, 2024).

Bu bölümde sağlık turizmi kapsamında sigorta kullanımına ilişkin olarak yapılan literatür araştırmaları ve bu araştırmaların sonuçları açıklanmıştır.

Sağlık hizmeti almak için yurtdışına gitmek, aynı veya benzer hizmeti evde almaktan daha ucuz bir alternatif olarak karşımıza çıkmaktadır. Paul, Barker, Watts, Messinger ve Coustasse (2017); medikal turizmin faydalarını ve risklerini inceleyerek ABD sigorta piyasasının artan medikal turizm eğilimine verdiği tepkiyi araştırmıştır. Sigorta şirketlerinin sağlık turizmi müşterilerine yönelik, Hindistan ve Kosta Rika gibi ülkelere seyahat seçeneği sunan yeni sigorta seçenekleri sunmaya başladığı sonucuna ulaşmışlardır.

Turizm alanında karşılaşılan risklere karşı sigorta hukukunun yapısını tespit etmeye yönelik, Arini, Sudibya ve Sancaya (2018) tarafından ampirik bir hukuki araştırma yapılmıştır. Araştırmanın sonuçları; turizm sigortasının, turistik destinasyonda meydana gelen ve üçüncü şahısların menfaatine ilişkin sorumluluk sigortası olarak sınıflandırılabilecek bir sigorta olduğu ve turizm sektöründe, sorumluluk duygusu nedeniyle turizm hizmet sağlayıcılarının talebiyle yapıldığı tespit edilmiştir.

Yılmaz, Sarıaydın ve Sönal'ın (2020) İngiltere'de gerçekleştirdikleri araştırmaya göre, Türkiye'nin sağlık turizmi fırsatlarına odaklanılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, İngiltere'den Türkiye'ye yönelik sağlık turizminde önemli bir artış yaşandığı belirlenmiştir. Sağlık turistlerinin Türkiye'yi seçmesindeki ana etkenler arasında düşük tedavi maliyetleri, kısa bekleme süreleri ve sigorta kapsamında olmayan tedavilere erişim gibi nedenler öne çıkmaktadır.

Bir diğer çalışmada; Shyshpanova (2022) Ukrayna'da, turizm işletmelerinin ekonomik güvenliğinin sağlanmasında sigortanın rolünü belirlemek ve turizm alanında sigorta korumasının geliştirilmesine yönelik pratik öneriler geliştirmek amacıyla seyahat sigortası iç pazarının mevcut gelişim durumunu analiz etmiştir. Turizm sigortasının gelişimini kısıtlayan ana faktörlerin; turistlerin, turistik işletme sahiplerinin ve çalışanlarının yetersiz sigorta bilgisi, halkın sigorta şirketlerine olan güvensizliği, seyahat sigortası alanında tüketicilere yönelik dolandırıcılık vakaları, yasal düzenlemelerin ve hukuki mevzuatın yetersizliği vb. olduğu ortaya çıkmıştır. Ukrayna'da seyahat sigortasının gelişimine ilişkin sorunların çözülmesi, güvenliğe yönelik tehditlerin en aza indirilmesini mümkün kılacaktır. Bu durum aynı zamanda turistlerin ve turizm sektörünün mali güvenliğinin garanti altına alınmasına da katkıda bulunacağı sonucuna ulaşmışlardır.

Bakalo, Krekoten ve Makhovka (2023); turizm sektöründeki sigorta sürecinin özelliklerini ve önemini analiz ederek, turizm işletmelerinin faaliyetleri üzerindeki etkisini inceleyen bir araştırma gerçekleştirmişlerdir. Turistlerin güvenli bir şekilde seyahat edebilmeleri açısından seyahat sigortasının güvence sağladığı ve başlıca finansal riskleri karşılamak üzere tasarlandığı sonucuna ulaşmışlardır. Turistler düşük maliyetli seyahatler için seyahat sigortasına ihtiyaç duymayabilirken, önemli bir uluslararası seyahat için önceden ödeme yaparken, öngörülemeyen salgın hastalıklar ve askeri operasyonlar ortamında seyahat ederken, yüksek maliyetli bir sigorta yaptırmak kendilerini güvende hissetmelerini sağlayacağını tespit etmişlerdir.

Türkiye'de sağlık turizminin sektörel yapısını, aktörlerini, işleyişini ve sorunlarını farklı paydaşların bakış açısıyla tespit etmek amacıyla Eren ve Türkay (2023) tarafından bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Araştırmada, katılımcılara sigorta şirketleri ile olan ilişkilerine ilişkin sorular yöneltilmiştir. Sigorta şirketlerinin, özel hastanelerin tamamına yakını ile anlaşma yaptıklarını, hastadan veya sigortadan kaynaklanan sorunlar yaşadıklarını tespit etmişlerdir. Genel olarak, sigorta şirketleriyle tedavi ücretleri konusunda anlaşmazlıklardan kaynaklandığı, tedavi masraflarının sigorta şirketi tarafından karşılanmaması nedeniyle hasta ile sorunlar ve sigorta şirketlerinin geç cevap vermesi gibi iletişim sorunları yaşandığı belirtilmiştir.

3.2. Sağlık Turizmi Komplikasyon Güvencesi Sigortası

Sağlık turizmi, dünya genelinde döviz getirici önemli bir ihracat kalemi olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle, birçok ülke, sağlık turizmini teşvik etmek amacıyla çeşitli destek paketleri sunmaktadır. Küresel ölçekte, sağlık turizmi sektörü devletlerarası yoğun bir rekabete sahiptir; her ülke, potansiyel sağlık turizmi turistlerini kendi topraklarına çekebilmek ve bu yolla döviz geliri elde edebilmek için sağlık turizmi alanında faaliyet gösteren tesisler ile aracılara yönelik destekler sunmaktadır. Türkiye de, sağlık turizmini teşvik eden devletlerarasında önemli bir yer tutmakta olup, Ticaret Bakanlığı tarafından hazırlanan teşvik paketleri ile bu sektörü desteklemektedir (Kuru, 2023: 181).

5448 sayılı Hizmet İhracatının Tanımlanması, Sınıflandırılması ve Desteklenmesi Hakkında 19 Nisan 2022 tarihinde alınan karar ile komplikasyonlar ve seyahat sağlık sigortası desteklenmektedir (Resmi Gazete,2022). Türkiye'ye tedavi amaçlı gelen hastalar için, sağlık hizmeti veren kurum ve kuruluşlar ya da sağlık turizmi aracılık şirketleri (seyahat acenteleri) aracılığı ile Türkiye'de faaliyet gösteren sigorta şirketleri aracılığıyla yaptırılacak komplikasyon ve seyahat sağlık sigortası giderlerine devlet tarafından %70 oranında teşvik uygulanmaktadır. 2024 yılında destek üst limiti 7.304.631 TL iken, 2025 yılında bu tutar 10 milyon 942 bin TL'ye yükseltilmiştir (Ticaret, 2025).

Sağlık turizminin teşvik edilmesinde karşılaşılan tıbbi risk ve politik risk olmak üzere iki önemli risk bulunmaktadır. Tıbbi risk, sağlık turizmi yapan ülkelerin gelişmişlik seviyelerinin düşük olmasından kaynaklanan hizmet kalitesi standartları ile ilgilidir. Bu riskin başlıca unsurları, tıbbi hataların önlenmesinin zorluğu ve tedavi süreçlerinde beklenmedik maliyetlerin ortaya çıkabilmesidir. Özellikle, tıbbi hataların engellenmesinde uygulanan kuralların yetersizliği, sağlık hizmeti sunan ülkelerdeki kaliteyi olumsuz etkileyebilir. Ayrıca, sağlık turizmi kapsamında yurtdışına giden hastaların klinik durumlarının kötüleşmesi, operasyon sonrası bakım gereksinimleri veya komplikasyonlar gibi öngörülemeyen sağlık sorunlarının tedavi edilmesi, ek maliyetler yaratabilmektedir. Politik risk ise, sağlık turizminin uluslararası ilişkiler üzerindeki etkilerini ifade etmektedir. Ayrıca, sağlık turizminin bazı ülkelerde daha yaygın hale gelmesi, sağlık hizmetlerini yurtdışına yönlendiren ülkelerin uluslararası sağlık sistemindeki itibar kaybına neden olabilmekte, özellikle ABD gibi ülkelerde, yabancı doktorların batılı ülkelerde çalışmayı tercih etmelerine yol açabilmektedir (İçöz, 2009: 2270).

Sağlık turizminin teşvik edilmesi sürecinde karşılaşılan tıbbi risklerin etkilerinin azaltılmasında, sağlık turizmi komplikasyon güvencesi sigortası kritik bir rol üstlenmektedir. Sağlık turizmi kapsamında sunulan komplikasyon sigortası, yabancı hastaların Türkiye'deki sağlık hizmetlerinden yararlanırken, tedavi sürecinde veya sonrasında karşılaşabilecekleri olası komplikasyonlar nedeniyle ortaya çıkabilecek tıbbi masrafları karşılayarak, hastaların maddi güvence altına alınmasını sağlamaktadır. Bu sigorta, hastaların Türkiye'deki sağlık kuruluşlarında tedaviye devam etmelerini ve oluşabilecek ek masrafları karşılamalarını temin etmek amacıyla özel olarak tasarlanmıştır.

Sağlık Turizmi Komplikasyon Güvencesi Sigortası, sağlık turizmi gerekçesiyle Türkiye'ye yurtdışından gelenlerin, Türkiye'deki akredite hastane ve kliniklerde yaptırdıkları ameliyat, tıbbi müdahale ve prosedürler, uygulanan tedaviye bağlı oluşabilecek komplikasyonlar nedeniyle operasyonun revizyonu veya yeniden yapılması gereken durumlarda güvence sağlamaktadır. Tedavi sonrası gelişebilecek komplikasyonlar, hastaların ve yakınlarının maddi yükümlülük altına girmemesi amacıyla sağlık sigortası kapsamına alınmaktadır. Sigorta süresi, 180 gün olarak belirlenmiş olup, bu süre içerisinde hastalara uzun vadeli bir koruma sunmaktadır. Sigorta poliçesinin geçerli olduğu yaş aralığı 5 ile 75 yaş olarak belirlenmiştir. Poliçe düzenlemesi, sigortalının pasaport numarası üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bu sigorta poliçesi, yalnızca Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde, poliçe başlangıç tarihinden sonra gerçekleştirilen ameliyat, tıbbi müdahale ve tedavi işlemleri sonucu meydana gelen komplikasyonlarla ilgili tedaviler için geçerlidir. Bununla birlikte, sigortalının isteği üzerine sağlanan "kendi ülkesinde müdahale teminatı" kapsamında, sigortalı kişinin ülkesine gitmesi sonrası geçirdiği tıbbi müdahaleler veya ameliyatlar sonucunda oluşan, yara yerinde akıntı, enfeksiyon gibi erken dönemde ortaya çıkan ve ciddi bir komplikasyon gelişmesini gerektirmeyen küçük tıbbi girişimler ile tedaviler, poliçede ve sertifikada belirtilen limitler dahilinde teminat altına alınmaktadır (Demirsaglik,2024;Koru Sigorta, 2024; MyHealth, 2024; Sompo Sigorta, 2024).

3.2.1. Sağlık Turizmi Komplikasyon Güvencesi Sigorta Kapsamı

Türkiye'ye sağlık turizmi amacıyla gelen bireylere yönelik tasarlanmış olan Sağlık Turizmi Komplikasyon Güvencesi Sigortası, tedavi süreci sırasında ortaya çıkabilecek olası komplikasyonlara karşı ek bir güvence sağlamaktadır. Bu sigorta, hastaların ameliyat veya tedavi sonrasında karşılaşabilecekleri komplikasyonlarla başa çıkabilmeleri adına çeşitli plan seçenekleri sunmaktadır. Söz konusu planlar, farklı teminatlar ve ödeme alternatifleri ile hastaların ihtiyaçlarına uygun şekilde yapılandırılmıştır (Demirsaglik, 2024;Koru Sigorta, 2024; MyHealth, 2024; Sompo Sigorta, 2024). Sigorta kapsamında yer alan teminatlar aşağıda detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

3.2.1.1. Yatarak Tedavi Teminatı

Türkiye'de Sağlık Turizmi Akreditasyon Belgesi'ne haiz sağlık kuruluşlarında gerçekleştirilen ameliyatlar, tıbbi müdahaleler ve müdahaleler sonrasında meydana gelen tıbbi komplikasyonlar ile poliçe planlarında yer alan tedaviler, poliçede belirtilen teminat sınırları ve oranları çerçevesinde sigortalı tarafından karşılanmaktadır. Estetik ameliyatlar ve diş tedavileri ile ilgili kişisel beğeniden kaynaklanan mağduriyetler bu poliçe kapsamında değerlendirilmemektedir. Teminatlar, poliçede yazılı ameliyatlar veya tıbbi müdahaleler için uygulanabilir olup, poliçe dışındaki tıbbi tedavi ya da uygulamalardan kaynaklanan komplikasyonlar teminat kapsamı dışındadır. Revizyon ameliyatı ya da müdahalesi ile komplikasyonların tedavisi için gerekli giderler teminata dahil edilirken, ameliyat ya da müdahale sonrası ihtiyaç duyulabilecek rehabilitasyon ve fiziksel tedavi giderleri teminat dışı bırakılmıştır (Demirsaglik,2024;Koru Sigorta, 2024; MyHealth, 2024; Sompo Sigorta, 2024).

3.2.1.2. Ulaşım Teminatı

Sigortalının Türkiye'de yapılan bir tedavi sonrası meydana gelen komplikasyonların tedavisinin veya cerrahi müdahalenin revizyonunun gerekmesi durumunda, sigortalının bulunduğu ülkeden Türkiye'ye seyahati için yaptığı ekonomik sınıf uçak yolculuğu bilet bedeli sigortalının poliçede yazılı limit ve muafiyetler doğrultusunda karşılanmaktadır (Demirsaglik, 2024;Koru Sigorta, 2024; MyHealth, 2024; Sompo Sigorta, 2024).

3.2.1.3. Konaklama Teminatı

Türkiye'de gerçekleştirilen bir tıbbi tedavi sonrasında meydana gelen komplikasyonun çözümü veya tıbbi müdahalenin revizyonunun zorunlu olması halinde, sigortalının Türkiye'deki tıbbi tedavi başlamadan ve sonrasında sağlık kuruluşu dışında ödemesi gereken konaklama bedelleri; poliçede yazılı teminat tutarı kadar olmak kaydıyla bu teminat dâhilinde karşılanmaktadır (Demirsaglik, 2024;Koru Sigorta, 2024; MyHealth, 2024; Sompo Sigorta, 2024).

3.2.1.4. Kendi Ülkesinde Müdahale Teminatı

Tercihe bağlı olarak verilen bu teminat, sigortalının yurduna geri dönüşü sonrasında uygulanan tıbbi müdahale veya ameliyat ile ilgili yara, enfeksiyon gibi geri dönüş gerektirmeyen erken komplikasyonlara ilişkin küçük müdahale ve tıbbi tedavi giderlerini poliçe ve sertifikada düzenlenen limitler kapsamında karşılamaktadır. Değerlendirme sonrası, teminat kapsamındaki giderlere ilişkin ödemeler, belirtilen teminat limitleri doğrultusunda karşılanmaktadır (Demirsaglik,2024;Koru Sigorta, 2024; MyHealth, 2024; Sompo Sigorta, 2024).

3.2.1.5. Refakatçi Giderleri Teminatı

Refakatçi Gider teminatı sadece Cerrahi ve Kardiyovasküler Cerrahi planlarında opsiyon olarak sunulmaktadır. Sigortalının Türkiye'de yapılacak ilk tıbbi müdahalesi veya ameliyatı için geçerli olmayıp, sigortalıya uygulanacak ikincil tıbbi müdahale sırasında, sigortalı ile birlikte gelmek üzere yola çıkacak refakatçi kişinin yol masrafları ve barınma masrafları, poliçe ve sertifikada yazılı teminat limitleri ve muafiyetler dâhilinde karşılanmaktadır (Demirsaglik, 2024; MyHealth, 2024).

3.2.1.6. Seyahat Sağlık Teminatı

Sigorta sertifikasında ve poliçede detayları yer alan tedavi hizmetleri, ambulans hizmetleri, tıbbi danışmanlık ve defin nakil işlemlerine ilişkin giderler seyahat sağlık sigortası teminat limitleri ve özel şartları çerçevesinde değerlendirilmektedir (Demirsaglik, 2024;Koru Sigorta, 2024; MyHealth, 2024; Sompo Sigorta, 2024).

3.2.2. Sağlık Turizmi Komplikasyon Güvencesi Sigorta Planları

Sağlık turizmi komplikasyon sigortası hizmeti sunan seyahat sigortası şirketlerine ait web siteleri incelenmiş ve detaylı teminat bilgisi içeren dört farklı sigorta poliçesi seçilmiştir. Seçilen sigorta poliçeleri, her bir sigorta şirketinin poliçe sahiplerine sunduğu seyahat sağlık komplikasyon planları ve teminatları açısından farklılık göstermektedir. Bu farklılıklar, başta ürün farklılaştırması olmak üzere, sigorta şirketlerinin iş stratejilerine dayanmaktadır. Tablo 1'de belirlenen seyahat sigortası şirketlerinin sunduğu sağlık turizmi komplikasyon sigortaları, kapsadıkları komplikasyon planlarına göre karşılaştırılmıştır.

Tablo 1. Sağlık Turizmi Komplikasyon Güvencesi Sigorta Poliçelerinin Karşılaştırmalı Teminat Özellikleri

Sigorta İsmi	Diş Komp. Planı	Saç Ekimi Komp. Planı	Göz Komp. Planı	Estetik Komp. Planı	Obezite Cerrahisi Komp. Planı	Ortopedi, Jinekoloji, Genel Cerrahi Komp. Planı	Kalp ve Damar Cerrahisi Komp. Planı
Demir Sağlık Turizmi Komplikasyon Sigortası	✔	✔	✔	✔	✔	✔	✔
Sompo Komplikasyon Sigortası	✔	✔	✔	✔	✔	-	-
Koru Sigorta Seyahat Sağlık Medikal Komplikasyon Sigortası	✔	✔	✔	✔	-	-	-
MyHealth Sağlık Turizmi Komplikasyon Sigortası	✔	✔	✔	✔	✔	✔	✔

Kaynak: Demirsaglik, 2024;Koru Sigorta, 2024; MyHealth, 2024; Sompo Sigorta, 2024

Belirlenen sağlık turizmi komplikasyon güvencesi sigortalarında; diş komplikasyon planı, saç ekimi komplikasyon planı, göz komplikasyon planı, kardiyovasküler cerrahi planı, jinekoloji, ortopedi, genel cerrahi ve estetik planı olmak üzere sağlık turizmi komplikasyon güvencesi sağlayan farklı planlar bulunmaktadır.

3.2.2.1. Diş Komplikasyon Planı

Diş tedavi planı kapsamında ödenecek komplikasyonlar, diş çekimi, cerrahi diş çekimi, kök kanal işlemi, implant işlemi, protetik diş işlemleri ve periodontoloji tedavileri sonrasında ortaya çıkan giderlerle sınırlıdır. Ortodontik tedaviler ise teminat dışı bırakılmıştır. Protez diş yapım yönteminde, protezin şeklinin ya da renginin hoşlanılmaması gibi kişisel memnuniyetsizlikler bir komplikasyon olarak değerlendirilmemektedir. Cerrahi diş çekimlerinde meydana gelen gecikmiş kanama, diş eti enfeksiyonu veya diş parçasının kalması, implant işlemleri ile ilgili komplikasyonlar teminat kapsamında değerlendirilmektedir (Demirsaglik, 2024;Koru Sigorta, 2024; MyHealth, 2024; Sompo Sigorta, 2024).

3.2.2.2. Saç Ekimi Komplikasyonu Planı

Saç ekimi planı kapsamında, sigortalının veya hastanın, prosedürü uygulayan doktorun önerilerini yerine getirmemesi neticesinde meydana gelen komplikasyonlar ve saç ekimi başarısızlığı kapsam dışında bırakılmıştır. Ancak, doktorun önerilerini yerine getirilmesine rağmen ekilen saç ekim başarısızlığı veya saç yüzeyinde enfeksiyon gelişmesi durumunda uygulanacak tedaviler ve gerekirse yeniden saç ekimi ise teminat kapsamına dahil edilmektedir. Revizyon ekimi durumunda ise, ilk girişimde yapılan ekim adedinin üzerinde gerçekleştirilen ekimler teminat kapsamında bulunmamaktadır (Demirsaglik, 2024; Koru Sigorta, 2024; MyHealth, 2024; Sompo Sigorta, 2024).

3.2.2.3. Göz Komplikasyonu Planı

Göz tedavi planı kapsamında, excimer lazer, lasik gibi kırılma kusuru cerrahisi, katarakt ameliyatı, ptosis ameliyatı, glokom ameliyatı ve retina dekolmanı ameliyatlarına bağlı oluşabilecek komplikasyonlar, poliçede belirtilen teminatlar çerçevesinde karşılanmaktadır (Demirsaglik, 2024; Koru Sigorta, 2024; MyHealth, 2024; Sompo Sigorta, 2024).

3.2.2.4. Ortopedi, Jinekoloji, Genel Cerrahi, Estetik Komplikasyonu Planı

Uygulanan cerrahi girişimlerde, cerrahi öncesi hasta tarafından imzalanan aydınlatma ve onay formunda belirtilen komplikasyonlar sigorta kapsamında yer almaktadır. Estetik operasyonlarda, işlemin kişi zevkine uymamasına bağlı revizyon istemleri teminat kapsamı dışı bırakılmıştır. Bununla birlikte estetik ameliyatlarda başarısızlık durumunda ortaya çıkan revizyonlar teminat kapsamında değerlendirilmektedir (Demirsaglik, 2024; Koru Sigorta, 2024; MyHealth, 2024; Sompo Sigorta, 2024).

3.2.2.5. Kalp ve Damar Cerrahisi Komplikasyonu Planı

Sağlık kurumunda gerçekleştirilmiş tüm kardiyovasküler cerrahi işlemleri sonrasında gelişebilecek olan olası komplikasyonlar, gerçekleşen cerrahi operasyon için tıbbi literatürde yazılı komplikasyonlar doğrultusunda teminat kapsamına alınmaktadır (Demirsaglik, 2024; Koru Sigorta, 2024; MyHealth, 2024; Sompo Sigorta, 2024).

4. SONUÇ

Sağlık turizmi, Türkiye'nin son yıllarda gözle görülür bir şekilde gelişen ve uluslararası alanda dikkat çeken bir sektör haline gelmiştir. Bu süreçte, Türkiye'deki sağlık kuruluşlarının sunduğu yüksek kaliteli sağlık hizmetleri ve sahip olduğu teknolojik alt yapı ile Türkiye'nin öne çıkmasında oldukça etkilidir. Sağlık turizmi komplikasyon güvencesi sigortası da bu bağlamda önemli bir role sahiptir.

Sağlık Turizmi Komplikasyon Güvencesi Sigortası, sağlık turizmi kapsamında hastaların Türkiye'ye gelerek sağlık hizmeti almasını teşvik etmektedir. Tedavi sürecinde olası riskleri minimize ederek, hastaların tedavi sonrası oluşabilecek istenmeyen durumlar karşısında hem mali hem de tıbbi açıdan korunmalarını sağlamaktadır. Özellikle tedaviden sonra hastanın ülkesine dönmesi sonrası ortaya çıkabilecek komplikasyonlar, bu sigorta ile kapsam altına alınmıştır ve bu durum ile hastaların ek mali yük altına girmesi engellemiştir.

Ayrıca, sağlık turizmi komplikasyon güvencesi sigortası, Türkiye'nin uluslararası alanda sağlık turizmi sektöründe güvenilirlik ve kalite açısından öne çıkmasında önemli rol oynamaktadır. Yabancı hastaların, sağlık hizmetlerinin yanı sıra komplikasyonlara karşı güvence taşıyan tedavi görmelerini sağlaması, Türkiye'nin bu alandaki konumunu güçlendirmektedir.

Ancak sağlık turizmi komplikasyon güvencesi sigortasına ilişkin özel şartlar henüz belirlenmemiştir. Ancak, ilgili sigorta poliçeleri incelendiğinde, sağlık sigortası genel şartları, seyahat sağlık sigortası genel şartları ve ferdi kaza sigortası genel şartlarının yanı sıra, Özel Sağlık Sigortaları Yönetmeliği'nin hükümlerinin de geçerli olduğu gözlemlenmiştir.

Sonuç olarak, Türkiye'de sağlık turizmi giderek daha fazla popülerlik kazanmakta ve bu alandaki hizmetlerin kalitesi ve erişilebilirliği uluslararası alanda dikkat çekmektedir. Sağlık turizmi komplikasyon güvencesi sigortası, yabancı hastaların Türkiye'ye gelmelerini teşvik eden ve tedavi sürecinde olası riskleri azaltan önemli bir unsurdur. Bu sigorta, hastaların tedavi sonrası oluşabilecek istenmeyen durumlar karşısında mali ve tıbbi anlamda korunmalarını sağlar. Ayrıca, sağlık turizmi komplikasyon güvencesi sigortası Türkiye'nin sağlık turizmi sektöründe uluslararası standartlarda bir güvenilirlik ve kalite sunmasına da yardımcı olmaktadır. Sağlık kuruluşlarının sunduğu bu sigorta hizmeti, Türkiye'nin sağlık turizmindeki konumunu güçlendirecek ve küresel düzeyde tercih edilen bir destinasyon olmasına katkıda bulunacaktır.

Konuyla ilgili bilgi birikiminin çok boyutlu olarak daha da zenginleşmesi ve çeşitlenmesi için uygulamaya (birincil verilere) dayalı gerek hizmet sunanlar (sağlık sektörü yöneticileri ve çalışanları ile politika belirleyicileri) gerekse de hizmet alanlar (tedavi gören hastalar) ile sigorta şirketlerinin uygulamaya dönük görüşlerinin de alındığı saha araştırmalarının yürütülmesi faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

Anderssen, J. (2016). What is a health worker? How spa therapists in a Norwegian health hotel understand their work. *Anthropology & medicine*, *23*(1), 30-41.

Anthem. (2025) https://www.anthem.com/individual-and-family/travel-medical-insurance/(Erişim Tarihi: 08.01.2025).

Arini, D. G. D., Sudibya, D. G., & Sancaya, I. W. W. (2018). Insurance as a Form of Tourism Protection. In *International Conference on Business Law and Local Wisdom in Tourism (ICBLT 2018)* (pp. 36-40). Atlantis Press.

Aşıkoğlu, P. S. Ş., & Karaman, D. (2023). Nöropazarlama Yaklaşımının Sağlık Turizminde Kullanılmasına Yönelik Öneriler, 9 th International EMI Entrepreneurship & Social Sciences Congress,1-11.

Australian government Department of Foreign Affairs and Trade. Travel advise for countries and events. (2024, Aralık 30). https://www.smartraveller.gov.au/ adresinden alındı.

Aydin, D., Aktepe, C., Sahbaz, R. P., & Arslan, S. (2011). Türkiye'de medikal turizmin geleceği. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi ve Sağlık Bakanlığı Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Sağlık Turizmi Koordinatörlüğü*, 1-22.

Bakalo, N., Krekoten, I. ve Makhovka, V. (2023). Insurance Tourism. *Економічні горизонти*, (1 (23)), 59-69.

Bölüktaş, R. P. (2020). Türkiye'nin yaşlı sağlığı turizmi için fırsatları. *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *8*(16), 1-15.

Bulut, A. (2022). Türkiye'nin Üçüncü Yaş Turizm Potansiyeli ve Geleceği 2, *Yönetim, Ekonomi ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 6(4), 231-249.

Çetinkaya T, Zengin B. (2009). Yaşlı bakımı ve turizm. *Panel Bildiri Kitapçığı*; 172-181.

Darrat, M., & Gerard, T. F. (2019). An exploratory study of medical cover policies offered by the travel health insurance industry. *International Journal of Medical Research & Health Sciences*, *8*(8), 1-8.

Demir Sağlık, (2023), https ://www. demirsaglik. com.tr/ blog / saglik / saglik_turizmi_komplikasyon_guvencesi_ nedir_avantajlari_nelerdir / (Erişim Tarihi: 15.12.2023).

Eren, M. ve Türkay, O. (2023). Türk medikal turizm sektöründe yapı, işleyiş ve sorunlar: Farklı paydaşlar gözünden bir değerlendirme. *İşletme Bilimi Dergisi*, *11*(2), 91-112.

Gençay, C. (2007). Sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmede turizm sektörü. *Sağlık Turizmi İçinde (172-180). M. Bulu ve İH Eraslan (Ed.). İstanbul: Kazancı Hukuk Yayınevi*.

Gür Ömay, E. G., Cengiz, E. (2013). Health tourism in Turkey: Öpportunities and threats.Mediterranean journal of social sciences,4(10): 424-424.

İçöz, O. (2009). *Sağlık Turizmi Kapsamında Medikal (Tıbbi) Turizm ve Türkiye'nin Olanakları*. Yaşar Üniversitesi E-Dergisi, 4(14), 2257-2279. https://doi.org/10.19168/jyu.17972

Irish Department of Foreign Affairs and Trade. Travel insurance and health. 2024, https://www.dfa.ie/travel/ know-before-you-go/travel-insurance-and-health/ adresinden alındı.

Kabacık, M. (2021). Covid 19 Pandemisinin Türkiye Sağlık Turizmine Etkileri. Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 5, 464-476.

Karaman, D. (2018). *INSURANCE SECTOR'S CURRENT PROBLEMS WITHIN 2023 VISION: A RESEARCH ON ANTALYA*. The Journal of Academic Social Science,77, 411-422.

Karamehmet, B., & AYDIN, G. (2017). Turizm Sektöründe Sosyal Medya Kullanım Etkin0liğinin İyileştirilmesi: 5 Yıldızlı Oteller Üzerinde Bir Çalışma. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 593-606.

Koru Sigorta. (2024, 12 30). https://www.korusigorta.com.tr/Doc/Koru%20Sigorta-TR-2-.pdf adresinden alındı

Kuru, D. (2023). Sağlık turizmi hukuku. *Geçmişten günümüze sağlık turizmi*, Çizgi Kitapevi.174-191.

Meler, M., Ružić, D., & Kovačević, D. (1996). Health service-a part of the tourism product. *Tourism and hospitality management*, *2*(2), 265-278.

Musa, G., Thirumoorthi, T., & Doshi, D. (2012). Travel behaviour among inbound medical tourists in Kuala Lumpur. *Current issues in tourism*, *15*(6), 525-543.

Muzaffar, F., & Hussain, I. (2007). Medical tourism: are we ready to take the challenge?. *Journal of Pakistan Association of Dermatologists*, *17*(4), 215-218.

MyHealth. (2024, 12 30). https://www.my-health.com.tr/blank-1 adresinden alındı

Omay, E. G. G., & Cengiz, E. (2013). Health Tourism in Turkey: Opportunities and Threats. Mediterranean Journal of Social Sciences, 4(10), 424-431.

Özkan, M. E. (2019). Sağlık Turizmi Kapsamında Türkiye'nin Medikal Turizm Potansiyeline Yönelik Bir Değerlendirme. *Turizm Ekonomi ve İşletme Araştırmaları Dergisi*, *1*(1), 50-64.

Öksüz, B., & ALTINTAŞ, V. (2017). Sağlık turizminde dijital iletişim kanallarının kullanımı. *Seyahat ve otel işletmeciliği dergisi*, *14*(1), 59-75.

Öztürk, Y., & Yazıcıoğlu, İ. (2002). Gelişmekte olan ülkeler için alternatif turizm faaliyetleri üzerine teorik bir çalışma. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, *2*(10), 183-195.

Paul III, DP, Barker, T., Watts, AL, Messinger, A. ve Coustasse, A. (2017). *Insurance Companies Adapting to Trends by Adopting Medical Tourism, 36* (4), 326-333.

Resmi Gazete (2022), https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/04/20220420.htm-/(Erişim Tarihi: 10.12.2023).

Resmi Gazete (2023), https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2023/11/20231101M1-1.htm/ (Erişim Tarihi: 10.12.2023).

Sağlık Bakanlığı, https://shgmturizmdb.saglik.gov.tr/TR-23587/saglik-turizmi-nedir.html/ (Erişim Tarihi: 12.12.2023).

Shyshpanova, N. (2022). Insurance as a Direction of Guaranteeing the Financial Cecurity of the Tourism Business. *Modern Economics*.98-103.

Sompo Sigorta. (2024, 12 31). https://www.somposigorta.com.tr/komplikasyon-sigortasi adresinden alındı

Tanrıöven, C., & Gürbüzer, İ. (2015). Dünyada Mikro Sigorta Uygulamalarının Karşılaştırılması ve Türkiye'de Uygulanabilirliği. Gazi Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 17(2), 97-121.

Tontuş, H. Ö. (2015). Tüm yönleriyle sağlık turizmi. *TC Sağlık Bakanlığı Sağlığın Geliştirilmesi Genel Müdürlüğü Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı, Ankara*.

Toprak, L., Elsaied, H. H., & Mahmood, S. A. (2014). Turizmin Yükselen Trendi: Sağlık Turizmi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, *13*(50).

Ticaret Bakanlığı, (2025), https://ticaret.gov.tr/data/629dab6813b876408c889af6/SA%C4%9ELIK-Destek%20Program%C4%B1%20Rehberi.pdf / (Erişim Tarihi: 27.02.2025).

TSB, (2024). https://www.tsb.org.tr/content/Legislations/ Seyahat_Sagl %C4%B1k_Sigortas%C4%B1 _Genel_ Sartlar %C4%B1.pdf / / (Erişim Tarihi: 31.12.2024).

TÜİK, https://data.tuik.gov.tr/(Erişim Tarihi: 01.12.2023).

Türkiye Sağlık Turizmi Derneği, http://saglikturizmi.org.tr/tr/ (Erişim Tarihi: 01.12.2023).

USHAŞ,(2023).https://www.ushas.com.tr/wp-content/uploads/2023/06/2022-Yili-Faaliyet-Raporu-1.pdf/ (Erişim Tarihi: 10.12.2023).

Üstün, U., Demir, Uslu, Y. X. (2022). Türkiye'nin sağlık turizminde tercih edilme nedenleri üzerine bir çalışma: Medikal turizm endeksi. Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi, (33), 344-353.

Yılmaz, S., Sarıaydın, İ., Sönal, T. (2020). İngiltere Özelinde Türkiye'nin Sağlık Turizmi Fırsatları. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, *7*(1), 74-85.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.01.2025 **√Accepted/Kabul:** 09.03.2025
DOI:10.30794/pausbed.1611374
Research Article/Araştırma Makalesi

Karabulut, S. (2025). "Modernleşme ve Türk Kadını: Türk Ocakları Konferanslarının Etkisi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 68, ss. 419-438.

MODERNLEŞME VE TÜRK KADINI: TÜRK OCAKLARI KONFERANSLARININ ETKİSİ

Sezen KARABULUT*

Öz

Bu çalışmanın konusu, Türk Ocakları'nın Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk kadınının eşitlik mücadelesine verdiği desteği değerlendirmektir. Bu bağlamda Ocak'ta gerçekleşen 1924, 1926 ve 1930 tarihli kadın konferansları incelenmiştir. Genç cumhuriyetin, kadınların toplumsal ve siyasal alanda daha aktif bir rol üstlenmeleri hedefine katkı sağlayan bu etkinlikler aynı zamanda modernleşme sürecinin bir parçasını da oluşturmuştur.

Türk Ocakları ile ilgili birçok müstakil çalışma gerçekleştirilmiş, tez çalışmaları yapılmış ve makaleler yazılmıştır. Ancak Türk Ocaklarının kadın hakları konusunda da önemli çalışmaları olduğu görülmüş ve bu konuda müstakil bir çalışmanın olmaması nedeniyle bu makale kaleme alınmıştır.

Ocağın kadın konferanslarını analiz edebilmek için dönemin süreli yayın literatürü incelenmiştir ve buradaki konferans kayıtları tespit edilip değerlendirilmiştir. Böylece kadınların mücadelesini belgeleyen birincil kaynaklar ve yanı sıra çeşitli ikincil kaynaklar incelenmiştir. Bu konferanslarda Halide Edip ve Nezihe Muhiddin gibi önemli isimlerin yer aldığı ve kadınların, çalışma hayatına katılımı, siyasal ve sosyal hakları gibi konuların ele alındığı görülmüştür. Önemli katılımcılar eliyle farkındalık yaratan bu konferanslar, belirli bir zümreye yönelik olmayıp geniş kitlelere de hitap etmiş ve dönemin basınının dikkatini çekmiştir. Vakit, Tanin, Yeni Gün, Hâkimiyet-i Milliye ve Milliyet gazetelerinde yer alan yazılar, Cumhuriyet'in modernleşme sürecinde kadın meselesine verilen önemi gözler önüne sermekte ve Türk Ocaklarının kadın hakları konusundaki katkısını belgelemektedir.

Anahtar kelimeler: *Türk Ocağı, Kadın, Konferans, Kadın Hakları, Modernleşme, Türkiye Cumhuriyet.*

MODERNIZATION AND TURKISH WOMEN: THE IMPACT OF TURKISH HEARTH CONFERENCES

Abstract

The subject of this study is to evaluate the support given by the Turkish Hearths to Turkish women's struggle for equality in the early years of the Republic. In this context, the women's conferences held in January in 1924, 1926, and 1930 are analysed. These events, which contributed to the young republic's goal of women assuming a more active role in the social and political sphere, also constituted a part of the modernisation process.

Many independent studies, theses, dissertations, and articles have been written about the Turkish Hearths. However, it has been observed that the Turkish Hearths also carried out important activities on women's rights, and this article has been written due to the lack of an independent study on this subject.

In order to analyse the women's conferences of January, the periodical literature of the period was examined, and the conference records were identified and evaluated. Thus, primary sources documenting women's struggles as well as various secondary sources were analysed. It was observed that important names such as Halide Edip and Nezihe Muhiddin took part in these conferences, and issues such as women's participation in labour life, political and social rights were discussed. These conferences, which created awareness with the help of important participants, were not aimed at a certain group of people, but also appealed to the masses and attracted the attention of the press of the period. The articles in Vakit, Tanin, Yeni Gün, Hâkimiyet-i Milliye and Milliyet newspapers reveal the importance given to the women's issue in the modernisation process of the Republic and document the contribution of the Turkish Hearths to women's rights.

Keywords: *Turkish Hearths, Women, Conference, Women's Rights, Modernization, Republic of Türkiye.*

*Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, DENİZLİ.
e-posta: skarabulut@pau.edu.tr,(https://orcid.org/0000-0001-5416-8800)

1.GİRİŞ

Türkiye'de, 19. yüzyılda başlayan kadın sorunu günümüzde de etkisini sürdürmektedir. Çeşitli kadın dernekleri ve basın kuruluşları bu konuda sürekli faaliyette bulunmaktadır. Gazete ve dergilerde konuyla ilgili çeşitli makale ve incelemelere rastlanmaktadır. Kadının, Türk toplumunda etkin bir rol oynamaya başlaması ve kadın haklarını savunan gazete ve dergilerin çıkarılması Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi ile başlamıştır. Türk modernleşmesinin başlamasına koşut olarak kadınların hayatında da bir değişim göze çarpmaktadır. Bu değişimi Batıdaki gelişmeleri dikkate almadan anlamak mümkün değildir. Batı etkisinin Osmanlı toplumuna yoğun olarak girdiği Tanzimat'tan itibaren, hemen her konuda olduğu gibi kadın meselesinde de Batının etkisi oldukça fazla hissedilmiştir.

Her ne kadar Tanzimat Fermanı doğrudan kadınlara yönelik bir haktan bahsetmese de bu süreçte başlayan ve önceki dönemlere oranla önemli sayılabilecek ilerlemelere rastlanır. 1856 Arazi Kanunnamesi, *"kız evlatların babalarından kalan topraklar üzerinde erkek kardeşler gibi veraset hakkına sahip olmalarını*" tanımakta, kölelik ve cariyeliği kaldırılmakta ve kadınlara sınırlı da olsa eğitimden yararlanma olanağı tanınmaktadır. 1842 yılında Avrupa'dan getirilen ebe kadınların Tıbbiyede verdikleri kurslarla başlayan, kadınlara eğitim ve özellikle mesleki eğitim verme çabası, 1858'de ilk kız rüştiyelerinin, 1869'da sanayi okullarının, 1870'te Darülmuallimat yani kız öğretmen okullarının açılması ile devam etmiştir.[1] Bu okulların yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğunda basının toplumsal konulara eğilmeye başlaması da bu dönemde ortaya çıkmış ve Türklere Avrupa da neler olup bittiğini izleme ve Batıdaki kültürel ve toplumsal gelişmeleri takip edebilme olanağı sağlamıştır. Bu gelişmeye bağlı olarak kadının toplumsal hayatta yerini almasına dair yazılar da basında yerini almıştır.[2]

Bu süreçte kadınlar da ilk kez seslerini duyurmaya başlamışlar ve 1869 yılında Ali Raşid tarafından ilk kadın dergisi olan *Terakki-i Muhadderât* kurulmuştur. Ayrıca sahibi ve yazarları kadınlardan oluşan ilk kadın dergisi Şükûfezar 1886'da *Hanımlara Mahsus Gazete* 1895 yılında yayınlanmaya başlamıştır. Bu sürecin akabinde ilk kadın derneği olan Şefkat-i Nisvan 1898 yılında Emine Semiyye Hanım ve arkadaşları tarafından Selanik'te kurulmuştur.[3]

1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı kadınlara sosyal hayata katılma, çalışma hayatına girme ve yükseköğrenim görme gibi bazı yeni talepleri dile getirme imkânı sağlamış ve bu dönemde kadınların çıkardıkları dergi ve gazeteler çoğalmış, kadınlar pek çok dernekte faaliyet göstermiş, eğitim olanaklarından daha fazla yararlanmaya başlamışlardır. Kadın haklarıyla ilgili fikri gelişmeyi sağlayan yayınlar, kadınları çeşitli konularda bilinçlendirip, eğitmeyi amaçlamıştır. Eğitim, aile, çalışma, evlilik, çok eşlilik, sokağa çıkma, moda gibi konular dönemin gazete ve dergilerinde oldukça sık yer almıştır. Başlangıçta kadın haklarına gösterilen ilgi beklenenden az olmuşsa da kadınlar arasında batılılaşma hareketleri arttıkça ve eğitim seviyesi yükseldikçe bu durum değişmiştir. Dönemin yayınlarında kadın meselesine eğilen ve bu mesele ile ilgili fikirler ileri süren kadın yazarlar artmıştır. Batı ülkelerindeki kadın haklarıyla ilgili gelişmeleri ve Osmanlı toplumundaki kadınların durumunu yazılarında dile getiren bu yazarlar[4], kadın haklarını savunmuş, kadınlara yönelik hürriyet isteklerini bildiren edebi yazılar yayınlamışlardır.[5]

19. yüzyılda Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi gibi Batıyı iyi tanıyan Osmanlı aydınları da kadın hareketini destekleyen yazılar kaleme almışlardır. 1913 yılında İstanbul'da yayınlanan *Kadınlar Dünyası* dergisi de ilk sayısında girişimlerini takdir eden erkek gazetecilere sayfalarında teşekkür eder ve yine aynı sayıda kadı hukuku sütununda Dr. Abdullah Cevdet'in davalarını savunduğunu belirtir.[6] Kadın sorununa olan ilginin artması, kadınların eğitim seviyesinin yükselmesine ve Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamı ile kadın yayınlarının ve kadın cemiyetlerinin sayısının artmasına zemin hazırlamıştır.

---

[1] Şirin Tekeli, *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat,* Birikim Yayınları, İstanbul, 1982, s. 195-198.
[2] Bernard Caparol, *Kemalizm ve Kemalizm Sonrası Türk Kadını,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1982, s. 51-54.
[3] Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi,* Metis Yayınları, İstanbul, 1994, s.43-45.
[4] Terakki-i Muhadderât ve Hanımlara Mahsus Gazete'de Batılı kadınların Osmanlı kadınına tanıtılmasına yönelik bir değerlendirme için bkz. Beyhan Kanter, "Terakki-i Muhadderât ve Hanımlara Mahsus Gazete'de Öteki Ya Da Rol Model: Avrupalı ve Amerikalı Kadınlar", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları,* 13/26 (2021), s. 29-56.
[5] Leyla Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960),* Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998, s. 15-23.
[6] Aynur İnsel, Deniz İlyasoğlu, "Kadın Dergilerinin Evrimi", *Türkiye'de Dergiler ve Ansiklopediler (1849-1984),* İstanbul, 1984, s. 163-164.

Meşrutiyet dönemi kadın faaliyetleri açısından oldukça hareketli bir dönem olmuştur. Bu faaliyetler, başta İstanbul olmak üzere belli merkezlerde toplansa da kadın hareketlerinin yaygınlaşması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu dönemde kadınlar cemiyet faaliyetlerinde bulunma, basın ve ekonomi hayatına atılma gibi imkanlar ile çeşitli çalışma alanları bulmuştur. Meşrutiyet döneminde hem yardım toplamak hem de kadın haklarını savunup onların eğitimini sağlamak amacıyla bazı cemiyetler kurulmuştur. Bu cemiyetlerden bazıları ise; Fatma Aliye Hanım tarafından kurulan Cemiyet-i İmdadiye (1908), Türk kadınlarının bilgi ve kültürünü artırmak amacıyla Halide Edip tarafından kurulan Teali-i Nisvan Cemiyeti (1908), Osmanlı Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye (1909), Teali-i Vatan-ı Osmanî Hanımlar Cemiyeti (1910), Mâmulat-ı Dahiliye Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi (1912), Nezihe Muhiddin tarafından kurulan Donanma Hanımlar Cemiyeti (1912), Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkezîyesi (1912), Müdafaa-i Millîye Osmanlı Hanımlar Cemiyeti (1913), Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvân Cemiyeti (1913), Asker Ailelerine Yardım Cemiyeti (1914)[7], Kadınları Çalıştırma Cemiyetidir (1916).[8] Ayrıca 1910 yılında Osmanlı Kadın Derneği'nin sekreteri Kadriye İhsan basında yayınlanmak üzere fotoğrafının çekilmesine izin vermiştir. Sosyal statü sahibi ailelere mensup, öğrenim görmüş kadınlar, ince peçeler kullanmaya ya da peçesiz dolaşmaya başlamışlardır. 1912 yılında peçesiz Türk kadınları Amerikan Büyükelçiliğinde verilen bir resmi kabule katılmışlardır.[9] Dönemin en etkili kadın hakları savunucuları ise, Ziya Gökalp ve Celal Nuri olmuştur. Celal Nuri 1915 yılında yazdığı *Kadınlarımız* adlı kitabında, kadınların içinde bulunduğu durumu Osmanlı Devleti'nin zayıflamasının temel nedeni olarak tanımlamakta ve yarısı tutsak yaşayan bir ulusa özgür denemeyeceğine dikkat çekmektedir. Ziya Gökalp ise, İslam dininin kadınlarla ilgili olumsuz yaklaşımını, müfessirlerin yorum hatası olarak görmekte ve *"kadın yükselmezse alçalır vatan"* dizeleriyle konunun önemine dikkat çekmiştir.[10]

Meşrutiyet yönetiminin getirdiği görece özgürlükçü ortam ile filizlenen Türk kadın hareketi için Birinci Dünya Savaşı dönüm noktasını olmuş ve kadın işgücüne duyulan ihtiyaç Türk kadınlarının kamusal alanda görünürlüğünü artırmıştır. Bu sürecin yarattığı cesaret ortamı Millî Mücadele sürecine olumlu olarak yansımıştır. Hem cephenin yükünü hafifletmek hem de cephe gerisindeki yardım faaliyetlerini organize etmek için yeni kadın cemiyetleri kurulmuştur. İslam Kadınları Cemiyeti ile Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti açılmış ve bu cemiyetler Bolu, Bursa, Isparta, Denizli, Sivas şehirleri dahil olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerinde 19 adet şube açmışlardır.[11]

Kadınların erkekler ile hukuk önünde eşit haklara sahip olması her ne kadar Cumhuriyet'in ilanı sonrasına kalsa da bu dönemde verilen mücadele kadınların seslerini duyurmalarında ve farklı alanlarda faaliyet yürüten cemiyetlerin desteğinin sağlanmasında büyük öneme sahiptir. Türk kadınının mücadelesinde önemli role sahip olan cemiyetlerden biri de Türk Ocakları'dır.

2.TÜRK OCAKLARI

Türk Ocağı, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Türk Derneği (1908) ve Türk Yurdu (1911) ismi ile kurulan ve benzer görüşleri benimseyip savunan milliyetçi derneklerin üçüncüsüdür. Türk Derneği yerini Türk Yurdu'na, Türk Yurdu da Türk Ocağına bırakmıştır. Türk Ocağı tüzüğünün 1. Maddesinde belirtildiğine göre 25 Mart 1912 de kurulmuştur. 20 Haziran'da yapılan toplantısında esasları tespit edilen ve 1913 yılında İstanbul'da basılmış olan tüzüğe göre derneğin kuruluş amacı; *"Türklerin milli terbiye ve ilmi, içtimaı, iktisadi seviyelerinin terakki ve i'tilâsı ile Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmak"*dır. *"Asla politikaya karışmayacağı ve siyasi partilere hizmet etmeyeceği"* belirtilen dernek gayesine ulaşabilmek için, *"okullar yaptıracak, kendi adını taşıyan kulüpler açacak, buralarda dersler, konferanslar, halka açık toplantılar düzenleyecek, kitaplar ve dergiler yayımlayacak, milli serveti korumak ve çoğaltmak maksadı ile -değişik meselelerdeki uzmanlara danışarak-milli iktisada ve ziraate yol gösterecek ve bu alanlardaki kuruluşların doğup yaşamlarına yardımcı olacaktır"*[12] diye belirtilmiştir.

[7] Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesi Türk Kadını,* T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 77-83.

[8] Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte, çok kısıtlı sayıda da olsa, hükümet dairelerinde kadın memurlar kabul edilmeye başlanmıştır. Bu kadın memurlar yalnızca etkin ve gayretli çalışanlar olmakla kalmamış, Müslüman Osmanlı kadınlarının erkeklerle birlikte çalışmasının ahlak dışı olduğunu savunanları da haksız çıkarmıştır. 1916 yılında Enver Paşa ve eşi Naciye Sultan'ın öncülüğünde *Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi* kurulmuştur. Detaylı bilgi için bkz.; Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı İmparatorluğunda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923*), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 73.

[9] Nermin Abadan Unat, "Toplumsal Değişme ve Kadın", *Türk Toplumunda Kadın*, Ed. Nermin Abadan Unat, Ekin Yayınları, İstanbul, 1982, s. 10.

[10] İhsan Şerif Kaymaz, "Çağdaş Uygarlığın Mihenk Taşı: Türkiye'de Kadının Toplumsal Konumu", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,* S. 46, Güz/2010, s. 339.

[11] Leyla Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960),* s. 87-134.

[12] Kenan Akyüz, "Türk Ocakları", *Belleten,* C. 50, Sayı; 196, Yıl; 1986, s. 201-203.

Türk Ocakları, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikada sıkıntılı olduğu bir dönemde kurulmuştur. Bu dönemde Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Girit Meselesi, 31 Mart Vakası, Trablusgarp Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ile sonuçlanan Balkan Savaşları önemli sıkıntılara sebep olmuştur. Ayrıca Batı Rumeli'nin kaybedilmesi, binlerce Türkün göçe tabi tutulması gibi olaylar Türkler arasında büyük bir etki yaratmış ve Osmanlıcılık fikrinin iflasını hazırlamıştır. Türk Ocaklarının kurulması fikri ilk olarak yaşanan bu gelişmelerden endişe duyan Askeri Tıbbiyeli bir grup öğrenci arasında bir fikir hareketi olarak doğmuştur. 231 öğrencinin fikri temellerini attığı bu girişim Ahmet Ağaoğlu, Mehmed Emin, Ahmed Ferit, Yusuf Akçura, Mehmed Ali Tevfik, Fuad Sabit, Ahmed Nesimi ve Ziya Gökalp'ten destek bulmuştur. Yapılan bir dizi toplantı ve çalışmaların ardından ocağın resmi kuruluşu sağlanmıştır.[13]

Ocağın ilk yönetim kurulu üyeleri, Ahmet Ferit (Tek) (Başkan), Akçoraoğlu Yusuf (İkinci Başkan), Mehmet Ali Tevfik (Umumi Kâtip), Dr. Fuat Sabit'ten (Veznedar) oluşmuştur. Balkan Savaşlarından sonra başkanlığına Hamdullah Suphi (Tanrıöver) gelmiştir. 1918 yılında ise Hars ve İlim kurularak; Halide Edip (Adıvar), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Mehmet Emin (Yurdakul), Ağaoğlu Ahmet, Ziya Gökalp, Köprülüzade Mehmet Fuat, Hüseyinzade Ali Beyler de üye olarak seçilmişlerdir.[14]

Derneğin uzun yıllar başkanlığını yürüten Hamdullah Suphi Tanrıöver, Türk Ocaklarının kuruluş sürecini şu ifadeler ile açıklamıştır;

"Türk Ocağı, 1912'de resmi açılışını yaptı. Asıl kuruluşu, doğrudan doğruya Türkler arasında iç ve dış tehlikelere karşı bir yardımlaşmayı hedef tutmanın neticesidir. Fikrin doğması ise daha bir sene evveline aittir, yani 1911'e. Türk Ocağının fikir olarak doğuşu Karacaahmet mezarlığında Tıbbiyelilerin, cedlerimiz olan ana ve babalarımızın taşları arasında, bir gece saatinde ay ışığında vermiş oldukları bir kararla başlar. Ondan sonra, her nevi çalışmalarımız her sahada inkişaflarımız bu karara dayanır."[15]

Hasan Ferid Cansever'in anlatımıyla; *"….muasır milliyet fikirlerini geniş ve şamil bir tarzda ilk defa bir ideal bayrağı yaparak ortaya koyan"* Türk Ocağı, II. Meşrutiyet döneminde kurulan çok sayıda dernek arasında yalnızca en uzun ömürlüsü olmakla kalmamış, aynı zamanda örgütlenmesi, şube sayısı ile de geniş bir kitleye seslenerek, kendisinden önce kurulan ve Türk milliyetçiliğini özellikle bilimsel alanda yaygınlaştırmayı amaçlayan Türk Derneği ve Türk Yurdu Cemiyeti gibi kuruluşlardan daha önemli bir konuma sahip olmuştur.[16]

Türk Ocağı şubelerinin açılması Millî Mücadele sonrasına kalmıştır. 9 Eylül 1922'de İzmir'in kurtuluşundan sonra Anadolu'da açılan ilk şube, İzmir Türk Ocağı[17] olmuştur (15 Ekim 1922). Ardından Bursa Türk Ocağı (22 Ekim 1922) kurulmuştur. Bunları Akhisar, Konya, Manisa, Karaağaç, Soma, Bayındır, Urla, Salihli, Kuşadası, Söke, Edirne, Edremit, Ödemiş ve Mudanya Türk Ocaklarının açılışı izlemiştir.[18]

Türk Ocakları kurulduğu tarihten itibaren önemli faaliyetler yürütmüştür. En önemli faaliyetlerinden biri düzenli olarak yürütülen konferanslardır. Bu konferansları verenler arasında Ziya Gökalp, Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Yusuf Akçura, Mehmet Emin (Yurdakul), Halide Edip (Adıvar), Ağaoğlu Ahmed, Müfide Ferid(Tek), Akil Muhtar (Özden), Ömer Seyfeddin, Necip Asım (Yazıksız), Veled Çelebi (İzbudak), Samih Rıfat, Yahya Kemal (Beyatlı), Ali Canip (Yöntem), Selim Sırrı (Tarcan), Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Hüseyinzade Ali (Turan), Celal Esad (Arseven), Mehmed Fuad (Köprülü), Tevfik Rüştü (Aras), Ömer Naci, Süleyman Nazif, Mehmed İhsan (Sungu) gibi dönemin önemli fikir insanları bulunmaktadır. Bu konferanslarda tarih, edebiyat, kadın, dil, hukuk ve iktisat gibi önemli konulara yer verilmiştir.[19] Türk Ocağı, Türkçe ve yabancı dillerden oluşan 1250 kitaptan oluşan bir kütüphane kurmuştur. Ayrıca Ocak, Türkiye ve Avrupa ile Türk dünyasının diğer bölgelerinde yayınlanan bazı gazete ve dergilerin de sürekli olarak ülkeye gelmesini sağlanmıştır.[20]

[13] Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, Ötüken Yayınları, İstanbul, s. 118-127.
[14] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, *C. 1 İkinci Meşrutiyet Dönemi,* 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 432.
[15] İbrahim Karaer, *Türk Ocakları ve İnkılaplar,* Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 1989, s. 20.
[16] Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931),* İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 51.
[17] Detaylı bilgi için bkz. Günver Güneş, "İzmir Türk Ocağı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* Cilt: 3, S. 8 (1998).
[18] İbrahim Karaer, *Türk Ocakları ve İnkılaplar,* s. 31.
[19] Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 146.
[20] Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 153.

Ocak, taşradan gelen fakir öğrencilere de maddi yardımlarda bulunmuştur.[21] Her yıl 30-35 genç çeşitli okullara yerleştirilmiş, onlara burs vermiş, kalacak yer temin edilmiştir. Öğrencilere yapılan maddi yardımlar 1913-1918 yılları arasında 5000 lirayı bulmuştur.[22]

Türk Ocağı milli iktisat fikri çerçevesinde çeşitli sergiler düzenlemiştir. Bu sergiler içinde en önemlisi Ekim 1919 da düzenlenen Türk Sanayi sergisidir. Sergide daha çok üretime yönelik faaliyette bulunan Türk kadınları Biçki Yurdu, Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi, Esirgeme Derneği, Ordu Donanma Pazarı, İmalat-ı Harbiye Mektebi, Osmanlı Anonim Şirketi gibi kuruluş ve derneklerin mallarını sergilemişlerdir.[23]

Dönemin Türkçü fikirlerini yaymak için çeşitli dergiler de çıkarılmıştır. Bunlar içerisinde en önemlisi *Türk Yurdu'dur*. Türk Yurdu'nun yanı sıra Celal Sahir'in (Erozan) yönetiminde 11 Nisan 1913'te haftalık olarak *Halka Doğru* dergisi çıkarılmıştır.[24] *Türk Sözü* ve *Bilgi Mecmuası* da diğer önemli dergilerdir.

Türk Ocağı çevresindeki milliyetçi ve vatansever düşünce atmosferi içinde yetişen ve bu düşüncelerden etkilenen asker-sivil Türk aydınları, Anadolu'daki Millî Mücadele'yi yürüten kadroların içinde yer almışlardır. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılması ve Mondros Ateşkes Antlaşmasını imzalaması üzerine Anadolu topraklarının tehlikeye girdiğini gören Türk Ocakları faaliyetlerini daha çok siyasi alana kaydırmıştır. Özellikle İzmir'in işgal edilmesi üzerine İstanbul'da yapılan Fatih ve Üsküdar mitinglerinin organize edilmesine ve Türk ulusunda milli bir bilincin uyanmasına gayret etmiştir.[25]

Millî Mücadele'nin başarı ile sonuçlanması ve ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması üzerine Türk Ocağı faaliyet alanını ve amacını 1924 yılı kongresinde güncellemiştir. Hamdullah Suphi, yeni dönemde Türk Ocağı'nın iki büyük ve kutsal görevinin olduğunu vurgulamıştır. Ona göre bu vazifelerden birincisi; *"Türk Ocakları manevi Türk vatanının bekçisidir. Lisan hudutlarını istilalara karşı koruyacaktır."* İkinci önemli vazife ise *"Fırka siyaseti yapmayan ve yapmayacak olan Türk Ocağı kurulduğu günden beri sadık kaldığı millet ve milliyet siyasetini ve onun yeni bir ifadesi olan millet hakimiyetine sadık kalacak ve vatanın her köşesinde onun bekçiliğini ifa edecektir."*[26] Ocak üyeleri böylece Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer aldıklarını ve devrimlere destek vereceklerini açıkça ifade etmişlerdir.

Mustafa Kemal Paşa'nın 15 Mart 1923'te Adana Türk Ocağı'nı ziyareti, Ocaklı üyeler*, "Gazi Paşa annenizin mezarı başında yemin etmiştiniz. Bizde aziz annenin mezarı başında yemin eden Gazi müncinin huzurunda yemin ediyoruz. Allah şahit olsun vatan ve hâkimiyet-i milliye tehlikeye düştüğü gün icap ederse hayatımızı sizinle beraber feda edeceğiz. "* şeklinde yemin etmişlerdir.[27] Bu anlayış çerçevesinde, sadece inkılapları kendileri benimsemekle kalmamışlar, halka öğretilmesi için önemli çalışmalar yürütmüşlerdir. Gerek Ankara'da gerek taşra şubelerinde yapılan konferanslarda devrimlerin anlatılmasına büyük önem vermişlerdir. Yeni rejimi ve devrimleri köylülere anlatabilmek, öğretebilmek amacıyla irşat heyetleri kurmuşlardır. Adana, Ayvalık, Bursa, Antalya, Kars, Nazilli, Ankara, Burdur, Trabzon, Çeşme, Karaman, Samsun, Balıkesir, İzmit, Diyarbakır ve Adıyaman gibi birçok şube tarafından çevre köylere irşat ekipleri göndermişlerdir.[28]

Türk Ocağı, halifeliğin kaldırılmasını coşku ile karşılamış, bu gelişme üzerine Mustafa Kemal Paşa'ya Adana, Biga, Çeşme, Denizli, Gerede, Mersin Türk Ocaklarından tebrik telgrafları çekilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, şapka ve kıyafet inkılabının ilk işaretini 28 Ağustos 1925 tarihinde İnebolu Türk Ocağında vermiştir.[29] 29 Ekim 1925 günü Cumhuriyet Bayramı şerefine Niğde Türk Ocağında düzenlenen müsamerede, Ortaokul müdürü Hüsnü Bey şapka hakkında bir konuşma yapmış ve bu konuşmanın ardından müsamere salonunda fesli olanlar feslerini atmışlardır.

[21] Kenan Akyüz, "Türk Ocakları" *Belleten,* 50/196 (Nisan 1986), s. 222.
[22] Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 153.
[23] Serkan Tuna, "Mütareke İstanbul'unda Türk Sanayi Sergisi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 16*/32 (Bahar 2016), s. 243-287.
[24] Maksut Yiğitbaş, Hüseyin Özdemir, "Türkçü Bir Dergi: Halka Doğru ve Şiir Dünyası", *Edebi Eleştiri Dergisi*", Takvîm-i Vekâyi'den 1928 Yılına Süreli Yayınlar ve Edebiyat Özel Sayısı (Aralık 2021), s. 252-253.
[25] Sezen Karabulut, "Millî Mücadelenin Gözardı Edilen Toplumsal Hareketleri, 1919 Fatih, Üsküdar ve Kadıköy Mitingleri", *Osmanlı Payitahtında Siyasi Muhalefet ve Protesto Kültürü,* Ed: Yasemin Avcı, Umut Karabulut, Sezen Karabulut*, Libra Yayıncılık,* İstanbul, 2020, s. 371-401.
[26] İsmail Acar, *Türk Ocakları,* Türk Ocakları Balıkesir Şubesi Kültür Yayınları, Balıkesir, 2005, s. 58.
[27] Mehmet Pınar, "Adana Türk Ocağı ve Faaliyetleri (1923-1931), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 8/41, 540.
[28] Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 302-305.
[29] Ayten Sezer Arığ, "Şapka İnkılabı", *Atatürk Ansiklopedisi* (Online Ansiklopedi). Elde edilme tarihi: 14.10.2024, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sapka-inkilabi/?pdf=5955&form=MG0AV3.

Mustafa Kemal Paşa'nın 11 Ekim 1925 günü İzmir Türk ocağını ziyaretinde[30], Ocaklı hanımlar çarşafsız ve başları açık şekilde Paşa'yı karşılamışlardır.[31]

Türk Ocakları Merkez Heyeti'nin tamimine paralel olarak, Anadolu'daki Ocakların yeni Türk harflerini halka öğretmek için büyük bir kampanya başlattıkları görülmüştür. 20 Ağustos-20 Eylül 1928 tarihleri arasında 73 Ocak'ta kurslar açılmıştır. 1 Kasım 1928 yılında "Türk Harflerinin Kabul Kanunu'nun" çıkarılmasının ardından Türk Ocakları faaliyetlerine hız kesmeden devam etmiş ve 1929 yılının ilk aylarında Ocak tarafından 50.000 kişiye yeni Türk harflerini öğrettikleri açıklanmıştır. Bunun yanı sıra gece dersleri ve kurslar da düzenlemiştir. Bu kurslar ve gece derslerinde Fransızca, Almanca, İngilizce gibi yabancı dil dersleri ile daktilo, muhasebe, ticaret, biçki, dikiş gibi dersler verilmiştir.[32]

Türk Ocakları, kurulduğu ilk yıldan itibaren hem Millî Mücadeleye hem de çeşitli alanlarda yapılan devrimlere destek verdiği gibi Türk kadın hakları mücadelesinin her safhasında da milletin yanında olmuştur.

3.TÜRK OCAKLARININ TÜRK KADIN HAKLARI MÜCADELESİNDE YERİ VE ÖNEMİ

Türk Ocakları, kadınlar ile ilgili faaliyetlerinde "İslamiyet öncesi Türk Kadınının aile ve toplum hayatında eşit olarak yer aldığını, fakat kadının toplum içindeki durumunun çeşitli etkiler ve kültürel değişimler sonucu zamanla bozulması sonucu kadınların aleyhinde bir ortam oluştuğunu bu yüzden de kadının birçok alanda geri planda kaldığını ve geri kalmışlığın simgesi haline geldiğini ifade etmektedir."[33] Ocaklılar tarafından kadının yeniden erkekle birlikte aile ve toplum hayatında yer alması gerektiği fikri savunulmuş ve kadınların sosyal, siyasi ve ekonomik hayata katılmasını sağlayacak faaliyetlerde bulunması istenmiştir. Düzenledikleri faaliyetlerde, bilhassa toplantı ve konferanslarda kadınların bilinçlendirilmesine önem vermişlerdir. Kadın ile erkeğin toplantılara birlikte katılmalarını, oyun seyretmelerini, kadın konuşmacıların kadınlı erkekli topluluklara hitap etmesini, Müslüman Türk kadınlarının erkeklerle birlikte aynı oyunda rol almalarını sağlamışlardır.

Türk Ocaklarının önem verdiği konulardan bir diğeri de kadınların eğitimidir. Kadınların sosyal hayatta daha aktif ve eğitimli olarak yer alabilmeleri için yeni okulların açılması gerektiğini savunmuşlardır. Türk Ocağı'na bağlı Türk Gücü Gençlik Teşkilatı da kadınlar ile ilgili faaliyetlerde bulunarak, çeşitli gösteriler ve toplantılar düzenlemiştir. Cemiyetin sorumlu murahhası Kuzucuoğlu Tahsin Bey, Türk Gücü Hanımlar Şubesinin kurulmasını teklif ederek *"Kadını attan indirdik, yanımızdan ayırdık; kudret, kuvveti de bizden ayrıldı… Yarım erkeklerden teşekkül eden milletler yarım milletlerdir. Milleti kurtaracak sizsiniz. İşte bugün Türk Gücü âmâl ve maksadını size söylerken diyor ki, hanımlar milleti kurtarınız. Bize yardım ediniz. Türk Gücü'ne bir kadınlar şubesi açınız ve memlekete güçlü kuvvetli valideler, vatan müdafi'lerine gürbüz kahraman arkadaşlar, Turan'ın akıncılarına yılmaz, yorulmaz yoldaşlar veriniz""* sözleriyle kadınların toplumdaki önemine vurgu yapmıştır.[34]

Hamdullah Suphi Bey de Türk Ocağı'nın kadınlarla ilgili faaliyetlerini şu ifadelerle aktarmıştır; *"Kalbinde Türk mazisinin hürmeti eksik olmayan Türk Ocağı hür bir insan gibi yaşamak için lazım gelen vasıflara haiz Türk Kadınının, kendi emeli için beraber çalışmaya daveti ilk vazifesi bilmiştir."*[35]

Türk Ocağı salonunda sahnelenen müsamerelerde kadın erkek sanatçılar birlikte rol alarak kadınların sahneye çıkmasına destek vermiştir. Bu konuda ilk girişim 1913 yılında Halide Edip'in yazdığı *Yeni Turan* isimli oyunun İstanbul Türk Ocağında sahnelenmesi olmuştur. Ancak Hamdullah Suphi ve Halide Edip'in rol aldığı bu oyun dönemin İstanbul muhafızı Cemal Paşa tarafından Müslüman kadınların sahneye çıkmasının sakıncalı olduğu gerekçesi ile son anda engellenmiştir. Bunun üzerine sahneye gelen Hamdullah Suphi, hükümeti sert bir dille eleştiren şu konuşmayı yapmıştır;

"……Yeni Turan'ın Türk kadınları tarafından temsilini meneden hükümeti, bir ihtilal zümresine layık harekette bulunmadı. Bu hükümet kendisinden beklediğimiz cesareti gösteremedi. Bütün eski hükümetler gibi halk ihtilali, kara kalabalığın galeyanı endişesi önünde geri döndü, kendi prensiplerini kendisi terk etti.

[30] Günver Güneş, "İzmir Türk Ocağı", s. 122.
[31] İbrahim Karaer, *Türk Ocakları ve İnkılaplar,* s. 121-128.
[32] Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 308-310.
[33] F. A. Tansel, "Türk Gücü Derneği", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Yayını, Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı,* 1/10, s. 15.
[34] F. A. Tansel, "Türk Gücü Derneği", s. 15.
[35] Leyla Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960),* s. 161.

….Acaba ne vakit, Türk vatanının idaresini elde edenler halk ihtilali korkusunu yenecek, ileri attıkları inkılap fikirlerine cesaretle bağlanacaklar ve buna her şeye rağmen sadık kalacaklar….Türk kadını bütün tarihinde hür kalmıştır ve hür yaşıyor. O halde ne için bu akşam İstanbul'un belli başlı ailelerine mensup kadınlarımız, millî bir oyunu temsil için sahnemize geldiği vakit, hükümet mümaneatı karşımıza çıkıyor? Meşrutiyetin memlekete getirdiği hürriyet namına mı? Yoksa sokak ihtilali, halk kıyamı endişesi namına mı?"[36]

Bu ilk tecrübeden sonra, Halide Edip tarafından yazılan ve Muhsin Ertuğrul'un sahnelediği *Kenan Çobanları,* Türk Ocağında sahnelenmiştir. Seyirciler arasında Cemal Paşa'nın da yer aldığı oyun büyük ilgi görmüştür.[37]

Halide Edip, Türk Ocaklarının kadın faaliyetlerine verdiği önemi anılarında şu cümleler ile ifade etmiştir;

"Bu yıllarda Türk Ocağı kürsüsü, her nev'i nutuklara ve hitaplara açık, salonunda da kültürümüzü yükseltecek oyunlar ve konserler verilirdi. Kadın ve erkek beraber iç salonda oyun seyretmeleri yahut nutuk dinlemeleri en evvel Türk Ocağı'nda başladı. Ocak gençlerinin temkini ve dürüstlüğü sayesinde, bu yenilik hiçbir tenkidi mucip olmadı. Bir sene zarfında bu o kadar tabiileşti ki, bu erkek ve kadın dinleyici kitlesine ilk defa olarak kadınlar da hitap edebiliyordu. Her halde Türk Ocağı kürsüsü halkın kültürünü genişletecek, konferanslar, piyesler ve konserler tertip edip duruyordu."[38]

Türk Ocakları tarafından çıkarılan dergilerde de sıkça kadın konusuna yer verilmiştir. İstanbul Türk Ocağı'nın önemli yayın organı olan *Türk Yurdu* dergisinde de kadın hakları ve sorunları üzerine yazılar yayınlanmıştır. Örneğin bir yazıda, görücü usulü ile evlenmeye karşı çıkılmakta, tanışarak evlenme tavsiye edilmiştir. Hamdullah Suphi 1912 yılında yayınlanan "Meşihatin Beyannamesi ve Bizde Nisailik" başlıklı yazısında, Türk kadınlığının sıkıntılı durumunu anlatır, kadınlara sevgi ve saygı gösterilmesi gerektiğini savunur. Sinop Türk Ocağı tarafından yayınlanan *Türk Bahçesi* adlı dergide Mebrure Faruk Hanım "Emrivaki" başlıklı yazısında Teşkilat-ı Esasiye Kanunu hazırlanırken kadınlara milletvekili seçilme hakkının verilmemesini eleştirerek bir gün Türk kadınlarının Mecliste söz hakkına sahip olduklarında, aile hukuku sorununun düzeltilmesi için çalışmaları gerektiğini vurgulamıştır.[39]

Türk Ocağı'nın kuruluşundan bir süre sonra kadınların Ocağa üye olması konusu tartışılmaya başlamıştır. 1918 yılı Türk Ocağı Kongresi için yapılan 5 Temmuz 1918 tarihli Türk ocağı toplantısında kimlerin ocağa üye olabileceği konusu gündeme gelmiş ve bu konuda iki eğilim ortaya çıkmıştır. Kamran Bey; Türk Ocağı'nın bir ideal müessese olduğunu vurgulayarak, nicelikten çok niteliğin dikkate alınması gerektiğini ve yükseköğrenim görmemiş erkeklerin ve *"bugün vaziyet-i içtimaiyessi itibariyle umumiyetle emekleyici olmaktan henüz kurtulamayan kadınlığın bilhassa yüksek tahsil ve terbiyeye mazhar olamamış aksamının Ocağa alınmasında hiçbir faide tasavvur edemediğini"* belirtmiş ve yalnızca yükseköğrenim görmüş kadınların kabulünü savunmuş, Emin Ali Bey ise; taslak olarak hazırlanan nizamname de yer alan 6. Maddede "her Türk" ifadesinden sonra kadın ve erkek sözcüklerinin varlığının gereksizliğine dikkat çekmiştir. Tüm bu tartışmaların sonunda 1918 yılı Türk Ocağı Kongresinde düzenlenen nizamname de yer alan; *"5. Madde: Ocağın maksadını kabul ve "altıncı maddedeki şartlarını ihraz eden kadın ve erkek her Türk Ocağa aza kayıt olunabilir"* madde ile kadınların Ocağa üye olması sağlanmıştır.[40]

Türk Ocağı'nın bu girişimi ile hem İstanbul da hem de Anadolu'nun içlerinde yer alan Türk Ocağı şubelerinde kadın üyeler de yer almıştır. Dönemin önemli aydınları tarafından kurulan ve etkin olan bir cemiyette resmi olarak yer almak Türk kadınlarının cesaretini artırmış olacak ki Ocak'ta, kadınlar için hukuki ve siyasi haklar talep ettikleri daha geniş kapsamlı ve etkili konferansları düzenlemişlerdir.

3.1. 1924 Türk Ocağı Kadınlar Konferansı

Cumhuriyet'in ilanı öncesi kadın hakları konusunda önemli çalışmalar yapan Türk Ocakları, Cumhuriyet'in ilanından sonra daha aktif faaliyetler yapmıştır. Düzenlediği konferanslar ile kamuoyunda önemli yankılar uyandırmaya çalışmıştır.

[36] Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 149.
[37] Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, s. 150.
[38] Halide Edip Adıvar, *Mor Salkımlı Ev,* Özgür Yayınları, İstanbul, 1996, s. 121.
[39] İbrahim Karaer, *Türk Ocakları ve İnkılaplar,* s. 101, 132.
[40] Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931),* s. 98, 105.

Medeni Kanun'un kabulüne hazırlık olarak kabul edilen Aile Yasa Tasarısının hazırlık aşamasında, 1924 yılı Ocak ayında İstanbul Türk Ocağında kadınlar konferansı düzenlenmiştir. Konferansın düzenlenme sebebi ise Büyük Millet Meclisi'nde görüşülen Aile Kararnamesi hükümlerinin Ocaklı kadınlar tarafından yetersiz bulunmasıdır.[41] Konferans kadınların yanı sıra gazeteci ve siyasetçi gibi meslek gruplarının da ilgisini çekmiştir. Gazeteci Ahmet Emin Bey ve eşi, Avukat Ali Haydar Bey, Saruhan Mebusu Vasıf Bey de konferansa katılmışlardır. Konferansta ilk sözü Nezihe Muhittin[42] almış ve düşüncelerini şu cümleler ile ifade etmiştir; *"Bugün burada toplanan muhterem hemşirelerim! Asrî zihniyete asla uymayan ve memlekette hayırlı evlatlar değil alelâde bir galebelik yetiştirmekten başka bir faydası olmayan kararname hakkında bugün burada nokta-i nazarımızı tespit ve muhterem Millet Meclisinde arz ile Türk kadınının terakki ve inkişaf vadisinde aynı hukuka haiz olmasını isteyeceğiz.[43]*

Nezihe Muhittin'den sonra sözü öğretmen Hikmet İhsan Hanım almış ve özellikle bu zamana kadar kadınların hukuki haklara sahip olmayışını eleştirmiştir. Konu hakkındaki fikirlerinin sorulması üzerine söz hakkı Saruhan Mebusu Vasıf Bey'e geçmiştir.

"Burada söz söylerken kendime mühim bir vazife tertip ettiğimi hissettim. Kadın meselesini doğrudan doğruya vatan ve memleket meselesi telakki edenlerdenim. Asırlardan beri devam eden dertlerimiz, marazımız (hastalığımız) arasında aile meselesi de vardır. Türk kadınlığının layık olduğu inkişaf ve tekamüle (evrime) mazhar olması için gençler çalışmıştır. Ve çalışırlar. Erkek ve kadın meselesi yoktur… Memleketimizde bir kadın meselesi varsa bunu kanuni işgalden ziyade batıl fikirlerin, gülünç itiyatların devam etmesinde aramalıdır. Kadın ve erkek münasebeti tespit eden asrî bir kanun yoktur. Kadının bu günkü vaziyetinin fecaatini izaha lüzum görmüyorum. Çünkü sizlerdaha iyi hissedersiniz. Türk kadınlığı haiz olduğu en kuvvetli evsafa (vasıflara) rağmen inkişafa müsait bir saha bulamamıştır. Yetişecek bütün nesiller ruh nokta-i nazarından da <kişmiş> olmayacaktır. Hâlbuki Türk kadını en büyük istidat (yetenek) ve kahramanlıklara haizdir. Türklerin kahramanlık sahasındaki terakkilerinin, diğer sahalarda terakki ve inkişaf edememesinin esbabı hakiki bir surette tahlil edilirse şuna destre olunur; Evlatlarımız gençliği o sahalarda inkişaf ettirecek bir kudrete malik olamamışlardır. Erkeklerin de çok kabahatleri var. Fakat bu kusur mecmuası aralarında biraz da kadın kabahatlidir. Bir ses 'Hep kadınlar kabahatli olur'. Diğer bir ses 'Ah bu erkekler..'

Konuşmasının devamında Vasıf Bey, Millî Mücadele döneminde cepheye çocuğuyla birlikte cephane nakleden ve yağmur altında titrediği halde üstündeki eski elbisesini cephane arabasının üstüne seren Türk kadınına: *"Titriyorsun çocuğun da titriyor hasta olursunuz"* denildiği zaman *"Bu cephaneler çocuğumdan da benden de kıymetlidir."* cevabını verdiğini ve Türk anasının ruhunu, samimiyetini vatana olan aşk ve alakasını bütün kuvvet ve şiddetiyle ifade ettiğini, bunun için asrî bir kararlıkla Türk kadınının memlekete mühim hizmetler verebileceğini beyan etmiştir. Bu sözden yola çıkarak, kadınlığın terakkisine mâni olan, tahribat yapan kitlenin veya mevcudiyetin el birliğiyle yıkılması lazım geldiğini hatırlatmıştır.[44]

Vasıf Bey bu konuşmasıyla kadınların toplumsal gelişiminin ve ülkenin kalkınmasının önündeki en büyük engellerden birinin toplumsal cinsiyet eşitsizliği olduğunu ve bu engellerin kaldırılması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca kadınların toplumda hak ettikleri yeri alabilmesi, sadece kadınların değil, tüm toplumun faydasına olacağından kadınların gelişimi için birlikte çalışmak gerektiği üzerinde durmuştur.

Dönemin etkili bir siyasetçisi olan Vasıf Bey'in konferansa katılması hükümetin bu konuya ve kadınların fikir ve beklentilerine verdiği önemi göstermektedir. Vasıf Bey'in önerisi ile Aile Yasa Tasarısı ile ilgili önerileri tespit etmek üzere bir komisyon kurulmuştur. Komisyon üyeleri; Halide Edip[45], Sabiha Derya[46], Naime, Nezihe

[41] "Türk Hanımlarının Mühim Bir İçtimâı", *Tanin,* 18 Ocak 1924, s. 3.

[42] Nezihe Muhiddin Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında kadın hakları mücadelesinde önemli rol oynamış bir kadın hakları savunucusu**,** yazar ve siyasetçidir**.** Türkiye›de kadınların siyasal ve toplumsal haklarını savunan ilk örgütlerin kurucularından biri olarak tanınır. Detaylı bilgi için bkz. Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası ve Türk Modernleşmesi*, Metis Yayınevi, İstanbul, 2003.

[43] "Türk Hanımlarının Mühim Bir İçtimâı", *Tanin,* 18 Ocak 1924, s. 3.

[44] "Türk Hanımlarının Mühim Bir İçtimâı", *Tanin,* 18 Ocak 1924, s. 3, "Hanımlarımızın İçtimâı", *Vakit,* 18 Ocak 1924, s.3.

[45] Türk edebiyatının ve siyasi hayatının önemli isimlerinden biri olan yazar, öğretmen, gazeteci ve siyasetçidir. Aynı zamanda Kurtuluş Savaşı›nda aktif rol almış bir milli mücadele kahramanıdır. Halide Edip, özellikle kadın hakları konusunda öncü bir isim olmuştur. Osmanlı döneminde kadınların eğitimi ve toplumsal hayata katılımı için çalışmıştır. Detaylı bilgi için bkz. İnci Enginün, *Halide Edip Adıvar*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2019.

[46] Sabiha Derya Sertel, Türkiye'nin ilk kadın gazetecilerinden biri ve önemli bir yazar**,** yayıncı ve kadın hakları savunucusudur**.** Türkiye'de modern gazeteciliğin öncülerinden olan Sertel, özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında sol düşüncenin ve kadın haklarının savunuculuğunu yapmıştır. Aynı zamanda, basın özgürlüğü ve sosyal adalet konularında önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Detaylı Bilgi için bkz. Seyhan Çankaya, *Sabiha Sertel: Roman Gibi Bir Hayat*, Can Yayınları, İstanbul, 2015.

Muhiddin, Azize Selma, Aliye Esat, Nigâr Şevki, Rezan Emin, Safiye Ali Hanımlar olmuş; fikirlerine danışmak üzere ise Muhâmî Ali Haydar, Refik Münir, Ahmed Emin, Necmeddin Sadık Beyler seçilmişlerdir.[47]

Konferansta kadınlar tarafından yapılan konuşmalar basında büyük ilgi görmüştür. Güzide Osman Hanım konferansın ve Nezihe Muhiddin'in yaptığı konuşmanın önemini şu cümleler ile ifade etmiştir;

"En cani ve içtimai bir mesele olan "Hukûk-ı Âile Kararnâmesi" etrafında müstesna heyecanın tesiriyle Türk Ocağı'nda toplanan büyük ve münevver kadın kâtibesi bu çok tahlil ve teşrihe muhtaç mesele üzerinde pekhararetli münakaşada bulundular. Muhterem Nezihe Muhiddin Hanım içtimaî bir bademizi, içtimaı düşkünlüğümüzü derin ve hassas gözlerle görerek temiz ve samimi bir lisanla izah buyurdular… Senelerden beri her türlü suistimale uğrayan kadın hakkı, bugün hakikaten kendi varlığını, memleketini, içtimaatını, aile saadetini,memleket refahını düşünen bütün münevver kadın şahsiyetlerini şiddetle alakadar edecek en canlı bir mevzudur. Artık hayatında ve muhitinde esaslı bir inkılap hazırlamak isteyen, asıl ruhunda müteellim duyguların heyecanını yaşayan Türk kadını derin bir tevekkül ile dalmış olduğu rüyanın köhne perdelerini iterek bugünkü büyük vazifesi başına geçmelidir…

Şimdiye kadar devam eden umumi kasırgalar, top ve barut sesleri kalplerimizin rikkat ve şükür dolu heyecan membaını susturmuştu. Bugün o büyük cidal arifesinin bize sükûn ve refah vaat eden mesud bayramındayız…"[48]

Vakit gazetesindeki yazısında Mehmet Asım, kanun hazırlanmadan önce kadınların konferans düzenlemesinin kanunun en iyi şekli almasında büyük öneme sahip olduğunu ve ayrıca kadınların aile hayatında söz sahibi olabilmeleri için ekonomik özgürlüğe sahip olmaları gerektiğini savunmuştur. Bunun için hazırlanmakta olan kanununa önerilerini şu cümleler ile ifade etmiştir;

"…Türk kadınlığı için muhtaç olduğumuz şerait-i saadet nelerden ibaret olabileceğini düşünürken her şeyden evvel iktisadi hayat içinde kadınlarımıza bir mevcudiyet vermek meselesini de halletmelidir. Bu, yalnız kadınlık meselesi değil, bütün memleket ve millet meselesidir. Evvelki gün Türk Ocağı'nda içtima eden hanımlardan birisi kızlarımızın müstakbel zevcelerinden nezdine gider iken haklarını himaye için vesait ve teçhizatı hamil olmadıklarından şikâyet etmiş, gelin kızları adetahududa gönderilen bir asker gibi silahlandırmak lazım geldiğinden bahsetmiştir. Bizim fikrimizce izdivaç çağına giren kızlar için hayatta kendilerini himaye edecek en mükemmel silah, ailevi ve iktisadi terbiyedir. Kadınları aile içinde erkeğin kazancını hüsn-i idare etmeye, herhangi bir şekilde yalnız kaldıkları zaman kendi hayatlarını kazanmaya müsait bir seviyeye vardıkları gün şimdiki içtimaı ızdıraplar yüzde doksaneksilecektir. Mâmâfih kadınlarımızın, kızlarımızın terbiye-i iktisadiyece yükselmesi ferdi hareket ile olacak bir şey değildir. Terbiye-i iktisadiyece tekâmül etmiş kızlar ve kadınların şerait-i hayatiyelerinde arzu edilen silahın husule gelmesi memleketin umumi teşkilat-ı iktisadiyesinin tekâmül etmesine, çalışmak isteyen,çalışmaya kabiliyeti olan kadınların ve kızların daima içtimâî hayatta kendilerine münasip bir iş bulabilmesine vâbestedir (bağlıdır).

Binaenaleyh bir taraftan Hukûk-ı Âile Kararnâmesi tanzim edilirken kadınlarımıza ve kızlarımıza iktisadi bir terbiye vermek gayesi ile mektepler açmaya, bu suretle yetişecek kızların ve kadınların mâlûmat ve mesailerine mahal-i tatbik olacak sanat müesseseleri de vücuda getirmeye çalışmalıdır. Eğer kızlarımızın terbiyesini ve muhitimizin teşkilat-ı iktisadiyesini bu suretle hazırlamaya muvaffak olursak kadınlıkmüessesinin kendi kendine halledilmiş olacağına şüphe etmemelidir."[49]

Mehmet Asım yazısında; kadınların ekonomik olarak güçlenmesi ve toplumsal hayatta aktif bir rol üstlenmeleri için gerekli olan eğitim ve altyapı çalışmalarına dikkat çekmiştir. Kadınlara iktisadi eğitim vererek, onların ekonomik bağımsızlıklarını kazanmaları sağlanmalı ve bu sayede toplumun genel kalkınmasına katkı sunmalarının teşvik edilmesi gerektiğini belirterek, kadınların eğitimi, sadece bireysel değil, toplumsal bir mesele olarak ele alınmasını ve bu çabaların sonucunda kadınlık meselesinin çözülebileceğini ifade etmiştir.

Gazete yazılarında, Nezihe Muhiddin dışındaki kadınların konferans esnasındaki konuşmalarının duygusal olduğu ve hazırlanmakta olan kanunun kadınların lehine olmasına ya da onların aile hayatında erkeklerle eşit haklara sahip olmalarına fayda sağlamayacağı ifade edilmiştir. Nebihe Necmettin eleştirilerini şu sözler ile dile getirmiştir;

[47] "Türk Hanımlarının Mühim Bir İçtimâı", *Tanin,* 18 Ocak 1924, s. 3.
[48] Güzide Osman, "Hanımlarımız Arasında", *Tanin,* 19 Ocak 1924, s. 3.
[49] Mehmet Asım, "Hukûk-ı Âile Kararnamesi", *Vakit,* 19 Ocak 1924, s.1.

"Türk kadınlığının hayat ve mukadderatına ait pek mühim bir mesele içtimâî olan "Hukûk-ı Âile Kararnâmesi" etrafında ittihazı icap eden efkâr ve mukarrerat tezekkür ve tespiti hakkında İstanbul kadınlarını davet ile pek ulvi ve kutsi bimefkûrenin ilk esaslarını kurmak şerefini ihraza muvaffak olduğunuzdan dolayı bütün bir Türk kadınlığını Nezihe ve Mümtaz şahsiyetinize edebi bir his minnet ve şükranla merbut kılan bu muazzam ve hayati mesele hakkında bazı düşünce ve kanaatlerimi arz eylemeye münasebet ettim. Maalesef asırlarca evvelki zihniyetten kalma bir kanunun daha doğrusu bir bidat-ı siyasanın tatbiki ile bütün bir cihat medeniyet önünde gülünç olduğu kadar da mağdur ve sefil bir vaziyete düşmüş olan Türk kadınlığı elyevm yine aynı mesele-i hayatiye karşısında -fakat bu defa alenibir şekilde- çarpışmak mecburiyet-i katisinde bulunuyor.

Binaenaleyh arifesinde bulunduğumuz pek mühim bir cidalin başlangıcında hanımlarımızın bir takım hissi ve ruhi hitabeler ile vakit zayi etmekten ziyade bir mesele-i hayatiye olan şekil izdivacın en mühim ve muhtaç-ı ıslah olan noktalarının tadili ve ne gibi şerait ve mahiyeti haiz olacağı hakkındaki kati fikir ve kanaatlerini tasrih eylemeleri icap ederken maalesef pek mühim ve hayati olan işbu nokta tamamıyla meskut geçiliyor. Halbuki ilk düşünülecek mesele fikrimce teşkil eden komisyon tarafından ol be ol talebinde şiddetle musir bulunması icap eden atideki mevad-ı kıtaatıyla tezekkür ve tespit edilerek ve nukat-ı mezkurede müteaddid kongraslar ile mantıki bir tarzdaneşr ve tamimine gayret edilmelidir. Binaenaleyh misal mezkurenin başlıcaları olan taaddüt-ü zevcenin tamamıyla men ve ref'i. Talak-ı sense, hala gibi medeniyet-i hazıra ile asla kabul-ı telif olmayan köhne ve muzıraatlerin tamamen ilgası. Talakın idamesi fakat bu usulün de hasrı ve medeni bir şekli olan mahkeme huzurunda tarafının mutlak bir surette mütesâvîyen aynı haktan istifade edilebilmeleri ve talakın da ancak mahkeme kararıyla kesb-i katiyet edilebilmesi. Akdin hin-i icrasında müstakbel zevceyle zevcenin bizzat müftü veya kadı huzurundabilcümle şerait ve nokta-i nazarlarını kendileri tarafından dermeyan edebilmelerinin esas ittihazı."[50]

Nezihe Muhiddin ve diğer öncü kadınlara duyduğu minneti dile getiren Nebihe Necmettin, böylesine hayati bir konuda duygusal konuşmalar yapmak yerine, evlilik hukukunun ıslahının tartışılması gerektiğini belirtmiş ve çok eşliliğin (taaddüt-ü zevce) yasaklanması, boşanmanın (talak) medeni bir sistem halinde düzenlenmesi, mahkemelerin bu konuda tek yetkili olması ve nikâh konusunda tarafların şartlarını özgürce dile getirebilmeleri konularına değinmiştir.

Ocak'ta duygusal konuşma yapan kadınları eleştiren bir başka isim Leyla Reşit olmuştur. Leyla Reşit konuşmacıları feminist bakış açısına yakın, sert ve erkekleri suçlayıcı bir üsluba sahip oldukları için eleştirmiş ve bu tutumun kadın hakları konusunda faydalı olmayacağını belirtmiştir. Aile Kanununun hazırlanması sürecinde kadınların lehine kararlar alınabilmesi için çözüm önerilerini şu sözler ile ifade etmiştir;

"O halde, hanımlarımızın bu mesele hakkındaki fikirlerini, gerek aleni içtimaalar, kongranslar ve gerek Nebihe Necmettin Hanım Efendi'nin gayet muhik olarak teklif eyledikleri, hükümete, Büyük Millet Meclisine, Gazi Paşa Hazretlerine arz eyleyecekleri layihalar vasıtalarıyla ilan-ı izhar eylemeleri mühim bir fayda teşkil edebilir. Yeter ki matbuatımız hiçbir medeni millette kabul edilmeyecek kadar müfrit ve lüzumsuz olmasın. En ehemmiyetli noktaların senne-i izdivacın (yasal evlilik), taaddüd-ü zevcat ve talak meseleleri olduğu şüphesizdir. Senne-i izdivaç olarak kadın için dokuz ve erkek için on dört yaşın teklif edildiğini işitiyoruz. Bu, aşırımız için kahkahalar ile gülecek bir şeydir. Böyle bir teklif ailenin kutsi mana ve mahiyetinin hala bugün anlaşılmadığını ispat eder.

Taaddüd-ü zevcat, yalnız hanımlarımız tarafından değil, münevver genç beylerimiz tarafından da nefretle telakki edilen bir adettir. Fakat bunun bir hak olarak kanunda kalması caiz olamaz. Din-i celilimiz de buna müsaade verilmiş olması kanuna menedici bir madde konmasına sebebiyet teşkil etmez. Hazret-i peygamber, zaman-ı saadetlerinden evvel mevcut bu sakim adeta tamamıyla ilgayı münasip görmeyerek birçok evamir-i mania ile icrasını -ahkam-ı diniyeye tamamıyla tatbik edilince- hemen de gayr-ı mümkün bir hale ifrağ eylemiştiBugün onun ulvi asrını takip eylemek istersek bu sakim, muzır ve gayr-i medeni müsaadeyi ref' eylemeliyiz.

Aileye ulvi mahiyetini, metin ve rasin bir esası verir ve onun uzviyyet-i millîyemizin hücresi olduğunu kabul eylersek talak-ı selase ve hala adetleri kendiliğinden sükût eder. Ailenin zevcin keyfi bir kelimesi ile mahvolacak kadar temelsiz ve çürük esaslara müstenit olması, aile mefhumunun katiyen anlaşılmaması yüzündendir. İzdivaç, cenab-ı hak tarafından takdis edilmiş bir rabıtadır. Beşerî ve keyfi arzular, onu suhuletle feshedememeli. Bugün

[50] Nebihe Necmettin, "Türk Ocağında Kongrans", *Tanin*, 21 Ocak 1924, s.3.

birçok medeni memleketlerde, talak kabul edilmemiş, kabul edilen yerlerde bile birçok itirazlara maruz bulunmuş ve aleyhinde birçok eserler yazılmışken bizde talakın bu kadar basit telakki edilmesi çok şayan-ı telehhüftür. Kanun, bu hakkı kadınlara da bahşetmekle beraber, birçok takibdat ile talakı güçleştirmelidir. Ve talakı icap ettirecek esbab uzunca serdedilmeli, çocukların muhafaza-ı hukukuna ehemmiyet verilmelidir.

Bir de fikrimce dini nikâh ile medeni nikâhı tefrik eylemek mecburiyeti vardır. İmam efendinin huzuruyla yapılan dini nikah, izdivacı takdis mahiyetini haiz ulvi bir şeydir. Mehr-i muaccel ve mehr-i müeccel gibi maddi şeyleri bu dini ve ulvi merasime karıştırmamak lazımdır. Belediye memurlarının huzuruyla yapılan medeni nikah ise dünyevi şartları tayin ve tespit eylemelidir. Hatta, arzu edildiği takdirde, aileler beyninde ve geçmeden tespit edilecek mevad bir şartnameye kaydolunur ve bu mukavelet muharriri huzurunda imzalanır. Bu suretle her iki tarafın hukuku taht-ı emniyete alınmış olur."[51]

Leyla Reşit'in üzerinde durduğu konular evlilik yaşının 9 ve 14 olması, çok eşlilik (taaddüd-ü zevcat), boşanmanın (talak) düzenlenmesi, resmi nikâhın kurumsallaşması, boşanma hakkının kadına da tanınması ancak boşanmanın zorlaştırılması ve çocukların korunması, dini ve medeni nikâhın ayrılması olmuştur. Bu konuların kanunun hazırlık sürecinde komisyonlar tarafından dile getirilmesini istemiştir. Henüz Medeni Kanun'un hazırlık sürecinde kadınların hem basın hem de Türk Ocağı vesilesiyle fikirlerini dile getirmeleri kanunun kadınlar lehine hazırlanmasında önemli bir rol oynamıştır.

Konferansta eleştirilen diğer konular konferansa İstanbul'dan iki yüz kadar kadının katıldığı ve bu sayının yetersiz olduğu ayrıca konu hakkında Anadolu kadınlarının bilgilendirilmemesi olmuştur. Bu nedenle kadınların seslerini duyurmada yetersiz kaldığını düşünen S.S. imzalı gazeteci konferans hakkındaki fikirleri şöyle ifade etmiştir;

"İstanbul'da iki yüz hanım toplanmış, Hukûk-ı Âile *Kararnamesi hakkında müzakerede bulunmuşlar, bir de komisyon teşkil etmişler. Bunu işittiğimiz zaman hem memnun hem mütehayyir olduk.*

Memnun olduk: Çünkü on beş seneden beri muhtelif isimler altında muhtelif maksatlarla teşkil eden hanımlar cemiyetleri muayyen bir maksat etrafında toplanmaları için ya hiçbir şey yapmadan dağılmışlar yahut da maksad-ı teşkillerine büsbütün menafi şeylerle iştigale mecbur olmuşlardır. Hanımlarımızın oldukça muayyen bir maksat ile toplandığını ilk defa görüyor ve bundan hanımlarımızın bazı fikirler etrafında içtima edeceğini düşünerek memnun oluyoruz. Maksadımızı teşrihten evvel küçük bir istirdat edeceğiz: Acaba İstanbul'da iki yüz değil iki bin hanım da toplanmış olsaydı bu toplanma Türk kadınlığını bi-hak temsil edebilir miydi? İstanbul'un en münevver büyük bir vilayet merkezimiz olmasına göreşüphesizdir ki münevverlerimizin Türk kadınlığında yüksek bir mevki vardır. Fakat asıl Türk kadınlığının temsili fikrimizce belli mücahedede kafilesiyle orduya heyecan taşıyan, saban ile tarlasını süren ve bir tarafta beşikteki çocuğunu emzirirken öbür tarafta harmanı ile uğraşan Anadolu kadınlığıdır.

Hâlbuki Anadolu kadınlığının bu meselede İstanbul'daki hemşireleri gibi düşündüklerine delalet edecek bir hareketleri görülmüyor. Belki de hakları vardır. İsminden de anlaşılacağı veçhile bu kararname yalnız kadınlar değil, kadın ile erkeğin terkib edeceği aile hakkındadır. …Hiçbir memlekette, hiçbir millette feminizm her yanları yalnız bir şehrin,bir kasabanın kanaatleriyle meydana gelmez ve hiçbir şehrin kadınları, mensup oldukları milletin kadınlığını temsil edemez. Zaten aleyh-i İstanbul hanımlarının Hukûk-ı âile *hakkındaki mütalaalarının da müfit bir semere vereceğini çok şüpheli görüyoruz. İstanbul hanımlarınca yapılacak şey bütün Türk kadınlığını alakadar edecek mesele-i pişva olarak cins-i latif arasında zaten mevcut olan tesanüte (dayanışmaya) ameli (pratik) bir şekil vermek, andan sonra elbirliğiyle erkekler üzerinde tazyik-i icra etmektir.*

Buna imkân hâsıl olduğu gün hanımlar davalarını kazanmış olacaklardır. Böyle umumi bir tazyik başladığında zannetmeyiz ki Büyük Millet Meclisi'nde kadınların istedikleri şey aleyhinde kalkacak birkaç el bulunabilsin!"[52]

S.S.'in Türkiye'deki tüm kadınların el birliğiyle mücadeleye girişmesi gerektiğini belirten yazısı dışında milletin tümünü ilgilendiren ve aile hayatını düzenleyen bir kanun hazırlanmakta olduğu için konunun sadece kadınları ilgilendirmediği, herkesin bu konuya duyarlı olması gerektiği yönünde haberlere de rastlanmaktadır. Bu nedenle

[51] Leyla Reşit, "Hukûk-ı Âile Kararnamesi Münasebetiyle", *Tanin,* 26 Ocak 1924, s. 2.
[52] S.S., "Kadınlar Aleminde", *Yenigün,* 23 Ocak 1924, s. 1.

halkı bilgilendirmek amacıyla konferans sonrası kanun ile ilgili bilgilendirici yazılar da yazılmıştır. *Yenigün Gazetesi*'nde A.H. imzalı yazıda şu ifadeler yer almaktadır;

"……. Mevzu-u bahisolan mesele kadının da erkeğin de gencin de ihtiyarın da zenginin de fakirin de şehirlinin de köylünün de şiddetle alakadar olması lazım gelen bir ehemmiyeti haizdir: Çünkü… binanın beyaz haleli encümenince, kolu kanadı kırılan o "kararname" doğrudan doğruya… bir millete temel taşı vazifesini görecek bir konudur, ve bütün millet bu kanunun üzerine titremelidir. Millet ne aileler kümesidir, vatan ne tüten bacalar mecrasıdır, bir aile ne küçülmüş bir millettir ne ufalmış bir vatandır, "hukûk-ı âile" dinin üstünde "Millet ve Vatan Kanunu" diyebiliriz… Sağlam bir millet olmak için her şeyden evvel milletin temelini sağlamlaştıralım. Mademki aile küçülmüş bir millettir, aile meselesi demek milletin bütün meseleleri demektir. Maarifin kökü ailede, sıhhatin membaı ailede, iktisadın esası yine ailededir…"[53]

1924 Türk Ocağı konferansı, kadınların sadece aile içinde değil, toplumsal ve ekonomik hayatta da eşit haklara sahip olmaları gerektiği fikrini ön plana çıkarmıştır. Ayrıca, Türk Ocakları gibi sivil toplum kuruluşlarının kadın hakları alanındaki etkisini göstermiş bu konuda öncü gelişmelerden bir tanesi olmuştur.

3.2. 1926 TÜRK OCAĞI KADINLAR KONFERANSI

Ancak 1924 konferansının ardından kadın-erkek hukuksal eşitliğine yönelik bir gelişmenin yaşanmaması üzerine Türk Ocakları ve *Türk Yurdu Dergisi* bu konu üzerine faaliyetlerine devam etmiş, Medeni Kanununun hazırlık aşamasında isteklerini dile getirmeye ve kanunun kadınlar lehine hazırlanmasına katkı sağlamaya çalışmışlardır. Öncelikle Türk tarihinde kadına verilen önem vurgulanarak bunun gerisinde kalındığına dikkat çekilmiştir. Abbas İshaki bu durumu şöyle ifade etmiştir;

"…Kendi efsane, hikâye ve masallarımız Türk kadınını tedbirli, vatanperver, fedakâr, ailesi uğrunda her bir kurbana amade analık vazifesini ifa ettiği vakit gösterdiği besaletcesareti lüzumunda askerlik ve silah meydanında da gösterebildiğini işaret etmişlerdir -Cengiz Hakkındaki Efsanelere Nazaran-. Kurun-ı vasıta seyyahlarının tasvir ettiği Türk kadını bir erkek kadar, erkeğe her bir hukukta müsavi, devlet işlerinde büyük vazife deruhte etmiş, çocuk terbiyesinde aile idaresinde gayet muhterem ve mühim bir asırdır. (İbn-i -Fazila- nın Bulgar şehrine ve <Kalaviha>'nın Türkistan'a Timur sülalerine seyahati) bazı İslam tarihçilerimizin gözlerine İran hayalperestliği ve Bizans miraslığı perdesi çekilmiş olduğundan, kadınlara karşı Türk'ün beslediği ihtiram (saygı) ve iltifat onlarca kaydolunamamışsa da Türklük aleminin büyük simalı kadınlarını inkâr da edemiyorlar..."[54]

Abbas İshaki ayrıca Millî Mücadele sırasında Türk kadınlarının göstermiş olduğu cesarete, Türk ordusuna verdiği desteğe dikkat çekmiştir. Bu zorlu sürecin ardından birçok alanda yapılan devrimlerde kadınlara da yer verilmesi ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır. Kadınların savaş dönemlerinde iktisadi hayatta aktif olarak yer aldığı, kültür, sanat faaliyetlerine katıldığı ve erkekler ile kamusal alanda yan yana yer aldığı için bu durumun hukuksal olarak da düzenlenmesinin bir zorunluluk olduğunu şu şekilde ifade edilmiştir;

"Türk aleminin müstakbel siyaseti iktisaden taali ve kesb-i kuvvet etmektedir, devletimiz herkes sıkletini iktisadi mesail üzerinde temerküz ettirecektir. Binaenaleyh istikbalimiz çalışmamızla ve çalışılacak esaslar ihzar etmemizle temin olunabilecektir.Bu noktada işgüzar Türk kadını, Türk erkeğini de çalışmak ve müstakbelimizin sağlam temel taşlarını sağlamlaştırmak yoluna sevk etmekte mühim bir amel olabilecek bir iktidara haizdir. Bu sebebe mebni kadınlarımızın bu meziyeti daima ve takdir olunarak himaye olunmalıdır. Yalnız onların işgüzarlıklarından hakkıyla istifade edebilmeleri için, gayretlerinin müsmir ve asri olmasına ehemmiyet verilmelidir. Binaenaleyh mesai usulümüzde ıslahat yapabilmeli ve aynı zamanda bir esir ve bir kul gibiçalışmayıp ailenin birinci derecedeki uzvu olarak, ailenin nizamı olarak çalışmasına yol açılmalıdır. Kadının ailedeki vaziyeti şu noktadan tahlil ediliyorsa şüphesiz erkek de mesai arkadaşının mevki-i muhterimini anlar ve ailesinin refahını temin babında kadının kıymetini açıkça görür ve takdir eder. Bu zihniyet kabul edilince şehirlerimizde yaşayan bazı zümrelerin kadın hakkındaki zihniyeti kendiliğinden tebeddül etmek mecburiyeti karşısında kalacaktır."[55]

Bu yazıda ayrıca Avrupalı kadınların ülkelerinin kalkınmasındaki yerine vurgu yapılmış, Türk kadınlarının da çalışma hayatında meslek çeşitliliğini artırabilecekleri ve böylece yeni kurulan Türk Devletinin gelişimine daha fazla katkıda bulunabilecekleri belirtilmiştir.

[53] A.H., "Açık Ses", *Yenigün*, 22 Ocak 1924, s.1.
[54] Abbas İshaki, "Türk Kadını", *Türk Yurdu,* Cilt 23, Sayı: 6 (25 Ocak 1926), s. 46-50.
[55] Abbas İshaki, "Türk Kadını", *Türk Yurdu,* 25 Ocak 1926, s. 46-50.

"Bugün Avrupa kadınları her bir mesleğe sülûk etmiş ve her bir ihtisasa dahil olmuşlardır. Mesela mekteplerde muallimelik çocuk bahçelerinde muriyelik, hasta bakıcılık kamilen kadınlarda münhasırdır. Rusya'da kadınların hareketi pek eski bir şeydir ve orada tamamen ameli bir yola girmiştir ve zannederim onların tecrübelerinden bizim de istifademiz mümkündür. Rus istatistiklerine nazaran ibtidai ve rüşdi malumlarının yüzde 70'i kadınlardır. Köy, kasaba ve vilayetlerdeki doktorların yüzde 40'ı kadınlardır. Bundan posta, telgraf, kütüphane ve kıraathane memurları ekseriyetle kadındır. Kadınlarının ekseriyeti teşkil etmesiyle maruf Finlandiya'da hükumet memurlarının nısfından ziyadesi kadındır. Hatta nezaretlerde bütün umur-u kırtasiye kadınlar elindedir. Fransa'da umur-u terbiye ekseriyetle kadınlar eline geçmiştir. Yalnız Almanya'da bu vakte kadar kadınların hükumet devairinde istihdamlarına o kadar müsaade edilmemiş. Fakat harb-i umumiyi takip eden inkılap ruhu orada da kadınlara yeni yeni sahalar açmış ve açmaktadır. Bizim Türk kadınlarının münevver zümresine gelince maalesef şimdilik istihkak kesbettikleri mevkii hala iyice ellerine alamamışlardır. Halbuki Cumhuriyet Türkiye'si onların da mesai hayatına atılmalarına pek muhtaçtır. Bugün yüzlerce ve binlerce köylerimiz ve kasabalarımızdaki mekteplerimiz muallimsizdir, mürebbiyesizdir. Taşradaki hemşirelerimiz her nevi sıhhi ve tıbbi muavenattan, rehbersizlik yüzünden inliyor. Binaenaleyh asrî Türk kadının vazifesi ve millî umdesi şu boşlukları doldurmak olmalıdır. Milletimizin şu büyük dönümünde, milletin beka-ı istikbali için başlanan teşebbüslerde erkeklerle beraber el birliğiyle çalışmalı ve kendilerinin o büyük Türk Analarının kızları olduğunu ispat etmelidirler. Türk kadının da millî mesaimizde devlet ve milletimize müfit olabilmesi için hükümetimizin ahdesine bir tertip eden şey onların iş, ihtisas ve meslek kadını olarak yetişmelerine sebep olacak mektepler ihdas etmekten ibarettir. Muallimlere ihtiyacımız, şimdi kız muallim mekteplerimize devam eden talebenin ondan pek fazladır. Bu sebebe mebni yeni esaslara müstenit kız muallim mekteplerimizin adedini ne kadar çoğaltsak yeri vardır.Zira ibtida-i talimi mecbur ettiğimiz zaman, yalnız bu nevi muallimelerimize güvenerek işe şuru edebilmek mümkün olacağı gibi, memleketimizin en ücra köşelerine yalnız bu sayede münevver valideler bahşedebileceğiz ve yalnız onlar sayesinde memleket hürafat ve tılsımlara gömülmüş anasırını ortadan kaldırabileceğiz.[56]

Türk kadın hakları mücadelesinde önemli gelişmelerden biri de 1926 yılında Trabzon Türk Ocağı'nda Trabzon'un ilk kadın konferansçısı olarak bilinen Süreyya Hulusi Hanım'ın[57] konferans vermesidir. Henüz kadınların hukuksal haklara sahip olmadığı bir dönmede taşrada bir kadının topluluğa hitap ederek kadın haklarını savunması önemli bir gelişmedir. Bu durum artık sadece Türkiye'nin büyük şehirlerinde değil, taşrada da kadınların, erkekler ile eşit haklara sahip olmak için seslerini yükseltmeye başladıklarını göstermektedir. Elbette ki onlara bu cesareti veren en önemli gelişme cumhuriyet rejimine geçilmesidir. Bu durumu Süreyya Hulusi Hanım şöyle ifade etmiştir;

"Millî bir mabed-i telakki etmekliğimiz icab eden bu çok kıymetli Ocağın güzideler, mefkûrecilerle dolup bu … (taşan) konferans salonunda bir Trabzon kadınının düşündüklerini serbest söylemeye cüret eylemesi belki fazla bir cesaret eseri olabilir. Ancak bana bu cesareti siz mefkûrecilerin, inkılâbçıların daima kalplerinde taşıdıkları samimiyet vermiştir. Millî ateşin hararet vermiştir. Hülasa büyük inkılabın nur-u ziyası vermiştir."[58]

Süreyya Hulusi Hanım, Ocak'ta uzun süren bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında ilk olarak Türk kadınının toplumdaki yeri ve önemine vurgu yaparken özellikle Millî Mücadele'nin kazanılmasındaki rolüne dikkat çekmiştir. Ayrıca kadınların aile, iktisat ve siyasal hayatta yaşadığı sıkıntılara değinerek bu sıkıntıların giderilmesi için kadınların kürsülerde daha fazla yer alması ve konuşması gerekliliğini şöyle aktarmıştır;

"Kadının muasır cemiyetlerdeki mühim mevkileri hakkında bir takım nazariyat veya iddialarda bulunmak istemiyorum. Yalnız Türk kadınının bugünkü âlim vaziyetlerini anlatmak için anın vaziyetlerini hatırlatmak istiyorum ve bu vazifeleri şöylece tasnif ediyorum.

1- Türk kadını ailede

2- Türk kadını iktisadiyatta

3- Türk kadını siyasiyatta

[56] Abbas İshaki, "Türk kadını", *Türk Yurdu,* 25 Ocak 1926, s. 46-50.

[57] Süreyya Hulusi Hanım, Trabzon›da «Trabzon'un Halide Edibi» olarak anılmış ve modern kıyafetiyle dikkat çekmiştir. 1926›da Ankara›da toplanan Muallimler Kurultayı›na katılarak Trabzonlu kadın öğretmenleri temsil etmiştir. Ayrıca, Trabzon›da kadınların modernleşme sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Detaylı bilgi için bkz.; Veysel Usta, Bahar Baki Usta, "II. Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Kadın", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 20 (2016), s. 225-274.

[58] "Şuun", *Türk Yurdu,* Cilt 3, Sayı 16 (Şubat 1926), s. 457-460.

İşte hayatın bu üç türlü mücadelesinde Türk kadınının göreceği işler vardır. Evvela Türk kadının ailedeki hayatına muhtasaran temas edelim.

Kim şüphe edebilir ki en büyük Türk ricali ilk tahsil dersini anasından almamıştır. Terbiye meselelerinde ana ilk ve en müesser bir mürebbi olmak mevkiini muhafaza edecektir. Büyük vatanperverlerimiz ilk vatan muhabbetini analarından alanlardır. Vazife ve hayırhahlık ana kucağında aile içinde öğrenilir...

2- iktisadiyatta Türk kadını: iktisat işleri tarlada, pazar yerlerinde, atölyelerde, mağazalarda, fabrikalarda başlar. İstihsal ve istihlak şeklinde tecelli eder. İktisat işleri baştan aşağıya tamamen harekettir her hareket bir kuvvetin vücuduna arz-ı ihtiyaç eder. İşte tabiatın mantığın kabul ettiği hüküm budur.

On beş milyonluk bir kitlenin çocuklarını dâhil-i hesap etmeyerek on beş milyon bir kadın ve erkek kitlesi tasavvur ediniz. Bu kitle on milyon kuvvetinden teşekkül etmiş demektir. Halbuki bugünkü vaziyetimize nazaran faal olan bu kitle hemen hemen yarısıdır.

Mantıksızlığın derecesini anlamak için cemiyet içinde beş milyon kuvvetin âtıl ve hatta muzır bir şekilde kaldığını göz önüne getirmek kâfidir. Kemiyet itibarıyla göze çarpan bu ziyana bir de keyfiyeti ilave ediniz. Hakikaten ne vahim vaziyette kaldığımızı göreceksiniz. Türk kadını iktisadiyattaki rolünü ifa edemezse yani tarlada mağazada fabrikada kocasıyla kardeşiyle bir yürüyemezse kadınımız ekmekten kesemez paradan doymayacaktır. Çünkü kemiyeten müstehlik fazla mütehassıl onun yarısı kadar bile yoktur. Ve nihayet mesai bir mücadeledir ki aşk ister sevda ister sevda ve aşk o kadından çıkar.

Kadınsız mesai bir çölde yürüyen yalnız bir seyahatin mesaisi kadar muz'ic ve tatsızdır kadın iktisad hayatına girmedikçe bugün olduğu gibi yine o pis kahveler erkeklerle dolacaktır. Şehirler kasabalar meskenet ve zulmetten kurtulamayacaktır.

3- Türk kadını tarihte siyasi rol oynamıştır.

Kadın kendi benliğini idrak eder. İktisadi sahada haiz-i tesir olursa neden memleket işlerinde geri kalsın herkes ondan vatan dersi alır da ne için o vatanın idaresi ve mukadderatı mevzu bahs olduğu zamanda mühmil bir vaziyette bırakılır. Vatanda tüten ilk ocak eğer bir kadın parmağıyla tutuşmuşsa ve eğer o ocakların müşterek bir ifadesi ise öyle zan eyliyorum ki vatan ve kadın yekdiğerinden ayrılmayan iki mefhum teşkil ederler…

Türk kadınının Türk içtimaındaki rolü maksatlarımı arz ettim. Çok arzu ederim ki bu şerefi benden evvel memleketin terbiye işlerini deruhte etmiş olan malum hanımlar almış olsalardı. Ben kendi hesabıma bilhassa Trabzon'daki hemşirelerim hesabına onlardan nur-u feyz beklerim. Bugünkü inkılabın süratle ilerlemesi için bu ilim kürsüsü kendilerini bekliyor bu kürsü her zamandan ziyade şimdi onlara muhtaçtır. Hanım mürebbilerimiz utanmamalıdır ki yavrularımıza verecekleri terbiyenin beşte dördü millîyet muhabbetine dayanmazsa vazifelerini tam yapmış olamazlar. Kadınlık hakkında gelecek mesud konferanslarımızda mürebbi ve ocaklı hanımlarımızı dinlemek istediğimizi tekrar arz eyler ve malum beylerin mââile bu ocağı şenlendirmelerini ve Türk hanımlarına layık oldukları mevki hürmeti vermelerini rica ile sözlerime nihayet veririm.[59]

Süreyya Hulusi Hanım bu konuşmasında Türk kadınının toplumsal hayattaki üç temel alanı -aile, ekonomi ve siyaset- nasıl dönüştürebileceğine odaklanmıştır. Kadınların eğitimli, ekonomik olarak bağımsız ve toplumsal sorumluluklarını yerine getiren bireyler olmalarının, toplumun tümden gelişimi ve refahı için gerekli olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca kadınların yalnız ailede değil, aynı zamanda ekonomide ve siyasette de önemli roller üstlenmesi gerektiğine ve bu alanlarda aktif olmaları gerektiğine dikkat çekmiştir. Kadınların eğitimi ve toplumsal hayata katılımları, sadece kendi hayatları değil, tüm toplum için büyük bir değer taşımaktadır.

1926 Türk Ocağı Kadınlar Konferansı, kadınların eğitimi ve istihdamı için hükümete seslenmiş, kadınların gelişiminin ulusal gelişim için zorunlu olduğuna dikkat çekmiştir. Konferans, kadınların hak arayışının taşrada da duyulmasına önemli bir örnek teşkil etmiştir.

[59] "Şuun", *Türk Yurdu,* Cilt 3, Sayı 16 (Şubat 1926), s. 457-460.

3.3. 1930 Türk Ocağı Kadınlar Konferansı

Cumhuriyetin ilanının ardından Tevhid-i Tedrisat Kanunu (3 Mart 1924) ile kız ve erkek çocuklara eşit eğitim hakkı tanınmış, Medeni Kanun'un kabulü (17 Şubat 1926) ile kadınlar aile hayatı ve toplumsal hayatta erkekler ile eşit haklara sahip olmuşlardır. 1923-1930 yılları arasında Türkiye'de kadın hakları konusunda eğitim**,** medeni hukuk**,** çalışma hayatı ve örgütlenme alanlarında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Tüm bunlara karşın 1930 yılına gelindiğinde kadınlar hâlâ erkekler ile eşit haklara sahip değillerdi. 1930 yılının Eylül ayında yapılacak belediye seçimlerinde oy kullanabilmek ve siyasal haklara kavuşabilmek için kadınlar bir kez daha faaliyete geçmişlerdir. Seçim hazırlıklarının ve Belediye Kanunu ile ilgili değişikliklerin Meclis'te görüşülmeye başlaması üzerine kadınların seçimlerde yer alıp alamayacağı hem kadın cemiyetlerinde hem de dönemin basınında gündem olmuştur. *Vakit* gazetesi 25 Mart 1930 tarihli nüshasına konuyu; *"İstanbul Kadınları Belediye İntihabadına İştirak Hakkından İstifade Edemeyecekler mi?"* başlığı ile taşımış ve konunun önemini şu cümleler ile açıklamıştır;

"Mecliste müzakere edilen yeni belediye kanunu mucibince kadınlara intihap etmek ve edilmek hakkı verilmektedir. Bunun için hanımların fırkaya kaydedilmeleri icap eder. Kanunu kabulünü müteakip kadınlar intihabata iştirak edeceklerdir. Umumi vilayet meclisi ile belediye meclisi yeni intihabata kadar vazifelerine devam edeceklerdir. Ankara'da 15 gün kadar kalacağımı tahmin ediyorum. Haber aldığımıza göre yeni belediye kanunu kadınların belediye intihabadına iştiraklerini temin etmekle beraber İstanbul kadınlarının bu haktan istifadeleri şüpheli görülüyor. Çünkü malum olduğu üzere şehrimizde vilayetle Emanet tevhit edilmekte, belediye meclisi vilayet meclisinekalbedilmektedir. Yeni kanun ise kadınlara ancak belediye intihaplarına iştirak hakkı veriyor. İstanbul'da belediye meclisi namile bir meclis kalmayacağına göre İstanbul kadınlarının aynı zamanda beledi işlerle mükellef vilâyet meclisine intihap edilip edilmemeleri halledilmesi lâzım bir mesele teşkil etmektedir."[60]

Haberden de anlaşıldığı üzere, 1930 tarihli Belediye Kanunu ile kadınlara yerel yönetimlerde oy kullanma ve aday olma hakkı tanınması gündemdedir. Ancak İstanbul'da belediye yönetiminin vilayetle birleştirilmesi, kadınların bu yeni haklardan faydalanıp faydalanamayacağına dair bir tartışma doğurmuştur. Bu dönem, Türkiye'de kadınların haklarını kazanma sürecinin başlangıcıdır. Belediye seçimleri, kadınların ilk kez siyasi hayata katılımına olanak sağlamış; ancak İstanbul gibi özel durumlara sahip yerlerde bu hakkın uygulanışı tartışma konusu olmuştur.

Kanun her ne kadar tartışmalara açık ve henüz son şeklini almamış olsa da İstanbullu kadınlar belediye seçimlerine katılacak adaylarını ve politikalarını belirlemek üzere Türk Kadınlar Birliği'nde hazırlıklarına başlamıştır. Konuyu başka kadınların fikirlerini de yayınlayarak sütunlarına taşıyan *Vakit* gazetesinde ilk olarak Nüzhet Hâmit Hanım'ın görüşlerine rastlanmaktadır;

"Belediye azası olmadan. Emanetin bütçesini tetkik etmeden bir şey söylenemez. Meselâ ben sokakların bozuk ve kirli halinden cidden müştekiyim. Bunun sebebi ne? Emanetin parası mı yok. Eğer parası yoksa niçin boyuna yeni yol yapmak için istimlâklar yapılıyor. Bana kalırsa, kadınlar belediye azası olunca sokakların hem de yalnız büyük caddelerin değil, ikinci üçüncü derecedeki sokakların da tamirini, temizlettirilmesini, hatta yıkanmasını temin etmelidirler."

Evvelâ yollar,

Lâmia Refik Hanım şunları söylüyor: "Ben de yolların ihmalinden şikâyetçiyim. Kanalizasyon lâğımları açılır, fakat çukur kapatılırken yamrı yumru bırakılır, niçin? Sonra sokaklardan çöpler kaldırılmıyor. İşittiğime göre, nezafet amelesi, temizlik işlerinde değil, tamirat işlerinde kullanılıyormuş, ne garip değil mi?"

Her şey bozuk,

Naile Tevfik Salim Hanım da şu fikirde: "Şehrin her tarafı acınacak halde. Yollar bozuk,seyrüsefer işleri bozuk, tenvirat işleri bozuk. Meselâ Sirkeci'den sonraki şehir istasyonlarında hâlâ petrol lâmbası yakılıyor. Emanet niçin şirkete müracaat ederek istasyonlara elektrik getirtmiyor."

Olmalı mı, olmamalı mı?

[60] "İstanbul Kadınları Belediye İntihâbatına İştirak Hakkından İstifade Edemeyecekler Mi? *Vakit*, 25 Mart 1930, s. 1-3.

Fitnat Mümtaz Hanım ise kadınların belediye azalığına büs bütün aleyhtar, diyor ki: "Adam akıllı bir anne olmak, şöyle böyle bir aza olmaktan çok iyidir. Bir annenin azalıkla uğraşmaya vakti olmamalıdır. Emanetten istediğime gelince, çocuklarımıza birbahçe yapsınlar. Koca İstanbul'da bir çocuk bahçesi yok!"[61]

Ayrıca 30 Mart 1930'da Türk Kadınlar Birliğinde Efzayiş Suat Hanım kadın belediyeciliği hakkında bir konferans vermiş, konferanstan sonra Cemal Reşit Bey de bir konser icra etmiştir. Kadınlar Birliği her 15 günde bir belediyeciliğe dair konferanslar düzenleme kararı almıştır.[62] Konferans düzenleme kararı alan bir diğer cemiyet de Türk Ocakları olmuştur. Ankara Türk Ocağı'nda Afet İnan tarafından konferans verileceği ulusal basında şu sütunlarla duyurulmuştur;

"Kadınların İntihap Hakkına Dair!

Muallim Afet H. Yarın Ocak'ta Konferans Verecek.

Türk Ocağı Müdürlüğünden: Nisan'ın 3'üncü perşembe günü saat dört buçukta Türk Ocağında, kadınların intihap haklarına dair, Musiki Muallim Mektebi Muallimlerinden Afet Hanım tarafından bir konferans verilecektir."[63]

Afet İnan, kadın hakları konusuna duyduğu ilgiyi ve konferansa hazırlık sürecini anılarında şöyle ifade etmiştir;

"3 Nisan 1930'da Türk Ocağı merkezinde ilk konferansımı vermiştim. Konu Türk kadınlarının seçim haklarına ait idi. Bu konu üzerinde o zaman çok heyecan ve ilgi duyuyordum. Musiki Muallim Mektebi'nde (bugünkü Konservatuar) Tarih ve Yurt Bilgisi derslerini okurken, karşımdaki öğrenciler vatandaşlık hak ve görevlerinden söz ederken ve onlara ders uygulaması yaptırırken bu eşitsizliği bir öğretmen sıfatıyla ortadan kaldırıyor ve örneğin oyları cinsiyet farkı gözetmeksizin verdiriyordum. Bu, doğaldır ki bir ders uygulamasının ötesine geçmiyor ve erkek öğrencilerin bazen var olan kanun göz önünde tutarak, itirazına maruz kalıyordum. Vatandaşlık hak ve görevlerinde kadın ve erkeğin eşit olmasını, Atatürk'e söylüyordum. O sıralarda Belediye Kanunu'nun değişmesi konusu konuşulmakta idi. Atatürk'ün etrafında toplanıp bu konu tartışıldığında, bu hakkın kadınlara verilmemesi taraftarı olanların savunması karşısında, verilmesi gerektiğini öne süren devlet adamlarımız da vardı. Bu konuda her gün yeni yeni kitaplar okuyor ve dünya kadınlarının bu bakımdan durumunu inceliyordum. Topladığım bu bilgileri bir konferans haline koyarak, Türk Ocağı salonunda Atatürk'ün de hazır bulunduğu bir toplantıda okumuştum."[64]

Afet Hanım'ın konferansı yoğun ilgi görmüştür. Çok sayıda kadın ve erkek dinleyicinin yanında Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü ve diğer mebuslar da konferansı dinlemeye gelmişlerdi. Yaklaşık 30 dakika süren Afet İnan'ın konuşmasında dikkat çeken ifadeler şöyledir;

"Yüksek huzurunuzda bahse cüret edeceğim mevzu, intihap meselesidir. Bu meseleye temasım ve onunla iştigalimin iki sebebi vardır. Biri ve en mühimi, çünkü Türk milletinin azasındanım; çünkü Türk vatandaşıyım, intihap hakkının, cinsiyet farkı olmaksızın her vatandaşa şamil olmasını kat'iyetle isteyen bir kadınım. İkinci sebep Musiki Muallim Mektebinde, Yurt Bilgisi namı altındaki dersin de hocasıyım; bu dersin programında intihap bahsi de vardır.

…İntihap, hak mıdır? vazife midir? İşte bu soru, bizi bugünün meselesi olmak lazım gelen bir zemine sokacaktır.

İntihabın esaslı ciheti, vatandaşın intihapta reyini kullanması hakkıdır. İntihap, millî hâkimiyet prensibinin filen tatbikidir, bunun için hak olduğu meydandadır. Diğer taraftan vatandaşlar, müşterek menfaat ve talilerine karar verirken hep beraber dikkatli olmak mecburiyetindedirler. Bu nokta intihabı, vatandaşlar için bir vazife hükmüne koyar. Bu takdirde, intihap vazifesi, onu icraya kabiliyetli olduğuna hükmedilenlere râci olmak lazım gelir. Görülüyor, ki intihabın hem hak ve de vazife telakki olunmasından, biri birine muarız iki nazariye çıkıyor.

İntihabın hak olduğu nazariyesi, millî hâkimiyetin ifadesidir; millî hâkimiyet ise, bilirsiniz, istisnasız, vatandaşların umumi heyetindedir. Buna binaen – sabiler ve delilerden başka – bütün vatandaşlar erkek ve kadın

[61] "İstanbul Kadınları Belediye İntihâbatına İştirak Hakkından İstifade Edemeyecekler Mi? *Vakit*, 25 Mart 1930, s. 3.
[62] "Hazırlık! Kadın Birliği Belediye Namzet Azalarını Seçiyor", *Vakit*, 31 Mart 1930, s. 1.
[63] "Kadınların İntihap Hakkına Dair", *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Nisan 1930, s. 1.
[64] Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 347.

intihap hakkına maliktir. Çünkü, milletin her ferdi, millet içinde kendi mevcudiyeti kadar, esaslı bir hakka maliktir. Millî hâkimiyetin cinsiyet farkı gözetmeksizin milletin bütün azasına ait olduğundan elbette şüpheye mahal yoktur.

Hanımlar, Efendiler;

Bundan şüphe edenler demokrasi ve millî hâkimiyetin ne olduğuna anlamaktan aciz olan kimselerdir; asıl intihap hakkına kabiliyeti, liyakati olmayacak bu gibilerdir.

…Kadın, bugün istenilsin istenilmesin umumi ve iktisadi hayata samimi bir surette karışmıştır. Kadın bugün tezgahlarda, fabrikalarda, büyük mağazalarda, ticarethanelerde, memurluklarda bilcümle umumi hizmetlerde çalışmaktadır. Rusya'da, en faal sınıflarda, fiilen askerlik vazifesi de yapmaktadır.

…Hanımlar, Efendiler; Cumhuriyetimizin politika rejimi müsavat prensibine istinat eder. İntihap sandığı önünde en ümmi ile en büyük devlet adamı müsavidir. Kadın niçin bu müsavattan hariç tutulsun?

…Türk kadınının belediye intihaplarına iştirak hakkının tanınması: Teşrii Meclise aza intihap etmek ve intihap olunmak hakkının yakın zamanda tasdik ve tatbik olunacağına şüphesiz, mesut bir mukaddimedir. Türk tarihinin bu devrine kadar, Türk kadınına, çoktan çok layık olduğu bu siyasi hakkını vermek tabiatile mazinin istibdat idarelerinden beklenemezdi: fakat, demokrat Türk Cumhuriyetinin bu hususta da faziletli şiarının yüksek eserini görmek, elbette lüzumundan fazla, gecikmeyecektir."[65]

Afet İnan konuşmasında Türk kadınının seçme ve seçilme hakkını savunmuş ve bu hakkın, kadınların toplumsal ve ekonomik hayattaki rollerinin doğal bir sonucu olarak verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Cumhuriyetin eşitlikçi yapısına, kadınların da katkı sağlaması için bu hakların onlara tanınması gerektiği ifade etmiştir. Ayrıca, kadınların bu hakkı elde etmelerinin, demokratik bir toplumun gerekliliği ve kadının toplumsal hayatta eşit bir konumda olması için önemli bir adım olduğunu vurgulamıştır.

Türk Ocaklarında düzenlenen konferans ulusal basında da yer bulmuş ve konferansa gösterilen ilgiye de vurgu yapılmıştır; *"Bugün Ankara'nın fikir âlemi müstesna bir gün geçirmiştir. Musiki muallim mektebi muallimlerinden Afet Hf. tarafından Türk Ocağı salonunda verilen konferans, kadınlığımız terakkisi önüne açılan inkişaf ufuklarını işaret etmekte olması itibarile hususi bir ehemmiyete haizdir….. Afet Hanımın konferansı birçokyerlerinde şiddetle alkışlanmış, sürekli alkışlar arasında bitmiştir. Hanımlarla beraber birçok erkekler de konferansı hararetle alkışlamakta idiler."*[66]

Afet İnan'ın Ankara Türk Ocağı'nda yaptığı uzun konuşması ulusal basında tam metin olarak yer almıştır. Ayrıca bu konuşmanın Türk kadınlarının siyasal haklarını kazanma sürecindeki önemine şu cümleler ile vurgu yapılmıştır;

"Muallim Afet H. Türk Kadınının Davasının ilk yapraklarını açtı.

Kadınların intihap haklarına dair ilk konferans, dün Türk Ocağında Musiki Muallim Mektebi muallimlerinden Afet Hanım tarafından verildi.

Ankara'nın bütün münevver kadım ve erkeği saat dörtte salonu doldurmuştu. Gazi Hz., Kâzım ve İsmet Paşalar. Vekiller, Mebuslar gelmişti.

Kadınların intihap haklarına dair davanın ilk yaprağının açılışını görmek ve bunu genç bir muallim hanımın ağzından dinlemek için ocak sahnesinin perdesine gözler dikilmişti."[67]

Musiki Muallim Mektebi öğretmenlerinden Afet Hanım'ın verdiği bu konferans, kadınların siyasi hayata katılımının ne kadar önemli ve gerekli olduğunu mantıki, hukuki ve sosyal dayanaklarla açıklıyor. Bu metin, Cumhuriyet'in ilk yıllarında kadınların sosyal ve siyasi haklarına dair verilen mücadelenin tarihsel bir belgesidir. Afet Hanım gibi güçlü ve donanımlı kadınların yaptığı bu tür konuşmalar, toplumsal dönüşüme zemin hazırlamış

[65] "Türk Kadınlarının İntihap Hakkına Dair Mühim Bir Konferans", *Türk Yurdu*, C. 4, Sayı 24 (Mart-Nisan 1930), s. 60-68.
[66] "Afet Hanımın Konferansı", *Vakit*, 4 Nisan 1930, s. 1.
[67] "Kadınların İntihap Haklarına Dair Konferans", *Hâkimiyet-i Milliye*, 4 Nisan 1930, s. 1-3, "Kadınların İntihap Etme Hakkı", *Milliyet*, 6 Nisan 1930, s. 2.

ve kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmesi sürecinde büyük bir rol oynamıştır. 3 Nisan 1930 tarihinde Belediye Kanunu'nda yapılan değişiklik ile Türk kadınları belediye seçimlerine katılma hakkı elde etmiştir. Böylece siyasal alanda erkekler ile eşit haklara sahip olma yolunda ilk adımı da atmıştır.

4.SONUÇ

Türk Ocakları, Türk kadınının toplumsal, hukuki ve siyasal haklarının kazanılmasında önemli bir rol oynamış, böylece Cumhuriyet'in modernleşme sürecine önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle 1924, 1926 ve 1930 yıllarında düzenlediği kadın konferansları, kadınların hukuki ve siyasal haklarını kazanmasında yönlendirici olmuştur. Bu konferanslarda kadınların evlenme, boşanma gibi aile yaşamındaki yerleri, eğitimleri, meslek sahibi olmaları ve kamusal alanda daha aktif roller üstlenmeleri gibi konular ele alınmış, bu konular ile ilgili kadınlar tarafından bildiriler sunulmuş ve bu bildiriler dönemin ulusal basınında da yer alarak tartışmaların gündeminde yer almıştır. Böylece süreç içerisinde gerçekleşen ve Türk kadınının önemli bir öznesini oluşturduğu toplumsal düzenlemelere önemli bir zemin hazırlamıştır.

Türk Ocakları'nın kadın hakları konusundaki faaliyetleri, Cumhuriyet'in ilanı sonrası yaşanan toplumsal dönüşümde de önemli bir rol oynamıştır. Kadınların hak mücadelesi, 1926 yılında Medeni Kanun'un kabulüyle somut bir temel kazanmış ve bu kanunla kadınlar, eşit miras hakkı, boşanma süreçlerinde eşitlik ve tek eşlilik gibi kritik öneme sahip haklara kavuşmuştur. Ardından, 1930 yılında kadınlara belediye seçimlerine katılma hakkı tanınmış, bu da kadınların siyasal alanda ilk kez temsil gücüne erişmelerini sağlamıştır. Bu gelişmeler, Türk Ocakları'nın oluşturduğu toplumsal bilinçle uyumlu bir şekilde ilerlemiş ve kadın haklarının tanınmasında Ocağın kurumsal katkısı güçlü bir şekilde hissedilmiştir.

Türk Ocakları'nın kadın haklarına ilişkin faaliyetleri, Türk kadınının bireysel hakları kazanmasının yanı sıra toplumsal statüsünün yükseltilmesine de önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Bu çalışmalar, kadınların siyasal ve sosyal yaşamda aktif olarak yer alabilmelerinde önemli aşamalar doğurmuştur. Türk Ocakları'nın bu bağlamdaki tarihsel rolü, Cumhuriyet ideallerinin hayata geçirilmesinde kadınların oynadığı kritik rolü gözler önüne sermiş ve bu yönüyle toplumsal dönüşüm sürecinde önemli bir örnek teşkil etmiştir.

KAYNAKÇA

Süreli Yayınlar

Hâkimiyet-i Millîye

"Kadınların İntihap Haklarına Dair Konferans" (1930). *Hâkimiyet-i Milliye*, 4 Nisan.

"Kadınların İntihap Hakkına Dair" (1930). *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Nisan.

Milliyet

"Kadınların İntihap Etme Hakkı" (1930). *Milliyet*, 6 Nisan.

Türk Yurdu

"Şuun" (1926). *Türk Yurdu,* Cilt 3, Sayı 16, s. 457-460.

"Türk Kadınlarının İntihap Hakkına Dair Mühim Bir Konferans" (1930). *Türk Yurdu*, Cilt 4, Sayı 24, s. 60-68.

Abbas İshaki (1926). "Türk Kadını", *Türk Yurdu,* Cilt 23, Sayı 6, s. 46-50.

Tanin

"Türk Hanımlarının Mühim Bir İçtimâi" (1924), *Tanin,* 18 Ocak.

Güzide Osman (1924), "Hanımlarımız Arasında", *Tanin*, 19 Ocak.

Leyla Reşit (1924). "Hukûk-ı Âile Kararnamesi Münasebetiyle", *Tanin*, 26 Ocak.

Nebihe Necmettin (1924). "Türk Ocağında Kongrans", *Tanin*, 21 Ocak.

Vakit

"Afet Hanımın Konferansı" (1930). *Vakit*, 4 Nisan.

"Hanımlarımızın İçtimaı" (1924). *Vakit,* 18 Ocak.

"Hazırlık! Kadın Birliği Belediye Namzet Azalarını Seçiyor" (1930). *Vakit*, 31 Mart.

"İstanbul Kadınları Belediye İntihabatına İştirak Hakkından İstifade Edemeyecekler Mi?" (1930), *Vakit*, 25 Mart.

Mehmet Asım (1924). "Hukûk-ı Âile Kararnamesi", *Vakit*, 19 Ocak.

Yenigün

A.H. (1924). "Açık Ses", *Yenigün*, 22 Ocak.

S.S. (1924). "Kadınlar Âleminde", *Yenigün*, 23 Ocak.

Kitaplar

Acar, İ. (2005), *Türk Ocakları,* Türk Ocakları Balıkesir Şubesi Kültür Yayınları, Balıkesir.

Adıvar, H. E. (1996), *Mor Salkımlı Ev,* Özgür Yayınları, İstanbul.

Caparol, B. (1982), *Kemalizm ve Kemalizm Sonrası Türk Kadını,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Çakır, S. (1994), *Osmanlı Kadın Hareketi,* Metis Yayınları, İstanbul.

Çankaya, S. (2015), *Sabiha Sertel: Roman Gibi Bir Hayat*, Can Yayınları, İstanbul.

Enginün, İ. (2019), *Halide Edip Adıvar*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Kaplan, L. (1998), *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960),* Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

Karabulut, S. (2020), "Millî Mücadele'nin Gözardı Edilen Toplumsal Hareketleri: 1919 Fatih, Üsküdar ve Kadıköy Mitingleri", Ed: Yasemin Avcı, Umut Karabulut, Sezen Karabulut, *Osmanlı Payitahtında Siyasi Muhalefet ve Protesto Kültürü,* Libra Yayıncılık, İstanbul.

Karakışla, Y. S. (2015), *Osmanlı İmparatorluğunda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923*), İletişim Yayınları, İstanbul.

Kurnaz, Ş. (1991), *Cumhuriyet Öncesi Türk Kadını,* T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Sarınay, Y. (1994). *Türk Millîyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Tekeli, Ş. (1982), *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat,* Birikim Yayınları, İstanbul.

Tunaya, T. Z. (1988), *Türkiye'de Siyasal Partiler*, *C. 1 İkinci Meşrutiyet Dönemi,* 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Üstel, F. (1997), *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Millîyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931),* İletişim Yayınları, İstanbul.

Zihnioğlu, Y. (2003), *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası ve Türk Modernleşmesi*, Metis Yayınevi, İstanbul.

Makaleler

Akyüz, K. (1986), "Türk Ocakları", *Belleten,* C. 50, Sayı: 196, s. 201-228.

Arığ, A.S. (2020), "Şapka İnkılabı", *Atatürk Ansiklopedisi (*Online Ansiklopedi). Elde edilme tarihi: 14.12.2024, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sapka-inkilabi/?pdf=5955&form=MG0AV3.

Güneş, G. (1998), "Türk Devrimi ve İzmir Türk Ocağı", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, C: 3, Sayı: 8, s. 115-135.

İnsel, A. D. İ. (1984), "Kadın Dergilerinin Evrimi", *Türkiye'de Dergiler ve Ansiklopediler (1849-1984),* İstanbul, s. 163-179.

Kanter, B. (2021), "*Terakki-i Muhadderât* ve *Hanımlara Mahsus Gazete*'de Öteki Ya Da Rol Model: Avrupalı ve Amerikalı Kadınlar", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları,* Sayı: 26, s. 29-56.

Kaymaz, İ. Ş. (2010), "Çağdaş Uygarlığın Mihenk Taşı: Türkiye'de Kadının Toplumsal Konumu", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,* S. 46, Güz/2010, s. 333-366.

Pınar, M. (2015), "Adana Türk Ocağı ve Faaliyetleri (1923-1931), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* C. 8, Sayı: 41 (Aralık 2015), s. 537-552.

Tansel, F. A. (1979), "Türk Gücü Derneği", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Yayını, Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı,* Fasikül: 1, Sayı: 10, s. 1-18.

Tuna, S. (2016), "Mütareke İstanbul'unda Türk Sanayi Sergisi", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, C: XVI, Sayı: 32 (Bahar), s. 243-287.

Unat, N. A. (1982), "Toplumsal Değişme ve Kadın", *Türk Toplumunda Kadın*, Ed. Nermin Abadan Unat, Ekin Yayınları, İstanbul, s. 1-31.

Usta, V, Usta, B. B. (2016), "II. Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Kadın", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 20, s. 225-274.

Yiğitbaş, M., Özdemir, H. (2021), "Türkçü Bir Dergi: *Halka Doğru* ve Şiir Dünyası", *Edebi Eleştiri Dergisi,* Takvîm-i Vekâyi'den 1928 Yılına Süreli Yayınlar ve Edebiyat Özel Sayısı (Aralık 2021), s. 249-263.

Tezler

Karaer, İ. (1989), *Türk Ocakları ve İnkılâplar,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.07.2024 **√Accepted/Kabul:** 24.02.2025
DOI:10.30794/pausbed.1510156
Research Article/Araştırma Makalesi

Işın, D., Leyla Kuzu, Ş. (2025). "Continuities and Changes in the Construction of Masculinity: The Case of Syrian and Afghan Men Living in Sivas", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 68, pp. 439-451.

CONTINUITIES AND CHANGES IN THE CONSTRUCTION OF MASCULINITY: THE CASE OF SYRIAN AND AFGHAN MEN LIVING IN SIVAS*

Dilruba IŞIN, Şenay LEYLA KUZU*****

Abstract

This study focuses on the reshaped masculinity experiences of Syrian and Afghan men with different legal statuses living in the city centre of Sivas during the transnational migration process. The field research was conducted between August 2022 and November 2023 and involved a comprehensive analysis of men's ability to maintain traditional gender roles, such as earning money, sending money back home, and getting married. The research, which has a qualitative research design, is based on in-depth interviews using semi-structured questions. Descriptive and systematic analysis of the data obtained was made and interpreted. Despite all their vulnerabilities, especially the uncertainty of their legal status, Syrian and Afghan men oppose the local men's criticism of them that 'They fled instead of defending their homeland' by turning traditional masculinity codes such as protecting and providing for the family into an individual choice. However, Syrian and Afghan men are trying to overcome the difficulties they face locally with strategies that can be summarized as 'not getting involved in the problem and social distancing', 'ignoring and trivializing' stigmatizing words in everyday life', and finally leading them to 'revert to various discourses that restore their masculinity'.

Keywords: *Migration, Masculinity, Gender roles, Syrian and Afghan Men, Sivas.*

ERKEKLİK İNŞASINDA SÜREKLİLİKLER VE DEĞİŞİMLER: SİVAS'TA YAŞAYAN SURİYELİ VE AFGAN ERKEKLER ÖRNEĞİ

Öz

Bu çalışma Sivas kent merkezinde yaşayan yasal statüleri farklı olan Suriyeli ve Afgan erkeklerin ulus ötesi göç sürecinde yeniden şekillenen erkeklik deneyimlerine odaklanmaktadır. Saha araştırması Ağustos 2022 ile Kasım 2023 arasında yapılan araştırma erkeklerin para kazanmak, aileye para göndermek ve evlenmek gibi bazı geleneksel cinsiyet rollerinin kapsamlı bir analizini içermektedir. Nitel bir araştırma tasarımına sahip olan araştırma, yarı yapılandırılmış soruların kullanıldığı derinlemesine görüşmelere dayanmaktadır. Elde edilen verilerin betimsel ve sistematik analizi yapılmış ve yorumlanmıştır. Suriyeli ve Afgan erkekler yasal statülerinin belirsizliği başta olmak üzere bütün kırılganlıklarına rağmen yerel erkeklerin kendilerine yönelik 'vatanlarını savunmak yerine kaçtılar' eleştirisini aileyi koruma ve geçindirme gibi geleneksel erkeklik kodlarını bireysel bir tercih haline dönüştürerek karşı çıkmaktadırlar. Bununla birlikte Suriyeli ve Afgan erkekler 'soruna bulaşmamak ve sosyal mesafe', gündelik hayatta damgalayıcı sözleri 'görmezden gelme ve önemsizleştirme' ve son olarak 'erkekliklerini onaran söylemler inşa etme' şeklinde özetlenebilecek stratejilerle yerelde karşılaştıkları zorlukları aşmaya çalışmaktadırlar.

Anahtar kelimeler: *Göç, Erkeklik, Cinsiyet rolleri, Suriyeli ve Afgan erkekler, Sivas.*

*This article is derived from the master's thesis of the first author titled "Migrant Men's Masculinity Experiences: The Case of Sivas".

**Independent researcher.
e-mail: isindilruba@gmail.com, (https://orcid.org/0009-0008-0951-8910)
*** Assist. Prof. Dr., Gaziantep University, Faculty of Arts and Science, Department of Sociology, GAZİANTEP.
e-mail: leyla@gantep.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-3245-9399)

1. INTRODUCTION

Historically, migration flows from Afghanistan and Syria to Türkiye have different characteristics. The violence and conflict environment in Syria were evident in the mass migration flow from Syria to Türkiye started in 2011. As a result of this process, roughly 3.5 million Syrians now reside in Türkiye under "temporary protection" status, which allows them to benefit from health, education, and social services, but a work permit is required to access the formal labor market. On the other hand, the first wave of migration from Afghanistan was triggered by political and economic instability began in 1982-83, resulting in around 6.000 Afghans entering Türkiye. (Danış, Taraghi & Pérouse, 2009: 543-544). The second wave was influenced by both Iran's deportation of Afghan immigrants and the US withdrawal from Afghanistan. Political and economic instability in Afghanistan has determined migration from Afghanistan to Türkiye, and since the 2000s, both irregular migration and international protection have increased. When it comes to irregular migration trends from Syria and Afghanistan, Syrians placed top in 2014, with 24.948 illegal immigrants, followed by Afghans with 12.248. The number of irregular Afghans increased exponentially in 2018, exceeding 100.000, and rapidly grew to over 200.000 in 2019, while the number of Syrians entering irregularly exceeded 34.000 in 2018 and 55.000 in 2019, respectively. Recent figures show that this number has fallen, although Afghans continue to rank top and Syrians second in irregular migration. (Presidency of Migration of Management, Irregular Migration, 2024). In addition to "international protection" and "short-term residence" permits, Afghans reside in Türkiye as irregular migrants. According to 2023 data, Afghans (13.068) rank first among those who asked for international protection, and they are among the top 10 nationalities with short-term resident permits (42.131) (Presidency of Migration of Management, International Protection, 2024). Considering the number of "international protection applicants" made to Türkiye, Afghans rank first with 126.387 applications. According to the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) data, Türkiye ranks first among the countries that provide the most protection in the world, with 3.3 million Syrians under temporary protection status and approximately 300.000 "international protection applicants and status holders" (BMMYK, 2023).

Sivas is one of the provinces that hosts both Syrians under temporary protection and Afghans seeking international protection. While Syrians migrated to Sivas for various reasons, including social networks and job opportunities, Afghans were settled based on "the capacities of the cities and the request of the refugees" (Kahya Nizam & Sallan Gül, 2017: 1391). Syrians and Afghans[1] live in outer neighborhoods and work in low-wage industries such as construction, marketing, translation, tailoring, logistics, and cleaning as precarious laborers.

When we look at the roles that men from Afghanistan and Syria played in their families before migrating to Türkiye, we can see that, despite some differences, such as urban-rural disparities, men are generally responsible for financially supporting their families, whereas women are responsible for managing household chores and providing family care. This situation includes what Kandiyoti (1988: 279) calls "classical patriarchy", hierarchical relationships in which women are subordinate to men. Although these traditional gender roles, which are dominant in the source country, are moved to the newly settled country with the migration process, they undergo a partial transformation in this process. For instance, since Syrians migrate to Türkiye due to forced mass migration, it is common for families to migrate together. Social networks play a crucial role in helping them with basic needs such as finding a job and securing housing. For example, in a qualitative study on Syrians living in Şanlıurfa, it has been determined that social networks have important functions such as making migration decisions, making the migration journey safe, reducing migration costs, deciding whether migration will be carried out regularly or irregularly, choosing the city to settle in, and determining the intensity of migration (Gülerce and Demir, 2021). However, the migration of Afghans is known as the migration of mostly individual men. The employment market in Türkiye shows that Syrians and Afghans are generally concentrated in sectors outside the formal employment market. For example, they focus on precarious jobs such as construction and logistics and temporary jobs such as marketing or translators. Although Syrian men have relatively better education and employment opportunities than Afghan men, they both face challenges, such as working in unregistered, temporary, and low-paying jobs. After focusing on migration and masculinity studies, this article continues with a methodological discussion of

[1] It is important to note that while Syrians living in Türkiye are legally in a 'temporary protection' status, Afghans fall under the 'international protection applicants and status holders' category. However, there are also Syrians and Afghans with irregular immigrant status in Türkiye. In this article, the term 'migrant' is generally used to refer to both Syrians and Afghans, encompassing their various legal statuses.

the field research and discusses the research's findings. The findings of the field research are discussed under two headings. In the first title, while discussing the migration motivations of Syrian and Afghan men and their hold on the labor market, we witness how men reproduce traditional gender roles with new discourses. In the second title, we will analyse various strategies such as 'not getting involved in the problem and social distance', 'ignoring and trivialising' and 'masculinity restorative discourse' that immigrant men have developed by considering each other and local men.

2. METHODOLOGICAL NOTES FROM FIELD RESEARCH

Qualitative research is a process in which in-depth insights are gathered regarding individuals' everyday lives, as well as their emotions and thoughts, in the course of their ordinary activities (Neuman, 2013: 541). What is important in qualitative research can be summarized as how individuals ascribe meaning, how they interpret, and how they construct their world through their own experiences (Merriam, 2018: 5). In this context, the study is qualitative research and is based on the experiences and perspectives of Syrian and Afghan migrant men shaped by the migration process. This article is based on the findings of qualitative field research conducted between August 2022 to September 2023. The interviews were conducted face-to-face in neighborhoods such as Çiçekli, Altuntabak, Esentepe, Fatih, Alibaba, and Yenimahalle, where Syrians and Afghans live in high-density in Sivas.

In-depth interviews (8 Syrian men and 8 Afghan men aged from 22 to 43) were conducted using semi-structured interview questions to analyze how migration has changed the lives and masculinity experiences of immigrant men. As a female researcher, "gatekeepers", as stated by Neuman (2013: 555), were used to reach Syrian and Afghan men with various legal statuses in neighborhoods with relatively low socio-economic status. In this context, headmen, employers, and non-governmental workers who have close relations with Syrian and Afghan immigrants made significant contributions to accessing the field and building trust among the research participants. In-depth interviews were conducted in places where the participants felt safe, such as their homes, cafés, and the billiard room, which is a meeting place for some Afghan men. The interviews were conducted in Turkish, as some participants spoke sufficient Turkish to express themselves, while others were assisted by their friends or spouses, who knew Turkish better. Interpreter support was used in the interview with a Syrian man. The real names of the participants were not used in the article, and anonymous names chosen by the participants or researchers were selected.

In qualitative research, the main goal is the saturation of the data and the in-depth understanding of the subject under investigation based on the context, rather than the number of participants or samples aimed at making generalizations (Neuman, 2013: 660; Creswell, 2019: 5; Kümbetoğlu, 2008: 98-99). Semi-structured interview questions were prepared, and in-depth interviews were conducted with the participants to gain an in-depth understanding of the everyday lives, business lives, and masculinity experiences of Syrian and Afghan men as shaped by the migration process. The interviews, which lasted an average of one hour, after which categories such as "immigration process to Türkiye", "business life", "everyday life", "encounters with local men" and "coping with the problems encountered" were determined, and codes were created. The data obtained were analyzed and interpreted descriptively and systematically (Kümbetoğlu, 2008: 154). In this context, direct quotes from the words of Syrian and Afghan men were made, and the relationships between themes were analyzed and interpreted. Based on their experiences, it has been determined that Syrian and Afghan men resort to various strategies in their everyday lives, such as 'not getting involved in the problem and social distance', 'ignoring and trivializing' stigmatizing words in everyday life', and 'building discourses that repair their masculinity'. The article is based on the first author's master's thesis, and this research was approved by the Social and Human Sciences Ethics Committee of Gaziantep University, with the decision dated 26.05.2022 and numbered 30.

Syrian participants hailed from the Syrian provinces of Aleppo, Raqqa, Damascus, Deir ez-Zor, and Idlib between 2012 and 2018. Three of them are married, one is engaged, and four are single. In terms of education, five have a bachelor's degree, one has a master's degree, and two have dropped out of high school. On the other hand, most of the Afghan participants migrated from Kabul, Mazar-i Sharif, and Herat regions between 2015 and 2018. Three of them are single, four are married, and one is divorced. Their education levels are listed as follows: one has a bachelor's degree, one has a master's degree, two are high school graduates, two are

high school dropouts, one is a secondary school graduates, and one has never attended formal school. Table 1 shows the characteristics of the Syrian and Afghan men in this study. Participants were generally asked about their migration experiences, the changes and challenges resulting from migration, and their understanding of femininity and masculinity in their new settlement.

Table 1: Demographic and socioeconomic characteristics of participants

Participant's Nicknames	*Source Country*	*Arrival date*	*Age*	*Marital Status*	*Education*	*Occupation*
Muhacir	Syria	2017	25	Engaged	University	Intern/Computer engineer
Feyzullah	Syria	2017	31	Married	Master of Science	Student/Grocery store clerk
Mahmud	Syria	2017	28	Married	High school	Carpenter
Ali	Syria	2014	26	Single	University	Computer engineer
Şerif	Syria	2016	33	Married	High school	Landscaper
Kadir	Syria	2012	24	Single	University	Student/Seasonal worker
Sadettin	Syria	2017	22	Single	University	Student/Seasonal worker
Ziyad	Syria	2018	26	Single	University	Student/Seasonal worker
Nimet	Afghanistan	2018	25	Married	High school	Construction worker
Faruk	Afghanistan	2018	30	Married	High school	Cleaner
Ali	Afghanistan	2017	32	Divorced	Unschooled	Tailor
Kâmil	Afghanistan	2018	33	Single	Master of Science	Shop assistant
Hasan	Afghanistan	2016	24	Single	High school drop-out	Construction worker
Cem	Afghanistan	2008	22	Single	High school drop-out	Motorcycle courier
Rashid	Afghanistan	2016	43	Married	University	Construction worker
Şahin	Afghanistan	2015	25	Married	Secondary school	Haberdasher

3. MEN AND MASCULINITIES IN THE MIGRATION PROCESS

The early feminist literature depicted men as possessing power and subjugating women. Similarly, the early literature on migration focused primarily on men as the main actors. Just as gender is historical, masculinity and femininity are historically constructed and subject to transformation over time (Connell, 2005: 81-82). This perspective has influenced migration studies and how migrant men are researched. As a rational decision maker, the immigrant takes part in the migration process as a "generalised man", and this approach both trivializes the situation of women and makes some masculinity experiences invisible (Hibbins & Pease, 2009, p. 4). Although men are at the forefront of the migration literature, men's "vulnerabilities" and their experiences during the migration process are often overlooked (Charsley & Wray, 2015). In studies dealing with masculinity in the migration process, it is argued that the men's modus vivendi begins to change with the migration process (Suerbaum, 2022; Huizinga & Van Hoven, 2021; Bozok, 2019; Charsley & Wray, 2015; Pease, 2009; Crossley & Pease, 2009).

Many variables influence the experience of masculinity during the migration process. These factors include gender equality in the host country, the legal status of immigrants, the social, economic, and cultural capital of the immigrant, the ethnic characteristics of the immigrant, and the perception of immigrants by the locals. In this process, men lose their social ties, try to create new relations, and try to regain their dignity. In doing so, they also explore new strategies and attempt to adapt to their new social environment. In all these processes, gender should not be considered a variable but an "analytical concept" to analyze migration (Hibbins & Pease, 2009: 5).

However, as Connell state, instead of the "crisis of masculinity", it is possible to discuss the "crisis of the entire gender order" and its impact on men. Because "masculinity is not a system but a practice", it is possible to talk about the "transformation" or "disruption" of masculinity rather than the crisis of masculinity (Connell, 2005: 84). For example, in her field research with Syrian men in Egypt, Suerbaum (2022) discusses how the inherent bond established between masculinity and war and violence does not apply. Huizinga and Van Hoven (2021) argue that Syrian immigrant men's perceptions of their masculinity in the Netherlands intersect with various characteristics such as race, age, and social class. As in these examples, men and the construction of masculinity are affected by transnational events such as migration.

The evaluation and discussion of Syrian and Afghan migration within the framework of forced migration to Türkiye has been approached in various contexts. In this field research, men's experiences were highlighted and focused on how their masculinity transformed during the migration process. It is essential to acknowledge that perspectives and perceptions towards the same group of refugees change over time. For example, the definition of Syrians as "victims escaped persecution/war" is still a vital statement, although it has changed over time (Erdoğan, 2022: 103). However, the perception of Afghans in the media is more negative and is associated with both "escaping war" and irregular migration. This implication of 'deficient masculinity' from local men to Syrian and Afghan men is transformed by refugees. There is a relationship between the expression "having abandoned the homeland" and the "subordination" discussed by Connell in the encounter between locals and Syrian and Afghan men. The statement implies that men are associated with the trait of cowardice commonly associated with women (Connell, 2005: 81). As Connell argues in the context of "marginalisation", there is no necessary link between individual success and being effective in society or, in Connell's words, "acquiring authority" (Connell, 2005: 81). Therefore, it will be first discussed that Syrian and Afghan men highlight masculinity-restorative discourses such as providing for the family and protecting the family. Secondly, various strategies employed by men, such as 'not getting involved in the problems and social distance', 'ignoring and trivialising' stigmatising words in everyday life, and finally', constructing discourses that restore their masculinity', will be discussed.

4. ESTABLISHING, PROTECTING AND PROVIDING THE FAMILY AS A SIGN OF MASCULINITY

Although migration is not a new phenomenon, a process called "differentiation of migration" has recently emerged (Castles, De Haas & Miller, 2014: 16). Forced migration has taken an essential place in this process. This migration can sometimes result in displacement within a country or crossing national borders as documented or undocumented migrants. In the field research on Syrian and Afghan men, the migration of men is related to wars and conflicts and the lack of a safe and economically sustainable everyday life. The research focusing on the migration processes and social networks of Afghans in Ankara revealed that most Afghans decided to migrate due to economic reasons or the insecure environment created by the conflict environment in Afghanistan (Demir, 2022: 67). Especially in the case of Afghanistan, migration has increased due to conflicts continuing for decades, and irregular migration of children also consists of the responsibility of supporting the family is transferred to the children. Bozok and Bozok's field research in Istanbul reveals that children migrate to Istanbul unaccompanied and irregularly to find a job, earn money, and support their families (Bozok & Bozok, 2019). The migration of Afghan men becomes complicated due to these reasons as well as the reasons of patriarchal values for men to protect their daughters, wives, or themselves (men being forced into arranged marriages) (Ünlütürk & Topaloğlu, 2023). Men who migrate to Türkiye due to forced migration cannot access the formal employment market due to both their legal status and language level. Instead, they work in temporary jobs in insecure, low status, and low wages. In our fieldwork, men are often escaping from war, conflicts, unemployment, poverty, unsafe environments, and the effects of patriarchal gender roles on them. This situation emerges in the experiences of men who tell of the irregular migration routes and reasons from Afghanistan to Iran and Türkiye. The reasons for forced migration include protecting family members or seeking safety in a different area.

> *"Threat, Threat. Eventually, they threatened me with Meryem [his daughter]. You know they kidnap children there. Since ours is a girl. They even tried to kidnap my wife several times, but it failed. She defended herself; that is, she saved herself. Lastly, they tried to kidnap my little girl; they wanted her. They even sent threatening papers" (Rashid, Afghan, 43).*

> *"We were raided by soldiers every day. For the first time, they did not do anything to us, but they burned our house, our car, our motorcycle. Last time, they threatened to kill us. They almost killed us anyway" (Kadir, Syrian, 24).*

The above statements show that conflicts and traditional roles force men to migrate. The places where women and girls feel safe are turned into places where they feel unsafe. This insecure environment triggers men to participate in irregular migration because of their responsibilities to protect or care for women. Men are seen as responsible for the security of the family (Echavez, Mosawi & Pilongo, 2016: 20).

Almost all participants claimed that the migratory routes were extremely risky, unsuitable for women, and could only be crossed with men. This situation functions as the affirmation of masculinity associated with physical strength (Çarpar & Göktuna Yaylacı, 2021: 3861). While Syrian and Afghan men have different experiences when transitioning to Türkiye, they share the belief that the migration journey should be completed "together with men." This suggests that men value their physical strength, while women are more open to danger.

> *"But it is impossible for such a woman to come here safely. If there is no man, she cannot come. Everyone migrates with their own families. I have never seen a woman alone. So they go from Türkiye to Italy, that is easy. They get on the ship and pay a lot of money. I saw it there but did not see it on the border of Iran or Afghanistan; it is impossible, I did not see it" (Şahin, Afghan, 25).*

> *"A man can migrate alone, but it is troublesome for a woman... You cannot trust anyone. Will you trust your honour? Will you hide your child? Will you hide your money? There are thieves. That is why it is difficult" (Mahmud, Syrian, 28).*

Whether men are Syrian or Afghan, they migrated due to violence, conflict, poverty, and uncertainty in the source country. One of the most significant differences between Syrians and Afghans is that some Afghans tried to live in Iran for a certain period before migrating to Türkiye. In studies examining the journeys of Afghan and Syrian refugees to Europe, it is seen that Iran, Jordan, Lebanon, and the Gulf countries are temporary countries (Belabbas et al., 2022: 214).

The process of men rejuvenating their masculinity is a dynamic relationship that they must develop not only during their migration but also when they settle in Türkiye and look for a job in their working procedures and everyday activities. At this juncture, Butler's (2010: 185) idea that gender is performative and only gets its reality through acts becomes crucial. It is possible to say that refugee men seek to restore their masculinity every day in the country they are newly settled in. In different studies, it is stated that the migration process distorts the current position of men; they feel "feminine" because they cannot perform traditional masculine roles, and patriarchal values begin to undermine or are negotiated, especially in the case of men from societies dominated by patriarchal systems where men are the sole breadwinners and women are confined to the private sphere (Pease, 2009; Mungai & Pease, 2009).

Just as the migration process does not affect all men in the same way, men's experiences of forced migration and the strategies they develop in this process are also different from each other. In this process, refugee or immigrant men's capital, ethnicity, class, age or pattern of migration are decisive. For example, Pease (2009: 81-86), in his study focusing on the experiences of men immigrating to Australia from East Africa, the Middle East, South Asia, and Latin America, stated that despite their differences, men are generally in the position of being breadwinners and that being a man requires this. While men held respected positions in their source country, it has been observed that their authority within the family was also undermined as their role as breadwinners was challenged during the migration process. In countries like Australia, where women gained relatively equal rights, they find jobs more easily, and the position and prestige of immigrant men seem to be undermined. It is seen that migrant men begin to perform jobs mostly associated with women in their home country, and to cope with this dilemma threatening their masculinity, they reinterpret their position. In her comparative research in Italy, India, Ivory Coast, and Congo, Bartolomei (2010: 102-103) states that despite the stigma associated with men's involvement in housework, they re-establish their masculinity by knitting a joint "identity" around "putting bread on the table" and present these contributions to their family members as positive examples.

Even though they reconstruct their masculinity and fatherhood roles by doing paid housework outside the home, this does not change the gender-based division of labor at home. Another study argues that Sri Lankan immigrant men working in the house in Naples, while strategically conforming to some stereotypes (as "docile" and "submissive"), continue patriarchal masculinity values in their everyday lives, thus highlighting men's role as breadwinners (Näre, 2010: 80-81).

In the experiences of refugee or immigrant men, the loss of authority and respect and the process of producing compensatory strategies appear not only in their family relationships or their perception of masculinity but also in their encounters with local men in the public sphere and when they are ignored. Afghan Kamil, who is enrolling in graduate school, describes his stay in Türkiye as "I came and stayed here so I can make use of my time [he means he has started his master's degree] so that it does not go to waste... I will have a diploma in my hand that makes me very happy." "If this did not happen, I would go bankrupt," he expresses the powerlessness and loss of status he feels in everyday life.

> *"…I did not go to the mosque this Eid. When I went to the mosque before, everyone celebrated Eid with each other, but no one greeted me. No one knows you. Nobody hugs you. You are human, after all. This social exclusion gives people trouble. You are weak and zero" (Kamil, Afghan, 33).*

Similarly, the Syrian participant considers living in a city away from his family as "being thrown away".

> *"My mother, father, and siblings are all in Istanbul. They threw me here for ID card. There is no work here either. You see, we eat whatever we find…" (Mahmud, Syrian, 28).*

Kamil feels powerless in his new settlement despite being educated and, in his words, knowing two foreign languages. On the other hand, Syrian Mahmud establishes a close relationship between being deprived of social networks and being excluded. While Mahmud compares his position to that of local men, Kamil compares his situation to his position in Afghanistan, where his goals of 'getting an education' and 'returning to Afghanistan one day' appear to compensate for the exclusion and lack of status he experiences.

For Syrian and Afghan men, supporting the family and earning money are integral to masculinity. Participants' relationship with money at a young age differs from that of local men.

> *"Our men are not very gentle like your men. He can work at the age of 12… He can feed a family [talking about supporting the family]. I know someone who is nine years old and looks after the family in Sivas. When he is an orphan or his identity is cancelled, he can work hard for the family. I mean, I started working when I was nine years old. Now they work here, send money there, 5 thousand 6 thousand a month, no matter what, but he works. However, do not get me wrong, no one at that age can work hard; they just cannot collect cigarette money in their own pockets" (Nimet, Afghan, 25).*

> *"…We are not like that. In Syria, men work and responsibility begins. Everything is ready for men here; they do not think about the future until they are 18-20. Syrians who come to Türkiye are working. If his father was martyred, he worked. Our life is difficult. It probably starts at the age of 12-13. Here, they do not know money until 18-20" (Feyzullah, Syrian, 31).*

Working to support the family, no matter what the job or how old one is, becomes a function in which Afghan and Syrian men from the lower income group can quickly restore their masculinity undermined by migration. Because, for example, in patriarchal societies such as Afghanistan, providing for the family is one of the important ways for men to exercise their masculinity (Hakimi, 2022). In this process of restoring masculinity, refugee men negotiate with local men and masculinity codes. While local men prioritise saving for the family, Syrian men prioritize supporting their family even in poor working conditions (Leyla Kuzu, 2023). The legal status and age of refugees are important variables in this negotiation. It is frequently revealed in field studies how especially young Afghans try to be "invisible" to reduce tensions when entering the labor market (Karadağ, 2021; Bozok & Bozok, 2019). The jobs that refugees can work in Türkiye are generally low-paid and insecure. Afghan Cem and Syrian Mahmud, who work in one of these jobs, state that their jobs are difficult, risky, and low-paid, but they have to work.

> *"Even though it is a risky job with long working hours, I love my job. Men must work. The important thing is to be happy with your family... Since my parents are separated, I have to take care of the house... Being a courier is a difficult job that requires working long hours. You get paid for overtime. I have to work" (Cem, Afghan, 22).*

> *"The expectation is that we just go. Why do they tell Syrians to go? I am a stranger here; they do not want us to work. Maybe they do not want us because we work cheaply, but I have to, I have to pay my house rent. You go to Syria and fight. I fought for two and a half years. Who did we fight with? Everyone is brother. My brother is a soldier of Assad; I have to become a soldier of the free army. Who should I shoot, my brother? (Mahmud, Syrian, 28).*

Although men's participation in the labor force poses various challenges, such as low wages, women's employment is not generally accepted; on the contrary, a traditional gender-based division of labor is idealised. In some studies, the migration process seems to create the potential to transform the gender division of labor (Pease, 2009). In some cases, Syrian women are negotiating their positions and gaining opportunities to work in paid jobs (Körükmez, Karakılıç & Danış, 2020; Leyla Kuzu, 2020). However, looking at the Afghan men in our sample, it is not yet possible to say that the gender-based division of labor has changed. The Afghan participant expresses that there are certain professions in which his wife can work:

> *"If my wife had graduated from university and had a job, she could do it, but I do not allow her to work in cafes, restaurants or as a caregiver because I live, I exist. If I cannot do it, I sit down with my wife and talk about housework, sewing, etc., if our situation is terrible. After all, we live together, that would be it, but other than that, as long as I'm alive, I will not let it" (Şahin, Afghan, 25).*

Syrian participants also state that it is men's responsibility to work and bring bread to the house:

> *"Working, helping to make ends meet. I do not want my wife to work. I must be responsible for the maintenance of the house. "I would never want my wife to work" (Kadir, Syrian, 24).*

> *"A man is a man, a woman is a woman. Both of their jobs are different. Everyone should do their job" (Mahmud, Syrian, 28).*

While men work and earn a living, women have to do the housework, and this naturalizes the saying "Women are women and men are men". However, in field research in different regions of Türkiye, there are also studies showing that the perceptions of femininity of both Afghan and Syrian women from lower-income groups change with migration (Leyla Kuzu, 2023; Sallan Gül S., Türkmen E. & Kahya Nizam Ö., 2020). Even though Afghan and Syrian men's everyday encounters in Türkiye, especially during their migration journeys, are different, they seem to naturalize their gender-based roles. Even though men migrating alone do their work or, in some interviews, men use the phrase "I help my wife," it is impossible to say that this is a widespread and radical change.

5. REFUGEE MEN'S MASCULINITY PRACTICES AND STRATEGIES

For Syrian and Afghan refugees, working has a masculinity-building function. In the Turkish employment market, refugees encounter different situations even though the available jobs to them are not the jobs that undermine their masculinity (on the contrary, they are jobs dominated by men, such as construction and courier work). Immigrants develop strategies to overcome or alleviate treatments such as long working hours in the employment market, lower wages than local men, wage cuts or not being paid, as well as stigmatisation in everyday life. We can summarise these strategies as 'not getting involved in the problem and social distance', 'ignoring and trivialising, stigmatizing words in everyday life', and finally, 'constructing discourses that restore their masculinity'. Although all these strategies take place in different forms and levels among Syrian and Afghan refugees, they appear as common practices in everyday life.

While Syrian men in Türkiye are under temporary protection status, some Afghan men are 'international protection applicants and status holders'. Despite these differences in legal status, both groups shape their business and social lives to prevent their deportation from Türkiye.

According to data obtained from the field, Afghan men seem more reluctant to meet among themselves than Syrian men. A man from Afghanistan:

> *"I do not have many friends; I sleep at home in my leisure time. I have Afghan friends, but we are not close. I do not like very much. It was not like this in Afghanistan; I knew him; he was my relative. If I go on the road with a man I am not related to, whom I do not know, and if there is a crime, it will be on me. There is evil among Afghans, among in Syria, and Turks. No one trusts anyone" (Nimet, Afghan, 25).*

As in the example above, it is understood that Afghan men generally do not make friends or develop friendships with any Afghans, even if they are from their own country, unless they are relatives or acquaintances. Although some Afghans express it as 'there is no time', it is understood that Afghans consciously stay away from other Afghans. Similarly, in her study, Akis Kalaylıoğlu (2014: 196) found that regular Iranian immigrants in Ankara keep their distance from irregular Iranian immigrants. However, in our field research, Afghan men consciously stay away from Afghans to avoid deportation, even though they have similar legal status. The following participants clearly state that they consciously prefer to be alone:

> *"Why am I living alone now? Because I am afraid. For example, I am fine. If I bring a friend with me as a roommate; if a man sells drugs while I am going to work, the police come, the house is on me; that is why I live alone; I cannot trust anyone" (Hasan, Afghan, 24).*

> *"I do not have any Syrian-Afghan friends. I do not want a stranger. There are 600 numbers on my phone; 600 numbers are not stranger. There is only my mother, father, brother and sister. I do not interfere at all. There are already many Syrians in the Friday market and Alibaba. I do not know anyone. Just grocery, how are you, are you okay, that is all. I do not want friends" (Mahmud, Syrian, 28).*

Afghans avoid any behaviours that would jeopardise their status (fear of deportation) when they seek international protection, while being evaluated, or are irregular immigrants. This situation is also decisive in immigrant men's encounters with local men. For example, men evaluate the negative expressions they encounter both on the street and in the workplace as 'ignoring' or 'jokes' and produce strategies to protect their masculinity. The following participant expresses how he evaluates the statements directed at him by local men:

> *"Sometimes, while I was working at the pancake shop, they would joke around and say, 'We are fed up with you; why don't you go back to your hometown?' I was also saying that I would marry a Turk. I have an engagement party next week, and they were surprised, too. Who gives you girls, bro? What do I lack? I work and earn. Why wouldn't anyone give? Then the person there said, 'The young man was joking,' we were getting along like that. Even if he tells the truth, I accept it as a joke" (Hasan, Afghan, 24).*

As can be understood from the statement above, while the participant describes the questions asked to him as 'joking', it is understood that he wants to move up his position in the masculinity hierarchy by saying, 'I will get engaged next week'. Van Raemdonck, in her ethnographic study conducted in the Jordanian cities of Ramtha and Irbid, makes a discussion about Syrian men's socio-economic adaptation efforts and marriage hopes. Van Raemdonck focuses on the term "waithood", which Singerman uses to express the long-time men in the Middle East spend to save money for marriage and their economic dependence on their families. The concept refers to men in the Middle East gaining economic independence, getting married, and establishing a home for themselves. However, the refugee status of Syrian men prolongs this process even further, and the author calls this situation "double-waithood". As the author states, during this period, the refugee remains an active individual who looks for a job, works, and supports the family rather than being passive (2023: 696-697). Therefore, while refugees are waiting to finalise their legal status, they are also putting their marriage wishes on hold. It is possible to see the "double waiting" situation in this research. Hasan expressed his desire for marriage as follows: "I go to weddings, but I go home and sit and think, will you be a groom one day or not? It is an impossible thing. Because my current situation is obvious." Although Hasan's situation seems to involve waiting for legal or economic improvement, it

is closely related to cultural differences and the negative image of immigrants in Türkiye. For example, in a study focusing on the experiences of men migrating from Latin America to Australia, "having a family is a fundamental indicator of a man's identity" (Crossley & Pease, 2009: 123). Therefore, for immigrant and refugee men, getting married and starting a family is upward social mobility or an indicator of masculinity. For men, starting and maintaining a family in their new settlement becomes an experience that confirms their masculinity.

Another issue where immigrant men try to restore their masculinity is the insinuating questions frequently asked of them, both in the media and in everyday encounters. Immigrant men face indirect and direct questions such as 'Why did you leave your homeland?', 'Why didn't you fight for your homeland?' and 'Why did you run away from your homeland?' in their new place of residence. In Erdoğan's (2022: 103) *Syrians Barometer* study conducted across Türkiye, it is seen that the expression "they are people who cannot protect their own country" is widely used to describe Syrians. Participants, whether Syrian or Afghan, stated that there was no rationality in fighting and described the war in their country as 'brother killing brother'. In these discourses of men, rather than rejecting war in principle, 'uncertainty of the enemy' is placed, and they uphold the traditional masculinity norm that one should fight if necessary.

> *"When we say I am from Afghanistan, their faces change, but they do not say anything to us. This makes us feel like we have been insulted. Some even said it to our faces: Why... You came to our hometown, wasn't there any other place? We do not leave our hometown. Our situation is different. We did not run away from a war. I would not run away if our enemy were known. I did not run away, my family forced me" (Kamil, Afghan, 33).*

Although the common accusation that immigrant men left their homeland instead of fighting is made to both groups, the immigrants themselves also make this accusation that weakens masculinity to other groups. While explaining his situation, the Afghan participant explains in detail why he is different from Syrians:

> *"Our war is not like the Syrians; we fled during the war, we did not surrender the country because ISIS took over Syria completely, but in our country, there are seven tribes there are Turks, Turkmens, Tajiks, Uzbeks, Hazaras, we are Tajiks. Now it is our war; he says it is my country; he says it is my country. However, now it is like rape, let America come, Russia come, let the British come, I will fight now. Now brother cannot kill brother" (Nimet, Afghan, 25).*

The uncertainty of the enemy and the 'advantage' of migrating rather than fighting was stated:

> *"…I did not want war. There are too many sides; our enemy does not come from outside, so I did not want war. That is why I left [the country]. I never wanted this war... It is more advantageous to come to Türkiye than to stay in Syria because after staying at home there for a year or two, you go to war…" (Feyzullah, Syrian, 31).*

> *"For example, if someone were to stop me, he would say, 'You did not fight, etc.' I was already a 12-year-old child when I came to the country. If I were to go now, they all work with the intelligence service, and I do not want to be a mercenary in the hands of someone; I cannot be a martyr for their interests" (Kadir, Syrian, 24).*

Yuval-Davis (2007: 43) recalls Andersan's statement that "…just like the family, the nation can demand sacrifice– including death and killing." However, for the participants, it seems like the struggle for the homeland has been replaced by struggle for the family. However, as Hearn points out, although men individually suffer from war (in our example, men generally flee from war and conflict), "men's collective structural tent to increase rather than decrease" (Hearn, 2011: 50). Although it is seen that men are individual victims of war and conflict in their migration narratives, the issue of discussion is not the denial of war but the 'uncertainty of the enemy'.

6. CONCLUSION

Immigration to Türkiye from Syria and Afghanistan is due to violence, conflict, and economic instability in these source countries. As a result of the forced migration from Syria to Türkiye since 2011, approximately 3.5 million Syrians live in Türkiye. The migration of Afghans, some of which is irregular, has increased exponentially since 2018. Although Syrian and Afghan immigrants are discussed in the political, economic, and security context in Türkiye, their experiences as immigrant men are ignored. While men have to flee from their source countries due to conflict, insecurity, and poverty, they participate in the everyday life of the country they have just settled in, not only as immigrants but also as immigrant men. Although the migration patterns and statuses of Syrian and Afghan immigrants in Türkiye are different, men from both groups face expectations such as supporting or starting a family in their everyday lives. This study focuses on the challenges Syrian and Afghan men face while trying to maintain traditional gender roles in their new country and the masculinity-restoring discourses they develop. The discourse that supporting the family is a constituent of masculinity continues after migration. However, this time, they must confirm or continue their masculinity by finding a job in a new country. However, Syrian and Afghan men encounter and are affected by the gender order of the host society in various ways in everyday life. Although the transformative effect of the migration process on gender roles was observed within the scope of the field research, we can say that Syrian and Afghan men continue to tend to preserve traditional gender roles. Immigrant men strive to strengthen their positions by developing strategies such as 'not getting involved in the problem and social distance', 'ignoring and trivialising' and 'building discourses that repair their masculinity' against the discourses directed at them from the local people in everyday encounters. It is noteworthy that immigrant men observe social distance among themselves due to the attitudes they encounter every day, especially the uncertainty of their legal status in Türkiye, and that they adopt the rule of 'not getting involved in problems'.

REFERENCES

Akis Kalaylıoğlu, Y. (2014). Uluslararası göç bağlamında Bourdieu'nun kavramları: Ankara'da yaşayan İranlılar örneği. İdealkent Kent Araştırmaları Dergisi, 5(14), 182-205.

Bartolomei, M. R. (2010). Migrant male domestic workers in comparative perspective: four case studies from Italy, India, Ivory Coast, and Congo. *Men and Masculinities, 13*(1), 87-110. https://doi.org/10.1177/1097184X10382882

Belabbas, S., Bijak, J., Modirrousta-Galian, A. & Nurse, S. (2022). From conflict zones to Europe: Syrian and Afghan Refugees' journeys, stories, and strategies. *Social Inclusion, 10*(4), 211-221. https://doi.org/10.17645/si.v10i4.5731

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) (2023, March). Türkiye Bilgi Notu. Retrieved from https://www.unhcr.org/tr/wp-content/uploads/sites/14/2024/04/Bi-annual-fact-sheet-2024-02_Turkiye_FINAL_25March-TUR.pdf

Bozok, M. & Bozok N. (2019). The household, the street and the labour market: masculinities and homosocial solidarity networks of Afghan migrant boys in a squatter neighbourhood in Istanbul. *NORMA: International Journal for Masculinities Studies, 14*(2), 96-111. https://doi.org/10.1080/18902138.2018.1519241

Bozok, M. (2019). Göç sonucu yaşanan erkeklik krizlerinin bir yüzü olarak erkekliğin kaybı. *Journal of Economy Culture and Society,* (60), 171-185. https://doi.org/10.26650/JECS2019-0035

Butler, J. (2010). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. New York & London: Routledge.

Castles S., De Haas H., and Miller M. J. (2014). *The age of migration: The international movements in the world* (5th ed.). New York: Palgrave Macmillan.

Charsley, K. A. H., & Wray, H. (2015). Introduction: The invisible (migrant) man. *Men and Masculinities, 18*(4), 403-423. https://doi.org/10.1177/1097184X15575109

Connell, R.W. (2005). *Masculinities* (2nd ed.). Berkeley & Los Angeles: University of California Press.

Creswell, J. W. (2019). Karma yöntem araştırmalarına giriş, (Second Volume.). Pegem Akademi.

Crossley, P. & Pease, B. (2009). Machismo and the construction of immigrant Latin American masculinities. In Mike Donaldson, Raymond Hibbins, Richard Howson and Bob Pease. (Eds.), *Migrant men: Critical studies of masculinities and the migration experience* (pp. 115-134). New York: Routledge.

Çarpar, M. C & Göktuna Yaylacı, F. (2021). Forced migration as a crisis in masculinity: a sociological approach to refugee men's remasculinization strategies in Turkey, *Journal of Refugee Studies, 34*(4), 3846-3870. https://doi.org/10.1093/jrs/feaa138

Danış, A. D., Taraghi C. & Pérouse J.F. (2009). "Integration in Limbo": Iraqi, Afghan, Maghrebi and Iranian migrants in Istanbul. In Kirişçi, K.& İçduygu, A. (Eds.), *Land of diverse migrations challenges of emigration and immigration in Turkey* (pp: 443-636). İstanbul: İstanbul Bilgi University Press.

Demir, E. (2022). Türkiye'de yaşayan Afgan göçmenlerin göç süreçleri: sosyal ağların rolü. (Unprinted Master's Thesis). Social Science University of Ankara.

Echavez, C. R., Mosawi, S., & Pilongo, L. W. (2016). *The other side of gender inequality: Men and masculinities in Afghanistan.* Afghanistan Research and Evaluation Unit.

Erdoğan, M. M. (2022). *Syrians Barometer 2021: "A Framework for achieving social cohesion with Syrians in Türkiye".*

Gülerce, H. & Demir, E. (2021). Zorunlu göç sürecinde sosyal ağlar; Şanlıurfa'daki Suriyeli sığınmacılar. Journal of Social Policy Conferences, 81, 185-211. https://dx.doi.org/10.26650/jspc.2021.81.973727

Hakimi, A. A. (2023). 'Good men don't elope': Afghan migrant men's discourses on labour migration, marriage and masculinity. *History and Anthropology, 34*(2), 260-283. https://doi.org/10.1080/02757206.2020.1865342

Hearn, J. (2011). Men/Masculinities: War/Militarism–searching (for) the obvious connections? In Annica Kronsell & Erika Svedberg (Eds.), *Making gender, making war: Violence, military and peacekeeping practices* (pp. 47-63). Routledge.

Hibbins, R. & Pease, B. (2009). Men and masculinities on the move, In Mike Donaldson, Raymond Hibbins, Richard Howson and Bob Pease (Eds.), *Migrant men: Critical studies of masculinities and the migration experience* (pp. 1-19). New York: Routledge.

Huizinga, R. P. & Van Hoven, B. (2021). Hegemonic masculinities after forced migration: exploring relational performances of Syrian refugee men in The Netherlands. *Gender, Place & Culture, 28*(8), 1151-1173. https://doi.org/10.1080/0966369X.2020.1784102

Kahya Nizam, Ö. & Sallan Gül, S. (2017) Türkiye'de mültecilere yönelik yerleşim politikaları ve uydu kentler: güvenlik kıskacında yaşamlar, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* (22) pp. 1385-1410.

Kandiyoti, D. (1988). Bargaining with patriarchy. *Gender and Society, 2*(3): 274-290.

Karadağ, S. (2021). Ghosts of Istanbul: Afghans at the margins of precarity. *Association for Migration Research* (GAR).

Körükmez, L., Karakılıç, İ. Z., & Danış, D., (2020). Exigency, negotiation, change: The work experiences of refugee women and gender relations. Association for Migration Research (GAR).

Kümbetoğlu, B. (2008). Sosyolojide ve antropolojide niteliksel yöntem ve araştırma. Bağlam.

Leyla Kuzu, Ş. (2020). Başarı ve yaşama tutunma arasında Gaziantep'teki "Suriyeli Kadınlar"ın deneyimleri. In M. Nuri Gültekin & Mustafa Doğanoğlu (Eds.) *Gaziantep'teki Suriyeliler başarı hikâyeleri* (pp.107-119). Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Yayınları

Leyla Kuzu, Ş. (2023). Göç sürecinde kadınlık ve erkekliğin yeniden inşası: saha araştırmasından notlar. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 25*(4), 1883-1900. https://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1338779

Mungai, N. W. & Pease, B. (2009). Rethinking masculinities in the African diaspora, In Mike Donaldson, Raymond Hibbins, Richard Howson and Bob Pease (Eds.), *Migrant men: Critical studies of masculinities and the migration experience* (pp. 96-114). New York: Routledge.

Näre, L., (2010). Sri Lankan men working as cleaners and carers: negotiating masculinity in Naples. *Men and Masculinities, 13*(1), 65-86. https://doi.org/10.1177/1097184X10382881

Neuman, W. L. (2013). Toplumsal araştırma yöntemleri. Nitel ve Nicel Yaklaşımlar -Second Volume, (Trans. S. Özge), İstanbul: Yayın Odası.

Pease, B. (2009). Immigrant men and domestic life renegotiating the patriarchal bargain? In Mike Donaldson, Raymond Hibbins, Richard Howson and Bob Pease (Eds.), *Migrant men: Critical studies of masculinities and the migration experience* (pp. 79-95). New York: Routledge.

Presidency of Migration of Management (2024, March) International Protection. Republic of Türkiye Ministry of Interior Presidency of Migration of Management. Retrieved from https://en.goc.gov.tr/international-protection17

Presidency of Migration of Management (2024, March) Irregular Migration. Republic of Türkiye Ministry of Interior Presidency of Migration of Management. Retrieved from https://en.goc.gov.tr/irregular-migration.

Sallan Gül S., Türkmen E., & Kahya Nizam Ö. (2020). Türkiye'de mültecilik, kadınlık ve toplumsal cinsiyet: Isparta uydu kentinde yeni bir kadınlık inşası mümkün mü?. In Songül Sallan Gül, Saniye Dedeoğlu & Özlem Kahya Nizam. (Eds.), Türkiye'de mültecilik, zorunlu göç ve toplumsal uyum (pp: 310-340). İstanbul: Bağlam Yayınları.

Sharan, B. M. (2018). Nitel araştırma desen ve uygulamalar için bir rehber, (Trans. S. Turan). Ankara: Nobel.

Suerbaum, M. (2022). *Masculinities and displacement in the Middle East: Syrian refugees in Egypt.* Great Britain: IB Tauris.

Ünlütürk, Ç. & Topaloğlu, F. (2023). Türkiye›ye yönelen Afgan göçünü toplumsal cinsiyet gözlüğüyle okumak. Mülkiye Dergisi, 47(1) 170-197.

Van Raemdonck, A. (2023). Syrian refugee men in 'double waithood': ethnographic perspectives on labour and marriage in Jordan's border towns. Gender, Place & Culture, 30(5), 692-713. https://doi.org/10.1080/0966369X.2023.2178390

Yuval-Davis, N. (2007). *Cinsiyet ve millet.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics ()Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler.

2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 02.10.2024 **√Accepted/Kabul:** 02.03.2025
DOI:10.30794/pausbed.1560364
Research Article/Araştırma Makalesi

Kılıç, Y., Akyılmaz, B. (2025). "Borsa İstanbul'da İşlem Gören Bankaların Hirose Yöntemiyle Marka Değerlerinin Belirlenmesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 68, ss. 453-.465.

BORSA İSTANBUL'DA İŞLEM GÖREN BANKALARIN HİROSE YÖNTEMİYLE MARKA DEĞERLERİNİN BELİRLENMESİ

Yunus KILIÇ*, Burhan AKYILMAZ**

Öz

Bu çalışmanın amacı, Borsa İstanbul'da işlem gören 12 adet bankanın 2022 yılı marka değerlerini hesaplamaktır. Bu doğrultuda çalışmada, 2018-2022 yıllarına ait mali tablo verileri ve Hirose yöntemi kullanılarak, bankaların marka değerleri sıralaması yapılmıştır. Hirose modeli; Japonya Ekonomi, Ticaret ve Sanayi Bakanlığı Marka Değerleme Komitesi tarafından 2002 yılında geliştirilmiştir. Yöntemde, muhasebe verilerine dayalı tescilli formüller uygulanmaktadır. Hirose modeli; prestij değişkeni, sadakat değişkeni ve genişleme değişkeninin bir fonksiyonu şeklinde hesaplanan ve nicel verilere dayalı bir değerleme yöntemidir. Bu açıdan, mali verilere dayalı objektif bir değerleme yöntemi olarak değerlendirilmektedir. Hirose modelinden elde edilen bulgulara göre, 2022 yılı için marka değeri en yüksek üç banka sırasıyla Türkiye Garanti Bankası A.Ş., QNB Finansbank A.Ş. ve Akbank T.A.Ş. iken marka değeri en düşük üç banka ise sırasıyla ICBC Turkey Bank A.Ş., Albaraka Türk Katılım Bankası A.Ş. ve Şekerbank T.A.Ş. olmuştur.

Anahtar kelimeler: *Marka değerleme, Hirose yöntemi, Bankacılık sektörü, Borsa İstanbul.*

DETERMINATION OF BRAND VALUES OF BANKS TRADED ON BORSA ISTANBUL USING THE HIROSE METHOD

Abstract

The aim of this study is to calculate the 2022 brand values of 12 banks traded in Borsa Istanbul. In this direction, in the study, the brand values of the banks were ranked by using the financial statement data for the years 2018-2022 and the Hirose method. The Hirose model was developed in 2002 by the Brand Valuation Committee of the Ministry of Economy, Trade and Industry of Japan. In the method, proprietary formulas based on accounting data are applied. Hirose model: It is a valuation method based on quantitative data calculated as a function of prestige driver, loyalty driver, and expansion driver. In this respect, it is considered an objective valuation method based on financial data. According to the findings obtained from the Hirose model, the three banks with the highest brand value for 2022 are Türkiye Garanti Bankası A.Ş., QNB Finansbank A.Ş., and Akbank T.A.Ş., while the three banks with the lowest brand value are ICBC Turkey Bank A.Ş., Albaraka Türk Katılım Bankası A.Ş., and Şekerbank T.A.Ş.

Keywords: *Brand valuation, Hirose method, Banking sector, Borsa Istanbul.*

*Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Sigortacılık Bölümü, ANTALYA.
e-posta: yunuskilic@akdeniz.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-9758-5118)
**Dr. Öğr. Üyesi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme bölümü GAZİANTEP.
e-posta:burhan.akyilmaz@hku.edu.tr , (https://orcid.org/0000-0003-4039-9442)

1. GİRİŞ

Günümüzde küreselleşmenin doğal sonuçlarından biri olarak işletmeler ürettikleri ürünleri dünyanın tüm ülkelerinde satabilme potansiyeline sahip olmuşlardır. Küreselleşme ve teknolojinin getirdiği kolaylıklar, işletmelerin olası pazarlarının çok fazla gelişmesine imkân sağlamıştır. Her işletme için ortaya çıkabilecek bu imkânlar iş dünyasında yaşanan rekabeti oldukça yüksek bir seviyeye getirmiştir. Bu rekabetle mücadele etmek için işletmeler, rakiplerinden farklılaşmak ve daha fazla pazar payına sahip olmak adına ürün kalitelerini artırmak, fiyatları düşürmek ya da benzersiz ürünler üretmeyi denemişlerdir. Fakat yaşadığımız bu teknoloji çağında, bu tarz farklılaşma çabaları kısa sürede kopyalanabilmekte ve benzer ürünler piyasaya sunulabilmektedir. Bu sebeple işletmeler kendilerini rakiplerinden farklı kılacak ve bu farklılığı kalıcı bir hale getirecek olan markalara ihtiyaç duymuşlardır (Can ve Sağlam, 2021: 110).

Bir işletmenin ürün ya da hizmetlerini rakiplerinden ayırt etmek amacıyla "marka" kavramı ortaya çıkmıştır. Marka, belirli bir ürünün satıcısını veya üreticisini tanımlamak için "bir isim, terim, işaret, sembol, tasarım veya bunların birleşimi" olarak tanımlanmaktadır (Kotler vd., 2020: 240). Aaker (1991) ise markayı, bir satıcı tarafından piyasaya sunulan mal ya da hizmetin tanımlanabilmesi ve bu mal ya da hizmetin rakiplerin mal ya da hizmetlerine göre farklılıklarının belirlenebilmesi amacıyla oluşturulan ayırt edici isim ve semboller (ambalaj tasarımı, logo) olarak tanımlamaktadır (Aaker, 1991: 31).

Ekonomik açıdan markalar hem arz hem de talep eğrilerini etkileyerek değer yaratırlar. Talep tarafında, belirli bir satış hacmi ile bir ürünün daha yüksek bir fiyata satılmasına olanak tanırlar. Güçlü markalar, satış hacimlerini artırabilir ve müşteri kaçırma oranlarını azaltabilirler. Karmaşık ve doygun bir pazarda markalar, işlevsel ve duygusal özellikler sunarak tüketici seçiminde temel bir rol oynarlar. Dolayısıyla firmanın daha istikrarlı bir talep düzeyine ulaşmasını sağlarlar. Yeni müşteriler edinmenin maliyetinin mevcut müşterileri elde tutmanın maliyetinden 10 veya 20 kat daha fazla olduğu düşünülürse, marka bariz ekonomik faydalar sağlar. Güçlü markalar ayrıca, markayla ilişkili değerleri yeni ürün veya hizmet kategorilerine aktarma yeteneğine de sahiptir. Tedarik tarafında markalar, distribütörlerin sadakatini artırarak, personel işe alma ve elde tutma maliyetlerini iyileştirerek, sermaye maliyetlerini iyileştirerek ve son olarak daha büyük hacimler yoluyla ölçek ekonomilerini artırarak işletme maliyetlerini azaltabilirler (Salinas, 2009: 19-20).

Feldwick'in tanımına göre marka değeri, bir markanın satışından sonra ya da bilançoda yer aldığında ayrı bir varlık olarak temsil ettiği toplam değeri ifade etmektedir (Can ve Sağlam, 2021: 111). Marka değeri (brand equity) üç farklı anlamda kullanılmaktadır: marka değeri (brand value), bir markanın ayrı bir varlık olarak toplam değerini; marka gücü (brand strenght), tüketicilerin bir markaya olan bağlılığının gücünün bir ölçüsü; marka tanımı (brand description), tüketicinin marka hakkında sahip olduğu çağrışımların ve inançların bir açıklaması (Feldwick, 1996: 85). Marka değerleme, çeşitli amaçlar için kullanılabilir. Bu amaçlar şunlardır: firma satın almaları ve birleşmeleri, marka alım satımları, franchising ve lisans anlaşmaları, firma yatırımcı ilişkileri, firmanın kredi ilişkileri (Gökbayrak, 2019: 13-14). Marka değeri tanımları genel olarak iki kategoriye ayrılır. Bazı tanımlar finansal bakış açısına dayalıdır ve bir markanın firma için değerini vurgulamaktadır. Diğer tanımlar ise marka değerini tüketici için bir markanın değeri olarak tanımlayan tüketici bakış açısına dayanmaktadır (Pappu vd., 2005: 144).

Marka değeri iki düzeyde önemlidir. Makro veya firma düzeyinde, yatırımcıların ve finansal analistlerin algısını etkiler ve ardından firmaların hisse senedi fiyatlarının belirlenmesinde rol oynar (Simon ve Sullivan, 1993: 31). Mikro düzeyde veya tüketici düzeyinde, satın alma niyeti de dahil olmak üzere davranışsal sonuçları olumlu yönde etkiler (Cobb-Walgren vd., 1995: 26). Marka değeri, işletmeler açısından önemli olduğu kadar aynı kategoride çok fazla ürün seçeneği ile karşı karşıya kalan tüketiciler açısından da oldukça önemli bir konuma sahiptir. Markanın sahip olduğu kalite, tüketicisine güvence sunarak o ürün ya da hizmete olan talebin yaratılmasını veya artmasını sağlamaktadır. Ürün ya da hizmet, tüketicisine işlevsel olarak fayda sunarken, marka, bu işlevsellikten öte ürünün ya da hizmetin değerini artıran isim, sembol ya da tasarımları kapsamaktadır (Alper ve Aydoğan, 2017: 141).

Gerek işletmeler açısından gerekse tüketiciler açısından sahip olduğu öneme binaen marka değerinin ölçülmesi amacıyla çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Bu yöntemler tüketici temelli, finansal ve karma yöntemler olarak kategorize edilmektedir.

Bu çalışmada, ekonomik büyüme ve kalkınmada önemli rolü bulunan ve finans sektörünün öncüleri arasında bankaların marka değeri Hirose yöntemi ile tespit edilmiştir. Kalkınma ekonomisi literatürüne göre sermaye

birikimi ekonomik büyümenin altında yatan anahtar faktörlerdendir. Bu görüşe göre, bankalar yurtiçindeki tasarrufu artırmak ve yabancı sermayeyi de yurtiçine getirmek suretiyle büyümeye katkı sağlarlar (Beck vd., 1999: 1). Gelişmekte olan ülkelerde sermaye birikiminin yetersiz olması, ülkelerin büyümesinde önemli bir engel teşkil etmektedir. Bu sebeple, bankalar tarafından ekonomik büyümeye katkı sağlayacak sektörlere sağlanacak krediler anahtar bir öneme sahiptir. Ayrıca, bankacılık sektörü mevcut sermayeyi daha verimli olabilecek alanlara aktarma yönünde çaba sarf ederek kurumsal yapıdaki zayıflıkların neden olduğu sorunların da önüne geçmede kritik bir rol oynamaktadır (Tandoğan ve Özyurt, 2013: 53). Hem finansal sektör hem ekonomik büyüme açısından önemi ele alınarak bankacılık sektörü bu çalışmanın örneklemini oluşturmaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Marka değerleme yöntemleri literatürde farklı şekillerde sınıflandırılmıştır. Cravens ve Guilding (1999: 58) marka değerleme yöntemlerini; maliyet temelli, piyasa temelli, gelir temelli ve formül temelli olmak üzere dört başlıkta sınıflandırırken Roll (2016:1) ve Salinas (2009: 57-58) marka değerleme yaklaşımlarını; maliyet yaklaşımı, pazar yaklaşımı ve gelir yaklaşımı şeklinde üç başlıkta ele almıştır. Moisescu (2007) ise marka değerleme yöntemlerini; davranış/tüketici temelli, finansal temelli ve karma yöntemler olarak üç sınıfta kategorize etmiştir. Eyiler ve Yıldırım (2019: 60) Moisescu tarafından yapılan sınıflandırmayı Şekil 1'deki gibi alt yaklaşımları ile görselleştirmiştir.

Çalışmanın yöntemini oluşturan Hirose yöntemi Şekil 1'de yer alan sınıflandırmada da görüleceği üzere gelir yaklaşımına dayalı bir yöntem olarak değerlendirilmektedir. Literatürde Hirose yönteminin bankacılık sektörü üzerine yapılan çalışmalarda nadiren kullanıldığı görülmektedir. Divanoğlu vd. (2019), Borsa İstanbul'da işlem gören bankaların marka değerlerini Hirose yöntemini kullanarak hesaplamışlardır. 2014-2018 yıllarına ait verileri kullanan araştırmacılar analizler sonucunda, marka değeri en yüksek olan bankanın Garanti Bankası, en düşük olan bankanın ise Türkiye Kalkınma Bankası olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. BİST Sürdürülebilirlik Endeksi'nde işlem gören altı bankanın marka değerlerini Hirose yöntemiyle ölçen Karaömer ve Oypan (2020), veri dönemi olarak 2014-2018 yıllarını ele almışlardır. Analizler sonucunda Divanoğlu vd. (2019) çalışmasına benzer şekilde marka değeri en yüksek bankanın Garanti Bankası olduğu tespit edilirken en düşük marka değerine sahip banka ise Halkbank olmuştur. İşseveroğlu (2021), Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankalarının marka değerini Hirose metodu yaklaşımıyla hesaplamıştır. 2016-2020 yıllarına ait verileri kullanan yazar beş katılım bankasını analizine dahil etmiştir. Analiz sonuçlarına göre Türkiye Finans Katılım Bankasının en yüksek marka değerine sahip olduğu, Albaraka Türk'ün ise en düşük marka değerine sahip olduğu tespit edilmiştir.

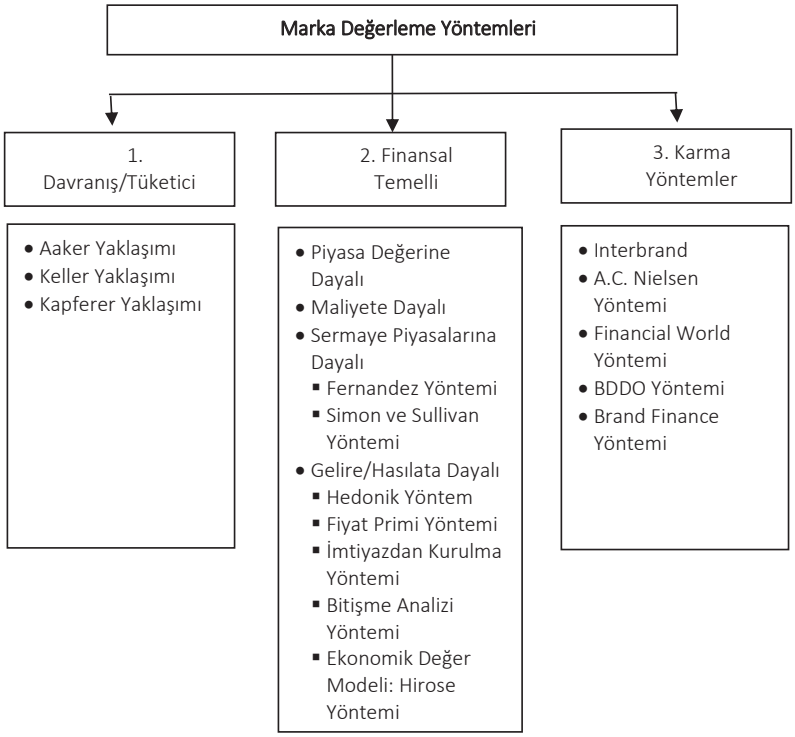

Şekil 1: Marka Değerleme Yöntemleri (Kaynak: Eyiler ve Yıldırım, 2019: 60)

Literatürde, Hirose yönteminin çeşitli sektörlerdeki işletmelerin marka değerlerinin hesaplanmasında sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Tablo 1, Hirose yöntemi kullanılarak yapılan marka değerlemesi çalışmalarını özetlemek amacıyla hazırlanmıştır. Tabloda, araştırmanın yılına, yazarlarına, veri yıllarına, örneklemde yer alan sektör ya da işletmelere ve çalışmaların özet bulgularına yer verilmiştir.

Tablo 1: Hirose Yöntemiyle Literatürde Yapılan Araştırmaların Özeti

Yıl	Yazar/lar	Veri Yılı	Örneklem	Bulgular
2015	Zengin ve Güngördü	2010-2014	BİM, Migros, Tesco Kipa, Kiler, CarrefourSa,	Marka değeri en yüksek şirket Migros; en düşük Tesco Kipa'dır.
2017	Alper ve Aydoğan	2009-2016	BİST Metal Eşya Makine ve Gereç Yapım Sektörü	Hirose yöntemiyle hesaplanan marka değeri ile finansal performans göstergeleri ROE ve ROA arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.
2017	Uygurtürk vd.	2011-2015	Seramik Sektörü	Kütahya Porselen Sanayi A.Ş.'nin marka değeri Ege Seramik San. ve Tic. A.Ş.'den daha yüksektir.
2018a	Çam vd.	2013-2017	Türk Traktör, Tofaş, Ford Otosan, Anadolu Isuzu, Karsan, Otokar	Hirose yönteminde yer alan değişkenlerden sadece prestij değişkeninin firma değeri üzerinde etkisi olduğu tespit edilmiştir.
2018b	Çam vd.	2013-2017	Türk Traktör, Tofaş, Ford Otosan, Anadolu Isuzu, Karsan, Otokar	Marka değeri en yüksek şirket Ford Otosan; en düşük Karsan'dır.
2019	Ceylan	2008-2018	Gıda Sektörü	Marka değerinden aktif kârlılığa doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
2019	Eyiler ve Yıldırım	2012-2016	Kuyumculuk Sektörü	Gizlilik taahhüdü sebebiyle işletme isimlerine çalışmada yer verilmemiştir.
2019	Gökbayrak	2013-2017	Vakko Tekstil	Vakko Tekstilin marka değeri belirlenmiştir. Marka değeri hesabında ihracatın önemi vurgulanmıştır.
2020	İşseveroğlu	2014-2018	Emeklilik ve Sigorta Şirketleri	Marka değeri en yüksek şirket Anadolu Hayat Emeklilik iken en düşük Cigna Finans Emeklilik Hayat'tır.
2020	Uygurtürk ve Yılmaz	2014-2018	Tekstil, Giyim Eşyası ve Deri Sektörü	Marka değeri en yüksek şirket Yataş; en düşük Diriteks'tir.
2021	Can ve Sağlam	2016-2020	Arçelik, Vestel, Tofaş ve Ford Otosan	Arçelik ve Vestel'in marka değeri şirket değerinin üzerindeyken Ford Otosan ve Tofaş'ta marka değeri şirket değerinin altındadır.
2021	Kaval	2015-2019	İçecek Sektörü	Marka değeri en yüksek şirket Anadolu Efes; en düşük Pınar Su'dur.
2022	Akyüz vd.	2017-2021	Kâğıt ve Kâğıt Ürünleri Sanayi Sektörü	Marka değeri en yüksek şirket Mondi Turkey; en düşük Kaplamin Ambalaj'dır.
2022	Kılıçarslan ve Sucu	2016-2020	BİST'te İşlem Gören Aracı Kurumlar	Marka değeri en yüksek şirket Gedik Yatırım'dır. Likidite oranları ile marka değeri arasında negatif yönlü ilişki bulunmuştur.

Tablo 1, Hirose yönteminin ülkemizde marka değerlemesinde sıklıkla kullanıldığını ortaya koymaktadır. Literatürdeki çalışmalara benzer olarak bu çalışmada da Hirose yöntemi kullanılarak bankacılık sektöründe yer alan bankaların marka değerlemesi yapılmıştır. Covid-19 pandemisi birçok sektörü direkt olarak etkilediği gibi bankacılık sektörü üzerinde de oldukça büyük etkiler göstermiştir. Covid-19 dönemi sonrasında bankacılık sektöründe bildiğimiz kadarıyla marka değerlemesi ile ilgili bir araştırma olmadığı için çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu bölümde araştırmanın örneklemi, araştırmanın kapsam ve sınırlılıkları, araştırmada kullanılan değişkenler ve veri seti ile araştırmanın yöntemi olan Hirose metodu tanıtılmıştır.

3.1. Örneklem ve Veri

Araştırmanın örneklemini Borsa İstanbul'da işlem gören ve bankacılık sektöründe faaliyet gösteren işletmeler oluşturmaktadır. 2022 yılı sonu itibariyle sektörde yer alan işletmeler Tablo 2'de sunulmuştur. Tablo 2'de ilgili sektörde 12 işletmenin yer aldığı görülmektedir.

Tablo 2: Araştırmanın Örneklemi

No	Şirket Unvanı
1	Akbank T.A.Ş.
2	Albaraka Türk Katılım Bankası A.Ş.
3	ICBC Turkey Bank A.Ş.
4	QNB Finansbank A.Ş.
5	Şekerbank T.A.Ş.
6	Türkiye Garanti Bankası A.Ş.
7	Türkiye Halk Bankası A.Ş.
8	Türkiye İş Bankası A.Ş.
9	Türkiye Kalkınma ve Yatırım Bankası A.Ş.
10	Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş.
11	Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.
12	Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.

Hirose yönteminin kullanılabilmesi için işletmelerin 5 yıllık bilanço ve gelir tablosu verilerinden yararlanmak gerekmektedir. Bu kapsamda çalışmada, 2018-2022 yıllarına ait veriler kullanılarak bankaların 2022 yılı marka değerlemesi yapılmıştır. 2023 yılında Türkiye'de hızlı bir faiz artışı sürecine girilmiş ve bu durum 2024 yılında da devam etmiştir. Faiz artırımının bankaların gelir ve gider kalemlerinde önemli ve olağanın dışında değişiklikler yaratabileceği düşünüldüğünden bu volatiliteden kaçınmak adına bu yıllara göre faiz açısından daha durağan bir olan 2022 yılı çalışmanın veri yılını oluşturmuştur. Bankacılık sektörünün mali tablo verilerinin diğer sektörlere kıyasla farklılık arz etmesinden dolayı Hirose yönteminde yer alan bazı mali değişkenler bankaların mali tablolarında yer almamaktadır. Bu nedenle modelde yer alan değişkenler bankacılık sektörüne özgü değişkenlerle eşleştirilmiş olup bu eşleştirmeye Tablo 3'te detaylı bir biçimde yer verilmiştir. Literatürde Hirose yöntemi kullanılarak bankacılık sektörüne özgü yapılan araştırmalarda, bu değişkenler bankacılık sektörü için benzer şekilde uyarlanmıştır (Wang ve Yu, 2015; Tungalag vd., 2019: 177; Divanoğlu vd., 2019: 2570 Karaömer ve Oypan, 2020: 194).

Tablo 3: Hirose Modeli Değişkenlerinin Bankacılık Sektörüne Uyarlanması

Hirose Yönteminde Kullanılan Değişken	Bankacılık Sektörüne Eşleştirilen Değişken
Satışlar	Faiz Gelirleri + Alınan Ücret ve Komisyonlar
Satılan Malın Maliyeti	Faiz Giderleri + Verilen Ücret ve Komisyonlar
Faaliyet Giderleri	Diğer Faaliyet Giderleri
Ana Faaliyet Konusu Dışındaki Gelirleri	Diğer Faaliyet Gelirleri
Yurt Dışı Satışlar	Türev Finansal İşlemler + Kambiyo İşlemleri
Reklam ve Promosyon Giderleri	Reklam ve İlan Giderleri

Hirose yönteminde yer alan değişkenler Tablo 3'teki gibi bankacılık sektöründe uyarlanmıştır. Araştırmanın örnekleminde Tablo 2'de görüldüğü üzere katılım bankaları da yer almaktadır. Katılım bankaları faizsiz bankacılık

esasına dayanarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu bankalar için satışlar değişkeni için (kâr payı gelirleri + alınan ücret ve komisyonlar), satılan malın maliyeti değişkeni için (kâr payı giderleri + verilen ücret ve komisyonlar) uyarlaması yapılmış olup diğer değişkenler Tablo 3'te konvansiyonel bankalar için belirlenen değişkenlerle aynı değişkenler olarak uyarlanmıştır. Yapılan uyarlama sonucu tüm yıllar için hesaplanan değişkenler Hirose modeline dahil edilmiştir.

3.2. Yöntem: Hirose Modeli

Çalışmada kullanılan "Hirose" modeli; Japonya Ekonomi, Ticaret ve Sanayi Bakanlığı Marka Değerleme Komitesi tarafından 2002 yılında geliştirilmiştir. Yöntemde, muhasebe verilerine dayalı tescilli formüller uygulanmaktadır (Salinas, 2009: 194). Bu model üç marka işlevine dayalı olarak hesaplanmaktadır:

• Prestij Değişkeni (Prestige Driver) olarak adlandırılan fiyat avantajı,

• Sadakat Değişkeni (Loyalty Driver) olarak anılan müşteri sadakati,

• Genişleme Değişkeni (Expansion Driver) olarak anılan marka genişletme gücü.

Modelde marka değeri; prestij, sadakat ve genişleme değişkenleri ile risksiz faiz oranının bir fonksiyonu olarak ifade edilmektedir (Hirose vd., 2002: 13).

$$MD = f\,(PD, SD, GD, r_f)$$

MD: Marka değeri

PD: Prestij değişkeni

SD: Sadakat değişkeni

GD: Genişleme değişkeni

r_f: Risksiz faiz oranı

$$MD = \frac{PD}{r_f} \times SD \times GD$$

3.2.1. Prestij Değişkeni

Fiyat primi, bir ürünü rakipler tarafından belirlenen fiyatlardan sürekli olarak daha yüksek fiyatlarla satma yeteneğini gösterir (Salinas, 2009: 195). Toplam marka değerinin bu bileşeninin değeri şu şekilde hesaplanır (Hirose vd., 2002: 13):

PD = Fazla Kâr Oranı × Marka İlişkilendirme Oranı × Satışların Maliyeti

$$PD = \frac{1}{5}\sum_{i=-4}^{0}\left\{\left(\frac{S_i}{SMM_i} - \frac{S_i^*}{SMM_i^*}\right) \times \frac{RPG_i}{FG_i}\right\} \times SMM_0$$

PD: Prestij Değişkeni

S: Satışlar

SMM: Satılan Malın Maliyeti

S_i^* : Karşılaştırılan Firmanın Satışları

SMM_i^*: Karşılaştırılan Firmanın Satılan Mallarının Maliyeti

RPG: Reklam ve Promosyon Giderleri

FG: Faaliyet Giderleri

3.2.2. Sadakat Değişkeni

Sadakat değişkeni hesaplamasının temel mantığı, son derece sadık müşterilerin varlığının zaman içinde istikrarlı bir satış rakamı sağlamasıdır (Salinas, 2009: 197). Sadakat değişkeni matematiksel olarak şu şekilde ifade edilir (Hirose vd., 2002: 14):

$$SD = \frac{\mu_c - \sigma_c}{\mu_c}$$

SD : Sadakat Değişkeni

μ_c : Satılan Malın Maliyetinin Son 5 Yıllık Ortalaması

σ_c : Satılan Malın Maliyetinin Standart Sapması

3.2.3. Genişleme Değişkeni

Genişleme değişkeni, güçlü bir markanın benzer veya farklı sektörlere, pazarlara ve coğrafi bölgelere yayılabileceği varsayımı üzerine kuruludur. İki ana göstergeden oluşur (Salinas, 2009: 198):

1. Coğrafi genişleme kapasitesinin ölçüsü: yurtdışı satışların büyüme oranı.

2. İlgili olmayan sektörlere genişleme kapasitesinin ölçüsü: şirketin en büyük iş alanı olan çekirdek olmayan sektörlerdeki satışların büyüme oranı.

Matematiksel ifadesi şu şekildedir (Hirose vd., 2002: 14):

$$GD = \frac{1}{2}\left\{\frac{1}{2}\sum_{i=-1}^{0}\left(\frac{SO_i - SO_{i-1}}{SO_{i-1}} + 1\right) + \frac{1}{2}\sum_{i=-1}^{0}\left(\frac{SX_i - SX_{i-1}}{SX_{i-1}} + 1\right)\right\}$$

SO: Firmanın Yurt Dışı Satışları

SX: Firmanın Ana Faaliyet Konusu Dışındaki Gelirleri

Günümüzde marka değerinin artırılmasının önemi anlaşılmış olup, ölçülemeyen bir değerin yönetilemeyeceği prensibinden hareketle, marka değerini açıklamak için çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Finansal açıdan marka değerlemesi yaparken, 2002 yılında Japonya Ekonomi, Ticaret ve Endüstri Bakanlığı tarafından geliştirilen Hirose Yöntemi, marka değerini hâsılata dayalı olarak hesaplayabilmesi, uygulanabilirliği ve kullandığı verilerin kolaylıkla bulunabilir veya hesaplanabilir olması nedeniyle diğer yöntemlere göre daha fazla tercih edilmektedir. (Gökbayrak, 2019: 23).

3.3. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Bu araştırma, Borsa İstanbul'da işlem gören bankacılık sektörü işletmelerini incelemektedir. Bu doğrultuda, 2022 yılı itibariyle bu kapsama giren 12 banka araştırmanın kapsamına dahil edilmiştir.

Hirose modeline göre marka değeri hesaplanırken genel olarak işletmelerin satışlarından, maliyetlerinden ve gider kalemlerinden yol çıkılmaktadır. Bilindiği üzere, bankacılık sektörünün kendi dinamiklerinde gelir ve gider kalemleri bu isimlerle adlandırılmamaktadır. Bu gerekçeyle, Hirose modeli bankacılık sektörü mali kalemlerine göre uyarlanmıştır (bkz: Tablo 3).

Hirose modeli bileşenlerinden olan genişleme değişkeninde yurtdışı satışlar kalemi yer almaktadır. Çalışmada, yurtdışı satışlar kalemi yerine bankacılık sektörü için türev finansal işlemler ve kambiyo işlemleri alınmıştır. Araştırmaya dahil edilen bankaların çoğunda türev finansal işlemler ve kambiyo işlemleri toplamı negatif değerler ortaya koyduğu için genişleme değişkeni hesaplamasında bu değerler göz ardı edilmiştir. Dolayısıyla, genişleme değişkeni orijinal modelden farklı olarak aşağıdaki gibi hesaplanmıştır:

$$GD = \frac{1}{2}\left\{\sum_{i=-1}^{0}\left(\frac{SX_i - SX_{i-1}}{SX_{i-1}} + 1\right)\right\}$$

4. BULGULAR

Bu bölümde, adım adım Hirose yönteminde yer alan değişkenlerin hesaplanmasına ve daha sonra bu değişkenler kullanılarak hesaplanan bankaların marka değerlemesine yer verilmiştir.

4.1. Prestij Değişkeni Hesaplanması

Prestij değişkeni hesaplanmasında ilk olarak her firmanın S/SMM oranı hesaplanır. Daha sonra her yıl için en küçük S/SMM oranı belirlenir ve her bir işletmenin S/SMM değeri en küçük S/SMM değerinden çıkarılır. Tablo 4'te yıllar itibariyle en küçük S/SMM oranına sahip bankalar ve oran değerleri yer almaktadır:

Tablo 4: Yıllara Göre En Düşük S/SMM Oranları

Banka Adı	Yıl	S/SMM Oranı
Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O	2018	1,554
Türkiye Halk Bankası A.Ş.	2019	1,387
Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	2020	1,523
Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O	2021	1,451
Türkiye Halk Bankası A.Ş.	2022	1,883

Her bankanın ilgili yıla ait S/SMM değeri Tablo 4'te verilen her yıla ait S/SMM oranından çıkarıldıktan sonra bulunan değerler, bankanın ilgili yılına ait RPG/FG oranı ile çarpılarak yeni bir oran elde edilir. Sonra bu oran toplanarak ortalaması alınır. Ardından ortalaması alınan değerler bankanın 2022 yılına ait SMM değerleri ile çarpılarak prestij değişkeni hesaplanır. Bankaların 2022 yılına ait prestij değerleri Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5: Bankaların Prestij Değişkeni Değerleri

No	Banka Adı	Prestij Değişkeni
1	Akbank T.A.Ş.	1.345.004.249
2	Albaraka Türk Katılım Bankası A.Ş.	17.173.495
3	ICBC Turkey Bank A.Ş.	5.680.964
4	QNB Finansbank A.Ş.	899.561.971
5	Şekerbank T.A.Ş.	12.589.168
6	Türkiye Garanti Bankası A.Ş.	1.598.894.152
7	Türkiye Halk Bankası A.Ş.	550.542.134
8	Türkiye İş Bankası A.Ş.	690.416.996
9	Türkiye Kalkınma ve Yatırım Bankası A.Ş.	8.543.364
10	Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş.	26.383.359
11	Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.	386.324.920
12	Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	581.231.637

4.2. Sadakat Değişkeni Hesaplanması

Sadakat değişkeni hesaplamasında işletmelerin son 5 yıllık satılan malın maliyeti kalemi kullanılır. Öncelikle işletmenin 5 yıllık SMM değerlerinin ortalaması alınır. Daha sonra SMM değerlerinin standart sapması hesaplanır. Son olarak ortalama SMM değerlerinden SMM'nin standart sapma değerleri çıkarılarak SMM'nin standart sapma değerine bölünür. Böylece, sadakat değişkeni hesaplanmış olur. Bankaların 2022 yılı için hesaplanan sadakat değişkenleri Tablo 6'da sunulmuştur. Türkiye Kalkınma ve Yatırım Bankası A.Ş.'nin ortalama SMM değeri SMM değerinin standart sapmasından küçük olduğu için bu bankaya ait sadakat değişkeni negatif çıkmıştır. Bu durum bankanın marka değerinin negatif değer vermesiyle sonuçlanacaktır.

Tablo 6: Bankaların Sadakat Değişkeni Değerleri

No	Banka Adı	SMM/5	Std. Sp. SMM	Sadakat Değişkeni
1	Akbank T.A.Ş.	28.356.770.800	16.206.441.197	0,74972
2	Albaraka Türk Katılım Bankası A.Ş.	3.193.492.200	1.656.814.706	0,92749
3	ICBC Turkey Bank A.Ş.	1.085.110.200	666.999.513	0,62685
4	QNB Finansbank A.Ş.	15.164.367.000	9.131.587.069	0,66065
5	Şekerbank T.A.Ş.	3.433.301.000	1.300.303.697	1,64038
6	Türkiye Garanti Bankası A.Ş.	28.178.445.400	13.843.131.839	1,03555
7	Türkiye Halk Bankası A.Ş.	49.755.400.000	27.965.332.804	0,77918
8	Türkiye İş Bankası A.Ş.	35.739.162.600	15.041.653.155	1,37601
9	Türkiye Kalkınma ve Yatırım Bankası A.Ş.	1.103.768.600	1.364.307.221	-0,19097
10	Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş.	1.895.667.600	937.669.509	1,02168
11	Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.	45.266.745.600	26.872.390.130	0,68451
12	Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	32.776.841.600	16.379.354.075	1,00111

4.3. Genişleme Değişkeni Hesaplanması

Bankacılık sektörüne özgü yurtdışı satışlarla ilgili durum sebebiyle araştırmanın sınırlılıkları bölümünde belirtildiği üzere, genişleme değişkeni hesaplanması sadece işletmenin ana faaliyet konusu dışındaki gelirleri yani diğer faaliyet gelirleri göz önünde bulundurularak hesaplanmıştır. Bankaların 2022 yılı için hesaplanan genişleme değişkenleri Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7: Bankaların Genişleme Değişkeni Değerleri

No	Banka Adı	Genişleme Değişkeni
1	Akbank T.A.Ş.	1,67361341
2	Albaraka Türk Katılım Bankası A.Ş.	1,93357376
3	ICBC Turkey Bank A.Ş.	0,81472074
4	QNB Finansbank A.Ş.	3,28785822
5	Şekerbank T.A.Ş.	1,87911878
6	Türkiye Garanti Bankası A.Ş.	1,59409777
7	Türkiye Halk Bankası A.Ş.	2,11557232
8	Türkiye İş Bankası A.Ş.	1,68409432
9	Türkiye Kalkınma ve Yatırım Bankası A.Ş.	0,98718816
10	Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş.	2,21689111
11	Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.	1,14263826
12	Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	1,53081187

4.4. Hirose Yöntemine Göre Marka Değeri Hesaplanması

Hirose modelinde yukarıda hesaplanan üç değişken olan prestij, sadakat ve genişleme değişkenleri risksiz faiz oranına bölünerek marka değeri hesaplanır. Modelde kullanılan risksiz faiz oranı 26 Mayıs 2023 tarihli gösterge tahvilin faiz oranı olan %11,12'dir. Hirose modeli kullanılarak bankaların 2022 yılına ait hesaplanan marka değerleri Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 7: Bankaların Marka Değerleri

No	Banka Adı	Marka Değeri	Sıralama
1	Akbank T.A.Ş.	15.176.597.569	3
2	Albaraka Türk Katılım Bankası A.Ş.	276.964.070	10
3	ICBC Turkey Bank A.Ş.	26.091.064	11
4	QNB Finansbank A.Ş.	17.571.571.337	2
5	Şekerbank T.A.Ş.	348.973.127	9
6	Türkiye Garanti Bankası A.Ş.	23.735.737.052	1
7	Türkiye Halk Bankası A.Ş.	8.161.166.295	5
8	Türkiye İş Bankası A.Ş.	14.387.840.557	4
9	Türkiye Kalkınma ve Yatırım Bankası A.Ş.	-14.483.850	12
10	Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş.	537.383.731	8
11	Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.	2.717.283.659	7
12	Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	8.010.263.785	6

Hirose modeli sonuçlarına göre, Borsa İstanbul'da işlem gören 12 adet bankadan 2022 yılı için marka değeri en yüksek olan bankalar sırasıyla Türkiye Garanti Bankası A.Ş., QNB Finansbank A.Ş. ve Akbank T.A.Ş. olmuştur. Sadakat değişkeni hesaplanırken Türkiye Kalkınma ve Yatırım Bankası A.Ş.'nin bu değişkene ait değeri negatif çıktığı için marka değeri negatif olarak hesaplanmıştır. Bu durum çok anlamlı olmadığı için yorumlamanın doğru olmadığı düşünülmektedir.

5. SONUÇ

İş dünyasında rekabetin hızla arttığı günümüzde işletmeler rakiplerinin önüne geçmek amacıyla farklı stratejiler izlemektedir. Bu stratejilerden bir tanesi de marka değerini yükseltmektir. İşletmeler uzun ömürlü olmak ve büyümek için finansal devamlılıklarını sağlamanın yanı sıra güçlü bir marka değerine sahip olmalıdır. Marka değeri, işletmelerin tanınırlıklarını artırarak finansal performanslarını iyileştirmelerine doğrudan katkı sağlar.

Bu çalışmada, Borsa İstanbul'da işlem gören 12 banka işletmesinin marka değerleri Hirose yöntemi yardımıyla analiz edilmiştir. Analiz bulgularına göre 2022 yılında marka değeri en yüksek olan ilk üç banka sırasıyla Türkiye Garanti Bankası A.Ş., QNB Finansbank A.Ş. ve Akbank T.A.Ş. olmuştur. Marka değeri en düşük üç banka ise sırasıyla ICBC Turkey Bank A.Ş., Albaraka Türk Katılım Bankası A.Ş. ve Şekerbank T.A.Ş. olarak hesaplanmıştır. Türkiye Kalkınma ve Yatırım Bankası A.Ş.'ye ait marka değeri ise negatif olarak hesaplandığından anlamlı bir sonuç verdiği düşünülmemektedir. Araştırma bulgularına göre 2022 yılında en yüksek marka değerine sahip olan Türkiye Garanti Bankası A.Ş. daha önceki yıllar için yapılan marka değerlemesi çalışmalarında da (Divanoğlu vd., 2019; Karaömer ve Oypan, 2020) ilk sırada yer almıştır. Ancak bu çalışmalarda ikinci ve üçüncü sırada yer alan bankalar mevcut çalışma sonuçlarından farklılık göstermektedir. Marka değeri en düşük bankalar da Divanoğlu vd. (2019) çalışması sonuçları ile benzeşmektedir. Ayrıca, 2022 yılı Brand Finance Turkey 100 Türkiye'nin en değerli ve en güçlü markaları raporuna göre, bankalar arasında Türkiye Garanti Bankası A.Ş. en değerli banka olarak yer alırken Akbank T.A.Ş. dördüncü sırada yer almıştır. İlk 100 firma arasında banka kategorisinde marka değeri en düşük 5 banka arasında ise Şekerbank T.A.Ş. (79. sırada), Türkiye Kalkınma ve Yatırım Bankası A.Ş. (78. sırada) ve Albaraka Türk Katılım Bankası A.Ş. (52. Sırada) yer almıştır. Dolayısıyla bu araştırmadan elde edilen marka değeri bulguları hem mali verileri hem de tüketici davranışlarını gözeten Brand Finance şirketi marka değeri raporu ile de benzer sonuçlar sunmaktadır.

Literatür incelendiğinde, marka değeri hesaplamanın farklı yöntemlerle yapıldığı görülmektedir. Bu yöntemlerden bazıları nitel verilere dayanırken bazıları ise nicel veriler yardımıyla uygulanmaktadır. Hirose modeli, işletmelerin mali tablo kalemleri kullanılarak matematiksel işlemlere dayanan bir yöntem olduğu için mali verileri halka açık olan tüm işletmeler için kolaylıkla hesaplanabilir. Bu açıdan, objektif bir sonuç sunmaktadır. Diğer taraftan, Hirose modeli yalnızca mali verilere dayanarak marka değerini hesaplarken Brand Finance

gibi kuruluşlar mali verilerle birlikte tüketici davranışlarını da hesaba katarak marka değeri hesaplamaktadır. Hirose yönteminin tüketici tercihlerini göz ardı ederek sadece finansal verilere odaklanması analiz kapasitesini sınırlamaktadır. Ayrıca bankacılık sektörünün finansal verileri, diğer sektörlerden farklı muhasebe kalemleri içerdiği için hesaplamalarda ek uyarlamalar gerektirmiştir. Bu durum da çalışmanın analizleri açısından bir kısıt olabilir. Benzer kısıtlara ve Hirose modelinin objektifliğine yönelik artılara Türkiye Bankacılık sektörünün marka değerinin Hirose yöntemi ile belirlendiği Divanoğlu vd. (2019) ve Karaömer ve Oypan (2020) çalışmalarında da yer verilmiştir.

Bankaların marka değerlerini belirlemeleri, rakipleriyle kıyaslama yapmalarına, piyasa konumlarını daha iyi analiz etmelerine ve müşteri bağlılığını artırmalarına olanak tanıyabilir. Bankacılık sektörü, diğer sektörlere kıyasla itibar ve güven unsurlarına daha fazla bağımlı olduğundan, marka değerinin hesaplanması bu avantajların pekiştirilmesine katkı sağlayabilir. Ayrıca, marka değerinin yükseltilmesi yalnızca satışların ve varlıkların artışını desteklemekle kalmaz, aynı zamanda sürdürülebilir büyüme ve müşteri sadakatinin sağlanmasına da yardımcı olabilir. Bu doğrultuda bu çalışma özellikle son yıllardaki enflasyonist dönemlerde kârlarını oldukça artıran bankacılık sektörünün marka değerini ele aldığından, çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca, mali verilerin borsada piyasa değerini belirlemenin yanı sıra marka değeri üzerindeki etkilerini görmek amacıyla da çalışmanın piyasa katılımcılarına fayda sağlayacağı düşünülmektedir. Bunun yanı sıra, literatürde bankaların marka değerinin belirlenmesinde Hirose yöntemini kullanan az sayıda araştırma olması sebebiyle bu çalışmanın literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Hirose yönteminde yer alan mali verilerin bankacılık sektörü için uyarlanması da gelecekte yapılacak çalışmalar için ufuk açıcı olabilir. Sonraki çalışmalarda marka değeri hesaplamasında Hirose yöntemi nitel ve nicel yöntemlerle kıyaslanarak literatürün genişlemesine katkı sağlanabilir. Ayrıca marka değeri ile piyasa değeri kıyaslanarak değer kavramı her iki açıdan da ele alınabilir.

KAYNAKÇA

Aaker, D. A. (1991). *Managing Brand Equity*. New York, USA: The Free Press, Macmillan, Inc.

Akyüz, K. C., Ersen, N. ve Akyüz, İ. (2022). Borsa İstanbul'da işlem gören kağıt ve kağıt ürünleri sanayi sektörü firmalarının marka değerlerinin hirose yöntemi ile belirlenmesi, *Turkish Journal of Forest Science*, 6 (2), 427-439.

Alper, D. ve Aydoğan, E. (2017). Finansal Bazlı Marka Değerinin Firma Performansı Üzerine Etkisi. *International Journal of Academic Value Studies*, 3(16), 141-155.

Beck, T., Levine, R. ve Loayza, N. (2000). Finance and the sources of growth. *J Financ Econ,* 58, 261-300.

Brand Finance Turkey 100 (2022). Türkiye'nin En Değerli ve En Güçlü Markaları Raporu (Haziran 2022).

Can, G. ve Sağlam, M. (2021). Determining Brand Value with Hirose Method and an Investigation of the Relationship between Brand Value and Company Value: A Comparison of Arçelik - Vestel and Ford Otosan-Tofaş. *Journal of Current Researches on Business and Economics*, 11 (1), 109-128.

Ceylan, I. E. (2019). Study On The Brand Value-Profitability Relationship: Hirose Method And Panel Causality Analysis, *Journal of Accounting & Finance*, Özel Sayı, 389-414.

Cobb-Walgren, C.J., Ruble, C.A. ve Donthu, N. (1995). Brand equity, brand preference, and purchase intent, *Journal of Advertising*, 24 (3), 25-40.

Çam, A. V., Kalkan, Y., Soydaş, Ş. S., ve Taşdemir, S. S. (2018). Marka Değeri ve Firma Değeri İlişkisi: Finansal Tabanlı Bir Model. *The Journal of International Scientific Researches*, 3(4), 203-207.

Çam, A.V., Kalkan, Y., Soydaş, Ş.S., ve Taşdemir, S.S. (2018). Marka değerinin hesaplanmasında farklı bir yaklaşım: Geliştirilmiş Hirose yöntemi. *The Journal of International Scientific Researches*, 3 (4), 194-202.

Divanoğlu, S.U., Bağcı, H. ve Eroğlu, H. (2019). Hirose Yöntemi İle Finansal Marka Değerinin Hesaplanması: Borsa İstanbul Bankacılık Sektörü Uygulaması, İşletme Araştırmaları Dergisi, 11 (4), 2566-2577.

Eyiler, R. ve Yıldırım, F. (2019), Kuyumculuk Sektöründeki İşletmelerin Marka Değerinin Ölçülmesi Üzerine Bir Araştirma, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 18(35), 383-409.

Feldwick, P., (1996). What is Brand Equity Anyway and How Do You Measure it?, *Int. Journal Of the Market Research Society*, 38 (2), 85-104.

Gökbayrak, S. (2019). Marka Değerinin Hirose Yöntemiyle Tespit Edilmesi: Vakko Tekstil Üzerine Bir Uygulama, *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 8-25.

Hirose, Y. (2002). *The report of the committee on brand valuation*. Ministry of Economy, Trade and Industry, Government of Japan.

İşseveroğlu, G. (2020). Finans Merkezli Marka Değeri Ölçümü: Sigorta Şirketlerinin Hirose metodu İle Analizi. İş Güç, Endüstri İlişkileri ve İnsan kaynakları Dergisi, 22 (3), 103-120.

İşseveroğlu, G. (2021). *Sürdürülebilir Finansal Performans İçin Marka Değeri: Türk Katılım Bankaları Uygulaması*. International Hazar Scientific Researches Conference – III.

Karaömer, Y., ve Oypan, O. (2020). Measurement And Determination Of Brand Value Of Banks In Bist Sustainability Index: A Financial Approach. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (1), 189-202.

Kaval, K. E. (2021). İçecek Sektöründeki Firmaların Hirose Yöntemiyle Marka Değerinin Hesaplanması, *Pazarlama İçgörüsü Üzerine Çalışmalar*, 5 (2), 59-70.

Kılıçarslan, A., ve Sucu, M. Çağrı. (2022). Marka Değerinin Hirose Yöntemiyle Tespiti ve Finansal Performans Analizi: Borsa İstanbul'da İşlem Gören Aracı Kurumlar Üzerine Bir Uygulama. İşletme Araştırmaları Dergisi, 14 (3), 1937–1952.

Kotler, P., Armstrong, G., Harris, L. C., ve He, H. (2020). *Principles of Marketing*. Harlow: Pearson.

Moisescu, I. O., (2007). *A Conceptual Analysis of Brand Evaluation*, Social Science Research Network Working Paper Series-SSRN, Working Paper, International Conference Competitiveness and European Integration.

Roll M. (2016). "Brand Valuation: Evolution of a Strategic Practice." https://martinroll.com/resources/articles (Erişim Tarihi: 29 Ocak 2023).

Pappu, R., Quester, P.G. ve Cooksey, R.W. (2005). Consumer-based brand equity: improving the measurement – empirical evidence. *Journal of Product and Brand Management*, 14 (3), 143–154.

Salinas, G. (2009). *The International Brand Valuation Manual*. Sussex, UK: John Wiley & Sons.

Simon, C. J. ve Sullivan, M. W. (1993). The Measurement and Determinants of Brand Equity: A Financial Approach. *Marketing Science*, 12 (1), 28-52.

Tandoğan, D. ve Özyurt, H. (2013). Bankacılık Sektörünün Ekonomik Büyüme Ve Sürdürülebilir Ekonomik Kalkınma Üzerine Etkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Nedensellik Testleri (1981-2009). *Marmara Üniversitesi İ.İ.B. Dergisi*, 35 (2), 49-80.

Tungalag, J., Ch, B., Erdenebat, M., & Ch, A. (2019). Valuation Methodologies and Estimation of Mongolian Commercial Banks from a Brand Value Perspective. Journal of International Trade & Commerce, 15(3), 169-182.

Uygurtürk, H., Uygurtürk, H. ve Korkmaz, T. (2017). Marka Değerinin Hirose Yöntemi ile Belirlenmesi: BİST'de İşlem Gören Seramik Sektörü Firmaları Üzerine Bir Araştırma, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2, 10-21.

Uygurtürk, H. ve Yılmaz, M. (2020). İşletmelerin Finansal Performans ve Marka Değerinin Belirlenmesi üzerine Bir Araştırma, *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 12 (2), 210-232.

Wang, D. H. M., & Yu, T. H. K. (2015). A Fuzzy logic approach to modeling brand value: Evidence from Taiwan's banking industry. *In New Information and Communication Technologies for Knowledge Management in Organizations: 5th Global Innovation and Knowledge Academy Conference, GIKA 2015, Valencia, Spain, July 14-16, 2015, Proceedings 5 (pp. 39-52).* Springer International Publishing.

Zengin, B. ve Güngördü, A. (2015). Marka Değerinin Hesaplanması Üzerine Ampirik Bir Çalışma: Finans ve Pazarlama Boyutu, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17 (2), 282-298.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).